

THE
SIDDHĀNTA KAUMUDĪ

OF
SRI BHATTOJI DEEKSHITA

WITH THE COMMENTARY
BY

SRI BALAMANORAMA

OF
SRI VASUDEVA DEEKSHITA.

UTTARĀRDHAM.

EDITED AND PUBLISHED
BY
S. CHANDRASEKHARA SASTRIGAL,
TEPPAKULAM.

Trichinopoly :

PRINTED BY MR. JOSEPH R. J., SUPPL.,
ST. JOSEPH'S INDUSTRIAL SCHOOL PRESS,

1911.

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

॥ उत्तरार्धम् ॥

श्रीमद्दामोदवदीक्षितप्रणीतया

श्रीबालमनोरमाख्यया

व्याख्यया समुद्भासिता ।

त्रिशिरःपुरवाम्नाव्येन

आदनूर शं. चन्द्रशेखरशाम्बिणा

संशोध्य प्रकाशिता ।

१९६६.

[एतद्वन्धस्य मुद्रणाधिकारस्तवोऽपि प्रकाशकेन स्वायत्ताकृतः ।]

त्रिशिरःपुरविराजमाने
सैण्ड् जोसप्प् इण्डस्ट्रियल् स्कूल् मुद्रालये मुद्रिता मती
विजयतेतमाम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ उपोद्धातः ॥

—→←—

इह खलु निखिलकुवलयवलमानविद्रज्जनप्रथमपरिशीलितानां भाषा-
बधूभाबजिघ्राणां वाचां व्याकृतिमन्तरा तनुभृतामसुप्रतरविवरतया प्रथममस्याः
परिशीलनमिति सर्वजनीनम् । तत्र च गताः काशिकावृत्तिप्रासादप्रक्रिया-
कौमुद्यादयो विरलविरलदृष्टाः । अत इदं त्रिमुनितन्त्रमध्यवसातुमध्वान-
मधिजिगमिपूणामयनमन्तरा सिद्धान्तकौमुद्या न किमपि । तच्च प्रौढमनो-
रमाशब्दरत्नशेखरकौस्तुभादिवहुविधकृतिकर्मपरिकर्मितमपि मौलभ्येन तदधि-
गमनमुपलिप्सूनामनतिप्रौढमनसामतिमुकुमारधिया च अनायासमवबोधयितु-
मनलम् ॥

अलम्भविष्णु स्त इदानीं सरलतरे तन्ववोधिनीबालमनोरमे एव ।
ययोः किल प्राचीकटन प्रथमां प्रवचनलिखितपठितप्रचारितकादिभिः प्रथम
एव नः प्रायोगिकाः प्राक्रियिकाः प्रवक्तारश्च । हन्त ! बहुचिराध्युषिततया
वृद्धपरिपार्टीमाटीकमानामपि तामनन्यामिवानुलालयन्त एव ततोऽपि अति-
सरलपदन्यासामभिव्यक्तमधुरवागाकृताम् अतिरुचिरवर्णाम आहितसुविशद-
प्रक्रियाम अधिकौमुदि अखिलमहदयाह्लादिनीमिमां बालमनोरमाम उत्स्वप्रा-
यितवर्त्मनापि नाधिगमया चक्रिरे शिव शिव ! नदशाब्दिकाः केऽपि । अहह !
कालोऽयमगीर्वाणवाणीविलासीयः । अवसरोऽयमनतिकठिनग्रन्थनिर्मन्थनीयः,
आम्हेदानीमधिजिगमिपूणामप्यनायासमापाततः प्रतीतिसाधनीयैवेति । अस्मि-
न्महत्त्ववर्णनीये अनिर्वर्णनीये अनाकर्णनीये च दुरवधिनि दुःस्वतौर्यत्रिके
देववाग्देवदारिकायाः प्रक्रियाः क, प्रकृतयः क, धातवः क, भावाः क,
पदव्यवस्थाः केति सर्वतदिशयिलशिथिलेष्बितिवृत्तेषु, पठितेषु पाठयितेषु

परीक्षकेषु प्रतिभूषु च प्रथितमहागिरिगुरुबुद्धिषु प्रायशो महाशयेषु व्याख्या-
 ङुपं विना वाचमुत्तरीतुमनलम्भूषणुषु, वर्णशः पदशो वाक्यशश्च व्याख्याना-
 न्यवश्यङ्करणीयानीति भवितव्यतायां च भुवनमनु भावितायां जगदुपकर्तु-
 मना मनोरमेयं बालानामिति स्वनिगदव्याख्यातस्वविभवां बालमनोरमां
 वासुदेवाध्वरी व्यररचत् । तदियं न केवलमारुक्षनामध्वानमाश्रय-
 समान्नायिकमान्नायभाषापदप्रक्रियाणामुपकारिका परमभ्यस्तभाष्यप्रदीपोद्देश्यो-
 तविवरणमञ्जूषाभूषणसारवाक्यपदीयानामपि परमोपकारिणीति निश्चयप्रथमम् ॥

एष च वासुदेवाध्वरी तज्जौरनगरमहाराष्ट्रमहोपनिमालभास्वरीशाहना-
 प्रभृतिपञ्चपुरुषीषोष्यप्रवृत्तिरासीदधिश्रीवशवटारण्यगोविन्दपुराणाधिकरणमाध-
 नवतिपञ्चवत्सर इति कर्णाकर्णिकया तत्प्रबन्धपरिममाप्रिपर्याप्रपरिणितप्रतज्ञाप्र
 साधकतद्विरुदापदानवैखरीमौखरीतश्च मुविशदमधिगम्यते । सर्वथाप्येष दक्षिणा
 हि चिदम्बरदुत्तरा च तज्जौरादास्त कश्चिदक्षिणतमो वारमा बद्धमश्च पद-
 प्रमाणतन्त्रयोः क्रैस्तहायनीयाष्टादशशतकचर्मपादकालिक इति चतुर्थप्रथमम् । अथ
 च ग्रन्थस्य प्रचिचारयिषा परं प्रथितयशसां प्रभूणां प्रौढवचसां प्रकटनपराय-
 णानां पण्डितानाञ्च तत इतश्च मुहुर्मुहुरुदयमस्तमयश्च लभमाना कश्चि-
 च्छिरोमात्रम्, कचिदुरोवधि, कचिदुदरान्तं च प्रदर्श्य प्रदर्श्य प्रणाशं प्रणाशं
 “प्रकटिता बालमनोरमा प्रकटिता बालमनोरमा” इति प्रयोपधटानाञ्च
 प्रत्यक्षमध्यैक्ष्यत । तदियङ्कथञ्चिदखिलभुवनालोकनाय समग्रमाधिसात्राय
 सन्निधापयितव्येति श्रद्धाय परमहमसमृद्धोपकरणोऽपि वट्टादरमट्टाच्च प्राप्तम् ।
 अहो ! बत ! बहो ! कालादुपक्रान्तापि सेयं बालमनोरमा पिपीलिका-
 प्रौढशिखराधिरोहन्यायेन मन्दमन्दमवसानवचनरचनावमम्पचनानाधिराहन्ती
 सन्तन्तनीति सन्तोषिणमामधुनैव संपरिणतफलं सस्यमिव संव्यवसायि-
 नम् । अत्र चेत्यमनुसोमुदति मुदितमनसः मानितपदनयप्रबन्धप्रकटनप्र-
 क्रियाः मान्यमानाद्यष्टादशधिकशतप्रबन्धकृतोऽभिनवदवनपुरकुम्भघोणाभिजनाः
 भट्टश्रीबालसरस्वतीनारायणशास्त्रिमहाशयाः ॥—तद्यथा

न हि शब्दरत्नकौस्तुभशेखरसुभगीकृतापि सा प्रौढा ।

कुरुते कौमुद्यामिह कुतुकं बाला मनोरमैकैव ॥

अत्र च एतत्प्रकटनसाक्ष्यकर्तृणाम् अन्तरान्तरा मातृकाप्रदानलेखावधानप्रकट-
नाप्रख्यापनादिद्वारा भृशमुपकारिणाम् अनसूयूनाम् अनहंयूनाम् अनशुभं-
यूनाम् अवदातधियाम् अनुवारम् अनुमन्ध्यम् अयुतशः प्रणामाः प्रतायन्ते
प्रह्वशिरोवाङ्मनसेन मया ॥

अत्र च सर्वथा प्राधान्यं वहन्ति त्रिशिरःपुरस्थमैण्डजोसफाल्याङ्गल-
कलामहापाठालये गैर्वाण्यध्यापकपदमधितिष्ठन्तः सारस्वतसारज्ञाः श्रीमन्तः
तद्वै बाधूलश्रीनिवाससूरयो महाभागाः । येषां च साहाय्येन मदीयमिदं
बालमनोरमासुदृणं प्रचलति स्मेति सतोषमभिधीयते । भेहेन्द्रमङ्गलम् आर्य-
ब्रह्मश्रीमत्कृष्णशास्त्रिणां परिशोधनकर्मसहभावमतीव स्मरामि । परमत्र प्रख्यापन-
पथे सर्वथा समप्रमुच्यक्तलिपिस्तत्तमनोरमबालमनोरमामातृकाप्रेषकः परमरमणी-
यगुणभोगराजमानः प्रसिद्धत औरनगरनिवासी आर्यश्रीत्यागराजस्वामी सर्वथा
न विस्मरणीय इति तन्नाम नमसौप्रभातिकमिति समञ्जसम् । अंशांशशश्च
मातृका अभिमघ्ना व्यक्ताव्यक्ताः खिलखिला अपि सापेक्षानि महदयहृदय-
साधारणेन संप्रेष्य यथाशक्ति साध्यं कृतवतां कार्यमस्मिद्विधं प्रतीक्षितवताम्
अनृशंसमनसाम् आत्मवदप्रगण्यानाम्, श्रीचिदम्बरम् आर्यब्रह्मश्रीमदण्डपाणि-
स्वामिर्दीक्षितः, चिदम्बरम् आर्यब्रह्मश्रीमद्वरिहरशास्त्रिः, तिरुञ्जेन्दुरै आर्यब्रह्मश्री-
मदखिलाण्डनारायणदीक्षितः, तेरळन्दूर आर्यब्रह्मश्रीमद्वेदमुब्रह्मण्यशास्त्रिः, श्री-
निवासनल्लूर आर्यब्रह्मश्रीमत्सुन्दरशास्त्रिः, नल्लूर आर्यब्रह्मश्रीमत्कन्याणमुन्दर-
शास्त्रिः, नाङ्गूर आर्यब्रह्मश्रीमत्कुण्डुस्वामिशास्त्रिः, कुम्भघोणं आर्यब्रह्मश्रीम-
त्सुन्दरशास्त्रिप्रभृतीनाम् अयन्तं अध्यन्तरङ्गं अनवरतं अस्मि स्मरन्नधिक-
मुपकारम् । इमं दृष्ट्वाभेतादृशमहाकार्यनिर्वाहं प्रतिज्ञाय यथाप्रतिज्ञातमतीव
क्लेशेन अनुरोधेन च निर्वर्तितवतः मैण्ड जोंसपम् इण्डस्ट्रियल् स्कूल मुद्रा-
शालाध्यक्षस्य महानुपकारः स्मरणीयः ॥

अन्ते च पञ्चनदस्थराजकीयसंस्कृतमहाकलाशालाप्रथमपण्डितानामभि-
नवभट्टबाणशब्दतर्कालङ्कारविशाभूषणविरुद्भाजां वात्स्यचक्रवर्तिनां श्रीकृष्ण-
माचार्याणामपि कृत्स्नप्रकरणादारभ्य परिशोधनोपकारं नाहं विस्मर्तुं प्रभवामि ॥

अयि विद्वन्मणयः अतिविस्तृतैतद्ग्रन्थमुद्रणस्य प्रथमप्रवृत्ततया दाक्षि-
णात्यानेकमहनीयकोशस्थपाठैः विद्वन्मणिसाहाय्येन यथामति सुगर्भितंऽपि
परिशोधने मानुषमात्रसुलभात् दृष्टिदोषात् प्रमादान् बुद्धिभ्रमाद्वा समुपजातानां
स्खलितानां प्रबोधनेनानुगृह्णन्तु सहृदयाः माम् । येनाहं यतिष्ये द्वितीयमुद्रणं
तद्विशुद्धये इति सशिरःप्रणाममभ्यर्थये इति सर्वतः शिवम् ॥

त्रिष्विनाप्यलि,
तेप्पक्कुलम्,
७-८-१९११. }

शं. चन्द्रशेखरशास्त्री,
पण्डित् .

॥ कौमुद्युत्तरार्धपतादिप्रत्ययानुशासिका ॥

प्रकरणम्	पार्श्वम्
१. तिङन्तभ्वादिप्रकरणम्	- ३
२. तिङन्तादादिप्रकरणम्	- १८०
३. तिङन्तजुहोत्यादिप्रकरणम्	- २२०
४. तिङन्तदिवादिप्रकरणम्	- २३२
५. तिङन्तस्वादिप्रकरणम्	- २४९
६. तिङन्तनुदादिप्रकरणम्	- २५५
७. तिङन्तरुधादिप्रकरणम्	- २६७
८. तिङन्ततनादिप्रकरणम्	- २७२
९. तिङन्तकपादिप्रकरणम्	- २७७
१०. तिङन्तचुरादिप्रकरणम्	- २८४
११. तिङन्तणिच्प्रकरणम्	- ३११
१२. तिङन्तसन्प्रकरणम्	- ३२६
१३. तिङन्तयर्प्रकरणम्	- ३४१
१४. तिङन्तयङ्प्रकरणम्	- ३४९
१५. तिङन्तनामधातुप्रकरणम्	- ३६८
१६. तिङन्तकण्ठादिप्रकरणम्	- ३९३
१७. तिङन्तप्रत्ययमालाप्रकरणम्	- ३९५
१८. तिङन्तात्मनेपदप्रकरणम्	- ३९७
१९. तिङन्तपरस्मैपदप्रकरणम्	- ४२४
२०. भावकर्मतिङ्प्रकरणम्	- ४२९
२१. कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम्	- ४४३
२२. सकारार्थप्रकरणम्	- ४५४
* २३. कृदन्तकृत्यप्रकरणम्	- ४७५
२४. पूर्वकृदन्तप्रकरणम्	- ४९५

* एतत्प्रकरणात्पूर्वमेव सकारार्थप्रक्रियायां ५६३ इत्येतद्वारम्भ ५८० इत्येतत्पर्यन्तसङ्ख्याः

४६३—४८० इति मन्तव्याः ।

प्रकरणम्	पार्श्वम्
२५. उणादयः - - - - -	- ५७४
२६. उत्तरकृदन्तप्रकरणम् - - - - -	६६३
२७. वैदिकप्रकरणम् - - - - -	- ७२१
२८. स्वरप्रकरणम् - - - - -	३३५
२९. फिट्सूत्राणि - - - - -	- १४३
३०. लिङ्गानुशासनप्रकरणम् - - - - -	३६१

सूचिका:

१. पाणिनीयसूत्रसूचिका: - - - - -	- ३३५
२. वार्तिकसूचिका: - - - - -	८००
३. परिभाषासूचिका: - - - - -	- ८०३
४. उणादिसूत्रसूचिका: - - - - -	८०५
५. फिट्सूत्रसूचिका: - - - - -	- ८०८
६. धातुसूचिका: - - - - -	८००
७. सौत्रधातुसूचिका: - - - - -	- ८०३

॥ श्रीगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥

सिद्धान्तकौमुदीसहिता ॥ बालमनोरमा ॥

येनाक्षरस्मसाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्राक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैश्शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ २ ॥
वाक्यकारं वररुचि भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥ ३ ॥
श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टृर्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ ४ ॥

अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किञ्चास्तु पतञ्जलये शब्दब्रह्मात्मने च धूर्जटये ॥ १ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वामुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बालमनोरमाम् ॥ २ ॥

मङ्गकादीनि मङ्गलमङ्गथानि मङ्गकान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वारपुरुषाणि भवन्त्या-
युष्मत्पुरुषाणि चादयेतारथ मङ्गलयुक्तास्म्युर्गति भाष्यप्रमाणकं ग्रन्थमद्धेयं विघ्नविघातादिप्रयो-
जनाय कृतं मङ्गलं शिष्याशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति । श्रौत्रेति ॥ वेदादयेना श्रौत्रियः । श्रौत्रियञ्छ-
न्दोऽधीन इति वेदपर्यायान्, छन्दश्शब्दान्, द्वितीयान्तादधीन इत्यर्थे घनप्रत्ययः । प्रकृतेः श्रौत्रा-
देश्च निपातितः । श्रौत्रियस्य भावः श्रौत्रम् । श्रौत्रियस्य यलोपश्लेषिण इकारादुत्तरस्य

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाद्वयायवर्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाद्वयायगोचराः ॥ ५ ॥

यकाराकारसंघातस्य लोपे इकारस्य यस्येतिचेति लोपः । अहंति आर्यः प्रशंसयामिन्पु
वेदविहितकर्मसु योग्यो भवतीत्यहन् । अहः प्रशंसायामिति शत्रुप्रत्ययः । अहन्तो नाव
आहन्ती अहंतो नुमचेति ष्यञि आदिबुद्धौ प्रकृतनुमागमे पिप्वाब्दापि ह्यङ्गद-
तस्येति यकारलोपे यस्येतिचेत्यकारलोपः । स्त्रीत्वं लोकात् । श्रौतञ्च आहन्ती न श्रौताहन्ती ।
ताभ्यां वित्ताः श्रौत्राहन्तीचणाः । तैरिति विग्रहः । तेन वित्तञ्चुत्तुपनणयाविति नान्यम् ।
वेदाद्वैतत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धैरिति यावत् । **गुण्यैरिति** ॥ निगुण्यैः
वस्तुविवेकः, इहामुलार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वं, इत्यादिप्रशंसयामिन्पु
रित्यर्थः । रूपादाहतप्रशंसयोरिति सूत्रे अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वार्तिकेन यत्र प्रशंस-
तद्भाष्ये गुण्या ब्राह्मणा इत्युदाहरणात् । **महर्षिभिरिति** ॥ महर्षिभिरिति प्रशंसयामिन्पु
कर्मधारयः । आन्महत इत्यावम् । अतितपस्विभिरित्यर्थः । **अहर्दिर्वामिति** ॥ अहर्दिर्वामिति
दिवाचेति वीप्सायां अचतुरेखादिना द्वन्द्वे निपातितः । अहन्यहन्तायर्थः । **नोपद्वय-**
मानोऽपीति ॥ धृञ् स्तुतौ, सकर्मकः, गुणवच्चेनाभिधानं स्तुतिः । आनन्दमानोऽपीति
रूपितं कर्मत्वमादाय देवान् स्तौतीत्यादौ द्वितीया । न तु गुणानभिधानमेव स्तुतिः
तथा सति गुणस्य धात्वर्थोपसंगृहीतत्वेनाकर्मकत्वापत्तेः । धात्वादिपदस्य एव प्रशंसयामिन्पु
सकारे षत्वनिवृत्तौ धातोरेकाच इति श्रुत्यर्थे यङि अकृत्यार्वाधानुक्त्यानिर्णयः । दापे यत्तत्तत्तत्
द्वित्वे शर्पूर्वाः खय इति सकारस्याभ्यासगतस्य लोपे गुणा यदङ्कुकोरित्यभ्यासगतस्य गुणस्य
परस्य सस्य आदेशप्रत्यययोरिति षत्वे ष्रुत्वेन तकारस्य टकारं नोपदेति यदङ्कुकोरित्यभ्यासगतस्य
इति धातुसंज्ञकात् कर्मणि, लटश्शानचि आनेसुगिति मुगागमे गावशत्रुके गावाशत्रुके
यङोऽकारस्य अतो लोप इति लोपे तोष्ट्रय्यमान इति रूपम् । श्रुतं स्तुत्यमानोऽपीति
अचिन्त्यजगद्रचनाद्यनन्तगुणसम्पन्नतया श्रुतं सङ्कीर्त्यमानोऽपीति यावत् । **अगुण इति** ॥
निर्गुण इत्यर्थः । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेरिति भावः । निर्गुणस्य गुणवच्चेन
कथनात्मिका स्तुतिर्विरुद्धेत्यापातप्रतिपन्नं विरोधमपिशब्दा द्योतयति । गुणानां व्यतिरेकविरोध-
त्वेऽपि पारमार्थिकत्वाभावात् विरोध इत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् । **विभुर्गिति** ॥ सर्वव्यापक-
परमेश्वर इत्यर्थः । **विजयतेतरामिति** ॥ विजये अकर्मकः । उन्कर्षेण वनं जयः । विप-
राभ्याजैरित्यात्मनेपदम् । तिङ्श्चेत्यतिशयाने तरप् । किमेत्तिङ्ययेति तरबन्नान् स्वार्ये आग्र-
त्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' रित्यत्र तत्तिलादिषु परिगणनादामन्तप्रव्ययम् । **सर्वोन्कर्षेण**
वर्तत इत्यर्थः । न च विजयत इति समुदायस्यातिङन्तत्वात् कथ्यन्ततस्तरेवति वाच्यम् । **वि इति**
हि भिन्नं पदम् । तिङन्तोत्तरपदसमासस्य छन्दोमात्रविषयत्वात् । ततश्च जयत इत्यस्मादेव
तरप् । न च जयत इत्यस्य विपराभ्याजैरिति कृतात्मनेपदस्य विशब्दसापेक्षत्वात्सामर्थ्य-
शङ्क्यम् । वीत्युपसर्गस्य द्योतकत्वेन पृथगर्थविहीनतया तत्सापेक्षत्वाभावात् तिङन्तस्य प्रधानतया
तस्य विशब्दसापेक्षत्वेऽपि बाधकाभावाच्चेत्यलम् ॥

वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणनिरूपणं प्रतिजानीते । **पूर्वार्धे इति** ॥ **तुर्वचतुर्थः** । कतुर-

अथ तिङन्तभ्यादिप्रकरणम् ।

तवादी दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् ।
लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकार-
छन्दोमात्रगोचरः ।

२१५१ । वर्तमाने लट् । (३-२-१२३)

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ।

२१५२ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । (३-४-६९)

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ।

इत्येवमवयवस्योपयोगे चतुर्दशस्यप्रत्ययः । प्रकृतेश्चकाराकारस्यान्त्योपश्च । पूर्वार्थे चतुर्थे
पञ्चमादपञ्चवर्तिनः प्रत्ययाः कथिता इत्यन्वयः । स्पृशोऽनुदके किञ्चिन्वादितातांयाककर्तृप्रत्यय-
लोपनस्यस्य प्रत्ययैक इति भावः । अथेति ॥ चतुर्थपञ्चमादपञ्चवर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तरं नृती-
यादपञ्चमोचराः प्रत्ययः कथ्यन्त इत्यन्वयः । नृतीयादपञ्चमस्य गोचराः प्रतिपाद्यतया विषयाः
नृतीयादपञ्चमोचरता इति यावत् । कृणु णञः श्रियासक्रियादिनादितध्युत्पादनन्तु प्रायश्चि-
कामेति भावः ॥ २ ॥

तवेति ॥ निष्कारणसमस्यनान्तरम् । नेषु नृतीयादपञ्चवर्तिप्रत्ययोपपत्त्यर्थः । इति ॥
भुतवन्भवेदाल्लकारभेद इति भावः । पञ्चम इति ॥ लोट्प्रत्ययः । छन्दोमात्रेति ॥
छन्दोमात्रेति पञ्च छन्दोमात्र लुट्प्रत्ययैः, इति पूर्वमुच्यते छन्दोमात्रपुनरेति भावः । एतेन
नेषु णञः लुट् कृते न प्रदर्श्यन्त इति याज्ञा निरुक्ता । वर्तमान इति ॥ धातोर्गति मृवमानृतीया-
दपञ्चमसामेति कृतम् । वर्तमान इति त्वान्वेति । वर्तमानेऽर्थे विद्यमानाद्रातोः लट् इति लभ्यते ।
तद्विनामाह । वर्तमानक्रियावृत्तेरिति ॥ धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्वेन अतीतानागतभिश-
कालशान्त्वम् । कालस्य तु वर्तमानत्वं अतीतानागतभिशकालत्वम् । भुतर्भवित्यन्तेः
प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानः काल इति भाष्यम् । वर्तमानत्वम् न प्रत्ययार्थभुतकर्त्रादिविशेषणम् । अतीत-
पाकारादिक्रिये कर्तरि पञ्चान् इत्याशापत्तेः । किन्तु धात्वर्थविशेषणमेव वर्तमानत्वम् । लट् तु
तस्य शान्तक एव । अटावितौविति ॥ न च अकार उच्चारणार्थ एवास्त्विति वाच्यम् । लिङा-
दिर्वैलक्षण्यस्य तस्यावश्यकत्वात् । तथाच तस्य इत्संज्ञा विना निश्च्युपायाभावात्, इत्संज्ञैवादित्येति
भावः । लः कर्मणीति ॥ वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । लः कर्मणि चेति प्रथमं वाक्यम् । ल इति
प्रथमा बहुवचनान्तं । चकारेण कर्तरि कृदित्यतः कर्तरीत्यनुकूप्यते । धातोर्गतिविधृतम् । लकाराः क-
र्मणि कर्तरि च प्रत्ययेऽनुवृत्ति लभ्यते । सकर्मकधातुविषयमेवेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यस्य बाधि-

२१५३ । लस्य । (३-४-७७)

अधिकारोऽयम् ।

२१५४ । तिसस्त्रिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहि-
[महिङ् । (३-४-७८)

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ।

२१५५ । लः परस्मैपदम् । (१-४-९९)

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

२१५६ । तङानावात्मनेपदम् । (१-४-१००)

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ।

तत्वात् । तदाह । लकारास्सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरिति ॥ ए-
वञ्च सकर्मकेभ्यो भावे लकारा न भवन्ति । सकर्मकेभ्योऽपि भावलकारप्रवृत्तौ तु देवदत्तेन घटं क्रियत
इत्यादौ भावलकारेण कर्मणोऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यादिति भावः । भावे चाकर्मकेभ्य इति द्वि-
तीयं वाक्यम् । अत्रापि चकारेण कर्तवानुकृष्यते । न तु कर्म । असम्भवात् । तदाह । अकर्मके-
भ्यो भावे कर्तरिचेति ॥ अत्ताकर्मकग्रहणेन अविवक्षितकर्मका अपि गृह्यन्ते । तेन देवदत्तेन
भुज्यत इत्यत्र सतोऽप्योदनरूपकर्मणः अविवक्षायां भावे लकारोऽस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।
लस्येति ॥ धातोरित्यधिकृतम् । अकारो न विवक्षितः । तेन लिङादीनामपि संग्रहः ।
चूडाल इत्यादौ च नातिप्रसङ्गः । तिस्रसिति ॥ तिप्, तस्, झि, सिप्, थस्, थ, मिप्,
वस, मस्, त, आताम्, झ, थास्, आथाम्, ध्वम्, इद्, वहि, महिङ् । एषां
समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम् । लस्येति स्थानषष्ठ्यन्तमधिकृतम् । तेन आदेश इति लभ्यते ।
फलितमाह । एत इति ॥ तसादौ रुत्वाभाव आर्षः । तिबादौ पकारानुबन्धप्रयोजनन्तु
द्वेष्टीत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति डित्वनिवृत्त्यर्थम् । तदुदाहरणेषु स्पष्टीर्भाविष्यति । ल इति ॥
ल इति स्थानषष्ठी । आदेश इत्यद्वयाहार्यम् । तदाह । लादेशा इति । तङिति ॥
तङ्च आनश्चेति द्वन्द्वः । प्रत्याहार इति ॥ त आतामिति तशब्दमारभ्य महिङिति
ङकारेणेति शेषः । तदाह । तादिनवकमिति ॥ इह पूर्वसूत्राद् इत्यनुवर्तते ।
ततश्च आनग्रहणेन शानच्कानचावेव गृह्येते । न तु ताच्छीत्यवयवोवचनशक्तिषु चान-
नशितो विहितश्चानशपि । तस्य लादेशत्वाभावात् । तेन परस्मैपदिभ्योऽपि चानश् सिद्धयति ।
निघ्नाना इत्यादौ । तदाह । शानच् कानचौ चेति । एतत्संज्ञा इति ॥ आत्मनेपदसंज्ञाका
इत्यर्थः । पूर्वसंज्ञेति ॥ परस्मैपदसंज्ञापवाद इत्यर्थः । एवञ्च तिबादिनवके परस्मैपदसंज्ञा

२१५७ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । (१-३-१२)

अनुदात्तेत उपदेशे योङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थान आत्मनेपदं स्यात् ।

२१५८ । स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । (१-३-७८)

स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ।

२१५९ । शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । (१-३-७९)

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ।

पर्यवस्यति । अथ कस्माद्धातोः परस्मैपदम् कस्मादात्मनेपदमित्याकांक्षायामाह । अनुदात्तेति ॥ अनुदात्तश्च इच्च अनुदात्तङौ । तावितौ यस्य सः अनुदात्तङित् । तस्मात् अनुदात्तङितः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बद्ध्यते । अनुदात्तेतः ङितश्चेति लभ्यते । उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यस्मात् मण्डूकप्लुत्या उपदेश इत्यनुवृत्तम् ङित इत्यनेन सम्बद्ध्यते । नत्वनुदात्त इत्यनेन । उपदेशादन्यत्र अनुदात्तस्येत्संज्ञाया अप्रसक्तत्वेनाव्यभिचारात् । भूवादयो धातव इत्यस्मान्मण्डूकप्लुत्या धातव इत्यनुवृत्तम् पञ्चम्या विपरिणतम् अनुदात्तेता ङिता च विशेष्यते । तत्रानुदात्तेदंशे तदन्तविधेः प्रयोजनाभावात् ङिदंशे तदन्तविधिः । तदाह । अनुदात्तेत इत्यादिना । लस्यस्थान इति ॥ आत्मनेपदग्रहणलभ्यमिदम् । तिङां लदेशत्वनियमात् । उपदेशे किम् । चुकुटिषति । अत्र गाङ्कुटादिभ्य इति सन आतिदेशिकमेव ङित्वम् । नत्वौपदेशिकम् । धातोः किम् । अदुदुवत् । अत्र णिथ्रीति चङन्तात्मात्मनेपदम् । ङिदंशे तदन्तविद्धयभावे तु बोभूयत इत्यादौ सनाद्यन्ता इति धातुसंज्ञकात् यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । ङित इत्येवोक्तौ तु यङो ङित्वेऽपि तदन्तस्य धातोर्ङित्वाभावादात्मनेपदं न स्यात् । स्वरितजित इति ॥ स्वरितश्च ज् च स्वरितजौ तौ इतौ यस्य तस्मादिति बहुव्रीहिः । इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बद्ध्यते । तदाह । स्वरितेतो जितश्चेति ॥ धातोरित्यनन्तरं लस्य स्थान इति शेषः । कर्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् । तदाह । कर्तृगामिनीति ॥ एवञ्च होता याज्यया यजतीत्यादौ यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वेन होतृगामित्वाभावात् नात्मनेपदम् । तथा वेतनेन यज्ञदत्तभृतो देवदत्तः पचतीत्यत्रापि पाकफलस्य भोजनस्य पक्तृगामित्वाभावान्नात्मनेपदम् । दक्षिणादिलाभस्तु न फलम् । लोकतो वेदतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिः तस्यैवात्र क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात् । कर्तृगामिफलक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । आत्मनेपदन्तु धात्वर्थफलस्य कर्तृगामित्वं योतयतीत्यलम् । शेषात्कर्तरीति ॥ अनुदात्तङित इति स्वरितजित इति चोक्तात् आत्मनेपदविषयादन्यश्लेषः । तदाह । आत्मनेपदनिमित्तहीनादिति ॥ अनेन भूधातोः कर्तरि लस्य परस्मैपदं सिद्धम् । तत्र तिबादिनवके युगपत् पर्यायेण एकद्विवादिप्रत्ययरूपेण वा प्राप्ते युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मद्ध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । इति व्यवस्थां

२१६० । तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममद्धमोत्तमाः । (१-४-१०१)

तिङ् उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ।

२१६१ । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । (१-४-१०२)

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।

२१६२ । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ।

(१-४-१०५)

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ।

२१६३ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च । (१-४-१०६)

वक्ष्यन् प्रथमादिसंज्ञां तावदाह । तिङ्स्त्रीणीति ॥ तिङः षट् त्रिकाः संज्ञास्तु तिस्र इति यथा-
संख्यासम्भवादेकैकस्य त्रिकस्य तिस्रु संज्ञासु प्राप्तास्वाह । तिङ् उभयोः पदयोरिति ॥ लः
परस्मैपदमित्यतः परस्मैपदमिति तजानावात्मनेपदमित्यत आत्मनेपदमिति चानुवृत्तम् षष्ठ्यन्त-
तया विपरिणम्यते । ततश्च परस्मैपदात्मनेपदयोरुभयोरपि प्रत्येकं त्रयस्त्रिकास्मन्तीति यथा-
संख्यम्प्रथमादिसंज्ञाः प्रवर्तन्त इति भावः । प्रथमादिषु पुरुषसंज्ञा तु प्राचीनाचार्यशास्त्रमिद्वेति
बोद्धवम् । अथ प्रथमादिपुरुषेषु एकैकस्मिन् पुरुषे प्रत्ययत्रिकात्मके युगपत् पर्यायेण वा एकैकप्रत्यये
प्राप्ते द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने । बहुषु बहुवचनमिति व्यवस्थार्थमेकवचनादिसंज्ञामाह । तानीति ॥
तच्छब्देन पूर्वसूत्रोपात्तानि प्रथममद्धमोत्तमाख्यानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि परामृश्यन्ते । तदाह ।
लब्धप्रथमादिसंज्ञानीति ॥ एकश इत्यस्य विवरणं प्रत्येकमिति । मन्थ्यैकवचनाच्च वाष्मा-
यामिति शसिति भावः । युष्मदीति ॥ उपोच्चारितम्पदमुपपदम् । युष्मदि समापोच्चारिते सती-
त्यर्थः । समानमेकमधिकरणं वाच्यं यस्येति विग्रहः । सामानाधिकरण्यञ्च युष्मदस्तिङः स्थानी-
भूतलकारेण विवक्षितम् । लः परस्मैपदमित्यतस्तदनुवृत्तेः । तथा च फलितमाह । तिङ्वाच्य-
कारकवाचिनि युष्मदीति ॥ स्थानं प्रसङ्गः अस्यास्तीति स्थानी तस्मिन् प्रसक्ते सतीत्यर्थः ।
प्रसङ्गश्च तदर्थावगतौ सत्यां वक्त्रा अप्रयोग एव पर्यवस्यति । तथा च स्थानिनीत्यनेन उपपदभूते
युष्मदि प्रयोगं विना स्वार्थम्बोधयति सतीत्यर्थः पर्यवस्यति । तदाह । अप्रयुज्यमान इति ॥ स्था-
निनीत्यनुक्तौ युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमान एव मध्यमस्स्यात् । ततश्च राम पाहीत्यादौ अव्याप्तिस्स्यात् ।
अपिना लब्धमाह । प्रयुज्यमानेऽपीति ॥ युष्मद्युपपदे स्थानिनीत्येवोक्तौ राम त्वं पाहीत्यादौ
युष्मत्प्रयोगे मध्यमो न स्यात् । अतोऽपिग्रहणमिति भावः । अत्वं त्वं सम्पद्यत इत्यत्र तु न
मध्यमपुरुषः । तत्र युष्मच्छब्दस्य गौणत्वात् । भवानागच्छतीत्यादौ भवच्छब्दयोगे तु न मध्यमपु-
रुषः । युष्मच्छब्दस्य सम्बोद्धयैकविषयत्वात् । भवच्छब्दस्य तु स्वभावेन सम्बोद्धयासम्बोद्धयसाधा-
रणत्वादित्यलम् । प्रहास इति ॥ वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । प्रहासे च मन्योपपदे इति प्रथमं वाक्यम् ।
मध्यम इत्यनुवर्तते । मनधातुः श्यन्विकरणः उपपदं यस्येति बहुव्रीहिः । मन्यपदश्रवणबलात्

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मद्ध्यमः स्यात्परिहासे
गम्यमाने । मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ।

२१६४ । अस्मद्युत्तमः । (१-४-१०७)

तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् ।

२१६५ । शेषे प्रथमः । (१-४-१०८)

मद्ध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । 'भू १ सत्तायाम्' । कर्तृविवक्षायां
भू ति इति स्थिते ।

२१६६ । तिङ्शित्सार्वधातुकम् । (३-४-११३)

तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ।

२१६७ । कर्तरि शप् । (३-१-६८)

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप्स्यात् । शपावितौ ।

धाताविति विशेष्यं लभ्यते । तदाह । मन्यधातुरित्यादेना । तस्मिन् प्रकृतिभूते
सतीति ॥ तस्माद्धातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थः । मद्ध्यमस्यादिति ॥ अस्मद्युपपद इति शेषः ।
अस्मद्युत्तम इत्युत्तरसूत्रात्तदनुवृत्तेः । एवञ्च उत्तमपुरुषापवादोऽयं मद्ध्यमविधिः । मन्यतेरुत्तम
एकवच्चेति द्वितीयं वाक्यम् । तद्याचष्टे । मन्यतेस्तूत्तमस्यादिति ॥ युष्मद्युपपद इति शेषः ।
पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेः । सचेति ॥ सः मन्यतेरुत्तमपुरुषः द्वित्वबहुत्वयोरपि एकवचनं लभत इत्यर्थः ।
मद्ध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासार्थमिदम् । एतत्सर्वमनुपदमेवोदाहरणे स्पष्टीभविष्यति । अस्मद्युत्तम
इति । तथाभूत इति ॥ तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । शेष इति ॥
उक्तान्मद्ध्यमोत्तमविषयादन्यशेषः । तदाह । मद्ध्यमोत्तमयोरविषय इति । त्वम् अहञ्च पञ्चाव
इत्यत्र तु परत्वादुत्तमपुरुष एव । न तु मद्ध्यमः । देवदत्तस्त्वञ्च पञ्चथ इत्यत्रापि न प्रथमपुरुषः ।
युष्मदस्सत्वेन शेषत्वाभावादित्यलम् । भूसत्तायामिति ॥ वर्तत इति शेषः । भ्वादिगणे
प्रथमो धातुरयम् । तत्र भू इत्येव गणे पाठः । अर्थनिर्देशस्त्वाधुनिक इति वक्ष्यते । यद्यपि
सत्ता जातिः न क्रिया । तथापि आत्मधारणं सत्तेत्युच्यते । स्वरूपेणावस्थानमिति यावत् ।
कर्तृविवक्षायामिति ॥ वर्तमानसत्तावृत्तेर्भूधातोः कर्तरि लटि आत्मनेपदनिमित्तहीनतया
परस्मैपदे तिबादिनवके तत्रापि युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषत्रिके तत्रापि कर्तु-
रेकत्वविवक्षायां तिपि सति भू ति इति स्थिते प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ तत्र सार्वधातुककार्यं वक्ष्यन्
सार्वधातुकसंज्ञामाह । तिङ्शित्सिति ॥ धातोरित्यधिकृतम् । तदाह । धात्वधिकारोक्ता इति ॥
तेन हरीनित्यत्र शसस्सार्वधातुकत्वं न । अन्यथा तिङ्शित्सार्वधातुकमिति शसस्सार्वधातुकत्वात्
सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वे धेर्ङितीति गुणः स्यात् । कर्तरिति ॥ सार्वधातुके यगित्यस्मात् सार्वधा-

२१६८ । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । (७-३-८४)

अनयोः परयोरिहाङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।

२१६९ । झोऽन्तः । (७-१-३)

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । 'अतो गुणे' (१९१) । भवन्ति ।

भवसि । भवथः भवथ ।

२१७० । अतो दीर्घो यञि । (७-३-१०१)

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद्यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः ।

स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ ।

तुक् इत्यनुवर्तते । धातोरेकाचो हलादेरित्यस्माद्धातोरिति । तदाह । कर्त्रर्थ इत्यादिना । तिङि परे धातोर्विहितानां प्रत्ययानां शबादीनां विकरणसंज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा । शपाविताविति ॥ शकार-पकारौ लशक्वतद्धित इति हलन्त्यमिति चेत्संज्ञकावित्यर्थः । ततश्च शपि शकारपकारयोः लोपे अकारमात्रं शिष्यत इत्यर्थः । भू अति इति स्थिते । सार्वधातुक इति ॥ इको गुणवृद्धा इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । मिदेर्गुण इत्यस्मात् गुण इत्यनुवर्तते तदाह । अनयोरित्यादिना ॥ तथा च ऊकारस्य गुणः ओकारः । अवादेश इति ॥ ओकारस्येति शेषः । तथा च परिनिष्ठितं रूपमाह । भवतीति । भवत इति ॥ कर्तृद्विवक्षयां भू धातोर्लटः तसादेशे शपि गुणे अवादेशे सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । कर्तृबहुविवक्षयां भू धातोर्लटः झि इत्यादेशे शपि गुणे अवादेशे च कृते । झोन्त इति ॥ झः अन्तः इति छेदः । झ इति षष्ठ्यन्तम् । आदेशे तकारात् अकार उच्चारणार्थः । आयनेयी इति सूत्रात् प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । नन्वादिग्रहणमपि । अस्वरितत्वात् । अनुवृत्तं च प्रत्ययग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह । प्रत्ययावयवस्येति । झस्य झकारस्येत्यर्थः । अन्तादेशः स्यादिति ॥ अन्त् इत्ययमादेशः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययावयवस्येति किम् । उज्झिता । अत्र धात्ववयवस्य झकारस्य न भवति । आदिग्रहणानुवृत्तौ तु शयान्तै इति न सिद्ध्यति । अन्तादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वाच्छेदोऽडाटावित्यादिकृते झकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च भव झि इत्यत्र झकारस्य अन्त् इत्यादेशे भव अन्ति इति स्थिते अतो गुण इति द्वयोरकारयोस्सवर्णदीर्घापवादे पररूपे कृते भवन्तीति रूपमित्यर्थः । अन्तादेशे प्रथमाकारोच्चारणन्तु लुपिवकरणे द्विषन्तीत्यादौ अकारश्रवणार्थम् । भवसीति ॥ मद्धथमपुरुषैकवचने सिपि शपि गुणे अवादेशे रूपम् । भवथ इति ॥ मध्यमपुरुषद्विवचने थसि शपि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गयोश्च रूपम् । न विभक्तौ तु स्मा इति सस्य नेत्वम् । भवथेति ॥ मद्धथमपुरुषबहुवचने थादेशे शपि गुणे अवादेशे रूपम् । उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि शपि गुणे अवादेशे भवसि इति स्थिते । अतो दीर्घ इति ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतम् अतो विशेष्यते । तदन्तविधिः । तुरुस्तुशम्यम इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तम् यजाविशेष्यते । तदादि विधिः । तदाह । अदन्तस्येत्यादिना ।

अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यस इति
भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे । भोक्ष्यध्वे । भोक्ष्ये ।
भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्युपपदे'
(२१६२) इत्याद्यनुवर्तते तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति । भुक्तः
सोऽतिथिभिः । 'प्रहासे' किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यस ओदनं
भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ।

२१७१ । परोक्षे लिट् । (३-२-११५)

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ।

२१७२ । लिट् च । (३-४-११५)

भवामीति ॥ न च भूधातोर्विहितलदेशं प्रति भूधातुरेवाङ्गम् । न तु भवेति विकरणान्तमिति
वाच्यम् । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमित्यत्र तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गत्वात् ।
भवामो, भवाम इति ॥ लस्य वसि मसि च णपि गुणे अवादेशे अतो दीर्घे रुत्वे विसर्गे च रूपे । न
विभक्ताविति सस्य नेत्वम् । अथ प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्थामुक्तां स्मारयितुमाह । स भवती-
त्यादि ॥ अथ प्रहासे चेति सूत्रस्योदाहरति । एहीति ॥ सर्वेषु भुक्तवत्सु भोक्तुमागतं जामात-
रं प्रति परिहासाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । भो जामातः, एहि आगच्छ, ओदनं, भोक्ष्य, इति
त्वम्मन्यसे, नैतद्युक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह । भुक्तस्सोऽतिथिभिरिति ॥ स ओदनः
अतिथिभिर्भक्षित इत्यर्थः । अत्र भुजेरुत्तमपुरुषे प्राप्ते मद्ध्यमः पुरुषः । मन्यतेस्तु मद्ध्यम-
पुरुषे प्राप्ते उत्तमः पुरुषः । एतं, एतवेति ॥ हे जामातरौ आगच्छतम् । ओदनं भोक्ष्यावह इति
मन्येथे इत्यर्थः । भो जामातरः ओदनं भोक्ष्यामह इति मन्यध्वे इति चोभयत्रापि भुजेरुत्तमे
प्राप्ते मद्ध्यमः । मन्यतेस्तु मद्ध्यमे प्राप्ते उत्तमः । द्वित्वबहुत्वयोरेकवचनञ्च । इत्यादीति ॥
एहि एतं एतवा मन्ये जलं पास्यावः पास्याम इत्यादि संग्रहः । मन्ये इत्युत्तमपुरुषैकवचनान्तम्
व्याचष्टे मन्यस इत्यादिना । अनुवर्तत इति ॥ प्रहासेचेति सूत्र इति शेषः । एतु
भवानिति ॥ युष्मद्भवतोः पर्यायत्वाभावस्यानुपदमेवोक्तत्वादिति भावः । इति लट्प्रक्रिया ॥
परोक्षे लिङिति ॥ अनद्यतने लङित्यस्मादनद्यतन इत्यनुवर्तते । भूते इत्यधिकृतम् ।
परोक्षत्वं धात्वर्थविशेषणम् । तदाह । भूतानद्यतनेत्यादिना ॥ अतीतत्रात्रेऽन्यथात्वेन आगा-
मिरात्रेऽप्ययमेव सहितो दिवसः अद्यतन इति लुङ्सूत्रभाष्ये कैयटे च स्थितम् । परोक्षत्वंतु
वर्षशतवृत्तत्वमित्येके । वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे । बह्वृत्तत्वं त्रयह्वृत्तत्वं चेत्यन्ये । कुञ्चकटाद्यन्त-
रितत्वमितीतरे । एते पक्षा भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियागोचरत्वं परोक्षत्वमित्येव सर्व-
सम्मतमित्यलम् । लस्य तिबादय इति ॥ तिबादिनवकमित्यर्थः । लिट्चेति ॥ लिङिति लुप्त-

लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ।

२१७३ । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः । (३-४-८२)

लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । 'भू' 'अ' इति स्थिते ।

२१७४ । भुवो वुग्लुङ्लिटोः । (६-४-८८)

भुवो वुगागमः स्यात् । लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद् वुगुणवृद्धौ बाधते ।

२१७५ । एकाचो द्वे प्रथमस्य । (६-१-१)

२१७६ । अजादेर्द्वितीयस्य । (६-१-२)

इत्यधिकृत्य ।

स्थानषष्ठ्यन्तम् । तिङ्शित्सार्वधातुकमित्यस्मात् तिङित्यनुवर्तते । आर्धधातुकं शेष इत्यस्मादार्धधातुकमिति । तदाह । **लिङादेशस्तिङिति** ॥ एकसंज्ञाधिकारवर्हिर्भूतत्वात् सार्वधातुकसंज्ञाया अपि समावेशे प्राप्ते आह । **आर्धधातुकसंज्ञ एवेति** ॥ लङ्शकटायनस्यैवेति सूत्रादेवकारानुवृत्तेरिति भावः । **तेनेति** ॥ सार्वधातुकत्वाभावेन तन्निमित्ताः शप्श्यानादयो न भवन्तीत्यर्थः । **परस्मैपदानामिति** ॥ लिटस्तञ्जयोरित्यस्मात् लिट इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह । **लिटस्तिबादीनामिति** ॥ **णलादय इति** ॥ णल्, अतुस्, उस्, थल्, अथुस्, अ, णल्, व, म, इत्येते नव यथासंख्यं स्युरित्यर्थः । तत्र तिपो णल् सर्वादेशः । न च णकारलकारयोश्चुद् इति हलन्त्यमिति च इत्संज्ञकत्वाल्लोपे कथमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्राक् णलः प्रत्ययत्वाभावेन चुद् इत्यस्याप्रवृत्तेः । णित्वन्तु जुहावेत्यादौ वृद्धयर्थम् । लिङ्त्वं तु लिङ्स्वरार्थम् । ननु मद्धयमपुरुषबहुवचनस्य विधीयमानः अकारः अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । अकारस्य अकारविधिस्तु यथासंख्यापादनार्थ इति चेत् । सत्यम् । द्वयोरकारयोः पररूपेण अ इति सूत्रनिर्देशादनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । न च अतुसार्दानामादेशत्वात् पूर्वं विभक्तित्वाभावेन न विभक्ताविति निषेधाभावात् सकारस्येत्यन्तुर्दारमिति वाच्यम् । सकारादुपरि सकारान्तरस्य संयोगान्तलोपेन लुप्ततया श्रूयमाणसकारस्योपदेशोऽन्त्यत्वाभावादित्यलम् । **भुवोवुगिति । अचीति** ॥ अचिश्नुधात्वित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अचीति किम् । अभूत् । ननु णलि परत्वात् वुक् बाधित्वा अचोऽङ्गितीति वृद्धिस्स्यात् । बभूविथेत्यत्र तु सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणस्त्यादित्यत आह । **नित्यत्वादिति** ॥ कृतयोरपि गुणवृद्ध्योरेकदेशविकृतन्यायात् वुक् प्रवर्तते । अकृतयोरपि प्रवर्तते । ततश्च कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिस्सनित्य इति न्यायेन वुक् गुणवृद्धौ बाधत इत्यर्थः । वुकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयवः । भूव् अ इति स्थिते । **एकाच इति । अजादेरिति** । **इत्यधिकृत्येति** ॥ षष्ठाद्धयायारम्भे द्वे इमे सूत्रे । ते च न विधायके । अतिप्रसङ्गात् । किन्तु

२१७७ । लिटि धातोरनभ्यासस्य । (६-१-८)

लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । 'भूव्' 'भूव्' 'अ' इति स्थिते ।

२१७८ । पूर्वोऽभ्यासः । (६-१-४)

ध्यङस्सम्प्रसारणमित्यतः प्राक् अनुवर्त्येते एवेति भावः । लिटि धातोरिति ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येत्यधिकृतम् । धातोरित्यवयवषष्ठी । तदाह । धात्ववयवस्येति ॥ एकाच इति प्रथमस्येति च धात्ववयवस्य विशेषणम् । एकः अच् यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तथा च लिटि परे अभ्यासभिन्नस्यैकाचकस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य द्वे उच्चारणे स्त इत्यर्थः । एकाच इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिध्येदिति भाष्ये स्पष्टम् । अजोदद्वितीयस्येत्यधिकृतम् । तवाच्चासावादिश्च अजादिः तस्मादिति कर्मधारयात् पञ्चमी । तदाह । आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्येति । एकाच इति शेषः । अजादिधात्ववयवस्य एकाचश्चेत् द्वित्वम् तर्हि द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् । न तु प्रथमस्येति यावत् । अत्र द्वे इत्यनन्तरमुच्चारणे इत्यध्याहृत्यैकाचः प्रथमस्येति कृयोगलक्षणषष्ठीञ्चाश्रित्य द्विः प्रयोग एवात्र विधीयते । न स्थानषष्ठीमाश्रित्यादेशपक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् । आदेशप्रत्यययोरिति सूत्रभाष्येऽपि द्विः प्रयोगपक्ष एवोक्तः । तादृह विस्तरभयान्नलिखितम् । पपाच इयायेत्यादौ प्रथमत्वमेकाचकत्वं द्वितीयत्वञ्च व्यपदेशिवत्वेन बोद्धव्यम् । अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे तु, इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति तमिच्छति इन्दिन्द्रीयिषतीत्यादौ नन्दास्संयोगादय इति दकारस्य द्वित्वनिषेधश्च स्यात् । तवाजादेरित्यनुवृत्तेः । धातोरिति किम् । तदभावे हि लिटि परे यः प्रथमः एकाच् तस्य द्वे इत्यर्थः स्यात् । एवं सति पपाचेत्यादावेव स्यात् । न तु जजागारेत्यादाविति भाष्ये स्पष्टम् । न च पपाचेत्यादौ लिटि धातोरिति द्वित्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याप्रसक्तेरनभ्यासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । यङन्तात् सन्यङोरिति यङ्निमित्तकद्वित्वविशिष्टात् सनि सन्निमित्तकद्वित्वनिवृत्तये सन्नन्तात् सन्यङोरिति कृतद्वित्वाणिचि लुङि चङि कृते चङीति द्वित्वनिवृत्तये चानभ्यासग्रहणस्यावश्यकत्वात् । भाष्ये तु कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदमित्यादौ नुधातो-र्यङन्तात् सन्यङोरिति कृतद्वित्वात् नोनूय इत्यस्मात् लिटि कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीति मन्त्रपर्युदासादामभावे यस्य हल इति यकारलोपे अतो लोपे तिपो णलि वृद्धावावादेशो नोनावेत्यत्र लिटि धातोरिति द्वित्वनिवृत्तये अनभ्यासग्रहणमित्युक्त्या अनभ्यासग्रहणमनर्थकम् । छन्दसि वा वचनादित्युक्तम् । यङन्तात् सनि सन्नन्ताणिचि चङ् लोके नास्त्येवेति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रकृते च भूव् अ इत्यत्र चत्वार एकाचः । तत्र भू इति प्रथमः । ऊव् इति द्वितीयः । ऊ इति व्यपदेशिवद्भावेन तृतीयैकाच् । भूव् इति समुदायस्तु चतुर्थः । तत्र समुदाये द्विरुच्यमाने सर्वे अवयवाः द्विरुच्यन्त इति भूव् इति समुदायस्यैव द्विर्वचनमिति भाष्ये स्पष्टम् । तदाह । भूव् भूव् अ इति स्थित इति ॥ अत्र भूव् इत्यस्य एकाचः धात्ववयवत्वं प्रथमत्वञ्च व्यपदेशिवत्वाद्वोध्यम् । पूर्व इति ॥ अत्रेति ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ।

२१७९ । हलादिः शेषः । (७-४-६०)

अभ्यासस्यादिर्हलिशाष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ।

२१८० । ह्रस्वः । (७-४-५९)

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ।

२१८१ । भवतेरः । (७-४-७३)

भवतेरभ्यासोकारस्य 'अः' स्याल्लिटि ।

२१८२ । अभ्यासे चर्च । (८-४-५४)

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः, । खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः । आन्तरतस्यात् ।

षाष्टद्वित्वप्रकरण इत्यर्थः । तेन सर्वस्य द्वे इत्यादिविहितस्य द्वित्वस्य न संग्रहः । कस्य पूर्व इत्याकांक्षायां द्वे इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं सम्बद्धयते । तदाह । ये द्वे विहिते तयोरिति । हलादिरिति ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । शिष्यत इति शेषः कर्मणि घञ् । शिषधातुरितरनिवृत्तिपूर्वकावस्थितौ । तदाह । अभ्यासस्येत्यादिना । इति वलोप इति ॥ भूव् भूव् इत्यत्र अभ्यासवकारस्य लोप इत्यर्थः । भू भूव् अ इति स्थिते । ह्रस्व इति ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ह्रस्वश्रवणादचश्चेति परिभाषया अच इत्युपस्थितम् । तदाह । अभ्यासस्याच इति ॥ भू भूव् अ इति स्थितम् । यद्यपि भवतेर इति वक्ष्यमाणाकारविधिनैव सिद्धमिदम् । तथापि लुलावेत्याद्यर्थमावश्यकमिदम् अल्लैव न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । भवतेर इति ॥ भवतेः अ इति छेदः भवतेरिति इतिपा निर्देशः । भूधातोरित्यर्थः । इक्षितपौ धातुनिर्देशे इत्युक्तेः । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । व्यथो लिटि दीर्घ इत्यस्मात् लिटीति भूधातोरभ्यासस्य भवन्नकारः अलो-
न्त्यस्येत्यन्त्यस्योकारस्य भवति । तदाह । अभ्यासोकारस्येति ॥ नानर्थकेऽलोन्त्याविधिरिति तु नेह प्रवर्तते । अनभ्यासविकार इत्युक्तेः । भू भूव् अ इति स्थिते । अभ्यासे इति ॥ झलाञ्जशझशीत्यस्मात् झलामित्यनुवर्तते । चकारेण जश् समुच्चीयते । तदाह । अभ्यासे झलामित्यादिना ॥ झलश्चतुर्विंशतिः । तत्र शषसाः शरः । तेषामभ्यासे लोपो वक्ष्यते । शर्पूर्वाः खय इति हकारस्य त्वभ्यासे कुहोश्चुरिति श्चुत्वं वक्ष्यते । एवञ्च झलषु झयो विंशति रिहाभ्यासगताः स्थानिनो लभ्यन्ते । तेषां मद्धये कस्य चरः कस्य जशः इत्याकांक्षायामाह । झशां जश इति ॥ वर्गाणान्तृतीयचतुर्था झशः । तेषां जशः जबगडदा इत्यर्थः । यद्यद्वर्ग्याः स्थानिनः तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोद्धव्यम् । खयाञ्चर इति ॥ वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः

२१८३ । असिद्धवदत्ताभात् । (६-४-२२)

इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् ।
इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङ्क्ति प्राप्ते ।

खयः तेषां चरः चटतकपा इत्यर्थः । अत्रापि यद्यद्वर्ग्याः स्थानिनः तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोद्धव्यम् । तत्रापि ॥ तेष्वपि वर्गेषु प्रकृत्या स्वभावेन जशामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन जश एव सन्तस्तत्तद्वर्ग्या आदेशास्त्युः । एवं प्रकृत्या स्वभावेन चरामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन चर एव सन्तस्तत्तद्वर्ग्या आदेशास्त्युरित्यर्थः । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरिति भावः । कुत इयं व्यवस्थेत्यत आह । आन्तरतम्यादिति ॥ जशां जशाश्च घोषसंवारनादप्रयत्नसाम्यम् । खयां चराश्च श्वासाघोषविवारप्रयत्नसाम्यम् । तत्तद्वर्ग्याणां तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यत्र तु स्थानसाम्यत्रियामकं बोद्धव्यम् । तथा च प्रकृते अभ्यासभकारस्य बकारे सति बभूव अ इति स्थिते अचिश्नुधात्वित्युवङ्गादेशमाशङ्कितुमाह । असिद्धवदिति ॥ षष्ठस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । श्रान्नलोप इति सूत्रात् पूर्वं पठितम् । आभादित्यभिनिधावाद् भस्येत्याधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः । भाधिकारश्च आपादपरिसमाप्तेरिति सिद्धान्तः । तथा च आपादपरिसमाप्तेरिति लभ्यते । विहितं कार्यमिति शेषः । किमारभ्येत्याकांक्षायामुपस्थितत्वादस्मादेवसूत्रादूर्ध्वमिति लभ्यते । ततश्च श्रान्नलोप इत्यारभ्यापादसमाप्तेः विहितं यदाभीयं कार्यं तदसिद्धवद्भवति । प्रवृत्तमप्यप्रवृत्तं भवतीत्यर्थः । अधिकारसूत्रमिदमुत्तरत्र श्रान्नलोप इत्यादौ प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । तथा च यद्यत्सूत्रे इदमनुवर्तते तत्तदाभीयकार्यं कर्तव्ये इति लभ्यते । एवञ्च श्रान्नलोप इत्यादितत्तदाभीयं कार्यं श्रान्नलोप इत्याद्याभीये कार्यं कर्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः पर्यवस्यति । अत्रेत्यनेन निमित्तसम्प्रत्यन्तेनत्वसिद्धीभवतः कार्यस्य यन्निमित्तं तन्निमित्तके कार्यं कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् समानाश्रये कार्यं कर्तव्ये सतीति लभ्यते । एतत्सर्वं भाष्ये स्थितम् । तदाह । इत ऊर्ध्वमित्यादिना । तस्मिन्निति ॥ आभीये कर्तव्ये सतीत्यर्थः । एधि शाधीत्युदाहरणम् । अत्र च्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यस्तेरेत्वस्य शाहाविति शास्तेः शाभावस्य चाभीयत्वेनासिद्धत्वात् हुञ्जलभ्योर्होर्धिरिति हेर्धित्वमाभीयं प्रवर्तते । तथा जघ्नीत्याद्यप्युदाहरणम् । हनधातोर्धङ्लुगन्तात् लोप्मध्यमपुरुषैकवचने सिपो हिभावे अनुदात्तोपदेशेति नलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वादतोहेरित्याभीयो लुङ् भवति । समानाश्रय इति किम् । पपुष इत्यत्र पाधातोर्लिटः क्सौ लिटिधातेरिति द्वित्वे अभ्यासद्वस्वे क्स्वन्तात् द्वितीयाबहुवचने शसि वसोस्सम्प्रसारणमाभीयमात्तोलोप इति चेत्याल्लोपे आभीये कर्तव्ये असिद्धन्न भवति । आल्लोपः क्सौ, सम्प्रसारणन्तु शसीति भिन्नाश्रयत्वात् । आभीये कर्तव्ये इति किम् । अभाजि राग इत्यत्र भजेञ्चिणि रजेर्धञि च कृते । रजेश्च, धञि च भावकरणयोरिति नलोपस्याभीयस्यानाभीयायामुपधावृद्धौ कर्तव्यायानासिद्धत्वम् । आभादित्यभिनिधाः किम् । भाधिकारात् प्रागित्युक्ते भूयानित्यत्र बहोर्लोपो भूच बहोरिति बहोर्भूभावस्य ओर्गुणे कर्तव्ये असिद्धत्वन्न स्यात् । भस्येति सूत्रादूर्ध्वभावित्वादित्यलम् । इति वुकोऽसिद्धत्वादिति ॥ वुक् आभीयस्य अचिश्नुधात्वि

वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ।

२१८४ । आर्धधातुकस्येड्लोः । (७-२-३५)

बलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव ।
बभूविव । बभूविम ।

२१८५ । अनद्यतने लुट् । (३-३-१५)

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ।

२१८६ । स्यतासी लृलुटोः । (३-१-३३)

‘लृ’ इति लृलुटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः
परतः । शबाद्यपवादः ।

त्युवङि आभीये कर्तव्ये असिद्धतया ऊकारस्योवङि लघूपधगुणे बभूवेति प्राप्ते सतान्यर्थः ।
वुगिवधिस्तु गुणवृद्धिबाधकत्वेन चरितार्थ इति भावः । **वुग्युटावुवङ्यणोरिति** ॥ यथा-
संख्यमन्वयः । **बभूवेति** ॥ णलो णित्वन्तु जगादेत्यादौ वृद्धयर्थम् । **बभूवतुरिति** । तस
अनुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुत्वविसर्गौ । **बभूवुरिति** ॥ झेरुसादेशे वुगादि पूर्व-
वत् । सिपस्थलि बभू थ इति स्थिते । **आर्धधातुकस्येति** ॥ नेड्विशिकृतात्यस्मादनुवृत्त्यैव
सिद्धेरिहेडग्रहणनकार्यमिति नेड्वशीति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । आर्धधातुकस्येति किम् ।
जुगुप्सति । अत्र गुप्तिज् किद्धयः इति सनो धातोरित्यधिकृत्य विहृतत्वाभावाच्चाधधातुकत्वं ।
बभूविथेति ॥ सिपस्थलि तस्य इडागमे वुगादि पूर्ववत् । **बभूवथुरिति** । थसः अथुसा-
देशे वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुत्वविसर्गौ । **बभूवेति** ॥ मद्धयमपुरुषबहुवचनस्य अका-
रस्सर्वादेश इति परस्मैपदानां णलतुसित्यत्रोक्तम् । वुगादि पूर्ववत् । **बभूवेति** ॥ मिपो णलि
वुगादि पूर्ववत् । **बभूविवेति** ॥ वसो वादेशे बलादित्वादिडागमे वुगादि पूर्ववत् । नचात्र
श्रयुकः कितीतीडागमनिषेधश्चङ्क्यः । कृसृभृस्तुहुसृश्रुवो लिटीति कथादिनियमादित्सिद्धेः ।
बभूविमेति ॥ मसो मादेशे इडागमे वुगादि पूर्ववत् ॥ इति लिट्प्रक्रिया ॥
अनद्यतन इति ॥ धातोरित्यधिकृतम् । भविष्यति गम्यादयः इत्यतः भविष्यतां-
त्यनुवर्तते । भविष्यत्यनद्यतन इति धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह । **भविष्यत्यनद्यतन इति** ॥ अन-
द्यतनशब्दस्तु परोक्षे लिङित्यत्र व्याख्यातः । उदावितौ । लुट्स्तिबादयः । भू ति इति स्थिते
कर्तरि शबिति शपि प्राप्ते । **स्यतासी इति** ॥ स्यश्च तासिश्चेति द्वन्द्वात् प्रथमाद्विवचनम् । तासेरिकार
उच्चारणार्थः । लृ लुट् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । **ग्रहणमिति** ॥ लृस्वरूपस्योभयत्राविशि-

२१८७ । आर्धधातुकं शेषः । (३-४-११४)

तिङ्शिङ्ग्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

२१८८ । लुटः प्रथमस्य डारैरसः । (२-४-८५)

‘डा’ ‘रौ’ ‘रस्’ एते क्रमात्स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः ।

२१८९ । पुगन्तलघूपधस्य च । (७-३-८६)

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि । वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । ‘भवित्’ ‘आ’ अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

प्रत्वादिति भावः । धातोरित्यधिकृतं तदाह । **धातोरिति** ॥ भू तास् ति इति स्थिते । **आर्धधा-**
तुकमिति ॥ तिङ्शित्सार्वाधातुकमिति पूर्वसूत्रोपात्ततिङ्शित्दन्यशेषः तदाह । **तिङ्-**
शिङ्ग्रथोऽन्य इति । विहित इति ॥ धातोरित्यधिकृतम् विहितविशेषणमाश्रीयत इति
भावः । एवञ्च जुगुप्सतीत्यादौ गुप्तिञ् किङ्ग्रथ इत्यादि विहितसनादीनां धातोरित्युच्चार्य विहित-
त्वाभावेन आर्धधातुकत्वाभावादिङागमो न भवति । **एतत्संज्ञस्यादिति** ॥ आर्धधातुकसंज्ञक
इत्यर्थः । **इडिति** ॥ तास् प्रत्ययस्योक्तसूत्रेणार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च आर्धधातुकस्ये-
ड्बलादेरितीङागम इत्यर्थः । भू इ तास् ति इति स्थिते । उकारस्य गुणे अवादेशे च भविता स्
इति स्थिते । **लुटः प्रथमस्येति** । डारौ रस् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । लुट इति स्थानषष्ठी ।
लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्येत्यर्थः । **क्रमादिति** ॥ यथासंख्यलभ्यम् । ननु परस्मैपदस्य त्रयः प्रथमाः
आत्मनेपदस्य च त्रयः प्रथमा इति स्थानिनः षट् आदेशास्तु त्रय इति कथं यथासंख्यमिति
चेन्न । डाच रौच रस् चेति कृतद्वन्द्वानां डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भाष्ये
समाहितत्वात् । डाभावस्य चादेशत्वात् प्राक् प्रत्ययत्वाभावेन चुट् इत्यस्याप्रवृत्त्या सर्वा-
देशत्वम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययत्वाच्चुट् इति टकारस्येत्संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् । एवंच भू
ता स् आ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति । **डित्वसामर्थ्यादिति** ॥ डाभावस्य कप्रत्ययाव-
धिषु स्वादिध्वनन्तर्भूतत्वेन तस्मिन् परे भत्वाभावेऽपि डित्वसामर्थ्यात् टेरिति टिलोप इत्यर्थः ।
तथाच भवित् आ इति स्थिते । **पुगन्तेति** ॥ मिदेर्गुण इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते ।
अङ्गस्येत्याधिकृतमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । पुगन्तलघूपधस्येति तद्विशेषणम् । पुक् अन्तो
यस्य तत् पुगन्तम् । लध्वी उपधा यस्य तल्लघूपधम् । पुगन्तञ्च लघूपधञ्चेति समाहारद्वन्द्वत्वात्
षष्ठी । इको गुणवृद्धी इति परिभाषया इक् इत्युपस्थितं स्थानषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह । **पुग-**
न्तस्येत्यादिना । अंगस्येक इति ॥ अङ्गावयवस्येत्यर्थः । द्वेष्टि द्वेष्टा इत्याद्युदाहरणम् ।
नन्वत्राङ्गावयवस्येकः तदुपरितनहला व्यवधानात् सार्वधातुकपरत्वाभावात् कथमिह इको गुण

२१९० । दीधीवेवीटाम् । (१-१-६)

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ।

२१९१ । तासस्त्योलोपः । (७-४-५०)

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ।

२१९२ । रि च । (७-४-५१)

रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवि-

इत्यत आह । येन नेति ॥ येन स्थान्युत्तरवर्णेन परनिमित्तस्य नाव्यवधानं व्यवधानं अवर्जनीयमिति यावत् । तेन वर्णेन व्यवहितेऽपि परनिमित्तं कार्यं भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह । रचनप्रामाण्यादिति ॥ तथाविधवर्णव्यवधाने कार्यप्रवृत्तौ वचनारम्भस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः । लघूपधस्यहीको गुणो विधीयते । उपधात्वञ्चान्त्यादलः पूर्वस्यैव भवति । ततश्चेक उपर्यन्यस्य वर्णस्याभावे इक उपधात्वाभावाल्लघूपधस्याङ्गस्य गुणविधानं निर्विषयमेव स्यात् । अतस्तद्व्यवधानं सोढव्यमिति भावः । ननु व्यवहितस्यापीको गुणप्रवृत्त्यभ्युपगमे भिनत्ति च्छिनत्तीत्यादौ इकारस्यापि गुणस्यादित्यत आह । तेनेति ॥ अवर्जनीयव्यवधानस्यैवाश्रयणेनेत्यर्थः । उपधात्वस्यैकमेव वर्णमुपरितनमादाय सम्भवादनेकवर्णव्यवधानं नादर्थव्यामिति भावः । गुणे प्राप्ते इति ॥ भवित् आ इति स्थिते डाभावसम्पन्नस्याकारस्य स्थानिवत्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे भवित् इत्यङ्गावयवस्योपधाभूतस्येकारस्य गुणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न च भूधातोर्विहितं सार्वधातुकं प्रति भूधातुरेवाङ्गम् । न तु भवित् इति विकरणविशिष्टमिति वान्यम् । अङ्गमङ्गारम्मे तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् । दीधीव इति ॥ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ् वेतिना तुल्ये । दीधिश्च वेवीश्च इदृचेति द्वन्द्वात् षष्ठी । इको गुणवृद्धी इत्यतो गुणवृद्धी इति । न धातुलोप इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह । दीधीवेव्योरित्यादिना ॥ अथ प्रथमपुरुषद्विवचने तसि परे शबपवादे तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे तसो रौभावे भवितास् रौ इति स्थिते रिचेति सकारस्य लोपं वक्ष्यन् तत्रानुवृत्तिप्रतिपत्तये तत्पूर्वसूत्रमुपन्यस्यति । तासस्त्योरिति ॥ तास्वास्तित्थेति द्वन्द्वात् षष्ठी । सस्यार्धधातुक इत्यतोऽनुवृत्तेन सीति सप्तम्यन्तेनाधिकृताङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात् तदादिविधिः । तदाह । तासेरित्यादि ॥ अस्तेरिति द्वितया निर्देशः । असु धातोरित्यर्थः । अलोऽन्यस्येत्यन्यस्य लोपः । भवितासीत्यनुपदमेवोदाहरणं वक्ष्यते । रिचेति ॥ तासस्त्योलोप इति सूत्रं अस्ति वर्जमनुवर्तते । रीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात्तदादिविधिः । तदाह । रादाविति । प्राग्वदिति ॥ तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नानुवर्तते । ततो रादिप्रत्ययस्यासम्भवात् । आर्धधातुके तस्य भूभावविधानात् । एवञ्च भवितास् रावित्यत्र सलोपे सति रूपमाह । भविताराविति । भवितार इति ॥ श्रौ तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे झेः रस् इत्यादेशे तासस्सकारस्य लोपे रस्सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः ।

तास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ।

२१९३ । लट् शेषे च । (३-३-१३)

भविष्यदर्थान्धातोर्लट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्य इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

२१९४ । लोट् च । (३-३-१६२)

विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

२१९५ । आशिषि लिङ्लोटौ । (३-३-१७३)

२१९६ । एरुः । (३-४-८६)

भवितासीति ॥ सिपि तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे तासस्त्योरिति सकारस्य लोप इति भावः । **भवितास्थ इति** ॥ थमि तासि इडागमे गुणे अवादेशे थसः सस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । **भवितास्थेति** । बहुवचने थे तासि इटि गुणावादेशौ । **भवितास्मीति** ॥ मिपि तासि इटि गुणावादेशौ । **भवितास्व इति** ॥ वसि तासि इटि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गौ । एवं मसि भवितास्म इति रूपम् । **इति लट्प्रक्रिया** ॥ **लट् इति** ॥ धातोरित्यधिकृतम् । भविष्यति गम्यादयः इत्यतो भविष्यतीत्यनुवृत्तम् धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह । **भविष्यदर्थान्धातोः लट् स्यादिति** ॥ तुमुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति पूर्वसूत्रे क्रियार्थायां क्रियायामित्यर्थनिर्देशः स्थितः ततोऽन्यदशेषः । क्रियार्थायां क्रियायां असत्यामिति लभ्यते । चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामित्यपि लभ्यते । तदाह । **क्रियार्थायां क्रियायां असत्यां सत्याञ्चेति** ॥ ननु लट् इत्येव सूत्रमस्तु । शेषे चेति मास्तु । भविष्यदर्थान्धातोः लट् इत्येतावतैव क्रियार्थायां क्रियायां असत्यां सत्याञ्च लटो लाभ इति चेत् मैवम् । 'शयिष्यत इति स्थीयत' इत्यादौ भावकर्तृः तुमुन् ण्वुल्भ्यां लटो बाधाभावात्थत्वात् । न च वासरूपविधिना तत्सिद्धिश्शङ्क्या । क्लल्युट् तुमुन् खलर्थेषु वा सरूपविधिर्नास्तीति तन्निषेधादित्यास्तां तावत् । **स्य इडिति** ॥ लट्प्रक्रियास्य स्यतासी ललुटोरिति स्यप्रत्ययः । तस्य वलाघार्यधातुत्वात् इडागम इत्यर्थः । भविष्यतीति स्य प्रत्ययस्य इटि ऊकारस्य गुणे अवादेशे प्रत्ययावयवत्वात् सकारस्य षत्वे भविष्यतीति रूपमित्यर्थः । तसादौ भविष्यत इत्याद्यप्येवं योज्यम् । भविष्यामीत्यादौ अतो दीर्घो यनीति दीर्घः ॥ **इति लट् प्रक्रिया** ॥ **लोट्चेति** ॥ विधिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रदानप्रार्थनेषु इत्यनुवर्तते । तदाह । **विध्यादिष्विति** ॥ विध्यादिशब्दा अनुपदमेव लिङ्विधौ व्याख्यास्यन्ते । **आशिषीति** ॥ आशिष्यपीत्यर्थः । आशासनमाशीः इष्टप्राप्तिच्छा । लोट्प्रक्रिया विशेषमाह । **एरुरिति** ॥ एः

लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ।

२१९७ । तुह्योस्तातङ्काशिष्यन्यतरस्याम् । (७-१-३५)

आशिषि तुह्योस्तातङ्का स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि 'डिच्' (४३) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थडिच्चेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजनङ्कारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ।

उः इति च्छेदः । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येति लभ्यते । लोटो लङ्ङादित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह । **लोट इति । भवत्विति** ॥ तिपि शपि गुणे अवादेशे तिप इकारस्य उकारः । अथाशिषि लोटो विशेषमाह । **तुह्योरिति** ॥ तुश्च हिश्च तुह्यो तयोरिति विग्रहः । तातङि ङकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । तादित्यादेशश्शिष्यते । ननु किमस्य अनेकाल्त्वान्सर्वादेशता उत डित्वादन्तादेशतेत्यत आह । **अनेकाल्त्वात् सर्वादेश इति** ॥ ननु डिच्चेत्यस्य सर्वादेशापवादतया अनडादेरिव तातङोऽप्यन्यादेशत्वमेवोचितमित्याशङ्कते । **यद्यपि डिच्चेत्ययमपवाद इति** ॥ परिहरति । **तथापीति** ॥ परेण बाध्यते इत्यन्वयः । तातङादेशे डिच्चेत्ययं विधिः अनेकाल् शित् सर्वस्येति परेण बाध्यत इत्यर्थः । ननु परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् डिच्चेत्यन्तादेशत्वमेव तातङि युक्तमित्यत आह । **तातङि मन्थरं प्रवृत्त इति** ॥ डिच्चेति विधिरिति शेषः । तातङिष्ये डिच्चेति विधिर्मन्थरम्प्रवृत्त इति हेतोः परेण सर्वादेशविधिना बाध्यत इत्यर्थः । कुतो मन्दप्रवृत्तिकत्वमित्यत आह । **अनन्यार्थेत्यादिना** ॥ अन्तादेशत्वादन्योऽर्थो यस्य डिच्चेत्यस्य न विद्यते तदनन्यार्थम् । तथाविधं डित्वं येषान्तेषु अनडादिषु डिच्चेति विधिः चरितार्थः । लब्धप्रयोजनक इति कृत्वा मन्दम्प्रवृत्त इत्यर्थः । तातङो डित्वन्तु अन्तादेशत्वापेक्षया अनन्यार्थं नेत्याह । **सम्भवत्प्रयोजनङ्कारे इति** ॥ सम्भवन्ति प्रयोजनानि अन्यानि यस्य सः सम्भवत्प्रयोजनः । तथाविधः ङकारः यस्य तथाविधे तातङीत्यर्थः । कथं सम्भवत्प्रयोजनकत्वमित्यत आह । **गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतयेति** ॥ द्विष्टादित्यादौ लघूपधादिगुणनिषेधः । स्तुतात् युतादित्यादावुतोवृद्धिर्लुकि हलीति विहिताया वृद्धेर्निषेधः । वशकान्तौ उष्टादित्यत्र ग्रहिज्यावयीति सम्प्रसारणम् । आदिना ब्रूतादित्यत्र ब्रुव ईडितीटोऽभावस्य संग्रहः । ननु तातङ्विषये डिच्चेति विधिर्मन्दम्प्रवर्तताम् । अथापि परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति न्यायेन परस्यापि सर्वादेशविधेरपवादभूतेन डिच्चेत्यनेन बाध एवोचित इत्यत आह । **इहेति** ॥ इह तातङ्विषये अनेकाल्शित्सर्वस्येति सामान्यशास्त्रस्य डिच्चेति विशेषशास्त्रस्य च समबलत्वात् । सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण न बाध्यत इत्यर्थः । अयं भावः । अपवादशास्त्रस्य परनित्यान्तरङ्गापेक्षया प्राबल्ये निरवकाशत्वमेव बीजम् । प्रकृते च डिच्चेति विधिः अनडादिडित्वमन्तादेशत्वैकप्रयोजनकम् । प्रयोजनान्तरविरहेण निरवकाशत्वात् । झटिति परिगृह्णन् कृतार्थतामनुभवन् तातङो डित्वम् प्रयोजनान्तरसत्वेन सावकाशत्वादुपेक्षत इति ।

२१९८ । लोटो लङ् । (३-४-८५)

लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि ।

२१९९ । तस्थस्थमिपां तांतंतामः । (३-४-१०१)

ङितश्चतुर्णामिषां तामादयः क्रमात्स्युः ।

२२०० । नित्यं ङितः । (३-४-९९)

सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (४२) इति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ।

२२०१ । सेह्यपिच्च । (३-४-८७)

तदुक्तं भाष्ये । ङित्वस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्तातङ् सर्वादेश इत्यभिधाय विस्तरभिया विरम्यते । भवतादिति ॥ आशिषि लोटस्तिपि शपि गुणे अवादेशे उकारे तोस्तातङ् सर्वादेशः । डकारइत् । द्वितीयतकारादकारउच्चारणार्थः । लोटो लङ्ङुदिति ॥ लङ् इव लङ्ङुत् । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यन्ताद्वृत्तिः । तदाह । लोटो लङ् इवेति ॥ ननु तर्हि लङ् लङ् लङ्ङुददात्त इत्यङागमोऽपि स्यादित्यत आह । तेनेति ॥ लङ् इति स्थान-
षष्ठ्यन्तात् वतिप्रत्ययाश्रयणेनेत्यर्थः । अङागमस्तु न लङो विधीयते । किन्तु लङि अङ्गस्येति भावः । केन तामादयः । केन वा सलोप इत्यत आह । तथाहीति ॥ तामादयस्सलोपश्च यथा ज्ञायन्ते तथा स्पष्टमुच्यन्त इत्यर्थः । तस्थ इति ॥ तस् थस् थ मिप् , एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । ताम् तम् त अम् , एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । नित्यं ङित इत्यस्मात् ङित इत्यनुवर्तते । तदाह । ङितश्चतुर्णामिति ॥ ङितो लकारस्य आदेश-
भूतानामित्यर्थः । क्रमादिति ॥ यथासंख्यसूत्रलभ्यमिदम् । नित्यङ्ङित इति ॥ उत्तमपुरुषएवास्य सूत्रस्य प्रयोजनं । प्रसङ्गादिहोपन्यस्तम् । स उत्तमस्येति सूत्रमनुवर्तते । तत्र स इति षष्ठ्यन्तम् । तेन उत्तमो विशेष्यते । तदन्तविधिः । इतश्च लोप इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह । सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्येति ॥ ङितो लकारस्य य आदेशः उत्तमपुरुषः तस्येत्यर्थः । वैतोन्यत्रेत्यस्माद्वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रहणम् । अलो-
ऽन्त्यस्येत्यन्त्यलोपः । भवतामिति ॥ लोटस्तस् । तस्य तामादेशः । शप् गुणावादेशौ । न च तामादेशस्य सर्वादेशत्वात् प्राक् विभक्तित्वाभावात् विभक्तौ तु स्मा इति निषेधाभावात् सकार-
स्येत्सङ्गा शङ्क्या । संयोगान्तलोपेन सकारान्तरप्रश्लेषेण उपदेशोऽन्त्यत्वाभावात् । भवन्त्विति ॥ लोटो झेः अन्तादेशे शपि गुणे अवादेशे द्वयोरकारयोः पररूपे एहरितीकारस्य उकारे भवन्त्विति रूपम् । अथ लोटः सिपि शपि गुणावादेशयोः भव सि इति स्थिते । सेह्यीति ॥ हि इति लुप्तप्रथमाकम् । लोटो लङ्ङुदित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह ।

लोटः सेहिः स्यात्सोऽपिच्च ।

२२०२ । अतो हेः । (६-४-१०५)

अतः परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव-भवतात् । भवतम् । भवत ।

२२०३ । मेर्निः । (३-४-८९)

लोटो मेर्निः स्यात् ।

२२०४ । आडुत्तमस्य पिच्च । (३-४-९२)

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योरुत्वं न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ।

२२०५ । अनद्यतने लङ् । (३-२-१११)

लोटस्सेरिति । स्तुहीत्यादौ सिप्स्थानिकस्य हेः पित्वात् सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वाभावात् । गुणे प्राप्ते अपिट्वचनम् एवञ्च द्वित्वात् विडित्वेति गुणो न । सेहिं डित्त्वेन्येव तु न सूचितम् । पितस्सिप अनुदात्तस्य स्थाने हेरप्यनुदात्तत्वापत्तेः । भव हि इति स्थिते । **अतो हेरिति ॥** अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी । त्रिणो लुगिन्यतो लुगिन्यनुवर्तते । नदाह । **अतः परस्येति । भवेति ॥** हिविधानन्तु स्तुहीत्याद्यर्थमिति भावः । **भवतादिति ॥** आशिषि लोटः सिपि तस्य सेर्हपिचेति हिमावे शपि गुणाक्वदेशयोः अतो हेरिति लुक्स्पर्शान्वात् बाधित्वा तुह्योरिति पक्षे तातडिति भावः । **भवतमिति ॥** थसि शपि गुणे अवादेशे च भव थस् इति स्थिते लोटो लङ् इति लङ्त्वात्तस्थस्थमिपामिति थसः तमादेशे रूपम् । एवं । **भवतेति ॥** थस्य तादेश इति विशेषः । लोटो मिपि शपि गुणे अवादेशे मिपः तस्थस्थमिपामिन्यमादेशे प्राप्ते । **मेर्निरिति ॥** लोटो लङ् इत्यनुवर्तते । नदाह । **लोटो मेरिति ॥** भव नि इति स्थिते । **आडुत्तमस्येति ॥** लोटो लङ् इत्यनुवर्तते । नदाह । **लोडुत्तमस्येति ॥** स्तवानि स्तवावेत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति डित्त्वनिवृत्त्यर्थम् पिट्वचनं । यद्यपि सिप्स्थानिकस्य नेः पित्वात्तदागमस्यापि सिद्धं पित्त्वं तथापि वसुमसोराडागमस्याडित्त्वार्थम् पिदिति वचनम् । ननु स्तुहि भवानीत्यत्र एरुर्लुप्युत्वं कुतो न स्यादित्यत आह । **हिन्योरुत्वञ्चेति । सामर्थ्यादिति ॥** अन्यथा हुनु इत्येव विदद्धादिति भावः । **भवानीति ॥** आडागमे सवर्णदीर्घः । नचात्र लङ्ङावादितश्चेति लोपश्चाङ्कथः । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अन्यथा मोन इत्येव विदध्यात् । एवं हेरपि बोध्यं । यद्यपि भवानीत्यादावतो दीर्घो यञि इत्येव दीर्घसिद्धेराडागमविधिः व्यर्थः । तथाऽपि स्तवानीत्याद्यर्थमावश्यकमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । **भवावेति ॥** लोटो वस् गुणावादेशौ आडागमः सवर्णदीर्घः । लङ्ङावात् नित्यं डित इति सकारलोपः । एवं मसि भवामेति रूपं । **इति लोट प्रक्रिया ॥ अनद्यतन इति ॥** धातोरिति भूत

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ्स्यात् ।

२२०६ । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः (६-४-७१)

एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात् सचोदात्तः ।

२२०७ । इतश्च (३-४-१००)

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्यलोपः स्यात् । अभवत् । अभव-
ताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ।

२२०८ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ।
(३-३-१६१)

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य
इति चाधिकृतम् । भूत इति धात्वर्थे अन्वेति । तदाह । अनद्यतनभूतार्थवृत्तेरिति ॥
लुङ्लङिति ॥ अङ्गस्येयधिकृतम् । तदाह । एषु परेषु अंगस्येति ॥ अन्तरङ्गत्वात्
नित्यत्वात्परत्वाच्च यथायथं तिपि शपि विकरणे गुणे अवादेशे विकरणविशिष्टस्याङ्गस्य अडागमः ।
लावस्थायामेवाडागम इति तु पक्षान्तरं भाष्ये स्थितम् । इतश्चेति ॥ लस्येत्याधिकृतम् । इतश्च
लोपः परस्मैपदेष्वित्यस्मात् लोप इति परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते । परस्मैपदेष्वित्येतत् षष्ठ्या
विपरिणम्यते । तदाह । ङितो लस्येत्यादिना ॥ अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः । तदाह ।
अभवदिति । अभवतामिति ॥ लङस्तसः तामादेशः शप् गुणावादेशौ अट् । अभवन्नि-
ति ॥ झेरन्तादेशः । शप् गुणावादेशौ । अट् इतश्चेति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः ।
अभव इति । सिपि शपि गुणे अवादेशे अटि इकारलोपे रुत्वविसर्गौ । अभवतमिति ॥
थसस्तमादेशः । शप् गुणावादेशौ अट् । अभवतेति ॥ थस्य तादेशे शपि गुणे अवादेशे अटि ।
अभवमिति ॥ मिप अमादेशे शपि गुणे अवादेशे पूर्वरूपम् । अभवावेति ॥ वसि शपि
गुणावादेशौ । अट् अतो दीर्घो यजीति दीर्घः । नित्यङ्ङित इति सकारलोपः । एवं मसि
अभवामिति रूपम् । इति लङ् प्रक्रिया ॥ विधिनिमन्त्रणेति ॥ ननु विध्यादयो हि न
लिङो वाच्याः । लः कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण कर्तृकर्मभावानां लकारवाच्यत्वबोधनात् ।
नच लः कर्मणि चेति शास्त्रं लिङ्यतिरिक्तलकारविषयकमेवास्त्विति वाच्यम् । तथा सति
यजेतेत्यादौ कर्तृवाचकत्वाभावेन शबाद्यनापत्तेरित्यत आह । द्योत्येष्विति ॥ लः कर्मणि चेति
मूत्रं सामान्यविषयश्चेदपि विधिनिमन्त्रणेति विशेषशास्त्रेण न बाध्यते । अविराधात् । तथाच
विध्यादिविशिष्टकर्त्रादिषु लिङिति फलतीति मत्वाह । वाच्येषु वेति ॥ पक्षद्वयमपीदं
भाष्ये स्थितम् । विधिः प्रेरणमिति भाष्यम् । अर्थतत्संगृह्णाति । विधिः प्रेरणमिति ॥
ननु निमन्त्रणादीनामपि प्रेरणान्तर्भावात्पौनरुक्त्यमित्यतो व्याचष्टे । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त-
नमिति । तद्यथा भृत्यं स्वामी वदति । भवान् वस्त्रं क्षाळयेदिति । आमन्त्रणात् भेदं दर्शयितुं

प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । 'प्रवर्तनायां लिङ्, इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ।

२२०९ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च । (३-४-१०३)

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमस्स्यात्स चोदात्तो ङिञ्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते 'कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेधः' इति । आदेशस्य शानचरिश-त्त्वमपीह लिङ्गम् ।

निमन्त्रणशब्दं व्याचष्टे । निमन्त्रणं नियोगकरणमिति ॥ नियोगशब्दस्य प्रेरणशब्द-पर्यायत्वभ्रमं वारयति । आवश्यके श्राद्धादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनमिति ॥ त्रीणि श्राद्ध पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलः, इत्यादि वचनादिति भावः । तद्यथा दौहित्रादीन् प्रति इह श्राद्धे भवान् भुञ्जीतेति । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञेति ॥ यथेच्छं क्रियतामित्यभ्यनुज्ञान-मित्यर्थः । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापार इति ॥ भाष्यवाक्यमिदम् । सत्कृत्य-प्रवर्तनमित्यर्थः । अधिपूर्वकस्येषधातोर्भावे कान्तस्योपसर्गवशादस्मिन्नर्थे वृत्तिः । अत एव भाष्यप्रयोगादधीष्टशब्दस्य पुंस्त्वम् । अधीष्टमित्येव कचित्पाठः । माणवकं भवानभ्यापये-दित्युदाहरणम् । इदं कार्यं नवेति विचार्य निर्धारणम् सम्प्रश्नः । यथा । किम्भोः व्याकरणं भवानधीयीतेति । प्रार्थनं याच्ञा । यथा । भवानन्नं मे दद्यादिति । सुवचमिति ॥ प्रवर्त-नात्वस्य विध्यादिचतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्तना । तत्र प्रवृत्तिः शिष्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणात्मकः प्रवर्तयितृगुर्वादिनिष्ठः । विस्तरस्तु मञ्जू-षायां द्रष्टव्यः । चतुर्णामिति ॥ विधिनिमन्त्रणामन्वणार्थाद्यानामित्यर्थः । अथ लिङ्स्तिपि इतश्चेतीकारलोपे शपि गुणे अवादेशे भवत् इति स्थिते । यासुडिति ॥ लिङः सीयुडित्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । नदाह । लिङः परस्मै-पदानामिति ॥ सीयुटोऽपवादः । यासुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्वात् तिबादीनामाद्यवयवः । अवयवे ङित्वञ्च आनर्थक्यात्तदङ्गन्यायेन समुदाये आगम-विशिष्टतिबादौ विश्राम्यति । आगमा अनुदात्ता इति यासुटः अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनं । इदमेव वचनमागमा अनुदात्ता इत्यत्र ज्ञापकमिति भाष्यम् । स्तुयान् स्तुयातामित्यादौ गुणादिनिषेधार्थं यासुटो ङित्ववचनम् । ननु यदागमा इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेश-परस्मैपदावयवः । ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव ङित्वसिद्धेः यासुटो ङित्वविधिव्यर्थः । न च स्थानिभूतलिङो ङकारस्याल इत्वेन गुणनिषेधविधावाश्रयणादनल्विधाविति निषेधश्शङ्क्यः । घुमास्थागापाजहातिसां हलीति किङ्गति विहितस्य ईत्वस्य नल्यपीति निषेधेन लिङ्गनानुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावज्ञापनादित्यत आह । ङित्वोक्तेरिति । कचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेध इति ॥ यासुटो ङित्वेन ज्ञायत इत्यन्वयः । तथा च एनदज्ञापनार्थ-

२२१० । सुट् तिथोः । (३-४-१०७)

लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते । लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ।

२२११ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । (७-२-७९)

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्रात्मनेपदे ।

मेव यासुटो डित्वमिति भावः । ज्ञापनफलन्तु वक्ष्यमाणेत्यत्र डीबभावः । अन्यथा लृडादेशस्य शानचः स्थानिवत्त्वेन टित्वात् डीप् स्यात् । ननु क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेध इत्यत्र यासुटो डित्ववचनं न ज्ञापकम् । अनुबन्धकार्ये सर्वत्र अनल्विधाविति निषेधाभावे सत्यपि यासुटो डित्वस्य तिप्सिप्मिबागमयासुटो डित्वार्थमावश्यकत्वात् । नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिप्मिपां डित्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम् । ह्रस्वश्रद्धानज्ज्ञाविति सूत्रभाष्ये डिच्च पित्र पिच्च डिन्नेति प्रपञ्चितत्वादित्यस्वरसादाह । **श्रद्धानचः शित्वमपीह लिंगमिति ॥** इह अनुबन्धकार्येऽपि क्वचिदनल्विधाविति निषेधोऽस्तीत्यास्मिन्नर्थे श्रः श्राप्रत्ययस्य यः शानजादेशः ह्रस्वश्रद्धानज्ज्ञाविति विहितः तस्य शित्वमपि लिङ्गम् । ज्ञापकमित्यर्थः । अन्यथा स्थानिवत्त्वेनैव तस्य शित्वमिद्वेस्तद्वचनं व्यर्थं स्यादिति भावः । अत्र च यद्वक्तव्यन्तत् स्त्रीप्रत्ययनिरूपणे वक्ष्यमाणेत्यत्र प्रपञ्चितम् । तथा च प्रकृते भव यास् त् इति स्थिते । **सुडिति ॥** लिङस्सीयुडित्यतः लिङ इत्यनुवर्तते । तिश्च यश्चेति द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । इकार उच्चारणार्थः । तदाह । **लिङस्तकारेति ॥** सुटि टकार इत् उकार उच्चारणार्थः । भव यास् त् इति स्थितम् । नन्विह परेण सुटा यासुटः कथन्न बाधः । भवेयुरित्यादौ परस्मैपदेषु यासुड्विधेः चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति । **सुटा यासुट् न बाध्यत इति ॥** तत् कुत इत्यत आह । **लिङो यासुट् इति ।** लिङस्सीयुट् यासुडागमश्च । लिङादेशैकदेशस्य तकारस्य सुडागम इति विषयभेदादित्यर्थः । तथा च यौगपद्यासम्भवात् विप्रतिषेधाभावान्न परेणापि सुटा यासुटो बाध इति भावः । **लिङ इति ॥** सेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । रुदादिभ्यस्सार्वधातुक इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तम् षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह । **सार्वधातुकलिङ इति । सकारद्वयस्यापीति ॥** अविशेषात् सकारद्वयस्यापि युगपच्छोपः प्रवर्तते । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति तु पर्यायेण पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरमिति भावः । यद्यपि भव यास् त् इत्यत्र स्कोरित्येव सिद्ध्यति । तथापि भवेयुरित्याद्यर्थं सूत्रम् । ननु सुटो लोपे किमर्थमुडिधिरित्यत आह । **सुटः श्रवणन्त्वाशीर्लिङीति ॥** भूयास्तामित्यादौ लिङाशिषीत्यार्धाधातुकत्वेन तत्र सकारलोपस्याप्रसक्तेरिति भावः । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य बोच्चारणे विशेषाभाव इति भाष्यादाह । **स्फुटतरन्त्विति ॥** तत्रापि आशिषि लिङ्यपि एधिषीष्टेत्यादावात्मने पदे स्फुटतरं सकारद्वयस्य श्रवणमित्यर्थः । तत्र यासुटः अभावेन सलोपाभावेन च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवण-

२२१२ । अतो येयः । (७.२.८०)

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य 'या' इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । 'सार्वधातुक—' इति किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वादीर्घः स्यात् । भवेताम् ।

सम्भवादिति भावः । तथाच भव यात् इति स्थिते । अत इति ॥ या इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । अत इति पञ्चमी । परस्येत्यव्याहार्यम् । इय इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । रुदादिभ्य इत्यस्मात् सार्वधातुक इत्यनुवृत्तम् अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते । तद्वाह । अतः परस्येत्यादिना ॥ भव इय त् इति स्थितम् । गुण इति ॥ आदुगुण इत्यनेनेति शेषः । भवेत् त् इति स्थितम् । यलोप इति ॥ लोपो व्योऽरित्यनेनेति शेषः । भवेदिति ॥ यलोपात् प्राक् हलइत्यादिलोपसंयोगान्तलोपश्च न शङ्क्यः । अन्तरङ्गत्वेन यलोपस्य पूर्वम्प्रवृत्तेः संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकत्वेनाभिज्ञत्वाच्चेति भावः । सार्वधातुके किमिति ॥ रुदादिभ्य इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तिलभ्यं सार्वधातुकावयवस्येति किमर्थमित्यर्थः । भूयादित्यादावाशीर्लिङि आर्धधातुके अतः परत्वाभावादेव इयादेशाभावमिदं सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिव्यर्थेत्याशयः । चिकीर्ष्यादिति ॥ कृवधातोस्मन्नन्तात् आशीर्लिङि निवादां चिकीर्ष यादिति स्थिते अतो लोप इत्यकारलोपे चिकीर्ष्यादिति रूपम् । तत्र अतो येय इत्यत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ चिकीर्षयादिति स्थिते अतो येय इति इयादेशे आङ्गणे यलोपे चिकीर्ष्येदिति स्यात् । सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ तु न दोषः । आशीर्लिङादेशस्य तिङः लिङाशिर्पात्यार्धधातुकतायाः वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु आशीषि लिङि चिकीर्ष्यादिति स्थिते नित्यन्वान् अतो लोप इति अकारलोपे सति अतः परत्वाभावादेव अतो येय इत्यस्याप्रवृत्तेः तत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिव्यर्थेत्येत्यत आह । मध्येऽपवादन्यायेन ह्यतो लोप एव बाध्येतेति ॥ षष्ठस्य चतुर्थपादे अतो लोप इति सूत्रम् । सप्तमस्य द्वितीयपादे अतो येयेति सूत्रम् । सप्तमस्य चतुर्थपादे तु अतो दीर्घो यजीति सूत्रमिति स्थितिः । तत्र आशीर्लिङि आर्धधातुके चिकीर्षयादित्यत्रालोपप्राप्त्या विधिलिङि तु भवयादित्यत्र अतो दीर्घप्राप्त्या च इयादेशस्य निरवकाशत्वेन बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यापवादतया तेन अन्यतरस्मिन् बाध्ये सति मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनातो लोप एव बाधमर्हति । न तु अतो दीर्घ इत्यर्थः । एवञ्चार्धधातुके चिकीर्षयादिति स्थिते अतः परत्वादियादेशः प्रसज्येत्यतिव्याप्तिस्स्यादिति स्थितम् । एवञ्चाव्याप्तिरपीत्याह । भवेदित्यादाविति ॥ अतः परस्य इयादेशविधां सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ विधिलिङस्तिपि सार्वधातुके भव यादिति स्थिते इयादेशमपरत्वात् बाधित्वा अतो दीर्घो यजीति यजादौ सार्वधातुके परे अतो विधीयमानो दीर्घस्स्यात् । ततश्च अतः परत्वाभावादियादेशो न स्यादित्यव्याप्तिस्स्यादित्यर्थः । नच इयादेशस्य निरवकाशत्वात् दीर्घबाधकत्वं शङ्क्यम् । चिकीर्ष्यादित्यार्धधातुके दीर्घप्राप्त्ययोग्ये इयादेशस्य सावकाशत्वादिति भावः । भवेतामिति ॥ तसस्तामादेशे शपि गुणे अवादेशे यासुडागमे मुटि सकारद्वयलोपे या

२२१३ । झेर्जुस् । (३-४-१०८)

लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् ।

२२१४ । उस्यपदान्तात् । (६-१-९६)

अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वान्नित्य-
त्वाच्च 'अतो येयः' (२२१२) इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं ।
तथाति 'यास्' इत्येतस्य 'इय्' इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद

इत्यस्य इयादेशो आद्रुणे यलोपः । अथ लिङो झेर्जुन्त इति प्राप्ते । झेर्जुसिति ॥
लिङ्स्सीयुडित्यतो लिङ् इत्यनुवर्तते । तदाह । लिङो झेरिति ॥ अनेकाल्वात्स-
र्वादेशः । ज इदिति ॥ जुसः स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् चुद् इति जकार इत्संज्ञक इत्यर्थः ।
उसि शपि गुणे अवादेशे यासुडि सकारलोपे भव या उसिति स्थिते इयादेशं बाधित्वा पररूप
प्रवृत्तिं शङ्कितुमाह । उसीति ॥ एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । आद्रुण इत्यस्मादादित्यनुव-
र्तते । एङि पररूपमित्यस्मात्पररूपमिति । तदाह । अवर्णादुसीति ॥ उसि यः अच् उकारः
तस्मिन् परत इत्यर्थः । इको यणचान्त्यतः अचीत्यनुवृत्तेः । यद्यपि उसः कृत्स्नस्याकारस्य च
उसित्येकादेशेऽपि रूपन्तुल्यम् । तथापि अकस्सवर्णे दीर्घ इत्यादावुत्तरत्राचीत्यावश्यकम-
त्राप्यनुवर्तत इति बोद्धव्यम् । भिन्धुरित्याद्युदाहरणम् । इति प्राप्त इति ॥ भव या उसित्यत्रा-
कारस्योकारस्यच्चादगुणम्बाधित्वा एकस्मिन्नुकारे पररूपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । सति च पररूपे पा इत्य-
स्याभावात् इय् न स्यादिति मन्यते । परत्वादिति ॥ पररूपपेक्षया इयादेशः परः नित्यश्च । अ-
कृते कृते च पररूपे प्रवृत्तेः । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन
वा इयादेशस्य निर्बाधत्वात् । ततश्च पररूपम्बाधित्वा इयादेशो भवेयुरिति रूपमिति प्राचीनाः
मन्यन्त इत्यर्थः । ननु पररूपमङ्गाधिकारस्थत्वाभावात् अङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गं । इयादेशस्तु आङ्ग-
त्वात् प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वात् बहिरङ्गम् । ततश्च परान्नित्यादपीयादेशात् पररूपस्यान्तरङ्गतया
बलवत्त्वात् पररूपमेव इह स्यादिति शङ्कते । यद्यपीति ॥ परिहरति । तथापीति ॥ अतः यास्
इयः इति पदच्छेदः । यासिति छुत्तषष्ठीकं पदम् । ततश्च अतः परस्य यासित्येतस्य इय् स्यादिति
व्याख्येयमित्यर्थः । ननु लिङस्सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारस्य लोपः इयादेशम्बाधित्वा नित्य-
त्वात् प्राप्नोतीति ततश्च यास् इत्यस्य इय् इति कथमित्यत आह । एवञ्चेति ॥ यासिति सकारा-
न्तस्य इयादेशविधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं बाधित्वा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य इयादेशो
भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायां अवर्णात्परत्वाभावेन पररूपस्याप्रवृत्तिरिति भावः ।
ननु यदि या स् इयः इति च्छेदः, तदा सकारस्य रुत्वे, भोभगो इति यत्वे, लोपश्चाकल्यस्येति तस्य
लोपे, अतो या इयः इति स्यात् । आद्रुणे कर्तव्ये यलोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह ।

इय् । 'अतो येयः' (२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

२२१५ । लिङाशिषि । (३-४-११६)

आशिषि लिङ्स्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ।

२२१६ । किदाशिषि । (३-४-१०४)

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । 'स्कोः—' (३८०) इति सलोपः ।

२२१७ । किति च । (१-१-५)

सन्धिरार्ष इति । आनेमुगिति सूत्रे भाष्ये तु अतो या इय इत्येव सूत्रपाठो लक्ष्यते । भवे-
रिति ॥ सिपि, शपि, गुणः । अवादेशः । इतश्चेति इकारलोपः । यासुडागमः । सकारद्वयस्य
लोपः । इयादेशः । आद्गुणः । यलोपः । रुत्वविसर्गौ । एवं थसः तमादेशो थस्य तादेशो च, भवेतम् ।
भवेतेति च रूपम् । **भवेयमिति ॥** मिपि अमादेशः । शप् । गुणः । अवादेशः । यासुट् । सलोपः ।
इयादेशः । आद्गुणः । **भवेवेति ॥** वस् शप् गुणावादेशौ । नित्यङ्कित इति सकारलोपः ।
यासुट् । सलोपः । इयादेशः । आद्गुणः यलोपः । एवं मसि भवेमेति रूपम् । इति विधिलिङ्
प्रक्रिया ॥ अथाशीर्लिङि विशेषमाह । लिङाशिषीति ॥ लिङाति लुप्तपठ्याकं पदम्
तिङ्शित्सार्वधातुकमित्यतस्तिङित्यनुवर्तते । तदाह । **आशिषिलिङ्स्तिङिति ।** सार्व-
धातुकसंज्ञापवादोऽयम् । ततश्च सार्वधातुकसंज्ञाकार्यं शबादि न भवति । **किदाशिषीति ॥**
लिङस्सीयुडित्यतः लिङ इत्यनुवर्तते । यासुट् परस्मैपदेष्वित्यतः यासुडिति च । तदाह ।
आशिषि लिङ् इति ॥ यासुट् परस्मैपदेष्विति ङित्वस्यापवादः । यद्यपि ङित्वेनैव
गुणनिषेधस्सिध्यति । तथापि इज्यादित्यादौ वचिस्वपियजादीनां कृतीति सम्प्रसारणाद्यर्थं
कित्त्वमावश्यकम् इह न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । अथ आशिषि लिङ्स्तिपि आर्धधातुकत्वात्
शबभावे इतश्चेतीकारलोपे यासुडागमे अतः परत्वाभावात् सार्वधातुकत्वाभावाच्च इयादेशाभावे-
सुटि भूयास् स त् इति स्थिते प्रक्रियामाह । **स्कोरिति । सलोप इति ॥** लिङस्सलोप
इत्यस्य सार्वधातुकविषयत्वात् स्कोरिति सुट् पदान्तसंयोगादित्वात् लोपः । ततः यासुट्स-
स्यापि पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । न तु झल्परसंयोगादित्वेन यासुट्सस्य लोपे सुट्
सस्य पदान्तसंयोगादित्वाल्लोप इति युक्तम् । तथासति झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन
संयोगान्तलोपापत्तेः । अष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलो-
पाबाधकत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः । एवं च भूयास् स त् इति स्थिते सकारद्वयस्य
निवृत्तौ भूयादिति रूपम् । तत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते । **किङिति चे-**
ति ॥ गक्ङ् एषां समाहारद्वन्द्वः कात्पूर्वं गकारस्य चत्वेन निर्देशात् गक्ङ् च इत्
यस्येति विग्रहः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमन्वेति । तथा च गिति किति

गित्किण्डिन्निमित्त इगलक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

२२१८ । लुङ् । (३-२-११०)

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ।

२२१९ । माङि लुङ् । (३-३-१७५)

सर्वलकारापवादः ।

ङिति चेति लभ्यते । निमित्तसप्तम्येषा । इको गुणवृद्धी इत्यनुवर्तते । चकार इत्यर्थः । इक इत्युच्चार्य विहिते इति लभ्यते । न धातुलोप आर्धधातुक इत्यतः नेत्यनुवर्तते । तदाह । गित्किण्डिन्निमित्ते इत्यादिना ॥ गितीत्यनुक्तौ तु ग्लानिस्थश्च गस्त्वरिति गस्त्प्रत्यये जिष्णुरित्यत्र गुणनिषेधो न स्यात् । न च गस्त्प्रत्ययः किदेव क्रियतामिति वाच्यम् । तथा सति घुमास्थेति किति विहितस्य ईत्वस्य प्रसङ्गात् । यदि तु गिति किति ङिति परतो गुणवृद्धी न स्तः इति व्याख्यायेत, तदा छिन्नं भिन्नमित्यत्र क्प्रत्यये परे लघूपधगुणनिषेधो न स्यात् । स्थानिभूतस्येकः हला व्यवधानात् । न च येननाव्यवधानन्यायशङ्क्यः । चित्तंस्तुतमित्यादावव्यवहिते चरितार्थत्वात् । यदि च इको न गुणवृद्धी इत्येव व्याख्यायेत न त्विगलक्षणे इति, तदा लिंगोरपत्यं लैगवायनः, नडादित्वात् फक्, इह आदिब्रह्मेरेणुणस्य च वस्तुगत्या इकस्थानिकत्वात् निषेधस्त्यादित्यलम् । भूयादिति ॥ इहार्धधातुकत्वाल्लिङ्सलोप इत्यस्याप्रवृत्तेः स्कोरिति सलोप इत्युक्तम् न विस्मर्तव्यम् । न चैवमपि संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वाद्वल्ङ्धादिलोपः स्यादिति वाच्यम् । सुटि यासुटि च सति ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावादित्यलम् । भूयास्तामिति ॥ आशिषि लिङ्-स्तसस्तामादेशे आर्धधातुकत्वात् शबभावे यासुडागमे अतः परत्वाभावादियादेशाभावे सुटि झलपरसंयोगादित्वेन यासुटस्सकारस्य लोपः गुणनिषेधश्च । भूयासुरिति ॥ झेर्जुसि यासुडागमे गुणनिषेधे रूपम् । भूया इति ॥ आशीर्लिङ्सिपि इतथ्रेतीकारलोपः यासुटः स्कोरिति सलोपः, गुणनिषेधः, रुत्वविसर्गौ । भूयास्तमिति ॥ थसस्तमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । एवं थस्य तादेशेऽपि भूयास्तेति रूपम् । भूयासमिति ॥ मिपः अमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । भूयास्वेति ॥ लिङो वस् निबन्धं ङित इति सकारलोपः । यासुट् । गुणनिषेधः । एवं मसि भूयास्मेति रूपम् । इत्याशीर्लिङ् प्रक्रिया । लुङिति ॥ धातोरिति भूत इति चाधिकृतम् । तदाह । भूतार्थवृत्तेरिति । माङि लुङिति ॥ माङि प्रयुज्यमाने धातोर्लुङ् स्यादित्यर्थः । ननु लुङ् इत्युदाहृतसूत्रेणैव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह । सर्वलकारापवाद इति ॥ मास्त्वित्यादौ तु मां इत्यव्ययान्तरं प्रतिषेधार्थकमित्याहुः । आह माङोश्चेति सूत्रभाष्ये तु ङितो माशब्दस्य निर्देशात् प्रमाच्छन्द इत्यत्र न भवतीत्युक्तम् । माशब्दस्याव्ययान्तरस्य सत्त्वे तु तदेवोदाहृत्यैतं । मास्त्वित्यत्र

२२२० । स्मोत्तरे लङ् च । (३-३-१७६)

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ।

२२२१ । च्लि लुङि (३-१-४३)

शबाद्यपवादः ।

२२२२ । च्लेः सिच् । (३-१-४४)

इचावितौ ।

२२२३ । गातिस्थाधुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । (२-४-७७)

एभ्यः सिचो लुक्स्यात् । गापाविहेणादेशपियती गृह्येते ।

२२२४ । भूसुवोस्तिङि । (७-३-८८)

‘भू’ ‘सू’ एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ।

२२२५ । अस्तिसिचोऽपृक्ते । (७-३-९६)

तु अस्त्विति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्यन्ये । स्मोत्तर इति ॥ चकारान् माङि लुङित्यनु-
कृष्यते । स्म इत्यव्ययं उत्तरं यस्मादिति विग्रहः । तदाह । स्मोत्तरे माङीति ॥ अयमपि सर्व-
लकारापवादः । च्लिलुङीति ॥ च्लि इति लुप्तप्रथमाकं लुङि परे धातोः च्लिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
शबाद्यपवाद इति ॥ आदिना श्यनादिविकरणसंग्रहः । च्लेस्सिजिति । इताविति ॥ चित्
स्वरश्चित्त्वस्य प्रयोजनं । इदित्त्वस्य तु अमंस्तेत्यत्र अनिदितां हल उपधाया इत्युपभालोपस्याप्रवृ-
त्तिः प्रयोजनम् । गातिस्थेति ॥ गाति स्था धु पा भू एषां द्वन्द्वान् पञ्चमाबहुवचनम् । परस्ये-
ति शेषः । सिच इति षष्ठी । गातीति श्रितपा निर्देशात् गाधानोर्ग्रहणम् । धु इत्यनेन दाभाष्वदाविति
धुसंज्ञकयोः दाधातोर्धाधातोश्च ग्रहणम् । प्यक्षत्रिधार्षजितो यूनिलुगणिभोगित्यस्माद्रपवाङ्गतादापि लु-
गित्यनुवर्तते । जुहोत्यादिभ्यः श्लुरित्यव्यवहितमपि श्लुग्रहणं नानुवर्तते । व्याख्यानात् । तदाह ।
एभ्यस्सिच इत्यादिना । गापाविहेति ॥ इह गातिस्थेति मूले गातीत्यनेन पाग्रहणेन च
इणो गालुङीति लुग्विकरणस्येणो गादेशः शब्दिकरणः पिबादेशयोग्यः पाधातुश्च गृह्येते इत्यर्थः ।
गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणमिति भाष्यादिति भावः । तथाच लुङ्गस्तिबादेशे इतश्चेति
इकारलोपे शबपवादे च्लिप्रत्यये तस्य सिचि तस्य लुकि अडागमे अभूत् इति स्थिते पित्वात्
ङित्त्वाभावे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते । भूसुवोरिति ॥ मिदं गुण इत्यतो गुण
इति, नाभ्यस्तस्याचि पित्यतो नेति सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह । एतयोरिति ॥
भू सू इत्यनयोरित्यर्थः । इह षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् । न
तु सुवति सूयत्योश्शब्दिकरणस्यन्विकरणयोरपि । तत्र तिङो विकरणेन व्यवधानात् । अब अभूत्
इत्यत्र तकारस्येडागममाशङ्कितुमाह । अस्ति सिच इति ॥ अस्तिस्य सिचेति समाहारः

‘सिच् च ‘अस्’ चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्ती-
त्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च
परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात् । इति ईट् न । इह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् ।
‘हलः’ किम् ऐधिषि । ‘अपृक्तस्य’ इति किम् । ऐधिष्ट । अभूताम् ।

२२२६ । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । (३-४-१०९)

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेशश्च परस्य डित्संबन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ।

२२२७ । आतः । (३-४-११०)

न्दात् पञ्चमी । ब्रुव ईडित्यत ईडित्यनुवर्तते । तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया पञ्चमी । अपृक्त-
स्येति षष्ठीं प्रकल्पयति । ततश्च अस्तेस्तिचश्च परस्यापृक्तस्य ईडागमस्स्यादिति प्राचीना व्या-
चक्षते । तथा सति लुङि अस्तेर्भूभावे अभूदिति न स्यात् । भूभावस्य स्थानिवत्त्वेन अस्तित-
या तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । तथा अगात् अस्थात् अपादित्यादावपि गातिस्येति
सिचो लुक्पि स्थानिवत्त्वेन सिचः परत्वादीडागमस्स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । **सिच्च**
अस् चेत्यादिना ॥ ननु सिचस् शब्दे सिचशब्दस्य पूर्वखण्डस्यान्तर्वातिविभक्त्या पद-
त्वाचोः कुरिति कुत्त्वप्रसङ्ग इत्यत आह । **सिचशब्दस्य सौत्रं भत्वमिति ॥** तथा च
भत्त्वेन पदत्वस्य बाधान्नकुत्वमिति भावः । ननु सिचस्यशब्दे अस् इत्यनेनैवास्तेलीभात् अस्ति-
ग्रहणं किमर्थमित्यत आह । **अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारय इति ॥** अस्तीति विभक्तिप्रति-
रूपकमव्ययं । लुप्तसुब्विभक्तिकं विद्यमानार्थकं । तेन सिचस्यशब्दस्य कर्मधारय इत्यर्थः । तथा
च अस्तिसिचस् इत्येकं पदमिति स्थितं । **ततः पञ्चम्यास्सौत्रो लुगिति ॥** सुपां सुलुगि-
त्यनेनेति शेषः । तथा च अस्ति सिच इति पदात् लब्धार्थमाह । **विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च**
परस्येति । हल इति ॥ उतो वृद्धिर्लुङि हलीत्यतोऽनुवृत्तस्य हलीत्यस्य षष्ठ्या विपरिणाम इति
भावः । **इतीद् नेहेति ॥** अनेन सूत्रेण अभूत् इत्यत्र ईडागमो नेत्यर्थः । कुत इत्यत
आह । **सिचो लुका लुप्तत्वादिति ॥** विद्यमानत्वविशेषणेन लुप्तात्सिचः परस्य नेति
भावः । एवञ्च । अगादित्यादावपि लुप्तात्सिचः परस्य अस्तेर्लुङि कृतभूभावात्परस्य च नेत्युक्तप्रा-
यम् । **ऐधिषीति ॥** एधधातोर्लुङि उत्तमपुरुषैकवचनं । इट् । अत्र इकारस्य सिचः परत्वेऽपि हल्त्वा-
भावात् ईडागमो नेति भावः । **ऐधिष्टेति ॥** एधधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम् । अत्र त इत्यस्य
सिचः परत्वेऽपि एकात्प्रत्ययत्वाभावेनापृक्तत्वाभावात् ईडागमो नेति भावः । **अभूतामिति ॥**
लुङस्तसि तस्य तामादेशः । च्लेःसिच् । अट् । गुणनिषेधः । **सिजभ्यस्तेति ॥** झेर्जुसिति सूत्र-
मनुवर्तते । नित्यङ्कित इत्यतः डित इति च । तदाह । **सिचोऽभ्यस्तादित्यादिना । इति प्राप्त-**
इति ॥ लिङो झेर्जुसिति शेषः । **आत इति ॥** झेर्जुसिति सूत्रमनुवर्तते । आतस्सिज्जुगन्ता-
दिति वक्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये पठितम् । ततश्च सिज्जुकि यदाकारान्तं तस्मात्परस्य झेर्जुसिति

सिञ्जलुक्यादन्तादेव ज्ञेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् ।
अभूव । अभूम ।

२२२८ । न माङ्योगे । (६-४-७४)

अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मास्म भवन् भूद्वा ।

२२२९ । लिङ्निमित्ते लृङ् प्रियातिप्रत्तौ । (३-३-१३९)

हेतुहेतुमद्भावादिलिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्य-
मानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभवि-
ष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

लभ्यते । सिजभ्यस्तेति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह । सिञ्जलुक्यादन्ता-
देवेति । अभूवन्निति ॥ शिः च्लिः सिच् लृक् अट् झोन्तः इतश्चेति ट्कारलोपः ।
तकारस्य संयोगान्तलोपः । भुवो वुग्लुङ्लिटोरिति वृक् । मिञ्जलृक् आतः परम्येवेति
नियमात् सिजभ्यस्तेति न जुसिति भावः । अभूरिति ॥ मिप् च्लिः मिच् लृक् अट्
रुत्वविसर्गौ । अभूतमिति ॥ थसस्तम् । च्लेस्सिजादेशः । मिञ्जलृक् । अट् । गुणनिषेधः । एवं
थस्य तादेशे अभूतेति रूपम् । अभूवमिति ॥ मिप् अम् च्लिः मिच् लृक् अट् वृक् ।
अभूवेति ॥ वस् च्लिः सिच् लृक् अट् नित्यङ्कित इति मकारलोपः गुणनिषेधः । एवं मसि
अभूमेति रूपम् । अथ माङि लुङि विशेषमाह । न माङ्योग इति ॥ शेषपरणेन
सूत्रं व्याचष्टे । अडाटौ न स्त इति ॥ लृङ् लृङ् लृङ्क्ष्वङ्दान इत्यतः, आटजादानामित्य-
तश्च, तदनुवृत्तेरिति भावः । मा भवान् भूदिति ॥ माभूदित्यत्र अडागमे गति अमानि च
विशेषाभावात् भवत्पदस्य मध्ये प्रयोगः । अथ स्मोत्तरे लृङ्चेत्यस्य उदाहरणम् । मास्मभव-
द्भूद्वेति ॥ एवं बहुवचने मास्म भवन् मास्म भूवन्निति चोदाहरणम् बोद्धव्यम् । इति लृङ्
प्रक्रिया ॥ लिङ्निमित्त इति । हेतुहेतुमद्भावादीति ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ट्त्वाथेषु
लिङ्लोटवित्यादिलिङ्निमित्तं लकारार्थप्रक्रियायां स्पर्शाभविष्यति । भविष्यदर्थ इति ॥
भविष्यति मर्यादावचन इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रियातिपत्तिपदं व्याचष्टे । क्रियाया
अनिष्पत्ताविति ॥ सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् । इत्युदाहरणम् बोध्यम् ।
अभविष्यदिति ॥ लृङ् तिप् इतश्चेतीकारलोपः । स्यतासी लृङ्लोटोरिति शबपवादः
स्यप्रत्ययः । वलादिलक्षणः इट् । गुणावादेशौ । षत्वम् । अभविष्यतामिति ॥ तसस्तामादेशः ।
स्यः अट् इट् गुणावादेशौ षत्वम् । अभविष्यन्निति ॥ शिः स्यः अट् इट् गुणावादेशौ ।
झोऽन्तः इति झेरन्तादेशः इतश्चेतीकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । षत्वम् ।
अभविष्य इति ॥ सिप् स्यः अट् इट् गुणः अवादेशः इतश्चेतीकारलोपः षत्वम् ।
रुत्वविसर्गौ । अभविष्यतमिति ॥ थसस्तमादेशः स्यः अट् इट् गुणावौ षत्वम् । एवं थस्य
तादेशादि पूर्ववत् । अभविष्यमिति । मिप् अम् स्यः अट् इट् गुणावौ इतश्चेतीकारलोपः ।

२२३० । ते प्राग्धातोः । (१-४-८०)

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ।

२२३१ । आनि लोट् । (८-४-१६)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवानि ।

दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

दुःस्थितिः । दुर्भवानि ।

अन्तः शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् ।

अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवानि ।

२२३२ । शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । (८-४-१८)

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातौ पर उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम्—

णत्वम् । अभविष्यावेति ॥ वस् स्यः अद् इद् नित्यं डित इति सकारलोपः । अतो दीर्घः । षत्वम् । एवं मसि अभविष्यामेति रूपम् । इति लृङ्प्रक्रिया ॥ अथ प्रसङ्गादाह । ते प्रागिति ॥ ते इत्यस्य विवरणम् । गत्युपसर्गसंज्ञा इति ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्चेति प्रकृतत्वादिति भावः । प्रागेवेति ॥ न परतः नापि व्यवहिता इत्यर्थः । इह धातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गस्त्युरिति संज्ञानियमपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः । आनि लोटिति ॥ लोटिति आनीति च लुप्तषष्ठिकम् पदम् । रषाभ्यां णोन इत्यनुवर्तते । उपसर्गादसमासेपीत्यतः उपसर्गादिति च । तदाह । उपसर्गस्थान्निमित्तादिति ॥ रेफषकारात्मकादित्यर्थः । असमानपदत्वार्थ आरम्भः । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेर्पाति सूत्रं णत्वप्रकरणे सर्वत्र भवतीति भाष्यम् । दुरः षत्वेति । षत्वणत्वयोः कर्तव्ययोः दुर उपसर्गत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । दुःस्थितिरिति । अत्रोपसर्गात् सुनोतीति षत्वं न भवति । दुर्भवानीति । अत्रानि लोटि णत्वन्न भवति । अन्तश्शब्दस्येति ॥ अङ्किविधौ किविधौ णत्वे च कर्तव्ये अन्तर् इत्यस्य उपसर्गत्वमित्यर्थः । प्रादित्वाभावादप्राप्ते वचनम् । अन्तर्धेति ॥ स्त्रियामित्यधिकारे धाधातोः आतश्चोपसर्गे इत्यङ् । टाप् । अन्तर्धिरिति ॥ उपसर्गे घोः किः । अन्तर्भवानीति ॥ आनि लोटिति णत्वम् । शेषे विभाषेति ॥ अकखादाविति च्छेदः । नेर्गदनदेति पूर्वसूत्रोक्तधातुभ्योऽन्यशेषः । तदाह । गदनदादेरन्यस्मिन्निति ॥ ननु णत्वप्रकरणं संहिताधिकारस्थं ततश्चाविवक्षितायां संहितायां उपसर्गात्परत्वाभावात् णत्वाभावः । विवक्षितायान्तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमिह विभाषाग्रहणेनेत्यत आह । इहोपसर्गाणामिति । उक्तमिति ॥

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या ममासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्य-
र्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । सम्भवति । अनु-
भवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहारात्स्वर्गविहारपरिहारवत् ॥ इति ।

। 'एध २ वृद्धौ' । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्ततः ।

२२३३ । टित आत्मनेपदानां टेरे । (३.४.७९)

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधेत ।

हरिणेति शेषः । अत्र एकपद इत्यनेन अखण्डं पदं विवक्षितम् । निन्याममाम इति विज्ञातम् ।
अखण्डत्वञ्च पदभिन्नोत्तरखण्डत्वम् । तथा राजीयतीत्यादौ अतो गुण इति शेषा परस्पर एका-
देशः पक्षे न स्यात् । अर्थनिर्देशश्चेति ॥ धातुपाठे भू मत्तायाभिन्त्याद्यर्थनिर्देश इत्यर्थः ।
उपलक्षणमिति ॥ प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः । नन्वर्थान्तरपरिमित्यया कृतो न स्यादित्यन आह ।
यागादिति ॥ ननु यागात् स्वर्गो भवतीत्यादौ उपन्यादौ लक्षणा कृतो न स्यादिति
वाच्यम् । प्रयोगप्राचुर्यसत्वात् । पाणिनिर्हि धातुपाठे धातून् कांधदर्थगहितान् कांधदर्थगहि-
तान् पठतीति चुद्ध इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । न चानिप्रमत्तशङ्कयः । अनेकाधा अपि धानवो
भवन्तीति भाष्ये अपिशब्देन प्रयोगानुसारित्वावगतेः । सर्वेषु धातुत्वर्थनिर्देशास्त्वाधुनिकः ।
एवञ्च सेधतेर्गताविति सूत्रे गतावित्युपादानात् पिधगत्यामित्यर्थनिर्देशः अपाणिनीय एवेति
दिक् । ननु भूधातोः केवलस्योत्पत्त्याद्यर्थकत्वे उद्भवतीत्यादौ उपसर्गो व्यर्थ इत्यन आह ।
उपसर्गास्त्विति ॥ उपसर्गं विनाऽपि भूधातोः रूपत्याद्यर्थप्रतीतेः उद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमाना
अप्युपसर्गा द्योतका एव न तु वाचका इति भावः । द्योतकत्वं वा तेषां किमर्थं स्वाकार्यमित्यत
आह । प्रभवतीत्यादि ॥ प्रभवः प्रकाशः उत्पत्तिः शक्तिर्वा । सम्भवः सम्भावना ।
पराभवः पराजयः । अनुभवः उपभोगः । अभिभवः हिंसा । उद्भवः उत्पत्तिः ।
परिभवः तिरस्कारः । उक्तञ्चेति ॥ हरिणेति शेषः । प्रहारः कशाद्याघातः । आहारो भक्ष-
णम् । संहारः वधः । विहारः क्रीडा । परिहारः परित्यागः । इति भूधानुप्रक्रिया ॥
एधवृद्धाविति ॥ जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते; अपक्षीयते, विनश्यतीति षट् भा-
वविकाराः । तत्र चतुर्थवस्था वृद्धिः उपचयः । कथ्यन्ता इति ॥ कथ्य स्लाषावा-
मित्यन्ता इत्यर्थः । अनुदात्तेत इति ॥ ततश्च एतेभ्य आत्मनेपदमेवेति भावः । तत्र एष
इत्यस्मात् कर्तरि लटि तस्यात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने तादेशो षापि एषत इति स्थिते । टित
इति ॥ टेः एरिति च्छेदः लस्येत्यधिकृतम् । तदाह । टितो लस्येति ॥

२२३४ । सार्वधातुकमपित् । (१-२-४)

अपित्सार्वधातुकं डिट्त्वस्यात् ।

२२३५ । आतो डितः । (७-२-८१)

अतः परस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ।

२२३६ । थासः से । (३-४-८०)

डितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । 'अतो गुणे' (१९१) एधे । एधावहे । एधामहे ।

२२३७ । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । (३-१-३६)

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम्स्याल्लिटि । 'आमो मकारस्य नेत्त्वम्' । आस्कासोराभिवधानाज्ज्ञापकात् ।

शेषः । अवात्मनेपदशब्देन तदेव गृह्यते नत्वानोऽपि । तेन पचमानो यजमान इत्यादावेत्वं नेति भाष्ये स्पष्टम् । एधत इति ॥ अत्र तकारादकारस्य व्यपदेशिवद्भावेनान्त्यादित्वेन टित्वादे न्वम् । अथ लटः प्रथमपुरुषद्विवचने आतामिन्यादेशे टित आत्मनेपदानामिति आम एत्वे शपि एध आते इति स्थिते डित्कार्यं वक्ष्यन् डित्वमाह । सार्वधातुकमपिदिति ॥ गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो डिटित्यनुवर्तते । अडितो डित्वं वास्तवं न सम्भवतीति डिट्त्वदिति लभ्यते । तदाह । डिट्त्वदिति । आतो डित इति ॥ डित इत्यवयवपष्टी । अतो येय इत्यस्मात् अत इति पञ्चम्यन्तं, इय इति प्रथमान्तं चानुवर्तते । यकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह । अतः परस्येति ॥ डितामिन्यनन्तरं अवयवस्येति शेषः । एधेते इति ॥ एध आते इति स्थिते, आकारस्य इय्, आङ्गुणः, लोपो व्योर्वर्लाति यकारलोपइति भावः । एधन्त इति ॥ लटः प्रथमपुरुषबहुवचने ज्ञादेशे परं शपि झकारस्य अन्तादेशे पररूपे टरेत्त्वमिति भावः । अथ लटो मध्यमपुरुषैकवचने थासादेशे कृते टितआत्मनेपदानामित्येत्वे प्राप्ते । थासस्स इति ॥ से इति लुप्तप्रथमाकम् । एधस्स इति ॥ थासि शपि थासः सेभावः । एधेथ इति ॥ लटो मध्यमपुरुषद्विवचने आथासादेशे शपि आम एत्वे आकारस्य इयादेशे गुणे यलोपे इति भावः । एधध्व इति ॥ लटो मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमादेशे शपि टरेत्वे रूपम् । लट उत्तमपुरुषैकवचने इडादेशे एत्वे शपि एध ए इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति । अतो गुणे इति ॥ अतो गुण इति पररूपे वृध्यपवादे कृते सति एधे इति रूपमित्यर्थः । एधावह इति ॥ लट उत्तमपुरुषद्विवचने वहि इत्यादेशे टरेत्वे शपि अतो दीर्घः । एधामह इति ॥ लट उत्तमपुरुषबहुवचने महि इत्यादेशे टरेत्वे शपि अतो दीर्घः । महिडिति डकारस्तङ्प्रत्याहारार्थः । इति लट्प्रक्रियः ॥ इजादेरिति ॥ नवः ऋच्छ इत्यनेन समासे अनृच्छ इत्यस्मात् पञ्चमी । धातुरेकाव इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । कारुप्रत्ययादित्यतः आमिति लिटीति चानुवर्तते । तदाह । इजादि-

२२३८ । आमः । (२-४-८१)

आमः परस्य लेलुक्स्यात् ।

२२३९ । कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । (३-१-४०)

आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' (२२४०) इति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'कृभ्वस्तियोगे-' (२११७) इत्यतः 'कृञो द्वितीय-' (२१२९) इति त्रकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां

रित्यादिना । आस्कासोरिति ॥ कास् प्रत्ययादाममन्त्रे लिटिति, दयायाम्भेति च, काम धातोः, आस्धातोश्च, लिटि आम् विहितः । तत्र मकारस्य इत्संज्ञकत्वे मिदचोऽन्यात् पर इति आकारादाकारान्तरं स्यात् । ततश्च सर्वर्णदीर्घे कृते कास् आम् इत्येव भवतीति आं विधिरनर्थकस्यात् । अत आम्नो मकारस्य नेत्संज्ञेति विज्ञायते इत्यर्थः । तथाच एष आम् ल इति स्थिते । आम इति ॥ मन्त्रे घसहरेत्यतः लेरिति, ण्यक्षत्रियार्पायित इत्यतः लुगिति चानुवर्तते । तदाह । आमः परस्य लेरिति ॥ अवेदमवधेयम् । कृन्मेजन्त इत्यत्र कृञो मान्तस्तदन्तमव्ययमिति व्याख्याने एधामित्यादि नाऽव्ययं, लिट एव कृञ्चानु तस्य च मान्तत्वाभावात् । तथाच प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे स्वाद्युत्पत्त्या आम इति लुक् । लेरिति तु नानुवर्तते । मान्तं कृदन्तमव्ययमिति व्याख्याने तु प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् एधामिति मान्तमव्ययम् । ततस्सुबुत्पत्त्या अव्ययादामुप इति लुक् । आम इत्यनेन तु परिशेषाद्धरेव लुक्सिद्धेर्लेरिति नानुवर्तनीयम् । आमः परस्य लेरिति विवरणावश्ये तु लेरिति स्पष्टार्थमेव । एवञ्च एधामित्यव्ययं नवेति पक्षद्वयं । उभयथाऽपि सुबन्तं पदमिति भाष्ये स्पष्टम् । कृञ्चेति ॥ कास्प्रत्ययादामित्यतः आमित्यनुवृत्तं पक्षम्या विपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । लिटि परे यः कृञ् सः अनुप्रयुज्यत इत्यन्वयः । फलितमाह । आमन्ताल्लिट्परा इति ॥ लिट्शिरस्का इत्यर्थः । कृभ्वस्तय इति ॥ कृञ्छित्तनेन कृभ्वस्तीनां ग्रहणमिति भावः । अनुप्रयुज्यन्त इति ॥ प्रशब्दादनुशब्दाच्चाऽव्यवहिताः पश्चात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिकत्वात् भाष्याच्च । एवञ्च तं पातयाम्प्रथममास पपात पश्चात् । प्रप्रशयां यो नहुषं चकारेत्यादि प्रयोगाः प्रामादिका एव । धातोराम् स्यात् । कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्युक्तसमुच्चयार्थधकारः । ननु कृञ् एवानुप्रयोगश्रवणात् कथं भ्वस्त्योरप्यनुप्रयोग इत्यत आह । आम्प्रत्ययवदित्यादिना ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यत्र कृञ् एकस्यैवानुप्रयोगविधौ सति आम्प्रत्ययवदिति सूत्रे अनुप्रयुज्यमानस्वेत्यस्य कृञ् इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । धात्वन्तरस्यानुप्रयोगाप्रसक्तेः । ततश्च कृञ् इति विशेषणादन्यस्यापि अनुप्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । ननु कृञोऽन्यस्याप्यनुप्रयोगो विज्ञावताम् । भ्वस्त्योरपीत्येव कुत आयातमित्यत आह । तेनेति ॥ कृञ्ग्रहणेनेत्यर्थः । प्रत्याहाराभ-

विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्विता-
र्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ।

२२४० । आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । (१-३-६३)

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयु-
ज्यमानात्कृजोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह 'पूर्ववत्' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्ब-

यणादिति ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । नन्वनुप्रयुज्यमानानां कृभ्वस्तीनां आम्प्रकृतिभूतानां
कथमन्वय इत्यत आह । तेषामित्यारभ्याभेदेनान्वय इत्यन्तेन ॥ सामान्यविशेषयो-
रभेदान्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः । कृञ इव भ्वस्त्योरपि क्रियासामान्यवाचित्वात् । धातूनामने-
कार्थत्वात् ज्ञेयम् । ननु कृभ्वस्तिर्योग इत्यस्य कृजो द्वितीयेत्यस्य च सूत्रस्य मध्ये 'अभिविधौ
सम्पदा च' इति पठितम् । एवञ्च कृञ्प्रत्याहारे सम्पदोऽपि कुतो न ग्रहणमित्यत आह ।
सम्पदिस्त्विति । अनन्वितार्थत्वादिति ॥ सिद्धस्य वस्तुनो रूपान्तरापत्तिस्सम्पदेरर्थः ।
एधादिधातोस्त्वामप्रकृतिभूतस्य वृध्यादिरर्थः । तयोरुभयोरपि विशेषरूपत्वेन सामान्यविशेष-
भावाभावेन अभेदान्वयासम्भवादित्यर्थः । अत एव कृभ्वस्तीनां ग्रहणमिति भाष्यं सङ्ग-
गच्छन् इति भावः । ननु आम्प्रत्ययवदिति कृञ् आत्मनेपदविधायकसूत्रं वक्ष्यमाणं
व्यर्थम् । स्वरितञित इत्येव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह । कृभ्वस्तीति । आम्प्रत्ययवदिति ॥
अनुदानङित इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । तत्राम्प्रत्ययस्यात्मनेपदाभावादाह । आम्
प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति ॥ तस्य अन्यपदार्थस्य गुणाः विशेष-
णानि वृत्तिपदार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया ज्ञानं न विद्यते यस्य बहुव्रीहेः सः अत-
द्गुणसंविज्ञानः । यथा चित्रगुमानयेति । अत्र हि पुरुषस्यैवान्यपदार्थस्य क्रियान्वयः । न तु
चित्राणां गवामपि । तथा च प्रकृते आम् प्रत्ययविनिर्मुक्तः आम्प्रत्ययप्रकृतिभूतः एधादिधातुरेव
आम्प्रत्ययशब्देन लभ्यत इति भावः । आम्प्रत्ययवदिति ॥ तृतीयान्ताद्धृतिः । अनुप्रयुज्यत
इत्यनुप्रयोगः । कर्मणि घञ् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । आम् प्रकृत्येत्यादिना ॥ आम्प्रकृते-
र्भुवितुं योग्यं यदात्मनेपदं तत् अनुप्रयुज्यमानात् कृजोऽपि स्यादिति यावत् । अत्र न प्रत्या-
हारग्रहणम् । अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृञ्ग्रहणादिह न प्रत्याहारग्रहणमिति भाष्यम् । परगामिन्यपि
क्रियाफले कृञ्धातोरात्मनेपदार्थोऽयमारम्भः । इन्दाश्चकारेत्यादौ तु परगामिनि क्रियाफलेनानेना-
त्मनेपदम् । आम्प्रकृतेः 'इदि परस्मैभ्य' इति धातोरात्मनेपदाभावात् तस्य परस्मैपदित्वात् एतदर्थ-
मेव आम्प्रत्ययवदित्युपात्तम् । नन्विन्दाश्चकारेत्यादौ मास्त्वनेन सूत्रेण परगामिनि क्रियाफले आत्म-
नेपदम् । आत्मगामिनि तु क्रियाफले स्वरितञित इत्यात्मनेपदं दुर्वारम् । अस्य सूत्रस्य एधाश्चक
इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदस्याप्राप्तस्य विधान एव समर्थतया आत्मगामिनि
क्रियाफले स्वरितञित इति प्राप्तस्यात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभावादित्यत आह । इहेति ॥
इह आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे 'पूर्ववत् सनः' इति पूर्वसूत्रात् पूर्ववदित्यनुवर्त्य

द्व्यथे । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेऽपि फले इन्दां-
चकारेत्यादौ न तङ् ।

२२४१ । लिटस्तझयोरेशिरेच् । (३-४-८१)

लिङादेशयोस्तझयोः 'एश्' 'इरेच्' एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं न ज्ञा-
देशानां टेरेत्वं न' इति । तेन डारौरसां न । 'कृ' 'गृ' इति स्थिते ।

२२४२ । असंयोगाल्लिट् । (१-२-५)

असंयोगात्परोऽपिलिट्स्स्यात् । 'कृति च' (२२१७) इति निषेधान् सार्वधा-
तुकार्धधातुकयोः' (२१६८) इति गुणो न । द्वित्वात्परत्वादाणि प्राप्ते ।

२२४३ । द्विर्वचनेऽचि । (१-१-५९)

आमप्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्येत्येकं वाक्यं, पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति अन्यदाक्यमिति,
वाक्यद्वयं सम्पाद्यम् । तत्र पूर्ववदिति तृतीयान्ताद्वृत्तिः । पूर्वेण पूर्वप्रयुक्तेन एधादिधातुना तृ-
मित्यर्थः । तत्र वाक्यद्वयस्य समानार्थकत्वे वैयर्थ्यात् द्वितीयं वाक्यं नियमार्थं सम्पाद्यते । पूर्व-
वदेव आत्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । एवञ्च पूर्ववाक्येन एधामके इत्यादौ कृञः परस्मात्-
न्यपि क्रियाफले आत्मनेपदविधिः । द्वितीयवाक्येन तु इन्दाश्चकारेत्यादौ कर्तृगामिति क्रियाफले
स्वरितवित इत्यात्मनेपदस्य निवृत्तिः फलति । तदाह । तेनेति ॥ द्वितीयवाक्येनेत्यर्थः । नन-
डिति ॥ न आत्मनेपदमित्यर्थः । एवञ्चानुप्रयुज्यमानान्कृञः लिट्स्मार्तः प्रथमपुरुषकवचने
तादेशे एधाम् कृ त इति स्थिते । लिटस्तझयोरिति ॥ ननु लिट्स्मस्तयोरिदं किञ्चिदप्यु-
पदेशयोरेकारोच्चारणं व्यर्थम् । टित आत्मनेपदानामित्येत्वेनैव सिद्धेऽन्यत आह । एकारो-
च्चारणमिति ॥ ज्ञापनस्य फलमाह । तेन डारौरसान्नेति ॥ डा रौ रस्य एषां लृट्-
शभूतात्मनेपदादेशानां टेरेत्वनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु परन्वादेत्वे कृते पुनः प्रगङ्गविज्ञानेन तादृश-
कृतेषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् । एत्वं नेति ॥ लृटः प्रथमस्येति मृत्रभाष्ये स्पष्टम् । कृ ए-
इति स्थित इति ॥ तकाराकारसंघातस्य एकारश्चित्वात् सर्वादेश इति भावः । असंयोगादि-
ति । अपिदिति ॥ सार्वधातुकमपिदित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सार्वधातुकमपिदिति ॥
डित्वन्तु नात्र प्रवर्तते । लिङादेशानामार्धधातुत्वादिनि बोध्यम् । किन्त्वस्य फलमाह । किञ्चि-
चेति । द्वित्वादिति ॥ कृ ए इति स्थिते । लिटि धातोरिति द्वित्वात् परत्वात् इको यणचानि
ऋकारस्य यणादेशे रेफे प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु यणि एकाच्त्वाभावात् लिटि धातोरिति
द्वित्वम् न स्यादिति भावः । द्विर्वचन इति ॥ द्विरुच्यते येन परनिमित्तेन तत् द्विर्वचनं द्वित्वनिमित्त-
मिति यावत् । अचीत्यस्य विशेषणमिदम् । अचः परस्मिन्नित्यतः अच इति स्थानिवदा-
देश इत्यतः आदेश इति न पदान्तेत्यतः नेति चानुवर्तते । द्विर्वचन इत्यावर्तते । एवञ्च द्वित्वे

द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद्वित्वे कर्तव्ये ।

२२४४ । उरत् । (७-४-६६)

अभ्यासकृवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (२१७९) । 'प्रत्यये' किम् । वव्रश्च ।

२२४५ । कुहोश्चुः । (७-४-६२)

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाञ्चके । एधञ्चक्राते । एधाञ्चकिरे ।

कर्तव्ये सर्वात्यपि लभ्यते । तदाह । द्वित्वनिमित्ते अचीत्यादिना ॥ द्वित्वे कर्तव्ये सती-
न्युक्तेः कृते द्वित्वे चके इत्यादां यणादयो भवन्ति । अन्यथा तु न स्युः । द्वित्वनिमित्तस्य
अचस्मन्वान् । द्वित्वनिमित्त इति किम् । दुद्यूपति । दिव् धातोः सति द्वित्वात्परत्वात् ऊठि कृते
द्वित्वात्प्राग्यण भवत्येव । तथा वु इत्यस्य द्वित्वे दुद्यूपतीति सिध्यति । द्वित्वे कर्तव्ये यणो निषेधे
उं दिद्यूपतीत्यभ्यामे इकार एव श्रूयते । नतृकारः । द्वित्वनिमित्त इत्युक्तौ तु ऊठि परे द्वित्वात् प्राक्
यणो न निषेधः । ऊठो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् । अचीति किम् । जेघ्रायते । अत्र प्राधातोर्बिडि
द्वित्वात् प्राक् 'ई प्राथमोः' इति ईकारादेशो न निषिध्यते । ईत्वस्य द्वित्वनिमित्तयङ्निमित्तकत्वेऽपि
द्वित्वनिमित्ताङ्निमित्तकत्वाभावात् । अचः किम् । असूपुपत् । इह स्वापेश्वडि द्वित्वात् प्राक्
स्वापेश्वडाति वकारस्य सम्प्रसारणं न निषिध्यते । तस्याजादेशत्वाभावात् । ततश्च कृते
सम्प्रसारणे सुप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यामे उकारस्य श्रवणं सम्भवति । सम्प्रसारणे निषेधे तु स्वप्
इत्यस्य द्वित्वे अभ्यामे उकारो न श्रूयते । एवञ्च प्रकृते यणादेशान् प्राक् लिटिधातोर्बिति द्वित्वे
कृ कृ ए इति स्थिते । उरदिति ॥ उः अत् इति च्छेदः । कृ इत्यस्य उरिति षष्ठ्येकवचनम् ।
अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तद्विज्ञानं प्रत्यये परत इति
लभ्यते । प्रत्यये परत एव अङ्गसंज्ञाविधानात् । तदाह । अभ्यासकृवर्णस्येत्यादिना ।
रपरत्वमिति ॥ अभ्यासकृवर्णादेशस्याकारस्योर्णपर इति रपरत्वमित्यर्थः । तथाच कर् कृ ए
इति स्थिते, हलादिशेष इति रेफस्य निवृत्तिरिति भावः । प्रत्यये किमिति ॥ अङ्गेनैव प्रत्ययस्याक्षि-
प्तत्वात् प्रत्यये परत इति किमर्थमित्यर्थः । वव्रश्चेति ॥ ओ व्रश्चू च्छेदने, लिटिणल् द्वित्वं लिट्य-
भ्यामस्येति अभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणम् । कृकारः । उरत् । रपरत्वम् । हलादिशेषः । वव्रश्चेति
रूपम् । अत्र अभ्यासकृवर्णस्य रेफस्थानिकस्य सम्प्रसारणस्य यः उरद्वसम्पन्नः अकारः
तस्य अचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया तस्मिन् परे वकारस्य न सम्प्रसारणे
सम्प्रसारणमिति निषेधात् सम्प्रसारणमिति स्थितिः । उरदित्यत्र प्रत्यये परत इत्यनुक्तौ तु
सम्प्रसारणभूतकृकारस्थानिकस्य अकारस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः सम्प्रसा-
रणाभावात्तस्मिन् परतो न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधो न स्यादिति भावः । एवञ्च क कृ
ए इति स्थिते । कुहोश्चुरिति ॥ कु हु इत्यनयोर्द्विन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । अत्र
लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह । अभ्यासेति ॥ यद्यपि स्थानिनां कव-

२२४६ । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । (७-२-१०)

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् न भ्यान् ।

र्गीयाणां हकारस्य च षट्त्वात् चवर्गीयाणां पञ्चत्वान्न यथासंख्यम्, नापि स्थानेन आन्तर्यम्, कण्ठतालुस्थानभेदात् । आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु कवर्गचवर्गयोरविशिष्टम् । हकारचवर्गयोस्तु नास्त्येव तत् । अतो बाह्यप्रयत्न एवान्तर्यमिह व्यवस्थापकमाश्रयणीयम् । न च प्रथमस्य कवर्गायस्य प्रथम एव चवर्गीयो भवति । अधोषश्वासविवाराल्पप्राणप्रयत्नसाम्यात् । ननु द्वितीयः । महाप्राणत्वान् । नापि तृतीयपञ्चमौ । घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः । घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । तथा द्वितीयस्य कवर्गीयस्य द्वितीय एव चवर्गीयो भवति । अधोषश्वासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । ननु प्रथमः । अल्पप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ । घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः । अधोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । तथा तृतीयस्य कवर्गस्य तृतीय एव चवर्गीयो भवति । घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः । अधोषश्वासविवारप्रयत्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । महाप्राणप्रयत्नत्वाच्च । नापि चतुर्थः । महाप्राणत्वान् । नापि पञ्चमः । घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्येऽपि अनुनासिकतया भेदात् । तथा चतुर्थस्य कवर्गीयस्य चतुर्थ एव चवर्गीयो भवति । घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वान् । न तु प्रथमः । अधोषश्वासविवाराल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि द्वितीयः । अधोषश्वासविवारप्रयत्नत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ । अल्पप्राणत्वान् । पञ्चमस्य तु कवर्गीयस्य अनुनासिकत्वात् अकार एव । हकारस्य तु घोषसंवारनादमहाप्राणत्वान् । तादृशो वर्गचतुर्थ एव हकार इति विवेकः । प्रकृते तु क कृ ए इति स्थिते अभ्यासककारस्य चकारे कृकारस्य यणि रेफः । तदाह । एधाञ्चक इति ॥ एककर्तृका भूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धिरूपा क्रियेयर्थः । एधाञ्चक्रात इति ॥ कृञो लिटः आतामि टेरेत्वम् । द्विर्वचनेऽर्चाति यणि निषेधे कृ इत्यस्य द्विर्वच उरदत्वम् । हलादिशेषः । चत्वम् । यण् । न च आतामिल्यस्य द्विर्वचनिमित्तत्वेऽपि आकारस्याचो द्विर्वचनिमित्तत्वाभावात् कथमिह द्विर्वचनेऽर्चाति यणि निषेध इति वाच्यम् । याक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्विर्वचप्रयोजकस्यैव द्विर्वचनिमित्तप्रत्ययेन विवर्धनत्वादिनि भावः । एधाञ्चक्रिर इति ॥ अस्य इरेच् । कृ इत्यस्य द्विर्वादि पूर्ववत् । अथ लिटि थासस्तेभावे कृ इत्यस्य द्वित्वादौ एधाञ्चकृ से इति स्थिते आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इडागमे प्राप्ते । एकाच उपदेश इति ॥ अत इदानीरित्यतः धातोरित्यनुवर्तते । नेड्वशिकृतीयतः नेति च । तदाह । उपदेशे यो धातुरेकाजिति ॥ एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । आर्धधातुकस्येति ॥ यद्यपीदं न श्रुतम् । नाचमुक्तलभ्यम् । तथाप्यार्थकमिदम् । आर्धधातुकस्यैवेदः प्राप्तेः । वृत्तिप्रत्यये तु आर्धधातुकस्येति नोपात्तम् । नन्वेकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र यदि उपदेश इत्येतदेकाच इत्यत्रान्वेति तदा कर्तुमित्यत्र इण्षिषेधो न स्यात् । कृन्धातोरुद्धृतैरित्यादिना अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुन्प्रत्यये कृते क्तिन्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वात् । यदि तु उपदेश इत्येतत् अनु-

‘उपदेशे’ इत्युभयान्वयि । ‘एकाचः’ इति किम् । यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि—

शितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ इति ।

एतच्चेहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । ‘अचः’ इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणे सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हन्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचकत्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एधांचकृषे । एधांचक्राथे ।

दात्तादित्यनेनान्वेति । तदा यद्यपि नायं दोषः । कृते तुमुप्रत्यये उदात्तत्वेऽपि धातूपदेशकाले अनुदात्तत्वेन तत्र इणिवधस्य निर्बाधत्वात् । तथाच एधाचकृषे इत्यादां इणिवधो न स्यात् । द्वित्वे कृते अनेकाचत्वादित्यत आह । उपदेश इत्युभयान्वयीति ॥ उपदेश इत्येतत् एकाजित्यन्तानुदात्तादित्यत्र चान्वेति । मध्यमणिन्यायादिति भावः । ननु ऊदृदन्तैरित्यादिना परिगणितानामनुदात्तोपदेशधातूनामेकाचत्वाव्यभिचारादेकाज्ग्रहणं मास्तु । उपदेशेऽनुदात्तादित्येवास्तु । एतावन्तं कर्तुं चकृष इत्यादाविणनिषेधसिद्धेरिति पृच्छति । एकाचः किमिति । यङ्लुग्व्यावृत्तिरिति ॥ यङ्लुकि चर्करितेत्यादौ इणिवधव्यावृत्तये एकाज्ग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽप्येकाज्ग्रहणे कथं यङ्लुग्व्यावृत्तिः । कृते द्वित्वे अनेकाचत्वेऽपि धातूपदेशे एकाचत्वादित्यत आह । स्मरन्ति हीति ॥ प्राचीनाचार्या निबध्नन्तीत्यर्थः । शितपा शपेत्यादेरुदाहरणानि यङ्लुग्निरूपेण स्पष्टाभविष्यन्ति । नन्विह एकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि इणिवधस्य व्यावृत्तावपि शितपादिनिर्दिष्टानां यङ्लुग्व्यावृत्तिः प्राचीनाचार्यसम्मतोऽपि पाणिनेरसम्मतैवेत्यत आह । एतच्चेति ॥ एतत् शितपा शपेति श्लोकसिद्धं सर्वमपि, इह सूत्रे एकाज्ग्रहणेनैव एकदेशानुमत्या ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ननु हनोवधलुडीति हनधातोर्वधादेशे कृते अवधीदित्यत्र इडागमो न स्यात् । वधादेशे कृते अनेकाचत्वेऽपि धातूपदेशे हन्तेरेकाचत्वादित्यत आह । अच इत्येकत्वेत्यादिव्यावर्त्यत इत्यन्तम् ॥ एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र हि एकग्रहणमपनीयाचइत्युक्तेऽपि एकाचकादिति लभ्यते । एकवचनोपात्तस्यैकत्वस्य त्यागे प्रमाणभावात् । न चैवं सति एकत्वविशिष्टादचः परस्यैव लभ्येत । नत्वेकाचकादिति बहुव्रीह्यर्थ इति वाच्यम् । अनुदात्तोपदेशपरिगणने शक्यं पञ्चि मुच्चादीनां परिगणनसामर्थ्येन अच इत्यस्य सत्वर्थलक्षणामाश्रित्य एकाज्जतो ग्रहणसंभवात् । तदेवमच इत्यनेनैव एकाचकादिति सिद्धे यदेकग्रहणं करोति तत्सामर्थ्यादुपदेशे सर्वत एकाज्जो न तु कार्त्स्न्यदिप्युपदेशे अनेकाजित्यर्थकल्पनया कदाचिदनेकाचकोपदेशधातुव्यावर्तत इत्यर्थः । तेनेति ॥ उपदेशे सर्वत्र एकाज्जैवेत्यर्थलाभेन हन्युपदेशे हनित्यनुदात्तोपदेशे एकाचोऽपि सतो हनिति आतोरादेशस्य वधेः परस्य इण् निषेधो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । आदे-

२२४७ । इणः षीध्वंलुङ्ङिटां धोऽङ्गात् । (८-३-७८)

इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्ङिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधाञ्चकृद्धे । एधाञ्चक्रे ।
एधाञ्चकृवहे । एधाञ्चकृमहे । एधाम्बभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न ।
अन्यथा हि 'कस्चानुप्रयुज्यते' इति 'कृमु-' इति वा ब्रूयान् ।

२२४८ । अत आदेः । (७-४-७०)

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामासतुगित्यादि ।
एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

शोपदेश इति ॥ अवधीदित्यत्रातोहलादेर्लघोरिति वृद्धिनिवृत्तये हनो यथादेशस्य अदन्त-
तया भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । ननु के ते अनुदात्ता धातव इत्यत आह । अनुदात्ताम्ब-
नुपदमेवेति ॥ पदस्य पश्चादनुपदम् पदमात्रे अन्तान्ते मन्तात्वर्थः । अनन्तरमेवेति यावत् ।
एधाञ्चकृषे इति ॥ इडभावे प्रत्ययावयवत्वात् पत्वम् । एधाञ्चक्राथ इति ॥ लिटः
आधामादेशः । टेरत्वम् । द्वित्वादि पूर्ववत् । लिटो ध्वमष्टरेण द्वित्वाद् एधाञ्चकृषे इति स्थितम् ।
इणः षीध्वमिति ॥ षीध्वं लुङ् लिट् एषां द्वन्द्वः धः इति पष्ठेकवचनम् । इण इत्यत्रादेश-
षणम् । तदन्तविधिः । अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । तदाह । इणन्तादित्यादिना ॥
धकारस्य ढकारो मूर्धन्यः । घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात् । तदाह । एधा-
ञ्चकृद्धे इति ॥ उत्तमपुरुषैकवचने इटि एत्वे पूर्ववत् द्वित्वाद् कृते रूपमाह ।
एधाञ्चकृ इति । एधाञ्चकृवह इति ॥ लिटो वहिभावे एत्वे द्वित्वादि पूर्ववत् ।
एवं लिटो महिभावे द्वित्वादि पूर्ववत् । सर्वज्ञासंयोगाल्लिट्किदिनि किन्वादगुणाभावः । अथ भूधानोः
लिङन्तस्यानुप्रयोगे उदाहरति । एधाम्बभूवेति ॥ एधाञ्चकृत्वेन समानार्थकम् । अनुप्रयुज्य-
मानस्य भूधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वात् । नन्वस्तेरनुप्रयोगे लिटदिशम्यार्थप्रानुकत्वात्
अस्तेर्भूरित्यार्थधातुके विहितो भूभावः कुतो न स्यादित्यत आह । अनुप्रयोगेति ॥
कृच्चानुप्रयुज्यत इत्यत्र प्रत्याहारमाश्रित्य कृच्चस्तीनामनुप्रयोगविधिसामर्थ्यादगुणाभावोभभावो
नेत्यर्थः । तदेवोपपादयति । अन्यथेति ॥ अनुप्रयुज्यमानस्यान्तर्भूभावान्मुपगमे कृ-
च्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगविधौ कस्चानुप्रयुज्यत इति वा कृच्चानुप्रयुज्यत इति वा
ब्रूयात् । तावता एधाम्बभूवेति सिद्धेरित्यर्थः । यद्यपि कृच्चयुक्तौ तापवर्मान् । तथापि
एकस्यैव भवतेरधिकस्य लाभाय कृच्चिति प्रत्याहारक्लेशो न कर्तव्य इति भावः । अत एवान्
उत्सार्वधातुक इति सूत्रभाष्येऽनुप्रयोगे भूभावेन अस्तेरबाधनमिति भाष्यं मङ्गच्छते ।
ततश्च अनुप्रयुज्यमानादस्धातोरिति भूभावनिवृत्तौ णलि एधां अम् अ इति स्थिते द्वित्वं हला-
दिशेषे अ अस् इति स्थिते सर्वर्णदीर्घम्बाधित्वा अतो गुण इति पररूपे प्राप्ते । अत आदे-
रिति ॥ अत्रलोप इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । व्यथो लिटीत्यतो दीर्घ इति । तदाह । अभ्या-
सस्येति ॥ अत्र यद्वक्तव्यन्तन्नामधातुप्रक्रियायां अ इवाचरति अर्तात्यादि प्रत्यस्य व्याख्या-

२२४९ । धि च । (८-२-२५)

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

२२५० । ह एति । (७-४-५२)

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे ।
एधिव्यते । एधिव्येते । एधिव्यन्ते । एधिव्यसे । एधिव्येथे । एधिव्यध्वे ।
एधिव्ये । एधिव्यावहे । एधिव्यामहे ।

नावमरे वक्ष्यते । एधामासेति ॥ नचात्रानुप्रयुज्यमानाभ्यामस्तिभूभ्यामाम्प्रत्ययवदित्यात्मने-
पदं शङ्क्यम् । तत्र कृञ्प्रहणेन प्रत्याहारप्रहणाभावस्य भाष्ये उक्तत्वात् । एधामासतुरि-
त्यादीति ॥ एधामासुः । एधामासिथ । एधामासथुः । एधामास । एधामास । एधामासिव ।
एधामासिम । इति लिट्प्रक्रिया ॥ एधितेति ॥ लुट्स्तादेशे एध् त इति स्थिते श-
बपवादस्ताम् इट् लुटःप्रथमस्येति डा टिलोपः एधितेति रूपम् । दीधीवेवीटामिति लघूपध-
गुणो न । एधिताराविति ॥ लुट् आताम् तास् इट् आतामित्यस्य रौभावः । रिचेति स-
लोपः । एधितार इति ॥ अस्य रस् तास् इट् रिचेति सलोपः रुत्वविसर्गौ । एधितास
इति ॥ धासस्ते तास् इट् तासस्त्योरिति सलोपः । एधितासाथ इति ॥ आथाम्
टेरेत्वं ताम् इट् । अथ ध्वमि टेरेत्वे तासि इटि एधितास् ध्वे इति स्थिते । धिचेति ॥
सस्यार्धधातुक इत्यतस्सस्येत्यनुवर्तते । तासस्त्योरित्यतो लोप इति । अज्ञाक्षितप्रत्ययो
धात्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह । धादाविति ॥ तासस्सलोपे एधिताध्वे इति
रूपम् । अथ लुटः इडादेशे एत्वे तासि इटि एधितास् ए इति स्थिते । हपतीति ॥
ह इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । सस्यार्धधातुक इत्यतः सस्येति तास-
स्त्योलोप इत्यतः तासस्त्योरिति चानुवर्तते । तदाह । तासस्त्योरिति ॥ तासस्सस्य
हकारे एधिताहे इति रूपम् । एधितास्वहे इति ॥ लुटो बहिभावः टेरेत्वम् तास् इट् । एवं
एधितास्महे इति । तत्र महिभावो विशेषः ॥ इति लुट्प्रक्रिया ॥ एधिव्यत इति ॥ लुट-
स्तादेशे टेरेत्वम् । स्यतासी इति शबपवादः स्यः इट् प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिव्येते
इति ॥ आताम् टेरेत्वम् स्यः इट् आतो डित इत्याकारस्य इय् । लोपो व्योरिति यलोपः
आद्रुणः षत्वम् । एधिव्यन्त इति ॥ अस्य टेरेत्वं झकारस्य अन्तादेशः स्यः इट् पररूपं
षत्वम् । धासादावपि लटीव सुयोजमिति मत्वा रूपाणि न प्रदर्शितानि । तत्र धास-
स्ते स्यः इट् षत्वम् एधिव्यस इति रूपम् । एधिव्येते इतिवदायामि एधिव्येथे इति
रूपम् । ध्वम एत्वे स्यः इट् षत्वम् एधिव्यध्वे इति रूपम् । इट् एत्वे स्यः इडागमः
षत्वम् अतो गुण इति पररूपम् । एधिव्ये इति रूपम् । बहिमहोष्टेरेत्वम् स्यः इट् अतो

२२५१ । आमेतः । (३-४-९०)

लोट एकारस्याम्स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ।

२२५२ । सवाभ्यां वामौ । (३-४-९१)

सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमात् 'व' 'अम्' एतौ स्तः । एधस्व । एधेधाम् । एधध्वम् ।

२२५३ । एत ऐ । (३-४-९३)

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधावहै । एधामहै ।

२२५४ । आडजादीनाम् । (६-४-७२)

अजादीनामाद् स्याल्लडादिषु । अटोऽपवादः । 'आटश्च' (२-६-५) । एधत ।

दीर्घः एधिष्यावहे एधिष्यामह इति रूपे । इति लोट्प्रक्रिया ॥ आमेत इति ॥ आम्
एतः इति च्छेदः । लोटो लङ्ङुदित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह । लोट एकारस्येति ॥
लोडादेशावयवस्य एकारस्येत्यर्थः । एधतामिति ॥ लोटस्तादेशे टेः एत्वे आमादेशे
शपि रूपम् । एधेतामिति ॥ आताम् टेरेत्वं शप सार्वधातुकमापिदिनि (इन्वादाभ्यामादेशः)
इत्याकारस्य इय् गुणः यकारलोपः आमेत इत्येकारस्य आम् । एधन्तामिति ॥ अस्य
टेरेत्वे शपि झकारस्य अन्तादेशे एकारस्य आम् । अथ लोटस्थामस्मेभावे शपि एधमे दनि स्थिते ।
सवाभ्यामिति ॥ सध्व वध्व सर्वौ । ताभ्यामिति विग्रहः । अकारावुच्चारणार्थौ । वध्व अभव
वामौ लोटो लङ्ङुदित्यस्मात् लोट इति आमेत इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते । तदाह । सका-
रेति ॥ आमेत इत्यस्यापवादः । एधस्वेति ॥ एधसे इत्यत्र एकारस्य व इति वकाराकारस्य-
घात आदेशः । एधेधामिति ॥ आधाम् टेरेत्वं शप् आतो इति इत्याकारस्य इय् गुणः
यलोपः आमेत इत्याम् । एधध्वमिति ॥ ध्वमि शप् टेरेत्वे कृते सवाभ्यामिति वकारात्
परत्वादेकारस्य अम् । उत्तमपुरुषैकवचने इति टेरेत्वे शपि आमेत इत्येकारस्य आम् प्राप्तं ।
एत ऐ इति ॥ ऐ इति लुप्तप्रथमाकम् । लोटो लङ्ङुदित्यस्माल्लोट इति आडुत्तमस्य पिबेत्यस्मा-
दुत्तमस्येति आमेत इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते । तदाह । लोडुत्तमस्येति । एधै इति ॥
एध ए इति स्थिते एकारस्य ऐत्वे आडुत्तमस्येत्याडागमे आटश्चेति वृद्धौ वृद्धिरिति
वृद्धिः । एधावहै । एधामहै इति ॥ वहिमहोष्ठेरेत्वे शपि एकारस्य ऐत्वे आटि सवर्ज-
दीर्घः ॥ इति लोट्प्रक्रिया ॥ अथ एधघातोर्लङि लुङ्लङ्लृङ्क्षुङ्दान् इत्याडागमे
वृद्धिम्बाधित्वा परत्वादतोऽगुण इति पररूपे प्राप्ते । आडजादीनामिति । लुङादि-
ष्विति ॥ लुङ्लङ्लृङ्क्षुङ्दित्यनुवृत्तेरिति भावः । अटोऽपवाद इति ॥ अदि सति

ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

२२५५ । लिङः सीयुट् । (३-४-१०२)

लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोपः । ऐधेत । ऐधेयाताम् ।

२२५६ । झस्य रन् । (३-४-१०५)

लिङो झस्य रन्स्यात् । ऐधेरन् । ऐधेथाः । ऐधेयाथाम् । ऐधध्वम् ।

२२५७ । इटोऽट् । (३-४-१०६)

लिङादेशस्येटोऽट्स्यात् ऐधेय । ऐधेवहि । ऐधेमहि । आशीर्लिङि आर्ध-

पररूपं स्यादिति भावः । आटश्चेत्यनन्तरं वृद्धिरिति शेषः । यद्यपि वृद्धिरेच्चीति एत्येधतीति वा वृद्धौ इदं मिथ्याति । तथापि ऐधेतेत्याद्यर्थम् सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । ऐधन्तेति ॥ लङ्स्तदेशे शप् आडागमे आटश्चेति वृद्धिः । लङादेशानां टिदादेशत्वाभावात् एत्वम् न भवति । आडजार्दानामिति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ऐधेतामिति ॥ आतामि शप् आटि वृद्धिः । आनोडिन इत्याकारस्य इय् । आद्रुणः यलोपः । ऐधन्तेति ॥ झेरन्तादेशः शप् आट वृद्धिः । ऐधेथा इति ॥ थास् शप् आट् वृद्धिः । ऐधेथामिति ॥ आथाम् शप् आट् वृद्धिः इय् आदगुणः यलोपः । ऐधध्वमिति ॥ ध्वम् शप् आट् वृद्धिः । ऐधे इति ॥ इट् शप् आदगुणः आटो वृद्धिः । ऐधावहि । ऐधामहि इति ॥ वहि-महोऽशप् आट् वृद्धिः अतो दीर्घः ॥ इति लङ्प्रक्रिया ॥ लिङस्सीयुडिति ॥ स्पष्टम् । परस्मैपदानां लिङादेशानां यासुडागमविधानादात्मनेपदविषयमिदम् । सीयुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । सलोप इति ॥ लिङस्सलोप इत्यनेनेति शेषः । ऐधेतेति ॥ लिङस्तदेशः सीयुट् शप् सलोपः आदगुणः यलोपः । ऐधेयातामिति ॥ आतामि सीयुट् शप् सलोपः आदगुणः । झस्य रन्निति ॥ लिङस्सीयुडित्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह । लिङो झस्येति ॥ लिङादेशस्य झस्येत्यर्थः । अनेकाल्वात्सर्वादेशः । ऐधेरन्नि-ति ॥ झस्य रन् शप् सीयुट् सलोपः आदगुणः यलोपः । ऐधेथा इति ॥ थास् सीयुट् शप् सीयुटस्मस्य लोपः आदगुणः यलोपः थास्सस्य इत्वविसर्गः । ऐधेयाथामिति ॥ आथाम् सीयुट् सलोपः शप् आदगुणः । ऐधध्वमिति ॥ ध्वं सीयुट् शप् सलोपः आदगुणः यलोपः । इटोऽटिति ॥ इटः अन् इति च्छेदः । लिङस्सीयुडित्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह । लिङादेश-स्येति ॥ अन् धेरित्यत्रेव आदेशे तकार उच्चारणार्थ एव नत्वित्संज्ञक इति शब्देन्दुशेखरे दिव औदित्यत्र प्रशङ्कितम् । इत्संज्ञक एवेत्यन्ये । न विभक्ताविति निषेधस्तु न । आदेशत्वात् प्राक् विभक्तिभावात् । झस्य रन्नित्यत्र तु लक्ष्यानुरोधेन संयोगान्तलोपमाश्रित्य नकारान्तर-प्रक्षेपादुपदेशे अन्त्यत्वाभावाप्रकारस्य नेत्संज्ञेत्यलम् । ऐधेयेति ॥ इट् तस्य अकारादेशः । सीयुट् शप् सलोपः आद्रुणः । ऐधेवहि । ऐधेमहीति ॥ वहिमहोस्सीयुट् सलोपः शप्

धातुकत्वालिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्पत्वम् । एधिषीष्ट ।
एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् ।
एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ।

२२५८ । आत्मनेपदेष्वनतः । (७-१-५)

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु अस्य 'अत्' इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषन् ।
ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् । 'इणःषीध्वं लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गान्' (२२.४.७) ।

आह्वणः यलोपः । इति विधिलिङ्प्रक्रिया ॥ आर्धधातुकत्वादिनि ॥ लिङाशिषीयनेनेति
भावः । सलोपो नेति ॥ सार्वधातुकग्रहणस्य लिङस्सलोपः इत्यत्रानुवर्तनेति भावः । सीयुट्
सुटोरिति ॥ लक्ष्यभेदात्पुनःप्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोः पञ्चमियन्ये । एधिषीष्ट-
ति ॥ आशिषि लिङः तादेशः । आर्धधातुकत्वात् न शप् सीयुट् तकारस्य मुट् सीयुट् तकार-
रात् प्रागिडागमः यलोपः सीयुट्सुटश्च सकारस्य पत्वं तकारस्य ण्वन्तेन ठकारः ।
एधिषीयास्तामिति ॥ आताम् सीयुट् आकारादुपरि तकारान्प्राक् मुट् । सीयुट् प्रागिट् ।
तत् उत्तरस्य सकारस्य षत्वम् । एधिषीरन्निति ॥ अस्य रन् । सीयुट् ङागमः यकारान्तेपः
षत्वम् । एधिषीष्ठा इति ॥ थास् सीयुट् थकारस्य मुट् सीयुट् प्रागिट् यकारादयस्य
षत्वम् । थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः । रुत्वविसर्गौ । एधिषीयास्थामिति ॥ आथाम् सीयुट् ।
आकारादुपरि थकारात् प्राक् मुट् सीयुट् प्रागिट् । तत् उत्तरस्य यकारस्य पञ्चमम् ।
एधिषीध्वमिति ॥ ध्वम् सीयुट् यलोपः सीयुट् प्रागिट् षत्वम् । इणः परस्वेडादि इणान्तादङ्गात्प-
रत्वनास्ति । इट् प्रत्ययभक्तत्वात् । ततश्च इणःषीध्वमिति ङ्वं न भवति । एधिषीयन्ति ॥ इट्
अत् सीयुट् इट् षत्वम् । एधिषीवहि । एधिषीमहीति ॥ वहिमणोऽसीयुट् इट्
षत्वम् । इत्याशीर्लिङ्प्रक्रिया ॥ ऐधिष्टेति ॥ लुङ्मन्तादेशः चिलः चित् इट्
धातोराद् वृद्धिः षत्वम् ष्टुत्वम् । ऐधिषातामिति ॥ आनाम् चित् चित्
इट् आट् वृद्धिः षत्वम् । अथ अस्य आदेशकारस्य झोन्त इत्यन्तादेशे प्राप्ते । आत्मने-
पद इति ॥ झोऽन्त इत्यतः झ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तने । आत्मनेपदेष्विति षष्ठ्यन्ते
सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य झकारस्येति लभ्यते । अदभ्यस्तादिभ्यः अदिभ्यनुवर्तने ।
न अत् अनत् । तस्मादिति विग्रहः । तदाह । अनकारादित्यादिना । ऐधिषतेति ॥
ज्ञावयवझकारस्य अत् इत्यादेशः चिलः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वम् । ऐधिष्ठा इति ॥
थास् चिलः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वं थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः रुत्वविसर्गौ । ऐधिषा-
थामिति ॥ आथाम् चिलः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वम् । अथ ध्वमो षत्वम् स्था-
रयति । इणःषीध्वमिति । ऐधिध्वमिति ॥ ध्वम् चिलः सिच् इट् आट् वृद्धिः
धिचेति सस्य लोपः । इणःषीध्वमिति धकारस्य षत्वम् । इट् कृतसिज्भक्तत्वात् सित्तेभ्योऽन्-
न्तर्भूतत्वेन इङन्तस्य इणन्ताङ्गत्वादिति भावः । इट्भिन्न एवेति ॥ उत्तरसूत्रे निभाषेत् इत्यत्र

ऐधिद्वम् । इङ्गिन्न एव इणिह् गृह्यत इति मते तु ऐधिध्वम् ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्वलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्तुनुक्षुश्चिडीङ्श्रिभिः ।

वृङ्बृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

इङ्ग्रहणान् पूर्वगूत्रे इणःपीध्वमित्यत्र इङ्गिन्न एव इण् गृह्यत इति केचिदाहुः । तन्मतेषु प्रकृते इट् परत्वात् धकारस्य ढत्वाभावे ऐधिध्वमित्येव रूपमित्यर्थः । इदन्तु मतान्तरं भाष्या-
नारुहामिति सूत्राधितुं तुशब्दः । ढधयोरिति ॥ मतभेदमाश्रित्येदं । तत्र ढत्वाभावपक्षे धकारस्य अर्नाचयेति द्वित्वविकल्पात् द्विधमेकधमिति रूपद्वयम् । एवं ढत्वे द्विडं एकडं इति रूपद्वयम् । रूपचतुष्टयेऽपि यणो मयो द्वे वाच्ये इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाश्रित्य वकारस्य द्वित्व-
विकल्पादेकवकाराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि भवन्ति । तथाच अष्टौ रूपाणि सम्पन्नानि । मकारस्य द्वित्वविकल्पादेतान्यष्टौ रूपाणि एकमकाराणि द्विमकाराणि चेति षोडश रूपाणि सम्पन्नानीत्यर्थः । ऐधिपीति ॥ लुङ् इडादेशः चित् । गित् इडागमः आट् वृद्धिः । वहिमह्योस्तु च्लेस्सिचि इडागमे आटि वृद्धौ ऐधिष्वहि ऐधिष्महिति रूपे । इति लुङ्प्रक्रिया ॥ ऐधिष्यतेति ॥ लुङ् तादेशः स्यः इट् आट् वृद्धिः पत्वम् । ऐधिष्येतामिति ॥ आतां स्यः इट् आकारस्य इय आहुणः यलोपः आट् वृद्धिः पत्वम् । ऐधिष्यन्तेति ॥ ज्ञाव-
यवमकारस्यान्तादेशः स्यः इट् आट् वृद्धिः पत्वम् । ऐधिष्यथा इति ॥ थास् स्यः इट् आट् वृद्धिः रुन्वविगर्गौ । ऐधिष्येथामिति ॥ आथाम् स्यः इट् आकारस्य इय आहुणः यलोपः आट् वृद्धिः पत्वम् । ऐधिष्यध्वमिति ॥ ध्वम् स्यः इट् आट् वृद्धिः पत्वम् । ऐधिष्य इति ॥ इडादेशः स्यः इडागमः पत्वम् आहुणः वहिमह्योस्तु स्यः इट् अतो दीर्घः आट् वृद्धिः पत्वम् ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि इति रूपे । नन्वेधधातोरनुदात्तेत्कत्वात् एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्तीण्णिवेधः कुतो न स्यादित्यत आह । उदात्तत्वादिति ॥ एध-
धातुर्वयपि अनुदात्तेत् । तथापि अनुदात्तस्येतः लोपे सति परिशिष्टो धातुर्ननुदात्त इति भावः । ननु कतिपये धातवः पाणिनिना अनुदात्ता उच्चरिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह । प्रसङ्गादिति ॥ स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम्प्रसङ्गः । पाणिनिपठितानामनुदात्तधातूनान्तदानी-
न्तनशिष्यपरम्परया आनुनासिक्यवदिदानीं ज्ञानं सम्भवतीति भावः । ऊदृदन्तैरिति ॥ अज-
न्तेषु धातुषु ऊदन्तैः ऋदन्तैश्च धातुभिः विना यु र क्षु शीङ् स्तु नु क्षु शि डीङ् श्रि

कुशिर्दशिविशी दशमृश्रिश्रुश्लिश्विशस्पृशः कृषिः ॥

त्विप् तुप् द्विप् दुष् पुष्य पिप् विप् शिप् शुप् श्लिष्यतयो घसिः ।

वसतिर्दहदिहिदुहो नहमिहरुहलिहवहिस्तथा ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥

नृपद्वीपौ तौ वारायितुं श्यना निर्देश आहतः ।

किं च ।

स्विशपदौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥

वसिः शपा लुका यौनिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।

निजिर्विजिर्शकल् इति सानुबन्धा अमी तथा ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेन नेह पेठुरिति स्थितम् ॥

कुशिरित्यादि स्पृश श्यन्तमेकम्पदम् । कुशिरिति दशिरिति च दर्शनात् । दर्शाति इका निर्देशः । तथा च शान्तेषु कृश दंश् दृश् मृश् शिश् रुश् लिश् विश स्पृश् इत्येते दश । कृषिरिति पृथक्पदम् । इका निर्देशः । त्विषीत्यादि श्लिष्यतयइत्यन्तमेकम्पदम् । पुष्येति श्यना निर्देशः । शिष्यतानि श्यन्विकरणस्य इतिपा निर्देशः । तथाच शान्तेषु कृष् त्विष् तुष् दिष् दुष् (पुष् श्यन्विकरणः) पिप् विप् शिप् शुप् (श्लिष् श्यन्विकरणः) इत्येकादश । धातुशान्तेषु पृथक्पदम् । इका निर्देशः । वसतिरिति पृथक्पदे इतिपा निर्देशः । शान्तेषु घस् वस् इति द्वौ । दह दिह दुह इति द्वन्द्वः । दिहानि इका निर्देशः । नह मिह रुह लिह इति समाहारद्वन्द्वः । वहिः इति पृथक्पदे इका निर्देशः । तथेति चकारपर्यायः । शान्तेषु दह दिह दुह नह मिह रुह लिह वह इत्यष्टौ । द्व्यधिकं शतमिति ॥ भाष्ये शृणोष्यशान्तेषु पाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । अथ शान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह । तुदादायिति ॥ यौ नृपद्वीपौ तुदादौ चुरादौ च मतान्तर्गतत्वेन धातुपाठे स्थितौ तौ अनुदानेभ्यो वारायितुं श्यना निर्देशः अभ्युपगम इत्यर्थः । अत एव शेषमुच्चादीनामिति सूत्रभाष्ये नृपिनो हापत इत्युदाहृतं सन्नच्छत इति भावः । किञ्चेति ॥ अन्यदापि वक्ष्यत इत्यर्थः । अन्यनिवृत्तय इति ॥ विकरणान्तरनिवृत्तय इत्यर्थः । तथापि तदार्धधातुकनि- रूपणं स्पष्टीर्भाव्यति । अमी तथेति ॥ उक्तानुबन्धरहितानां व्यावृत्तय इत्यर्थः । एतदपि तत्तदार्धधातुकनिरूपणं स्पष्टीर्भाव्यति । विन्दतिरिति ॥ विद्ल् लामे इति तौदादिकः । चान्द्रदौर्गादिभ्याकरणसम्मतः । भाष्येऽपि दृश्यते इति ॥ विन्दिबिद्यतीति तत्र पाठादिति भावः । एनमिति ॥ विन्दतिमित्यर्थः । नेह पेठुरिति ॥ तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानि-

रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् क्षुध् शुषिपुषी शिषिः ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्भतेः ॥

‘स्पर्धे ३ संघर्षे’ । संघर्षः पराभिभववेच्छा । धात्वर्थेनोपसंप्रहादकर्मकः ।
स्पर्धते ।

२२५९ । शर्पूर्वाः खयः । (७-४-६१)

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । ‘ह्लादिः शेषः’ (२१७५) इत्यस्या-
पवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत ।

ट्कत्वमिति भावः । रञ्जिमस्जी इत्येकम्पदम् । तुद्क्षुध् इति पृथक्कृते पदे । शुषिपुषी इत्येकम्प-
दम् । शिषिरित्यनन्तरं इत्येते इति शेषः । नवेहेति ॥ नव धातवः भाष्यानुक्ता अपि इहा-
नुदात्तेषु परिगणिता इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । व्याघ्रभूत्यादिसम्भतेरिति ॥ भाष्ये-
त्वेभ्यो नवभ्योऽन्येषां परिगणनं तु नवानामन्येषामुपलक्षणाभिनि भावः । तेन रक्तं रागात्
तदस्मिन्नन्नं प्रायेण, क्लोक्तमितप्रतिपन्नाः, शुष्कभृष्टा, केननस्त्रिशिष्टेनत्यादिर्मात्रप्रयोगाः, नुनःममः
पुष्टः मङ्क्ता मङ्क्त्वमित्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । इत्यनित्कारिकाः ॥ स्पर्ध-
संघर्षे इति ॥ वर्तते इति शेषः । पराभिभवेति ॥ परम्याभिभवः पराजयः । तद्विषयके-
च्छेत्यर्थः । नन्वेच्छायां पराभिभवस्य कर्मतया स्पर्धधातोस्तत्कर्मकत्वात् देवदत्तः यज्ञदत्तं स्पर्-
धयतीत्यादौ गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामित्यकर्मककार्यं कर्धामित्यत्र आह । धात्व-
र्थेनोपसंप्रहादकर्मक इति ॥ धात्वर्थबहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वमिति गुण आत्मनः स्याजि-
ति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति भावः । नचैवं सति पदव्यवस्थायां स्पर्धायामाह इत्यत्र कृष्णधातूर-
माह्वयते स्पर्धत इत्यर्थे इति मूलग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तत्र स्पर्धेऽभिभवपूर्वकाद्धाने शुति-
रित्यलम् । स्पर्धत इति ॥ कथ्यन्ताः पट्त्रिंशदनुदात्ते इत्युक्तेरात्मनपदम् । एधधातुवत्
लटि धातुरूपाणीति भावः । धातोर्जादित्वाभावादिजादेश्वात् लिट्याम न । अत एव नानु-
प्रयोगोऽपि । किन्तु लिटस्तादेशे लिटस्तन्नयोरिति तस्यैशि लिटि धातोर्जादित्वात् न ह्लादिशेष
इत्यभ्यासेप्रथमहल्व्यतिरिक्तहलां निवृत्तौ सस्पर्धे इति प्राप्ते । शर्पूर्वा इति । अभ्यास-
स्येति ॥ अत्रलोपोऽभ्यासस्येत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । शर्पूर्वाः खय इत्यत्र शर् पूर्वः येभ्य
इत्यतदगुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन शर् न शिष्यते । शिष्यन्त इति ॥ ह्लादिशेष इत्य-
तश्चेष इत्यनुवृत्तं कर्मणि घञन्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । तथाच
प्रकृते अभ्यासे हल् पकारादिशिष्यते । नन्दास्संयोगादय इति रेफस्य द्वित्वनिषेधो न शक्यः ।
द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात् । तदाह । पस्पर्धे इति ॥ नच वचनेत्यत्राभ्यासे चकार
एव शिष्यतेति वाच्यम् । ह्लादिशेष इत्यतोहि आदिरित्यप्यनुवर्तते । शर्पूर्वा इति ॥
धात्वादिभूता इत्यर्थः । पस्पर्धाते पस्पर्धिरे पस्पर्धिषे पस्पर्धाषे पस्पर्धिषे पस्पर्धे पस्पर्धि-
वहे पस्पर्धिमहे इति लिटि रूपाणि सुगमानि । स्पर्धितेति ॥ लटि एधधातुवत् रूपाणि
सुगमानीति भावः । स्पर्धिष्यत इति ॥ लटि एधधातुवद्रूपाणीति भावः । नचैवानिति ॥

स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत । ‘गाधृ ४’ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे । ‘बाधृ ५ लोडने’ । लोडनं प्रतिघातः । बाधते । ‘नाधृ ६ नाधृ ७ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु’ ।

आशिषि नाथ इति वाच्यम् ।

अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । ‘दध ८ धारणे’ । दधते ।

२२६० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । (६-४-१२०)

लिङ्गिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ।

लोटि एधिवद्रूपाणीति भावः । अस्पर्धतेति ॥ लङि एधिवद्रूपाणीति भावः । हलदित्वादडेव । नत्वाङिति विशेषः । स्पर्धतेति ॥ विधिलिङि एधिवद्रूपाणि । स्पर्धिषीष्टेति ॥ आशिषि लिङि एधिवद्रूपाणि । अस्पर्धिष्टेति ॥ लुङि एधिवद्रूपाणि । अडागम इति विशेषः । नत्वाद् । अस्पर्धिष्यतेति ॥ लङि एधिवद्रूपाणि । अडागमो विशेषः । नत्वाद् । गाधृ प्रतिष्ठेति ॥ चतुर्थान्तो धातुः । ऋकारो नाग्लोपिशास्त्रदितामिति निषेधार्थः । अजगाधत् । प्रतिष्ठा आधारे स्थितिः । ग्रन्थः प्रथनं रचनम् । जगाध इति ॥ लिटि द्वित्वादि । अभ्यासस्य द्विः चतुर्थं जश्च । बाधृ इति ॥ प्रतिघातः पीडनम् । नाथृ, नाधृ इति ॥ द्वितीयचतुर्थान्तौ धातू । उपतापः ज्वरप्रयुक्तः पीडा । आशीः आशासनम् । द्वितीयान्तस्य नाधृधातोर्विशेषमाह । आशिषि नाथ इति ॥ अत्र नाथ इति षष्ठी । अनुदात्तङिति इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं वार्तिकम् । तदाह । अस्याशिष्येवेति ॥ आशासनार्थवृत्तेरेवनाथधातोरात्मनेपदम् । याच्ञाद्यर्थवृत्तेस्तु शेषात् कर्तरीति परस्मैपदमेवेत्यर्थः । नाथत इति ॥ आशास्ते इत्यर्थः । अन्यत्वेति ॥ याच्ञाद्यर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य नाधृधातोर्दुदाहरति । नाधत इति । दधेति ॥ चतुर्थान्तोऽयम् । तस्य लटि एधिवद्रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लिटस्तादेशे तस्यैश द्वित्वे दध् दध् ए इति स्थिते । अत एकहल्मध्य इति ॥ आदेशः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् अन्यपदार्थः । लिट्याति परनिमित्तकसप्तमी अनादेशादेरित्यस्यैकदेशे आदेशोऽन्वेति । लिटि परे निमित्ते य आदेशः सः आदिर्यस्य न भवति तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते । अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । तथाच तथाविधाङ्गावयवस्यात इति लभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः । एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ तयोर्मध्यः एकहल्मध्यः तत्र तिष्ठतीत्येकहल्मध्यस्थः । तस्येति विग्रहः । अत इत्यस्यैव विशेषणमिदम् । ध्वसोरेद्भावित्यतः एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते । गमहनेत्यतः कितीत्यनुवर्तते नतु ङितीति । लिङादेशानां ङित्वासम्भवात् । लिङीत्येत्वविधौ परनिमित्तञ्च । आधृत्या उभयार्थलाभः । तदाह । लिङ्गिमित्तेत्यादिना ॥

२२६१ । थलि च सेटि । (६-४-१२१)

प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः
प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ
स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । 'अतः' किम् । दिदिवतुः । 'तपरः' किम् ।
ररासे । 'एक--' इत्यादि किम् । तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम् । चकणतुः ।
लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे । 'स्कुदि ९ आप्रवणे' ।
आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ।

थलिचेति । प्रागुक्तमिति ॥ अत एकहल्मध्य इति यत् प्रागुक्तं एत्वादित् नत् मेटि थलि च
स्यादित्यर्थः । थलः कित्वाभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । ननु देधे पेततुरित्यादौ अभ्यासे चर्चेति
जशां चराश्च जशि चरिच लिणिमित्तादेशादित्वात् कथमेत्वाभ्यासलोपाविन्यत आह । आदे-
शश्चेति ॥ इह अतएकहल्मध्य इति सूत्रे । आदेशशब्देन स्थान्यपेक्षया विरूप एवादेशो
विवक्षितः । तथाच तथाविधादेशादेरेव एत्वाभ्यासलोपौ न भवतः । स्थानिसरूपादेशादेस्तु न
पर्युदास इत्यर्थः । शसिदद्योरिति ॥ नशसददवादिगुणानामिति शसिदद्योरेत्वाभ्यासलो-
पयोः प्रतिषेध उच्यते । यदिह यथाकथञ्चिदादेशादेः पर्युदासस्त्यात् तर्हि शसिदद्योरभ्यासे
शकारदकारयोश्चरजशोः शकारदकारादेशे सति आदेशादित्वादेव एत्वाभ्यासलोपयोः अभा-
वसिद्धौ न शसददवेति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकस्त्यात् । अतः वैरूप्यसम्पादकादेशादेरेव पर्युदासो
विज्ञायत इत्यर्थः । तेनेति ॥ स्थानिसरूपादेशादेः पर्युदासाभावादित्यनेनेत्यर्थः । सत्स्व-
पीति ॥ देधे पेततुः इत्यादौ दकाराद्यादेशेषु सत्स्वपीत्यर्थः । देधे इति ॥ दध् दध् ए
इति स्थिते दकारादकारस्य एत्वेऽभ्यासलोपे च रूपम् । असंयोगाद्दिद किदिति कित्वमिह
बोध्यम् । देधिर इति ॥ देधिषे देधाथे देधिष्वे देधे देधिर्वहे देधिमहे इति रूपाणि
सम्भवन्तीति भावः । दिदिवतुरिति ॥ दिव्धातोरतुसि द्वित्वे हलोर्मध्ये अतोऽभावादेत्वा-
भ्यासलोपौ नेति भावः । तपरः किमिति ॥ अत इति तपरकरणं किमर्थमित्यर्थः । ररासे
इति ॥ रासृ शब्दे भ्वादिरात्मनेपदी । अत्र हल्मध्यस्थावर्णस्य ह्रस्वत्वाभावादेत्वाभ्यास-
लोपौ नेति भावः । एकेत्यादि किमिति ॥ एकहल्मध्यस्थस्येति किमर्थमित्यर्थः । तत्सर-
तुरिति ॥ तसरच्छद्गगतौ । लिटोऽतुसि द्वित्वे अभ्यासाकारस्य नासंयुक्तहल्मध्यस्थत्वमिति
भावः । चकणतुरिति ॥ कण शब्दे । लिटोऽतुसि द्वित्वे अभ्यासेचर्चेति ककारस्य चुत्वेन
चकारः । तथाच वैरूप्यसम्पादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । अथ लिणिमित्तादे-
शादिकमित्यत्र लिणिमित्तैत्यस्य प्रयोजनमाह । लिट् इति । नेमिथेति ॥ णसु प्रहृत्वे शब्दे
च । णोन इति नत्वं । थलि इति द्वित्वे नत्वसम्पन्नकारादेशादित्वेपि नत्वस्य लिणिमित्तकत्वाभा-
वालिणिमित्तकादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भावः । सेहे इति ॥ षह
मर्षणे । धात्वादेः षस्स इति षत्वे थलि इति द्वित्वे सत्वसम्पन्नकारादेशादित्वेऽपि सत्वस्य

२२६२ । इदितो नुम्धातोः । (७-१-५८)

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । 'श्विदि १० श्वैत्ये' । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे ।
 'वदि ११ अभिवादनस्तुत्योः' । वन्दते । ववन्दे । 'भदि १२ कल्याणे
 सुखे च' । भन्दते । बभन्दे । 'मदि १३ स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' ।
 मन्दते । ममन्दे । 'स्पदि १४ किञ्चिच्चलने' । स्पन्दते । पस्पन्दे । 'क्लिदि
 १५ परिदेवने' । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे ।
 'मुद १६ हर्षे' । मोदते । 'दद १७ दाने' । ददते ।

लिङ्गमित्तकत्वाभावात् लिङ्गमित्तकादेशादित्वविरहादेवाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भावः ।
 दधिता । दधिष्यते । दधताम् । अदधत । दधेत । दधिषीष्ट । अदधिष्ट । अदधिष्यत । **स्कु-**
दीति ॥ उत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमनम् । इदित इति ॥ इत् इत्स्व इकारः इत् इत्संज्ञकः यस्य
 सः इदित्, तस्येति विग्रहः । इत्संज्ञकेदन्तधातोरित्यर्थः । तेन चक्षिडादौ न दोषः । नुमि मकार
 इत् । उकार उच्चारणार्थः । मित्वादन्यादचः परः । **स्कुन्दत इति** ॥ नश्चापदान्तस्येत्य-
 नुस्वारः परसवर्णः । **चुस्कुन्द इति** ॥ लिटि द्वित्वे शर्पूर्वाः खय इत्यभ्यासे ककारशि-
 ष्यते । कुहोश्चुरिति तस्य कुत्वेन चकारः । **श्विदीति** ॥ श्वैत्यम् श्वैत्यकरणम् । **अकर्मक**
इति ॥ श्वैत्यस्य धात्वर्थोपसङ्गहादिति भावः । ततश्च श्विन्दयति देवदत्तं यज्ञदत्तं इत्यादौ
 गतिबुद्धिप्रत्ययवसानेत्यादिना अकर्मककार्यं द्वितीया भवति । श्वेतीभवनं वा श्वैत्यम् । **श्विन्दत**
इति ॥ श्वेतीभवतीत्यर्थः । इदित्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । नुमि कृते गुरुमत्वेपि इजादि-
 त्वाभावादाम् नेति भावः । **वदीति** ॥ अभिवादनं आशीर्वादः, तत्कारणभूतो व्यापारः प्रणामादि-
 रभिवादनम् । **वन्दत इति** ॥ इदित्वान्नुम् । **ववन्द इति** ॥ नुमि कृते अकारस्य संयुक्त-
 हल्मध्यस्थत्वादेवाभ्यासलोपौ नेति भावः । **भदीति** ॥ कल्याणं शुभाक्रिया, सुखं
 सुखीभावः । **भन्दत इति** ॥ इदित्वान्नुम् । **बभन्द इति** ॥ अभ्यासे भकारस्य
 जश्भावेन बकारः । नुमि अकारस्य संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेवाभ्यासलोपौ नेति भावः ।
मदीति ॥ मोदः सन्तोषः । मदः गर्वः । **मन्दत इति** ॥ इदित्वान्नुम् । **ममन्द**
इति ॥ नुमि सति संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेवाभ्यासलोपौ नेति भावः । **स्पदीति** ॥
 अकर्मकः । **स्पन्दत इति** ॥ इदित्वान्नुम् । **पस्पन्द इति** ॥ शर्पूर्वाः खय इत्यभ्यासे
 पकारः शिष्यते । **क्लिदीति** ॥ परिवेदनशब्दं व्याचष्टे । **शोक इति** ॥ स्मृत्वा क्लेशः शोकः ।
 तदाह । **सकर्मक इति** । **क्लिन्दते चैत्रमिति** ॥ अतीतचैत्रं स्मृत्वा क्लिशातीत्यर्थः । इदित्वा-
 न्नुम् । **चिक्लिन्द इति** ॥ अभ्यासे ककारस्य चुत्वेन च इति भावः । **मुदेति** ॥ हर्षः तुष्टिः ।
मोदत इति ॥ शपि लघूपधगुणः । **मुमुद इति** ॥ असंयोगाह्लिङ्कितेति कित्वात्र गुणः ।
ददेति ॥ न ममेति त्यागो दानं । न तु द्रव्यत्यागः । तथा सति धात्वर्थोपसङ्गहादकर्मकत्वापत्तेः ।

२२६३ । न शसददवादिगुणानाम् । (६-४-१२६)

शसेर्देर्देवकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौ न । दददे । दददाते । दददिरे । 'ष्वद १८ स्वर्द १९ आस्वादने' । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ।

२२६४ । धात्वादेः षः सः । (६-१-६४)

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । 'सात्पदाद्योः' (२-१-२३) इति पत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे । 'उर्द २० माने क्रीडायां च' ।

२२६५ । उपधायां च । (८-२-७८)

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते ।

न शसददेति ॥ शस दद वादिगुण एषान्द्वन्द्वः । अवयवपट्टा । गुणशब्देन विहित एव गुणशब्देन विवक्षितः । अन्यथा शसिददिग्रहणवैयर्थ्यात् । अत एकहल्मध्य इत्यस्मान् अत इति, ध्वसोरेद्धावित्यतः एदिति, अभ्यासलोपइति, चानुवर्तते । तदाह । शसेरित्यादिना ॥ गुणशब्देनेति किम् । पेचे, अत्र पचेरकारस्य गुणत्वेऽपि गुणशब्देन विहितत्वाभावात्प्रायश्चित्तपेधः । पृधातोः पपरतुरिति तु गुणस्योदाहरणम् । गुणशब्देन विहितः यः अर् नदवयवत्वादकारस्येति बोध्यम् । ददद इति ॥ ददेर्लिट्स्तादेशस्य णशि द्वित्वे अत एकहल्मध्य इति प्राप्तत्वाभ्यासलोपौ न भवतः । ष्वद स्वर्देति ॥ आस्वादने अनुभवः । प्रातिविपर्याभावात्मिका रुचिर्वा । तदाह । अयमिति ॥ प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । धात्वादेरिति ॥ ष इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह । धातोरादेः षस्य सस्स्यादिति ॥ षकारस्य सः स्यादित्यर्थः । धातुग्रहणङ्किं । षट् । अत्र धात्वादित्वाभावान्न सकारः । आदिग्रहणं किम् । लपति ॥ न चैवमपि षकारीयतीत्यादौ सुब्धात्वादेरपि षस्य सकारः स्यादिति वाच्यम् । आदेच उपदेशेऽशित्तीत्यतः उपदेश इत्यनुवृत्तेः । एवञ्च षडित्यादावपि उपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावृत्तिसिद्धेर्धातुग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु धातुपाठे स्वदस्वर्देत्येवं सकार एव उपदिश्यताम् । एवञ्च धात्वादेशेषस् इत्यपि मास्तु इति चेन्मैवम् । ण्यन्तात् लुङि असिष्वददित्यत्र षकारश्रवणार्थकत्वात् । धातुपाठे सकारस्यैवोपदेशे तु असिष्वददित्यत्र सकारस्य आदेशसकारत्वाभावेन षत्वासम्भवात् । नन्वेवं सति अनुस्वदत इत्यादेशसकारत्वात् षत्वापत्तिरित्यत आह । सात्पदाद्योरिति । सस्वद इति ॥ लिटि द्वित्वे संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । उर्देति ॥ चकारादास्वादनेपीति केचित् । उपधायाञ्चेति ॥ सिपि धातोरित्यतः धातोरिति । बौरुपधाया इत्यतः बौरिक इति, हलिचेत्यतः हलीति, चानुवर्तते । उपधयोरित्यर्थे उपधायामित्यर्थम् । तदाह । धातोरित्वादि । ऊर्दत इति ॥ अत्र धातोः रेफवान्तत्वाभावात् बौरुपधाया इत्यस्य हलिचेत्यस्य चाप्राप्तौ उपधायाञ्चेत्यारम्भः । धातोरित्यभावे पदाधिकारस्थत्वात्

ऊर्दाचक्रे । 'कुर्द २१ खूर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामेव' । कूर्दते ।
चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । 'षूद २५ क्षरणे' । सूदते । सुषूदे ।

सेक्सृप्सृस्तृजस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः ष्वक्स्विदस्वदस्वाञ्जिस्वपस्मिङः ॥

पदस्य उपधाभूतयोरित्यर्थः स्यात् । ततश्च क्बन्ते ऊर्द इत्यत्रैव स्यात् । ऊर्दत इत्यादौ
न स्यात् । रेफवकारयोः किम् । पुष्यति । हल्परयोः किम् । चिरिणोति । इकः किं । नर्दति ।
ऊर्दाञ्चक्रे इति ॥ इजादित्वादाम् । कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः । कुर्दति ॥ गुदेत्यपि
पृथग्धातुः । क्रीडायामेवेत्यर्थनिर्देशः । एवकारस्तु इदोऽन्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वं
ज्ञापयति । कूर्दत इति ॥ उपधायञ्चेति दीर्घः । चुकूर्द इति ॥ कुहोश्चुरिति जुत्वम् । खू-
र्दत इति ॥ उपधायञ्चेति दीर्घः । एवं गूर्दत इति । गोदत इति । शपि लघूपधगुणः । जुगुद
इति ॥ असंयोगादिति क्त्वान्नगुणः । षूदेति ॥ क्षरणं प्रस्रवणम् । सूदत इति ॥
प्रस्रवतीत्यर्थः । धात्वादेरिति षस्य सः । अलघूपधत्वान्न गुणः । सुषूद इति ॥ धात्वादेरिति षस्य
सत्वे लिटि द्वित्वादौ इणः परस्यादेशसकारत्वात् षत्वम् । यदि धातुपाठे सकारस्यैव पाठः तर्हि
इहादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यात् । षोपदेशे तु षस्य सत्वे सति आदेशसकारत्वात् षत्वं
सूपपादमिति भावः । ननु धातुपाठे के धातवष्वादयः पठिताः, के वा सादयः । पाणिनिकृत-
षोपदेशपाठस्य इदानीम्परिभ्रष्टत्वादित्याशङ्क्य पाणिनीयपरम्परासिद्धान् षोपदेशान् पठति ।
सेगिति श्लोकेन । दन्त्याजन्तसादय एकाचः षोपदेशास्सुरित्यन्वयः । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ
अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य सः दन्त्याजन्तः तथाविधः षः षकारः आदिर्येषान्ते दन्त्याजन्तषा-
दयः । दन्त्यपरकः अच्परकश्च यः षकारः तदादय एकाचो धातवः इदानीं कृतसत्वास्सकारादि-
त्वेन परिदृश्यमाना अपि षकारादित्वेन पाणिनिना उपदिष्टाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । सादय इति
पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम् । अज्दन्त्यपराः षादयश्षोपदेशा इति भाष्यम् । षूद क्षरणे इत्यादयः
अच्परकषोपदेशाः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यादयस्तु दन्त्यपरकषोपदेशाः । दन्त्याजन्तेति किम् । स्कुदि
आप्रवणे । चुस्कुन्दे । अत्र सकारो न दन्त्यपरकः नाप्यच्परकः । एकाचः किम् । सोसूत्रयते । सूत्र
वेष्टने, चुरादिरजन्तः अनेकाच् । यद्यप्येकाच इति भाष्ये न दृश्यते । तथापि यङ्विधौ सोसूच्यत
इति भाष्यन्तत्र मानमिति भावः । एवञ्च साध संसिद्धौ, इत्यादौ सकारपाठस्यैव दृश्यमानत्वेऽ
पि षोपदेशत्वमेव । ननु सेकृ गतौ, सृष्ट गतौ, सृ गतौ, सृज विसर्गे, एते चत्वारः अच्परक-
सादयः, स्तृञ् आछादने, ऋदन्तः श्रुविकरणः । स्तृञ् आछादने ऋदन्तः श्राविकरणः, स्तृयै शब्द-
सङ्घातयोः, एते त्रयः दन्त्यपरकसादयः । एतेषां सप्तानामपि षोपदेशत्वं स्यादित्यतिव्याप्तिमाश-
ङ्क्य तद्विभक्तत्वं विशेषणमाह । सेक् सृप् सृ स्तृ सृज स्तृ स्त्या न्ये इति ॥ स्तृयै
धातोः कृतात्वस्य निर्देशः श्लोके समावेशार्थः । स्तृयै इत्यैकारान्तस्य निर्देशे स्त्यायन्य इत्येकस्या-
क्षरस्याधिक्यापत्तेः । नन्वेवमपि ष्वक् गतौ, जिष्विदा गात्रप्रस्रवणे, ष्वद आस्त्रादने, ष्वज परिष्वङ्गे,
जिष्वप् शये, ष्मिङ् ईषद्वसने, इत्येतेषु सकारस्य दन्त्यपरकत्वाभावात् अच्परकत्वाभावाच्च षोप-
देशेष्वसङ्गहः स्यादित्यव्याप्तिमाशङ्क्य तानपि संगृह्णाति । ष्वक् स्विद् स्वद् स्वाञ्जि स्वपि

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि । ष्वक्कादीनां पृथग्रहणाज्ज्ञापकात् ।
 ‘ह्लाद २६ अव्यक्ते शब्दे’ । ह्लादते । जह्लादे । ‘ह्लादी २७ सुखे च’ । चाद-
 व्यक्ते शब्दे । ह्लादते । ‘स्वाद २८ आस्वादने’ । ‘पर्द २९ कुत्सिते शब्दे’ ।
 गुदरव इत्यर्थः । पर्दते । ‘यती ३० प्रयत्ने’ । यतते । येते । ‘युतृ ३१ जुतृ
 ३२ भासने’ । योतते । युयुते । जोतते । जुजुते । ‘विथृ ३३ वेथृ ३४
 याचने’ । विविथे । विवेथे । ‘अथि ३५ शैथिल्ये’ । अन्थते । ग्रथि ३६ कौटि-
 ल्ये’ । ग्रन्थते । ‘कथ ३७ आघायाम्’ । कथते । एधादयोऽनुदात्ततो गताः ।

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । ‘अत ३८ सातत्यगमने’ ।
 अतेति । ‘अत आदेः’ (२२४८) । आत । आततुः । आतुः । लुङि ‘आतिस्र
 ‘ई’ इति स्थिते ।

स्मिङ् इति ॥ अपीति शेषः । ननु स्वरशब्दोपतापयोरित्यादीनामपि दन्त्यवकारपरकत्वात् षोप-
 देशत्वं स्यादित्यत आह । दन्त्यः केवलदन्त्य इति ॥ कुत इत्यत आह । ष्वक्कादीना-
 मिति ॥ अन्यथा दन्त्यपरकत्वादेव सिद्धे ष्वक्कादिग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । यद्यपि ष्वक्क-
 तिरत्र भाष्ये न दृश्यते तथापि सुब्धातुष्ट्रिषुष्वक्तीनां षत्वप्रतिषेध इति वार्तिकान्तरात् इति
 भावः । ह्लादेति ॥ रेफवानयम् । अव्यक्तशब्दः अमनुष्यवाक् । जह्लाद इति ॥ अभ्यासस्य
 ह्रस्वः चुत्वम् । ह्लादीति ॥ लकारवानयम् । श्रीदितोनिष्ठायामिति इण्णेषधार्थमात्वम् ।
 स्वादेति ॥ केवलदन्त्यपरकत्वाभावान्नयं षोपदेशः असिखदत् । पर्दति ॥ गुदरव इत्यर्थः ।
 यतीति ॥ ईदित्वमिण्णेषधार्थम् । येते इति ॥ अतएकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपा । युतृ
 जुतृ इति ऋदित्वम् । नाग्लोपिशास्त्रदितामित्याद्यर्थम् । योतत इति ॥ शपि लघूपधगुणः ।
 युयुत इति ॥ असंयोगादिति कित्वात्र गुणः । विथृवेथृ इति ॥ द्वितीयान्ताविमौ । ननु
 विथृ इत्येवास्तु । लघूपधगुणे सति वेथत इत्यस्याविशिष्टत्वादित्यत आह । विविथे, विवेथ
 इति ॥ वेथृधातोर्विवेथ इति रूपम् । विथृधातोस्तु असंयोगादिति कित्वात् गुणाभावे विविथ
 इति रूपमिति भावः । अथीति ॥ द्वितीयान्तः शैथिल्यम् संसनम् । अन्थत इति इदित्वान्नुम् ।
 ग्रथीति ॥ द्वितीयान्तः । कौटिल्यम् वक्रोभवनम् । ग्रन्थत इति ॥ इदित्वान्नुम् । कथे-
 ति ॥ अविद्यमानगुणज्ञापनं श्लाघा । अथाष्टात्रिंशदिति ॥ अष्टौ च त्रिंशदिति द्वन्द्वः
 अष्टाधिकत्रिंशदिति वा । व्यष्टनस्सङ्ख्यायामित्यात्वम् अष्टात्रिंशदिति पाठे तु अष्टेति पृथक्पदम् ।
 परस्मैपदिन इति ॥ अनुदात्तस्वरितवित्वाभावाच्छेषात् कर्तरीति परस्मैपदिन एवेति भावः ।
 अतेति ॥ सातत्यगमनं सन्ततगमनम् । लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अ अत् अ इति
 स्थिते पररूपे प्राप्ते आह । अत आदेरिति ॥ इति दीर्घ इति शेषः । तथा च अभ्यासाका-
 रस्य दीर्घे सति सवर्णदीर्घः । तदाह । आतेति ॥ अकारस्य हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वाभ्या-
 सलोपा न । लुङीति ॥ अतधातोर्लुङ्ङितिपि इतश्चेति इकारलोपे च्लेः सिचि तस्य इडागमे

२२६६ । इट ईटि । (८-२-२८)

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ।

सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः ।

आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः ।

२२३७ । वदव्रजहलन्तस्याचः । (७-२-३)

वदेव्रजेहलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ।

२२६८ । नेटि । (७-२-४)

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्ठाम् । अतिषुः ।
'चिती ३९ संज्ञाने' । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः ।
'च्युतिर् ४० आसेचने' । आसेचनमार्दीकरणम् । आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च ।

अस्ति सिचोऽपृक्त इति ईडागमे आटि वृद्धौ आतिस् ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थः । इटईटीति ॥
इट इति पञ्चमी रात्सस्येत्यतः सस्येति संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति चानुवर्तते तदाह । इटः
परस्येति ॥ एवञ्च आति स् ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे आति ई त् इति स्थिते
सवर्णदीर्घे आतीदिति रूपम् वक्ष्यति । तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घ इत्यत आह ।
सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति । आतिष्ठामिति ॥ लुङस्तस् । तस्य ताम् । च्लेः
सिच् । तस्य इटि आटि वृद्धौ षत्वम् । अपृक्तत्वाभावेन ईडभावात् सलोपो न । आतिषुरिति ॥
लुङो ङिः । च्लेः सिच् । जुस् इट् आट् वृद्धिः षत्वं रुत्वविसर्गौ । आतीः । आतिष्ठम् । आतिष्ठ ।
आतिषम् । आतिष्व । आतिष्म । अत वृद्धिमाशङ्कितुमाह । वदव्रजेति ॥ वद व्रज हलन्तः एषां
समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनम् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते । तदाह ।
वदेत्यादिना ॥ हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजग्रहणन्तु अवादीदव्राजीदित्यत्र अतोहलादेर्लघोरिति
वृद्धिविकल्पबाधनार्थम् । नेटीति । प्रागुक्तमेति ॥ वदव्रजहलन्तस्याच इत्युक्तं नेत्यर्थः । तत्र
वदव्रजयोर्विशिष्य विधानात् हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधोऽयम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु
अधाक्षीदित्यादावनिडादौ सिचि चरितार्था । नन्वातीदित्यादौ अकारस्य वृद्धौ सत्यामसत्याञ्च
आटा एकादेशे सति रूपे विशेषाभावात् किन्तन्निषेधेनेत्याशङ्क्येत्याह । माभवानतीदिति ॥
माङ्ग्योगे आडभावे सति वृद्धिनिषेधः सफल इति भावः । चितीति ॥ ईदित्वं श्रीदितो
निष्ठायां इति इणिषेधार्थम् । चेततीति ॥ शपि लघूपधगुणः । चिचेतेति ॥ तिबादे-
शणलः पित्वेन असंयोगादिति कित्वस्याप्रवृत्तेः न गुणनिषेधः चिचिततुरित्यादौ तु कित्वात्र
गुणः । अचेतीदिति ॥ इट ईटीति सलोपः । अचेतिष्ठामिति ॥ अपृक्तत्वाभावादीडभा-
वान्नसिज्जलोपः । नेटीति निषेधाच्च हलन्तलक्षणा वृद्धिः । च्युतिरिति ॥ अत्र इकारस्य रेफस्य

इर इत्संज्ञा वाच्या ।

च्योतति । चुच्योत ।

२२६९ । इरितो वा । (३-१-५७)

इरितो धातोश्चल्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत्—अच्योतीत् ।
‘इच्युतिर् ४१ क्षरणे’ । इच्योतति । चुइच्योत । अइच्युतत्—अइच्योतीत् ।
यकाररहितोऽप्ययम् । श्रोतति । ‘मन्थ ४२ विलोडने’ । विलोडनं प्रति-
घातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः ‘किदाशिषि (२२१६) इति कित्वात्
‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपः । मन्थ्यात् । ‘कुथि ४३ पुथि ४४
लुथि ४५ मथि ४६ हिंसासंक्लेशनयोः’ । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् ।
पुन्थ्यात्, लुन्थ्यात्, मन्थ्यात् ‘षिधु ४७ गत्याम्’ सेधति । सिषेध । सेधिता ।
असेधीत् । सात्पदाद्योः’ (५१२३) इति षत्वानिषेधे प्राप्ते ।

च प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित्वान्नुमि प्राप्ते आह । इर इत्संज्ञेति ॥ तथाच इर इति समुदा-
यस्य इत्संज्ञकत्वादित्वाभावाच्चनुमिति भावः । च्योततीति ॥ लघूपधगुणः । चुच्योतेति ॥
णलः पित्वेन कित्वाभावान्न गुणनिषेध इति भावः । चुच्युततुरित्यादौ तु कित्वाच्च गुणः ।
लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते । इरितो वेति ॥ धातोरेकाच्च इत्यतो धातोरिति च्लेः सिजित्यतः
च्लेरिति अस्यति वक्तव्यमितिभ्य इत्यतः अङिति पुष्पादिद्युतादित्यतः परस्मैपदेष्विति चानु-
वर्तते । तदाह । इरितो धातोरित्यादिना । अच्युतदिति ॥ अङि सति ङित्वान्नगुणः ।
अच्युतताम् अच्युतन् अच्युतः अच्युततम् अच्युतत अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् । अङभावे
त्वाह । अच्योतीदिति ॥ इट ईटीति सिज्लोपः । अच्योतिष्टामित्यादि । इच्युतिरिति ॥
च्युतिवद्रूपाणि । चुच्योतेति ॥ शर्पूर्वा इति चकारः शिष्यते । यकाररहितोपीति ॥
मधुश्चतुतंश्रुतमिव सुपूतमित्यादौ दर्शनादिति भावः । मन्थेति ॥ विलोडनमास्फालनम् ।
मन्थतीत्यादि ॥ सुगमम् । आशीर्लिङि विशेषमाह । यासुट इति । कुथीति ॥ चत्वारोऽपि
द्वितीयान्ताः । इदित्वान्नुमि कुन्थतीत्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि यासुटः कित्वेऽपि इदित्वेन अनि-
दितामिति पर्युदासात् नलोपो नेत्याह । इदित्वादिति । कुन्थ्यादिति ॥ पुन्थ्यात् लुन्थ्यात्
मन्थ्यात् । एतदर्थमेव मन्थधातोः पृथक् मथीति निर्देशः । षिधगत्यामिति ॥ अच्परकष-
कारादित्वात् षोपदेशोऽयम् । ततश्च धात्वादेरिति सः । तदाह । सेधतीति । सिषेधेति ॥ आ-
देशसकारत्वात् षत्वम् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव सिधेर्ग्रहणात् सेट्कोऽयम् । असेधीदिति ॥
इट ईटीति सिज्लोपः । नेटीति निषेधात् न हलन्तलक्षणा वृद्धिः । असेधिष्टामित्यादि ॥ अथ
निषेधतीत्यादौ उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं वक्ष्यति । तत्किमर्थं आदेशप्रत्यययोरित्येव सिद्धेरित्या

२२७० । उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतस्तौतस्तोभतिस्थासेनय-
सेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । (८-३-६५)

उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ।

२२७१ । सदिरप्रतेः । (८-३-६६)

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ।

२२७२ । स्तन्भेः । (८-३-६७)

सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किंच 'अप्रतेः' इति
नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्ठम्भविद्वृद्धमन्युः' इति ।

२२७३ । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः । (८-३-६८)

अवास्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ।

शङ्क्याह । सात्पदाद्योरिति ॥ उपसर्गात्सुनोतीति । उपसर्गश्चाब्द उप-
सर्गस्थे लाक्षणिक इति भावः । निमित्तादिति ॥ इण् रूपादित्यर्थः । इण्कोरित्यधिकारेऽपि
कोरिति नात्र सम्बध्यते । असम्भवात् । सस्येति ॥ सहेः साढः स इत्यतः स इति षष्ठ्यन्त-
मनुवर्तत इति भावः । षः स्यादिति ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकारादिति भावः । अत्र
सुनोतीत्यादिशितपानिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति प्राञ्चः । स्पष्टार्थ इति प्रौढमनोरमायाम् ।
सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । सेधतीति शपानिर्देशात् सिध्यतेर्न ग्रहणम् । अभिषुणोतीत्या-
द्युदाहरणं । प्रकृते निषेधतीत्याद्यर्थमिह सूत्रोपन्यासः । प्रसङ्गादाह । सदिरप्रतेरिति ॥ उप-
सर्गादिति ॥ उपसर्गस्थादिणः परस्येत्यर्थः । सदिरिति ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्याह । सदेस्स-
स्येति ॥ निषीदतीत्युदाहरणम् । स्तन्भेरिति ॥ नकारोपधनिर्देशस्य प्रयोजनमाह । सौ-
त्रस्येति ॥ स्तन्भु स्तन्भु इति सूत्रनिर्दिष्टस्य नोपधस्येत्यर्थः । सहि प्रतिपदोक्तः । छभि
प्रतिबन्ध इत्यस्य तु धातेरिदित्वान्नुमि लाक्षणिकत्वान्न ग्रहणम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ
न षत्वम् । उदस्थास्तम्भोरिति सूत्रे तु मोपधग्रहणादुभयोरपि ग्रहणम् । मकारस्य उभयत्रापि
लाक्षणिकत्वात् । ननु सदित्स्तन्भ्योरप्रतेरित्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह । योग-
विभाग उत्तरार्थ इति ॥ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरित्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः ।
ननु सदेरस्वरितत्वादालम्बनाविदूर्ययोर्वृत्त्यभावादेवच अनुवृत्त्यभावः सिद्ध इत्यस्वारस्यादाह ।
किञ्चेति । नानुवर्तत इति ॥ स्तन्भेरित्यत्र अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्निष्ठा । एकसूत्रत्वे तु
अप्रतेरित्यस्य स्तन्भिनाऽपि सम्बन्धः स्यादिति भावः । अप्रतेरित्यस्य स्तन्भावनन्वयो वृद्ध-
प्रयोगानुगत इत्याह । बाहुप्रतिष्ठम्भेति । अवाच्चेति ॥ आलम्बनञ्च आविदूर्यञ्चेति

२२७४ । वेश्व स्वनो भोजने । (८-३-६९)

व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ।

२२७५ । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्त्वाम् ।

(८-३-७०)

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ।

२२७६ । प्राक्सितादङ्व्यवायेऽपि । (८-३-६३)

‘—सेवसित—’ (२२७५) इत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ।

२२७७ । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । (८-३-६४)

प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेवचाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषेधेध । निषेधिष्यतुः ।

द्वन्द्वात्सप्तमीद्विवचनम् । एतयोरिति ॥ आलम्बनाविदूर्ययोरर्थयोर्विद्यमानस्य अवात्परस्य स्तन्मेरित्यन्वयः । अपूर्वविधिरयम् । इणः परत्वाभावादप्राप्तेः । आलम्बने यथा । यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठतीति । आश्रित्येत्यर्थः । आविदूर्य सामीप्यम् । अवष्टब्धा गाः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । वेश्वेति ॥ अवादित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । तदाह । व्यवाभ्यामिति ॥ विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दम्भुङ्क्ते इत्यर्थः । अङ्कुष्वाडिति णत्वम् । परिनिविभ्य इति ॥ सेवेत्यकार उच्चारणार्थः । षेव् सेवायामिति धातोर्ग्रहणम् । परिषेवते । निषेवते । विषेवते । सि-तेत्यनेन षिच् बन्धन इति कान्तस्य ग्रहणम् । अस्यैव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सय-शब्दः । विषितः विषयः । षितु तन्तुसन्ताने परिषीव्यति । षह मर्षणे परिषहते । सुडागमः । परिष्करोति । स्तुस्वञोरुपसर्गात् सुनोतीत्येव सिद्धे सिवादीनां वेति विकल्पार्थम्पुनर्वचनम् । प्राक्सितादिति ॥ सुनोत्यादय इति ॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यादिसूत्रोपात्ता इति शेषः । तेषामिति ॥ पञ्चदशानामित्यर्थः । न्यषेधदिति ॥ अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । अभ्यषुणोदित्युदाहार्यम् । स्थादिष्विति ॥ अभ्यासेनेति तृतीयान्तम् प्राक्सितादित्यनुवर्तते । तदाह । प्राक्सितादिति ॥ उपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे स्थाधातुमारभ्य परिनिविभ्यः सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये धातव उपात्ताः तेषु दशस्वित्यर्थः । निषेधेधेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उपसर्गात्परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । ननु निषेधेधेत्यादौ अभ्यासस्थसकारस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेनैव सिद्धत्वादभ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह । एषामेवेति ॥ यद्यभ्यासस्थसकारस्य चेत् षत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः । एवञ्च षू प्रेरणे अभिसुषति । अत्राभ्यासस्य न षत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य

२२७८ । सेधतेर्गतौ । (८-३-११३)

गत्यर्थस्य सेधतेः न षत्वं स्यात् । गङ्गां विसेधति । 'षिधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च' । शास्त्रं शासनम् ।

२२७९ । स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितो वा । (७-२-४४)

स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ।

२२८० । झषस्तथोर्धोऽधः । (८-२-४०)

झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध-सिषेधित् । सेद्धा-सेधिता । सेत्स्यति-सेधिष्यति । असैत्सीत् ।

स्तौतिण्योरेवेति नियमान्नषत्वम् । सेधतेरिति । नषत्वमिति ॥ नरपरेत्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति भावः । गङ्गां विसेधतीति । गच्छतीत्यर्थः । इह उपसर्गात्सुनोतीति षत्वन्न भवति । अनन्तरस्येति न्यायेन उपसर्गात्सुनोतीत्यस्यैवायन्निषेधः । नत्वादेशप्रत्यययोरित्यस्यापि । तेन सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम्भवत्येव । षिधू इति ॥ ननु वाक्यसङ्ख्यविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह । शास्त्रं शासनमिति ॥ माङ्गल्यन्तु शुभकर्म । षिधगत्यामिति वदस्यापि रूपाणि । तत्र वलादावार्धधातुके नित्यमिति प्राप्ते । स्वरतीति ॥ आर्धधातुकस्येड्वालादेरित्यनुवर्तते । स्वरति सूति सूयति धूञ् ऊदित् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । फलितमाह । स्वरत्यादेरिति ॥ स्वरतीति स्वृधातोः शपा निर्देशः । सूतीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य इयन्विकरणस्यच सूधातोर्निर्देशः । एवञ्च धू प्रेरण इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । धूञ् कम्पने । स्वादिः कथादिश्च । अकारानुबन्धनिर्देशात् । धू विधूनन इत्यस्य न ग्रहणम् । इट्सन्निवेत्यतो वेत्यनुवर्तमाने वा ग्रहणं लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवञ्च थलि इडभावपक्षे द्वित्वादौ सिसेध् थ इति स्थिते । झषस्तथोरिति ॥ झष इति पञ्चमी । तश्च थ्वेति द्वन्द्वः । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । धः इति प्रथमैकवचनम् । अकार उच्चारणार्थः । धकार इति लभ्यते । अध इति षष्ठ्यन्तम् । धाधातुभिन्नस्येति लभ्यते । तदाह । झषः परयोरिति । जश्त्वमिति ॥ सिसेध् ध इति स्थिते झलाञ्जश् झर्शाति प्रथमधकारस्य दकारे सिषेद्धेति रूपमित्यर्थः । सिषिधिव सिषिध्व सिषिधिम सिषिधम् । कादिनियमस्तु नेड्वातीति प्रक्रमान्नञ्प्रापितस्यैवाभावस्य निवर्तकः । ननु विभाषादिप्रापितस्यापि । अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्पक्षे आह । सिषेधियेति । सेद्धेति ॥ लुट् तास् इडभावः डा टिलोपः गुणः धत्वं । सेद्धारौ सेद्धार इत्यादि । सेधितेति ॥ इट्पक्षे रूपम् । सेत्स्यति सेधिष्यतीति ॥ लृटि स्यः इड्विकल्पः । असौत्सीदिति ॥ लुङ्स्तिप् इकारलोपः च्लिः सिच् इडभावः अस्तिस्तिच् इति ईट् वदव्रजेति वृद्धिः धकारस्य चत्वम् । असौत्स् तामिति स्थिते । अपृक्त-

२२८१ । झलो झलि । (८-२-२६)

झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्सम् । पक्षे असेधीत् । असेधि-
ष्टामित्यादि । 'खाद ४९ भक्षणे' । ऋकार इत् । खादति । चखाद । 'खद
५० स्थैर्ये हिंसायां च' । चाद्धक्षणे । स्थैर्येऽकर्मकः । खदति ।

२२८२ । अत उपधायाः । (७-२-११६)

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ।

२२८३ । णलुत्तमो वा । (७-१-९१)

उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद-चखद ।

२२८४ । अतो हलादेर्लघोः । (७-२-७)

हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत्-
अखदीत् । 'बद ५१ स्थैर्ये' । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद । बेदतुः । बेदिथ ।

त्वाभावादीडभावादिडभावाच्च, इट ईटीति सिचो लोपे अप्राप्ते । झलोझलीति ॥ झल इति पञ्चमी । संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति, रात्सस्येत्यतः सस्येतिचानुवर्तते । तदाह । झलः परस्य सस्य लोपः स्यादिति । असैद्धामिति ॥ असैध् स् तांमिति स्थिते सलोपे धत्वे जश्त्वे च रूपम् । पक्ष इति ॥ इटपक्षे इत्यर्थः । असेधीदिति ॥ इट ईटीति सलोपः । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । लधूपधगुणः । खाद इति ॥ अत्र ऋदित्वन्नाग्लोपीत्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह । ऋकार इदिति ॥ खदेति ॥ स्थैर्यम् स्थिरीभवनम् । णलि अजन्तत्वाभावादचोञ् णितीति वृद्धेरप्राप्तौ । अत उपधायाः इति । वृद्धिः स्यादिति ॥ मृजेवृद्धिरित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ञिति णिति चेति ॥ अचोञ् णितीत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चखादेति ॥ एत्वाभ्यासलोपौ तु नात्र भवतः । पित्वे अकित्त्वात् आदेशादित्वात् तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च । णलुत्तम इति । णित् स्यादिति ॥ गोतोणिदित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चखाद चखदेति ॥ णित्वे उपधावृद्धिः । तदभावे न । अतो हलादेरिति ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेऽप्यित्यनुवर्तते । नेटीत्यस्मादिटीति ऊर्णोतेर्विभाषेत्यतो विभाषेति च । तदाह । हलादेरिति ॥ हलाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम् । हलः परस्येत्येव सिद्धेः । अखादीदखदीत् इति ॥ वृद्धौ तदभावे च इटईटीति सिजलोपः । अखादिष्टामखदिष्टामित्यादि । बदेति ॥ स्थैर्यम् स्थिरीभवनम् । पवर्गीयादिरिति ॥ पवर्गवृत्तीयादिरित्यर्थः । नतु दंत्योष्ठयादिरिति भावः । बबादेति ॥ अत उपाधाया इति वृद्धिः । बेदतुरिति ॥ अभ्यासजशत्वेन आदेशादित्वेऽपि जशत्वस्य वैरूपापादकत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपाविति भावः । बबादेत्यत्र तु

बबाद—बबद । अबादीत्—अबदीत् । ‘गद ५२ व्यक्तायां वाचि’ । गदति ।

२२८५ । नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिव-
पतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । (८-४-१७)

उपसर्गस्थाग्निमित्तात्परस्य नेर्गः स्याद्गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद । ‘रद
५३ विलेखने’ । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः । ‘णद ५४ अव्यक्ते शब्दे’ ।

२२८६ । णो नः । (६-१-६५)

धातोरादर्णस्य नः स्यात् । नदति ।

णोपदेशास्त्वनर्द्राटिनाध्नाध्नन्द्रक्कनृनृतः ।

नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाद्घटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नृन-
न्योश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः ।

पित्वेन कित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ न । बेदिथेति ॥ अकित्वेऽपि थलिचसेटीत्येत्वाभ्यास-
लोपौ । बेदथुः । बेद । अथ उत्तमपुरुषणलि गलुत्तमोवेति णित्वविकल्पादुपधावृद्धिविकल्प इत्याह ।
बबाद बबदेति ॥ बेदिव बेदिम । अबादीत् अबदीत् इति ॥ अतो हलादेरिति वृद्धि-
विकल्पः । गदेति ॥ व्यक्तवाक् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः । जगादेति ॥ चुत्वजश्त्वे । उपधा-
वृद्धिः । वैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । जगदतुः जगदुरित्यादि । नेर्गदेति ॥ रषा-
भ्यां णोण इत्यनुवर्तते । उपसर्गादसमासेऽपीत्यत उपसर्गादिति च । तच्च उपसर्गस्थे लाक्षणिकम् ।
तदाह । उपसर्गस्यादिति ॥ शिपा शपाच निर्देशाः यद् लुग्नित्थर्थः । प्रणिगद-
तीति ॥ भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । रदेति ॥ णलि उपधावृद्धिमभिप्रेत्याह । ररादेति ॥
रेदतुरित्यादि । अरादीत् । अरदीत् । णदेति ॥ अव्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृतशब्दप्रयोगः ।
णोन इति ॥ णइति षष्ठ्यन्तम् । धात्वादेः षस्स इत्यतोऽनुवर्तनादाह । धातोरादेरिति ॥
तेन अणतीत्यादौ ननत्वम् । नस्स्यादिति ॥ नकारः ख्यादित्यर्थः । नदतीति ॥ मेषादिरिति
शेषः । णोन इति नत्वस्यानैमित्तकतया लिङ्गमित्तादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ स्तएव । ननाद
नेदतुरित्यादि । अथ नृत्तनर्दनन्दनक्कनाट्नाथृनाधृनृवर्जम् णोपदेशा इति भाष्यं श्लोकार्थेन समु-
पह्नाति । णोपदेशास्त्विति ॥ नर्दशब्दे । नट अवस्पन्दने चुरादिः । नाथृ नाथृ याच्नादौ ।
द्वितीयचतुर्थान्तौ । तुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने नृ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽष्टभ्योऽ
न्ये णकारादिधातवः इदानीं नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसम्पन्ननकारादितया णोपदेशाः
प्रत्येतव्या इत्यर्थः । नाटीतिप्यन्तख प्रयोजनमाह । नाटेरिति ॥ घटादिरिति ॥ नट
नृत्ताविति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्फलं घटादौ वक्ष्यते । मतान्तरमाह । तवर्गेति ॥ तव-
र्गचतुर्थान्तनाधधातोः नृनन्योश्च णोपदेशेषु पर्युदासाभावमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशत्वमाहुरित्य-
र्थः । अत्र मते पञ्चभ्यो भिन्ना णोपदेशा इति फलितम् । भाष्यविरोधोऽत्रारुचिबीजम् । ननु

२२८७ । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (८-४-१४)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । 'अर्द ५५ गतौ याचने च' 'अत आदेः' २२४८ ।

२२८८ । तस्मान्नुद्धिहलः । (७-४-७१)

द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् । 'नर्द ५६ गर्द ५७ शब्दे' । णोपदेशत्वाभावात् णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द । 'तर्द ५८ हिंसायाम्' । तर्दति । 'कर्द ५९ कुत्सिते शब्दे' । कुत्सिते कौक्षे कर्दति । 'खर्द ६० दन्दशूके' । दंशनहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । 'अति ६१ अदि ६२ बन्धने' । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये' । इन्दति । इन्दाञ्चकार । 'विदि ६४ अवयवे' । पवर्गवृत्तीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । 'भिदि' इति

णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं नकारो विधीयते । नकारएवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह । उपसर्गादिति ॥ रषाभ्यां नोण इत्यधिकृतम् । तदाह । उपसर्गस्थादिति ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्ग इत्यतः समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति प्रणाम इत्यादौ समासे न स्यादित्यपिग्रहणम् । तदाह । समासे असमासेऽपीति ॥ णस्योपदेशो यस्मिन्निति विग्रहः । प्रणदतीति ॥ भिन्नपदत्वादप्राप्तिः । प्रणिनदतीति ॥ नेर्गदति णत्वम् । नचात्र उपसर्गादसमास इति धातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम् । अट्कुप्वाङ्भिन्नेन व्यवधानात् । अर्दति ॥ उपधायाच्चेत्यत्र इक इत्युपस्थानात् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः । लिटि णालि द्वित्वे हलादि शेषे अतआदेरित्यभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अर्दतिस्थिते । तस्मान्नुडिति ॥ द्वां हलां यस्य तस्येति विग्रहः । तच्छब्देन अत आदेरिति कृतदीर्घः परामृश्यते । तदाह । दीर्घाभूतादिति ॥ टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । तदाह । आनर्दति ॥ आर्दीदिति ॥ इट्ईटि इति सिजलोपः । नर्दत्यादि स्पष्टम् । कर्दति ॥ कुत्सितशब्देन कुत्सितविशेषो विवक्षित इत्याह । कुत्सिते कौक्ष इति ॥ कुक्षिभवे इत्यर्थः । खर्दति ॥ दन्दशूकः दंशनस्वभावस्सर्पः । दन्दशूको विलेशय इत्यमरः । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथन्धात्वर्थत्वमित्यत आह । दंशनेति । अतिअदीति ॥ इदित्वान्नुम् । तदाह । अन्ततीति । आनन्तेति ॥ अत आदेरिति दीर्घः । तस्मान्नुद्धिहल इति नुट् । एवमन्दति । आनन्देति ॥ आन्दीत् । इदीति ॥ परमैश्वर्यम् परमेश्वरीभवनम् । इन्दतीति ॥ इदित्वान्नुम् । इन्दाञ्चकारेति ॥ इजादेशेत्याम् । विदीति ॥ इदित्वान्नुमित्याह । बिन्दतीति ॥ नन्ववयवस्य अक्रियारूपत्वात् कथन्धात्वर्थत्वमित्यत आह । अवयवंकरोतीत्यर्थ इति ॥ अबिन्दीत् अबिन्दिष्टामित्यादि ।

पाठान्तरम् । 'गडि ६५ वदनैकदेशे' गण्डति । 'अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्घिषया' इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्मपीच्छन्ति । 'णिदि ६६ कुत्सायाम्' । निन्दति । प्रणिन्दति । 'दुनदि ६७ समृद्धौ' ।

२२८९ । आदिर्जिडुडवः । (१-३-५)

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । 'चदि ६८ आह्लादे' चन्दति । चचन्द । 'त्रदि ६९ चेष्टायाम्' त्रन्दति । तत्रन्द । 'कदि ७० क्रदि ७१ क्लदि ७२ आह्लाते रोदने च' । चकन्द । चक्रन्द । चक्कन्द । 'क्लिदि ७३ परिदेवने' । चिक्किन्द । 'शुन्ध ७४ शुद्धौ' शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । 'शीकृ ७५ सेचने' । तालव्यादिः । 'दन्त्यादिः' इत्येके । शीकते । शिशीके । 'लोकृ ७६ दर्शने' । लोकते । लुलोके । 'श्लोकृ ७७ संघाते' । संघातो ग्रन्थः । स चेह् ग्रन्थमा-

पाठान्तरमिति ॥ पवर्गीयचतुर्थादिरित्यर्थः । गडीति । वदनैकदेश इति ॥ तत्क्रियायामित्यर्थः । गण्डति अगण्डीत् । अन्तत्यादय इति ॥ अति आदि बन्धने । इदि परमैश्वर्ये । विदि अवयवे । गडि वदनैकदेशे । इति पञ्च धातवः तिङ्प्रकृतयो न भवन्तीति काश्यपमतमित्यर्थः । अन्य इति ॥ काश्यपादन्ये मुनयः तिङ्मपि एभ्य इच्छन्तीत्यर्थः । णिदीति ॥ इदित्वानुम् । णोपदेशत्वात् णस्य नत्वम् । तदाह । निन्दतीति । प्रणिन्दतीति ॥ उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वम् । दुनदीति ॥ समृद्धिः प्रजापश्वादिसम्पत्तिः । आदिरिति ॥ भूवादयो धातव इत्यस्मात् धातव इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । उपदेशेऽजनुनासिक इत्यस्मात् उपदेश इति । इदिति चानुवर्तते । आदिरिति इदिति च बहुत्वे एकवचनम् । तदाह । उपदेश इति ॥ द्वित्करणं द्वितोऽथुजित्येतदर्थम् । नन्दतीति ॥ इदित्वानुम् । इदित्वादिति ॥ आशीर्लिङि यासुटः कित्वेऽपि इदित्वात् अनदितामिति नलोपो नेत्यर्थः । नन्द्यादिति ॥ अन्त्यादन्त्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् । चदीति ॥ इदित्वानुमित्याह । चन्दतीति । त्रदीति ॥ अदुपधोऽयम् । इदित्वानुमित्याह । त्रन्दतीति ॥ क्रदिक्कदीति ॥ अदुपधौ । क्लिदिपरिदेवन इति ॥ अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । शुन्धशुद्धाविति ॥ अकर्मकोऽयम् । शुन्धतीति ॥ शुचिर्भवतीत्यर्थः । ननु शुधीत्येवमिदिदेवायं कुतो न पठित इत्याह । नलोप इति ॥ आशीर्लिङि अनदितामिति नलोपे शुध्यादिति रूपमिष्टम् । इदित्वेन नलोपो न स्यादिति भावः । अथ कवर्गीयान्ता इत्यादि लोकृ इत्यन्तं स्पष्टम् । श्लोकृ इति ॥ सङ्घातशब्दं व्याचष्टे । ग्रन्थ इति ॥ ननु वाक्यसमुदायात्मकस्य ग्रन्थस्य अक्रियात्वात् कथन्धात्वर्थत्वमित्याशङ्क्याह । स चेहेति ॥ ग्रन्थनङ्ग्रन्थः सङ्घीभावः सङ्घीकरणं वा । तत्र सङ्घीभवनं सङ्घनिष्ठम् । सङ्घीकरणन्तु सङ्घीकर्तृनिष्ठम् । तत्र सङ्घीभवनार्थकत्वे

नस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । 'द्रेक् ७८ ध्रेक् ७९ शब्दनोत्साहयोः' । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । एच इग्रस्वादेशे इति ह्रस्वः । दिद्रेके । दिध्रेके । 'रेक् ८० शङ्कायाम्' । रेकते । 'सेक् ८१ खेक् ८२ सकि ८३ श्रकि ८४ श्रकि ८५ गतौ' । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके । 'शकि ८६ शङ्कायाम्' । शङ्कते । शशङ्के । 'अकि ८७ लक्षणे' । अङ्कते । आनङ्के । 'वकि ८८ कौटिल्ये' । वङ्कते 'मकि ८९ मण्डने' । मङ्कते । 'कक ९० लौल्ये' लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके । 'कुक् ९१ वृक् ९२ आदाने' कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके ।

ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ।

'चक ९३ तृप्ता प्रतिघाते च' । चकते । चेके । 'ककि ९४ वकि ९५ श्रकि ९६ त्रकि ९७ ढौक् ९८ त्रौक् ९९ छक् १०० वस्क १०१ मस्क

अकर्मकः । सङ्कीकरणार्थत्वे सकर्मक इत्यर्थः । श्लोकत इति ॥ सङ्कीर्णभवतीत्यर्थः । सङ्कीकरोतीति वा । द्रेक् ध्रेक् इति ॥ शब्दनम् शब्दः । एच इति ॥ लिट एशि च द्वित्वे हलादिशेषे देद्रेक् ए इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् एच इग्रस्वादेश इति इकारो भवतीत्यर्थः । दिध्रेके इति ॥ अभ्यासे धकारस्य जश्त्वेन दकारः । एकारस्य तु ह्रस्व इकारः । रेक् इति ॥ शङ्का संशयः आक्षेपोवा । शीक् सेचन इत्यारभ्य एतत्पर्यन्ता ऋदितः । सेक् इति ॥ आद्यौ एकारमभ्यौ ऋदितौ । इतरे त्रयः अदुपधाः इदितः । त्रय इति ॥ पञ्चसु आद्याश्चत्रय इत्यर्थः । अषोपदेशत्वादिति ॥ सेक्धातोः पर्युदासान्नषोपदेशत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु दंत्याचपरकसादित्वाभावान्न षोपदेशत्वम् । ततश्च सकारस्यादेशसकारत्वाभावान्न षत्वमिति भावः । एच इग्रस्वादेश इत्यभिप्रेत्याह । सिसेक इत्यादि ॥ सिखङ्के इत्यादाविदित्वान्नुम् । शकीति ॥ इदित्वान्नुमित्याह । शंकत इति । शशंक इति । अकीति ॥ लक्षणश्चिह्नीकरणम् । अंकत इति ॥ इदित्वान्नुम् । आनंक इति ॥ तस्मान्नुद्बिहल इति नुद् । वकि कौटिल्ये इत्यादि स्पष्टम् । कुक्वृकेति ॥ द्वितीयः ऋदुपधः । शपि लघूपधगुणं मत्वा आह । कोकत इति । चुकुक् इति ॥ असंयोगादिति कित्वात् न लघूपधगुणः । अभ्यासे चुत्वम् । लघूपधगुणेरपरत्वं मत्वाऽऽह । वर्कत इति ॥ लिटि असंयोगादिति कित्वात् गुण इति मत्वाऽऽह । ववृके इति ॥ उरदत्वं हलादिशेषः । ननु कित्वात् परत्वात् गुणः स्यात् । कृते गुणे रपरत्वे संयोगात्परत्वेन कित्त्वस्याप्रवृत्त्या अनित्यत्वादित्यत आह । ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेनेति । चकेति ॥ तृप्तावकर्मकः । प्रतिघाते सकर्मकः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वाऽऽह । चेक इति । ककीति ॥ एते पञ्चदश धातवः । आद्याश्चत्वार इदितः । द्वितीयो वकारादिः । तृतीयस्तालव्यादिः । पञ्चमषष्ठौ, दशमाद्याश्चत्वारश्च, ऋदितः । दशमद्वादशौ इदुपधौ । रधिलधी-

१०२ टिकृ १०३ टीकृ १०४ तिकृ १०५ तीकृ १०६ रधि १०७ लधि
१०८ गत्यर्थाः । कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके ।

सुब्धातुष्टिवुष्वक्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

ष्वक्कते । षष्वक्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिः । इत्येके । टेकते । टीकते ।
एवं, तेकते । तीकते । लधिर्भोजननिवृत्तावपि । ‘अधि १०९ वधि ११० मधि
१११ गत्याक्षेपे’ । आक्षेपो निन्दा । ‘गतौ गत्यारम्भे च’ इत्यन्ये । अङ्कते ।
आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते । ‘मधि’ कैतवे च । ‘राष्ट्र ११२ लाष्ट्र ११३ द्राष्ट्र
११४ सामर्थ्ये’ । राघते । लाघते । ‘घ्राष्ट्र’ इत्यपि केचित् । ‘द्राष्ट्र’ आयामे
च । आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते । ‘श्लाष्ट्र ११५ कथने’ । श्लाघते ।

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । ‘फक् ११६ नीचैर्गतौ’ नीचैर्गतिर्मन्दग-
मनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क । ‘तक ११७ हसने’ । तकति । ‘तकि
११८ कृच्छ्रजीवने’ । तङ्कति । ‘बुक् ११९ भषणे’ । भषणं श्रवः । बुक्कति ।
कख १२० हसने’ । प्रनिकखति । ‘ओखृ १२१ राखृ १२२ लाखृ १२३
द्राखृ १२४ ध्राखृ १२५ शोषणालमर्थयोः’ । ओखति । ओखांचकार ।
‘शाखृ १२६ श्लाखृ १२७ व्याप्तौ’ । शाखति । ‘उख १२८ उखि १२९ वख

इदितौ चतुर्थान्तौ । कङ्कत इत्यादाविदित्वान्नुम् । डुढौके, तुत्रौक इति ॥ अभ्यासे ङस्य
जश्त्वेन ङकारः । ओकारस्य द्वस्व उकारः । अथ ष्वक्कधातोः षोपदेशपरिगणनात् धात्वादेरिति
सत्वे प्राप्ते आह । सुब्धात्विति । षष्वक्के इति ॥ संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेवाभ्यासलोपौ
न । संयोगात्परत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च । तृतीय इति ॥ तथा च स्वक्कत इति रूपम् ।
केवलदन्त्यपरकसादित्वाभावेन षोपदेशत्वाभावः । टेकते इति ॥ लघूपधगुणः । टीकत इति ॥
दीर्घोपधत्वान्न गुणः । एवन्तेकते, तीकत इति ॥ रङ्कते, लङ्कते । इदित्वान्नुम् । लधिर्भो-
जननिवृत्तावपीति ॥ लङ्कते न भुङ्क्ते इत्यर्थः । अधीति ॥ लघोऽपि चतुर्थान्ता इदितः ।
आनङ्घ इति ॥ तस्मान्नुङ्द्विहल इति नुट् । वङ्घत इति ॥ इदित्वान्नुम् । लिटि तु ववङ्गे इति
रूपम् । वादित्वात्संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात्संयोगात्परत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च एवाभ्यासलोपौ न ।
मधि कैतवेचेति ॥ कर्तव्यं वञ्चना । राष्ट्र इति ॥ त्रयोऽपि इदितः । सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम् ।
घ्राष्ट्र इत्यपीति ॥ चतुर्थीदिमपि केचित् पठन्तीत्यर्थः । द्राष्ट्र इति ॥ निवृत्तिः विमुखी-
भवनम् । आयामः दीर्घीभवनम् । श्लाष्ट्र कथन इति ॥ कथनं स्तुतिः । शीकृ इत्यादयो
द्विचत्वारिंशदात्मनेपदिनो गताः । फक्कनीचैरित्यादि स्पष्टम् । प्रनिकखतीति ॥ शेषे वि-
भाषेत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेर्णत्वं नेति भावः । ओखृ इति ॥ अलमर्थः भूषणक्रिया,
पर्याप्तिः, वारणं वा । ओखति । ओखाच्चकार । शाखृश्लाखु इति ॥ श्लाष्ट्र इति चतुर्थान्त आ

१३० वखि १३१ मख १३२ मखि १३३ णख १३४ णखि १३५ रख १३६
रखि १३७ लख १३८ लखि १३९ इख १४० इखि १४१ ईखि १४२ वल्ग १४३
रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७ मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५०
श्रगि १५१ श्लगि १५२ इगि १५३ रिगि १५४ लिगि २५५ गत्यर्थाः । कव-
र्गद्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु 'रिख' 'त्रख'
'त्रिखि' 'शिखि, इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति ओखति ।

२२९० । अभ्यासस्यासवर्णे । (६-४-७८)

इवर्णोवर्णान्तस्य अभ्यासस्येयङ्बुवङ्गौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । संनिपातप-
रिभाषया 'इजादेः—' (२२३७) इत्याम्न । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घ-
स्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रस्वः प्राप्तो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि-
पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः ।

त्मनेपदिषु गतः । उख उखीति । पञ्चदशेति ॥ ईखि इत्यन्ता इति शेषः । त्रयोदशेति ॥
वल्गादय इति शेषः । तत्र इदित्वान्मुम् । आशीर्लिङि नलोपाभावश्च । पठन्तीति ॥ तेषां मते
खान्ता एकोनविंशतिरिति बोध्यम् । ओखतीति ॥ शपि लघूपधगुणः । लिटि णलः
पित्वेन कित्वाभावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य द्विर्वचनेऽर्चाति निषिद्धतया गुरुमत्वाभावादात्म-
भावे सति पूर्वन्दिस्त्वे कृते हलादिः शेषे पश्चात् वाणादाङ्गम्बलीय इति परिभाषया अन्तरङ्गमपि
सवर्णदीर्घम्बाधित्वा लघूपधगुणे कृते उ ओख् अ इति स्थिते, उवर्णस्य याणि प्राप्ते ।
अभ्यासस्येति ॥ अचि श्नुधात्वित्यतः अचीति, य्वोरियङ्बुवङाविति चानुवर्तते । इश्च उश्च
य्वौ तयोरिति विग्रहः । अभ्यासविशेषणमिदं तदन्तविधिः । तदाह । इवर्णोवर्णान्त-
स्येति ॥ डित्वादन्तादेशौ । उवोखेति ॥ अचिश्नुधात्वित्यस्यतु नात्र प्राप्तिः । अजादौ
प्रत्यये परत एव तत्प्रवृत्तेः । अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावाच्च । ननु द्वित्वे कृते लघूपधगुणे सति
इजादिगुरुमत्त्वादात्मा स्यादित्यत आह । सन्निपातेति ॥ णलि परे विहितगुणसम्पन्नामिजादि-
गुरुमत्वमाश्रित्य प्रवृत्तमामं गुणो न प्रवर्तयति । आसि सति धातोर्णलपरकत्वव्याघातादिति
भावः । ऊखतुरिति ॥ अपित्वेन कित्वात् लघूपधगुणाभावे द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णपरक-
त्वादभ्यासस्यासवर्ण इति इयङ्भावे सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । ननु ऊखतुरित्यत्र ऊकारस्य
सवर्णदीर्घसम्पन्नस्य एकादेशतया पूर्वान्तत्वेनाभ्याससम्बन्धित्वात् ह्रस्व इत्यभ्यासस्याचो विधी-
यमानो ह्रस्वः प्राप्नोतीत्याशङ्कते । इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रस्वः
प्राप्त इति ॥ अथ परिहरति । न भवतीति ॥ कुत इत्यत आह । सकृत्प्रवृत्तत्वा-
दिति ॥ तदेवोपपादयति । आङ्गत्वादिति ॥ उ उखतुरिति स्थिते पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या
अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घे ऊखतुरिति स्थितिः । तत्र ऊकारस्य पुनरभ्यासद्वस्वो न भवति । लक्ष्ये
लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः । हलादिशेषे ह्रस्वे च कृते पश्चात्प्रवर्तमानस्य

‘वार्णादाङ्गं बलीयः’ इति न्यायात्परत्वाच्च । उङ्गति । ववाख । ववखतुः । वङ्गति । मेखतुः । मङ्गति । ममङ्ग । नखति । नङ्गति । रखति । रेखतुः । रङ्गति । एखति । इङ्गति । ईङ्गति । वल्गति । रङ्गति । लङ्गति । अङ्गति । वङ्गति । मङ्गति । तङ्गति । त्वङ्गति । श्रङ्गति । श्रङ्गति । इङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । रेखति । त्रखति । त्रिङ्गति । शिङ्गति । ‘त्वगि’ कम्पने च । ‘युगि १५६ जुगि १५७ बुगि १५८ वर्जने’ । युङ्गति । ‘घघ १५९ हसने’ । घघति । जघाघ । ‘मधि १६० मण्डने’ । मङ्गति । ‘शिधि १६१ आघ्राणे’ । शिङ्गति ।

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः । । ‘वर्च १६२ दीप्तौ’ । वर्चते । ‘षच १६३ सेचने, सेवने च’ । सचते । सेचे । सचिता । ‘लोच १६४

सवर्णदीर्घस्य पूर्वम्पूर्वमन्तरङ्गम्परम्परं बहिरङ्गमिति न्यायेन बहिरङ्गत्वादित्यलम् । उंखतीति ॥ इदित्वान्नुम् । ववाखेति ॥ वखधातोर्णलि उपधावृद्धिः । ववखतुरिति ॥ वादित्वादे-
त्वाभ्यासलोपौ न । वंखतीति ॥ वखिधातोरिदित्वान्नुम् । ववङ्ग । मेखतुरिति ॥ एत्वाभ्यासलोपौ । मङ्गतीति ॥ मखिधातोरिदित्वान्नुम् । ममंखेति ॥ संयुक्तहल्मध्यस्थ-
त्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । नखति, नंखतीति ॥ णोन इति नत्वम् । रखतीति ॥ णलि तु उपधावृद्धिः । रराख अनुसादावेत्वाभ्यासलोपौ । रेखतुरित्यादि । रंखतीति ॥ इदि-
त्वान्नुम् । ररङ्ग । एखतीति ॥ इखधातोश्शपि लघूपधगुणः । इयेख । ईखतुः । ईंखतीति ॥ इदित्वान्नुम् । इङ्गाश्चकार । ईंखतीति ॥ अलघूपधत्वान्न गुणः । ईंखांचकार । वल्गतीति ॥ लिटि ववल्ग ववल्गतुः । रंगति, लंगतीति ॥ ररङ्गतुः । अंगतीति ॥ लिटि आनङ्ग । वंगतीति ॥ लिटि ववङ्ग ववङ्गतुः । मंगतीति ॥ लिटि ममङ्ग ममङ्गतुः । तंगतीति ॥ लिटि, ततङ्ग, ततङ्गतुः । त्वंगतीति ॥ लिटि तत्वङ्ग । तत्वङ्गतुः । श्रंगतीति ॥ लिटि शश्रङ्ग । शश्रङ्गतुः । श्रंगतीति ॥ लिटि शश्रङ्ग शश्रङ्गतुः । इंगतीति ॥ लिटि इङ्गांचकार । रिंगतीति ॥ लिटि रिरिङ्ग रिरिङ्गतुः । लिंगतीति ॥ लिटि लिलिङ्ग लिलिङ्गतुः । अथ
खान्तेषु रिखादिचतुर्णां मतान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह । रेखतीति ॥ शपि लघूपधगुणः । रिरेख
रिरेखतुः । त्रखतीति ॥ लिटि तत्राख तत्रखतुः । त्रिखतीति ॥ लिटि तित्रिङ्ग तित्रि-
ङ्गतुः । शिखतीति ॥ लिटि शिशिङ्ग शिशिङ्गतुः । त्वगि कम्पने चेति ॥ चाद्रतौ । त्वङ्गति
तत्वङ्ग । युगीति ॥ त्रयोऽपि इदितः । युङ्गति बुङ्गति जुङ्गति । घघ, हसने इति ॥ घघति ।
णलि उपधावृद्धिः । जघाघ जघघतुः । लिङ्गिमित्तादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । मधिम-
ण्डन इति ॥ इदित्वान्नुमित्याह । मंघतीति ॥ ममङ्ग, ममङ्गतुः । शिधि आघ्राण
इति ॥ शिङ्गति शिशिङ्ग । फक्कादयः पञ्चाशद्गताः । वर्च दीप्ताविति ॥ दीप्तिः प्रकाशः ।
षच, सेचन इति ॥ अच्परकसादित्वात् षोपदेशोऽयम् । स्वरितेत्सु षच समवाय इति वक्ष्यते ।
सेच इति ॥ सत्वस्य लिङ्गिमित्त्वाभावादादेशादित्वेऽपि एत्वाभ्यासलोपौ । दम्भः

दर्शने' । लोचते । लुलोचे । 'शच १६५ व्यक्तायां वाचि' शेचे । 'श्च १६६ श्चि १६७ गतौ' । श्चते । श्चते । 'कच १६८ बन्धने' । कचते । 'कचि १६९ काचि १७० दीप्तिबन्धनयोः' । चकञ्चे । चकाञ्चे । 'मच १७१ मुचि १७२ कल्कने' कल्कनं दम्भः, शाठ्यं च । 'कथनम्' इत्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे । 'मचि १७३ धारणोच्छ्रायपूजनेषु' । ममञ्चे । 'पचि १७४ व्यक्तीकरणे' । पञ्चते । 'ष्टुच १७५ प्रसादे' । स्तोचते । तुष्टुचे । 'ऋज १७६ गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' । अर्जते । नुडिधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते । तेन द्विहल्त्वान्नुद् । आनुजे । 'ऋजि १७७ भृजी १७८ भर्जने' । ऋञ्जते । 'उप-सर्गादिति—' (७४) इति वृद्धिः । प्रार्जते । ऋञ्जांचक्रे । आर्जिजष्ट । भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट । 'एजृ १७९ भ्रेजृ १८० भ्राजृ १८१ दीप्तौ' । एजांचक्रे । 'ईज १८२ गतिकुत्सनयोः' । ईजांचक्रे ।

शाठ्यंचेति ॥ परविस्मभ्मार्थन्धर्माद्याचरणण्डम्भः । कापट्यापरपर्यायः । 'कपटोऽस्ती व्याज-दम्भोपधयः' इत्यमरः । शाठ्यङ्कुटिलीभावः । 'निकृतस्त्वृजुः शठः' इत्यमरः । **पचि व्यक्तीकरण इति** ॥ पचि विस्तार इति चुरादौ वक्ष्यते । **ष्टुच प्रसाद इति** ॥ श्रुत्वसम्पन्नः टकारः । ततश्च दन्त्यपरकसादित्वात् षोपदेशोऽयम् । **स्तोचत इति** ॥ पठ्य सत्वे सति श्रुत्वं निवर्तत इति भावः । **तुष्टुचे इति** ॥ शर्पूर्वाः खय इति तकारशेषः । आदेशसकारत्वात् षत्वम् । **ऋज गतीति** ॥ आर्जनम् सम्पादनम् । उपार्जनम् सेवनम् । **अर्जत इति** ॥ शपि लघूपधगुणः । रपरत्वम् । **नुड्विधाविति** ॥ वार्तिकमिदम् । **आनुज इति** ॥ लिटः असंयोगादिति कित्वात् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे नुडिति भावः । **ऋजिभृजी इति** ॥ ऋदुपधा द्वौ । आद्यः इदित् । द्वितीयस्य ईदित्वात् श्रीदितोनिष्ठायामिति नेट् । इदित्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । **ऋञ्जाञ्चक्रे इति** ॥ रुमि सति संयोगे गुर्विति ऋकारस्य गुरुत्वादिजादेश्चेत्याम् । ऋजिता । ऋजिष्यते । ऋजताम् । आर्जत । ऋजेत । ऋजिषीष्ट । अथ लुङि रूपम् दर्शयति । **आर्जि-ष्टेति** ॥ लुङः तादेशः । च्लिः । सिच् । इट् । लघूपधत्वाभावान्न गुणः । आट् । वृद्धिः । षत्वं । श्रुत्वं । लृङि, आर्जिष्यत । **भर्जत इति** ॥ शपि लघूपधगुणः । रपरत्वम् बभृजे । भर्जिता । भर्जिष्यते । भर्जताम् । अभर्जत । भर्जेत । भर्जिषीष्ट । लुङि रूपमाह । **अभर्जि-ष्टेति** ॥ लङ्स्तादेशः । च्लिः । सिच् । इट् गुणः रपरत्वम् अडागमः षत्वं । श्रुत्वं । लृङि अभर्जिष्यत । **एजृभ्रेजृभ्राजृ इति** ॥ आद्ययोः ऋदित्वम् नागलोपीत्यर्थम् । तृतीयस्य तु अकारेत्वेऽप्यात्मनेपदं सिध्यति । ऋदित्वस्य न किञ्चित्फलमस्ति । न च नागलोपीति चङ्परेणौ उपधाद्वस्त्वः फलम्भावितुमर्हति । भ्राजभासेत्यादिना तत्र उपधाद्वस्त्वविकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **ईजगतीति** ॥ अलघूपधत्वाच्चगुणः । ईजते । **ईजाञ्चक्रे इति** ॥ इजादेश्चेत्याम् ।

अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः । ‘शुच १८३ शोके’ । शोचति । ‘कुच १८४ शब्दे तारे’ । कोचति । ‘कुञ्च १८५ कुञ्च १८६ कौटिल्याल्पीभावयोः’ । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति न लोपः । कुच्यात् । कुञ्च्यात् । ‘लुञ्च १८७ अपनयने । लुच्यात् । ‘अञ्चु १८८ गतिपूजनयोः’ । अच्यात् । गतौ न लोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् । ‘वञ्चु १८९ चञ्चु १९० तञ्चु १९१ त्वञ्चु १९२ म्रञ्चु १९३ म्लञ्चु १९४ मुञ्चु १९५ म्लुञ्चु १९६ गत्यर्थः’ । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अम्रञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् ।

२२९१ । जृस्तम्भुञ्चुम्लुञ्चुमुञ्चुग्लुञ्चुश्चिभ्यश्च । (३-१-५८)

एभ्यश्चल्लेरङ् वा स्यात् । अम्रुचत् - अम्रोचीत् । अम्लुचत् - अम्लोचीत् । ‘मुचु १९७ ग्लुचु १९८ कुजु १९९ खुजु २०० स्तेयकरणे’ । जुग्रोच । अमुचत्-वर्चादय एकविंशतिः वृत्ताः । द्विसप्ततिरिति ॥ चवर्गीयान्ता इति शेषः । शुचं शोक इति ॥ स्मृत्वा क्लेशः शोकः । शोचतीति ॥ वियुक्तं पित्रादिकं स्मृत्वा क्लिशातीत्यर्थः । कुचशब्द इति ॥ शब्दनं शब्दः । चुकोच । चुकुचतुः । अकोचीत् । कुञ्च, कुञ्चेति ॥ उभावपि चवर्गपञ्चमोपधौ । अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य नकारस्थानिकञकारस्य धातुपाठे निर्देशः । धातुपाठे नकारजावनुस्वारपञ्चमावित्यभियुक्तवादात् । तदाह । अनिदितामिति ॥ अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धतया नकारस्य सत्वेन आशीर्लिङि अनिदितामिति लोपे कुच्यादिति रूपमित्यर्थः । लिटि तु, चुकुञ्च चुकुञ्चतुरित्यादौ पित्वेन संयोगात्परत्वेन च, कित्वाभावान्नलोपो न भवति । कुञ्चधातुस्तु स्वाभाविकञकारोपध एव । नत्वनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नञकारोपध इति परेश्व-धाङ्गयोरिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम् । अतस्तस्याशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपस्य न प्रस-क्तिरित्यभिप्रेत्योदाहरति । कुञ्च्यादिति ॥ ञकाररहितपाठस्तु प्रामादिक इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । लुञ्चेति ॥ अयमपि नोपधः । अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य ञकारस्य निर्देशः । तथा च आशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः । तदाह । लुच्यादिति ॥ एवमञ्चुधातोरपि द्रष्ट-व्यम् । पूजायान्विति ॥ नाञ्चेः पूजायामिति निषेधादिति भावः । वञ्चुचञ्चुतञ्चु इति ॥ आधाः षट् नोपधाः । अनुस्वारपरसवर्णाभ्यां ञकारनिर्देशः । तथा च तेषामाशीर्लिङि अनिदिता-मिति नलोपः । तदाह । वच्यादिति ॥ लुङि अम्रञ्चीदम्लुञ्चीदिति नोपधयो रूपं । सिज्लोपः । जृस्तम्भिविति ॥ च्लेः सिजिल्यतः च्लेरिति, अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य इत्यतः अङिति, इरितोवेत्यतः वेतिचानुवर्तते । तदाह । एभ्यश्चल्लेरङ्वेति ॥ जृष् वयोहानौ । स्तन्मु सौत्रो धातुः । म्रुञ्-म्लुञ्चुगत्यर्थौ । मुञ्चु ग्लुञ्चु स्तेयकरणे । ग्लुञ्चु गतौ । इत्येभ्य इत्यर्थः । अम्रुचदिति ॥ च्लेरङि सति ङित्वान्नलघूपधगुणः । अम्रोचीदिति ॥ अङभावे इट्ईटि इति सिज्लोपः । मुञ्चुग्लुञ्चु इति ॥ जृ-स्तम्भिविति अङ्वेत्याह । अम्रुचदम्रोचीदिति ॥ आद्यस्य रूपे । अथ द्वितीयस्य अङ्विकल्पमु-

अग्रोचीत् । जुगलोच । अग्लुचत् - अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् ।
 ग्लुञ्चु २०१ षस्ज २०२ गतौ । लुङि अङ्वा । अग्लुचत् - अग्लुञ्चीत् । सस्य
 श्चुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मनेपद्यपि । सज्जते । ‘गुजि
 २०३ अव्यक्ते शब्दे’ । गुज्जति गुज्ज्यात् । ‘अर्च पूजायाम्’ । आनर्च ।
 म्लेच्छ २०५ अव्यक्ते शब्दे’ । अस्फुटेऽपशब्देचेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ ।
 ‘लछ २०६ लाछि २०७ लक्षणे’ । ललच्छ ललाञ्छ । वाछि २०८ इच्छायाम्’ ।
 वाञ्छति । आछि २०९ आयामे’ आञ्छति । ‘अत आदेः’ (२२४८) इत्यत्र
 तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थं । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ ।
 तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ । ‘ह्रीच्छ २१० लज्जायाम्’
 ‘जिह्वीच्छ । ‘हुच्छा २११ कौटिल्ये’ । ‘कौटिल्यमपसरणम्’ इति मैत्रेयः ।
 ‘उपधायां च’ (२२६५) इति दीर्घः । हुच्छेति । ‘मुर्छा २१२ मोहसमुच्छ्राययोः’ ।
 मूर्छेति । ‘स्फुर्छा २१३ विस्तृतौ’ । स्फूर्छेति । ‘युच्छ २१४ प्रमादे’ । युच्छति ।
 ‘उछि २१५ उच्छे’ । ‘उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्’ इति

दाहरति । अग्लुचदग्लोचीदिति ॥ अङि सति डित्वात्रलघूपधगुणः । अङभावे सिज्जलो-
 पः । ग्लुञ्चुषसजेति ॥ आद्यो नोपधः । द्वितीयस्तु षोपदेशः । अच्परकसादित्वात् । तत्र
 आद्यस्य लुङि विशेषमाह । अङ्वेति ॥ जृस्तन्भित्त्वेनेति शेषः । ग्लुञ्चुग्लुञ्चोः पृथक्प्र-
 हणसामर्थ्यात् नलोपो नेति वृत्तिकृत् । सस्येति ॥ धात्वादेः सत्वे सस्ज् इति स्थिते । द्विती-
 यस्य सकारस्य श्चुत्वेन शकारइत्यर्थः । तस्येति ॥ शकारस्य झलाञ्जशश्चशीति जकार
 इत्यर्थः । गुजीति ॥ इदित्वादाशीर्लिङि नलोपो नेत्याह । गुञ्ज्यादिति । अर्चेति ॥ लिटि
 तस्मान्नुड्विहल इति नुटं मत्वाऽऽह । आनर्चेति ॥ म्लेच्छेत्यादि स्पष्टम् । तुकि लच्छतीति
 रूपम् । ललच्छ ललच्छतुः । आछीति ॥ लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे
 अ आञ्छ अ इति स्थिते अत आदेरिति दीर्घः । तस्मान्नुड्विहल इति नुटमाशङ्क्याह । अत
 आदेरिति ॥ तत्र हि दीर्घस्याकारस्य दीर्घविधौ प्रयोजनाभावादेव ह्रस्वाकारस्य दीर्घ इति
 सिद्धौ अत इति तपरकरणं स्वाभाविकस्यैव ह्रस्वाकारस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । ततः
 किमित्यत आह । तेनेति ॥ अत आदेरिति दीर्घविधौ स्वाभाविकह्रस्वाकारस्यैव ग्रहणेन
 अत आदेरिति दीर्घस्याभावान्ननुडित्यर्थः । आञ्छेति ॥ द्वित्वे हलादिशेषे अभ्या-
 सह्रस्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । मुखसुखार्थमिति ॥ तथाच । ह्रस्वस्थानिक-
 दीर्घाकारादपि परस्य नुड् भवत्येवेति भावः । ह्रीच्छलज्जायामित्यादि स्पष्टम् । युच्छप्रमाद
 इति ॥ यकारादिरुपधोऽयम् । युच्छतीति ॥ अन्तरङ्गत्वात् छेचेति तुकि लघूप-
 धत्वाभावात् न गुणः । युयुच्छ । युयुच्छतुः । उछि उञ्छ इति ॥ अयमप्युपधः ।

यादवः । उञ्छति । उञ्छाञ्चकार । ‘उछी २१६ विवासे’ । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति । धृज २१७ धृजि २१८ ध्रज २१९ ध्रजि २२० ध्वज २२१ ध्वजि २२२ गतौ’ । धर्जति । धृञ्जति । ध्रजति । ध्रञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति । ‘कूज । २२३ अव्यक्ते शब्दे’ । चुकूज । ‘अर्ज २२४ षर्ज २२५ अर्जने’ । अर्जति । आनर्ज । सर्जति । ससर्ज । ‘गर्ज २२६ शब्दे’ । गर्जति । ‘तर्ज २२७ भर्त्सने’ । तर्जति । ततर्ज । ‘कर्ज २२८ व्यथने’ । चकर्ज । ‘खर्ज २२९ पूजने च’ चखर्ज । ‘अज २३० गतिक्षेपणयोः’ । अजति ।

२२९२ । अजेर्व्यधजपोः । (२-४-५६)

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञ्समपं च वर्जयित्वा । ‘बलादावार्धधातुके वेष्यते’ । विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्प-

उञ्छतीति ॥ इदित्वान्नुमि अलघूपधत्वान्नगुणः । उञ्छाञ्चकारेति ॥ नुमिकृते संयोगे गुर्वित्यकारस्य गुरुत्वादिजादेश्वेत्यामिति भावः । धृजेति ॥ आद्यौ ऋदुपधौ । इतरे चत्वारः अदुपधाः । द्वितीयचतुर्थषष्ठाः इदितः । ध्रर्जतीति ॥ शपि लघूपधगुणः । रपरत्वम् । दधर्ज । दधृजतुः । धृज्यात् । अधर्जात् । धृञ्जतीति ॥ इदित्वान्नुम् । दधृञ्ज । इदित्वान्नलोपो न । धृञ्ज्यात् । अधृञ्जीत् । ध्रजतीति ॥ णलि दध्राज । दध्रजतुः । अध्राजीत् । अध्रजीत् । ध्रञ्जतीति ॥ अदुपधोऽयम् । दध्रञ्ज । इदित्वान्नलोपो न । दध्रञ्जतुः । ध्वजतीति ॥ दध्वाज । ध्वञ्जतीति ॥ दध्वञ्ज । कूज अव्यक्त इति ॥ स्पष्टम् । सर्जतीत्यत्र षोपदेशत्वात् सत्वम् । अजगतीति ॥ लटि अजतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य लिटि विशेषमाह । अजेर्व्यधजपोरिति ॥ वी इति दीर्घान्तं लुप्तप्रथमाकम् । आर्धधातुक इत्यधिकृतम् । विषयसप्तम्येषा । ननु परसप्तमी । व्याख्यानात् । तदाह । आर्धधातुकविषय इत्यादि ॥ अजेरिति इका निर्देशः । अजधातोर्ल्यर्थः । आर्धधातुक इति परसप्तम्याश्रयणेतु वेवीयत इति न स्यात् । वीभावात्प्राक् हलादित्वाभावात् यङ्सम्भवात् । विषयसप्तम्याश्रयणेतु यङि विवक्षिते वीभावे सति हलादित्वाद्यङ्निर्बाधः । अधजपोः किम् । घञि समाजः । समुदोरजःपशुष्वित्यपि । समजः । अत्र अधजपोरिति न वक्तव्यम् । लिटिवेत्यतो वेत्यनुवर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । घञि अपिच न भवति । ल्युटि बलादावार्धधातुके च विकल्पः । अन्यतनु आर्धधातुके नित्यमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । तदाह । बलादावार्धधातुके वेष्यत इति ॥ उक्तव्यवस्थितविभाषोपलक्षणमिदम् । विवायेति ॥ लिटो णलि विवक्षिते वीभावे सति णलि द्वित्वे अभ्यासद्वस्वे अचोऽणिगितितीति वृद्धौ आयादेश इति भावः । विव्यतुरिति ॥ वीभावे सति अनुसि द्वित्वे अभ्यासद्वस्वे असंयोगादिति क्त्वात् गुणाभावे इयङ्पवादे एरनेकाच्च इति यणि रूपम् । एवं उसि विव्युरिति रूपम् । ननु विव्यतुः विव्युरित्यत्र द्वितीयवकारस्य यकारात्मकहल्परकत्वादुपधायाच्चेति इकारस्य दीर्घः स्यादित्याशङ्क्यम् । ईकार-

रत्वात् ‘उपधायां च’ (२२६५) इति दीर्घे प्राप्ते ‘अचः परस्मिन्—’ (५०) इति स्थानिवद्भावेनाच्परकत्वम् । न च ‘न पदान्त—’ (५१) इति निषेधः । ‘स्वर-दीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत् । इत्युक्तेः । थलि ‘एकाचः—’ (२२४६) इतीणिषेधे प्राप्ते ।

२२९३ । कृसृभृवृस्तुद्रुक्षुश्रुवो लिटि । (७-२-१३)

एभ्यो लिट इणस्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिणिषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्यचेदो निषेधार्थम् ।

स्थानिकस्य यकारस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन द्वितीयवकारस्य हल्परकत्वाभावात् तस्मिन्वकारे परे इकारस्य न दीर्घ इति परिहरति । अत्रवकारस्येत्याद्यच्परकत्वमित्यन्तम् ॥ ननु दीर्घविधौ नपदान्तेति निषेधात्कथमिह यकारस्य स्थानिवत्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति । नचनपदान्तेति निषेध इति । शङ्क्य इति शेषः । कुत इत्यत आह । स्वरदीर्घेति । इत्युक्तेरिति ॥ वार्त्तिककृतेति शेषः । थलि एकाच इति ॥ अजधातोर्नुदात्तोपदेशानन्तर्भावेऽपि वा इति तदादेशोऽनुदात्तः अजन्तेषु ऊर्द्धन्तादिचतुर्दशधातूनामनुदात्तत्वाभ्युपगमादिति भावः । कृसृ इति ॥ कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु क्षु श्रु इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वत्पञ्चमी । लिटीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । नेट्टुशिकृतात्यतो नेति इडितिचानुवर्तते । तदाह । एभ्य इति ॥ नन्वेकाच उपदेशोऽनुदात्तादिति इयुक्ः कितीतिच सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह । क्रादीनामिति ॥ कृ सृ भृ वृ इत्येतेषामित्यर्थः । नियमस्वरूपमाह । प्रकृत्याश्रय इत्यादि ॥ कृसृभृ इत्येषां त्रयाणां अनुदात्तोपदेशान्तर्भूतानामेकाच उपदेश इति यः प्रकृत्याश्रयो निषेधः, यश्च वृधातोः इयुक्ः कितीति प्रत्ययाश्रयोनिषेधः, तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि कृसृभृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति । ननु तदन्येभ्यः परस्येत्यर्थः । तेन विभिदिब विभिदिमेत्यादौ एकाच उपदेश इति निषेधः । बभूवेत्यादौ इयुक्ः कितीति निषेधश्च न भवति । अथ स्तुद्रुक्षुश्रुवाङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह । तत इति ॥ अन्येषामिति शेषः । चतुर्णामिति ॥ ग्रहणमिति शेषः । ततः तेभ्यः कृसृभृ इत्येभ्यः अन्येषां स्तुद्रुक्षुश्रुवाङ्ग्रहणं । थलि तुद्येथ दुद्येथ सुद्येथ शुश्र्येथ इत्यत्र कृतो भारद्वाजस्येति वक्ष्यमाणेन ऋदन्तस्यैव थलि नेट् । अन्यस्य तु स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इणिषेधार्थम् । तथा तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ कृसृभृ इत्युक्तेन क्रादिभ्य एव परस्य लिटि इणिषेधः । अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थञ्चेत्यर्थः । तदेवमजेस्थलि वीभावे एकाच इति निषेधाभावादिङागमो निर्बाध इति स्थितम् । अथ तस्य थलि इङागमस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्पं

२२९४ । अचस्तास्वथल्यनिटो नित्यम् । (७-२-६१)

उपदेशोऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इणस्यात् ।

२२९५ । उपदेशोऽत्वतः । (७-२-६२)

उपदेशोऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इणस्यात् ।

२२९६ । ऋतो भारद्वाजस्य । (७-२-६३)

तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः—

वक्ष्यन् तदुपयोगित्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यति । अचस्तास्वदिति ॥ अधातोस्थलभावाद्धातो-
रिति लभ्यते । अच इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । उपदेशोऽत्वत इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्य-
पकृष्यत इति ऋतोभारद्वाजस्येति सूत्रभाष्ये स्थितम् । उपदेशो अजन्तादित्यन्वयः । अनिट इति
बहुव्रीहिः पञ्चमी । नित्यमिड्विहीनादित्यन्वयः । तासि च कल्प इत्यतस्तासीत्यनुवर्तते । तासौ
नित्यमनिट इत्यन्वयः । थलीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यतः इडिति, नवृद्ध-
श्चतुर्थ्य इत्यतो नेति चानुवर्तते । उपदेशो योऽजन्त इत्यादि । इणस्यादिति ॥ तास्वदिति
शेषः । सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः । यथा तासि नेट् तथा थल्यपि नेट् इत्यर्थः । चिचेथ, जुहोथेत्याद्यु-
दाहरणम् । अत्र क्वादिनियमप्राप्त इणभवति । अजन्तात्किम् । विभेदिथ । उपदेश इति किम् ।
हृच् जहर्थ । इह गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावादिण्येषो न स्यादित्युपदेशग्रहणम् । नित्यग्रहण-
ङ्किम् । स्त्रु गतौ, सस्वरिथ । स्वरतिसूतीति तासौ विकल्पितेदकत्वान्न निषेधः । तासौ किम् । छुल्ल-
विथ । थलः किम् । पपिव । पपिम । इह तासीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेस्तास्वदिति नातीवोपयुज्यते इति
केचित् । वस्तुतस्तु यस्तासौ विद्यते तस्मादेव परस्य थल इण्येषोऽन्तास्वादित्यावश्यकम् । तेन
लिख्यन्यतरस्यामित्यतो घस्त्वभावे जघसिथेत्यत्र न निषेधः । घसस्तासावभावादिति अद भक्षण इति
धातौ मूल एव वक्ष्यते । यस्तासावस्ति अनिट्चेति भाष्यम् । उपदेशोऽत्वतः इति ॥ अत्वत
इति छेदः । अत् ह्रस्वाकारः सः अस्य अस्तीति अत्वान् । तसौ मत्वर्थ इति भत्वान्न जश्त्वम् ।
अच इति वर्जम् पूर्वसूत्रं, तत्र यदनुवृत्तन्तदप्यनुवर्तते । तदाह । उपदेशो अकारवत इति ।
शक्ल शशक्थ । पच् पपक्थेत्युदाहरणम् । अथ क्वादिनियमप्राप्त इणभवति । उपदेशो किम् ।
कृष विलेखने । चकर्षिथ । अत्वत इति किम् । विभेदिथ । तपरः किम् । रराधिथ । तासौ किम् ।
जगार्हिथ । जिघृक्षतीत्यादौ सनिग्रहगुहोश्चेति सनि नित्यमनिट् । ननु तासौ । नित्येति किम् । अञ्ज
आनञ्जिथ । उदित्वात्तासौ वेडिति भाष्यम् । चक्रमिथेत्यप्युदाहरणम् । स्तुक्रमोरिति नियमेनात्मने-
पदे तासावनिट्कत्वेऽपि परस्मैपदे सेदकत्वात् । ऋतो भारद्वाजस्येति ॥ तासौ नित्यमनिट
इति थलीति नेति इडिति चानुवर्तते । भारद्वाजस्य मते ऋदन्ताद्धातोः परस्य थलो नेडिति
फलितम् । हृच् धृजादौ अचस्तास्वादित्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह । ऋदन्तादेव
थलो नेडिति । अतदन्तात्परस्य तु थल इट् स्यादेवेत्येवकार्थः । तदाह । अन्यस्य स्यादे-

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदङित्यानिट् काद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥

न च स्तुद्धादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । ‘अचस्तास्वत्—’ (२२९४) इति ‘उपदेशेऽजन्तः’ (२२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः ‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायात् । विवयिथ—विवेथ

वेति ॥ ऋदन्तभिन्नात्परस्य थल इट् स्यादेवेत्यर्थः । तथा च ऋदन्तभिन्नाद्धातोः परस्य थलो नेष्णिञ्चत्तिरिति भारद्वाजमते फलतीति न वैयर्थ्यमिति भावः । तथाच अनृदन्ताद्धातोः परस्य थलो भारद्वाजमते इट् । मतान्तरे तु अचस्तास्वदिति उपदेशेऽजन्त इति च तत्र नेडिति विकल्पः फलतीति भावः । तद्यथा । पपिथ । पपाथ । पेचिथ । पपक्थ । अयमत्रेति ॥ कृसृभृस्तुदुसृश्रुवो लिटीति, अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमिति, उपदेशेऽजन्त इति, ऋतो भारद्वाजस्येति च, सूत्रचतुष्टयस्य विषयाणां सङ्ग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । अजन्त इति ॥ यः धातुः ऋदन्तभिन्नाजन्तः द्वस्वाकारवान् वा तासौ नित्यानिट् सोऽयं थलि विकल्पितेदक इति पूर्वार्धस्यार्थः । अत्र ईदङित्यस्य तासौ नित्यानिडित्यर्थः । यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् सः थलि नित्यानिडित्यर्थः । अचस्तास्वदिति पाणिनिमते ऋतो भारद्वाजस्येति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कत्वादिति भावः । काद्यन्य इति ॥ काद्यष्टभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेङित्यर्थः । काद्यष्टभ्य एव परस्य लिटि नेडिति कृसृभृ इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः । नन्वत्र काद्यन्य इत्युक्त्या कादीनां अष्टानां लिटि नित्यानिट्कत्वमवगतम् । तदनुपपन्नम् । स्तुदुसृश्रुवां ऋदन्तभिन्नेन तेभ्यस्थलि अचस्तास्वदिति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रवृत्त्या इङ्विकल्पस्य दुर्वारत्वात् । नचैवं सति कृसृभृ इति सूत्रे स्तुदुसृश्रुग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ वमादिषु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटो निवृत्त्या चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति । न च स्तुदुसृश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्य इति कुत इत्यत आह । अचस्तास्वदिति । ऋदन्तादेव परस्य थल इष्णिषेधः । अनृदन्तात्परस्य तु थल इष्णिषेधो नेति भारद्वाजं मतम् । अयञ्च इष्णिषेधस्य निषेधः अचस्तास्वदिति उपदेशेऽजन्त इति च सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव इष्णिषेधस्य पक्षे निवर्तकः । न तु क्रादिसूत्रप्राप्तस्य इट्प्रतिषेधस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अनन्तरस्येति ॥ अचस्तास्वदिति उपदेशेऽजन्त इति ऋतो भारद्वाजस्येति च सूत्रक्रमः । कृसृभृ इति सूत्रन्तु ततः प्राग्वहुव्यवहितमिति भावः । किञ्च नेड्विशिकृतीत्यादिप्रतिषेधकाण्डोत्तरं आर्धधातुकस्येड्वल्लदेरिति विधिकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्तुदुसृश्रुवामिष्णिषेधो भारद्वाजनियमम्बाधत इति नेड्विशिकृतीत्यत्र वस्वेकाजादिसामित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते अजेस्थलि वीभाषे तस्य अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च इङ्विकल्प इति सिद्धम् । तदाह । विवयिथ विवेथेति ॥ सिबादेशस्य थलः पित्वादसंयोगादिति कित्वाभावाद्गुणः । इट्पक्षे अवादेशः ।

आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता-
अजिता । वेव्यति-अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ।

२२९७ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । (७-२-१)

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत्-आजीत् । अवे-
ष्यत्-आजिष्यत् । 'तेज २३१ पालने' । तेजति । 'खज २३२ मन्थे' । ख-
जति । 'खजि २३३ गतिवैकल्ये' । खजति । 'एजृ २३४ कम्पने' एजांच-
कार । 'टुओ स्फूर्जा २३५ वज्रनिघोषे' स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । 'क्षि २३६ क्षये' ।
अकर्मकः । अन्तर्भावितपर्यस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः ।
चिक्षियुः । चिक्षयिथ-चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता ।

आजिथेति ॥ बलादावार्धधातुके वेष्यत इति वीभावाभावपक्षे अजधातोरनुदात्तोपदेशबहि-
र्भूतत्वादिद् । द्वित्वम् । हलादिशेषः । अत आदेरिति सवर्णदीर्घः । विव्यथुरिति ॥ अथुसि
वीभावे द्वित्वे अभ्यासद्वस्वे असंयोगादिति क्त्वात् गुणाभावे इयङ्पवादे एरनेकाच इति
यणि रूपम् । विव्येति ॥ थस्य अकारे वीभावादिति । विवाय विव्येति ॥ णञ्जित्तमो वेति
णित्वविकल्पाद्बुद्धिविकल्पः । विव्यिव विव्यिमेति ॥ क्वाचन्यो लिटि सेट्भवेदिति
नित्यमिति यण् । वेता अजितेति ॥ छटि तासि वीभावविकल्पः । वेष्यति ।
अजिष्यतीति ॥ छटि स्ये वीभावविकल्पः । वीयादिति ॥ आशीर्लिङादेशस्य आर्धधातुकत्वात्
वीभावः । अथ छुडि सिचि वीभावे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते । सिचि वृद्धि-
रिति ॥ इगन्तस्येति ॥ वृद्धिश्रुत्या इक इत्युपस्थितमङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्त-
विधिरिति भावः । एवं च अकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य न वृद्धिः । अवैषीदिति ॥ छुडिस्तप्
इकारलोपः सिचि वीभावः एकाच इति इणिवेधः वृद्धिः अडागमः षत्वम् । आजीदिति ॥
सिज्जलोपः । वदत्रजेति हलन्तलक्षणयां वृद्धौ नेटि इति निषिद्धायामडागमे आटश्चेति वृद्धिः । छुडि
अवेष्यत् । आजिष्यत् । तेजपालन इत्यादि स्पष्टम् । एजृ कम्पन इति ॥ दीप्तौत्वात्मनेपदी गतः ।
टुओ स्फूर्जेति ॥ आदिर्विटुङ्व इति टुरित् । उपदेशेऽनुनासिकत्वादोकार आकारश्च इत् ।
टित्तोऽथुच् ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । आदितश्चेति निष्ठायामिणिवेधश्च । तत्फलानि उपधाया-
श्चेति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घ ऊकारः पाठितः । तेन हुर्छतीत्यादौ नदीर्घ इत्याहुः ।
स्फूर्जतीति ॥ लिटि पुस्फूर्ज अस्फूर्जात् । क्षि क्षय इति ॥ क्षयो नाशः । अन्तर्भावित-
पर्यस्त इति नाशनार्थक इत्यर्थः । अजन्तेष्वेवास्य पाठो युक्तः । क्षयतीति ॥ नश्यतीत्यर्थः ।
नाशयतीति वा । शपि गुणे अयादेशः । चिक्षायेति ॥ णलि वृद्धिः अयादेशः । चिक्षियतु-
रिति ॥ असंयोगादिति क्त्वान्न गुणः । इयङ् । चिक्षयिथ चिक्षेथेति ॥ पित्वेन क्त्वा-
भावात् गुणः । अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिद्वान् । भारद्वाजनियमात्थलि वेद् । इट्पक्षे अयादेशः ।
चिक्षियथुः । चिक्षिय । चिक्षाय । चिक्षय । वसूमसोस्तु क्वादिनियमात् नित्यमिद् । तदाह ।

२२९८ । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । (७-४२५)

अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । नतु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् ।
 अक्षैषीत् । 'क्षिज २३७ अव्यक्ते शब्दे' । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः ।
 चिक्षेज । 'लज २३८ लजि २३९ भर्त्सने' । 'लाज २४० लाजि २४१ भर्ज-
 ने च' । 'जज २४२ जजि २४३ युद्धे' । 'तुज २४४ हिंसायाम्' । तोजति ।
 तुतोज । 'तुजि २४५ पालने' । 'गज २४६ गाजि २४७ गृज २४८ गृजि २४९
 मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्थाः' । 'गज' मदने च । 'वज २५२ व्रज २५३
 गतौ' । ववजतुः । 'वदव्रज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अव्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्गन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् । 'अट्ट २५४ अतिक्र-
 महिसयोः' । दोषधोऽयम् 'तोपधः' इत्यन्ये । अट्टते । आनट्टे । 'वेष्ट २५५

चिक्षियिव चिक्षियिमेति ॥ क्षेता । क्षेप्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् । आशीलिङि विशेष-
 माह । अकृत्सार्वधातुकयोरिति ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतम् । अयद्विपुलान्त्यतः यातिसप्तम्य-
 न्तमनुवृत्तमङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणम् । तदादिविधिः । दीर्घधृत्या अच इत्युपस्थितमङ्गविशेषणम् ।
 तदन्तविधिः । तदाह । अजन्तस्येत्यादिना ॥ अकृत्सार्वधातुकयोरिति किं । प्रकृत्या तुकम्बा-
 धित्वा परत्वादीर्घो न । चिनुयात् । सार्वधातुकत्वान्नदीर्घः । क्षिजेति ॥ इदुपधः । कूजिनेति ॥
 कूज अव्यक्ते शब्दे इत्यनुपदमेव पठितम् । तत्रैव कूज क्षिज अव्यक्ते शब्दे इति पठितुं युक्त-
 मित्यर्थः । अथैक्यादिति भावः । लजलजि भर्त्सन इति ॥ "भर्त्सनं त्वपवादार्गाः" इत्यमरः ।
 द्वितीय इदित् । आशीलिङि लज्यात् । लज्ज्यात् । लाजलाजि भर्जन इति ॥ आदुपधौ ।
 द्वितीय इदित् । जजजजीत्यादि स्पष्टम् । वजव्रजेति ॥ आद्यस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थाकारव-
 त्वेऽपि नशसददवादिगुणानामित्येत्वाभ्यासलोपौ नेत्याह । ववजतुरिति ॥ अवाजात् अवजीत् ।
 द्वितीयस्य तु संयुक्तहल्मध्यस्थाकारवत्वादेवैत्वाभ्यासलोपयोर्न प्रसक्तिः । अव्राजीदित्यत्र अतो
 हलादेरिति वृद्धिर्विकल्पमाशङ्क्याह । वदव्रजेति वृद्धिरिति ॥ हलन्तन्वादेव सिद्धे व्रजग्र-
 हणस्य अतो हलादेरिति विकल्पनिरासार्थत्वादिति भावः । शुचादयोर्द्विसप्ततितृत्ताः । शाङ्-
 गन्ता इति ॥ शाङ्गन्ताः शाङ्गान्ता इत्यर्थः । शाङ्गन्ता इति कचित्पाठः । अट्टेति ॥ तव-
 र्गतृतीयोपधोऽयम् । चर्त्तृष्टत्वाभ्यां टोपधनिर्देशः । तदाह । दोषधोऽयमिति ॥ तथा च
 अट्टधातोः सनि इटि अट्टि स इति स्थिते । ण्वत्त्वचर्त्तयोरसिद्धत्वाद्जादेर्द्वितीयस्येति प्रवर्तमानं
 द्वित्वम् नन्दास्संयोगादय इति दकारं विहाय टिस् इत्यस्य भवति । ततो हलादिशेषे
 दकारस्य ण्वत्त्वचर्त्तयोः अट्टिटिषत इतीष्टं सिध्यति । स्वाभाविकमूर्धन्योपधत्वे नन्दा इति
 निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्यैव द्वित्वे हलादिशेषेण द्वितीयटकारस्य निवृत्तौ अट्टिषत
 इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति भावः । तोपध इति । अन्य इति ॥ ण्वत्त्वेन तोपधनिर्देश

वेष्टने' । विवेष्टे । 'चेष्ट २५६ चेष्टायाम्' । अचेष्टिष्ट । 'गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ संघाते' । जुगोष्टे । लुलोष्टे । 'घट्ट २५९ चलने' । जघट्टे । 'स्फुट २६० विक सने' । स्फोटते । पुस्फुटे । 'अठि २६१ गतौ' । अण्ठते । आनण्ठे । 'वठि २६२ एकचर्यायाम्' । ववण्ठे । 'मठि २६३ कठि २६४ शोके' । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते । कण्ठते । 'मुठि २६५ पालने' । मुण्ठते । 'हेठ २६६ विबाधायाम्' । विबाधा शाठ्यम् । जिहेठे । 'एठ २६७ च' । एठांचके । 'हिडि २६८ गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे । 'हुडि २६९ संघाते' । जुहुण्डे । 'कुडि २७० दाहे' । चुकुण्डे । 'वडि २७१ विभाजने' । 'मडि २७२ च' । ववण्डे । 'भडि २७३ परिभाषणे' । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे । 'पिडि २७४ संघाते' । पिपिण्डे । 'मुडि २७५ मार्जने' । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते । 'तुडि २७६ तोडने' । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते । 'हुडि २७७ वरणे' । वरणं स्वीकारः । 'हरणे इत्येके । हुण्डते । 'चडि २७८ कोपे' । चण्डते । 'शडि २७९ रुजायां संघाते च' । शण्डते । 'तडि २८० ताडने । तण्डते । 'पडि २८१ गतौ' । पण्डते । 'कडि २८२ मदे' । कण्डते । 'खडि २८३ मन्थे' । 'हेडू २८४ होडू २८५ अनादरे' । जिहेडे । जुहोडे । 'वाडू २८६ आप्लाव्ये' । वशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । बाडते । 'द्राडू २८७ ध्राडू २८८ विशरणे' । द्राडते । ध्राडते । 'शाडू २८९ श्लाघायाम् । शाडते ।

अथ गङ्घ्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'शौटू २९० गर्वे' । शौटति । शुशौट । 'थौटू २९१ बन्धे' । थौटति । 'म्लेटू २९२ भ्रेडू २९३ उन्मादे' । द्वितीयो डान्तः ।

इति भावः । अस्मिन्पक्षे सनि द्वित्वे कर्तव्ये घृत्वस्य सिद्धत्वेऽपि नन्द्रा इति निषेधाभावात्तकार-
विशिष्टस्याटि स इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण टकारस्य निवृत्त्या अतिष्ठित इति रूपमिति भावः ।
आनट्ट इति ॥ इह नन्द्रा इति निषेधो न । तत्र द्वितीयस्यैकाच इत्यनुवृत्तेः । घट्ट चलन
इति ॥ अयञ्चुरादावपि । स्फुट विकसन इति ॥ अयङ्कुटादावपि । अठि गताविति ॥
लिटि नुमि द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे तस्मान्नुड्विहल इति नुडिति मत्वाऽऽह ।
आनण्ठ इति । वठि एकचर्यायामिति ॥ असहायचर्यायामित्यर्थः । मडिचेति ॥ वि-
भाजन इत्यनुषज्यते । मडि भूषायामिति परस्मैपदिषु वक्ष्यते । शाडूश्लाघायामिति ॥
डलयोरैक्यात् । शालत इति काश्यपः । इत्यष्टादशः षट्त्रिंशद्रताः । अथ गङ्घ्यन्ता इति ॥
गडि वदनैकदेश इत्यन्ता इत्यर्थः । म्लेटूभ्रेडू इति ॥ एदुपधौ । द्वितीयोडान्त इति ॥

टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत् । म्लेटति । भ्रेडति । ‘कटे २९४ वर्षा-
वरणयोः’ । ‘चटे’ इत्येके । चकाट । सिचि ‘अतो हलादेर्लघोः’ (२२८४)
इति वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

२२९९ । ह्यन्तक्षणश्चसजागृणिश्येदिताम् । (७-२-५)

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्रयतेरेदितश्च वृद्धिर्नखादिडादौ सिचि । अ-
कटीत् । ‘अट २९५ पट २९६ गतौ’ । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पे-
टतुः । पेटुः । ‘रट परिभाषणे’ । रराट । ‘लट २९८ बाल्ये’ । ललाट । ‘शट
२९९ रुजाविशरणगत्यवसादनेषु’ । शशाट । ‘वट ३०० वेष्टने’ । ववाट । वव-
टतुः । ववटुः । ववटिथ । ‘किट ३०१ खिट ३०२ त्रासे’ । केटति । खेटति ।
‘शिट ३०३ षिट ३०४ अनादरे’ । शेटति । शिशेट । सेटति । सिपेट । ‘जट
३०५ झट ३०६ संघाते’ । ‘भट ३०७ भृतौ’ । ‘तट ३०८ उच्छ्राये’ । ‘खट ३०९

टवर्गवृत्तीयान्त इत्यर्थः । ननु टान्तेष्वस्य कथम्पाठः । चुटुभावकरण इत्यारभ्यानुक्रम्यमाणेष्वे-
वास्य पठितुं युक्तत्वादित्यत आह । टान्त मध्येति । नाथतिवदिति ॥ एष्वृद्धाद्विल्या-
रभ्यानुक्रान्तेषु तवर्गचतुर्थान्तेषु यथा नाथनाष्ट्याच्चेति तवर्गाद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाम्यात्पाठस्त-
द्वदित्यर्थः । कटे इति ॥ कण्ठ्यादिः । चटे इति ॥ नालव्यादिः आद्यस्य लिटि
अभ्यासस्य चुत्वमित्याह । चकाटेति ॥ चकटतुः । द्वितीयस्य चेटतुः वैष्णवापादका-
देशादित्वाभावादित्वाभ्यासलोपौ । प्राप्तायामिति ॥ हलन्तलक्षणाया नित्यवृद्धेर्नेटीति
निषेधमवाधित्वा अतोहलादेरिति वैकल्पिकवृद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः । ह्यन्तन्तेति ॥ ह्यन्त क्षण
श्चस जागृ णि श्चि एदित् एषान्द्वन्द्वात्षष्ठी । ह् म् य् इत्येते वर्णा येषामन्ते ते ह्यन्तन्ताः । तदाह ।
हमयान्तस्येति । क्षणादेरिति ॥ आदिना श्रसजागृ इत्यनयोर्ग्रहणं । ण्यन्तस्येति ॥
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिग्रहणेन तदन्तग्रहणमिति भावः । श्रयतेरिति ॥ श्रिधानोरित्यर्थः ।
एदित इति ॥ एत् इत् यस्येति विग्रहः । वृद्धिर्न स्यादिति ॥ सिचि वृद्धिरित्यतो
नेटीत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । इडादौ सिचीति ॥ सिचि वृद्धिरित्यतः सिचीति
नेटीत्यत इटीति चानुवर्तत इति भावः । अकटीदिति ॥ एदित्वाच्च वृद्धिः । अटपटेति ॥
अत आदेरिति दीर्घं मत्वा आह । आटेति । पेटतुरिति ॥ एत्वाभ्यासलोपौ । वट वेष्टने ।
ववटतुरिति ॥ नशसददवादिगुणानामिति निषेधः । ववटिथेति ॥ अत्र थलि च सेटीति
प्राप्तस्य नशसददेति निषेधः । किटखिट त्रास इति ॥ यद्यपि इत्किटकटीगताविति अग्रे
किटधातुः पठ्यते । तथाप्यर्थभेदात् पुनरिह पाठः । खिटत्रासे किट गतौ चेति पठितुं युक्तम् ।
शिटषिटेति ॥ आद्यस्तालव्यादिः । द्वितीयस्तु षोपदेशः । जट झटेति ॥ आद्यस्य अवै-

काङ्क्षायाम्' । 'णट ३१० नृत्तौ' । 'पिट ३११ शब्दसंघातयोः' । 'हट दीप्तौ' । 'षट ३१३ अवयवे' । 'लुट ३१४ विलोडने' । 'ढान्तोयम्' इत्येके 'चित ३१५ परप्रेष्ये' । 'वित ३१६ शब्दे' । 'बिट ३२७ आ-
क्रोशे' । वशादिः । 'हित' इत्येके । 'इट ३१८ किट ३१९ कटी ३२०
गतौ' । एटति । केटति । कटति । ईकारः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (३०३९)
इतीणिणषेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति ।
अन्येतु 'इ' 'ई' इति प्रश्लिष्य, अयति । इयाय । इयतुः । इयुः । इय-
यिथ-इयेथ । ईय-इयाय-इयय । दीर्घस्य तु 'इजादेश्च-' (२२३७) इत्या-
मि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति । 'मडि ३२१ भूषायाम्' । 'कुडि ३२२ वै-

रूप्यापादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ । द्वितीयस्य तु न । जेटतुः । जझटतुः । नट नृत्तावि-
ति ॥ गोपदेशः । चुरादेरेव नाटेः पर्युदासादयं गोपदेश एव । प्रणटति । इटकिटकटी-
गताचित्ति ॥ कटे वर्षावरणयोरिति कटिः पूर्वमेदित्पठितः । इह ईदित्पठ्यते । एदित्वाभावात्
ह्यचन्तेति वृद्धिनिषेधो न भवति । अकटीत् । अकाटीत् । ननु तर्हि कटेत्येव कुतो न पठ्यत इत्यत
आह । ईकार इति । केचित्त्विति ॥ कटि इति ह्रस्वान्तपाठं मत्वा इदित्वान्नुमि कृते
अनुस्वारे परसवर्णे च कण्टतीति वदन्तीत्यर्थः । अन्येत्विति ॥ उदाहरन्तीत्यन्वयः । प्रश्लि-
ष्येति ॥ कटि इत्यनन्तरम् इ ई इति धातुद्वयं सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्य निर्दिष्टमिति भावः । अय-
तीति ॥ इधातोर्लटि शपि गुणे अयादेशः । इयायेति ॥ णलि द्वित्वे वृद्धौ आयादेशो अभ्या-
सस्याऽसवर्ण इति इयङ् । इयतुरिति ॥ इकारोऽत्र ह्रस्वः । तथाहि इ अतुसिति स्थिते
कित्वाहुणाभावे द्विर्वचनेऽचीति निषेधाद्यणभावे इ इत्यस्य द्वित्वे इ इ अतुसिति स्थिते सवर्णप-
रत्वाद्भ्यासस्य इयङ्भावे सति वार्णादाङ्गम्बलीय इति सवर्णदीर्घम्बाधित्वा एरनेकाच इत्युत्तर-
खण्डस्य यणि इयतुरिति रूपम् । इधातोर्भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तत्र इट्पक्षे रूपमाह ।
इययिथेति ॥ थलि द्वित्वे इटि पित्वेन कित्वाभावात् गुणे अयादेशो अभ्यासस्य इयङ् ।
नचाचः परस्मिन्निति गुणस्य स्थानिवत्त्वेन असवर्णपरत्वाभावात् कथमभ्यासस्य इयङिति वाच्यम् ।
असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रसक्तोः । एवं णलि इयायेत्यत्रापि वृद्धेर्नस्थानिवत्त्वम् ।
थलि इङ्भावपक्षे रूपमाह । इयेथेति ॥ थलि द्वित्वे गुणे अभ्यासस्येयङ् । अथुसि इयथुः ।
इयेति ॥ थस्य अकारादेशो द्वित्वे उत्तरखण्डस्य एरनेकाच इति यणि रूपम् । णलुत्तमोवेति
णित्वपक्षे आह । इयायेति ॥ द्वित्वे पित्वेन कित्वाभावात् वृद्धौ आयादेशो अभ्यासस्य इयङ् ।
णित्वाभावे आह । इययेति ॥ द्वित्वे पित्वेन कित्वाभावात् गुणे अयादेशो अभ्यासस्य इयङ् ।
वसि मसि च क्रादिनियमात्रित्यमिति द्वित्वे उत्तरखण्डस्य एरनेकाच इति यणि इयिव इयिमेति
रूपम् । एता एष्यति अयतु ऐत् अयेत् । आशीर्लिङि तु अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घात्
ईयात् । सिञ्चि वृद्धिः । ऐषीत् । ऐष्यत् । दीर्घस्य त्विति ॥ दीर्घस्य ईधातोर्लिट् ।
तस्य लिटं वर्जयित्वा लडादिषु पूर्ववत् । लिटि विशेषमाह । अयाञ्चकारेति ॥

कल्ये' । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् । 'मुड ३२३ मुड ३२४ मर्दने' । 'चुडि ३२५ अल्पीभावे' । 'मुडि ३२६ खण्डने' । मुण्डति । 'पुडि च' इत्येके । पुण्डति । 'रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तेये' । रुण्डति । लुण्डति । 'रुठि लुठि' इत्येके । 'रुडि लुडि' इत्यपरे । 'स्फुटिर् ३२९ विशरणे । इरित्त्वादङ् । अस्फुटत्—अस्फोटीत् । 'स्फुटि' इत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्डति । 'पठ ३३० व्यक्तायां वाचि' । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत्—अपाठीत् । 'वठ ३३१ स्थौल्ये' । ववठतुः । ववठिथ । 'मठ ३३२ मदनिवासयोः' । 'कठ ३३३ कृच्छ्रजीवने' । 'रट ३३४ परिभाषणे' । 'रठ' इत्येके । 'हठ ३३५ श्रुतिशठत्वयोः' । 'बलात्कारे' इत्येके । हठति । जहाठ । 'रुठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ उपघाते' । ओठति । 'ऊठ' इत्येके । ऊठति । ऊठांचकार । 'पिठ ३३९ हिंसासंक्लेशनयोः' । 'शठ ३४० कैतवे च' । 'शुठ ३४१ प्रतिघाते' । शोठति । 'शुठि' इति स्वामी । शुण्ठति । 'कुठि ३४२ च' । कुण्ठति । 'लुठि ३४३ आलस्ये प्रतिघाते च' । 'शुठि ३४४ शोषणे' । रुठि ३४५ लुठि ३४६ गतौ' । 'चुड् ३४७ भावकरणे' । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्ति । चुचुड् । 'अड् ३४८ अभियोगे' । अड्ति । आनड् । 'कड् ३४९ कार्कश्ये' । कड्ति । चुड्वादयस्त्रयो दोषधाः । तेन किपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । 'क्रीड् ३५० विहारे' । चिक्रीड । 'तुड् ३५१ तोडने' । तोडति । तुतोड । 'तूड्' इत्येके । 'हुड् ३५२ हूड् ३५३ होड् ३५४ गतौ' । हुड्यात्—हूड्यात्—होड्यात् । 'रौड् ३५५ अनादरे' । 'रोड् ३५६ लोड् ३५७ उन्मादे' । 'अड् ३५८ उद्यमे' । अडति । आड । आडतुः । आड् ।

ईधातोरामि गुणे अयादेशः अनुप्रयोगश्च । कुडि वैकल्य इति ॥ वैकल्यम् अविवेक इत्याहुः । अपूर्णभावो वा । मुडमुड मर्दन इत्यादि ॥ स्पष्टम् । पठधातेर्लिटि अनुसादौ किति एत्वाभ्यासलोपौ । तदाह । पेठतुरिति । पेठिथेति ॥ पित्वे अकित्वेऽपि थलिचसेटीत्येत्वाभ्यासलोपौ । अपठीत् । अपाठीदिति ॥ अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धिविकल्पः । वठ स्थौल्य इति ॥ स्थौल्यं स्थूलीभवनम् । नशसदद्वाद्विगुणानामित्येत्वाभ्यासलोपनिषेध इति मत्वा आह । ववठतुः । ववठिथेति । दोषधा इति ॥ घृत्वेन डोषधनिर्देश इति भावः । चुदिति ॥ चुडधातोः किपि हल्ङ्यादिना मुलोपे द्वितीयस्य डस्य संयोगान्तलोपे घृत्वनिवृत्तौ वावसान इति चत्वे चुत् इति रूपम् । अदिति ॥ अडधातोः किपि पूर्ववत् रूपम् । कदिति ॥ कडधातोः किपि रूपम् । इत्यादीति ॥ आदिना जश्त्वेन चुदित्यादिसङ्ग्रहः ।

‘लड ३५९ बिलासे’ । लडति । डलयोर्लरयोश्चैकत्वस्मरणाल्लतीति स्वाभ्या-
दयः । ‘कड ३६० मदे’ । कडति । ‘कडि’ इत्येके । कण्डति । ‘गडि ३६१
वदनेने’ । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्ततः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् । ‘तिष्ट ३६२,
तेष्ट ३६३ छिष्ट ३६४ छेष्ट ३६५ क्षरणार्थाः’ । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी
त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिषे । तेप्ता ।
तेप्स्यते ।

२३०० । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । (१-२-११)

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङात्मनेपदपरः सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः ।
किञ्चान्न गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि ‘झलो झलि’
(२२८१) इति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेपते । तितेपे ।
तेपिता । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे ।

एकत्वस्मरणादिति ॥ शीक्षादाविति शेषः । गडि वदनेति ॥ तवर्गान्तेषु गदीति गतम् ।
परस्मैपदिनः शौट् गर्व इत्यादयो गताः । तिष्ट इति ॥ प्रथमत्रयाविदुपधौ । द्वितीयचतुर्थौ एदुपधौ ।
तृतीयचतुर्थौ षोपदेशौ च । तकारस्य घृत्वेन दकारस्य निर्दिष्टतया दन्त्यपरकसादित्वात् । आद्य
इति ॥ तिष्ट धातुरित्यर्थः । भाष्यादौ अनुदात्तोपदेशेष्वस्य पाठादिति भावः । बभ्रामेति ॥ भाष्य-
विरुद्धत्वादिति भावः । आद्यस्योदाहरति । तेपत इति ॥ शपि लघूपधगुणः । तितिप
इति ॥ असंयोगादिति किञ्चान्न गुणः । अथ तितिपिष इत्यत्र एकाच उपदेश इति
निषेधमाशङ्क्याह । क्रादिनियमादिति । तेप्स्यत इति ॥ लोडादौ तु, तेपताम् ।
अतेपत । तेपत । अथाशीलिङि सीयुटि सुटि तिप्सीष्टेति रूपं वक्ष्यति । तत्र लघू-
पधगुणे प्राप्ते । लिङिति ॥ इको झलिति हलन्ताच्चेति च, सूत्रमनुवर्तते । असंयोगादित्यतः
किदिति । इक इति सामीप्ये षष्ठी । हलि अन्वेति । तदाह । इक्समीपादित्यादिना ॥
आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव विशेषणम् । नतु लिङः । लिङादेशस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वा-
भावात् । इकः किं । वह् वक्षीष्ट । सति तु किञ्चे वचिस्वपीति सम्प्रसारणं स्यात् । आत्मनेपदेषु
किम् । अद्राक्षीत् । इह किञ्चे सति सृजिदृशोर्ज्ञेयमकिर्तात्यन्म स्यात् । अतिप्तेति ॥ लुङस्ता-
देशे, च्लि, सिच् । झलोझलीति लोपः । आत्मनेपदपरकत्वेन सिचः कित्वात् न लघूपधगुणः ।
अथ तेष्टधातोरेदुपधत्वस्य प्रयोजनमाह । तितेपे इति ॥ इदुदुपधत्वे तु कित्वाद्गुणो न स्यादिति
भावः । सेट्कोऽयमिति सूचयति । तेपितेति ॥ तेपिषीष्ट । अतेपिष्ट । छिष्ट धातोस्तु धात्वादेः षस्स
इति सत्वे घृत्वनिवृत्त्या लटि स्तेपत इति रूपं सिद्धवत्कृत्य लिटि रूपमाह । तिष्टिप इति ॥ शर्पूर्वाः
खय इति तकारः शिष्यते । षकारस्य निवृत्तौ घृत्वनिवृत्तेः कित्वात् गुणः । तिष्टेप इति ॥

‘तेपृ’ कम्पने च । ‘ग्लेपृ ३६६ दैन्ये’ ग्लेपते । ‘टु वेपृ ३६७ कम्पने’ वेपते । ‘केपृ ३६८ गेपृ ३६९ ग्लेपृ ३७० च’ । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पन इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थ-भेदात्पुनः पाठः । ‘मेपृ ३७१ रेपृ ३७२ लेपृ ३७३ गतौ’ । ‘त्रपूष् ३७४ ल-ज्जायाम्’ । त्रपते ।

२३०१ । तृफलभजत्रपश्च । (६-४-१२२)

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्वादिङ् । त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिषीष्ट—त्रप्सीष्ट । ‘कपि ३७५ चलने’ कम्पते । चकम्पे । ‘रबि ३७६ लबि ३७७ अबि ३७८ शब्दे’ । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे । ‘लबि ३७९ अवसंसने च’ । ‘कबृ ३८० वर्णे’ । चकबे । ‘क्लीबृ ३८१ अधाष्ट्ये’ । चिक्लीबे । ‘क्षीबृ ३८२ मदे’ । क्षीबते । ‘शीभृ ३८३ कथने’ । शीभते । ‘चीभृ ३८४ च’ । ‘रेभृ ३८५ शब्दे’ । रिरेभे । ‘अभिरभी’ कचित्पठ्येते । अम्भते । रम्भते । ‘प्रभि ३८६ स्कभि ३८७ प्रतिबन्धे’ । स्तम्भते । उत्तम्भते । नुम्यनुस्वारः । ‘उदः स्थास्तम्भोः—’ (११८) इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । ‘स्तम्भेः’ (२२७२) इति पत्वं तु न भवति ।

ष्टेपृधातोः रूपम् । तेपृ कम्पने चेति ॥ चात्क्षरणे । वस्तुतस्तु चकारेण क्षरणार्थस्य लाभात् । पूर्वत्रास्य पाठस्यक्तुं शक्यः । केचित्तु, देपृ इति वर्गतृतीयादि पठन्ति । चात्कम्पने गतौ चेति ॥ अनुक्तसमुच्चयार्थ इति भावः । एतच्च टुवेपृकेपृगेपृग्लेपृकम्पन इत्येव सिद्धे पृथक्पाठाल्लभ्यते । अर्थभेदादिति ॥ ग्लेपृ दैन्ये इति पूर्वं पठितम् । इह तु अर्थभेदान् पुनः पाठः । अन्यथा ग्लेपृ दैन्ये कम्पने गतौचेति गौरवं स्यादिति भावः । त्रपूपिति ॥ ऊकारष्वकारश्च इत् । अदुपधः । असंयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेवाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह । तृफलेति । अत एकहल्मध्ये इत्यतः अत इति लिटौति चानुवर्तते । ध्वसोरित्यतः एदिति अभ्यासलोपश्चेति च । गमहनेत्यस्मात् कितीति । थलिच सेटौति सूत्रञ्च । तदाह । एषामिति ॥ गुणशब्देन भाविताकारवत्त्वाद्विरुपादेशाद्द्वित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्च प्राप्ते विधिरयम् । आनम्ब इति ॥ द्विहल्लवानुद् । प्रभिस्कभीति ॥ आद्यः षोपदेशः । ध्रुत्वेन तकारस्य टकारनिर्देशेन दस्यपरकसादित्वात् ततः षस्य सत्वे ण्वत्वस्य निवृत्तिः । तदाह । उत्तम्भत इति । नुम्यनुस्वार इति ॥ इदित्वानुम्भि नश्चापदान्तस्येति तस्यानुस्वारः । अनुस्वारस्य ययीति तस्य परसवर्णः सकारः । प्रम्भ इत्येव पाठे तु आशीलिङि अनिदितामिति नलोपः स्यादिति भावः । पूर्वसवर्ण इति ॥ सकारस्य थकारः । तस्य खरिचेति चत्वे तकार इत्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् उदस्थास्तम्भोरित्यत्र ह्रस्वनधौ प्रपञ्चितम् ।

शुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्वीजं तु ‘—स्थास्तम्भोः’ (११८)
इति पवर्गीयोपधपाठः ‘स्तम्भेः’ (२२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ।
केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते विष्टम्भते । ष्टम्भते । टष्टम्भे ।
‘जभी ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे’ ।

२३०२ । रधिजभोरचि । (७-१-६१)

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट ।
जृम्भते । जजृम्भे । ‘शल्भ ३९० कथने’ । शशल्भे । ‘वल्लभ ३९१ भोजने’ ।
दन्त्योष्ठ्यादिः । वल्लभे । ‘गल्भ ३९२ धाष्टर्थे’ । गल्भते । ‘श्रम्भु ३९३
प्रमादे’ । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्त्रम्भते वा । ‘ष्टुभु ३९४ स्तम्भे ।
स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । ‘गुपू ३९५’ रक्षणे ।

विस्तम्भत इति ॥ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेध इति भावः । नन्वेवमपि स्तम्भेरिति
षत्वङ्कुतो न स्यादित्यत आह । स्तम्भेरिति ॥ षत्वन्तु न भवति । कुत इत्यत आह ।
शुविधाविति ॥ स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु स्कुम्भ्यश्नुश्चेति सूत्रे निर्दिष्टस्यैव प्रतिपदो-
क्तषत्वविधौ ग्रहणादित्यर्थः । नन्वेवं सति उदस्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णविधावपि सौत्रस्यैव ग्रहणं
स्यादित्यत आह । तद्वीजन्त्विति ॥ षत्वविधौ सौत्रस्यैव ग्रहणं पूर्वसवर्णविधौ तु तदन्य-
स्येत्यत प्रमाणमित्यर्थः । ननु पूर्वसवर्णविधौ मोपधस्य । षत्वविधौ तु नोपधस्य पाठ
इत्यत किं प्रमाणमित्यत आह । इति माधव इति ॥ पाणिनिशिष्यपरम्परैव तत्र प्रमाण-
मिति भावः । लिटि शर्पूर्वाः खय इति षकारस्य निवृत्तौ ष्ट्वनिवृत्त्या तकारः शिष्यते ।
तस्तम्भे । टकार औपदेशिक इति स्वाभाविक एव टकारो ननु ष्ट्वसम्पन्न इत्यर्थः । तन्मते
विष्टम्भत इति ॥ तथा च । षकारस्यापि स्वाभाविकत्वात् षत्वविधौ स्तम्भेरेव ग्रहणे
षकारो निर्बाध इति भावः । टष्टम्भ इति ॥ शर्पूर्वा इति टकार एव शिष्यत इति भावः ।
जभी जृभि गात्रविनाम इति ॥ गात्रस्य विनामः वक्रभावः । आद्य ईदित् । द्वितीय
ईदित् । आद्यस्य ईदित्वं श्वादितो निष्ठायामिति इण्निषेधार्थम् । रधिजभोरिति ॥ रध
हिंसायामिति इयन्विकरणस्य चतुर्थान्तस्य इका निर्देशः । इदितो नुम् धातोरित्यतः नुमित्यनु-
वर्तते । तदाह । एतयोरिति ॥ अनिदित्वात् नुम्विधिः । जम्भत इति ॥ शपि नुम् ।
जम्भितेत्यादाविटि अचपरकत्वान्नुम् । अचि किम् । रद्धा । जञ्धा । श्रम्भु इति ॥
अकारमध्यः । षुम्भुस्तम्भ इति ॥ ष्ट्वेन तकारस्य टः षोपदेशोऽयम् । विष्टोभत इति ॥
उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । व्यष्टोभिष्टेति ॥ प्राक्सितादङ्ग्यवायेऽपीति षत्वम् । तिष्ठ
इत्यादयः स्तोभत्यन्ता अनुदात्तेतो गताः । गुपू रक्षण इति ॥ ऊदित्यम् । गुपूधूपेति ।

२३०३ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । (३-१-२८)

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । 'पुगन्त-' (२१८९) इति गुणः ।

२३०४ । सनाद्यन्ता धातवः । (३-१-३२)

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वा-
ल्लडादयः । गोपायति ।

२३०५ । आयादय आर्धधातुके वा । (३-१-३१)

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

२३०६ । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । (३-१-३५)

कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चास्प्रत्याल्लिटि न तु मन्त्रे ।

कास्यनेकाजग्रहणं कर्तव्यम् ।

एभ्य इति ॥ गुपू धूप विच्छि पणि पनि इत्येभ्य इत्यर्थः । अर्थनिर्देशाभावादाह । स्वार्थे
इति ॥ आयप्रत्ययः अकारान्तः । तत्फलन्तु गोपायतन्नमुमनस्यमान इत्यत्र गोपायेत्यस्य
धातुस्वरेणान्तोदात्तस्य शबकारेण एकादेशस्यापि, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वे, तमित्यस्य
अदुपदेशात्परसार्वधातुकत्वेन अनुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वमिति
बोध्यम् । धातोरेकाच इत्यतो धातेरित्यनुवृत्त्या धातेरिति विहितत्वादायप्रत्ययस्यार्धधातुकत्वात्
तत्कार्यं गुणादि भवति । तदाह । पुगन्तेति । गुण इति ॥ नन्वायप्रत्ययान्तस्य
भ्वादिषु पाठाभावेन धातुत्वाभावात् कथमस्माल्लडादय इत्यत आह । सनाद्यन्ता
इति ॥ गुप्तिजिकिञ्च्यः सनित्यारभ्य कमेर्णिङित्यन्तैः मूर्त्रैः सनादिप्रत्ययान्विधाय
सूत्रमिदं पठितम् । सन् आदिर्येषां ते सनादयः णिङ्प्रत्ययपर्यन्ताः, ते अन्ते येषां ते
सनाद्यन्ता इति विग्रहः । तदाह । सनादयः कमेर्णिङन्ता इति ॥ सन्क्यच्-
काम्यच् क्यङ् क्यषोऽथाचारक्किब्णिज्यङौ तथा । यगायईयङ् णिङ्चेति द्वादशमी स-
नादयः । इति सङ्ग्रहः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणप्रतिषेधादिह तदन्तग्रहणम् । धातु-
त्वादिति ॥ आयप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । गोपायतीति ॥ शपि अतो गुण इति पररूपम् ।
आयादय इति ॥ आयः आदिः येषां ते आयादयः । आय ईयङ् णिङ्चेति त्रय आयादयो
मताः । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः, ऋतेरीयङ्, कमेर्णिङित्युत्तरमस्य सूत्रस्य पाठात् । विव-
क्षायामिति ॥ आर्धधातुक इति विषयसप्तमीति भावः । परसप्तमीत्वेन गोपायितेत्यत्र अतो-
लोपो न स्यात् । आर्धधातुकोपदेशकाले अदन्तत्वाभावादिति भावः । तथा च लिटि आयप्र-
त्ययस्य विकल्पः स्थितः । तत्र आयप्रत्ययपक्षे आह । कास्प्रत्ययादिति ॥ आम् अमन्त्रे इति
च्छेदः । चकास् दीप्तौ, जाग्र निद्राक्षये, इत्यादिभ्योऽपि लिटि आशिष्यते । तदर्थमाह । कास्यने-
काजिति ॥ ननु यद्यस्मिन् वार्तिके, सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणमपि सम्बध्यते । तदा कास्धातोश्च

सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ।

२३०७ । आर्धधातुके । (६-४-४६)

इत्यधिकृत्य ।

२३०८ । अतो लोपः । (६-४-४८)

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादाधधातुके परे । गोपायांचकार । गोपायांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्त्वाद्देद् । जुगोपिथ—जुगोपथ । गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । गोपाय्यात्—गुप्यात् । अगोपायीत्—अगोपीत्—अगौप्सीत् । ‘धूप ३९६ संतापे’ । धूपायति ।

अनेकाचश्च प्रत्ययान्ताच्चेति । ततश्च अ इवाचरति अति क्बिबन्ताल्लडादयः । लिटि औ अतु-
रित्यादीष्टत्र सिद्ध्येत् । प्रत्ययान्तत्वेन आमः प्रसङ्गात् । यदि तु कासुधातोश्च अनेकाचः प्रत्यया-
न्ताच्चेति व्याख्यायेत, तदा चकासु जाप्रादिभ्यो नखादित्यत आह । प्रत्ययग्रहणमपनीये-
ति ॥ तथाच कासुधातोर्नेकाचश्च आमिल्येतावतैव लभ्यत इति नोक्तदोषद्वयमितीति भावः ।
वस्तुतस्तु अ इवाचरति अतीत्यादि नास्त्येवेति सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते । तथा च गोपाय
आमिति स्थितम् । अतो लोप इति ॥ अनुदात्तोपदेशवनतीत्यतः उपदेशग्रहणमित्यनुवर्तते ।
आर्धधातुक इत्यधिकृतम् । तदिह आवर्तते । एकमुपदेशे अन्वेति । द्वितीयन्तु लोपे परनिमित्तम् ।
तदाह । आर्धधातुकोपदेश इत्यादिना ॥ आर्धधातुकोपदेश इति किम् । अयपय गतौ ।
आभ्यां क्किपि, लोपो व्योरिति लोपे, ह्रस्वस्य पितीति तुकि, अपृक्तलोपे, अत् पत्, इतीष्यते । अत्र
यलोपे सति अतो लोपो न भवति । आर्धधातुकोपदेशकाले धातुत्वाद्यकारान्तत्वात् । आर्धधातुको-
पदेश इत्यत्र आर्धधातुकग्रहणाभावे चिकीर्षितमित्यत्र अल्लोपो न स्यात् । सन उपदेशकाले नका-
रान्तत्वात् । आर्धधातुकग्रहेणेतु न दोषः । अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रत्ययादेव क्तप्रत्ययस्य आर्ध-
धातुकस्योत्पत्तेः । आर्धधातुके पर इति किम् । कथयति । चुरादावदन्तोऽयम् । अत्र उपधावृद्धिर्न
भवति । अचःपरस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । आर्धधातुके पर इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परनिमित्त-
कत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तथाच प्रकृते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति
सिद्ध्यति । यद्यपि सर्वर्णदीर्घेणाप्येतात्सिद्धम् । तथापि न्याय्यत्वादतो लोप उपन्यस्तः । आयप्रत्यया-
भावपक्षे आह । जुगोपेति ॥ पित्वेन कित्वाभावाल्लघूपधगुणः । जुगुपतुरिति ॥ कित्वात्र गुणः ।
ऊदित्त्वाद्देडिति ॥ थलादाविति शेषः । जुगुपिव । जुगुप्व । जुगुपिम । जुगुप्म । क्रादिनियमस्तु
नञ्प्राप्तस्यैवाभावस्य । नतु विभाषादिलभ्यस्येति षिधू शास्त्र इत्यलोक्तम् । गोपायितेति ॥ छुटि
आम्प्रत्ययपक्षे नित्यमिद् । आयप्रत्ययाभावपक्षे इङ्क्विकल्पः । ऊदित्वस्य केवले चरितार्थत्वात् ।
तदाह । गोपिता, गोप्तेति ॥ गोपायिष्यति । गोपिष्यति । गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् ।
गोपायेत् । आशीर्लिङि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह । गोपाय्यादिति ॥ आयप्रत्ययाभावे
आह । गुप्यादिति ॥ छुटि सिचि आयप्रत्ययपक्षे आह । अगोपायीदिति ॥ आयप्रत्य-

धूपायाश्चकार । धूप । धूपायितासि । धूपितासि । ‘जप ३९७ जल्प ३९८ व्यक्तायां वाचि’ । ‘जप’ मानसे च । ‘चप ३९९ सान्त्वने’ । ‘षप ४०० समवाये’ । समवायः संबन्धः, सम्यगवबोधो वा । सपति । ‘रप ४०१ लप ४०२ व्यक्तायां वाचि’ । ‘चुप ४०३ मन्दायां गतौ’ । चोपति । चुचोप । चोपिता । ‘तुप ४०४ तुम्प ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९ त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः’ । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्वाभावान्नलोपो न । ‘किदाशिषि’ (२२१६) इति कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । ‘प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि’ इति पारस्करादि-गणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । शितपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्च-मषष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्विती-यान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः । ‘पर्प ४१२ रफ ४१३ रफि ४१४ अर्ब ४१५ पर्ब ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कर्ब ४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ षर्ब ४२४ चर्ब ४२५ गतौ’ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति । पव-र्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्वति । चर्बति । ‘कुबि ४२६ आच्छादने’ । कुम्बति । ‘लुबि ४२७ तुबि ४२८ अर्दने’ । लुम्ब-ति । तुम्बति । ‘चुबि ४२९ वक्त्रसंयोगे’ । चुम्बति । ‘पृभु ४३० घृम्भु ४३१

याभावपक्षे इटि रूपमाह । अगोपीदिति ॥ इट ईटीति सिज्जलोपः । नेटीति हलन्तलक्षणद्वेनि-षेधः । इडभावेतु इटः परत्वाभावात् नसिज्जलोप इत्याह । अगौप्सीदिति ॥ वदव्रजेति वृद्धिः । अगोपायिष्यत् । अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । धूप सन्ताप इति ॥ गुपधूप इत्यायः । आर्षधातुके तद्विकल्पः । षप समवाय इति ॥ षोपदेशोऽयम् । चुप मन्दायामिति ॥ चवर्गप्रथमादि-रयं । चवर्गादिस्त्वनिट्कः । तुपतुम्पेति ॥ अष्टावप्युदुपधाः तृतीयचतुर्थौ सप्तमाष्टमौ च रेफ-वन्तः इति मूले स्पष्टीभाविष्यति । तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह । संयोगादिति ॥ आशी-लिङि विशेषमाह । किदाशिषीति । प्राक्तुम्पताविति ॥ शितपा निर्देशोऽयम् । तुम्पधातौ परे सुट् स्यात् गविकर्तरि सतीत्यर्थः । आदेः परस्येति तुम्पधातोः सुट् आद्यवयवः सुङ्विधावस्मिन् तुम्पताविति शितपानिर्देशस्य प्रयोजनमाह । शितपानिर्देशाद्यङ्लुकि नेति ॥ शितपा शपा-ऽनुबन्धेनेत्युक्तेरिति भावः । पृभुपृम्भु इति ॥ ऋदुपधौ षोपदेशौ । सृभ्यादिति ॥ आशी-

हिंसार्थौ' । सभति । ससर्भ । सभिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृभ्यात् ।
'षिभु षिभि' इत्येके । सेभति । सिम्भति । 'शुभ ४३२ शुम्भ ४३३ भाषणे' ।
'भासने' इत्येके । 'हिंसायाम्' इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता अनुदात्तेतो दश । 'घिणि ४३४ घुणि
४३५ घृणि ४३६ ग्रहणे' । नुम् । ष्टुत्वम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते ।
जुघुण्णे । घृण्णते । जघृण्णे । 'घुण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमणे' । घोणते । घू-
र्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ । 'पण ४३९ व्यवहारे स्तुतौ च' । पन ४४० च,
स्तुतावित्येव संबद्धयते पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः ।
व्यवहारे तु, पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थ-
त्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायां चकार । पेणे । पणायि-
तासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति । पनायां चकार ।
पेने । 'भाम ४४१ क्रोधे' । भामते । बभामे । 'क्षमूष् ४४२ सहने' । क्षम-
ते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षंध्वे । चक्षमिवहे ।

लिङि अनिदित्वान्न लोपः । षिभु षिभि इत्येक इति ॥ इदुपधौ द्वितीय इदित् । शुभ शुम्भेति ॥
द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्वान्न लोपः । इति गुप् इत्यादयः पवर्णान्ताः परस्मैपदिनो गताः ।
कस्यन्ता इति ॥ कसु कान्तौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । घुण घूर्णेति ॥ द्वितीयस्य दीर्घपाठः
स्पष्टार्थः । उपधायञ्चेल्येव दीर्घसिद्धेः । केचित्तु । घूर्णेति द्वस्मेव पठन्ति । स्तुतावित्ये-
वेति ॥ न तु व्यवहार इत्येवकारार्थः । पृथङ्निर्देशादिति ॥ अन्यथा पणपन व्यवहारे-
स्तुतौचेल्येव निर्देशादिति भावः । यद्यपि पृथङ्निर्देशो यथासङ्ग्यनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं श-
ङ्क्यम् । तथापि सम्प्रदायानुरोधादेवमुक्तम् । पनिसाहचर्यादिति ॥ पनधातुः स्तुतावेव
वर्तते । तत्साहचर्यात् गुप्पूष्पविच्छेत्यत्र पणधातुरपि स्तुत्यर्थक एव गृह्यते । नतु व्यवहारार्थ-
कः । अतः स्तुतावेव पणधातोरायप्रत्ययः । न तु व्यवहारे इत्यर्थः । केतव्यद्रव्यस्य मूल्यनि-
र्धारणाय प्रश्नप्रतिवचनात्मको व्यवहारः । ननु स्तुतौ पणायतीति रूपं वक्ष्यमाणमनुपपन्नम् ।
पणधातोरनुदात्तेत्वेनात्मनेपदापत्तेः । न च आयप्रत्ययान्तस्यानुदात्तेत्वनेति शङ्क्यम् । पण-
धातौ श्रुतस्यानुदात्तेत्वस्य आनर्थक्यात्तदङ्गन्यायेन आयप्रत्ययान्ते अन्वयोपपत्तेरित्यत आह ।
स्तुताविति ॥ अनुबन्धस्य अनुदात्तात्मकस्य । इतः आर्धधातुकविषये कदाचिदायप्रत्यय-
विनिर्मुक्ते चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादात्मनेपदभेत्यर्थः । एवञ्च तुल्यन्यायत्वादेकाच्च उपदेश
इति निषेधोऽपि नेति सूचितम् । क्षमूष् सहन इति ॥ षिद्धिदादिभ्योऽङित्याद्यर्थं षित्वम् ।
ऊदित्वादिङ्गिकल्पं मत्वाऽऽह । चक्षमिषे । चक्षंसे इति ॥ इडभावपक्षे अनुनासिकस्य क्ति-
ञ्जलेरिति दीर्घस्तु न भवति । किसान्वच्येण तिङ्भिन्नस्यैव झलादेस्तत्र ग्रहणात् । वहिमह्यो-

२३०९ । म्वोश्च । (८-२-६५)

मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षमिवहे-चक्षण्वहे । चक्षमिमहे-चक्षण्महे । क्षमिष्यते-क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि, क्षमिषीष्ट-क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट-अक्षंस्त । 'कमु ४४३ कान्तौ' । कान्तिरिच्छा ।

२३१० । कमेर्णिङ् । (३-१-३०)

स्वार्थे । ङित्वात्तङ् । कामयते ।

२३११ । अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु । (६-४-५५)

'आम्' 'अन्त' 'आलु' 'आय्य' इत्नु' 'इष्णु' एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । 'आयादय आर्धधातुके वा' (२३०५) । चकमे । कामयिता-कमिता । कामयिष्यते-कमिष्यते ।

रिडभावपक्षे विशेषमाह । म्वोश्चेति ॥ मोनोधातोरित्यनुवर्तते । तदाह । मान्तस्येति । णत्वमिति ॥ षात्परत्वात् अट्कुप्वाडिति नकारस्य णत्वमित्यर्थः । कमु कान्ताविति ॥ उदितोवेति क्तायां इडविकल्पार्थमुदित्वम् । कान्तिशब्दस्य प्रभापरत्वभ्रमं वारयति । कान्तिरिच्छेति ॥ स्वर्गकाम इत्यादौ कमेरिच्छायां प्रयोगवाहुल्यदर्शनादिति भावः । कामोऽभिलाषस्तर्षश्चेत्यमरः । कमेर्णिङिति । शेषपूरेण सूत्रं व्याचष्टे । स्वार्थे इति ॥ अर्थविशेषानिर्देशादिति भावः । णडावितौ । आयादय आर्धधातुके वेत्यत्र णिचो ग्रहणव्यावृत्तये ङित्करणम् । ङित्वात्तङिति ॥ नत्वनुदात्तेत्वात्तङ् । शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः । कामयत इति ॥ णिङि अत उपधाया इति वृद्धौ कामि इति णिङन्तम् । किङिति चेति निषेधस्तु न । अनिग्लक्षणत्वात् । णिङन्तस्य धातुत्वात् लडादयः । तत्र लटि शपिगुणे अयादेशे कामयत इति रूपम् । कामयेते इत्यादि सुगमम् । लिटि कास्यनेकाच इत्यामि आम इति लिटो लोपे, कामि आम् इति स्थिते, सार्वधातुकेति गुणम्बाधित्वा णेरनिटि इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते । अयामन्तेति ॥ अय् इति छेदः । णेरनिटीत्यतो णेरित्यनुवर्तते । तदाह । णेरयादेशः स्यादिति ॥ तथा च कामयामित्यामन्तं स्थितम् । ततः कृञ्प्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगाङ्गिङिति मत्वाऽऽह । कामयाञ्चक्रे इति ॥ णिङ आयादिष्वन्तर्भावाङ्गिडादावार्धधातुके तद्विकल्पमुक्तं स्मारयति । आयादय इति । चकम इति ॥ सेट्कोऽयम् । चकमिषे । चकमिष्वे । चकमिवहे । चकमिमहे । कामयितेति ॥ लुटि णिङ्पक्षे तासि इति वृद्धौ गुणे अयादेशे रूपम् । कमिता । कामयिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट । अथ णिङन्तात् कामि इत्यस्माल्लुङ्

२३१२ । णिश्रिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ् । (३-१-४८)

प्यन्तात् श्रयादिभ्यश्च च्लेश्रङ् स्यात्कर्त्तर्ये लुङि परे । 'अकाम्' 'इ' 'अत' इति स्थिते ।

२३१३ । णेरनिटि । (६-४-५१)

अनिडादार्धधातुके परे णेलोपः स्यात् । परत्वात् 'एरनेकाचः—' (२७२) इति यणि प्राप्ते ।

'प्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन ।'

इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु 'अनिटि' इति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य वि-

तादेशे च्लेः सिजादेशे प्राप्ते । णिश्रीति ॥ णि श्रि द्रु सु एषां द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णीति तदन्तस्य ग्रहणम् । च्लिलुङीत्यतो लुङीति, च्लेः सिजित्यतः च्लेरिति चानुवर्तते । तदाह । प्यन्तादित्यादिना ॥ चडावितौ । णेरनिटीति ॥ आर्धधातुक इत्यधिकृतम् । अतो लोप इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते । अनिटीत्यस्य आर्धधातुकविशेषणत्वात् तदादिविधिः । तदाह । अनिडादाविति ॥ तथाच णिलोपे काम् अ त इति स्थिते । परत्वादिति ॥ एरनेकाच इत्यस्य णेरनिटीत्यपेक्षया परत्वाणिलोपं बाधित्वा यणि प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु यणि लोपो दुर्लभः णेरभावात् । स्थानिवत्त्वेऽपि यणा बाधितस्य पुनरुन्मेषो दुर्लभः । वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम् । यन्स्थानिनमिकारं अल्धर्मणित्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्तमानस्य णिलोपस्यात्विति त्वेन तत्र स्थानिवत्त्वासम्भवात् । स्पष्टा चेयं रीतिः भोगो इति सूत्रभाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । प्यङ्गोपाविति ॥ णिलोपः इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाः एभ्यः, अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेकः । तथा च पूर्वविप्रतिषेधादिह यणं बाधित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । ननु अततक्षत्, आटिटत्, कारणा, कारकः, कार्यते, इति वक्ष्यमाणेषु वार्त्तिकोदाहरणेषु क्रमेण इयङ् यण् गुण वृद्धिदीर्घाणामवश्यं प्राप्तेर्णिलोपस्य निरवकाशत्वादेव इयङादिबाधकत्वसम्भवादिदं वार्त्तिकं व्यर्थम् । सुधियौ, प्रध्यौ, कर्ता, चकार, इत्यादौ इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणां सावकाशत्वादित्यत आह । णिलोपस्यत्विति ॥ पचधातोर्णिचि उपधावृद्धौ, पाचि इति प्यन्तात्, स्त्रियां क्तिनिति क्तिनि, तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च इति इणिविधे णेरनिटीति णिलोपे कुत्वे पाक्तिरिति स्थितिः । क्तिजन्तमिति पाठे तु, क्तिच् चौच संज्ञायामिति बोध्यः । पाक्तिरिति कस्यचित्संज्ञा । अत्र इयङादीनां अप्रसक्ते णिलोपस्यापि सावकाशत्वं तुल्यम् । तत्र अततक्षदित्यादौ परत्वादियङादिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्त्तिकमिदमारम्भणीयमिति भावः । वार्त्तिकं व्यर्थमेवेत्याह । वस्तुतस्त्विति । आर्धधातुकमात्रमिति ॥ कृत्स्नमनिडादार्धधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थः । तथाहि । अततक्षदित्यादौ परानपि इयङादीन् णिलोपः अपवादत्वात् बाधते । परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् ।

षयः । तथाचैयङादेरपवाद एवायम् । इयङ् । अततक्षत् । यण् । आटिटत् ।
गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते ।

२३१४ । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । (७-४-१)

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ।

२३१५ । चङि । (६-१-११)

चङि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ।

परत्वादियङादीनां णिलोपबाधकत्वाभ्युपगमे हि णेरानिटीत्यत्र अनिटीति व्यर्थम् । कारयितेत्यादाविडाद्यार्धधातुके गुणेनैव णिलोपस्य बाधसिद्धेः । ततश्च अनिटीति वचनसामर्थ्यादनिडादावार्धधातुके सर्वस्मिन्परे णिलोप इति विज्ञायते । एवञ्च अततक्षदित्यादावियङादिप्रवृत्तियोग्येऽप्यार्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य निरवकाशत्वादपवादत्वादेव णिलोपेन इयङादिबाधसिद्धेर्वार्त्तिकमिदं व्यर्थमिति भावः । अपवाद एवायमिति ॥ णिलोप इत्यर्थः । अतो लोपस्तु चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धिः, चिकीर्ष्यादित्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घञ्, बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति । नह्यतो लोपो वृद्धिर्दीर्घयोरपवादः । गोपायितेत्यादौ वृद्धिर्दीर्घयोरप्राप्तयोरप्यतो लोपस्यारम्भादित्यलम् । इयङिति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । अततक्षदिति ॥ तक्षधातोर्ण्यन्ताल्लुङ्-स्तिपि इकारलोपे चङि द्वित्वे संयोगपूर्वकत्वादेरनेकाच इति यणभावे इयङि प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधात् णिलोपे हलादिशेषे अडागमे अततक्षदिति रूपम् । यणित्युदाहरणसूचनम् । आटिटदिति ॥ अटधातोर्ण्यन्तात् आटि इत्यस्मात् लुङि तिपि इकारलोपे चङि टि इत्यस्य द्वित्वे एरनेकाच इति यणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे आटि वृद्धौ रूपम् । गुण इत्युदाहरणसूचनम् । कारणेति ॥ स्त्रियामित्यधिकारे कृञ्धातोर्ण्यन्तात् कारि इत्यस्मात् प्यासधन्थोयुजिति युचि अनादेशे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे स्त्रीत्वाद्यापि कारणेति रूपम् । वृद्धिरित्युदाहरणसूचनम् । कारक इति ॥ कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्माज्जुलि अकादेशे वृद्धिर्बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे रूपम् । दीर्घ इत्युदाहरणसूचनम् । कार्यत इति ॥ कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपः । तथाच प्रकृते काम् इ अ त इत्यत्र एरनेकाच इति यणं बाधित्वा णिलोपे काम् अ त इति स्थितम् । णौचङीति ॥ अङ्गाधिकादाह । यदङ्गमिति ॥ उपधायाः किम् । अचकांक्षत् । चङि किम् । कारयति । णौ किम् । चङ्युपधायाह्रस्व इत्युच्यमाने अदीदपादित्यत्र दाधातोः ण्यन्तात् लुङि चङि दा इ अ त इति स्थिते आकारस्य ह्रस्वे सति पुक् न स्यात् । णावित्युक्तौ तु आकारस्य णौ परत उपधात्वाभावात् ह्रस्वः । तथाच प्रकृते कम् अ त इति स्थितम् । चङीति ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति अजादेर्द्वितीयस्येति चाधिकृतम् । लिटिधातोर्नभ्यासस्येति सूत्रं लिटि इति वर्जमनुवर्तते । तदाह । चङि पर इत्यादीनां ॥ द्विर्वचनेऽचीति निषेधस्तु न शङ्क्यः । द्वित्वनिमित्तचङः उपधया व्यवहितत्वात् ।

२३१६ । सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे । (७-४-९३)

‘चङ्परे’ इति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो णिः । स च ‘अङ्गस्य’ इति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावगलोपेऽसति । अथवा ‘अङ्गस्य’ इति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ।

२३१७ । सन्यतः । (७-४-७९)

तथाच कम् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे ककम् अ त इति स्थितम् । सन्वल्लघुनीति ॥ अनगलोप इति छेदः । बहुव्रीहिरिति ॥ चङ् परो यस्मादिति विग्रह इति भावः । कर्मधारय-माश्रित्य चङि परे इति नार्थः । परग्रहणवैयर्थ्यात् । ननु बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि अत्र लोपोऽभ्यासस्त्येत्यतः अभ्यासस्त्येत्यनुवृत्तौ चङ्परके लघुनि परे अभ्यासः सन्वदित्यर्थो लभ्यते । तथा सति अप्यन्तेभ्यः श्रिदुसुभ्यश्चङि द्वित्वे अशिश्रियत् । अदुद्रवत् । असुस्रवदित्यत्रापि सन्वत्वं स्यात् । ततश्च दीर्घो लघोरिति सन्वद्भावविषये अभ्यासस्य वक्ष्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह । अन्यपदार्थो णिरिति ॥ तथाच चङ्परे णौ इति लभ्यते । अशिश्रियदित्यादौ च णेरभावात् न सन्वत्त्वमिति भावः । सचांगस्येति चेति ॥ बहुव्रीहिगम्यो णिः अङ्गस्येत्यनुवृत्तं चेत्यर्थः । तत्र णावित्यावृत्तौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति । तथाच चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परत इति लभ्यते । द्वितीयन्तु अनगलोपे इत्यत्रान्वेति । तथाच, णौ परतः यः अगलोपः तस्याभावे सतीति लभ्यते । अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकश्चङ्पर इत्यत्रान्वेति । निमित्तनिमित्तभावे षष्ठी । तथाच अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते चङ्परके वर्णे परे इति लभ्यते । चङ्परकश्च वर्णः अर्थात् णेरिकार एव । न तु श्रिदुसुवामन्यवर्णः । तस्य अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञाप्रापकत्वाभावात् । एतदर्थमेव अङ्गस्येत्यस्य निमित्तषष्ठ्यन्ततामाश्रित्य चङ्पर इत्यनेनान्वयोऽभ्युपगतः । चङ्पर इत्येतावतैव तु णाविति लभ्यते । श्रिदुसुष्वव्यभिचारात् । द्वितीयं त्वङ्गस्येत्येतत् अभ्यासस्त्येत्यनुवृत्तेन अन्वेति । सन्वदिति सप्तम्यन्ताद्धृतिः । तदाह । अंगसंज्ञानिमित्तमित्यादिना । अथवेति ॥ अस्मिन्याख्याने चङ्पर इत्येतत् अङ्गस्येत्यन्तान्वेति । न तु लघुनि । अङ्गस्य च प्रत्ययनिमित्तत्वादेव णेरन्यपदार्थस्य लाभः । लघुनीति तु अभ्यासस्त्येत्यत्रान्वेति । तदाह । चङ्परं णौ यदङ्गमित्यादिना । प्राग्वदिति ॥ सनीवकार्यं स्याण्णावगलोपे असतीत्यर्थः । अत्र प्रथमपक्ष एव भाष्यसम्मतः । अजजागरदित्यत्र चङ्परं णौ यल्लघु तदभ्यासव्यवहितमिति न सन्वत्त्वमिति भाष्योक्तेः । एवञ्च । प्रथमपक्षे उदेर्ण्यन्ताच्चङि द्वित्वे उदिदि अ त इत्यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे चङ्परं णौ लघोरभावेनाभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः । द्वितीयपक्षे तु चङ्परं णौ यदङ्गं उद् इत्येतत् तदीयोऽभ्यासश्चङमादाय लुप्तं णिमादाय वा लघुपर इति सन्वत्त्वसत्त्वादभ्यासदीर्घ इति भेदः । एवञ्च प्रकृते ककम् अ त इत्यत्र व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्वं स्थितम् । सन्यत इति ॥ सनि अतः इति

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ।

२३१८ । दीर्घो लघोः (७-४-९४)

अभ्यासस्य लघोः दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङ्भावपक्षे ।

कमेश्चलेश्चइवक्तव्यः ।

णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकादिवति माधवः ॥

च्छेदः । अत्र लोप इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । भृशामिदित्यस्मात् इदिति । तदाह ।
अभ्यासस्येति ॥ किकम् अ त इति स्थितम् । दीर्घो लघोरिति ॥ अत्र लोपोऽभ्यास-
 स्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह । **अभ्यासस्य लघोर्दीर्घ इति** ॥ अभ्यासावय-
 वस्य लघोरित्यर्थः । सन्वद्भुनिचङ्पर इति सूत्रं सन्वच्छब्दवर्जमनुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव
 द्वेधा व्याख्येयम् । तथाच फलितमाह । **सन्वद्भावविषय इति** ॥ सन्यत इत्यत्र तपरत्वं
 स्पष्टार्थमिति दीर्घोऽकित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथाच किं कम् अ तेत्यत्र अभ्यासेकारस्य
 दीर्घे अभ्यासचुत्वे अडागमे परिनिष्ठितं रूपमाह । **अचीकमतेति** ॥ अत्र लघोर्णिपरत्वं
 येननाव्यवधानन्यायाद्बोध्यम् । **णिङ्भावपक्षेत्विति** ॥ आयादय आर्धधातुकेवेति णिङो
 वैकल्पिकत्वादिति भावः । **कमेश्चलेश्चइवक्तव्य इति** ॥ अण्यन्तत्वादप्राप्तौ वचनम् ।
णेरभावादिति ॥ णिङ्भावपक्षे कमिधातोरनुदात्तेत्वात्तडि प्रथमपुरुषैकवचने च्लेश्चडि द्वित्वे
 हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे अडागमे अचकमतेति रूपं वक्ष्यते । तत्र णेरभावात् दीर्घो लघो-
 रित्यभ्यासलघोर्दीर्घो न भवति । तत्र लघुनि चङ्परेऽनङ्गलोप इत्यनुवर्त्य चङ्परे णावेव तद्विधा-
 नोक्तेः । अत एव सन्वत्त्वाभावात्सन्यत इत्यभ्यासाकारस्य इत्वञ्च न भवतीत्यर्थः । दीर्घो
 लघोरिति दीर्घविधौ सन्वत्त्वं न निमित्तम् । किन्तु लघुनि चङ्पर इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या
 सन्वद्भावविषये तत्प्रवृत्तिः । अतः दीर्घसन्वद्भावविति पृथगुक्तिः । अथ पञ्चभिः श्लोकैः
 सन्वद्भावसूत्रं दीर्घोलघोरिति सूत्रञ्च विशदयति । **संज्ञाया इत्यादिना** ॥ अस्मिन् शास्त्रे
 कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः । कार्यकालमित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे
 तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः । यथोद्देशं संज्ञापरिभाष-
 मिति पक्षान्तरम् । उद्देशाः संज्ञापरिभाषाशास्त्रान्त्रान्प्रदेशाः । तान् अनतिक्रम्य यथोद्देशं
 संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रञ्च स्वप्रदेशे स्थितमेव तत्तद्विध्यपेक्षितं स्वस्वमर्थं समर्थयतीति
 यावत् । अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषाभ्यान्तर्दर्थस्यैवोपस्थितिः । न तु संज्ञापरिभाषा-
 शास्त्रयोरिति स्थितिः । सन्वद्भुनीति सूत्रे, दीर्घो लघोरिति सूत्रे च, अङ्गस्येति, अभ्यासस्येति,
 चानुवृत्तम् । तत्र कार्यकालपक्षे पूर्वोऽभ्यास इति सूत्रं सन्निहितम् । ततश्च अङ्गस्य
 ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वः अभ्याससंज्ञः स सन्वद्भवतीति फलितम् । तत्र कृदन्तोच्चारण-
 शब्दयोगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । नन्ववयवषष्ठी । कारकषष्ठ्या बलवत्त्वात् । अङ्गञ्च प्रत्यये

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
 किं त्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाक्षिवदं द्वयम् ॥
 वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
 ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥
 चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।
 णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम् । न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते न तु तदेक-
 देशमात्रं तत्रैव दीर्घो लघोरिति दीर्घः, सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावश्च, भवति । एवञ्च अङ्ग-
 स्य एकाचकत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः । तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तेः । अनेकाचकेषु तु अङ्गेषु न
 तयोः प्रवृत्तिः । तत्र एकस्यैव एकाचः अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्तेरिति माधवो मन्यत इति प्रथमश्लो-
 कस्यार्थः । नानेकाक्षित्युक्तं विशदयति । चकास्तीति श्लोकेन । चकास् दीप्तौ । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे
 णिचि अर्थवेदयोरिति प्रकृतेरापुगागमे अर्थापिधातुः । ऊर्णञ् आच्छादने । एते द्वयः अनेकाचका-
 धातवः । आदिना जागृनिद्राक्षयं इत्यादिसङ्ग्रहः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चङि अङ्गं कृत्स्नं न द्विरुच्यते ।
 किंतु अङ्गस्य कश्चिदेकावयव एव द्विरुच्यते । तस्मात् अनेकाचकेषु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभा-
 वात् एकाचकेष्वेवाङ्गेषु दीर्घो लघोरिति दीर्घः, सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावश्चेत्येतद्द्वयं भवति । नत्व-
 नेकाचकाङ्गेष्वित्यर्थः । नन्वेवं सति दिदरिद्रासति इत्यादौ हलादिः शेष इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाचकाद-
 ज्ञानस्यात् । कृत्स्नाङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् । किञ्च अजजागरदित्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्य णिपरकलघो-
 र्गकाराकारस्य जा इत्यनेन व्यवहितत्वादभ्यासस्य न सन्वत्त्वमिति समाहितं भाष्ये । तदेतत्
 अनेकाचकाङ्गेषु सन्वत्त्वस्याप्रवृत्तौ विरुद्धेत् । कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावादेव तत्र सन्वत्त्वस्याप्रा-
 प्तौ तच्छङ्काया एवानुन्मेषादित्यस्वारस्याद्यथोद्देशपक्षमालंब्याह । वस्तुत इति ॥ अङ्गस्येय-
 वयवषष्ठी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णञि ण्यन्ते चङि नु इत्येकदेशस्य
 द्वित्वेऽपि और्णूनुवदित्यत्र दीर्घो लघोरित्यभ्यासलघुदीर्घाभावति । सन्वत्त्वन्तु प्रयोजनाभावा-
 दुपेक्षितम् । अभ्यासे अकाराभावेन सन्यत इत्यस्यासम्भवात् । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि प्रकृ-
 तेरापुकि अर्थापिधातोश्चङि णिलोपे उपधाह्रस्वे थप् इत्यस्य द्वित्वेऽपि आर्तथपदित्यत्र सन्वद्भा-
 वात् सन्यत इत्यभ्यासस्य इत्वं अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयं भवतीति जानीम इति तृतीयश्लोकार्थः ।
 अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह । चकास्तौत्विति ॥ चतुर्थश्लोकोऽयम् । अव-
 स्था वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पक्षद्वयेनेति यावत् । चङ्परे इत्यनेन अन्यपदार्थतया लब्धस्य गा-
 वित्यस्य सन्निहितं लघुनीत्येतत् विशेष्यम् । तथाच चङ्परे णौ यल्लघु इति प्रथमव्याख्यानं फलि-
 तम् । अङ्गमेव वा णेर्विशेष्यम् । तथाच चङ्परे णौ यदङ्गमिति द्वितीयं व्याख्यानं फलितम् । इति
 व्यवस्थया पक्षद्वयेन सन्वत्त्वं दीर्घश्चेत्युभयमिदञ्चकासुधातौ ण्यन्ते चङि णिलोपे द्वित्वे अवचकासत्
 इत्यत्र न स्यात्, स्याच्चेत्यन्वयः । तत्र चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने सति नैव उभयं स्यात् ।
 चङ्परस्य णेः कास् इत्यनेन व्यवहितत्वात् । अचीकमतेत्यादौ त्वेकव्यवधानन्तु येन नाव्यव-

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । ‘अण ४४४ रण ४४५ वण ४४६ भण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ कण ४५० व्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्वण ४५३ शब्दा-
र्थाः’ । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः ।
ववणिथ । ‘धणिः’ अपि कैश्चित्पठ्यते । धणति । ‘ओणृ ४५४ अपनयने’ ।
ओणति । ओणांचकार । ‘शोणृ ४५५ वर्णगत्योः’ । शोणति । शुशोण ।
श्रोणृ ४५६ संघाते’ । श्रोणति । ‘ऋणृ ४५७ च’ । शोणादयस्त्रयोमी ताल-
व्योष्मादयः । ‘पैणृ ४५८ गतिप्रेरणश्लेषणेषु’ । ‘प्रैणृ’ इति कचित्पठ्यते ।
पिप्रैण । ‘ध्रण ४५९ शब्दे’ । उपदेशे नान्तोयम् । ‘रपाभ्याम्—’ (२३५)
इति णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति । ‘वण इत्यपि के-
चित् । वेणतुः । वेणिथ । ‘कन ४६० दीप्तिकान्तिगतिपु’ । चकान । ‘घ्रन

धानन्यायात्सोढव्यमेव । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्यख्याने तु अचीचकासादित्यत्र उभयं स्यादेव ।
अङ्गस्य णिपरकत्वसत्त्वादिति योज्यम् । ननु चङ्परे णौ यल्लघ्विति चङ्परे णौ यदङ्गमिति
च व्याख्याभेदे किं प्रमाणमित्यत आह । इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णना-
दिति ॥ आदर्तव्यतेति शेषः । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि तदन्वयः
किमर्थइत्यत आह । णेरग्लोपेऽपीति । अगितामिति ॥ कमु कान्तावित्यादीनामपीत्यर्थः ।
सिद्धय इति ॥ दीर्घसन्वत्त्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा कमुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोप-
मादाय अग्लोपित्वात् दीर्घसन्वद्भावौ न स्यातामित्यर्थः । इति धिणिप्रभृतयः क्रम्यन्ता दश गताः ।
क्रम्यन्ता इति ॥ कमु पादविक्षेपे इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अनुनासिकान्ता इति शेषः ।
अणरणेति ॥ इतःप्रभृति कनदीप्तावित्यतः प्राक् मूर्द्धन्यान्तः । ओणृ इति ॥ ऋदित्वं
नाग्लोपीति निषेधार्थम् । ध्रणशब्द इति ॥ अदुपधोऽयम् । उपदेश इति ॥ धातूपदेशे
अकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ तवर्गपञ्चमान्त इत्यर्थः । तर्हि णकारस्य कथं
श्रवणमित्यत आह । रपाभ्यामिति । णत्वमिति ॥ ननु स्वाभाविक एव णकार इत्यस्तु । कि-
न्नाकारस्य कृतणत्वस्य निर्देश इति कल्पनयेत्यत आह । णोपदेशेति ॥ नकारस्थानिकणोपदेश-
स्य नश्चेल्यनुस्वारात्मकं फलं यङ्लुकि प्रत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । दन्ध्रन्तीति ॥ ध्रणधातोर्यङ्लुकि
द्वित्वे हलादिशेषे नुगतोऽनुनासिकान्तस्येत्यभ्यासस्य नुकि उत्तरखण्डे णकारस्यासिद्धत्वे अनुस्वारे
परसवर्णे तस्यासिद्धत्वात् णत्वाभावे नकारस्यैव श्रवणम् । स्वाभाविकणकारोपदेशे तु उत्तरखण्डे
णकार एव श्रूयेत इति भावः । वणेत्यपीति ॥ पवर्गतृतीयादिरिति भावः । कनदीप्तीत्यारभ्य
अमगत्यादिष्वित्यतः प्राक् तवर्गपञ्चमान्ताः । घ्रनचनेति ॥ आद्यः षोपदेशः । घ्रत्वसम्पन्नः

४६१ वन ४६२ शब्दे' । स्तनति । वनति । 'वन ४६३ षण ४६४ सम्भक्तौ' । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः ।

२३१९ । ये विभाषा । (६-४-४३)

जनसनखनामात्त्वं वा स्याद्यादौ कृति । सायात्-सन्यात् । 'अम ४६५ गत्यादिषु' । 'कनदीप्तिकान्तिगतित्' इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्त्योरा-दिशब्देन ग्रहः । अमति । आम । 'द्रम ४६६ हम्म ४६७ मीमृ ४६८ गतौ' । द्रमति । दद्राम । 'ह्यचन्त-' (२२९९) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । 'चमु ४६९ छमु ४७० जमु ४७१ झमु ४७२ अदने' ।

२३२० । छिवुक्लमुचमां शिति । (७-३-७५)

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ।

आडि चम इति वक्तव्यः ।

आचामति । 'आडि' किम् । चमति विचमति । अचमीत् । जिमिं केचित्पठन्ति । जेमति । 'क्रमु ४७३ पादविक्षेपे' ।

टकारः । तदाह । स्तनतीति । वनषणेति ॥ द्वितीयः षोपदेशः । ननु छनवनशब्द इति, वनेः पठितस्य पुनः पाठो व्यर्थ इत्यत आह । अर्थभेदादिति ॥ वनेः शब्दे सम्भक्तौच वृत्तिरिष्टा । छनेस्तु शब्द एव वृत्तिरिष्टा । तत्र छन वन षण शब्दे सम्भक्तौ चेत्युक्तौ छनेरपि सम्भक्तौ वृत्तिः स्यात् । छन शब्द इत्युक्ता षण सम्भक्तौचेति पाठे तु गौरवमिति भावः । आशीर्लिङि विशेषमाह । ये विभाषेति ॥ जन सन खनां सन् झलोरित्यतः जनसनखनामित्यनुवर्तते । अनुदात्तोपदेशेत्यतः किञ्चीति । ये इति तद्विशेषणम् । अकार उच्चारणार्थः । तदादिविधिः । विङ्ग्वनोरनुनासिकस्थायित्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह । जनसनखनामित्यादिना । सायादिति ॥ नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । द्रम हम्म मीमृ गताविति ॥ आद्योऽदुपधः । न वृद्धिरिति ॥ अद्रमीदित्यत्र हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नेटीति निषिद्धायां ह्यचन्तेत्यतो अतोहलादेरिति वृद्धिर्नेत्यर्थः । जहम्मेति ॥ अभ्यासञ्चुत्वेन हस्य झः । तस्य अभ्यासेचचैत्यनेन जः । मिमीमेति ॥ मीमृधातोर्णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वः । अयंशब्दे चेति । मीमृधातुरित्यर्थः । छिवुक्लम्विति ॥ शमामघानां दीर्घः इयनीत्यतः दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्चुत्या अच इत्युपस्थितम् । तदाह । एषामचो दीर्घ इति ॥ छिवुक्लमु आचम् एषां द्वन्द्वः । आचम् इत्यनेन आङ्पूर्वकस्य चमेर्ग्रहणम् । अचमीदिति ॥ ह्यचन्तेति न वृद्धिः । क्रमु पादेति ॥ उदित्वमुदितो वेति विकल्पा-

२३२१ । वा भ्राशभ्लाशभ्रमुष्टमुष्टासिष्टुष्टिलषः । (३-१-७०)

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ।

२३२२ । क्रमः परस्मैपदेषु । (७-३-७६)

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति—क्रामति । चक्राम । क्राम्य-
तु—क्रामतु ।

२३२३ । स्तुक्रमोरनात्मनेपदानिमित्ते । (७-२-३६)

अत्रैवेद् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः । 'अय ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७
चय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गतौ' । अयते ।

२३२४ । दयायासश्च । (३-१-३७)

र्थम् । वा भ्राशेति ॥ दिवादिभ्यश्शयनित्यतः श्यन्निति, कर्तरिशबित्यतः कर्त्तरीति, सार्वधातुके
यगित्यतः सार्वधातुक इति, चानुवर्त्तते । तदाह । एभ्यः श्यन्वेत्यादि ॥ क्रम इति । दीर्घः
स्यादिति ॥ शमामथानामित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । शितीति ॥ ण्विष्णुस्वाचमामित्यतः
स्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रामत्विति ॥ मध्यमपुरुषैकवचने क्रामेत्यत्र तु क्रमः परस्मैपदेष्विति
दीर्घो भवत्येव । नच दीर्घस्याङ्गाधिकारस्थत्वात् नलुप्ततेति निषेधः शङ्क्यः । लुप्तता लुप्ते प्रत्यये
यदङ्ग तस्य कार्य एव तस्य प्रवृत्तेः । शितिपरतः क्रमेरङ्गस्य दीर्घस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपदे
परे अङ्गस्य कार्यम् किन्तु शिति परे अङ्गस्य कार्यमिति बोध्यम् । स्तुक्रमोरिति ॥ पञ्चम्यर्थे
षष्ठी आत्मनेपदनिमित्तस्याभावः अनात्मनेपदनिमित्तम् । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नष्ट-
त्पुरुषो विकल्पत इत्युक्तेः समासः । आत्मनेपदनिमित्ताभावे सति स्तुक्रमभ्यां परस्य वलाद्यार्थ-
धातुकस्य इट् स्यादित्यर्थः । स्तुक्रमोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावादिति सिद्धे वचनमिदं नियमार्थ-
मित्याह । अत्रैवेडिति ॥ एवञ्च भावकर्मलकारेषु इण्ण भवति । उपसृज्यते जलेन । भाव-
लकारोऽयम् । उपक्रम्यते । कर्मणि लट् । यक् । प्रस्तुतमित्यत्र तु श्रुयुक्ः कितीति निषेधाच्चेद् ।
आर्धधातुकस्येड्लोदेरिति इड्विधेः पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । स्तुक्रमोरनात्मनेपद
इति तु न सूचितम् । आत्मनेपदभिन्ने परस्मैपदे परे इत्यर्थे विक्रमिष्यतीत्यसिद्धेः । स्येन व्यव-
धानात् । आत्मनेपदे परे नेडित्यर्थे तु प्रचिक्रंसिष्यत इत्यसिद्धिः । अतो निमित्तग्रहणमित्य-
लम् । अक्रमीदिति ॥ ह्यन्तेति न वृद्धिः । इति क्रम्यन्ताः परस्मैपदिना गताः । रेवत्यन्ता
इति ॥ रेवृ ह्रस्वगतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अयपयेत्यारभ्य शलचलने इत्यतः प्राक् यकाश-
न्ताः । यायासश्चेति ॥ दय अय् आस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । क्रम

‘दय’ ‘अय’ ‘आस्’ एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट ।

२३२५ । विभाषेटः । (८-३-७९)

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिट्तां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् ।
अयिषीद्वम्—अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिद्वम्—आयिध्वम् ।

२३२६ । उपसर्गस्यायतौ । (८-२-१९)

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लृत्वं स्यात् । प्लायते—पलायते ।
निस्सुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लृत्वं । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते ।
दुलयते । ‘प्रत्ययः’ इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् ‘उदयति विततोर्ध्वर-
श्मिरजौ’ इति माघः । ‘इट्’ ‘किट्’ ‘कटी’ इत्यत्र प्रश्निष्टस्य एर्भविष्यति ।
यद्वा ‘अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् (प ९७) । चक्षिडो डित्करण-
ज्ज्ञापकात् । धादित्वात् ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ‘दय

प्रत्ययादित्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते । तदाह । एभ्य आम् स्याल्लिटि इति । विभाषेटः ॥
‘इणः षीध्वं लुङ् लिटान्धः’ इत्यनुवर्तते । अपदान्तस्येत्यतो मूर्धन्य इति च । तदाह ।
इणः परो य इडित्यादि ॥ इणन्तादङ्गादित्यर्थः । अयिषीद्वमिति ॥ आशीर्लिङो
ध्वमः सीयुट् । यलोपः । आर्धधातुकत्वान्न सलोपः । इट् । यकारादिणः परो य इट् ततः परत्वात्
धस्य मूर्धन्यो ङः । इट् परभक्तत्वाद्यकारान्तादङ्गात् परस्य इषीध्वमः इणन्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते
विकल्पोऽयम् । आयिद्वमिति ॥ लुङो ध्वमि च्लेः सिचि आटि वृद्धौ सिचि इटि धि वेति
सलोपः । ध्वम इवर्णान्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अङ्गादिति निवृत्तमिति केचित् ।
उपसर्गस्यायतौ ॥ अयताविति दितपा निर्देशः । ‘कृपोरोल’ इत्यतः रोल इत्यनुवर्तते । तदाह ।
अयतिपरस्येत्यादिना । प्लायत इति ॥ प्र इत्युपसर्गः । पलायत इति ॥ परा इत्या-
कारान्त उपसर्गः । ननु निरयते दुरयत इत्यत्रापि लृत्वं स्यादित्यत आह । निस्सुसो-
रिति ॥ तर्हि निलयते दुलयत इति कथमित्यत आह । निर्दुरोस्त्विति ॥ एतदर्थमेव प्रादिषु
सान्तयोरेफान्तयोश्च निर्देश इति भावः । तर्हि प्रत्यय इत्यत्रापि प्रतेरयतिपरत्वात् रस्य लृत्वं स्या-
दित्यत आह । प्रत्यय इति त्विति ॥ प्रतिपूर्वकादिष्णातोश्चप्रत्यये प्रत्यय इति रूपम् ।
अयतिपरत्वाभावान्नलृत्वमित्यर्थः । अयधातुमादाय प्लय्य इति न । अनभिधानादिति
कैयटः । कथमुदयतीति ॥ उत्पूर्वकादयधातोः शत्रन्तात्सप्तम्यन्तामिति मत्वा आक्षेपः ।
अनुदात्तेत्त्वेन लट्प्रश्नान्त्रप्रसङ्गादिति भावः । प्रश्निष्टस्येति ॥ इधातोरिति शेषः ।
तस्य अनुदात्तेत्त्वाभावाच्छतृप्रत्ययो निर्बाध इति भावः । ज्ञापकादिति ॥ चक्षिड्धातौ
इकारस्य अनुदात्ततया अनुदात्तेत्त्वादेव आत्मनेपदसिद्धौ डित्करणं अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मने-
पदस्य अनित्यतां ज्ञापयति । तस्य अनित्यत्वेतु नित्यात्मनेपदार्थं डित्करणमर्थवदिति भावः ।

४८१ दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे । 'रय ४८२ गतौ' । 'ऊयी ४८३ तन्तुसन्ताने' । ऊयाञ्चक्रे । 'पूयी ४८४ विशरणे दुर्गन्धे च' । पूयते । पुपूये । 'कनूयी ४८५ शब्दे उन्दने च' । चुकनूये । 'क्षमायी ४८६ विधूनने' । चक्षमाये । 'स्फायी ४८७ ओ प्यायी ४८८ वृद्धौ' । स्फायते । पस्फाये । प्यायते ।

२३२७ । लिङ्यङोश्च । (६-१-२९)

लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनःप्रसङ्गविज्ञानान् पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ।
२३२८ । दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । (३-१-६१)
एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।

२३२९ । चिणो लुक् । (६-४-१०४)

चिणः परस्य तशब्दस्य लुक्स्यात् । अप्यायि—अप्यायिष्ट । 'तायू ४८९ सन्तानपालनयोः' । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अनायि—अतायिष्ट ।

इदन्तु भाष्ये न दृश्यते । वादित्वादिति ॥ वयधातोर्लिटि वादिन्वादेत्वाभ्यासलोपयोर-भावे सति ववये इति रूपमित्यर्थः । णयधातुर्णोपदेश इति मत्वा आह । प्रणयत इति ॥ उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वमिति भावः । दयाञ्चक्रे इति ॥ 'दयायासश्च' इत्याम् । ऊयाञ्चक्रे इति ॥ इजादित्वादाम् । उन्दने चेति ॥ क्लेदने चेत्यर्थः । स्फायी ओ प्यायीति ॥ ओदित्वं 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थम् । ईदित्वन्तु श्रीदितो निष्ठायामिति इङ्गिकल्पार्थम् । लिङ्यङोश्च ॥ लिट् च यङ्चेति द्वन्द्वात्सप्तमी । 'प्यायः पी' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह । लिटि यङि चेति ॥ ननु प्यायेर्लिटि द्वित्वं बाधित्वा परत्वात् पीभावे 'द्वित्वे एरनेकाचः' इति यणि पिप्ये इति रूपमिष्यते । तत्र द्वित्वम्बाधित्वा परत्वात् पीभावे कृते पुनर्द्वित्वं न सम्भवति । 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादित्यत आह । पुनःप्रसङ्गेति ॥ 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषा । विप्रतिषेधे बाधितस्यापि पुनःप्रवृत्तेरभ्युपगमात्कृतेऽपि पीभावे द्वित्वादिकं सिद्धमिति तदर्थः । दीपजन ॥ 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'चिण् ते पदः' इत्यस्मात् चिण् ते इति चानुवर्तते । तदाह । एभ्यश्च्लेरिति । एकवचन इति ॥ दीपादीनामात्मनेपदित्वेन तेभ्यस्तशब्दस्य एकवचनत्वानियमादिति भावः । चिणो लुक् ॥ चिण इति पञ्चमी । तदाह । चिणः परस्येति ॥ चिणः परश्च अर्थात् तशब्द एव भवति । चिणभावे च्लेः सिचि रूपमाह । अप्यायिष्टेति । तायू सन्तान इति ॥ 'छङि दीपजन' इति च्लेश्चिणि तलोपे रूपमाह । अतायीति ॥ चिणभावे सिचि अतायिष्टेति रूपम् ।

‘शल ४९० चलनसंवरणयोः’ । ‘वल ४९१ वल्ल ४९२ संवरणे सञ्चरणे च’ । ववले । ववले । ‘मल ४९३ मल्ल ४९४ धारणे’ । मेले ममले । ‘मल ४९५ मल्ल ४९६ परिभाषणहिंसादानेषु’ । वमले । वमले । ‘कल ४९७ शब्दसङ्ख्यानयोः’ । कलते । चकले । ‘कल्ल ४९८ अव्यक्ते शब्दे’ । कल्लते । ‘अशब्दे’ इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णींभाव इति च । ‘तेवृ ४९९ देवृ ५०० देवने’ । तितेवे । दिदेवे । ‘षेवृ ५०१ गेवृ ५०२ ग्लेवृ ५०३ पेवृ ५०४ मेवृ ५०५ म्लेवृ ५०६ सेवने’ । ‘परिनिविभ्यः—’ (सू २२७५) इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः । तद्भाष्य-
विरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । म्लेवते । ‘शेवृ’ ‘खेवृ’
‘क्लेवृ’ इत्यप्येके । ‘रेवृ ५०७ प्लवगतौ’ । प्लवगतिः प्लुतगतिः । रेवते ।

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ‘मव्य ५०८ बन्धने’ । ममव्य । सूक्ष्म्य ५०९ ईक्ष्म्य ५१० ईर्ष्य ५११ ईर्ष्यार्थाः । ‘ह्य ५१२ गतौ’ । अह्यीत् । यान्त-
त्वान्न वृद्धिः । ‘शुच्य ५१३ अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः
सन्धानं वा अभिषवः । स्नानं च । शुशुच्य । ‘चुच्य’ इत्येके । ‘ह्य ५१४ गति-
कान्त्योः’ । जह्य । ‘अल ५१५ भूषणपर्याप्तिवारणेषु’ । अलति । आल ।

२३३० । अतो लान्तस्य । (७-२-२)

‘लर’ इति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ लरौ तदन्तस्याङ्गस्यातो
वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । ‘नेटि’ (सू २२६८) इति निषेधस्य ‘अतो

शलचलेत्यारभ्य तेवृ इत्यतः प्राक् लान्ताः । तेवृ इत्यारभ्य रेवत्यन्ता वकारान्ताः ।
षेवृधातोः षोपदेशत्वात्सत्वे सेवत इत्यादि रूपम् । परिषेवत इत्यत्र ‘सात्पदायोः’ इति
निषेधे प्राप्ते आह । परिनिविभ्य इति । सिषेवे इति ॥ आदेशसकारत्वात् षत्वमिति
भावः । अयं सोपदेशोऽपीति ॥ षेवृधातुरित्यर्थः । तद्भाष्यविरुद्धमिति ॥ सेक्
सृप् सृत् सृजस्तृत्स्यानामेव भाष्ये षोपदेशपर्युदासादिति भावः । रेवृ प्लवगताविति ॥
प्लवेति न धात्वन्तरामिति सूचयन्नाह । प्लवगतिः प्लुतगतिरिति ॥ अयपयेत्यादिरेवत्यन्ता
गताः । अवत्यन्ता इति ॥ अव रक्षणे इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । मव्येत्यारभ्य अल भूषणेत्यतः
प्राक् यकारान्ताः । अल भूषणेत्यारभ्य खोरृ प्रतीघात इत्यतः प्राक् लकारान्ताः । अतोलान्त-
स्य ॥ ‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ इत्यनुवृत्तम् । अङ्गस्थेयाधिकृतम् । तद्विशेषणत्वात्तदन्त-
विधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं व्यर्थम् । तत्राह । लूतिलुप्तषष्ठीकमिति ॥ लर अन्तस्य इति छेदः ।
ल च रश्चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनं लुप्तम् । लरस्यान्तस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः ।

ह्लादेः' (सू २२८४) इति विकल्पस्य चापवादः । मा भवान्ग्लीत् । अयं
स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्याद्यपि । 'ञि फला ५१६) विशरणे' ।
'तृफल—' (सू २३०१) इत्येत्वम् । फेलतुः फेलुः । अफालीत् । 'मील ५१७
श्मील ५१८ स्मील ५१९ क्षमील ५२० निमेषणे' । निमेषणं सङ्कोचः ।
द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । 'पील ५२१ प्रतिष्टम्भे' प्रतिष्टम्भो
रोधनम् । 'णील ५२२ वर्णे' । निनील । 'शील ५२३ समाधौ' । शीलति ।
'कील ५२४ बन्धने' । 'कूल ५२५ आवरणे' । 'शूल ५२६ रुजायां
सङ्कोषे च' । तूल ५२७ निष्कर्षे' । निष्कर्षो निष्कोपणम् । तच्चान्तर्गतस्य
बहिर्निस्सारणम् । तुतूल । 'पूल ५२८ सङ्घाते' । मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम् ।
'फल ५३० निष्पत्तौ' । फेलतुः । फेलुः । 'चुल्ल ५३१ भावकरणे' । भाव-
करणमभिप्रायाविष्कारः । 'फुल्ल ५३२ विकसने' । 'चिल्ल ५३३ शैथिल्ये
भावकरणे च' । 'तिल ५३४ गतौ' । तेलति । 'तिल्ल' इत्येके । तिल्लति ।
'वेल्ल ५३५ चेल्ल ५३६ केल्ल ५३७ खेल्ल ५३८ क्ष्वेल्ल ५३९ वेल्ल ५४०
चलने' । पञ्च ऋदितः । षष्ठो लोपधः । 'पेल्ल ५४१ फेल्ल ५४२ शेल् ५४३
गतौ' । 'पेल्ल' इत्येके । 'स्वल्ल ५४४ सञ्चलने' । चस्वल्ल । अस्वल्लीत् ।
'खल्ल ५४५ सञ्चये' । 'गल्ल ५४६ अदने' । गलति । अगालीत् । 'षल्ल
५४७ गतौ' । सलति । 'दल्ल ५४८ विशरणे' । 'श्रल्ल ५४९ श्रल्ल ५५०

अत इति व्यधिकरणषष्ठ्यन्तम् अन्तस्येत्यत्रान्वेति । अन्तशब्दः समीपवर्तिनानां । तथाच अतः
समीपवर्तिनो लस्येति लभ्यते । लस्येत्यङ्गविशेषणत्वात्तदन्तवर्धिः । नतश्च अतस्मीपवर्तिरेफ-
लकारान्तस्य अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति लभ्यते । अत इत्यावृत्तं वृद्धौ स्थानित्वेनान्वेति । तदाह ।
अतस्समीपावित्यादिना ॥ अतः समीप इति किम् । अखोरीत् । अमालत् । लरान्त-
स्येति किम् । मा भवान्ग्लीत् । अतो वृद्धिरित्युक्ता अतः समीपावित्यनुक्तौ तु अवध्रीत्
अश्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिः । अत अङ्गस्यान्तौ रेफलकारौ नातः समीपाविति न वृद्धिः । नचात्र
अतः भकारेण लकारेण च व्यवहितत्वादेव न वृद्धिः । आर्लादित्यादौ एकव्यवधानेन चरिता
र्थत्वादिति वाच्यम् । सिचि परे यदङ्गन्तदकारस्य वृद्धिरित्यर्थाश्रयणे अतिव्याप्तिवारणार्थत्वात् ।
ञि फलेति ॥ विदारणं शिथिलीभावः । 'आदिर्जिडुडवः' इति ज्वरित् । 'अतः क्तः' इति
प्रयोजनम् । 'आदितश्च' इति इङ्गिकल्पार्थमादित्वम् । लिङ्गिमित्तादेशादित्वादप्राप्ते आह ।
तृफलेति । मील श्मीलेति ॥ निमेषणं नेत्रसङ्कोचः । सङ्कोच इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । **नील-
वर्ण इति ॥** वर्णक्रियायामित्यर्थः । **फल निष्पत्ताविति ॥** ञि फलेति पूर्वं पठितम् । अनु-

आशुगमने' । शश्चाल । अश्चालीत् । शश्चल्ल । अश्चल्लीत् । 'खोल ५५१ खोर्क ५५२ गतिप्रतिघाते' । खोलति । खोरति । 'धोर्क ५५३ गतिचातुर्ये' । धोरति । 'त्सर ५५४ छद्मगतौ' । तत्सार । अत्सारित । 'कमर ५५५ हूच्छने' । चक्मार । 'अभ्र ५५६ वभ्र ५५७ मभ्र ५५८ चर ५५९ गत्यर्थाः' । चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् । अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावाच्च वृद्धिः । 'ष्ठिवु ५६० निरसने' । 'ष्ठिवुल्लमु-' (सू २३२०) इति दीर्घः । ष्ठीवति । अस्य द्वितीयो वर्णष्टकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । ष्ठीव्यात् । 'जि ५६१ जये' । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जयः उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति ।

२३३१ । सन्लिटोर्जेः । (७-३-५७)

जयतेः सन्लिण्णिमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः जिग्युः । जिगयिथ—जिगेथ । जिगाय—जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम ।

बन्धभेदात्पुनः पाठः । खोल खोर्क इति ॥ द्वितीयो रेफान्तः । ऋदित् । इत आरभ्य ष्विः प्राक् रेफान्ताः । धोर्क गतिचातुर्य इति ॥ अश्चगतिविशेष इत्यर्थः । रेफान्तोऽयम् । ऋदित् । त्सर छद्मगताविति ॥ कपटगतावित्यर्थः । कमर हूच्छन इति ॥ कुटिलीभवन इत्यर्थः । ष्विवु निरसन इति ॥ इदुपधः । उदित् । इत आरभ्य ऊष्मान्तोभ्यः प्राक् वकारान्ताः । तिपि शपि लघूपधगुणे प्राप्ते आह । ष्विवुल्लम्बितीति ॥ ल्युटि तु शित्परकत्वाभावात् दीर्घाभावे लघूपधगुणः । ष्ठीवनमिति तु पृषोदरादित्वात् समाधेयम् । अस्येति ॥ ष्विवुधातोः द्वितीयो वर्णः थकार इत्यर्थः । कृतष्टुत्वस्य निर्देश इति भावः । षोपदेशोऽयम् । केवलदन्त्यथकारपरकसादित्वात्षोपदेशत्वेऽपि न सत्वम् । 'सुब्धातुष्विवु' इति निषेधात् । लिटि तु 'शर्पूर्वाः खयः' इति षकारवकारयोर्निवृत्त्या षत्वनिवृत्तौ रूपमाह । तिष्ठेवेति ॥ ठकारस्य स्वाभाविकत्वे तु टिष्ठेवेति रूपम् । जि जय इति ॥ जिधातुरनिट्कः । सन्लिटोर्जेः ॥ 'अभ्यासाच्च' इति सूत्रात् अभ्यासादित्यनुवर्तते । 'चजोः कुधिष्यतोः' इत्यस्मात् कु इति च । सन्लिटोरिति निमित्तसप्तमी अभ्यासे अन्वेति । तदाह—सन्लिण्णिमित्तो-योऽभ्यास इत्यादि ॥ सनि लिटि च अभ्यासात् परस्य कुत्वमिति व्याख्याने तु यङ्लुगन्तात् सनि जेजयिषति इत्यत्र कुत्वं स्यात् । अतः सन्लिण्णिमित्तो योऽभ्यास इति व्याख्येयमिति माधवः । जिगायेति ॥ णलि द्वित्वे वृद्धौ उत्तरखण्डे जस्य कुत्वेन गः । जिग्यतुरिति ॥ कित्वाद्गुणाभावः । लिटि एकाच इति इण्णिवेषं बाधित्वा क्वादिनियमादिटि प्राप्ते थलि 'अचस्ताखत्' इति तन्निषेधस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । तदाह । जिगयिथ । जिगेथेति ॥ जिग्यथुः ।

जेता । जीयात् । अजैषीत् । 'जीव ५६२ प्राणधारणे' । जिजीव । 'पीव ५६३ मीव ५६४ तीव ५६५ णीव ५६६ स्थौल्ये' । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव । 'क्षीवु ५६७ क्षेवु ५६८ निरसने' । 'उर्वी ५६९ तुर्वी ५७० धुर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ हिंसार्थाः' । ऊर्वाञ्चकार । 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व । 'गुर्वी ५७४ उद्यमने' । गूर्वति । जुगूर्व । 'मुर्वी ५७५ बन्धने' । 'पुर्व ५७६ पर्व ५७७ मर्व ५७८ पूरणे' । 'चर्व ५७९ अदने' । 'भर्व ५८० हिंसायाम्' । 'कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३ दर्पे' । 'अर्व ५८४ शर्व ५८५ पर्व ५८६ हिंसायाम्' । आनर्व । शर्वति । सर्वति । 'इवि ५८७ व्याप्तौ' । इन्वति । इन्वां चकार । 'पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिवि ५९० सेचने' । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । 'सेवने' इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । 'हिवि ५९१ दिवि ५९२ धिवि ५९३ जिवि ५९४ प्रीणनार्थाः' । हिन्वति । दिन्वति ।

२३३२ । धिन्विकृण्वोर च । (३-१-८०)

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्दिवये । 'अतो लोपः' (सू २३०८) । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति ।

जिग्य । 'णलुत्तमो वा' इति मत्वा आह । जिगाय । जिगयेति ॥ क्रादिनियमादित् मत्वा आह । जिग्यिव । जिग्यमेति । जेतेति ॥ जेष्यति । जयतु । अजयत् । आशांतिर्दिङ् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घं मत्वा आह । जीयादिति । अजैषीदिति ॥ 'मिच वृद्धिः' इति वृद्धिरिति भावः । अजेष्यत् । षर्वधातुष्पोपदेशः । इविधातोरित्त्वान्नुम् । तदाह । इन्वतीति । इन्वाञ्चकारेति ॥ नुमि इजादिगुरुमत्त्वादामिति भावः । पिविमिर्वान्यादय इद्विनः । धिन्विकृण्वोरच ॥ अ इति लुप्तप्रथमाकम् । धिन्विकृण्वोः कृतनुमोः धिन्विकृण्वीति निर्देशः । 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्यतः उरिति वकारादनुकृष्यते । 'कर्त्तरि कृत्' इत्यतः कर्त्तरीति, सार्वधातुके वर्गित्यतः सार्वधातुक इति च । तदाह । अनयोरित्यादिना ॥ वकारस्याकारः धिन उ ति इति स्थितम् । अतो लोप इति ॥ युगपत्सन्नियोगशिष्टतया उप्रत्ययाकारयोरार्धधातुकयोरुपदेशकाले धिन इत्यस्यादन्तत्वमिति भावः । नन्वत्र वकारस्य लोप एव विधीयतां, किमकारविधिनेत्यत आह । तस्येति ॥ वकारस्य लोपविधौ तु अजादेशत्याभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यादिति भावः । तथा च, धिनु ति इति स्थिते आह । उप्रत्ययस्येति । धिनुत इति ॥ धिविधातोर्नुमि तसि उप्रत्यये वकारस्य अकारादेशे अतो लोपे तसो डित्वादुकारस्य न गुणः । धिन्वन्तीति ॥ धिन्व इत्य-

२३३३ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । (६-४-१०७)

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । धिन्वः—धिनुवः । धिन्मः—धिनुमः । मिपि तु परत्वादुणः । धिनोमि ।

२३३४ । उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । (६-४-१०६)

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक्स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । ‘रिवि ५९५ रवि ५९६ धवि ५९७ गत्यर्थः’ । रिण्वति । रण्वति । धन्वति । ‘कृवि ५९८ हिंसाकरणयोश्च’ । चकाराद्गतौ । ‘कृणोति’ इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । ‘मव ५९९ बन्धने’ । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत्—अमावीत् । ‘अव ६०० रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थया-चनक्रियेच्छादीत्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु’ । अवति । आव । मा

स्मात् झिः । झोऽन्तः । उ प्रत्ययः । वकारस्य अकारः । अतो लोपः । उकारस्य यणिति भावः । अत्र वकारस्य स्थानिवत्त्वेन आर्धधातुकत्वेऽपि नेट् । उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्य अल्धर्मत्वेन अनत्व-धाविति निषेधात् । तदिदम्भो भगो इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । धिनोषि । धिनुथः । धिनुथ । धिनोमि । **लोपश्च ॥** ‘उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्’ इति पूर्वसूत्रोक्त उकारः अस्येत्यनेन परामृश्यते । प्रत्यय-शब्दः प्रत्ययसम्बन्धिनि वर्तते । असंयोगपूर्वात् प्रत्ययादिति च उकारे अन्वेति । स च अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह । **असंयोगेति । प्रत्ययोकार इति ॥** प्रत्ययसम्बन्धी उकार इत्यर्थः । प्रत्यय उकार इति व्याख्याने तु सुनुवः सुनुमः इत्यत्र न स्यात् । तत्र श्रोरेव प्रत्ययत्वात् । प्रत्ययेति किम् । युवः । युमः । असंयोगपूर्वादिति किम् । शक्नुवः । शक्नुमः । **धिन्वः, धिनुवः, इति ॥** अत्र उप्रत्ययस्य उकारान्तत्वं व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । नन्वेवं धिनोमीत्यत्र मिपि धिनु मि इति स्थिते उकारस्य लोपः स्यादित्यत आह । **मिपित्विति ॥** दिधिन्व । धिन्विता । धिन्विष्यति । धिनोतु । **उत्तश्च हेर्लुक्स्यादिति ॥** चिणो लुगि-त्यतः अतोहेरित्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । लोटो मिपि उप्रत्यये वकारस्य अकारे अतो लोपे धिनु मि इति स्थिते मेर्निभावे लोडुक्तमस्येत्यङागमश्च बाधित्वा परत्वादुकारस्य ‘लोपश्चास्या-न्यतरस्याम्’ इति लोपमाशङ्क्याह । **नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाडिति ॥** निभावस्या-प्युपलक्षणम् । उकारलोपे कृते अकृते च निभावस्य आङागमस्य च प्रवृत्त्या नित्यत्वादुकार-लोपात्पूर्वमेव निभावाङागमयोः कृतयोः उकारलोपस्य प्रसक्तौ आटः पित्वेन डित्त्वाभावादुका-रस्य गुणे अवादेशे च धिनवानीति रूपमिति भावः । अधिनोत् । धिनुयात् । धिन्व्यात् । अधिन्वीत् । अधिन्विष्यत् । **कृणोतीत्यादीति ॥** धिविवद्रूपाणीति भावः । **अयं स्वादौ चेति ॥** कृविरित्यर्थः । **अव रक्षणेति ॥** स्वाम्यर्थः ऐश्वर्यम् । **मा भवानवीदिति ॥**

भवानवीत् । धावु '६०१ गतिशुद्धयोः' । स्वरितेन । धावति-धावते ।
दधाव-दधावे ।

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । 'धुक्ष ६०२ धिक्ष' ६०३ सन्दीपनक्ले-
शनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे । 'वृक्ष ६०४ वरणे' ।
वृक्षते । ववृक्षे । 'शिक्ष ६०५ विद्योपादाने' । शिक्षते । 'भिक्ष ६०६
भिक्षायामलाभे लाभे च' । भिक्षते । 'क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि' ।
'बाधने' इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । 'दक्ष ६०८ वृद्धौ शीघ्रार्थे च' ।
दक्षते । ददक्षे । 'दीक्ष ६०९ मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु' । दीक्षते ।
दिदीक्षे । 'ईक्ष ६१० दर्शने' । ईक्षाञ्चक्रे । 'ईष ६११ गतिहिंसादर्शनेषु' ।
ईषाञ्चक्रे । 'भाष ६१२ व्यक्तायां वाचि' । भापते । 'वर्ष ६१३ स्नेहने' ।
दन्त्योष्ठ्यादिः । ववर्षे । 'गेष्ट ६१४ अन्विच्छायाम्' । 'ग्लेष्ट' इत्येके । अन्वि-
च्छा अन्वेषणम् । जिगेषे । 'पेष्ट ६१५ प्रयत्ने' । पेपते । 'जेष्ट ६१६ णेष्ट
६१७ एष्ट ६१८ प्रेष्ट ३१९ गतौ' । जेषते । नेषते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । 'रेष्ट
६२० हेष्ट ६२१ ह्रेष्ट ६२२ अव्यक्ते शब्दे' । आद्यो वृकशब्दे, ततो द्वौ अश्व-
शब्दे । रेषते । हेषते । ह्रेषते । 'कास्तृ ६२३ शब्दकुन्मायाम्' । कासाञ्चक्रे ।
'भास्तृ ६२४ दीप्तौ' । बभासे । 'णास्तृ ६२५ रास्तृ ६२६ शब्दे' । नासते ।
प्रणासते । 'णस ६२७ कौटिल्ये' । नसते । 'भ्यस ६२८ भये' । भ्यसते ।
बभ्यसे । 'आङः शसि ६२९ इच्छायाम्' । आशंसते । आशशंसे । 'प्रसु
६३० ग्लसु ६३१ अदने' । जग्रसे । जग्लसे । 'ईह ६३२ चेष्टायाम्' । ईहा-
ञ्चक्रे । 'वहि ६३३ महि ६३४ वृद्धौ' । वंहते । ववंहे । मंहते । 'अहि
६३५ गतौ' । अंहते । आनंहे । 'गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम्' ।
जगर्हे । जगल्हे । 'वर्ह ६३८ बल्ह ६३९ प्राधान्ये' । ओष्ठभ्यादी । 'वर्ह

नेटीति न वृद्धिः । मव्यादयोऽवत्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः । धावुगतीति ॥ उदिदयम् ।
स्वरितेदिति ॥ ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदम् । अन्यथा परस्मैपदमिति भावः ।
अथोष्मान्ता इति ॥ तत्र धुक्षेत्यारभ्य कास्रधातोः प्राक् षकारान्ताः । तत्र क्लेशधातुरेकः
शकारान्तः । दीक्ष मौण्ड्येति ॥ पञ्चार्थाः । णेष्टधातुणोपदेशः । कास्रधातुमारभ्य ईहधातोः
प्राक् सकारान्ताः । कासाञ्चक्रे इति ॥ कास्प्रत्ययादित्याम् । णास्रधातुर्णसधातुश्च णोपदेशः ।
आङः शसीति ॥ आङः परः शसिधातुरिच्छायामित्यर्थः । ईहेत्यारभ्य कास्त्रधातुवर्जं

६४० बल्ह ६४१ परिभाषणहिंसादन्तेषु । दन्त्योष्ठयादी । केचित्तु पूर्व-
योर्दन्त्योष्ठयादितामनयोरुष्ठयादितां चाहुः । 'प्लिह ६४२ गतौ' । पिप्लिहे ।
'वेह ६४३ जेह ६४४ बाह ६४५ प्रयत्ने' । आद्यो दन्त्योष्ठयादिः । अन्यः
केवल्लोष्ठयादिः । 'उभावप्योष्ठयादी' इत्येके । 'दन्त्योष्ठयादी' इत्यपरे । जेह-
तिर्गत्यथोऽपि बबाहे । 'द्राह ६४६ निद्राक्षये, । 'निक्षेपे' । इत्येके । 'काश्ट
६४७ दीप्तौ' । चकाशे । 'ऊह ६४८ वितर्के' ऊहाञ्चक्रे' । 'गाहू ६४९
विलोडने' । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जघाक्षे । जगाहिद्धे-जगाहिध्वे-
जघाद्धे । गाहिता ।

२३३५ । ढो ढे लोपः । (८-३-१३)

ढस्य लोपः स्याद्धे परे । गाढा । गाहिष्यते-घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट-
घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट-अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाडम् ।

घुषिकान्तीत्यतः प्राक् हकारान्ताः । काश्टधातुस्तु शकारान्तः । प्लिहधातुरिदुपधः । ऊह वितर्के
इति ॥ युक्त्या अर्थनिर्णयो वितर्कः । 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः ।' इत्यत्र तु अनुदात्ते-
त्त्वलक्षणात्मनेपदमनित्यमिति बोध्यम् । गाहधातुरुदित्वाद्देद् । तदाह । जगाहिषे । जघाक्षे
इति ॥ इडभावे जगाह् से इति स्थिते होढः एकाच इति भ्रष्टभावेन गस्य घः षडोरिति
ढस्य कः सस्य षः । जगाहिद्धे, जगाहिध्वे इति ॥ इट्पक्षे 'विभाषेष्टः' इति ढत्ववि-
कल्पः । इडभावे त्वाह । जघाद्धे इति ॥ जगाह् ध्वे इति स्थिते हस्य ढः धस्य घृत्वेन ढः
गस्य भ्रष्टकारः पूर्वस्य ढस्य 'ढो ढे लोपः' इति वक्ष्यमाणो लोपः । ढूलोप इति सूत्रं त्विहैव
पठितुं युक्तम् । गाहितेति ॥ इट्पक्षे रूपम् । इडभावे तु गाह् ता इति स्थिते हस्य
ढत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे घृत्वेन धस्य ढत्वे गाढ् ढा इति स्थिते । ढोढे ॥
ढः इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह । ढस्येति ॥ ढकारस्येत्यर्थः । इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे गाढा
इति रूपम् । ढलोपे घृत्वस्यासिद्धत्वनु न । तथा सति ढलोपविधिवैयर्थ्यात् । घाक्ष्यते
इति ॥ इडभावे हस्य ढः गस्य भ्रष्टकारः ढस्य कः सस्य ष इति भावः । घाक्षी-
ष्टेति ॥ आशीर्लिङि सीयुटि इडभावपक्षे हस्य ढः गस्य भष् घकारः ढस्य कः सस्य ष इति
भावः । अगाहिष्टेति ॥ सिच इट् । सस्य षः तकारस्य घृत्वेन ढः । इडभावे त्वाह । अगा-
ढेति ॥ अगाह् स् त इति स्थिते सिच इडभावे झलो झलीति लोपः ढत्वधत्वघृत्वढलोपाः ।
सलोपात्पूर्वं भ्रष्टभावस्तु न । भ्रष्टभावस्यासिद्धतया झलो झलीति सलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः । न च
कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सकारपरकत्वात् भष्दुर्वार इति शङ्क्यम् । वर्णाश्रये प्रत्यय-
लक्षणाभावादिति भावः । अघाक्षातामिति ॥ इडभावपक्षे ढधकषाः । अघाक्षतेति ।
अगाढा इति ॥ थास् सिच् इडभावे सलोपः ढत्वधत्वघृत्वढलोपाः । अघाडमिति ॥ ध्वमि

अघाक्षि । ‘गृह् ६५० ग्रहणे’ । गर्हते । जगृहे । ‘ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन’ (वा ५९३) । जगृहिषे—जघृक्षे । जघृष्टे । गर्हिता—गर्हा । गर्हिष्यते—घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट—घृक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट । इडभावे ।

२३३६ । शल इगुपधादनिटः कसः । (३-१-४५)

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चलेः कसादेशः स्यात् । अघृक्षत ।

२३३७ । कसस्याचि । (७-३-७२)

अजादौ तङि कसस्य लोपः स्यात् । ‘अलोऽन्यस्य’ (सू ४२) । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त । ‘ग्लह् ६५१ च’ । ग्लहते । ‘घुषि ६५२ कान्ति-करणे’ । घुंषते । जुघुंषे । केचित् ‘घप’ इत्यदुपधं पठन्ति ।

इडभावपक्षे सलोपः । ढत्वघत्वष्ट्वढलोपाः । भ्ममाश्रित्य ढलोपात्पूर्वं भ्मभावः । अघाक्षीति ॥ इडभावे हस्य ढः । भ्मभावः ढस्य कः सस्य पत्वमिति भावः । अघाक्षति । अगाहिष्यत । अघाक्ष्यत । गृह्धातुः ऊदित् । ऋदुपधः । गर्हते इति ॥ लट्वास्तपि लघुपधगुणे शपि रपरत्वम् । जगृहे इति ॥ असंयोगादिति क्त्वाद्गुणाभावः । न च क्त्वात् परत्वाद्गुणः शङ्क्यः । ‘ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन’ इति वार्तिकेति भावः । ऊदिक्त्वाद्विकल्पं मत्वा आह । जगृहिषे । जघृक्षे इति ॥ अभ्यासे उरदन्वं हलादिशेषः जश्चम् इदं पत्वम् । इडभावे तु ढत्वभ्मभावकत्वपत्वानि । भ्मि जगृहिष्वे इति सिद्धवन्कृत्य इडभावे आह । जघृष्टे इति ॥ हस्य ढः भ्मभावः ढलोपः । गर्हते ॥ इडभावे गुणे रपरत्वे ढत्वधत्वष्ट्वढलोपाः । घर्क्ष्यते इति ॥ गुणः रपरत्वं हस्य ढः भ्मभावः ढस्य कः पत्वम् । घृक्षीष्टेति ॥ आशीर्लिङः सीयुटि इडभावे लिङ्सिचाविति क्त्वाद्गुणाभावे हस्य ढः भ्मभावः ढस्य कः पत्वम् । अगर्हिष्टेति ॥ सिच इटि गुणे रपरत्वे पत्वे रूपम् । शल इगुपधा ॥ शलन्त इति ॥ ‘धातोरेकाचः’ इत्यतोऽनुवृत्तधातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिर्गति भावः । सिचोऽपवादः कसादेशः अदन्तः । ककार इत् । अघृक्षतेति ॥ चलेः कसः । तस्य क्त्वाद्कारस्य न गुणः । हस्य ढः भ्मभावः ढस्य कः पत्वमिति भावः । ‘अघृक्ष आताम्’ इति स्थिते ‘आतो ङितः’ इति इयादेशे प्राप्ते । कसस्य ॥ अचीत्यस्याङ्गाक्षिप्रत्ययविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । ‘घोर्लोपो लेटि वा’ इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । तदाह । अजादावित्यादिना । अलोऽन्यस्येति ॥ अन्यस्याकारस्य लोप इति भावः । ‘वस्तुतस्तु लुगवा दुहदिह’ इत्युत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्यनुवृत्तेस्तद्विशेषणत्वादचीति तदादिविधिः । तेन दृशेः कसप्रत्यये तादृक्ष इत्यादौ नायं लोपः । अजादौ तङीत्येव क्वचित्पाठो दृश्यते । अघृक्षातामिति ॥ ‘अघृक्ष आताम्’ इति स्थिते कसाकारस्य लोपे अतः परत्वाभावात् ‘आतो ङितः’ इति इय् नेति भावः । अघृक्षन्तेति ॥ कसस्य अजादित्वाभावात्स्मिन्परे कसस्य अकारलोपाभावादतः परत्वादात्मनेपदेष्वनत इत्यादादेशो न । कृते तु क्कोऽन्ता-

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ‘घुषिर् ६५३ अविशब्दने’ विशब्दनं प्रतिज्ञानं, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । ‘शब्दे’ इत्यन्ये पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्त्वादङ् । अघुषत्—अघोषीत् । ‘अक्षू ६५४ व्याप्तौ’ ।

२३३८ । अक्षोऽन्यतरस्याम् । (३-१-७५)

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ—आनष्ट । अक्षिता—अष्टा । अक्षिष्यति । ‘स्कोः’ (सू ३८०) इति कलोपः । ‘षढोः कः सि’ (सू २९५) । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् ।

देशे कसस्याकारलोपः पररूपं वा । ग्लह चेति ॥ ग्लहधातुरपि ग्रहणे वर्तत इत्यर्थः । अदु-
पधाऽयम् । घुषि कान्तीति ॥ उदुपधोऽयम् । इदित्वानुम् । नश्चेलनुस्वारः । यत्परकत्वा-
भावान्न परसवर्णः । तदाह । घुषत इति ॥ सेट्कोऽयम् । अदुपधपक्षे तु घषते । जघषे ।
ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनो गताः । अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिन इति ॥ ऊष्मान्ता इति शेषः ।
तत्र तुस ह्रस्वेत्यतः प्राक् षान्ताः । घुषिर् इति ॥ इर् इत् । प्रतिज्ञानमिति ॥ वेदाः
प्रमाणमित्याद्यभ्युपगम इत्यर्थः । ततोऽन्यस्मिन्निति ॥ विशब्दनात् अन्यत् अविशब्दनं
तस्मिन्नित्यर्थः । इरित्त्वादङ्वेति ॥ इरितो वेल्यनेनेति शेषः । अघुषदिति ॥ अङो
दित्वान्न लघूपधगुणः । अघोषीदिति ॥ अङ्भावपक्षे लघूपधगुणे ‘इट ईटि’ इति सिज्जलोपः ।
हलन्तलक्षणवृद्धेः ‘नेटि’ इति निषेधः । अक्षधातुः ऊदित्वाद्वेदकः । अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥
अक्ष इति पञ्चमी । स्वादिभ्यः श्नुरित्यतः श्नुरिति, कर्तरि शबित्यतः कर्तरीति, सार्वधातुके
यगित्यतः सार्वधातुक इति, चानुवर्तते । तदाह । अक्षो वेति ॥ श्नुप्रत्ययस्य शित्वं सार्व-
धातुकत्वार्थम् । तत्फलन्तु ‘स्वादिभ्यः श्नुः’ इत्यत्र वक्ष्यते । अक्ष्णोतीति ॥ तिपि श्नुः
तस्य तिपः पित्त्वेन डित्त्वाभावात् सार्वधातुकेति श्रो गुणः गत्वम् । अक्ष्णुत इति ॥
तसः अपित्त्वेन डित्त्वात् श्रो न गुणः । अक्ष्णुवन्तीति ॥ डित्त्वाद्गुणाभावे उवङ् ।
अक्ष्णोषि । अक्ष्णुथः । अक्ष्णुथ । अक्ष्णोमि । अक्ष्णुवः । अक्ष्णुमः । अक्षतीति शप्पक्षे रूपम् ।
आनक्षेति ॥ णलि द्विहलत्वान्नुट् । आनक्षतुः । आनक्षुः । ऊदित्त्वादिदृक्पक्षे आह ।
आनक्षिथेति ॥ इङभावे आह । आनष्टेति ॥ आनक्ष् थ् इति स्थिते स्कोरिति कलोपः
यस्य घृत्वेन टः । अष्टेति ॥ लुटि तासि इङभावपक्षे स्कोरिति कलोपे तकारस्य
घृत्वेन टः । अक्ष् स्य इति स्थिते प्रक्रियान्दर्शयति । स्कोरिति कलोपः । षढोः
कस्सीति ॥ कात्परत्वात् सस्य षत्वञ्च । अक्ष्णोतिवति ॥ अक्ष्णोतु । अक्ष्णुतात् । अक्ष्णुताम्
अक्ष्णुवन्तु । अक्ष्णुहीति ॥ संयोगपूर्वत्वादुतश्चेति हेर्लृक् न । हेरपित्त्वेन डित्त्वात् श्रोर्न गुणः ।
अक्ष्णुतात् । अक्ष्णुतम् । अक्ष्णुत । अक्ष्णवानीति ॥ आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावान्न गुणनिषेधः ।

ऊदित्त्वाद्देट् । 'नेटि' (सू २२६८) । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः ।
इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः । 'तक्षू ६५५ त्वक्षू ६५६
तनूकरणे' ।

२३३९ । तनूकरणे तक्षः । (३-१-७६)

इनुः स्याद्वा शब्बिषये । तक्ष्णोति—तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ—ततष्ठ ।
अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । 'तनूकरणे' किम् । वाग्भिः
संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । 'उक्ष ६५७ सेचने' । उक्षां चकार । 'रक्ष ६५८

गुणे अवादेशः । अक्ष्णवाव । अक्ष्णवाम । शपि तु अक्षत्वित्यादि । आक्ष्णोदिति ॥ लङ्-
स्तिप् श्रोर्गुणः आट् वृद्धिः । आक्ष्णुताम् । आक्ष्णवन् । आक्ष्णोः । आक्ष्णुतम् । आक्ष्णुत ।
आक्ष्णवमिति ॥ मिपः अम् श्रोर्गुणः अवादेशः । आक्ष्णुव । आक्ष्णुम् । अक्ष्णुयादिति ॥
विधिलिङि यासुटो ङित्त्वात् श्रोर्न गुणः । अक्ष्णुयुरिति ॥ अक्ष्णुयाः । अक्ष्णुयातम् ।
अक्ष्णुयात । अक्ष्णुयाम् । अक्ष्णुयाव । अक्ष्णुयाम । शप्पक्षे आक्षदित्यादि । अक्ष्यादिति ॥
आशीलिङः आर्धधातुकत्वान्न इनुः, नापि शप् । लुङि सिचि विशेषमाह । ऊदित्त्वाद्देडिति ॥
तत्र इट्पक्षे आह । नेटीति ॥ हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्यर्थः । नच अभैत्सादित्यादावकेन
हला व्यवधाने हलन्तलक्षणवृद्धेश्चरितार्थत्वादत्र न तत्प्रसक्तिरिति शङ्क्यम् । रङ्गे अराक्षीदि-
दित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकाल्पव्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणवृद्धिप्रवृत्तेर्भाष्यादौ प्रपञ्चितत्वादिति
भावः । मा भवानक्षीदिति ॥ आटि सति हलन्तलक्षणवृद्धौ सत्यामसत्याश्च रूपे भेदाभावात्
मा भवानित्युपात्तम् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुरिति ॥ अत्रापि मा भवानिति सम्बध्यते ।
इडभावे त्विति ॥ लुङस्तिपि अक्ष् स् ईदिति स्थिते इडभावाग्नेटीति निषेधाप्रसक्त्या हल-
न्तलक्षणवृद्धौ झलो झलीति सिज्जलोपे स्कोरिति कलोपे तकारस्य श्रुत्वम् । आक्षु-
रिति ॥ अक्ष् स् उस् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ स्कोरिति कलोपे षस्य कत्वे सस्य
षत्वमिति भावः । आक्षीः । आष्टम् । आष्ट । आक्षम् । आक्ष्व । आक्ष्म । आक्षिष्यत् । आक्ष्यत् ।
आक्ष्यताम् । आक्ष्यन् । आक्ष्यः । आक्ष्यतम् । आक्ष्यत । आक्ष्यम् । आक्ष्याव । आक्ष्याम् ।
तक्षू त्वक्षू इति ॥ स्थूलस्य काष्ठादेः कतिपयावयवापनयनेन सूक्ष्मीकरणन्तनूकरणम् ।
तनूकरणे ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । इनुः स्याद्वा शब्बिषये इति ॥ स्वादिभ्यः
इनुरित्यतः इनुरिति, कर्तरि शब्बित्यतः कर्तरीति, सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातुक, इति चानु-
वर्तते । तनूकरणेऽर्थे विद्यमानात् तक्षधातोः इनुः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके इति फलितम् ।
नच तक्षधातोस्तनूकरणार्थकत्वाव्यभिचारात् इनुविधौ तनूकरणप्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
अतएव धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वावगमात् । तदुक्त्यादि ॥ अक्ष्ववृषाणि ॥
लुङि सिचि इट्पक्षे नेटीति वृद्धिनिषेधे, अतक्षीदिति रूपम् । इडभावे तु अताक्षीदिति च

पालने । 'णिक्ष ६५९ चुम्बने' । प्रणिक्षति । 'त्रक्ष ६६० द्रक्ष ६६१
णक्ष ६६२ गतौ' । त्रक्षति । स्त्रक्षति । नक्षति । 'वक्ष ६६३ रोषे' ।
'सङ्घाते' इत्येके । 'मृक्ष ६६४ सङ्घाते' । 'अक्ष' इत्येके । 'तक्ष ६६५
त्वचने' । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च । 'पक्ष परिग्रहे' इत्येके । 'सूर्क्ष
६६६ आदरे' । सुषूर्क्ष । 'अनादरे' इति तु काचित्कोऽपपाठः । 'अवज्ञावहे-
लनमसूर्क्षणम्' इत्यमरः । 'काक्षि ६६७ वाक्षि ६६८ माक्षि ६६९ काङ्क्ष-
याम्' । 'द्राक्षि ६७० ध्राक्षि ६७१ ध्वाक्षि ६७२ घोरवाशिते च' । 'चूष
६७३ पाने' । चुचूष । 'तूष ६७४ तुष्टौ' । 'पूष ६७५ वृद्धौ' । 'मूष
६७६ स्तेये' । लूष ६७७ रूष ६७८ भूषायाम् । 'शूष ६७९ प्रसवे' ।
प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः । 'यूष ६८० हिंसायाम्' । 'जूष ६८१
च' । 'भूष ६८२ अलङ्कारे' । भूषति । 'ऊष ६८३ रुजायाम्' । ऊषां चकार
'ईष ६८४ उज्ज्हे' । 'कष ६८५ खष ६८६ शिष ६८७ जष ३८८ झष
६८९ शष ६९० वष ६९१ मष ६९२ रुष ६९३ रिष ६९४ हिंसार्थाः' ।
तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष ।
शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्सः अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः । जझषतुः ।
शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ।

अक्ष्वत् । एवं त्वक्षधातुरपि । णिक्षधातुर्णोपदेशः । प्रणिक्षतीति ॥ 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति
णत्वम् । त्रक्ष द्रक्ष णक्ष गताविति ॥ त्रयोऽप्यकारमध्याः । द्वितीयष्णोपदेशः । तदाह ।
त्रक्षतीति ॥ षस्य सत्वे घृत्वनिवृत्तिरिति भावः । णक्षधातुर्णोपदेशः । सिचि नेटीति हलन्त-
लक्षणवृद्धिनिषेधः । वक्ष रोष इति ॥ दन्त्योष्ठ्यादिः । अक्षधातुरकारमध्यः । संवरणशब्दस्य
विवरणं त्वचो ग्रहणमिति । सूर्क्षधातुः रेफमध्यः । अपपाठत्वे हेतुमाह । अवज्ञेति । सूर्क्षधातो-
रनादरार्थकत्वे असूर्क्षणमित्यस्य आदरार्थकत्वापत्त्या अमरकोशे अवज्ञापर्यायत्वावगमविरोध
इति भावः । घोरवाशिते चेति ॥ चात् कांक्षायामपि । घोरवाशितं क्रूरशब्दः । चूषेत्यारभ्य
ऊष रुजायामिति यावदुपधाः । ईष उज्ज्हे इति ॥ ईदुपधः । कषेत्यारभ्य दश धातवः । तत्र
तृतीयो दशमश्च इदुपधः । शिषधातुरनिट्कः । क्वादिनियमात्थलि वसि मसि च नित्यमिट् ।
अजन्ताकारवत्त्वाभावेन थलि सेट्कत्वाभावात् शिशेषिथ । शिशेषिव । शिशेषिम । अशिक्ष-
दिति ॥ 'शल इगुपधात्' इति च्लेः क्सादेशे कित्वालघूपधगुणनिषेधे षस्य कत्वे सस्य
षत्वमिति भावः । ववषतुरिति ॥ 'न शसदद' इति निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ न । रुषधातुस्सेट्कः ।
रोषति । रुरोष । रुरुषतुः । रुरुषुः । रुरोषिथ । रुरुषथुः । रुरुष । रुरोष । रुरुषिव । रुरुषिम ।

२३४० । तीषसहलुभरुषरिषः । (७-२-४८)

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येडा स्यात् । रोषिता-रोष्टा । रोषि-
ष्यति । रोषिता-रोष्टा । रोषिष्यति 'भष । ६९५ भर्त्सनं' । इह भर्त्सनं श्रवः ।
भषति । वभाष । 'उष ६९६ दाहे' । ओषति ।

२३४१ । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । (३-१-३८)

एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषां चकार । उवोप । ऊपतुः । उवोपिथ ।
'जिषु ६९७ विषु ६९८ मिषु ६९९ सेचने' । जिजेष । क्रादिनियमादिट् ।
विवेषिथ । विविषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षन् । 'पुष ७०० पुष्टौ' । पोषति ।
पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीन् । अनिट्केषु 'पुष्य' इति उयना निर्देशादयं सेट्
अतो न क्सः । अङ्घ्रिधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् । 'श्रिषु ७०१ श्रिषु ७०२ प्रुषु
७०३ प्लुषु ७०४ दाहे' । श्रेषति । शिश्रेप । श्रेषिता । श्रेषति । शिश्रेष ।
श्रेषिता । अयमपि सेट् । 'अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणम्' इति कैयटादयः ।

तीषस ॥ आर्धधातुकस्येत्यतः इडित्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेति च । तातिसप्तम्युपादा-
नात्तदादिविधिः । इष सह लुभ रुष रिष एषान्द्वन्द्वान्धातुष्वभ्येकवचनम् । तदाह । इच्छत्यादे-
रिति ॥ इच्छतीति इषेः तिपा निर्देशः । इषधातुर्विवक्षितः । इषु इच्छायां तुदादिदशविकरणः ।
इष गतौ दिवादिः श्यन्विकरणः । इष आभीक्ष्ण्ये कर्थादः श्राविकरणः । तत्र 'इपेस्तकारे
श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः' इति वार्तिकात् श्यन्विकरणस्य न ग्रहणम् । रोषिता, रोष्टेति ॥
इडभावे घृत्वेन तकारस्य टकारः । रिषेस्तादाविद्विकल्पम्मन्वा आह । रोषिता, रोष्टेति ॥
उष दाह इति ॥ सेट्कोऽयम् उखधातुवत् । उपविद ॥ कामप्रत्ययादित्यतः आम्
लिटीत्यनुवर्तते । तदाह । एभ्यो लिटीति ॥ आमभावपक्षे आह । उवोपेति ॥ 'अभ्यास-
स्यासवर्णे' इति उवडादेशः । जिषु विषु मिषु सेचन इति ॥ द्विर्तायो दन्त्योष्ठादिः । थलि
वसि मसि च विशेषमाह । क्रादिनियमादिडिति । विवेषिथेति ॥ अजन्ताकारवत्त्वाभावेन
भारद्वाजनियमाप्रवृत्तेस्तथ्यपि क्रादिनियमान्नित्यमिड् । वेष्टेति ॥ तासि घृत्वेन तकारस्य
टः । वेक्ष्यतीति ॥ षडोरिति षस्य कः सस्य षः । अविक्षदिति ॥ 'शल इगुपधात्'
इति क्सः । षस्य कः सस्य षः कित्त्वान्नगुणः । पुषधातुः सेडिति मत्वा आह । पोषितेति ।
अपोषीदिति ॥ नेटीति वृद्धिनिषेधः । नन्वनिट्सु पुषेः पाठात् कथं सेट्कत्वमित्यत आह ।
अनिट्कोष्विति । अत इति ॥ सेट्कत्वात् कसो नेत्यर्थः । ननु पुषादित्वलक्षणः अङ्
कुतो नेत्यत आह । अङ्गविधाविति ॥ एतच्चानुपदमेव पुषादिसूत्रव्याख्यावसरे स्पष्टी-
भविष्यति । अयमपीति ॥ पुषधातुवत् श्रिषधातुरपि भौवादिकः सेडित्यर्थः । कैयटादय
इति ॥ 'श्रिष आलिङ्गने' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिस्तथा प्रपञ्चितत्वादिति भावः ।

यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं, तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चो-
पेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्रोष । 'पृषु ७०५ वृषु ७०६ मृषु ७०७ सेचने' । 'मृषु'
सहने च । इतरौ हिंसासंक्षेपनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । 'घृषु ७०८
सङ्घर्षे' । 'हृषु ७०९ अळीके' । 'तुस ७१० हस ७११ हस ७१२ रस ७१३
शब्दे' । तुतोस । जहास । जहास । ररास । 'लस ७१४ श्लेषणक्रीडनयोः'
'घस्ल ७१५ अदने' । अयं न सार्वत्रिकः । 'लिङ्गन्यतरस्याम्' (सू २४२४)
इत्यर्धेस्लोदेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः ।
अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो
बलाद्यार्धधातुके । क्मरचि तु विशिष्योपादानम् । घसति । घस्ता ।

२३४२ । सः स्यार्धधातुके । (७-४-४९)

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अधसत् । घसेत् ।
लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ।

द्वयोर्ग्रहणमिति ॥ भौवादिकदैवादिकयोरित्यर्थः । स्वोक्तीति ॥ 'श्लिष आलिङ्गने' इति
सूत्रे दैवादिकश्लिषेरनिट्केषु ग्रहणमिति न्यासकृता कैयटादिभिश्चोक्तत्वादिति भावः । पृषु
वृषु इत्यारभ्य हृषुपर्यन्ता ऋदुपधाः । अलीकं मिथ्याभवनं मिथ्योक्तिर्वा । तुसह्रसेत्यारभ्य
णशगतावित्यतः प्राक् सकारान्ताः । घस्लधातुरनिट्कः । अयमिति ॥ घस्लधातुः सर्वेषु
न प्रयोज्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । लिटीति ॥ यद्ययं सार्वत्रिकस्यात् तदा लिट्वापि
प्रयुज्येत । ततश्च 'अद भक्षणे' इति धातोर्लिङ्गन्यतरस्यामिति घस्लभावविधिव्यर्थः स्यादिति
भावः । असार्वलिकत्वे सति क प्रयोगः क नेत्यत आह । ततश्चेति ॥ यत्र घस्लधातोः
प्रयोगे ज्ञापकं प्रत्यक्षवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग इत्यर्थः । तत्र तावलिङ्गनन्दर्शयति ।
अत्रैवेति ॥ भ्वादिगणे अत्रैव क्रमेः परस्मैपदे अस्य पाठश्शपि प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः ।
नच धातुसंज्ञार्थः पाठ इति शङ्क्यम् । युतदीप्तावित्युक्तरीत्याऽस्य पाठेनैव सिद्धे अत्र
क्रमे तत्पाठवैयर्थ्यादिति भावः । लृदित्करणमङीति ॥ प्रयोगे लिङ्गमिति शेषः ।
अनिट्कारिकास्त्विति ॥ अनुदात्तोपदेशेषु घस्लधातोः पाठः बलाद्यार्धधातुके प्रयोगे
लिङ्गमित्यर्थः । अथ कचिदस्य प्रयोगे प्रत्यक्षवचनन्दर्शयति । क्मरचीति ॥ 'सृघ-
स्यदः क्मरच्, इत्यत्र विशिष्य घसेरुपादानात्क्मरचि प्रयोगे प्रमाणमित्यर्थः । घसतीति ॥
छुटि तसाद्युपलक्षणमिदम् । लिटि अस्य प्रयोगाभावाल्लुट्युदाहरति । घस्तेति ।
सस्सि ॥ सः इति छेदः । सः इति षष्ठ्यन्तम् । सि इति सप्तम्यन्तम् आर्धधातुक-
विशेषणम् । तदादिविधिः । 'अच उपसर्गात्तः' इत्यतः त इत्यनुवर्तते । अकार
उच्चारणार्थः । तदाह । सस्य तः स्यादिति ॥ आदेशे अकारस्य उच्चारणार्थत्वात्तकारः

२३४३ । पुषादिद्युताङ्गदितः परस्मैपदेषु । (३-१-५५)

इयन्धिकरणपुषादेर्द्युतदेर्जङित् परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अध-
सत् । 'जर्ज ७१६ चर्च ७१७ झर्ज ७१८ परिभाषणहिंसातर्जनेषु' । 'पिस् ७१९ पेस् ७२० गतौ' । पिपिसतुः । पिपेसतुः । 'हसे ७२१ हसने' । एदि-
त्त्वान्न वृद्धिः । अहसीत् । 'णिश ७२२ समाधौ' तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति ।
'मिश ७५३ मश ७२४ शब्दे रोषकृते च' । तालव्योष्मान्तौ । 'शव ७२५ गतौ' दन्त्योष्ठयान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत्-अशावीत् ।
'शश ७२६ प्लुतगतौ' । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः ।
शेशिथ । 'शसु ७२७ हिंसायाम्' । दन्त्योष्मान्तः । 'न शसदद-' (सू २२६३) इत्येत्त्वं न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ । 'शंसु ७२८ स्तुतौ' । अयं दुर्गनावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः ।
शशंस । आशिषि नलोपः शस्यात् । 'चह ७२९ परिकल्कने' । कल्कनं
शाठ्यम् । अचहीत् । 'मह ७३० पूजायाम्' । अमहीत् । 'रह ७३१ त्यागे' ।
'रहि ७३२ गतौ' । रंहति । रंहात् । 'दह ७३३ दहि ७३४ बृह ७३५
बृहि ७३६ वृद्धौ' । दर्हति । ददर्ह । ददहतुः । दंहति । बर्हति । बृंहति ।
'बृहि' शब्दे च । 'बृंहितं करिगर्जितम्' इत्यमरः । 'बृहिर्' इत्येके ।

स्यादित्यर्थः । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते । पुषादि ॥ 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्ति-
रव्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति चानुवर्तते । पुषादिद्युताङ्गदित एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी ।
तत्र पुषधातुस्तु भ्वादौ कथादौ चुरादौ दिवादौ चास्ति । तत्र यदि भैवादिकः पुषादिगणो
गृह्येत । तर्हि द्युतादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । पुषादिगणोत्तरमेवात्र द्व्युतादिगणपाठात् ।
नापि कथाद्यन्तर्गणः । 'मुष स्तेये' 'खच भूतप्रादुर्भावे' 'हेठ च' 'ग्रह उपादाने'
इति च त्वार एव पठ्यन्ते । यदि त एवात्र पुषादयो विवक्षितास्त्युः तर्हि लाघवात्
लृदित एव ते क्रियेरन् । नाप्यत्र चौरादिकपुषादिर्गृह्यते । णिच्वा च्लेर्व्यवहितत्वात् ।
अतः परिशेषात् दिवादय एव गृह्यन्ते । तदाह । इयन्धिकरणेति । जर्ज चर्च
झर्जेति ॥ एतेषां चवर्गायान्तेष्वेव पाठ उचितः । हसे हसन इति ॥ एदिदयम् । न
वृद्धिरिति ॥ ह्यन्तेत्यनेनेति शेषः । णिश समाधाविति ॥ गोपदेशत्वादुपसर्गादसमासे-
ऽपीति नस्य णत्वम् । तदाह । प्रणेशतीति ॥ 'शसु हिंसायाम्' इत्यतः प्राक् शकारान्तः ।
शवतिस्तु वान्तः । शस्त्विति ॥ नो विकृतानुस्वारस्य निर्देशः । 'चह परिकल्कने' इत्यारभ्य
अर्हतिपर्यन्ता हकारान्ताः । रह त्यागे इति ॥ नायमिदित् । रहि गताविति ॥ अय-

अबृहत्-अबर्हीत् । तुहिर् ७३७ दुहिर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्दने ।
तोहति । तुतोह । अनुहत्-अतोहीत् । दोहति । अदुहत् । अदोहीत् । अनिङ्कारि-
कास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा
भवानुहत् । औहीत् । अर्ह ७४० पूजायाम् । आनर्ह ।

अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः । 'द्युत ७४१ दीप्तौ' । द्योतते ।

२३४४ । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् । (७-४-६७)

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ।

२३४५ । द्युद्ध्यो लुङि । (१-३-९१)

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदे अङ् ।
अद्युतत्-अद्योतिष्ट । श्विता ७४२ वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत्-अश्वे-
तिष्ट । ञि मिदा ७४३ स्नेहने । मेदते ।

२३४६ । मिदेर्गुणः । (७-३-८२)

मिदित् । दृहदृहीति ॥ ऋदुपधा एते । द्वितीयचतुर्थविदितौ । अबृहत् । अबर्हीदिति ॥
इरित्त्वादङ्कल्प इति भावः । उवोहेति ॥ उहिर्धातोर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषे पुगन्तलक्षणे
गुणे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ् । मा भवानुहदिति ॥ इरित्त्वादङि रूपम् । औहीदिति ॥
अङ्भावपक्षे च्लेस्सिचि तस्य इति 'अस्तिस्सिचः' इति तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे
'आडजादीनाम्' इति आटि वृद्धिः । माङ्योगे तु मा भवानुहीत् । आनर्हेति ॥ 'अत आदेः'
इति दीर्घे नुद् । कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेत इति ॥ द्युतेत्यारभ्य कृपूपर्यन्ता इत्यर्थः । द्युति-
स्वाप्योः । अभ्यासस्येति ॥ 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । दिद्युते
इति ॥ द्वित्वे 'हलादिः शेषः' इत्यनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'द्युतिस्वाप्योः' इति
सम्प्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्च' इति उकारस्य पूर्वरूपे रूपम् । द्युद्ध्यो लुङि ॥ बहुवचनात्
द्युतादिभ्य इति गम्यते । दिग्योगे पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्ये-
त्युपतिष्ठते । 'शेषात्कर्तरि' इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते । तदाह—द्युतादिभ्यः इति ।
परस्मैपदे अङिति ॥ आत्मनेपदपक्षे सिजेव नत्वङ् । पुषादिसूत्रे परस्मैपदग्रहणादिति
भावः । तदाह । अद्योतिष्टेति । श्विता वर्णे इति ॥ श्वेतवर्णकरणे श्वेतीभवने वेत्यर्थः ।
अश्वितदिति । द्युतादित्वादङ् । अश्वेतिष्ठेत्यात्मनेपदपक्षे रूपम् । एवमग्रेऽपि । द्युतादौ
लुङि रूपभेदो ज्ञेयः । ञि मिदा स्नेहने इति ॥ ञिरित् 'जीतः क्तः' इत्येतदर्थः । मिमिदे
इत्यत्र लिटः असंयोगादिति किञ्चेऽपि गुणं शङ्कितुमाह । मिदेर्गुणः ॥ मिदेरित्यवयवषष्ठी ।
गुणध्रुव्या 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपतिष्ठते । 'श्रिवुक्कमुचमां शिति' इत्यतः

मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एशः आदिशित्त्वाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत्—अमेदिष्ट । ‘त्रि ष्विदा ७४४ स्नेह्नमोचनयोः’ । मोहनयोः’ इत्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत्—अस्वेदिष्ट । त्रि क्ष्विदा च’ । इत्येके । अक्ष्विदत्—अक्ष्वेदिष्ट । ‘रुच ७४५ दीप्तावभिप्रीतौ च’ । रोचते सूर्यः । ‘हरये रोचते भक्तिः’ । अरुचन्—अरोचिष्ट । घुट ७४६ परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत्—अघोटिष्ट । रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९ प्रतिघाते । अरुटत्—अरोटिष्ट । शुभ ७५० दीप्तौ । क्षुभ ७५१ सञ्चलने । णभ ७५२ तुभ ७५३ हिंसायाम् । आद्योऽभावे च । ‘नभन्तामन्यके समे’ । ‘मा भूवन्नन्यके सर्वे’ इति निरुक्तम् । अनभन्—अनभिष्ट । अतुभन्—अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्रयादी च । संसु ७५४ ध्वंसु ७५५ भ्रंसु ७५६ अवसंसने । ‘ध्वंसु गतौ च । अङि न लोपः । अस्त्रसन्—असंसिष्ट । ‘नास्त्रसत्करिणां प्रैवम्’ इति रघुवंशे । ‘भ्रंशु’ इत्यपि केचित्पेटुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । ‘भ्रशु भ्रंशु अधःपतने’ इति दिवादौ । स्त्रम् ६५७

शील्यनुवर्तते । श्चासाविचेति कर्मधारयः । तेन च अधिकृताज्ञाक्षिप्तः प्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविधिः । इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । तदाह । मिदेरित्यादिना ॥ दैवादिकमिदेः श्यनि मेघते इत्याद्युदाहरणम् । श् इत् यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य शिति प्रत्यये परे मिदेरिकोगुण इत्येव कुतो न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य मिमिदे इत्यत्र गुणाभावार्थमिन्संज्ञकशकारादविति व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह । एशः आदिशित्त्वाभावादिति । त्रि ष्विदेति ॥ षोपदेशोऽयम् । अनिदसु स्विद्येति श्यन्विकरणस्यैव ग्रहणादयं सद् । रुच दीप्तावभिप्रीतौ चेति ॥ अभिप्रीतिः प्रीतिविषयीभवनम् । दीप्तौ उदाहरति । रोचते सूर्यः इति ॥ प्रकाशत इत्यर्थः । अभिप्रीतौ उदाहरति । हरये रोचते भक्तिरिति ॥ भक्तिः हर्याश्रितप्रीतिविषयो भवतीत्यर्थः । ‘रुच्यर्थानाम्’ इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । क्षुभ सञ्चलने इति ॥ क्षोभते क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभ्नातीति क्रयादौ । णभधातुः षोपदेशः । नभते । आद्योऽभावे चेति ॥ चात्सञ्चलनेऽपि । तत्र अभावार्थकस्य प्रयोगन्दर्शयति । नभन्तामन्यके समे इति ॥ मन्त्रोऽयम् । नन्वत्र मन्त्रे णभेर्हिंसार्थकत्वमेव कुतो न स्यादित्यत आह । मा भूवन्नन्यके सर्वे इति ॥ नभन्तामित्यस्य विवरणं मा भूवन्निति । न भवन्तीत्यर्थः । समे इत्यस्य विवरणं सर्वे इति । निरुक्तमिति ॥ वेदव्याख्यानात्मको यास्कप्रणीतो ग्रन्थविशेषो निरुक्तम् । संसुध्वंसुभ्रंसु इति ॥ त्रयो नोपधाः कृतानुस्वारनिर्देशाः । ध्वंसु गतौ चेति ॥ चादवसंसनेऽपि । अस्त्रसदिति ॥ युतादिवात्परस्मैपदे अङि नलोप इति भावः । नास्त्रसदिति ॥ नास्त्रसदित्यपपाठः । नचास्त्रसदिति लङो

विश्वासे । अस्रभत्-अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः ।
वृत्तु ७५८ वर्तने । वर्तते । ववृते ।

२३४७ । वृञ्चः स्यसनोः । (१-३-९२)

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ।

२३४८ । न वृञ्चश्चतुर्भ्यः । (७-१-५९)

एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण स्यात्तडानयोरभावे । वत्स्यति । वर्ति-
ष्यते । अवृत्तत् । अवर्तिष्ट । अवत्स्यत् । अवर्तिष्यत् । वृधु ७५९ वृद्धौ । शृधु
७६० शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृत्तवत् । स्यन्दू ७६१ प्रस्रवणे । स्यन्दते ।
सस्यन्दे । सस्यन्दिषे-सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे-सस्यन्द्धे । स्यन्दिता-स्यन्ता ।

रूपमिति भ्रमितव्यम् । तत्र परस्मैपदासम्भवात् । सम्भुधातुरकारमञ्चः । वृत्तु वर्तने इति ॥
उदित् ऋदुपधः सेट्कः । वर्तते इति ॥ शपि गुणे रपरत्वम् । ववृते इति ॥ असं-
योगादिति कित्त्वाद्गुणाभावे द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे रूपम् । लुटि वर्तिता ।
वृञ्चः ॥ बहुवचनाद्गुतादिभ्य इति गम्यते । शेषात्कर्तरीत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते । तदाह ।
वृतादिभ्य इति । न वृञ्चः ॥ सेऽसिचीति सूत्रात् से इति आर्धधातुकस्येडिति चानु-
वर्तते । तदाह । एभ्यः सकारादेरिति । तडानयोरभावे इति ॥ गमेरिडित्यतः
परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तम् । तेन च तडानयोरभावो लक्ष्यते । व्याख्यानादिति भावः । तेन जिग-
मिषिता इत्यत्र गमेस्तृचि इट् सिद्ध्यति । वृतेस्सन्नन्तात् हेर्लुकि विवृत्सेत्यत्र इग्निषेधश्च सिद्ध्यति ।
वत्स्यतीति ॥ लुटि स्यः । 'वृञ्चः स्यसनोः' इति परस्मैपदविकल्पः । 'न वृञ्चः' इति इग्निषेधः ।
गुणः रपरत्वं चर्तवम् । परस्मैपदाभावेत्वाह । वर्तिष्यते इति ॥ तडानयोरभावे इत्युक्तेः न
वृञ्च इति इग्निषेधो न । अवर्तिष्टेति ॥ परस्मैपदस्य अडश्चाभावे रूपम् । अवत्स्य-
दिति ॥ लुटि स्यः । 'वृञ्चः स्यसनोः' इति परस्मैपदम् । 'न वृञ्चः' इति इग्निषेधः । गुणः ।
रपरत्वमिति भावः । अवर्तिष्यतेति ॥ परस्मैपदस्याभावे न वृञ्च इति इग्निषेधोऽपि नेति
भावः । वृधु शृधु इति द्वौ ऋदुपधौ । तत्रापि 'युञ्चो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे युतादिलक्षणः
अङ् । लट् लुङोः 'वृञ्चः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृञ्चः' इति इग्निषेधश्च । तदाह ।
इमौ वृत्तवदिति ॥ वत्स्यति । वर्धिष्यते । अवृधत् । अवर्धिष्ट । अवत्स्यत् । अवर्धिष्यत् ।
शत्स्यति । शर्धिष्यते । अशृधत् । अशर्धिष्ट । अशत्स्यत् । अशर्धिष्यत् । स्यन्दूधातुः
ऊदित् नकारोपधः कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देशः । सस्यन्दिषे, सस्यन्त्से इति ॥ इडभावे दस्य
चर्त्वेन तः । सस्यन्दिद्धे, सस्यन्द्धे इति ॥ इडभावे धकारात् प्राक् दकारः । खर्परकत्वा-
भावान्नचर्तवम् । स्यन्दिता, स्यन्तेति ॥ इडभावे दस्य चर्तवम् । ननु लुटि स्ये सति 'वृञ्चः
स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे परत्वादौदिलक्षणाभिद्धिकल्पम्बाधित्वा 'न वृञ्चश्चतुर्भ्यः' इति

‘वृद्धयः स्यसनोः’ (सू २३४७) इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् ‘न वृद्धयः—’ (सू २३४८) इति निषेधः । स्यन्त्स्यति—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट—स्यन्त्सीष्ट । ‘द्युद्धयो लुङि’ (सू २३४५) इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्स्यत ।

२३४९ । अनुविपर्यभिनिम्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । (८-३-७२)

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । ‘अप्राणिषु’ किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । ‘अप्राणिषु’

इति निषेधे स्यन्त्स्यतीत्येव रूपमिष्यते । ननु स्यन्दिष्यत इति । तदयुक्तम्—अन्तरङ्गतया ऊदिल्लक्षणस्यैव इडिकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तडानाभावनिमित्तापेक्षतया च ‘न वृद्धयः’ इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति । वृद्धय इति । ‘वृद्धयस्यसनोः’ इति परस्मैपदे कृते अन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा न वृद्धय इति निषेध इत्यन्वयः कुत इत्यत आह । चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति ॥ यदिह्यत्र ऊदिल्लक्षण इडिकल्प एव स्यात् ननु ‘न वृद्धयश्चतुर्भ्यः’ इति निषेधः तर्हि चतुर्भ्यः इति व्यर्थं स्यात् । नच कृपूव्यावृत्तिस्तत्फलमिति शङ्क्यम् । ‘तासि च क्लृप’ इति चकारेण सकाराद्यार्धधातुकेऽपि नित्यमिनिषेधप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । भाष्ये तु ‘निषेधाश्च बलीयांसः’ इति न्यायेन अन्तरङ्गस्यापि ऊदिल्लक्षणेऽडिकल्पस्य ‘न वृद्धयः’ इति निषेधेन बाधसिद्धेश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा च लुटि परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिडिकल्पं बाधित्वा ‘न वृद्धयः’ इति नित्यमिनिषेधे स्यन्त्स्यतीत्येकमेव रूपमिति स्थितम् । आत्मनेपदपक्षे तु ऊदित्त्वादिकल्पं मत्वा आह । स्यन्दिष्यते, स्यन्त्स्यते इति ॥ इडभावे दस्य चत्वंम् । आशीर्लिङि सीयुटि ऊदित्त्वादिकल्पं मत्वा आह । स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्टेति ॥ ‘न वृद्धयः’ इति निषेधस्तु न । तडानयोरभाव एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । लुङि विशेषमाह । द्युद्धयो लुङीत्यादिना । अङिति ॥ द्युतादिल्लक्षण इति शेषः । नलोप इति ॥ अनिदितामित्यनेनेति शेषः । आत्मनेपदपक्षे तु अङभावाद्दिल्लक्षणमिडिकल्पं मत्वा आह । अस्यन्दिष्ट, अस्यन्तेति ॥ तत्र इडभावपक्षे अस्यन्द् स्त इति स्थिते ‘ज्ञलो जलि’ इति सलोपे दस्य चत्वंम् । नचापित्वेन डित्त्वात् ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः शङ्क्यः । सिज्जोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वादिति भावः । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सतेति ॥ अस्यन्त्थाः । अस्यन्त्साथाम् । अस्यन्द्धम् । अस्यन्त्स । अस्यन्त्स्वहि । अस्यन्त्सहि । अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्त्स्यत । अस्यन्दिष्यत । अनुविपर्यभिनि । एभ्य इति ॥ अनु परि अभि नि वि इत्येतेभ्य इत्यर्थः । सस्येति ॥ ‘सहेः साढस्सः’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेरिति भावः । षो वा स्यादिति ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यधिकारादिति भावः । ननु मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्र कथं षत्वं प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वादित्यत

इति पर्युदासात् 'मत्स्योदकं अनुष्यन्देते' इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव ।
'प्राणिषु न' इत्युक्तौ तु न स्यात् । कृपू ७६२ सामर्थ्ये ।

२३५० । कृपो रो लः । (८-२-१८)

कृप उः रः लः इति छेदः । 'कृप इति लुप्तषष्ठीकम् । तच्चावर्तते ।
कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रो रेफसदृशस्तस्य
च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चक्लपे । चक्लपिषे—चक्लप्से । इत्यादि
स्यन्दिवत् ।

२३५१ । लुटि च क्लृपः । (१-३-८३)

आह । अप्राणिष्विति । पर्युदासादिति ॥ प्राणिकर्तृकस्य नेति न प्रतिषेधः येनात्र
प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वात् षत्वं न स्यात् । किन्तु प्राणिभिन्नकर्तृकस्येति पर्युदास आश्रीयते ।
एवञ्च प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अप्राणिकर्तृकत्वानपायादिह षत्वं निर्बाधमिति भावः । कृपू
सामर्थ्ये इति ॥ सामर्थ्यङ्कार्यक्षमीभवनम् । ऊदित्वाद्देदकोऽयम् । ऋदुपधः । तडि
प्रथमपुरुषैकवचनस्य टेरेत्वे शपि लघूपधगुणे रपरत्वे कर्पते इति स्थिते । कृपो रो लः ॥ कृप
इति लुप्तविभक्तिम् । षष्ठ्येकवचने उः इति ऋकारस्य रूपम् । अवयवषष्ठी । कृप उरिति
स्थिते आहुणे कृपोरिति भवति । रः इति षष्ठ्यन्तम् । कृपोर् रः इति स्थिते 'रो रि' इति
रेफलोपे कृपोरः इति भवति । लः इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । तदाह । कृप
उः रः लः इति छेदः इति ॥ एतच्च ऋलृक्सूत्रभाष्ये स्थितम् । ननु कृपेत्यत्र
का विभक्तिर्छुतेत्यत आह । कृप इति लुप्तषष्ठीकमिति ॥ पकारादकार उच्चारणार्थः ।
कृपधातोरिति लभ्यते । तच्चावर्तते इति ॥ कृपः रः लः इति पदव्ययमावर्तते इत्यर्थः ।
तथाच । वाक्यद्वयं सम्पद्यते । कृपः रः लः इत्येकं वाक्यम् । तदाह । कृपो यो रेफस्तस्य
लः स्यादिति ॥ तथाच कल्पते इति भवति । कृपः उः रः लः इति द्वितीयं वाक्यम् ।
तत्र कृपेत्यवयवषष्ठ्यन्तम् । उरित्यत्रान्वेति । उरित्यवयवषष्ठ्यन्तं रेफे अन्वेति । तथाच
कृपधातोरवयवः यः ऋकारः । तस्य यो रेफः तस्य लकारस्त्यादिति लभ्यते । तत्र
ऋकारावयवत्वं रेफस्य न सम्भवतीति रेफशब्दो रेफसदृशे ऋकारांशे लाक्षणिकः । ल इत्यपि
लकारसदृशे लृकारांशे लाक्षणिकः । तदाह । कृपेर्ऋकारस्यावयव इत्यादिना ॥
एवञ्च लिटि चकृप् इति स्थिते कित्वाहुणाभावे ऋकारैकदेशस्य रेफसदृशस्य लकारसदृशे
सति चक्लपे इति रूपम् । कृपः रः लः इति छेदमभ्युपगम्य कृपधातोः रेफस्य लकार इति
व्याख्याने तु चक्लपे इति न सिद्ध्यत् । तदर्थमावृत्तिराश्रितेत्यभिप्रेत्याह । कल्पते । चक्लपे
इति ॥ ऊदित्वादिद्विकल्पं मत्वा आह । चक्लपिषे, चक्लप्से इति । स्यन्दिवदिति ॥
चक्लपाथे चक्लपिष्वे चक्लप्वे । चक्लपे चक्लपिवहे चक्लप्वहे चक्लपिमहे चक्लपमहे ।
लुटि च क्लृपः ॥ चकारात् 'वृज्यः स्यसनोः' इत्यतः स्यसनोरित्यनुकृष्यते । 'शेषात्कर्तरि'

लुटि स्यसनोश्च कल्पेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

२३५२ । तासि च कल्पः । (७-२-३०)

कल्पेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चण्ण स्यात्तडानयोरभावे कल्पासि । कल्पास्थ । कल्पितासे । कल्पासे । कल्पस्यति । कल्पिष्यते । कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट—कल्पसीष्ट । अकल्पन् । अकल्पिष्ट—अकल्पन् । अकल्पस्यन् । अकल्पिष्यत—अकल्पस्यत । वृत् । वृत्तः सम्पूर्णो गुतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ।

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । घट ७६३ चेष्टायाम् । घटते । जघटे । 'घटादयो मितः' इति वक्ष्यमाणेन मित्मञ्जा । तत्फलन्तु णौ 'मितां ह्रस्वः' (सू १५६८) इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (सू २७६२)

इत्यतः परस्मैपदमिति । 'वा क्यषः' इत्यतो वेति च । तदाह । लुटि स्यसनोरित्यादिना ॥ तासि च ॥ चकारात्सकाराद्यार्धधातुकं गृह्यते । 'सिऽसिचि कृत' इत्यतः मे इति 'आर्धधातुकस्य' इत्यतः आर्धधातुकस्येडिति चानुवर्त्तते । 'न वृद्धश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नेति च । गर्मेरिडित्यतः परस्मैपदमिति च । तदाह । कल्पेः परस्येत्यादिना । कल्पासीति ॥ 'लुटि च कल्पः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिद्विषणमिड्विकल्पम्बाधित्वा 'तासि च कल्पः' इति इण्णपेधे गुणे रपरत्वे लत्वे रूपम् । परस्मैपदाभावपक्षे तु ऊदिद्विषणमिड्विकल्प मत्वा आह । कल्पितासे, कल्पासे इति ॥ लुटि तु 'लुटि च कल्पः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिद्विषणमिड्विकल्पम्बाधित्वा 'तासि च कल्पः' इति इण्णपेधे मत्वा आह । कल्पस्यतीति ॥ परस्मैपदाभावे तु ऊदिद्विषणमिड्विकल्प मत्वा आह । कल्पिष्यते इति ॥ कल्पताम् । अकल्पन् । कल्पेन । आर्शादिङि ऊदिद्विषणमिड्विकल्प मत्वा आह । कल्पिषीष्टेति । कल्पसीष्टेति च ॥ इडभावे 'लिङ्गसिच्वात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान् गुणः । अकल्पदिति ॥ 'वृद्धो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे गुतादिलक्षणे अङि सति डित्त्वान् गुणः । अडभावे तु ऊदिद्विषणमिड्विकल्प मत्वा आह । अकल्पिष्टेति, अकल्पेति च । अकल्पस्यदिति ॥ लुङि स्ये 'लुटि च कल्पः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिद्विषणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'तासि च कल्पः' इति इण्णपेधे इति भावः । परस्मैपदाभावपक्षे तु ऊदिद्विषणमिड्विकल्प मत्वा आह । अकल्पिष्यत, अकल्पस्यतेति । वृद्धिति ॥ वृत्तेः समाप्त्यर्थकात् कर्तरि क्तिप् । तदाह । वृत्तः इति ॥ 'गत्यर्थकर्मक' इति कर्तरि क्तः । वृत्तशब्दस्य विवरणं सम्पूर्णः इति ॥ गुतादयः कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतो गताः । अथ त्वरत्यन्ताः इति ॥ 'जि त्वरा सम्भ्रमे' इत्यन्ता इत्यर्थः । षितश्चेति ॥ षित्संज्ञका इत्यर्थः । षित्कार्यभाज इति वा । 'जि त्वरा सम्भ्रमे' इत्युक्त्वा 'घटादयः षित' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । षित्फलन्तु स्त्रियामित्यधिकारे 'षिद्धिदादिभ्यः' इत्यङ् । घटा व्यथा, इत्यादि रूपम् । घटते इति ॥ चेष्टे इत्यर्थः । तत्फलन्तिवति ॥ षित्फलन्तु 'मितां ह्रस्वः' इति णौ ह्रस्वः । 'चिण्णमुलोर्दीर्घः' इति दीर्घश्च वक्ष्यते । धातुपाठे अर्थनिर्देशः उपलक्षणमि-

इति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये' 'प्रविघाटयिता समुत्पतन्ह्रिदश्वः कमलाकरानिव' इत्यादि । शृणु । 'घट सङ्घाते' इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिच् ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः । व्यथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

त्युक्तम् । ततश्चार्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यम्भवत्येव । तदाह । घटयति । विघटयतीति ॥ संश्लेषयति विश्लेषयतीत्यर्थः । णौ ह्रस्वोदाहरणमिदम् । अघटि अघाटीति, चिष्युदाहरणम् । घाटं घाटम् । घटं घटमिति प्यन्ताण्णमुलि दीर्घविकल्पस्योदाहरणम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । ननु यद्यर्थान्तरवृत्तेरपि घट धातोर्मित्वन्तदा उद्धाटनं प्रविघाटयितेत्यत्र विकसनार्थकस्यापि घट धातोर्णौ मित्वाद्भ्रस्वः स्यादित्याक्षिपति । कथन्तर्हीति । शृण्विति ॥ समाधानमिति शेषः । चौरादिकस्येति ॥ चुरादौ 'घट सङ्घाते' इति पठितम् । तदिदङ्घाटादिकात् घटधातोर्धात्वन्तरमेव । तस्य णौ मित्वाभावात् । ह्रस्वाभावे उद्धाटनं प्रविघाटयितेति निर्वाधमेव । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणतया सङ्घातादन्यत्र विकसनेऽपि चौरादिकस्य वृत्तिसम्भवादिति भावः । ननु घटादिगणान्यत्र अर्थान्तरे पठितानान्धातूनामिह घटादिगणे पाठः घटादिगणनिर्दिष्ट एवार्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद एव ननु धातुभेदः । अन्यथा घटादिकत्वं गणान्तरस्थत्वं चादाय मित्वतदभावयोर्विकल्पापत्तेः । ये तु धातवो घटादिगण एव पूर्वं पठिताः ननु गणान्तरे तेषान्वर्थान्तरवृत्तावपि मित्वमिति धातुवृत्त्यादिग्रन्थेषु सिद्धान्तः । घटधातुस्तु घट सङ्घाते इति चुरादौ पठितः । अतस्तस्यैवात्र गणे चेष्टायामर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति लब्धम् । एवञ्च विघटयति इत्यादावर्थान्तरवृत्तौ प्यन्तस्य मित्वमित्याशङ्क्य निराकरोति । नचेति ॥ तस्यैव चौरादिकस्यैव घटधातोः चेष्टात्मके अर्थविशेषे वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवादः स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह । नान्ये मितोऽहेताविति ॥ चुराद्यन्तराणसूत्रमिदम् । तत्र हि 'ज्ञप मिच्च' 'यम च परिवेषणे' 'चह परिकल्कने' 'रह त्यागे' 'बल प्राणने' । 'चिञ् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा 'नाऽन्ये मितोऽहेतौ' इति पठितम् । तत्र चह परिकल्कने इत्यस्य स्थाने चपेति केचित् पठन्ति । तथाच पञ्चत्वस्य न विरोधः । एषु पञ्चस्वपि मिदित्यनुवर्तते । अहेताविति च्छेदः । कस्मादन्ये इत्यपेक्षायां सन्निहितत्वात् ज्ञपादिपञ्चभ्य इति लभ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो णिच् लभ्यते । तद्भिन्नो णिच् स्वार्थिकः अहेतुः तदाह । अहेतौ स्वार्थे णिच्चीति ॥ ज्ञपः आदिर्येषामिति अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । ज्ञपधातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येवं षड्भ्योऽन्ये ये चुरादयः ते मितो नेति फलितम् । एवञ्च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तानां मित्वाभावात् 'घट चेष्टायाम्' इति निर्देशश्चौरादिकस्य 'घट सङ्घाते' इत्यस्य चेष्टायां वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति न युज्यते ।

२३५३ । व्यथो लिटि । (७-३-६८)

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिशेषापवादः । थस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ ७६५ प्रख्याने । पप्रथे । प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । मृद ७६७ मर्दने । स्वद ७३८ स्वदने । स्वदनं विद्रा-
वणम् । क्षजि ७३९ गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि 'चिण्णमुलोः-'
(सू २७६२) इति दीर्घविकल्पः । अक्षजि-अक्षाजि । क्षजं क्षजम् । क्षाजं
क्षाजम् । दक्ष ७७० गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठित-
स्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः । कप ७७१ कृपायां गतौ च । कदि ७७२
क्रदि ७७३ कृदि ७७४ वैकृव्ये । 'वैकल्ये इत्येके । 'त्रयोऽप्यनिदितः' इति
नन्दी । 'इदितः' इति स्वामी । 'कदि क्रदी' इदितौ 'क्रद कृद' इति चानि-
दिताविति मैत्रेयः । 'कदि क्रदि कृदीनामाह्वानरोदनयोः' परस्मैपदिपूक्तानां

किन्तु इहैव घटादिगणे 'घट चेष्टायाम्' इत्यपूर्वोऽयन्धातुः तस्य चार्थान्तरवृत्तावपि मित्त्व-
मस्त्येवेति विघटयतीत्यादौ मित्त्वाद्भ्रस्वो निर्वाधः । व्यथधातुर्द्वितीयान्तः । व्यथो लिटि ॥
'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति 'वृत्तिस्वाप्योः' इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते ।
तदाह व्यथोऽभ्यासस्येत्यादिना । हलादिशेषापवाद इति ॥ व्यथ व्यथ ए
इति स्थिते हलादिशेषलभ्यं यकारस्य लोपम्बाधित्वा सम्प्रसारणमित्यर्थः । तथाच यका-
रस्य इकारे पूर्वरूपे विव्यथे इति रूपम् । वकारस्य तु न सम्प्रसारणम् ।
'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात् । ननु सम्प्रसारणेन हलादिशेषबाधे थकार-
स्यापि निवृत्तिर्नस्यादित्यत आह । थस्येति ॥ यकारलोपस्य बाधं विना सम्प्रसारणस्य
प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तेन तद्बाधेऽपि थकारलोपस्य बाधे प्रमाणाभावादिति भावः । मृद मर्दने
इति ॥ ऋदुपधोऽयम् । मर्दते । ममृदे । क्षजिधातुरिदित् । क्षजते । चक्षजे । ननु
घटादिगणे अस्य पाठो व्यर्थः । क्षञ्चयतीत्यत्र णौ नुमि कृते अकारस्यानुपधात्वे उपधादीर्घ-
स्याप्रसक्त्या 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्याप्रवृत्तावपि विशेषाभावात् अनुपधात्वेन 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्य
प्रसक्त्यभावाच्च । अतएव अक्षजि क्षञ्जक्षजमित्यत्रापि 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पस्यापि
न प्रसक्तिरित्यत आह । मित्त्वसामर्थ्यादिति । दक्ष गतीति ॥ ननु 'दक्ष वृद्धौ-
शीघ्राथे च' इत्यनुदात्तेत्सु पाठादेव सिद्धे किमर्थमिह पाठः । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादेव गति
हिंसार्थकत्वस्यापि सम्भवादित्यत आह । वृद्धिशैघ्र्ययोरिति ॥ मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वे-
ऽपि चिण्णमुलोर्दीर्घविकल्पः । अदक्षि अदाक्षि । दक्षन्दक्षम् । दाक्षन्दाक्षम् । कृप कृपा-
याकृताविति ॥ अनुपधोऽयम् । कृपायां गतौ वेत्यर्थः । कदि क्रदि कृदेति नन्दिनस्ते । कृप-
स्वामिमते च तत्र एव धातवः । मैत्रेयमते चत्वार इति बोध्यम् । तत्र इदितान्त्रयाणां

पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च । जि त्वरा ७७५ सम्भ्रमे । 'घटादयः पितः' (ग सू १८६) । मित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते ।

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर ७७६ रोगे । ज्वरति । जज्वार । गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । हेड ७७८ वेष्टने । 'हेड अनादरे' इत्यात्मनेपदिषु गतः । स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मद्ध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि—अहीडि । अनादरे तु हेडयति । वट ७७९ भट ७८० परिभाषणे । 'वट वेष्टने' 'भट भृतौ' इति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः । णट ७८१ नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः ।

पौनरुक्त्यं परिहरति । कदि कदि क्लृदीनामित्यादिना । जि त्वरेति ॥ जिरित् । 'जीतः क्तः' इति प्रयोजनम् । आदित्त्वन्तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिणिवेधार्थम् । वस्तुतस्तु आदित्त्वं व्यर्थम् । ह्रस्वेऽप्यात्मनेपदसिद्धेः 'रुध्यमत्वरसंघुपास्वनाम्' इति निष्ठायामिडिकल्पसिद्धेश्च । घटादयः पित इति ॥ त्वरत्यन्ता इति शेषः । गणसूत्रमिदम् । तत्प्रयोजनमाह । मित्त्वादिति । वक्ष्यते इति ॥ 'पिडिदादिभ्योऽङ्' इत्यनेनेति शेषः । घटादिषु त्रयोदशानुदात्तेतो गताः । 'द्युत दीर्घा' इत्यतः प्राक् घटादिसमाप्तिरिति वक्ष्यते । अथ फणान्ता इति ॥ फण गतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । ज्वर रोगे इति ॥ णौ ज्वरयति । जिणि तु अज्वरि अज्वारि । णमुलि तु ज्वरं ज्वरम्, ज्वारं ज्वारम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । हेड वेष्टने इति ॥ ङकारादकार उच्चारणार्थः । ततश्च 'नागलोपिशास्त्रदिताम्' इति निषेधो न भवति । स एवेति ॥ हेडधातुरेव ऋकारानुबन्धमुत्सृज्य वेष्टनरूपे अर्थविशेषे मित्त्वार्थमनूद्यते इत्यर्थः । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । नन्वात्मनेपदिन एवानुवादे परस्मैपदत्र स्यादित्यत आह । परस्मैपदिभ्य इति ॥ यदित्वात्मनेपदमिष्टं तर्हि घटादिषु त्वरत्यन्तेष्वेवानुदात्तेषु पठ्येतेति भावः । हेडतीति ॥ वेष्टते इत्यर्थः । हिडयतीति ॥ वेष्टयतीत्यर्थः । 'हेतुमति' इति णिचि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्व इति भावः । अहिडि अहीडीति ॥ 'चिणमुलोः' इति दीर्घविकल्पः । अनादरे तु हेडयतीति ॥ वेष्टनरूपार्थ एव मित्त्वान्न ह्रस्व इति भावः । 'वट परिभाषणे' इति नापूर्वो धातुरित्याह । वट वेष्टने इत्यादि । अनुवाद इति ॥ धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । 'णट नृत्तौ' इत्यस्य पौनरुक्त्यमाक्षिपति । इत्थमेव पूर्वमपि पठितमिति ॥ टवर्गान्तेष्विति शेषः । तथा च उभयोरप्यर्थैक्येन अर्थविशेषे मित्त्वार्थमिहानूद्यते इति परिहारस्य सम्भवान्नपौनरुक्त्यमिति भावः । परिहर्तुमुपक्षिपति । तत्रायं विवेक इति ॥ तत्र तयोः धात्वोः अयं वक्ष्यमाणः विवेकः अर्थभेदः प्रत्येत्य इत्यर्थः । पूर्वमपठितस्येति ॥

वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तक-
व्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविभेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ
'णट नतौ' इति पठन्ति । 'गतौ' इत्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता
'नाटि' इति दीर्घपाठाद्वटादिर्णोपदेश एव । ष्टक ७८२ प्रतीयाते । स्तकति ।
चक ७८३ तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रं मित्र्वार्थोऽनुवादः ।
आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् । कम् ७८४ हसने ।
एदित्वान्न वृद्धिः । अकलीन् । रगे ७८५ शङ्कायाम् । लगे ७८६ सङ्गे ।
हगे ७८७ ह्रगे ७८८ षगे ७८९ छगे ७९० संवरणे । कगे ७९१
नोच्यते । 'अस्यायमर्थः' इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थवाचित्वान् ।
अनेकार्थत्वादित्यन्ये । अक ७९२ अग ७९३ कुटिलायां गतौ । कण ७९४
रण ७९५ गतौ । चकाण । रराण । चण ७९६ शण ७९७ श्रण ७९८
दाने च । 'शण गतौ' इत्यन्ये । श्रथ ७९९ क्रथ ८०० कथ ८०१ कलथ
टवर्गान्तेषु पठितस्येत्यर्थः । यत्कारिष्विति ॥ यस्य कर्तृषु नटव्यवहारः तन्नाट्यं पूर्व-
म्पठितस्य नटधातोरर्थः इत्यर्थः । किन्तन्नाट्यमित्यत आह । वाक्यार्थेति । घटादौ
त्विति ॥ यस्य कर्तृषु नर्तकव्यपदेशः तत् नृत्यं नृत्तम् घटादौ पठितस्य नटेरर्थः
इत्यर्थः । नृत्यनृत्तयोः को भेद इत्यत आह । पदार्थेति ॥ एवम् टवर्गान्तेषु पठितस्य
घटादिगतस्य चार्थभेदसत्त्वादर्थविशेषे मित्र्वार्थोऽनुवाद इति युज्यत इति भावः । हेत्व-
न्तरत्वे तु मित्र्वतदभावयोर्विकल्पः स्यात् । अथ नटधातोरस्य णोपदेशपर्युदासप्रसंगं वारयति ।
णोपदेशेति ॥ अनर्दनाटीत्यादिपर्युदासवाक्ये नाटीति णिजलक्षणवृत्तिनिर्देशेन 'नट अवस्-
न्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एवेत्यर्थः । ष्टकधातुणोपदेशः । कृतघृत्वस्य
निर्देशः । स्तकतीति ॥ 'धात्वादेः' इति षस्य सत्वे घृत्वनिर्वातः । चक तृप्तौ । तृप्तीति ॥
'चक तृप्तौ प्रतीयाते च' इत्यात्मनेपदिषु पठितस्य तृप्तावर्थे मित्र्वार्थोऽत्रानुवाद इत्यर्थः । एवम्
धात्वन्तरत्वाभावात्तन्मित्र्वतदभावविकल्पः । ननु आत्मनेपदिषु पठितस्यात्मानुवादादान्मनेपदं
स्यादित्यत आह । आत्मनेपदेष्विति । षगे छगे इति ॥ षोपदेशौ । छगे इति
कृतघृत्वनिर्देशः । कगे नोच्यते इति ॥ ननु कगे इत्यनेन यदि किमपि नोच्येत, तर्हि
कथमस्य धातुत्वमित्यत आह । अस्यायमिति ॥ क्रियाविशेषो नास्त्यर्थः इति भावः । ननु
यदि न कोपि क्रियाविशेषोऽस्त्यर्थः तर्हि कथमयं धातुरित्यत आह । क्रियासामान्यार्थवा-
चित्वादिति ॥ धातुपाठपठितस्य क्रियाविशेषार्थकत्वाभावे सति क्रियासामान्यवाचित्वम्परि-
षलभ्यमिति भावः । अनेकेति ॥ कलिः कामधेनुरिति न्यायेन कलधातुवदपरिमितार्थ-
कत्वमिति भावः । 'श्रथ क्रथ क्रथ कथ' इति ॥ चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः । आद्यतृतीयौ
रेफमज्झौ । द्वितीयो नकारमज्झः । चतुर्थस्तु लकारमज्झः । आद्यस्तु शकारादिः । इतरे

८०२ हिंसार्थाः । 'जासिनिप्रहण—' (सू ६१७) इति सूत्रे काथेति मिच्चेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । काथयति । मिच्चन्तु निपातनात्परत्वात् 'चिण्णमुलोः' (सू २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि—अक्राथि । क्रथं क्रथम् । काथं काथम् । वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते । 'वनु' इत्यपूर्वं एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मिच्चविकल्पो वक्ष्यते । ज्वल ८०४ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मिच्चावर्थमनूद्यते । प्रज्वलयति । हल ८०५ हल ८०६ चलने । प्रह्वलयति । प्रह्वलयति । ककारादयः । ननु क्रथधातोर्घटादित्वेन मिच्चात् णौ उपधावृद्धिसम्पन्नस्य आकारस्य 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे क्रथयतीति स्यात्, ननु काथयतीति । तत्राह । जासिनीति ॥ 'जासिनिप्रहणनाटकाथपिषां हिंसायां' इति षष्ठीविधौ णौ मिच्चेऽपि काथेति वृद्धिर्निपात्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादौ क्रथधातोः पाठो व्यर्थ इत्यत आह । मिच्चं त्विति ॥ चिण्णमुलोर्दीर्घपक्षे चरितार्थमित्यन्वयः । ननु तत्रापि काथेति निपातनाद्वृद्धिरित्यत आह । निपातनात्परत्वादिति ॥ काथेति निपातनापेक्षया चिण्णमुलोरित्यस्य परत्वादित्यर्थः । यद्यपि 'मितां ह्रस्वः' इत्यपि परम् । तथापि पुरस्तादपवादन्यायेन काथेति वृद्धिर्निपातनं 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्यैवाव्यवहितस्य बाधकं, ननु चिण्णमुलोरित्यस्यापि । तस्य व्यवहितत्वादिति योज्यम् । अक्रथि—अक्राथीति ॥ क्रथेर्ण्यन्ताच्चिणि दीर्घविकल्पः । क्रथं क्रथम् । काथं काथमिति ॥ णमुलि दीर्घविकल्पः । वन चेति ॥ चकारो हिंसानुर्कषकः । तदाह । हिंसायामितीति । शेष इति ॥ वन शब्दे, वन सम्भक्ताविति पठितस्य हिंसायां मिच्चाथोऽनुवादादः । वनति । णौ तु वनयति । णमुलि तु वनं वनम् । वानं वानम् । वनु च नोच्यते इति ॥ कणे नोच्यते इति वद्व्याख्येयम् । नन्वन्यत्र पठितस्य घटादौ मिच्चाथोऽनुवाद इति सिद्धान्तान्तनादौ 'वनु याचने' इति पठितस्य अनुदात्तेतोऽनानुवादात् क्रियासामान्येऽर्थे वनुते इत्यात्मनेपदम् उपलभ्यश्च स्यादित्यत आह । अपूर्वं एवायमिति । उदित्करणेति ॥ यदि तानादिकस्यैव अबानुवादः स्यात्, तर्हि तनादिगणे वनु इति कृतेन उदित्करणेनैव 'उदितो वा' इत्याद्युदित्कार्यस्य सिद्धेरिह गणे पुनरुदित्करणमनर्थकं स्यात् । अतस्तानादिकस्य नात्रानुवादः । क्तिवपूर्वं एवायं वनुधातुः । तथा च वनतीति परस्मैपदं शब्धिकरणश्चेत्याह । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादीति ॥ आदिना वनतः वनन्तीत्यादिसङ्ग्रहः । प्रवनयतीति ॥ घटादिकस्य क्रियासामान्यवाचिनो णिचि मिच्चाद्ध्रस्वः । वक्ष्यते इति ॥ 'ग्लान्नावनुवमाश्च' इत्यनेनेति शेषः । तानादिकास्तु वनु याचने इत्यस्माणिचि उपधादीर्घे वानयतीत्येव भवति । ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थमिति ॥ 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थञ्ज्वलादिगणे पठिष्यमाणस्य इह मिच्चाथोऽनुवाद इत्यर्थः । ज्वलतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य मिच्चस्य णौ ह्रस्वम्प्रयोजनमाह । प्रज्वलयति इति ॥ धात्वन्तरत्वे तु मिच्चतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति

स्मृ ८०७ आङ्ग्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आङ्ग्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आङ्ग्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । दृ ८०८ भये । 'दृ विदारणे' इति क्रयादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्वटादौ 'अत्स्मृदृत्वर-' (सू २५६६) इति सूत्रे च 'दृ' इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तत्रेति माधवः । नृ ८०९ नये । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति । श्रा ८१० पाके । श्रै इति कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् । 'लुग्विकरणलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' (प ९१) लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'

बोध्यम् । स्मृ आङ्ग्याने । चिन्तायामिति ॥ स्मृ चिन्तायामिति पठिष्यमाणस्य आङ्ग्याने मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । चिन्ताया आङ्ग्यानमन्यदिति दर्शयितुमाह । आङ्ग्यानमुत्कण्ठेति । दृ भये इति ॥ अस्य दृणातीति रूपं ननु शप् । तदाह । क्रयादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवाद इति ॥ भयेऽर्थे मित्त्वार्थमिति शेषः । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् भये वृत्तिः । तथाच क्रयादित्वात् श्राविकरण एवायमिति भावः । मित्त्वप्रयोजनन्दर्शयति । दृणन्तंप्रेरयति दरयतीति ॥ भीषयतीत्यर्थः । भयादन्यत्र दारयतीति ॥ भेदयतीत्यर्थः । धात्वन्तरमेवेति ॥ ननु क्रयादेरनुवाद इत्यर्थः । अस्मिन्मते भौवादिकत्वात् शवेवेत्याह । दरतीत्यादीति । सूत्रे चेति ॥ 'अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम्' इति अत्वविधावित्यर्थः । ह्रस्वम्पठन्तीति ॥ तन्मते क्रयादेरनुवादप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । तत्रेतीति ॥ यदि ह्ययद्वटादौ ह्रस्वान्तः क्रयादौ तु दीर्घान्तो भवेत् तर्हि 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' इत्यत्र दृग्रहणमनर्थकं स्यात् । ह्रस्वदीर्घान्तघातुभ्यामेव तत्फलसिद्धिरिति भावः । नृ नये इति ॥ नयः नयनम् । क्रयादिष्विति ॥ नृ नये इत्येव क्रयादिषु पठ्यते । तत्रार्थनिर्देशो न विवक्षितः । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्य नृधातोर्नयादन्यत्र विद्यमानस्य नयेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । तथाच श्राविकरण एवायम् । नृणातेर्धात्वन्तरत्वाभावात् मित्त्वतदभावौ । अपि तु नित्यमेव मित्त्वम् । श्रा पाके इति ॥ नन्वत्र भ्वादां पठ्यमानाः च्छ्रायतेः, उत्तरत्र अदादौ पठिष्यमाणाश्च श्रातेरन्य एव यदि कश्चन स्वतन्त्रो धातुर्घटादौ निर्दिश्येत तदा प्रकृते लटि शपि श्रातीति रूपम्पत्त्या लुग्विकरणस्थेन श्रापाके इत्यनेन पौनरुक्त्यमित्यत आह । श्रै इतीति ॥ अग्रे भ्वादिगणे श्रै पाके इति पठिष्यते । तस्य कृतात्वस्यानुकरणमित्यन्वयः । तथाच तस्यैव श्रैधातोर्नेकार्थकतया पाके वृत्तस्य मित्त्वार्थोऽङ्गानुवादात् । शपि श्रायतीत्यादि रूपम् । एतच्च 'श्रुतम्पाके' इति सूत्रे भाष्यकैयट्योः स्थितम् । एवञ्च सति सम्भवे अन्यत्र षठितानामिह मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तादग्रे भ्वादौ श्रै पाके इत्यस्य पौनरुक्त्यं न शङ्क्यम् । नन्वेवं सति 'श्रै पाके' इत्येवात्र कुतो न पठितमित्यत आह । श्रा इत्यादादिकस्य चेति ॥ ननु लाक्षणिकत्वात् 'श्रै पाके' इति भौवादिकस्य कृतात्वस्याप्यनुवाद इति न युज्यते इत्यत आह । लुग्विकरणेत्यादि । परि-

(प ११४) इति परिभाषाभ्याम् । श्रपयति विह्वेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र श्राप-
यति । स्वेदयतीत्यर्थः । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ८११ । 'निशामनं' चाक्षुष-
ज्ञानम्' इति माधवः । ज्ञापनमात्रम् इत्यन्ये । 'निशानेषु' इति पाठान्तरम् ।
निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादौ ।
ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इति 'तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः' इति च । शृणु । माधवमते अचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे
मित्त्वमिति मते तु 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् ।

भाषाभ्यामित्यन्तम् ॥ परिभाषाभ्यामुभयोरनुकरणमित्यन्वयः । श्रपयतीति ॥ श्रै
धातोर्णिचि 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे 'अर्तिद्वा' इति पुकि मितां ह्रस्वः । श्रा धातोस्तु
स्वत एवाऽऽदन्तत्वाणिचि पुकि ह्रस्वः । पाकादन्यत्रेति ॥ अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादिति
भावः 'स्वरति सूति सूयति' इति सूत्रे सू इति पठितेऽपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथ-
ग्रहणं 'लुग्विकरण' इति परिभाषां ज्ञापयतीत्याहुः । प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धेत्युक्तमेव ।
मारणेति ॥ मारणे तोषणे निशामने च ज्ञा धातुर्वर्तत इत्यर्थः । अक्षतस्य मारणे सम्पूर्वक-
स्यैव ज्ञाधातोः प्रयोगः । चाक्षुषज्ञानमिति ॥ निपूर्वकात् 'शम आलोचने' इत्यस्मात् चौरादि-
कण्यन्तात् ल्युटि निशामनशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः । ज्ञापनमात्रमिति ॥ उपसर्गवशा-
दिह ज्ञापने वृत्तिः । चाक्षुषत्वञ्च ज्ञानस्य न विवक्षितमिति भावः । निशानेष्वितीति ॥
'मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा' इति पाठान्तरमित्यर्थः । ननु ज्ञाधातोर्स्माच्छ्रद्धादौ शपि 'ज्ञानोर्जा'
इति जादेशे जाति जातः इत्यादि स्यादित्यत आह । एष्वेवेति ॥ ज्ञा अवबोधने इति
श्राविकरणस्यैव मारणादिष्वर्थेषु णौ मित्त्वार्थमिहानुवादात् श्राविकरण एवायमिति भावः ।
जानातेः मित्त्वफलन्तु णौ ह्रस्वः । पशुं संज्ञपयति अक्षत मारयतीत्यर्थः । हरिं ज्ञपयति ।
सन्तोषयतीत्यर्थः । रूपं ज्ञपयति माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः ।
शरं ज्ञपयति तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । ननु माधवमते बोधयतीत्यर्थे ज्ञपयतीति कथं मित्त्वम् ।
तन्मते चाक्षुषज्ञानस्यैव निशामनशब्दार्थत्वादित्यत आह । ज्ञप मिच्चेति चुरादाविति ॥
एवञ्च चौरादिकं ज्ञाधातुमादाय बोधनेऽप्यर्थे ज्ञपयतीति ह्रस्वस्सङ्गच्छते इति भावः । ननु
चौरादिकस्यापि ज्ञपेर्मारणतोषणनिशामनेष्वेवार्थेषु मित्त्वमस्तु । तत्रार्थान्तरनिर्देशाभावात् ।
तथाच माधवमते कथं बोधनेऽर्थे मित्त्वमित्यत आह । ज्ञापनं मारणादिकञ्च तस्यार्थ
इति ॥ ज्ञापनं मारणं तोषणं निशामनञ्च तस्य चौरादिकस्य ज्ञपधातोर्थो माधवमते इत्यर्थः ।
कथमिति ॥ ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद्भ्रस्वप्रसङ्गादिति भावः । शृण्विति ॥ उत्तर-
मिति शेषः । मित्त्वाभावादिति ॥ ह्रस्वो नेति शेषः । विज्ञापनेत्यत्र तत् ज्ञापयतीत्यत्र
च अचाक्षुषमेवाऽऽत्मज्ञानं विवक्षितमिति भावः । ननु ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते विज्ञापनेत्यत्र
तत् ज्ञापयतीत्यत्र च मित्त्वं दुर्वारमित्यत आह । ज्ञापनमात्रे इति । चौरादिकस्येति ॥

निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । कम्पने चलिः ८१२ ।
 चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति ।
 अन्यथा करोतीत्यर्थः । 'हरतीत्यर्थः' इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपती-
 त्यर्थः । छदिर् ८१३ ऊर्जने । 'छद अपवारणे' इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे
 मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति ।
 बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते
 इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति
 वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने लडिः ८१४ । 'लड विलासे' इति पठितस्य मित्त्वार्थो-
 ऽनुवादः । उन्मथनं क्षोभणम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् ।

विज्ञापनेति, ज्ञापयतीति च रूपमिति शेषः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् तस्य मित्व-
 मिति भावः । ननु नियोगार्थस्य तस्य कथं ज्ञापने वृत्तिरित्यत आह । धातूनामिति । न
 कापीति ॥ विज्ञापनेत्यत्र ज्ञापयतीत्यत्र च ज्ञापनार्थवृत्तित्वात् ज्ञापनस्य च मारणतोषणतीक्ष्णा-
 करणान्यत्त्वान्न तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्वप्रसक्तिरिति भावः । एवञ्च माधवमते बोधने ज्ञाधातोः
 ज्ञापयतीत्युपधादीर्घः । ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीत्युपधाह्रस्व इति रूपद्वयमपि साध्विति स्थितम् ।
 कम्पने चलिरिति ॥ इका निर्देशोऽयम् । 'चलधातुः कम्पने' मिदित्यर्थः । ज्वलादि-
 रिति ॥ तस्य चलेः कम्पने मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इति भावः । शीलञ्चालयतीति ॥
 अत्र कम्पनार्थकत्वाभावान्न मित्वमिति भावः । तदाह । अन्यथा करोतीत्यर्थ इति ॥
 धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । छदिर् ऊर्जने इति ॥ इका निर्देशोऽयम् 'छद धातुर्ऊर्जने'
 मिदित्यर्थः । ऊर्जनं बलवत्करणं प्राणनं वा । ऊर्जं बलप्राणनयोरित्युक्तेः । अन्यत्र पठित-
 स्यान्नार्थविशेषेणौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तः । छदधातुस्त्वयञ्चुराद्यन्तर्गणे युजादौ
 पठितः । तस्यात्रानुवादो व्यर्थः । नान्ये मितोऽहेताविति ज्ञादिपञ्चकव्यातिरिक्तस्य चुरादौ
 मित्वनिषेधादित्यत आह । छद अपवारणे इति ॥ चुराद्यन्तर्गणयुजादिपठितस्य
 'आ धृषाद्वा' इति स्वार्थिकणिजभावपक्षे ऊर्जनेऽप्ये मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । स्वार्थिकणिचि सत्येव
 नान्ये मित इति निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वपवारणार्थकस्य छदेः कथमूर्जने वृत्तिरित्यत आह ।
 अनेकार्थत्वादिति ॥ ननु स्वार्थिकणिजभावे सति मित्त्वङ्कमर्थमिल्यत आह । छदन्तं प्रयुङ्क्ते
 छदयतीति ॥ अत्र हेतुमणिचि ह्रस्वः । नान्ये मित इति निषेधस्य हेतुमणिचि निषेधः
 स्यादिति भावः । अन्यत्रेति ॥ ऊर्जनादन्यत्र अपवारणे इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि त्विति ॥
 'नान्ये मितः' इति निषेधस्य तत्र प्रवृत्तेरिति भावः । जिह्वोन्मथने लडिरिति ॥ इका
 निर्देशोऽयम् । लडधातुर्जिह्वोन्मथने मिदित्यर्थः । लडेति ॥ 'लड विलासे' इति टवर्गान्तेषु
 भ्वादौ पठितस्य जिह्वोन्मथनेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । एवञ्च धातुभेदाभावात् सर्वथैव
 मित्वकार्यम्फलति । गणभेदाद्धातुभेदे मित्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । लडयति

तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । मदी ८१५ हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति हर्षयति ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ध्वन ८१६ शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूयते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अन्न भोजः 'दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्च' इति पपाठ । तत्र 'ध्वनिरणी' उदाहृतौ । 'दल विशरणे' । 'वल संवरणे' 'स्खल सञ्चलने' 'त्रपूष् लज्जायाम्' इति गताः । तेषां णौ दलयति । वलयति । स्वलयति । त्रपयति । 'क्षौ क्षये' इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । स्वन ८१७ अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति । 'घटादयो

जिह्वामिति ॥ रसानां रसान् ज्ञापयतीत्यर्थः । 'गतिबुद्धि' इति द्विकर्मकोऽयम् । लडयति जिह्वयेति ॥ देवदत्तो रसान् जानाति तज्जिह्वया ज्ञापयतीत्यर्थः । तद्व्यापार इति ॥ शब्दप्रयोगादिजिह्वाव्यापार इत्यर्थः । समाहारेति ॥ जिह्वाच उन्मथनञ्चेति समाहारद्वन्द्वः । जिह्वाव्यापारे उदाहरति । लडयति शत्रुमिति ॥ गेहे शूर इत्यादिशब्दप्रयोगेण गर्हत इत्यर्थः । उन्मथनं लोडनं इत्यभिप्रेत्योदाहरति । लडयति दधीति ॥ विलोडयतीत्यर्थः । अन्यत्रेति ॥ जिह्वोन्मथनादन्यत्वेत्यर्थः । लाडयति पुत्रमिति ॥ क्रीडयतीत्यर्थः । ग्लेपनन्दैन्यमिति ॥ दीनीभवनमित्यर्थः । ननु लडादौ शपि मदतीत्यादि स्यादित्यत आह । दैवादिकस्येति ॥ तथाच श्यन्विकरण एवायमिति भावः । ध्वन शब्दे इति ॥ पूर्वमनुनासिकान्तेषु अणरणेल्यत्र ध्वनधातुर्मूर्धन्यान्तः पठितः । अयन्तु दन्त्यान्त इति भेदः । भावीति ॥ ज्वलादौ 'ध्वन शब्दे' इति पठिष्यमाण एवात्र ध्वन्यात्मके अनुच्चारणजन्ये शब्दने मित्त्वार्थमनूयते इत्यर्थः । धातुभेदे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भावः । ध्वनयति घण्टामिति ॥ शब्दायमानाङ्करोतीत्यर्थः । अन्यत्रेति ॥ अस्पष्टोच्चारणात्मके शब्दने इत्यर्थः । अत्रेति ॥ घटादावित्यर्थः । तत्रेति ॥ दलिवल्यादिष्वित्यर्थः । उदाहृताविति ॥ घटादाविति शेषः । तत्र ध्वनिरनुपदमेवोदाहृतः । कणिस्तु कणरणगतावित्यत्रेति बोध्यम् । भोजमते प्रागनयोः पाठो नेति न पौनस्त्यम् । गता इति ॥ भ्वादौ पठिता इत्यर्थः । इह मित्त्वार्थमनूयन्त इति शेषः । धात्वन्तरत्वे मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भावः । ननु क्षपेरत्र पाठान्मित्त्वे णौ ह्रस्वे क्षपयतीति वक्ष्यति । अस्त्ववम् । तथापि क्षै क्षये इति भ्वादौ पठिष्यमाणस्य णौ आत्वे पुकि क्षापयतीत्यपि स्यात् । क्षै धातोः क्षपीत्यनुवादासम्भवात् । तत्राह । क्षै इत्यादि ॥ णौ आत्वे पुकि मित्त्वाद्भस्वे सति क्षपीति क्षै इत्यस्यानुवादसम्भव इति भावः । स्वन अवतंसने इति ॥ अवतंसनं अलङ्कृतिः । पठिष्यमाणस्येति ॥ घटादिगणादूर्ध्वं स्वनशब्दे

मितः' (ग सू १८७) मित्संज्ञका इत्यर्थः । 'जनीजृष्कसुरजोऽमन्ताश्च' (ग सू १८८) 'मितः' इत्यनुवर्तते । 'जृष्' इति षित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु 'जनी जृ ण्सु—' इति पठित्वा 'ण्सु निरसने' इति दैवादिकमुदाहरन्ति । 'ज्वलह्वलह्वलनमामनुपसर्गाद्वा' (ग सू १८९) एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति—ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति उन्नामयतीति । घञन्तात् 'तत्करोति—' इति णौ । कथं संक्रामयतीति । 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' (सू २६०५) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन 'रजो विश्रामयन् राज्ञां' 'धुर्यान्विश्रामयेति

इति पठिष्यमाणस्य स्वनेरवतंसनेऽर्थे णौ मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इत्यर्थः । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भावः । **स्वनयतीति** ॥ भूययतीत्यर्थः । **अन्यत्रेति** ॥ अवतंसनादन्यत्र शब्देऽर्थे णौ मित्त्वाभावान्न ह्रस्व इति भावः । घटादयो मित इति ॥ गणसूत्रम् । ननु घटादिषु मकारानुबन्धादर्शनात्कथं मितस्ते स्युर्गिन्यत आह । **मित्संज्ञका इति** ॥ मित्कार्यभाज इत्यर्थः । **जनीजृषिति** ॥ गणसूत्रम् । जनी जृप् कसु रञ्ज एषान्द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । अम् अन्ते येषान्ते अमन्ताः । क्रमिगम्यादयः । एतं अघटादित्वेऽपि मित इत्यर्थः । **जीर्यतेरिति** ॥ 'जृष् वयोहानौ' इति इयन्विकरणस्येत्यर्थः । **जृणातेस्त्विति** ॥ 'जृ वयोहानौ' इति श्राविकरणस्य षित्त्वाभावेनात्र ग्रहणाभावान्न मित्त्वमिति भावः । **उदाहरन्तीति** ॥ तन्मते जृणातेरपि मित्त्वमिति भावः । **ज्वलह्वल** ॥ इत्यपि गणसूत्रम् । **प्राप्तविभाषेयमिति** ॥ ज्वलह्वलह्वलाद्घटादित्वान्नमेर्मान्तत्वाच्च मित्त्वस्य प्राप्तेरिति भावः । **उपसृष्टे त्विति** ॥ सोपसर्गे त्वित्यर्थः । **कथं तर्हीति** ॥ अनुपसर्गादिति विशेषणे सति ज्वलेर्नमेश्च णौ मित्त्वविकल्पाभावाज्जनीजृषिति मित्त्वाद्भ्रस्वो नित्यः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते । **घञन्तादिति** । **तत्करोतीति** ॥ णावित्यनन्तरं समाधेयमिति शेषः । प्रज्वलनं प्रज्वालः । उन्नमनम् उन्नामः । भावे घञ् । उपधावृद्धिः । प्रज्वालङ्करोतीति उन्नामङ्करोतीति चार्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्टवत्' इति इष्टवत्त्वात् टिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात् मित्त्वप्रयुक्तह्रस्वाभावे प्रज्वालि उन्नामि इत्याभ्यां लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे प्रज्वालयति उन्नामयतीति रूपे इति भावः । ननु सम्पूर्वात् क्रमेणौ सङ्क्रमयतीति रूपमिष्यते । तत्र अमन्तत्वे मित्त्वाद्भ्रस्वप्रसङ्गः । नच क्रमणङ्काम इति घञन्तात्तत्करोतीति णावुक्करीत्या ह्रस्वाभाव इति समाधानं सम्भवति । क्रमेर्घञिहि 'नोदातोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधे सति क्रम इत्येव भवति । ननु काम इति कृत्वा उक्तसमाधानासम्भवादित्यभिप्रेत्याक्षिपति । **कथमिति** ॥ समाधत्ते । **मितमिति** ॥ 'मितां ह्रस्वः' इति सूत्रे वेत्यनुवर्त्य मित्त्वाभावे संक्रामयतीति रूपमित्यन्वयः । ननु कदाचिद्भ्रस्वो दुर्वार इत्यत आह । **व्यवस्थितेति** ॥ तथाचात्त ह्रस्वाभाव एवाश्रीयत इति ।

सः' इत्यादि व्याख्यातम् । 'ग्लान्तावनुवमां च' (ग सू १९०) । अनुपसर्गादेशां मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । 'न कस्यमिचमाम्' (ग सू १९१) । अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति । शमो ८१८ दर्शने (ग सू १९२) । शाम्यतिर्दर्शने मित्रं स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु 'प्रणयिनो निशमय्य वधूकथाः' कथं तर्हि 'निशामय' तदुत्पत्तिं विस्तराद्ब्रूततो मम' इति । 'शम आलोचने' इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः । शाम्यतिवत् । यमो ८१९ उपरिवेषणे (ग सू १९३) । यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्रं स्यात् । आयामयति । द्राघयति, व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजय-

भावः । वृत्तिरुदिति ॥ भाष्ये तु नैतदृश्यत इति भावः । एतेनेति ॥ व्यवस्थितविभाषा-श्रयणेनेत्यर्थः । 'ग्लान्तावनुवमाञ्च' इत्यपि गणसूत्रम् । प्रथमार्थे षष्ठी । अनुपसर्गादिति मित इति वेति चानुवर्तते । फलितमाह । अनुपसर्गादिति । आद्ययोरिति ॥ ग्लान्ता इत्यनयोरघटादित्वादप्राप्ते मित्त्वे इतरयोर्वनुवमोः प्राप्ते मित्त्वे विभाषेत्यर्थः । तत्र 'वनु च नोच्यते' इति घटादौ पाठाद्वमेस्त्वमन्तत्वान्मित्त्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । 'न कस्यमिचमाम्' इति शमो दर्शने इति च गणसूत्रम् । दर्शनं चाक्षुषज्ञानम् । 'शम उपशमे' इति दैवादिकः श्यन्विकरण एवात्र गृह्यते । ननु 'शम आलोचने' इति चौरादिकः । नान्ये मितोऽहेताविति तस्य मित्त्वनिषेधात् । तदाह । शाम्यतिरिति । निशामयति रूपमिति ॥ पश्यतीत्यर्थः । उपशमार्थकस्यापि अनेकार्थकत्वात् दर्शने वृत्तिः । अन्यत्रेति ॥ दर्शनादन्यत्रेत्यर्थः । निशमय्येति ॥ श्रावयित्वेत्यर्थः । शमेर्ण्यन्तात् क्लो ल्यपि कृते 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । कथमिति ॥ तर्हि दर्शनार्थकस्यैव शमेर्मित्त्वनिषेधे सति शृणु इत्यर्थे मित्त्वाद्भस्वप्रसङ्गान्निशामयेति कथमित्याक्षेपः । समाधत्ते । शम आलोचने इति चौरादिकस्येति ॥ निशामयेति रूपमिति शेषः । नान्ये मितोऽहेताविति तस्य मित्त्वनिषेधात् नह्रस्व इति भावः । ननु चौरादिकस्य शमेरालोचनार्थकत्वात् कथं श्रवणे वृत्तिरित्यत आह । धातूनामिति । शाम्यतिवदिति ॥ श्यन्विकरणस्य शमेरुपशमार्थकस्य यथा दर्शने वृत्तिस्तद्वदित्यर्थः । 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यपि गणसूत्रम् । भोजनपात्रे ओदनापूपादिभोज्यद्रव्याणां स्थापनम्परिवेषणम् । तदाह । भोजनतोऽन्यत्रेति ॥ भुक्त्यनुकूलपरिवेषणादन्यत्रेत्यर्थः । 'यम उपरमे' इत्यस्य उपसर्गवशात् परिवेषणे ततोऽन्यस्मिन्नप्यर्थे वृत्तिः सम्भवति । तत्र अपरिवेषणे वृत्तौ मित्त्वनेत्यर्थः । आयामयतीति ॥ अत्रापरिवेषणे वृत्तेर्नमित्त्वमिति भावः । तदाह । द्राघयतीति ॥ दीर्घीकरोतीत्यर्थः । व्यापारयतीति ॥ प्रवर्तयतीत्यर्थः । यमयति ब्राह्मणानिति ॥ परिवेषणार्थकत्वान्मित्त्वमिति भावः । तदाह । भोजयतीति ॥ भुजते ब्राह्मणाः नान्परिवेषणेन प्रवर्तयतीत्यर्थः । ननु पर्यवसितं नियमयन्नित्यत्र अपरिवेषणार्थकतया मित्त्वाभावात्कथं

तीत्यर्थः । ‘पर्यवसितं नियमयन्’ इत्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोद्धव्यम् । स्वदिर् ८२० अवपरिभ्यां च’ (ग सू १९४) । मित्रेत्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । ‘अपावपरिभ्यः’ इति न्यासकारः । स्वामी तु ‘न कमि-इति नञ्मुत्तरबिसूत्र्यामननुवर्त्य ‘शमः अदर्शने’ इति चिच्छेदः । यमस्तु ‘अपरिवेषणे’ मित्त्वमाह । तन्मते ‘पर्यवसितं नियमयन्’ इत्यादि सम्यगेव । ‘उपसृष्टस्य स्वदेशेदवादिपूर्वस्य’ इति नियमात्प्रस्वादयतीत्याह । तस्मात्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदञ्च

ह्रस्व इत्यत आह । पर्यवसितमित्यादि ॥ नियमनत्रियमः । ‘यमः समुपनिविषु च’ इति भावे कप्रत्ययः । तस्मान्मनुप् । नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णिचि ‘विन्मतोर्लुक्’ इति मनुपो लुकि ण्यन्ताल्लटशतरि गुणयादेशयोनियमयच्छब्द इति भावः । वस्तुतस्तु मनुपो लुकि टिलोपस्याप्राप्त्या ‘अचो ङिति’ इति वृद्धौ पुगागमापत्तिः । ततश्च नियमवदित्यर्थकात् अर्श आद्यजन्तात् नियमशब्दात् ‘तत्करोति’ इति णिचि इष्टवत्त्वाट्टिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्ध-भावे नियमयन्निति समर्थनीयमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । ‘स्वदिरवपरिभ्याञ्च’ इत्यपि गणसूत्रम् । स्वदिरिति इका निर्देशः । अव परि आभ्याम्परः स्वदधातुर्मित्रेत्यर्थः । ‘स्वद स्वदने’ इति घटादौ पाठान्मित्त्वप्राप्तिः । परिस्वादयतीति ॥ अपोपदेशत्वेन आदेश सकारत्वाभावान्न ष इति भावः । अपावेति ॥ ‘स्वदिरपावपरिभ्यः’ इति न्यासकारः । पपाठेत्यर्थः । तन्मते अपस्वादयतीत्यत्रापि मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः । स्वामी त्विति ॥ ‘न कम्यमिचमाम्’ इत्यत्र श्रुतः नञ् ‘शमो दर्शने’ ‘यमोऽपरिवेषणे’ ‘स्वदिरवपरिभ्याञ्च’ इति त्रिषु सूत्रेषु नानुवर्तते । शमः अदर्शने इति च्छेदः । शमधातुः अदर्शने मित्त्यादित्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । अदर्शन एव शमधातुर्मित्त्यात् नतु दर्शने इति स्वामिमतम् । इदञ्च पर्यवसानगत्या पूर्वमतान्नातिरिच्यते । यमस्त्विति ॥ यमधातोस्तु अपरिवेषण एव मित्त्वमाहेत्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धेरपरिवेषण एव यमधातुर्मित् नतु परिवेषण इति फलति । एवञ्च द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थं मित्त्वाङ्गस्वे आयमयतीत्येव रूपम् । परिवेषणे तु मित्त्वाभावाङ्गस्वाभावे यामयति ब्राह्मणानिति भवतीति पूर्वमतद्विपरीतम्फलति । एवञ्च पर्यवसितत्रियमयन्नित्यत्र यमेरपरिवेषणार्थत्वाङ्गमित्त्वे ह्रस्वो निर्बाधः । तदाह । तन्मते इति ॥ स्वददर्घटादित्वादेव मित्त्वसिद्धेः स्वदिरवपरिभ्याञ्चेति सूत्रमपि नियमार्थम् । सोपसर्गस्य चेत् स्वदेर्मित्त्वं तर्हि अवपरिभ्यां परस्यैव मित्त्वं न तृपसर्गान्तरादिति । एवञ्च प्रस्वादयतीत्यत्र मित्त्वाभावाङ्ग ह्रस्वः । अवस्वदयति परिस्वदयति इत्यत्र तु मित्त्वाङ्गस्व इति फलति । तदाह । उपसृष्टस्येति ॥ सोपसर्गस्येत्यर्थः । पूर्वमते तु अवपरिभ्याम्परस्य मित्त्वनिषेधादवस्वादयति परिस्वादयतीति न ह्रस्वः । प्रस्वदयतीत्यत्र तु अवपरिपूर्वकत्वाभावेन मित्त्वनिषेधाभावाङ्गस्व इति विपरीतम् । तस्मादिति ॥ यमोऽपरि-

मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । फण ८२१ गतौ । 'न' इति निवृत्त-
मसम्भवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् ।

२३५४ । फणां च सप्तानाम् । (६-४-१२५)

एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः ।
पफणतुः । पफणुः । फेणिथ । पफणिथ । फणयति । 'वृत्' घटादिः समाप्तः ।
फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव । राजृ ८२२ दीप्तौ । 'स्वरितेत्' ।
राजति—राजते । रेजतुः—रराजतुः । रेजे—रराजे । 'अंतः' इत्यनुवृत्तावपि
विधानसामर्थ्यादात् एत्त्वम् । डु भ्राजृ ८२३ डु भ्राशृ ८२४ डु भ्लाशृ ८२५
दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्व पाठस्तु ब्रश्चा-

वेषणे । स्खदिरवपरिभ्याञ्चेति सूत्रद्वये उक्तरीत्या मित्वनियमविद्याश्रयणादुदाहरणप्रत्युदाहरण-
योक्तरीत्या व्यत्यासः फलित इत्यर्थः । उपेक्ष्यमिति ॥ 'न पादमाङ्' इति सूत्रव्याख्यावसरे
यमोऽपरिवेषणे इति मित्वम्प्रतिषिध्यत इति वृत्तिन्यासयोक्तत्वादिति भावः । केचित्तु स्वामि-
मते पर्यवसितनियमयन्नित्यादिसामन्त्रस्यात्तावेवोपेक्ष्यावित्याहुः । फण गताविति ॥ ननु घटा-
दित्वेऽपि नायं मित् । इतः प्राक् 'स्वन अवतंसने' इति उत्तरमेव घटादयो मित इत्युक्तेः । तत्राह ।
न इति निवृत्तमसम्भवादिति ॥ प्राप्तं विना मित्वस्य निषेधासम्भवादिह नेति नानुवर्तते,
किन्तु मिदित्येवानुवर्तते इत्यर्थः । ननु फण गतावित्यत्र मित्रेति यदि नानुवर्तते तर्हि 'न कम्प-
मिचमाम्' इति निषेधकाण्डात् प्रागेवायङ्कृतो न पठितः । तदाह । निषेधात्पूर्वमसौ न पठित
इति ॥ कुत इत्यत आह । फणादिकार्यानुरोधादिति ॥ निषेधकाण्डात्प्रागेव फणेः पाठे
कम्पमिचमीनामपि फणादिच्चन्तर्भावः स्यादिति भावः । फणाञ्च ॥ 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतो
लिटिर्इति 'थलिच सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोः' इत्यतः एदिति, गमहनेत्यतः कितीति 'वा जृभ्र-
मुत्रसाम्' इत्यतो वेति च । तदाह । एषामिति ॥ फणादीनामित्यर्थः । फणामिति बहुवचनात्
तदादिलाभः । 'फण गतौ' इत्यत्र मिदित्येवानुवर्तते नेति तु नानुवर्तते इत्यस्य प्रयोजनमाह ।
फणयतीति । वृदिति ॥ कर्तरि क्तिवन्तम् । वृनुधातुरिह समाप्त्यर्थकः । तदाह । घटादिः
समाप्त इति । फणेः प्रागेवेति ॥ एवं सति फणेरघटादित्वात् मित्वमिति भावः । तदाह ।
तन्मते फणयतीत्येवेति ॥ इति घटादयः । राजृ दीप्ताविति ॥ इत आरभ्य षण्णामेत्त्वा-
भ्यासलोपौ फणादित्वात्पक्षे भवतः । तदाह । रेजतुरित्यादि ॥ ननु 'फणाञ्च सप्तानाम्' इत्यत्र
अत इत्यनुवृत्तेः कथमिह एत्त्वाभ्यासलोपावित्यत आह । अत इत्यनुवृत्तावपीति ॥ अत
इति नानुवर्तते । तदनुवृत्तावपि फणादिसप्तानामपि वचनसामर्थ्यात् राजृधातोराकारस्याप्ये-
त्त्वाभ्यासलोपस्य विकल्पः स्यादेवेत्यर्थः । अत इति राजादिधातौ न सम्बध्यते, असम्भवादिति
यावत् । डु भ्राजृ डु भ्राशृ डु भ्लाशृ दीप्ताविति ॥ दुरित् । द्वितोऽधुजिज्ञेत्तदर्थः ।
अनुदात्तेत इति ॥ एते त्रय इति शेषः । ननु डु भ्राजृ इत्येव सिद्धौ पूर्वञ्चवर्गान्तेष्वनुदात्तेषु

दिष्टत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेजे-बभ्राजे ।
 'वा भ्राश—' (२३२१) इति श्यन्वा । भ्राश्यते-भ्राशते । भ्रेशे-बभ्राशे ।
 भ्लाशते भ्लाश्यते । भ्लेशे-बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु ८२६
 स्वन ८२७ ध्वन ८२८ शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः ।
 स्येमतुः-सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः-सस्वनतुः । सस्वनतुः । अस्वनीत्-
 अस्वानीत् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः । वेश्र स्वनः-'
 (सू २२७४) इति षत्वम् । फणादयो गताः । दध्वनतुः । षम ७२९ छम ८३०
 अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीप्तौ 'अतो लग्नान्तस्य' (सू-
 २३३०) । अज्वालीत् । चल ८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातनं
 तैक्ष्ण्यम् । टल ८३४ टूल ८३५ वैक्लव्ये । छल ८३६ स्थाने । हल ८३७ विले-
 खने । णल ८३८ गन्धे । 'बन्धने' इत्येके । पल ८३९ गतौ । पलति ।
 बल ८४० प्राणने, धान्यावारोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः । 'पुल ८४१
 महत्त्वे । पोलति । कुल ८४२ संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं सङ्घातः ।
 बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । शल ८४३ हुल ८४४
 पल्ल ८४५ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात । पेततुः । पतिता ।

२३५५ । पतः पुम् । (७-४-१९)

'एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति भ्राजेः पाठो व्यर्थ इत्यत आह । भ्राजतेरिति । षत्वा-
 भावार्थ इति ॥ ब्रश्चभ्रस्जेति षत्वविधौ भ्राजेर्ग्रहणाभावार्थ इत्यर्थः । ननु पूर्वं पठितस्यापि
 षत्वविधौ कुतो न ग्रहणमित्यत आह । तत्र हीति ॥ षत्वविधौ हीत्यर्थः । एत्वाभ्यासलोपयोः
 पाक्षिकत्वादाह । भ्रेजे बभ्राजे इति । द्वावपीमाविति ॥ द्वितीयतृतीयावित्यर्थः । ननु
 विष्वणतीत्यत्र कथं षत्वम् । केवलदन्त्याजन्तसादित्वाभावेन अपोपदेशतया आदेशसकारत्वा-
 भावात् । तथा अवष्वणतीत्यत्र इण्कवर्गाभ्याम्परत्वाभावात् षत्वस्य प्रसक्तिः । सात्पदाद्योरिति
 निषेधाच्चैत्यत आह । वेश्र स्वन इतीति ॥ तत्र चकारेण अवाच्चैत्यपि लभ्यत इति भावः ।
 फणादयो गता इति ॥ ध्वनतेः प्रागिति शेषः । ततश्च ध्वनेर्न फणादिकार्यमिति भावः ।
 तदाह । दध्वनतुरिति । षम छमेति ॥ षोपदेशो । तस्तामेति ॥ सत्वे सति ण्व-
 निवृत्तिरिति भावः । तैक्ष्ण्यमिति ॥ तीक्ष्णीभवनमित्यर्थः । टल टूल वैक्लव्ये इति ॥
 वैक्लव्यम्भयादिजनिता व्यग्रीभावः । णल गन्धे इति ॥ षोपदेशोऽयम् । गन्धः गन्धक्रिया ।
 तद्व्यापार इति ॥ बन्धुतानुकूलो विवाहादिव्यापार इत्यर्थः । पल्लधातुस्तवर्गप्रथमान्तः
 सेदकः । छडि लुडित्वात् च्लेरडि कृते अपत् अ त् इति स्थिते । पतः पुम् ॥ शेषपूरणेन

अङि परे । अपप्तत् । ‘नेर्गद—’ (सू २२८५) इति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् । कथे ८४६ निष्पाके । कथति । चकाथ । अकथीत् । पथे ८४७ गतौ । अपथीत् । मथे ८४८ विलोडने । मेथतुः । अमथीत् । दु वम् ८४९ उद्गिरणे । इहैव निपातनात् ऋतः इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतः । तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । ‘वा भ्राश—’ (सू २६२१) इति इयन्वा भ्रम्यति । भ्रमति । भ्राम्यति इति तु दिवादौ वक्ष्यते ।

२३५६ वा जृभ्रमुत्रसाम् । (६-४-१२४)

एषामेत्त्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रमतुः— ब्रभ्रमतुः । अभ्रमीत् । क्षर ८५१ संचलने । अक्षारीत् ।

अथ द्रावनुदात्तेतौ । षह ८५२ मर्षणे । ‘परिनिविभ्यः—’ (सू- २२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । ‘तीषसह—’ (सू २३४०) इति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ।

२३५७ । सहिवहोरोदवर्णस्य । (६-३-११५)

अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्डलोपे सति ।

सूत्रं व्याचष्टे । अङि परे इति ॥ ‘ऋदशोऽङि’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । पतेः पुम् स्यादङि परे इति फलितम् । पुमि मकार इत् उकार उच्चारणार्थः मित्त्वादन्यादन्वः परः । तदाह । अपप्तदिति । कथे निष्पाके इति ॥ जलक्षीरश्रुतादीनाम्पादभागादिशेषणपर्यन्तः पाको निष्पाकः । अकथीदिति ॥ एदित्वान्न वृद्धिः । एवं अमथीत् । दु वम् उद्गिरणे इति ॥ दुरित् । नायमुदित् । तेन ‘उदितो वा’ इति क्तायामिद्विकल्पो न । ‘गृ निगरणे’ इति दीर्घान्तोऽयम् । नन्वस्माद्धातोर्ल्युटि ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्त्वम्बाधित्वा परत्वात् ‘सार्वधातुक’ इति गुणे सति उत्तरण इत्येव निर्देशो युज्यत इत्यत आह । इहैवेति ॥ उद्गिरण इत्यर्थनिर्देशः पाणिनीय इति सुधाकरो मन्यते । भ्रमु चलने इति ॥ वक्रमार्गसञ्चारे इत्यर्थः । अयथार्थज्ञानेऽप्ययम् । उदितो वेति क्तायामिद्विकल्पार्थमुदित्वम् । वा जृभ्रमु ॥ ‘अत एकहल्मध्ये’ इत्यतो लिटि इति ‘थलि च सेटि’ इति चानुवर्तते । ‘ध्वसोरेद्धौ’ इत्यतः एदिति ‘गमहनेत्यतः’ कितीति च । तदाह । एषामिति । अभ्रमीदिति ॥ ह्ययन्तेति न वृद्धिः । अक्षारीदिति ॥ ‘अतो लान्तस्य’ इति वृद्धिः । षह मर्षणे इति ॥ अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् । इडभावे इति ॥ सह ता इति स्थिते होढ इति ढत्वं ‘झषस्तथोः’ इति तकारस्य धत्वम् । धस्य ष्ट्वेन ढः । ‘ढोढे लोपः’ इति पूर्वस्य ढस्य लोप इत्यर्थः । सडा इति स्थितम् । सहिवहोः । ढलोपे इति ॥ ढलोप इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । रलोप इति तु नानुवर्तते ।

२३५८ । सोढः । (८-३-११५)

सोड् रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा ।

२३५९ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि । (८-३-७१)

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि ।
पर्यषहत । पर्यसहत । रमु ८५३ क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता ।
रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । षट् ८५४ विशरणगत्यवसादनेषु ।

२३६० । प्राग्राध्मास्थान्नादाण्डश्यतिसर्तिशदसदां

पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः । (७-३-७८)

पादीनां पिवादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति ।
ससाद । सेदतुः । सेदिथ—ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । लुदित्त्वादङ् ।
असदत् । ‘सदिरप्रतेः’ (सू २२७१) निपीदति । न्यपीदत् ।

असम्भवात् । तथाच सकारादाकारस्य ओत्वे सोढेति रूपम् । परिसोढेत्यत्र परिनिविभ्य इति षत्वे प्राप्ते । **सोढः** ॥ ‘सोढ इति सहेरोत्वसम्पन्नस्य पञ्चान्तन्वम् । ‘सहेः साढस्सः’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । ‘न रपर’ इत्यतो नेति । मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । तदाह । **सोड् रूपस्येत्यादिना । सिवादीनाम्** ॥ ‘परिनिविभ्यः’ इति सूवादुत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । **परिनिविभ्यः परेषामिति** ॥ सिवुमहसुट्सुस्त्रजामिति शेषः । **रमु क्रीडायामिति** ॥ नायमुदितिति माधवः । केचित्तु उदितं मत्वा ‘उदितो वा’ इति क्तायामिद्विकल्पमिच्छन्ति । अनिट्कोऽयम् । लिटि क्रादिनियमादिद् । तदाह । **रेमिषे इति** । अथ कसन्ता इति ॥ ‘कस गतौ’ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । षट्लुधातुः पांपदेशः अनिट्कश्च । लटि शप् सद् अ इति स्थिते । **प्राग्राध्मा** ॥ पा ग्रा ध्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्ति सर्ति शद् सद् एषान्द्वन्द्वात् षष्ठी-बहुवचनम् । पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य कृच्छ धौ शाय सीद एषान्द्वन्द्वात् प्रथमा-बहुवचनम् । यथासङ्ख्यमादेशाः । षिवुल्लुमु इत्यतः शिर्तात्यनुवर्तते । श्चासौ इवेति कर्मधारयः । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः । तदाह । **इत्संज्ञकेति । ससादेति** ॥ इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययाभावात् न सीदादेशः । श् इत् यस्यसः शित् शिर्ताति बहुव्रीह्याश्रयणे तु पाधातोः कर्मणि लिटि-एशि आल्लोपे पपे इत्यत्रापि पिवादेशः स्यादिति बोध्यम् । थलि क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः ‘उपदेशे अत्वतः’ इति निषेधेऽपि भारद्वाजनियमाद्वेद् । तत्र इट्पक्षे थलि च सेटीत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । तदाह । **सेदिथ, ससत्थेति** ॥ सेदिव । सेदिम । क्रादिनियमादिद् । **न्यपीददिति** ॥ ‘प्राक्सितादङ्व्यवायेऽपि’ इति षत्वम् । निषसादेत्यत्र अभ्यासात्

२३६१ । सदेः परस्य लिटि । (८-६-११८)

सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद् । निषैदतुः । शद्ल ८५५ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ।

२३६२ । शदेः शितः । (१-३-६०)

शिद्धाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद् । शेदतुः । शेदिथ । शशत्थ । शत्ता । अशदत् । कुश ८५६ आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः क्सः । अकुक्षत् । कुच ८५७ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच । बुध ८५८ अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ।

परस्य 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षत्वे प्राप्ते । सदेः परस्य ॥ 'न रपर' इत्यतः नेत्यनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । सदेरित्यवयवषष्ठी । परशब्द उत्तरखण्डपरः । सदेरुत्तरखण्डस्य षत्वन्नेति लभ्यते । फलितमाह । सदेरभ्यासात्परस्येति । शद्ल शातने इति ॥ ननु शद्धातो-रस्मात् हेतुमण्यन्तात् ल्युटि 'शदेरगतौ तः' इति दकारस्य तकारे शातनशब्दः । तथाच शातनं शीर्णतानुकूलक्रियेति फलति । एवञ्च सकर्मकत्वापत्तौ विशीर्यतीत्यर्थे शीर्यत इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं कथमित्यत आह । विशीर्णतायामिति ॥ विशरणे इत्यर्थः । तर्हि कथं शातनमिति हेतुमण्णिजित्यत आह । शातनन्तु विषयतयेति ॥ विपूर्वात् 'षिन् बन्धने' इत्यस्मात् विषयशब्दः । अविनाभावेनेत्यर्थः । प्रयोजकव्यापारं विना विशरणस्या-सम्भवात् शातननिर्देशः । प्यर्थस्याविवक्षितत्वात् विशरणमेव शद्लधात्वर्थ इति यावत् । शदेः शितः ॥ 'अनुदात्तङितः' इत्यस्मादात्मनेपदमित्यनुवर्तते । श् इत् यस्य सः शित् । शप् विवक्षितः । शिति विवक्षिते सतीत्यर्थः । तिङुत्पत्तेः पूर्वं सार्वधातुकाश्रयस्य शपो-ऽसम्भवात् । तदाह । शिद्धाविन इति ॥ शिद्धावी भविष्यन् यस्मात्स शिद्धावी तस्मा-दित्यर्थः । शीयते इति ॥ शपि सदेः शीयादेशः । विशीर्यतीत्यर्थः । शीयेते । शीयन्ते । इत्यादि । शिद्विषयादित्युक्तेर्लिटि नात्मनेपदम् । इत्संज्ञकशकारादावित्युक्तेन शीयादेशः । तदाह । शशादेति ॥ अनिट्कोऽयम् । क्वादिनियमप्राप्तस्य इट्ः 'उपदेशेऽजत्वतः' इति नियमात्थलि भारद्वाजनियमात् वेट् । तदाह । शेदिथ । शशत्थेति च ॥ इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वा-भ्यासलोपाविति भावः । शेदिव । शेदिम । क्वादिनियमादिट् । अशददिति ॥ लृदित्वा-दङिति भावः । कुश धातुरनिट्कः । चुकोशिथ । क्वादिनियमात्थलि नित्यमिट् । अजन्ताकार-वत्त्वाभावात् भारद्वाजनियमः । चुकुशिव । चुकुशिम । क्रोष्टेति ॥ ब्रश्वादिना शस्य षत्वे ण्वत्वेन तकारस्य टः । च्लेः क्स इति ॥ इगुपधशलन्तत्वादिति भावः । अकुक्षदिति ॥ ब्रश्वादिना शस्य षः । 'षढोः' इति षस्य कः । सस्य षत्वम् । कित्वात्र गुणः । नापि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कुच सम्पर्चने इति ॥ 'कुच शब्दे' इति पठितस्य पुनरिह पाठः सम्पर्चनादावेव ज्वलादिकार्यणप्रत्ययार्थः । अर्थनिर्देशः क्वचित्पाणिनीय इति भूधातौ प्रपञ्चितम् । बुध

रुह ८५९ बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् । कस ८६० गतौ । अकासीत्—अकसीत् । वृत् । ज्वलादिगणः समाप्तः ।

अथ गूह्यन्ताः स्वरितेतः । हिक्क ८६१ अन्त्यक्ते शब्दे । हिक्कति—हिक्कते । अञ्चु ८६२ गतौ याचने च । अञ्चति—अञ्चते । अचु इत्येके । अचि इत्यपरे । दु याचृ ८६३ याच्ञायाम् । याचति—याचते । रेट् ८३४ परिभाषणे । रेटति । रेटते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात् । चेते । अचतीत् । चचाद् । चेदे । अचदीत् । प्रोथृ ८३७ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे । मिट् ८६८ मेट् ८६९ मेधाहिंसनयोः । मिमेद् । मिमेदे । ‘थान्ताविमौ’ इति स्वामी । मिमेथ । ‘धान्तौ’ इति न्यासः । मेधृ ८७० सङ्गमे च । मेधति मिमेधे । णिट् ८७१ णेट् ८७२ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद् । निनिदतुः । निनेदे । शृधु ८७३ मृधु ८७४ उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति—शर्धते । शर्धाता । मर्धति—मर्धते । बुधिर् ८७५ अवबोधने । बोधति—बोधते । इरित्त्वादङ् । अबुधत्—अबोधीत्—अबोधिष्ट । ‘दीपजन—’ (सू २३२८) इति चिण्त्तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । उ बुन्दिर् ८७६ निशामने । निशामनं ज्ञानम् । बुबुन्दे । अबुदत् ।

अवगमने इति ॥ सेट्कोऽयम् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव बुधग्रहणात् । तदाह । बोधितेति ॥ अबोधात् । रुहधातुरनिट्कः । क्रादिनियमात्थल्यपि नित्यमिट् । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् न भारद्वाजनियमः । रोढेति ॥ लुटि तासि ढत्व धत्व ध्रुत्व ढलोपाः । रोक्ष्यतीति ॥ लुटि स्ये ढकषाः । अरुक्षदिति ॥ इगुपधशलन्तत्वात् ढकषाः । कित्त्वान्न वृद्धिगुणौ । वृद्धिति ॥ ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यः’ इति उत्तरावधेरिति कसेग्रहणादेव सिद्धेः वृत्करणं स्पष्टार्थमित्याहुः । इति ज्वलादयः । गूह्यन्ता इति ॥ ‘गुह्य संवरणे’ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । चते चदे याचने । अचतीदिति ॥ एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवमचदीत् । बुधिर् अवबोधने इति ॥ ‘बुध अवगमने’ इति केवलपरस्मैपदी गतः । स तु ज्वलादिकार्यार्थः । अयन्तु इरित् स्वरितेत । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पाठादयं सेट् । अबुधदिति ॥ इरित्वेऽपि तदवयवस्य इकारस्य प्रत्येकं मित्त्वाभावान्न नुम् । स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदन्तु भवत्येव । स्वरितेत्सु पाठसामर्थ्यात् । वस्तुतस्तु इकारस्य प्रत्येकमित्वेऽपि न नुम् । इदितो नुमित्यत्र कर्मधारयमाश्रित्य इत्संज्ञकेकारान्तस्यैव नुम्बिधेः । पूर्वोत्तरेति ॥ जनपूरिसाहचर्येणेत्यर्थः । उ बुन्दिरिति ॥ आद्य उकार इत् । उदितो वेति क्तायामिद्विकल्पार्थः । अबुददिति ॥ इरित्त्वादङि अनिदितामिति नलोपः । इर इकारस्य प्रत्येकमित्संज्ञाविरहात् ।

अबुन्दीत् । वेणू ८७७ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति-वेणते । नान्तोऽप्ययम् । खनु ८७८ अवदारणे । खनति-खनते ।

२३६३ । गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कत्यनङि । (६-४-९८)

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ किङ्कति न त्वङि । चखन्तुः । 'ये विभाषा' (सू २३१९) । खायात्-खन्यात् । चीवृ ८७९ आदानसंवरणयोः । चिचीव-चिचीवे । चायृ ८८० पूजानिशामनयोः । व्यय ८८१ गतौ । अव्ययीत् । दाशृ ८८२ दाने । ददाश-ददाशे । भेषृ ८८३ भये । 'गतौ' इत्येके । भेषति-भेषते । भेषृ ८८४ भ्लेषृ ८८५ गतौ । अस ८८६ गतिदीत्यादानेषु । असति-असते । आस-आसे । अयं षान्तोऽपि । स्पश ८८७ बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् । स्पशति-स्पशते । लष ८८८ कान्तौ । 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा । लष्यति-लषति । लेषे । चष ८८९ भक्षणे । छष ८९० हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे । झष ८९१ आदानसंवरणयोः । भ्रक्ष ८९२ भ्लक्ष ८९३ अदने । 'भक्ष' इति मैत्रेयः । दासृ ८९४ दाने । माह ८९५ माने । गूहू ८९६ संवरणे ।

२३६४ । ऊदुपधाया गोहः । (६-४-८९)

गुह उपधाया ऊत्स्याहुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति-गूहते । ऊदिच्वा-

अनिदितामित्यस्य इत्संज्ञकेकारान्तभिन्नानामित्यर्थाश्रयणाच्चेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । वेणू-गतीति ॥ वाद्यभाण्डस्य वादनार्थङ्ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । खनुधातुरुदित् । क्त्वायामिङ्ङिकल्पः । गमहन । उपधाया इति ॥ 'ऊदुपधायाः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अजादाविति ॥ अचि श्नुधात्वित्यतः अनुवृत्तस्य अचि इत्यस्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणतया तदादिविधिलाभ इति भावः । किङ्कतीत्युक्तेः चखानेत्यत्र नोपधालोपः । अनङीति किम् । अगमत् । चख्ने चख्नाते इत्यादि । व्यय गताविति ॥ अयं वित्तत्यागेऽपि । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वात् । अव्ययीदिति ॥ ह्यन्तेति न वृद्धिः । चष भक्षणे इति ॥ चचाष । चेषतुः । छष हिंसायामिति ॥ वैरूप्यसम्पादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । तदाह । चच्छषतुः इति । गूहू संवरणे इति ॥ उदुपधोऽयम् । ऊदित् । ऊदुपधायाः ॥ गोह इति कृतलघूपध-गुणस्य गुहेर्निर्देशः । ततश्च गुणविषय एवेदम्भवति । अचि श्नुधात्वित्यतः अनुवृत्तस्य अची-त्यस्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिः । तदाह । गुह उपधायाः इत्यादिना । गुणहेताविति ॥ गुणम्प्रति परनिमित्तभूत इत्यर्थः । गुणापवादः । जुगूह । गुणहेताविति किम् । जुगुहतुः । जुगुहुः । जुगुहे । जुगुहाते । जुगुहिरे । जुगुहिथ । जुगोढ । ढत्वधत्व

दिङ् । गूहिता—गोढा । गूहिष्यति—घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् ।
इडभावे क्सः । अघुक्षत् ।

२३६५ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । (७-३-७३)

एषां क्सस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तङि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।
अगूढ । अघुक्षत् । 'क्सस्याचि' (सू २३३७) इत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् ।
अघुक्षन्त । अगुह्महि—अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ।

अथाजन्ता उभयपदिनः । श्रिञ् ८९७ सेवायाम् । श्रयति—श्रयते ।
शिश्नियतुः । श्रयिता । 'णिशि—' (सू २३१२) इति चङ् । अशिश्नियत् ।

ष्टुत्वढलोपाः । जुगुहथुः । जुगुह । जुगुहिषे । जुघुक्षे । ढत्वभभावकत्वषत्वानि । जुगुहाथे ।
जुगुहिष्वे । जुघुङ् । जुगूह । जुगुहिव । जुगुह्म । जुगुहिम । जुगुह्म । जुगुहे । जुगुहिवहे ।
जुगुह्वहे । जुगुहिमहे । जुगुह्महे । इति लिटि रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लुटि इट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह ।
गूहितेति ॥ इडभावे अजादिप्रत्ययाभावात् ऊत्वाभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु रूपमाह ।
गोढेति ॥ लुटि स्ये इट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह । गूहिष्यतीति ॥ इडभावे तु गुणढत्व-
भभावकत्वषत्वेषु रूपमाह । घोक्ष्यतीति ॥ गूहिष्यते, घोक्ष्यते, इत्यभ्युदाहार्यम् । गूहतु ।
गूहताम् । अगूहत् । अगूहत । गूहेदिति ॥ गूहेतेत्यपि ज्ञेयम् । गुह्यादिति ॥ आशीर्लिङि
अजादिप्रत्ययाभावादूत्वन्न । कित्त्वान्न गुणः । लुङि इट्पक्षे सिज्लोपे ऊत्वे रूपमाह । अगूही-
दिति ॥ अगूहिष्टाम् । अगूहिषुरित्यादि । इडभावे क्सः इति ॥ इगुपधशलन्तादिति
भावः । अघुक्षदिति ॥ ढत्वभभावकत्वषत्वानि । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त्रित्यादि । लुङस्तङि
विशेषमाह । लुग्वादुह । दन्त्ये तङीति ॥ दन्त्यादाँ तङीत्यर्थः । प्रत्ययादर्शनात्सर्वा-
देशोऽयं लुक् । अगूढेति ॥ अगूह् स त इति स्थिते क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादजादि-
त्वाभावाच्च ऊत्वाभावे क्सलुकि अगूह् त इति स्थिते प्रक्रियान्दर्शयति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलो-
पदीर्घाः इति । अघुक्षतेति ॥ क्सलुगभावे ढत्वभभावकत्वषत्वानीति भावः । अघुक्षा-
तामिति ॥ च्लेः क्सादेशे क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादूत्वाभावे ढत्वभभावकत्वषत्वेषु
कृतेषु क्सस्याचीत्यन्त्यलोपे अतः परत्वाभावादातो ङित् इति न भवतीति भावः । अघुक्ष-
न्तेति ॥ झस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे क्सस्य अन्यलोपाभावादतः परत्वाभावादात्मने-
पदेष्वनत इत्यदादेशो न भवति । कृते तु झोऽन्तादेशे क्सस्यान्तलोप इति भावः ।
अघुक्षथाः । अघुक्षथाम् । अघुक्षध्वम् । अघुक्षि । इति रूपाणि सिद्धवत्कृत्याह । अगुह्म-
हीति ॥ दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वात् क्सस्य लुकि अजादिप्रत्ययाभावात् ऊत्वाभावे रूपम् ।
अघुक्षावहीति ॥ क्सलुगभावे ढत्वभभावकत्वषत्वानि । अतो दीर्घश्च । अघुक्षामहीति ॥
दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वाभावाच्च क्सलुक् । इति गूह्यन्ताः स्वरितेतः । उभयपदिनः इति ॥
चित्त्वादिति भावः । श्रिञ् धातुः सेद् । शिश्नियतुरिति ॥ कित्त्वान्न गुणः । इयङ् ।

भृञ् ८९८ भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव ।
बभृषे । भर्ता ।

२३६६ । ऋद्धनोः स्ये । (७-२-७०)

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ।

२३६७ । रिङ् शयग्लिङ्क्षु । (७-४-२८)

शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि
प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ।

शिथ्रियुः । शिथ्रियिथ । शिथ्रियथुः । शिथ्रिय । शिथ्राय । शिथ्रय । शिथ्रियिव । शिथ्रियिम ।
शिथ्रिये । शिथ्रियाते । शिथ्रियिरे । शिथ्रियिषे । शिथ्रियाथे । शिथ्रियिद्वे । शिथ्रियिध्वे ।
शिथ्रिये । शिथ्रियिवहे । शिथ्रियिमहे । श्रयितेति ॥ श्रयिष्यति । श्रयिष्यते । श्रयतु ।
श्रयताम् । अश्रयत् । अश्रयत । श्रयेत् । श्रयेत । श्रयात् । श्रयिषीष्ट । लुङि विशेषमाह ।
णिश्रीति । अशिथ्रियदिति ॥ चडीति द्वित्वम् । अशिथ्रियत । अश्रयिष्यत् । अश्रयिष्यत ।
भृञ्धातुरनिट् । भरतीति ॥ भरते इत्यपि ज्ञेयम् । बभ्रतुरिति ॥ कित्त्वान्न गुणः ।
यण् । बभ्रुः । थलादौ 'एकाचः' इति नेट् । कृष्टभृष्टुडसुश्रुषु लिट्यपि तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः ।
थलि अचस्तास्वदिति निषेधाच्च । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि थलि निषेधाच्च । तदाह ।
बभर्थेति ॥ बभ्रथुः । बभ्र । बभार । बभर । इति सिद्धवत्कृत्याह । बभृवेति ॥ बभृम ।
बभ्रे । बभ्राते । बभ्रिरे । इति सिद्धवत्कृत्याह । बभृषे इति ॥ बभ्राथे । बभृद्वे । बभ्रे ।
बभृवहे । बभृमहे । लुटि स्ये इग्निषेधे प्राप्ते । ऋद्धनोः ॥ ऋत् हन् अनयोर्द्वन्द्वात्
पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । स्ये इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । आर्धधातुकस्येडिल्यतः इडिल्यनुवर्तते ।
तदाह । ऋत इत्यादिना ॥ एकाच इति इग्निषेधस्यापवादः । भरिष्यतीति ॥
भरिष्यते । भरतु । भरताम् । अभरत् । अभरत । भरेत् । भरेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे
भृ यात् इति स्थिते । रिङ् शय ॥ श यक् लिङ् एषां द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । अयङ्
यि कृडितीत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं लिङो विशेषणम् । तदादिविधिः । शे तु यीति नान्वेति ।
असम्भवात् । नापि यकि अव्यभिचारात् । अत एव अकृत्सार्वधातुकयोरित्यनुवृत्तमपि
लिङ एव विशेषणम् । तदाह । शे यकीत्यादिना । ऋत इति ॥ 'रीडृत' इत्यतः तदनुवृत्ते-
रिति भावः । अङ्गस्येत्याधिकृतम् । ऋत इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । ऋदन्तस्याङ्गस्येति
लभ्यते । आदेशे डकार इत् । डित्त्वात् अन्तादेशः । निर्दिश्यमानपरिभाषयैव सिद्धे
डकारोच्चारणं, इडागमेनैव सिद्धे रेफोच्चारणञ्च स्पष्टार्थम् । ननु भ्रियादिति वक्ष्यमाणमुदाहरणम-
युक्तम् । कृते रिङि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह । रीङि प्रकृते इति ॥
कृते रिङि यदि दीर्घः स्यात्तर्हि रिङ्विधिर्यर्थः स्यात् । रीडृत इत्येव सिद्धेः । अतो रिङि
कृते सति न दीर्घ इत्यर्थः । भ्रियादिति ॥ भ्रियास्तामित्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि षृषीष्टेल्यत्र

२३६८ । उश्च । (१-२-१२)

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट ।
भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् । अभार्षुः ।

२३६९ । ह्रस्वादङ्गात् । (८-२-२७)

सिचो लोपः स्याज्झलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् ।
हृच् ८९९ हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ ।
जह्रिव । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति । धृच् ९०० धारणे । धरति । अधार्षीत् ।
अधृत । णीच् ९०१ प्रापणे । निनयिथ । निनेथ । निन्यिषे ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । धेट् ९०२ पाने । धयति ।

गुणे प्राप्ते । उश्च ॥ 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सूत्रमनुवर्तते । 'इको झल्' इत्यतो
झलिति च । तदाह । ऋवर्णादिति । भृषीष्टेति ॥ किञ्चात्र गुणः । अभार्षीदिति ॥ पर-
स्मैपदे सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । तडि तु अभृ स् त इति स्थिते । ह्रस्वादङ्गात् ॥ ह्रस्वान्तादि-
त्यर्थः । सिच इति भाष्यम् । 'झलो झलि' इत्यतो झर्लाति 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप
इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । सिचो लोपः स्याज्झलीति ॥
ह्रस्वात्किम् । अच्योष्ट । अङ्गात्किम् । अलाविष्टाम् । सिचः किम् । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् ।
सुजन्तात्तरप्तमपौ । अभृतेति ॥ 'उश्च' इति सिचः किञ्चात्र गुणः । झर्लान्युक्तेः अभृषाताम् ।
अभृषतेत्यत्र न सिज्जलोपः । अनतः परत्वात् अस्य अदादेशः । अभृथाः । अभृषाथाम् ।
अभृदुम् । अभृषि । अभृष्वहि । अभृष्महि । हृधातुरनिट् । हरणस्यतुर्विधमित्याह । प्रापणमि-
त्यादि ॥ तद्यथा—भारं हरति । प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति । स्वाकरोतीत्यर्थः । परस्वं
हरति । चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति हरते वा । नाशयतीत्यर्थः । जहार । जह्रुः । जह्रुः ।
'एकाचः' इति इष्णिषेधस्य क्वादिष्वेव लिटि नियमितत्वादिह थलि इटि प्राप्ते 'अच-
स्तास्वत्' इति तन्निषेधः । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि इष्णिषेध एव । तदाह ।
जहर्थेति ॥ जह्रथुः । जह्रुः । जहार । जहर । इति सिद्धवन्कृत्याह । जह्रिवेति ॥
कादिनियमादिट् । जह्रिम । जह्रिषे । कादिनियमादिट् । जह्रथे । जह्रिध्वे । जह्रिष्वे ।
जह्रे । जह्रिवहे । जह्रिमहे । लुङादिषु भृञ इव रूपाणि । धृञ धातुरनिट् । हृञ इव रूपाणि । णीञ्
धातुरनिट् णोपदेशः । नयति । नयते । निनाय । निन्यतुः । निन्युः । कादिनियमादिलिटि इट् ।
थलि तु 'अचस्तास्वत्' इति इष्णिषेधस्य भारद्वाजनियमादिटमभिप्रेत्याह । निन्यिषे निन्याथे
नinin्यिष्वे निन्यिष्वे । निन्ये । निन्यिवहे । निन्यिमहे । नेता । नेष्यति । नेष्यते । नयतु ।
नयताम् । अनयत् । अनयत । नयेत् । नयेत । नीयात् । नैषीष्ट । अनैष्ट ।
अनेष्यत् । अनेष्यत । इत्यजन्ता उभयपदिनो गताः । परस्मैपदिन इति ॥ 'जि, जि'
अभिभवे । इत्येतत्पर्यन्ता इति शेषः । धेट् पाने इति ॥ स्तननर्थायादौ डीबर्थ

२३७० । आदेच उपदेशोऽशिति । (६-१-४९)

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं स्यान्न तु शिति ।

२३७१ । आत औ णलः । (७-१-३४)

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

२३७२ । आतो लोप इटि च । (६-४-६४)

अजाद्योर्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वा-

टित्वम् । अवयवे टित्वस्य व्यर्थतया समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः । आदेचः । एजन्त-
स्य धातेरिति ॥ 'लिटि धातोः' इत्यतः धातेरित्यनुवृत्तं एवा विशेष्यते । तदन्तविधिरिति
भावः । न तु शितीति ॥ श् चासौ इच्चेति कर्मधारयात्सप्तमी । प्रत्ययविशेषणत्वात्तदा-
दिविधिः । इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । 'ल्यपि च' 'न व्यो लिटि' इत्यादिपूर्वो-
त्तरसूत्राणाम्प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्त्या प्रत्यये इति विशेष्यलाभः । अशितीति न पर्युदासः । तथा सति
शिद्धिर्ने प्रत्यये परे इत्यर्थः । ततश्च सुगलः इत्यत्र ग्लैधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययो न
स्यात् । कप्रत्ययनिमित्तमात्त्वम् आदन्तात्प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । शिति नेति प्रसज्यप्र-
तिषेधे तु आत्त्वस्य अनैमित्तिकतया कप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् प्रथममात्त्वे कृते कप्रत्ययः
सूपपादः । शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे ग्लैधातोर्भावे लिटि 'भावकर्मणोः' इति तडि एशि आत्त्वे
आतो लोपे जग्ले इति न सिद्ध्येत् । एशश्चित्त्वेन तस्मिन्परे आत्त्वस्य निषेधात् । अतः
कर्मधारयमाश्रित्य इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थ आश्रितः । एवञ्च पर्युदासेऽपि न
क्षतिः । इत्संज्ञकशकारादिप्रत्यये विवक्षिते इत्याश्रयणेन सुगल इत्यत्र कप्रत्ययात्प्रागेव आत्त्वो-
पपत्तेः । उपदेशे किम् । चेता, स्तोता । धातोः किम् । गोभ्याम् । 'गमेडोः' इति डोप्रत्ययो-
पदेशादप्राप्तिः । उपदेशे यः एच् तदन्तत्वाभावाद्गमेः । न च मेडादीनामुपदेशे एजन्तत्वा-
भावात् कथमात्त्वमिति न शङ्क्यम् । 'उदीचाम्माङः' इति निर्देशेन नानुबन्धकृतमनेजन्त-
त्वमिति ज्ञापनादित्यास्तान्तावत् । तथाच प्रकृते लिटि द्वित्वादौ दधा अ इति स्थिते ।
आत औ ॥ औ इति छुत्प्रथमाकम् । अङ्गस्येत्यधिकृतम्पञ्चम्या विपरिणम्यते ।
आत इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह । आदन्ताद्धातोर्गिति ॥ णलप्रकृ-
तिश्च धातुरेवेति धातुग्रहणम् । तथाच णल औत्वे वृद्धौ रूपमाह । दधाविति ॥ दधा
अनुसिति स्थिते । आतो लोपः ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृतम् । दीडो युडिल्यतः अचि
क्ङितीतिचानुवर्तते । अचीत्यार्धधातुकाविशेषणत्वात्तदादिविधिः । कङिति अजाद्यार्धधातुके इटि
च आतो लोपः इति लभ्यते । फलितमाह । अजाद्योरिति ॥ इटः आर्धधातुकत्वान्तु
तदवयवत्वाद्बोध्यम् । कङितीति च इटो न विशेषणम् । इडग्रहणसामर्थ्यात् । इडिल्यनेन
उत्तमपुरुषैकवचनम् इडागमश्च गृह्यते । अजाद्योः किम् । ग्लैधातोः कर्मणि लटि यकि
ग्लायते । आर्धधातुकयोः किम् । यान्ति । वान्ति । दधौ इत्यत्र तु कङित्वाभावान्नलोपः ।

त्परत्वालोपे प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधित्थ-दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ।

२३७३ । दाधा ध्वदाप् । (१-१-२०)

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना ।

२३७४ । एलिङि । (६-४-६७)

घुसंज्ञानां मास्थादीनां चैत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ।

२३७५ । विभाषा धेट्श्वयोः । (३-१-४९)

आभ्यां च्लेश्रद्धा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । 'चङि' (सू २३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ।

२३७६ । विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः । (२-४-७८)

सति तस्मिन् औत्वन्न स्यात् । ननु धा अनुम् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वादालोपे सति एकाच्त्वाभावात् द्वित्वन्न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । द्वित्वादित्यादिना ॥ धेट्धातुरनिद । भारद्वाजनियमात् थलि वेडित्याह । दधित्थ । दधाथेति ॥ इट्पक्षे आलोपः । दधथुः । दध । दधौ इति सिद्धवत्कृत्याह । दधिवेति ॥ वसि आत्वे कादिनियमादिटि आलोप इति भावः । दधिमेल्यपि ज्ञेयम् । धातेति ॥ लुटि आत्वे ता इति भावः । धास्यति । धयतु । अधयत् । धयेत् । आशीर्लिङि घुसंज्ञाकार्यं वक्ष्यन् घुसंज्ञां दर्शयति । दाधा-ध्वदाप् ॥ दा धा घु एषां समाहारद्वन्द्वत्प्रथमैकवचनम् । दाधेत्यनेन स्वाभाविकाकारान्तयोः 'दाण् दाने' 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यनयोः कृतात्त्वानाञ्च दोदधेट्ठां लाक्षणिकानामपि ग्रहणम् । 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति परिभाषाबलात् । तत्र दाग्रहणेन धारूपस्यापि ग्रहणात् । अतएव 'दो दधोः' इत्यत्र धेणिनृत्त्यर्थेन्दाग्रहणमर्थवत् । दधातेर्हि भावविधानादेव निवृत्तिसिद्धेः । तदाह । दारूपाः धारूपाश्चेति ॥ शब्दा इति शेषः । एलिङि ॥ एरिति प्रथमान्तम् । आर्धधातुके इत्यधिकृतम् । तदाह । घुसंज्ञानां मास्थादीनामिति ॥ मा स्था जहाति सा एषान्द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । किति लिङीति ॥ दीङो युडित्यतः कितीत्यनुवृत्तेरिति भावः । कितीति नानुवर्तते । लिङार्धधातुकस्य डित्वासम्भवात् । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते । विभाषा धेट् ॥ च्लि लुङीत्यनुवर्तते । 'णिश्चिद्रुसुभ्यः' इत्यतः कर्तरि चङिति च । तदाह । आभ्यामिति ॥ धेट् श्वि आभ्यामित्यर्थः । अदधदिति ॥ चङि द्वित्वे आलोप इति भावः । अदधताम् । अदधन् । अदधः । अदधतम् । अदधत । अदधम् । अदधाव । अदधाम । चङभावपक्षे विशेषमाह । विभाषा घ्रा ॥ 'प्यक्षत्रियार्थ' इत्यतः

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधाताम् ।
अधुः ।

२३७७ । यमरमनमातां सक्च । (७-२-७३)

एषां सक्स्यादेभ्यः सिच इट् च परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधा-
सिष्टाम् । अधासिषुः । ग्लै ९०३ ग्लै ९०४ हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः ।
ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ—जग्लाय ।

२३७८ । वाऽन्यस्य संयोगादेः । (६-४-६८)

लुङित्यनुवर्तते । ‘गातिस्था’ इत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति । तदाह । एभ्यः इति ॥
‘धेट् पाने’ ‘प्रा गन्धोपादःने’ ‘शो तनूकरणे’ ‘छो छेदने’ ‘षो अन्तकर्मणि’ एषां समाहार-
द्वन्द्वापञ्चम्येकवचनम् । शोप्रभृतीनाङ्कृतात्वानां निर्देशः । धेट् ‘गातिस्थाधुपा’ इति नित्यं
प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते वचनम् । अधुरिति ॥ ‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूपम् । अधाः ।
अधातम् । अधात । अधाम् । अधाव । अधाम । सिचो लुगभावपक्षे आह । यमरम ॥
यम, रम, नम, आत्, एषां समाहारद्वन्द्वात्षष्ठीवहुवचम् । आदित्यनेन आदन्तजृह्यते ।
तदाह । एषां सक् स्यादिति ॥ सक्कि ककार इत् अकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्ता-
वयवः । चकारेण ‘इडित्यर्ति’ इत्यतः इडिति स्तुसुधूञ्भ्यः इत्यतः परस्मैपदेष्विति चानुकृष्यते ।
अञ्जेस्सिचोत्यतः सिचोति च । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह । एभ्यस्सिचः इट्
चेति । अधासीदिति ॥ धातोस्सगागमः । सिच इट् । ‘इट् ईटि’ इति सिज्लोपः ।
अधासिष्टामिति ॥ अपृक्तत्वाभावादीडभावान्न सिज्लोपः । सस्य षत्वे तकारस्य घृत्वेन
टः । अधासिषुरिति ॥ अधासीः । अधासिष्टम् । अधासिष्ट । अधासिषम् । अधा-
सिष्व । अधासिष्म । यद्यपि अधासीदित्यत्र सगिटोर्विधिव्यर्थ एव । तथापि अधासिष्टा-
मित्याद्यर्थ आतः सगिट्विधानम् । यमादीनान्तु अयंसीदित्यादौ हलन्तलक्षणवृद्धेरभावार्थम्
अयंसिष्टमित्याद्यर्थञ्च । तदेतत् तत्तद्भातुषु स्पष्टीभविष्यति । अधास्यत् । ‘ग्लै ग्लै हर्षक्षये’
धातुक्षयः इति ॥ बलक्षय इत्यर्थः । अनिट्ठाविमौ । ग्लायतीति शपि आयादेशः ।
शिद्विषयत्वादात्त्वन्न । जग्लाविति ॥ णलि आत्वे ‘आत औ णलः’ इति औभावे
वृद्धिरिति भावः । अनुसादौ द्वित्वे कृते आतो लोपः । जगलुः । जग्लुः । भारद्वाजनिय-
मात्थलि वेडित्याह । जग्लिथ । जग्लथेति ॥ इट्पक्षे आलोपः । जगलधुः । जगल ।
जग्लौ । जग्लिव । जग्लिम । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायपु । अग्लायत् । ग्लयेत् ।
आशीर्लिङि आत्वे कृते ग्ला यात् इति स्थिते । वाऽन्यस्य ॥ आर्षधातुक इत्यधि-
कृतम् । ‘ऐलिङि’ इत्यनुवर्तते । एरिति प्रथमान्तम् । ‘आतो लोप इटि च’ इत्यतः
आत इत्यनुवर्तते कस्मादन्यस्येत्यपेक्षायां घुमास्थागापाजहातिसां हलीति प्रकृतत्वात्

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लायत्—ग्लेयात् । अग्लासीत् । म्लायति । घै ९०५ न्यक्करणे । न्यक्करणं तिरस्कारः । रै ९०६ स्वप्ने । घ्रै ९०७ तृप्ते । छ्रै ९०८ चिन्ता-याम् । रै ९०९ शब्दे । स्त्यै ९१० ष्ट्यै ९११ शब्दसङ्घातयोः । स्त्या-यति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठ्यासति अतिष्ठ्यपदित्यत्र षत्वम् । खै ९१२ खेदने । क्षै ९१३ जै ९१४ । पै ९१५ क्षये । क्षायति जजौ । ससौ । साता । ‘घुमास्था—’ (सू २४६२) इत्यत्र ‘विभाषा घ्राधेट्—’ (सू २३७६) इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य ।

भ्यते । तदाह । घुमास्थादेरित्यादिना । कितीति ॥ अनुदात्तोपदेशवनती-त्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ङितीति तु नानुवर्तते । लिङार्धधातुकस्य ङित्त्वासम्भवात् । अग्लासीदिति ॥ यमरमेत्यादन्तत्वात् सगिटौ । अग्लासिष्ठाम् । अग्लासिष्ठुरित्यादि । अग्लास्यत् । म्लायतीति ॥ ग्लैधातोर्गिरुपाणाति भावः । घै न्यक्करणे इति ॥ यकारमध्योऽयम् । इत आरभ्य पैकारान्तानां संयोगादीनां ग्लैवदेव रूपाणि प्रत्येतव्यानि । ‘रै शब्दे’ इत्यादीनान्तु असंयोगादीनाम् आशीर्लिङि ‘वाऽन्यस्य संयोगादेः’ इत्येत्वं न भवति । रायादित्यादिरूपमिति विशेषः । स्त्यै ष्ट्यै इति ॥ षोपदेशेषु स्त्याधातोः पर्युदासादाद्यो न षोपदेशः । द्वितीयस्तु षोपदेशः । तकारस्य श्रुत्वसम्पन्नटकारनिर्देशः । सत्वे कृते इति ॥ धात्वादेरिति पस्य सकारे सति निमित्तापायात् श्रुत्वनिवृत्तिरिति भावः । तिष्ठ्यासतीति ॥ छ्रैधातोः कृतसत्वात् सनि आत्वे स्या स इति सन्नन्ताल्लटि तिपि शपि ‘सन्यडोः’ इति द्वित्वे ‘शर्पूर्वाः खयः’ इति सकारयकारनिवृत्तौ तास्त्यासति इति स्थिते अभ्यासद्वस्वे सन्यत इति इत्वे सकारस्य इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च षत्वे तिष्ठ्यासतीति रूपम् । स्वाभाविकसकारादित्वे त्वादेशसकारादित्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः । अतिष्ठ्यपदिति ॥ छ्रैधातोः कृतसत्वात् णौ आत्वे ‘अर्तिद्वी’ इति पुकि स्त्यापि इति ण्यन्तात् लुङि अडागमे तिपि इतश्च इति इकारलोपे ‘णिश्चिद्वसुभ्यः’ इति ‘च्लेश्चि’ ‘णेरनिटि’ इति णिलोपे ‘णौ चङ्चुपधायाः’ इति द्वस्वे ‘चङि’ इति स्त्यप् इत्यस्य द्वित्वे शर्पूर्वा इति सकारयकारपकाराणां निवृत्तौ सत्यां ‘सन्यतः’ इति इत्वे इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च सस्य षत्वे तस्य श्रुत्वे अतिष्ठ्यपदिति रूपम् । स्वाभाविकसकारत्वे त्वादेशसकारत्वाभावात् षत्वन्न स्यादिति भावः । जजौ । ससाविति ॥ जैधातोः पैधातोश्च णलि आत्वे द्वित्वादौ वृद्धिरिति भावः । ननु ‘एर्लिङि’ इत्यत्र ‘घुमास्थागापाजहातिसाम्’ इत्यनुवृत्त्या सैधातोराशीर्लिङि सायादित्यत्र एत्वं स्यात् । तथा लुङि सगिटोः असासीत् असासिष्ठामित्येव इष्यते । तत्र ‘विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः’ इति सिचः पाक्षिके लुकि असात् असातामित्यपि प्रसज्येतेत्यत आह । घुमास्थेत्यत्रेत्यादि । स्यतेरिति ॥ षो अन्तर्कर्मणि

तेन एत्त्वसिज्जुकौ न । सायात् । असासीत् । कै ९१६ गै ९१७ शब्दे ।
 गयात् । अगासीत् । शै ९१८ श्रै ९१९ पाके । पै ९२० ओ वै ९२१
 शोषणे । पायात् । अपासीत् । ‘घुमास्था—’ (सू २४६२) इतीत्त्वं, तदपवाद
 ‘एलिङि’ (सू २३७४) ‘इत्येत्त्वं’ ‘गाति स्था—’ (सू २२२३) इति सिज्जुक्
 च, न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । छै ९२२ वेष्टने । स्तायति । ञौ ९२३
 वेष्टने । ‘शोभायां च’ इत्येके । स्नायति । दैप् ९२४ शोधने । दायति ।
 अधुत्वादेत्त्वसिज्जुकौ न । दायात् । अदासीत् । पा ९२५ पाने । ‘पात्राध्मा—’
 (सू २३६०) इति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् ।
 अपात् । घ्रा ९१६ गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात्—घ्रेयात् । अघ्रासीत् ।

इति इयन्विकस्णस्येत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ‘विभाषा ग्राधेद्’ इत्यत्र इयन्विकरणा-
 भ्यां साहचर्याच्च । ‘पै ओ वै शोषणे’ । पायति । वायति । ‘ओदितश्च’ इति निष्ठानत्वार्थ-
 मोदित्वम् । ननु पैधातोः ‘कर्मणि लटि यकि आत्वे पायते’ इत्यत्र ‘घुमास्थागापाजहाति-
 सां हलि’ इति ईत्वं स्यात् । तथा आशीर्लिङि पायात् इत्यत्र ‘एलिङि’ इति एत्त्वं स्यात् ।
 तत्रापि ‘घुमास्थागापाजहातिसाम्’ इत्यनुवृत्तेः । तथा लुङि अपासीदित्यत्र ‘गातिस्था’ इति सिचो
 लुकि ‘यमरम्’ इति इटः अभावान्तत्सन्निभयोगाशिष्टस्सगपि न स्यादित्यत आह । **घुमास्थेतीत्त्व-**
मित्यादिना । पारूपस्येति ॥ उदाहृतसूत्रत्रयेषु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया आदन्तत्वेन
 उपदिष्टस्यैव पाधातोर्ग्रहणम् । ननु पैधातोः कृतात्वस्येति भावः । एवञ्च प्रकृते पैधातोराशी-
 र्लिङि पायादित्येव रूपम् । लुङि सगिटोः अपासीत्, अपासिष्टमित्येव रूपम् । **छै वेष्टने**
इति ॥ षोपदेशोऽयम् । कृतष्टुत्वनिर्देशः । सत्वे कृते ष्टुत्वनिवृत्तिः । तदाह । **स्तायतीति ॥**
 ञौधातुरपि षोपदेशः कृतष्टुत्वनिर्देशः । सत्वे कृते ष्टुत्वनिवृत्तिः । तदाह । **स्नायतीति ॥**
 दैप् शोधने । **अधुत्वादिति ॥** घुसंज्ञाविधौ दाब्दैपौ विनेत्युक्तेरिति भावः । ‘पा पाने’
पिबादेश इति । शिद्विषये इति शेषः । पिबादेशस्य अदन्तत्वात् न लघूपधगुण इति
 भाष्ये स्पष्टम् । अनिङ्यम् । पपौ । पपतुः । पपुः । भारद्वाजनियमात् थलि वेद् । पपिथं—पपाथ ।
 पपथुः । पप । पपौ । पपिव । पपिम । क्वादिनियमादिद् । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् ।
 पिबेत् । आशीर्लिङि ‘एलिङि’ इत्येत्त्वमभिप्रेत्याह । **पेयादिति ॥** ‘गातिस्था’ इति सिचो
 लुगित्यभिप्रेत्याह । **अपादिति ॥** अपाताम् । अपुः । अपाः । अपातम् । अपात । अपाम् ।
 अपाव । अपाम । अपास्यत् । **घ्रा गन्धोपादाने ॥** ‘पात्राध्मा’ इति शिद्विषये जिघ्रादेशः ।
 तदाह । **जिघ्रतीति ॥** अनिङ्यम् । जघ्रौ । जघ्रतुः । जघ्रुः । भारद्वाजनियमात् थलि वेद् ।
 जघ्रिथं—जघ्राथ । जघ्रथुः । जघ्र । जघ्रौ । जघ्रिव । जघ्रिम । क्वादिनियमादिद् । घ्राता ।
 घ्रास्यति । जिघ्रतु । अजिघ्रत् । जिघ्रेत् । आशीर्लिङि ‘वाऽन्यस्य संयोगादेः’ इत्येत्त्वविकल्पं
 मत्वा आह । **घ्रायात्—घ्रेयादिति ॥** ‘विभाषा ग्राधेद्’ इति सिचो वा लुक् । लुगभावपक्षे
 आदन्तत्वात्सगिटौ । तदाह । **अघ्रासीदिति ॥** ध्माधातुरनिट् । ‘पात्राध्मा’ इति शिद्विषये

अघ्रात् । ध्मा ९२७ शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । घ्रा ९२८ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्वभ्यासेन—' (सू २२७७) इति षत्वम् । अधितष्टौ । 'उपसर्गात्—' (सू २२७०) इति षत्वम् । अधिघ्राता । स्थेयात् । घ्रा ९२९ अभ्यासे । मनति । दाण् ९३० दाने । प्रणियच्छति । देयान् । अदात् । हु ९३१ कौटिल्ये । हरति ।

२३७९ । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । (७-४-१०)

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्ण-
ल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः ।
जह्वर्थ । हर्ता । 'ऋद्धनोः स्ये' (सू २३६६) हरिष्यति ।

धमादेशः । तदाह । धमतीति ॥ दध्मौ । दध्मतुः । दध्मुः । दध्मिथ—दध्माथ । दध्मथुः । दध्म । दध्मौ । दध्मिव । दध्मिम । ध्माता । ध्मास्यति । धमतु । अधमत् । धमेत् । ध्मायत्—
ध्मेयात् । अध्मासीत् । अध्मास्यत् । घ्राधातुः प्रोपदेशः । कृत्पृत्वनिर्देशः । शिद्विषये 'पाघ्रा'
इति तिष्ठादेशः । तदाह । तिष्ठतीति ॥ तस्थौ, अधितष्टावित्यत्र इणक्वर्गाभ्यां परत्वा-
भावेऽपि षत्वमाह । स्थादिष्विति ॥ तस्थतुः । तस्थुः । तस्थिथ । तस्थाय । तस्थथुः । तस्थ ।
तस्थौ । तस्थिव । तस्थिम । स्थाता । अधिघ्रातेत्यत्र 'मात्पदायोः' इति षत्वनिषेधमा-
शङ्क्याह । उपसर्गादिति । षत्वमिति ॥ स्थास्यति । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । तिष्ठेत् ।
आशीर्लिङि संयोगादित्वेऽपि घुमास्थादेरन्यत्वाभावादेर्चाविकल्पो न । किन्तु 'एर्लिङि' इति
नित्यमेव एत्वम् । तदाह । स्थेयादिति ॥ 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । अस्थात् ।
अस्थास्यत् । घ्रा अभ्यासे इति ॥ अयमप्यनिट् । 'पाघ्रा' इति शिद्विषये मनादेशः ।
तदाह । मनतीति ॥ मन्नौ । मन्नतुः । मन्मुः । मन्निथ—मन्नाथ । मन्नथुः । मन्न । मन्नौ । मन्निव ।
मन्निम । म्नाता । म्नास्यति । मनतु । अमनत् । मनेत् । म्नायत्—मनेयात् । अम्नासीत् ।
अम्नास्यत् । दाण् दाने इति ॥ अयमप्यनिट् । 'पाघ्रा' इति शिद्विषये यच्छादेशः । प्रणिय-
च्छतीति ॥ 'नेर्गद' इति णत्वम् । ददौ । ददतुः । ददुः । ददिथ—ददाथ । ददथुः । दद ।
ददौ । ददिव । ददिम । दाता । दास्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशीर्लिङि 'एर्लिङि'
इत्येत्त्वम् मत्वा आह । देयादिति ॥ 'गातिस्था' इति सिचो लुक् मत्वा आह । अदादिति ।
हृत् कौटिल्ये इति ॥ अयमप्यनिट् । हरतीति ॥ शपि गुणे रपरत्वम् । ऋतश्च ।
लिट्तीति ॥ 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु तिप्सिप्सिप्सु अकृत्सा-
र्वधातुकयोरित्येव गुणे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । किदर्थमपीदमिति ॥ अनुसादि-
किदर्थं णलाद्यकिदर्थञ्चेत्यर्थः । ननु अस्य गुणस्य अनुसादिषु चरितार्थत्वात् णलि 'अचो ङिति'
इति वृद्धिप्रसङ्गात्कथम् णलि अयं गुण इत्यत आह । परत्वाण्णल्यपि भवतीति ॥
'अचो ङिति' इति वृद्धिपेक्षया अस्य गुणस्य परत्वादित्यर्थः । तर्हि जह्वार इति कथमित्यत

२३८० । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । (७-४२९)

अर्तेः संयोगादेर्दन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्यर्थात् । अह्वार्षीत् । अह्वार्ष्टाम् । स्वरि ९३२ शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (२२७९) इति वेट् । सस्वरिथ—सस्वर्ये । वमयोस्तु

२३८१ । श्र्युकः किति । (७-२-११)

श्रिञ् एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिणस्यात् । परमपि स्वरत्यादि विकल्पम्बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते कादिनि-

आह । उपधावृद्धिरिति ॥ 'अत उपधायाः' इत्यनेनेति शेषः । जहर्थेति ॥ कादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च निषेधादिति भावः । जहरथुः । जहर । जहार—जहर । जह्वरिव । जह्वरिम । कादिनियमादिट् । हरतु । अहरत् । हरेत् । आशीलिङि हृत् यात् इति स्थिते कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते । गुणोऽर्ति ॥ भौवादिकः जौहोत्यादिकश्च ऋधातुः अर्तात्यनेन गृह्यते । लुका निर्देशस्तु न विवक्षितः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'रीडृतः' इत्यतः ऋत इत्यनुवर्तते । तच्च अङ्गविशेषणं तदन्तविधिः ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते । संयोगादेरित्यपि तद्विशेषणम् । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतः असार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते । आर्धधातुके इति लभ्यते । 'रिङ् शयगिल्ङ्क्षु' इत्यतः यकि लिङीति च लभ्यते । 'अयडिच विडति' इत्यतः याति सप्तम्यन्तमनुवर्तते । आर्धधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिः । तदाह । अर्तेरित्यादिना ॥ तथाच हृत् यात् इति स्थिते गुणे रपरत्वे रूपमाह । ह्यर्थादिति । अह्वार्ष्टामिति ॥ सिचि वृद्धिः रपरत्वं षत्वम् । अहरिष्यत् । स्वरि शब्दोपतापयोरिति ॥ अयमप्यनिट् । स्वरति । लिटि तु कित्यपि गुणः । णलि तु कृते गुणे रपरत्वे उपधावृद्धिः । सस्वार । सस्वरतुः । सस्वरः । थलि तु कादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च नित्यनिषेधे प्राप्ते आह । स्वरतिसूतीति-वेडिति । सस्वरिथ—सस्वर्येति ॥ सस्वरथुः । सस्वर । सस्वार—सस्वर । इत्यपि ज्ञेयम् । वमयोस्त्विति ॥ कादिनियमान्नित्यमिडित्यन्वयः । अत्र इणनिषेधं शङ्कितुमाह ! श्र्युकः किति ॥ श्रिञ् उक्थेति समाहारद्वन्द्वत्वात् षष्ठी । उक् प्रत्याहारः । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतम् ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'एकाच उपदेशे' इत्यतः एकाच इत्यनुवृत्तं इगन्तेऽन्वेति । 'नेडुशिकृति' इत्यतो नेडिति । विडतीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे । ग्व क्च कौ तौ इतौ यस्येति विग्रहः । गकारस्य चत्वेन निर्देशः । तदाह । श्रिञ् एकाचः इत्यादिना ॥ गकारप्रश्नेषः किम् । भूष्णुः । 'ग्लजिस्थश्च गस्तुः' इति चकाराद्भूधातोः गस्तुः । तस्य गित्त्वादीन् । कित्त्वे तु स्थास्तरित्यत्र 'धुमास्था' इति ईत् स्यात् । इणस्यादित्यनन्तरं अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । नन्विद्यं शङ्का न युज्यते । 'श्र्युकः किति' इति निषेधम्बाधित्वा परत्वात् 'स्वरतिसूतीति' विकल्पस्य प्राप्तेरित्यत आह । परमपीत्यादिसामर्थ्यादित्यन्तम् ॥ पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्परमपि स्वरत्यादिविकल्पम्बाधित्वा अनेन

यमान्नित्यमिद् । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वात् ‘ऋद्धनोः स्ये’ (सू २३६६)
इति नित्यमिद् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् ।
अस्वार्ष्टाम् । स्मृ ९३३ चिन्तायाम् । ह्र ९३४ संवरणे । स्मृ ९३५ गतौ ।
क्रादित्वाच्चेत् । ससर्थ । ससृव । रिङ् । स्त्रियात् । असार्षीत् । असार्षाम् ।

२३८२ । सतिशास्त्यतिभ्यश्च । (३-१-५६)

एभ्यश्चल्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात्
‘सत्यर्ति’ जौहोत्यादिकावेव गृह्यते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु

निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । आर्धधातुकस्येडित्वादिविधिकाण्डात्प्रागेव ‘नेडुशि कृति’ इत्या-
दिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् ‘स्वरति’ इति विकल्पोऽप्यनेन बाध्यते इत्यर्थः । पर-
मपीत्यादिः प्राप्ते इत्यन्तः शङ्काग्रन्थः । परिहरति । क्रादिनियमान्नित्यमिडिति ॥
प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावान् इन्निषेधः स लिटि चेत् तर्हि क्रादिभ्य एवेत्युक्त-
त्वादिति भावः । लुटि स्वरिता-स्वर्ता । लुटि स्ये ‘स्वरति इति विकल्पन्निरस्यति । पर-
त्वादिति ॥ स्वरतु । अस्वरत् । स्वरत् । स्वर्यादिति ॥ आशीर्लिङि ‘गुणोऽर्तिसं-
योगाद्योः’ इति गुणः । अस्वारीदिति ॥ ‘स्वरति’ इति इट्पक्षे अतो लान्तेति वृद्धि-
रिति भावः । अस्वार्षीदिति ॥ इडभावे ‘सिचि वृद्धिः’ इति सिचि वृद्धिभावः । स्मृ
चिन्तायामिति ॥ अयमप्यनिद् । स्मरति । लिटि ‘ऋतश्च’ इति कित्यपि गुणः ।
णलि तु गुणे उपधावृद्धिः । सस्मार । सस्मरतुः । सस्मरः । ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि
क्रादिनियमप्राप्तस्य इट् थलि नित्यनिषेधः । सस्मर्थ । सस्मरथुः । सस्मर । सस्मार-
सस्मर । सस्मरिव । सस्मरिम । स्मर्ता । लुटि स्ये ‘ऋद्धनोः’ इति इट् । स्मरिष्यति ।
स्मरतु । अस्मरत् । स्मरेत् । आशीर्लिङि ‘गुणोऽर्ति’ इति गुणः । स्मर्यात् । सिचि
वृद्धौ रपरत्वम् । अस्मार्षीत् । अस्मरिष्यत् । ह्रवृ संवरणे इति ॥ अयमपि स्मृधातुवत् ।
स्मृ गताविति ॥ ऋदन्तोऽयमनिद् । सरति । लिटि संयोगादित्वाभावात् ऋतश्चेति गुणो न ।
ससार । सस्रतुः । सस्रुः । क्रादित्वाच्चेडिति ॥ स्मृधातोः क्रादिस्थत्वादिति भावः । सस-
र्थेति ॥ क्रादित्वात्थल्यपि नित्यं निषेध इति भावः । सस्रथुः । सस्र । ससार-ससरं । सस्रव ।
सस्रम । इत्यपि ज्ञेयम् । सर्ता । लुटि ‘ऋद्धनोः’ इति इट् सरिष्यति । सरतु । असरत् । सरेत् ।
आशीर्लिङि संयोगादित्वाभावात् ‘गुणोऽर्ति’ इति न गुणः । ‘रिङ् शयग्लिङ्क्षु’ इति रिङित्याह ।
रिङिति । स्त्रियादिति ॥ रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यान्नदीर्घ इति भावः । असार्षी-
दिति ॥ सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अत्र च्लेरङ्भाशङ्कितुमाह । सति ॥ च्लिलुङीत्यनुवर्तते ।
‘णिश्चिड्विभ्यः’ इत्यतः कर्तरि चङिति । तदाह । एभ्यः इति ॥ ततश्च प्रकृते असार्षीदित्यत्र
अङ् स्यादिति शङ्का सूचिता । ताम्परिहरति । इह लुप्तेत्यादिना ॥ इह अङ्विधौ
शास्तीत्यनेन लुप्तविकरणः शासिर्गृह्यते इति निर्विवादम् । तस्य विकरणान्तराभावात् । एवञ्च

‘पाघ्राध्मा’ (सू २३६०) इति शिति धौरादेशः । धावति । ऋ ९३६ ।
गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ।

२३८३ । ऋच्छत्यृताम् । (७-४-११)

तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋधातोः कृतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदु-
पधावृद्धिः । आर् । आरतुः । आरुः ।

२३८४ । इडत्त्यतिव्ययतीनाम् । (७-२-६६)

‘अद्’ ‘ऋ’ ‘व्येञ्’ एभ्यस्थलो नित्यमिड् स्यात् । आरिथ ।

तत्साहचर्यात् सधातुः ऋधातुश्च जौहोत्यादिकौ श्लुविकरणावेव गृह्यते इत्यर्थः । लुप्तविकरण-
त्वसाम्यादिति भावः । तेनेति ॥ लुप्तविकरणयोरेव ग्रहणेन भ्वादिगणस्थयोः सधातुः ऋधा-
त्वोरङ् नेत्यर्थः । तदेवं सधातोर्गतिसामान्यवृत्तेरुक्तानि रूपाणि । यदि शीघ्रगतौ सधातुः
तदा तस्य विशेषमाह । शीघ्रगतौ त्विति । धौरादेश इति ॥ धौशब्दस्य धौरिति
प्रथमान्तम् । धौ इत्यौकारान्त आदेश इत्यर्थः । ‘पाघ्रा’ इति सूत्रे सर्ताति शिपा निर्देशः । लुप्ति-
करणनिर्देशस्तु अविवक्षित इति भावः । ‘सर्तैर्बेगितायाज्ञतौ धावादेशः’ इति वार्तिकमभिप्रे-
त्येदम् । धावतीति ॥ शपि सधातोर्धौभावे आवादेशः । धावतु । अधावत् । धावेत् । ऋ
गतिप्रापणयोः ॥ अनिद् । ‘पाघ्राध्मा’ इति शिद्विषये ऋच्छादेशः । तदाह । ऋच्छतीति ॥
ननु ऋ अतुस् इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे ‘अत आदेः’ इति दीर्घे आ ऋ
अतुस् इति स्थिते ‘असंयोगात्’ इति किच्चादुत्तरखण्डस्य गुणाभावे यणम्बाधित्वा परत्वादाद्गुणे
अरतुरिति स्यादित्यतस्तत्र गुणविधानमाह । ऋच्छत्यृताम् ॥ ‘दयतेर्दिङि लिटि’
इत्यतो लिटीति ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुण’ इत्यतो गुण इति चानुवर्तते । ऋच्छति ऋ ऋत्
एषान्द्वन्द्वद्वहुवचनम् । बहुवचनादेव ऋकारप्रक्षेपो गम्यते । प्रक्षिष्टेन च ऋकारेण ऋ-
धातुरेव गृह्यते । ऋवर्णान्तधातुग्रहणे ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ इत्यस्य वैयर्थ्यात् । ‘ऋच्छ-
गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु’ इति तौदादिकस्य ऋच्छतीति शिपा निर्देशः । भौवादिकस्य
धातोस्तु ऋग्रहणेनैव सिद्धः । तदाह । तौदादिकस्य ऋच्छतेरित्यादिना ॥
किदर्थमपीदं सूत्रम् । णलि प्राग्वदिति ॥ ‘हृ कौटिल्ये’ इत्यत्र उक्त्या रीत्या कित्सु
चरितार्थोऽप्ययङ्गुणः ‘अचो ङिति’ इति वृद्धपेक्षया परत्वात् णत्यपि भवति । ततो रपरत्वे
उपधावृद्धिरित्यर्थः । आरेति ॥ ऋधातोर्लिटि तिपो णलि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे ‘अत
आदेः’ इति दीर्घे उत्तरखण्डस्य वृद्धौ रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरतुरिति ॥
पूर्ववत् द्वित्वादौ आ ऋ अतुसिति स्थिते किच्चाद्गुणनिषेधे प्राप्ते ‘ऋच्छत्यृताम्’ इति गुणे रप-
रत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरुरित्यप्येवम् । थलि तु क्वादिनियमप्राप्तस्य इटः ‘अच-
स्तास्वत्’ इति निषेधे ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि प्राप्ते आह । इडत्त्यति ॥ पञ्च-
म्यर्थे षष्ठी । ‘अचस्तास्वत्’ इत्यतः थलीत्यनुवर्तते । ‘विभाषा सृजिदृशोः’ इति पूर्वसूत्रा-
द्विभाषाग्रहणमस्वरितत्वानुवर्तते । तदाह । अद् ऋ इत्यादिना ॥ आर्धधातुकस्ये-

अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षात् । आर्षाम् । गृ ९३७ घृ ९३८ सेचने ।
गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । रिङ् । ग्रियात् । अगार्षात् । ध्वृ ९३९
हृच्छेने । सु ९४० गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । सूयात् । ‘णिश्रि—’ (सू २३१२)
इति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुस्रुवन् । पु ९४१ प्रसवै-
श्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ—सुषविथ । सुषुविव । सोता ।

डित्यनुवृत्तौ पुनरिङ्ग्रहणन्तु ‘न वृद्धश्चतुर्भ्यः’ इत्यतो नेत्यनुवृत्तिनिवृत्तये इत्याहुः । आरि-
थेति ॥ आरथुः । आरुः । आर । आरिव । आरिम । कादिनियमादिद् । अरिष्यतीति ॥
‘ऋद्धनोः’ इति इद् । ऋच्छतु । आर्छत् । अर्यादिति ॥ ‘गुणोऽर्ति’ इति गुणे रपरत्वमिति
भावः । आर्षादिति ॥ सिचि वृद्धिः । ‘सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च’ इति अङ् तु न । तत्र
भौवादिकस्य ऋधातोर्न ग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तेरिति भावः । आरिष्यत् । ‘ऋद्धनोः स्ये’ इति इद् ।
‘गृ घृ सेचने’ । अनिटौ । गरतीति ॥ जगार । असंयोगादित्वात् ‘ऋतश्च’ इति गुणो न । जग्रतुः ।
जग्रुः । कादिनियमेन इटि प्राप्ते अचस्तास्वदिति नेद् । ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि नेद् ।
तदाह । जगर्थेति ॥ जग्रथुः । जग्र । जगार । जगर । जग्रिवेति ॥ कादिनियमा-
दिद् । जग्रिम । गर्ता । गरिष्यति । ‘ऋद्धनोः’ इति इद् । गरतु । अगरत् । गरेत् । रिङिति ॥
आशीर्लिङि असंयोगादित्वात् ‘गुणोर्ति’ इति गुणाभावे ‘रिङ् शयग्लिङ्शु’ इति रिङित्यर्थः ।
ग्रियादिति ॥ रीङि प्रकृते रिङिधेर्न दीर्घः । अगार्षादिति ॥ सिचि वृद्धौ रपर-
त्वम् । अगार्षाम् । अगरिष्यत् । ‘ऋद्धनोः’ इति इद् । घृधातोस्तु भौवादिकस्य घृतं, घर्मे,
घृणा, इत्यत्रैव प्रयोगः, नान्येति ‘तृज्वत्क्रोष्टुः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ध्वृ हृच्छेने इति ॥
हृच्छेनङ्कुटिलीभवनम् । ध्वरति । दध्वार । ‘ऋतश्च’ इति गुणः । दध्वरतुः । दध्वरुः । थलि
‘अचस्तास्वत्’ इति कादिनियमप्राप्त इद् न । ऋदन्तत्वाच्च भारद्वाजमतेऽपि नेद् । दध्वर्थः ।
दध्वरथुः । दध्वर । दध्वार—दध्वर । दध्वरिव । दध्वरिम । कादिनियमादिद् । ध्वर्ता ।
‘ऋद्धनोः’ इति इद् । ध्वरिष्यति । ध्वरतु । अध्वरत् । ध्वरेत् । आशीर्लिङि ‘गुणोऽर्ति’ इति गुणः ।
ध्वर्यात् । अध्वार्षात् । अध्वरिष्यत् । ‘सु गतौ’ । अनिट् । स्रवति । सुस्राव । अतुसादौ
क्त्वात् गुणाभावे उवङ् । सुस्रुवतुः । सुस्रुवुः । कादित्वान्नेद् । तदाह । सुस्रोथेति ॥
सुस्रुवथुः । सुस्रुव । सुस्राव—सुस्रव । सुस्रुवेति ॥ कादित्वान्नेद् । सुस्रुमेत्यपि ज्ञेयम् ।
स्रोता । स्रोष्यति । स्रवतु । अस्रवत् । स्रवेत् । सूयादिति ॥ ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति
दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह । णिश्रीति चङिति ॥ ‘चङि’ इति द्वित्वमित्यपि
द्रष्टव्यम् । नउ असुस्रु अ त् इति स्थिते रेफादुत्तरस्य उकारस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति
गुणस्य चङ्निमित्तकस्य ङित्वान्निषेधेऽपि उवङ्पेक्षया परत्वात् तिपन्निमित्तीकृत्य रेफादुका-
रस्य लघूपधगुणः स्यादित्यत आह । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङिति ॥ बहिर्भूत-
तिपपेक्षत्वाल्लघूपधगुणः बहिरङ्गः । अन्तर्गतचङ्पेक्षत्वादुवङन्तरङ्गः । अतः उवङ् एव भवति ।
परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादिति भावः । असुस्रुवदिति ॥ अस्रोष्यत् । शु प्रसवेति ॥ अत्र

२३८५ । स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । (७-२-७२)

एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां बिद्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौषीत् । श्रु ९४२ श्रवणे ।

२३८६ । श्रुवः शृ च । (३-१-७४)

श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । श्रोर्ङित्त्वाद्वा-
तोर्गुणो न । शृणोति । शृणुतः ।

२३८७ । हुश्नुवोः सार्वधातुके । (६-४-८७)

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यणस्या-
दजादौ सार्वधातुके । उवङ्कोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः—शृणुवः ।

प्रसवशब्दस्य गर्भमोचनपरत्वभ्रमं वारयति । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति ॥ ‘ओं प्रणयेति ब्रह्मा प्रसौति’ इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । षोपदेशोऽयम् । शपि उवङ्म्बाधित्वा परत्वात्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः । सवति । सुषाव । अतुसादौ । कित्त्वाद्गुणाभावे उवङ् । सुषुवतुः । सुषुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह । सुषविथ—सुषोथेति ॥ अकित्त्वाद्गुण इति भावः । सुषुवथुः । सुषुव । सुषाव—सुषव । वमयोस्तु कादिनियमान्नित्य-
मिट् । तदाह । सुषुविवेति ॥ कित्त्वाद्गुणाभावे उवङ् । सोतेति ॥ सोष्यति । सवतु । असवत् । सवेत् । सूयात् । लुङि असौषीदिति प्राप्ते । स्तुसुधूञ्भ्यः ॥ ‘इडत्त्यर्ति’ इत्यतः इडित्यनुवर्तते । ‘अङ्गेः सिचि’ इत्यतः सिचीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह । एभ्यः सिचः इति । असावीदिति ॥ सिचि वृद्धौ ‘इट ईटि’ इति सिज्जलोपः । पूर्वोत्तराभ्यामिति ॥ स्तुञ्धूञ्भ्यामित्यर्थः । सुनोतेरिति ॥ ‘षुञ् अभिषवे’ इति श्नुविकरणस्येत्यर्थः । असौषी-
दिति ॥ इडभावे ‘सिचि वृद्धिः’ इति भावः । असोष्यत् । श्रु श्रवणे इति ॥ उदन्तोऽयम-
निट् । श्रुवः शृ च ॥ शृ इति लुप्तप्रथमाकम् । चकारेण ‘स्वादिभ्यः श्नुः’ इति सूत्रस्थः
श्नुः समुचीयते । तदाह । श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्चेति ॥
शपोऽपवादः इति ॥ अनेन शब्धिषये कर्त्रर्थसार्वधातुक एवास्य प्रवृत्तिः सूचिता ।
श्रोर्ङित्त्वादिति ॥ सार्वधातुकमपिदित्यनेनेति भावः । शृणोतीति ॥ तिपमाश्चित्र श्रोर्गुणः ।
तसादीनां ङित्त्वात् श्रोर्न गुणः । तदाह । शृणुतः इति ॥ शृणु अन्तीति स्थिते
अन्तेः ङित्त्वात् श्रोर्गुणानिषेधे सति उवङि प्राप्ते । हुश्नुवोः ॥ श्रोः प्रत्ययत्वात्-
दन्तग्रहणम् । ‘इणो यण्’ इत्यतः यण् इत्यनुवर्तते । ‘अचि श्नु’ इत्यतः अचीति
सार्वधातुकविशेषणत्वादिति विधिः । ‘एरनेकाचः’ इति सूत्रं एरितिवर्जमनुवर्तते । ‘ओः
सुपि’ इत्यतः ओरिति च षष्ठ्यन्तम् । तदाह । जुहोतेरित्यादिना ॥ असंयोगपूर्वस्येति
तु उकारस्य विशेषणं नतु श्नुविशेषणम् । तेन आप्नुवन्तीत्यत्र यण् न । हुश्नुवोः

शृणुमः—शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् ।
अश्रौषीत् । ध्रु ९४३ स्थैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि । दु ९४४
दु ९४५ गतौ । दुदोथ—दुदविथ । दुदुविव । दुद्रोथ । दुदुव । ‘णिशि—’
(सू २३१२) इति चङ् । अदुदुवत् । जि ९४६ जि ९४७ अभिभवे ।
अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रूञ्जयति ।

किम् । योयुवति । अत्र युधातोर्यङ्लुकि अदभ्यस्तादिति झेरदादेशे योयु अति
इति स्थिते अनेकाजज्ञावयवस्य असंयोगपूर्वस्य उकारस्य यण् न भवति । अत्र भाष्ये
‘बहुलं छन्दसि’ इत्यनुवृत्तौ ‘यङोऽवि च’ इति विहितस्य यङ्लुकदृष्टान्दसत्वात् । ‘छन्दस्युभयथा,
इत्यार्धधातुक्त्वाश्रयणादेव योयुवतीत्यत्र यणभावसिद्धेः हुस्नुग्रहणम्भाषायामपि क्वाचित्-
यङ्लुकं ज्ञापयतीत्युक्तम् । तथाच भाषायामपि अनेकाचः असंयोगपूर्वकोकारान्ताद्योयुव-
तीत्यादौ युङ्लुक्सिद्धेः तत्र यणभावार्थं हुस्नुग्रहणमिति फलति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्ष-
त्वादुदाहृतोवर्णान्तादन्यत्रापि क्वचिद्यङ्लुक् सिद्ध्यति । एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये ‘हुस्नुग्रहणं
ज्ञापयति भाषायामपि यङ्लुक् भवतीत्युक्त्वा किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, वेभिदीति चे
च्छिदीति इत्येतत्सिद्धम्भवति’ इत्युक्तम् । अत्र भिदिच्छिद्योरेव ग्रहणादुदाहृतोकारान्तादन्यत्र
भवन् यङ्लुक् आभ्यामेव भवति, नत्वन्यत्रेत्याहुः । भिदिच्छिद्योर्ग्रहणम्प्रदर्शनमात्रमित्यन्ये ।
शृण्वन्तीति ॥ शृणुथः । शृणुथेत्यपि ज्ञेयम् । ‘लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्बोः’ इत्यभिप्रेत्याह ।
शृण्वः इत्यादि ॥ शुश्राव । शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । थलि वमयोश्च कादित्वान्नित्यमिनिषेधः ।
तदाह । शुश्रोथ । शुश्रुवेति ॥ शुश्रुमेत्यपि ज्ञेयम् । श्रोता । श्रोष्यति । शृणोतु-
शृणुतात् । शृणुताम् । शृण्वन्तु । ‘उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्,’ इति हेल्डक मत्वा आह ।
शृण्विति ॥ शृणुतात् । शृणुतम् । शृणुत । शृण्वानीति ॥ आटः पित्वेन डित्वा-
भावाद्गुण इति भावः । ध्रु स्थैर्ये इति ॥ अनिद् । ध्रुवति । दुध्राव । दुध्रुवतुः ।
दुध्रुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । दुध्रुविथ—दुध्रोथ । दुध्रुवथुः । दुध्रुव । दुध्राव—
दुध्रव । दुध्रुविव । दुध्रुविम । कादिनियमादिट् । ध्रोता । ध्रोष्यति । ध्रुवतु ।
अध्रुवत् । ध्रुवेत् । ध्रूयात् । अध्रौषीत् । अध्रोष्यत् । दु दु गताविति ॥
अनिटौ । दवति । द्रवति । दुदाव । दुदुवतुः । दुदुवुः । दुदाव । दुद्ववतुः । दुद्वुवुः । अस्य
भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह । दुदोथ—दुदविथेति ॥ दुदुवथुः । दुदुव । दुदाव-
दुदव । वमयोः कादिनियमादिडित्याह । दुदुविवेति ॥ द्वितीयस्य कादित्वात्थलि नित्यं
नेट् । तदाह । दुद्रोथेति ॥ दुद्ववथुः । दुद्वव । दुद्राव—दुद्वव । वमयोः कादित्वान्नेट् ।
तदाह । दुदुवेति ॥ दोता । द्रोता । दोष्यति । द्रोष्यति । दवतु । द्रवतु । अदवत् ।
अद्रवत् । दवेत् । द्रवेत् । दूयात् । द्रूयात् । अदौषीत् । चङिति ॥ द्रुधातेरिति भावः ।
अदुदुवदिति ॥ चङीति द्वित्वम् । डित्वाद्गुणनिषेधे उवाङिति भावः । अद्रोष्यत् । अद्रोष्यत् ।
जि जि अभिभवे इति ॥ अनिद् । न्यूनीकरणमिति ॥ नीचीकरणमित्यर्थः । न्यूनी-
भवनमिति ॥ क्षीणबलीभवनमित्यर्थः । शत्रूञ्जयतीति ॥ नीचीकरोतीत्यर्थः । ननु

द्वितीये त्वकर्मकः । ‘अध्ययनात्पराजयते’ । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । ‘विप-
राभ्यां जेः’ (सू २६८५) इति तङ् । ‘पराजेरसोढः’ । (सू ५८९)
इत्युपादानत्वम् ।

अथ डीडन्ता डितः । भिङ् ९४८ ईषद्वसने । स्मयते । सिष्मिये ।
सिष्मियिद्वे । सिष्मियिध्वे । गुङ् ९४९ अव्यक्ते शब्दे । गवते जुगुवे । गाङ्
९५० गतौ । गाते । गाते । गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः । गै ।
लङ् इटि । अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । ‘गाङ्कुटादिभ्यः—’
जिधातोः परस्मैपदित्वात् पराजयत इति कथमात्मनेपदमित्यत आह । विपराभ्यामिति ॥
ननु पराजयस्य अध्ययनेन संश्लेषविश्लेषयोरभावात् कथम्पराजयम्प्रत्ययनस्यापादानत्वमित्यत
आह । पराजेरिति ॥ जयति । लिटि ‘सन्लिटोर्जेः’ इति कुत्वम् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः ।
भारद्वाजनियमादिट् । जिग्यिथ-जिगेथ । जिग्यथुः । जिग्य । जिगाय-जिगय ।
वमयोः क्वादिनियमादिट् । जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जेध्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् ।
जीयात् । अजैषात् । अजैष्टम् । अजैषुः । अजैषाः । अजैष्टम् । अजैष्ट । अजैषम् । अजैष्व ।
अजैष्म । अजेध्यत् । इति धडादयोऽजन्ताः परस्मैपदिनः । अथ डीडन्ता डितः इति ॥
‘डीङ् विहायसा गतौ’ इत्येतत्पर्यन्ताः डित्वादात्मनेपदिन इत्यर्थः । भिङ् ईषद्वसने । षोपदेशोऽ-
यम् । स्मयते इति ॥ धात्वादेरिति पस्य सः । सिष्मिये इति ॥ किंत्वाङ्गुणाभावे
इयङ् । आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डे सस्य पः । सिष्मियाते । सिष्मियिरे । क्वादिनियमादिट् ।
सिष्मियिषे । सिष्मियाथे । ‘विभाषेटः’ इति मत्वा आह । सिष्मियिद्वे-सिष्मियिध्वे इति ॥
स्मेता । स्मेध्यते । स्मयताम् । अस्मयत । स्मयेत । स्मेषीष्ट । अस्मेष्ट । अस्मेध्यत । गुङ्-
धातुरनिट् । गुणः ओकारः अवादेश इति विशेषः । गाङ्धातुरनिट् । गाते इति ॥ लट्-
स्तादेशे शपि सवर्णदीर्घे टरेत्त्वमिति भावः । आतामि तथैव रूपमाह । गाते इति ॥ गा अ
आतामिति स्थिते परत्वात् सवर्णदीर्घे अतः परस्य दीर्घाकारस्याभावात् ‘आतो डितः’ इति इय् न
भवति । ज्ञावपि तथैव रूपमाह । गाते इति ॥ शपा सह आकारस्य सवर्णदीर्घे ‘आत्मनेपदे-
ष्वनतः’ इति ज्ञेः अदादेशे टरेत्त्वमिति भावः । गासे । गाथे । गाध्वे । लट उत्तमपुरुषैकवचने
विशेषमाह । इट इति ॥ गा अ इ इति स्थिते सवर्णदीर्घे सति इट एत्वे कृते ‘वृद्धिरेचि’
इति वृद्धौ गै इति रूपमित्यर्थः । गावहे । गामहे । लिटि अजादौ आल्लोपः । जगे । जगाते ।
जगिरे । क्वादिनियमादिट् । जगिषे । जगाथे । जगिध्वे । जगे । जगिवहे । जगिमहे । गाता ।
गास्थते । गाताम् । गाताम् । गाताम् । गास्व । गाथाम् । गाध्वम् । गै । गावहै । गामहै ।
अगात । अगाताम् । अगात । अगाथाः । अगाथाम् । अगाध्वम् । लङ् इटीति ॥ अगा
अ इ इति स्थिते टिदादेशत्वाभावादेत्वाभावे सवर्णदीर्घे आङ्गुणे अगे इति रूपमित्यर्थः ।
अगावहि । अगामहि । गेतेति ॥ लिङ्स्तादेशे शपि गा अ त इति स्थिते सवर्णदीर्घे सांयुटि
सलोपे यलोपे ‘आङ्गुण’ इति भावः । गेयातामिति ॥ गा अ आतामिति स्थिते सवर्णदीर्घे

(सू २४६१) इति सूत्रे इडादेशस्यैव गाडो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाडि-
त्वात् 'घुमास्था—' (२४६२) इतीत्त्वं न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति
हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ९५१ घुङ् ९५२ उङ् ९५३ डुङ्
९५४ शब्दे । अन्ये तु 'उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् डुङ्' इत्याहुः ।
कवते । चुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । वार्णादाङ्गं वलीयः (प ५६)
इत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओपीष्ट । औष्ट । डवते ।
डुडुवे । डोता । च्युङ् ९५५ ज्युङ् ९५६ प्रुङ् ९५७ प्लुङ् ९५८ गतौ ।

सियुटि सलोपे 'आडुण' इति भावः । **गेरन्निति** ॥ झस्य रन्भावे गा अ रन् इति स्थिते सवर्ण-
दीर्घे सियुटि सलोपे यलोपे 'आडुण' इति भावः । गेथाः । गेयाथाम् । गेध्वम् । गेय । गेवहि
गेमहि । आशीर्लिङि आह । **गासीष्टेति** ॥ गासीरन् । गासीयाः । गासीयास्थाम् । गासी-
ध्वम् । गासीय । गासीवहि । गासीमहि । ननु गासीष्टेत्यादौ 'गाङ्कुटादिभ्योऽङिण्डित्' इति
ङिण्डिन्नप्रत्ययस्य ङित्वविधानेन सियुडागमविशिष्टप्रत्ययस्य ङित्वात् 'घुमास्थागापाजहात्सिं
हलि' इति हलादौ किङिति विहितमीत्त्वं स्यादित्यत आह । **गाङ्कुटादिभ्यः इति सूत्रे इति** ॥
इङ् इत्यनुवृत्तौ 'गाङ् लिटि' इति विहितस्य गाडादेशस्यैव गाङ्कुटादिसूत्रे ग्रहणं, नत्वस्य गाधा-
तोरित्यर्थः । एतच्च 'गाङ् लिटि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **तेनेति** ॥ गाङ्कुटादिसूत्रे प्रकृतस्य
गाधातोरग्रहणेनेत्यर्थः । लुङ्याह । **अगास्तेति** ॥ अगासाताम् । अगासत । अगास्थाः ।
अगासाथाम् । अगाध्वम् । अगासि । अगास्वहि । अगास्महि । अगास्थत । **आदादिकोऽ-
यमिति** ॥ ततश्च 'अदिप्रभृतिभ्यः शपोः' इति शपो लुगिति भावः । **फले तु न भेदः इति** ॥
शपो लुकि सति, गाते, इत्याद्येव रूपम् । तस्मिन्नसत्यपि गा अ ते इत्यादौ सवर्णदीर्घे सति
तदेव रूपमिति न रूपभेद इत्यर्थः । **कुङ् घुङ् उङ् डुङ् शब्दे इति** ॥ चत्वारोऽपि ङितः ।
आद्यद्वितीयचतुर्थाः कवर्गप्रथमचतुर्थपञ्चमाद्याः । तृतीयस्तु केवलोवर्णः । **अन्ये त्विति** ॥
आद्यः केवलोवर्णो ङित् । इतरे तु पञ्च क्रमेण कवर्गाद्याः । तत्र कुङ्धातोरुदाहरति ।
कवते इति ॥ लिटि अजादौ कित्त्वाडुणाभावे उवङ् । तदाह । **चुकुवे इति** ॥
चुकुवाते । चुकुविरे । कादिनियमादिट् । चुकुविषे । चुकुवाथे । चुकुविध्वे । चुकुवे । चुकुविवहे ।
चुकुविमहे । कोता । कोष्यते । कवताम् । अकवत । कवेत । कोषीष्ट । अकोष्ट ।
अकोष्यत । एवं खवते इत्यादि । उङ्धातोराह । **अवते इति** । **ऊवे इति** ॥ उ उ
ए इति स्थिते द्वितीयस्य उवर्णस्य उवङि कृते सवर्णदीर्घ इति भावः । ननु उवङः
बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षतया बहिरङ्गत्वादनन्तरङ्गे सवर्णदीर्घे कृते ऊ ए इति स्थिते उवङि उवे
इत्येवोचितमित्यत आह । **वार्णादिति** ॥ ऊवाते । ऊविरे । कादिनियमादिट् । ऊविषे ।
ऊवाथे । ऊविध्वे । ऊवे । ऊविवहे । ऊविमहे । **ओता, ओष्यते इति** ॥ आवत ।
अवेत । ओषीष्ट । औष्ट । औष्यत । इत्यपि ज्ञेयम् । डुङ्धातोर्लिङि, डवते, इति रूपमुक्तम् ।
सम्प्रति लिटि रूपमाह । **जुडुवे इति** ॥ 'कुहोश्चुः' इति डकारस्य स्थानिनश्चुर्भवन् स्थानसाम्यस्य

‘क्लृङ्’ इत्येके । रुङ् ९५१ गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसा । रुरुवे । रवितासे । धृङ् ९६० अवध्वंसने । धरते । दध्रे । मेङ् ९६१ प्रणिदाने । प्रणिदानं, विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । ‘नेर्गद—’ (सू २२८५) इति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङ्गिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् । देङ् ९६२ रक्षणे । दयते ।

२३८८ । दयतेर्दिगि लिटि । (७-४-९)

‘दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते’ इति वृत्तिः । दिग्ये ।

पञ्चस्वभावादाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वादल्पप्राणानुनासिक्यसाम्यात् झकारः । प्रथमतृतीयौ तु न भवतः आनुनासिक्याभावात् । च्युडादयोऽप्युवर्णान्ता अनिटः कुङ्धातुवत् ज्ञेयाः । रुङ् गतीति ॥ सेट्कोऽयम् । ‘ऊवृदन्तैर्यौतिरुक्ष्ण’ इत्यनित्सु पर्युदासात् । तदाह । रवितासे इति ॥ धृङ्धातुरनित् । दध्रे इति ॥ कित्वाद्गुणनिषेधे ऋकारस्य यण् । दध्राते । दध्रिरे । कादिनियमादिद् । दध्रिषे । दध्राथे । दध्रिष्वे । दध्रे । दध्रिवहे । दध्रिमहे । धर्ता । लटि स्ये ‘ऋद्धनोः’ इति इटि धरिष्यते । धरताम् । अधरत । धरेत । आशीर्लिङि स्यायुटि ‘उश्च’ इति कित्वात्त गुणः । धृषीष्ट । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लुक् । अशृत । अशृषाताम् । अशृषत । अधरिष्यत । मेङ् प्रणिदाने । णत्वमिति ॥ प्रणिदानशब्दे प्रणिमयते इत्यत्र च ‘नेर्गद’ इति णत्वमित्यर्थः । ननु प्रणिमयत इत्यत्र णत्वमिदत्र सम्भवति । शिद्विषये आत्वाभावेन, मारूपाभावात् । तथा प्रणिदानशब्देऽपि णत्वं न सम्भवति । तत्र देङः कृतात्वस्य लाक्षणिकदारूपत्वात् । ‘गामादाग्रहणेष्वविशेषः’ इत्याश्रित्य मेङोऽपि कृतात्वस्य णत्वविधौ ग्रहणे तु मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रणिमाता प्रणिमास्यति इत्यत्रापि नेर्णत्वापत्तिरित्यत आह । तत्रेति ॥ तत्र ‘नेर्गद’ इति णत्वविधौ । घुमेत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाङ्गिति पठित्वा तत्र प्रकृतिशब्दस्य घुमाङ्प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य यौ माङ्धातौ घुमाप्रकृतौ च परत इति पर्यवसानमाश्रित्य माप्रकृतेर्ङितो मेङ्धातोः कृतात्वस्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता इष्टत्वात् । (अभ्युपगतत्वादित्यर्थः) एवञ्च प्रणिमयते प्रणिदानमित्यत्र नाव्याप्तिः । मेङः कृतात्वस्य माप्रकृतित्वे सति ङित्वात् । नापि मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रणिमाता प्रणिमास्यतीत्यत्र अतिव्याप्तिः । मारूपस्य ङित्वाभावादिति भावः । एतच्च घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थितम् । ममे । ममाते । ममिरे । कादिनियमादिद् । ममिषे । ममाथे । ममिष्वे । ममे । ममिवहे । ममिमहे । माता । मास्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत । देङ्धातुर्मेङ्वात् । दयतेर्दिगि ॥ दिगीति छत्प्रथमाकम् । देङ्धातोः दिगि इत्यादेशः स्याल्लिटीत्यर्थः । ननु लिट् एशादौ दिग्यादेशे कृते द्वित्वे सति दिदिग्ये इत्यादि स्यादित्यत आह । दिग्यादेशेनेति ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । वृत्तिरिति ॥ भाष्यस्याप्युपलक्षणम् । कादिनियमादिद् । दिग्यिषे । दिग्याथे । दिग्यिष्वे । दिग्ये ।

२३८९ । स्थाघ्वोरिच्च । (१-२-१७)

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिथाः ।
अदिषि । श्यैङ् ९६३ गतौ । श्यायते । शश्ये । श्यैङ् ९६४ वृद्धौ । प्यायते ।
पप्ये । प्याता । त्रैङ् ९६५ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ९६६ पवने ।
पवते । पुपुवे । पविता । मूङ् ९६७ बन्धने । मवते । डीङ् ९६८ विहायसा
गतौ । डयते । डिङ्ये । डयिता । तृ ९६९ प्लवनतरणयोः ।

२३९० । ऋत इच्चातोः (७-१-१००)

दिगियवहे । दिगियमहे । दाता । दास्यते । दयताम् । अदयत । दयेत । दासीष्ट । लुङि सिचि
अदास् त इति स्थिते । **स्थाघ्वोरिच्च** ॥ 'अंसयोगाच्छिट्' इत्यतः किदिनि 'हनस्सिच्च' इत्यतस्सि-
जिति चानुवर्तते । तदाह । **अनयोरित्यादिना** ॥ परस्मैपदेषु नेदं प्रवर्तते । तत्र 'गाति-
स्था' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् । अत एव लिङ्सिचौ' इति मूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम् ।
व्यावर्त्याभावात् । **अदितेति** ॥ इत्वे कृते 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । त इत्यस्य डित्वा-
दिकारस्य न गुणः । आतामादौ तु इत्वे कृतेऽपि सिचो न लुक् । झलि परत एव लुग्विधेः ।
सिचः कित्वादिकारस्य न गुणः । अदिषाताम् । अदिषत । अदिथाः । अदिपाथाम् । अदिद्वम्
अदिषीति ॥ अदिष्वहि । अदिष्महि । अदास्यत् । इत्यपि ज्ञेयम् । **श्यैङ् गतौ** ॥
श्यायते इति ॥ शपि आयादेशः । शिद्विपयत्वादात्वनेति भावः । **शश्ये इति** ॥ एशि
आत्वे आतो लोपः । शिश्याते । शिश्यरे । क्रादिनियमादिट् । शिश्येपे । शिश्याथे । शिश्यि-
ध्वे । शिश्ये । शिशियवहे । शिशियमहे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अश्यायत ।
श्यायेत । श्यासीष्ट । अश्यास्त । अश्यास्यत । श्यैङ्धातुरपि श्यैङ्भवत् । त्रैङ्प्येवम् । **पूङ्**
पवने इति ॥ सेट् । ऊदन्तानामनिट्सु पर्युदासात् । **पवते इति** ॥ शपि गुणः अवा-
देशः । **पुपुवे इति** ॥ कित्वाद्गुणाभावे उवङ् । पुपुवाते । पुपुविरे । पुपुविषे । पुपुवाथे ।
पुपुविध्वे । पुपुवे । पुपुविवहे । पुपुविमहे । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पवेत ।
पविषीष्ट । अपविष्ट । अपविष्यत । मूङ्धातुरप्येवम् । **डीङ् विहायसा गताविति** ॥ आका-
शेन गमने इत्यर्थः । सेडयम् । अनिट्सु डीङ्ः पर्युदासात् । **डयते इति** ॥ शपि ईकारस्य गुणे
अयादेश इति भावः । **डिङ्ये इति** ॥ कित्वाद्गुणाभावे ईकारस्य यणिति भावः ।
डिङ्याते । डिङ्यरे । डिङ्यिषे । डिङ्याथे । डिङ्यिध्वे । डिङ्ये । डिङ्यिवहे । डिङ्यिमहे । डयिता ।
डयिष्यते । डयताम् । अडयत । डयेत । डयिषीष्ट । डयिष्यास्ताम् । डयिषीरन् । डयिषीष्ठाः ।
डयिषीयास्थाम् । डयिषीद्वम्—डयिषीध्वम् । डयिषीय । डयिषीवहि । डयिषीमहि । अड-
यिष्ट । अडयिष्यत । इति स्मिडादयो डीङन्ता डितः । तृधातुः सेट् परस्मैपदी । अनि-
ट्सु ऋदन्तपर्युदासात्सेट् । **ऋत इच्चातोः** ॥ ऋत इति धातोर्विशेषणम् । तदन्त-

• ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । ‘इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्र-
तिषेधेन’ (वा ४३७३) । तरति । ‘ऋच्छत्यृताम्’ (सू २३८३) इति
गुणः । ‘तृफल—’ (सू २३०१) इत्येत्त्वम् । तेरतुः । तेरुः ।

२३९१ । वृतो वा । (७-२-३८)

वृङ् वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरिता-तरीता ।
‘अलिटि’ इति किम् । तेरिथ । ‘हलि च’ (सू ३५४) इति दीर्घः ।
तीर्यात् ।

२३९२ । सिचि च परस्मैपदेषु । (७-२-४०) .

अत्र वृत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथाष्टावनुदात्ततः । गुप ९७० गोपने । तिज ९७१ निशाने । मान
९७२ पूजायाम् । बध ९७३ बन्धने ।

विधिः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तदाह । ऋदन्तस्येति ॥ धातोः किम् । मातृणां ।
तथाच तरति, पिपति, ततार, पपार, इत्यादौ ऋकारस्य परे शपि गुणवृद्धी बाधित्वा
अन्तरङ्गत्वात् उत्वं स्यादिति शङ्का प्राप्ता । तां परिहर्तुमाह । इत्वोत्वाभ्यामिति ॥
त्यब्लोपे पञ्चमीद्विवचनम् । ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्त्वं ‘उदोष्पपूर्वस्य’ इति उत्त्वमन्तरङ्गमपि
बाधित्वा गुणवृद्धी विप्रतिषेधसूत्रेण परत्वात् स्यातामिति भावः । तरतीति ॥ णलि
ततार । अनुसादौ क्त्वाद्गुणनिषेधमाशङ्क्याह । ऋच्छत्यृतामिति ॥ ततर् अनुस्
इति स्थिते अकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात् ‘न शसदद्वादिगुणानाम्’ इति निषेधमाश-
ङ्क्याह । तृफलेति । तेरतुः, तेरुः, इति ॥ तेरिथ । तेरथुः । तेर । ततार-ततर । तेरिब ।
तेरिम । वृतो वा ॥ वृ ऋ इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । वृ इति वृङ् वृञ्चोर्ग्रहणम् ।
‘आर्धधातुकस्येद’ इत्यत इडिल्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । ‘ग्रहोऽलिटि दीर्घः’ इत्यतः अलिटि
दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह । वृङ् वृञ्भ्यामित्यादि । तरिता-तरीतेति ॥ इटो दीर्घविकल्पः ।
गुणे रपरत्वम् । तरिष्यति । तरतु । अतरत् । तरेत् । हलि चेति ॥ आशीर्लिङि
ङित्त्वाटकारस्य गुणनिषेधे, इत्त्वे, रपरत्वे, ‘हलि च’ इति दीर्घे तीर्यात् इति रूपमित्यर्थः । अता-
रीत्, अतारिष्टाम्, इत्यादौ ‘वृतो वा’ इति दीर्घे प्राप्ते । सिचि च । अत्रेति ॥ परस्मैपदपरके
सिचि वृङ् वृञ्भ्याम् ऋदन्ताच्च परस्य इटो दीर्घो नेत्यर्थः ‘न लिङि’ इत्यतो नेत्यनुवर्तते । अता-
रिष्टामिति ॥ अतारिषुः । अतारिषम् । अतारिष्व । अतारिष्मि । अतरिष्यत् । गुप गोपने इति ॥
गोपनं रक्षणम् । तिज निशाने इति ॥ निशानन्तीक्षणीकरणम् । मान पूजायाम् । बध

२३९३ । गुप्तिज्किङ्ग्रथः सन् । (३-१-५)

२३९४ । मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । (३-१-६)

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यात् । मानादीनामाभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुपे-
निन्दायाम्' (वा १६८७) । 'तिजेः क्षमायाम्' (वा १६८८) । 'किते-
व्याधिप्रतीकारे' (वा १६८९) 'निग्रहे' 'अपनयने' 'नाशने' 'संशये च'
'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा १६९२) 'बधेश्चित्तविकारे' (वा १६९३) । 'दाने-
रार्जवे' (वा १६९४) । 'शानेर्निशाने' (वा १६९५) । 'सनाद्यन्ताः—'
(सू २३०४) इति धातुत्वम् ।

२३९५ । सन्यङोः । (६-१-९)

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ।
अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किङ्किना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतः । दानशानौ
बन्धने इति ॥ एतच्चत्वारोऽनुदात्तेत इति स्थितिः । गुप्तिज्किङ्ग्रथः । मान्बध ॥
गुप्तिजी इह पठितौ । 'कित निवासे' इत्यनुपदमेव परस्मैपदिषु पठिष्यते । अभ्यासिभ्यो धातुभ्यः
सन्प्रत्ययः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । मानधातुर्वधधातुश्च इह पठितौ । दान खण्डने । शान
तेजने इत्यनुपदमेव स्वरितेत्सु पठिष्यते । अभ्यश्चतुर्भ्यः सन् स्यादिति द्वितीयसूत्रे प्रथमखण्ड-
स्यार्थः । आभ्यासस्येति च्छेदः । अभ्यासस्य विकारः आभ्यासः स च 'सन्यतः' इति इत्त्वमेव
नतु द्वस्व इति 'गुणो यङ्लुकोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च मान्बधदान्शानामभ्यासावय-
वस्य इकारस्य सन्सन्धियोगशिष्टे दीर्घश्च स्यादिति द्वितीयसूत्रे द्वितीयखण्डस्यार्थः इत्यभिप्रेत्य
सूत्रद्वयस्य फलितमर्थमाह । सूत्रद्वयेति ॥ अथ उक्तमनो वृत्तिकृताद्युपनिबद्धान् अर्थविशेषा-
नाह । गुपेर्निन्दायामित्यादिना शानेर्निशाने इत्यन्तेन ॥ अत्र गोपनावर्थकानां नि-
न्दादौ वृत्तिस्त्वर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद्वाङ्मया । जिज्ञासाशब्देन जिज्ञासाप्रयोज्यो विचारो लक्ष्यते ।
मानेर्विचारे इत्येव वृत्तिकृत् । सन्नन्तस्य धातुकार्यप्राप्त्यर्थमाह । सनाद्यन्ताः इति । सन्य-
ङोः ॥ अवयवषष्ठेष्ठा । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य'
इति चाधिकृतम् । तदाह । सन्नन्तस्येत्यादिना ॥ सनि यङि च परे इति तु न व्याख्येयम् ।
तथा सति प्रतिपूर्वादिणः सनि अटधातोर्थाङि च प्रतीपिपति, अट्ठव्यते, इत्यत्र प्रत्ययसहितस्य
द्वित्वानापत्तेः । अभ्यासकार्यमिति ॥ हलादिशेषादिकमित्यर्थः । गुपिप्रभृतयः इति ॥
कितधातुभिन्नाः गुप्तिजमानबधाश्चत्वारः गुपेर्निन्दायामित्यादिनिबद्धनिन्दाद्यर्थका एव अनु-
दात्तेतः सन्भाज इत्यर्थः । कितधातुस्तु परस्मैपदिषु पठिष्यमाणत्वादनुदात्तेदेव सन् व्याधि-
प्रतीकारादिपञ्चस्वेवार्थेषु सन्भागिति भावः । दानशानौ त्विति ॥ दान खण्डने, शान
तेजने, इति धातू स्वरितेतावेव सन्तौ आर्जवे निशाने चार्थे सन्भाजवित्यर्थः । तयोरनुपदमेव

तु स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तद्ध । धातोरित्यविहितत्वात्सन्तोऽत्र नार्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साञ्चक्रे । तितिक्षते । मीमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । बीभत्सते । रभ ९७४ रामस्ये । आरभते ।

स्वरितेत्सु पाठादिति भावः । एते नित्यं सन्नन्ता इति ॥ एते गुप्तिजादयः सप्त धातवः गुपेर्निन्दायामित्यादिनिबद्धेष्वर्थेषु नित्यं सन्नन्ताः । निन्दाद्यर्थकत्वे सन् विना एषाम्प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । अर्थान्तरेषु त्विति ॥ निन्दादिभ्योऽन्येषु धातुपाठनिर्दिष्टेषु तदन्येषु चार्थेषु अनुदात्तानुबन्धरहिता स्सन्तश्चौरादिका एव भवन्ति, न तु भौवादिका इत्यर्थः । चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धकत्वे अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थतया प्यन्तात्कर्तृगेऽपि फले तद् स्यादिति भावः । नन्वेवं सनि भ्वादिगणे गुपादेरनुदात्तानुबन्धकरणं व्यर्थम् । उक्तरीत्या गोपनाद्यर्थकानामेषामनुबन्धरहितचौरादिकत्वनियमेन निन्दाद्यर्थेषु सन्नन्तनियमेन च ततोऽन्यत्र प्रयोगाभावादित्यत आह । अनुबन्धस्येति ॥ गुपादिषु केवलेष्वनुबन्धनिर्देशस्य निष्फलतया अनुबन्धनिर्देशस्य सन्नन्तार्थत्वं विज्ञायत इति कृत्वा सन्नन्तात्तद्वित्यर्थः । नचैवमपि भ्वादिगणे एपाङ्गोपनाद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । भ्वादौ तदर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादिति भावः । तदुक्तम्भाष्ये । 'गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्मनेपदम्' इति । अत्र सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्त्या केवलानामेषां शब्दिकरणानां नास्ति प्रयोग इति सूचितम् । तथा चुरादिष्वेषामनुदात्तानुबन्धराहित्यमित्यपि सूचितम् । अन्यथा अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थत्वात् सन्नन्तादिव प्यन्तादपि कर्तृगे फले आत्मनेपदार्थत्वापातात्सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्तिरसङ्गता स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । धातोरिति ॥ 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यत्र धातोर्विहितः प्रत्यय इति विहितविशेषणाश्रयणात् सनश्चास्य धात्वधिकारविहितत्वाभावान्नार्धधातुकत्वमित्यर्थः । तेनेति ॥ सन आर्धधातुकत्वाभावेनेत्यर्थः । जुगुप्सते इति ॥ निन्दतीत्यर्थः । गुपेः सनि अनार्धधातुकत्वादिङ्गुणयोरभावे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासकृत्वे जङ्त्वे इति भावः । जुगुप्साञ्चक्रे इति ॥ कास्प्रत्ययादित्याम् । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सनाम् । अजुगुप्सत । जुगुप्सेत । जुगुप्सिषीष्ट । अजुगुप्सिष्ट । अजुगुप्सिष्यत । तितिक्षते इति ॥ तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । तिजेः सनि द्वित्वादि । जस्य कुत्वेन गः तस्य चर्त्वेन कः सस्य षत्वमिति विशेषः । मीमांसते इति ॥ विचारयतीत्यर्थः । मान्धातोः सनि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे 'सन्यतः' इति इत्त्वे मान्वधेत्यभ्यासदीर्घे, नश्चेत्यनुस्वारे, मीमांसधातोर्लेङादीति भावः । बधधातोः सनि विशेषमाह । भष्भावः इति ॥ बकारस्य भकार इत्यर्थः । चर्त्वमिति ॥ धस्य तकार इत्यर्थः । तथाच भत्सेति सन्नन्तं सम्पन्नम् । बीभत्सते इति ॥ भष्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात् बध् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्यतः' इति इत्त्वे 'मान्वध' इति दीर्घे बीभत्सधातोर्लेङादीति भावः । तदेवङ्गुपादिषु सप्तसु सन्नन्तेषु अत्र क्रमे धातुपाठे निबद्धाश्चत्वार उदाहृताः । कितमानञ्चानधातवस्तु अनुपदमेव धातुपाठक्रमे पठिष्यमाणास्तत्रततोदाहरिष्यन्ते । रभ

आरेभे । रब्धा । रप्स्यते । डु लभष् ९७५ प्राप्तौ । लभते । ष्वञ्ज ९७६ परिष्वङ्गे ।

२३९६ । दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । (६-४-२५)

२३९७ । रञ्जेश्च । (६-४-२६)

एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । ‘श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा’ इति व्याकरणान्तरम् । ‘देभतुः’ ‘सस्वजे’-इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । ‘सदेः परस्य लिटि’ (सू २३६१) इति सूत्रे ‘स्वञ्जैरुपसंख्यानम्’ (वा ४९६८) । अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिषस्वजे-परिषस्वञ्जे । सस्वजिषे-सस्वञ्जिषे । स्वङ्गा । स्वङ्गयते । स्वजेत । स्वङ्गीष्ट । अस्वङ्क । प्रत्यष्वङ्क । ‘प्राक्सितात—’ (सू २२७६)

राभस्ये इति ॥ अनिडयम् । राभस्यं शीघ्रीभावः । आङ्पूर्वकस्तु प्रारम्भार्थकः । तदाह । आरभते इति । रब्धेति ॥ शषस्तथोरिति धत्वम् । भस्य जडवम् । रप्स्यत इति ॥ रभताम् । अरभत । रभेत । रप्सीष्ट । अरब्ध । अरप्स्यत । डु लभपिति ॥ डुरित् । षकारश्च ‘द्वितः क्रिः । षिद्धिदादिभ्योऽङ्’ इति प्रयोजनम् । अभिद् । रभधातुवद्भाणि । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे इति ॥ षोपदेशोऽयमनिट् । दंशसञ्ज । रञ्जेश्च ॥ व्याख्यासौकर्याय सूत्रद्वयमुपात्तम् । नलोपः इति ॥ नकारस्य लोप इत्यर्दः । ‘आन्नलोपः’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । परिष्वजते इति ॥ ‘परिनिविभ्यः’ इति पत्वमिति भावः । संयोगात्परत्वा-ल्लिटः कित्त्वे अप्राप्ते आह । श्रन्थीति ॥ व्याकरणान्तरमिदं पाणिनीयैरपि ग्राह्यमित्याह । देभतुरिति ॥ ‘अत एकहलन्त्ये’ इति सूत्रभाष्ये देभतुः इत्युदाहृतम् । ‘सदेः परस्य लिटि’ इति सूत्रभाष्ये सस्वजे इत्युदाहृतम् । ततश्च एकदेशानुमत्या श्रन्थिग्रन्थीत्यादिवाक्यं कृत्स्नं व्याकरणान्तरस्थम्भाष्यानुमतमिति विज्ञायते इत्यर्थः । सदेरिति ॥ ‘सदेः परस्य लिटि’ इति षत्वनिषेधसूत्रे स्वञ्जैरपि ग्रहणमित्यर्थः । ततश्च स्वदिस्वञ्ज्योर्हत्तरखण्डस्य सस्य षत्वन्न स्यादिति लब्धम् । तदाह । अतोऽभ्यासात् परस्येति । परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे इति ॥ परस्येत्युक्तेरुत्तखण्डस्यैव षत्वनिषेधः, नत्वभ्यासस्य कित्त्वपक्षे नलोपः । सस्वञ्जाते । सस्वजाते । सस्वजिरे । सस्वजिरे । कादिनियमादिडित्याह । सस्वजिषे । सस्वञ्जिषे । इति ॥ सस्वञ्जाथे । सस्वजाथे । सस्वञ्जिथ्वे । सस्वजिथ्वे । सस्वञ्जे । सस्वजे । सस्वञ्जिवहे । सस्वजिवहे । सस्वञ्जिमहे । सस्वजिमहे । स्वङ्केति ॥ स्वञ् ज् ता इति स्थिते जकारस्य कुत्वेन गकारे सति ङ्कुत्वसम्पन्नजकारस्य निवृत्तौ नकारस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णेन डकारे गकारस्य चत्वे रूपम् । एवमग्रेऽपि । स्वजेतेति ॥ ‘दंशसञ्ज’ इति शपि नलोप इति भावः । स्वङ्गीष्ट । अस्वङ्केति ॥ लुङि अस्वञ् ज् स् त इति स्थिते “झलो झल्लि” इति सिजलोपे कुत्वादि पूर्ववदिति भावः । ननु प्रत्यष्वङ्क् इत्यत्र अटा व्यवधानादुपसर्गस्थादिणः परत्वाभावात् कथम् ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षत्वमित्यत आह । प्राक् सितादिति । परि-

इति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु 'सिवादीनां वा—' (सू २३५९) इति विकल्पः । एतदर्थमेव 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः 'परिनिवि—' (सू २२७५) इत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्क-पर्यष्वङ्क । 'हृद ९७७ पुरीषोत्सर्गे । हृदते । जहृदे । हृत्ता । हृत्स्यते । हृदेत । हृत्सीष्ट । अहृत्त ।

अथ परस्मैपदिनः । जि ष्विदा ९७८ अव्यक्ते शब्दे । स्कन्दिर् ९७९ गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ—चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् । इरित्त्वादङ् । अस्कदत्—अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्तसुः ।

'निविभ्यस्त्विति ॥ परस्य स्वञ्जेः इति शेषः । ननु परिनिविभ्यः परस्यापि स्वञ्जेः 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुदस्तुस्वञ्जाम्' इति नित्यमेव षत्वमुचितम् । 'प्राक्सितादङ्ग्यवायेऽपि' इत्यटा व्यवधानेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिसूत्रे स्वञ्जेः पठितत्वेन स्वञ्जेः 'प्राक्सितात्' इति सूत्रविषयत्वादित्यत आह । एतदर्थमेवेत्यादि । परिनिवि इति ॥ नित्यषत्वविधौ स्वञ्जिरप्युपात्तः ततः 'उपसर्गात्सुनोति' इत्येव तस्य षत्वे सिद्धे पुनरुपादानं 'सिवादीनां वाङ्ग्यवायेऽपि' इत्युत्तरसूत्रे षत्वविकल्पविधौ अनुवृत्त्यर्थमेव सम्पद्यते । परिनिविभ्यः परस्य स्वञ्जेः 'सिवादीनां वा' इति षत्वविकल्पार्थं पूर्वपूत्रे 'परिनिविभ्यः सेव' इत्यत्र स्वञ्जिग्रहणमिति पर्यवस्यतीत्यर्थः । हृद पुरीषोत्सर्गे ॥ अनिड्यम् । क्रादिनियमादिट् । जहृदिषे । जहृदिष्वे । जहृदिवहे । जहृदिमहे । हृत्तेति ॥ छुटि तासि दस्य चर्त्तम् । अहृत्तेति ॥ 'झलो झलि' इति सिजलोपः । गुपादयोऽष्टावनुदात्तेतो गताः । अथ परस्मैपदिनः इति ॥ 'कित निवासे' इत्यन्ता इति शेषः । जि ष्विदेति ॥ जिः आकारश्च इत् । सेट् । स्वेदति । सिष्वेद । सिष्विदतुः । सिष्विदुः । सिष्वेदिथ । सिष्विदथुः । सिष्विद । सिष्वेद । सिष्विदिव । सिष्विदिम । खेदिता । स्वेदिष्यति । स्वेदतु । अस्वेदत् । स्वेदेत् । स्विद्यात् । अस्वेदीत् । अस्वेदिष्यत् । स्कन्दिरिति । अनिट् । भारद्वाजिनियमात्थलि वेडित्याह । चस्कन्दिथ—चस्कन्थेति ॥ अनिट्पक्षे चस्कन् द्थ इति स्थिते 'खरि च' इति दकारस्य तकारः । चस्कन्दिथ । चस्कन्दिम । स्कन्तेति ॥ छुटि तासि चर्त्तेन दस्य तः । स्कन्त्स्यतीति ॥ स्ये दस्य चर्त्तम् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् । आशीर्लिङि विशेषमाह । नलोपः इति ॥ इरः समुदायस्य इत्त्वेन धातोरनिदित्त्वादाशीर्लिङि नकारस्य लोप इत्यर्थः । अस्कददिति ॥ छुडि अङि सति डित्वान्नलोप इति भावः । अङ्भावे आह । अस्कान्त्सीदिति ॥ अनेकहल्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तत इति निरूपितमक्षधातौ । अतोऽत्र वृद्धौ दस्य चर्त्तेन तः । अस्कान्तामिति ॥ हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झलो झलि' इति सिजलोपे दस्य चर्त्तम् । अस्कान्तसुरिति ॥ उसि सिचि वृद्धौ दस्य चर्त्तम् । अस्कान्त्सीः । अस्कान्तम् । अस्कान्त ।

२३९८ । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । (८-३-७३)

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् ‘अनिष्ठायाम्’ इति पर्युदासात् ।
विष्कन्ता-विस्कन्ता । निष्ठायाम् तु विस्कन्नः ।

२३९९ । परेश्च । (८-३-७४)

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागान् ‘अनिष्ठायाम्’
इति न संबद्ध्यते । परिष्कन्दति-परिस्कन्दति । परिस्कन्नः-परिष्कण्णः । पत्व-
पक्षे णत्वम् । नच पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्पत्वस्यासिद्धत्वम् । ‘धातू-
पसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इत्यभ्युपगमात् । ‘पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः
साधनेन’ इति भाष्यम् । ‘पूर्वं साधनेन—’ इति मतान्तरे तु न णत्वम् ।

अस्कान्तस्म । अस्कान्तस्व । अस्कान्तस्म । अस्कन्तस्यत् । वेः स्कन्देः ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्या-
चष्टे । षत्वं वा स्यादिति ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यधिकारात् ‘सिवादीनां वा’ इत्यतो
बेल्यनुवृत्तेश्चेति भावः । वेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यात् । अनिष्ठायां परत इति फलितम् ।
ननु विस्कन्दतीत्यादौ कुतो न षत्वविकल्प इत्यत आह । कृत्येवेदमिति ॥ पर्युदासस्य
अब्राह्मणमानयेत्यादाविव सजातीयोपेक्षत्वादिति भावः । विष्कन्ता-विस्कन्तेति ॥ तृचि
रूपे । अषोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । परेश्च ॥ ननु विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठायामित्येव सिद्धे
सूत्रभेदो व्यर्थ इत्यत आह । योगेति । षत्वपक्षे इति ॥ परिष्कन् द् त इति स्थिते अनि-
दितामिति नलोपे ‘रदाभ्याम्’ इति निष्ठातकारस्य तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे सस्यानेन षत्वपक्षे
प्रथमनकारस्य रेफापेक्षया मित्रपदस्थत्वेऽपि षात् परत्वात् णत्वे द्वितीयनकारस्य ष्टुत्वेन णत्वे
परिष्कण्ण इति रूपमित्यर्थः । ननु दकारस्थानिकनकारस्य षकारनिमित्तकं णत्वमन्तरङ्गम् । निमित्त-
निमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् । षत्वन्तु परि इत्युपसर्गात्मकपदान्तरस्थमिणमिति कृत्य प्रवर्तमान-
म्बहिरङ्गम् । ततश्च णत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वात् षात्परत्वाभावात् कथं णत्व-
मित्याशङ्क्य निराकरोति । नचेति ॥ पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वं यत्प्रस-
क्तन्तश्च शङ्क्यमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह । धातूपसर्गयोरिति । पूर्वं धातुरिति ॥
धातुरूपसर्गेण सह युज्यते सन्ध्यादिकार्यं लभते । पश्चात् धातूपसर्गकार्यप्रवृत्त्यनन्तरं साधनेन
युज्यते । साधनशब्दः कारकवाची । इह तु तद्वाचकः प्रत्ययो लक्ष्यते । प्रत्ययेनेति यावत् ।
इदञ्च ‘सम्प्रसारणाच्च’ इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाह । भाष्यमिति । मतान्तरे त्विति ॥
‘पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण’ इति पक्षे तु षत्वस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वान्न णत्वमि-
त्यर्थः । यमधातुरनिद् । यमति । ययाम । येमतुः । थलि तु भारद्वाजनियमादिदृष्टे पित्वेना-

यभ ९८० मैथुने । येभिथ—ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् । णम ९८१ प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ—ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्ठाम् । गंस्त ९८२ सृप्ल ९८३ गतौ ।

२४०० । इषुगामियमां छः । (७-३-७७)

एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जगमुः । जग्मुः । जगमिथ—जगन्थ । गन्ता ।

२४०१ । गमेरिट् परस्मैपदेषु । (७-२-५८)

कित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपं मत्वा आह । येभिथेति । ययब्धेति ॥ थलि इडभावपक्षे पित्त्वेनाकित्त्वादेत्त्वाभ्यासलोपाभावे ययभ् थ इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति थस्य धत्वे भस्य जश्त्वेन बकार इति भावः । येमथुः । येम । ययाभ—ययभ । कादिनियमादिट् । येमिव । येमिम । यब्धेति ॥ छुटि तासि तकारस्य 'झषस्तथोः' इति धत्वम् । भकारस्य जश्त्वेन बकार इति भावः । यप्स्यतीति ॥ स्ये भस्य चत्वेन पः । यभतु । अयभत् । यमेत् । यभ्यात् । अयाप्सीदिति ॥ हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयप्स्यत् । णम प्रह्वत्वे इति ॥ अनिडयं णोपदेशश्च । केचित्त्वमं धातुमुदितं पठन्ति । तत्तु ग्रामादिकम् । तथा सति 'उदितो वा' इति क्तायामिडिकल्पस्य 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिटश्चापत्तेः । नमति । ननाम । नेमतुः । नेमुः । थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपं मत्वा आह । नेमिथ—ननन्थेति ॥ इडभावपक्षे पित्त्वेन अकित्त्वादेत्त्वाभ्यासलोपाभावे रूपम् । नेमथुः । नेम । ननाम—ननम । नेमिव । नेमिम । कादिनियमादिट् । नन्तेति ॥ मस्यानुस्वारपरसवर्णौ । नंस्यति । नमतु । अनंसत् । नमेत् । नम्यात् । अनंसीदिति ॥ 'यमरम' इति सगिति भावः । अनंस्यत् । गंस्त सृप्ल गताविति ॥ अनिटौ । स्रपिरषोपदेशः । इषुगमि । शितीति ॥ 'ष्ठिबुक्कुमुचमाम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । उदिनिर्देशात्तौदादिकस्य इषेर्ग्रहणम् । अत्राचीत्यनुवर्त्य अजादौ शितीत्याश्रित्य इष्यति, इष्णाति, इत्यत्र छत्वं नेति भाष्ये स्थितम् । एवञ्चात्र सूत्रे तुदादौ च उदित्पाठः अनार्ष इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । गच्छतीति ॥ शपि मकारस्य छकारः । जगमतुरिति ॥ 'गमहन' इत्युपधालोपः । एवं जग्मुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह । जगमिथ—जगन्थेति ॥ जगमथुः । जगम । जगाम—जगम । जगिमव । जगिमम । कादिनियमादिट् । गमेरिट् ॥ गमेरिति पञ्चमी 'सेऽसिचि' इत्यतः से इत्यनुवृत्तेन आर्षधातुकस्येत्यनुवृत्तं विशेष्यते ।

गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्त्वादङ् । ‘अनङि’ इति पर्युदासान्नोपधालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

२४०२ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । (६-१-५९)

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । सप्ता-सर्पा । स्रप्स्यति-सर्प्स्यति । असृपत् । यम ९८४ उपरमे । यच्छति । येमिथ-ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । तप ९८५ सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ।

२४०३ । निसस्तपतावनासेवने । (८-३-१०२)

तदादिविधिः । तदाह । गमेः परस्येत्यादिना ॥ परस्मैपदेष्वित्यस्य आत्मनेपदाभावे इत्यर्थः । एवञ्च सजिगमिषितेति तृचि इट् सिञ्चति । गमिष्यतीति ॥ गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् । लुङि विशेषमाह । लृदित्त्वादङिति ॥ ‘गमहन’ इति उपधालोपो नेत्याह । अनङि इति पर्युदासादिति । अगमदिति ॥ लृङि अगमिष्यत् । सर्पतीति ॥ शपि ऋकारस्य लघूपधगुणः रपरत्वम् । ससर्पेति ॥ समृपतुः । समृपुः । थलि क्वादिनियमान्नित्यमिट् । अजन्तत्वाभावादकारान्तत्वाभावाच्च नेप्तिपेधः । ससर्पिथ । समृपथुः । समृप । ससर्प । समृपिव । समृपिम । लुटि तासि लघूपधगुणे रपरे प्राप्ते । अनुदात्तस्य च ॥ ‘सृजिदृशोः’ इत्यतः झत्यमकित्तीति ‘आदेच’ इत्यतः उपदेशे इति चानुवर्तते । तदाह । उपदेशेऽनुदात्तः इत्यादिना ॥ मित्त्वादन्त्यादचः परः । उपदेशे किम् । स्रप्तुम् । तुमुनि परे झित्यादिर्नित्यम्’ इत्युदात्तोऽयम् । अथापि उपदेशे अनुदात्तत्वादम्भवत्येव । अकित्तीति किम् । क्तप्रत्यये स्रप्तः । स्रप्तेति ॥ स्रप्धातोर्लुटि तासि अमागमे ऋकारस्य यणिति भावः । ससर्पेति ॥ अमभावे लघूपधगुणे रपरत्वमिति भावः । एवं स्रप्स्यति-सर्प्स्यतीति । सर्पतु । असर्पत् । सर्पेत् । स्रप्यात् । असृपदिति ॥ लृदित्वात् च्लेरङि सति कित्त्वान्न गुण इति भावः । अस्रप्स्यत्-असर्प्स्यत् । यम उपरमे इति ॥ उपरमो विरमणम् । अनिडयम् । यच्छतीति ॥ ‘इषुगमियमाम्’ इति शपि छः । ययाम । येमतुः । येमुः । थलि भारद्वाजनियमादिदृक्पक्षे ‘थलि च सेटि’ इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । तदाह । येमिथ-ययन्थेति ॥ इडभावे रूपम् । येमथुः । येम । ययाम-ययम । येमिव । येमिम । क्वादिनियमादिट् । यन्तेति ॥ यंस्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । यम्यात् । अयंसीत् । यमरमेति इट्सकौ । इट ईटीति सिज्जलोपः । नेटीति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयंस्यत् । तप सन्तापे इति ॥ अनिडयम् । तपति । तताप । तपतुः । तपुः । तेपिथ-ततप्य । तेपथुः । तेप । तताप-ततप । तेपिव । तेपिम । तप्तेति ॥ तप्स्यति । तपतु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । अताप्सीदिति ॥ हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अतप्स्यत् । निसस्तपतौ ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । षः स्यादिति ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्य

षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ।
त्यज ९८६ हानौ । तत्यजिथ—तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । षञ्ज ९८७
सङ्गे । ‘दंशसञ्जस्वञ्जां शपि’ (सू २३९६) इति नलोपः । सजति । सङ्गा ।
दृशिर् ९८८ प्रेक्षणे । पश्यति ।

२४०४ । विभाषा सृजिदृशोः । (७-२-६५)

आभ्यां थल इडा ।

२४०५ । सृजिदृशोऽन्यमकिति । (६-१-५८)

इत्यधिकारादिति भावः । निसः सकारस्य षः स्यात् तपधातौ परत इति यावत् । अनासे-
वने इत्येतद्व्याख्यास्यन् आसेवनशब्दं व्याचष्टे । पौनःपुन्यमिति ॥ आसेवनशब्देन सह
नञ्समास इत्यभिप्रेत्याह । ततोऽन्यस्मिन्विषये इति ॥ आदेशत्वाभावात् पदान्तत्वाच्च
अप्राप्ते वचनम् । निष्टपतीति ॥ निष्कृष्य तपतीत्यर्थः । निसस्सस्य षत्वे तकारस्य घृत्वेन
टः । आसेवने तु न षत्वम् । त्यज हानाविति ॥ हानिरुत्सर्गः । अयमनिट् । त्यजति ।
तत्याज । तत्यजतुः । तत्यजुः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । थलि तु भारद्वाज-
नियमाद्वेद् । तदाह । तत्यजिथ—तत्यक्थेति ॥ इडभावे चोः कुरिति भावः ।
त्यक्तेति ॥ त्यक्ष्यति । त्यजतु । अत्यजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् । अत्याक्षीदिति ॥
हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अत्यक्ष्यत् । षञ्ज सङ्गे इति ॥ षोपदेशोऽयमनिट् नोपधश्च ।
कृतानुस्वारपरसवर्णस्य निर्देशः । शपः पित्त्वेन कित्त्वाभावात्तस्मिन्परे ‘अनिदिताम्’ इति नलोपा-
प्रवृत्तेराह । दंशसञ्जेति । नलोपः इति ॥ अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वादिति भावः ।
सजतीति ॥ लिटि तु ससञ्ज । अतुसादौ तु कित्त्वान्न लोपः । ससजतुः । ससजुः । थलि
भारद्वाजनियमाद्वेद् । ससजिथ—ससङ्क्थ । इडभावे जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चत्वे सति
अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य चवर्गपञ्चमस्य निवृत्तौ ककारे परे नकारस्य परसवर्णो ङकारः ।
ससजथुः । ससज । ससञ्ज । ससजिव । ससजिम । क्रादिनियमादिद् । सङ्गेति ॥ तासि
जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चत्वे सति जस्य निवृत्तौ नस्य ङकार इति भावः । सङ्क्ष्यति ॥
सजतु । असजत् । सजेत् । सज्यात् । असाङ्क्षीत् । हलन्तत्वाद्वृद्धिः । असङ्क्ष्यत् । दृशिर्
प्रेक्षणे इति ॥ इरित् । अनिद् च । पश्यतीति ॥ शिति ‘प्राप्ताध्मा’ इति पश्चादेश इति भावः ।
ददर्श । ददृशतुः । ददृशुः । थलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिद् प्राप्तः । अजन्ताकारवत्त्वाभा-
वात् ‘अचस्तास्वत्’ इति ‘उपदेशे अत्वत्’ इति निषेधस्य चाप्राप्तेः ऋदन्तत्वाभावेन भारद्वाजनियम-
स्याप्रसक्तेः । तत्राह । विभाषा सृजि ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ‘गमेरिद्’ इत्यतः इङिति ‘अचस्ता-
स्वत्’ इत्यतः थलीति चानुवर्तते । तदाह । आभ्यामिति ॥ इडभावपक्षे ‘अनुदात्तस्य’
इति असागमविकल्पे प्राप्ते । सृजिदृशोः ॥ अम् अकिति इति च्छेदः । नित्यार्थमिदम् ।

अनयोरमागमः स्याज्जलादावकिति । दद्रष्ट-ददर्शित्थ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति ।
दृश्यात् । इरित्त्वादङ् वा ।

२४०६ । ऋदृशोऽङि गुणः । (७-४-१६)

ऋवर्णान्तानां दृशेऽङि गुणः स्यादङि । अदर्शन् । अङ्भावे ।

२४०७ । न दृशः । (३-१-४७)

दृशश्चलेः कसो न । अद्राक्षीत् । दंश ९८९ दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापा-
रः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामप्य-
त्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वान् । ‘दंशसञ्ज्ञ—’ (सू २३९६) इति

दद्रष्टेति ॥ ददृश् थ इति स्थिते इडभावपक्षे अमागमे ऋकारस्य यणि व्रश्चादिना शस्य षत्वे शस्य
घृत्वेन ठ इति भावः । इडपक्षे त्वाह । ददर्शित्थेति ॥ अज्जलादित्वादम् नेति भावः । द्रष्टेति ॥
तासि अमागमे शस्य षत्वे तकारस्य घृत्वेन टकार इति भावः । द्रक्ष्यतीति ॥ अमागमे
शस्य षत्वे षटोरिति कत्वे सस्य प इति भावः । पश्यन् । अपश्यन् । पश्येन् । आशीलिङि
आह । दृश्यादिति ॥ अज्जलादित्वादम् नेति भावः । लुङि विशेषमाह । इरित्त्वादङ्
वेति ॥ अत्र अङ्पक्षे गुणनिषेधे प्राप्ते । ऋदृशोऽङि ॥ ऋ इत्यङ्गविशेषणत्वात् तदन्तविधिः ।
तदाह । ऋवर्णान्तानामिति । अङ्भावे इति ॥ अङ्भावपक्षे ‘शल इगुपधात्’ इति
कसादेशे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न दृशः ॥ ‘चलेः मित्’ इत्यनः ‘चोर्य’ इति ‘शल इगुपधात्’ इत्यतः
कस इति चानुवर्तते । तदाह । दृशश्चलेः कसो नेति ॥ कसादेशे तु अदृक्षदिति
स्यादिति भावः । अद्राक्षीदिति ॥ सिचि अमागमे ऋकारस्य यणि अकारस्य हलन्तलक्षण-
वृद्धौ शस्य षत्वे तस्य कत्वे सस्य पत्वमिति भावः । अद्रक्ष्यन् । दंश दशने इति ॥
अयमनिट् नोपधश्च कृतानुस्वारनिर्देशः । दंष्ट्राव्यापारः इति ॥ हनुमूलगताः स्थूल-
दन्ताः दंष्ट्राः तद्व्यापारः क्षतक्रियादिरूप इत्यर्थः । ननु दंशधातोर्न्युटि दशनशब्दः तत्र ‘अनि-
दिताम्’ इति नकारस्य लोपो न सम्भवति न्युटः क्तिङ्त्वाभावान् । दंशसञ्ज्ञेत्यपि नस्य लोपो
न सम्भवति । तस्य शस्येव प्रवृत्तेः । तथाच दशन इत्यर्थनिर्देशः कथमित्यत आह । पृषो-
दरादित्वादिति । अत एवेति ॥ दशनशब्दनिर्देशादेव नकारस्य लोप इत्यन्ये
मन्यन्त इत्यर्थः । तेषामपीति ॥ निपातनात्रकारलोप इति वदतामपि पृषोदरादिषु
निपातनादित्यर्थ एव तात्पर्यं न तु धातुपाठे दंश दशने इत्यर्थनिर्देशे । विनिगमना-
विरहमाशङ्क्याह । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वादिति ॥ सर्वधातुध्वर्थनिर्देशस्य अपाणि-
नीयत्वादित्यर्थः । क्वचिदेव धातुध्वर्थनिर्देशः पाणिनीय इति भूधातौ निरूपितम् । अथ
दशतीत्यादौ शपः पित्त्वेन अकित्त्वात् ‘अनिदिताम्’ इति नलोपाप्रवृत्तेराह । दंशसञ्ज्ञेति । नलोपः

नलोपः । दशति । ददंशित्-ददंष्ट । दंष्ट्रा । दङ्क्षयति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् ।
कृष ९९० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा-कर्ष्टा । क्रक्षयति-क्रक्ष्यति ।
'स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः' (वा १८२६) । अक्राक्षीत् । अक्रा-
ष्टाम् । अकार्षीत् । अकार्षाम् । अकार्षुः । पक्षे क्सः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् ।
अकृक्षन् । दह ९९१ भस्मीकरणे । देहिथ-ददग्ध । दग्धा । धक्षयति ।
अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः । मिह ९९२ सेचने । मिमेह । मिमे-

इति । दशतीति ॥ अनुस्वारस्यासिद्धत्वादिति भावः । दंशसञ्ज्ञेत्यत्र शपीत्युक्तेरार्धधातुके
नलोपो न । संयोगात्परत्वेन लिटः कित्वाभावादनदितामित्यपि न । ददंश । ददंशतुः ।
ददंशुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह । ददंशित्-ददंष्टेति ॥ अनिट्पक्षे
ब्रश्वादिना शस्य षः थस्य घृत्वेन ठ इति भावः । तासि ब्रश्वादिना शस्य षत्वे तकारस्य
घृत्वमिति भावः । दङ्क्षयतीति ॥ ब्रश्वादिना शस्य षत्वे तस्य कत्वे अनुस्वारस्य परस-
वर्णे ङकारे सस्य षत्वमिति भावः । दशतु । अदशत् । देशत् । दश्यादिति ॥ आशीर्लिङि
'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः । अदाङ्क्षीदिति ॥ सिचि शस्य षः तस्य कः
अनुस्वारस्य परसवर्णेन ङः सस्य षत्वमिति भावः । अदङ्क्षयत् । कृष विलेखने इति ।
अनिडयम् । कर्षति । चकर्ष । चकृषतुः । चकृषुः । थलि अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्कानियमा-
नित्यमिट् । चकर्षिथ । चकृषथुः । चकृष । चकर्ष । चकृषिव । चकृषिम । इति सिद्धवत्कृत्याह ।
क्रष्टा-कर्ष्टेति ॥ 'अनुदात्तस्य च' इत्येवं विकल्पः । तकारस्य घृत्वम् । क्रक्षयति-क्रक्ष्यतीति ॥
षस्य कत्वे सस्य षः । कर्षतु । अकर्षत् । कर्षेत् । कृष्यात् । 'शल इगुपधात्'
इति च्लेः क्सादेशे प्राप्ते आह । स्पृशमृशेति ॥ अक्राक्षीदिति ॥ च्लेः क्सादेशाभावे
सिचि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमि ऋकारस्य यणि हलन्तलक्षणावृद्धौ 'षढोः कस्सि'
इत्यनेन षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । अकार्षीदिति ॥ अमभावे सिचि वृद्धौ
रूपम् । पक्षे क्सः इति ॥ च्लेः सिजभावपक्षे 'शल इगुपधात्' इति क्स इत्यर्थः । अकृ-
क्षदिति ॥ क्से सति कित्वाद्गुणाभावे षस्य कः सस्य ष इति भावः । अक्रक्षयत्-अक्रक्ष्यत् ।
दह भस्मीकरणे इति ॥ अनिट् । दहति । ददाह । देहतुः । देहुः । थलि तु भारद्वाज-
नियमाद्विडित्याह । देहिथ-ददग्ध इति ॥ इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । अनिट्पक्षे
तु 'दादेः' इति हस्य घः 'झषस्तथोः' इति थस्य घः घस्य जश्त्वेन ग इति भावः । देहथुः
देह । ददाह-ददह । देहिव । देहिम । दग्धेति ॥ तासि हस्य घः तकारस्य घः षस्य
गः इति भावः । धक्षयतीति ॥ हस्य घः दस्य भष् घस्य गः तस्य चत्वेन कः सस्य ष इति
भावः । दहतु । अदहत । दहेत् । दह्यात् । अधाक्षीदिति ॥ सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हस्य
घः दस्य भष् घस्य गः तस्य कः सस्य षः इति भावः । अदाग्धामिति ॥ सिचि
वृद्धिः । हस्य घः 'झलो झलि' इति सलोपः । 'झषस्तथोः' इति तकारस्य घः ।
घस्य गः इति भावः । अधाक्षुरिति ॥ सिचि वृद्धिः हस्य घः दस्य भष् घस्य गः तस्य कः

हिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् । कित ९९३ निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्त्वमाश्रित्य 'चिकित्सते' इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ।

दान ९९४ खण्डने । शान ९९५ तेजने । इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः । दीदांसति-दीदांसते । शीशांसति-शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दान-यति । शानयति । डु पचष् ९९६ पाके । पचति-पचते । पेचिथ-पपकथ ।

सस्य षः इति भावः । अधाक्षीः । अदाग्धम् । अदाग्ध । अधाक्षम् । अधाक्ष्व । अधाक्ष् । अधक्ष्यत् । मिह सेचने इति ॥ अनिद् । मेहति । मिमेह । मिमिहत्तुः । मिमिहुः । अज-न्ताकारवत्त्वाभावात् क्वादिनियमान्नित्यमिद् । तदाह । मिमेहियेति ॥ मिमिहथुः । मिमिह । मिमेह । मिमिहिब । मिमिहिम । मेढेति ॥ तासि ढवधन्वपृत्वढलोपाः । मेक्ष्यतीति ॥ हस्य ढः तस्य कः सस्य षः । मेहत्तु । अमेहत् । मेहत् । मिह्यात् । लुङि 'शल इगुपधात्' इति क्सः । कित्त्वान्न गुणः । हस्य ढः तस्य कः सस्य षः । तदाह । अमिक्षदिति ॥ अमेक्ष्यत् । कित निवासे रोगापनयने चेति ॥ परस्मैपदेषु पाठान् अयं परस्मैपदः । अर्थद्वयमात्र-मत्र निर्दिष्टम् । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् अर्थान्तरेषु वृत्तिः । तत्र 'कितेव्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नःशने संशये च' इति निबद्धेष्वर्थेषु 'गुभिर्जिह्वः सन्' इति सन्निहितः । तदाह । चिकित्सति इति ॥ 'सन्यत' इति इत्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे चिकित्सेति सन्नन्तं तस्माच्छटि शपि चिकित्सतीति रूपम् । अथ सनः 'धातोः' इति विहितत्वाभावादनार्धधातुक्त्वा-न्न लघूपधगुणः नापि इडागम इति प्रागुक्तम् । 'चिकित्साश्चकार' इत्यादि सुगमं जुगु-प्सतिवत् । संशये इत्यादि व्यक्तम् । निवासे त्विति ॥ व्याधिप्रतीकाराद्यर्थपञ्चकादर्थान्तरे चुरादित्वस्योक्तत्वादिति भावः । दान खण्डने । शान तेजने इति ॥ तेजन्म तीक्ष्णी-करणम् । इतः इति ॥ 'दान खण्डने' इत्यारभ्य 'वह प्रापणे' इत्येतत्पर्यन्ताः स्वरितेत इत्यर्थः । तत्र धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद्यदा दानधातुरार्जवे शानधातुस्तु निशाने वर्तते तदा 'मान् बध दान् शान्' इति सनि 'सन्यडोः' इति द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे तस्य 'सन्यतः' इति इत्वे तस्य 'मान् बध' इति दीर्घे सति नकारस्यानुस्वारे दीदांसर्शांसाभ्यां लटि स्वरितानुबन्धस्य केवलयोरचरितार्थत्वात् कर्तृगे फले तडि शपि दीदांसते शीशांसते इति रूपम् । परगामिनि तु फले परस्मैपदे तिपि शपि दीदांसति इति रूपम् । एवं शीशांसतीति । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । तदाह । दीदांसते इत्यादि ॥ अर्थविशेषे इति ॥ आर्जवे निशाने चार्थे सनित्यर्थः । अन्यत्रेति ॥ आर्जवनिशानाभ्यामन्यत्र णिजन्तात्परस्मैपदमेवेत्यर्थः । अर्थान्तरे अननुबन्ध-काश्चुरादयः इत्युक्तेरिति भावः । डु पचष् पाके इति ॥ डुः षकारः चकारादकारश्च इत् । स्वरितेत्त्वाद्बुभयपदी । तदाह । पचति-पचते इति ॥ पपाच । पेचतुः । पेचुः । भारद्वाज-नियमात्थलि वेद् । तदाह । पेचिथ-पपकथेति ॥ इदपक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यास-

पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । षच ९९७ समवाये । सचति । सचते । भज ९९८
 सेवाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ-बभक्थ । भक्ता । भक्ष्यति-
 भक्ष्यते । अभाक्षीत् । अभक्त । रञ्ज ९९९ रागे । नलोपः । रजति-रजते ।
 रज्यात् । रङ्गीष्ट । अराङ्गीत् । अराङ्गाम् । अरङ्क । शप १००० आक्रोशे ।
 आक्रोशो विरुद्धानुद्धानम् । शशाप-शेषे । अशाप्सीत्-अशप्त । त्विष
 १००१ दीप्तौ । त्वेषति-त्वेषते । तित्विषे । त्वेष्टा । त्वेक्ष्यति-त्वेक्ष्यते ।

लोपौ । अनिट्पक्षे तु 'चोः कुः' इति भावः । पेचथुः । पेच । पपाच-पपच । पेचिव ।
 पेचिम । क्रादिनियमादिट् । पेचे इति ॥ पेचाते । पेचिरे । पेचिषे । पेचाथे । पेचिव्ये ।
 पेचे । पेचिवहे । पेचिमहे । क्रादिनियमादिट् । पक्तेति ॥ तासि 'चोः कुः' पक्ष्यति ।
 पक्ष्यते । पचतु । पचताम् । अपचत् । अपचत । पचेत् । पक्षीष्टेति ॥ आशीर्लिङि तडि
 सीयुटि 'चोः कुः' षत्वम् । अपाक्षीत् । अपक्त । अपक्षाताम् । अपक्ष्यत् । अपक्ष्यत । षच-
 धातुः षोपदेशः । तदाह । सचति-सचते इति ॥ सेडयम् । ससाच । सेचतुः । सेचुः ।
 सेचिथ । सेचथुः । सेच । ससाच-ससच । सेचिव । सेचिम । सेचे । सेचिषे । सेचिवहे ।
 सेचिमहे । सच्यात् । सचिषीष्ट । असाचीत्-असचीत् । असचिष्ट । भजधातुरनिट् । भजति ।
 किति लिटि वैरूप्यापादकादेशादित्वात् 'अत एक हल्मञ्चे' इत्यप्राप्तौ 'तृ फल' इत्येत्त्वाभ्यास-
 लोपौ । तदाह । भेजतुरिति ॥ भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह । भेजिथ-बभक्थेति ॥
 इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ इति भावः । भेजिव । भेजिम । क्रादिनियमादिट् । भेजे ।
 भेजिषे । भेजिवहे । भक्तेत्यादि सुगमम् । रञ्ज रागे इति ॥ नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारपर-
 सवर्णनिर्देशः । अनिडयम् । शपः पित्त्वेन डित्त्वाभावात् 'अनिदिताम्' इत्यप्राप्तावपि 'रञ्जेश्व' इति
 शपि नलोपः । तदाह । रजति-रजते इति ॥ संयोगात्परत्वाङ्गिणो न कित्त्वम् । ररञ्ज ।
 ररञ्जतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । ररञ्जिथ-ररङ्क्थ । अनिट्पक्षे जस्य कुत्वेन गः । ततो-
 ऽनुस्वारपरसवर्णञकारनिवृत्तौ गस्य चत्वेन कः । नस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णो ङकार इति
 भावः । ररञ्जिव । ररञ्जिम । क्रादिनियमादिट् । रङ्क्ता । रङ्क्ष्यति । रङ्क्ष्यते । रजतु । रज-
 ताम् । अरजत् । अरजत । रजेत् । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । तदाह ।
 रज्यादिति । रङ्गीष्टेति ॥ आत्मनेपदे लिङः सीयुटि जस्य कुत्वेन गः ततः परसवर्णसम्प-
 न्नञकारनिवृत्तिः गस्य कः नस्य परसवर्णेन ङः षत्वमिति भावः । अराङ्गीदिति ॥ सिचि
 हलन्तलक्षणावृद्धौ कुत्वादि पूर्ववत् । अनेकहल्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तते इति
 भाष्ये स्पष्टम् । अराङ्गामिति ॥ 'झलो झलि' इति सलोपः । कुत्वादि पूर्ववत् । अरङ्केति ॥
 लुङस्तडि प्रथमपुरुषैकवचने 'झलो झलि' इति सलोपे कुत्वादि । शप आक्रोशे इति ॥ अनि-
 डयम् । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । वमादौ तु क्रादिनियमादिट् । अशाप्सीदिति ॥
 हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अशप्तेति ॥ 'झलो झलि' इति सलोपः । अशाप्साताम् । त्विषधातुर-
 निट् । शपि लघूपधगुणः । तदाह । त्वेषति-त्वेषते इति ॥ तित्वेष । तित्विषतुः । तित्विषुः ।

त्विष्यात् । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षत । अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त । यज
१००२ देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति—यजते ।

२४०८ । लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । (६-१-१७)

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ।

२४०९ । वचिस्वपियजादीनां किति । (६-१-१५)

वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञाना-

तिवेषिथ । तित्विषथुः । तित्विष । तित्वेष । तित्विषिव । तित्विषिम । क्वादिनियमादिट् ।
तित्विषे इति ॥ तित्विषाते । तित्विषिरे । तित्विषिपे । तित्विषाथे । तित्विषिध्वे । तित्विषे ।
तित्विषिवहे । तित्विषिमहे । त्वेषेति ॥ तासि तकारस्य पृथ्वम् । त्वेक्ष्यति । त्वेक्ष्यते इति ॥
स्ये कुत्वषत्वे । त्वेषतु । त्वेषताम् । अत्वेषत् । अत्वेषत । त्वेषन् । त्वेषन्त । त्विष्यादिति ॥
यासुटः आशीर्लिङि कित्त्वान्न लघूपधगुणः । त्विक्षीष्टेति ॥ 'लिङ् सिचावात्मनेपदेषु' इति
कित्त्वान्न गुणः । लुङि परस्मैपदे 'शल इगुपधान्' इति च्लेः कसः । कित्त्वान्न गुणः । तदाह ।
अत्विक्षादित्यादि ॥ लुङि आत्मनेपदे च्लेः कसादेशं मत्वा आह । अत्विक्षतेति ।
अत्विक्षन्तेति ॥ अत्विक्ष झ इति स्थिते 'कसस्याचि' इत्यन्यलोपासम्भवादतः परत्वात्
'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशासम्भवादन्तादेशे कसस्यान्यलोपे पररूपे वा रूपमिति भावः ।
यज देवपूजेति ॥ अनिङ्यम् । यजति—यजते इति ॥ देवान् पूजयति सङ्गमयति
ददाति वेत्यर्थः । णलि द्वित्वादौ तु ययाज इति स्थिते 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' 'ष्यङः सम्प्र-
सारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सूत्रोपात्ताः 'ग्रहिज्या-
वयि' इति सूत्रोपात्ताश्च उभयशब्देन गृह्यन्ते । तदाह । वच्यादीनां ग्रह्यादीनाञ्चेति ॥
अत्र वच्यादीनामित्यनेन वचिः स्वपिः यजादयश्च विवक्षिताः । 'यज देवपूजा' इत्यारभ्य 'टु ओ श्वि
गतिवृद्धोः' इत्येतत्पर्यन्ताः यजादयः । तदुक्तम् 'यजिर्वपिर्वहिश्रैव वसिर्वेज्येज इत्यपि । हेज् वदिः
श्वयतिश्चैव यजाद्यास्स्युरिमे नव' इति तेष्वनन्तर्भावाद्वाचिस्वप्योः पृथग्ग्रहणम् । ग्रह्यादीना-
मित्यनेन तु ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृद्धतिपृच्छतिभृजतयो विवक्षिताः । इयाजेति ॥
अभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति भावः । यज् अतुस् इति
स्थिते द्वित्वे अभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च इयजतुरिति प्राप्ते । वचिस्वपि ॥ वचि-
स्वपीति इका निर्देशः । सौत्रः सम्प्रसारणाभावः । आदिशब्दे यजिनैव सम्बध्यते, न तु
वचिस्वपिभ्याम्, तथा सति हि वच्यादेः स्वप्यादेर्यजादेश्वेत्यर्थः स्यात् । तथा सति पृथक्स्वपि-
ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अदादिगणे लुपिकरणे 'वच परिभाषणे' इत्यारभ्य षष्ठस्य 'जि ष्वप श्ये'
इत्यस्य वच्यादिग्रहणेनैव सिद्धेः । तदाह । वचिस्वप्योर्यजादीनाञ्चेति ॥ ननु यज्
अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वात्सम्प्रसारणे कृते 'विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति
न्यायेन द्वित्वस्य कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्याह । पुनःप्रसङ्गेति । ईजतुरिति ॥ यज् अतुस् इति

द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ-इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । यक्ष्यते ।
इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट । डु वप् १००३ बीजसन्ताने । बीजस-
न्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान्वपति । उवाप-
ऊपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत्-अवप् । वह १००४ प्रापणे ।

स्थिते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । एवञ्चात्र लिटि किति 'वचि-
स्वपि' इति सूत्रम् । अकिति लिटि तु 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रमिति स्थितिः । भारद्वाज-
नियमात्थलि वेद् । कृते द्वित्वे अकिच्चाद्वचिस्वपीत्यप्रवृत्तौ 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासयकारस्य
सम्प्रसारणम् । तदाह । **इयजिथ-इयष्टेति** ॥ अनिट्पक्षे ब्रश्वादिना जस्य षत्वे घृत्वेन
थस्य ठः । ईजथुः । ईज । इयाज-इयज । ईजिव । ईजिम । **ईजे इति** ॥ 'असंयोगात्'
इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । ईजाते । ईजिरे ।
क्रादिनियमादिद् । ईजिषे । ईजाथे । ईजिष्वे । ईजे । ईजिवहे । ईजिमहे । **यष्टेति** ॥ तासि
ब्रश्वादिना जस्य षत्वे घृत्वेन तकारस्य टः । **यक्ष्यति-यक्ष्यते इति** ॥ ब्रश्वादिना जस्य
षत्वे 'षढोः' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । यजतु । यजताम् । अयजत् । अयजत ।
यजेत् । यजेत । आशीर्लिङि आह । **इज्यादिति** ॥ यासुटः कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति
सम्प्रसारणमिति भावः । **यक्षीष्टेति** ॥ आशीर्लिङि आत्मनेपदे प्रथमैकवचने सीयुटि जस्य षत्वे तस्य
कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । **अयाक्षीदिति** ॥ सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । जस्य षः तस्य
कः सस्य ष इति भावः । **अयष्टेति** ॥ अयज् स् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे
जस्य षः घृत्वेन तकारस्य ट इति भावः । अयक्षाताम् । अयक्षत । अयक्ष्यत् । अयक्ष्यत ।
डु वप् बीजसन्ताने इति ॥ प्ररोहार्थम्बीजानां क्षेत्रेषु प्रक्षेपणे इत्यर्थः । तदाह । **क्षेत्रे**
विकिरणमिति ॥ वपिः प्रकिरणार्थ इति 'सन्त्यडोः' इत्यत्र भाष्यम् । **गर्भाधानञ्चेति** ॥
"अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः" इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः ।
अयं छेदनेऽपीति ॥ वर्तते इति शेषः । **केशान् वपतीति** ॥ छिनत्तीत्यर्थः । अनिडयम् ।
उवापेति ॥ 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यकित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । किति तु 'वचि-
स्वपि' इति द्वित्वात्प्राक्सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊपतुः । ऊपुः । उवपिथ । उवपथ । ऊपथुः ।
ऊप । उवाप-उवप । ऊपिव । ऊपिम । **ऊपे इति** ॥ ऊपाते । ऊपिरे । ऊपिषे । ऊपाथे ।
ऊपिष्वे । ऊपे । ऊपिवहे । ऊपिमहे । **वप्तेति** ॥ वप्स्यति । वप्स्यते । वपतु । वपताम् ।
अवपत् । अवपत । वपेत् । वपेत । **उप्यादिति** ॥ आशिषि यासुटः कित्त्वात् 'वचिस्वपि'
इति सम्प्रसारणम् । **वप्सीष्टेति** ॥ सीयुटि रूपम् । **प्रण्यवाप्सीदिति** ॥ छुडि परस्मैपदे
सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । 'नेर्गद' इति णत्वम् । अवाप्ताम् । अवाप्सुः । **अवप्तेति** ॥ आत्म-
नेपदे छुडि 'झलो झलि' इति सलोपः । अवप्साताम् । **वह प्रापणे इति** ॥ अयमनिट् ।
वहति-वहते । **उवाहेति** ॥ 'लिट्यभ्यासस्य' इति किति अभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति
भावः । किति 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊहतुः । ऊहुः । भारद्वाजनियमा

उवाह । उवहिथ । ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ (सू २३५७) । उवाढ । ऊहे ।
वोढा । वक्ष्यति-वक्ष्यते । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ ।
अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढम् । वम १००५ निवासे । परस्मै-
पदी । वसति । उवास ।

२४१० । शासिवसिघसीनाञ्च । (८-३-६०)

इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊपतुः । ऊपुः । उवसिथ-
उवस्थ । वस्ता । ‘सः स्यार्धधातुके’ (सू २३४२) वत्स्यति । उष्यात् ।
अवात्सीत् । अवात्ताम् । वेच् १००६ तन्तुसन्ताने । वयति-वयते ।

स्थलि वेद् । तदाह । उवहिथेति ॥ ‘न शसदद्’ इति निषेधात् । ‘थलि च सेटि’ इति न भवति ।
अथ थलि अनिदृपक्षे आह । सहिवहोरोदवर्णस्येति ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ओत्स्याङ्लोपे
परत इत्यर्थः । ङ्लोप इति दीर्घम्बाधित्वा ओत्त्वमिति भावः । उवाढेति ॥ उवह् थ इति
स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्त्वञ्चेति भावः । ऊहधुः । ऊह । उवाह-उवह । ऊहिव ।
ऊहिम । क्वादिनियमादिद् । ऊहे इति ॥ ऊहाने । ऊहिरे । ऊहिपे । ऊहाथे । ऊहिध्वे ।
ऊहे । ऊहिवहे । ऊहिमहे । वोढेति ॥ तासि ङत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्त्वञ्च । लुटि स्ये
हस्य ङः तस्य कः षत्वम् । तदाह । वक्ष्यति-वक्ष्यते इति ॥ वहतु । वहताम् । अव-
हत् । अवहत । वहेत् । उवाह । अवाक्षीदिति ॥ ङत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्त्वञ्चेति भावः ।
अवोढामिति ॥ ‘झलो झल्लि’ इति सलोपे ङत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्त्वञ्चेति भावः ।
अवाक्षुरिति ॥ उसि सिचि वृद्धौ ङकपाः । अवाक्षीः । अवोढम् । अवोढ । अवाक्षम् ।
अवाक्ष्व । अवाक्ष्म । अवोढेति ॥ लुङि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषकवचने अवह् स् त इति
स्थिते सलोपः ङत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्त्वञ्च । अवक्षातामिति ॥ आतामि सिचि ङकषा
इति भावः । अवक्षतेति ॥ ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इत्यदादेशः । अवोढुमिति ॥ अवक्षि ।
अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि । अवक्ष्यत् । अवक्ष्यत । इति बहुव्यन्ताः स्वरितेतां गताः । वसधातु-
रनिद् । अकिति लिटि परे ‘लिट्यभ्यासस्य’ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । तदाह । उवासे-
ति ॥ किति तु ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणे कृते ऊम् अनुम् इति स्थिते सकारस्य आदेश-
प्रत्ययावयवत्वाभावादप्राप्ते षत्वे । शासिवसि ॥ ‘सहेस्साडस्सः’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्त-
मनुवर्तते । ‘इण्कोः’ इति ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इति चाधिकृतम् । तदाह । इण्कवर्गा-
भ्यामिति ॥ भारद्वाजनियमास्थलि वेद् इति मत्वा आह । उवसिथ-उवस्थेति ॥ ‘न
शसदद्’ इति निषेधात् । ‘थलि च सेटि’ इति न भवति । ऊषधुः । ऊष । उवास-उवस ।
ऊषिव । ऊषिम । क्वादिनियमादिद् । वस् स्यतीति स्थिते आह । सस्स्यार्धधातुके इति ॥
अनेन सकारस्य तकार इति भावः । वसतु । अवसत् । वसेत् । उष्यादिति ॥ आशीर्लिङि
यासुटः कित्वात् वस्य सम्प्रसारणे ‘शासिवसि’ इति षत्वमिति भावः । अवात्सीदिति ॥ सिचि

२४११ । वेजो वयिः । (२-४-४१)

वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।

२४१२ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चति-
पृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च । (६-१-१६)

एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्ते ।

२४१३ । लिटि वयो यः । (६-१-३८)

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ।

२४१४ । वश्चास्यान्यतरस्यां किति । (६-१-३९)

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयेस्तासावभा-

हलन्तलक्षणवृद्धौ सस्य तकारः । अवात्तामिति ॥ अवस् स् तामिति स्थिते वृद्धौ 'झलो झलि' इति सलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकाराद्यार्धधातुकपरत्वात् धातुसकारस्य 'सस्ति' इति तकारः । वस्तुतस्तु सिज्जोपस्यासिद्धत्वात् 'सस्ति' इति 'तकारे सिज्जोप इति बोध्यम् । अवात्सुः । अवात्सीः । अवात्तम् । अवात्त । अवात्सम् । अवात्स्व । अवात्स्म । अवत्स्यत् । वेङ्धातुरनिट् । अित्वा-
दुभयपदा । तन्तुसन्तानः पटनिर्माणार्थन्तन्तूनान्तिर्यगतिर्यक्प्रसारणविशेषः । वयति-वयते
इति ॥ शपि गुणयादेशौ । वेजो वयिः ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । वा स्याल्लिट्तीति ॥
'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः । उच्चारणार्थः इति ॥ इकारस्य
इत्संज्ञकत्वे तु नुम् स्यादिति भावः । उवायेति ॥ णलि वयादेशे यजादित्वादकिति लिटि परे
'लिट्यभ्यासस्य' इति वकारस्य सम्प्रसारणे उपधावृद्धिरिति भावः । अत्र यकारस्य तु न
सम्प्रसारणम् । 'लिटि वयो यः' इति तन्निषेधस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यपि
णलि वयादेशाभावेऽपि द्वित्वे अभ्यासस्य सम्प्रसारणे 'अचो ङिति' इति वृद्धौ आयादेशे
उवायेति सिद्ध्यति । तथापि ऊयतुरित्याद्यर्थं वयादेशस्य आवश्यकत्वादिहापि वयादेशो
न्याय्यत्वादुपन्यस्तः । वे अनुस् इति स्थिते वयादेशे कृते । ग्रहिज्या ॥ चकारेण 'वचिस्वपि-
यजादीनाम्' इत्यतः कितीति समुच्चीयते । घ्यङ्सम्प्रसारणमित्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते ।
तदाह । एषामित्यादि ॥ अत्र परस्मैपदिग्रह्यादिसाहचर्यात् 'अयवयपय' इति पठित-
स्यात्मेनेपदिनो वयेर्न ग्रहणम् । यजादित्वादेव वयेः सम्प्रसारणे सिद्धे अत्र वयग्रहणं स्प-
ष्टार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । इति यकारस्य प्राप्ते इति ॥ 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्'
इति लिङ्गान्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणमिति विज्ञानाद्यकारस्य सम्प्रसारणे प्राप्ते सतीत्यर्थः ।
लिटि वयो ॥ सम्प्रसारणञ्चेति ॥ 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
भावः । तथा च यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधे वकारस्य सम्प्रसारणमिति भावः । तदाह । ऊय-
तुरिति ॥ वश्चास्य ॥ 'लिटि वयो यः' इत्यनुवर्तते । तदाह । वयो यस्येत्यादि ।

वात्थलि नित्यमिड् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन भित्त्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ।

२४१५ । वेजः । (६-१-४०)

वेजो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ-ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीन् । व्येञ् १००७ संवरणे । व्ययति । व्ययते ।

उवयिथेति ॥ अकित्त्वान्न वः । अजन्तत्वादकारवत्त्वान्न थलि इष्णिपेधमाशङ्क्याह । वयेस्तासावभावात्थलि नित्यमिडिति ॥ वयेल्लिख्येव विहितत्वेन तासावभावात् 'अच-स्तास्वत्' इति 'उपदेशेऽल्लटः' इति च इष्णिपेधाप्रसक्त्या क्वादिनियमान्नित्यमिडित्यर्थः । 'यस्तासावस्ति नित्यानिड् च' इति भाष्यम् । ऊयथुः-ऊवथुः । ऊय-ऊव । उवाय-उवय । ऊयिव-ऊविव । उयिम-ऊविम । नेनु वयेरल्लिट्त्वात् कथमुभयपदित्त्वमित्यत्र आह । स्थानिवद्भावेनेति । ऊये-ऊवे इति ॥ 'वश्चाभ्यामन्यतरस्याम्' इति वत्वविकल्पः । वत्वाभावे 'लिटि वयो यः' इति यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । वकारस्य 'ग्रहिज्या' इति 'वचिस्वपि' इति वा सम्प्रसारणम् । ऊयाने । ऊयिरे । ऊयिपे । ऊयाथे । ऊयिध्वे । ऊये । उयिवहे । ऊयिमहे । क्वादिनियमादिट् । एवं ऊवाने । ऊविरे । इत्यादि । वयादेशाभावे इति ॥ यजादित्वात् 'लिख्यभ्यासस्य' इति 'वाचिस्वपि' इति च सम्प्रसारणे सतीति शेषः । वेजः ॥ 'लिटि वयो यः' इत्यतो लिट्ति 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतो न सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह । वेजो नेति ॥ अत्र कर्त्तानि चानुवर्तते । तदाह । ववाविति ॥ णलि सम्प्रसारणनिषेधे 'आदे च उपदेशे' इत्यात्वे 'आत औ णलः' इत्यौ-भावे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ रूपम् । ववतुरिति ॥ 'आदेचः' इत्यात्मे 'आतो लोपः' । एवं ववुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेड् । वेजस्तासावनिट्कत्वात् । तदाह । वविथ-ववाथेति ॥ इट्पक्षे अकित्त्वेऽपि इट्परत्वादाहोप इति भावः । ववथुः । वव । ववौ । वविव । वविम । क्वादिनियमादिट् । ववे इति ॥ ववाते । वविरे । वविपे । ववाथे । वविध्वे । ववे । वविवहे । वविमहे । वातेति ॥ लुटि तासि आत्वम् । वास्यति । वास्यते । वयतु । वयताम् । अवयत् । अवयत । वयेत् । वयेत । ऊयादिति ॥ आशीर्लिङि यामुटि आत्वे कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । वासी-ष्टेति ॥ आशीर्लिङि आत्मनेपदे सीयुटि आत्वे रूपम् । वासीयास्ताम् । अवासीदिति ॥ आत्वे कृते इट् सकौ । अवास् इस् ईदिति स्थिते 'इट् ईटि' इति सिज्लोपः । अवासिष्ठा-मित्यादि । आत्मनेपदे, अवास्त । अवासातां, इत्यादि । अवास्यत् । अवास्यत । व्येञ् । संवरणे इति ॥ भित्त्वाडुभयपदी । अनिड् । व्ययति-व्ययते इति ॥ शपि गुणाय-

२४१६ । न व्यो लिटि । (६-१-४६)

व्येब आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि ह्लादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । ‘इड्यर्त्ति—’ (सू २३८४) इति नित्यमिड् । विव्यायिथ । विव्याय-विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त । हेब् १००८ स्पर्धायां शब्दे च । ह्वयति । ह्वयते ।

देशौ । णलादौ तु आत्वे विव्यौ विव्यतुरित्यादि प्राप्तम् । तत्राह । न व्यो लिटि ॥ व्ये इत्यस्य कृतात्त्वस्य षष्ठ्यन्तस्य व्यः इति निर्देशः । आत्त्वमिति ॥ ‘आदेच उपदेशे’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । वृद्धिरिति ॥ णलि व्ये अ इति स्थिते ‘अचो ङिति’ इति वृद्धिरित्यर्थः । तथाच व्यै अ इति स्थितम् । ननु तत्र द्वित्वे ‘लित्वभ्यासस्य’ इत्यभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उत्तरखण्डस्य आधादेशे विव्याय इति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम् । सम्प्रसारणात्प्राक् परत्वात् ह्लादिशेषेण यकारस्य निवृत्तौ वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सति उ-व्यायेत्यापत्तेरित्यत आह । परमपीति ॥ उभयेषामिति ॥ ‘लित्वभ्यासस्य’ इति सूत्रे उभयेषामिति ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति । अन्यथेति ॥ ‘वचिस्वपिथजादीनाम्’ इत्यस्य ‘ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृजतिनाम्’ इत्यस्य च स्वरितत्वादेवात्रानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्लित्वभ्यासस्य इत्यत्र उभयेषां ग्रहणं पुनर्विधानार्थम् । तथाच वच्यादीनां ग्रह्यादीनाम्भ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटिति द्विविधानं लब्धम् । तत्र द्वितीयं विधानं नियमार्थम् । उभयेषामभ्यासस्य सम्प्रसारणमेव स्यान्नेतरदिति । तेनाभ्यासे एतत्सम्प्रसारणविषये कार्यान्तरनिवृत्तिस्सिद्धेत्यर्थः । तथाच प्रकृते अभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे सिद्धं रूपमाह । विव्यायेति । विव्यतुः । विव्युः इति ॥ ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणे द्वित्वे यणिति भावः । थलि भारद्वाजनिगमादिद्विकल्पमाशङ्क्याह । इड्यर्त्तीति ॥ विव्यायिथेति ॥ अकित्वाद्भ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । विव्यथुः । विव्य । विव्याय-विव्ययेति ॥ अकित्वाद्भ्यासस्य सम्प्रसारणे णित्त्वविकल्पाद्विकल्प इति भावः । विव्यिव । विव्यिम । विव्ये इति ॥ कित्वात् ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे वि इत्यस्य द्वित्वे यणिति भावः । विव्याते । विव्यिरे । विव्यिषे । विव्याथे । विव्यिष्वे । विव्ये । विव्यिवहे । विव्यिमहे । व्यातेति ॥ तासि एकारस्य आत्त्वम् । व्यास्यति । व्ययतु । व्ययताम् । अव्ययत् । अव्ययत । व्ययेत् । वीयादिति ॥ कित्वात् ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घः । वीयास्ताम् । व्यासीष्टेति ॥ आशीर्लिङि सीयुटि आत्त्वम् । अव्यासीदिति ॥ लुङि सिचि आत्वे इड्यकोः सिज्जलोपः । अव्यासिष्टमित्यादि । अव्यास्तेति ॥ लुङि आत्मनेपदे अव्ये स् त इति स्थिते आत्त्वमिति भावः । अव्यासातामित्यादि । अव्यास्यत् । अव्यास्यत । हेब् धातुरनिड् । अित्वाद्भुभयपदी । शब्दे चेति ॥

२४१७ । अभ्यस्तस्य च । (६-१-३३)

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्येजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ-जुहविथ । जुहुवे । ह्याता । ह्यात । ह्यासीष्ट ।

२४१८ । लिपिसिचिह्वश्च । (३-१-५३)

एभ्यश्चल्लेरङ् स्यात् ।

२४१९ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । (३-२-५४)

‘आतो लोपः’ (सू २३७२) । अहन् । अहताम् । अहन् । अहन्त । अह्नास्त ।

आकारणार्थः आगच्छेत्यादिशब्दोऽत्र विवक्षितः । ह्वयति-ह्वयते इति ॥ यपि गुणयादेशौ । णलादौ अकिति ‘लित्वभ्यासस्य’ इति अभ्यासस्यैव सम्प्रसारणं प्राप्तं । अभ्यस्तस्य च ॥ ‘हः सम्प्रसारणम्’ इत्यनुवर्तते । ह इति कृतात्त्वस्य हे इत्यस्य पष्ठ्यन्तम् । तथाच अभ्यस्तीभूतस्य हेजः सम्प्रसारणमिति लभ्यते । तथा सति णलि हे अ इति स्थिते द्वित्वे कृते ‘उभे अभ्यस्तम्’ इत्यभ्यस्तसंज्ञायामुत्तरखण्डस्य सम्प्रसारणे कृते पूर्वखण्डस्याभ्यासस्य ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति निषेधः स्यादित्यत आह । अभ्यस्तीभविष्यतः इति ॥ ननु यद्यभ्यस्तीभविष्यतो हेजः सम्प्रसारणं तर्हि द्वित्वं बाधित्वा परत्वात्सम्प्रसारणे सति ‘विप्रातिषेधे यद्बाधितन्तद्बाधितम्’ इति न्यायात् द्वित्वम् स्यादित्यत आह । ततो द्वित्वमिति ॥ सम्प्रसारणानन्तरं द्वित्वमित्यर्थः । ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्’ इति भावः । तथाच णलि आत्वे कृते सम्प्रसारणे पररूपे हु इत्यस्य द्वित्वे ‘कुहोश्चुः’ इति श्चुत्वे तस्य जद्वे ‘अचो ङिति’ इति वृद्धौ आवादेशे परिनिष्ठितं रूपमाह । जुहावेति । जुहुवतुरिति ॥ अनुसि आत्वे आल्लोप-म्बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् ‘अभ्यस्तस्य च’ इत्यनेन सम्प्रसारणे ‘वार्णादाङ्गम्बलायः’ इत्यस्यानित्यतया अन्तरङ्गात्पूर्वरूपे कृते द्वित्वे उवडिति भावः । यद्यपि किति ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि अकिति आवश्यकमभ्यस्तस्यचेत्येतत् न्याय्यत्वादिहापि भवतीति बोध्यम् । एवं जुहुवुः । भारद्वाजिनियमात्थलि वेद् । तदाह । जुहोथ-जुहविथेति ॥ जुहुवथुः । जुहुव । जुहाव-जुहव । जुहुविव । जुहुविम । कादिनियमादिद् । जुहुवे । जुहुवाते । जुहुविरे । जुहुविषे । जुहुवाथे । जुहुविष्वे । जुहुवे । जुहुविवहे । जुहुविमहे । ह्यातेति ॥ तासि आत्वम् । ह्यास्यति । ह्यास्यते । ह्यतु । ह्यताम् । अह्यत् । अह्यत । ह्येत् । ह्येत । ह्य्यादिति ॥ आशीर्लिङि आत्वे यासुटि कित्वात् ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घ इति भावः । ह्यासीष्टेति ॥ आशीर्लिङि सीयुटि रूपम् । लुङि विशेषमाह । लिपिसिचि ॥ लिपि सिचि ह्य एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । ‘च्लेः सिच्’ इत्यतः च्लेरिति ‘अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः’ इत्यतः अडिति चानुवर्तते । तदाह । एभ्यः इति ॥ इदम्परस्मैपदविषयम् । आत्मनेपदे विकल्पविधानात् । तदाह । आत्मनेपदेषु । आतो लोपः इति ॥ अह्ना अ त् इति स्थिते ‘आतो लोप इटि च’ इत्याल्लोप इत्यर्थः । अह्नादिति ॥ अहताम् ।

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद १००९ व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति ।
उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । ‘वदव्रज—’ (सू २२६७)
इति वृद्धिः । अवादीत् । टु ओ श्वि १०१० गतिवृद्धयोः । श्वयति ।

२४२० । विभाषा श्वेः । (६-१-३०)

श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः ।
‘श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः’ (वा ३४६२) । तेन ‘लिट्यभ्यासस्य—’

अह्वन्तित्यादि । अह्वतेति ॥ छुडि आत्मनेपदे अङि रूपम् । अह्वेताम् । अह्वन्तेत्यादि ।
अङ्भावपक्षे त्वाह । अह्वास्तेति ॥ अह्वासाताम् । अह्वासत इत्यादि । अह्वास्यत् । अह्वास्यत ।
वद व्यक्तायां वाचीति ॥ अज्ज्ञात्वभागेन स्पष्टोच्चारणे इत्यर्थः । सेडयम् । अच्छ वदति ।
अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये । अभिमुखं वदतीत्यर्थः । ‘अच्छ गत्यर्थवद्देशु’ इति गतित्वादच्छे-
त्यस्य धातोः प्रागेव प्रयोग इति भावः । अकिति लिटि द्वित्वे ‘लिट्यभ्यासस्य’ इति सम्प्रसारणमिति
मत्वा आह । उवादेति ॥ किति लिटि तु ‘वचिस्वपियजादीनाम्’ इति द्वित्वात्प्राक् सम्प्र-
सारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । ऊदतुरिति । उवदिथेति ॥ द्वित्वे अभ्यासस्य
सम्प्रसारणमिति भावः । ऊदथुः । ऊद । उवाद-उवद । ऊदिव । ऊदिस । वदितेति ॥
तासि इट् । वदिष्यति । वदतु । अवदत् । वदेत् । उद्यादिति ॥ आशीर्लिङि यासुटः कित्वात्
‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणमिति भावः । अवादीत् इत्यत्र हलन्तलक्षणवृद्धेः ‘नेटि’ इति निषेधेऽपि
‘अतो हलादेः’ इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य वदधातोः पृथक् ग्रहणाद्वृद्धिरित्यभिप्रेत्याह । वदव्रजेति
वृद्धिरिति ॥ एतदर्थमेव ‘वदव्रजहलन्तस्य’ इत्यत्र वदधातोः पृथक् ग्रहणमिति भावः । टु
ओ श्वि इति ॥ टुरोकारश्चेत् । श्वयतीति ॥ शपि गुणयादेशौ । लिटि तु अकिति णलादौ
‘लिट्यभ्यासस्य’ इत्यभ्यासस्य नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते किति तु अनुसादौ द्वित्वात्प्राक् ‘वचिस्वपि’ इति
नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते आह । विभाषा श्वेः ॥ सम्प्रसारणमिति ॥ ‘प्यङस्सम्प्रसारणम्’
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लिटि यङि चेति ॥ ‘लिङ्यङोः’ इत्यनुवृत्तेरिति भावः । शुशा-
वेति ॥ णलि अभ्याससम्प्रसारणं बाधित्वा द्वित्वात्प्रागेव परत्वाद्नेन सम्प्रसारणे कृते ततो द्वित्वे
वृद्ध्यावादेशाविति भावः । अकित्वाद्वाचिस्वपीत्यस्य नात्र प्राप्तिः । तथाच लिङ्त्वैकवचनेषु द्वित्वात्
प्रागप्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । शुशुवतुरिति ॥ लिटि तु द्विवचनबहुवचनेषु
द्वित्वात्प्राक् वचिस्वपीति सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । तथाच उभयत्र विभाषेयम् । यङ्शे
त्वप्राप्तविभाषेयम् । शोशूयते । शोश्वीयते । तत्र णलि एतत्सम्प्रसारणाभावपक्षे श्वि इत्यस्य
द्वित्वानन्तरमभ्याससम्प्रसारणे शुश्वाय इति प्राप्ते आह । श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः
इति ॥ लिट्यभ्याससम्प्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तथाच श्वि इत्यभ्यासस्य सम्प्र-
सारणाभावादभ्यासे इकार एव श्रूयते इत्याह । तेनेति ॥ शूयादिति ॥ आशीर्लिङि यासुटः

(सू २४०८) इति सम्प्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । 'जृस्तम्भु—' (सू २२९९) इत्यङ् वा ।

२४२१ । श्वयतेरः । (७-४-१८)

श्वयतेरिकारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्व-
न् । 'विभाषा धेट्श्वयोः' (सू २३७५) इति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् ।
'ह्ययन्त—' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः ।
भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसङ्ग्रहः । इति भ्वादयः ।

२४२२ । ऋतेरीयङ् । (३-१-२९)

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । 'जुगुप्सायामयं धातुः' इति

कित्त्वाद्धचिस्वपीति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । लुङि विशेष-
माह । जृस्तम्भिवति ॥ तथाच अश्वि अ त् इति स्थिते इयङि प्राप्ते । श्वयतेरः ॥ श्वयतेः
अः इति च्छेदः । श्वयतेरिति शितपा निर्देशः । श्विधातोरित्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य इकार-
स्येति लभ्यते । 'ऋदृशोऽङि' इत्यतः अङीत्यनुवर्तते । तदाह । श्वयतेरिकारस्येति ॥ अश्व अ
त् इति स्थिते सवर्णदीर्घमाशङ्क्याह । पररूपमिति ॥ आर्धधातुकोपदेशे अदन्तत्वाभावात् न
अल्लोपः । अश्वन्निति ॥ अश्वः । अश्वतम् । अश्वत । अश्वम् । अश्वान् । अश्वाम् । अङ्भाव-
पक्षे त्वाह । विभाषेति ॥ इयङिति ॥ 'चङि' इति द्वित्वमित्यपि ज्ञेयम् । तदाह । अशिश्विय-
दिति ॥ अङ्श्वङ्श्वभावे तु अश्वि ईत् इति स्थिते इकारस्य सिचि वृद्धौ सत्यां आयादेशे अश्वयी-
दिति प्राप्ते आह । ह्ययन्तेति न वृद्धिरिति ॥ श्विग्रहणादिति भावः । नच 'नेटि' इत्येव
सिचि वृद्धेः निषेधसिद्धेः पृथक् श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'नेटि' इति निषेधस्य हलन्तलक्षण-
वृद्धिमात्रविषयत्वात् । नच अश्वि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्ध्यपेक्षया परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च इकारस्य
गुणे एकारे कृते इगन्तत्वाभावेन सिचि वृद्ध्यप्राप्त्या अयादेशे कृते यान्तत्वादेव हलन्तलक्षण-
वृद्धेर्निषेधसिद्धेः 'ह्ययन्त' इत्यत्र श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अनवकाशतया अपवादत्वेन गुणभ्वा-
धित्वा सिचि वृद्धेः प्राप्तौ तन्निषेधार्थत्वादित्यलम् । वृदित्यस्य व्याख्यानं यजादयो वृत्ता इति ।
ननु भ्वादयो वृत्ता इति कुतो न व्याख्यायते इत्यत आह । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः इति ॥
चुलुम्पतीति ॥ चुलुम्पधातुर्लोपार्थकः तस्यापि भ्वादिगणे पाठात् शच्चिकरणत्वमिति भावः ।
इति भ्वादयः इति ॥ नचैवं सति 'अद भक्षण' इत्यादीनां वक्ष्यमाणानां धातुत्वं कथमित्या-
शङ्क्य शच्चिकरणाः भ्वादयस्समाप्ता इत्यर्थात् । ऋतेरीयङ् ॥ ऋतेर्धातुपाठे अदर्शनादाह ।
ऋतिः सौत्रः इति ॥ स्वार्थे इति ॥ अर्थविशेषस्यानिर्देशादिति भावः । तकारान्तो धातु-
रयमिका निर्दिष्टः न त्विकारान्तः । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे ईकारोच्चारणवैयर्थ्यात् । नच

बहवः । ‘कृपायां च’ इत्येके । ‘सनाद्यन्ताः—’ (सू २३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयाञ्चक्रे । आर्धधातुकविवक्षायां तु ‘आयादय आर्धधातुके वा’ (सू २३०५) इतीयङभावे ‘शेषात्कर्तरि—’ (सू २१५९) इति परस्मै-पदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ।

। इति तिङन्तभ्वादिप्रकरणम् ।

इदन्तत्वे सति ‘एरनेकाचः’ इति यण् स्यादिति वाच्यम् । एवमपि ऋतेडर्थः इति ड्यप्रत्यये कृते ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घेणैव सिद्धे ईयङ्ङिधिवैयर्थ्यात् । एके इति ॥ अन्ये इत्यर्थः । ऋतीयते इति । ईयङोऽदन्तत्वात् शपि पररूपम् । ऋतीयाञ्चक्रे इति ॥ ‘कास्प्रत्ययात्’ इत्याम् । ऋतीयिता । ऋतीयिष्यते । ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतीयेत । ऋतीयिषीष्ट । आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत । आनर्तेति ॥ ऋत् इति तकारान्तात् लिटि णलि द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे ह्रस्वादिशेषे ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घे ‘तस्मान्नुङ्ङिह्रस्वः’ इति नुट् । नुङ्ङिधौ ऋकारैकदेशो रेफो ह्रस्वेन गृह्यते इति उक्तेरिति भावः । आनृततुः । आनृतुः । अनिट्सु अस्यापाठात् थलि नित्यमिट् । आनर्तिथम् । आनृतथुः । आनृत । आनर्त । आनृतिव । आनृतिम । अर्तिता । अर्तिष्यति । ऋत्यात् । आर्तीदिति ॥ ‘इट ईटि’ इति सिज्जलोपः । आडागमः । अर्तिष्यत् ॥

इति श्रीसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
वामुदेवदीक्षितविरचितायां बालमनोरमायां
॥ शब्दिकरणनिरूपणम् ॥

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ लिङन्तादादिप्रकरणम् ॥

अद १०११ भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ।

२४२३ । अदिप्रभृतिभ्यः शपः । (२-४-७२)

लुक्स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ।

२४२४ । लिट्यन्यतरस्याम् । (२-४-४०)

अदो घस्ल वा स्याल्लिटि । जघास । * गमहन—' (सू २३६३) इत्युप-
धालोपः । तस्य चर्चिधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्धस्य चत्वंम् । 'शासिवसि—'
(सू २४१०) इति षत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः । घसेस्तासावभावात्थलि नित्य-

अथ लुग्विकरणान् धातून्निरूपयितुमुपक्रमते । अद भक्षणे इति ॥ अनिङ्यम् । अदि-
प्रभृतिभ्यः ॥ 'प्यक्षत्रियार्षवितः' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्याभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं
व्याचष्टे । लुक् स्यादिति ॥ अदिप्रभृतिभ्यः परस्य शपो लुगिति फलितम् । अत्तीति ॥
शपो लुकि दस्य चत्वेन तकारः । एवमत्त इत्यपि । अदन्तीति ॥ एतदर्थमेव 'झोऽन्तः'
इत्यत्र अकारादिरादेश आश्रितः । अत्ति । अत्थः । अत्थ । अद्भि । अद्भः । अद्भः । लिट्य-
न्यतरस्याम् ॥ 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इति 'लुङ्सनोर्धस्लृ' इत्यतो घस्लृ इति
चानुवर्तते । तदाह । अदः इति ॥ आदेशे लृकार इत् । घसादेशः अनिट् । जघासेति ॥
अकित्त्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपो नेति भावः । जघस् अनुसिति स्थिते आह । गमहने-
त्युपधालोपः इति ॥ 'असंयोगात्' इति कित्वादिति भावः । जघस् अनुसिति स्थिते
घकारस्य चत्वं वक्ष्यन् उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह । तस्येति ॥ उपधालोपस्येत्यर्थः ।
जघस् अनुसिति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादाह । शासीति ॥ थलि तु
क्रादिनियमान्नित्यमिदं । 'उपदेशेऽन्तः' इति निषेधस्य तासौ नित्यानिङ्विषयत्वात् । घस् तु
तासौ न विद्यत एव कुतस्तस्य तासावनिट्कत्वम् । 'यस्तासावस्ति अनिट् च' इति हि भाष्यम् ।
तदाह । घसेस्तासाविति । जघसिथेति ॥ जक्षथुः । जक्ष । जघास-जघस । जक्षिव ।

मिट् । जघसिथ । आद । आदतुः । ‘इडत्यर्त्ति—’ (सू २३८४) इति नित्य-
मिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ।

• २४२५ । हुञ्जलभ्यो हेर्धिः । (६-४-१०१)

होञ्जलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अदानि ।

२४२६ । अदः सर्वेषाम् । (७-३-१००)

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत् । आत्ताम् ।
आदन् । आदः । आत्ताम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्य । अद्यात् । अद्या-
ताम् । अद्युः । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ।

२४२७ । लुङ्सनोर्धस्लृ । (२-४-३७)

अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च । लृदित्त्वादङ् । अघसत् । हन १०१२
हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ।

जक्षिम । घसादेशाभावपक्षे त्वाह । आदेति ॥ थलि भारद्वाजनियमादिङ्किले प्राप्ते आह ।
इडत्यर्त्तीति । आदिथेति ॥ आदथुः । आद । आद । आदिव । आदिम । अत्ता ।
अत्स्यतीति ॥ अनिट् । दस्य तः । अतु-अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु । अद् हि इति स्थिते
‘ज्ञयो होऽन्यतरस्याम्’ इति हकारस्य पूर्वसवर्णविकल्पेन धकारविकल्पे प्राप्ते । हुञ्जलभ्यो
हेर्धिः ॥ झलन्तेभ्यः इति ॥ अङ्गविशेषणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः ।
रुदिहीत्यत्र तु न । निर्दिश्यमानहेरिटा व्यवहितत्वात् । इट्सहितस्य त्वनिर्दिश्यमानत्वादिति
भाष्ये स्पष्टम् । अत्तादिति ॥ धित्वात् परत्वात्तात्तङ् । तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वेऽपि न
पुनर्धित्वम् । ‘विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव’ इति न्यायात् । अत्तम् । अत्त । अदा-
नीति ॥ ‘आडुत्तमस्य’ इत्याडागमः । एतदर्थमेव आडागमे दीर्घोच्चारणमिति भावः । अदाव ।
अदाम । लङि आद् त् इति स्थिते । अदः सर्वेषाम् ॥ अद इति पञ्चमी । ‘तस्मादित्युत्तरस्य
इति परिभाषया परस्येति लभ्यते । ‘गुणोऽपृक्ते’ इत्यतः अपृक्ते इति ‘तुरुस्तु शम्यमः’ इत्यत-
स्सार्वधातुके इति चानुवर्तते । सप्तमीद्वयश्च षष्ठा विपरिणम्यते । ‘अङ् गार्ग्यगालवयोः’ इत्यतः
अङिल्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवयोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये सर्वेषामिति । तदाह । अदः परस्ये-
त्यादिना ॥ टित्त्वादायवयवः । तदाह । आददिति ॥ आत्तामिति ॥ अपृक्तग्रहणा-
न्नाडागम इति भावः । विधिलिङि रूपमाह । अद्यादिति ॥ शपो लुकि अतः परत्वाभावात्
‘अतो येयः’ इति नेति भावः । मिपः अमि यासुटि सलोपे सवर्णदीर्घे अद्याम् । अद्याव ।
अद्याम । आशीर्लिङि अद्यादिति सिद्धवत्कृत्याह । अद्यास्तामिति ॥ लुङि अद् स् त् इति
स्थिते । लुङ्सनोर्धस्लृ ॥ ‘अदो जग्धिः’ इत्यतः अद इत्यनुवर्तते । तदाह । अदेरिति ॥
लृदित्वस्य प्रयोजनमाह । लृदित्त्वादिति ॥ हनधातुरनिट् । प्रणिहन्तीति ॥ शपो लुक् ।

२४२८ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झालि क्ति । (६-४-३७)

‘अनुनासिक—’ इति लुप्तषष्ठीकं पदं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ति परे । यमिरमिनमिगमिह-
निमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनुक्षणुक्षिणुकणुघृणुवनुमनु तनोत्यादयः ।
हतः । घ्नन्ति ।

२४२९ । वमोर्वा । (८-४-२३)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः ।

नस्यानुस्वारपरसवर्णौ । ‘नेर्गद’ इति णत्वम् । अनुदात्तोपदेश ॥ ऊदृदन्तैरित्यादिभि-
स्सङ्गृहीता अनुदात्तोपदेशाः वनतिर्भौवादिकः तनोत्यादयस्तु ‘तनु विस्तारे’ इत्यादिना पठिष्य-
न्ते । एतेषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् झलादौ विडति इति प्रतीयमानार्थः । एवं सति मुक्त-
मित्यादौ मुच्चादीनामपि मकारादिलोपः स्यात् । तत्राह । अनुनासिकः इति लुप्तषष्ठीकं
पदमिति ॥ एवमप्युक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यादाह । वनतीतरेषां विशेषणमिति ॥ अनु-
दात्तोपदेशानां तनोत्यादीनाञ्चेत्यर्थः । तथाच विशेषणत्वान्नदन्तविधौ अनुनासिकान्तानामनुदा-
त्तोपदेशानान्तनोत्यादीनां वनतेश्चेलेषामन्तस्य लोपः स्यादित्यर्थलाभान्मुक्तमित्यादौ नाति-
प्रसङ्गः । तदाह । अनुनासिकान्तानामित्यादिना ॥ वनधातोस्तु अनुनासिकान्तत्वात्
विशेषणम् । अव्यभिचारादिति भावः । अत्रानुदात्तोपदेशान् अनुनासिकान्तान् दर्शयति ।
यमिरमीति ॥ अनुदात्तोपदेशेषु एतेषामेव षण्णामनुनासिकान्तत्वादिति भावः । अथ तनो-
तीत्यादीननुनासिकान्तान् दर्शयति । तनुक्षणुक्षिण्वति ॥ मनु इत्यन्तं समाहारद्वन्द्वात्
प्रथमैकवचनम् । एतेऽष्टौ तनोत्यादयोऽनुनासिकान्ता इत्यर्थः । ‘तनु विस्तारे’ इत्यारभ्य ‘डू कृष्
करणे’ इत्यन्ता दश धातवस्तनोत्यादयः । तत्र करोतिरनुनासिकान्तत्वाभावादह न गृह्यते ।
‘जनसनखनां सन्झलोः’ इति सनोतेरात्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वान् सोऽप्यत्र न गृहीतः । ‘वनु
याचने’ इति तनादौ पठितम् । तस्य उविकरणतया उदित्वेन च वनतिग्रहणेनाग्रहणात्
तनादौ पठितस्यापि पृथग्रहणम् । तत्र तानादिकस्य वनेरुदित्वात् ‘उदितो वा’ इति क्त्वायामि-
ड्विकल्पात् ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठायामिडभावपक्षे, वतः, वतवान्, इत्युदाहरणम् । वनतेस्तु
भौवादिकस्य उदित्वाभावान्निष्ठायां सेट्कत्वेऽपि क्तिनि वतिरित्युदाहरणम् । ‘तितुन्नतथसि-
सुसरकसेषु च’ इति इष्णिषेधादित्यलम् । हतः इति ॥ तसि अनुदात्तोपदेशानुनासिकान्तत्वा-
न्नकारलोपः । ‘सार्वधानुकमपित्’ इति तसो डित्वात् । घ्नन्तीति ॥ अजादिङित्परकत्वात्
‘गमहन’ इत्युपधालोपे ‘हो हन्तेः’ इति कुत्वेन हस्य घः । हंसि । हथः । हथ । वमोर्वा ॥
‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । ‘रषाभ्यान्नो णः’ इति सूत्रमनुवर्तते ।
‘हन्तेरत्पूर्वस्य’ इत्यतो हन्तेरिति । तदाह । उपसर्गस्थान्निमित्तादिति ॥ णलि जहा-

प्रहणिम्—प्रहन्मि । प्रहण्वः—प्रहन्वः । ‘हो हन्तेः’— (सू ३५८) इति कुत्वम् ।
जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ।

२४३० । अभ्यासाच्च । (७-३-५५)

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ—जघन्थ । हन्ता ।
‘ऋद्धनोः—’ (सू २३६६) इतीट् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ।

२४३१ । हन्तेर्जः । (६-४-३६)

हौ परे आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक् । जहि । हनानि ।
हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहनम् ।

२४३२ । आर्धधातुके । (२-४-३५)

इत्यधिकृत्य ।

२४३३ । हनो वध लिङि । (२-४-४२)

२४३४ । लुङि च । (२-४-४३)

नेति स्थिते आह । हो हन्तेरिति ॥ ‘अभ्यासाच्च’ इत्यपेक्षया अस्यान्तरङ्गत्वेन न्याय्य-
त्वादिति भावः । जघ्नतुरिति ॥ ‘गमहन’ इत्युपधालोपे ‘हो हन्तेः’ इति कुत्वम् । थलि
भारद्वाजनियमादिङ्कल्पे जहनिथ । जहन् थ, इति स्थिते ङित्प्रत्ययपरत्वाभावान्नकारपरत्वा-
भावाच्च ‘हो हन्तेः’ इति कुत्वाप्राप्तौ । अभ्यासाच्च ॥ ‘हो हन्तेः’ इत्यनुवर्तते । ‘चजोःकुचिण्यतोः’
इत्यतः कुग्रहणञ्च । तदाह । अभ्यासात् परस्येत्यादिना । जघनिथ—जघन्थेति ॥
इडभावे नस्यानुस्वारपरसवर्णौ । जघ्नथुः । जघ्न । जघान—जघन । जघ्निव । जघ्निम । लृटि
स्ये इष्णिषेधमाशङ्क्याह । ऋद्धनोरिति ॥ हन् हि इति स्थिते ‘हुझल्भ्यः’ इति धित्वे
प्राप्ते । हन्तेर्जः ॥ ‘शा हौ’ इत्यतः हौ इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । हौ
परे इति ॥ कृते जादेशे ‘अतो हे’ इति हेर्लुङमाशङ्क्य आह । आभीयतयेति । जहीति ॥
हतात् । हतम् । हत । हनानीति ॥ आटः पित्त्वेन डित्वाभावान्नोपधालोप इति भावः । अह-
न्निति ॥ लङ्स्तिपि ‘इतश्च’ इति इकारलोपे ‘संयोगान्तस्य’ इति तकारलोपः । न्याय्यत्वादल्लङ्घ्यादि-
लोपो वा । अहनमिति ॥ अहन्व । अहनम् । झलादिपरकत्वाभावान्नोपधादीर्घः । विधिलिङि
हन्यात् । हन्याताम् इत्यादि । आशीर्लिङि वधादेशं वक्ष्यन्नाह । आर्धधातुके इत्यधि-
कृत्येति ॥ ‘अदो जग्धिः’ इत्यादिविधयो वक्ष्यन्ते इति शेषः । तदधिकारस्थं सूत्रमाह ।
हनो वध ॥ वधेति लुप्तप्रथमाकम् । हनो वधादेशः स्यादार्धधातुके लिङीत्यर्थः । लुङि च ॥

वधादेशोऽदन्तः । ‘आर्धधातुके’ (सू २३०७) इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशोऽकारान्तत्वात् ‘अतो लोपः’ (सू २३०८) । वध्यात् । वध्यास्ताम् । ‘आर्धधातुके’ किम् । विध्यादौ हन्यात् । ‘हन्तेः—’ (सू ३५९) इति णत्वम् । प्रहण्यात् । अवधीत् ।

अथ चत्वारः स्वरितेतः । द्विष १०१३ अप्रीतौ । द्वेष्टि—द्वेष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु—द्वेष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेद् ।

२४३५ । द्विषश्च । (३-४-११२)

लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विषीष्ट । अद्विषन् । दुह १०१४ प्रपूरणे । प्रपूरणं पूरणा-

हनो वधादेशः स्याल्लुङीत्यर्थः स्पष्टः । वधादेशोऽदन्तः इति ॥ धकारादकारो न सुखोच्चारणार्थ इति भावः । तत्प्रयोजनन्तु अनुपदमेव अवधीत् इत्यत्र वक्ष्यते । ननु आशीर्लिङि हन् यादिति स्थिते आर्धधातुके परे कृतस्य वधादेशस्य आर्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वाभावात् कथं वध्यादित्यल्लोप इत्यत आह । विषयसप्तमीति ॥ तथाच आर्धधातुके विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव वधादेशे कृते आर्धधातुकप्रवृत्तिरिति फलितम् । ततश्च आर्धधातुकोपदेशे वधादेशस्य अकारान्तत्वादल्लोपो निर्बाधः । तद् ‘तेनेति ॥ अवधीदिति ॥ सिचि अल्लोपे कृते वधादेशस्य धकारान्ततया एकाच्चेऽपदेशोऽनेकाच्चेन ‘एकाच उपदेशे’ इति निषेधाभावात् सिच इद् । अतो हलादेः’ इति वृद्धिस्तु न भवति । ‘अचः परस्मिन्’ इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । एतदर्थमेव हि वधादेशस्य अदन्तत्वमाश्रितम् । स्वरितेतः इति ॥ उभयपदिन इति फलितम् । द्विष अप्रीताविति ॥ अनिद् । द्वेष्टीति ॥ पित्त्वेन डित्त्वाभावाल्लघूपधगुण इति भावः । द्विष्टः । द्विषन्ति । द्वेक्षि । द्विष्टः । द्विष्ट । द्वेष्मि । द्विष्वः । द्विष्मः । तडि उदाहरति । द्विष्टे इति ॥ डित्त्वान्न गुणः । द्विषाते । द्विषते । द्विक्षे । द्विषाथे । द्विड्ढे । द्विषे । द्विष्वहे । द्विष्महे । षडोरिति षस्य कत्वम्भत्वा आह । द्वेक्ष्यतीति । द्विड्ढीति ॥ हेर्धिः षस्य जश्चेन डः । द्विष्टात् । द्विष्टम् । द्विष्ट । द्वेषाणीति ॥ आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावात् गुणः षात्परत्वाण्णत्वम् । द्वेषाव । द्वेषाम । द्विष्टाम् । द्विषाताम् । द्विषताम् । द्विष्व । द्विषाथाम् । द्विड्ढम् । द्वेषै इति ॥ आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावात् गुण इति भावः । अद्वेडिति ॥ लङस्तिप् गुणः इकारलोपः ‘वाऽवसाने’ इति चत्वरजश्चे इति भावः । अद्विष्टाम् । द्विषश्च ॥ ‘झेर्जुस्’ इति ‘लङ्शकटायनस्य’ इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । लङो झेरिति । अद्विषन्ति ॥ अद्वेद् । अद्विष्टम् । अद्विष्ट । अद्वेषम् । अद्विष्व । अद्विष्म । विधिलिङि परस्मैपदे आह । द्विष्यादिति ॥ द्विष्याताम्, द्विष्युः, इत्यादि । तडि आह । द्विषीतेति ॥ द्विषीयाताम् । द्विषीरन् इत्यादि । आशीर्लिङि द्विष्यास्ताम् इत्यादि । तड्याह । द्विषीष्टेति ॥ ‘लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु’ इति कित्त्वान्न गुणः । द्विषीयास्तामित्यादि । लुङि परस्मैपदे आह ।

भावः । धात्वर्थम्बाधते कश्चित् । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् । अदुग्ध । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षते । 'लुग्वा दुह—' (सू २३६५) इति लुक्पक्षे तथास्वम्बहिषु लङ्दपि । दिह १०१५ उपचये । उपचयो

अद्विक्षदिति ॥ 'शल इषुपधात्' इति क्सः । अद्विक्षताम् । अद्विक्षन् इत्यादि । तडि अद्विक्षत । अद्विक्षाताम् । अद्विक्षन्त इत्यादि । अद्वेक्ष्यत् । अद्वेक्ष्यत । दुह प्रपूरणे इति ॥ अयमनिट् । 'पयो दोग्धि' इत्यादौ प्रकृष्टपूरणस्यार्थस्यानवगमादाह । प्रपूरणं पूरणाभावः इति ॥ ऊधः पूरणप्रतिकूलभाव इत्यर्थः । ऊधसः सकाशात् क्षारणे इति यावत् । ननु प्रपूरणशब्दस्य कुतोऽयमर्थ इत्यत आह । धात्वर्थम्बाधते कश्चिदिति ॥ प्रसिद्धं धात्वर्थं कश्चिदुपसर्गो बाधित्वा अर्थान्तरं नयतीत्यर्थः । दोग्धीति ॥ 'दादेः' इति हस्य घः 'क्षपस्तथोः' इति तकारस्य धकारः घस्य जश्चेन गः । एवं दुग्धः इत्यपि । दुहन्ति । धोक्षीति ॥ हस्य घः चत्वेन कः षत्वमिति भावः । दुग्धः । दुग्ध । दोग्धि । दुह्वः । दुह्वः । लटि आत्मनेपदे आह । दुग्धे इति ॥ घधगाः । दुहाते । दुहते । धुक्षे इति ॥ हस्य घः दस्य भष् धकारः घस्य कः षत्वम् । दुहाथे । धुग्ध्वे इति ॥ हस्य घः भष् घस्य गः । दुह्वहे । दुह्वहे । दुदोह । दुदुहत्तुः । दुदुहुः । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् कादिनियमान्नित्यमिट् । दुदो-हिथ । दुदुहधुः । दुदुह । दुदोह । दुदुहिथ । दुदुहिम । दुदुहे । दुदुहाते । दुदुहिरे । दुदु-हिषे । दुदुहाथे । दुदुहिद्वे-दुदुहिध्वे । दुदुहे । दुदुहिवहे । दोग्धा । धोक्ष्यति । धोक्ष्यते । दोग्ध्वति ॥ दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । दुग्धीति ॥ हेधिः षत्वजश्चे । दुग्धात् । दुग्धम् । दुग्ध । दोहानीति ॥ आटः पित्वादडित्त्वाङ्गुणः । दोहाव । दोहाम । दुग्धाम् । दुहाताम् । दुहताम् । धुक्षेति ॥ घत्वं भष् जश्चत्वेन षत्वम् । दुहाथाम् । धुग्ध्वमिति ॥ हस्य घः भष् घस्य जश्चत्वम् । दोहै इति ॥ आटः पित्वादकित्त्वाङ्गुण इति भावः । दोहा-वहै । दोहामहै । लङि परस्मैपदे आह । अधोगिति ॥ तिप् इकारलोपः हल्ङ्यादिलोपः हस्य घः दस्य भष् घस्य चत्वेन विकल्पः । अदुग्धाम् । अदुहन् । अधोक् । अदुग्धम् । अदु-ग्ध । अदोहमिति ॥ अदुह्व । अदुह्व । लङ्स्तड्याह । अदुग्धेति ॥ हस्य घः तका-रस्य घः घस्य गः । अदुहाताम् । अदुहत । अदुग्धाः । अदुहाथाम् । अधुग्ध्वमिति ॥ हस्य घः दस्य भष् घस्य गः । अदुहि । अदुह्वहि । लङि परस्मैपदे आह । अधुक्षदिति ॥ 'शल इषुपधात्' इति क्सः । हस्य घः दस्य भष् घस्य चत्वेन विकल्पः । अधुक्षताम् । अधुक्षन् इत्यादि । लङ्स्तड्याह । अधुक्षतेति ॥ 'क्सस्याचि' अधुक्षाताम् । अधुक्षन्त । अधुक्षथाः । अधु-क्षाथाम् । अधुक्षध्वम् । अधुक्षि । अधुक्षावहि । अधुक्षामहि । लुग्वेति ॥ त थास् ध्वम् बहि ण्णु चतुर्षु दन्त्यादिषु परेषु 'लुग्वा दुह' इति क्सस्य लुक्पक्षे लङीव रूपाणीत्यर्थः । तथाच अदुग्ध । अदुग्धाः । अधुग्ध्वम् । अदुह्वहि इत्यपि रूपाणीति फलितम् । अधोक्ष्यत् । अधोक्ष्यत । दिह उपचये इति ॥ उपचयो वृद्धिः । अनिट् । प्रणिदेग्धीति ॥ 'नेर्गद' इति णत्वम् ।

वृद्धिः। प्रणिदेग्धि । लिह १०१६ आस्वादने । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे ।
लिक्षे । लीढे । लेढु । लीढाम् । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत् । अलिक्षत ।
अलिक्षताम् । अलीढ । अलिक्षावहि । अलिह्वहि । अलेक्ष्यत् । अलेक्ष्यत । चक्षिङ्
१०१७ व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । ‘विच-
क्षणः प्रथयन्’ । नुम् तु न । ‘अन्ते इदितः’ इति व्याख्यानात् । डकारस्तु ‘अनुदा-

दुहधातुवद्रूपाणि । लिह आस्वादने इति ॥ अनिट् । लेढीति ॥ शपो लुकि ढत्वधत्व-
ष्टुत्वढलोपाः । लेक्षीति ॥ सिपि हस्य ढः ‘षढोः’ इति ढस्य कः इति भावः । लीढः । लीढ ।
लेह्नि । लिह्वः । लिह्वः । लटि तड्याह । लीढे इति ॥ लिहाते । लिहते । लिक्षे इति ॥
ढकषाः । लिहाथे इति सुगमम् । लीढे इति ॥ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । लिहे ।
लिह्वहे । लिह्वहे । लेढा । लेक्ष्यति । लेक्ष्यते । लेढ्विति ॥ लीढात् । लीढाम् । लिहन्तु ।
लीढीति ॥ हेर्धिः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । लीढात् । लीढम् । लीढ । लेहानीति ॥
आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद्गुण इति भावः । लेहाव । लेहाम् । लीढाम् । लिहाताम् ।
लिहताम् । लिक्ष्व । लिहाथाम् । लीढम् । लेहै । लेहावहै । लेहामहै । अलेडिति ॥
लडि तिपि शपो लुकि इकारलोपे हल्ड्यादिलोपे हस्य ढः चर्तविकल्प इति भावः । अलीढाम् ।
अलिहन् । अलेट् । अलीढम् । अलीढ । अलेहम् । अलिह्व । अलिह्व । अलीढ । अलिहाताम् ।
अलिहत । अलीढाः । अलिहाथाम् । अलीढम् । अलिहि । अलिह्वहि । अलिह्वहि । अलि-
क्षदिति ॥ लुङि क्सः । अलिक्षताम् । अलिक्षन् । अलिक्षः इत्यादि । तडि आह । अलि-
क्षतेति । अलीढेति ॥ ‘लुग्वो दुह’ इति क्सलोपपक्षे रूपम् । अलिक्षाताम् । अलिक्षन्त ।
अलिक्षथाः-अलीढाः । अलिक्षथाम् । अलिक्षध्वम्-अलीढम् । अलिक्षि । ‘लुग्वो दुह’ इति
लुग्विकल्पमत्वा आह । अलिक्षावहि । अलिह्वहीति ॥ अलेक्ष्यत् । अलेक्ष्यतेति ॥
द्विषादयश्चत्वारः स्वरितेतो गताः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीति ॥ गूढार्थस्य स्पष्टप्रति-
पत्त्यर्थे विवरणे इत्यर्थः । अयं दर्शनेऽपीति ॥ श्रुतौ “पूर्वापरश्चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ
परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचक्षे । ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनः” इत्यादौ तथा
दर्शनादिति भावः । ननु चक्षिडित्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थं न च सुखोच्चारणन्तदिति वाच्यम् ।
अकारोच्चारणेनैव तत्सिद्धेः । नाप्यनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदार्थं तदिति शक्यं वक्तुम् । डित्त्वा-
देव तत्सिद्धेरित्यत आह । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः इति ॥ ‘अनुदात्तेतश्च ह्लादेः’ इति
ल्युङपवादयुच्प्रत्ययार्थं इत्यर्थः । अकारमुलङ्घ्य इकारोच्चारणन्तु उच्चारणार्थत्वाभावप्रतिपत्त्यर्थमिति
भावः । “विचक्षणः प्रथयन्” इति मन्त्रः । अत्र लिट्स्वरनिवृत्तये युच्प्रत्यय इति भावः ।
ननु युच्प्रत्ययार्थमिकारस्य इत्संज्ञावश्यकत्वे नुमागमः स्यादित्यत आह । नुम् तु
नेति ॥ कुत इत्यत आह । अन्ते इदितः इति ॥ ‘इदितो नुम् धातोः’ इत्यत्र ‘गोः पदान्ते’
इत्यस्मादन्ते इत्यनुवृत्तेरिति भावः । नन्विकारे युजर्थम् अनुदात्तत्वस्य इत्संज्ञकत्वस्य च आव-
श्यकत्वे तत एवात्मनेपदसम्भवात् डकारोच्चारणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह । ऋतूनन्यो विदधज्जायते ॥

तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७) इति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायन्निर्मो-
कसन्धि—' इत्यादि सिद्ध्यति । चष्टे । चक्षाते । 'आर्धधातुके' (सू २३७७)
इत्यधिकृत्य ।

२४३६ । चक्षिङः ख्याञ् । (२-४-५४)

२४३७ । वा लिटि । (२-४-५५)

अत्र भाष्ये खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे 'शस्य यो वा' (वा
१५८६) इति स्थितम् । चित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ—चख्ये । चक्षौ—चक्षे ।
'चयो द्वितीयाः—' (वा ५०२३) इति तु न । चर्त्तस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे ।
ख्याता—कशाता । ख्यास्यति—ख्यास्यते । कशास्यति—कशास्यते । अचष्ट ।

ङकारः नित्यात्मनेपदार्थः । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तं त्वात्मनेपदङ्ङदाचित्र स्यात् । अतो ङकारोच्चारणम् ।
अत एव 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदमनित्यम्' इति विज्ञायते इत्यर्थः । स्फायन्निति ॥ स्फायी
वृद्धावित्यनुदात्तेतोऽपि लटः शत्रादेशः । न त्वात्मनेपदं शानजिति भावः । वस्तुतस्तु अन्येत्कत्व-
व्याघातेन चरितार्थत्वात् ङकारोच्चारणमुक्तार्थं कथं ज्ञापकम्, भाष्ये तथा अनुक्तत्वाच्च ।
अतः पृषोदरादित्वकल्पनया स्फायन्निति कथञ्चित्साध्यमित्याहुः । चष्टे इति ॥ 'स्कोः'
इति कलोपः घृत्वञ्चेति भावः । चक्षाते इति ॥ चक्षते । थासः सेभावे 'स्कोः' इति
कलोपे 'षढोः' इति षस्य कत्वे षत्वे च कृते चक्षे । चक्षाथे । ध्वमि 'स्कोः' इति कलोपे षस्य
जश्वेन ङकारे चङ्ङे । चक्षे । चक्ष्वहे । चक्षमहे । आर्धधातुके इत्यनन्तरम् इत्यनुवर्तमाने
इति शेषः । चक्षिङः ख्याञ् ॥ चक्षिङः ख्याञ् स्यादार्धधातुके परे इत्यर्थः । वा लिटि ॥
'चक्षिङः ख्याञ्' वा स्याल्लिट्यर्थः । अत्रेति ॥ 'चक्षिङः ख्याञ्' इति सूत्रभाष्ये खशादिरय-
मादेश इति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधिकारे 'खशाजः शस्य यो वा वक्तव्यः' इति च स्थितमित्यर्थः ।
तेन पुङ्खानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वनेति हल्सन्धिनिरूपणे प्रपञ्चि-
तम् । चित्त्वात्पदद्वयमिति ॥ परस्मैपदमात्मनेपदञ्चेत्यर्थः । चख्यौ इति ॥ खशादेशस्य
शस्य यत्वपक्षे 'आत औ णलः' इति भावः । चख्यतुः । चख्युः । भारद्वाजनियमात्थालिवेट् ।
चख्यिथ—चख्याथ । चख्यथुः । चख्य । चख्यौ । चख्यिव । चख्यिम । क्रादिनियमादिट् । लिटि
तङि ख्याजादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह । चख्ये इति ॥ चख्याते । चख्यिरे । चख्यिषे ।
चख्याथे । चख्यिष्वे । चख्ये । चख्यिवहे । चख्यिमहे । शस्य यत्वाभावपक्षे त्वाह । चक्षौ—
चक्षे इति ॥ खस्य चर्त्तेन क इति भावः । कृते चर्त्ते तस्य 'चयो द्वितीयाः शरि' इति
खकारमाशङ्क्य निराकरोति । चयः इति ॥ अथ ख्याजादेशाभावपक्षे आह । चचक्षे
इति ॥ चचक्षिषे । चचक्षिष्वे । चचक्षिवहे । ख्यास्यते इति ॥ चष्टाम् । चक्षाताम् ।
चक्षताम् । चक्ष्व । चक्षाथाम् । चङ्ङम् । चक्षै । चक्षावहे । चक्षामहे । लङ्याह । अच-
ष्टेति ॥ अचक्षाताम् । अचक्षत । अचष्टाः । अचक्षाथाम् । अचङ्ङम् । अचक्षि । अच-

चक्षीत । ख्यायात्—ख्येयात् । कशायात्—कशेयात् ।

२४३८ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । (३-१-५२)

एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत्—अख्यत । अकशासीत्—अकशास्त । ‘वर्जने कशा-
न् नेष्टः’ (वा १५९२) । समचक्षिष्ट इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः । ईर १०१८ गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईरा-
ञ्चक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । ईड १०१९
स्तुतौ । ईट्टे ।

२४३९ । ईशः से । (७-२-७७)

२४४० । ईडजनोर्ध्वे च । (७-२-७८)

ईशीडजनां ‘से—’ ‘ध्वे—’ शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् ।

क्षमहि । विधिलिङ्याह । चक्षीतेति ॥ आशीर्लिङि खशादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह ।
ख्यायात्—ख्येयादिति ॥ ‘वाऽन्यस्य’ इत्येत्त्वविकल्पः । शस्य यत्वाभावपक्षे आह । कशा-
यात्—कशेयादिति ॥ लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते । अस्यतिवक्ति ॥ ‘च्लेः सिच्’ इत्यतः
च्लेरित्यनुवर्तते । तदाह । एभ्यश्च्लेरिति । अख्यत्—अख्यतेति ॥ यत्वपक्षे रूपम् ।
आलोपः जित्वादुभयपदित्वादात्मनेपदे रूपम् । खशादेशपक्षे परस्मैपदपक्षे तु आह । अकशासी-
दिति ॥ अङ्विधौ ख्यातीति यकारनिर्देशात् यत्वाभावपक्षे अङ् न भवति । किन्तु आदन्त-
त्वलक्षणौ सगिटौ । अकशासिष्टाम् इत्यादि । अकशास्तेति ॥ आत्मनेपदे लुङि
रूपम् । अकशासातां इत्यादि । अख्यास्यत् । अख्यास्यत । अकशास्यत् । अकशास्यत ।
वर्जने कशाञ् नेष्टः इति ॥ वार्तिकमिदम् । समचक्षिष्टेति ॥ अवर्जयदित्यर्थः । लुङि
रूपम् । अथ पृच्यन्ताः इति ॥ ‘पृची सम्पर्वने’ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । ईर गताविति ॥
सेट् । ईर्ते इति ॥ ईराते । ईरते । ईर्षे । ईराथे । ईर्ध्वे । ईरे । ईर्वहे । ईर्महे । ईरा-
ञ्चक्रे इति ॥ ‘इजादेश्व’ इत्याम् । ईरितेति ॥ ईरिष्यते । इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्तामिति ॥
ईराताम् । ईरताम् । ईर्ष्वेति ॥ ईराथाम् इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्ध्वमिति ॥ ईरै । ईरावहै ।
ईरामहै । ऐर्त । ऐराताम् । ऐरत । ऐर्थाः । ऐराथाम् । ऐर्द्धम् । ऐरि । ऐर्वहि । ऐर्महि ।
ईरीत । ईरिषीष्ट । ऐरिष्ट । ऐरिष्यत । ईड स्तुतौ । ईट्टे इति ॥ तकारस्य घृत्वेन टः ङस्य
चत्वेन ट इति भावः । ईङाते । ईङते । ईङ् से इति स्थिते सार्वधातुकत्वादिङगमे अप्राप्ते ।
ईशः से । ईडजनोर्ध्वे च ॥ ‘ईडज्यति’ इत्यतः इङिति ‘रुदादिभ्यः’ इत्यतः सार्वधातुक
इति चानुवर्तते । से ध्वे इति लुप्तषष्ठीके इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयं युगपद्व्याचष्टे । ईशीडजनामिति ॥
ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः । से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । प्रत्येकं व्याख्याने तु ईशो ध्वे
शब्दे परे न स्यात् । ईडजनोः सेशब्दे परे न स्यादिति भावः । ननु तर्हि ‘ईशीडजनाम्’ से

योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । ‘एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्’
(प ३८) । ईडिष्व । ईडुद्वम् । ‘विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्’ । ऐडुद्वम् ।
ईश १०२० ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे । आस १०२१ उपवेशने ।
आस्ते । ‘दयायासश्च’ । (सू २३२४) । आसाञ्चके । आस्व । आध्वम् ।
आसिष्ट । आङ्शशासु १०२२ इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते । आङ्पूर्व-
त्वं प्रायिकम् । तेन ‘नमोवाकं प्रशास्महे’ इति सिद्धम् । वस १०२३ आच्छा-
दने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि १०२४ गतिशासनयोः ।

ध्वयोः इत्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह । योगविभागो वैचित्र्यार्थः इति ॥
से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिः ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्ष इति वैचित्र्यद्योतनार्थ इत्यर्थः । स्वतन्त्रेच्छस्य
महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः । ईडिषे इति ॥ ईडे । ईडुहे । ईण्महे । लिटि तु ईडाञ्चके
इत्यादि । ईडिता । ईडिष्यते । ईडाम् । ननु ईडिष्वेत्यत्र कथमिदं सेशब्दाभावात् । तत्राह । एक-
देशेति ॥ एकदेशविकृतत्वात् स्वशब्दस्य इटि ईडिष्व इति रूपमित्यर्थः । ननु तर्हि
ईडुद्वम् इत्यत्र कथं नेट् ध्वस्वरूपापेक्षया ध्वमित्यस्य एकदेशविकृतत्वादित्यत आह । विकृ-
तीति ॥ प्रकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृतविकृतस्य ग्रहणम् । न तु विकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृ-
ताया अपि प्रकृतेर्ग्रहणम् । पुरुषमानयेत्युक्ते हि अन्धोऽनन्धो वा पुरुष आनीयते । अन्धमान-
य इत्यत्र तु अन्ध एवानीयते न त्वनन्धः । तथाच ध्वम एवे कृते ध्वेशब्दः, तेन च विकृतेन
ध्वमित्यस्य तत्प्रकृतिभूतस्य न ग्रहणमिति नेडिति भावः । ईडे । ईडावहै । ईडामहै । ऐष्ट ।
ऐडाताम् । ऐडत । ऐष्टाः । ऐडाथाम् । ऐडुद्वम् । ऐडि । ऐडुहि । ऐण्महि । ईडीत ।
ईडिषीष्ट । ऐडिष्ट । ऐडिष्यत । ईशधातुरीडिवत् । ईष्टे इत्यादि । शस्य ब्रह्मादिना षत्वे
ष्ट्वमिति विशेषः । आस उपवेशने । आस्ते इति ॥ आसाते । आसते । आस्ते । आसाथे ।
‘धि च’ इति सलोपः । आध्वे । आसे । आस्वहे । आस्महे । इजादिवाद्यभावादाह । दया-
यासश्चेति ॥ आसिता । आसिष्यते । आस्ताम् । आसाताम् । आस्स्वेति ॥ सकार-
द्वयमत्रबोध्यम् । आसाथाम् । आध्वमिति ॥ ‘धि च’ इति सलोपः । आसै । आसावहै ।
आसामहै । आस्त । आसाताम् । आसत । आस्थाः । आसाथाम् । आध्वम् । आसि ।
आस्वहि । आस्महि । आसीत । आसीयाताम् । आसिषीष्ट । आसिषीयास्ताम् । आसिष्टेति ॥
आसिषातामित्यादि । आसिष्यत । आङ्शशासु इच्छायामिति ॥ आङ्ः परश्शासधातु-
रिच्छायामित्यर्थः । नमोवाकमिति ॥ वचेर्घञि वाकः नमश्शब्दस्य वचनङ्कुर्महे इत्यर्थः ।
धातूनामनेकार्थत्वात् आसिवद्रूपाणि । वस आच्छादने इति ॥ परिधाने इत्यर्थः । वध्वे
इति ॥ ‘धि च’ इति सलोपः । ववसे इति ॥ वादिवादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः ।
वसितेति ॥ अनिट्सु शब्दिकरणस्यैव वसेर्ग्रहणमिति भावः । वसिष्यते । वस्ताम् । अवस्त ।
वसीत । वसिषीष्ट । अवसिष्ट । अवसिष्यत । कसि गतीति ॥ वसधातुवत् । इदित्वान्नुमिति

कस्ते । कंसाते । कंसते । ‘अयमनिदित् इत्येके’ कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् ।
 कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्डे । णिसि १०२५ चुम्बने । निस्ते । दन्त्यान्तोऽ-
 यम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम । निस्से । णिजि १०२६ शुद्धौ ।
 निङ्क्षे । निङ्क्षे । निञ्जिता । शिजि १०२७ अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्षे । पिजि १०२८
 वर्णे । ‘सम्पर्चने इत्येके’ । उभयत्रेत्यन्ये ‘अवयवे इत्यपरे’ । ‘अव्यक्ते शब्दे’
 इतीतरे । पिङ्क्षे । ‘पृजि’ इत्येके । पृङ्क्षे । वृजी १०२९ वर्जने । दन्त्योष्ठयादिः ।
 ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । ‘ईदित्’ इत्यन्ये । वृङ्क्षे । पृची १०३०
 सम्पर्चने । पृक्ते ।

षूङ् १०३१ प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे । सोता—सविता ।
 ‘भूसुवोः—’ (सू २२२४) इति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट—
 असोष्ट । शीङ् १०३२ स्वप्ने ।

विशेषः । तालव्यान्तः इति ॥ तालव्योष्मान्त इत्यर्थः । कष्टे इति ॥ व्रश्चेति शस्य षः
 घृत्वम् । कक्षे इति ॥ शस्य षः षस्य ‘षढोः’ इति कः पत्वम् । कड्डे इति ॥ शस्य षः
 तस्य जश्त्वेन ङः धस्य घृत्वेन ङः । णिसि चुम्बने इति ॥ णोपदेशोऽयम् । नुमि ‘नश्च’
 इत्यनुस्वारः निस्ते इत्यादि । निस्से इति ॥ नुमोऽनुस्वारः थासः सेभावः । दन्त्यान्तोऽय-
 मिति ॥ दन्त्योष्मान्तोऽयमित्यर्थः । बभ्रामेति ॥ ‘नुम्बिसर्जनीयशव्यवायेऽपि’ इति
 सूत्रे वृत्त्यादौ तालव्योष्मान्तत्वोक्तेरिति भावः । णिजि शुद्धाविति ॥ णोपदेशोऽयम् ।
 अनिदित्सु इरित एव ग्रहणादयं सेट् । निङ्क्षे इति ॥ नुमि निन्ज्ते इति स्थिते जस्य
 कुत्वेन गः तस्य चत्वेन कः नस्य परसवर्णो ङकारः । निञ्जाते । निङ्क्षे । निञ्जाथे । निङ्गथे ।
 निजे । निञ्ज्वहे । निञ्ज्महे । लिटि संयोगात्परत्वात् कित्त्वाभावात्तलोपो न । निनिजे ।
 निनिञ्जाते इत्यादि । निञ्जिता । निञ्जिष्यते । निङ्क्ताम् । अनिङ्क्त् । निञ्जीत । निञ्जिषीष्ट ।
 अनिञ्जिष्ट । अनिञ्जिष्यत । शिजिपिजी अप्येवम् । पृजि इत्येके इति ॥ ऋदुपधोऽयम् ।
 वृजीधातुः ऋदुपधः ईदित् अतो नुम् नेति भावः । पृची सम्पर्चने इति ॥ ऋदुपधोऽयम् ।
 पपृचे इत्यादि । ईरादयः पृच्यन्ता अनुदात्तेतो गताः । षूङ्धातुः षोपदेशः सेट् ङित्वात्तद् । सूते
 इति ॥ सुवाते । सुवते । सूषे । सुवाथे । सूध्वे । सुवे । सूवहे । सूमहे । सुषुविषे इति ॥
 स्वरतीति इङ्गिकल्पं बाधित्वा ‘श्रयुकः किति’ इति निषेधे प्राप्ते कादिनियमान्निलमिद् ‘स्वरति
 सूति’ इति इङ्गिकल्पममत्वा आह । सोता—सवितेति ॥ तिङ्स्तासा व्यवधानात् ‘भूसुवोः’
 इति न गुणनिषेध इति भावः । सोष्यते—सविष्यते । सूताम् । सुवाताम् । सूष्व । सूध्वम् । आटः
 पित्चाङ्गुणे प्राप्ते आह । भूसुवोरिति । सुवै इति ॥ सुवावहै । सुवामहै । असूत ।

२४४१ । शीङः सार्वधातुके गुणः । (७-४-२१)

‘क्विति च’ (सू २२१७) इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ।

२४४२ । शीङो रुट् । (७-१-६)

शीङः परस्य ज्ञादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । यु १०३३ मिश्रणे अमिश्रणे च ।

२४४३ । उतो वृद्धिर्लुकि हलि । (७-३-८९)

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके । न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह ‘उतो वृ-
सुवीत । सविषीष्ट इत्यादि स्पष्टम् । ‘शीङ् स्वप्ने’ सेट् डित्वात्तङ् । शीङः सार्वधातुके ॥
स्पष्टम् । ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । क्विति चेत्य-
स्यापवादः इति ॥ ज्ञस्य अदादेशे सति शे अते इति स्थिते । शीङो रुट् ॥ ‘ज्ञोऽन्तः’
इत्यतो ज्ञ इत्यनुवर्तते ‘अदभ्यस्तात्’ इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह ।
शीङः परस्य ज्ञादेशस्येति ॥ रुटि उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । शेध्वे
इति ॥ ‘षीध्वंलुङ्लिटाम्’ इत्युक्तेर्न ङः । शिश्ये इति ॥ शिशियषे । शिशियङ्वे-शिशियध्वे ।
शयितेति ॥ शयिष्यते । शेताम् । शयाताम् । शेष्वा । शयाथाम् । शेध्वम् । शयै ।
शयावहै । शयामहै । अशेत । अशयाताम् । अशेरत । अशेधाः । अशयाथाम् । अशेध्वम् ।
अशयि । अशेवहि । अशेमहि । शयीत । शयिषीष्ट । अशयिष्टेति ॥ अशयिष्यत । त्यपि
ज्ञेयम् । स्तौत्यन्ताः इति ॥ घृञ् स्तुतावित्यतः प्राक्तना इत्यर्थः । ऊर्णुस्तूभयपदीति ॥ अत्त्वा-
दिति भावः । यु मिश्रणे अमिश्रणे चेति ॥ अमिश्रणमृथगभावः सेडयम् । उतो वृद्धि-
र्लुकि हलि ॥ ‘नाभ्यस्तस्याचिपिति सार्वधातुके’ इति अचिबर्जमनुवर्तते । लुकीति विषय-
सप्तमी । दर्शनाभावस्य लुक्ः परत्वासम्भवात् । तदाह । लुग्विषय इत्यादिना । यौतीति ॥
गुणं बाधित्वा वृद्धिः । युतः इति ॥ अपित्त्वान्न वृद्धिः । युवन्तीति ॥ अपित्त्वाद्बुद्ध-
भावे डित्वाद्गुणाभावे उवङिति भावः । यौषि । युथः । युथः । यौमि । युवः । युमः । युया-
वेति ॥ युयुवतुः । युयुवुः । युयुविथ । युयुवथुः । युयुव । युयाव-युयव । युयुवि ।
युयुविम । यवितेति ॥ उवङं बाधित्वा परत्वाद्गुणः । यविष्यति । यौतु-युतात् । युताम् ।
युवन्तु । हौ अपित्त्वान्न वृद्धिः । युहि-युतात् । युतम् । युत । आटि पित्वेऽपि हलादित्वाभावान्न
वृद्धिः । पित्वेन डित्वाभावाद्गुणः । यवानि । यवाव । यवाम् । अयौत् । अयुताम् । अयुवन् ।
अयौः । अयुतम् । अयुत । अयवम् । अयुव । अयुम । विधिलिङ्याह । युयादिति ॥ अत्र
यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वादुतो वृद्धिमाशङ्क्याह । इह उतो वृद्धिर्नेति ॥ कुत

द्विः—'न । भाष्ये 'पिच्च डिन्न' 'डिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात् । विशेष-
विहितेन डित्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् । रु १०३४ शब्दे ।

२४४४ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । (७-३-९५)

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य—'
(सू २५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति—
रौति । रुवीतः—रुतः । 'हलादेः' किम् । रुवन्ति । 'तिङः' किम् । शाम्यति ।
'सार्वधातुके' किम् । आशिषि रूयात् । विद्वादौ तु रूयात्—रुवीयात् ।
अरावीत् । अरविष्यत् । 'तु' इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिर्हिंसासु । 'अयञ्च
लुग्विकरणः' इति स्मरन्ति । तवीति—तौति । तुवीतः—तुतः । तोता ।

इत्यत आह । भाष्ये इति । व्याख्यानादिति ॥ 'हलःश्रद्धानज्झौ' इति सूत्रव्याख्यावसरे
वचनादित्यर्थः । ननु यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वान् 'पिच्च डिन्न' इत्युक्तवचनेन 'यासुट् परस्मै-
पदेषु' इति डित्वस्याप्यभावात् 'क्विडति च' इति गुणनिषेधाभावात् गुणस्स्यादित्यत आह ।
विहितेनेत्यादि बाधादित्यन्तम् ॥ 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति विशेषविहितेन यासु-
टो डित्वेन तत्सहितस्य तिपो 'डिच्च पिन्न' इति पित्त्वप्रयुक्तडित्वनिषेधस्य बाधात् डित्त्वाद्गुण-
निषेधो निर्बाध इत्यर्थः । आशीर्लिङ्याह । यूयादिति ॥ आर्धधातुकत्वात् वृद्धिः । 'अकृत्सा-
र्वधातुकयोः' इति दीर्घः । यूयास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह । अयावीदिति ॥ सिचि वृद्धिः ।
'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । अयाविष्याम् इत्यादि । अयविष्यत् । तुरुस्तु ॥ तु रस्तु शमि
अम् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति 'भृशुवोः' इत्यतस्तिङीति
'भ्रुव ईट्' इत्यतः ईडिति 'यङो वा' इति चानुवर्तते । तदाह । एभ्यः इत्यादिना । नाभ्य-
स्तस्येति ॥ 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातु
कग्रहणं पिति इत्यस्यानुवृत्तिर्माभूदित्येतदर्थमित्यर्थः । रवीतीति ॥ ईट्पक्षे हलादित्वाभावात् उतो
वृद्धिर्नेति भावः । रौतीति ॥ ईडभावे 'उतो वृद्धिः' इति भावः । रुवीतः—रुतः इति ॥ अपि-
त्वेऽपि ईडिकल्प इति भावः । रुवन्तीति ॥ अन्तादेशे कृते हलादित्वाभावादीडभावे उव-
ङिति भावः । शाम्यतीति ॥ श्यनस्तिङित्वाभावादीट् नेति भावः । आशिषि रूयादिति ॥
आर्धधातुकत्वादीडभावे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । विद्वादौ त्विति ॥ आदिना
निमन्त्रणादिसङ्ग्रहः । रूयात्—रुवीयादिति ॥ हलादिसार्वधातुकत्वात् ईडिकल्प इति
भावः । ईडभावपक्षे हलादौ पिति सार्वधातुके 'उतो वृद्धिः' इति बोध्यम् । ननु धातुपाठे तुधातो-
रदर्शनात् धातुत्वाभावात्कथन्ततः सार्वधातुकस्य ईडिधिरित्यत आह । तु इति सौत्रो धातु-
रिति । गतिवृद्धिर्हिंसास्त्विति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ननु शपा व्यवधानादस्य
सार्वधातुकपरत्वं कथमित्यत आह । अयञ्च लुग्विकरणः इति स्मरन्तीति ॥ 'अव्यव-

तोष्यति । णु १०३५ स्तुतौ । नौति । नविता । दुक्षु १०३६ शब्दे । क्षौति । क्षविता । क्षणु १०३७ तेजने । क्षणौति । क्षणविता । णु १०३८ प्रस्रवणे । क्षौति । सुष्णाव । स्त्रविता । स्त्रूयात् । ऊर्णुब् १०३९ आच्छादने ।

२४४५ । ऊर्णोतेर्विभाषा । (७-६-९०)

वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति-ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । ‘ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्’ (वा १८०२)

२४४६ । नन्द्राः संयोगादयः । (६-१-३)

अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् । ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने’ (प १२७) इति त्वनित्यम् । ‘उभौ साभ्यासस्य’ (सू २६०६) इति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

हिततिङः ईडिधानमेवात्र बीजम् । शम्यमोस्तु, शमीध्वम् । अभ्यमीति । इति वेदे शपो लुकि बोध्यम् । अयमनिद् । हलादौ सार्वधातुके रुधातुवत् । आर्धधातुके तु नेट् । तदाह । तोतेति । णु स्तुताविति ॥ णोपदेशोऽयं सेट् । युधातुवद्रूपाणि । क्षुष्णस्तुधातवः सेटः । युधातुवद्रूपाणि । चुक्षाव । चुक्षणाव । सुष्णाव इति ॥ णोपदेशोऽयमिति भावः । ऊर्णुब् धातुरुभयपदी । सेट् । उतो वृद्धेर्नित्यं प्राप्तौ । ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ‘उतो वृद्धिः’ इत्यतो वृद्धिरिति, हलीति, चानुवर्तते । ‘नाभ्यस्तस्य’ इत्यतः पिति सार्वधातुके इति च इत्थमिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । वृद्धिः स्यादित्यादिना ॥ लिटि ‘इजादेः’ इति ‘कास्यनेकाच्’ इति च आमि प्राप्ते आह । ऊर्णोतेराम् नेति ॥ ऊर्णोतेर्नुवद्भावस्य वक्ष्यमाणतया इजादित्वस्य अनेकाच्चत्वस्य चाभावादिति भावः । णलि ऊर्णु अ इति स्थिते ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति नु इति रेफसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे नकारस्य निवृत्तौ ऊरुनावेति प्राप्ते । नन्द्राः संयोगादयः ॥ ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इत्यतः अजादेरिति । अच्चासौ आदिश्चेति कर्मधारयात्पञ्चमी । न्, द्, र्, एषां द्वन्द्वः । तदाह । अचः पराः इति ॥ ननु णु इत्यस्य द्वित्वे खण्डद्वयेऽपि नकारः श्रूयेतेत्यत आह । नुशब्दस्य द्वित्वमिति ॥ णत्वस्येति ॥ धातुपाठे ऊर्णु इति नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देशः । द्वित्वे कर्तव्ये तस्य णत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । लिङ्गादिति ॥ ‘उभौ साभ्यासस्य’ इत्यस्यायमर्थः । साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तात्परौ खण्डद्वयगतौ नकारौ णत्वम्प्राप्तुत इति प्राणिणत् इत्युदाहरणम् । अत्र अनितेः इति णत्वे कृते ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने’ इति णत्वस्यासिद्धत्वाभावमाश्रित्य णि इत्यस्य द्वित्वादेव खण्डद्वये नकारश्रवणसिद्धेः ‘उभौ साभ्यासस्य’ इति वचनं ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने’ इत्यस्यानित्यताङ्गमयतीत्यर्थः । ऊर्णुनावेति ॥ नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य ‘रषाभ्याम्’

२४४७ । विभाषोर्णोः । (१-२-३)

इडादिप्रत्ययो वा डित्स्यात् । ऊर्णुनविथ-ऊर्णनविथ । ऊर्णुविता-
ऊर्णविता । ऊर्णोतु-ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ।

२४४८ । गुणोऽपृक्ते । (७-३-९१)

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः ।
और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न । 'डिच्च पित्र' इति
भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णविषीष्ट-ऊर्णविषीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ।

२४४९ । उर्णोतेर्विभाषा । (७-२-६)

इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णा-
वीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णवीत् । शु १०४० अभिगमने ।

इति णत्वम् । द्वितीयस्य तु 'अट्कुप्वाङ्' इति न णत्वम्, 'उभौ साभ्यासस्य' इति लिङ्गादेव ।
विभाषोर्णोः ॥ 'गाङ् कुटादिभ्यः' इत्यतो डिदित्यनुवर्तते 'विज इट्' इत्यतः इङिति
इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **इडादीति** ॥ **ऊर्णुनविथेति** ॥ डित्त्वपक्षे गुणा-
भावानुवङ् । **ऊर्णुनविथेति** ॥ डित्त्वाभावपक्षे गुणः । ऊर्णुनुवथुः । ऊर्णुनुव । ऊर्णुनाव-
ऊर्णुनव । छुटि तासि इटि डित्त्वविकल्पं मत्वा आह । **ऊर्णविता-ऊर्णवितेति** ॥
ऊर्णविष्यति-ऊर्णविष्यति । ऊर्णविष्यते-ऊर्णविष्यते । लङि और्णु न् इति स्थिते 'ऊर्णो-
तेर्विभाषा' इति वृद्धिविकल्पे गुणे च प्राप्ते । **गुणोऽपृक्ते** ॥ 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्य-
तः ऊर्णोतेरिति 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति
चानुवर्तते । तदाह । **ऊर्णोतेरित्यादि** । **वृद्ध्यपवादः इति** ॥ 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धि-
विकल्पस्यापवाद इत्यर्थः । ऊर्णुयात् इत्यत्र 'विभाषोर्णोः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह ।
इह वृद्धिर्नेति । **भाष्यादिति** ॥ तथा च यासुटो डित्त्वेन पित्त्वाभावान्न वृद्धिविकल्प
इति भावः । नचैवं सति गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम् । विशेषविहितेन यासुटो
डित्त्वेन डिच्च पित्रेति पित्त्वप्रयुक्तडित्त्वनिषेधस्य बाध इति 'यु मिश्रणे' इति धातावेवोक्तत्वा-
दिति भावः । परस्मैपदे आशीर्लिङ्याह । **ऊर्णूयादिति** ॥ अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः ।
ऊर्णूयास्तामित्यादि । आत्मनेपदे लिङ्याह । **ऊर्णविषीष्ट-ऊर्णविषीष्टेति** ॥ 'विभाषोर्णोः'
इति डित्त्वविकल्प इति भावः । छुडि परस्मैपदे और्णु ईत् इति स्थिते 'विभाषोर्णोः' इति
डित्त्वपक्षे गुणाभावे उवङि रूपमाह । **और्णुवीदिति** ॥ डित्त्वाभावपक्षे गुणे नित्यं
प्राप्ते । **ऊर्णोतेर्विभाषा** ॥ 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते, 'नेटि' इत्यतः इटीति च ।
तदाह । **इडादाविति** ॥ आत्मनेपदे तु छुडि और्णुविष्ट-और्णविष्ट । और्णविष्यत्-और्ण-
विष्यत् । और्णविष्यत-और्णविष्यत । **शु अभिगमने इति** ॥ अनिट् । द्यौतीति ॥

द्यौति । द्योता । षु १०४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौ-
षीत् । कु १०४२ शब्दे । कोता । षुञ् १०४३ स्तुतौ । स्तौति-स्तवीति ।
स्तुतः-स्तवीतः । स्तुते-स्तवीते । 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इतीट् ।
अस्तावीत् । 'प्राक्सितात्—' (सू २२७६) इति षत्वम् । अभ्यष्टौत् ।
'सिवादीनां वा—' (सू २३५९) । पर्यष्टौत्-पर्यस्तौत् । ब्रूञ् १०४४
व्यक्तायां वाचि ।

२४५० । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । (३-४-८४)

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चा-
हादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः ।

उतो वृद्धिः । सार्वधातुके लिटि च युधातुवत् । द्योतेति ॥ द्योष्यति । द्यौषीत् । षु
प्रसवेति ॥ षोपदेशोऽयम् । अनिट् । सौतीत्यादि युधातुवत् । एवं कु शब्दे इत्यपि । षुञ्
स्तुताविति ॥ उभयपदी अनिट् । 'तुरुस्तुशम्यमः' इति ईङ्गिकल्पं, ईङ्भावपक्षे
तु उतो वृद्धिं च मत्वा आह ॥ स्तौति-स्तवीतीति ॥ स्तुवन्ति । स्तौषि-स्तवीषि । स्तुथः-
स्तवीथः । स्तुथ-स्तवीथ । स्तौमि-स्तवीमि । स्तुवः-स्तवीवः । स्तुमः-स्तवीमः । आत्मनेपदे
लटि ईङ्गिकल्पं मत्वा आह । स्तुते-स्तवीते इति ॥ स्तुवाते । स्तुवते । स्तुषे-स्तवीषे ।
स्तुवाथे । स्तुध्वे-स्तवीध्वे । स्तुवे । स्तुवहे-स्तवीवहे । स्तुमहे-स्तवीमहे । लिटि तुष्टाव ।
तुष्टुवतुः । तुष्टुवुः । क्रादित्वात्थल्यपि नेट् भवति । तुष्टोथ । तुष्टुवथुः । तुष्टुव । तुष्टाव-
तुष्टव । तुष्टुव । तुष्टुम । तुष्टुवे इत्यादि । स्तोता । स्तोष्यति । स्तोष्यते । स्तौतु-स्तवीतु ।
स्तुतात्-स्तवीतात् । स्तुताम्-स्तवीताम् । स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तवीहि । स्तुतात्-स्तवीतात् ।
स्तुतम्-स्तवीतम् । स्तुत-स्तवीत । स्तवानि । स्तवाव । स्तवाम । स्तुष्व-स्तवीष्व ।
स्तुवाथाम् । स्तुध्वम्-स्तवीध्वम् । स्तवै । स्तवावहै । स्तवामहै । लङि अस्तौत्-अस्तवीत् ।
अस्तुताम्-अस्तुवीताम् । अस्तुवन् । अस्तौः-अस्तवीः । अस्तुतम्-अस्तुवीतम् । अस्तुत-
अस्तुवीत । अस्तवम् । अस्तुव-अस्तुवीव । अस्तुम-अस्तुवीम । अस्तुत-
अस्तुवीत । अस्तुवाताम् इत्यादि । विधिलिङि स्तुयात्-स्तुवीयात् इत्यादि । स्तोषोष्टे-
त्यादि । लुङि सिचि इङ्भावे प्राप्ते आह । स्तुसुधूञ्भ्यः इति ॥ तथाच 'इट ईटि' इति
सिज्जोपे सिचि वृद्धौ अस्तावीदिति फलति । अस्ताविष्टमित्यादि । 'स्तुसुधूञ्भ्यः' इत्यत्र
परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तेरात्मनेपदे इट् न । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् इत्यादि । ब्रूञ् व्यक्तायां
वाचीति ॥ उभयपदी । ब्रुवः पञ्चानाम् ॥ 'परस्मैपदानां णलुत्स्' इत्यतः उत्तरसूत्र-
मिदम् । 'विदो लटो वा' इत्यतः लटो वेत्यनुवर्तते । तदाह । ब्रुवो लटः इति ॥ आदितः
पञ्चानामिति ॥ तिप् तस् क्षि सिप् थस् इत्येषामित्यर्थः । णलादयः पञ्चेति ॥ णल् अतुस्
उस् थल् अथुस् इत्येते पञ्चेत्यर्थः । उच्चारणार्थः इति ॥ तत्प्रयोजनमात्थेत्यत्रानुपदमेव

२४५१ । आहस्थः । (८-२-३५)

झलि परे चत्वंम् । आत्थ । आहथुः ।

२४५२ । ब्रुव ईट् । (७-३-९३)

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । 'आत्थ' इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं झलिति थत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्धधातुकाधिकारे ।

२४५३ । ब्रुवो वचिः । (२-४-५३)

उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवाचिथ-उवक्थ । ऊचे । वक्ता ।

व्यक्तं भविष्यति । आहेति ॥ ब्रूधातोर्लटस्तिपो णलि प्रकृतेराहादेशः । सिपस्थलि प्रकृतेराहादेशे आह् थ इति स्थिते हस्य ढत्वे प्राप्ते ॥ आहस्थः ॥ आह इति षष्ठ्यन्तम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । झलि परे इति ॥ आह् इत्यस्य थकारः स्यात् झलीति फलितम् । अलोऽन्त्यस्य इत्यन्त्यस्य भवति । चत्वंमिति ॥ आत्थ थ इति स्थिते प्रथमथकारस्य खरि चेति चत्वं आत्थ इति रूपमित्यर्थः । नच आहादेशस्य अकारान्तत्वे तु हकारादकारस्य थकारादेशे हस्य ढत्वे चत्वं आह् इति स्यादिति बोध्यम् । पञ्चानां णलाद्यभावपक्षे आह । ब्रुव ईट् ॥ 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितीति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति चानुवर्तते । तदाह । ब्रुवः परस्येत्यादिना ॥ ननु आत्थेत्यत्र आहादेशस्य स्थानिवत्त्वेन ब्रूत्वात्ततः परस्य थस्य ईडागमः स्यादित्यत आह । आत्थेत्यत्रेति ॥ स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयमीडागमः न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह । झलि थत्वविधानादिति । 'आहस्थ' इति झलि परतः आहादेशस्य थत्वं विधीयते । ईटि तु सति झलादित्वाभावात्तन्निर्विषयं स्यात् । अतः आत्थेत्यत्र ईट् नेति विज्ञायते इत्यर्थः । ब्रुवन्तीति ॥ ब्रवीषि । ब्रूथः । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । लट् आत्मनेपदे आह । ब्रूते इति ॥ 'ब्रुवः पञ्चानाम्' इत्यत्र परस्मैपदानामित्यनुवृत्तेराहादेशो न । ब्रुवाते । ब्रुवते । ब्रूषे । ब्रुवाथे । ब्रूध्वे । ब्रुवे । ब्रूवहे । ब्रूमहे । ब्रुवो वचिः ॥ ब्रुवो वचिरादेशः स्यादार्धधातुके इत्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । उवाचेति ॥ अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः । ऊचतुरिति ॥ किति द्वित्वात्प्राक् 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे कृते हलादिशेषे सवर्णपरत्वात् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युपडभावे सवर्णदीर्घ इति भावः । वचिरनिट्सु परिगणितः । तस्य भारद्वाजिनियमात्थलि वेट् । तदाह । उवचिथ-उवक्थेति । इडभावे 'चोः कुः' 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः सार्धधातुकग्रहणस्याप्यनुवृत्तेरीड् न । ऊचथुः । ऊच । उवाच-उवच । ऊचिव । ऊचिम । क्वादिनिथमादिट् । ऊचे इति ॥ ऊचाते । ऊचिरे । ऊचिषे । ऊचाथे । ऊचिध्वे । ऊचे । ऊचिवहे । ऊचिमहे । वक्तेति ॥ वच्यादेशे इष्णिषेधः । वक्ष्यति ।

ब्रवीतु—ब्रूतात् । ‘डिञ्च पित्र’ इत्यपित्त्वादीणम् । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् ।
उच्यात् । ‘अस्यतिवक्ति—’ (सू. २४३८) इत्यङ् ।

२४५४ । वच उम् । (७-४-२०)

अङि परे । अवोचत् । अवोचत ।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् १०४५ गतौ ।
एति । इतः ।

२४५५ । इणो यण् । (६-४-८१)

अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय ।

२४५६ । दीर्घ इणः किति । (७-४-६९)

वक्ष्यते । ब्रवीतु—ब्रूतादिति ॥ ननु तिबादेशस्य तातङः पित्त्वात् ‘ब्रूव ईद्’ इति ईडागमः
स्यादित्यत आह । डिञ्चेति ॥ ब्रूताम् । ब्रुवन्तु । ब्रूहि । ब्रूतात् । ब्रूतम् । ब्रूत । ब्रवा-
णीति ॥ आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावात् न गुणनिषेध इति भावः । ब्रवाव । ब्रवाम । ब्रूताम् ।
ब्रूष्व । ब्रुवाथाम् । ब्रूष्वमिति सिद्धवत्कृत्य आह । ब्रवै इति ॥ आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद्गुणः ।
ब्रवावहै । ब्रवामहै । लङि अब्रवीत् । अब्रूताम् । अब्रुवन् । अब्रवीः । अब्रूतम् । अब्रूत । अब्रवम् ।
अब्रूव । अब्रूम । विधिलिङ्याह । ब्रूयादिति ॥ ब्रूयातामित्यादि । आशीर्लिङ्याह । उच्या-
दिति ॥ वच्यादेशे ‘वचिखपि’ इति सम्प्रसारणमिति भावः । उच्यास्ताम् इत्यादि । आत्मने-
पदे आशीर्लिङि वक्षीष्ट । वक्षीयास्ताम् इत्यादि । अकिञ्चान्न सम्प्रसारणम् । लुङि सिञ्चि
वच्यादेशे अवच् स त इति स्थिते आह । अस्यतीति ॥ अवच् अ त इति स्थिते । वच
उम् ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । अङि परे इति ॥ ‘ऋदृशो ङि’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । मिञ्चादन्त्यादचः परः । आद्गुणः । तदाह । अवोचदिति ॥ अवक्ष्यत् । अवक्ष्यत ।
इङ्त्विति ॥ ‘इङ् अध्ययने’ इति धातुस्तु डित्त्वादात्मनेपदीत्यर्थः । इण् गताविति ॥ ‘इणो
यण्’ इत्यादौ विशेषणार्थो णकारः । एतीति ॥ ‘शपो लुकि तिपः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद्गुणः । इतः
इति ॥ अपित्त्वेन डित्त्वान्न गुणः । इ अन्तीत्यत्र डित्त्वाद्गुणाभावे इयङि प्राप्ते । इणो यण् ॥
‘अचि णुधातु’ इत्यतः अचीत्यनुवृत्तस्य अङ्गाधिकारलब्धाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादि-
विधिरित्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । अजादौ प्रत्यये परे इति । इयङोऽपवादः
इति ॥ इयङि प्राप्ते एव तदारम्भादिति भावः । गुणवृद्धौ तु परत्वादस्य बाधकौ । यथा
अयनम्, आयकः । यन्तीति ॥ एषि । इथः । इथ । एमि । इवः । इमः । इयायेति ॥
द्वित्वे सति उत्तरखण्डवृद्धौ आयादेशे ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ इति इयङ् । अतुसि तु द्वित्वे
किञ्चाद्गुणाभावे इ इ अतुम् इति स्थिते ‘इणो यण्’ इत्युत्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति स्थिते । दीर्घ
इणः ॥ ‘अत्र लोपः’ इत्यतः अभ्यासस्येति ‘व्यथो लिटि’ इत्यतो लिटीति चानुवर्तते । तदाह ।

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ-इयेथ ।
ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

२४५७ । एतेर्लिङि । (७-४-२४)

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरि-
यात् । ‘उभयत आश्रये नान्तादिवत्—’ । अभीयात् । ‘अणः किम्’ । समे-
यात् । ‘समीयात्’ इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ।

२४५८ । इणो गा लुङि । (२-४-४५)

इणोऽभ्यासस्य दीर्घस्यात् किति लिटि । ईयतुरिति ॥ भारद्वाजनियमात्थलि
वेडिति मत्वा आह । इययिथ-इयेथेति ॥ ईयथुः । ईय । इयाय-इयय । ईयिव ।
ईयिम । एता । एष्यति । एतु-इतात् । इताम् । यन्तु । इहि-इतान् । इतम् । इत ।
अयानि । अयाव । अयाम् । ऐदिति ॥ लङि तिप इकारलोपे इकारस्य गुणे आटो वृद्धिः ।
आयन्निति ॥ झेरन्तादेशे इकारलोपे आ इ अन इति स्थिते ‘इणो यण्’ इति यणि कृते
तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाडिति भावः । ऐः । ऐतम् । एत । आयम् । ऐव । ऐम् । विधि-
लिङ्याह । इयादिति ॥ इयाताम् । इयुरित्यादि । आशीलिङ्याह । ईयादिति ॥
‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घ इति भावः । ईयास्तामित्यादि । एतेर्लिङि ॥ ‘उपसर्गा-
द्भ्रस्व ऊहतेः’ इत्यतः उपसर्गाद्भ्रस्व इति ‘केऽणः’ इत्यतः अण इति ‘अयङ् यिविडति’ इत्यतः
कितीति चानुवर्तते । तदाह । उपसर्गात्परस्येत्यादि ॥ इह आर्धधातुके इति प्रामा-
दिकम् । पूर्वसूत्रेषु तदभावादननुवृत्तेरसम्भवात्, किति लिङीत्येव सिद्धेश्च । डितीति तु नानु-
वर्तते । इण आर्धधातुकलिङो डित्त्वाभावात् । नन्वभीयादित्यत्रापि ह्रस्वः स्यादित्यत आह ।
उभयतः इति ॥ अत्र एकादेशस्य ईकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिष्णधातुत्वत्र सम्भ-
वति । परादित्वेन इणधातुत्वाश्रयणे तु नोपसर्गात्परत्वम् । उपसर्गैकदेशस्य ईकारस्य ईकारा-
त्मना सत्त्वेन अभ् इत्यस्य उपसर्गत्वाभावात् । एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रित्य इणधातुत्वम्,
अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न सम्भवति । पूर्वपरशब्दाभ्यां अन्तादि-
शब्दाभ्याञ्च विरोधस्य पुरस्फूर्तिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसम्भवादित्यर्थः । इदञ्च
अन्तादिवत्पूर्वे भाष्ये स्पष्टम् । न च अभ् इति भान्तस्य एकदेशविकृतन्यायेन उपसर्गत्वात्
ईकारस्य परादिवत्त्वे ह्रस्वो दुर्बल इति वाच्यम् । लक्ष्यानुसारेण क्वचित् एकदेशविकृतन्या-
यानाश्रयणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । समेयादिति ॥ आ इयात् एयात् । समेया-
दित्यत्र एकारस्य अनण्त्वान्न ह्रस्वः । ग्रहणकसूत्रादन्यत्र पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणा-
दिति भावः । तर्हि क्वचित् समीयादिति प्रयोगः कथमित्याशङ्क्याह । समीयादिति
प्रयोगस्तु भौवादिकस्येति ॥ ‘इट किट कटी गतौ’ इति प्रश्लिष्टस्य इधातोराशीर्लिङि ‘अकृ-
त्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घो बोध्य इति भावः । लुङि विशेषमाह । इणो गा लुङि ॥

‘गातिस्था—’ (२२२३) इति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । इङ् १०४६ अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ।

२४५९ । गाङ् लिटि । (२-४-४९)

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां, विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । ‘पूर्व धातुरुपसर्गेण—’ इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्व सवर्णदीर्घः

इण्धातोः गा इत्यादेशस्याल्लुङीति सूत्रार्थः स्पष्टः । अगा स् त् इति स्थिते आह । गाति-स्थेतीति ॥ लुङि ऐष्यत् । इङ् अध्ययने इति ॥ अधिरुपरिभावे । उपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नित्यमधिपूर्वः इति ॥ धातुपाठे वचनमिदम् । अधीते इत्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरतीति भूवादिसूत्रे भाष्ये । अधीते इति ॥ ‘सार्वधातुकमपित्’ इति डित्त्वात् गुणनिषेधे सवर्णदीर्घः । तदाह । अधीयाते । अधीयते इति ॥ अधीषे । अधीयाथे । अधीष्वे । अधीये । अधीवहे । अधीमहे । गाङ् लिटि । इङ् इति ॥ ‘इङश्च’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थानिवत्त्वादेव डित्वे सिद्धे डित्करणं ‘गाङ्कुटादिभ्यः’ इत्यत्र ‘इणो गा लुङि’ इत्यस्य ग्रहणाभावार्थमिति भाष्यम् । ननु कृते गाङादेशे द्वित्वे अभ्यासजश्वे आलोपे अधिजगे इति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम् । ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति गाङादेशनिषेधात् गाङादेशात् प्रागेव द्वित्वे सति उत्तरखण्डस्य गादेशे अधीगे इति रूपपत्तेरित्यत आह । लावस्थायां, विवक्षिते वेति ॥ तत्र लावस्थाया-मिति वार्तिकमते एकादेशात् प्रागेव ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति सूत्रं न प्रवर्तते । द्वित्वनिमित्ताच्चो-ऽभावात् । विवक्षिते इति भाष्यमते तु सुतरां ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति न प्रवर्तते । अनैमित्तिक-त्वादिति भावः । अधिजगिरे इति ॥ अधिजगिषे । अधिजगाथे । अधिजगिष्वे । अधि-जगे । अधिजगिवहे । अधिजगिमहे । लोटि अधीताम् । अधीयाताम् । अधीयताम् । अधीष्व । अधीयाथाम् । अधीष्वम् इति सिद्धवत्कृत्य आह । अध्ययै इति ॥ तत्र प्रक्रियां दर्शयति । गुणायादेशयोरिति ॥ ‘पूर्व धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण’ इति ‘सुट्कात्पूर्वः’ इति सूत्रसिद्धान्तादिति भावः । तथाच इट् एत्वे आटि वृद्धौ अधि इ ऐ इति स्थिते गुणे अयादेशे यणिति फलितम् । ननु ‘पूर्व धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन’ इत्यपि पक्षः ‘सुट्कात्पूर्वः’ इति सूत्रभाष्ये स्थितः । तथाच अधि इ ऐ इति स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घे सति गुणायादेशयोः कृतयोः अधयै इति स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति । पूर्वन्धातुरिति ॥ साधनेनेत्यस्य कारकबोधकेनेत्यर्थः । प्रत्ययेनेति यावत् । दर्शन इत्येतस्य मते इत्यर्थः । ‘पूर्वन्धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन’ इति पक्षे पूर्वप्रवृत्तिकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् ‘सार्व-

प्राप्तः । 'णेरध्ययने वृत्तम्' (सू ३०६६) इति निर्देशान्न भवति । अध्यैत । परत्वादियङ् । तत् आट् वृद्धिः । अध्यैयाताम् । अध्यैयत् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अध्यैमहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ।

२४६० । विभाषा लुङ्लृङोः । (२-४-५०)

इङो गाङ् वा स्यात् ।

२४६१ । गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिङित् । (१-२-१)

धातुकार्धधातुकयोः' इति गुणम्वाधित्वा सवर्णदीर्घः प्राप्नो न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह । णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशादिति ॥ अन्यथा ल्युटि अनादेशे अधि इ अन इति स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घं ततो गुणायादेशयोः कृतयोः अधयनमिति प्रसङ्गादिति भावः । वस्तुतस्तु पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इत्येव भाष्यसम्मतम् । पूर्वं धातुरूप-सर्गेण, नैतत्सारमिति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अज्ययावहं । अज्ययामहै । लङ्याह । अज्यैतेति ॥ अधि आ इ त इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यणिति भावः । अधि इ आ-तामिति स्थिते आटि वृद्धौ यणि अज्यैतामिति प्राप्ते आह । परत्वादियङिति ॥ आटः प्रागेव परत्वादिकारस्य इयङि तत् आटि वृद्धौ यणि अज्यैयातामिति रूपमित्यर्थः । अज्यैयतेति ॥ 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । अध्यैथाः । अज्यैयाथाम् । अज्यैध्वम् इति सिद्धवत्कृत्याह । अज्यैयि । अज्यैवहि । अज्यैमहीति ॥ विधिलिङ्याह । अधीयीतेति ॥ अधि इ त इति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे यलोपे अधि इ ईत् इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयी-यातामिति ॥ अधि इ आतामिति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे अधि इ ईयातामिति स्थिते धातुभूतइकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अस्य रन्भावे सीयुटि सकारयकारलोपे अधि इ ई रन् इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अधीयीरन्, अधीयीथाः, अधीयीयाथाम्, इति सिद्धवत्कृत्याह । अधीयीध्वमिति ॥ ध्वमि'सीयुटि सलोपे यलोपे अधि इ ई ध्व-मिति स्थिते इङ् इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीयेति ॥ इटोऽत् सीयुट् सलोपः । अधि इ ईय इति स्थिते इङ् इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीवहि । अधीयीमहि । आशीलिङ्याह । अध्येषीष्टेति ॥ सीयुटि गुणः यण् षत्वम् । अध्येषीयास्ताम् । अध्येषीरन् । अध्येषीष्ठाः । अध्येषीयास्थाम् । अध्येषीद्धम् । अध्येषीय । अध्येषीवहि । अध्येषीमहि । छुङि आटि अधि आ इ त इति स्थिते । विभाषा लुङ्लृङोः ॥ शेषम्पूरयति । इङो गाङ् वा स्यादिति ॥ 'इङश्च' इत्यतो 'गाङ् लिटि' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । सिचि अधि अ गास् त इति स्थिते । गाङ्कुटादिभ्यो ॥ ऋच णच् ञ्णौ तौ इतौ यस्य सः ङिणत् सः न भवतीत्यङिणत् गाङ् च कुटादयश्चेति द्वन्द्वत्पञ्चमी । गाङिति ङकारानुबन्धात् 'इणो गा छुङि'

गाडादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्गितः प्रत्यया ङितः स्युः ।

२४६२ । घुमास्थागापाजहातिसां हलि । (६-४-६६)

एषामात् ईस्यात् हलादौ क्त्विार्धधातुके । अध्यगीष्ट-अध्यैष्ट ।
अध्यगीष्यत-अध्यैष्यत । इक् १०४७ स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । ‘अधीगर्थ-
दयेशाम्—’ (सू ६१६) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि ‘इगर्थ—’ इत्येव
ब्रूयात् । ‘इण्वदिक इति वक्तव्यम्’ (वा १५७७) । अधियन्ति । अध्यगात् ।

इत्यस्य न ग्रहणमित्युक्तम् । नापि ‘गाङ् गतौ’ इत्यस्यात्र ग्रहणम् । तत्र ङकारस्यात्मनेपद-
प्रापणेन चरितार्थत्वात् । इडादेशस्य गाडो ङकारो नात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थः । स्थानिवत्त्वेनैव
तत्सिद्धेः । तदाह । गाडादेशादिति ॥ एवञ्च सिचः ङित्वे आह । घुमास्था ॥ ‘षो
अन्तकर्मणि’ इत्यस्य कृतात्त्वस्य निर्देशः । घु मा स्था गा पा जहाति सा एषान्द्वन्दात्षष्ठी ।
‘आर्धधातुके’ इत्यधिकृतम् ‘आतो लोप इटि च’ इत्यतः आत इति ‘ईद्यति’ इत्यतः
ईदिति ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यतः किङ्कति इति चानुवर्तते । तदाह । एषामित्यादिना ।
अध्यगीष्टेति ॥ अधि अ गा स् त इत्यत्र आकारस्य ईकारे यणि सिचष्पत्वे तकारस्य घृत्वेन
ट इति भावः । ‘गातिस्था’ इति न सिज्जलोपः । परस्मैपदाभावात् । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत ।
अध्यगीष्टाः । अध्यगीषाथाम् । अध्यगीद्वम् । अध्यगीषि । अध्यगीष्वहि । अध्यगीष्महि ।
गाडभावपक्षे आह । अध्यैष्टेति ॥ अधि आ इ स् त इति स्थिते इकारस्य गुणे आटो वृद्धौ यणि
षत्वघृत्वे इति भावः । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । अध्यैष्टाः । अध्यैषाथाम् । अध्यैड्वम् ।
‘धि च’ इति सलोपः । अध्यैषि । अध्यैष्वहि । अध्यैष्महि । लङ्गाह । अध्यगीष्यतेति ॥
‘विभाषा लुङ्लटोः’ इति गाडादेशे स्ये तस्य ‘गाङ्कुटादिभ्यः’ इति ङित्वे ‘घुमास्था’ इति ईत्वे
अटि यणि षत्वमिति भावः । अध्यगीष्येतामित्यादि । गाडभावपक्षे आह । अध्यैष्यतेति ॥
अध्यैष्येतामित्यादि । इक् स्मरणे । अयमपीति ॥ इडधातुवदयमपि धातुर्नित्यमधिपूर्वक
इत्यर्थः । ननु धातुपाठे इडमधिकृत्य नित्यमधिपूर्व इति वचनात्, भूवादिसूत्रभाष्याच्च इडो
नित्यमधिपूर्वकत्वं युक्तम् । अस्य तु तथात्वे किम्प्रमाणमित्यत आह । अधीगर्थेति ॥
तत्र हि अधीगर्थेत्यनेन स्मरणार्थकधातुर्विवक्षितः । इगधातोरधिपूर्वकत्वाभावेऽपि स्मरणार्थ-
कत्वे इगर्थेत्यावतैव स्मरणार्थकधातुलाभात् तत्र अधीति व्यर्थं स्यात् । अत इगधातुरयं
नित्यमधिपूर्वक एव स्मरणार्थक इति विज्ञायते इत्यर्थः । इण्वदिकः इति ॥ षष्ठ्यन्ताद्वतिः
इणः यत् कार्यं ‘इणो यण्’ इत्यादि तत् इको भवतीत्यर्थः । अङ्घ्रेति, अधीतः, इति सिद्धवत्कृत्य आह ।
अधियन्तीति ॥ अन्तादेशे इयङ्पवादः ‘इणो यण्’ इति यणिति भावः । अङ्घ्रेषि ।
अधीथः । अधीथ । अङ्घ्रेमि । अधीवः । अधीमः । अधीयाय । अतुसि तु द्वित्वे कृते अधि
इ इ अतुसिति स्थिते ‘इणो यण्’ इति द्वितीयस्य इकारस्य यणि प्रथमस्य इकार-
स्य ‘दीर्घ इणः किति’ इति दीर्घे सवर्णदीर्घे, अधीयतुः । अधीयुः । अधीययिथ—
अधीयेथ । अधीयथुः । अधीय । अधीयाय-अधीयय । अधीयिव । अधीयिम । अध्येता ।

केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यणन् । तथा च भट्टिः—‘ससीतयो राघवयोरधीयन्’ इति । वी १०४८ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणं । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्चाद्यणिति केचित् । अव्यन् । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । या १०४९ प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ।

२४६३ । लङः शाकटायनस्यैव । (३-४-१११)

अध्यैष्यति । अध्येतु-अधीतात् । अधीताम् । अधियन्तु । अधीहि-अधीतात् । अधीतम् । अधीत । अध्ययानि । अध्ययाव । अध्ययाम् । अध्यैत् । अध्यैताम् । अध्ययन् । अध्यैः । अध्यैतम् । अध्यैत । अध्ययाम् । अध्यैव । अध्यैम् । इति सिद्धवत्कृत्य लङ्याह । अध्यगादिति ॥ इण्वत्त्वात् ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशे ‘गातिस्था’ इति सिचो लुका लुप्तत्वात् ‘घुमास्था’ इति ईत्त्वन्न । अध्यगाताम् । अध्यगाम् । अध्यगाव । अध्यैष्यत् । केचित्त्विति ॥ आर्धधातुके इत्यधिकारे ‘इणो गा लुङि’ इति सूत्रे एतद्वातिकपाठस्य भाष्ये दर्शनात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादिति भावः । तन्मते यण् नेति ॥ ‘इणो यण्’ इत्यस्य आर्धधातुकाधिकारस्थत्वाभावाच्चातिदेश इत्यर्थः । तेन झोऽन्तादेशे इयङि सवर्णदीर्घे अधीयन्तीत्याद्युह्यम् । राघवयोरधीयन्निति ॥ ‘अर्धागर्थ’ इति पठ्या । राघवौ स्मरन्नित्यर्थः । अधिपूर्वात् इगधातोर्लटः शतरि शपो लुकि इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अधीयन्निति शतन्तात् सुबुत्पत्तौ सौ रूपम् । वी गतीति ॥ ‘अजेर्व्यघञपोः’ इति सूत्रभाष्यरीत्या अस्य आर्धधातुके नास्ति प्रयोग इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । वियन्तीति ॥ एकाच्चाद्यणभावादियङिति भावः । लोटि वेतु-वीतात् । वीताम् । वियन्तु । वीतम् । वीतेति सिद्धवत्कृत्य आह । वीहीति ॥ हेरपित्त्वेन डित्त्वान्न गुण इति भावः । वयानि । वयाव । वयाम् । लङ्याह । अवेदिति ॥ अवियन्निति ॥ वी अन्निति स्थिते परत्वादडागमात् प्रागियङि कृते अडागम इति भावः । मतान्तरमाह । अडागमे सतीति ॥ लावस्थायामङिति पक्षे इयङ्म्बाधित्वा अनेकाच्चात् यणि अव्यन्निति केचिदाहुरित्यर्थः । केचिदित्यस्वरसं सूचयति । तद्वीजन्तु कृतेऽप्यटि यणि कर्तव्ये आभीयतया अटः असिद्धत्वाद्नेकाच्चाभावाद्यणभावादियङेवोचित इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । अत्रेति ॥ वी ई इति सवर्णदीर्घे वी गतीति निर्देश इति भावः । ईयादिति ॥ विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपमिदं समानम् । ‘स्कोः’ इति सलोपः । तत्र विधिलिङि ईयातामित्यादि । आशिषि तु ईयास्तामित्यादि इति विशेषः । नेषीदिति ॥ सिचि वृद्धिः । या प्रापणे इति ॥ ननु गच्छतीत्यर्थे यातीति कथमित्यत आह । प्रापणमिह गतिरिति ॥ णिजर्थस्त्वविवक्षित इति भावः । प्रणियातीति ॥ ‘नेर्गद’ इति णत्वम् । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् । अयाताम् । लङः शाकटायनस्यैव ॥ ‘शेर्जुस्’

आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः—अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । अयासीत् । वा १०५० गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । भा १०५१ दीप्तौ । ण्णा १०५२ शौचे । श्रा १०५३ पाके । द्रा १०५४ कुत्सायाम् गतौ । ण्सा १०५५ भक्षणे । पा १०५६ रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् । रा १०५७ दाने । ला १०५८ आदाने । ‘द्वावपि दाने’ इति चन्द्रः । दाप् १०५९ लवने । प्रणिदाति—प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् । ख्या १०६० प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे (वा १५९१) इति वार्तिकं तद्भाष्यञ्चेह लिङ्गम् । ‘सस्थानो जिह्वामूलीयः । स नेति ख्याञ्चादेशश्च खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः ।

इति अत इति चानुवर्तते । तदाह । आदन्तादिति ॥ जुस् वेति ॥ शाकटायनप्रहणाद्विकल्प-
लाभ इति भावः । एवकारस्तु ‘लिट् च’ ‘लिङाशिषि’ इत्युत्तरार्थे इति भाष्ये स्पष्टम् । नच
‘लोढो लङ्वत्’ इत्यतिदेशात् यान्तु इत्यत्रापि जुस्विकल्पः शङ्क्यः । ‘नित्यं डितः’ इत्यतो डित इत्यनु-
वृत्त्यैव सिद्धेर्लङ्ग्रहणस्य लङ्बुद्धावमादाय प्रवृत्तिनिवारणार्थत्वात् । इदमपि भाष्ये स्पष्टम् ।
अयानिति ॥ जुसभावे रूपम् । अयासीत् । ण्णाधातुः षोपदेशः । नस्य घृत्वे णत्वनिर्देशः ।
स्नाति । स्नायात्—स्नेयात् । पा रक्षणे । ‘एलिङि’ इति सूत्रे, गातिस्था इत्यत्र च पिबतेरेव
प्रहणादेत्त्वसिज्झकौ न । तदाह । पायास्ताम् । अपासीत् इति ॥ दाप् लवने । घृत्वा-
भावात् ‘शेषे विभाषा’ इति णत्वविकल्पममत्वा आह । प्रणिदाति—प्रनिदातीति ॥ घृत्वाभावा-
दाशीर्लिङि लुङि च ‘धुमास्था’ इति ईत्त्वभेदो मत्वा आह । दायास्तामिति । अदासीदिति
च ॥ ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः इति ॥ मात्रशब्दोऽवधारणे । सार्व-
धातुक एवास्य ख्याधातोः प्रयोगः न त्वार्धधातुके इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । सस्थान-
त्वमिति ॥ चक्षिडः ख्याविति सूत्रे ख्यास्थाने ‘खशाञ्’ इति वक्तव्यम् । अस्य शकारस्य पूर्व-
त्रासिद्धमित्यधिकारे यकारो वक्तव्य इत्युक्ता प्रयोजनं सौप्रख्ये लुङ्विधिरित्युपक्रम्य सस्थानत्वं
नमः ख्यात्रे इत्युक्तं वार्तिके । तत्र नञमध्याहृत्य नमः ख्यात्रे इति सस्थानत्वं न भवतीति
व्याख्यातं भाष्ये । तादिदं वार्तिकं भाष्यञ्च ख्याधातोरस्य सार्वधातुके एव प्रयोग इत्यत्र ज्ञाप-
कमित्यर्थः । तत्र सस्थानपदं व्याचष्टे । सस्थानो जिह्वामूलीयः इति ॥ प्राचीनाचार्य-
समयादिति भावः । स नेति ॥ सः जिह्वामूलीयः नमः ख्यात्रे इत्यत्र न भवतीत्येतत् ख्या-
ञ्चादेशस्य खशादित्वविधौ शस्य यत्वविधौ च प्रयोजनमित्यर्थः । खशादित्वे इति ॥ यत्व-
विधावित्यस्याप्युपलक्षणम् । शकारस्थानिकयत्वस्यासिद्धत्वात् ‘शर्परे विसर्जनीयः’ इति विसर्जनी-
य इष्टस्सिद्ध्यति । जिह्वामूलीयस्त्वनिष्ठो न भवतीति भाष्यवार्तिकहृदयम् । ख्याधातोरस्यार्ध-
धातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वे तु तृजन्ते ख्यातृशब्दे यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभा-
वात् ‘शर्परे विसर्जनीयः’ इत्यस्याप्रवृत्तौ ‘कुप्वोः’ इति जिह्वामूलीयो दुर्वारस्स्यात् । ततश्चार्धधातुके
सर्वत्र न ख्याधातोः प्रयोग इति विज्ञायते । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः । सम्पूर्वस्येति ॥

‘सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो न’ इति न्यासकारः । प्रा १०६१ पूरणे । ‘मा १०६२ माने । अकर्मकः । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः’ इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः । ‘उदरं परिमाति मुष्टिना’ । ‘नेर्गद—’ (सू २२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति—प्रनिमाति । वच १०६३ परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । ‘बहुवचनपरः’ इत्यन्ये । ‘झिपरः’ इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यान् । अवोचत् । विद १०६४ ज्ञाने ।

२४६४ । विदो लटो वा । (३-४-८३)

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद् । विद्ध । विद्म । पक्षे वेत्ति । वित्तः इत्यादि ।

सर्वधातुकेऽपीति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । एवञ्च सङ्गृह्याति इत्यादि नास्तीति फलितम् । संख्यादिशब्दास्तु ख्यात्वादेशस्येति बोध्यम् । **मा माने इति** ॥ मानं परिमितिरिति भावः । तदाह । **अकर्मक इति** ॥ माति घृतं पात्रेऽस्मिन्निति भावः । परिमितं भवतीत्यर्थः । सङ्गृहीतं भवतीति यावत् । अत्रार्थे शिष्टप्रयोगसंवादं दर्शयति । **तनौ ममुस्तत्रेति** ॥ ‘तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः’ इति माघकाल्ये । तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमेन आगमनेन सम्भवाः मुदः सन्तोषाः कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य तनौ शरीरे न ममुः परिमिता न बभूवुः आधिक्यात् सङ्गृहीता बभूवुरिति यावत् । **अर्थान्तरे त्विति** ॥ परिच्छेदे त्वित्यर्थः । **उदरमिति** ॥ उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुर्का कोऽपि दमस्वसुः किमु । इति नैषधकाल्ये । कोऽपि कुतुर्का दमस्वसुः दमयन्त्याः उदरं मुष्टिना परिमाति किमु परिगृह्णातीत्यर्थः । **नास्य ग्रहणमिति** ॥ घुप्रकृतिमाङ्गिति भाष्यादिति भावः । एवञ्च ‘शेषे विभाषा-ऽकखादौ’ इति णत्वविकल्प इति मत्वा आह । **प्रणिमाति—प्रनिमातीति** ॥ ममौ । ममिथ—ममाथ । ममिव । माता । मास्यति । मातु । अमात् । अमासात् । अमास्यत् । वच परिभाषणे । अनिद् । **अयमन्तीति** ॥ लटि प्रथमपुरुषबहुवचनं नास्तीत्यर्थः । **बहुवचनपरः इति** ॥ न प्रयुज्यत इति शेषः । अस्मिन् पक्षे पुरुषत्रये बहुवचनं नास्ति । **झिपर इति** ॥ न प्रयुज्यत इति शेषः । अस्मिन् पक्षे लिङादिष्वपि बहुवचनं नास्तीति भावः । तत्र लिटि अकिति लिङ्यभ्यासस्य’ इति सम्प्रसारणम् । उवाच । किति तु ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणम् । ऊचतुः । उवाचिथ—उवक्थ । ऊचिव । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । अवचत् । **वच्यादिति** ॥ विधिलिङि रूपम् । आशीर्लिङि ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणं मत्वा आह । **उच्यादिति** ॥ लुङि ‘अस्यति वक्ति’ इति च्लेरङि ‘वच उम्’ इति भावः । **विद् ज्ञाने इति** ॥ अनिद्सु लुग्विकरणस्याग्रहणात् अयं सेट् । **विदोलटो वा** ॥ परस्मैपदानां णलतुस्’ इत्यादिसूत्रमनुवर्तते । विद इति पञ्चमी । तदाह । **वेत्तेर्लटः इति** ॥ विन्दतिविद्यत्योस्तु शेन श्यना च

विवेद । विविदतुः । ‘उषविद-’ (सू २३४१) इत्याम्पक्षे ‘विद’ इत्यकारान्तनिपातनात्र लघूपधगुणः । विदाञ्चकार । वेदिता ।

२४६५ । विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । (३-१-४१)

वेत्तेर्लोठ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिशब्दात् ।

२४६६ । तनादिकृञ्भ्य उः । (३-१-७९)

तनादेः कृञ्श्च ‘उ’ प्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं ‘गणकार्यस्यानित्यत्वे’ लिङ्गम् । तेन ‘न विश्वसेदविश्वस्तम्’ इत्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

व्यवधानात् नैते आदेशाः । इत्यादीति ॥ विदन्ति । वेत्ति । वित्थः । वित्थ । वेद्मि । विद्वः । विद्मः । विविदतुरिति ॥ विविदुः । विवेदिथ । विविदथुः । विविद । विवेद । विविदिव । विविदिम । आम् पक्षे इति ॥ न लघूपधगुण इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह । अकारान्तनिपातनादिति ॥ ‘उषविद’ इति सूत्रे विदेत्यकारान्तत्वं आम्सन्नियोगेन निपात्यत इत्यर्थः । आम् अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वात् न लघूपधगुण इति भावः । वेदितेति ॥ वेदिष्यतीत्यपि ज्ञेयम् । विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ‘कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि’ इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । इतिशब्दः प्रकारे । एवञ्जातीयकं वैकल्प्येन प्रत्येतव्यमित्यर्थः । वेत्तेरिति ॥ लुग्विकरणात् विदधातोः लोटि परे आम्प्रत्ययो निपात्यत इत्यर्थः । लोडन्तेति ॥ आमन्ताद्विदेः लोडन्तकृञ्धातोः अनुप्रयोगश्च निपात्यत इत्यर्थः । ननु ‘विदाङ्कुर्वन्तु’ इति लोटि प्रथमपुरुषबहुवचनस्यैव सूत्रे निर्देशात् कथं लोडन्तसामान्यानुप्रयोग इत्याह । पुरुषेति ॥ कुर्वन्त्विति प्रथमपुरुषो बहुवचनञ्च न विवक्षितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः । इतिशब्दादिति ॥ तस्य प्रकारवचनस्य लोकप्रयोगानुसारित्वादिति भावः । तनादिकृञ्भ्य उः । शपोऽपवादः इति ॥ अनेन शब्धिष्य एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् । ‘सार्धधातुके यक्’ इत्यतः सार्धधातुकप्रहणस्य ‘कर्तरि शप्’ इत्यतः कर्तरीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । तेनेति ॥ गणकार्यस्यानित्यतया ‘श्वसेत्’ इत्यत्र अदादिगणकार्यं शपो लुङ् भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृञ्प्रसङ्गस्यात्र भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् उक्तज्ञापनाभावात् विश्वसेदित्यसिद्धमेवेत्याहुः । विश्वस्तमित्यत्र तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नेडित्याहुः । विदाङ्करोत्विति ॥ अत्र विदेर्लोठि आम् लोटो लुकि आमन्ताद्विदेः कृञो लोडन्तस्यानुप्रयोगः । तत्र लोटस्तिपि ‘एङ्’ इत्युत्वे शपम्बाधित्वा उपप्रत्यये ऋकारस्य गुणे रपरत्वे उकारस्य तिब्बिमित्तो गुणः । तातडि तु ऋकारस्य गुणे रपरे तातडो ङित्त्वात् उकारस्य गुणाभावे विदाङ्करोतात्

२४६७ । अत उत्सार्वधातुके । (६-४-११०)

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके कृिति । उदिति तपर-
सामर्थ्यान्न गुणः । विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । ‘उतश्च—’ (सू २३३४)
इति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदाङ्कुरु । विदाङ्करवाणि ।
अवेत् । अविताम् । ‘सिजभ्यस्त—’ (सू २२२६) इति ज्ञेजुस् । अविदुः ।

२४६८ । दश्च । ८-२-७५)

धातोर्दान्तस्य पदस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः—अवेत् । अस
१०६५ भुवि । अस्ति ।

२४६९ । श्रसोरल्लोपः । (६-४-१११)

श्रस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके कृिति । स्तः । सन्ति ।
‘तासस्त्योः—’ (सू २१९१) इति सलोपः । अस्ति । स्थः । स्थ । अस्मि ।
स्वः । स्मः । आर्धधातुके’ (सू २४३२) इत्यधिकृत्य ।

इति स्थिते । अत उत् । उप्रत्ययान्तस्येति ॥ ‘उतश्च प्रत्ययान्’ इत्यतः तदनुवृत्ते-
रिति भावः । कृञोऽकारस्य उदिति ॥ ‘नित्यं करोतेः’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।
किञ्चतीति ॥ ‘गमहन’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अकारस्य उत्त्वे कृते तस्य लघूपध-
गुणमाशङ्क्य आह । तपरेति ॥ इदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विदाङ्कुरुतामिति ॥
विदाङ्कुर्वन्त्वित्यपि ज्ञेयम् । ‘न भकुर्लुराम्’ इति निषेधान् ‘हलि च’ इति दीर्घो न । हेर्लुगिति ॥
विदाङ्कुरु हि इति स्थिते ‘अत उत्सार्वधातुके’ इत्युत्त्वम्परमपि बाधित्वा नित्यत्वात् ‘उतश्च प्रत्ययात्’
इति हेर्लुगित्यर्थः । तर्हि सार्वधातुकाभावात् कथमुत्त्वमत्यन आह । आभीयत्वेनेति ॥
विदाङ्कुर्विति ॥ विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कुरुत । विदाङ्करवाणीति ॥
आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावादुकारस्य गुण इति भावः । विदाङ्करवाय । विदाङ्करवाम । लङ्वाह ।
अवेदिति ॥ हल्ङ्यादिना सिपो लोपे विशेषमाह । दश्च ॥ ‘सिपि धातोरुवा’ इत्यनुवृत्तम् ।
द इति षष्ठ्यन्तेन धातुर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । पदस्येत्यधिकृतम् । तदाह । धातोर्दान्तस्य
पदस्येति ॥ अलोऽन्यस्येत्यन्यस्य ज्ञेयम् । अवेदिति ॥ सिपो हल्ङ्यादिलोपे दकारस्य
रुत्वविकल्पः । अविताम् । अविता । अवेदम् । अविद्व । अविद्व । विद्यात् । विद्याताम् ।
विद्यात् । विद्यास्ताम् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । अस भुवीति ॥ भवनं भूः । सत्तायामित्यर्थः ।
अस्तीति ॥ सस्य चर्वेऽपि सकार एव भवति ननु तकारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नमेदात् ।
श्रसोरल्लोपः ॥ अत् इति लुप्तषष्ठीक्रमपदम् । श्र अस् अनयोर्द्वन्द्वात्षष्ठीद्विवचनम् । शकन्धा-
दित्वात् पररूपम् । श्नेति श्रमप्रत्ययैकदेशनिर्देशः । ‘अत उत्सार्वधातुके’ इत्यतः सार्वधातुके
इत्यनुवर्तते, ‘गमहन’ इत्यतः किञ्चतीति । तदाह । श्रस्येत्यादिना । अस्तेभूः ॥ अस-

२४७० । अस्तेर्भूः । (२-४-५२)

वभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ।

२४७१ । ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । (६-४-११९)

घोरस्तेश्चैत्वं स्याद्धौ परेऽभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेनैत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धे-
धिः । ‘श्रसोः—’ (सू २४६९) इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण
तातङ्गा बाधात् । ‘सकृद्रतौ—’ (प ४१) इति न्यायात् । स्तात् । स्तम् ।
स्त । असानि । असाव । असाम । ‘अस्तिसिचः—’ (सू २२२५) इतिट् ।
आसीत् । ‘श्रसोर—’ (सू २४६९) लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् ।
आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादी-
प्न ।

२४७२ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । (८-३-८७)

धातोर्भूभावः स्यात् आर्धधातुके परे इत्यर्थः । अस् हि इति स्थिते । ध्वसोरेद्धावभ्यास-
लोपश्च ॥ घु अस् अनयोर्द्वन्द्वः । एत् हौ इति च्छेदः । ननु अस् हि इति स्थिते ‘हुञ्जल्भ्यो-
र्हेधिः’ इति धित्वम्परत्वात् बाधित्वा ‘ध्वसोः’ इति सकारस्य एत्वे कृते हुञ्जल्भ्यः परत्वाभावात्
कथन्धिभाव इत्यत आह । आभीयत्वेनेति ॥ तथाच अ एधीति स्थिते आह । श्रसोरिति ॥
नन्वाशिषि अस् हि इति स्थिते तातङ्गं बाधित्वा परत्वादेत्त्वम्प्राप्नोतीत्यत आह । तातङ्पक्षे
एत्त्वनेति ॥ कुत इत्यत आह । परेणेति ॥ ननु कृते तातङ्गि तस्य स्थानिवत्त्वेन हिच्चा-
त्तस्मिन्परे ‘ध्वसोः’ इत्येत्त्वङ्कृतो नेत्यत आह । सकृद्रताविति ॥ सकृत् एकवारं गतौ
प्रवृत्तौ विप्रतिषेधे विरोधे सति यद्बाधितन्तद्बाधितमेव भवति, ननु पुनः प्रवर्तते इति तदर्थः ।
लङ्गस्तिपि विशेषमाह । अस्तिसिचः इति ॥ इकारलोपे आटि वृद्धौ अस्तिसिचः इति
ईडागम इत्यर्थः । ननु तसादौ ङिति परत्वादाडागमात्प्राक् ‘श्रसोः’ इत्यल्लोपे सति अजादित्वा-
भावात् कथमाङ्गित्यत आह । श्रसोरल्लोपस्याभीयत्वेनेति । आस्तामिति ॥ अत्र कृते
आडागमे तस्य लोपनिवृत्त्यर्थं ‘श्रसोरल्लोपः’ इति तपरकरणम् । वस्तुतस्तु आट आभीयत्वे-
नासिद्धत्वादेव लोपो न भवतीति ‘श्रसोरल्लोपः’ इत्यत्र तपरकरणं व्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
आसन्निति ॥ आसीः । आस्तम् । आस्त । आसम् । आस्व । आस्म । विधिलिङ्याह ।
स्यादिति ॥ स्याताम् । स्युरित्यादि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् भूभावम्मत्वा आह ।
भूयादिति ॥ लुङि तु सिचि भूभावे ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक्मत्वा आह । अभू-
दिति ॥ तत्र ‘अस्तिसिचोऽपृच्छे’ इति ईडागममाशङ्क्य आह । सिचोऽस्तेश्चेति ॥ इह
भूभावे सति अस्तेरश्रूयमाणत्वात् ईप्नेति भावः । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् ॥ उपसर्गः प्रादुस् अन-
योर्द्वन्द्वः । इण्कोरित्यधिकृतम् । तत्र इण इत्युपसर्गेण सम्बध्यते न तु प्रादुसि । ततः परस्य अस्तेः

उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे ।
निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । 'यचपरः' किम् । अभिस्तः ।
मृजूष १०६६ शुद्धौ ।

२४७३ । मृजेवृद्धिः । (७-२-११४)

मृजेरिको वृद्धिः स्याद्भातुप्रत्यये परे । 'क्वित्यजादौ वेप्यते*'— (वा
५०५७) । 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति—मार्जन्ति ।

संस्थं इणः परत्वासम्भवात् । कोरित्यपि असम्भवान्न सम्बध्यते । अस्तिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
'सहेस्साढस्सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, मृद्वन्य इत्यधिकृतम् । य् अच् अनयो-
र्द्वन्द्वः । यचौ परौ यस्मादिति विग्रहः । यकारे अकारे च परे इति लभ्यते । तदाह । उप-
सर्गेणः इति ॥ उपसर्गस्थादिण इत्यर्थः । परस्येति ॥ अस्तेः सस्य विशेषणमिदम् । न
त्वस्तेः । तेन प्रादुरासीदित्यत्र न पत्वम् । यकारपरकत्वे उदाहरति । निष्यात्—प्रादुःष्या-
दिति ॥ प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । सस्य पत्वे पूर्वस्य सस्य घृत्वेन षः । षान्तत्वे तु
प्रादुर्भ्यामिति ह्रस्वनिर्देशो नोपपद्यते । अचपरकत्वे उदाहरति । निषन्ति । प्रादुःषन्तीति ।
मृजूष शुद्धाविति ॥ ऊदित्वमिद्विकल्पार्थम् । 'पिद्धिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्गं षित्वम् । वस्तुतस्तु
भिदादिगणे मृजाशब्दपाठादेव सिद्धेरिह पित्करणमनार्पमित्याहुः । मृजेवृद्धिः ॥ 'इको
गुणवृद्धौ' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितम् । मृजेरित्यवयवपट्ठा । तदाह । मृजेरिको वृद्धिः
स्यादिति ॥ 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषामभिप्रेत्य आह ।
धातुप्रत्यये परे इति ॥ धातोर्विहिते प्रत्यये इत्यर्थः । तेन परिमृङ्भ्यामित्यत्र न वृद्धि-
रिति भावः । गुणापवादोऽयम् । क्कित्यजादौ वेप्यते इति ॥ मृजेवृद्धिरिति शेषः ।
'इको गुणवृद्धौ' इति सूत्रभाष्ये इदम्पठितम् । व्रश्चेति षः इति ॥ मृज् इति स्थिते
क्कारस्य वृद्धौ रपरत्वे जकारस्य व्रश्चेति षत्वे तकारस्य घृत्वेन टकारे मार्ष्टीति रूपमित्यर्थः ।
मृष्टः इति ॥ डित्वान्न वृद्धिः नापि गुण इति भावः । मृजन्ति—मार्जन्ति इति ॥ क्क-
त्यजादाविति वृद्धिविकल्प इति भावः । मार्क्षि । मृष्टः । मृष्ट । मार्जिम । मृज्वः ।
ममार्जैति ॥ णलि मृजेवृद्धिरिति भावः । अनुसादावजादौ किति वृद्धिविकल्पं मत्वा
आह । ममार्जतुः—ममृजतुरिति ॥ ममार्जुः—ममृजुः इत्यपि ज्ञेयम् । ऊदित्वादिद्विकल्पं
मृजेवृद्धिश्च मत्वा आह । ममार्जिथ—ममार्ष्टेति ॥ इडभावे जस्य व्रश्चेति षः ।
थस्य घृत्वेन ठ इति भावः । ममार्जथुः—ममृजथुः । ममार्ज—ममृज । ममार्जिव—ममृ-
जिव—ममृज्व । ममार्जिम—ममृजिम—ममृज्म । लुट्याह । मार्जिता—मार्ष्टेति ॥ ऊदि-

* अत्र 'इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिसारभन्ते । तदिहापि साध्यम्'
इति 'इको गुण'—इति सूत्रस्थं भाष्यं मानम् ।

ममार्ज । ममार्जतुः—ममृजतुः । ममार्जिथ—ममार्ष्टे । मार्जिता—मार्ष्टा । मृड्ढि ।
अमार्ट् । अमार्जम् । अमार्जीत्—अमार्क्षीत् । रुदिर् १०६७ अश्रुविमोचने ।

२४७४ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके । (७-२-७६)

‘रुद्’ ‘स्वप्’ ‘श्वस्’ ‘अन्’ ‘जक्ष्’ एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येद्
स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिति धित्वं न । रुदिहि ।

२४७५ । रुदश्च पञ्चभ्यः । (७-३-९८)

हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ।

२४७६ । अङ्गार्यगालवयोः । (७-३-९९)

अरोदीत्—अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः—अरोदः ।
अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुधात् ।

त्वादिति तदभावे च ‘मृजेवृद्धिः’ इति भावः । मार्जिष्यति । मार्क्ष्यति । मार्ष्टु—मृष्टात् ।
मृष्टाम् । मार्जन्तु—मृजन्तु । मृड्ढीति ॥ हेरपित्वेन डित्त्वान्न वृद्धिः । व्रश्वादिना जस्य षः ।
होर्धेः षस्य जश्त्वेन डः धस्य घृत्वेन ढः । मृष्टात् । मृष्टम् । मृष्ट । मार्जानि । मार्जाव ।
मार्जाम । लङ्धाह । अमार्ट् इति ॥ तिप इकारलोपे वृद्धौ रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे
व्रश्वादिना जस्य षः तस्य जश्त्वचत्वे इति भावः । अमृष्टाम् । अमार्जन्—अमृजन् । अमार्ट् ।
अमृष्टम् । अमृष्ट । अमार्जमिति ॥ अमृज्व । अमृज्म । मृज्यात् । मृज्याताम् । मृज्यास्ताम् ।
अमार्जीत्—अमार्क्षीदिति ॥ ऊदित्त्वादिङ्कल्प इति भावः । इट्पक्षे अमार्जिष्टाम् । अमा-
र्जिषुरित्यादि सुगमम् । इडभावे अमार्ष्टाम् । अमार्क्षुः । अमार्क्षीः । अमार्ष्टम् । अमार्ष्ट ।
अमार्क्षम् । अमार्क्ष्व । अमार्क्ष्म । अमार्जिष्यत् । अमार्क्ष्यत् । रुदिरूधातुरिति सेट् ।
रुदादिभ्यः ॥ इड्ढलादेरित्यनुवृत्तिम्मत्वा आह । वलादेरिति । रुदितः इति ॥ डित्त्वान्न
गुणः । रुदन्ति । रोदिषि । रुदिथः । रुदिथ । रोदिमि । रुदिवः । रुदिमः । रुरोद । रुदतुः ।
रुरोदिथ । रुदिव । रुदिम । रोदिता । रोदिष्यति । रोदितु । रुदितात्—रुदिताम् । रुदन्तु । रुदि-
हि इति स्थिते ‘हुञ्जल्भ्यः’ इति धित्वमाशङ्क्य आह । हौ परत्वादिति । रुदिहीति ॥ हेरपि-
त्त्वेन डित्त्वान्न लघूपधगुण इति भावः । रुदितात् । रुदितम् । रुदित । रोदानि । रोदाव ।
रोदाम । रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ‘नाभ्यस्तस्य’ इत्यतः पिति सार्वधातुके इति ‘उतो वृद्धिः’
इत्यतो हलीति ‘गुणोऽपृक्ते’ इत्यतः अपृक्ते इति ‘ब्रुव ईट्’ इत्यत ईडिति चानुवर्त्तते ।
रुद इति पञ्चमी । रुदादिभ्य इति विवक्षितं इत्यभिप्रेत्य सूत्रशेषं पूरयति । हलादे-
रित्यादिना । अङ्गार्यगालवयोः ॥ अतयोर्मते रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य हलादेः
पितः सार्वधातुकस्य अडागमः स्यादिति स्पष्टोऽर्थः । अरोदीरिति ॥ अरुदितम् । अरु-
दित इत्यपि ज्ञेयम् । अरोदमिति ॥ अरुदिव । अरुदिम इत्यपि ज्ञेयम् । ननु लिङ्गस्तिथि

अरुदत्-अरोदीत् । जि ष्वप् १०६८ शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप ।
सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वापिथ-सुष्वाप्यथ ।

२४७७ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । (८-३-८८)

एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' ।

यासुटम्बाधित्वा परत्वात् 'अङ्गार्ग्यगालवयोः' इति 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति च अङ्गैः
स्यातामित्यत आह । प्रकृतिप्रत्ययेति ॥ हलादिपित्सार्वाधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्चेत्यपि ज्ञेयम् ।
लुङि 'इरितो वा' इत्यङ्पक्षे आह । अरुददिति ॥ अङ्भावपक्षे त्वाह । अरोदीदिति ॥
'अस्ति सिचः' इति ईट् 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति तु नेह प्रवर्तते । सिचा व्यवहितत्वात् । जि
ष्वप् शये इति ॥ षोपदेशोऽयम् । आर्धधातुके अनिट् । स्वपितीति ॥ 'रुदादिभ्यः'
इति इट् । स्वपितः इति ॥ स्वपन्ति । स्वपिषि । स्वपिथः । स्वपिथ । स्वपिमि ।
स्वपिवः । स्वपिमः । सुष्वापेति ॥ द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे आदे-
शसकारत्वात् षत्वमिति भावः । सुषुपतुरिति ॥ 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते
द्वित्वादीति भावः । सुषुपुरित्यपि ज्ञेयम् । सुष्वापिथ-सुष्वाप्येति ॥ भारद्वाजनियमात्थलि
वेडिति भावः । सुषुपथुः । सुषुप । सुष्वाप-सुष्वाप । सुषुपिव । सुषुपिम । सुविनिर्दुर्भ्यः ॥
कृतसम्प्रसारणस्य स्वप्धातोः स्वपीत्यनेन ग्रहणम् । सूतीत्यनेन सूतिशब्दः कृदन्तो गृह्यते ।
समेत्यनेनापि समशब्दस्य ग्रहणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेस्साडस्स' इत्यतः सः इति षष्ठ्य-
न्तमनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । तदाह । एभ्यः सुप्यादेरिति ॥ सुषुप्तिः, सुषूतिः,
सुषुमः, इत्युदाहरणानि । अत्र कृतसम्प्रसारणस्य स्वप्धातोर्ग्रहणात् सुस्वप्न इत्यत्र न षत्वमिति
भाष्यम् । नन्वेवं सति सु षुषुपतुरित्यत्र सुपूर्वस्य स्वप्धातोः कथं षत्वम् । कृतसम्प्रसारणस्य हि
स्वप्धातोः षत्वम् । तत्र यदि स्वप् अतुस् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वे कृते पश्चात् 'वचिस्वपि'
इति सम्प्रसारणं तदा हलादिशेषे उत्तरखण्डस्यैव 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं न
त्वभ्यासस्य । अतुसः कितः उत्तरखण्डव्यवहितत्वात्, 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति
निषेधाच्च । ततश्च सु सस्वप् अतुसित्यत्र पूर्वखण्डस्य कृतसम्प्रसारणत्वाभावात् कथं षत्वम् ।
उत्तरखण्डस्य च सु इत्युपसर्गादव्यवहितपरत्वाभावात्कथमनेन षत्वम् । इण्कवर्गाभ्याम्पर-
त्वाभावेन आदेशप्रत्यययोः इत्यस्याप्युत्तरखण्डे अप्रवृत्तेः । यदि तु परत्वात्पूर्वं सम्प्रसारणे
कृते पश्चात् द्वित्वं तर्हि सुप् इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्तेः प्रागेव षत्वमिति वक्तव्यम् । तत्तु न
युज्यते । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति परिभाषया सु इत्युपसर्गसम्बन्धस्य
द्वित्वात्प्रागप्रवृत्तेः । तथाच कृतसम्प्रसारणस्य अकृतषत्वस्य सुप् इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव
'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं स्यात् । न तु पूर्वखण्डस्य 'सात्पदायोः' इति निषेधात् ।
कृते हलादिशेषे सु इति पूर्वखण्डस्य सुब्रूपत्वाभावेन 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इत्यस्याप्यप्रवृत्तेः ।
नच एकदेशविकृतविकृतस्यानन्यत्वं शङ्क्यम् । एवमप्यभ्यासस्यानर्थकत्वेन अर्थवद्ग्रहणपरिभा-
षया षत्वस्य तत्राप्राप्तेः । तस्मादिह सुषुषुपतुरित्यत्र पूर्वखण्डे षत्वं दुरुपपादमित्याशङ्क्य आह ।
पूर्वं धातुरित्यादिना ॥ लक्ष्यानुरोधादिह 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्याश्री-

किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने’ (प १२७) । सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । पिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं ‘हलादिः शेषः’ (सू २१७९) । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्—अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । श्वस १०६९ प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत्—अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । ‘ह्यथन्तक्षण—’ (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अश्वसीत् । अन १०७० च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्—आनत् ।

२४७८ । अनितेः । (८-४-१९)

यते ततश्च द्वित्वात्प्रागेव परत्वात्सम्प्रसारणे सति सुप् इत्यस्य सु इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय षत्वे च कृते सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् षुप् इत्यस्य कृतषत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेऽपि षकारश्रवणं निर्बाधमित्यर्थः । तदुक्तम्भाष्ये “षुपि भूते द्विरुच्यते” इति । ननु कृतषत्वस्य कथं द्वित्वं द्वित्वे कर्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वादित्यत आह । पूर्वत्रासिद्धीयमिति ॥ ननु तर्हि सुसुष्वापेत्यत्रापि पूर्वखण्डे षत्वं श्रूयेतेत्यत आह । पिति त्विति ॥ पिति णलि कित्वाभावात् ‘वचि-स्वपि’ इत्यस्याप्रवृत्तौ कृते द्वित्वे ‘लित्यभ्यासस्य’ इति पूर्वखण्डस्य सम्प्रसारणम् । सु सुप् स्वप अ इति स्थिते ‘सुविनिर्दुभ्यः’ इति षत्वस्यासिद्धत्वात् हलादिशेष इत्यर्थः । नित्यत्वाच्चेति ॥ कृते अकृते च षत्वे हलादिशेषस्य प्राप्तेरिति भावः । ततः इति ॥ हलादिशेषोत्तरं सु इत्यस्यैव स्थित्या सुप् इति रूपस्याभावान्न ष इत्यर्थः । एकदेशविकृतत्वादनन्यत्वेऽपि अभ्यासस्यार्थवत्त्वाभावान्न ष इति द्रष्टव्यम् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु—स्वपितात् । स्वपिताम् । स्वपन्तु । स्वपिहि—स्वपितात् । स्वपितम् । स्वपित । स्वपानि । स्वपाव । स्वपाम । लङ्याह । अस्वपीत्—अस्वपदिति ॥ ‘रुदश्च पञ्चभ्यः’ इति ईटि ‘अङ् गागर्ग्यगालवयोः’ इत्यटि च रूपे । अन्यानि रुदिवद्गूपाणि । लिङ्याह । सुप्यादिति ॥ ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणमिति भावः ‘सुविनिर्दुभ्यः’ इति षत्वम्मत्वा आह । सुषुप्यादिति । अस्वाप्सीदिति ॥ अनिट्-कत्वान्न सिज्जोप इति भावः । श्वस प्राणने इति ॥ वलाद्यार्धधातुके सेडयम् । सार्वधातुके तु वलादौ ‘रुदादिभ्यः’ इति इट् । लङ्स्तिपि ‘रुदश्च’ इति ईटि अङ् गागर्ग्यल्यटश्च मत्वा आह । अश्वसीत्—अश्वसदिति ॥ विध्याशीलिङोः श्वस्यादिति सिद्धवत्कृत्य आह । श्वस्याताम् । श्वस्यास्तामिति । अन चेति ॥ अनधातुरपि प्राणने वर्तते इत्यर्थः । सेडयम् । सार्वधातुकेऽपि वलादौ ‘रुदादिभ्यः’ इति इट् । लङि ईडटौ मत्वा आह । आनीत्—आनदिति । अनितेः ॥ ‘रषाभ्यां नो णः’ इत्यनुवर्तते । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इत्यतः उप-

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति । जक्ष १०
७१ भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

२४७९ । अदभ्यस्तात् । (७-१-४)

झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । 'सिजभ्यस्त—' (सू २२
२६ इति झेर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तस्स्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम । रुदा-
दयः पञ्च गताः ।

जागृ १०७२ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । 'उषविद—'
(सू २३४१) इत्याम्वा । जागराञ्चकार—जजागार ।

२४८० । जाग्रोऽविचिण्णलिङ्गत्सु । (७-३-८५)

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णलिङ्गद्वयोऽन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च ।
जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ।

सर्गादिति । तदाह । उपसर्गस्थादिति ॥ भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । जक्षधातुः सेट् ।
बलादौ सार्वधातुकेऽपि 'रुदादिभ्यः' इति सेट् । अदभ्यस्तात् ॥ झस्येति ॥ झोऽन्त
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । जक्षतीति ॥ 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञेति
भावः । लङ्स्तिपि ईडटोः अजक्षीत्, अजक्षत् इति सिद्धवत्कृत्य आह । सिजभ्य-
स्तेति ॥ अदादेशापवादो जुस् । अन्तस्स्थादिरिति ॥ तालव्योष्मादिरित्यर्थः । बभ्रा-
मेति ॥ जक्षन् क्रीडन् रममाणः इत्युपनिषदि चवर्गवृत्तीयादित्वस्य निर्विवादत्वादिति
भावः । जागृधातुः ऋकारान्तः सेट् । जागर्तीति ॥ तिपि शपो लुकि ऋका-
रस्य गुणे रपरत्वम् । जागृतः इति ॥ डित्वान्न गुणः । जाग्रतीति ॥ 'जक्षित्यादयः
षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशः । डित्वाद्गुणनिषेधे ऋकारस्य
यणिति भावः । जागर्षिः । जागृथः । जागृथ । जागर्मि । जागृवः । जागृमः । लिटि 'का-
स्यनेकाच्' इति नित्यमामि प्राप्ते आह । उषविदेत्याम् वेति । जागरामिति ॥ आमि
ऋकारस्य गुणो रपरत्वञ्चेति भावः । आमभावे आह । जजागारेति ॥ अनुसादौ कित्वाद्गुण-
निषेधे प्राप्ते । जाग्रोऽवि ॥ जाग्र इति षष्ठी । मिदेर्गुणः इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । तदाह ।
जागर्तेर्गुणः स्यादिति ॥ अविचिण्णलङ्गिस्त्विति छेदः । वि चिण् णल् डित् एषां द्वन्द्वे नञ्-
समासः । तदाह । विचिण्णलिङ्गद्वयोऽन्यस्मिन्निति ॥ चिण्णल्प्युदासात् वृद्धिविषये-
ऽप्यस्य प्रवृत्तिः । डित्प्युदासात् गुणप्रतिषेधविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तदाह । वृद्धिविषये
प्रतिषेधविषये चेति ॥ जजागरतुरिति ॥ अत्र कित्त्वेऽपि गुणः । जजागरुः ।
जजागरिथ । जजागरथुः । जजागर । जजागार—जजागर । जजागरिव । जजाग-
रिम । विचिण्णलङ्गिस्त्सु तु न गुणः । वि जागृविः । चिण् अजागारि । णल् जजागार । डित्

२४८१ । जुसि च । (७-३-८३)

अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । ‘अजादौ’ किम् जागृयुः । आशिषि तु जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि अजागरीत् । ‘जागृ इस्’ इत्यत्र यणप्राप्तः, तं सार्वधातुकगुणो बाधते, तं सिचि वृद्धिः, तां जागर्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता, ‘नेटि’ (सू २२६८) इति निषिद्धा, ततः ‘अतो हलादेः—’ (सू २२८४) इति बाधित्वा ‘अतो’ ल्रान्तस्य’ (सू २३३०) इति वृद्धिः प्राप्ता, ‘ह्यचन्त—’ (सू २२९९) इति निषिध्यते । तदाहुः—

‘गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ॥’ इति ।

दरिद्रा १०७३ दुर्गतौ । दरिद्राति ।

२४८२ । इदरिद्रस्य । (६-४-११४)

जागृतः । वृद्धिविषये यथा ण्वुलि जागरकः । प्रतिषेधविषये यथा जजागरतुः । क्तिव्ऽपि गुणः इत्याबूह्यम् । जागरिता । जागरिष्यति । जागर्तु—जागृतात् । जागृताम् । जाग्रतु । जागृहि—जागृतात् । जागृतम् । जागृत । जागराणि । जागराव । जागराम । लङ्थाह । अजागरिति ॥ तिपि इकारलोपे हल्ङ्थादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः । अभ्यस्तत्वाल्लङ्गे क्षेपदादेशे प्राप्ते आह । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति ॥ ‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ इत्यनेनेति भावः । जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वम् । अजागृ उस् इति स्थिते ‘सार्वधातुकमपित्’ इति डित्वादविचिण्णलुङित्स्विति पर्युदासादप्राप्ते गुणे आह । जुसि च ॥ अङ्गस्थेयधिकृतम् । मिदेर्गुण इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । ‘इको गुणवृद्धी’ इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । ‘क्सस्याचि’ इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन जुसीत्यस्य विशेषणात्तदादिविधिः । तदाह । अजादावित्यादिना । अजागररिति ॥ अजागः । अजागृतम् । अजागृत । अजागरम् । अजागृव । अजागृम । विधिलिङि यासुटो डित्वात्र गुणः । जागृयात् । जागृयाताम् । जागृयुरिति ॥ जुसिचेत्यत्र अजादावित्युक्तेर्न गुण इति भावः । आशिषि तु जागर्यादिति ॥ किदाशिषि इति यासुटः क्तिवात् ‘जाम्रोऽविचिण्णलुङित्सु’ इति गुण इति भावः । जागृधातोर्लुङि सिचि इटि यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति । जागृ इस् इत्यत्रेति । तत्र कृते इति ॥ ‘जाम्रोऽविचिण्णल्’ इति गुणे रपरत्वे कृते अजागर ईदिति स्थिते सतीत्यर्थः । तदाहुरिति ॥ वृद्धा इति शेषः । अजागरिष्टाम् । अजागरिषुः इत्यादि सुगमम् । दरिद्राधातुरादन्तः सेट् । दुर्गतिः धनहीनीभवनम् । दरिद्रातीति ॥ धनहीनीभवतीत्यर्थः । इदरिद्रस्य ॥ सौत्रो ह्रस्वः । ‘गमहन’ इत्यतः विडतीत्यनुवर्तते ।

दरिद्रातेरिकारः स्याद्वलादौ किञ्चति सार्वधातुके । दरिद्रितः ।

२४८३ । श्नाभ्यस्तयोरातः । (६-४-११३)

अनयोरातो लोपः स्यात्किञ्चति सार्वधातुके । दरिद्रितः । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्राश्चकार । ‘आत औ णलः’ (सू २३७१) इत्यत्र ‘ओ, इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रितुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव । ‘दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः’ (वा ४१४६) । ‘लुङि वा’ (वा

‘ई हत्यघोः’ इत्यतः हलि इति ‘अत उत्’ इत्यतः सार्वधातुके इति । तदाह । दरिद्रातेरिति ॥ ‘श्नाभ्यस्तयोः’ इत्याल्लोपापवादः । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य इकारः । दरिद्रितः इति ॥ ‘सार्वधातुकमपित्’ इति तसो ङित्वादाकारस्य इकारः । श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ‘गमहन’ इत्यतः लोपः किञ्चतीत्यनुवर्तते । ‘अत उत्’ इत्यतः सार्वधातुके इति । तदाह । अनयोरिति ॥ श्नाप्रत्ययस्य अभ्यस्तस्य चेत्यर्थः । दरिद्रतीति ॥ जाक्षित्यादिवाद्भ्यस्तत्वादभ्यस्तादिति ज्ञस्य अदादेशे आकारलोपः । दरिद्रासि । दरिद्रिथः । दरिद्रिथ । दरिद्रामि । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । लिङ्गाह । अनेकाच्त्वादामिति ॥ इदञ्च ‘कास्प्रत्ययात्’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । दरिद्राश्चकारेति ॥ आमि सवर्णदीर्घः । कैयटमतमाह । आतः इति ॥ ‘आत औ णलः’ इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् ओकार एव विधातुमुचितः । वृद्धौ सत्यान्तावर्तैव यथा इत्यादिसिद्धेः । तस्मादौकारविधानं दरिद्राधातोर्णलि ‘दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः’ इत्याल्लोपे ददरिद्रौ इत्यौकारश्रवणार्थं सम्पद्यते । ओकारविधाने तु आल्लोपे सति वृद्धेरसम्भवात् ददरिद्रो इत्योकार एव श्रूयेतेत्यर्थः । अत एवेति ॥ अस्मादेव दरिद्रातः औकारश्रवणार्थात् औकारविधानादरिद्रातेर्लिटि आम् नेति विज्ञायते । आमि सति णल एवाप्रसक्तेरित्यर्थः । इदञ्च ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ इति सूत्रभाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टीकृतम् । तन्निर्मूलमेवेति ॥ ‘कास्प्रत्ययात्’ इति ‘वस्वेकाच्’ इति सूत्रस्य भाष्यकैयटाविरोधादिति भावः । ददरिद्रतुः । ददरिद्रिः । ददरिद्रिथ । ददरिद्रिथुः । ददरिद्रि । ददरिद्रौ । ददरिद्रिव । ददरिद्रिम । आर्धधातुके विवक्षिते इति ॥ ‘आतो लोप इटि च’ इत्याल्लोपो दरिद्रातेर्भवन् किञ्चति अकिञ्चति च अजादावार्धधातुके भवति । स च आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेन दरिद्रातीति दरिद्रः आल्लोपे कृते पचाद्यच् सिध्यति । आर्धधातुके परे आल्लोपप्रवृत्तौ तु ‘स्याद्वचधा’ इत्यादन्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात् । ततश्च कृते णप्रत्यये आल्लोपं बाधित्वा ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ इति युकि दरिद्राय इति स्यात् । आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव आल्लोपे तु कृते आदन्तत्वाभावात् णप्रत्ययाभावे पचाद्यच्प्रत्ययो निर्बाधः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । लुङि वेति ॥ लुङि आल्लोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । ‘अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकार्थसङ्ग्रहोऽयम् । अद्यतन्यामित्यनेन अद्यतनभूतार्थकधातुविहितलुङिभक्तिर्विवक्षिता । भाष्ये तस्या एवोदाहरणात् ।

४१४२) । ‘सनि ण्वुलि ल्युटि च न’ (वा ५०५८) । दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इद्सकौ अदरिद्रासीत् । चकास् १०७४ दीप्तौ । झस्य अत् । चकासति । चकासाश्चकार । ‘धि च’ (सू २२४९) इति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्धि । ‘चकाधि’ इत्येव भाष्यम् ।

२४८४ । तिप्यनस्तेः । (८-२-७३)

सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति ॥ एतेषु दरिद्रातेराहोपो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ण्वुलि यथा दरिद्रायकः आतो युक् । ल्युटि यथा दरिद्राणः । अनादेशे कृते आहोपाभावात् सवर्णदीर्घः । सनि यथा दिदरिद्रासति । अनन्तरस्येति न्यायादस्य वार्तिकप्राप्तस्यैव लोपस्यायन्निषेधः । तेन ‘तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्’ इति दरिद्रातेस्सनः इदृशे ‘आतो लोप इटि च’ इत्याहोपो भवत्येव । दिदरिद्रिषति । तदुक्तं भाष्ये । “न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते । दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥” इति । दरिद्रितेति ॥ तासि इटि उदाहृतवार्तिकेन आहोपः । ‘आतो लोप इटि च’ इत्यस्य सम्भवेऽपि न्याय्यत्वादत्र वार्तिकोपन्यासः । दरिद्रिष्यति । दरिद्रातु-दरिद्रितात् । दरिद्रिताम् । दरिद्रितु । दरिद्रिहि-दरिद्रितात् । दरिद्रितम् । दरिद्रित । दरिद्राणि । दरिद्राव । दरिद्राम् । लङ्याह । अदरिद्रादिति ॥ इत्त्वम्भावाद् आह । अदरिद्रितामिति ॥ अदरिद्रुरिति ॥ जक्षित्वादित्वेन अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अदरिद्राः । अदरिद्रितम् । अदरिद्रित । अदरिद्राम् । अदरिद्रिव । अदरिद्रिम । दरिद्रियादिति ॥ विधिलिङि सार्वधातुकत्वादित्त्वमिति भावः । आशीर्लिङ्याह । दरिद्र्यादिति ॥ ‘आतो लोपः’ इति भावः । लुङि आतो लोपपक्षे आह । अदरिद्रीदिति ॥ अदरिद्रिष्टामित्यादि । आहोपाभावपक्षे त्वाह । इद्सकाविति ॥ अदरिद्रिष्यत् । चकास्दीप्ताविति ॥ ऋदित् सेट् । चकास्ति । चकास्तः इति सिद्धवत्कृत्य आह । झस्य अदिति ॥ जक्षित्वादित्वेन अभ्यस्तत्वादिति भावः । चकासतीति ॥ चकास्ति । चकास्थः । चकास्थ । चकास्मि । चकास्वः । चकास्मः । चकासाश्चकारेति ॥ अनेकाच्चादामिति भावः । चकासिता । चकासिष्यति । चकास्तु । चकास्ताम् । चकासतु । हेर्धिभावे चकास् धि इति स्थिते धि च इति सलोप इति मतान्तरमाह । सिच एवेत्येके इति ॥ ‘धि च’ इति लोपः सिच एवेत्येके मन्यन्ते इत्यर्थः । ‘धिसकारे सिचो लोपः’ चकाद्धि इति प्रयोजनम् इति वार्तिकादिति तदाशयः । अस्मिन्पक्षे सकारस्य जश्त्वेन दकारः । तदाह । चकाद्धीति ॥ एक इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्दीजन्तु ‘धिसकारे सिचो लोपः’ इति वार्तिकं प्रत्याख्याय सकारमात्रस्य ‘धि च’ इति लोपस्याभ्युगमः । तदाह । चकाधीत्येव भाष्यमिति ॥ चकास्तात् । चकास्तम् । चकास्त । चकासानि । चकासाव । चकासाम् । लङि अ चकास् त इति स्थिते । तिप्यनस्तेः ॥ न अस्तिः अनस्तिः तस्येति विग्रहः । पदस्येत्यधिकृतम् । ‘झलाजशोऽन्ते’ इत्यतः अन्ते

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । [ससजुषोरित्यस्यापवादः]
अचकात्—अचकाद् । अचकासुः ।

२४८५ । सिपि धातो रूर्वा । (८-२-७४)

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे [जश्त्वेन] दः । अचकाः—
अचकात् । शासु १०७५ अनुशिष्टौ । शास्ति ।

२४८६ । शास इदङ्हलोः । (६-४-३४)

शास उपधाया इत्यस्यादङि हलादौ कृति च । ‘शासिवसि—’(सू
२४१०) इति षः । शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शास्तु—शिष्टात् ।
शिष्टाम् । शासतु ।

२४८७ । शा हौ । (६-४-३५)

शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि ।
अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात्—अशाः । शिष्यात् । ‘सर्तिशास्ति—’

इत्यनुवर्तते । ‘ससजुषोः’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । ‘वसुसंमुखंस्वनडुहां दः’
इत्यतः द इति । तदाह । पदान्तस्येत्यादिना ॥ अनस्तेः किम् । ‘सलिलं सर्वमा
इदम्’ आः इत्यसधातोर्लङ्गस्तिपि इकारलोपे ‘बहुलं छन्दसि’ इति ‘अस्ति सिचः’ इति
ईडभावे हल्ङ्यादिलोपे रूपम् । प्रकृते तु चकासेर्लङ्गस्तिपो हल्ङ्यादिलोपे सकारस्य दत्वे
‘वाऽवसाने’ इति चर्त्त्वजश्त्वे इत्यभिप्रेत्याह । अचकात्—अचकादिति ॥ अचकासुरिति ॥
सिजभ्यस्तेति जुसिति भावः । सिपि धातो रूर्वा ॥ पदस्येत्यधिकृतम् । ‘झलाज्जशोऽन्ते’
इत्यतः अन्ते इत्यनुवृत्तम् ‘ससजुषोः’ इत्यतः स इति लुप्तषष्ठीकमनुवर्तते । तदाह । पदा
न्तस्येति । पक्षे इति ॥ वसुसंस्वित्यतः तदनुवृत्तेरिति धावः । सिपि धातुत्वस्य अव्यभि
चाराद्धारित्युत्तरार्थम् । अचकासीत् । अचकासिष्यत् । शासुधातुरुदित् सेट् । शास
इदङ्हलोः ॥ ‘अनिदितां हलः’ इत्यतः उपधायाः किङ्गति इत्यनुवर्तते । तदाह । शास
उपधायाः इति । शासतीति ॥ जक्षादित्वेन अभ्यस्तत्वाददादेश इति भावः । शास्ति ।
शिष्टः । शास्मि । शिष्वः । शिष्मः । आशासते इत्यत्र तु नेत्त्वम् । अङ्गयोग्यस्य परस्मै-
पदिन एव ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । शशासेति ॥ शशासिथ । शासिता । शासिष्यति ।
शास् हि इति स्थिते आह । शा हौ ॥ शा इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘शास इदङ्’ इत्यतः
शास इत्यनुवर्तते । तदाह । शास्तेरिति ॥ इत्वापवादः । ननु शासेदशाभावे सति
झलपरत्वाभावात्कथं हेर्धिरित्यत आह । तस्याभीयत्वेनेति ॥ यद्यपि ‘धि च’ इति सलोपे
शाधीति सिद्धम् । तथापि सलोपस्यासिद्धत्वात् ‘शास इत्’ इति इत्वं स्यात् । तन्निवृत्तये शाविधान-
मित्याहुः । लङ्ग्याह । अशादिति ॥ ‘तिभ्यनस्तेः’ इति दत्वे चर्त्त्वविकल्प इति भावः । अशा-

(सू २३८२) इत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् ।

दीधीङ् १०७६ दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः । दीधीते । ‘एरनेकाचः—’ (सू २७२) इति यण् । दीध्याते ।

२४८८ । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । (७-४-५३)

एतयोरन्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्त्वम् । दीध्ये । ‘दीधीवेवीटां’ (सू २१९०) इति गुणनिषेधः । दीध्याञ्चक्रे । दीधिता । दीधिष्यते । वेवीङ् १०७७ वेतिना तुल्ये । वी गतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तते इत्यर्थः ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । षस १०७८ षस्ति १०७९ स्वप्ने । सस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि । ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ (सू

सुरिति ॥ अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अशाः—अशादिति ॥ ‘सिपि धातोः’ इति रुत्वात् दत्वविकल्प इति भावः । अशिष्टम् । अशिष्ट । अशासम् । अशिष्व । अशिष्व । शिष्या-दिति ॥ ‘शास इत्’ इति इत्वे ‘शासिवासि’ इति ष इति भावः । अशिषदिति ॥ अङि इत्वमिति भावः । दीधीङ्धातुरीकारान्तः ङित्त्वादात्मनेपदी । एतदादयः पञ्चेति ॥ इदञ्च माधवानुरोधेन । तत्त्वन्त्वप्ने वक्ष्यते । जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वाज्ज्ञस्य अदादेशः । दीध्य-ते । दीधीषे । दीध्याथे । दीधीध्वे । लट् इडादेशे आह । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वात्सप्तमी । यि इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः । ‘तासस्त्योः’ इत्यतो लोप इत्यनु-वर्तते ‘अलोऽन्यस्य’ इत्यन्यस्य लोपः । तदाह । एतयोरित्यादि ॥ आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । अत्र त्यपि ईकारस्य लोपः । इवर्णे उदाहरणं वक्ष्यते । इति लोपमिति ॥ लट् इडादेशे दीधी इ इत्यत्र ‘यीवर्णयोः’ इति इवर्णपरत्वात्प्राप्तं लोपं परमपि बाधित्वा नित्यत्वाट्टे-रेत्त्वमित्यर्थः । कृते अकृते च लोपे प्रवृत्तेरेत्त्वमित्यम् । तस्मिन्कृते यीवर्णपरकत्वाभावान्न लोप इति भावः । गुणनिषेधः इति ॥ दीधी आमिति स्थिते ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ इति प्राप्तस्य गुणस्य निषेध इत्यर्थः । दीधितेति ॥ इटि कृते इवर्णपरकत्वादीकारस्य लोप इति भावः । दीधीताम् । दीध्याताम् । दीध्यताम् । दीधीष्व । दीध्याथाम् । दीधीध्वम् । दीध्यै । दीध्यावहै । दीध्यामहै । अदीधीत । अदीध्याताम् । अदीध्यत । अदीधीथाः । अदीध्या-थाम् । अदीधीध्वम् । अदीधि । अदीधीवहि । अदीधीमहि । दीधीत । दीधीयाताम् । दीधीषीष्ट । दीधीषीयास्ताम् । दीधीषीरन् । अदीधिष्ट । अदीधिष्यत । वस्तुतस्तु छन्दसि दृष्टानुविधित्वाद्देशं पञ्चानां लोकानुसारेण रूपवर्णनमनुचितम् । वेवीङ् वेतिना तुल्ये इति ॥ दीधीवद्रूपाणि । इति जक्षित्यादयः । षस षस्ति स्वप्ने इति ॥ षोपदेशावेतौ । द्वितीय इदित् । तत्र षसधातोरुदाहरति । सस्तीति । ससन्तीति ॥ अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वा आह । सेसतुरिति ॥ सेसुः । सेसिथ । सेसथुः ।

१२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' (सू २२०२) इति न लुक् । असत् । असस्ताम् । असः—असत् । सस्यात् । असासीत्—अससीत् । सन्ति । इदित्त्वान्नुभि कृते 'संस्त् तस्' इति स्थिते 'स्कोः—' (सू ३८०) इति सलोपे 'झरो झरि सवर्णे' (सू ७१) इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । 'बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्कोः—' (सू ३८०) इति लोपाभावात् । संस्ति । संस्तः । संस्तन्ति । इत्येके । वश १०८० कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्टः । उवाश । ऊशतुः ।

सेस । ससास—ससस । सेसिव । सेसिम । ससिता । ससिष्यति । सस्तु—सस्तात् । सस्ताम् । ससन्तु । सस् हि इति स्थिते हेर्धिभावे 'धि च' इति सलोपं मत्वा आह । सधी-
ति ॥ तत्र धि इत्यस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात् 'अतो हेः' इति लुक्माशङ्क्य आह । पूर्वत्रेति ॥ सस्तात् । सस्तम् । सस्त । ससानि । ससाव । ससाम । लङ्याह । असदिति ॥ असस्
त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे 'तिप्यनस्तेः' इति सस्य दत्वमिति भावः । अस-
स्तामिति ॥ अससन् इत्यपि ज्ञेयम् । लङः सिपि तु असम् स इति स्थिते 'सिपि धातोः'
इति र्वा, पक्षे दः, हल्ङ्यादिलोपः । तदाह । असः—असदिति ॥ असस्तम् । असस्त ।
अससम् । असस्व । असस्म । लिङ्याह । सस्यादिति ॥ सस्याताम् । सस्यास्ताम्
इत्यादि । लुङ्याह । असासीदिति ॥ 'अतो ह्लादेः' इति वृद्धिविकल्प इति भावः । अस-
सिष्यत् । अथ षस्तिधातोर्ददाहरति । सन्तीति ॥ इदित्त्वान्नुम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारे संस् त् ति
इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपे परसवर्णे 'झरो झरि' इति प्रथमतकारस्य लोपविकल्पे एकतं
द्वितं वा रूपमिति भावः । संस्तन्तीति ॥ अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । सिपि
संस्त् सि इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपे अनुस्वारस्य परसवर्णो नकारः । सवर्णपरत्वाभावात्
'झरो झरि' इति तकारलोपो न । सन्ति । सन्थः । सन्थ । संस्तिम् । संस्त्वः । संस्मः ।
ससंस्त । ससंस्ततुः । ससंस्तिथ । ससंस्तिव । ससंस्तिम । सस्तिष्यति । सन्तु—सन्तात् ।
सन्ताम् । संस्तन्तु । संस्त् हि इति स्थिते हेर्धिभावे 'स्कोः' इति सलोपे परसवर्णे सन्त्
धि इति स्थिते 'झरो झरि' इति तकारस्य लोपः । सन्धि । लोपाभावे तकारस्य जश्त्वे
सन्धि—सन्तात् । सन्तम् । सन्त । संस्तानि । संस्ताव । संस्ताम् । लङ्स्तिपि असंस्त
त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे संयोगादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे असन् । असन्ताम् । असं-
स्तन् । असन् । असन्तम् । असन्त । असंस्तम् । असंस्त्व । असंस्म । संस्त्यात् । असं-
स्तीत् । असंस्तिष्यत् । मतान्तरमाह । बहूनामिति । इत्याश्रित्येति ॥ तथाच प्रकृते
लुङ्स्तिपि संस्त् ति इति स्थिते झलि परे अनुस्वारसकारतकाराणान्त्रयाणां समवायात् स् त्
इत्यनयोः संयोगसंज्ञाविरहात् 'स्कोः' इति लोपाभावात् संस्तौल्याद्युद्भयमित्यर्थः । वश कान्त-
विति ॥ कान्तिरिच्छा । सेट् । वष्टीति ॥ 'व्रश्च' इति शस्य षत्वे तकारस्य श्रुत्वेन टः ।
उष्टः इति ॥ डिति 'ग्राहिज्या' इति सम्प्रसारणे रूपमिति भावः । उवाशेति ॥ लिटि

वशिता । वष्टु-उष्टात् । उष्टाम् । उड्ढि । अवट् । औष्टाम् । औशन् । अवशम् ।
 उश्याताम् । उश्यास्ताम् । ‘चर्करीतं च’ (ग सू १९५) । यङ्लुगन्तमदादौ
 बोध्यम् । हुङ् १०८२ अपनयने । हुते । जुहुवे । हुवीत । ह्योषीष्ट । अह्योष्ट ।
 इति तिङन्तादादिप्रकरणम् ।

अकिति ‘लिट्भ्यासस्य’ इति सम्प्रसारणमिति भावः । **ऊशतुरिति** ॥ परत्वाद्ब्रह्मिज्येति
 सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे हलादिशेवे सवर्णदीर्घ इति भावः । उवशित् । ऊशथुः । ऊश ।
 उवाश-उवश । ऊशिव । ऊशिम । **वशितेति** ॥ अनेन सेद्वन्द्योतितम् । वशिष्यति ।
उष्टामिति ॥ उशन्त्वित्यपि ज्ञेयम् । **उड्ढीति** ॥ वश् हि इति स्थिते धिभावे अपित्वेन
 डित्वात् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे शस्य षत्वे धस्य घृत्वेन ढकारे षस्य जश्त्वेन ड इति भावः ।
 वशानि । वशाव । वशाम् । लङ्याह । **अवडिति** ॥ हल्ङ्यादिलोपे शस्य षः षस्य डः
 तस्य चत्वंविकल्प इति भावः । **औशन्निति** ॥ अवट् । औष्टम् । औष्ट । **अवशमिति** ॥
 पित्वात्र सम्प्रसारणमिति भावः । औश्व । औश्म । विध्याशीर्लिङोः उश्यादिति सिद्धवत्कृत्य आह ।
उश्याताम् । उश्यास्तामिति ॥ अवशीत्-अवाशीत् । अवशिष्यत् । तदेवं दीधीङ्
 वेवीङ् षस षस्ति वश एते पञ्चधातवः छान्दसा एवेति माधवादयः । तत्र ‘दीधीवेवीटाम्’
 इति सूत्रे दीधीवेव्योः छन्दोविषयत्वादिति भाष्यम् । ‘जक्षित्यादयः षट्’ इति सूत्रे षसिवशी
 छान्दसाविति भाष्यम् । एतद्भाष्यादेव षस्तिधातोर्नात्र पाठ इति प्रतीयते । अत एव ‘षस-
 शास्ति स्वप्ने’ इति पाठमभ्युपगम्य शितपा निर्देशेन शास एवार्थभेदात् पुनः पाठ इति कैयट
 आह । अत्र शासधातोरपि छान्दसवचनं प्रायिकम् । वष्टि भागुरिरल्लोपम् । ‘जयाय सेनान्य-
 मुशन्ति देवाः इत्यादि प्रयोगदर्शनादित्यास्तान्तावत् । **चर्करीतञ्चेति** ॥ धातुपाठे गणसूत्र-
 मिदम् । ‘चर्करीतम्’ इति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा पूर्वाचार्यसिद्धा । तदाह । **यङ्लुगन्तमदा-**
दाविति ॥ तेन यङ्लुगन्ताच्छेदेन विकरणः तस्य लुक् न तु श्यनादि विकरणान्तरम् ।
 परस्मैपादिन इत्युपक्रमाद्यङ्लुगन्तस्य परस्मैपदित्वमेव । हुङ् **अपनयने** इति ॥ अनिडयम् ।
 हुते इति ॥ हुवाते । हुवते । इत्यादि । **जुहुवे** इति ॥ जुहुवाते । जुहुविरे । क्रादिनिय-
 मादिट् । जुहुविषे । जुहुविवहे । होता । होष्यते । हुताम् । हुष्व । हवै । हवावहै । अहुत ।
 इति सिद्धवत्कृत्यविधिलिङ्याह । **हुवीतेति** ॥ आशीर्लिङ्याह । **ह्योषीष्टेति** ॥ लुङ्याह ।
अह्योष्टेति ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी-
 व्याख्यायां बालमनोरमायां लुग्विकरणं समाप्तम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ तिङन्तजुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

हु १०८३ दानादनयोः । ‘आदाने च’ इत्येके । ‘प्रीणनेऽपि’ इति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाद्भव्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ।

२४८९ । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । (२-४-७५)

शपः श्लुः स्यात् ।

२४९० । श्लौ । (६-१-१०)

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । ‘अदभ्यस्तात्’ (सू २४७९) इत्यत् । ‘हुशुवोः—’ (सू २३८७) इति यण् । जुह्वति ।

२४९१ । भीहीभृहुवां श्लुवच्च । (३-१-३९)

एतेभ्यो लिट्याम्वा स्यात् आमि श्लाविव कार्यं च । जुह्वाश्चकार । जुहाव ।

अथ श्लुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । हु दानादनयोरिति ॥ दाने अदने चेत्यर्थः । भाष्यमिति ॥ ‘तृतीया च होश्छन्दसि’ इति सूत्रस्थमिति शेषः । ननु यदि दानमिह प्रसिद्धं विवक्षितं तर्हि ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र जुहोतीत्यपि प्रयोगः स्यादित्यत आह । दानं चेह प्रक्षेपः इति ॥ नन्वेवमपि कूपे घटम्प्रक्षिपति आहवनीये जलम्प्रक्षिपतीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह । स चेति ॥ सः प्रक्षेपः विधिबोधिते आधारे आहवनीयादौ पुरोडाशादिहविष इति लभ्यते इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह । स्वभावादिति ॥ अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः । तथाच विधिबोधिते आधारे विधिबोधितस्य हविषो देवतायै त्यज्यमानस्य हविषः प्रक्षेपे हुधातुर्वर्तते इति फलितम् । एतच्च पूर्वमीमांसायां तृतीये “सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात्” इत्यधिकरणे अप्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ शपः इति ॥ ‘अदिप्रभृतिभ्यः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हु अ इति स्थिते शपः श्लौ कृते हु ति इति स्थिते । श्लौ ॥ शेषम्पूरयति । धातोर्द्वे स्तः इति ॥ ‘एकाचो द्वे’ इत्यतः ‘लिटि धातोः’ इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । द्वित्वे कृते अभ्यासकार्यमभिप्रेत्य आह । जुहोतीति । यणिति ॥ उवङ्पवाद इत्यर्थः । भीही ॥ भी ही श्रु हु

होता । होष्यति । जुहोतु-जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वादुणः । जुहवानि । परत्वात् 'जुसि च' (सू २४८१) इति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् । जि भी १०८४ भये । बिभेति ।

२४९२ । भियोऽन्यतरस्याम् । (६-४-११५)

इकारः स्याद्वलादौ किञ्चि सार्वधातुके । बिभितः-बिभीतः । बिभ्य-
ति । बिभयाञ्चकार । बिभाय । भेता । द्वी १०८५ लज्जायाम् । जिह्वेति ।
जिह्वीतः । जिह्वियति । जिह्वयाञ्चकार-जिह्वाय । पृ १०८६ पालनपूरणयोः ।

एषान्द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'कास्प्रत्ययात्' इत्यतः आम् लिटाल्यनुवर्तते । तदाह । एतेभ्यः इति ॥
श्लुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिरित्यभिप्रेत्य आह । आम् श्लुविव कार्यञ्चेति । जुहवामिति ॥
आम् श्लुविव द्वित्वे गुण इति भावः । जुहावेति ॥ जुहवतुः । जुहविथ-जुहोथ । जुहविव ।
हेर्धिरिति ॥ 'हुस्त्रभ्यो हेर्धिः' इत्यनेनेति भावः । जुहवानीत्यत्र आटः पित्त्वेन अङित्वात्
गुणे प्राप्ते तन्माधित्वा 'हुस्नुवोः' इति यणि प्राप्ते आह । आटि परत्वादिति ॥ 'हुस्नुवोः'
इत्यपेक्षया गुणः परत्वाद्भवतीत्यर्थः । लङि अजुहोत्, अजुहुतां, इति सिद्धवत्कृत्य 'सिजभ्यस्त'
इति जुसि 'हुस्नुवोः' इति यणमाशङ्क्य आह । परत्वाज्जुसि चेति गुणः इति । अजुह-
वुरिति ॥ अजुहोः । अजुहुतम् । अजुहुत । अजुहवम् । अजुहुव । अजुहुम । अहौषीदिति ॥
सिचि वृद्धिः । अहौषामित्यादि । अहोष्यत् । जि भी भये इति ॥ अनिद् ईदन्तः । शपः
श्लौ द्वित्वादि मत्वा आह । बिभेतीति ॥ भियोऽन्यतरस्याम् ॥ 'इद्दिद्रस्य' इत्यतः
इदिति 'गमहन' इत्यतः किञ्चितीति 'ई हत्यघोः' इत्यतः हलीति 'अत उत्' इत्यतः सार्वधातु-
के इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति । इकारः स्यादित्यादिना । बिभ्यतीति ॥
'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । बिभयामिति ॥ 'भीद्वीभुहुवां श्लुवच्च' इति श्लुवत्त्वात् द्वित्वादीति
भावः । बिभायेति ॥ बिभ्यतुः । बिभयिथ-बिभेथ । बिभ्यिव । बिभ्यिम । भेतेति ॥
भेष्यति । बिभेतु-बिभितात्-बिभीतात् । बिभिताम्-बिभीताम् । बिभ्यतु । बिभिहि-
बिभीहि । बिभितात्-बिभीतात् । बिभितम्-बिभीतम् । बिभित-बिभीत । बिभयानि ।
बिभयाव । बिभयाम । अबिभेत् । अबिभिताम्-अबिभीताम् । अबिभयुः । अबिभेः ।
अबिभितम्-अबिभीतम् । अबिभयम् । अबिभिव-अबिभीव । बिभियात्-बिभीयात् । इत्यादि
आशीर्लिङि बिभीयास्ताम् । अभैषीत् । अभेष्यत् । द्वी लज्जायामिति ॥ अनिद् । जि-
ह्वियतीति ॥ 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । इयङ् । जिह्वयामिति ॥ 'भीद्वीभुहुवाम्' इत्याम् ।
श्लुवत्त्वात् द्वित्वादीति भावः । जिह्वायेति ॥ जिह्वयिथ-जिह्वेथ । जिह्वयिव । द्वेता । द्वेष्यति
जिह्वेतु-जिह्वीतात् । जिह्वीहि । जिह्वयाणि । अजिह्वत् । जिह्वीयात् । द्वीयात् । अद्वैषीत् ।

२४९३ । अर्तिपिपत्योश्च । (७-४-७७)

अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् औ ।

२४९४ । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । (७-१-१०२)

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति । उत्त्वं । रपरत्वं । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । पिपूर्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि 'ऋच्छत्यृताम्' । (सू २३८३) इति गुणे प्राप्ते ।

२४९५ । शृदृप्रां ह्रस्वो वा । (७-४-१२)

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः ।

अद्वेष्यत् । पृधातुः सेट् । लटस्तिपि शपः इत्यौ द्वित्वे पृ पृ इति स्थिते । अर्तिपिपत्योश्च ॥ 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृजामित्' इत्यस्मात् इदिति 'निजान्त्रयाणाम्' इत्यतः श्लाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषम्पूरयति । अभ्यासस्येत्यादिना ॥ तथाच अभ्यासे ऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे पिपर्तीति वक्ष्यति । तत्र उत्तरखण्डे ऋकारस्य उत्त्वं शङ्कितुमाह । उदोष्ठ्य ॥ 'ऋत् इद्धातोः' इत्यतः ऋत् इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते । एकमवयवपञ्चनन्तं ओष्ठ्यस्य विशेषणम् । अपरन्तु ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । अङ्गावयवौष्ठ्य इत्यादिना ॥ अङ्गावयवेति किम् । समीर्णः । 'ऋ गतौ' क्रयादिः तस्मात्सम्पूर्वात् क्तप्रत्यये 'ऋत् इद्धातोः' इति इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'श्रयुकः किति' इति इग्निषेधे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठानत्वे तस्य णत्वे समीर्ण इति रूपम् । तत्र मकारात्मकौष्ठ्यपूर्वत्वादित्त्वं बाधित्वा उत्त्वं स्यात् । अङ्गावयवेत्युक्तौ तु मकारस्य ओष्ठ्यस्य अङ्गावयवत्वाभावादुत्त्वन्न भवति । तथाच प्रकृतेऽपि पृतीत्यत्र इदमुत्त्वं स्यादिति शङ्का प्राप्ता ताम्परिहरति । गुणवृद्धी इति ॥ इममिति ॥ उत्त्वाविधिमित्यर्थः । पिपर्तीति ॥ उत्त्वात्परत्वादुण इति भावः । पिपृ तस् इति स्थिते आह । उत्त्रमिति ॥ डित्त्वेन गुणाभावात् उदोष्ठ्येत्युत्त्वमिति भावः । पिपुरतीति ॥ अभ्यस्तत्वाददादेशे डित्त्वादुणाभावादुत्त्वमिति भावः । पिपर्षि । पिपूर्यः । पिपर्मि । पिपूर्वः । पिपूर्मः । लिटि णत्याह । पपारेति ॥ उत्त्वात्परत्वादुद्धिरिति भावः । 'अर्तिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्य नेत्वम् । तत्र श्लावित्यनुवृत्तेः । प्राप्ते इति ॥ गुणे नित्यम्प्राप्ते इत्यर्थः । शृदृप्राम् ॥ शृ दृ पृ एषान्द्वन्द्वः । लिटीति ॥ 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । यद्यपि पूर्वसूत्रेषु क्वापि कितीति न दृष्टं तथापि अस्य 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणापवादत्वात् गुणस्य च तस्य किदर्थत्वात्कितीत्युक्तम् । पप्रतुरिति ॥ पपृ अतुस् इति स्थिते ऋकारस्य ह्रस्वे तस्य यणिति भावः । गुणपक्षे आह । पपरतुरिति ॥ गुण एव तु न विकल्पितः । गुणाभावे 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति यणम्बाधित्वा 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वप्रसङ्गात् । पपरिथ ।

पपरतुः । पपरुः । परिता-परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । 'ह्रस्वान्तोऽयम्' इति केचित् । पिपार्तिं । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि । प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । ङुभृञ् १०८७ धारणपोषणयोः ।

२४९६ । भृजामित् । (७-४-७६)

'भृञ्' 'माङ्' 'ओ हाङ्' एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृध्वे । श्लुवद्भावात् द्वित्वेत्त्वे । बिभरामास । बभार । बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः । अबिभृताम् ।

पप्रथुः-पपरथुः । पप्र-पपर । पपार-पपर । पप्रिव-पपरिव । 'वृत्तो वा' इति दीर्घविकल्पममत्वा आह । परिता-परीतेति ॥ परिष्यति परीष्यति । पिपर्तु-पिपूर्तात् । पिपूर्ताम् । पिपुरतु । पिपूर्हि-पिपूर्तात् । पिपूर्तम् । पिपूर्त । पिपराणि । पिपराव । पिपराम । लङ्धाह । अपिपरिति ॥ अपि पृत् इति स्थिते गुणे रपरत्वे ह्रलङ्घादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्गः । अपिपरुरिति ॥ अभ्यस्तत्वात् जुस् । कृते 'जुसि च' इति गुणे रपरत्वम् । अपिपः । अपिपूर्तम् । अपिपूर्त । अपिपरम् । अपिपूर्व । अपिपूर्म् । केचिदिति ॥ अन्ये आचार्या इत्यर्थः । ह्रस्वान्तत्वपक्षे 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वनेति मत्वा आह । पिपृतः इति ॥ ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वाल्लुङादौ पतंत्यादि । पिपृहि । अपार्षीदिति ॥ ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वान्न सिजलोप इति भावः । नन्वाचार्यान्तरसम्मतं ह्रस्वान्तत्वङ्कुतोऽस्माभिरादत्तव्यम् इत्यत आह । पाणिनीयेति ॥ पाणिनिसम्मतदीर्घान्तत्वस्यैवाश्रयणे 'तं रोदसी पिपृतं' इत्यादौ 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वापत्त्या ऋकारस्य ह्रस्वस्य श्रवणानापत्त्या तद्विषये छान्दसत्वमेव शरणमनुसरणीयं स्यादित्यर्थः । ङुभृजिति ॥ अनिडयं चित्त्वादुभयपदी । श्लौ सति द्वित्वादौ बिभर्तीत्यादि स्थितम् । भृजामित् ॥ भृजामिति बहुवचनाद्भावादीनामिति लभ्यते । 'अल लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति 'निजान्त्रयाणाङ्गुणः श्लौ' इत्यतः त्रयाणां श्लाविति चानुवर्तते । तदाह । भृञ् माङित्यादिना ॥ बिभ्रतीति ॥ अभ्यस्तत्वाददादेशे यण् । बिभर्षि । बिभृथः । बिभृथ । बिभर्मि । बिभृवः । बिभृमः । बिभृते । बिभ्राते । बिभ्रते । बिभृषे । बिभ्राथे । इति सिद्धवत्कृत्य आह । बिभृध्वे इति ॥ बिभ्रे । बिभृवहे । बिभृमहे । श्लुवद्भावादिति ॥ 'मीहीभृहुवाम्' इत्यनेन इति भावः । बिभरामासेति ॥ अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्ते भूभावो नेति भावः । बभारेति ॥ श्लावित्यनुवृत्तेर्भृजामिदिति नेत्वम् । बभ्रतुः । बभृः । इत्यपि ज्ञेयम् । 'कृसृभृष्ट' इति लिटि इन्निषेधः । थल्यपि 'अचस्तास्वत्' इति नित्यमिन्निषेधः । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि निषेधात् । तदाह । बभर्थेति ॥ बभ्रथुः । बभ्र । बभार-बभर इति सिद्धवत्कृत्य आह । बभृवेति ॥ क्रादित्वादिन्निषेध इति भावः । बभ्रे । बभ्राते । बभ्रिरे । बभृषे ।

अविभरुः । विभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत । माङ् १०८८ माने शब्दे च ।

२४९७ । ई हल्यघोः । (६-४-११३)

आभ्यस्तयोरात् ईत्स्यात्सार्वधातुके विडति हलि न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते । 'आभ्यस्तयोः—' (सू २४८३) इत्याल्लोपः । मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त । ओ हाङ् २०८९ गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । ओ हाक् १०८९ त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ।

बभ्राथे । बभृद्धे । बभ्रे । बभृवहे । बभृमहे । भर्ता । भरिष्यति । भरिष्यते । विभर्तुं-विभृ-
तात् । विभृताम् । विभ्रतु । इति सिद्धवत्कृत्य आह । विभृहीति ॥ हेरपित्वेन डित्वा-
द्गुणनिषेध इति भावः । विभृतात् । विभृतम् । विभृत इति सिद्धवत्कृत्य आह । विभरानीति ॥
आटः पित्वेन डित्वाभावात् गुणनिषेध इति भावः । विभराव । विभराम । लङ्घ्याह ।
अविभरिति ॥ अविभृत् इति स्थिते गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः ।
अविभरुरिति ॥ अभ्यस्तत्वात् झेजुस् 'जुसि च' इति गुणः । अविभः । अविभृतम् ।
अविभृत । अविभरम् । अविभृव । अविभृम । अविभृत । अविभ्राताम् । अविभ्रत । अवि-
भृथाः । अविभ्राथाम् । अविभृध्वम् । अविभ्रि । अविभृवहि । अविभृमहि । आशीर्लिङ्याह ।
भ्रियादिति ॥ 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् । आत्मनेपदे आशीर्लिङ्याह । भृषीष्टेति ॥ 'उथ्व'
इति कित्त्वान्न गुणः । अभार्षीदिति ॥ अनिट्त्वान्न सिज्लोपः । सिचि वृद्धिः । रपरत्वमिति भावः ।
अभार्षामित्यादि । आत्मनेपदे लुङ्याह । अभृतेति ॥ 'ह्रस्वादज्ञात्' इति सिचो लुक् । अभृ-
षातामित्यादि । माङ् माने इति ॥ अनिट् । डित्वादात्मनेपदी । श्लौ द्वित्वे 'भृजामित्' इति
अभ्यासस्य इत्वे मि मा ते इति स्थिते । ई हल्यघोः ॥ ई इति लुप्तप्रथमाकम् । 'आभ्य-
स्तयोरातः' इत्यनुवर्तते । 'गमहन' इत्यतः विडतीति 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्व-
धातुके इति चानुवर्तते । तदाह । आभ्यस्तयोरित्यादिना । आल्लोपः इति ॥ अजादौ
विडति सार्वधातुके इति शेषः । मिमते इति ॥ अभ्यस्तत्वाददादेशः । मिमीषे । मिमाथे ।
मिमीध्वे । मिमे । मिमीवहे । मिमीमहे । ममे । ममाते । ममिरे । ममिषे । ममाथे ।
ममिध्वे । ममे । ममिवहे । ममिमहे । माता । मास्यते । मिमीताम् । मिमीध्व । मिमाथा-
म् । मिमीध्वम् । मिमै । मिमावहै । मिमामहै । अमिमीत । अमिमाताम् । अमिमत ।
अमिमिथाः । अमिमाथाम् । अमिमिध्वम् । अमिमि । अमिमीवहि । अमिमीमहि । मिमीत ।
मिमीयाताम् । मिमीरन् । मिमीथाः । मिमीयाथाम् । मिमीध्वम् । मिमीय । मिमीवहि ।
मिमीमहि । मासीष्ट । अमास्त । अमासाताम् । अमासत । अमास्थाः । अमासाथाम् ।
अमाध्वम् । अमासि । अमास्वहि । अमास्महि । अमास्यत । ओ हाङ् २०८९ त्वाविति ॥
अनिट् । डित्वादात्मनेपदी । 'भृजामित्' इति इत्त्वम् । माङ्धातुवद्रूपाणि । अभ्यासे चुत्वं

२४९८ । जहातेश्च । (६-४-११६)

इत्स्याद्वा हलादौ विडति सार्वधातुके । पक्षे ईत्त्वम् । जहितः—जहीतः ।
जहति । जहौ । जहितात् ।

२४९९ । आ च हौ (६-४-११७)

जहातेहौ परे आ स्याच्चादिदीतौ । जहाहि—जहिहि—जहीहि ।
अजहात् । अजहुः । अजहाः ।

२५०० । लोपो यि । (६-४-११८)

जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । ‘एलिङि’ (सू
२३७४) हेयात् । अहासीत् । डु दाञ् १०९१ दाने । प्रणिददाति । दत्तः ।
ददति । दत्ते । ददौ । ‘ध्वसोः—’ (२४७१) इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । देहि ।
विशेषः । तदाह । जिहीते इत्यादि ॥ इति भृञादयस्त्रयो गतः । ओ हाक् त्यागे इति ॥
अनिट् । ओकारः ककारश्च इत् । जहातीति ॥ श्लौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वमिति भावः । तसादौ
‘श्राभ्यस्तयोरातः’ इति नित्यमीत्त्वे प्राप्ते । जहातेश्च ॥ ‘इद्गिरस्य’ इत्यतः इदिति ‘भियो-
ऽन्यतरस्याम्’ इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । ‘गमहन’ इत्यतः विडतीति, ‘ई हल्य-
घोः’ इत्यतः हलीति च । इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति । इत्स्याद्वेति । जहतीति ॥ अभ्य-
स्तत्वाददादेशे ‘श्राभ्यस्तयोः’ इत्यालोपः । जहाविति ॥ जहतुः । जहुः । जहिथ—जहाथ ।
जहथुः । जह । जहौ । जहिथ । जहिम । हाता । हास्यति । जहितादिति ॥ जहि-
ताम्—जहीताम् । जहतु । आ च हौ ॥ आ इति छत्प्रथमाकम् । जहातेरिति ॥ ‘जहा
तेश्च’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चादिदीताविति ॥ ‘इद्गिरस्य’ इत्यतः ‘ई हल्यघोः’
इत्यतश्च तयोरिह चकारेणानुकर्षादिति भावः । जहितात्—जहीतात् । जहितम्—जहीतम् ।
जहित—जहीत । जहानि । जहाव । जहाम । लङ्याह । अजहादिति ॥ अजहिताम्—
अजहीताम् । अजहुः । अजहाः इति ॥ अजहितम्—अजहीतम् । अजहित—अजहीत ।
अजहाम् । अजहिथ—अजहीथ । अजहिम—अजहीम । लोपो यि ॥ ‘जहातेश्च’
इत्यतो जहातेरिति ‘श्राभ्यस्तयोरातः’ इत्यतः आत इति, ‘अत उत्सार्वधातुके’ इत्यतः
सार्वधातुके इति चानुवर्तते । यि इति सप्तम्यन्तं सार्वधातुकविशेषणम् । तदादिविधिः ।
तदाह । जहातेरित्यादिना ॥ ‘जहातेश्च’ इत्यस्यापवादः । आशीर्लिङ्याह । एलिङीति ।
अहासीदिति ॥ ‘यमरम’ इति सगिटौ । अहास्यत् । डु दाञ् उभयपदी । अनिट् ।
प्रणिददातीति ॥ ‘नेर्गद’ इति णत्वत् । दत्तः इति ॥ ददा तस् इति स्थिते अघोरिति
पर्युदासादित्वाभावे ‘श्राभ्यस्तयोः’ इत्यालोपः । ददतीति ॥ अभ्यस्तत्वाददादेशे ‘श्राभ्य-
स्तयोः’ इत्यालोप इति भावः । ददासि । दत्थः । दत्थ । ददामि । दद्वः । दद्वः ।
दत्ते इति ॥ ददाते । ददते । दत्से । ददाथे । दद्वे । ददे । दद्वहे । दद्वहे । ददौ इति ॥

अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः ।
अदित । डु धाञ् १०९५ धारणपोषणयोः 'दानेऽपि' इत्येके । प्रणिदधाति ।

२५०१ । दधस्तथोश्च । (८-२-३८)

द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाधातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः परयोः स्वोश्च परतः ।
'वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवत्' इति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्वा-
सिद्धे न स्थानिवत्' धत्तः । दधति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । दध्मः । धत्ते ।
धत्से । धद्धे । धेहि । अधित ।

ददतुः । ददुः । ददिथ-ददाथ । ददथुः । दद । ददौ । ददिव । ददिम । ददे । ददाते ।
ददिरे । ददिषे । ददाथे । ददिध्वे । ददे । ददिवहे । ददिमहे । दाता । दास्यति । दास्यते ।
ददातु-दत्तात् । दत्ताम् । ददतु । इति सिद्धवत्कृत्य देहि इत्यत्र आह । ध्वसोरिति ॥
दत्तात् । दत्तम् । दत्त । ददानि । ददाव । ददाम । दत्ताम् । ददाताम् । ददताम् । दत्स्व ।
ददाथाम् । दद्धम् । ददै । ददावहै । ददामहै । लङ्याह । अददादिति । अददुरिति ॥
अभ्यस्तत्वात् जुस् । अददाः । अदत्तम् । अदत्त । अददाम् । अदद्व । अदद्व । विधि-
लिङ्याह । दद्यादिति ॥ 'श्राभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । आशीर्लिङि तु 'एलिङि' इत्येत्व-
मभिप्रेत्य आह । देयादिति ॥ दासीष्ट । लुङ्याह । अदादिति ॥ 'गातिस्था' इति सिचो
लुगिति भावः । अदाः । अदातम् । अदात । अदाम् । अदाव । अदाम । लुङ्यात्मनेपदे
आह । अदिदेति ॥ अदा स् त इति स्थिते 'स्थाध्वोरिञ्च' इति दाधातोर्न्यस्य 'इकारः
सिचः कित्त्वञ्च । कित्त्वान्न गुणः । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुगिति भावः । अदिषाताम् ।
अदिषत । अदिथाः । अदिषाथाम् । अदिद्वम् । अदिषि । अदिष्वहि । अदिष्महि । अदा-
स्यत् । अदास्यत । डु धाञ् । जित्वाडुभयपदी । अनिङ् । प्रणिदधातीति ॥ 'नेर्गद'
इति णत्वम् । तसि श्लौ द्वित्वे अभ्यासजश्वे 'श्राभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपे दध् तस् इति स्थिते ।
दधस्तथोश्च ॥ धाधातोः कृतद्वित्वस्य दधा इत्यस्य दधः इति षष्ठ्यन्तम् । 'एकाचो बशः'
इत्यतः झषन्तस्य बशो भष् इत्यनुवर्तते । त थ् अनयोर्द्वेन्द्रात् सप्तमीद्विवचनम् । तकारादकार
उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । चकारात् स्वोरिति समुच्चायते । सकारे ध्व-
शब्दे चेति लभ्यते । तदाह । द्विरुक्तस्येत्यादिना ॥ तथाच अभ्यासे दकारस्य धकारः ।
तकारपरकत्वात् । न तु 'श्राभ्यस्तयोराल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वान्न तकारपरक-
त्वं, नापि झषन्तत्वमित्यत आह । वचनसामर्थ्यादिति ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ भष्भाव-
स्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादेव तस्मिन् कर्तव्ये आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेर्वचनसामर्थ्याश्रयणक्लेशो
वृथेति भावः । धत्तः इति ॥ धस्य चत्वेन त इति भावः । दधतीति ॥ 'अदभ्यस्तात्'
इत्यदादेशे 'श्राभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । धत्थः इति ॥ यकारपरकत्वात् भष् । धत्थ । दधामि ।
दध्वः इति ॥ परनिमित्ताभावान्न भष् । दध्मः । धत्ते इति ॥ दधाते । दधते । धत्से इति ॥
सकारपरकत्वाद्भषिति भावः । ददाथे । धद्धे इति ॥ दद्धे इति स्थिते ध्वशब्दपरकत्वाद्भषिति भावः ॥

अथ त्रयः स्वरितेतः । णिजिर् १०९६ शौचपोषणयोः ।

२५०२ । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । (७-४-७५)

णिजिर् विजिर् विष्ल एषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

२५०३ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । (७-३-८७)

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्—अनैक्षीत् । अनिक्त । विजिर् १०९४

दधे । दध्वहे । दध्महे । दधौ । दधे । धाता । धास्यति । धास्यते । दधातु—धत्तात् । धत्ताम् । दधतु । धेहीति ॥ ‘ध्वसोः’ इत्येच्चाभ्यासलोपाविति भावः । धत्तात् । धत्तम् । धत्त । दधानि । दधाव । दधाम । धत्ताम् । दधाताम् । दधताम् । धत्स्व । दधाथाम् । धद्धम् । दधै । दधावहै । दधामहै । अधात् । अधत्त । दध्यात् । धासीष्ट । अधासीत् । अधितेति ॥ ‘स्थाध्वोरिच्च’ इति इच्चे ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लुगिति भावः । अधास्यत् । अधास्यत । णिजिर् धातुः अनिडयं णोपदेशः इरित् । इकारस्य प्रत्येकमित्त्वाभावात्तुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादात्मगे फले आत्मनेपदम्भवत्येव । तस्मादयमप्युभयपदी । एवं विजिरपि ज्ञेयः । निजां त्रयाणाम् । निजामिति बहुवचनात्तदादीनाङ्गहणम् । ‘अत्र लोपः’ इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह । णिजिर् इत्यादिना । नेनेक्तीति ॥ श्लौ द्विवेह्लादिशेषे उत्तरखण्डस्य तिपमाश्रित्य गुणे पूर्वखण्डस्यानेन गुणे चोः कुत्वमिति भावः । अभ्यस्तत्वाद्दादेशं मत्वा आह । नेनिजतीति ॥ नेनेक्षि । नेनिक्थः । नेनिक्थ । नेनेज्मि । नेनिज्वः । नेनिज्मः । नेनिक्ते । नेनिजाते । नेनिजते । नेनिक्षे । नेनिजाथे । नेनिग्ध्वे । निनिजे । नेनिज्वहे । नेनिज्महे । निनेज । निनिजतुः । निनेजिथ—निनेक्थ । निनिजथुः । निनिज । निनेज । निनिजिव । निनिजिम । निनिजे । निनिजाते । निनिजिरे । निनिजिषे । निनिजाथे । निनिजिध्वे । निनिजे । निनिजिवहे । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु—नेनिक्तात् । नेनिक्ताम् । नेनिजतु । नेनिग्धीति ॥ अपित्वेन डित्त्वान्न गुणः । हेर्धिः । नेनिक्तात् । नेनिक्ताम् । नेनिक्त । ‘आङुत्तमस्य’ इति पित्वेन अङित्वाल्लघूपधगुणे प्राप्ते । नाभ्यस्तस्याचि ॥ ‘मिर्देशुणः’ इत्यतो गुण इति ‘पुगन्त’ इत्यतो लघूपधस्येति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषम्पूरयति । लघूपधगुणो न स्यादिति । नेनिजानीति ॥ नेनिजाव । नेनिजाम । नेनिक्ताम् । नेनिजाताम् । नेनिजताम् । नेनिक्ष्व । नेनिजाथाम् । नेनिग्ध्वम् । नेनिजै । नेनिजावहै । नेनिजामहै । लङि परस्मैपदे आह । अनेनेगिति । अनेनिजुरिति ॥ अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिक्त । अनेनिजम् । ‘नाभ्यस्तस्य’ इति न गुणः । अनेनिज्व । अनेनिज्म । निक्षीष्ट । लुङ्याह । अनिजदिति ॥ इरित्त्वादङिति भावः । अनिक्तेति ॥ ‘झलो झल्लि’ इति सिज्जलोपः ।

पृथग्भावे । वेवेक्ति-वेवेक्ते । विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (सू २५३६) इति डित्त्वं न 'ओ विजी' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'णिजिविजी' रुधादावपि । विष्ल १०९५ व्याप्तौ । वेवेष्टि-वेवेष्टे । लृदिच्त्वादङ् । अविषत् । तङि क्सः । अजादौ 'क्सस्याचि' (सू २३३७) इत्यल्लोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च । घृ १०९६ क्षरणदीप्त्योः । 'जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' । 'भृजामित्' (सू २४९६) । बहुलं छन्दसि' (सू ३५९८) इतीत्त्वम् । ह १०९७ प्रसह्यकरणे । अयं सुवोऽभिजिहर्ति होमान् । ऋ १०९८ सू १०९९ गतौ । बहुलं छन्दसि (३५९८) इत्येव सिद्धे 'अर्तिपिपत्योश्च' (सू २४९३) इतीत्त्वविधानादयं भाषायामपि । 'अभ्यास-

अनिक्षाताम् इत्यादि । विजिरपि णिजिर्वत् । अत्रेति ॥ थल इट्पक्षे 'विज इट्' इति विहितं डित्त्वं नेत्यर्थः । अतो न गुणनिषेध इति भावः । ओ विजी इत्यस्यैवेति ॥ व्याख्यानादिति भावः । रुधादावपीति ॥ ततश्च 'रुधादिभ्यः श्रम्' इति श्रम्बिकरणावपि ताविति भावः । विष्ल व्याप्तौ इति ॥ लृदिच् उभयपदी अनिट् । णिजेरिव रूपाणि । वेवेष्टीति ॥ ह्रस्वेन तकारस्य टः । सिपि 'षढोः' इति षस्य कत्वम् । वेवेक्षि । वेविष्टः । वेविड्ढि । अविषदिति ॥ लृदिच्त्वादङिति भावः । तङि क्सः इति ॥ 'शल इगुपधात्' इत्यनेनेति भावः । आगणान्तादिति ॥ जुहोत्यादिगणसमासिपर्यन्तमित्यर्थः । घृधातुरनिट् । तिपि श्लौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणे रपरत्वे जघर्ति । जघृतः । जघ्रति । 'जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' इति बहुवचनत्रयापाठः । 'जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेन' इति तैत्तिरीयपाठः । अत्र इत्त्वमभ्यासस्य आह । भृजामिदिति ॥ ननु तत्र त्रयाणामेव ग्रहणमित्यत आह । बहुलमिति ॥ इत्त्वं छान्दसमिति भावः । जघार । जघ्रतुः । जघर्थः । जघ्र । जघ्रिव । घरिष्यति । जघर्तु-जघृतात् । जघ्रतु । जघ्रहि । जघराणि । अजघः । अजघृताम् । अजघरुः । अजघरम् । अजघ्रव । जघृयात् । घ्रियात् । अघार्षात् । अघरिष्यत् । ह प्रसह्यकरणे इति ॥ घृधातुवद्ग्राणि । अयं सुवो अभिजिहर्ति होमानिति ॥ सुवे साद्यमाने याजमानो मन्त्रः । अत्रापि अभ्यासस्य इत्त्वं छान्दसमिति भावः । ऋ सू गताविति ॥ इमावनिटौ । तल ऋधातोः छान्दसत्वेऽपि लोकेऽपि क्वचित् प्रयोगं समर्थयति । बहुलमिति ॥ 'भृजामित्' । 'अर्तिपिपत्योश्च' 'बहुलं छन्दसि' इति सूक्ष्मस्थितिः । तत्र बहुलं छान्दसीत्येव ऋधातोः रित्त्वसिद्धेः 'अर्तिपिपत्योश्च' इत्यर्तिग्रहणात् लोकेऽपि ऋधातोः श्लुविकरणस्य प्रयोगो विज्ञायते इत्यर्थः । एतच्चातैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव भाष्यात् श्लुविकरणस्यैव ऋधातोः 'अर्तिपिपत्योश्च' इत्यत्र ग्रहणम् । पिपर्तिसाहचर्याच्च, श्लावित्यस्य अभ्यासग्रहणस्य चानुवृत्तेश्चैत्यलम् । अभ्यासस्यासवर्णे इति ॥ शपः श्लौ ऋ ति इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वम्बाधित्वा 'अर्तिपिपत्योश्च' इत्यभ्या-

स्यासवर्णे (सू २२९०) इतीयङ् । इयति । इयूतः । इयूति । आर । आरतुः ।
 'इडत्त्यति—' (सू २३८४) इति नित्यमिड् । आरिथ । अर्तो । अरिष्यति ।
 इयराणि । ऐयः । ऐयूताम् । ऐयरुः । इयूयात् । अर्यात् । आरत् । ससर्ति ।
 भस ११०० भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । 'घसिभसोर्हलि—' (सू ३५५०)
 इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (सू २२८१) इति सलोपः । बब्धः । बप्सति ।

सङ्कारस्य इत्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे रपरत्वे इ अर् ति इति स्थिते 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि इयति इति रूपमित्यर्थः । इयूतः इति ॥ पूर्ववदेव द्वित्वादि । तसः अपित्वेन डित्त्वाद्गुणनिषेध इति भावः । इयूतीति ॥ पूर्ववदेव द्वित्वादि । अभ्यस्तत्वाददादेशः । डित्त्वान्न गुणः । उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य यण् रेफ इति भावः । इयर्षि । इयूथः । इयर्मि । इयूवः । इयूमः । लिट्याह । आरेति ॥ थलि 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नित्यमिग्निषेधे प्राप्ते आह । इडत्त्यतीति । नित्यमिडिति ॥ आरिथ । आरिम । अर्तेति ॥ अनिट्त्वादिति भावः । अरिष्यतीति ॥ 'ऋद्धनोः स्ये' इति इडिति भावः । इयर्तु—इयूतात् । इयूताम् । इयूतु । इयूहि—इयूतात् । इयूतम् । इयूत । इयराणीति ॥ आटः पित्वेन अडित्त्वान्न गुणनिषेध इति भावः । इयराव । इयराम । लङ्याह । ऐयः इति ॥ श्लौ ऋ त् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासस्य इत्वे रपरत्वे हलादिशेषे इयङि उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे च हलङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे इयः इति स्थिते आटि वृद्धौ ऐयः इति रूपमिति भावः । नच लावस्थायामडिति पक्षे वृद्धौ रपरत्वे आर् त् इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे हलङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे आः इति स्यादिति शङ्क्यम् । बहुलं छन्दस्य-माङ्योगेऽपि' इति बहुलप्रहणेनात्र लावस्थायामाडित्यस्यानाश्रयणादित्याहुः । ऐयरुरिति ॥ ऐयः । ऐयूतम् । ऐयूत । ऐयरम् । ऐयूव । ऐयूम । विधिलिङ्याह । इयूयादिति ॥ यासुटो डित्त्वाद्गुणनिषेध इति भावः । इयूयाताम् इत्यादि । आशीर्लिङ्याह । अर्यादिति ॥ 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः प्राप्तः । तं बाधित्वा 'रिङ् शयम्लिङ्क्षु' इति रिङ् प्राप्तः । तम्बाधित्वा 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुण इति भावः । लुङ्याह । आरदिति ॥ 'सर्ति-शास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङि 'ऋदशोऽङि' इति गुण इति भावः । आरिष्यत् । तदेवं ऋधातुं निरूप्य सुधातुं निरूपयति । ससर्तीति ॥ ससृतः । सस्रति । इत्यादि सुगमम् । ससार । ससर्थ । ससृव । सर्ता । सरिष्यति । ससर्तु । अससः । अससृताम् । अससरुः । ससृयात् । स्त्रियात् । असरत् । भस भर्त्सने इति ॥ अयं सेट् । बभस्तीति ॥ श्लौ भस् ति इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासजत्वमिति भावः । बभस् तस् इति स्थिते आह । घसिभसोरिति ॥ 'घसिभसोर्हलि च' इत्यस्यायमर्थः । छन्दसि अनयोरुपधाया लोपः स्यात्, हलादावजादौ च विडति परे इति । तथाच बभस् तस् इत्यत्र उपधालोपे 'झलो झलि' इति सकारलोपे तकारस्य 'झषस्तथोः' इति धत्वे भकारस्य जत्वमिति भावः । बप्सतीति ॥ अभ्यस्तत्वाददादेशे बभस् अति इति स्थिते 'घसिभसोः' इत्युपधालोपे भकारस्य चत्वमिति भावः ।

कि ११०१ ज्ञाने । चिकेति । तुर ११०२ त्वरणे । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति । धिष ११०३ शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः । धन ११०४ धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति । जन ११०५ जनने । जजन्ति ।

२५०४ । जनसनखनां सञ्जलोः । (६-४-४२)

बभस्ति । बब्धः । बब्ध । बभस्मि । बप्स्वः । बप्स्मः । बभास । बप्सुतुः । बप्सुः । बभसिथ । बप्सुथुः । बप्स । बभास-बभस । बप्सिव । बप्सिम । भसिता । भसिष्यति । बभस्तु-बब्धात् । बब्धाम् । बप्सुतु । बब्धि-बब्धात् । बब्धम् । बब्ध । बभसानि । बभसाव । बभसाम् । अबभः । अबब्धाम् । अबप्सुः । अबभः । अबब्धम् । अबब्ध । अबप्सम् । अबप्स्व । बप्स्यात् । भस्यात् । अभासीत्-अभसीत् । अभसिष्यत् । कि ज्ञाने । चिकेतीति ॥ किधातोस्तिपि श्लैः द्वित्वे अभ्यासकुत्वे उत्तरखण्डस्य गुण इति भावः । चिकितः । चिक्यति । चिकेधि । चिकिथः । चिकिथ । चिकेमि । चिकिवः । चिकाय । चिक्यतुः । चिकियिथ-चिकेथ । चिकियव । केता । केष्यति । चिकेतु-चिकितात् । चिकिताम् । चिक्यतु । चिकिहि । चिक्यानि । अचिकेत् । अचिकिताम् । अचिक्युः । अचिकेः । अचिक्यम् । अचिकिव । चिकियात् । कीयात् । अकैषीत् । अकेष्यत् । तुर त्वरणे इति ॥ तुतूर्तः इति ॥ 'हलि च' इति दीर्घः । तुतोर्षि । तुतूर्थः । तुतूर्थ । तुतोर्मि । तुतूर्वः । तुतोर । तुतुरथुः । तुतोरिथ । तुतुरिव । तोरिता । तोरिष्यति । तुतोरु-तुतूर्तात् । तुतूर्ताम् । तुतुरुतु । तुतूर्हि । तुतोराणि । अतुतोः । अतुतूर्ताम् । अतुतुरुः । अतुतोः । अतुतोरम् । अतुतूर्व । तुतूर्यात् । तूर्यात् । अतोरीत् । अतोरिष्यत् । धिष शब्दे सेट् । दिधेष्टीति ॥ श्लौ द्वित्वादौ लघूपधगुणे तकारस्य घृत्वमिति भावः । दिधिषति । दिधेक्षि । दिधिष्टः । दिधेष्मि । दिधिष्वः । दिधेष । दिधिषतुः । दिधेषिथ । दिधिषिव । धेषिता । धेषिष्यति । दिधेष्टु-दिधिष्टात् । दिधिषतु । दिधिङ्हि । दिधेषाणि । अदिधेष्ट् । अदिधिष्टाम् । अदिधिषुः । अदिधेषम् । अदिधिष्व । दिधिष्यात् । अधेष्वात् । अधेषिष्यत् । धन धान्ये इति ॥ धान्यार्जने इत्यर्थः । दधन्तीति ॥ क्षमूप् सहने इति धातोः चक्ष्से इति वदनुनासिकस्य क्रीति न दीर्घः । दधंसि । दधन्थ । दधन्मि । दधन्वः । दधन्मः । दधान । दधनतुः । दधनिथ । दधनिव । धनिता । धनिष्यति । दधन्तु-दधन्तात् । दधन्ताम् । दधनतु । दधन्हि । दधनानि । अदधन् । अदधन्ताम् । अदधनुः । अदधन् । अदधन्तम् । अदधन्त । अदधनम् । अदधन्व । अदधन्म । दधन्यात् । धन्यात् । अधानीत्-अधनीत् । अधनिष्यत् । जन जनने इति ॥ उत्पत्तौ अकर्मकः । उत्पादने सकर्मकः । जनसन ॥ 'विङ्गोः' इत्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह । एषामाकारोऽन्तादेशः इति ॥ सन् शल्ल इत्यनयोः द्वन्द्वान् सप्तमीद्विवचनम् । सनि शलि चेति लभ्यते । 'अनुदात्तोपदेशे' इत्यतः शलि विङ्गतीत्यनुवर्तते । तत्र शलीत्यनुवृत्तेन सन् विशेष्यते । तदादिविधिः । शलादौ सनीति लभ्यते । विङ्गतीत्यनुवृत्तं तु एतत्सूत्रस्थेन शला विशेष्यते । तदादिविधिः । शलादौ विङ्गतीति लभ्यते । तथाच शलादौ सनीति शलादौ विङ्गतीति च परनिमित्तद्वयं लब्धम् । तदाह ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ किङ्कति च । जजातः ।
जङ्गति । जजंसि । जजान । जजायात्-जजन्यात् । जायात्-जन्यात् ।
गा ११०६ स्तुतौ । देवाञ्जिगाति सुन्नयुः । जिगीतः । जिगति ।

इति तिङन्तजुहोत्यादिप्रकरणम् ।

झलादौ सनि झलादौ किङ्कति चेति ॥ सन्विशेषणञ्झलादाविति किम् । जिजनि-
षति । सिसनिषति । चिकनिषति । अथ किङ्कतोर्झल्विशेषणस्य प्रयोजनमाह । जङ्गतीति ॥
जजन् अति इति स्थिते अतेर्ङित्वे झलादित्वाभावादात्त्वाभावे 'गमहन' इत्युपधालोपे
नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भावः । 'जनसनखनां सन्' इत्याश्रित्य योगविभागेन उक्तार्थ-
सिद्धिश्चाश्रित्य झलप्रहणन्वत्र सूत्रे प्रत्याख्यातम् भाष्ये । जजंसीति ॥ 'नश्च' इत्यनुस्वारः ।
जजाथः । जजाथ । जजन्मि । जजन्वः । जजन्मः । जजानेति ॥ जङ्गुः । सेडयम् । जजनिथ ।
जङ्गथुः । जङ्गिव । जनिता । जनिष्यति । जजन्तु-जजातात् । जजाहि । जजनानि । अजजन् ।
अजजाताम् । अजङ्गुः । अजजनम् । अजजन्व । विधिलिङि 'ये विभाषा' इति मत्वा आह ।
जजायात्-जजन्यात् इति ॥ अजनीत्-अजानीत् । अजनिष्यत् । गा स्तुतौ । देवा-
न्जिगातीति ॥ 'भृजामित्' इत्यल 'बहुलञ्छन्दसि' इति वचनादभ्यासस्य इत्त्वमिति
भावः । जिगीतः इति ॥ 'ई हल्यघोः' इति ईत्त्वम् । जिगतीति ॥ अभ्यस्तत्वाददादेशे
'श्राभ्यस्तयोः' इत्याहोपः । जिगासि । जिगीथः । जिगीथ । जिगामि । जिगीवः । जगौ ।
जगतुः । जगिथ-जगाथ । जगिव । गाता । गस्यति । जिगातु-जिगीतात् । जिगीताम् ।
जिगतु । जिगीहि । जिगानि । अजिगात् । अजिगीताम् । अजिगुः । अजिगाः । अजिगाम् ।
अजिगीव । जिगीयात् । आशिषि गायत् । अगासीत् । अगास्यत् ।

इति श्रीबासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी-
व्याख्यायां बालमनोरमायां श्लुविकरणं समाप्तम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन् दिवादिप्रकरणम् ॥

दिवु ११०७ क्रीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिग-
तिषु । झृषन्ताः परस्मैपदिनः ।

२५०५ । दिवादिभ्यः श्यन् । (३-१-६९)

शपोऽपवादः 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव ।
देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् ।
अदेविष्यत् । षिवु ११०८ तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत्-
न्यसेवीत् । सिवु ११०९ गतिशोषणयोः । णिवु १११० निरसने । केचि-
दिहेमं न पठन्ति । ण्सु ११११ अदने । 'आदाने' इत्येके । 'अदर्शने'
इत्यपरे । सुष्णोस । ण्सु १११२ निरसने । स्त्रस्यति । सस्त्रास । क्सु
१११३ ह्वरणदीप्तयोः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्रास । व्युष १११४ दाहे ।
वुव्योष । प्लुष १११५ च । नृती १११६ गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त ।

अथ श्यन्विभक्तिप्रकरणधातवो निरूप्यन्ते । दिवु क्रीडेति ॥ उदिदयम् । तेन क्त्वा-
यामिङ्गिकल्पः । निष्ठायाश्च सेट् । झृषन्ताः इति ॥ जृष् जृप् वयोहानौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः ।
दिवादिभ्यः श्यन् ॥ 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुके
इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य आह । शपोऽपवादः इति ॥ शकारनकारावितौ । दिव् य ति
इति स्थिते आह । हलि चेति दीर्घः इति ॥ श्यनः अपित्वेन डित्त्वान्न गुण इति
भावः । दीव्यतः । दीव्यन्ति । इत्यादि सुगमम् । दिदेवेति ॥ दिदिवतुः । दिदेविथ । दिदिविव ।
सेट्त्वं सूचयति । देवितेति ॥ षिवु धातुरपि सेट् षोपदेशः दिवुधातुवत् । परिषीव्य-
तीति ॥ 'परिनिविभ्यस्सेव' इति षत्वमिति भावः । परिषिषेवेति ॥ स्थादिष्वेवाभ्यास-
स्य इति नियमस्तु न । तत्र प्राक्सितादित्यनुवृत्तेरिति भावः । 'सिवादीनां वाङ्मयायेऽपि'
इति मत्वा आह । न्यषेवीत्-न्यसेवीदिति ॥ सिवु धातुस्तु रेफवान् । णिवु निर-
सने इति ॥ 'सुब्धातुष्वक्छीवाम्' इति न सत्वम् । छीव्यति इत्यादि सुगमम् । आर्धधातुकेषु
तु शब्दिकरणस्थेष्वुधातुवद्भाणि । ण्सु धातुश्च षोपदेशः । नृती गात्रेति ॥ 'श्वीदितः'

२५०६ । सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदन्तः । (७-२-५७)

एभ्यः परस्य सिञ्जिभ्रस्य सादेरार्धधातुकस्य इडा स्यात् । नर्तिष्यति—
नत्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् । त्रसी १११७ उद्वेगे । ‘वा
आश—’ (सू २३२१) इति श्यन्वा । त्रस्यति—त्रसति । त्रेसतुः—तत्रसतुः ।
कुथ १११८ पूतीभावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् । पुथ १११९ हिंसायाम् ।
गुथ ११२० परिवेष्टने । क्षिप ११२१ प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ।
पुष्प ११२२ विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प । तिम ११२३ छिम ११२४
ष्टिम ११२५ आर्द्राभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति । व्रीड ११२६
चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति । इष ११२७ गतौ । इष्यति । षह १११८
षुह ११२९ चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सद्यति । सुद्यति । जृष् ११३० झृष्
११३१ वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः—जेरतुः । जरिता—जरीता ।
जीर्येत् । जीर्यात् । ‘जृस्तम्भु—’ (सू २२९१) इत्यङ्गा । ‘ऋदशोऽङ्गि गुणः’
(सू २४०६) । अजरत्—अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः ।
अझारीत् । षूङ् ११३२ प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । ‘स्वरतिसूति—’
(सू २२७९) इति विकल्पं बाधित्वा ‘श्रयुकः किति’ (सू २३८१) इति नि-
षेधे प्राप्ते कादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता—सविता ।

इत्याद्यर्थमीत्त्वम् । सेडयम् । सेऽसिचि ॥ से असिचि इति छेदः । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । कृत चृत
छृद तृद तृत् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । ‘उदितो वा’ इत्यतो वेति आर्धधातुकस्योडिति चानुवर्तते ।
तदाह । एभ्यः इत्यादिना ॥ नित्यमिटि प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । अनर्तीदिति ॥ ‘से-
ऽसिचि’ इत्यत्र असिचि इत्युक्तेर्नित्यमिति भावः । त्रसी उद्वेगे ॥ ‘वा जृभ्रमुत्रसाम्’ इत्ये-
त्त्वाभ्यासविकल्पौ मत्त्वा आह । त्रेसतुः—तत्रसतुरिति । कुथ पूतीभावे इति ॥
पवित्रीभवने इत्यर्थः । दुर्गन्धकरणे इति वा । (पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धः) इत्यमरः । तिम
ष्टिम छीमेति ॥ द्वितीयतृतीयौ षोपदेशौ । द्वितीय इदुपधः । तृतीयस्तु ईदुपधः । षहषुहेति
षोपदेशौ । चक्यर्थस्तृप्तिरिति ॥ यद्यपि ‘चक तृप्तौ प्रतिघाते च’ इत्युक्तम् । तथापि तृप्ति-
रेवेह विवक्षिता व्याख्यानात् । षुहेः ‘नपुंसके भावे क्तः’ इति क्तप्रत्यये सुहितशब्दः । सुहित-
स्तृप्तिरिति ‘पूरणगुण’ इति सूत्रे कैयटः । जृष् झृष् वयोहानाविति सेट्कौ । जीर्यतीति ॥ ‘ऋत
इद्धातोः’ इति इत्त्वे ‘हलि च’ इति दीर्घे इति भावः । अतुसादौ ‘ऋच्छत्युताम्’ इति गुणे
रपरत्वे ‘वा जृभ्रमुत्रसाम्’ इत्येत्त्वाभ्यासलोपविकल्प इति भावः । जजरिथ । ‘वृतो वा’
इति मत्त्वा आह । जरिता—जरीतेति ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे इति ॥ प्रसवः उत्पादनं
षोपदेशोऽयम् । विकल्पमिति ॥ परमपीति शेषः । निषेधे प्राप्ते इति ॥ ‘पुरस्तात्प्रति-

दूङ् ११३३ परितापे । दूयते । दीङ् ११३४ क्षये । दीयते ।

२५०७ । दीङो युडचि किङति । (६-४-६३)

दीङः परस्याजादेः किङ्त आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । ‘वुग्युटावुव-
ङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ’ (वा ४०६२) दिदीये ।

२५०८ । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । (६-१-५०)

एषामात्त्वं स्याल्ल्यपि चकारादशित्येज्जिनिमित्ते । दाता । दास्यते ।
अदास्त । अदास्थाः । डीङ् ११३५ विहायसा गतौ । डीयते । धीङ् ११३६
आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता । मीङ् १२३७ हिंसायाम् । हिंसा अत्र प्राण-
वियोगः । मीयते । रीङ् ११३८ श्रवणे । रीयते । लीङ् ११३९ श्लेषणे ।

२५०९ । विभाषा लीयतेः । (६-१-५१)

लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरत्त्वं वा स्यादेज्जिषये
ल्यपि च । लेता—लाता । लेष्यते—लास्यते । ‘एज्जिषये’ किम् । लीयते ।

षेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः । दूङ् परितापे इति ॥ पीडने पीडितीभवने वेत्यर्थः ।
आद्ये सकर्मकः । द्वितीये अकर्मकः । दीङ् क्षये इति ॥ क्षयो ह्रस्वः नाशो वा । दीङो
युडचि ॥ ‘आर्धधातुके’ इत्यधिकृतम् अचा विशेष्यते । तदादिविधिः । दीङ इति
पञ्चमी । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह । दीङः परस्येत्यादिना ॥ दिदी ए इति स्थिते पर-
त्वात् ‘एरनेकाचः’ इति यणि प्राप्ते नित्यत्वात् युट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः ।
टित्त्वादायवयवः । दीदीये इति रूपमिति भावः । ननु युटि कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्यण् दुर्वारः ।
तथाच दिद्ध्ये इति स्यात् । इकारो न श्रूयेत यकारद्वयं श्रूयेत । इत्यत आह । वुग्युटा-
विति ॥ मीनातिमिनोति ॥ ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ इत्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह ।
एषामात्त्वं स्यात् ल्यपीति ॥ चकारात् एचः अशितीति परनिमित्तं समुच्चीयते । तत्र
एच इत्यनन्तरं निमित्ते इति शेषः । एज्जनिमित्ते अशिति प्रत्यये च परे इति फलितम् । तदाह ।
चकारादशित्येज्जिनिमित्ते इति ॥ समुच्चीयत इति शेषः । लुङ्याह । अदास्तेति ॥
इह आत्वे कृते ङित्वे सत्यपि ‘स्थाप्वोरिच्च’ इति न भवति । स्थाप्वोरित्वे ‘दीङः
प्रतिषेधः’ इति घुसंज्ञासूत्रस्थभाष्यपठितवार्तिकेति भावः । धीङ् आधारे इति ॥ आधा-
रः आधारणम् । स्थापनमिति यावत् । लीङ् श्लेषणे इति ॥ लीयते । लिल्ये । लिल्यिषे ।
विभाषा लीयतेः ॥ ननु लीयतेरिति श्यना निर्देशात् ‘लीङ् श्लेषणे’ इति भ्राविकरणस्य ग्रहणं
न स्यादित्यत आह । यका निर्देशः इति ॥ ‘सार्वधातुके यक्’ इति विहितयका लीयतेरिति
निर्देशः सच श्यन्श्रान्तसाधारणः । यक उभयत्रापि साधारण्यादिति भावः । ‘मीनातिमिनोति’
इत्यतः ल्यपीति ‘आदेचः’ इत्यतः आदिति एच इति च । तदाह । लीलीङोरित्यादिना ।

लिल्ये । व्रीड् ११४० वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विप्रिये । 'स्वादय ओदितः (ग सू २९६) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । पीड् ११४१ पाने । पीयते । माड् ११४२ माने । मायते । ममे । ईड् ११४३ गतौ । ईयते । अयां चक्रे । प्रीड् ११४४ प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । शो ११४५ तनूकरणे ।

२५१० । ओतः श्यनि । (७-३-७१)

लोपः स्याच्छ्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति । 'विभाषा ब्राधेट्—' (सू २३७६) इति सिचो वा लुक् । लुगभावे 'यमरम—' (सू २३७७) इतीदृसकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् । छो ११४६ छेदने । छ्यति । षो ११४७ अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । दो ११४८ अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी ११४९ प्रादुर्भावे ।

स्वादय ओदितः इति ॥ धातुपाठपठितङ्गणसूत्रमिदम् । 'ब्रूङ् प्राणिप्रसवे' इत्यारभ्य व्रीडन्ता ओदित्कार्यभाज इत्यर्थः । निष्ठानत्वमिति ॥ 'ओदितश्च' इत्यनेनेति भावः । प्रीड् प्रीता-विति ॥ प्रीतिस्तुष्टिः । (मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः) इत्यमरः । एवं सत्यकर्मकः । यथा फलमू-लादिना हरिः प्रीयते । हृष्यतीत्यर्थः । यदा तु प्रीतिः तर्पणं 'प्रीञ् तर्पणे' इति क्रियादिकात् क्तिनि प्रीतिशब्दनिष्पत्तिः तदा तु सकर्मकः । तदाह । सकर्मकः इति । प्रीयते इति ॥ तर्पयती-त्यर्थः । अथ चत्वारः परस्मैपदिनः इति ॥ 'दो अवखण्डने' इत्यन्ता इति भावः । शो तनूकरणे । अनिट् । ओतः श्यनि ॥ 'घोलोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्य-भिप्रेत्य शेषं पूरयति । लोपः स्यादिति । शशाविति ॥ 'आदेच' इत्यात्वे णलिति भावः । शशतुरिति ॥ शशित्-शशात् । शशिव । शास्यतीति ॥ श्यतु । अश्यत् । श्येत् । शयात् । छुडि सिचि विशेषमाह । विभाषा घ्रेति ॥ सिचो लुक्पक्षे आह । अशादिति ॥ 'आत' इति जुसिति मत्वा आह । अशुरिति ॥ सिचो लुगभावे सगिटौ मत्वा आह । अशा-सीदिति ॥ छोधातुरपि शोधातुवत् । षो अन्तकर्मणीति ॥ समापने विनाशने वेत्यर्थः । शोधातुवद्रूपाणि । षोपदेशोऽयम् । स्यतीति ॥ 'ओतः श्यनि' इति लोपः । अभिष्य-तीति । अभ्यष्यदिति ॥ 'प्राक्सितात्' इति षत्वम् । अभिससाविति ॥ स्थादि-विति नियमात् न षः । दो अवखण्डने । प्रणिदातेति ॥ 'नेर्गद' इति णत्वम् । देया-दिति ॥ आशीर्लिङि एलिङीत्येत्वम् । अदादिति ॥ 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । अथात्म-नेपदिनः इति ॥ वाञ्छ शब्दे इत्यन्ता इत्यर्थः । जनी प्रादुर्भावे इति ॥ श्वीदितो निष्ठा-

२५११ । ज्ञाजनोर्जा । (७-३-७९)

अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता ।
जनिष्यते । 'दीपजन—' (२३२८) इति वा चिण् ।

२५१२ । जनीवध्योश्च । (७-३-३५)

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिति कृति च । अजनि—अजनिष्ट ।
दीपी ११५० दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि—अदीपिष्ट । पूरी ११५१
आप्यायने । पूर्यते । अपूरि—अपूरिष्ट । तूरी ११५२ गतित्वरणहिंसनयोः ।
तूर्यते । तुतूरे । धूरी ११५३ गूरी ११५४ हिंसागत्योः । धूर्यते ।
दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे । घूरी ११५५ जूरी ११५६ हिंसावयोहान्योः ।
शूरी ११५७ हिंसास्तम्भनयोः । चूरी ११५८ दाहे । तप ११५९ ऐश्वर्ये वा ।
अयं धातुरैश्वर्ये वा श्यनन्तङ्ञ्च लभते । अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैप-
दीत्यर्थः । केचित्तु वाम्रहणं वृत्तुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता ।
तप्स्यते । 'पत' इति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । 'द्युत द्यामानि द्युतः पत्यमानः' ।

याम्' इत्याद्यर्थमिदित्वम् । ज्ञाजनोर्जा ॥ शितीति ॥ द्विबुक्कम्वाचमामित्यतस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । जायते इति ॥ ज्ञाधातोस्तु श्राविकरणत्वात् जानातीत्युदाहरणम् । उभयत्रापि जादेशस्य
ह्रस्वान्तत्वे 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति परिभाषया 'अतो दीर्घो यञि' इत्यप्राप्तौ जादेशस्य
दीर्घान्तत्वमाश्रितम् । जज्ञे इति ॥ 'गमहन' इत्युपधालोपे नस्य श्चुत्वेन अः । जायेत । जनि-
षीष्ट । छुङि अजन् स् त इति स्थिते आह । दीपेति । वा चिणि । सिच इति शेषः ।
अजन् इ त इति स्थिते उपधावृद्धौ प्राप्तायाम् । जनीवध्योश्च ॥ 'अत उपधाया' इत्यतः
उपधाया इति 'मृजेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'नोदात्तोपदेशस्य' इत्यतो नेति 'आतो युक्'
इत्यतः चिण्कृतोरिति 'अचोङिति' इत्यतः ङितितीति चानुवर्तते । तदाह । अनयोरिति ॥
दीर्घाधातुरीदित् । 'दीपजन' इति सिचः चिण्विकल्पं मत्वा आह । अदीपि—अदीपिष्टेति ॥
पूरीधातुरपि ईदित् । 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह । अपूरि—अपूरिष्टेति ॥ तूरी
इत्यादयोऽपि 'चूरी दाहे' इत्यन्ता ईदित एव । तप ऐश्वर्येवेति ॥ श्यन् आत्मनेपदश्चेति शेषः ।
उभयोः प्रकृतत्वादित्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति । श्यनं तङ्ञ्चेति ॥ अन्यदा त्विति ॥ ऐश्व-
र्यादन्यत्रार्थे वृत्तिदशायामित्यर्थः । केचित्त्विति ॥ 'तप ऐश्वर्ये वा' 'वृत्तु वरणे' इति धातुपाठे
स्थितम् । तत्र 'वावृत्तु वरणे' इत्येव वाशब्दं वृत्तु इत्यस्य आद्यवयवमिच्छन्तीत्यर्थः । एवञ्च
तप ऐश्वर्ये इत्येव स्थितम् । अस्मिन्पक्षे तपधातोः नित्यमेव श्यन् तङ् चेति भावः । तप्यते
इति ॥ ईष्टे इत्यर्थः । प्रथमपक्षे ऐश्वर्ये तपतीत्यपि भवति ॥ पत इतीति ॥ तपधातोस्त-
कारपकारयोः कमव्यत्यासेन 'पत ऐश्वर्ये वा' इति पाठान्तरमित्यर्थः । एवं व्यत्यासेन षष्टे

वृत्तु ११६० वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे । वावृत्यते । ‘ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत ।’ इति भट्टिः । क्लिश ११६१ उपतापे । क्लिशयते । क्लेशिता । काशृ ११६२ दीप्तौ । काश्यते । वाशृ ११६३ शब्दे । वाश्यते । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष ११६४ तितिक्षायाम् । मृष्यति-मृष्यते । ममर्ष-ममृषे । शुचिर् ११६५ पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति-शुच्यते । शुशोच-शुशुचे । अशुचत्-अशोचीत्-अशोचिष्ट । णह ११६६ बन्धने । नह्यति-नह्यते । ननाह । नेहिथ-ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । रञ्ज ११६७ रागे । रज्यति-रज्यते । शप ११६९ आक्रोशे । शप्यति-शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद ११७० गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ।

२५१३ । चिण् ते पदः । (३-१-६०)

पदश्चलेश्चिण्स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत । खिद ११७१ दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । विद ११७२

प्रयोगं दर्शयति । युत द्यामानि युतः पत्यमानः इति ॥ “प्रवायुमच्छा बृहतीत्यृचः” एक-देशोऽयम् । पत्यमान इत्यस्य ईशान इत्यर्थः । अत्र लटश्शानच् आत्मनेपदं श्यन् च । पक्षान्तरे इति ॥ वावृतु इति पाठपक्षे इत्यर्थः । वावृत्यते इति ॥ वृणोतीत्यर्थः । अपेक्षते इति यावत् । वावृतुधातोः प्रयोगं दर्शयति । ततो वावृत्यमानेति ॥ अपेक्षमाणे-त्यर्थः । न्यविक्षतेति ॥ ‘नेर्विशः’ इत्यात्मनेपदम् । ‘शल इगुपधात्’ इति क्सः । अथ पञ्च स्वरितेतः इति ॥ ‘शप आक्रोशे’ इत्यन्ता इत्यर्थः । शुच्यतीति ॥ क्लिन्न-म्भवतीत्यर्थः । अशुचदिति ॥ इरित्त्वादङिति भावः । णह बन्धने इति ॥ णोपदेशो-ऽयम् । अनिद् । ननाहेति ॥ नेहतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वा आह । नेहिथ-ननद्धेति ॥ इट्पक्षे ‘थलि च सेटि’ इत्येत्वाभ्यासलोपौ । इडभावे तु ‘नहो धः’ इति हस्य ध इति भावः । ‘रञ्ज रागे’ अनिद् । रज्यतीति ॥ ‘अनिदिताम्’ इति नलोप इति भावः । ररञ्ज । रेजतुः । नलोपे एत्वाभ्यासलोपौ । ररञ्जिथ-ररङ्कथ । रेजिव । रङ्क्ता इत्यादि । अथैकादशेति ॥ ‘लिश अल्पीभावे’ इत्यन्ता इत्यर्थः । ‘पद गतौ’ अनिद् । चिण् ते पदः । पदश्चलेरिति ॥ ‘च्लेस्सिच्’ इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते इति भावः । तशब्दे इति ॥ आत्मनेपदप्रथमैकवचने इत्यर्थः । इदञ्च भाष्ये स्पष्टम् । प्रण्यपादीति ॥ सिचश्चिणि उपधावृद्धौ ‘चिणो

सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । बुध ११७३ अवगमने । बुध्यते । बुबुधे ।
 बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि-अबुद्ध । अभुत्साताम् । युध ११७४
 सम्प्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति' इति युधमि-
 च्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमित्यम्' (प ९७) इति वा ।
 अनो रुध ११७५ कामे । अनुरुध्यते । अण ११७६ प्राणने । अण्यते ।
 आणे । अणिता । 'अन' इति दन्त्यान्तोऽयमित्येके । मन ११७७ ज्ञाने ।
 मन्यते । मेने । मन्ता । युज ११७८ समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।
 अकर्मकः । युज्यते । योक्ता । सृज ११७९ विसर्गे । अकर्मकः ।
 संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । 'लिङ्-
 सिचौ—' (सू २३००) इति कित्त्वान्न गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट ।

लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । 'नेर्गद' इति णत्वमिति भावः । 'विद सत्तायाम्' वेत्तेति ॥ अनि-
 डिति भावः । लिटि क्रादिनियमादिट् । एवं बुधधातुरापि । बोद्धेति ॥ तासि 'झषस्तथोः' इति
 तकारस्य धकारः । भोत्स्यते इति ॥ 'एकाचः' इति भष् । भुत्सीष्टेति ॥ 'लिङ्सिचौ' इति
 कित्त्वम् । 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह । अबोधि-अबुद्धेति । कथं युध्यतीति ॥
 आत्मनेपदित्वादिति भावः । समाधत्ते । युधमिति ॥ युध्शब्दः भावक्रियन्तः । युधमि-
 च्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यजन्तात् परस्मैपदमित्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदम-
 नित्यमिति समाधानं त्वनुचितम् । तस्य भाष्यादृष्टत्वेन अप्रामाणिकत्वात् । अत एव 'व्यत्ययो
 बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यतीत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्येव समाहितम् ।
 अनो रुध कामे इति ॥ अनु इत्युपसर्गात्परः रुधधातुः कामे वर्तते इत्यर्थः । युज
 समाधौ । अनिट् । अकर्मकः इति ॥ चित्तवृत्तेर्धात्वर्थान्तर्भावादिति भावः । अर्थान्तरे तु
 सकर्मकोऽपि भवति । सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भाव इति कर्मवत्सूत्रवार्तिकात् । एतच्च
 कर्मकर्तृप्रक्रियायां स्पष्टीभविष्यति । सृज विसर्गे इति ॥ अनिट् । विसर्गस्सम्बन्धः । उप-
 सर्गवशात् । तदाह । अकर्मकः इति । संसृज्यते इति ॥ अरुणांशुभिन्नैः अरुणकिरण-
 विकसितैः सरसिजैः कमलैः संसृज्यते सम्बध्नातीत्यर्थः । कमलिनीति शेषः । कर्तरि लकारो-
 ऽयम्, न त्वयङ्कर्मणि लकारः, अकर्मकत्वात् । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽयमिति कर्मकर्तृप्रक्रि-
 यायां वक्ष्यते । लिट्याह । ससृजिषे इति ॥ क्रादिनियमादिडिति भावः । स्रष्टेति ॥
 'सृजिदशोर्ज्ञल्यमकिति' इत्यमागमे ऋकारस्य यणि व्रश्वादिना जस्य षः । ष्टुत्वेन तकारस्य ट
 इति भावः । स्रक्ष्यते इति ॥ पूर्ववदमि जस्य षत्वे 'षढोः' इति षस्य कत्वे, सस्य षत्व-

असृक्षाताम् । लिश ११८० अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते ।
लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ।

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । राधः ११८१ अकर्मकाद्बृद्धावेव ।
एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह । वृद्धाविति ।
यन्मह्यमपराध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तमित्यर्थः ।
राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।
दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः ।
रराधथ । ‘राधो हिंसायाम्’ (सू २५३२) इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविह न ।

मिति भावः । आशीर्लिङि आह । सृक्षीष्टेति ॥ अत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह । लिङ्सिच्चा-
विति । नाप्यमिति ॥ ‘सृजिदृशोऽल्यम्’ इत्यमपि नास्तीत्यर्थः । अकित्येव तद्विधानादिति
भावः । लुङ्याह । असृष्टेति ॥ ‘झलो झलि’ इति सिचो लोपः । ‘लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु’ इति
सिचः कित्त्वान्न गुणः नाप्यमिति भावः । लिश अल्पीभावे । लिक्षीष्टेति ॥ ‘लिङ्सिचौ’
इति कित्त्वान्न गुणः । अलिक्षतेति ॥ ‘शल इगुपधात्’ इति क्सः । आ गणान्तादिति ॥
दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधोऽकर्मकाद्बृद्धावेवेति ॥ श्यनिति शेषः । राधधा-
तोरकर्मकाद्बृद्धावेवार्थे श्यनिति प्रतीयमानोऽर्थः । एवं सति अकर्मकादिति व्यर्थम् । राधेरर्थान्तरे
च श्यन् न स्यात् । इध्यते हि अपराध्यतीत्यादौ द्रोहाद्यर्थेऽपि श्यन् । तत्राह । एवकारो
भिन्नक्रमः इति ॥ यस्मिन् क्रमे वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं एवकारः पठितः ततोऽन्यः क्रमो यस्य स भि-
न्नक्रम इत्यर्थः । वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं पठित एवकारः अन्यत्र निवेशनीय इति यावत् । तदेवं दर्शयति ।
राधोऽकर्मकादेव श्यनिति ॥ एवञ्चार्थान्तरेऽपि श्यन् सिद्ध्यति । शत्रुं हिनस्तीत्यर्थे
शत्रुमपराध्नोतीत्यत्र सकर्मकत्वात् न श्यनिति भावः । तर्हि वृद्धावित्यस्य किं प्रयोजनमित्या-
शङ्क्य अकर्मकक्रिया एवंविधेति प्रदर्शनार्थन्तत् ननु परिसङ्ख्यानार्थमित्याह । उदाहरणमाह ।
वृद्धाविति ॥ एवञ्च वृद्धिग्रहणमकर्मकक्रियामात्रोपलक्षणमिति भावः । तथाविधार्था-
न्तरारण्युदाहरति । यन्मह्यमित्यादिना ॥ ‘कुधद्रुह’ इति सम्प्रदानत्वम् । कृष्णाय
राध्यतीति ॥ ‘राधीक्ष्योऽस्य विप्रश्रः’ इति सम्प्रदानत्वम् । दैवमिति ॥
कृष्णस्य किमिदानीं शुभमशुभं वेति पृष्ठो दैवज्ञः तस्य शुभाशुभसूचकादित्यादिप्रहस्तिरिति
ज्योतिःशास्त्रतः परीक्षते इति यावत् । ननु पर्यालोचने दैवस्य कर्मत्वात्कथमिह अकर्म-
कतेत्यत आह । दैवस्येति ॥ ननु ‘राधोऽकर्मकाद्बृद्धावेव’ इत्यत वृद्धिग्रहणस्य उप-
लक्षणतया हिंसार्थकस्यापि राधेदैवादिकत्वात् रराधतुः इत्यादौ ‘राधो हिंसायाम्’ इति
वक्ष्यमाणावेत्त्वाभ्यासलोपौ स्यातामित्यत आह । राधः इति ॥ इह नेति ॥ रराधतुः इत्यादौ राधे-
हिंसार्थकत्वे ‘राधो हिंसायाम्’ इति वक्ष्यमाणावेत्त्वाभ्यासलोपौ न स्त इत्यर्थः । कुत इत्यत

हिसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादि-
श्चुरादिश्च । व्यध ११८२ ताडने । 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) इति सम्प्र-
सारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यधिथ—विव्यद्ध । व्यद्धा ।
व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । पुष ११८३ पुष्टौ । पुष्यति ।
पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । 'पुषादि—' (सू २३४३) इत्यङ् ।
अपुषत् । शुष ११८४ शोषणे । अशुषत् । तुष ११८५ प्रीतौ । दुष ११८६
वैकृत्ये । श्लिष ११८७ आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा ।
श्लेक्ष्यति ।

२५१४ । श्लिषः—

अस्मात्परस्यानिटश्चलेः कसः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः ।
पुरस्तादपवादन्यायात् ।

आह । हिसार्थस्येति ॥ नोन्मिषत्येवैषा शङ्का । राधेरकर्मकस्यैव दैवादिकत्ववचनात् । हिसार्थ-
कस्य च राधेः सकर्मकतया दैवादिकत्वाभावादुक्तशङ्काया अनुन्मेषादित्यर्थः । ननु राधोति,
राधयति, इति कथमित्यत आह । अयं स्वादिश्चुरादिश्चेति ॥ रराधिथ । क्वादिनियमात्
नित्यमिद् । दीर्घाकारवत्त्वेन 'उपदेशेऽन्तः' इत्यस्याप्रवृत्तेः । अजन्तोऽकारवानित्यत्र च ह्रस्वा-
कारस्यैव विवक्षितत्वात् । राद्धा । अरात्सीत् । व्यध ताडने इति ॥ चतुर्थान्तोऽयम् । अनिद् ।
'ग्रहिज्या' इति श्यनो डित्वात् 'लिख्यभ्यासस्य' इति यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे विध्यतीति
रूपमित्यर्थः । वकारस्य तु न सम्प्रसारणम् । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात् ।
विव्याधेति ॥ द्वित्वे कृते अभ्यासस्य 'लिख्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः ।
विविधतुरिति ॥ परत्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वमिति भावः । भारद्वाजनियमा-
त्थलि वेडित्यत आह । विव्यधिथ—विव्यद्धेति ॥ 'लिख्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणम् ।
अनिदपक्षे 'ज्ञषस्तथोः' इति धः । अव्यात्सीदिति ॥ हलन्तलक्षणा वृद्धिः । पुषपुष्टौ ।
अनिद् । पुपोषिथेति ॥ अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्वादिनियमाभित्यमिद् । अपुषादिति ॥
पुषाद्यङ् । डित्वात्र गुणः । शुषधातुरनिद् । अशुषादिति ॥ पुषाद्यङिति भावः । एवमप्रेऽपि ।
तुष् दुष् श्लिष् एते अनिटः । लुङि श्लिषः च्लेस्सिजादेशे प्राप्ते । श्लिषः ॥ च्लेरिति 'शल
इगुपधात्' इत्यतः अनिटः कस इति चानुवर्तते । तदाह । अस्मात्परस्येत्यादिना ॥ ननु
'शल इगुपधात्' इत्येव कसे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । पुषाद्यङोऽपवादः इति ॥
'शल इगुपधात्' इति कसं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ् स्यात् तन्निवृत्तये पुनः कसविधिरित्यर्थः ।
ननु श्लिष इति कसः यथा परमपि पुषाद्यङ्म्बाधते तथा 'विणभावकर्मणोः' इति विणमपि परं
बाधेत एवं सति 'उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मणि लुङि 'विणभावकर्मणोः' इति
च्लेश्चिण् न स्यादित्यत आह । ननु चिणः इति ॥ 'श्लिषः' इति कसविधिः 'विण भाव-

—आलिङ्गने । (३-१-४६)

श्लिषश्चलेरालिङ्गने एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्यात्
'शल इगुपधात्—' (सू २३३६) इत्यस्याप्ययं नियमः 'अश्लिषत्कन्यां देव-
दत्तः' । 'आलिङ्गन एव' इति किम् । समाश्लिषज्जतुकाष्टम् । आङ् ।
प्रत्यासक्ताविह श्लिषिः । कर्मण्यनालिङ्गने सिजेव न तु कसः । एकवचने

कर्मणोः' इति चिण्विधेर्न बाधक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । पुरस्तादिति ॥ 'शल
इगुपधादनिटः कसः' 'श्लिषः' 'पुषादिद्युताद्यलुदितः परस्मैपदेषु' 'चिण् भावकर्मणोः'
इति सूत्रक्रम इति भावः । आलिङ्गने श्लिषः इति पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तन्तत्सर्वमिहानुवर्तते,
श्लिष इति च । तथाच आलिङ्गने विद्यमानात् श्लिषेः परस्य च्लेः कसः स्यादिति लभ्यते ।
'श्लिषः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह । श्लिषश्चलेरालिङ्गने एव कसो
नान्यत्रेति ॥ नन्वन्यनियमः "अनन्तरस्य" इति न्यायात् श्लिष इति सूत्रप्राप्तस्यैव स्यात्, नतु
'शल इगुपधात्' इत्यस्यापीत्यत आह । शल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः इति ॥
कुत इत्यत आह । योगविभागसामर्थ्यादिति ॥ यदि श्लिष इति प्राप्त एव कस एव
आलिङ्गन एव इति नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यात् । 'श्लिष आलिङ्गने' इत्येक-
सूत्रत्वे सत्यपि अनालिङ्गने कसो नेत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अतः 'शल इगुपधात्' इति कसोऽपि
श्लिषेरालिङ्गने एव न त्वनालिङ्गनेऽपि इति नियमो विज्ञायते इत्यर्थः । अश्लिषत् कन्यां दे-
वदत्तः इति ॥ आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र पुषाद्यडम्बाधित्वा अनेन कसः । समाश्लिषज्जतु-
काष्टमिति ॥ जतु लाक्षा । साच काष्ठलभैवोत्पद्यते इति स्थितिः । जतु काष्ठञ्चेति समाहार-
द्वन्द्वः । (समाश्लिषज्जतुकाष्टम्) इत्येव भाष्यम् । अत्र श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वाभावात् कसः । किन्तु
पुषाद्यडेवेति भावः । नन्वालिङ्गत्वाभावेन आडागमस्यासम्भवात् समाश्लिषदित्युक्तमित्यत
आह । आङिति ॥ समाश्लिषत् इत्यत्र श्लिषेः प्राक् आङ्उपसर्ग एव, न त्वाडागम इति
अमितव्यमित्यर्थः । नन्वालिङ्गने समाश्लेषणं तथाच समाश्लिषज्जतुकाष्टम् इत्यत्रापि श्लिषे-
रालिङ्गनार्थकत्वात् कसो दुर्वार इत्यत आह । प्रत्यासक्ताविहेति ॥ इह समाश्लिषज्जतुकाष्टम्
इत्यत्र । श्लिषिः प्रत्यासक्तौ संयोगे वर्तते नतु बाह्यादिना संवलनात्मकसम्बन्धविशेषरूपे
आलिङ्गने इत्यर्थः । नन्वालिङ्गने एव श्लिषश्च्लेः कसः न त्वनालिङ्गने इति नियमात् अनालिङ्गने
'शल इगुपधात्' इत्यपि कसो न भवतीत्युक्तमयुक्तम् । समाश्लिषज्जनुकाष्टमित्यत्रानालिङ्गने
'शल इगुपधात्' इति कसम्बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यड एव प्राप्या कसस्याप्रसक्तेरित्यत आह ।
कर्मणीति ॥ अनालिङ्गनवृत्तेः श्लिषधत्तोः कर्मणि लुङि च्लेस्सिजेव भवति, न तु
पुषाद्यड्, तस्य परस्मैपदविषयत्वात् । कर्मणि लुङश्च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदनियमात् । तस्य
च सिचः 'शल इगुपधात्' इति प्राप्तः कसः उक्तेन नियमेन अनालिङ्गनेऽपि वार्यते इति
युक्तमित्यर्थः । यदुक्तं आलिङ्गने श्लिषश्च्लेः कसः पुषाद्यड एवापवादः नतु चिणः इति । तस्य

चिण् । अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षत । अश्लिष्टाः । अश्लिङ्गम् ।
 शक ११८८ विभाषितोऽमर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति-
 शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ-शशकथ । शेके । शक्ता । शक्ष्य-
 ति-शक्ष्यते । अशकत्-अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु
 लुदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ष्विदा ११८९ गात्रप्रक्षरणे ।
 घर्मस्रुतावित्यर्थः । अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः ।
 स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदन् । क्रुध ११९० क्रोधे ।
 क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्षुध ११९१ बुभुक्षायां । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति ।
 सम्पदादिक्रिबन्तात्तारकादित्वादितजिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—'

प्रयोजनमाह । एकवचने चिणिमिति ॥ तदेवोदाहृत्य दर्शयति । अश्लेषीति ॥ आलि-
 ङ्गिता कन्या देवदत्तेनेत्यर्थः । श्लिषेरालिङ्गनार्थकात् कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने तशब्दे परे
 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अत्र श्लिष इति
 कसस्य पुषाद्यङ्मात्रापवादत्वाच्चिणपवादत्वाभावाच्चिण् निर्वाध इति भावः । 'समाश्लेषि जतुना
 काष्ठम्' इत्यत्र तु अनालिङ्गनात् च्लेश्चिणो निर्वाधत्वादश्लेषीति निर्वाधमेव । एवञ्च आलिङ्गने
 अनालिङ्गनेऽपि श्लिषः कर्मणि लुङि एकवचने तशब्दे परे च्लेश्चिणेवेति स्थितम् । अथानालि-
 ङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङि 'शलः' इति कसोऽपि नेति यदुक्तन्तदुदाहृत्य दर्शयति । अश्लि-
 क्षातामिति ॥ अनालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङि आतामि च्लेः कसाभावात् सिचि 'षटोः'
 इति षस्य कत्वे सस्य षत्वे रूपमिति भावः । नन्वाश्लिक्षातामित्यत्र सत्यापि कसे 'कसस्याचि'
 इत्यकारलोपे इष्टं सिद्धमित्यस्वरसात्कर्मणि लुङि ज्ञादावुदाहरति । अश्लिङ्गतेत्यादि ॥
 अश्लिष् स्र झ इति स्थिते झोऽन्तादेशं बाधत्वा 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशे षस्य कत्वे
 सिचस्सस्य षत्वे अश्लिङ्गतेतीष्यते । च्लेः कसे तु सति अश्लिष् स्र झ इति स्थिते 'कसस्याचि'
 इत्यकारलोपाप्रसक्तेरतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो न स्यादिति भावः ।
 अश्लिष्टाः इति ॥ श्लिषेः कर्मणि लुङस्थासि च्लेस्सिचि 'झलो झलि' इत्यसम्भवादश्लिक्षथाः
 इति स्यादिति भावः । अश्लिङ्गमिति ॥ श्लिषः कर्मणि लुङो ध्वमि सिचि 'झलो झलि'
 इति सस्य लोपे षस्य जश्वेन डकारे णुत्वेन धस्य ङः । कसे तु सति अश्लिक्षध्वम् इति
 स्यादिति भावः । शक विभाषितः इति ॥ मर्षणे अर्थे शकधातुर्विकल्पित इत्यर्थः ।
 विकल्पश्च प्रकृतपरस्मैपदविषयक एव, न तु दिवादिपाठविषयकः । व्याख्यानात् । तदाह । उभय-
 पदीति ॥ मर्षणमिह सामर्थ्यम् । शक्यति-शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः इति ॥
 समर्थो भवतीत्यर्थः । सेट्कोऽयमित्येके इति ॥ स्वमते त्वनिट्क एवेति भावः । ननु
 अनिट्कारिकासु लुदितशशकेः पाठात् कथमनिट्कत्वमित्यत आह । तन्मतेनेति ॥ ये सेट्त्वं
 शकेर्वदान्ति तन्मतमवलम्ब्य अनिट्कारिकासु शकिः लुदित्पठितः इत्यर्थः । सम्पदादि-
 क्रिबन्तादिति ॥ क्षुध्यत इति क्षुध् भावे क्तिप् । क्षुध् अस्य सञ्जाता क्षुधित इति विग्रहः ।

(सू ३०४६) इतीट् वक्ष्यते । शुध ११९२ शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा ।
 विधु ११९३ संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति ।
 असिधत् । रध ११९४ हिंसासंराद्धयोः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति ।
 ‘रधिजभोरचि’ (सू २३०२) इति नुम् । ररन्ध । ररन्धतुः ।

२५१५ । रधादिभ्यश्च । (७-२-४५)

‘रध्’ ‘नश्’ ‘टप्’ ‘टप्’ ‘दुह्’ ‘मुह्’ ‘ष्णुह्’ ‘ष्णिह्’ एभ्यो
 वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिथ-ररद्ध । ररन्धिव-रेध्व ।

२५१६ । नेट्यलिटि रधेः । (७-१-६२)

लिङ्गर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता-रद्धा । रधिष्यति-रत्स्यति ।
 अङि तु नुम् । ‘अनिदिताम्—’ (सू ४१५) इति नलोपः । अरधत् । णश
 ११९५ अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ।

२५१७ । मस्जिनशोर्झलि । (७-१-६०)

नुम् स्यात् । ननंष्ट । नेशिव-नेश्च । नेशिम-नेश्म । नशिता-नंष्टा ।
 नशिष्यति-नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ।

२५१८ । नशेः षान्तस्य । (८-४-३६)

वसतिश्रुधोः इति ॥ वसेः क्षुधेश्च क्लानिष्ठयोरिडागमः स्यादिति तदर्थः । वक्ष्यते इति ॥
 कृत्स्विति शेषः । विधु संराद्धाविति ॥ निष्पत्तावित्यर्थः । प्रामादिकः इति ॥ आध-
 वादिसम्मतत्वादिति भावः । रध हिंसेति ॥ सेट् । चतुर्थान्तोऽयम् । ररन्धतुरिति ॥
 एत्वाभ्यासलोपौ बाधित्वा परत्वान्नुमि संयोगात्परत्वेन अकित्त्वान्नलोपो नेति भावः ।
 रधादिभ्यश्च ॥ ‘आर्धधातुकस्येड्वलदेः’ इत्यनुवर्तते । ‘स्वरतिसूति’ इत्यतो वात इत्यभि-
 प्रेय शेषं पूरयति । वलाद्यार्धधातुकस्य वेडिति ॥ ‘आर्धधातुकस्य’ इति नित्ये
 प्राप्ते विकल्पोऽयम् । छुटि तासि इटि ‘रधिजभोरचि’ इति नुमि प्राप्ते । नेट्यलिटि रधेः ॥
 ‘इदितो नुम् धातोः’ इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । तदाह । लिङ्गर्जे इटीति । अङि त्विति ॥
 पुषाद्यङि कृते सतीत्यर्थः । अरधदिति ॥ “मो अहं द्विषतेऽरधम्” । णश अदर्शने इति ॥
 णोपदेशोऽयं सेट् । ‘रधादिभ्यश्च’ इति वेट् । तत्र इट्पक्षे आह । नेशियेति ॥ ‘थलि च सेटि’
 इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविति भावः । इडभावपक्षे ननश् थ इति स्थिते । मस्जिनशोर्झलि ॥ नुम्
 स्यादिति ॥ ‘इदितो नुम्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननंष्टेति ॥ ब्रश्वादिषत्वम् । ष्रुत्वम् ।
 प्रणश्यतीति ॥ ‘उपसर्गादसमासे’ इति णत्वम् । नशेः षान्तस्य ॥ ‘रषाभ्यम्’ इत्यतो ण

णत्वं न स्यात् । प्रनष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति-
नशिष्यति । तृप ११९६ प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च 'नाभिस्तृप्यति
काष्ठानाम्' 'पितृनताप्सीत्' इति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ-
ततर्प्य-तत्रप्य । तर्पिता-तर्प्ता-तप्ता । 'कृशमृशस्पृश—' इति सिज्वा ।
अतर्पीत्-अताप्सीत्-अत्राप्सीत्-अतृपत् । दृप ११९७ हर्षमोहनयोः । मोहनं
गर्वः । दृप्यतीत्यादि ।

‘रधादित्वादिमौ वेदकावमर्थमनुदात्तता’

दुह ११९८ जिघांसायाम् । 'वा दुहमुह' (सू ३२७) इति वा घः ।
पक्षे ढः । दुद्रोहिथ-दुद्रोघ-दुद्रोढ । द्रोहिता-द्रोघा-द्रोढा । द्रोहिष्यति-
द्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । मुह ११९९ वैचित्त्ये । वैचित्त्य-
मविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ-मुमोग्ध-मुमोढ । मोहिता-मोग्धा-मोढा । मोहि-
ष्यति-मोक्ष्यति । अमुहत् । णुह १२०० उद्विरणे । स्नुह्यति । सुण्णोह ।

इति 'न भाभूपू' इत्यतः नेति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषम्पूरयति । णत्वं न स्यादिति ॥
षान्तस्येति किम् । प्रणश्यति । भूतपूर्वेति ॥ पूर्वं पकारस्य सत इदानीमादेशवशेन षान्तत्वा-
भावेऽपि णत्वनिषेधप्राप्त्यर्थमन्तग्रहणमित्यर्थः । प्रनङ्क्ष्यतीति ॥ अत्र पस्य कत्वे कृतेऽपि भूत-
पूर्वगत्या षान्तत्वान्न णत्वमिति भावः । तृप प्रीणने । तृप्तिस्तर्पणञ्चेति ॥ आद्ये अकर्मकः ।
द्वितीये सकर्मकः । रधादित्वाद्वेडिति मत्वा आह । ततर्पिथ-ततर्प्येति-तत्रप्येति च ॥
'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमिति भावः । ततृपिव-तत्रप्य । सिज्वेति ॥ पक्षे पुषायडि-
ति भावः । रधादित्वादिविकल्पः । तत्र सिचि इत्पक्षे आह । अतर्पीदिति ॥ इडभावपक्षे
आह । अताप्सीदिति ॥ हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । 'अनुदात्तस्य च' इत्यम्पक्षे
आह । अत्राप्सीदिति ॥ पुषायइपक्षे आह । अतृपदिति ॥ डित्त्वान्न गुण इति भावः ।
दृप हर्षेति ॥ तृपधातुवत् । ननु रधादित्वादेव वेदकत्वादनित्कारिकासु तृप्यतिदृप्यत्योः पाठो
व्यर्थ इत्यत आह । 'रधादित्वादिमौ वेदकावमर्थमनुदात्तता' इति ॥ दुह जिघांसा-
याम् । अनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद्देत् । तत्र इडभावे आह । वा दुहमुह इतीति । द्रो-
क्ष्यतीति ॥ 'वा दुह' इति घत्वपक्षे दकारस्य भणि घस्य चत्वे सस्य षत्वे रूपम् । ढत्वपक्षेऽपि
'षढोः' इति कत्वे एतदेव रूपम् । तदाह । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपमिति । अद्रुह-
दिति ॥ पुषादित्वादडिति भावः । मुहधातुरनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वात् वेद् । मुमोहि-
थेति ॥ इदृपक्षे रूपम् । अनिदृपक्षे तु 'वा दुहमुह' इति घत्वं मत्वा आह । मुमोग्धेति ॥
ढत्वपक्षे आह । मुमोढेति । मोक्ष्यतीति ॥ घत्वढत्वयोस्तुल्यं रूपम् । णुह धि-
हेति षोपदेशौ । तदाह । सुण्णोह । सिण्णेहेति ॥ यत्वादावनिदृपक्षे 'वा दुह' ।

सुष्णोहिथ—सूष्णोग्ध—सुष्णोढ । सुष्णुहिव—सुष्णुह । स्नोहिता—स्नोग्धा—
स्नोढा । स्नोहिष्यति—स्नोक्ष्यति । अस्तुहत् । णिह १२०१ प्रीतौ ।
स्निह्यति । स्निष्णेह । वृत् । रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आ गणान्तादिति
सिद्धान्तः । शमु १२०२ उपशमे ।

२५१९ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । (७-३-७४)

शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता ।
अशमत् । तमु १२०३ काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । दमु १२०४
उपशमे । उपशम इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः ।
अदमत् । श्रमु १२०५ तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । भ्रमु १२०६
अनवस्थाने । ‘वा भ्राश—’ (सू २३२१) इति श्यन्वा । तत्र कृते ‘शमाम-
ष्टानाम्—’ (२५१९) इति दीर्घः । भ्राम्यति । लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं
भ्वादिवत् । क्षमू १२०७ सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ—चक्ष्मथ । चक्षमिव—
चक्षण्व । चक्षमिम—चक्षण्म । क्षमिता—क्षन्ता । अयमषित् । भ्वादिस्तु षित् ।

‘अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा’ ।

इति घत्वविकल्पः । पक्षे ङः । इति रधादयः । आ गणान्तादिति ॥ दिवादिगणसमाप्तिपर्य-
न्ताः पुषादय इत्यर्थः । सिद्धान्तः इति ॥ माधवादिभिस्तथाऽभ्युपगमादिति भावः ।
उपशमे इति ॥ उपशमो नाशः इन्द्रियनिग्रहश्च । शमामष्टानाम् ॥ स्पष्टम् । बहुवचनात्
शमादिग्रहणम् । तदाह । शमादीनामिति ॥ “शमस्तमुर्दमुरथ श्रमुर्भ्रमुरपि क्षमुः । क्लु-
र्मदी चेत्येतेऽष्टौ शमादयः” इति स्थितिः । दमु उपशमे इति ॥ ननु शमु दमु उपशमे
इत्येव पठितुं युक्तमित्यत आह । उपशम इति ण्यन्तस्येति ॥ शमधातोर्हेतुमण्यन्तात्
घञि ‘नोदात्तोपदेशस्य’ इति वृज्यभाव इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । तेनेति ॥ ततश्च
दाम्यतीत्यस्य शमयतीत्यर्थः । शेषं भ्वादिवदिति ॥ आर्धधातुकेषु शप्पक्षे च भ्वादि-
वदित्यर्थः । क्षमू सहने । ऊदित्वात् थलि वमादौ च इङ्गिकल्पः । तदाह । चक्ष-
मिथेत्यादि ॥ षित्त्वाषित्वयोः फलभेदं श्लोकार्धेन सङ्गृह्णाति । अषितः इति ॥
अषितः क्षाम्यतेः श्यन्विकरणपठितस्य क्षमधातोः क्तिनि क्षान्तिः इति रूपम् । अषित्त्वात्
‘षिद्धिदादिभ्यः’ इत्यङ् न । क्षमूषस्तु भौवादिकात् षितः आत्मनेपदे शपि क्षमते
इति रूपम् । क्तिनं बाधित्वा षित्त्वादङि क्षमेति रूपत्रयार्थः । क्लुम् ग्लानौ । नन्वस्य
शमादिगणात् बहिरेव दिवादिगणे पाठोऽस्तु । नच ‘शमामष्टानाम्’ इति दीर्घार्थं शमादि-
गणे अस्य पाठ इति वाच्यम् । ‘ष्ठिवृक्लृम्वाचमां शिति’ इत्येव शपि परे इव श्यनि परेऽपि
दीर्घसिद्धेः । नच ‘ष्ठिवृक्लृम्वाचमां शिति’ इत्यत्रैव क्लुमग्रहणं त्यज्यतामिति वाच्यम् । शपि

कृमु १२०८ ग्लानौ । क्लाम्यति-क्लामति । शपीव इयन्यपि 'ष्ठिवृकृमु—'
(सू २३२०) इत्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो धिनुणर्थः । अङ् । अकृमत् ।
मदी १२०९ हर्षे । माद्यति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ।

असु १२१० क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ।

२५२० । अस्यतेस्थुक् । (७-४-१७)

अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति—' (सू २४३८) इति वचनं तडर्थम् । तङ् तु, 'उपसर्गादस्यत्यूहोः' इति वक्ष्यते ।
पर्यास्थत् । यसु १२११ प्रयत्ने ।

२५२१ । यसोऽनुपसर्गात् । (३-१-७१)

२५२२ । संयसश्च । (३-१-७२)

इयन्वा स्यात् । यस्यति-यसति । संयस्यति-संयसति । 'अनुपस-
र्गात्' किम् । प्रयस्यति । जसु १२१२ मोक्षणे । जस्यति । तसु १२१३ उप-
क्षये । दसु १२१४ च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसु १२१५
स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । 'न शसदद्—' (सू २२६३) इति
निषेधः । बशादिरयमिति मते तु, वेसतुः । वेसुः । व्युष १२१६ विभागे ।

दीर्घान्तस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । शपीव इयन्यपीत्यादि धिनुणर्थः इत्य-
न्तम् ॥ 'शमित्यष्टाभ्यो धिनुण्' इति विधानादिति भावः । शमादयः इति ॥ 'शसु उपशमे'
इत्यारभ्य 'मदी हर्षे' इत्यन्ता अष्टौ शमादयो वृत्ता इत्यर्थः । असु क्षेपणे । अस्यतेस्थुक् ॥
शेषं पूरयति । अङि परे इति ॥ 'ऋदृशोऽङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । थुकि ककार
इत् उकार उच्चारणार्थः कित्त्वादसुधातोर्नित्यावयवः । ननु पुषादित्वादेवास्यतेऽच्चेरङि
सिद्धे 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यत्र अस्यतिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य निराकरोति ।
अस्य पुषादित्वादिति ॥ तडर्थमिति ॥ पर्यास्थतेत्यत्र आत्मनेपदे अडर्थमस्यति-
वक्तीयत्र अस्यतिग्रहणमित्यर्थः । पुषाद्यङः परस्मैपदमात्रविषयतया आत्मनेपदे अप्रसक्ते-
रिति भावः । नन्वस्यतेः केवलपरस्मैपदित्वादात्मनेपदं दुर्लभमित्यत आह । तङ् तु उपस-
र्गादिति ॥ वक्ष्यते इति ॥ पदव्यवस्थायामिति शेषः । यसु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् ।
संयसश्च ॥ सूत्रद्वयमिदम् । इयन् वा स्यादिति ॥ शेषपूरणम् । 'दिवादिभ्यः इयन्'
इत्यतः 'वा आश' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अनुपसर्गाद्यसः इयन् वा स्यादिति प्रथम-
सूत्रार्थः । सोपसर्गात् नित्य एव इयन् अनुपसर्गादिति पर्युदासात् । सम्पूर्वात् यसेर्नित्यमेव

अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङ्गर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्त्योऽयम् 'व्युसति' इत्यन्ये । अयकारः 'बुस' इत्यपरे । प्लुष १२१७ दाहे । अप्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद्भादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् । विस १२१८ प्रेरणे । विस्यति । अविसत् । कुस १२१९ संश्लेषणे । अकुसत् । वुस १२२० उत्सर्गे । मुस १२२१ खण्डने । मसी १२२२ परिणामे । परिणामो विकारः । 'समी' इत्येके । लुठ १२२३ विलोडने । उच १२२४ समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः । मा भवानुचत् । भृशु १२२५ भ्रंशु १२२६ अधःपतने । बभर्श । अभृशत् । अनिदिताम्--' (सू ४८५) इति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् । वृश १२२७ वरणे । वृश्यति । अवृशत् । कृश १२२८ तनूकरणे । कृश्यति । बि तृषा १२२९ पिपासायाम् । हृष १२३० तुष्टौ । श्यन्नङ्गौ भौवादिकाद्विशेषः । रुष १२३१ रिष १२३२ हिंसायाम् । 'तीपसह--' (सू २३४०) इति वेट् । रोषिता--रोष्ट्रा । रोषिता--रेष्ट्रा । डिप १२३३ क्षेपे । कुप १२३४ क्रोधे । गुप १२३५ व्याकुलत्वे । युप १२३६ रुप १२३७ लुप १२३८ विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लु-

श्यनः प्राप्तौ द्वितीयसूत्रम् । व्युष विभागे । अयमिति ॥ दिवादिगण एव पुषादिभ्यः प्रागयं धातुः पठित इत्यर्थः । पौनरुक्त्यमाशङ्क्य आह । अर्थभेदेन त्वङ्गर्थं पुनः पठ्यते इति ॥ विभागात्मके अर्थविशेषे एव पुषाद्यङ्गार्थमिह पुनः पाठ इत्यर्थः । अव्युषादिति ॥ 'व्युष दाहे' इति पूर्वं पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् । ओष्ठ्यादिरिति ॥ दन्त्योष्ठ्यादिर्दन्त्योष्मान्तोऽयमिति केचिन्मन्यन्ते इत्यर्थः । अयकारः इति ॥ दन्तोष्ठ्यादिर्दन्त्योष्मान्तो यो धातुरुक्तः स एवायं यकाररहित इत्यन्ये मन्यन्ते इत्यर्थः । अयकारमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । प्लुष दाहे । ननु दिवादिगणे परस्मैपदिषु पुषादिभ्यः प्राक् अस्य पाठः क्वचिद्दृश्यते । तत्र पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति । पूर्वत्र पाठस्सिजर्थः इति ॥ पुषादावेव पाठे सति अडेव श्रूयेत ननु सिच् । पुषादेः प्रागपि पाठे तु तस्य अङ्भावात् सिच् श्रूयेत । तथाच सिचः कदा चित् श्रवणार्थः पूर्वं पाठ इत्यर्थः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं दर्शयति । तद्भादीति ॥ तत् दिवादिगणे पुषादिभ्यः पूर्वमस्य पठनं भ्वादिपाठेनैव सम्पन्नप्रयोजकमिति सुष्ठु वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एवञ्च भ्वादिपाठात् शब्धिकरणः लुङि सिचः श्रवणञ्च सिद्ध्यति । पुषादौ पाठात् श्यन्विकरणः अङ् च सिध्यति । अतः दिवादिगणे पुषादिभ्यः प्रागस्य पाठो व्यर्थ एवेति भावः । एतदेवाभिप्रेत्य मूले दिवादिगणे पुषादिगणात् प्राक् प्लुष दाहे इति न पठितमिति बोध्यम् । मसी परिणामे इति ॥ ईदित्त्वं 'श्वीदितः' इत्येतदर्थम् । मस्यति । समी इत्येके इति ॥ सम्यति । भृशु भ्रंशु अधःपतने । द्वितीयधातोराह । अनिदितामिति ॥ युप रुप लुप विमोहने इति ॥ धातुवृत्त्यादिविरोधा-

प्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट् । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिक-
स्यैव ग्रहणात् । लुभ १२३९ गार्ध्वे । गार्ध्वमाकाङ्क्षा । 'तीषसह--' (सू
२३४०) इति वेट् । लोभिता--लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् ।
अलुभत् । भ्वादेरवृत्कृतत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः । क्षुभ १२४० सञ्चलने ।
क्षुभ्यति । णभ १२४१ तुभ २२४२ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो युतादौ
ऋयादौ च पठ्यन्ते । तेषां युतादित्वादङ् सिद्धः । ऋयादित्वात्पक्षे सिञ्जभव-
त्येव । इह पाठस्तु श्यन्नर्थः । छिदू १२४३ आर्द्राभावे । छिद्यति । चिह्नेदिथ--
चिह्नेत्थ । चिह्निदिव--चिह्निद्व । चिह्निदिम--चिह्निद्य । छेदिता--छेत्ता । जि मिदा
१२४४ स्नेहने । 'मिदेर्गुणः' (सू २३४६) । मेद्यति । अमिदत् । युतादि-
पाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । युतादिभ्यो
बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । जि क्षिंवा १२४५ स्नेहनमोचनयोः । ऋधु
१२४६ वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् । गृधु १२४७ अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् ।
वृत् । पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाख्यर्थमेव वृत्करणम् ।
दिवादस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादि सिद्धिरित्याहुः ।

इति तिङन्तदिवादिप्रकरणम् ।

दुदितपाठो लेखकप्रमादादायातः । इह पाठस्त्विति ॥ क्षुभिनभितुमीनां इह दिवादिगणे
पाठस्य श्यनेव प्रयोजनमित्यर्थः । वस्तुतस्तु पुषादेः प्रागेव एषान्त्रयाणम्पाठो युक्तमिति
भावः । जि मिदा स्नेहने । अमिददिति ॥ ननु भ्वाद्यन्तर्गणे युतादौ 'जि मिदा स्नेहने' इत्या-
त्मनेपदिषु पठितो छुडि तु 'युञ्जो छुडि' इत्यत्र परस्मैपदविकल्पः उक्तः । युताद्यङ् तु
परस्मैपद एव न तु तङि । एवञ्च युतादिपाठादेव परस्मैपदपक्षे अङि अमिददिति तङि तु
अङ्भावे अमेदिष्टेति सिद्धम् । तथाच पुषादावस्य पाठो व्यर्थः । तद्वहिर्दिवादौ पाठादेव
श्यन्सिद्धेरित्याशङ्क्यते । युतादिपाठादेवेत्यादि सिद्धे इत्यन्तेन ॥ तामिमां शङ्काम्परि-
हरति । इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति ॥ पुषादावस्य पाठः अमेदीदिति
व्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः । पुषादिभ्यः प्रागेव दिवादावस्य पाठे तु तस्मात्छुडि अङ्सम्भवादमेदीदिति
स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वाद्यन्तर्गणे युतादावस्य पाठो व्यर्थः । युतादिभ्यो बहिरेवा-
त्मनेपदिषु पठ्यताम् । एवञ्च अमेदिष्टेति सिद्धम् । इह पुषादौ पाठात् अमिददिति सिद्ध-
मित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति । युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः इति ॥
सूचितः इति पाठे तु सुतरामुचित इति व्याख्येयम् । जिष्वित्यादि व्यक्तम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां श्यन्विकरणं समाप्तम् ।

॥ अथ तिङन्तस्वादिप्रकरणम् ॥

पुब् १२४८ अभिषवे । अभिषवः स्तपनं पीडनं स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्नाने अकर्मकः ।

२५२३ । स्वादिभ्यः श्नुः । (३-१-७३)

सुनोति । सुनुतः । 'हुश्नुवोः—' (सू २३८७) इति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः—सुनुवः । सुन्वहे—सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इतीट् ।

अथ श्नुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । पुञ्धातुष्पोपदेशः । अनिद् । इत् आरभ्य जित्वाद्भुभयपदिनः । सुरासन्धानमिति ॥ सुरोत्पादनमित्यर्थः । स्वादिभ्यः श्नुः ॥ कर्त्रर्थे सार्वधातुके स्वादिभ्यः श्नुः स्यादित्यर्थः । शपोऽपवादः । सुनोतीति ॥ लट्स्तिपि श्नुः शकार इत् शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वात्तस्मिन् परे धातोर्न गुणः । श्रोस्तु तिपमाश्रित्य गुण इति भावः । सुनुतः इति ॥ तसो ङित्वात् श्रोर्न गुण इति भावः । सुनु अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नुधातु' इति उवडमाशङ्क्य आह । हुश्नुवोरिति ॥ सुनोपि । सुनुथः । सुनुथ । सुनोमि । वसि मसि च 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' इत्युकारलोपविकल्पं मत्वा आह । सुन्वः—सुनुवः इति ॥ सुन्मः—सुनुमः इत्यपि ज्ञेयम् । अथ लट्स्तिपि सुनुतं । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुषे । सुन्वाथे । सुनुव्वे । सुन्वे । इति सिद्धवत्कृत्य आह । सुन्वहे—सुनुवहे इति ॥ 'लोपश्चास्य' इत्युकारलोपविकल्प इति भावः । सुन्महे—सुनुमहे इत्यपि ज्ञेयम् । सुषावेति ॥ सुषुवतुः । सुषुवुः । सुषविथ—सुषोथ । सुषुवथुः । सुषुव । सुषाव—सुषव । सुषुविष । सुषुविम । अथ लिट्स्तिपि आह । सुषुवे इति ॥ सुषुवाते । सुषुविरे । सुषुविषे । सुषुवाथे । सुषुविष्वे । सुषुवे । सुषुविष्वे । सुषुविमहे । सोतेति ॥ अनिद्वसूचनमिदम् । सोष्यति । सोष्यते । सुनोतु—सुनुतात् । सुनुताम् । सुन्वन्तु । इति सिद्धवत्कृत्य आह । सुनु इति ॥ 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्छक् । सुनुतात् । सुनुतम् । सुनुत । सुनवानीति ॥ 'हुश्नुवोः' इति यणम्बाधित्वा परत्वाद्गुणः । आटः पित्त्वेन अङित्वादिति भावः । सुनवाव । सुनवाम । लोट्स्तिपि सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुन्वताम् । सुनुष्व । सुन्वाथाम् । सुनुष्वम् । इति सिद्धवत्कृत्य आह । सुनवै इति ॥ 'हुश्नुवोः' इति यणम्बाधित्वा परत्वात् गुणः । आटः पित्त्वेन ङित्वाभावादिति भावः । सुनवावहै । सुनवामहै । असुनोत् । असुनुताम् । असुन्वन् । असुनोः । असुनुवम् । असुनुव । असुन्व । असुनुत । असुन्वाताम् । असुन्वत । इत्याद्युहाम् । विधिलिङ्ग्याह । सुनुयादिति ॥ यासुटो ङित्वात् श्रोर्न गुण इति

असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ।

२५२४ । सुनोतेः स्यसनोः । (८-३-११७)

स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति । षिञ् १२४९ बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता । शिञ् १२५० निशाने । तालव्यादिः । शेता । डु मिञ् १२५१ प्रक्षेपणे । ‘मीनातिमिनोति—’ (सू २५०८) इत्यात्त्वम् । ममौ । ममिथ—ममाथ । मिम्ये ।

भावः । **सूयादिति** ॥ आशीर्लिङि ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घ इति भावः । सोषीष्ट । लुङि परस्मैपदे सिञः इष्णिषेधे प्राप्ते आह । **स्तुसुधूञ्भ्यः इति इङिति** ॥ असाविष्टा-मित्यादि । लुङस्तड्याह । **असोष्टेति** ॥ असोषातामित्यादि । असोष्यत् । असोष्यत । ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति षत्वम्मत्वा आह । **अभिषुणोतीति** ॥ पात्परत्वाण्णत्वम् । **अभ्यषुणोदिति** ॥ ‘प्राक् सितादङ्व्यवायेऽपि’ इति षत्वम् । **अभिसुषावेति** ॥ ‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इत्युत्तरखण्डस्य षः । **सुनोतेः स्यसनोः** ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः’ इत्यधिकृतम् । ‘न रपर’ इत्यतो नेत्यनुवर्तते । तदाह । **षो न स्यादिति** ॥ स्ये उदाहरति । **विसोष्यतीति** ॥ अत्र ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति प्राप्तः षो न भवति । सनि तु अभिसुसूरित्युदाहरणम् । पुञः सनि द्वित्वे अभिसुसुस इति सनन्तात् क्तिप् अतो लोपे अभिसुसुम् इत्यस्मात् सोर्हलङ्यादिलोपे सस्य रुत्वे ‘वोरुपधायाः’ इति दीर्घे रेफस्य विसर्गः । सुसूषते इति तु नोदाहरणम् । ‘स्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासात्’ इति नियमादेव षत्वाभावसिद्धेरित्यलम् । **षिञ् बन्धने इति** ॥ षोपदेशः अनिट् च । पुञ इव रूपाणि । **विसिनोतीति** ॥ ‘सात्पदायोः’ इति षत्वनिषेधः । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति तु न षः । सुनोत्यादिष्वनन्तर्भावादिति भावः । **सिषायेति** ॥ णलि वृद्धौ आयादेशः । अतुसादौ ‘एरनेकाचः’ इति यण् । सिष्यतुरित्यादि । लिटस्तड्याह । **सिष्ये इति** ॥ सिषि ए इति स्थिते ‘एरनेकाचः’ इति यणिति भावः । सिष्याते । सिष्यरे । इत्यादि । असौषीत् । **शिञ् निशाने इति** ॥ षिञ्चत् । **डु मिञ् प्रक्षेपणे इति** ॥ मिनोति । उपदेशे एजन्तत्वाभावादात्त्वे अप्राप्ते आह । **मीनातिमिनोतीत्यात्त्वमिति** ॥ एजिष्ये अशितीति शेषः । **ममाविति** ॥ आत्वे कृते णलः औत्वमिति भावः । अतुसादावेजिष्यत्वाभावान्नात्त्वम् । ‘एरनेकाचः’ इति यण् । मिम्यतुः । मिम्युः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह । **ममिथ—ममाथेति** ॥ थलः पित्त्वेन अकृत्वादेजिष्यत्वम् । इट्पक्षे ‘आतो लोपः’ इति भावः । मिम्यथुः । मिम्य । ममौ । मिम्यिव । मिम्यिम । लिटस्तड्याह । **मिम्ये इति** ॥ एश आदिशित्वाभावात् कित्त्वेन एजिष्यत्वाभावाच्च नात्त्वमिति भावः । मिम्याते । मिम्यरे । मिम्यिषे । मिम्याथे । मिम्यध्वे । मिम्ये । मिम्यिवहे । मिम्यमहे । **मातेति** ॥ एजिष्यत्वादशित्वाच्च आत्त्वमिति भावः । मास्यति । मास्यते । सार्वधातुकेषु षुञ्चत् । **मीयादिति** ॥ आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः

माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । चिञ् १२५२ चयने । प्रणिचिनोति ।

२५२५ । विभाषा चेः । (७-३-५८)

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय—चिचाय । चिक्थे—चिच्छे । अचैषीत् । अचेष्ट । स्तृञ् १२५३ आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । ‘गुणोऽर्ति—’ (सू २३८०) इति गुणः । स्तर्यात् ।

२५२६ । ऋतश्च संयोगादेः । (७-२-४३)

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वास्यात्तङि । स्तरिषीष्ट—स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट—अस्तृत् । कृञ् १२५४ हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्त्त । चक्रे । क्रियान् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । वृञ् १२५५ वरणे ।

किच्वादेज्विषयत्वाभावादात्त्वाभावे ‘अकृत्सार्व’ इति दीर्घ इति भावः । आशीर्लिङि तङि आह । मासीष्टेति ॥ एज्विषयत्वादात्त्वमिति भावः । लुङि परस्मैपदे सिचि आत्वे ‘यमरम’ इति सगिटी मत्वा आह । अमासीदिति ॥ सकि सिच इटि सिज्जोपः । अमास्तेति ॥ लुङि तङि सिचि आत्त्वमिति भावः । अमासाताम् । अमासत इत्यादि । चिञ् चयने इति ॥ चयनं रचना । अनिद् । सार्वधातुके पुञ्वद्रूपाणि । प्रणिचिनोतीति ॥ ‘नर्गद’ इति णत्वमिति भावः । विभाषा चेः ॥ ‘चजोः कु षिण्यतोः’ इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते । ‘अभ्यासाच्च’ इत्यतः अभ्यासादिति । ‘सन्लिटोर्जेः’ इत्यतः सन्लिटोरिति च । तदाह । अभ्यासादित्यादिना । स्तृञ् आच्छादने इति ॥ अनिद् । लिटि तस्तार । अनुसादा ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ इति गुणः । वृद्धिविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । तस्तरनुः । ऋदन्तत्वात्थल्यपि नित्यं नेट् । तस्तर्थ । तस्तरिव । तस्तरे । तस्तराते । तस्तरिरे । तस्तरिपे । तस्तरिवहं । स्तर्ता । ‘ऋद्धनोः स्ये’ स्तरिष्यति । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः किच्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते आह । गुणोऽर्तीति गुणः इति ॥ तङि आशीर्लिङि स्तृ षीष्ट इति स्थिते । ऋतश्च संयोगादेः ॥ ‘लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु’ इत्यनुवर्तते । ‘इट् सनि वा’ इत्यतः इट्टेति । तदाह । ऋदन्तादित्यादिना ॥ लुङि परस्मैपदे अस्तार्षीत् । लुङस्तङि त्वाह । अस्तरिष्ट—अस्तृतेति ॥ ‘ऋतश्च संयोगादेः’ इति इट्पक्षे गुणः । इडभावपक्षे तु ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोपः । कृञ् हिंसायाम् । चकर्थेति ॥ ‘कृसृभृ’ इति थल्यपि नित्यमिण्निषेधः । चकृव । क्रियादिति ॥ आशीर्लिङि ‘रिङ् शयग्लिङ्क्षु’ इति रिङ् । कृषीष्टेति ॥ ‘उश्च’ इति किच्वाच्च गुणः । अकार्षीदिति ॥ सिचि वृद्धिः रपरत्वम् । अकृतेति ॥ ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोपः । वृञ् वरणे । सेट् ।

२५२७ । बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे । (७-२-६४)

एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव ।
ववृवहे । वरिता-वरीता ।

२५२८ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । (७-२-४२)

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तङि ।

२५२९ । न लिङि । (७-२-३९)

वृतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट-वृषीष्ट । अवारीत् ।
अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत । धुञ् १२५६ कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौ-
षीत् । अधोष्यत् । दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धूनुते । 'स्वरतिसूति—'
(सू २२७९) इति वेट् । दुधविथ-दुधोथ । किति लिटि तु 'अच्युक्तः—'
(सू २३८१) इति निषेधं बाधित्वा ऋादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव ।
'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इति नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । डु डु १२५७ उपतापे । डुनोति । हि १२५८
गतौ वृद्धौ च ।

ववार । ववृः । बभूथाततन्थ ॥ निगमो वेदः । तदाह । एषां वेदे इति ॥ ननु 'कृस्-
भृवृ' इति निषेधादेव थलि ववर्थेति सिद्धे किमर्थं ववर्थग्रहणमित्यत आह । तेन भाषायां
थलीङिति ॥ निगम एव वृणोतेस्थलि इण्निषेध इति नियमलाभादिति भावः । वव्रे ।
वव्राते । ववृषे । 'वृतो वा' इति मत्वा आह । वरिता-वरीतेति ॥ लिङ्सिचोः ॥
'इट् सनि वा' इत्यतः इङ्वा इत्यनुवर्तते । 'वृतो वा' इत्यतो वृत इति । तदाह । वृङ्वृ-
ञ्भ्यामित्यादिना ॥ न लिङि ॥ 'वृतो वा' इत्यतो वृत इत्यनुवर्तते । लिङीति षष्ठ्यर्थे
सप्तमी । 'आर्धधातुकस्येड्' इत्यतः इङित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'ग्रहोऽलिटि'
इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह । वृतः इति ॥ वृङ्वृञ्भ्यामृकाराच्चेत्यर्थः । वरिषीष्टेति ॥
इट्पक्षे 'वृतो वा' इति प्राप्तो दीर्घो न भवति । वृषीष्टेति ॥ इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्वाच्च
गुणः । अवारीदिति ॥ लुङि परस्मैपदे सिचि वृद्धिः । अवारिष्टम् । अवारिषुः । 'सिचि च
परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वृतो वा' इति न दीर्घः । लुङस्तङि सिचि 'लिङ्सिचोः'
इति इट्पक्षे 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वा आह । अवरिष्ट-अवरीष्टेति । अवृ-
तेति ॥ इडभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । धुञ् कम्पने इति ॥ ह्रस्वान्तोऽय-
मनिट् । धुञ् इव रूपाणि । दीर्घान्तोऽप्ययमित्यादि व्यक्तम् । अथ परस्मैपदिनः इति ॥
राध साध संसिद्धावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । 'डु डु उपतापे' इत्यारभ्य 'स्मृ इत्येके' इत्येतत्पर्यन्ता
धातवो ह्रस्वान्ताः । हि गताविति ॥ प्राहिणोतीत्यत्र भिन्नपदत्वात् णत्वे प्राप्ते आह । हिनु-

२५३० । हिनुमीना । (८-४-१५)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ।

२५३१ । हेरचडि । (७-३-५६)

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चडि । जिघाय ।
पृ १२५९ प्रीतौ । पृणोति । पर्ता । स्पृ १२६० प्रीतिपालनयोः । ‘प्रीतिचलन-
योः’ इत्यन्ये । ‘चलनं जीवनम्’ । इति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार ।
‘स्मृ’ इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः । आप्ल
१२६१ व्याप्तौ । आप्रोति । आप्नुतुः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः ।
आप्ता । आप्नुहि । लृदित्त्वादङ् । आपत् । शक्ल १२६२ शक्तौ ।
अशकत् । राध १२६३ साध १२६४ संसिद्धौ । राधोति ।

२५३२ । राधो हिंसायाम् । (६-४-१२३)

एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः ।
रेधिथ । राद्धा । साधोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । अशू १२६५ व्याप्तौ सङ्घाते च । अश्नुते ।

मीना ॥ हिनु मीना अनयोर्द्वन्द्वान्नात्प्राद्विवचनस्य आषौ लृक् । ‘रषाभ्यान्नो णः’ इत्यनुवर्तते ।
‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह । उपसर्गस्थादिति ॥ हेरचडि ॥
‘चजोः’ इति सूत्रात् कुग्रहणमनुवर्तते । ‘अभ्यासाच्च’ इत्यतः । अभ्यासादिति ॥ ‘हो
रन्तेः’ इत्यतः ह इति पष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तदाह । अभ्यासात्परस्येति ॥ जिघायेति ॥
जिघ्यतुः । जिघ्रथिथ-जिघ्रेथ । जिघ्रिव । आप्ल व्याप्तौ । अनिट् । आप्नुवन्तीति ॥
संयोगपूर्वकत्वात् ‘हुश्नुवोः’ इति न यण् । आप्नुवः इति ॥ संयोगपूर्वकत्वात् ‘उतश्च-
प्रत्ययात्’ इति नोकारलोपाविकल्पः । आप्नुहीति ॥ संयोगपूर्वकत्वादेव ‘उतश्च प्रत्ययात्’
इति हेर्न लृक् । शक्ल शक्ताविति ॥ शक्नोति । शशाक । शेकतुः । शशक्थ-शेकिथ ।
शेकिव । शक्ता । शक्षयति । अशकदिति ॥ लृदित्त्वादङ् । राध साध संसिद्धौ । अनिटौ ।
दीर्घाकारवत्त्वात् ‘अत एकहल्’ इत्यप्राप्तावाह । राधो हिंसायाम् ॥ ‘व्वसोः’ इत्यतः एदिति
अभ्यासलोप इति च अनुवर्तते । ‘गमहन’ इत्यतः किति । ‘अत एकहल्मध्ये’ इत्यतः
लिट् इति ‘थलि च सेटि’ इति च सूत्रमनुवर्तते । तदाह । एत्वेत्यादिना । अपरेधतु-
रिति ॥ उपसर्गवशादिह हिंसायां वृत्तिः । अन्यत्र रराधतुः । थल्यपि क्रादिनियमानित्यमिट् ।
‘उपदेशेऽत्वतः’ इत्यत्र तपरकरणादिह नेप्तिषेधः । तदाह । रेधिथेति । राद्धेति ॥
‘ज्ञस्तथोः’ इति थः । अशू व्याप्ताविति ॥ ऊदित्त्वाद्देट् । अश्नुते इति ॥ अश्नुवाते ।

२५३३ । अश्नोतेश्च । (७-४-७२)

दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता-अष्टा ।
अशिष्यते-अक्ष्यते । अश्नुवीत । अक्षीष्ट-अशिषीष्ट । आशिष्ट-आष्ट ।
आक्षाताम् । ष्टिघ १२६६ आस्कन्दने । स्तिष्ठुते । तिष्ठिघे । स्तोधिता ।

अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिनः । तिक १२६७ तिग १२६८ गतौ च ।
चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति । षघ १२६९ हिंसायाम् । सग्नोति । बि
धृषा १२७० प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । दम्भु १२७१ दम्भ-
ने । दम्भनं दम्भः । दध्नोति । ददम्भ । ‘श्रन्थिप्रन्थिदम्भिभस्वर्जानां लिटः
कित्त्वं वा’ इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । ‘अनिदिताम्—’
(सू ४१५) इति नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ
‘दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ’ (वा ४१५३) देभतुः । ददम्भतुः । इदं
कित्त्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्सिप्सु । देभ ।
देभिथ । ‘देभ’ इति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते
तु, ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् । ऋधु १२७२ वृद्धौ ।
‘तृप प्रीणने’ इत्येके । क्षुभ्रादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति । ‘छन्दसि’ (गण
१९७) आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह १२७३ व्याप्तौ । अह्नोति ।
दध १२७४ घातने पालने च । दध्नोति । चमु १२७५ भक्षणे ।

अश्नुवते । संयोगपूर्वकत्वात् ‘हुश्नुवोः’ इति न यण् । अश्नोतेश्च ॥ ‘अत्र लोपः’ इत्यतः
अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ‘तस्मान्नुट्’ इति च । तच्छब्देन ‘अत आदेः’ इति कृतदीर्घ आकारः
परामृश्यते । तदाह । दीर्घादिति । आनशे इति ॥ आनशिषे । आनक्षे । आनशिवहे ।
आनश्चहे । अष्टेति ॥ व्रश्चादिना शस्य षत्वे ण्वत्वम् । विधिलिङ्गहाह । अश्नुवीतेति ॥ आशी-
लिङि ऊदित्वादिद्विकल्पं मत्वा आह । अक्षीष्ट-अशिषीष्टेति ॥ लुङि सिच इट्पक्षे आह ।
आशिष्टेति ॥ अनिट्पक्षे ‘झलो झलि’ इति सिचो लोपं मत्वा आह । आष्टेति ॥ ष्टिघधातुष्पो-
पदेशः । सेट् । आ गणान्तादिति ॥ स्वादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । इत्युक्तमिति ॥
कित्त्वपक्षे आह । अनदितामिति नलोपः इति ॥ नन्वनिदितामिति नलोपे सति ‘अत
एकहल्मञ्चे’ इत्येत्वसिद्धेः ‘दम्भेश्च’ इति व्यर्थमित्यत आह । तस्याभीयत्वादिति ॥ नलो-
पस्येत्यर्थः । दभ्यादिति ॥ आशीलिङि ‘अनिदिताम्’ इति न लोपः । छन्दसीति ॥ गण-
सूत्रम् । तद्याचष्टे । आगणान्तादिति । रि क्षि इति ॥ रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ इति षट्

चमोति । रि १२७६ क्षि १२७७ चिरि १२७८ जिरि १२७९ दाश
१२८० दृ १२८१ हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपी-
त्येके । “न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति” ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये ।
ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाओति । दृणोति । वृत् ।

इति तिङन्तस्वादिप्रकरणम् ।

॥ अथ तिङन्ततुदादिप्रकरणम् ॥

तुद १२८२ व्यथने । इतः षट् स्वरितेतः ।

२५३४ । तुदादिभ्यः शः । (३-१-७७)

तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् ।
अतुत्त । तुद १२८३ प्रेरणे । तुदति । तुदते । तुनोद । तुनुदे । नोत्ता ।
दिश १२८४ अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् ।

धातवः । आद्यद्वितीयावेकाक्षरौ । तदाह । रिणोति । क्षिणोतीति । अयम्भाषायामपीति ॥
क्षिधातुरित्यर्थः । तत्र प्रयोगं दर्शयति । न तद्यशः इति । वृद्धिति ॥ स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीवासुदेवर्षाक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी-

व्याख्यायां बालमनोरमायां श्नुविकरणं समाप्तम् ।

अथ शविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । इतष्पडिति ॥ ‘ऋषी गतौ’ इत्यतः प्रागि-
त्यर्थः । तुदादिभ्यश्शः ॥ कर्त्तव्ये सार्वधातुके परे तुदादिभ्यश्शः स्यात् । स्वार्थे इत्यर्थः ।
शबपवादः । तुदतीति ॥ लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शे कृते तस्य अपित्वात् ‘सार्व-
धातुकमपित्’ इति ङित्त्वान्न गुण इति भावः । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् कादिनियमाङ्गिति थल्यपि
नित्यमिद् । तदाह । तुतोदिथेति । तोत्तेति ॥ अनिङिति भावः । अतौत्सीदिति ॥ हलन्त-
लक्षणा वृद्धिः । तुदधातुर्णोपदेशः । अनिद् । दिशधातुरप्यनिद् । देष्टेति ॥ व्रथेति षत्वे
ष्टुत्वम् । स्येतु ‘षढोः’ इति षस्य कत्वञ्च । देक्ष्यति । दिक्षीष्टेति ॥ ‘लिङ्सिचौ’ इति
कित्त्वान्न गुणः । ‘शल इगुपधात्’ इति क्सं मत्वा आह । अदिक्षत् । अदिक्षतेति ॥ ‘अस्ज

अदिक्षत । भ्रस्ज १२८५ पाके । ‘ग्रहिज्या—’ (सू २४१२) इति सम्प्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य श्चुत्वेन जः । भृज्जति-भृज्जते ।

२५३५ । भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । (६-४-४७)

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । भित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ-बभर्ष्टे । बभर्जे । रमभावे, बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । ‘स्कोः—’ (सू ३८०) इति सलोपः । ‘व्रश्च—’ (सू २९४) इति षः । बभ्रष्ट । बभ्रज्ज । भ्रष्टा-भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति । किञ्चित् रमागमं बाधि-

पाके’ अनिट् । भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते आह । ग्रहिज्येति ॥ डित्वाद्रेफस्य सम्प्रसारण-मृकारः पूर्वरूपश्चेति भावः । भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते आह । सस्येत्यादि ॥ णलि भ्रस्ज् अ इति स्थिते । भ्रस्जो रोपधयोः ॥ भ्रस्ज इत्यवयवषष्ठी । रोपधयोरिति स्थानषष्ठी । रश्च उपधा च तयोरिति विग्रहः । रेफादकार उच्चारणार्थः । रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति लभ्यते । ‘अर्धधातुके’ इत्यधिकृतम् । तदाह । भ्रस्जे रेफस्येत्यादिना ॥ रमि मकार इत् अकार उच्चारणार्थः । तदाह । भित्त्वादन्त्यादचः परः इति ॥ तथाच रेफाकारादुपरि सकारात् प्राक् रेफ आगम इति फलितम् । भ्र र् ग् ज् अ इति स्थितम् । ननु रम आगमत्वे रोपधयोरिति कथं स्थानषष्ठीनिर्देश इत्यत आह । स्थानेति ॥ स्थानं प्रसङ्गः । रेफस्य उपधायाश्च उच्चारणप्रसङ्गे सति अकारादुपरि रेफः प्रयोज्यः । भकारादुपरि रेफः जकारात्प्राक्सकारश्च न प्रयोज्याविति लब्धम् । तथाच तयोर्निवृत्तिः फलितेति भावः । एवञ्च भर्ज् अ इति स्थिते द्वित्वादौ रूपमाह । बभर्जेति ॥ अनुसादावपि संयोगात्परत्वात्किञ्च्चाभावात् ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणं भवति । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह । बभर्जिथ-बभर्ष्टेति ॥ इडभावपक्षे बभर्ज् थ इति स्थिते ‘व्रश्च’ इति जस्य षः । घृत्वेन थस्य ठ इति भावः । बभर्जिव । लिटस्तड्याह । बभर्जे इति ॥ बभर्जाते इत्यादि सुगमम् । रमभावे आह । बभ्रज्जेति ॥ णलि भ्रस्ज् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासजदत्वे बभ्रस्ज् अ इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारे शस्य जश्चत्वेन जकार इति भावः । ‘लिट्यभ्यासस्य’ इति सम्प्रसारणस्य न प्रसक्तिः । अभ्यासे हलादिशेषेण रेफाभावात् । बभ्रज्जतुरिति ॥ संयोगात्परत्वादकिञ्च्चात् ‘ग्रहिज्या’ इति न सम्प्रसारणमिति भावः । बभ्रज्जिथेति ॥ थलि भारद्वाजनियमादिपक्षे रमभावपक्षे रूपम् । तत्र इडभावपक्षे बभ्रस्ज् थ इति स्थिते आह । स्कोरिति ॥ व्रश्चेति षः इति ॥ जस्येति शेषः । रमभावपक्षे लिटस्तड्याह । बभ्रज्जेति ॥ बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिषे । इत्यादि सुगमम् । भ्रष्टेति ॥ रमभावपक्षे रूपम् । भर्ष्टेति ॥ रमागमे भर्ज् ता इति स्थिते जस्य श्चुत्वेन शः शस्य ‘व्रश्च’ इति षः घृत्वेन तकारस्य ठ इति भावः । एवं भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यतीति ॥ ‘षढोः’ इति कत्वे सस्य षत्वमिति विशेषः । भृज्जतु । अभृज्जतु ।

प्रकरणम्]

बालमनो मा ।

२५७

त्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४०७८) । भृज्यात् । भृज्यास्ताम् ।
 भर्क्षीष्ट-भर्क्षीष्ट । अभर्क्षीत्-अभर्क्षीत् । अभर्ष्ट-अभर्ष्ट । क्षिप १२८६ प्रेरणे
 क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । कृष १२८७ विलेखने । कृष
 ति । कृषते । कृष्टा-कृष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । 'स्पृशमृश-' (वा १८२३)
 इति सिज्वा । पक्षे क्सः । सिचि अम्वा । अक्राक्षीत्-अक्राक्षीत्-अक्रक्षत् ।
 तडि 'लिङ्सिचौ—' (सू २३००) इति कित्वादन्न । अकृष्ट । अकृक्षाताम् ।
 अकृक्षत । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । ऋषी १२८८ गतौ । परस्मैपदी ।
 ऋषति । आनर्ष । जुषी १२८९ प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः ।
 जुषते । ओ विजी १२९० भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ।

भृजेत् । ननु आशीर्लिङि भ्रसृज् यात् इति स्थिते यासुटः कित्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे
 पूर्वरूपे सकारस्य श्चुत्वेन शकारे शस्य जश्त्वेन जकारे भृज्यात् इति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तं
 सम्प्रसारणं बाधित्वा परत्वात् रमागमे कृते भृज्यात् इति प्रसङ्गादित्यत आह । किञ्चित् रमा-
 गममिति ॥ आशीर्लिङस्तडि सीयुटि रमागमपक्षे आह । भर्क्षीष्टेति ॥ रमभावे तु अकित्वा-
 त्सम्प्रसारणाभावादाह । भर्क्षीष्टेति ॥ लुङि परस्मैपदे रमागमविकल्पं मत्वा आह । अभर्क्षीत्-
 अभर्क्षीष्टेति ॥ आत्मनेपदे सिचि रमागमविकल्पं मत्वा आह । अभर्ष्ट-अभर्ष्टेति ॥ 'झलो
 झलि' इति सिज्लोपः । क्षिप प्रेरणे इति ॥ अनिद् । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्वादिनियमात्थलि
 नित्यमिद् । निक्षेपिथ । एवं कृषधातुरपि । चकर्षिथ । लुटि तासि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य'
 इत्यमागमविकल्पः । अमागमाभावे गुणे रपरत्वम् । तदाह । कृष्टा-कृष्टेति ॥ आशीर्लिङि
 परस्मैपदे आह । कृष्यादिति ॥ कित्वात् झलादित्वाभावाच्च अमागमो गुणश्च नेति भावः ।
 आशीर्लिङस्तड्याह । कृक्षीष्टेति ॥ 'लिङ्सिचौ' इति कित्वादमागमो गुणश्च नेति भावः ।
 लुङि परस्मैपदे आह । स्पृशमृशेति सिज्वेति । पक्षे इति ॥ सिजभावपक्षे 'शलः' इति
 क्स इत्यर्थः । सिचि अम्वेति ॥ सिच्यक्षे 'अनुदात्तस्य च' इत्यमागमविकल्प इत्यर्थः । कसे तु
 कित्वादमागमो नेति भावः । अक्राक्षीष्टेति ॥ सिचि अमागमे रूपम् । अक्राक्षीष्टेति ॥ सिचि
 अमभावपक्षे हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । क्सादेशपक्षे आह । अक्रक्षदिति ॥ कित्वादमागमो
 गुणश्च नेति भावः । तड्गीति ॥ तडि सिच्यक्षे अकृष्त् इति स्थिते 'लिङ्सिचौ' इति कित्वादम्
 नेत्यर्थः । गुणोऽपि नेति ज्ञेयम् । अकृष्टेति ॥ 'झलो झलि' इति सिज्लोप इति भावः । अकृक्ष-
 तेति ॥ सिच्यक्षे अनतः परत्वाददादेश इति भावः । क्सादेशपक्षे आह । अक्रक्षतेति ॥ कित्वादम्
 नेति भावः । अक्रक्षन्तेति ॥ क्सादेशपक्षे अ कृक्ष झ इति स्थिते अच्परकत्वाभावात् 'क्स-
 स्याचि' इत्यकारलोपाभावादतः परत्वाददादेशाभावे अन्तादेश इति भावः । ऋषी गता-
 धिति ॥ सेद् । आनर्षिथ । आनर्षिव । अर्षिता । आर्षीत् । ओ विजी भयेति ॥ सेद् ।

२५३६ । विज इट् । (१-२-२)

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते ।
ओ लजी १२९१ ओ लज्जी १२९२ व्रीडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते ।
ललज्जे

अथ परस्मैपदिनः । ओ व्रश्चू १२९३ छेदने । ‘ग्रहिज्या—’
(सू २४१२) वृश्चति । व्रश्च । व्रश्चतुः । व्रश्चिथ—व्रश्चष्ट ।
‘लिट्यभ्यासस्य—’ (सू २४०८) इति सम्प्रसारणम् रेफस्य ऋकारः ।
‘उरत्’ (सू २२४४) तस्य च ‘अचः परस्मिन्—’ (सू ५०) इति स्थानि-
वद्भावात् ‘न सम्प्रसारणे—’ (सू ३६३) इति वस्योत्वं न । व्रश्चि-
ता—व्रश्चा । व्रश्चिष्यति—व्रश्च्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत्—अव्राक्षीत् ।

उद्विजितेत्यादौ लघूपधगुणे प्राप्ते । विज इट् ॥ ‘गाङ्गुटादिभ्यः’ इत्यतः ङिदित्यनुवर्तते ।
तदाह । विजेः परः इत्यादि ॥ उद्विजिता । उद्विजिषीष्ट । उद्विजिष्ट । व्रश्चधातुरुदित्वाद्देट् ।
ग्रहिज्येति ॥ लटि व्रश्च् अ ति इति स्थिते शस्यापित्त्वेन ङित्वात् ‘ग्रहिज्या’ इति रेफस्य
सम्प्रसारणमृकारः पूर्वरूपश्चेति भावः । तदाह । वृश्चतीति ॥ वृश्चतः । वृश्चन्तीत्यादि । व्रश्च-
ति ॥ णलि रूपमिदम् । थलि च प्रक्रिया अनुपदं वक्ष्यते । अतुसादौ संयोगात्परत्वेन कित्वाभावात्
‘ग्रहिज्या’ इति न सम्प्रसारणम् । तदाह । व्रश्चतुरिति ॥ ऊदित्वात्थल्यादौ वेट् । तदाह ।
व्रश्चिथ—व्रश्चष्टेति ॥ धातुपाठे व्रश्च् इत्यत्र व्रश्च् इति स्थिते सस्य ङित्वेन शकारनिर्देशः ।
तथाच व्रश्च् थ इति स्थिते ङित्वस्यासिद्धत्वात् ‘स्कोः’ इति सकारलोपे, चस्य ‘व्रश्च’ इति
षत्वे छुत्वेन अथ्य ठत्वे व्रश्चेति रूपम् । व्रश्चिव । ननु णलि थलि च अकिति द्वित्वे कृते
‘लिट्यभ्यासस्य’ इत्यभ्यासावयवयोर्वकाररेफयोर्द्वयोरपि सम्प्रसारणं स्यात् । नच ‘न सम्प्र-
सारणे सम्प्रसारणम्’ इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः शङ्क्यः । पूर्वं वकारस्य सम्प्रसारणसम्भ-
वादित्यत आह । लिट्यभ्यासेति ॥ ‘न सम्प्रसारणे’ इति निषेधादेव ज्ञापकात् प्रथमं
रेफस्य ऋकारस्सम्प्रसारणमित्यर्थः । तस्य सम्प्रसारणसम्पन्नस्य ऋकारस्य अकारविधिं स्मार-
यति । उरदिति ॥ ननु ऋकारस्य अकारे कृते वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात् । सम्प्रसारण-
परकत्वविरहेण ‘न सम्प्रसारणे’ इति निषेधाप्रवृत्तेरित्यत आह । तस्य चेति ॥ अकारस्ये-
त्यर्थः । नच उरदत्त्वस्य परनिमित्तकत्वाश्रवणात् कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् । आपाद-
परिसमाप्तेरङ्गाधिकारः इत्यभ्युपगम्य अङ्गाक्षिसप्रत्ययनिमित्तकत्वाभ्युपगमात् । “लक्ष्ये लक्षणस्य
सकृदेव प्रवृत्तिः” इति न्यायस्तु ‘न सम्प्रसारणे’ इति निषेधादेव न स्थानिभेदे प्रवर्तते इति
ज्ञायते । अत एव सुद्धगुपास्य इत्यादौ धकारस्य द्वित्वे कृते पूर्वं धकारस्य जश्त्वेन दकारे तस्य
द्वित्वमित्यास्तान्तावत् । आशीर्लिङ्याह । वृश्च्यादिति ॥ कित्वात् सम्प्रसारणमिति भावः ।
अव्रश्चीदिति ॥ ऊदित्वादित्पक्षे ‘नेटि’ इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधः । इडभावं मत्वा आह ।

व्यच १२९४ व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्-अव्यचीत् । ‘व्यचेः कुटादित्वमनसि’ (वा ३४५६) इति तु नेह प्रवर्तते । ‘अनसि’ इति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । उच्छि १२९५ उच्छे । उच्छति । उच्छी १२९६ विवासे । उच्छति । ऋच्छ १२९७ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । ‘ऋच्छत्यृताम्’ (सू २३८३) इति गुणः । द्विहल्प्रहणस्यानेकहलपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्छे । आनर्छतुः । ऋच्छिता । मिच्छ १२९८ उत्क्षेपे । उत्क्षेपः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । जर्ज १२९९ चर्च १३०० झर्झ १३०१ परिभाषणभर्त्सनयोः । त्वच १३०२ संवरणे । तत्वाच । ऋच १३०३ स्तुतौ । आनर्च । उब्ज १३०४ आर्जवे । उज्ज १३०५ उत्सर्गे । लुभ १३०६ विमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता-लोब्धा । लोभिष्यति । रिफ १३०७ कथनयुद्धनिन्दार्हिसादानेषु । रिफति । रिरेफ । ‘रिह’ इत्येके । ‘शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति’ । वृष १३०८ वृम्फ १३०९ वृप्नौ ।

अव्याचीदिति॥ अव्यचीत् सीत् इति स्थिते हलन्तलक्षणा वृद्धिः । श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् ‘स्कोः’ इति सलोपः । ‘व्रथ’ इति चस्य षः तस्य ‘षढोः’ इति कः सस्य ष इति भावः । “नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजशकारश्चेत् षाड्वर्गस्तवर्गजः” इत्याहुः । व्यच व्याजीकरणे । सेट् । शे ‘ग्रहि-ज्या’ इति सम्प्रसारणं मत्वा आह । विचतीति ॥ विव्याचेति ॥ ‘लिथ्यभ्यासस्य’ इत्यभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणम् । ‘न सम्प्रसारणे’ इति न वकारस्य । विविचतुरिति ॥ कित्वात् ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । विव्यचिथ । विव्यचिव । विच्यादिति ॥ आशीर्लिङि कित्वाद्यकारस्य सम्प्रसारणम् । ‘अतो हलादेः’ इति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह । अव्याचीत्-अव्यचीदिति ॥ ननु ‘व्यचेः कुटादित्वमनसि’ इति व्यचेः कुटादित्ववचनात् व्यचिता, व्यचिष्यति, इत्यादावपि ‘गाङ्कुटादिभ्यः’ इति कित्वात् सम्प्रसारणं स्यादित्यत आह । व्यचेरिति ॥ कृन्मात्रेति ॥ अवधारणे मात्रशब्दः । ‘उच्छि उच्छे’ ‘उच्छी विवासे’ इति भ्वादौ पठितौ । इह तयोः पाठस्तु शविकरणार्थः । तेन उच्छती-उच्छन्ती । उच्छती । उच्छन्ती । इति ‘आच्छीनयोः’ इति नुम्बिकल्पस्सिद्ध्यति । भ्वादौ पाठस्तु पित्स्वार्थे इत्यन्यत्र विस्तरः । ऋच्छ गतीति ॥ ‘छे च’ इति तुकि तस्य श्चुत्वेन चकारनिर्देशः । ऋच्छति । णलि लघूपधत्वाभावाद्गुणे अप्राप्ते आह । ऋच्छत्यृतामिति ॥ द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे ‘अत आदेः’ इति दीर्घे आ अर्छे इति स्थिते बहुहल्त्वात् द्विहल्त्वाभावान्नुटि अप्राप्ते आह । द्विहल्प्रहणस्येति ॥ आनर्छेति ॥ ‘इजादेः’ इत्यत्र अनृच्छः इति पर्युदासादाम् न । ऋच्छितेति ॥ ‘ऋच्छत्यृताम्’ इत्यत्र लिटीत्यनुवृत्तेर्न गुण इति भावः । लुभधातुस्सेद । ‘तीषसह’ इति वेडिति मत्वा आह । लोभिता-लोब्धेति ॥ शिशुमेति ॥ नशब्द इवार्थे । विप्राः

क्षुर १३४५ विलेखने । घुर १३४६ भीमार्थशब्दयोः । पुर १३४७ अग्रग-
मने । वृहू १३४८ उद्यमने । दन्त्योष्ठ्यादिः । पवर्गादिरित्यन्ये । तृहू
१३४९ । स्तृहू १३५० तृहू १३५१ हिंसार्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति ।
तस्तर्ह । तर्हिता-तर्हा । स्तर्हिता-स्तर्हा । अतृहीत्-अतार्हीत् । अतार्हाम् ।
इषु १३५२ इच्छायाम् । ‘इषुगमि—’ (सू २४००) इति छः । इच्छति ।
एषिता-एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । मिष १३५३ स्पर्धायाम् ।
मिषति । मेषिता । किल २३५४ श्रैत्यक्रीडनयोः । तिल १३५५ स्नेहे ।
चिल १३५६ वसने । चल १३५७ विलसने । इल १३५८ स्वरक्षेपणयोः ।
विल १३५९ संवरणे । दन्त्योष्ठ्यादिः । बिल १३६० भेदने । ओष्ठ्यादिः ।
णिल १३६१ गहने । हिल १३६२ भावकरणे । शिल १३६३ षिल् १३६४
उच्छे । मिळ १३६५ श्लेषणे । लिख १३६६ अक्षरविन्यासे । लिलेख । कुट
१३६७ कौटिल्ये । ‘गाङ्कुटादिभ्यः—’ (सू २४६१) इति ङित्वं । चुकुटिथ ।
अङ्गित इति किम् । चुकोट । कुटिता । पुट १३६८ संश्लेषणे । कुच १३६९
सङ्कोचने । गुज १३७० शब्दे । गुड १३७१ रक्षायाम् । डिप १३७२
क्षेपे । छुर १३७३ छेदने । ‘न भकुर्छुराम्’ (सू १३२९) इति न दीर्घः ।
छुर्यात् । स्फुट १३७४ विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । मुट १३७५ आक्षेप-
मर्दनयोः । त्रुट १३७६ छेदने । ‘वा भ्राश—’ (सू २३२१) इति श्यन्वा ।
त्रुट्यति-त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता । तुट १३७७ कलहकर्मणि । तुटति ।
तुतोट । तुटिता । चुट १३७८ छुट १३७९ छेदने । जुट १३८० बन्धने ।
कड १३८१ मदे । लुट १३८२ संश्लेषणे । कृड १३८३ घनत्वे ।
घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कृडिता । कुड १३८४ बाल्ये । पुड १३८५

विहंसयेदित्यर्थः । उपसर्गवशात् “यजमानो मेखलां विचृतते” इत्यापस्तम्बसूत्रे तु तङ्
आर्षः । षुधातुष्पोपदेशः । कुर शब्दे । करोतेरेवेति व्याख्यानमेवात्र शरणम् । वृहधातुः
ऋदुपधः । ऊदित्वाद्देकः । पवर्गादिरिति ॥ पवर्गतृतीयादिरित्यर्थः । तृहू स्तृहू तृहू
इति ॥ त्रयोऽपि ऋकारवन्तः । तृतीयोऽनुस्वारवान् । ऊदित्वाद्देकः । तर्हेति ॥ तृहेस्तासि
ढत्वधत्वष्ट्वढलोपाः । एवं स्तर्हा । तृण्डा । अतर्हीत्-अतार्क्षीत् । अस्तर्हीत्-अस्तार्क्षीत् ।
इति सिद्धवत्कृत्य आह । अतृहीत्-अतार्क्षीदिति ॥ तृहेरिडभावपक्षे हलन्तलक्षणवृद्धौ
रपरत्वम् । हस्य ढः ढस्य कः षत्वं । अनुस्वारस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । अतार्हाम्-
मिति ॥ तृहेस्तसस्तामि सिच इडभावपक्षे लोपे हलन्तलक्षणवृद्धौ ढत्वधत्वष्ट्वढलोपा इति भावः ।

उत्सर्गे । घुट १३८६ प्रतिघाते । तुड १३८७ तोडने । तोडनं भेदः ।
थुड १३८८ स्थुड १३८९ संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड । ‘खुड’
‘छुड’ इत्येके । स्फुर १३९० फुल १३९१ सञ्चलने । ‘स्फुर स्फुरणे’
‘स्फुल सञ्चलने’ इत्येके ।

२५३७ । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । (८-३-७६)

षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति-निःस्फुरति । ‘स्फुर’ इत्यकारोपधं
केचित्पठन्ति । पस्फार । ‘स्फुड १३९२ चुड १३९३ जुड १३९४ संवरणे’
‘क्रुड १३९५ भृड १३९६ निमज्जने’ इत्येके । ‘गुरी १३९७ उद्यमने’
अनुदात्ते । गुरते । जुगुरे । गुरिता । ‘णू १३९८ स्तवने’ । दीर्घान्तः ।
‘परिणूतगुणोदयः’ । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवीत् । ‘धू
१३९९ विधूनने’ । धुवति । ‘गु १४०० पुरीषोत्सर्गे’ । जुगुविथ-जुगुथ ।
गुता । गुष्यति । अगुषीत् । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ (सू २३६९) । अगुताम् ।
अगुषुः । ‘ध्रु १४०१ गतिस्थैर्ययोः’ । ‘ध्रुव’ इति पाठान्तरम् । आद्यस्य
ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति ।
ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् । ‘कुङ् १४०२ शब्दे’ । दीर्घान्तः इति
कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । ‘ह्रस्वान्तः’ इति न्यासकारः । कुता ।
अकुत । वृत् । कुटादयो वृत्ताः ।

‘पृङ् १४०३ व्यायामे’ । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्या-
प्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् । ‘मृङ्
१४०४ प्राणत्यागे’ ।

२५३८ । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । (१-३-६१)

एवं अस्तार्हाम् । अतार्हाम् । स्फुर स्फुरणे । स्फुरतिस्फुलत्योः ॥ मूर्द्धन्य इत्यधिकृतम् ।
‘सिवादीनां वा’ इत्यतो वेल्यनुवर्तते । तदाह । षत्वं वा स्यादिति ॥ शेषपूरणम् । णू
स्तवने इति । णोपदेशः । परिणूतेति ॥ ‘अयुकः किति’ इति नेट् । कुङ् शब्दे । दीर्घान्तः
इति ॥ ततश्चायं सेट् । पृङ् व्यायामे इति ॥ ह्रस्वान्तोऽयमनिट् । ‘ऋद्धनोः स्ये’ इति
इटं मत्वा आह । व्यापरिष्यते इति ॥ मृङ्धातुरनिट् । म्रियतेः ॥ ‘अनुदात्त-
ङितः’ इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । चकारेण ‘शदेदिशतः’ इत्यतः शित इत्यनुकृष्यते ।

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तङ् नान्यत्र । डित्त्वं स्वरार्थम् ।
भ्रियते । ममार । ममर्थे । मन्निव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि १४०५ पि १४०६ गतौ । लघूपधगु-
णादन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता । धि १४०७ धारणे ।
क्षि १४०८ निवासगत्योः । भू १४०९ प्रेरणे । सुवति । सविता ।
कृ १४१० विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता-करीता ।
कीर्यात् । अकारीत् ।

२५३९ । किरतौ लवने । (६-१-१४०)

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति । ‘अडभ्यासव्यवा-
येऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्’ (वा ३६९९) । उपास्किरत् ।
उपचस्कार ।

२५४० । हिंसायां प्रतेश्च । (६-१-१४१)

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति ।
गृ १४११ निगरणे ।

२५४१ । अचि विभाषा । (८-२-२१)

प्रकृतिभूतादित्यध्याहार्यम् । तदाह । लुङ्लिङोरिति ॥ तङ् स्यादिति ॥ आत्मनेपदं
स्यादित्यर्थः । भ्रियमाणः इत्यत्र आनस्यापि इष्टत्वात् । ननु डित्त्वादेव सिद्धे किमर्थमिदमि-
त्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह । नान्यत्रेति ॥ तर्हि डित्वं व्यर्थमित्यत्र आह । डित्त्वं स्वरा-
र्थमिति ॥ ‘तास्यनुदात्तेऽन्तिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्’ इत्येतदर्थमित्यर्थः । भ्रियते
इति ॥ शे कृते रिडियङाविति भावः । ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि नेडित्याह । ममर्थेति ।
मन्निवेति ॥ कादिनियमादिट् । मर्ता । ‘ऋद्धनोः स्ये’ इति इटं मत्वा आह । मरिष्यतीति ॥
रि पि गताविति ॥ द्वाविभावनिटौ । ननु शे कृते तिपमाश्रित्य इकारस्य परत्वाल्लघूपध-
गुणः स्यादित्यत्र आह । अन्तरङ्गत्वादियङिति ॥ कृ विक्षेपे इति ॥ दीर्घान्तोऽयं सेट् ।
किरतीति ॥ ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्त्वं रपरत्वम् । चकरतुरिति ॥ कित्वेऽपि ‘ऋच्छ-
त्यृताम्’ इति गुण इति भावः । ‘वृतो वा’ इति मत्वा आह । करिता-करीतेति ॥ किरतौ
लवने ॥ उपादिति ॥ ‘उपात् प्रतियत्ने’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सुडागमः इति ॥
‘सुट् कात्पूर्वः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ‘अभ्यासव्यवायेऽपि’ इति वार्तिकम् । ‘सुट् का-
त्पूर्वः’ इत्यनुवृत्तिलभ्यम् । हिंसायां प्रतेश्च ॥ चकारादुपादिति समुच्चीयते । तदाह । उपा-
दिति । गृ निगरणे इति ॥ निगरणं भक्षणम् । सेट् । अचि विभाषा ॥ ‘ग्रो यङि’ इत्यतः

गिरतेः रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति-गिलति । जगार-जगाल । जगरिथ-जगलिथ । गरिता-गलिता । दृङ् १४१२ आदरे, आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । अदद्रिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् । धृङ् १४१३ अवस्थाने । ध्रियते ।

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ १४१४ झीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ-पप्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् । वृत् । किरादयो वृत्ताः । सृज १४१५ विसर्गे । 'विभाषा सृजिदृशोः' (सू २४०४) । ससर्जिथ-सस्रष्ट । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' (सू २४०५) इत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् । दु मस्रजो १४१६ शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । मस्जिनशोर्झलि' (सू २५१७) इति नुम् । 'मस्जेरन्त्या-त्पूर्वो नुम् वाच्यः (वा ३२१) । संयोगादिलोपः । ममङ्क्थ । ममज्जिथ ।

प्रः इत्यनुवर्तते । 'कृपो रो लः' इत्यतः रो ल इति । तदाह । गिरतेरिति ॥ अजादाविति ॥ "धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति" इति परिभाषालब्धस्य प्रत्ययस्य अच्चा विशेषणात्तदादिविधिः । तेन गिरावित्यादौ नेति 'मृजेर्दृङ्' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । दृङ् आदरे इति ॥ दृस्वान्तोऽयम् । अनिद् । आद्रियते इति ॥ रिङ् इयङ् । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इटं मत्वा आह । आदरिष्यते इति । आदृषीष्टेति ॥ 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः । आदृतेति ॥ 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपः । प्रच्छ झीप्सायामिति ॥ ज्ञातुमिच्छा झीप्सा । अनिडयम् । पृच्छतीति ॥ शस्य डित्-त्वात् 'प्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणं ऋकारः पूर्वरूपश्चेति भावः । पप्रच्छतुरिति ॥ संयोगात् परत्वेन कित्त्वाभावान्न सम्प्रसारणमिति भावः । भारद्वाज-नियमात्थलि वेडिति मत्वा आह । पप्रच्छिथ-पप्रष्टेति ॥ इडभावपक्षे व्रश्चादिना छस्य षः थस्य घृत्वेन ठ इति भावः । पप्रच्छिव । प्रष्टेति ॥ छस्य व्रश्चेति षः तकारस्य घृत्वेन टः । नच षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं तुकि ततः छस्य षत्वे घृत्वयोः प्रट्ष्टेति स्यादिति वाच्यम् । व्रश्चेतिसूत्रे सतुक्कस्य छस्य ग्रहणात् । किरादयो वृत्ताः इति ॥ नचैवं सति 'किरश्च पञ्चभ्यः' इत्यत्र पञ्चग्रहणं व्यर्थं । किरादीनाम्पञ्चत्वादिति वाच्यम् । तस्य 'रदादिभ्यस्सार्वधातुके' इत्युत्तरार्थत्वात् । सृज विसर्गे । अनिद् । सृजति । ससर्ज । ससृजतुः । अजन्ताकारवत्त्वाभावेऽपि 'विभाषा सृजिदृशोः' इति थलि वेद इति मत्वा आह । ससर्जिथ-सस्रष्टेति ॥ इडभावे 'व्रश्च' इति जस्य षः थस्य घृत्वेन ठः पित्त्वेन अकित्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यमागम इति भावः । ससृजिव । दु मस्रजो शुद्धौ । मज्जतीति ॥ सस्य श्चुत्वेन शः तस्य जश्चत्वेन ज इति भावः । ममङ्क्थेति ॥ मस्जेर्द्वित्वे हलादिशेषे ममसृज् थ इति स्थिते 'स्कोः' इति सकारलोपे ममज् थ इति स्थिते जस्य कुत्वेन गकारे 'मस्जन्शोः' इति नुमि तस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णो ङकारः गस्य चत्वेन कः इति बोध्यम् । यद्यपि अकारात् परत्र नुमि सत्यपि इदं

मङ्गल । मङ्गल्यति । अमाङ्गीत् । अमाङ्गाम् । अमाङ्क्षुः । रुजो १४१७ भङ्गे ।
रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् । मुजो १४१८ कौटिल्ये । रुजि-
वत् । छुप १४१९ स्पर्शे । छोप्ता । अच्छौप्सीत् । रुश १४२० रिश १४२१
हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति । लिश १४२२
गतौ । अलिक्षत् । स्पृश १४२३ संस्पर्शने । स्पष्टा-स्पष्टा । स्पक्ष्यति-स्प-
क्ष्यति । अस्प्राक्षीत्-अस्पाक्षीत्-अस्पृक्षत् । विच्छ १४२४ गतौ । गुपूधूप-'
(सू २३०३) इत्यायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार-
विविच्छ । विश १४२५ प्रवेशने । विशति । वेष्टा । मृश १४२६ आमर्शने ।
आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत्-अमार्क्षीत्-अमृक्षत् । णुद १४२७ प्रेरणे । कर्त्र-
भिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । षद्ल १४२८ विशरणगत्यवसा-
दनेषु । 'सीदति' इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदती-
सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः । शस्तू-
दात्तः । शद्ल १४२९ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति ।
'शदेः शितः' (सू २३६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

सिध्यति । तथापि अन्यात् पूर्वो नुमित्यस्य मग्न इत्यादौ नलोपः फलम् । अन्यथा उपधात्वाभा-
वान्नस्य लोपो न स्यादिति भावः । एवं मङ्गेल्यति ॥ मङ्क्षयति इत्यत्र तु सस्य षत्वं विशेषः ।
'रुजो भङ्गे' इत्यारभ्य 'विच्छ गतौ' इत्यतः प्रागनिटः । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य'
इत्यम्बिकल्पं मत्वा आह । स्पष्टा-स्पष्ट्येति ॥ णुद प्रेरणे । णोपदेशोऽयम् । 'विश प्रवे-
शने' इत्यारभ्य 'शद्ल शातने' इत्यन्ताः अनिटः । तत्र अदुपधस्य थलि वेट् । अन्यस्य तु
नित्यं नेट् । मृशेः 'अनुदात्तस्य च' इत्यम्बिकल्पः । तदाह । अम्राक्षीत्-अमार्क्षीदिति ॥
'स्पृशमृश' इति सिज्वेति भावः । सिजभावे 'शलङ्गुपधात्' इति क्सं मत्वा आह । अमृक्षदिति ॥
णुदधातुर्णोपदेशः । ननु तनादिगण एवास्मिन् स्वरितेत्सु पठितस्य किमर्थमिह पाठ इत्यत आह ।
कर्त्रभिप्रायेऽपीति ॥ षद्लधातोर्भादौ पठितादेव सीदति इत्यादि सिद्धेः इह पाठो व्यर्थ
इत्यत आह । इह पाठः इति ॥ सीदन्ती इति शत्रन्तात् शविकरणात् ङीपि
'आच्छीनद्योः' इति नुम् विकल्पार्थ इह पाठ इत्यर्थः । भ्वादावेव पाठे तु 'शप्द्यनोर्नित्यम्' इति
नित्यो नुम् स्यादिति भावः । तर्हि भ्वाद्यन्तर्गणे ज्वलादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह ।
ज्वलादाविति ॥ 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः' इति कर्तरि णप्रत्ययार्थ इति भावः । तदुदाहृत्य
दर्शयति । सादः इति ॥ उभयत्र पाठस्य फलान्तरमाह । स्वरार्थश्चेति ॥ तदेव विश-
दयति । शबनुदात्तः इति ॥ 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति पित्स्वरेणेति भावः । शस्तूदात्तः
इति ॥ 'प्रत्यय आद्युदात्तश्च' इत्यनेनेति भावः । ननु 'शद्ल शातने' इत्यस्य भ्वादौ पाठादेव
सिद्धे इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह । स्वरार्थ एवेति ॥ प्रागुक्तपित्त्वापित्त्वकृतस्वरभेदार्थ एवे-
त्यर्थः । ननु शत्रन्तात् ङीपि उक्तरीत्या नुम्बिकल्पार्थोऽपि कुतो न स्यादित्यत आह । शता तु

अथ षट् स्वरितेतः । मिल १४३० सङ्गमे । ‘मिल संश्लेषणे’ इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तडर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले । मुच्छ १४३१ मोक्षणे ।

२५४२ । शे मुचादीनाम् । (७-१-५९)

नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । लुप्ल १४३२ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । विद्ल १४३३ लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्रींश्च लब्धवानित्यर्थः । वृन्वृचौ । लिप १४३४ उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । ‘लिपिसिचि—’ (सू २४१८) इत्यङ् । तङि तु वा । अलिपत् । अलिपत—अलिप्त । षिच १४३५ क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत—असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती १४३६ छेदने । कृन्तति । चकर्थ । कर्तिता । कर्तिष्यति—कर्त्स्यति । अकर्तीत् । खिद १४३७ परिखाते । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च । पिशि १४३८ अवयवे । पिंशति । पेशिता । अयं दीपनायामपि । ‘त्वष्टा रूपाणि पिंशतु’ वृत् । मुचादयस्तुदायश्च । इति तिङन्ततुदादिप्रकरणम् ।

नास्तीति ॥ शदेर्लटश्चानजेव ननु शत्रादेश इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । शदेश्चिन्तः इतीति ॥ मिल सङ्गमे । पठितस्येति ॥ अस्मिन्नेव तुदादिगणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः । तडर्थः इति ॥ पूर्वत्र पाठस्तु कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इत्यर्थः । ‘मुच्छ मोक्षणे’ । शे मुचादीनाम् ॥ नुम् स्यादिति ॥ शेषपूरणम् । ‘इदितो नुम्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मुक्षीष्टेति ॥ ‘लिङ्सिचौ’ इति कित्त्वान्न गुण इति भावः । अमुचदिति ॥ लृङित्त्वादङिति भावः । छुडि तङि आह । अमुक्तेति ॥ ‘झलो झलि’ इति सिज्जलोप इति भावः । लिप उपदेहे । तङि तु वेति ॥ ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’ इत्यनेनेति शेषः । ‘षिच क्षरणे’ । अभिषिञ्चतीति ॥ ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षः । अभ्यषिञ्चदिति ॥ ‘प्राक्सितादङ्यवायेऽपि’ इति षत्वम् । अभिषिषेचेति ॥ ‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इति षः । कृती छेदने इति ॥ ईदित्वं ‘श्रीदितः’ इत्येतदर्थम् । ‘सेऽसिचि’ इति वेडिति मत्वा आह । कर्तिष्यति—कर्त्स्यतीति । पिशि अवयवे इति ॥ अवयवक्रियायामित्यर्थः । रूपाणि पिंशत्विति ॥ प्रकाशयत्वित्यर्थः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी-
व्याख्यायां बालमनोरमायां शविकरणं समाप्तम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्तरुधादिप्रकरणम् ॥

रुधिर १४३९ आवरणे । नव स्वरितेतः इरितश्च ।

२५४३ । रुधादिभ्यः श्रम् । (३-१-७८)

शपोऽपवादः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद्गुणं बाधते । रुणद्धि ।
'श्रसोरल्लोपः' (सू २४६९) । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः ।
तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न । 'न पदान्त—' (सू ५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरस-
वर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति ।
रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरु-
णत्—अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्—अरौत्सीत् । अरुद्ध । भिदिर् १४४०

अथ श्रम्विकरणा धातवो निरूप्यन्ते । रुधिरित्यादिना । रुधादिभ्यः श्रम् ॥
कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे रुधादिभ्यः श्रम्प्रत्ययस्स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । तदाह । शपोऽपवादः
इति ॥ श्रमि शंमावितौ । मित्त्वस्य फलमाह । मित्त्वादन्त्यादचः परः इति ॥ प्रत्यय-
त्वात् शकारस्येत्संज्ञा । शकारनिर्देशस्य 'श्रसोरल्लोपः' 'श्रान्न लोपः' इत्यत्र विशेषणार्थः । ननु सार्व-
धातुकसंज्ञार्थः । फलाभावात् । नच 'सार्वधातुकमपित्' इति कित्त्वे गुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यम् ।
श्रमः पूर्वस्य इगन्तस्य अङ्गत्वाभावादेव गुणाप्रसक्तेः । ननु श्रमः प्राक् परत्वाल्लघूपधगुणे कृते
पश्चात् श्रमि रोणन्ति इति स्यादित्यत आह । नित्यत्वाद्गुणं बाधते इति ॥ कृते अकृते च
गुणे प्रवृत्तेः श्रम् नित्यः । तस्मिन् सति लघूपधत्वाभावात् गुण इति भावः । रुणद्धीति ॥
रुन्ध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति धत्वे णत्वमिति भावः । रुन्ध् तस् इति स्थिते प्राक्रियां
दर्शयति । श्रसोरल्लोपः इति ॥ विडति सार्वधातुके तद्विधेरिति भावः । रुन्ध् तस् इति
स्थिते नस्य णत्वमाशङ्क्य आह । णत्वस्यासिद्धत्वादिति ॥ ननु कृते परसवर्णे तस्य
नस्य णत्वमस्त्वित्यत आह । तस्यासिद्धत्वादिति ॥ परसवर्णसम्पन्नस्येत्यर्थः । नन्विह
अल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् कथमनुस्वारपरसवर्णावित्यत आह । न पदा-
न्तेति । रुन्धः इति ॥ 'झषस्तथोः' इति धः । रुन्धन्तीति ॥ रुणत्सि । रुन्धः । रुन्ध ।
रुणध्मि । रुन्ध्वः । रुन्धमः । रुन्धे इति ॥ रुन्धाते । रुन्धते । रुन्त्से । रुन्धाथे । रुन्ध्वे ।
रुन्धे । रुन्ध्वहे । रुन्धमहे । रुरोध । रुरोधिथ । अरुणदिति ॥ लङि हल्ङ्यादिना तिपो
लोपः । धस्य चत्वंविकल्पः । सिपि तु हल्ङ्यादिना लुप्ते 'दश्च' इति रुत्वविकल्पं मत्वा आह ।
अरुणत्—अरुणः इति ॥ रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुत्सीष्ट । इरित्त्वादाङ्गिकल्पं मत्वा आह । अरुन्ध-
त्—अरौत्सीदिति ॥ अङभावे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । लुङस्तङ्याह । अरुद्धेति ॥

विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्-अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत्-अभैत्सीत् । अभित्त । छिदिर् १४४१ द्वैधीकरणे । अच्छिदत्-अच्छैत्सीत् । अच्छित्त । रिचिर् १४४२ विरेचने । रिणक्ति । रिङ्के । रिरिच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्-अरैक्षीत् । अरित्त । विचिर् १४४३ पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्के । छुदिर् १४४४ सम्पेषणे । क्षुणात्ति । क्षन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्-अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त । युजिर् १४४५ योगे । योक्ता । उ छृदिर् १४४६ दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । 'सेऽसिचि—' (सू २५०६) इति वेट् । चच्छृदिषे-चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति-छर्त्स्यति । अच्छृदत्-अच्छर्दित् । अच्छर्दिष्ट । उ तृदिर् १४४७ हिंसानादरयोः । तृणत्तीत्यादि । कृती १४४८ वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । नि इन्धी १४४९ दीप्तौ । त्रय आत्मनेपदिनः ।

२५४४ । श्रान्नं लोपः । (६-४-२३)

श्रमः परस्य नस्य लोपः स्यान् । श्रसोरलोपः । (सू २४६९) । इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इनधै । ऐन्ध । ऐन्धाः । खिद १४५० दैन्ये ।

'झलो झलि' इति सिजलोपः । भिनत्तीति ॥ भिन्नः । भिन्दन्ति । भिनत्सि । भिन्थः । भिनद्धि । भिन्द्वः । भिन्धः । भिन्ते इति ॥ भिन्दाते । भिन्दते । भिन्त्से । भिन्दाथे । भिन्ध्वे । भिन्दे । भिन्द्वहे । बिभेद । बिभेदिथ । बिभिदिव । बिभिदे । बिभिदिषे । अभिन्तेति ॥ लङि तङि रूपम् । अभिनत्-अभिनः इति ॥ 'दथ' इति ख्वेति भावः । लुङः परस्मैपदे आह । अभिदत्-अभैत्सीदिति ॥ इरित्वादङ् वेति भावः । लुङि तङ्याह । अभि-चेति ॥ 'झलो झलि' इति सिजलोपः । अभित्सातामित्यादि । उ छृदिरिति ॥ उकार इत् । 'उदितो वा' इति क्तायामिङ्गिकल्पार्थः । नि इन्धी दीप्तौ । ईदित्वं 'श्रीदितः' इत्येतदर्थम् । श्रमि कृते इन न् ध् ते इति स्थिते । श्रान्न लोपः ॥ श्रमप्रत्ययैकदेशस्य श्र इत्यस्य श्रादिति पञ्चमी । नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह । श्रमः परस्य नस्येति ॥ नकारस्येत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । तथाच इन ध् ते इति स्थिते आह । श्रसोरलोपः इति ॥ तथाच इन्ध् ते इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धत्वे पूर्वधस्य जश्त्वे परिनिष्ठितमाह । इन्धे इति ॥ यद्यपि 'अनिदिताम्' इत्येवात्र नलोपः सिद्ध्यति । तथापि अनक्ति इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति भावः । इन्धते । इन्ध्वे । इन्धाम् । इन्स्व । इन्ध्वम् । इनधै इति ॥ श्रमि उत्तमस्य इटः एत्वे आटि वृद्धौ इन न् ध् ऐ इति स्थिते श्रान्नलोपे आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावात् 'श्रसोरलोपः' इत्यभावे रूपमिति भावः । अत्र नलोपार्थमपि श्रान्न

खिन्ते । खेत्ता । विद १४५१ विचारणे । विन्ते । वेत्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । शिष्ट १४५२ विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः । शिषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । घृत्वं 'झरो झरि—' (सू ७१) इति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णो शिण्डि—शिण्डि । शिनषाणि । अशिनट् । लङित्त्वादङ् । अशिषत् । पिष्ट १४५३ संचूर्णेने । शिषिवत् । पिनष्टि । भञ्जो १४५४ आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्गा । भुज १४५५ पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् । तृह १४५६ हिसि १४५७ हिंसायाम् ।

लोप इत्यावश्यकम् । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावात् 'अनिदिताम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । इनधावहै । लङ्ग्याह । ऐन्धेति । ऐन्धाः इति ॥ 'झषस्तथोः' इति थस्य धः । इन्धौत । लुङि ऐन्धिष्ट । शिष्टल विशेषणे । अनिट् । शिशेषिथेति ॥ अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्वादिनियमान्नित्यमिड् । शि न ष् हि इति स्थिते अल्लोपे शि न् ष् हि इति स्थिते आह । हेर्धिरिति ॥ शिन् ष् धि इति स्थिते आह । जश्त्वमिति ॥ 'झलां जश् झशि' इति षस्य ड इति भावः । घृत्वमिति ॥ थस्य ढ इति भावः । यद्यपि जश्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव घृत्वस्य उपन्यासो युक्तः । तथापि जश्त्वं घृत्वमिति प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रपरं कमस्तु न विवक्षितः । झरः इति ॥ जश्त्वसम्पन्नस्य डस्य लोपविकल्प इत्यर्थः । अनुस्वारपरसवर्णाविति ॥ नकारस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारे सति तस्य परसवर्णो णकार इत्यर्थः । 'न पदान्त' इति निषेधानाल्लोपः स्थानिवत् । ढस्य लोपपक्षे उदाहरति । शिण्डीति ॥ ढस्य लोपाभावे उदाहरति । शिण्डितीति ॥ वस्तुतस्तु सानुस्वार एव पाठ उचितः 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरं 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' 'तोलि' 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' झयो होऽन्यतरस्याम् । 'शश्छोटि' इति षट्सूत्रपाठोत्तरं 'झलाञ्जश्झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रपाठ इति भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे परसवर्णदृष्ट्या 'झलाञ्जश्झशि' इत्यस्य 'झरो झरि' इत्यस्य चासिद्धत्वेन यथ्यपरत्वाभावे परसवर्णाप्राप्तेरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । शिष्टात् । शिष्टम् । शिष्ट । शिनषाणीति ॥ आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावात् 'श्रसोः' इत्यल्लोपो नेति भावः । अशिनडिति ॥ लङ्गस्तिपो हल्ङ्यादिलोपे षस्य जश्त्वमिति भावः । अशिष्टाम् । अशिषन् । अशिनट् । अशिष्टम् । अशिष्ट । अशिनषम् । अशिष्व । अशिषम् । भञ्जो आमर्दने । भनक्तीति ॥ भ्रमि भ न न् ज्ति इति स्थिते 'भ्रान्त लोपः' इति नलोप इति भावः । भङ्क्तेः । भङ्गन्तीत्याद्यूह्यम् । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह । बभञ्जिथ—बभङ्क्थेति ॥ भङ्गेति ॥ अनिडिति भावः । भुज पालनेति ॥ 'भुजोऽनवने' इति तङ् वक्ष्यते । भुङ्क्ते । भुजाते इत्यादि । तृह, हिसि, हिंसायाम् । ऋदुपधः ।

२५४५ । तृणह इम् । (७-३-९२)

तृहः श्रमि कृते इमागमः स्याद्वलादौ पिति । तृणेढि । तृण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । उन्दी १४५८ क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः—औनत् । औनदम् । अञ्जू १४५९ व्यक्तिमर्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्कः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ—आनङ्क्थ । अङ्का । अञ्जिता । अङ्गिध । अनजानि । आनक् ।

सेट् । श्रमि कृते णत्वे तृणह् ति इति स्थिते । तृणह इम् ॥ तृणह इति षष्ठी । कृत-श्रमः तृहधातोर्निर्देशः । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितिती 'उतो वृद्धिः' इत्यतः हलीति चानुवर्तते । फलितमाह । तृहः श्रमि कृते इति ॥ मित्वादचः परः । श्रमि कृते इत्यनुक्तौ तु येन नाप्राप्तिन्यायेन इमागमेन श्रम् बाध्येत । "सत्यपि सम्भवे बाधनम्भवति" इति न्यायात् । अन्यथा "ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् । तक्रं कौण्डिन्याय" इत्यत्र तत्केण दधि न बाध्येत । श्रमा शप्च न बाध्येत । देशभेदेन उभयसम्भवादिति भावः । तृणे-ढीति ॥ तृणह् ति इति स्थिते इमागमे आद्गुणे तृणे ह् ति इति स्थिते । ढत्व-धत्वश्रुत्वढलोपा इति भावः । तृण्डः इति ॥ तसि श्रमि कृते तृणह् तस् इति स्थिते तसः अपित्त्वादिमागमाभावे श्रसोः' इत्यल्लोपे ढत्वधत्वश्रुत्वढलोपा इति भावः । तृहन्ति । तृणेक्षि । तृण्डः । तृण्ड । तृणेक्षि । तृहः । तृहः । ततर्हेति ॥ ततृहदुः । ततर्हिथ । ततृहिव । तर्हितेति ॥ सेडिति भावः । तर्हिष्यति । तृण्डु—तृण्डात् । तृण्डाम् । तृहन्तु । तृण्डि—तृण्डिड् । तृण्डात् । तृण्डम् । तृण्ड । तृणहानि । तृणहाव । तृणहाम । अतृणेडिति ॥ लङ्कर्तापि श्रमि इम् हल्ङ्यादिलोपः ढत्वजश्त्वे इति भावः । अतृण्डाम् । अतृहन् । अतृण्ड् । अतृण्डम् । अतृण्ड । अतृणहम् । अतृह । अतृह् । तृह्यात् । तृह्यात् । अतर्ह्यात् । अतर्हिष्यत् । हिंसिधातोरुदाहरति । हिनस्तीति ॥ इह श्रमि इदित्त्वान्नुमि च कृते 'श्रान्नलोपः' इति नुमो लोप इति भावः । हिंस्तः । हिंसन्ति । हिनस्सि । हिंस्थः । हिंस्थ । हिनस्मि । हिंस्वः । हिंस्मः । जिहिंसेति ॥ किति इदित्त्वान्नलोपो न । जिहिंसतुः । जिहिंसिथ । हिंसितेति ॥ सेडिति भावः । हिंसिष्यति । हिनस्तु । हिंस्ताम् । हौ श्रमि नुमि कृते 'श्रान्नलोपः' इति नुमो लोपे हेरपित्त्वेन डित्वात् 'श्रसोः' इत्यल्लोपे 'धि च' इति सलोपे, हिन्धि इति रूपम् । हिंस्तात् । हिनसानि । अहिनत् । अहिंस्ताम् । अहिंसन् । सिपि रुर्वा । अहिनः—अहिनत् । अहिंस्तम् । अहिनसम् । अहिंस्व । हिंस्यात् । हिंस्याताम् । आशीर्लिङ् श्रमभावान्नुमेव । इदित्त्वान्नलोपो न । हिंस्यादित्येव । हिंस्यास्ताम् । अहिंसात् । अहिंसिष्यत् । उन्दी क्लेदने । उन्दन्तीति ॥ उनत्ति । उन्थः । उनाधि । उन्द्रः । उन्दामिति ॥ इजादेश्वेल्याम् । उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु—उन्तात् । उन्धि । उनदानि । लङ्याह । औनदिति ॥ औन्ताम् । औन्दन् । औनः—औनत् । औनदम् । औन्द्र । उन्धात् । उधात् । अञ्जूधातुः

२५४६ । अञ्जेः सिचि । (७-२-७१)

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । तञ्चू १४६० सङ्कोचने । तङ्का—तञ्चिता । ओ विजी १४६१ भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्कः । 'विज इट्' (सू २५३६) इति ङित्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् । वृजी १४६२ वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । पृची १४६३ सम्पर्के । पृणक्ति । पपर्च ।

इति तिङन्तरूपादिप्रकरणम् ।

नोपधः । कृतपरसवर्णनिर्देशः । ऊदित्वाद्देट् । अनक्तीति ॥ श्रमि कृते परसवर्णस्यासिद्धत्वात् 'श्राप्न लोपः' इति नकारलोपे जस्य कुत्वेन गः तस्य चत्वेन कः इति भावः । अङ्कः इति ॥ नलोपे अल्लोपे जस्य कुत्वेन गः गस्य चत्वेन कः श्रमो नस्य परसवर्णो ङ इति भावः । अञ्जन्तीति ॥ नलोपाल्लोपौ । श्रमो नस्य परसवर्णो ञ इति भावः । अनङ्क्षि । अङ्क्थः । अनञ्ज्जिम् । अञ्ज्वः । अङ्गधीति ॥ हौ श्रमि धिभावे नलोपाल्लोपौ । जस्य कुत्वेन गकारः नस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । अनजानीति ॥ श्राप्नलोपः । आटः पित्वादल्लोपो न । लङ्ग्याह । आनगिति ॥ आङ्क्ताम् । आजन् । अञ्ज्यात् । अज्यात् । अञ्जेस्सिचि ॥ 'इडित्यर्ति' इत्यतः इडित्यनुवर्तते । ऊदित्वादेव सिद्धे नित्यार्थमिदम् । तदाह । अञ्जेरित्यादिना ॥ तञ्चू सङ्कोचने । नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । अञ्जूवद्रूपाणि । यथायोग्यमूह्यानि । ओ विजीति ॥ ओकार इत् । अनिट्सु इरितो ग्रहणादयं सेट् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी-
व्याख्यायां बालमनोरमायां श्रम्बिकरणं समाप्तम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्ततनादिप्रकरणम् ॥

अथ सप्त स्वरितेतः । तनु १४६४ विस्तारे । ‘तनादिभ्यश्च उः’
(सू २४६६) । तनोति । तन्वः—तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु ।
अतनीत्—अतानीत् ।

२५४७ । तनादिभ्यस्तथासोः । (२-४-७९)

तनादेः सिचो वा लुक्स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेकवचनतश-
ब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ठ—अतानिष्ठ । ‘अनुदात्तोपदेश—’

अथ उविकरणधातवो निरूप्यन्ते । तनुधातुरुदित् । ‘उदितो वा’ इति प्रयोजनम् ।
तनादिभ्यश्च उः ॥ कर्त्रर्थे सार्वधातुके तनादिभ्यः कृञश्च उपत्ययः स्यात् स्मार्थे इत्यर्थः ।
शपोऽपवादः । तनोतीति ॥ उपत्ययस्य तिपमाश्रित्य गुणः । तसादौ तु ङित्वात्र गुणः ।
तनुतः । झोऽन्तादेशे कृते उवडम्बाधित्वा ‘हुश्नुवोः’ इति यण् । तन्वन्ति । तनोषि । तनुथः । तनु-
थ । तनोमि । ‘लोपश्चास्यान्यतरस्याम्’ इत्युकारलोपविकल्पमभिप्रेत्याह । तन्वः—तनुवः इति ॥
तड्याह । तनुते इति ॥ तन्वाते । तन्वते । तनुषे । तन्वाथे । तनुध्वे । तन्वे । तनुवहे ।
तन्वहे । तनुमहे । तन्महे । ततानेति ॥ तेनतुः । तेनिथ । तेन । तेनिव । तड्याह ।
तेने इति ॥ तेनाते । तेनिरे । तेनिषे । तेनाथे । तेनिध्वे । तेने । तेनिवहे । तेनिमहे ।
तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । तनोतु—तनुतात् । तनुताम् । तन्वन्तु । ‘उतश्च प्रत्ययात्’ इति
हेर्लुक् मत्वा आह । तन्विति ॥ तनुतात् । तनुतम् । तनुत । तनवानि । तनवाव । तनवाम् ।
अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । अतनोः । अतनवम् । अतन्व । अतनुव । तनुयात् ।
तन्वीत् । तनिषीष्ट । अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह । अतनीत्—अतानीदिति ॥
अतनिष्ठाम् । अतनिष्ठुः । अतनीः । अतनिष्ठम् । अतनिष्ठ । अतनिष्ठम् । अतनिष्वा ।
अतनिष्म । वृद्धिपक्षे अतानिष्ठमित्यादि । अतनिष्यत् । लुङः प्रथमैकवचने मध्यमपुरुषैकवचने
च विशेषमाह । तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ‘गातिस्था’ इत्यतस्सिच इति ‘प्यक्षत्रियार्षे’ इत्यतो लुङीति
‘विभाषा प्राधेद्’ इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह । तनादेरित्यादिना ॥ एकवचनतशब्दो
गृह्यते इति ॥ नतु लुङादेशपरस्मैपदमध्यमपुरुषबहुवचनतादेशोऽपीत्यर्थः । यूयमिति ॥
लुङि मध्यमपुरुषबहुवचने सिचि वृद्धिविकल्पे सति अतनिष्ठ, अतानिष्ठेत्यत्र सिचो नायं लुङि-
कल्प इत्यर्थः । तदेवं प्रत्युदाहरणमुक्त्वा सूत्रस्योदाहरणं वक्ष्यन् प्रक्रियां दर्शयति । अनु-
दात्तोपदेशेत्यत्र नासिकलोपः । तड्तीति ॥ तडि प्रथमैकवचने तशब्दे मध्यमपुरुषैक-
वचने थासि च सिचो लुकि ‘अनुदात्तोपदेश’ इति नकारस्य लोप इत्यर्थः । तदाह । अतत

(सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । तङि । अतत-अतनिष्ट । अतथाः-अत-
निष्ठाः । षणु १४६५ दाने । सनोति । सनुते । ‘ये विभाषा’ (सू २३१९) ।
सायात्-सन्यात् । ‘जनसन—’ (२५०४) इत्यात्वम् । असात-असनिष्ट ।
असाथाः-असनिष्ठाः । क्षणु १४६६ हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते ।
‘ह्यथन्त—’ (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत-अक्षणिष्ट ।
अक्षथाः-अक्षणिष्ठाः । क्षिणु १४६७ च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः ।
‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ (९४) इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये ।
क्षिणोति-क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित-अक्षेणिष्ट ।
ऋणु १४६८ गतौ । ऋणोति-अर्णोति । अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आनर्ण ।
आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् । आर्त-आर्णिष्ट । आर्थाः-आर्णिष्ठाः ।
तृणु १४६९ अदने । तृणोति-तर्णोति । तृणुते-तर्णुते । घृणु १४७० दीप्तौ ।
जघर्ण । जघृणे ।

अथ द्वावनुदात्तौ । वनु १४७१ याचने । वनुते । ववने ।
चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान । मनु १४७२ अवबोधने । मनुते ।
मेने । डु कृञ् १४७३ करणे । करोति । ‘अत उत्सार्वधातुके’ (सू २४६७)
कुरुतः । यण् ‘न भकुर्हुराम्’ (सू १६२९) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

२५४८ । नित्यं करोतेः । (६-४-१०८)

अतनिष्टेति ॥ अतथाः-अतनिष्ठाः इति च ॥ अतनिष्ठाथामित्यादि सुगमम् । ‘षणु दाने’ ।
षोपदेशोऽयम् । तनुवद्रूपाणि । असातेति ॥ सिचो लुक्पक्षे रूपम् । असनिष्टेति ॥ इट् ।
झलादिपरकत्वाभावादात्त्वन्नेति भावः । क्षणुधातुरदुपधः । “वज्रेऽध्वर्युः क्षण्वीत” इति तैत्तिरीये ।
क्षिणु चेति ॥ इदुपधः । अयमपि हिंसायामित्यर्थः । “वज्रेऽध्वर्युः क्षिण्वीत” इति शाखान्तरं
शाबरभाष्ये उदाहृतम् । ननु क्षिणोतीत्यत्र उप्रत्ययमाश्रित्य इकारस्य लघूपधगुणः कस्मान्ने-
त्यत आह । उप्रत्ययनिमित्तः इति ॥ ‘ऋणु गतौ’ । अत्रापि क्षणुवत् । मतभेदाद्लघूपधगुण-
तदभावौ । तदाह । ऋणोति-अर्णोतीति ॥ एवमग्रेऽपि । अर्णुवन्तीति ॥ संयोग-
पूर्वकत्वात् ‘हुश्रुवोः’ इति न यणिति भावः । डु कृञ् करणे । करोतीति ॥ उप्रत्ययमाश्रित्य
ऋकारस्य गुणः रपरत्वम् । उकारस्य तु तिपमाश्रित्य गुणः । कुरुतः इति ॥ तसो
ङित्वादुकारस्य न गुणः । कुरु अन्ति इति स्थिते उवडमाशङ्क्य आह । यणिति ॥ ‘हुश्रुवोः’
इत्यनेनेति शेषः । उकारस्य यणि कुर्व् अन्ति इति स्थिते ‘हलि च’ इति दीर्घमाशङ्क्य आह । नभेति ॥
वसि मसि च ‘लोपश्चास्यान्यतरस्याम्’ इत्युकारलोपविकल्पे प्राप्ते । नित्यं करोतेः ॥ ‘उतश्च प्रत्य-

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमयोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः ।
चकर्थ । चकृव । कर्ता । करिष्यति ।

२५४९ । ये च (६-४-१०९)

कृञ् उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि क्रियात् ।
कृषीष्ट । अकार्षीत् । 'तनादिभ्यः—' (सू २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वा-
ज्ञात्' (सू २३६९) इति सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः ।

२५५० । संपरिभ्यां करोतौ भूषणे । (६-१-१३७)

२५५१ । समवाये च । (६-१-१३८)

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति ।
अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य कचिदभूष-
णेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' (सू १२१७) इति ज्ञापकान् । 'परिनि-
विभ्यः—' (सू २२७५) इति षः । परिष्करोति । 'सिवादीनां वा—'
(सू २३५९) । पर्यष्कार्षीत्—पर्यस्कार्षीत् ।

२५५२ । उपात्प्रतियलवैकृतवाक्याद्याहारेषु च । (६-१-१३९)

उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियन्नो गुणा-
धानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याद्ध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् ।

यात्' इत्यनुवर्तते । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतः लोपः स्वरिति च । तदाह । करोतेरिति ॥
चकर्थेति ॥ 'कृष्टभृष्ट' इति नेडिति भावः । अजन्तत्वेऽपि ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि नेट् ।
करिष्यतीति ॥ करोतु—कुरुतात् । कुरु । करवाणि । कुरुताम् । कुर्वीताम् । करवै ।
करवावहै । करवामहै । अकरोत् । अकुरुताम् । अकुरुत । अकुर्वीताम् । बिधिलिङि कुरु
यात् इति स्थिते । ये च ॥ 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतो लोप इति अस्येति चानुवर्तते । अखे-
त्यनेन पूर्वसूत्रे उत इत्युपात्तः उत्परासृश्यते । 'नित्यङ्करोतेः' इत्यतः करोतेरित्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्तः
प्रत्ययो यकारेण विशेष्यते तदादिविधिः । तदाह । कृञः उलोपः इति । आशिषि क्रिया-
दिति ॥ 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङिति भावः । कृषीष्टेति ॥ 'उश्च' इति क्तिन्नान्न गुण इति
भावः । अकार्षीदिति ॥ सिचि वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । ननु लुङस्तङि अकृ स् त इति
स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुकि अकृतेर्तीष्ठं सिद्ध्यति । सिचो लुगभावे तु
सकारः श्रूयेतेत्यत आह । तनादिभ्यः इत्यादि ॥ संपरिभ्याम् । समवाये च ॥
सुट् स्यादिति ॥ 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतः 'नित्यं करोतेः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः ।
प्रागुक्तयोरिति ॥ भूषणसमवाययोरित्यर्थः । ननु 'संपरिभ्याम्' इति सुट् पदद्वयोपेक्षत्वात्

उपस्कृता कन्या । अलङ्कृतेत्यर्थः । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याद्ध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ।

२५५३ । सुट्कात्पूर्वः । (६-१-१३५)

‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इत्युक्तम् । सञ्चस्कार । ‘कात्पूर्वः’ इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ‘पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते’ । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ (सू २३८९) सञ्चस्करतुः । ‘कृस्तृभृ-’ (सू २२९३) सूत्रे ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (सू २२९६)

बहिरङ्गः । ‘लिटि धातोः’ इति द्वित्वन्तु प्रकृतिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । ततश्च सञ्चस्कार इत्यत्र परमपि सुटं बाधित्वा द्वित्वे कृते अभ्यासात्प्रागेव सुटि प्राप्ते । सुट्कात्पूर्वः ॥ षष्ठ्याद्यपादे इदं सूत्रम् । ‘सम्परिभ्याङ्करोतो भूषणं’ ‘समवायं च’ ‘उपात्प्रातिपत्यं’ इत्यारभ्य ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्यतः प्रागिदमधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः । एवञ्च पूर्वं इत्युक्तेरभ्यासात् प्राक् न सुटिति भावः । नन्वभ्यासेन व्यवधानात्कथामिह उत्तरखण्डस्य सुट् । संस्कारीतीत्यादौ अव्यवहिते सुट्पिधेश्वरितार्थत्वात् । किञ्च समस्करात् इत्यत्र अटा व्यवधानात् कथं सुट् । नह्यडागमः कृञ्भक्तः । अङ्गभक्तात्वात् । विकरणान्तस्येवाङ्गत्वादित्यत आह । अडभ्यासव्यवायेऽपि-त्युक्तमिति ॥ वार्तिकमिति शेषः । अटा अभ्यासेन च व्यवधानेऽपि सम्पर्यादभ्यः परस्मात् कात्पूर्वस्सुडित्यर्थः । इत्यादौति ॥ सुट् इत्येवाधिकृतमस्तु ‘कात्पूर्वः’ इति ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इति मास्त्वत्यव भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यर्थः । तदवापपादांयतु प्रातिजानीत । तथा हेति ॥ पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते इति ॥ पश्चात्साधननांते शेषः । ततश्च पूर्वोपनिपातितधातूपसर्गसम्बन्धनिमित्तकङ्कार्यं पश्चादनुपतिष्यद्वातुप्रत्ययसम्बन्धनिमित्तकात्कायादन्तरङ्गम् । प्रथमोपनिपातत्वात् । तदुक्तं भाष्ये । “पूर्वं धातुरूपसर्गणां कृत्वा धातूपसर्गयाः कायमन्तरङ्गम्” इति । तदाह । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वमिति ॥ तथा सुटि कृते स्क् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे ‘शर्पूर्वाः खयः’ इति रफसकारयोनैवृत्तो अभ्यासचुन्व सञ्चस्कारात् रूपसिद्धेः ‘कात्पूर्वः’ इति अडभ्यासव्यवायेऽपि, इति च न कर्तव्यमिति भावः । एवं समस्करोदित्यत्रापि विकरणान्ताङ्गभक्ताडागमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात् प्रथमं सुट् भाविष्यतोऽंते कृत्वा अडभ्यासव्यवायेऽपीत्यंशो न कर्तव्य इत्यूह्यम् । पूर्वं धातुरूपसर्गेणेत्याश्रयणं फलान्तरमप्याह । एवञ्चेति ॥ उत्तरीत्या अन्तरङ्गत्वात् सुटि कृतं संस्कृ इत्यस्मात्पठः अनुसि ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ इति गुणे सञ्चस्करतुरिति सिद्ध्यति । “पूर्वं धातुस्साधनेन युज्यते” इत्याश्रयणे तु चकरतुरिति परिनिष्ठितस्य समित्युपसर्गसंयोगासिद्धेरिति भावः । ननु सञ्चस्करिव, सञ्चस्करिम, इत्यत्र च ‘कृस्तृभृ’ इति ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति च इतिषेधः स्यादित्यत आह । कृस्तृभृ सूत्रे इत्यादि ॥ नन्वाशीलिङि संस्कारादित्यत्र ‘गुणोऽतिसंयोगाद्योः’ इति गुणः कुतो नेत्यत

इति सूत्रे च 'कृञोऽसुट इति वक्तव्यम्' (वा ४४०१) 'तेन ससुट्कात्पर-
स्येद्' । सञ्चस्करिथ । सञ्चस्करिव । 'गुणोऽर्ति-' (सू २३८०) इति सूत्रे
'नित्यं छंदसि' (सू ३५८७) इति सूत्रात् 'नित्यम्' इत्यनुवर्तते । 'नित्यं
यः संयोगादिस्तस्य' इत्यर्थात् सुटि गुणो न । संस्क्रियात् । 'ऋतश्च संयोगादेः'
(सू २५२६) इति लिङ्सिचोर्नेट् । 'एकाच उपदेशे-' (सू २२७६) इति
सूत्रात् 'उपदेशे' इत्यनुवर्त्य 'उपदेशे यः संयोगादिः' इति व्याख्यानात् ।
संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ।

इति तिङन्ततनादिप्रकरणम् ।

आह । गुणोऽर्तीत्यादि ॥ ननु तङि संस्कृषीष्ट, इति लिङि समस्कृत, समस्कृषाताम्, इति छुङि
च 'ऋतश्च संयोगादेः' इति इट् कुतो नेत्यत आह । ऋतश्चेत्यादि ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां उविकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्तक्रयादिप्रकरणम् ॥

डु क्रीञ् १४७४ द्रव्यविनिमये ।

२५५४ । क्रयादिभ्यः श्ना । (३-१-८१)

क्रीणाति । ‘ ई हल्यघोः ’ (सू २४९७) । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं झेर-
न्तादेशः । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्य अद्भावः । ततः ‘ श्नाभ्यस्त-
योः—’ (सू २४८३) इत्याहोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते ।
चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ—चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता ।
क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट । प्रीञ् १४७५ तर्पणे कान्तौ
च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । श्रीञ् १४७६ पाके । मीञ्
१४७७ हिंसायाम् । ‘ हिनुमीना ’ (सू २५३०) । प्रमीणाति । प्रमीणीतः ।
‘ मीनातिमिनोति—’ (सू २५०८) इत्येज्विषये आत्वम् । ममौ । मिम्यतुः ।
ममिथ—ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् ।
अमासिष्टाम् । अमास्त । षिञ् १४७८ बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय ।
सिष्ये । सेता । स्कुञ् १४७९ आग्रवणे ।

अथ श्राविकरणधातवो निरूप्यन्ते । डु क्रीञिति ॥ क्रयादिभ्यः श्ना ॥ कर्त्तर्ये
सार्वधातुके परे क्रयादिभ्यः श्राप्रत्ययः स्यात् । स्वार्थे इत्यर्थः । शपोऽप्रवादः । क्रीणातीति ॥
श्राप्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन डित्त्वादीकारस्य न गुण इति भावः । ई हल्यघोरिति ॥
हलादौ विडति सार्वधातुके ईत्वामिति भावः । क्री णा झि इति स्थिते ‘ ई हल्यघोः ’ इति ईत्वमाशङ्क्य
आह । ईत्वात्पूर्वमिति । नित्यत्वादिति ॥ अकृते कृते च ईत्वे अन्तादेशस्य प्रवृत्तेरिति भावः ।
एवं झस्येति ॥ क्री णा झ इति स्थिते ‘ आत्मनेपदेष्वनतः ’ इत्यदादेशोऽपि ईत्वात्पूर्वमित्यर्थः ।
ततः इति ॥ अन्तादेशाददादेशाच्च पश्चादित्यर्थः । अजादौ विडति सार्वधातुके श्राप्रत्ययस्य
आहोपः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह । चिक्रायिथ—चिक्रेथेति । चिक्रियि-
वेति ॥ क्रादिनियमादिडिति भावः । क्रीणानु । क्रीणीहि । अक्रीणात् । अक्रीणीत । क्रीणीयात् ।

२५५५ । स्तन्मुस्तन्मुस्कन्मुस्कुन्मुस्कुञ्ज्यः स्नुश्च । (३-१-८२)

चात् भ्रा । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । 'स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः' । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टभ्रोति—विष्टभ्राति । अवष्टभ्नोति—अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । 'जृस्तन्मु—' (सू २२९१) इत्यङ् वा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्रोति । स्तुभ्राति ।

२५५६ । वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् । (८-३-७७)

वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्कभ्नोति—विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति ।

२५५७ । हलः श्रः शानज्झौ । (३-१-८३)

हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे 'स्तभ्नुहि' इत्यादि । युञ् १४८० बन्धने । युनाति । युनीते । योता । कनूञ् १४८१ शब्दे । कनूनाति । कनूनीते । कनविता । दूञ् १४८२ हिंसायाम् । दूणाति । दूणीते । पूञ् १४८३ पवने ।

२५५८ । प्वादीनां ह्रस्वः । (७-३-८०)

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । लृञ् १४८४ छेदने । लुनाति । लुनीते । स्तृञ् १४८५ आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता—स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि स्तीर्यात् । 'लिङ्सिचोः—'

क्रीणीत । सौत्राः इति ॥ नोपधा इत्यपि ज्ञेयम् । नलोपः इति ॥ 'अनिदिताम्' इत्यनेनेति भावः । विष्टभ्रोतीति ॥ 'स्तन्भेः' इति षत्वम् । अवष्टभ्रोतीति ॥ 'अवाच्चात्मना-विदूर्ययोः' इति षत्वम् । अवतष्टम्भेति ॥ 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षत्वम् । व्यष्टभदिति ॥ 'प्राक्सितात्' इति षत्वम् । स्तभानेति ॥ श्राप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते 'अतो हेः' इति लृक् । प्वादीनां ह्रस्वः ॥ 'ष्ठिबुक्कम्बाम्' इत्यतश्शित्तीयनुवर्तत इत्यभिप्रेत्य शेषम्पूरयति । शिति परे इति । पवितेति ॥ ऊकारान्तत्वान् सेडिति भावः । स्तृञ् आच्छादने । सेट् । तस्तरतु-रिति ॥ कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणः । स्तरिता—स्तरीतेति ॥ 'वृतो वा' इति दीर्घ-विकल्पः । आशिषि स्तीर्यादिति ॥ 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । स्तृ षीष्ट इति स्थिते आह । लिङ्सिचोरिति वेडिति ॥ 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पनिषेधसूत्रं

(सू २५२८) इति वेद् । ‘न लिङि’ (सू २५२९) इति वृत इटो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तरिषीष्ट । ‘उञ्च’ (सू २३६८) इति कित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । ‘सिचि च परस्मैपदेषु’ (सू २३९२) इति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरीष्ट-अस्तरिष्ट-अस्तीष्टे । कृञ् १४८६ हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । वृञ् १४८७ वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता-वरीता । आशिषि ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ (सू २४९४) । वूर्यात् । वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्ष्टे । धूञ् १४८८ कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ-दुधोथ । दुधुविव । धविता-धोता । ‘स्तुधुञ्भ्यः-’ (सू २३८५) । इतीद् । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट ।

अथ वध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ १४८९ हिंसायाम् । शृदृप्रां ह्रस्वो वा’ (२४९५) इति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा ‘ऋच्छत्यृताम्’ । (सू २३८३) इति गुणः । शश्रतुः-शशरतुः । ‘श्रचुकः किति’ (२३८१) इति निषेधस्य ऋादिनियमेन बाधः । शशरिव-शश्रिव । शरिता-शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् । पृ १४९० पालनपूरणयोः । पप्रतुः-पपरतुः । आशिषि पूर्यात् । वृ १४९१ वरणे । ‘भरणे’ इत्येके । भृ १४९२ भर्त्सने ।

स्मारयति । न लिङीति ॥ वृत इटो दीर्घो नेत्यर्थः । इडभावपक्षे स्तृ षीष्ट इत्यत्र गुणमाशङ्क्य आह । उञ्चेति कित्त्वमिति ॥ लुङि परस्मैपदे सिचि ‘लिङ्सिचोः’ इति इडभावपक्षे अस्तारिष्टाम् इत्यत्र ‘वृतो वा’ इति इटो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह । सिचि चेति ॥ अस्तरीष्ट-अस्तरिष्टेति ॥ ‘वृतो वा’ इति दीर्घः । अस्तीष्टेति ॥ ‘लिङ्सिचोः’ इति इडभावपक्षे ऋत इत्वे ‘हलि च’ इति दीर्घः इति भावः । ‘कृञ् हिंसायाम्’ । चकरे इति ॥ ‘ऋच्छत्यृताम्’ इति गुणः । वृञ् वरणे इति ॥ आशिषीति ॥ वृ यात् इति स्थिते ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इति ऋकारस्य उत्त्वमित्यर्थः । तत्र दन्त्योष्ठ्यपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः । ऋत उत्त्वे रपरत्वे ‘हलि च’ इति दीर्घ इति बोध्यम् । वरिषीष्ट-वूर्षीष्टेति ॥ ‘लिङ्सिचोः’ इति वेद् । इडभावे ‘उञ्च’ इति कित्त्वाद्गुणाभावे उत्त्वे रपरत्वे ‘हलि च’ इति दीर्घ इति भावः । अवारिष्टामिति ॥ ‘सिचि च’ इति इटो न दीर्घ इति भावः । अवरिष्ट-अवरीष्टेति ॥ ‘वृतो वा’ ६ सिचि इटो दीर्घविकल्प इति भावः । दुधविथ-दुधोथेति ॥ ‘स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्दितः’ इति वेडिति भावः । ‘शृ हिंसायाम्’ । सेद् । णलि शशार । शश्र् अनुस् इत्यत्र कित्त्वेऽपि ‘ऋच्छत्यृताम्’ इति नित्ये गुणे प्राप्ते आह । शृदृप्रामिति ॥ गुणापवादे पाक्षिके ह्रस्वे कृते ऋकारस्य यणि रेफ इत्यर्थः । शशरिव । पृधातुरपि शृधातुवत् । आशिषि पूर्यादिति ॥ ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इत्युत्त्वमिति भावः । ‘दृ

भरणेऽप्येके । मृ १४९३ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । दृ १४९४ विदारणे । ददरतुः-दद्रतुः । ददुः । जृ १४९५ वयोहानौ । ‘झृ’ इत्येके । ‘धृ’ इत्यन्ये । नृ १४९६ नये । कृ १४९७ हिंसायाम् । ऋ १४९८ गतौ । ऋणाति । अराश्चकार । अरिता-अरीता । आर्णात् । आर्णाताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् । गृ १४९९ शब्दे । ज्या १५०० वयोहानौ । ‘ग्रहि-ज्या-’ (सू २४१२) ।

२५५९ । हलः । (६-४-२)

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (सू २५५८) । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । री १५०१ गतिरेषणयोः । रेषणं वृकशब्दः । ली १५०२ श्लेषणे । ‘विभाषा लीयतेः’ (सू २५०९) इत्येज्विषये आत्वं वा । ललौ-लिलाय । लाता-लेता । ल्ली १५०३ वरणे । ल्लिनाति । प्ली १५०४ गतौ । वृत् । त्वा-दयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके । व्री १५०५ वरणे । व्री १५०६ भये । ‘भरे’ इत्येके । क्षीष् १५०७ हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केषाञ्चिन्मते तु न । ज्ञा १५०८ अवबोधने । ‘ज्ञाजनोर्जा’ (सू २५११) । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । बन्ध १५०९ बन्धने । बभ्राति । बबन्धिथ-बबन्ध ।

‘विदारणे’ । ‘शृदृग्राम्’ इति ह्रस्वविकल्पमत्वा आह । ददरतुः-दद्रतुरिति ॥ ‘ऋ गतौ’ । अराश्चकारेति ॥ व्यपदेशिवत्त्वे गुरुमत्त्वादाम् । लङ्गाह । आर्णादिति ॥ ‘ज्या वयोहानौ’ । अनिद् । ज्या ना ति इति स्थिते ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च जिनातीति स्थिते । हलः ॥ दिग्योगे पञ्चम्येषा । हलः परस्येति लभ्यते । ‘सम्प्रसारणस्य’ इति सूत्रमनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते । एकमवयवषष्ठ्यन्तं हल इत्यत्रान्वेति । अङ्गावयवाद्धल इति लभ्यते । द्वितीयन्तु स्थानषष्ठ्यन्तं सम्प्रसारणेन विशेष्यते । तदन्ताविधिः । ‘दृलोपे’ इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह । अङ्गावयवादित्यादिना ॥ उदाहरणन्तु । संवीतः । शूनः । जीनः । हल इति किम् । उतः । उतवान् । एषामिति ॥ व्रीव्रीक्षीषामित्यर्थः । ह्रस्वा त्वादय एव वृत्ताः, न तु प्वादय इति मते इति भावः । अङ्गावयवात् किम् । निरुतम् । तदन्ताङ्गस्येति किम् । विध्यति । ‘ज्ञा अवबोधने’ । शिति जादेशं स्मारयति । ज्ञाजनोर्जेति ॥ दीर्घनिर्देशेति ॥ प्वादित्वेऽपि आकारोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्व इति भावः । ‘बन्ध बन्धने’ । अनिद् । नापधः । बभ्रातीति । ‘अनिदिताम्’ इति नलोप इति भावः । भारद्वाजनि-यमात्थालि वेडिति मत्वा आह । बबन्धिथ-बबन्धेति ॥ अकित्त्वान्नलोपो न ।

बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभान्त्सीत् । ‘पूर्वत्वासिद्धम्’ (सू १२) इति भष्मावात्पूर्वं ‘झलो झलि’ (सू २२८१) इति सिज्जलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्मावो न । प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्धाम् । अभान्तसुः । वृङ् १५१० सम्भक्तौ । वृणीते । वज्रे । ववृषे । ववृद्धे । वरिता-वरीता । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत । श्रन्थ १५११ विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैपदिनः । श्रभाति । ‘श्रन्थिग्रन्थि—’ इत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । श्रेथुः—श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ-शश्रेथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । मन्थ १५१२ विलोडने । श्रन्थ १५१३ ग्रन्थ १५१४ सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छ्रन्थेः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् । कुन्थ १५२५ संश्लेषणे । ‘संश्लेषे’ इत्येके । कुभाति । चुकुन्थ । ‘कुथ’ इति दुर्गः । चुकोथ । मृद १५१६ क्षोदे । मृद्भाति । मृदान । मृड १५१७ च । अयं सुखेऽपि । घृत्वम् । मृड्णाति । गुध १५१८ रोषे । गुभाति । कुष १५१९ निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता ।

२५६० । निरः कुषः । (७-२-४६)

निरः परात्कुषो बलादेरार्धधातुकस्य इडा स्यात् । निष्कोषिता-निष्कोष्टा । निरकोषीत्-निरकुक्षत् । क्षुभ १५२० सञ्चलने । ‘क्षुभादिषु च’

अनिट्पक्षे तु ‘झषस्तथोः’ इति थस्य धः । बन्धेति ॥ तासि ‘झषस्तथोः’ इति तकारस्य धः । भन्त्स्यतीति ॥ ‘एकाचः’ इति बस्य भष् थस्य चत्वेन तः । बधानेति ॥ ‘हलः श्रदशानज्झौ’ इति शानच् । अभान्त्सीदिति ॥ हलन्तलक्षणा वृद्धिः भष्मावः । अबान्धामित्यत्र सकारपरकत्वात् भष्मावमाशङ्क्य आह । पूर्वत्रेत्यादि ॥ ननु कृते सिज्जलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वात् भष् दुर्वार इत्यत आह । प्रत्ययलक्षणेनेति ॥ अबान्धामिति ॥ ‘झषस्तथोः’ इति तस्य धः । ‘श्रन्थ विमोचने’ । श्रन्थिग्रन्थीत्यादिनेति ॥ ‘श्रन्थिग्रन्थिदम्भिभस्वजीनां लिटः कित्त्वं वा’ इति व्याकरणान्तरेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे इति ॥ पितामपीदङ्कित्वमिति सुधाकरमते प्रथमपुरुषणलि शश्राथ । उत्तमपुरुषणलि तु शश्राथ-शश्रेथ इति माधवः आहृत्यर्थः । तत्र मूलमिति ॥ कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावित्सारभ्य माधव इत्यन्तसन्दर्भे मूलं नास्तीत्यर्थः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेवंविधवार्तिकादर्शनाच्चेति भावः । ‘कुष निष्कर्षे’ । निरः कुषः ॥ ‘आर्धधातुकस्येड्गोदेः’ इत्यनुवर्तते । ‘स्वरतिसूति’ इत्यतो

(सू ७९२) । क्षुभ्राति । क्षुभ्रीतः । क्षोभिता । क्षुभान । णभ १५२१ तुभ १५२२ हिंसायाम् । नभ्राति । तुभ्राति । ‘नभते’ ‘तोभते’ इति शपि । ‘नभ्यति’ ‘तुभ्यति’ इति श्यनि । छिशू १५२३ विबाधने । ‘शात्’ (सू ११२) इति श्चुत्वनिषेधः । छिश्राति । छेशिता-छेष्टा । अछेशीत्-अछिक्षत् । अश १५२४ भोजने । अश्राति । आश । उ ध्रस १५२५ उञ्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसाञ्चकार । इष १५२६ आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । ‘तीषसह—’ (सू २३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इङ्गिकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्—‘इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः’ (वा ४४३५) इति । विष १५२७ विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । मूष १५२८ प्लुष १५२९ स्नेहनसेवनपूरणेषु । मूष्णाति । प्लुष्णाति । पुष १५३० पुष्टौ । पोषिता । मुष १५३६ स्तेये । मोषिता । ख च १५३२ भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्ञाति । वान्तोऽयमित्येके ।

२५६१ । च्छोः शूडनुनासिके च । (६-४-१९)

वेति च । तदाह । निरः परादिति । निरकुक्षदिति ॥ इडभावपक्षे ‘शल’ इति क्स इति भावः । ‘अश भोजने’ । आशेति ॥ द्विहल्वाभावान्न नुडिति भावः । इष आभीक्ष्ण्ये । तासि ‘तीषसह’ इति इङ्गिकल्पमाशङ्क्य आह । तीषसहेत्यत्रेति ॥ सहेति शपा निर्देश-बलेन भौवादिक एव सहधातुरत्र निर्दिष्टः । तत्साहचर्यात् तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणम् । अकार-विकरणत्वसामान्यादिति भावः । इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययादिति ॥ श्यन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । श्यन्विकरणपठितादिषेस्तकारे परे ‘तीषसह’ इति विधिर्नैत्यर्थः । इष्णातेस्तकारे इङ्गिकल्पः फलित इति भावः । मूष प्लुषेति ॥ आद्यो दीर्घोपधः । ‘पुष पुष्टौ’ । पोषितेति ॥ अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पुषेर्ग्रहणादयं सेडिति भावः । पुषादिद्युतादीत्यत्र श्यन्विकरणपुषादेरेव ग्रहणादङ् । ‘ख च भूतप्रादुर्भावे’ । अतिक्रान्तोत्पत्तिरिति ॥ दशम-मासादौ उत्पत्तियोग्यस्य एकादशादिमासादिभूत्पत्तिरित्यर्थः । खच्ञातीति ॥ नस्य श्चुत्वे न ज इति भावः । वान्तोऽयमिति ॥ ‘खव भूतप्रादुर्भावे’ इत्येवं दन्त्योष्ठान्तमेके पठन्तीत्यर्थः । च्छोः शूडनुनासिके च ॥ च्छ् व् अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । छकारात्प्राक् तुकः श्चुत्वेन चकारस्य निर्देशः । शूड् इति छेदः । श् ऊट् अनयोस्समाहारद्वन्द्वात् प्रथमा । चकारेण किञ्चलोः किञ्चितीत्यनुवर्तते । तदाह । सतुक्स्य इत्यादि ॥ यथा विश्नः । प्रश्नः । विच्छधातोः प्रच्छधातोश्च ‘णादिके नङ्प्रत्यये अन्तरङ्गत्वात् ‘छे च’ इति तुकि कृते सति सतुक्स्य छस्य शकार आदेशः ।

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् 'श्' 'ऊठ्' एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ झ अदौ च किङिति । खौनाति । खवाव । खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । खौनीहि । हेठ १५३३ च । घृत्वम् । हेठ्णाति । ग्रह १५३४ उपादाने । स्वरितेत् । 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) । गृह्णाति । गृह्णीते ।

१५६२ । ग्रहोऽलिटि दीर्घः । (७-२-३७)

एकाचो ग्रहोर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । 'ह्यचन्त—' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ।

इति तिङन्तक्रयादिप्रकरणम् ।

वकारस्य ऊठमुदाहरति । खौनातीति ॥ खव् ना ति इति स्थिते वकारस्य ऊठ् ठकार इत् 'एत्ये-धत्युत्सु' इति श्रुद्धारिति भावः । खौनाति । खौनन्तीत्यादि । खव् ना हि इति स्थिते 'हलः श्रद्धान-ज्झौ' इति शानजादेशमाशङ्क्य आह । शानचः परत्वादिति । हेठ चेति ॥ हेठधातुरपि भूतप्रादुर्भावे वर्तते इत्यर्थः । ग्रह उपादाने इति ॥ अदुपधः । स्वरितेत्त्वादुभयपदौ । किति ङिति च सम्प्रसारणं स्मारयति । ग्रहिज्येति ॥ गृह्णाति । गृह्णीते इति ॥ श्राप्रत्ययस्य ङित्वा-द्रेफस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपांमिति भावः । णलि द्वित्वं कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणे उरदत्वं रपरत्वं हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे उपधाव्वाङ्गः । जग्राह । अनुसादो किङिति परत्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादिति । जगृहतुः । जगृहुः । जग्रहिथ । जगृहथुः । जगृह । जग्राह-जग्रह । जगृहिव । जगृहिम । जगृहे । जगृहात । जगृहिरं । जगृहिषे । जगृहाथ । जगृहिद्वे-जगृहिध्वे । जगृह । जगृहिवहे । जगृहिमहे । ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ग्रह इति दिग्गोत्रं पञ्चमी । 'आर्धधातुकस्येड्' इत्यतः इडित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । 'एकाच उपदेशेऽनुदानात्' इत्यतः एकाच इति च । तदाह । एकाचः इत्यादि ॥ एकाचः किम् । यङ्लुकि माभूत् । जाग्रहिता । विहितस्येति किम् । ग्राहितम् । णिलोपे कृते ग्रहधातोः परत्वेऽपि विहितत्वाभावादिदो न दीर्घः । नच णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ग्रहधातोः पर इडिति वाच्यम् । दीर्घविधो स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अलिटि इत्यस्य फलमाह । लिटि तु जग्रहिथेति ॥ गृह्यादिति ॥ आशीर्लिङि यासुटः कित्वात्सम्प्रसारणमिति भावः । लिङस्तङ्ग्याह । ग्रहीषीष्टेति ॥ ग्रहोऽलिटाति दीर्घः । 'न लिङि' इति इदो दीर्घनिषेधस्तु न । तत्र वृत् इत्यनुवर्तते । अग्रहीष्टामिति ॥ 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । अग्रहीषुः । अग्रही-रित्यादि । लुङस्तङ्ग्याह । अग्रहीष्टेति ॥ 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । अग्रहीषतेति ॥ अग्रहीष्ठाः । इत्यादि सुगमम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां श्राविकरणनिरूपणं समाप्तम् ॥

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्तचुरादिप्रकरणम् ॥

चुर १५३५ स्तेये ।

२५६३ । सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वच-
वर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । (३-१-२५)

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—’ (ग सू २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । ‘पुगन्त—’ (सू २१८९) इति गुणः । ‘सनाद्यन्ताः—’ (सू २३०४) इति धातुत्वं तिप्शबादि गुणायादेशौ । चोरयति ।

२५६४ । णिचश्च । (१-३-७४)

अथ स्वार्थिकणिजन्ताः चुरादिधातवो निरूप्यन्ते । चुर स्तेये इति ॥ रेफादकार उच्चारणार्थः, न त्वित्संज्ञकः । प्रयोजनाभावात् । ‘णिचश्च’ इति पदव्यवस्थायां वक्ष्यमाण-
त्वाच्च । एवमग्रेऽपि । सत्याप ॥ सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना लोमन् त्वच
वर्मन् वर्ण चूर्ण चुरादि एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । तदाह । एभ्यो णिच् स्यादिति ॥ कस्मिन्नर्थे
इत्याकांक्षायामाह । चूर्णान्तेभ्यः इति ॥ सत्यादिभ्यः चूर्णान्तेभ्यो द्वादशभ्यः करोत्याच्चे
इत्याद्यर्थे ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्’ इति वक्ष्यमाणेन सिद्धमेवार्थनिर्देशनमिह निपाति-
तमित्यर्थः । ननु तेनैव सिद्धत्वादिह चूर्णान्तानुक्रमणं व्यर्थमित्यत आह । तेषामिह
ग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति ॥ नच तेभ्यः स्वार्थ एव णिज्विधिरस्त्विति वाच्यम् । “सत्यस्य तु
कृञ्यापुक् निपात्यते । सत्यङ्करोति । सत्यापयति” इत्यादिभाष्यविरोधादिति भावः । नामधातुप्रक-
रणे सत्यादिचूर्णान्तानामुदाहरणानि मूल एव स्फुटीभविष्यन्ति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे
इति ॥ अर्थान्तरस्यानिर्देशादिति भावः । अत्र ‘धातोरेकाचः’ इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते ।
चुरादिभ्यो धातुभ्यः णिजिति फलितम् । ततश्च णिच आर्धधातुकत्वं सिद्ध्यति । अन्यथा
धातोरिति विहितत्वाभावादार्धधातुकत्वं न स्यादिति बोध्यम् । तदाह । पुगन्तेति गुणः
इति ॥ णिचि कृते चुर इ इति स्थिते णिच आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् चकारादुकारस्य ‘पुगन्त-
लघूपधस्य’ इति गुण इत्यर्थः । णिचश्च ॥ ‘अनुदात्तङितः’ इत्यत आत्मनेपदमिति ‘स्वरित-
ङितः’ इत्यतः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति चानुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिजन्तादिति

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयति । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । ‘णिशि—’ (सू २३१२) इति चङ् । ‘णौ चङि—’ (सू २३१४) इति ह्रस्वः । द्वित्वम् । हलादिःशेषः । (सू २१७९) दीर्घो लघोः (सू २३१८) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत्—अचूचुरत । चिति १५३६ स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । ‘चिन्त’ इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन ‘चिन्त्यात्’ ‘चिन्त्यते’ इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । ‘अत एकहल्—’ (२२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता ‘जगाण’ ‘जगणतुः’ इत्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव ‘आ वृषाद्वा’ [ग सू २०२] इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यत्रि १५३७ सङ्कोचे । यन्त्रयति ‘यन्त्र’ इति पठितुं

लभ्यते । तदाह । णिजन्तादित्यादिना ॥ चोरयतीति ॥ चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह । चोर्यादिति ॥ ‘णेरनिटि’ इति णिलोप इति भावः । आशीर्लिङि आत्मनेपदे आह । चोरयिषीष्टेति ॥ लुङ्ग्रह । णिश्रीत्यादि ॥ दीर्घो लघोरिति ॥ ‘सन्वल्घुनि’ इति सन्वद्भावविषयत्वादिति भावः । ‘चिति स्मृत्याम्’ । चिन्तयतीति ॥ इदित्त्वानुमि णिजन्तात्तिङ उत्पत्तिरिति भावः । ननु इदित्करणं मास्तु प्रक्रियालाघवात् ‘चिन्त स्मृत्याम्’ इत्येवोच्यताम् । नच नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति वाच्यम् । चिन्तयन्ति, चिन्त्याञ्कार, इत्यादौ णिचः किङ्त्वाभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेः । नच णिजभावे आशीर्लिङि चिन्त्यादिति कर्मलकारे यकि चिन्त्यते इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति शङ्क्यम् । चुरादिणिचो नित्यत्वेन णिचं विना केवलात् चिन्त्यात्, चिन्त्यते, इति प्रयोगस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह । चिन्तेत्यादि । तेनेति ॥ पाक्षिकत्वेनेत्यर्थः । तथाच कदाचित् चिन्त्यात्, चिन्त्यते, इति प्रयोगस्य सत्त्वात्, तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्करणमिति भावः । ननु तथापि यत्र नलोपप्रसक्तिस्तत्रैव चिन्त्यात्, चिन्त्यते, इत्यत्र णिज्विकल्पः स्यात्, ननु चिन्ततीत्यादौ । शपा व्यवधानेन तत्र नलोपस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य ज्ञापकमिदं चिन्तधातुसामान्यापेक्षमित्यभिप्रेत्योदाहरति । चिन्तति । चिन्तेदिति ॥ ज्ञापकमिदञ्चुरादित्वसामान्यापेक्षमिति मतान्तरमाह । एतच्चेति ॥ ज्ञापकस्य चुरादित्वसामान्यापेक्षत्वे वृद्धसम्मतिमाह । अत एकेति ॥ ज्ञापकस्य चितिधातुमात्रविषयकत्वे गणधातोः चौरादिकस्य जगणतुरित्युदाहरणानुपपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । विशेषापेक्षमिति ॥ चितिधातुमात्रविषयमित्यर्थः । इदमेव मतं युक्तमित्यत आह । अत एवेति ॥ सर्वस्यापि चुरादेर्णिज्विकल्पे सति ‘आ वृषाद्वा’ इति कतिपयचुराद्यन्तर्गणपठितानां णिज्विकल्पविधिवैयर्थ्यमिति भावः । ‘यत्रि सङ्कोचे’ । यन्त्रयतीति ॥ अकारस्य उपधात्वाभावान्न वृद्धिः । अययन्त्रदिति ॥ अकारस्य गुरुत्वादलघुत्वाल्लघुपरकत्वाभावात् सन्वद्भावाभावात् इत्त्वदीर्घौ न । एवमग्रेऽपि संयोगान्तधातूनां ज्ञेयम् । पठितुं

शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितत्रि-
मत्रिषु । स्फुडि १५३८ परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्स्फुण्डति ।
'स्फुटि' इति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । लक्ष १२३९ दर्शनाङ्कनयोः ।
कुद्रि १५४० अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । लड १५४१ उपसेवायाम् । लाड-
यति । मिदि १५४२ स्नेहने । मिन्दयति--मिन्दति । ओ लडि १५४३ उत्क्षे-
पणे । ओलण्डयति--ओलण्डति । ओकार इदित्येके । लण्डयति--लण्डति ।
उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । जल १५४४ अपवारणे । 'लज'
इत्येके । पीड १५४५ अवगाहने । पीडयति ।

२५६५ । भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । (७-४-३)

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत्--अपिपीडत् ।
नट १५४६ अवस्पन्दने । अवस्पन्दनं नाट्यम् । अथ १५४७ प्रयत्ने ।
'प्रस्थाने' इत्येके । बध १५४८ संयमने । बाधयति । 'बन्ध' इति चान्द्रः ।
पृ १२४९ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि से-

शक्यमिति ॥ नलोपाभावस्तु इदित्वस्य न फलम् । नकारस्य उपधात्वाभावादेव नलोपस्या-
प्रसक्तेरिति भावः । तच्चिन्त्यमिति ॥ यन्त्रयात् इत्यणिजन्ते असत्यपि नकारस्य अनु-
पधात्वादेव लोपाप्रसक्त्या इत्त्वस्य प्रयोजनाभावादिति भावः । एवं 'कुद्रि अनृतभाषणे' 'तत्रि
कुटुम्बधारणे' 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चुरादौ पठिष्यमाणेष्वपि इदित्वन्त्यक्तुं शक्यमि-
त्यर्थः । 'लड उपसेवायाम्' । लाडयतीति ॥ णिचि अत उपधावृद्धिः । एवमग्रेऽपि
ज्ञेयम् । अलीलडत् । 'पीड अवगाहने' । भ्राजभास ॥ 'णौ चङ्गुपधाया ह्रस्वः' इत्यनु-
वर्तते । तदाह । एषामिति ॥ नित्ये उपधाह्रस्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ह्रस्वपक्षे लघुपरकत्वा-
त्सन्वत्त्वाद्भ्यासदीर्घ इत्यभिप्रेत्य आह । अपीपिडदिति ॥ अत्र उत्तरखण्डे ह्रस्वः, पूर्व-
खण्डे तु दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु, लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्त्वविरहान्नाभ्यासदीर्घ इति मत्वा
आह । अपिपीडदिति ॥ अत्र उत्तरखण्डे दीर्घः पूर्वखण्डे ह्रस्वः । 'नट अवस्पन्दने' ।
अवस्पन्दनं नाट्यम् । नाटयति । अनीनटत् । 'अथ प्रयत्ने' । श्राधयति । अशिश्नयत् ।
सन्वत्त्वविधौ अनेकहल्यवधानेऽपि लघुपरत्वं न विरुध्यते । 'अत्सृष्टृत्व' इति इत्वापवादस्य
अत्त्वस्य विधानाल्लिङ्गात् । अन्यथा अपप्रथदित्यादौ अनेकहल्यवधानात् लघुपरत्वाभावादेव
इत्वाप्रसक्त्या किन्तेन । 'पृ पूरणे' । ननु ह्रस्वान्त एवायं धातुर्निर्दिश्यतां । तावतैव पारयतीत्या-
दिसिद्धेः । नच णिजभावपक्षे परिता, परिष्यतीत्यत्र इडर्थं दीर्घोच्चारणम् । ऋदन्तत्वे अनिटकत्व-
प्रसङ्गादिति वाच्यम् । चुरादिणिचो नित्यत्वेन ततो णिजभावस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत
आह । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति ॥ पृधातोरिति शेषः । णिचः

दक्त्वाय । एवञ्च पृणातिपिपतिभ्यां 'परिता' इत्यादिसिद्धावपि पारयति परति,
परत इत्यादिसिद्धिः फलम् । ऊर्ज १५५० बलप्राणनयोः । पक्ष १५५१
परिग्रहे । वर्ण १५५२ चूर्ण १५५३ प्रेरणे । 'वर्ण वर्णने इत्येके । प्रथ १५५४
प्रख्याने । प्राथयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्वम् ।

२५६६ । अत्स्मृदृत्वप्रथमदस्तृस्पशाम् । (७-४-९५)

एषामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्त्वापवादः । अप-
प्रथत् । पृथ १५५५ प्रक्षेपे । पर्थयति

२५६७ । उर्कत् । (७-४-७)

पाक्षिकत्वे तु परितेत्यादौ पतित्यादिवारणाय दीर्घोच्चारणमर्थवदिति भावः । ननु इत्स्वान्त-
त्वेऽपि परितेत्यादौ इट् कुतो न स्यादित्यत आह । तद्धि सेट्कत्वायेति ॥ हि यतः तत्
दीर्घोच्चारणं परितेत्यादौ सेट्कत्वार्थम् । ऋदन्तत्वे तु इण्ण स्यात् । 'ऊदृदन्तैः' इत्यनिट्कारिकासु
ऋदन्तस्य पर्युदासेन ऋदन्तस्यानिट्कत्वावगमादिति भावः । ननु पृधातोः णिचः पाक्षिकत्व-
ज्ञापकस्य किं फलम् । श्राविकरणदनुविकरणपठिताभ्यामेव पृधातुभ्यां परितेत्यादिसिद्धेरित्यत
आह । एवञ्चेति ॥ उक्तरीत्या पृधातोः णिचः पाक्षिकत्वे ज्ञापिते सतीत्यर्थः । पारयति-
परतीति ॥ 'उदोष्णपूर्वस्य' इत्युत्त्वन्तु न भवति । पराभ्याङ्गुणवृद्धिभ्यां बाधादिति भावः ।
ऊर्ज बलेति ॥ 'सन्वल्लघुनि' इति सूत्रं द्वेधा व्याख्यातं प्राक् । तत्र चङि 'नन्दाः'
इति निषेधात्, जि इति णिजन्तस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे चङ्परे णौ लघोरभावात् प्रथमव्याख्याने
अभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वविरहान्नाभ्यासदीर्घः । और्जिजत् । द्वितीय-
व्याख्याने तु चङ्परे णौ यदङ्गं ऊर्ज इत्येतत् । तदीयस्याभ्यासस्य चङ्मादाय वा णिचं लुप्त-
मादाय वा लघुपरकत्वादभ्यासस्य दीर्घः । और्जिजत् । एवमेव एवञ्जातीयकेषु द्रष्टव्यम् ।
'प्रथ प्रख्याने' । प्राथयतीति ॥ णिचि उपधावृद्धिरिति भावः । नन्वस्य घाटादिकत्वेन
मित्त्वाङ्गस्वः स्यादित्यत आह । नान्ये इति ॥ ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तचुरादिषु मित्त्वनिषे-
धादिति भावः । घाटादिकस्य तु मित्त्वाद्धेतुमण्णिचि प्रथयतीत्येव भवति । नच चौरादिकस्यैव
मित्त्वार्थं घटादावनुवादः किन्न स्यादिति वाच्यम् । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधादि-
त्यलम् । अत्स्मृ ॥ अभ्यासस्येति ॥ 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
चङ्परे णाविति ॥ 'सन्वल्लघुनि' इत्यतः चङ्परे इत्यनुवर्तते । चङ् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः ।
अन्यपदार्थस्त्वर्थान्णरेवेति भावः । इत्त्वेति ॥ 'सन्त्यतः' इति इत्त्वस्यापवाद इत्यर्थः ।
अपप्रथयदिति ॥ अत्र अत्त्वविधानादेव सन्वत्त्वविधौ अनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरकत्वमिति
विज्ञायते । अन्यथा येन नाव्यवधानन्यायात् एकहल्व्यवधानस्यैवाश्रयात् अत्र सन्वत्त्वविरहा-
देव इत्त्वाप्रवृत्त्या किन्तेन । संयोगे परे गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः । 'पृथ प्रक्षेपे' । ऋदुपधः । पर्थ-
यतीति ॥ णिचि लघूपधगुणः रपरत्वम् । उर्कत् ॥ ऋ इत्यस्य उरिति षष्ठ्यन्तं रूपम् ।

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परि गौ । इररारामपवादः ।
 अपीपृथत्—अपपर्थत् । ‘पथ’ इत्येके । पाथयति । षम्ब १५५६ सम्बन्धने ।
 सम्बयति । अससम्बत् । शम्ब १५५७ च । अशशम्बत् । ‘साम्ब’ इत्येके ।
 भक्ष १५५८ अदने । कुट्ट १५५९ छेदनभर्त्सनयोः । ‘पूरणे’ इत्येके । कुट्ट-
 यति । पुट्ट १५६० चुट्ट १५६१ अल्पीभावे । अट्ट १५६२ पुट्ट १५६३
 अनादरे । अट्टयति । अयं दोषधः । घृत्वस्यासिद्धत्वात् ‘नन्द्राः—’ (सू
 २४४६) इति निषेधः । आट्टित् । लुण्ठ १५६४ स्तेये । लुण्ठयति ।
 ‘लुण्ठति’ इति । ‘लुटि स्तेये’ इति भौवादिकस्य । शट १५६५ श्वट १५६६
 असंस्कारगत्योः । ‘श्वठि’ इत्येके । तुजि १५६७ पिजि १५६८ हिंसाबला-
 दाननिकेतनेषु । तुञ्जयति । पिञ्जयति । इदित्करणात् तुञ्जति । पिञ्जति ।
 ‘तुज’ ‘पिज’ इति केचित् । ‘लजि’ ‘लुजि’ इत्येके । पिस १५६९ गतौ ।
 पेसयति । ‘पेसति’ इति तु शपि गतम् । षान्त्व १५७० सामप्रयोगे ।
 श्वल्क १५७१ वल्क १५७२ परिभाषणे । णिह १५७३ स्नेहने । ‘स्फिट्’
 इत्येके । स्मित १५७४ अनादरे । अषोपदेशत्वान्न षः । असिस्मिटत् । ‘ष्मिङ्’

‘गौ चङ्युपधायाः’ इत्यनुवर्तते । ‘जिघ्रतेर्वा’ इत्यतो वेति । तदाह । उपधायाः इति ॥
 ननु ऋकारस्य ऋकारविधिवर्थ इत्यत आह । इररारामपवादः इति ॥ ‘कृत संशब्दने’ ।
 अचीकृतत् इत्यादौ ‘उपधायाश्च’ इति इत्वे रपरत्वे इर प्राप्तः । अमीमृजदित्यत्र तु
 ‘मृजेर्द्धिः’ इत्यार प्राप्तः । प्रकृतपृथधातौ तु चङि णिलेपे प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य
 लघुपृथगुणे रपरत्वे अर् प्राप्तः । तेषामपवाद इत्यर्थः । अपीपृथदिति ॥ णिचमाश्रित्य
 प्राप्तङ्गुणम्बाधित्वा ऋकारे, द्वित्वे, उरदत्त्वे, हलादिशेषे, सन्वत्त्वादित्वे, दीर्घे, रूपमिति भावः ।
 अपपर्थदिति ॥ ऋत्वाभावपक्षे द्विर्वचनेऽचीति निषेधात् गुणात्प्राक् द्वित्वे उरदत्त्वे हलादि-
 शेषे ऋकारस्य णिचमाश्रित्य गुणे रपरत्वे अपपर्थदित्यत्र लघुपरकत्वाभावेन सन्वत्त्वविरहादि-
 त्वदीर्घौ नेति भावः । ‘अट्ट पुट्ट अनादरे’ । अयं दोषधः इति ॥ अट्टधातुरित्यर्थः । दकारस्य
 घृत्वचर्त्वाभ्याभिर्देश इति भावः । दोषधत्वस्य प्रयोजनमाह । घृत्वस्येति ॥ तथा च दकारं
 विहाय टि इत्यस्य द्वित्वे आद् टिटत् इति स्थिते दस्य घृत्वे चत्वे च आट्टित् इति
 रूपमिष्टं सिद्ध्यति । स्वाभाविकटोपधत्वे तु ‘नन्द्राः’ इति निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्य
 ण्यन्तस्य द्वित्वे हलादिशेषेणाभ्यासे प्रथमतःकारस्य अनिवृत्तौ आट्टिट्टदिति अनिष्टं रूपं
 स्यादिति भावः । ‘ष्मिङ् अनादरे’ । ननु णिचश्चेत्यात्मनेपदसिद्धेः किमर्थं डित्करणमित्यत
 आह । णिजन्तात्तडिति ॥ तड्वेत्यर्थः । अकर्त्रभिप्रायेऽपि फले णिजन्तादात्मनेपदार्थं
 डित्करणमिति यावत् । ननु कृतेऽपि डित्करणे णिजन्तस्य डित्वाभावात् कथमुक्तप्रयोजन-

अनादरे' इत्येके । डित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाणिजन्तात्तङ् । स्माययते ।
 श्लिष १५७५ श्लेषणे । पथि १५७६ गतौ । पन्थयति—पन्थति । पिच्छ
 १५७७ कुट्टने । छदि १५७८ संवरणे । छन्दयति—छन्दति । श्रण १५७९
 दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति । तड १५८० आघाते । ताडयति ।
 खड १५८१ खडि १५८२ कडि १५८३ भेदने । खाडयति । खण्डयति ।
 कण्डयति । कुडि १५८४ रक्षणे । गुडि १५८५ वेष्टने । 'रक्षणे' इत्येके ।
 'कुठि' इत्यन्ये । अवकुण्ठयति—अवकुण्ठति । 'गुठि' इत्यपरे । खुडि १५८६
 खण्डने । वटि १५८७ विभाजने । 'वडि' इत्येके । मडि १५८८ भूषायां
 हर्षे च । भडि १५८९ कल्याणे । छर्द १५९० वमने । पुस्त १५९१ बुस्त
 १५९२ आदरानादरयोः । चुद १५९३ सञ्चोदने । नक्क १५९४ धक्क
 १५९५ नाशने । णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति । चक्क १५९६
 चुक्क १५९७ व्यथने । क्षल १५९८ शौचकर्मणि । तल १५९९ प्रतिष्ठायाम् ।
 तुल १६०० उन्माने । तोलयति । अतूतुलत् । कथं 'तुलयति तुलना'
 इत्यादि । '—अतुलोपमाभ्यां—' (सू ६३०) इति निपातनादादन्तस्य तुलाशब्द-
 स्य सिद्धौ ततो णिच् । दुल १६०१ उत्क्षेपे । पुल १६०२ महत्त्वे ।
 चुल १६०३ समुच्छ्राये । मूल १६०४ रोहणे । कल १६०५ बिल
 १६०६ क्षेपे । बिल १६०७ भेदने । तिल १६०८ स्नेहने । चल
 १६०९ भृतौ । पाल १६१० रक्षणे । लूष १६११ हिंसायाम् ।
 शुल्क १६१२ माने । शूर्प १६१३ च । चुट १६१४ छेदने । मुट
 १६१५ संचूर्णने । पडि १६१६ पसि १६१७ नाशने । पण्डयति—
 पण्डति । पंसयति—पंसति । वज १६१८ मार्गसंस्कारगत्योः । शुल्क
 १६१९ अतिस्पर्शने । चपि १६२० गत्याम् । चम्पयति—चम्पति ।

लाम इत्यत आह । डित्त्वस्य अवयवे अचरितार्थत्वादिति ॥ प्यन्तावयवे भिङ्
 धातौ डित्त्वं व्यर्थम् । तस्य णिचं विना प्रयोगाभावात् । ततश्चावयवे श्रुतं डित्त्वं प्यन्तादेव
 कार्यं साधयतीत्यर्थः । स्माययते इति ॥ णिचि वृद्धौ आयादेशे स्मायि इति प्यन्ताल्लटस्तिपि
 शपि गुणयादेशाविति भावः । असिष्मियत् । तुल उन्माने । कथमिति ॥ लघूपधगुण-
 प्रसङ्गादिति भावः । तुलनेति ॥ 'प्यासश्रन्थो युच्' इति भावः । समाधत्ते । अतुलोपमा-
 भ्यामिति । आदन्तस्येति ॥ तुलधातोर्ष्यन्तात्पचाद्याचि निपातनात् गुणाभावे स्त्रीत्वे तुला-
 शब्दः आदन्तः । ततस्तत्करोति तदाचष्टे इति इष्टवत्त्वात् टिलोपे तुलि इति प्यन्ताल्लटस्तिपि

क्षपि १६२१ क्षान्त्याम् । क्षम्पयति-क्षम्पति । छजि १६२२ कृच्छ्रजी-
वने । श्वर्त १६२३ गत्याम् । श्वभ्र १६२४ च । जप १६२५ मिच्च ।
अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ।

२५६८ । मितां ह्रस्वः । (६-४-९२) ।

मितामुपधायाः ह्रस्वः स्याण्णौ परे । जपयति । यम १६२६ च
परिवेषणे । चान्मिन् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजनं नापि वेष्टनं ।
यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः । चह १६२७ परिकल्पने । चहयति ।
अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वादीर्धसन्वद्भावौ न ।

युचि च तुल्यतीति तुलनेति च रूपम् । आकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वान्न-
गुण इति भावः । वज मार्गेति ॥ वाजयति । मार्गयति । यद्वा मार्गेति न धात्वन्तरम् ।
वज्रधातुमार्गसंस्कारे गतौ चेत्यर्थः । जप मिच्चेति ॥ जपधातुणिचं लभते, मित्संज्ञश्चे-
त्यर्थः । मित्त्वकार्यभागिति वा । धातुपाठे अर्थनिर्देशाभावादाह । अयमिति ॥ प्रच्छ
ज्ञाप्सायामित्यत्र ज्ञाने 'श्लाघद्बुद्धस्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः' इत्यत्र ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति
भावः । मितां ह्रस्वः ॥ 'ऊडुपधाया गोहः' इत्यतः उपधाया इति 'दोपो णौ' इत्यतः
णाविति चानुवर्तते । तदाह । मितामुपधाया इत्यादिना ॥ जपयतीति ॥ णिचि
उपधावृद्धौ ह्रस्व इति भावः । 'यम च परिवेषणे' । चान्मिदिति ॥ अनुकृष्यते इति
शेषः । यमधातुः परिवेषणे णिचं लभते, मित्कार्यभाक् चेत्यर्थः । मित्संज्ञक इति वा । परि-
वेषणमिह वेष्टनमिति ॥ 'परिवेष्टस्तु परिधिः' इति कोशादिति भावः । न तु भोज-
नमिति ॥ भुजेर्हेतुमण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे 'प्यासश्रन्थो युच्' क्लीबत्वं लोकात् ।
भोजनेत्येव क्वचित्पाठः । भोक्तुः पात्रे भोज्यद्रव्योपकल्पनमिह न परिवेषणमित्यर्थः । भोज-
नायां यमेर्हेतुमण्यन्तस्य अमन्तत्वादेव मित्वासिद्धेरिति भावः । परिवेष्टत इत्यर्थः इति ॥
अनेन परिवेषेरण्यन्ताल्ल्युटि परिवेषणशब्द इति सूचितम् । नच वेष्टनेऽप्यर्थे यमेरमन्त-
त्वादेव सिद्धे मित्त्वविधिव्यर्थ इति वाच्यम् । 'न कम्यमिचमाम्' इति मित्त्वप्रतिषेधप्रकरण-
स्थे 'यमोऽपरिवेषणे' इति घटाद्यन्तर्गणसूत्रे अपरिवेषणे इति पर्युदासेन भोजनतोऽन्यत्र
वेष्टनेऽर्थे मित्त्वनिषेधस्य प्राप्तौ मित्त्वप्रापणार्थत्वात् । 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिवेषणशब्देन
भोजनाया एव विवक्षितत्वेन वेष्टने यमेर्मित्त्वनिषेधस्य प्रसङ्गात् । अत एव यमिर्भोजनातो-
ऽन्यत्र न मिदिति व्याख्यातम् । मूलकृता भोजनायान्तु 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेध-
विधौ भोजनायाः पर्युदासादेव तत्र मित्त्वनिषेधाभावादमन्तत्वादेव मित्त्वप्राप्तेरिह चुरादौ
परिवेषणशब्देन वेष्टनमेव विवक्षितं नतु भोजनेत्यास्तान्तावत् । चह परिकल्पने इति ॥
इत आरभ्य 'चिक् चयने' इत्येतत्पर्यन्तं चेत्यनुवर्तते । अतस्तेषां मित्वात् णिचि ह्रस्वः ।
तदाह । चहयतीति ॥ नन्वेनैव सिद्धे अग्रे चुराद्यन्तर्गणे कथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत
आह । कथादाविति ॥ कथादयः अदन्ता इति वक्ष्यन्ते । तस्माण्णिचि अल्लोपे कथयती-

अचचहत् । ‘चप’ इत्येके । चपयति । रह १६२८ त्यागे इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् । बल १६२९ प्राणने । बलयति । चिच् १६३० चयने ।

२५६९ । चिस्फुरोणौ । (६-१-५४) ।

आत्वं वा स्यात् ।

२५७० । अर्तिह्रील्लीरीकन्यूीक्षमाय्यातां पुगणौ । (७-३-३६) ।

एषां पुक् स्याण्णौ । चपयति-चययति । चित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयते । प्रणिचयति-प्रनिचयति । नान्ये मितोऽहेतौ (ग सू १९८) । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं

त्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बृह्यभावे च मित्त्वाद्भस्वे च न विशेषः । तथापि अदन्तात् चङि णौ अल्लोपे सति अग्लोपितया सन्वत्त्वदीर्घयोरभावे अचचहदिति रूपमस्ति फलमित्यर्थः । चप इत्येके इति ॥ ‘चह परिकल्पने’ इत्यस्य स्थाने ‘चप’ इत्येके पठन्तीत्यर्थः । ‘रह त्यागे’ इत्येके इत्यपि तथैव व्याख्येयम् । एवञ्च ज्ञपादिषु पञ्चसु चहधातुः चपधातुः रहधातुर्वा अन्यतमस्तृतीयः, बलधातुश्चतुर्थः, चिब्धातुः पञ्चमः, इति कृत्वा ज्ञपादिपञ्चानां मतत्रयेऽपि पञ्चत्वात् ज्ञपादिपञ्चकत्वस्य न विरोधः । ‘रह त्यागे’ इत्यस्यापि कथादिपाठफलमाह । कथादेस्तु अररहदिति ॥ अदन्तत्वेन अग्लोपित्वाच्च दीर्घसन्वत्त्वे इति भावः । ‘बल प्राणने च’ इत्यनुवृत्त्या मित्त्वस्यानुकर्षणाद्भस्वं मत्वा आह । बलयतीति ॥ चिस्फुरोणौ ॥ ‘आदेच उपदेशे’ इत्यतः आदिति ‘विभाषा लीयतेः’ इत्यतः विभाषेति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति । आत्वं वा स्यादिति ॥ चिञो णिचि आत्वे चा इ इति स्थिते । अर्तिह्री ॥ अर्तिं ह्रीं ल्लीं रीं कन्यूी क्षमायी आत् एषान्द्वन्द्वात् षष्ठी । पुक् णौ इति छेदः । तदाह । एषां पुक् स्याण्णौ इति ॥ पुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः कित्त्वादन्तावयवः । चाप् इ इति स्थिते चेत्यनुवर्त्य मित्त्वस्यानुकर्षणेन मित्त्वाद्भस्वे चपि इत्यस्मात्तिबादौ परिनिष्ठितमाह । चपयतीति ॥ आत्त्वाभावपक्षे त्वाह । चययतीति ॥ चेर्णिचि वृद्धौ आयादेशे मित्त्वादुपधाद्भस्व इति भावः । ननु चिब्धातोरेह चित्करणं व्यर्थम् । प्यन्तात् णिचश्चेत्येव उभयपदसिद्धेः । चौरादिकस्यास्य नित्यं प्यन्तत्वेन चयति चयते इति केवलस्याप्यन्तस्य शशश्चञ्जायमाणत्वादित्यत आह । चित्करणसामर्थ्यादिति ॥ एवञ्च णिजभावपक्षे उभयपदार्थमिह चित्करणमर्थवदिति भावः । ‘शेषे विभाषाकखादौ’ इति णत्वविकल्पं मत्मा आह । प्रणिचयति-प्रनिचयति इति ॥ ‘नान्ये मितोऽहेतौ’ इति चुरादिगणसूत्रम् । अहेताविति च्छेदः । ‘हेतुमति च’ इति सूत्रेण विहितो णिच् हेतुशब्देन विवक्षितः । स न भवतीत्यहेतुः स्वार्थणिच् । तास्मिन्परे इति लभ्यते । किमपेक्षया अन्ये इत्याकांक्षायां इतः प्राक्पठितज्ञपादिचिजन्तेभ्य इति लभ्यते । तदाह । अहेतौ स्वार्थे णिचीत्यादिना ॥

मित्त्वं न । घट्ट १६३१ चलने । मुस्त १६३२ सङ्गते । खट्ट १६३३ संवरणे । षट्ट १६३४ स्फिट्ट १६३५ चुबि १६३६ हिंसायाम् । पुल १६३७ सङ्गते । ‘पूर्ण’ इत्येके । ‘पुण’ इत्यन्ये । पुंस १६३८ अभिवर्धने । टकि १६३९ बन्धने । टङ्कयति-टङ्कति । धूस १६४० कान्तिकरणे । धूसयति । दन्त्यान्तः । ‘मूर्धन्यान्तः’ इत्येके । ‘तालव्यान्तः’ इत्यपरे । कीट १६४१ वर्णे । चूर्ण १६४२ सङ्कोचने । पूज १६४३ पूजायाम् । अर्क १६४४ स्तवने । ‘तपने’ इत्येके । शुठ १६४५ आलस्ये । शुठि १६४६ शोषणे । शुण्ठयति-शुण्ठति । जुड १६४७ प्रेरणे गज १६४८ मार्ज १६४९ शब्दार्थौ । गाजयति । मार्जयति । मर्च १६५० च । मर्चयति । घृ १६५१ प्रस्रवणे । ‘स्त्रावणे’ इत्येके । पचि १६५२ विस्तारवचने । पञ्चयति । ‘पञ्चते’ इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । तिज १६५३ निशाने । तेजयति । कृत १६५४ संशब्दने ।

१५७१ । उपधायाश्च । (७-१-१०१)

धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् । ‘उपधायां च’ (२२६५) इति दीर्घः । कीर्तयति । ‘उर्कत्’ (२५६७) । अचीकृतत्-अचिकीर्तत् । वर्ध १६५५ छेदनपूरणयोः । कुबि १६५६ आच्छादने । कुम्बयति । ‘कुभि’ इत्येके । लुबि १६५७ तुबि १६५८ अदर्शने । ‘अर्दने’ इत्येके । ह्रप १६५९ व्यक्तायां वाचि । ‘क्लप’ इत्येके । चुटि १६६० छेदने । इल १६६१ प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । म्रक्ष १६६२ म्लेच्छने । म्लेच्छ १६६३ अव्यक्तायां वाचि । ब्रूस १६६४ बर्ह १६६५ हिंसायाम् । केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे गर्ध अभिकाङ्क्षायां इति पठन्ति । गुर्द १६६६ पूर्वनिकेतने । जसि १६६७

अहेतावित्यस्य व्याख्यानं स्वार्थे णिचीति । तेनेति ॥ ज्ञपादिचिबन्तव्यतिरिक्तचुरादीनां मित्त्व-निषेधो नेत्यर्थः । शमादीनामिति ॥ ‘शम आलोचने’ । ‘अम रोगे’ इत्यादीनामग्रे चुरादौ पठिष्यमाणानामित्यर्थः । अमन्तत्वेति ॥ जनीजृष्णकसुरज्जोऽमन्ताश्च’ इत्यमन्तत्व-निमित्तकमित्यर्थः । कृत संशब्दने । उपधायाश्च ॥ ‘ऋत इद्धातोः’ इत्यनुवर्तते । तदाह । धातोरित्यादिना ॥ चङि ‘उर् ऋत्’ इत्युपधाया ऋत्वपक्षे आह । अचीकृतदिति ॥ उपधाया ऋत्वे कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे लघुपरतया सन्वत्त्वादित्वे ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घ इति भावः । ऋत्वाभावपक्षे आह । अचिकीर्तदिति ॥ ऋत इत्त्वे रपरत्वे ‘उपधा-

रक्षणे । ‘मोक्षणे’ इति केचित् । जंसयति—जंसति । ईड १६६८ स्तुतौ । जसु १६६९ हिंसायाम् । पिडि १६७० सङ्गाते । रुष १६७१ रोषे । ‘रुट’ इत्येके । डिप १६७२ क्षेपे । घुप १६७३ समुच्छ्राये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः । ‘कुस्मनाम्नो वा’ इति वक्ष्यते । तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । चित १६७४ सञ्चेतने । चेतयते । अचीचितत । दशि १६७५ दंशने । दंशयते । अददंशत । इदिच्चाणिजभावे दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद्वादेरेव ग्रहणम् । दसि १६७६ दर्शनदंशनयोः । दंसयते—दंसति । ‘दस’ इत्यप्येके । डप १६७७ डिप १६७८ सङ्गाते । तत्रि १६७९ कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । चान्द्रा धातुद्वयमिति मत्वा ‘कुटुम्बयते’ इत्युदाहरन्ति । मत्रि १६८० गुप्तपरिभाषणे । स्पश १६८१ ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्ज १६८२ भर्त्स १६८३ तर्जने । वस्त १६८४ गन्ध १६८५ अर्दने । वस्तयते । गन्धयते । विष्क १६८६ हिंसायाम् । ‘हिष्क’ इत्येके । निष्क १६८७ परिमाणे । लल १६८८ ईप्सायाम् । कूण १६८९ सङ्कोचे । तूण १६९० पूरणे । भूण १६९१ आशाविशङ्कयोः । शठ १६९२ श्लाघायाम् । यक्ष १६९३ पूजायाम् । स्यम १६९४ वितर्के । गूर १६९५ उद्यमने । शम १६९६ लक्ष १६९७ आलोचने । ‘नान्ये मितः—’ इति मिन्वनिषेधः । शामयते । कुत्स १६९८ अवक्षेपणे । व्रुट १६९९ छेदने । ‘कुट’ इत्येके । गल १७०० स्रवणे । भल १७०१ आभण्डने । कूट १७०२ आप्रदाने । ‘अवसादने’ इत्येके । कुट्ट १७०३ प्रतापने । वञ्चु १७०४ प्रलम्भने । वृष १७०५ शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्ति-

याच्च’ इति दीर्घे क्रीर्त् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासद्वस्वे कुत्वे इति भावः । लघुपरकत्वाभावेन सन्वद्भावविषयत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः । आकुस्मादित्यत आडभिविधाविति मत्वा आह । तमभिव्याप्येति ॥ ननु ‘णिच्श्च’ इति सिद्धे आत्मनेपदविधानं व्यर्थमित्यत आह । अकर्तृगामीति ॥ ननु ‘दशि दंशने’ णिजभावे दंशति इति कथम् । आकुस्मीयत्वेन णिजभावेऽपि तडो दुर्वारत्वादित्यत आह । आकुस्मीयमिति ॥ ‘दंशसञ्जस्वजां शपि’ इति नलोपमाशङ्क्य आह । नलोपे सञ्जीति ॥ स्पश ग्रहणेति ॥ अपस्पशत ‘अत्स्पदृत्वर’ इति अभ्यासस्य अत्त्वं इत्वापवादः । गूर उद्यमने । अयन्दीर्घोपधः । गूरयते । तुदादौ तु ‘गुरी उद्यमने’ इति द्विषोपधः । दीर्घादौ तु ‘गुरी, गुरी हिंसागत्योः’ इति दीर्घोपध एवेति

सम्बन्धश्च । वर्षयते । मद १७०६ वृत्तियोगे । मादयते । दिवु १७०७ परि-
कूजने । गृ १७०८ विज्ञाने । गारयते । विद १७०९ चेतनाख्यानविवासेषु ।
वेदयते ।

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्भ्रमशेष्विदं क्रमात् ॥

मान १७१० स्तम्भे । मानयते । यु १७११ जुगुप्सायाम् । यावयते । कुस्म
१७१२ नाम्नो वा (ग सू १९९) 'कुस्म' इति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते ।
कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा 'कुस्म' इति प्रातिपदिकम् । ततो धात्वर्थे
णिच् । इत्याकुस्मीयाः ।

चर्च १७१३ अद्ध्ययने । बुक्क १७१४ भाषणे । शब्द १७१५ उपसर्गा-
दाविष्कारे च । चाद्भाषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः ।
'अनुपसर्गाच्च' । 'आविष्कारे' इत्येव । शब्दयति । कण १७१६ निमीलने ।
काणयति । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' (सू १३२४) । 'काण्यादीनां वा'

केचित् । ह्रस्वोपध इत्यन्ये । विदधातोर्भेदे विकरणभेदं सङ्गृह्णाति । सत्तायां विद्यते
इत्यादिश्लोकेन ॥ 'कुस्म नाम्नो वा' गणसूत्रम् । कुस्मेति पृथक्पदं अविभक्तिकम् । तदाह ।
कुस्म इति धातुरिति ॥ कुत्सितस्मयने वर्तते इति शेषपूरणं, व्याख्यानादिति भावः ।
कुस्मयते इति ॥ आकुस्मीयत्वादकर्तृगेऽपि फले आत्मनेपदम् । आकुस्मादात्मनेपदिन
इत्यत्र आङ्गभिविधावित्याश्रयणादिति भावः । अचुकुस्मतेति ॥ उकारस्य गुरुतया
अभ्यासस्य लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्त्वमिति भावः । नाम्नो वेत्यंशं व्याचष्टे । अथ-
वेति ॥ नाम प्रातिपदिकं तस्माद्वा णिजभवतीत्यर्थः । तच्च प्रातिपदिककुस्मशब्दात्मकमेव
गृह्यते प्रत्यासत्तया । तथाच कुस्मेति धातोः कुस्मेति प्रातिपदिकाद्वा णिजिति फलि-
तम् । तत्र धातोः णिचः स्वार्थिकत्वमभिप्रेत्य प्रातिपदिकात् णिचि विशेषमाह ।
ततः इति ॥ तस्मात् प्रातिपदिकादित्यर्थः । धात्वर्थे इति ॥ करोतीत्यर्थे आचष्टे
इत्यर्थे वेत्यर्थः । नच 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्येव प्रातिपदिकात् णिच् सिद्ध इति
वाच्यम् । 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इत्यात्मनेपदनियमार्थत्वात् । इत्याकुस्मीयाः । शब्द
उपसर्गादिति ॥ उपसर्गात्परः शब्दधातुः आविष्कारे वर्तते इत्यर्थः । अनुपसर्गा-
च्चेति ॥ अनुपसर्गात्परोऽपि शब्दधातुः णिचं लभते इत्यर्थः । आविष्कारे इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थ
पृथगुक्तिः । शब्द आविष्कारे चेत्वेतावत्येवोक्ते अनुपसर्गाद्भाषणेऽपि स्यात् । तदाह ।
आविष्कारे इत्येवेति । काण्यादीनामिति ॥ इदं वार्तिकं 'ब्राजभासभाष' इति सूत्रे भाष्ये

(वा ४६१३) इति विकल्प्यते । अचीकणत्-अचकाणत् । जभि १७१७ नाशने । जम्भयति-जम्भति । षूद १७१८ क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् । जसु १७१९ ताडने । जासयति-जसति । पश १७२० बन्धने । पाशयति । अम १७२१ रोगे । आमयति । ‘नान्ये मितः-’ इति निषेधः । ‘अम’ गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमणौ ‘न कम्यमिचमाम्’ इति निषेधः । आमयति । चट १७२२ स्फुट १७२३ भेदने । विकासे शशपोः ‘स्फुटति-स्फोटते’ इत्युक्तम् । घट १७२४ सङ्घाते । घाटयति । ‘हन्त्यर्थाश्च’ (ग सू २००) नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्ते इत्यर्थः । दिवु १७२५ मर्दने । उदिच्त्वाद्देवतीत्यपि । अर्ज १७२६ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति । घुषिर् १७२७ विशब्दने । घोषयति । ‘घुषिरविशब्दने’ । (सू ३०६३) इति सूत्रे ‘अविशब्दने’ इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्त्वादङ् । अधुषत्-अधोषीत् । ण्यन्तस्य तु अज्-

पठितम् । ‘काणि राणि श्राणि भाणि हेठि लोपयः षट् काण्यादयः’ इति भाष्यम् । अचीकण-दिति ॥ ह्रस्वत्वपक्षे लघुपरत्वादभ्यासस्य सन्वत्त्वमिति भावः । शशपोरिति ॥ शविकरणे शव्विकरणे चेत्यर्थः । हन्त्यर्थाश्चेति ॥ गणसूत्रमिदं । हन हिंसागत्योरिति हनधातोर्हिंसा गमन-ञ्चार्थः । एतदर्थकाः ये धातवः भ्वादिषु नवसु गणेषु पठिताः ते सर्वेऽपि चुरादौ पठिताः प्रत्ये-तव्या इत्यर्थः । ततश्च तेभ्यः स्वार्थे णिजपि पक्षे भवतीति फलितम् । तदाह । नवगण्या-मित्यादि ॥ ‘दिवु मर्दने’ । उदिच्त्वादिति ॥ उदिक्करणम् ‘उदितो वा’ इति क्ताया-मिड्विकल्पार्थम् । ब्रूत्वा-देवित्वा । इडभावे ऊट् । इटि तु ‘नक्ता सेट्’ इति कित्त्वनिषेधात् गुण इति स्थितिः । अस्य नित्यण्यन्तत्वे सति णिच्चा व्यवहितत्वेन क्तायामिड्विकल्पस्य अप्रसक्ते-रुदिक्करणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति अस्य दिवुधातोः णिज्विकल्प इतीति भावः । ‘घुषिर् विशब्दने’ । विशब्दनं शब्देन स्वाभिप्रायाविष्करणं प्रतिज्ञानञ्च । भ्वादौ त्वयं धातुरविशब्द-नार्थकः पठितः । घोषयतीति ॥ शब्देन स्वाभिप्रायमाविष्करोतीत्यर्थः । प्रतिजानीते इति वा । लिङ्गादिति ॥ इग्निषेधप्रकरणे ‘घुषिर् अविशब्दने’ इति सूत्रम् । अविशब्दनार्थ-कात् घुषधातोर्निष्ठायां इप्नस्यादित्यर्थः । यथा-घुष्टा रज्जुः । प्रसारितेत्यर्थः । अविशब्दने इति किम् । अवघुषिति वाक्यम् । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । अत्र विशब्दनार्थकत्वात्त्रेणिनषेधः इति स्थितिः । तत्र विशब्दनार्थकस्य घुषधातोः चौरादिकत्वेन ण्यन्तत्वनियमाणिच्चा व्यवधानात्ततः परा निष्ठा नास्त्येवेति इग्निषेधे विशब्दनपर्युदासो व्यर्थस्सन् चौरादिकस्यास्य विशब्दनार्थकस्य घुषेः णिच् विकल्पहमयति । एवञ्च अवघुष्टं वाक्यमित्यत्र चौरादिकघुषेर्विशब्दनार्थकस्य निष्ठा-याम् इति इग्निषेधो निर्बाधः इति भाष्ये स्पष्टम् । इरित्त्वादङ् वेति ॥ णिजभावपक्षे इति शेषः । ननु इरित्त्वादेव णिज्विकल्पे सिद्धे ‘घुषिरविशब्दने’ इति इग्निषेधसूत्रे अविशब्दने

घुषत् । आङः क्रन्द १७२८ सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानार्थं
 उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु
 'आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये' इत्याहुः । आघोषयति । लस १७२९ शिल्प-
 योगे । तसि १७३० भूष १७३१ अलङ्करणे । अवतंसयति—अवतंसति ।
 भूषयति । अर्ह १७३२ पूजायाम् । ज्ञा १७३३ नियोगे । आज्ञापयति ।
 भज १७३४ विश्राणने । शृधु १७३५ प्रसहने । 'अशशर्धत्-अशीशृधत्' ।
 यत १७३६ निकारोपस्कारयोः । रक् १७३७ लग १७३८ आस्वादने ।
 'रघ' इत्येके । 'रग' इत्यन्ये । अञ्चु १७३९ विशेषणे । अञ्चयति । उदि-
 त्वमिङ्गिकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजसुप्र-
 भृतीनामपि बोध्यम् । लिङि १७४० चित्रीकरणे । लिङ्गयति—लिङ्गति । मुद
 १७४१ संसर्गे । मोदयति सक्तून्वृत्तेन । त्रस १७४२ धारणे । 'ग्रहणे'
 इत्येके । 'वारणे' इत्यन्ये । उध्रस १७४३ उञ्छे । उकारो धात्ववयव
 इत्येके । नेत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति । मुच १७४४ प्रमोचने, मोदने
 च । वस १७४५ स्नेहच्छेदापहरणेषु । चर १७४६ संशये । च्यु १७४७
 सहने । 'हसने च' इत्येके । च्यावयति । 'च्युस' इत्येके । च्योसयति ।
 भुवोऽवकल्कने १७४८ । अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये ।
 भावयति । कृपेश्च १७४९ । कल्पयति ।

इति पर्युदासस्य णिज्विकल्पज्ञापकत्वाश्रयणक्लेशो भाष्ये व्यर्थ इति चेन्न । अत एव भाष्यादि-
 रिच्चाभावविज्ञानात् । एवञ्च 'घुषिरविशब्देन' इत्यत्र घुषिरित्यस्य इका निर्देशमाश्रित्य
 प्रथमान्तत्वमेवाश्रयणीयम् । इरित्त्वादङ्वेति मूलन्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमेवेत्यास्तान्तावत् ।
 आङः क्रन्द सातत्ये इति ॥ आङः परः क्रन्दधातुः आह्वानसातत्येऽर्थे णिचं लभते
 इत्यर्थः । यद्वा आङ् इत्यनन्तरं घुषिरित्यनुवर्तते । क्रन्दसातत्ये इत्यर्थनिर्देशः । तदाह ।
 अन्ये त्विति । लसशिल्पयोगे इति ॥ कौशले इत्यर्थः । तसि भूषेति ॥ अत्र
 तसिः प्रायेण अवपूर्वः । तदाह । अवतंसयतीति । ज्ञा नियोगे इति ॥ आङ्पूर्वः ।
 तदाह । आज्ञापयतीति ॥ आदन्तत्वात् पुक् । अजिज्ञपत् । यत निकारेति ॥ ताल-
 व्यान्तस्थादिः । यत्तो वा प्रैषो वा निकारः । यातयति । अर्थायतत् । अञ्चु विशेषणे इति
 व्यावर्तने इत्यर्थः । उदित्वमिति ॥ 'उदितो वा' इत्यप्यन्तात् क्तायामिङ्गिकल्पार्थमित्यर्थः ।
 प्यन्तात्तु णिच्चा व्यवधानात् इङ्गिकल्पस्य न प्रसक्तिरिति भावः । नन्वस्य नित्यप्यन्तत्वादप्यन्तत्वं
 असिद्धमित्यत आह । अत एवेति ॥ च्यु सहने इति ॥ च्यावयति । अचुच्यवत् । भुवोऽ
 वकल्कने इति । अवकल्कनवृत्तेर्भूधातोर्णिच् स्यादित्यर्थः । कृपेश्चेति ॥ अवकल्कनवृत्तेः कृपेः

‘आ स्वदः सकर्मकात्’ (ग सू २०१) । स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच् । अस १७५० ग्रहणे । आसयति फलम् । पुष १७५१ धारणे पोषयत्याभरणम् । दल १७५२ विदारणे । दालयति । पट १७५३ पुट १७५४ लुट १७५५ तुजि १७५६ मिजि १७५७ पिजि १७५८ लुजि १७५९ भजि १७६० लघि १७६१ त्रसि १७६२ पिसि १७६३ कुसि १७६४ दशि १७६५ कुशि १७६६ घट १७६७ घटि १७६८ वृहि १७६९ बर्हि १७७० बल्ह १७७१ गुप १७७२ धूप १७७३ विच्छ १७७४ च्वि १७७५ पुथ १७७६ लोक् १७७७ लोचृ १७७८ णद १७७९ कुप १७८० तर्क १७८१ वृत्तु १७८२ वृधु १७८३ भाषार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ।

२५७२ । नागलोपिशास्वदिताम् । (७-४-२)

णिच्यग्लोपिनः शास्तेः ऋदितां चोपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ । अलुलोक्त । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदिच्वात् वर्तति । वर्धति । रुट १७८४ लजि १७८५ अजि १७८६ दसि १७८७ भृशि १७८८ रुशि १७८९ शीक १७९० रुसि १७९१ नट १७९२ पुटि १७९३ जि १७९४ चि १७९५ रधि १७९६ लधि १७९७ अहि १७९८ रहि १७९९ महि १८०० च । लडि १८०१ तड १८०२ नल १८०३ च । पूरी १८०४ आप्यायने । ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधाय । अत एव णिच्वा । पूरयति—पूरति ।

णिच् स्यादित्यर्थः । कल्पयतीति ॥ ‘कृपो रो लः’ इति लत्वम् । कृपेध्वेति पाठान्तरम् । आस्वदस्सकर्मकादिति ॥ आङ्भिविधौ । तदाह । स्वदिमभिव्याप्येति ॥ तत्र ‘ष्वद आस्वादने’ इत्यस्य अकर्मकत्वादाह । सम्भवत्कर्मभ्यः इति ॥ इत आरभ्य आस्वदीयास्सकर्मकाः । स्वदिस्त्वकर्मकः । पट पुटेति ॥ एकत्रिंशत् धातवः । आयास्त्रयष्टान्ताः । आयद्वितीयौ पवर्गप्रथमादी । चतुर्थाद्या एकादश इदितः । त्रिसिपिसी इदुपधौ । अदुपधौ इत्येके । षोडशसप्तदशविदितौ । अलुलोक्त—अलुलोचत्, इत्यत्र उपधाह्रस्वे प्राप्ते । नागलोपि ॥ ‘णौ चङ्युपधायाः’ इत्यनुवर्तते । णावित्यावर्तते । एकमग्लोपिन इत्यत्रान्वेति । द्वितीयन्तु निषेधे परनिमित्तम् । तदाह । णिच्यग्लोपिनः इत्यादि ॥ ऋदित्त्वानागलोपीति निषेधेन उपधाह्रस्वाभावे सति लघुपरकत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घ इति भावः । उदिच्वादिति ॥ ‘वृत्तु वृधु’ इत्युदित्त्वं ‘उदितो वा’ इत्यप्यन्तात् क्तायामिङ्गिकल्पार्थम् । प्यन्तात्तु णिच्वा व्यवधानात् नेङ्गिकल्पप्रसक्तिः । अतो णिच्चिकल्पो विज्ञायते इति भावः । पूरी आप्यायने । इण्निषे-

रुज १८०५ हिंसायाम् । ष्वद १८०६ आस्वादने । 'स्वाद' इत्येके । असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् असिष्वदत् ।

‘आ धृषाद्वा’ (ग सू २०२) । इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुम-
भिव्याप्य । युज १८०७ पृच १८०८ संयमने । योजयति—योजति ।
अयौक्षीत् । पर्चयति—पर्चति । पार्चिता । अपर्चीत् । अर्च १८०९ पूजायाम् ।
षह १८१० मर्षणे । साहयति ‘स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्’
ईर १८११ क्षेपे । ली १८१२ द्रवीकरणे । लाययति—लयति । लेता ।
वृजी १८१३ वर्जने । वर्जयति—वर्जति । वृञ् १८१४ आवरणे । वारयति—
वरति—वरते । वरिता—वरीता । जृ १८१५ वयोहानौ । जारयति—जरति । जरिता
जरीता । झि १८१६ च । ज्राययति—ज्रयति । ज्रेता । रिच १८१७ वियोजन-
सम्पर्चनयोः । रेचयति—रेचति । रेक्ता । शिष १८१८ असर्वोपयोगे ।
शेषयति—शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । तप १८१९
दाहे । तापयति—तपति । तप्ता । तृप १८२० तृप्तौ । ‘सन्दीपने’ इत्येके ।

धायेति ॥ अप्यन्तात् क्तायामिनिषेधार्थमीदित्वम् । प्यन्तात्तु णिच्चा व्यवधानादप्रसक्तेः ।
अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इत्यर्थः । स्वदधातुः षोपदेशः । तदाह । असिष्वददिति ॥
आदेशसकारत्वात्पः । अभ्यासेकारस्य संयोगपरकत्वेन गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः । दीर्घस्य
त्विति ॥ दीर्घमध्यस्य त्वित्यर्थः । अषोपदेशत्वादिति ॥ ह्रस्वमध्यस्थं स्वदेः षोपदेशेषु परि-
गणनादिति भावः । इत्यास्वदीयाः । आधृषाद्वेति ॥ गणसूत्रम् । विभाषितणिचः इति ॥ विक-
ल्पितणिच्चाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । आडभिव्याप्ताविति मत्वा आह । धृषधातुमभिव्याप्येति ॥
णिजभावपक्षे आह । अयौक्षीदिति । अर्च पूजायामिति ॥ अयमनुदात्तेदिति शाकटायनः ।
अर्चयते । अर्चते । अस्य भ्वादौ पाठः अनार्षः । अनेनैव सिद्धेः । नच परस्मैपदार्थं भ्वादा-
वर्चः पाठ इति वाच्यम् । भ्वादौ तस्याप्यात्मनेपदीयतायाश्शाकटायनसम्मतत्वेन माधवोक्तेः ।
एवमत्रत्यानामाधृषीयाणां भ्वादौ परस्मैपदिषु पाठः प्रामादिक एवेत्याहुः । ली द्रवीकरणे ।
लाययतीति ॥ लीलेरिति नुक् तु न । लासाहचर्यात् हेतुमण्णावेवास्य प्रवृत्तेः । लेतेति ॥
विभाषा लीयतेः इत्यात्वन्तु न । तत्र श्राश्यन्विकरणयोरेव यका निर्देश इति भाष्यात् । वृञ्
आवरणे । वरिता—वरीतेति ॥ ‘वृतो वा’ इति दीर्घः । आशीर्लिङि त्रियात् । आत्मनेपदे तु
‘लिङ्सिचोः’ इति वेद् । वृषीष्ट—वरिषीष्ट । इडभावपक्षे उश्चेति क्तिच्चात्र गुणः । ‘न लिङि’ इति
इटो न दीर्घः । अवृत । झि चेति ॥ ह्रस्वान्तोऽयम् । रिच वियोजने इति ॥ अनिडयम् ।
ततश्च णिजभावपक्षे नेट् । तदाह । रेक्तेति । शिष असर्वेति ॥ अयमप्यनिट् । तदाह ।
शेषेति । अशिक्षदिति ॥ शल इगुपधादिति क्सः । अयं विपूर्वो अतिशये इति ॥
वर्तत इति शेषः । अयमस्माद्विशिष्ट इत्यत्र अधिक इति गम्यते । तृप तृप्ताविति ॥ अनिट्

तर्पयति—तर्पति । तर्पिता । छृदी १८२१ संदीपने । छर्दयति—छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । ‘सेऽसिचि—’ (सू २५०३) इति विकल्पो न । साहचर्यात्तरौधादिकस्यैव ग्रहणात् । ‘चृप छृप हृप सन्दीपने’ इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । दृभी १८२२ भये । दर्भयति । दर्भति । दर्भिता । दृभ १८२३ संदर्भे । अयं तुदादावीदित् । श्रथ १८२४ मोक्षणे । ‘हिंसायां’ इत्येके । मी १८२५ गतौ । माययति—मयति । मेता । ग्रन्थ १८२६ बन्धने । ग्रन्थयति—ग्रन्थति । शीक १८२७ आमर्षणे । चीक १८२८ च । अर्द १८२९ हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति—अर्दति—अर्दते । हिसि १८३० हिंसायाम् । हिंसयति—हिंसति । ‘हिनस्ति’ इति श्रमि गतम् । अर्ह १८३१ पूजायाम् । आङः षद १८३२ पद्यर्थे । आसादयति—आसीदति । ‘पाघ्रा—’ (सू २३३०) इति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् । शुन्ध १८३३ शौचकर्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् । छद १८३४ अपवारणे । स्वरितेत् । जुष १८३५ परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा । ‘परितर्पणे’ इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति—जोषति । प्रीतिसेवनयोजुषत इति तुदादौ । धूञ् १८३६ कम्पने । णावित्यधिकृत्य ‘धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः’ (वा ४५१९) । धूनयति—धवति—धवते । केचित्तु ‘धूञ्प्रीणोः—’ इति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्भुनोतेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ क्रयादौ तुदादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये—

‘धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।

वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥’

प्रीञ् १८३७ तर्पणे । प्रीणयति । ‘धूञ्प्रीणोः—’ इति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राययति—प्रयति—प्रयते । श्रन्थ १८३८ ग्रन्थ १८३९ सन्दर्भे । आप्ल १८४० लम्बने । आपयति—आपति । आपत् । आप्ला । स्वरितेदयमित्येके । आपते । तनु १८४१ श्रद्धोपकरणयोः ‘उपसर्गाच्च दैर्घ्ये’ । तानयति—वितानयति—तनति—

श्यना निर्देशादयं सेट् । तदाह । तर्पितेति । छृदी सन्दीपने इति ॥ ईदित्वन्निष्ठायामि-
ण्निषेधार्थम् । धुवति स्फुटितेति ॥ शविकरणस्य रूपम् । शस्य डित्वाद्गुणाभावे उवङ् ।
प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयतीति ॥ ‘धूञ्प्रीञोः’ इति वार्तिकान्नुगिति भावः । हरदत्तेति ॥
अनेन भाष्यासम्मतत्वं सूचितम् । उपसर्गाच्चेति ॥ दैर्घ्ये तु उपसर्गादनुपसर्गाच्च परस्तनु-

वितनति । ‘चन श्रद्धोपहननयोः’ इत्येके । चानयति—चनति । वद १८४२ सन्देशवचने । वादयति । स्वरितेत् । वदति—वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिथ । ववदे । वद्यात् । वच १८४३ परिभाषणे । वाचयति—वचति । वक्ता । अवाक्षीत् । मान १८४४ पूजायाम् । मानयति—मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्तः । स्तम्भे तु ‘मानयते’ (इत्याकुस्मीयाः ।) ‘मन्यते’ इति दिवादौ । ‘मनुते’ इति तनादौ च । भू १८४५ प्राप्ता-वात्मनेपदी । भावयते—भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति । गह् १८४६ विनिन्दने । मार्ग १८४७ अन्वेषणे । कठि १८४८ शोके । उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । ‘कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः । मृजू १८४९ शौचालङ्कारयोः । मार्जयति—मार्जति । मार्जिता—मार्ष्टा । मृष १८५० तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति—मर्षति—मर्षते । मृष्यति—मृष्यते इति दिवादौ । सेचने शपि मर्षति । धृष १८५१ प्रसहने । धर्षयति—धर्षति । इत्याधृषीयाः ।

अथादन्ताः । कथ १८५२ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् । वर १८५३ ईप्सायाम् । वरयति । वारयतीति गतम् । गण १८५४ सङ्ख्याने । गणयति ।

धातुराधृषीयो वेदितव्य इत्यर्थः । श्रद्धोपकरणयोस्त्वनुपसर्गादेवेति भावः । ‘वच परिभाषणे’ । अवाक्षीदिति ॥ अस्यतिवक्तीति लुका निर्देशादङ् नेति भावः । वचिस्त्वपीति सम्प्रसारणम् । उन्ध्यात् । इत्याधृषीयाः । अथादन्ता इति ॥ वक्ष्यन्ते इति शेषः । अन्ते अकारो नेत्सङ्गः नाप्युच्चारणार्थ इति भावः । तत्र कथधातोर्णिचि अतो लोपे कथि इत्यस्मात् तिपि शपि गुणे अयादेशे कथयतीति रूपं वक्ष्यति । तत्र णिच्माश्रित्य उपधावृद्धिमाशङ्क्याह । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति ॥ अचः परस्मिन्नित्यनेनेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । स्थानिनि सति शास्त्रीयं यत्कार्यं तदेव स्थानिवदादेशोऽनल्विधावित्यत्रातिदिश्यते । यत्तु स्थानिनि सति निमित्त-व्याघातान्न भवति तस्य भावस्य अशास्त्रीयत्वान्नातिदेशः । अन्यथा नायक इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य ऐकारस्य आयादेशानापत्तेः । ईकारे स्थानिनि सति आयभावस्य दृष्टत्वेन तस्याप्यैकारे अतिदेशप्रसङ्गात् । ‘अचः परस्मिन्’ इत्यत्र तु स्थानिनि सति यत् शास्त्रीयङ्कार्यं प्रसज्यते तस्य तदभावस्य चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेश इति भाष्ये स्पष्टम् । अतोऽत्र धकारादकारे सति प्रसक्तस्य उपधावृद्ध्यभावस्य अशास्त्रीयत्वेऽप्यतिदेश इति सिद्धम् । छुडि चडि अचकथत् इत्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्याह । अग्लोपित्वादिति ॥ सन्वत्त्वविषये जायमानोऽभ्यासदीर्घः सन्वत्त्वनापेक्षत इति पृथगुक्तिः । एवङ्कथादौ सर्वत्र ज्ञेयम् । गण सङ्ख्याने । चडि अल्लोपस्य स्थानि-

२५७३ । ई च गणः । (७-४-९७)

गणेरभ्यासस्य ईत्स्याञ्चङ्परि णौ । चादत् । अजगणत्--अजीगणत् । शठ १८५५ अथ १८५६ सम्यगवभाषणे । पट १८५७ वट १८५८ ग्रन्थे । रह १८५९ त्यागे । अररहत् । स्तन १८६० गदी १८६१ देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् । पत १८६२ गतौ वा । वा णिजन्तः । वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति--पतति । पताञ्चकार । अपतीत् । द्वितीये पातयति । अपीप-
तत् । पष १८६३ अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति । स्वर १८६४ आक्षेपे । स्वरयति । रच १८६५ प्रतियत्ने । रचयति । कल १८६६ गतौ संख्याने च । चह १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । मह १८६८ पूजायाम् । महयति । महति इति शपि गतम् । सार १८६९ कृप १८७० अथ १८७१ दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । अथयति । स्पृह १८७२ ईप्सायाम् । भाम १८७३ क्रोधे । अबभामत् । सूच १८७४ पैशुन्ये । सूचयति । अषो-
पदेशत्वान्न षः । असूसुचत् । खेट १८७५ भक्षणे । तृतीयान्त इत्येके । 'खोट' इत्यन्ये । क्षोट १८७६ क्षेपे । गोम १८७७ उपलेपने । अजुगो-
मत् । कुमार १८७८ क्रीडायाम् । अचुकुमारत् । शील १८७९ उपधारणे ।

वत्वात् दीर्घसन्वद्भावयोरभावे अजगणदित्येव प्राप्ते आह । ई च गणः ॥ 'सन्वल्लघुनि' इत्यतश्चङ्परि इति, अत्र लोप इत्यतः अभ्यासस्येति, चानुवर्तते । तदाह । गणेरभ्यासस्येति ॥ 'अत्सृष्टृत्वर' इति पूर्वसूत्रादङ्गणञ्चकारादनुकृष्यते । तदाह । चाददिति । स्तनगदी-
देवशब्दे इति ॥ पर्जन्यगर्जने इत्यर्थः । स्तनश्च गदिश्चेति द्वन्द्वः । गदीति इका निर्देशः । गदेत्यकारान्तात् इकि अल्लोपे गदीति निर्देशः । एवञ्च प्राकरणिकमदन्तत्वन्नव्याहृत्यते । पत गतौ वेति ॥ गतावर्थे पतधातुः णिच् वा लभत इत्यर्थः । तदाह । वा णिजन्त इति ॥ आधृषीयत्वा-
भावात् विकल्पविधिः । यद्वा वाशब्दस्य अदन्तत्व एवान्वयः । णिच् तु नित्य एव । तदाह । वा अद-
न्त इत्येके इति ॥ प्रथमपक्षे तु अदन्तत्वमेव । तदाह । आद्ये पतयतीति ॥ अल्लोपस्य स्थानि-
वत्त्वान्न वृद्धिः । पताञ्चकारेति ॥ णिजभावेऽप्यदन्तत्वात् कास्यनेकाच् इत्यामिति भावः । चङि अपपतत् । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वत्त्वे । द्वितीये पातयतीति ॥ तकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वादुपधावृद्धिरिति भावः । अपीपतदिति ॥ अग्लोपित्वाभावाद्दीर्घसन्वत्त्वे इति भावः । कृपयतीति ॥ अजन्तत्वस्य धात्वन्तरत्वात् 'कृपो रो लः' इति न भवति । 'स्पृह ईप्सायाम्' । आप्तुमिच्छा ईप्सा । अबभामदिति ॥ चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धेः । सूच पैशुन्ये । अषोपदेशत्वादिति ॥ अनेकाच्त्वादिति भावः । खेट भक्षणे । तृतीयान्त इति ॥ टवर्गतृतीयान्त इत्यर्थः । साम सान्त्वप्रयोगे । सान्त्वप्रयोगः अकटुभाषणम् ।

उपधारणमभ्यासः । साम १८८० सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । ‘साम सान्त्वने’ इत्यतीतस्य तु असीषमत् । वेल १८८१ कालोपदेशे । वेलयति । ‘काल’ इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति । पलपूल १८८२ लवनपवनयोः । वात १८८३ सुखसेवनयोः । ‘गतिसुखसेवनेषु’ इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष १८८४ मार्गणे । अजगवेषत् । वास १८८५ उपसेवायाम् । निवास १८८६ ‘आच्छादने’ । अनिनिवासत् । भाज १८८७ पृथक्कर्मणि । सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोः’ इत्यन्ये । सभाजयति । ऊन १८८९ परिहाणे । ऊनयति । ‘ओः पुयणज—’ (सू २५७७) इति सूत्रे ‘पययोः’ इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं ‘णिचि अच आदेशो न अससामदिति ॥ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः । ननु साम सान्त्वने इति कथादेः प्राक् चुरादौ पाठो व्यर्थः अनेनैव सिद्धः इत्यत आह । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमदिति ॥ पूर्वपठिते सामधार्ता मकारादिकारस्य उच्चारणार्थतया च उपधाह्रस्वः दीर्घसन्त्वत्वे चेत्यर्थः । यद्यपि साम सान्त्वप्रयोगे इत्येव प्राक् चुरादौ पठितम् । तथापि सान्त्वनस्य सामप्रयोगादनन्यत्वात्तथोक्तिरिति भावः । गवेष मार्गणे । मार्गणं अन्वेषणम् । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः । तदाह । अजगवेषदिति ॥ ‘निवास आच्छादने’ । अनिनिवासत् । ‘ऊन परिहाणे’ परिहाणन्यूनभावः । ऊनयतीति ॥ णावतो लोप इति भावः । ननु लुङि चङि ऊन इ अत् इ इति स्थिते णिलोपे ‘चङि’ इत्यजादे-द्वितीयस्य नशब्दस्य द्वित्वे अतो लोपे अगलोपित्वेन सन्त्वत्वाभावादभ्यासे इत्त्वदीर्घयोरभावे आटो वृद्धौ औननदिति रूपं वक्ष्यति । तदनुपपन्नम् । द्वित्वात्प्रागेव परत्वादतो लोपे कृते निशब्दस्य द्वित्वे औनिनदित्येवमभ्यासे इकारश्रवणप्रसङ्गात् । नच द्वित्वे कार्ये अतो लोपस्य द्विर्वचनेऽचीति निषेधः शङ्क्यः । अल्लोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् इत्यत आह । ओः पुयणजीत्यादि ॥ ओःपुयण्यपरं इति सूत्रे ओः पययोरपरयोरित्येव वक्तव्ये पु इति पवर्गस्य यणिति प्रत्याहारस्य जकारस्य च ग्रहणं लिङ्गमित्यन्वयः । कुत्र लिङ्गमित्यत आह । णिचीत्यादि ॥ द्वित्वे कार्ये णिज्निमित्तकः अच आदेशो न स्यादित्यत्र लिङ्गमिति पूर्वणान्वयः । तथाहि । ओः पुयण् ज्वपर इति सूत्रम् । सनि परं यदङ्गन्तदवयवाभ्यासो-वर्णस्य इकारस्स्यात् अवर्णपरकेषु पवर्गयण्जकारेषु परत इति तदर्थः । पूङ् पिपावयिषति । भू बिभावयिषति । यु यियावयिषति । रु रिरावयिषति । लृङ् लिलावयिषति । जु जिजावयिषति । इत्युदाहरणानि । अत्र द्वित्वम्प्रत्ययानिनिमित्तं णिचि ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव पर-त्वाद्वृद्ध्यादेशयोः कृतयोः अभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे सति ‘सन्त्यतः’ इत्येव इत्त्वसिद्धेः पवर्गयण्-प्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । ओः पययोरपरयोः इत्येव सूत्रमस्तु । पकारयकारग्रहणन्तु न व्यर्थम् । पिपावयिषति यियावयिषतीत्यत्र उक्तरीत्या ‘सन्त्यतः’ इति इत्त्वसिद्धावपि पिपविषते थिय-विषतीत्यत्र पूङ्धातोर्युधातोश्च अप्यन्तात् ‘सनि अभ्यासे’ इत्वार्थं तदावश्यकत्वात् । तत्र हि

स्याद्वित्वे कार्ये' इति । 'यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽप्रक्रियायां परि-
निष्ठिते रूपे वावर्णो लभ्यते, तत्रैवायं निषेधः' । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् ।
तेन 'अचिकीर्तत् इति सिद्धम् । प्रकृते तु 'न' शब्दस्य द्वित्वम् । तत् उत्तर-

इको झलिति सनः कित्वात् श्रगुकः कीर्तीति प्राप्तमिनिषेधम्बाधित्वा 'स्मिपूङ्ग्वशां सनि' इति सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वयूणुभरज्ञापिसनामिति च सूत्राभ्यामिति कृते इडादेस्सन्तो द्वित्वनिमित्तत्वेन इटोऽपि द्वित्वनिमित्ततया 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणावादेशयोर्निषेधे सति पू यु इत्यनयोर्द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्यस्याप्रवृत्त्या तत्र इत्वार्थं पययो-रित्वावश्यकम् । वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणन्तु द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्यनाश्रयणे व्यर्थमेव । तदाश्रयणे तु बिभावयिषतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति 'चङि' इति द्वित्वे कार्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्णान्तानान्द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्यस्याप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणमर्थवत् । अतः द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु 'कृत संशब्दने' अस्मात् गौ 'उपधायाश्च' इति ऋत इत्वे रपरत्वे किरत् इत्यस्मात् लुङि चङि णिलोपे द्वित्वे अभ्यासे उरदत्त्वे हलादिशेषे कस्य चुत्वे उत्तरखण्डे इकारस्य 'उपधायाश्च' इति दीर्घे अचिकीर्तदिति रूपमिष्यते । तत्र युज्यते । द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निषिद्धतया इत्वात्प्रागेव कृत इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्त्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, कस्य चुत्वे, उत्तरखण्डे ऋत इत्वे रपरत्वे, उपधादीर्घे, अचिकीर्तदित्यापत्तेरित्यत आह । यत्र द्विरुक्तावित्यादि ॥ यत्र धातौ चङिद्विर्वचने कृते अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् अवर्णो लभ्यते तल्लैव द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्ययं निषेध इत्यन्वयः । यद्यपि धातो-रवयवस्य एकाचो द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे द्वितीयस्याचोऽभावादाद्योऽजिति व्यर्थमेव । तथापि स्पष्टार्थान्तदित्याहुः । नन्वभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽजवर्णो लभ्यते इत्यत्र किं वर्णः द्वित्व-प्रवृत्तिवैलायां विवक्षितः उत परिनिष्ठिते रूपे विवक्षितः । नाद्यः । धुधातोर्ण्यन्तात् सनि चुक्षावयिषतीत्यत्र धु इत्यस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे प्राक्रियादशायामवर्णाभावेन वृद्ध्यावादेशयोर्निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद्वृद्ध्यावादेशयोः क्षाब् इत्यस्य द्वित्वे चिक्षावयिषतीत्यापत्तेः । न द्वितीयः । ऊन इ अ त् इति स्थिते सति न इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डे अल्लोपे सत्यवर्णाभावेन गौ अल्लोपस्य निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वादतो लोपे सति नि इत्यस्य द्वित्वे औनिनदित्यापत्तेरित्यत आह । प्राक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वेति ॥ न त्वमुक्तत्रैवेत्याग्रह इति भावः । सजातीये पुयण्जां अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरत्वनियमादिति भावः । सिद्धमिति ॥ प्राक्रियायां परिनिष्ठिते वा उत्तरखण्डे अवर्णाभावादृत इत्वस्य न निषेध इति भावः । एवं च चुक्षावयिषति इत्यत्र धु इत्यस्य द्वित्वे प्राक्रियादशायामभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णाभावेऽपि परिनिष्ठिते रूपे तत्सत्त्वात् गौ गुणावादेशयोर्भवत्येव द्वित्वे कार्ये निषेधः । औनिनदित्यत्रापि गौ भवत्येवाल्लोपस्य निषेध इत्याह । प्रकृते त्विति ॥ औनिनदित्यत्रेत्यर्थः । नशब्दस्येति ॥ अल्लोपात्प्रागेव न-शब्दस्य द्वित्वाश्रयणे प्राक्रियादशायामुत्तरखण्डे अवर्णलाभादल्लोपस्य निषेधे सति नशब्दस्यैव

खण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवानूननत् । ध्वन १८९० शब्दे । अद्ध्वनत् ।
 कूट १८९१ परितापे । ‘परिदाहे’ इत्यन्ये । सङ्केत १८९२ ग्राम १८९३
 कुण १८९४ गुण १८९५ चामन्त्रणे । चात्कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति ।
 ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् । केत १८९६ श्रावणे निमन्त्रणे
 च । केतयति । निकेतयति । ‘कुण गुण चामन्त्रणे’ । चकारात्केतेने ।
 कूण १८९७ सङ्कोचनेऽपि । स्तेन १८९८ चौर्ये । अतिस्तेनत् ।

आ गर्वादात्मनेपदिनः । पद १८९९ गतौ । पदयते । अपपदत् ।
 गृह १९०० ग्रहणे । गृहयते । मृग १९०१ अन्वेषणे । मृगयते । ‘मृगयति’
 इति कण्डादिः । कुह १९०२ विस्मापने । शूर १९०३ वीर १९०४ विक्रा-
 न्तौ । स्थूल १९०५ परिबृंहणे । स्थूलयते । अनुस्थूलत । अर्थ १९०६
 उपयाच्ञायाम् । अर्थयते । आर्तथत । सत्र १९०७ सन्तानक्रियायाम् ।
 अससत्रत् । अनेकाच्चत्वात् षोपदेशः । सिसत्रयिषते । गर्व १९०८ माने ।
 गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्विकल्पः । ‘धातोरन्त उदात्तः’ लिटि ‘आम्’
 च फलम् । एवमग्रेऽपि । इत्यागर्वायाः ।

द्वित्वं न तु निशब्दस्येति भावः । ततः इति ॥ नशब्दस्य द्वित्वानन्तरमुत्तरखण्डे अल्लोप
 इति भावः । अत्र नशब्दद्वित्वार्थमेव ऊनधातोरदन्तत्वं स्थितम् । फलान्तरं सूचयन्नाह ।
 मा भवान् ऊननदिति ॥ अग्लोपित्वान्नोपधादृस्व इति भावः । पाठान्तरमिति ॥
 केत श्रावणे इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । चकारात्केतेति समुचीयते इति शेषः । सङ्कोचनेऽपीति ॥
 इतिशब्दः पाठान्तरसमाप्तौ ‘स्तेन चौर्ये’ अनेकाच्चत्वात् षोपदेशोऽयमिति मत्वा आह ।
 अतिस्तेनदिति ॥ गृह ग्रहणे । ऋदुपधोऽयम् । गृहयते इति ॥ अल्लोपस्य स्थानि-
 वत्त्वान्न गुण इति भावः । लुङि अजगृहत । अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वम् । मृग अन्वेषणे ।
 मृगयते इति ॥ इहाप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । ‘मार्गं अन्वेषणे’ इत्याधृषीयस्य तु
 मार्गयति—मार्गति इति च गतम् । अर्थ उपयाच्ञायाम् । अर्थयते इति ॥ अर्थ इ इति स्थिते
 अतो लोपः । न तु ‘अचो ङिति’ इति वृद्धिः । वृद्धेलोपो बलीयानिति न्यायात् । अर्थवेदयो-
 रित्यापुक्तु न । तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । गर्व माने । अभिमाने इत्यर्थः । ननु कथा-
 दावस्य पाठो व्यर्थः । अदन्तत्वे फलाभावात् । नच सन्वत्त्वानिवृत्तये अग्लोपित्वाय अदन्त-
 त्वमिति शङ्क्यम् । लघुपरकत्वाभावादेव तदप्रसक्तेः । नाप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधा-
 वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तत्वमिति शङ्क्यम् । गकारादकारस्यानुपधात्वादेव तदप्रसक्तेरित्यत आह ।
 अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्विकल्पः इति ॥ ननु गर्वते इत्यत्र णिजभावेऽप्यदन्तत्वं
 निष्फलमिति कथन्तस्य विकल्पज्ञापकतेत्यत आह । धातोरन्त उदात्तः इति ॥ तेन
 गर्वते इत्यत्र वकारादकार उदात्तः फलति । अदन्तत्वाभावे तु गकारादकार उदात्तः

सूत्र १९०९ वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । मूत्र १९१० प्रस्रवणे ।
मूत्रयति—मूत्रति । रूक्ष १९११ पारुष्ये । पार १९१२ तीर १९१३ कर्म-
समाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् । पुट १९१४ संसर्गे । पुटयति । धेक
१९१५ दर्शने इत्येके । अदिधेकत् । कत्र १९१६ शैथिल्ये । कत्रयति—
कत्रति । ‘कर्त’ इत्यप्येके । कर्तयति—कर्तति । ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुल-
मिष्टवच्च’ (ग सू २०३) प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्स्यात्, इष्टे यथा प्रातिप-
दिकस्य पुंवद्भावभावटिलोपविन्मनुलोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्व-
ण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद्ब्रह्मै सत्यां टिलोपः । अपीपटत् ।
‘गौ चङि—’ (सू २३१४) इत्यत्र भाष्ये तु ‘वृद्धेल्लोपो बलीयान्’ इति स्थितम् ।

स्वादिति भावः । लिट्याम् चेति ॥ गर्वाच्चके इत्यत्र ‘कास्यनेकाच्चः’ इत्याम्प्रत्ययोऽप्य-
दन्तत्वस्य फलमित्यर्थः । अन्यथा अनेकाच्त्वाभावादाम् न स्यादिति भावः । एवमत्रेऽपीति ॥
‘मूत्र प्रस्रवणे’ इत्यादावित्यर्थः । इत्यागर्वायाः । सूत्र वेष्टने । अनेकाच्त्वादपेक्षितत्वार्थमस्य
अदन्तत्वमिति न ततोऽस्य णिज्विकल्पः । ‘कत्र शैथिल्ये’ । कर्त इत्यपीति ॥
अदन्तत्वसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्प इति मत्वा आह । कर्तयति । कर्ततीति ॥ ‘प्राति-
पदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च’ चुरादिगणसूत्रमिदम् । इष्टवदिति ॥ सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः ।
तेन भुवमाचष्टे भावयतीत्यत्र ‘इष्टस्य यिद् च’ इति यिडागमो न भवति । तदाह । इष्टे यथेति ॥
अत्र धात्वर्थे इत्यनेन करणम् । आख्यातं दर्शनं वचनं श्रवणं इत्यादि गृह्यते । पुंवद्भा-
वेति ॥ अतिशयेन पट्टी पटिष्टेत्यत्र भस्याडे इति पुंवत्त्वम् । द्रष्टि इत्यत्र ‘र कृतो हलादे-
र्लघोः’ इति रभावः । अतिशयेन साधुस्साधिष्टः इत्यत्र टिलोपः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्टः
इत्यत्र ‘विन्मतोर्लुक्’ इति विनो लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्टः इत्यत्र मतुपो लुक् ।
अतिशयेन स्थूलः स्थविष्टः इत्यादौ ‘स्थूलदूरयुव’ इत्यादिना यणादिलोपः पूर्वस्य च गुणः ।
अतिशयेन प्रियः प्रेष्टः इत्यादौ प्रियस्थिरेत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्टः
इत्यत्र भत्वान्न कुत्वम् । एते इष्ट इव णावपि परतः स्युरित्यर्थः । पटयतीति ॥ पटुमाचष्टे
इत्याद्यर्थे णिच् । इष्टवत्त्वात् टेरिति टिलोप इति भावः । ननु उकारस्य टेल्लोपे सति अगलोपि-
त्वात् सन्वत्त्वन्न स्यादित्यत आह । परत्वाद्ब्रह्मै सत्यां टिलोपः इति ॥ ‘अचो
ञ्णिगति’ इति उकारस्य वृद्धौ कृतायां औकारस्य टेल्लोपः । अकृतायान्तु वृद्धौ उकारस्य टेल्लोपः ।
ततश्च “शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः” इति न्यायेन टिलोपः अनित्यः । वृद्धिस्तु
टिलोपे कृते सति नैव भवतीति साप्यनित्या । एवञ्च वृद्धिटिलोपयोरुभयोर्मध्ये परत्वात् उका-
रस्य वृद्धिः औकारः तस्यावादेशात्प्रागेव परत्वात् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च औकारस्य
टेल्लोप इत्यर्थः । एवञ्च अनगलोपित्वात् सन्वत्त्वमिति मत्वा आह । अपीपटदिति ॥ एतच्च
‘मुण्डमिश्र’ इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । स्थितमिति ॥ तथाच वृद्धेः प्रागुकारस्य
लोपे अगलोपित्वान्न सन्वत्त्वमित्यर्थः । भाष्ये उभयथा दर्शनाद्रूपद्वयमपि साध्विति बोध्यम् ।
शब्देन्दुशेखरे तु “वृद्धेः लोपो बलीयान्” इति ‘गौ चङि’ इति सूत्रभाष्यमेव प्रमाणम् । ‘मुण्डमिश्र’

अपपटत् । ‘तत्करोति तदाचष्टे’ (ग सू २०४) । पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः । लङर्थस्त्वविवक्षितः । ‘तेनातिक्रामति’ (ग सू २०५) । अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति । ‘धातुरूपं च’ (ग सू २०६) । णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । ‘तथा च वार्तिकम्—‘आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्’ (वा १७६६) इति । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह ‘कंसं हन्’ इ इति स्थिते ।

इति सूत्रभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति प्रपञ्चितम् । अत्र पुंवद्भावादिकमुदाह्रियते । एनीमाचष्टे एतयति । पुंवद्भावात् डीब्लकारयोर्निवृत्तिः । दृढमाचष्टे द्रढयति ‘र ऋतः’ इति रभावः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । विन्मतोरिति विनो लृक् । गोमन्तमाचष्टे गवयति । मनुपो लृक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिः । प्रियमाचष्टे प्राययति । स्थिरमाचष्टे स्थापयति, इत्यादिषु यणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशाः । अत्र वृद्धिर्भवत्येव । द्वयोरिति निर्देशेन अङ्गवृत्तपरिभाषया अनित्यत्वाश्रयणात् । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । सुबन्तात् विहितस्य विनो लृकि अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तङ्गत्वं भवतां भवति । तत्करोति तदाचष्टे । इदमपि चुरादिगणसूत्रम् । प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते । तत्करोति तदाचष्टे इति चार्थे प्रातिपदिकाणिच् स्यादित्यर्थः । आचारकिबिव प्रातिपदिकादेवेदम् । ननु ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । पूर्वस्यैव प्रपञ्च इति ॥ ननु करोति आचष्टे इति वर्तमाननिर्देशादकरोदित्याद्यर्थेषु न स्यादित्यत आह । करोत्याचष्टे इत्यादि ॥ लङर्थ इत्युपलक्षणं भूते भविष्यति द्वित्वे बहुत्वे च प्रत्ययो भवत्येव । तेनातिक्रामति । इदमपि गणसूत्रम् । ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे’ इत्यस्यैव प्रपञ्चः । वाचा अतिक्रामति वाचयति इत्यत्र कुत्वन्तु न शङ्क्यम् । असुबन्तादेव प्रातिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तेः । धातुरूपञ्चेति ॥ इदमपि गणसूत्रम् । णिच्प्रकृतिरिति प्रतिपद्यते इति चाध्याहृत्य व्याचष्टे । णिच्प्रकृतिर्धातुरूपम्प्रतिपद्यते इति ॥ ननु प्रातिपदिकात् धात्वर्थे णिच् भवति णिच्प्रकृतिर्धातुरूपञ्च प्रतिपद्यते इति प्रतीयमानार्थाश्रयणे भुक्तमाचष्टे भुक्तयतीति न स्यात् । भुक्तशब्दस्य भुजधातुरादेशः स्यादित्यत आह । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः इति ॥ किमनुक्तं समुचीयते इत्यत आह । तथाच वार्तिकमिति ॥ आख्यानात् कृत इति ॥ ‘हेतुमति च’ इति सूत्रे इदं वार्तिकं स्थितम् । आख्यानं वृत्तकथाप्रबन्धः । तद्वाचिनः कृदन्तात् कंसवधादिशब्दात् तदाचष्टे इत्यर्थे णिधि कृते णिच्प्रकृत्यवयवभूतस्य कृतः लृक् तस्यैव कृतः या प्रकृतिः हनादिधातुरूपा तस्याः प्रत्यापत्तिः आदेशादिविकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थानम्भवतीत्यर्थः । प्रकृतिवच्च कारकम् इत्यंशस्तु मूल एव व्याख्यास्यते । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीत्युदाहरणम् । हननं वधः ‘हनश्च वधः’ इति भावे हनधातोः अप्रत्ययः प्रकृतेः वधादेशश्च । कंसस्य वधः कंसवधः तदन्वाख्यानपरवाक्यसन्दर्भो विवक्षितः । तमाचष्टे इत्यर्थे णिच् । अप्रत्ययस्य कृतो लृक्प्रकृतिभूतस्य हनधातोर्वधादेशस्य च निवृत्तिः । तथाच फलितं दर्शयति । इह कंसं हन् इ इति स्थिते इति ॥

२५७४ । हनस्तोऽचिण्णलोः । (७-३-३२)

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति । नन्वत्ताङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाङ्गद्वित्वयोर्दोषः । किञ्च कुत्व-
तत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् 'प्रकृ-
तिवच्च' इति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमण्णचः
प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तभूतं द्वितीयान्तं यादृशं च
हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ हन इति षष्ठी । त इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । तदाह । हन्तेस्त-
कार इति ॥ अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यपरिभाषया सिद्धम् । ञिति णिति चेति ॥ 'अचो
ञिति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथाच हनो नकारस्य तत्वे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन
हस्य घकारे घातीति प्यन्तं फलितम् । ततो लटि घातयति इति रूपं स्थितम् । कृतो लुकि
समासनिवृत्तौ सुब्लुकोऽपि निवृत्तौ कंमिति च स्थितम् । 'आख्यानात् वृतः' इति वार्ति-
कस्थं प्रकृतिवच्च कारकमित्यंशं शोत्तरत्वेन योजयिष्यन् शङ्कामवतारयति । नन्विति ।
कंसविशिष्टस्येति ॥ कंसवधशब्दस्यैवेत्यर्थः । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः ।
ननु कंसवधशब्दस्य अङ्गत्वे का हानिरित्यत आह । ततश्चेति ॥ कंसवधशब्दस्याङ्गत्वात्
अङ्गद्वित्वयोर्विषये दोषः स्यात् । कंसशब्दात्पूर्वमङ्गमः स्यात् । कंस इत्यस्य द्विर्वचनं स्यात् ।
इष्यते तु कंसमजीघ्रतत् इत्येवं हनधातोरेवोभयमित्यर्थः । किञ्चेति ॥ कंसङ्घातयतीति
कुत्वतत्वे न स्यातामित्यर्थः । कुत इत्यत आह । धातोरिति ॥ धातोर्हन् इत्यादि तत्तत्स्व-
रूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये धातोर्विहितप्रत्यये कार्यविज्ञानमिति परिभाषयेत्यर्थः । तेन बार्ह-
स्पमिष्यत्र 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्त्वत्र भवतीति 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति सूत्रे भाष्यं
स्पष्टम् । तथाच प्रकृते कंसं घातयतीत्यत्र 'हो हन्तेः' इति कुत्वं 'हनस्तोऽचिण्णलोः'
इति तत्त्वञ्च न स्याताम् । अत्र णिचः प्रातिपदिकाद्विहितत्वेन धातोर्विहितत्वाभावादित्यर्थः ।
अत्र प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया कृतप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वेन कंसस्येति षष्ठी स्यादित्यप्याक्षेपो बोध्यः ।
तत्परिहारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । तामिमां शङ्कामर्धाङ्गीकारेण परिहरति । सत्यमिति ॥
कंसवधशब्दस्यैवाङ्गत्वमित्याद्यङ्गीक्रियते दोषापादनन्तु नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । प्रकृतिवच्चेतीति ॥
'आख्यानात् कृतः' इति वार्तिके प्रकृतिवच्चेति चकारः भिन्नक्रमः । प्रकृतिवदित्यनन्तरपठितः
चकारः कारकमित्यस्मादूर्ध्वं निवेशनीय इति भावः । तदेवाभिनीय दर्शयति । कारकञ्चेति ॥
चकारोऽयमनुक्तसङ्ग्रहार्थ इत्याह । चात्कार्यमिति ॥ समुचीयते इति शेषः । तथाच कार-
कङ्कार्यञ्च प्रकृतिवदिति फलितम् । अत्र प्रकृतिशब्देन हेतुमण्णचः प्रकृतिर्विबक्षिता । व्याख्या-
नात् । प्रकृताविव प्रकृतिवत् सप्तम्यन्ताद्वतिः । तदाह । प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णाविति ॥
प्रयुज्यमाने सतीति शेषः । कारकमित्यस्य विवरणन्द्वितीयान्तमिति । द्वितीयातृतीयादिकारक-
विभक्त्यन्तमित्यर्थः । हन्ति कंसं कृष्णः तं प्रेरयतीत्यर्थे कंसङ्घातयति । कंसमजीघ्रतदित्यादौ
हेतुमण्यन्ते प्रयुज्यमाने यत् द्वितीयादिकारकविभक्त्यन्तं यच्च कार्यकुत्वतत्त्वाङ्गद्वित्वादि
तत्सर्वं आख्यानात् कृत इत्यस्योदाहरणे कंसवधमाचष्टे कंसङ्घातयति कंसवधमाचष्ट कंसमजी-

कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् । ‘कर्तृकरणाद्धात्वर्थे’ । (ग सू २०७) । कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । अमिना हन्ति । असयति । वल्क १९१७ दर्शने । चित्र १९१८ चित्रीकरणे । ‘आलेख्यकरणे’ इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । ‘चित्र’ इत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रयति । अंस १९१९ समाघाते । वट १९२० विभाजने । लज १९२१ प्रकाशने । ‘वटि’ ‘लजि’ इत्येके । वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते ‘कथापयति’ ‘गणापयति’ इत्यादि । मिश्र १९२२ सम्पर्के । संग्राम १९२३ युद्धे । अयमनुदात्तेत् । अकारप्रश्लेषात् ।

घतदित्यादावपि भवतीति फलितम् । तत्र कारकमित्यनेन कंसात् षष्ठी निरस्ता । उदाहृतहेतुमण्यन्तस्थले कृद्योगाभावेन कर्मणि द्वितीयाया एव सत्त्वात् । कार्यमित्यनेन तु कुत्वतत्वे कंसस्य अङ्घ्रित्वनिरासश्चेति बोध्यम् । आख्यानशब्दश्च कथञ्चिद्वृत्तानुवादपरः, न तु भारतादिप्रसिद्धकंसवधादिकथापरः । तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । द्वितीयान्तमित्यत्र द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणम् । तेन पुष्ययोगमाचष्टे पुष्येण योजयतीति सिध्यतीति भाष्ये स्पष्टम् । ‘कर्तृकरणाद्धात्वर्थे’ इदमपि गणसूत्रम् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यस्यैव प्रपञ्चः । कर्तुः करणं कर्तृकरणं, न तु कर्ता च करणञ्च इति द्वन्द्वः । व्याख्यानात् । तदाह । कर्तुर्व्यापारार्थमिति ॥ अभिमतफलोत्पादनार्थमित्यर्थः । साधकतममिति यावत् । नन्वेवं सति करणाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । न तु चक्षुरादिमात्रमिति ॥ कर्तृग्रहणं विहाय करणादित्येवोक्तौ चक्षुरादीन्द्रियमेव सुप्रसिद्धत्वात् करणादिशब्देन गम्येत । अतः कर्तृग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु ‘साधकतमङ्करणम्’ इति शास्त्रप्रसिद्धकरणस्य ग्रहणौचित्यात् कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमेव । केचित्तु कर्तृकरणादिति द्वन्द्वमाश्रित्य देवदत्तेन वाचयति देवदत्तयतीति कर्तुर्दत्ताजहः । कदाचिद्दर्शने इति ॥ चित्रेत्यनुवर्तते । तदाह । चित्र इत्ययमिति ॥ कदाचिद्दर्शने इत्यस्य विवरणमद्भुतदर्शने इति । चित्र चित्रकरणे । कदाचिद्दर्शनयोरित्येव सुवचम् । वटि लजि इत्येके इति ॥ ननु कथादावनयोः पाठो व्यर्थः । इदितोरनयोः टकारान्तयोरदन्तत्वस्याप्रसक्तो फलाभावाच्चेत्यत आह । अदन्तेष्विति ॥ अदन्तेषु पाठबलात् वण्टलज्जेति कदाचिददन्तमप्यनयोर्विज्ञायते । अदन्तत्वस्य च फलाभावादतो लोपम्बाधित्वा ‘अचो ङिति’ इति वृद्धौ ‘अर्तिर्ही’ इति पुगित्यर्थः । फलितमाह । वण्टापयतीति ॥ शाकटायनस्त्विति ॥ ऋषिविशेषोऽयम् । ‘सङ्ग्राम युद्धे’ गणसूत्रमिदम् । युद्धवाचिसङ्ग्रामेति प्रातिपदिकं करोत्यर्थे णिचं लभते इत्यर्थः । ननु ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अनुदात्तेदिति ॥ एतदात्मनेपदार्थमिति भावः । ननु सङ्ग्रामशब्दस्य प्रातिपदिकस्य अकारान्तत्वात् कथमनुदात्तेत्वमित्यत आह । अकारप्रश्लेषादिति ॥ सङ्ग्रामशब्दादनुदात्तानुनासिकं पररूपेण प्रश्लिष्य निर्देशादिति भावः । असस-

अससङ्गामत । स्तोम १९२४ श्लाघायाम् । अतुस्तोमत् । छिद्र १९२५ कर्ण-
भेदने । 'करणभेदने' इत्यन्ये । 'कर्ण' इति धात्वन्तरमित्यन्ये । अन्ध
१९२६ दृष्ट्युपघाते । 'उपसंहारे' इत्यन्ये । आन्दधत् । दण्ड १९२७ दण्ड-
निपातने । अङ्क १९२८ पदे, लक्षणे च । आञ्चकत् । अङ्ग १९२९ च ।
आञ्जगत् । सुख १९३० दुःख १९३१ तत्क्रियायाम् । रस १९३२ आस्वा-
दनस्नेहनयोः । व्यय १९३३ वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । रूप १९३४ रूप-
क्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया । छेद १९३५ द्वैधीकरणे ।
अचिच्छेदत् । छद १९३६ अपवारणे इत्येके । छदयति । लाभ १९३७
प्रेरणे । व्रण १९३८ गात्रविचूर्णने । वर्ण १९३९ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ।
वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः ।
हरिं वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निर्दर्शनम्' । (ग सू २०८) । अद-
न्तधातुनिर्दर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः । तद्यथा । पर्ण १९४०
हरितभावे । अपपर्णत् । विष्क १९४१ दर्शने । क्षप १९४२ प्रेरणे । वस
१९४३ निवासे । तुत्थ १९४४ आवरणे । एवमान्दोलयति । प्रेङ्गोलयति ।
विडम्बयति । अवधीरयति इत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो 'बहुलम्' इत्याहुः ।
तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो 'बहुलम्'
इत्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि कचित्स्वार्थे णिच् । 'रामो राज्यमचीकरत्' इति
यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां
ङ्गामतेति ॥ लुङि चङि सङ्ग्रामशब्दस्य ण्यन्तस्य अङ्गत्वात् ततः प्रागङिति भावः । एतच्च
भृशादिसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । सुखदुःख तत्क्रियायाम् । सुखानुकूले
दुःखानुकूले च व्यापारे इत्यर्थः । सुखदुःखेति प्रातिपदिकाभ्यान्तत्करोतीत्यर्थे णिच्
स्यादिति यावत् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव आभ्यां णिजित्याहुः । 'बहुलमेत-
न्निर्दर्शनम्' गणसूत्रमिदम् । एतेषां कथादीनां अदन्तानान्निर्दर्शनं पाठ इत्यर्थः । तदाह ।
अदन्तेति ॥ बहुलग्रहणस्य फलमाह । बाहुलकादिति । अपपर्णदिति ॥ अग्लोपि-
त्वान्न सन्वत्त्वमिति भावः । 'क्षिप प्रेरणे' क्षिपयति । अग्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः ।
एवमग्रेऽपि । 'वस निवासे' अदन्तत्वान्नोपधावृद्धिः । आन्दोलयतीत्यादौ अदन्तत्वेन अग्लो-
पित्वान्नोपधाह्रस्वः । तदेवं 'बहुलमेतन्निर्दर्शनम्' इत्यस्य कथाद्यदन्तविषयत्वमुक्ता मतान्तरमाह ।
अन्ये त्विति ॥ भ्वादिः, अदादिः, जुहोत्यादिः, दिवादिः, स्वादिः, तुदादिः, रुधादिः, तनादिः,
कयादिः, चुरादिरिति दशगणी, तद्वहिर्भूता अपि सौत्राः जुप्रभृतयः लौकिकाः । प्रेङ्गोलादयः
वैदिकाः । 'तद्रक्षांसि रात्रिभिरसुभ्रन्' इत्यादौ सुभादयश्च सङ्गृहीता भवन्तीत्यर्थः । मतान्तरमाह ।
अपरे त्विति ॥ चुरादिभिन्ना उदाहृताः ये नव गणाः तेभ्योऽपि कचित् स्वार्थे णिच्

ग्रन्थे स्थिताः । 'णिङङ्गाञ्चिरसने' (ग सू २०९) । अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकाञ्चिरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यते । हस्तयते । पादयते । 'श्वेताश्वाश्चतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' (ग सू २१०) । श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते, णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे, तेनातिक्रामति, वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे अश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः । तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि । 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (ग सू २११) । णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु 'पुच्छभाण्ड—' (सू २६७६) इति णिङ्विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ।

इति तिङन्तचुगदिप्रकरणम् ।

बहुळग्रहणादस्माद्भ्यत इत्यर्थः । मतान्तरमाह । चुरादिभ्य एवेति ॥ वस्तुतस्तु भूवादिसूत्रे पाठेन धातुसंज्ञेति भाष्यप्रतीकमुपादाय स पाठो नोपलक्षणार्थः किन्तु इयत्ताप्रतिपादनार्थ इति कैयट आह । एवञ्च 'बहुळमेतन्निदर्शनम्' इति गणसूत्रमनार्थमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । 'णिङङ्गाञ्चिरसने' इति ॥ गणसूत्रम् । स्पष्टम् । ङिच्वाभित्यमात्मनेपदम् । श्वेताश्वाश्चतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ इदमपि गणसूत्रम् । श्वेताश्वादीनामिति ॥ श्वेताश्व अश्वतर गालोडित आह्वरक एषामित्यर्थः । अश्वाद्य इति ॥ श्वेताश्वशब्दे अश्वशब्दः, अश्वतरशब्दे तरशब्दः, गालोडितशब्दे इतशब्दः, आह्वरकशब्दे कशब्दश्च लुप्यन्ते इत्यर्थः । णिङ् चेति ॥ चकारलभ्यमिदम् । धात्वर्थे इति ॥ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यतस्तदनुवर्तते । निरसने इति निवृत्तमिति भावः । विमर्श इति ॥ विवेचनमित्यर्थः । केचित्त्विति ॥ श्वेताश्वेत्यादिसूत्रे णिचमेवानुवर्तयन्ति न तु णिङ्मित्यर्थः । णिच्णिङोः फलभेदं दर्शयति । तन्मते इति ॥ पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धमिति ॥ धातुपाठं रचयितुर्भीमसेनस्य वाक्यमिदमित्याहुः । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिचि सिद्धे 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' इति न कर्तव्यमित्यर्थः । ननु नित्यात्मनेपदार्थ 'पुच्छ भाण्ड' इति णिङ्विधिरावश्यक इत्यत आह । णिजन्तादेव बहुलवचनादिति ॥ बहुळमेतन्निदर्शनम्' इति बहुळग्रहणादित्यर्थः । ननु पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव णिजित्येव सिद्धे सिद्धशब्दो व्यर्थ इत्यत आह । सिद्धशब्द इति ॥ धातुपाठात्मकग्रन्थसमाप्तौ सिद्धशब्दप्रयोगो मङ्गलार्थ इत्यर्थः । पस्पशाह्निकभाष्ये हि सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति वार्तिकग्रन्थस्यादिमवार्तिकव्याख्यावसरे सिद्धशब्दोपादानं मङ्गलार्थमित्युक्तम् । मङ्गळादीनि मङ्गळमध्यानि मङ्गळान्तानि च शास्त्राणि ग्रन्थन्ते इति भूवादिसूत्रस्थभाष्याग्रन्थान्तेऽपि मङ्गळस्य कर्तव्यतासिद्धिः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविरचितायां बालमनोरमायां

चुरादिनिरूपणं समाप्तम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्तणिच्प्रकरणम् ॥

२५७५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च । (१-४-५५)

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

२५७६ । हेतुमति च । (३-१-२६)

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिच्श्च' (सू २५६४) इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयाम्बभूवे ।

अथ 'हेतुमति च' इति णिज्वाधि वक्ष्यन् हेतुसंज्ञां आह । तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता तच्छब्देन परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रवर्तयिता तत्प्रयोजकः । तदाह । कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञ इति ॥ चकारः पूर्वसूत्रोपात्तां कर्तृसंज्ञां समुच्चिनोति । तदाह । कर्तृसंज्ञश्चेति ॥ देवदत्तः पचति तं प्रेरयति यज्ञदत्तः इत्यत्र देवदत्तस्यैव पाकानुकूलव्यापारात्मकपचधात्वर्थः श्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात् प्रयोजकस्य तदभावादिह कर्तृसंज्ञाविधिः । प्रयोजकस्य प्रयोज्यकर्त्रा अन्यथा सिद्धत्वाद्धेतुत्वाप्राप्तौ हेतुसंज्ञाविधिः । हेतुमति च ॥ 'सत्यापपाश' इत्यतो णिजित्यनुवर्तते । हेतुः प्रयोजकः आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान् प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः तास्मिन् वाच्ये णिच् स्यादित्यर्थः । 'धातोरेकाचो हलादेः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । तदाह । प्रयोजकव्यापार इति ॥ प्रेषणादावित्यादिशब्देन अष्टोषणानुमत्युपदेशादीनां ग्रहणम् । तत्र भृत्यादेर्निष्ठस्य प्रवर्तना प्रेषणम् । आज्ञेत्यर्थः । समानस्याधिकस्य च सख्याचार्यादेः प्रवर्तना अष्टोषणा । अनुमतिः राजादेः सम्मतिः । ज्वरितस्य कषायपाने हितावबोधनेन प्रवर्तना उपदेशः । हननाद्गीत्या पलायमानस्य निरोधाच्चरणमपि प्रयोजकव्यापारः । प्रयोजकनिष्ठप्रवर्तनायां णिजिति फलितम् । एते तु विशेषाः प्रकरणादि न अवगम्यन्ते । कुलालो घटङ्करोतीत्यत्र तु न णिच् । प्रयोज्यप्रयोजकोभयसमभिव्याहार एव तत्प्रवृत्तेः इत्यन्यत्र विस्तरः । भवन्तमिति ॥ देवदत्तो यज्वा भवति । तम्प्रेरयति याजक इत्याद्यर्थे भूधात्वर्थस्य भवनस्य मुख्यकर्ता यज्वा तस्य यज्वभवने प्रवर्तयिता याजकादिः प्रयोजकः तान्निष्ठायां प्रेरणायां भूधातोर्णिच् वृद्धावादेशौ । भावीति णिजन्तम् । तस्माद्भवनानुकूलव्यापारार्थकात् लटि भावयतीति रूपम् । भवन्तम्प्रेरयतीति फलितोऽर्थः । भावयाम्बभूवे इति ॥ कर्तृगामिति क्रियाफले णिजन्तस्यात्मनेपदित्वात् अनुप्रयुज्यमाना-

२५७७ । ओः पुयण्यपरे । (७-४-८०)

सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयणजकारेष्ववर्ण-
परेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरी-
रवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

२५७८ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां

वा । (७-४-८१)

एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्सन्ववर्णपरे धात्वक्षरे परे । असि-
स्रवत्-असुस्रवत् । 'नाग्लोपि-' (सू २५७२) इति ह्रस्वनिषेधः । अशशा-
सत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे । अचचकासत् । 'अग्लोपि'

दप्यात्मनेपदमिति भावः । ओः युयण् ॥ उ इत्यस्य ओरिति षष्ठी । पुयण्जि इति छेदः ।
पुश्च यण् च जि चेति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । अः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । 'सन्वतः'
इत्यस्मात्सनीत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येति भ्रुवामिदित्य-
स्मादिति चानुवर्तते । तदाह । सनि परे इत्यादिना । अबीभवदिति ॥ भू इ अत्
इति स्थिते द्वित्वे कार्ये णौ अच आदेशस्य निषेधाद्ब्रुवादेशाभ्याम्प्रागेव भू इत्यस्य द्वित्वे
उत्तरखण्डस्य ब्रुवावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्वतः' इत्यस्याप्र-
वृत्त्या सन्वत्त्वादानेन इत्त्वे दीर्घः इति भावः । अपीपवदिति ॥ पूङ्धातोः रूपम् । मूङित्य-
स्माद्भातोरमीमवदिति रूपमित्यर्थः । अयीयवदिति ॥ युधातोरूपम् । अरीरवदिति ॥
रुधातोः रूपम् । अलीलवदिति ॥ लृङ्धातोः रूपम् । अजीजवदिति ॥ जुस्तौढो
धातुः । जुचङ्भ्येत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं ब्रुवावादेशयोः कृतयोः उपधाह्रस्वे
तस्य स्थानिवत्त्वेन लघुपरत्वाभावात् सन्वत्त्वाप्रसक्त्या कथमिहाभ्यासोवर्णस्य इत्त्वमिति चेन्न ।
आरम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेरित्यलम् । स्रवति शृणोति ॥ अपरं इत्यनुवर्तते ।
न तु पूयण्जि इति । पवर्गजकारयोरसम्भवात् । स्रवत्यादौ यणस्सत्वेऽप्यव्यभिचारात् ।
तदाह । अवर्णपरे धात्वक्षरे इति ॥ अक्षरशब्दोऽवर्णपरः । असिस्रवत्-असुस्रव-
दिति ॥ द्विह्रस्ववधानेन लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्त्वमिति भावः । अशिश्रवत् । अशुश्रवत् ।
अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत्-अचुच्यवत् ।
अथ शासुधातोरशशासदित्यत्राह । नाग्लोपीति ॥ अडुढौकदिति ॥ ढौकृ गतावि-
त्यस्य ऋदित्वादिति भावः । अचीचकासदिति ॥ चकास दीर्घः । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः ।
चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षे सन्वत्त्वं अभ्यासदीर्घश्चेति भावः ।
मतान्तरे चिति ॥ अङ्गं यत्र द्विरुच्यते इति मते चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्य
अभ्यासः इति मते चेत्यर्थः । अग्लोपीतीति ॥ अग्लोपिन उपधाह्रस्वनिषेधे मा
भवानूनदिति उदाहृतम् । अतितिरायदित्युदाहरणान्तरं सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते इत्यर्थः ।

इति सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताणिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवाद-
त्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । ‘णौ चङि—’ (सू २३१४) इति
ह्रस्वः । ‘दीर्घो लघोः’ (सू २३१८) । न चाग्लोपित्वात् द्वयोरप्यसम्भवः ।
ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ।

२५७९ । णौ च संश्रङ्गोः । (६-१-३१)

सन्परे चङ्परे च णौ श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । ‘सम्प्रसारणं
तदाश्रयञ्च कार्यं बलवत्’ (प १२९) इति वचनात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् ।
अशुशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्नयत् ।

ननु ‘चुर स्तेये’ इत्यस्मात्स्वार्थे णिचि उपधागुणे चोरि इति रूपम् । तस्माद्हेतुमणौ प्रथमस्य गेलोपे
सति चोरि इत्येव हेतुमण्यन्तम् । तस्माच्छ्रुतिरिति शेषि गुणे अयादेशे चोरयतीत्येव रूपमिष्यते ।
तन्नोपपद्यते । हेतुमणौ परे प्रथमस्य गेलोपं बाधित्वा परत्वाद्वद्वौ आयादेशे चोराय् इत्यस्माच्छ्रुति
चोराययतीत्यापत्तेरित्यत आह । ण्यन्ताणिजिति ॥ ण्यन्ताणिचि वृद्धिर्बाधित्वा णिलोप-
इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह । पूर्वविप्रतिषेधादिति ॥ “ ण्यल्लोपावियङ्गुणगुणवृद्धिर्दीर्घ-
भ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन ” इति वार्तिकेनेति भावः । अपवादत्वाद्देति ॥ ‘कमु कान्तौ’ इति धातौ
द्विधा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । अथ ण्यन्ताणौ प्रथमस्य गेलोपे चोरि इत्यस्माल्लुङि चङि
अचोर् इ अ त् इति स्थिते प्रक्रियान्दर्शयति । णौ चङीति ॥ ह्रस्वः इति ॥ ततः
हेतुमण्येतेषु चुर इत्यस्य द्वित्वे सन्वद्भावविषयत्वादाह । दीर्घो लघोरिति ॥ तथाच
अचूचुरदिति सिद्धम् । ननु उपधाह्रस्वः अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयमपि चङ्परे णौ विहितम् ।
तदुभयमप्यत्र प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रथमणिचमादाय न सम्भवति । तस्य द्वितीयणिच्चा व्यव-
हितत्वेन चङ्परकत्वाभावात् । नापि द्वितीयणिचमादाय तदुभयसम्भवः । द्वितीयणिच्प्रकृतेः
प्रथमण्यन्तस्य णिलोपमादाय अग्लोपित्वादित्याशङ्क्य परिहरति । न चेति ॥ अग्लोपित्वात्
द्वयोरपि उपधाह्रस्वाभ्यासदीर्घयोरसम्भवो न शङ्क्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । ण्याकृति-
निर्देशादिति ॥ चङ्परे णावित्यत्र णावित्यस्य चङ्परकणित्वजात्याश्रयैकानेकणिज्यक्तिपर-
कत्वं विवक्षितम् । तथाच णिद्वयस्य चङ्परकत्वाभावेऽपि णित्वस्य चङ्परकत्वमस्तीति
ह्रस्वदीर्घयोरस्ति प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र जातिनिर्देशः अयुक्त इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।
‘दु ओ श्चि गतिवृद्ध्याः’ । अस्माद्हेतुमणौ वृद्ध्यायादेशयोः श्रायीत्यस्मात् लडादौ श्राययतीति
रूपम् । लुङि चङि आशि इ अ त् इति स्थिते विशेषमाह । णौ च संश्रङ्गोः ॥ ‘विभाषा
श्वेः’ इति सूत्रमनुवर्तते । ‘ष्यङ्सम्प्रसारणम्’ इत्यतस्सम्प्रसारणमिति च । तदाह । सन्पर
इत्यादिना ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणात्पूर्वं वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोः पश्चात् सम्प्रसारणे
पूर्वरूपे अशुशवदिति स्यात्, अशुशवदिति न स्यात्, इत्यत आह । सम्प्रसारणन्तदाश्र-
यञ्च कार्यं बलवदिति ॥ इदं वचनं ‘लिट्यभ्यासस्य’ इति सूत्रभाष्ये स्थितम् ।

२५८० । स्तम्भुसिवुसहां चडि । (८-३-११६)

‘उपसर्गनिमित्तः एषां सस्य षो न स्याच्चडि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव । ओणेर्ऋदित्करणास्त्रिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । ‘नन्द्राः—’ (सू २४४६) इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । ‘उब्ज आर्जवे’ । उपदेशे दकारोपधोऽयम् ।

एवञ्च अथि इ अत् इत्यत्र वृद्ध्यादादेशाभ्यां प्रागेव वकारस्य सम्प्रसारणमुकार इति फलितम् । **पूर्वरूपमिति ॥** ततश्च शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य णिच्माश्रित्य वृद्ध्यावादेशयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वविषयत्वादभ्यासदीर्घे फलितमाह । **अशूशवदिति ॥** सम्प्रसारणभावपक्षे अशिश्चयदित्यत्र अभ्यासदीर्घमाशङ्क्य आह । **अलघुत्वादिति ॥** संयोगपरकत्वादिति भावः । अवपूर्वात्स्तम्भेर्ण्यन्तादवष्टम्भयतीत्यादि । ‘अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः’ इति षत्वम् । चडि अवातस्तम्भदित्यत्र षत्वे प्राप्ते । **स्तम्भुसिवु ॥** ‘उपसर्गनिमित्तस्य प्रतिषेधः’ इति वार्तिकम् । नरपरसपीत्यतो नेत्यनुवर्तते । ‘सहेस्साडस्सः’ इत्यतो स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मूर्धन्यः इत्यधिकृतम् । तदाह । **उपसर्गनिमित्त इत्यादि ॥** स्तम्भुस्सौत्रो धातुः । ‘षिवु तन्तुसन्ताने’ ‘षह मर्षणे’ पर्यसीषिवत्, न्यसीषहत्, इति । ‘परिनिविभ्यस्सेव’ इत्युपसर्गनिमित्तं षत्वन्न । अभ्यासनिमित्तन्तु षत्वं भवत्येव । **आटिटत् । आशिशत् इति ।** आट् इ अ त् आश् इ अ त् इति स्थिते ‘गौ चडि’ इत्युपधाह्रस्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् ‘चडि’ इति द्वित्वमाशङ्क्य आह । **बहिरङ्गोऽपीति ॥** उपधाह्रस्वः चङ्परण्यपेक्षत्वात् बहिरङ्गः । द्वित्वन्तु चङ्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । अथापि द्वित्वात् प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **ओणेरिति ॥** ‘ओण् अपनयने’ इति धातोः ऋदित्करणं औणिणदित्यत्र ‘नागलोपि’ इति उपधाह्रस्वप्रतिषेधार्थम् । यदि तु उपधाह्रस्वात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वं स्यात् तदा ओण् इ अ त् इत्यत्र ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति णि इत्यस्य णिचा सह द्वित्वे सति पश्चादोकारस्य चङ्परि गौ उपधात्वाभावादेव ह्रस्वस्याप्रसक्तत्वात् ऋदित्करणं व्यर्थं स्यात् । द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यभ्युपगमे तु ओण् इ अ त् इत्यस्यामवस्थायाम्प्राप्तस्य निषेधार्थमृदित्करणमर्थवत् । अतः बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रागेवेति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु आटिटत् आशिशत् इत्यत्र द्वित्वप्रवृत्त्यनन्तरमुपधाह्रस्वस्याभावेऽपि ‘आदश्च’ इति वृद्धौ आटिटत् आशिशत् इति सिद्ध्यत्येवेति किमनेन ज्ञापनेनेत्यत आह । **मा भवानिदिधदिति ॥** एध् इ अ त् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तौ धि इत्यस्य द्वित्वे पश्चादोकारस्य ह्रस्वो न स्यात् । द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्वे तु इध् इ अ त् इति स्थिते धि इत्यस्य द्वित्वे माङ्योगादाडभावे इदिधदिति इष्टं सिद्ध्यतीत्यर्थः । ननु मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र प्र इदिधदिति स्थिते कृतेऽपि ह्रस्वे एकदेशविकृतन्यायेन एधधातुत्वात् ‘एत्येधत्तूड्सु’ इति वृद्धिः स्यादित्यत आह । **एजादावेधतां विति ॥** अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्थोरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । **औन्दिददिति ॥** उन्द् इ अ त् इति स्थिते दि

‘भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः’ (२८७७) इति सूत्रे निपातनादस्य बः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये ‘नन्द्राः—’ (सू २४४६) इति निषेधाब्जिशब्द-स्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते । न तु ततः प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जि-जत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्रयत् ।

२५८१ । रभेरशब्दिलटोः । (७-१-६३)

रभेर्नुमस्यादचि न तु शब्दिलटोः ।

२५८२ । लभेश्च । (७-१-६४)

अररम्भत् । अललम्भत् । ‘हेरचङि’ (सू २५३१) इति सूत्रे ‘अच-ङि’ इत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । ‘अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम्’ (सू २५६६) । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ।

इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । आङ्ङिडदिति ॥ अङ्ङातुर्दोषधः । घृत्वसम्पन्नो डकारः । अङ्ङि इ अ त् इति स्थिते दन्तुत्वस्यासिद्धत्वेन दकारात्परस्य ङि इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । आर्चिच-दिति ॥ अर्च् इ अ त् इति स्थिते रेफात् परस्य चि इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । उब्ज आर्जवे इति ॥ ननु चङि ङि इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे औब्जिजदिति रूपं स्यात् । औब्जिजदित्येव तु इष्यते । तत्राह । उपदेशे दकारोपधोऽयमिति ॥ ततश्च ‘नन्द्राः’ इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् जि इत्यस्यैव द्वित्वमिति भावः । तर्हि दकारः कुतो न श्रूयते इत्यत आह । भुजन्युब्जाविति ॥ ननु द्वित्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् दकारस्य बकारादेशे सति ‘नन्द्राः’ इति निषेधस्य कथमिह प्रवृत्तिरित्यत आह । स चेति ॥ ननु ङु गतौ द्रावयति । चङि ङु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः उपधादूस्वे ‘स्रवाति-शृणाति’ इत्यभ्यासस्य इत्त्वे अदिद्रवदिति इष्यते । तन्नोपपद्यते । ‘नन्द्राः’ इति दकारस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह । अजादेरित्येवेति ॥ ‘नन्द्राः’ इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । आदिभूतादच इति व्याख्यातं प्राक् । ततश्च आदिभूतादचः पराः नदराः द्विर्न भवन्तीति फलितम् । नेहेति ॥ प्रकृते आदिभूतादचः परत्वाभावान्न दकारद्वित्वनिषेध इत्यर्थः । अदिद्र-पदिति पाठे द्राधातोर्णिचि पुकि द्रापि इत्यस्माद्रूपम् । ननु लावस्थायामङिति पक्षे अचः परत्व-मस्येवेति चेन्न । ‘नन्द्राः’ इत्यत्र ‘लिटि धातोः’ इत्यतो धातोरित्यनुवर्त्य धातुसंज्ञाकालिकादादेरचः परा नदराः द्विर्नोति व्याख्यानादित्याहुः । रभेरशब्दिलटोः ॥ ‘इदितो नुमधातोः’ इत्यतो नुमिति ‘रधिजभोरचि’ इत्यतः अचीति चानुवर्तते । तदाह । रभेर्नुमित्यादि । लभेश्च ॥ लभेरपि नुम् स्यात् अचि, ननु शब्दिलटोरित्यर्थस्य स्पष्टत्वादनुक्तिः । अररम्भदिति ॥ नुमि कृते संयोगपरत्वे अकारस्य लघुत्वाभावान्नसन्त्वत्वमिति भावः । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ इत्यस्माच्चङि अजीहयदित्यत्र ‘हेरचङि’ इति हकारस्य कुत्वनेत्याह । हेरचङीति ॥ ‘अत् स्मृदृत्वर’ इति सूत्रं चुरादौ ‘प्रथ प्रख्याने’ इति धातौ व्याख्यातम् । असस्मरदिति ॥ अत्र ‘सन्त्यतः’

२५८३ विभाषा वेष्टिचेष्टयोः । (७-४-९६)

अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत्-अविवेष्टत् । अच-
चेष्टत् अचिचेष्टत् । ‘भ्राजभास—’ (२५६५) इत्यादिना वोपधाह्रस्वः ।
अबिभ्रजत्-अबभ्राजत् । ‘काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्’ (वा ४६१३) ।
ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठः काण्यादयः षड्भाष्ये उक्ताः । ह्यायिवाणिलोटि-
लोपयश्चत्वारोऽधिकाः न्यासे । ‘चाणिलोटी’ इत्यप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश ।
अचीकणत्-अचकाणत् ।

२५८४ । स्वापेश्चाङि । (६-१-१८)

ण्यन्तस्य स्वपेश्चाङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ।

इतीत्त्वे प्राप्ते अत्त्वम् । अत एव ज्ञापकादनेकहल्यवधानेऽपि लघुपरत्वमित्युक्तं प्राक् ।
संयोगपरत्वेन लघुत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः । अददरदिति ॥ दृ विदारणे इत्यस्य रूपम् ।
अत्रापि ‘सन्यतः’ इत्यस्यापवादः अत्त्वम् । ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घमाशङ्क्य आह । तपरत्वसा-
मर्थ्यादिति ॥ अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमम्रदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् । विभाषा
वेष्टिचेष्टयोः ॥ ‘अत्र लोपः’ इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ‘अत् स्मृदृत्वर’ इत्यतः अदिति
‘सन्वल्लघुनि’ इत्यतः चङ्परे इति । चङ् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः णावित्यार्थिकम् । तदाह ।
अभ्यासस्यात्त्वमिति ॥ अबिभ्रजदिति ॥ उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वादभ्या-
सस्य इत्वम् । ‘दीर्घो लघोः’ इति तु न । संयोगपरत्वादलघुत्वात् । काण्यादीनां वेति ॥ ‘णौ
चङ्युपधायाः’ इति ह्रस्व इति शेषः । ण्यन्ताः कणरणेति ॥ ‘कण निमीलने, रण शब्दे,
भण शब्दे, श्रण दाने, लुप छेदने, हेठ विबाधायाम्’ इति षट्धातवो ण्यन्ताः काण्यादयो भाष्ये
पठिता इत्यर्थः । ह्यायीति ॥ ‘ह्रिञ् स्पर्धायां शब्दे च’ आत्वे पुकि च निर्देशः । ‘वण शब्दे’
दन्योऽष्टादिः ‘लुठ प्रतीघाते’ टवर्गद्वितीयोपधः । ‘लप व्यक्तायां वाचि’ इति चत्वारो ण्यन्ताः
भाष्योक्तेभ्योऽधिकाः न्यासग्रन्थे पठिता इत्यर्थः । चाणिलोटी इति ॥ ‘चण दाने’ तालव्यादिः ।
‘लुठ स्तेये’ टवर्गप्रथमान्तः भ्वादिः । चुरादौ भाष्यार्थकोऽपि । एतावपि ण्यन्तौ द्वौ भाष्यन्यास-
ग्रन्थाभ्यामन्यत्र क्वचित् ग्रन्थे पठितौ इत्यर्थः । इत्थं द्वादशेति ॥ अनेन मतभेदेन काण्या-
दयो द्वादशेत्यर्थः । अचीकणदिति ॥ उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वदीर्घौ च ।
अचकाणदिति ॥ उपधाह्रस्वाभावपक्षे रूपम् । अरीरणत्-अरराणत् । अबीभणत्-अबभा-
णत् । अशिभ्रणत्-अशभ्रणत् । अल्ललुपत्-अल्ललोपत् । अजीहिठत्-अजिहेठत् । अजिह्वपत्-
अजह्वापत् । अवीवणत्-अववाणत् । अल्ललुठत्-अल्ललोठत् । अल्ललुपत्-अल्ललोपत् । अचीच-
णत्-अचचाणत् । अल्ललुटत्-अल्ललोटत् । स्वापेश्चाङि । सम्प्रसारणमिति ॥ ष्यङस्स-
म्प्रसारणमित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । असूषुपदिति ॥ “सम्प्रसारणन्तदाश्रयश्च कार्यं बलवत्”

२५८५ । शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । (७-३-३७)

णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । छाययति । साययति । ह्याययति । व्याययति ।

२५८६ । ह्रः सम्प्रसारणम् । (६-१-३२)

सन्परे चङ्परे च णौ ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् । अजूहवत्-अजुहावत्

२५८७ । लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । (७-४-४)

पिबतेरुपधायाः लोपः स्यात् अभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । ‘अर्तिह्री-’ (सू २५७०) इति पुक् । अर्पयति । ह्येपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्लोपयति । क्षमापयति । स्थापयति ।

इति वचनात्कृते सम्प्रसारणे द्वित्वं पूर्वरूपं सन्वत्त्वदीर्घां षत्वमिति भावः । शाच्छासा ॥ ‘शो तनूकरणे, छो छेदने, षो अन्तर्कर्मणि, हेज् स्पर्धायां शब्दे च, व्येज् संवरणे’ एषाङ्कृतावनिर्देशः ‘वेज् तन्तुसन्ताने’ ‘पा पाने’ भ्वादिः । एषान्द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । णौ परे इति शेषपूरणम् । आदन्तलक्षणयुकोऽपवादः । युकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थः कित्वादन्तागमः । अत्र “लुग्विकरणां लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्” इति वचनात् ‘पा रक्षणे’ इति न गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदमेव वक्ष्यति । शाययतीति ॥ लुङि अशीशयत् । छाययतीति ॥ अचिच्छयत् । साययतीति ॥ असीषयत् । ह्याययतीति ॥ लुङि तु विशेषो वक्ष्यते । व्याययतीति ॥ अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति । लुङि तु विशेषो वक्ष्यते । ह्रः सम्प्रसारणम् ॥ हेजः कृतात्त्वस्य ह्र इति षष्ठी । ‘णौ च संश्रद्धोः’ इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य आह । सन्पर इत्यादि । अजूहवदिति ॥ ह्र इ अ त् इति स्थिते “सम्प्रसारणन्तदाश्रयश्च कार्यम्बलवत्” इति वचनात् कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च हु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वदीर्घाविति भावः । अत्र कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च ह्यारूपाभावान्न युक् । पाधातोर्णौ युगागमे पायि इत्यस्माल्लुङि चङि द्वित्वादौ अपीप्य् अ त् इति स्थिते । लोपः पिबतेः । चङ्परे णाविति ॥ ‘णौ चङ्युपधायाः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अपीप्यदिति ॥ “नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः” इत्यस्य अनभ्यासविकार इति निषेधादभ्यासान्त्यस्य ईत्त्वम् । इह उपधालोपे कृते अगलोपित्वाद्दलघूपधत्वाच्च सन्वत्त्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्त्वविधिः । अर्तिह्री इति । पुगिति ॥ क्रमेणोदाह्रियत इति शेषः । अर्पयतीति ॥ ऋधातोरुदाहरणम् । वृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वात् पुक् गुणः । ह्येपयतीति ॥ ‘ह्री लज्जायाम्’ इत्यस्य रूपम् । व्लेपयतीति ॥ व्ली विशरणे इत्यस्य रूपम् । रेपयतीति ॥ री क्षये इत्यस्योदाहरणम् । ‘क्नूयी शब्दे’ इत्यस्य क्लोपयतीत्युदाहरिष्यन्नाह । यलोपः इति ॥ क्नूयीधातोर्णौ पुकि ‘लोपो व्योः’ इति यलोप इत्यर्थः । ततः क्नूप् इ इति स्थिते अलघूपधत्वेऽपि पुगन्तत्वाद्गुणः । क्षमापयतीति ॥ ‘क्षमायी विधूनने’ अस्माण्यौ पुकि यलोपः । आदन्तस्योदाहरति । स्थाप-

२५८८ । तिष्ठतेरित् । (७-४-५)

उपधायाः इदादेशः स्याच्चङ्परि णौ । अतिष्ठिपत् ।

२५८९ । जिघ्रतेर्वा । (७-४-६)

अजिघ्रिपत्-अजिघ्रपत् । 'उर्कृत्' (सू २५६७) । अचीकृतत्-अचि-
कीर्तत् । अवीवृतत्-अववर्तत् । अमीमृजत्-अममार्जत् । 'पातेणौ लुग्वक्त-
व्यः' (वा ४५२०) । पुकोऽपवादः । पालयति ।

२५९० । वो विधूनने जुक् । (७-३-३८)

वातेर्जुक्स्याणौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । 'कम्पे' किम् । केशान्वाप-
यति । 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९) ।

यतीति ॥ लुङि चङि अतिष्ठप् अ त् इति स्थिते । तिष्ठतेरित् ॥ 'णौ चङ्युपधायाः' इत्यनु-
वर्तते । तदाह । उपधायाः इति । जिघ्रतेर्वा ॥ घ्राधारुपधाया इद्वा स्याच्चङ्परि णावित्यर्थः ।
अजिघ्रप् अ त् इति स्थिते उपधाया इत्त्वविकल्पः । उर् ऋदिति ॥ धातोरुपधायाः
ऋकारस्य ऋद्वा चङ्परि णाविति व्याख्यातञ्चुरादौ । अचीकृतदिति ॥ कृत् इ अ त् इति
स्थिते ऋत्वपक्षे कृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे सन्वत्त्वात् इत्त्वे तस्य
दीर्घे रूपम् । अचिकीर्तदिति ॥ कृत् इ अ त् इति स्थिते 'उर् ऋत्' इत्युपधा ऋत्त्वाभाव-
पक्षे उपधायाश्चेति इत्त्वे रपरत्वे कर्त्तृ इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उपधायाश्चेति दीर्घे रूपम् ।
अवीवृतदिति ॥ 'वृत् वर्तने' । णिचि लघूपधगुणं बाधित्वा उर् ऋत् । चङि कृत् इत्यस्य
द्वित्वे उरदत्त्वे सन्वत्त्वात् इत्त्वं दीर्घश्चेति भावः । अववर्तदिति ॥ ऋत्त्वाभावपक्षे वृत्
इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे उत्तरखण्डस्य लघूपधगुणे रूपम् । लघुपरक्त्वाभावान्न सन्वत्त्व-
दीर्घौ । अमीमृजदिति ॥ उपधाया ऋत्वपक्षे रूपम् । अममार्जदिति ॥ उपधाया
ऋत्त्वाभावपक्षे द्वित्वे उरदत्त्वे उत्तरखण्डे 'मृजेर्द्विः' इति वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । लघुपरत्वा-
भावान्न सन्वत्त्वम् । 'पातेणौ लुक्' इति लुगागम इत्यर्थः । पुकोऽपवादः इति ॥ आदन्त-
लक्षणपुकोऽपवाद इत्यर्थः । यद्यपि 'पाल रक्षणे' इति धातोरेव सिद्धम्, तथापि पुको निवृत्तिः
फलम् । वो विधूनने ॥ 'ओ वै शोषणे' इति धातोः कृतात्त्वस्य वः इति षष्ठ्यन्तम्
'अर्तिह्री' इत्यतः णावित्यनुवर्तते । तदाह । वातेरित्यादि ॥ पुकोऽपवादो जुक् ।
केशान्वापयतीति ॥ सुगन्धीकरोतीत्यर्थः । अत्र वैधातोः पुगेव । वाधातोस्त्वह न
ग्रहणम् । लुग्विकरणत्वात् । केचित्तु वातेरेवात्र ग्रहणम्, नतु वेजः । नापि वै इत्यस्य
लाक्षणिकत्वात् सानुबन्धकत्वाच्चेत्याहुः । आत्त्वविधायकसूत्रं स्मारयति । विभाषा लीयते-
रिति ॥ लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये लुङि च इति व्याख्यातं प्राक् श्यन्विकरणे ।
तत्र लीयतेः इति यका निर्देशः, नतु श्यना । तेन 'ली श्लेषणे' इति श्राविकरणस्य 'लीङ् श्लेषणे'

२५९१ । लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने । (७-३-३९)

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो गौ स्नेहद्रवे । विलीनयति—विलाययति । विलाययति—विलापयति वा घृतम् । ‘ली’ ‘ई’ इति ईकारप्र-
श्लेषादात्त्वपक्षे नुप्र । ‘स्नेहद्रवे’ किम् । लोहं विलापयति । ‘प्रलम्भनाभि-
भवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम्’ (वा ३४८३) ।

२५९२ । लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च । (१-३-७०)

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रल-
म्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकांमुल्लाप-
यते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः ।

२५९३ । बिभेतेर्हेतुभये । (६-१-५६)

बिभेतेरेव आत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ।

२५९४ । भीस्म्योर्हेतुभये । (१-६-३८)

इति श्यन्विकरणस्य च ग्रहणमिति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । लीलोः ॥ ली ला इत्यनयोः
षष्ठीद्विवचनम् । णाविति ॥ ‘अतिंद्नी’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्नेहस्य तैलस्य
निपातनं द्रावणं स्नेहनिपातनम् । तदाह । स्नेहद्रवे इति ॥ आत्वाभावपक्षे आह । विली-
नयतीति ॥ लीलीङोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम् । द्रवीकरोतीत्यर्थः । लीलीङोरात्त्वनुगभाव-
पक्षे आह । विलाययतीति ॥ लाधातोर्लुगागमे आह । विलाययतीति ॥ अत्र लाते-
रादादिकस्य कृतात्त्वलीयतेश्च ग्रहणम् । व्याख्यानात् । विलापयतीति ॥ लुगागमाभावे
रूपम् । ननु कृतात्त्वस्य लीधातोरेपि एकदेशविकृतन्यायेन लीत्वान्नुक् स्यादित्यत आह ।
ली ई इति । लोहं विलापयतीति ॥ नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे पुक् । आत्वाभावे तु
वृद्धायादेशाविति भावः । प्रलम्भनाभिभवति ॥ प्रलम्भनं वञ्चना । अभिभवः तिरस्कारः ।
पूजा प्रसिद्धा । एष्वर्थेषु लीलीङोः एजिवषये नित्यमात्वं वक्तव्यमित्यर्थः । लियः सम्मानन ॥
लियः इति लीलीङोर्ग्रहणम् । ‘अनुदात्तङितः’ इत्यतः आत्मनेपदमिति ‘णेरणौ’ इत्यतो णेरिति
चानुवर्तते । ‘णिचश्च’ इति सिद्धे अकर्तृभिप्रायार्थमिदम् । सम्माननम्पूजालाभः । शालिनीकरणम्
अभिभवः । चकारात् ‘गृध्रिवञ्चयोः’ इति पूर्वसूत्रात्प्रलम्भनग्रहणं समुचीयते । तदाह । लीङ्-
लियोरेत्यादिना । बिभेतेर्हेतुभये ॥ ‘आदेच उपदेशे’ इत्यतः एच इति आदिति
चानुवर्तते । ‘विभाषा लीयतेः’ इत्यतो विभाषेति, ‘चिस्फुरोः’ इत्यतो णाविति च । हेतुभयम्प्रयो-
जकाद्भयम् । तदाह । बिभेतेरेव इत्यादिना । भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ‘अनुदात्तङितः’

आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भ्यस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं
धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ।

२५९५ । भियो हेतुभये षुक् । (७-३-४०)

‘भी’ ‘ई’ इति ईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक्स्याणौ
हेतुभये । भीषयते ।

२५९६ । नित्यं स्मयतेः । (६-१-५७)

स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याणौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते ।
हेतोश्चेद्भ्यस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनं भापयति । विस्माययति । कथं तर्हि
‘विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्तौ’ इति । ‘मनुष्यवाचा’ इति करणादेव हि तत्र

इत्यतः आत्मनेपदमिति ‘णेरणौ’ इत्यतो णेरिति चानुवर्तते । हेतुः प्रयोजकः । तदाह ।
आभ्यां ण्यन्ताभ्यामित्यादि ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । ननु हेतोश्चेत् भयस्मयावि-
त्यनुपपन्नम् । सूत्रे स्मयग्रहणाभावादित्यत आह । सूत्रे भयेति ॥ सूत्रे भयग्रहणं स्मि-
द्धात्वर्थस्य स्मयस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः । मुण्डो भापयते इति ॥ अत्र आत्वं पुक्
आत्मनेपदश्च । भिय आत्वाभावपक्षे विशेषमाह । भियो हेतुभये षुक् ॥ भी ई इति
द्वयोस्सर्वणदीर्घे भीशब्दात् षष्ठीति भावः । इदञ्च स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ईका-
रप्रश्लेषलब्धमाह । ईकारान्तस्येति ॥ तेन आत्वपक्षे न षुगिति फलितम् । णा-
विति ॥ ‘अर्तिद्वी’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यं स्मयतेः ॥ ‘आदेच
उपदेशे’ इत्यतः एच इति, आदिति, चानुवर्तते । ‘चिस्फुरोः’ इत्यतो णाविति ‘विभेतेर्हेतु-
भये’ इत्यतः हेतुभये इति च । तत्र भयग्रहणं स्मयस्याप्युपलक्षणम् । अत्र तु स्मय
एव विवक्षितः । स्मयतेर्भात्यर्थकत्वासम्भवात् । तदाह । स्मयतेरेच इत्यादि ॥ ‘वि-
भाषा लीयतेः’ इत्यतो विभाषानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रहणम् । अथ ‘विभेतेर्हेतुभये’ इति
‘नित्यं स्मयतेः’ इति च आत्वाविधौ ‘भीस्म्योर्हेतुभये’ इति आत्मनेपदविधौ च हेतुग्रहणस्य
प्रयोजनमाह । हेतोश्चेत् भयस्मयावित्युक्तेर्नेहेति । कुञ्चिकयैनमिति ॥ केशबन्ध-
विशेषः कुञ्चिका । तस्याश्च करणतया प्रयोजककर्तृत्वाभावात् आत्वं षुक् च नेति भावः ।
आक्षिपति कथमिति । रघुवंशकाव्ये “तमार्थगृह्यं निगृहीतधेनुं मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वन्निजगाद सिंहः ॥” इति श्लोके विस्मापयन्निति कथ-
मित्याक्षेपः । प्रयोजकाद्भयाभावेन आत्वपुगनुपपत्तेरिति भावः । ननु मनुष्यवागेव तत्र
प्रयोजिकेत्यत आह । मनुष्येति ॥ मनुष्यवाचेति तृतीयान्तगम्यकरणात् मनुष्यवागात्मका-
देव हि तत्र स्मयः । ननु करणभूतापि मनुष्यवाक् प्रयोजिका कुतो नेत्यत आह । अन्य-
थेति ॥ मनुष्यवाचः स्मयप्रयोजकत्वमभ्युपगम्य आत्वाश्रयणे ‘भीस्म्योर्हेतुभये’ इत्यात्मने-
पदमपि स्वादित्यर्थः । स्मयोऽत्र प्रयोजकमूलको नेति युक्तमेव । किन्त्वात्वपुगाक्षेपो न

स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । 'विस्माययन्' इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते । तथा सिंहो विस्मापयन्निति प्यन्ताण्यौ 'शता' इति व्याख्येयम् ।

२५९७ । स्फायो वः । (७-३-४१)

णौ । स्फावयति ।

२५९८ । शदेरगतौ तः । (७-३-४२)

शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ।

२५९९ । रुहः पोऽन्यतरस्याम् । (७-३-४३)

णौ । रोपयति-रोहयति ।

२६०० । क्रीङ्जीनां णौ । (६-१-४८)

एषामेच आत्वं स्याण्यौ । क्रापयति । जापयति । अद्ध्यापयति ।

मुज्यते इत्यर्धाङ्गीकारेण परिहरति । सत्यमिति ॥ विस्माययन्नित्येवेति ॥ णौ आयादेशे स्मायि इत्यस्माद्धटशतारि शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्माययन्नित्येव काळिदासो महाकविः प्रायुङ्क्त । विस्मापयन्निति पकारपठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । यद्वेति ॥ राजा दिलीपा विस्मयते । तं सिंहोच्चारिता मनुष्यवाक् प्रयोजयति । विस्मापयते मनुष्यवाक् राजानम् । अत्र मनुष्यवाक् प्रयोजककर्त्ता । राजा तु प्रयोज्यकर्त्त इति स्थितिः । अत्र स्मयस्य प्रयोजककर्तृभूतमनुष्यवाङ्मूः कत्वादातत्वे पुक् । मूले प्रयोज्यकर्त्रीत्येव पाठः । प्रयोजककर्त्रीत्यर्थः । प्रयोज्यकर्त्ता यस्याः सा प्रयोज्यकर्त्ता इति बहुव्रीह्याश्रयणात् । प्रयोजककर्त्रीत्येव पाठः सुगमः । तां विस्मापयन्तीं प्रयोजककर्त्रीं मनुष्यवाचं प्रयोजयति सिंहः विस्मापयन् । स्मापि ईति प्यन्तात् णौ प्रथमणेलोपे स्मापि इत्यस्मात् शतृप्रत्यये शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्मापयन्निति भवतीत्यभिप्रेत्य आह । तथा सिंहः इति ॥ प्रयोजककर्त्तरि तृतीया । आत्मनेपदं भास्मीप्रकृतिकण्यन्तादेव, नतु प्यन्तप्रकृतिकण्यन्तादिति भावः । स्फायो वः ॥ णाविति शेषपूरणम् । 'अर्तिह्री' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । शदेरगतौ तः ॥ 'अर्तिह्री' इत्यतो णावित्यनुवृत्तिं मत्वा आह । शदेर्णाविति । तोऽन्तादेशः इति ॥ तकार इत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । रुहः पो ॥ णाविति शेषपूरणम् । क्रीङ्जीनां णौ ॥ 'ङ् क्रीङ् द्रव्यविनिमये, इङ् अङ्गयने, जि जये' एषान्द्वन्द्वः । एच आत्त्वमिति ॥ 'आदेच उपदेशे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रापयति । जापयतीति ॥ आत्त्वे पुक् । लुङि अविक्पत् । अजीजपत् । अद्ध्यापयतीति ॥ इङ् आत्त्वे पुकि रूपम् । अधि इ इ अ त् इति स्थिते

२६०१ । गौ च संश्रद्धोः । (२-४-५१)

सन्परे चङ्परे च गौ इङो गाङ्वा स्यात् । अङ्ग्यजीगपत् । अङ्ग्यापिपत् ।

२६०२ । सिद्ध्यतेरपारलौकिके । (६-१-४९)

ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिद्ध्यतेरेच आत्त्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । 'अपारलौकिके' किम् । तापसः सिद्ध्यति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः ।

२६०३ । प्रजने वीयतेः । (६-१-५५)

अस्यैच आत्त्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति—वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । 'ऊदुपधाया गोहः' (सू २३६४) । गूहयति ।

गौ च संश्रद्धोः ॥ विषयसप्तमीयमित्याकरे स्पष्टम् । गौ विवक्षिते इति लभ्यते । 'इङश्च' इत्यतः इङ इति 'गाङ् लिटि' इत्यतो गाङिति 'विभाषा लुङ्लट्ठोः' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह । **सन्परे चङ्परे चेत्यादि** ॥ सन्परे चङ्परे च गौ विवक्षिते इत्यर्थः । **चेत्यादि** । **अङ्ग्यजीगपदिति** ॥ गौ इङो गाङादेशे पुकि उपधादृस्वे अधि गप् इ अ त् इति स्थिते गाप इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासदृस्वे सन्वत्वादित्वे दीर्घे अभ्यासचुत्वे रूपम् । नच द्वित्वे कार्ये 'णावजादेशो न' इति द्वित्वात् प्राक् गाङादेशनिषेधः शङ्क्यः । अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्ण-सत्त्व एव तन्निषेधप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । द्वित्वे कार्ये गाङादेशस्य निषेधे सति गाङः पूर्वं 'अजादे-द्वितीयस्य' इति णिच् एव द्वित्वे सति प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा धातोर्त्तरखण्डे अवर्णा-भावादिति भावः । गाङभावे 'क्रीङ्जीनां गौ' इत्यात्वे पुकि अधि आ प् इ अ त् इति स्थिते पि इत्यस्य द्वित्वे रूपमिति भावः । **सिद्ध्यतेरपारलौकिके** ॥ 'आदेच उपदेशे' इत्यस्मादादेच इति 'क्रीङ्जीनाम्' इत्यस्माणाविति चानुवर्तते । तदाह । **ऐहलौकिके इत्यादि** ॥ **अन्नमिति** ॥ तन्निष्पादनं तृप्त्यर्थत्वादैहलौकिकमिति भावः । **तत्त्वमिति** ॥ आत्मस्वरूपमित्यर्थः । **सेधयति तापसं तपः इति** ॥ तत्त्वन्निश्चाययती-त्यर्थः । आत्मतत्त्वनिश्चयः आमुष्मिकफलक इति भावः । **प्रजने वीयतेः** ॥ 'आदेच उपदेशे' इत्यस्मादादेच इति 'चिस्फुरोः' इत्यतो णाविति 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभा-षेति चानुवर्तते । तदाह । **अस्यैच इत्यादि** ॥ वीयतेरिति न ज्ञाना निर्देशः 'वी गति-प्रजनस्थानार्जनेपोषार्जनेषु' इत्यस्य लुपिविकरणस्थत्वात् । किन्तु यका निर्देशोऽयम् । तेन व्येजोऽपि ग्रहणम् । तस्यापि सम्प्रसारणे वीधातुना तुल्यत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु व्येजो न ग्रहणम् । तस्य प्रयोजनार्थकत्वाभावात् । तस्य गौ 'शांच्छासा' इति पुगपवादयुगिविधानेन व्याययतीति रूपे विशेषाभावाच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **गर्भं ग्राहयतीति** ॥ पुरोवातकाले गावो गर्भ-जृह्णन्तीति प्रसिद्धिः । अथ 'गुहू संवरणे' इत्यस्य गुणनिमित्ते अजादौ प्रत्यये परे उपधाया ऊक्त्वविधिं स्मारयति । **ऊदुपधाया गोहः इति** । **गूहयतीति** ॥ लघूपधगुणापवादः

२६०४ । दोषो णौ । (६-४-९०)

‘दुषः’ इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याणौ । दूषयति ।

२६०५ । वा चित्तविरागे । (६-४-९१)

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति—दोषयति वा कामः । ‘मितां ह्रस्वः’ (सू २५६८) । भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । ‘जनीजृष्—’ । जनयति—जरयति । जृणातेस्तु । जारयति ‘रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः’ (वा ४०६७) । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । ‘मृग—’ इति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान्तृणदानेन । चुरादिषु झपादिश्चिञ् । ‘चिस्फुरोर्णौ’ (२५६९) । चपयति—चययतीत्युक्तम् । चिनो-तेस्तु । चापयति—चाययति । स्फारयति—स्फोरयति । अपुस्फुरत्—अपुस्फुरत् ।

ऊत्त्वमिति भावः । दोषो णौ ॥ उपधाया इत्यनुवर्तते । ‘दुष वैकृत्ये’ इति श्यन्वि-करणः तस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देशः । ततश्च गुणविषयकमेवेदम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यादिति ॥ णाविति शेषः । दूषयतीति ॥ लघूपधगुणापवाद ऊत् । दुषो णावित्येव सुवचम् । वा चित्तविरागे ॥ ऊदुपधाया इति, दोषो णाविति, चानुवर्तते । चित्रविरागे दुष उपधाया ऊद्गास्यात् णाविति फलितम् । विरागपदस्य विवरणं अप्रीततेति । इच्छाविरह इत्यर्थः । चित्तमिति ॥ चित्तं दुष्यति स्नानसन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्मसु विरक्तं भवति । तत्प्र-योजयति काम इत्यर्थः । मितां ह्रस्वः इति ॥ णौ मितामुपधाया ह्रस्वः इति प्राग्व्या-ख्यातमपि स्मारयति । जनी जृषिति ॥ इदमपि व्याख्यातं स्मार्यते । जृणातेस्त्विति ॥ श्राविकरणस्य अषित्वान् न मित्वमिति भावः । रञ्जेर्णाविति ॥ णेः कित्वाभावात् अनिदिता-मित्यप्राप्तौ वचनम् । मृगरमणपदस्य विवरणं आखेटकमिति । मृगयेत्यर्थः । रजयति मृगानिति ॥ ‘रञ्ज रागे’ शब्दिकरणः । ‘रञ्जेश्च’ इति शपि नलोपः । रजन्ति मृगाः ग्राह्या भवन्ति । तान् मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोति मृगवधासक्तो राजादिरित्यर्थः । अत्र नकारलोपः । रञ्जयति पक्षिणः इति ॥ पक्षिणो रजन्ति ग्राह्या भवन्ति । तान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः । पक्षिग्रहणमिदं न मृगयेति मन्यते । रञ्जयति मृगान् तृणदानेनेति ॥ धावतो मृगान् रक्षणाय तृणसमर्पणेन बन्धनस्थानकान् करोतीत्यर्थः । चुरादिष्विति ॥ चुरादिषु झपादिपञ्चकान्तर्गतश्चिञ्धातुरस्ति तस्मात् स्वार्थेणचि कृते ‘चिस्फुरोः’ इति आत्वपक्षे पुकि मित्त्वादुपधाह्रस्वे चपयतीति रूपम् । आत्वाभावे तु वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाद्भ्रस्वे चययतीति रूपमुक्तञ्चुरादावित्यर्थः । चिनोतेस्त्विति ॥ श्रुविकरणस्य तु चिञ्धातोर्हेतुमणौ ‘चिस्फुरोः’ इति आत्वे पुकि मित्त्वाभावाद्भ्रस्वाभावे चापयतीति रूपम् । आत्वाभावे वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाभावाद्भ्रस्वाभावे चाययतीति रूपमित्यर्थः । स्फारयति—स्फोरयतीति ॥ ‘चिस्फुरोः’ इत्यात्ववि-कल्पः । अपुस्फुरत्—अपुस्फुरदिति ॥ स्फुर इ अ त् इति स्थिते द्वित्वे कर्तव्ये णावच

२६०६ । उभौ साभ्यासस्य । (८-४-२१)

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् ।

२६०७ । णौ गमिरबोधने । (२-४-४६)

इणो गमिः स्याणौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । 'इण्वदिक.' (वा १५७७) । अधिगमयति । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू २५७४) । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । घातयति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्' (वा ६४०६) तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वम् वारयितु-
मिदम् । द्वितीये तु 'अजादेद्वितीयस्य' (सू २१७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते

आदेशस्य निषिद्धतया स्फुरित्युकारवतो द्वित्वे ततश्चिस्फुरोर्णाविति उत्तरखण्डे आत्वविकल्पः । आत्वपक्षे उपधाह्रस्व इति भावः । उभौ साभ्यासस्य ॥ अनितेरित्यनुवर्तते । 'अन प्राणने' इतिघातेरित्यर्थः । 'रषाभ्यान्नो णः' इत्यधिकृतम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपस-
र्गादित्यनुवर्तते । तदाह । साभ्यासस्येत्यादिना ॥ निमित्ते सतीति ॥ उपसर्गस्थे रेफे सतीत्यर्थः । प्राणिणदिति ॥ अन् इ अ त् इति स्थिते 'अनितेः' इति णत्वस्यासिद्ध-
त्वात् नि इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे नकारस्याभ्यासनकारेण व्यवधानाण्णत्वे अप्राप्ते उभयो-
र्नकारयोरनेन णत्वमित्यर्थः । नच 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति निषेधात् द्वित्वे कर्तव्ये
णत्वस्यासिद्धत्वविरहेण परत्वात् कृते णत्वे ततः पश्चात् द्वित्वे प्राणिणदिति सिद्धमिति वाच्यम् ।
अत एव 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वविज्ञानात् । तेन ऊर्णनावेत्यत्र णत्वात् पूर्व-
मेव नुशब्दस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः । णौ गमिर-
बोधने ॥ 'इणो गा लुङि' इत्यतः इण इत्यनुवर्तते । तदाह । इणो गमिरिति ॥
मकारादिकार उच्चारणार्थः । गमयतीति ॥ प्रापयतीत्यर्थः । प्रत्याययतीति ॥ बांधयती-
त्यर्थः । लुङि प्रत्याययत् । इणो णिच् 'इणो यण्' इति यण्भाधित्वा परत्वात् वृद्धौ आयादेशे
आय् इ अ त् इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम् । नच द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषिद्धत्वाद्वृद्धे-
र्निषेधः शङ्क्यः । 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिचो द्वित्वे उत्तरखण्डे अवर्णाभावात् 'इक् स्मरणे'
इत्यस्य इण्वत्त्वमुक्तं स्मारयति । इण्वदिकः इति । अधिगमयतीति ॥ स्मारयतीत्यर्थः ।
हन्तेर्भिति णिति च तकारादेशमुक्तं णौ स्मारयति । हनस्तोऽचिण्णलोरिति । कुत्वमिति ॥
हस्येति शेषः । उपधावृद्धिं मत्वा आह । घातयतीति ॥ लुङि अजीघतत् । ईर्ष्यतेणौ रूपम् ।
वक्तव्यमिति ॥ द्वित्वमिति शेषः । इति वार्थः इति ॥ 'न न्द्राः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिदम् ।
आद्ये इति ॥ तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्षे इत्यर्थः । षकारस्येति ॥ 'अन्यथा ईर्ष्य इ
अ त् इति स्थिते 'नन्द्राः' इति रेफं वर्जयित्वा षकारसहितस्य ण्यि इत्यस्य द्वित्वं स्यात् । ततश्च
उत्तरखण्डे णिलोपे ऐर्ष्यदिति स्यात् । ऐर्ष्यदिति न स्यात् । अतस्तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तम् ।
एवञ्च यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्वियकारमिष्टं सिद्ध्यतीत्यर्थः । द्वितीये इति ॥ तृती-

प्रवर्तते । ऐर्ष्यत्-ऐर्ष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमणौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन “प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः” इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ।

इति तिङन्तणिच्प्रकरणम् ।

यैकाच् इति व्याख्याने इत्यर्थः । सन्नन्ते प्रवर्तते इति ॥ उक्तवार्तिकमिति शेषः । सनि इटि ईर्ष्य् इस इति स्थिते ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच् ष्यस् इति द्वितीयैकाच् स इति तृतीयैकाजिति स्थितिः । तत्र तृतीयैकाचस्सम्भवात्तस्य द्वित्वविधिः । अन्यथा ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति स्यादिति भावः । ऐर्ष्यदिति ॥ यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्विकारं रूपम् । अथ द्वितीयव्याख्यायां रूपमाह । ऐर्ष्यदिति ॥ तदुपपादयति । द्वितीयव्याख्याया-मिति ॥ ण्यन्ताच्चङि ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते ‘नन्दाः’ इति निषेधाद्रेफं वर्जयित्वा ‘अजादे-द्वितीयस्य’ इति ष्य इत्यस्य द्वित्वं, नतु यकारमात्रस्य प्रथमव्याख्याने एव तृतीयव्यञ्जनस्ये-त्युक्तेः । तत्र ष्य इत्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि अभ्यासे षकार एव हल् इकारशिरस्कः श्रूयते, नतु यकारोऽपीत्यर्थः । कुत इत्यत आह । हलादिशेषादिति ॥ ननु तृतीयस्यैकाच् इति द्वितीय-व्याख्यायां इह द्वितीयस्यैकाचः कथं द्वित्वमित्यत आह । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैवेति ॥ एकाच् इति शेषः । कुत इत्यत आह । तृतीयाभावेनेति ॥ ईर्ष्य् इ अ त् इत्यत्र ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच्, नतु चङि परे तृतीयैकाजस्ति । अतोऽत्र तृतीयैकाच् इति वार्तिकेन प्रवर्तते । तस्मात् द्वितीयस्यैव एकाचो द्वित्वमित्यर्थः । एवञ्च तृतीयस्यैकाच् इति वार्तिकं सन्नन्त एव प्रवर्तते । ईर्ष्यतेरामः सत्त्वेन ततः परस्य लिटोऽभावादिति बोध्यम् । ननु “प्रार्थयन्ति शयनो-त्थितं प्रियाः” इति माघकाव्ये प्रार्थयन्तीति न चौरादिकस्वार्थिकं णिजन्तम् । तस्यागर्वीयतया आत्मनेपदप्रसङ्गात् । नापि हेतुमण्यन्तम् । स्वाभीष्टं याचते इत्यर्थे तदसम्भवात् । नहि प्रयो-जकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्तीत्यत आह । निवृत्तेति ॥ निवृत्तं प्रेषणं यस्मात् सः निवृत्त-प्रेषणः सम्प्रति अविवक्षितप्रेषणादित्यर्थः । तस्माद्धातोः भूतपूर्वगत्या प्रेषणमादाय हेतुमणौ कृते शुद्धेन णिज्जिह्वीनेन धातुना तुल्योऽर्थः प्रतीयते इत्यर्थः । तदुक्तं । “निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते” इति । इदञ्च ‘णेरणौ’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां हेतुमणिचो निरूपणं समाप्तम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्तसन्प्रकरणम् ॥

२६०८ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । (३-१-७)

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातो-
विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । ‘सन्त्यतः’ (सू
२३१७) । पठितुमिच्छति पिपठिषति । ‘कर्मणः’ किम् । गमनेनेच्छतीति
करणान्माभून् । ‘समानकर्तृकात्’ किम् । शिष्याः पठन्वितीच्छति गुरुः ।
वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । ‘लुङ्सनोर्घस्ल’ (सू २४२७) । ‘एकाच
उपदेशे—’ (सू २२४६) इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति ।

अथ सन्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते । धातोः कर्मणः ॥ ‘गुप्तिज्जिह्वयः’ इत्यतस्सन्नि-
त्यनुवर्तते । इच्छायाः श्रुतत्वात्ताम्प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । तथा कर्मणस्समानकर्तृकत्वमपि
इच्छानिरूपितमेव विवक्षितम् । कर्मेति स्ववाचकशब्दद्वारा धातौ सामानाधिकरण्येनान्वेति ।
एवञ्च इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्मीभूतो यो व्यापारः तद्वाचकाद्धातोरिच्छायां सन् वा
स्यादिति फलति । तदाह । इषिकर्मणः इत्यादि ॥ इषिरिच्छा । इषिणा एककर्तृकत्वात्
इषिकर्मीभूतव्यापारवाचकाद्धातोरित्यर्थः । ननु समानकर्तृकादित्युक्त्यैव धातोरिति लब्धम् ।
धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वादित्यत आह । धातोरिति ॥ धातोरिति विहितस्यैव प्रत्य-
यस्यार्धधातुकत्वं, नतु धातोः परस्य । अन्यथा जुगुप्सते इत्यत्र धातोरित्यविहितस्यापि ‘गुप्ति-
ज्जिह्वयः’ इति सन आर्धधातुकत्वापत्तौ लघूपधगुणापत्तेरिति भावः । अस्य सन आर्धधातु-
कत्वे फलमाह । इडिति ॥ द्वित्वमिति ॥ ‘सन्त्यडोः’ इत्यनेनेति भावः । अभ्यासस्य इत्व-
विधिं स्मारयति । सन्त्यतः इति ॥ पठितुमिच्छतीति ॥ भावस्तुमुनर्थः । ‘अव्यय-
कृतो भावे’ इत्युक्तं । धात्वर्थ एव भाव इत्युच्यते । तथाच पठितुमित्यस्य पठनक्रियैवार्थः ।
तस्मिन् पठने इच्छाकर्मत्वं इच्छासमानकर्तृकत्वञ्च सना गम्यते । तथाच स्वकर्तृकं पठनमिच्छ-
तीत्यर्थे पिपठिषतीति शब्दो वर्तते इत्युक्तं भवति । अथ ‘अद् भक्षणे’ इति धातोः सनि
घस्लभावं स्मारयति । लुङ्सनोर्घस्ल इति ॥ घस् स इति स्थिते इदमाशङ्क्य आह ।
एकाचः इति ॥ नेडिति ॥ घस् स इति स्थिते आह । सस्य तत्वमिति ॥ ‘सस्स्यार्थ-
धातुकं’ इत्यनेनेति भावः । जिघत्सतीति ॥ द्वित्वे अभ्यासजस्त्वचुत्वे इति भावः ।

जिघत्सति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य (वा ३४०३) इति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्य-
षति-ईर्ष्यषिषति ।

२६०९ । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्र । (१-२-८)

एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ।

२६१० । सनि ग्रहगुहोश्च । (७-२-१२)

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्ण स्यात् । 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) इति
सम्प्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भवः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ।

२६११ । किरश्च पञ्चभ्यः । (७-२-७५)

यिसनोर्द्वित्वमिति ॥ तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्षे ईर्ष्य इति इत्यत्र यकारमात्रस्य द्वित्वे
सन् षत्वे संयुक्तद्विकारं रूपमिति भावः । तदाह । ईर्ष्यषतीति ॥ तथाच सन्नन्ते
ईकाररेफकारयकारद्वित्वेकारपकाराः । तृतीयस्यैकाच इति पक्षे ईर्ष्य इति स इत्यत्र स इत्यस्य
द्वित्वे अभ्यासेत्वे सकारद्वयस्यापि षत्वे रूपं मत्वा आह । ईर्ष्यषिषतीति ॥ अत्र तु
सन्नन्ते इकाररेफकारयकारेकारपकारेकारपकाराकाराः । रुदविद ॥ इका निर्देशात् सम्प्र-
सारणे गृहीति निर्देशः । स्वपीति इकारस्तु उच्चारणार्थः, न त्विका निर्देशः । सुपीति सम्प्र-
सारणप्रसङ्गात् । चकारात् 'मृडमृदगुध' इति पूर्वसूत्रस्थं क्तेति समुचीयते । तदाह । सन्
क्त्वा चेति ॥ किताविति ॥ 'असंयोगाद्धिद्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । रुदसाहचर्या-
द्वेतेरेव ग्रहणमिति केचित् । अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये । 'हलन्ताच्च' इति सिद्धे रुदविदमुषाद्ग्रहणं
'रलो व्युपधात्' इति विकल्पवाधनार्थम् । ग्रहेस्तु क्त्वायां 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधवाधनार्थम् ।
स्वपिप्रच्छयोस्तु क्त्वायां कित्वेऽपि सनः अप्राप्तकित्वविधानार्थम् । रुरुदिषतीत्यादौ सनः कित्वा-
लघूपधगुणाभावः । सनि ग्रहगुहोश्च ॥ चकारात् 'श्रयुकः किति' इत्यतः उक् इत्यनु-
कृष्यते, न तु श्रयतिः । तस्य 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'नेङ्गशिकृति' इत्यतः
नेङिति चानुवर्तते । तदाह । ग्रहेरित्यादि ॥ ग्रहधातोर्नित्यमिदि प्राप्ते गुहेः ऊदित्त्वाद्वि-
कल्पे प्राप्ते वचनम् । ग्रहिज्येति ॥ ग्रह् स इति स्थिते सनः कित्वात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य
सम्प्रसारणम् ककार इत्यर्थः । ननु गृह् स इति स्थिते हस्य ढत्वे भष्भावापेक्षया परत्वात् कत्वे
सस्य षत्वे च कृते ज्ञपन्तत्वाभावे कथं भष्भाव इत्यत आह । सनः षत्वस्येति ॥ कत्वस्या-
सिद्धत्वादित्येव सुवचम् । जिघृक्षतीति ॥ गृह् स इति स्थिते हकारादिणः परस्य सस्य षत्वं
परत्वात् प्राप्तं तस्यासिद्धत्वात् हस्य ढत्वे भष्भावः ततः कत्वे कात्परस्य षत्वमिति क्रम
इति भावः । गुहेः जुघृक्षतीत्युदाहार्यम् । उगन्तात् बुभूषति । यद्यपि 'श्रयुकः किति' इत्येव
उगन्तात् सिद्धम् । तथाप्यत्र चकाराभावे सनि ग्रहगुहोरेव इट् इति नियमः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थश्च-
कार इत्याहुः । सुषुप्सतीति ॥ सनः कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं लघूपध-
गुणाभावश्च । किरश्च पञ्चभ्यः ॥ किर इति पञ्चमी । किरादिभ्य इति विवक्षितम् । तुदादौ 'कृ

‘कृ’ ‘गृ’ ‘दृङ्’ ‘धृङ्’ ‘प्रच्छ’ एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृ-
च्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति । अत्रेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरि-
षते । दिधरिषते । कथम् ‘उद्धिधीर्षुः’ इति । भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण ।

२३१२ । इको झल् । (१-२-९)

इगन्ताज्झलादिः सन्कित्स्यात् । बुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदी-
षते । एज्विषयत्वाभावात् ‘मीनातिमिनोति—’ (सू २५०८) इत्यात्त्वं न । अत
एव ‘सनि मीमा—’ (सू २६२३) इति सूत्रे माधातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम् ।

२६१३ । हलन्ताच्च । (१-२-१०)

इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन्कित्स्यात् । गुहू । जुघुक्षति ।

विक्षेपे, गृ निगरणे, दृङ् आदरणे, धृङ् अवस्थाने, प्रच्छ शीप्सायाम्’ इति स्थिताः । तदाह ।
कृगृ इत्यादिना ॥ सन इडिति ॥ ‘स्मिपूङ्ग्वज्ज्वां सनि’ इत्यतः ‘इडत्यति’ इत्यतश्च
तदनुवृत्तेरिति भावः । एषामनिट्त्वाद्वचनम् । पिपृच्छिषतीति ॥ सनः कित्त्वात् ‘ग्रहिज्या’
इति सम्प्रसारणम् । चिकरिषतीति ॥ कृधातोः सनि इटि रूपम् । जिगरिषतीति ॥ ‘गृ
निगरणे’ इत्यस्मात्सनि इटि रूपम् । जिगलिषतीति ॥ ‘अचि विभाषा’ इति लत्वविक-
ल्प इति भावः । इट् सनि वेत्यस्यायमपवादः । चिकरिषति, जिगलिषति इत्यत्र ‘वृतो वा’ इति
दीर्घमाशङ्क्य आह । अत्रेटो दीर्घो नेष्टः इति ॥ वार्तिकमिदं वृत्तौ स्थितम् । भाष्ये तु
न दृश्यते । दिदरिषते । दिधरिषते इति ॥ दृङो धृङश्च सनि इटि रूपम् । ‘पूर्ववत्सनः’
इत्यात्मनेपदम् । कथमिति ॥ उद्धिधीर्षुरिति कथमित्यन्वयः । किरादित्वेन इट्प्रसङ्गादिति भावः ।
भौवादिकयोरिति ॥ ‘धृङ् अवस्थाने, धृञ् धारणे’ इत्यनयोर्भौवादिकयोस्सनि किरादित्वा-
भावादिङभावे ‘अज्जनगमां सनि’ इति दीर्घे ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्वे रपरत्वे ‘हलि च’ इति दीर्घे
षत्वे उद्धिधीर्ष इत्यस्मात् ‘सनाशंसमिक्ष उः’ इत्युप्रत्यये उद्धिधीर्षुरिति रूपमिति गृहाण जानी-
हीति शङ्ककम्प्रति उत्तरम् । इको झल् । इगन्तादिति ॥ सना आक्षिप्तधातुविशेषणत्वात्तदन्त-
विधिरिति भावः । सन् किदिति ॥ ‘रुदविदमुषग्रहि’ इत्यतः ‘असंयोगाह्लिट् कित्’
इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । बुभूषतीति ॥ कित्त्वान्न गुणः । उक्ः परत्वात्नेट् । दिदी-
षते इति ॥ सनः कित्त्वान्न गुणः । दीङो डित्त्वात् ‘पूर्ववत्सनः’ इत्यात्मनेपदम् । एज्वि-
षयत्वाभावादिति ॥ कित्त्वे गुणनिषेधादिति भावः । अत एवेति ॥ यद्येज्विषयादन्य-
त्राप्यात्वं स्यात् तदा मीमेति पृथक् ग्रहणमनर्थकं स्यात् । “गामादाग्रहणेष्वविशेषः” इत्युत्तेरिति
भावः । हलन्ताच्च ॥ ‘इको झल्’ इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । ‘रुदविदमुष’ इत्यतस्सनिति
‘असंयोगाह्लिट्’ इत्यतः किदिति च । हलिति लुप्तपञ्चमीकं पदम् । अन्तशब्दः समीपवाची ।
तदाह । इक्समीपादित्यादि ॥ जुघुक्षतीति ॥ सनः कित्त्वान्न गुणः । ‘सनि ग्रहगुहोश्च’

बिभित्सति । ‘इकः’ किम् । यियक्षते । ‘झल्’ किम् । विवर्धिशते ।
हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृह् तितृक्षति—तितृहिषति ।

२६१४ । अज्झनगमां सनि । (६-४-१६)

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । ‘सन्लिटोर्जेः’
(सू २३३१) । जिगीषति । ‘विभाषा चेः’ (सू २५२५) । चिकीषति—
चिचीषति । जिघांसति ।

२६१५ । सनि च । (२-४-४७)

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति ।

इत्युदित्वेऽपि नित्यन्नेट् । हस्य ढत्वे भष्भावे कत्वषत्वे इति भावः । बिभित्सतीति ॥
भिदेस्सनः कित्त्वान्न गुणः । यियक्षते इति ॥ अत्र हलः इक्समीपत्वाभावान्न कित्त्वम् ।
सति तु कित्त्वे यजेस्सम्प्रसारणं स्यादिति भावः । विवर्धिशते इति ॥ वृधेस्सन रूपम् ।
अत्र सन इटि झलादित्वनेति भावः । ननु ‘तृह् हिंसायाम्’ तुदादिः नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारस्य
निर्देशः । अस्मात्सनः ‘अनिदिताम्’ इति नलोपार्थङ्कित्वमिष्यते । तत्रोपपद्यते । न ह्यत्र
इत्समीपादनुस्वारात् सन् परो भवति । हकारेण व्यवधानात् । हकाराच्च परः सन् इक्समीपा-
द्वलः परो न भवति । अनुस्वारेण व्यवधानादित्यत आह । हल्ग्रहणं जातिपरमिति ॥
हल्वजालाक्रान्तैकानेकव्यक्तिपरमित्यर्थः । तृह्णिति ॥ तृह्णधातोः प्रदर्शनमिदम् । तितृ-
क्षतीति ॥ ऊदित्वादिङभावे पक्षे रूपम् । सनः कित्त्वान्नलोपः । लघूपधगुणाभावश्च ।
ढत्वकत्वषत्वानि । इट्पक्षे आह । तितृहिषतीति ॥ झलादित्वाभावेन कित्त्वाभावा-
न्नलोपो नेति भावः । अज्झनगमां सनि ॥ अच् हन् गम् एषान्द्वन्द्वः । ‘नोपधायाः’
इत्यतः उपधायाः इत्यनुवृत्तं हनगमोरन्वेति नत्वजन्ते । असम्भवात् । अज्झस्येत्यधिकृतम् ।
अचस्तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । गमधातुरिह अजादेश एव विवक्षित इति प्रकृतसूत्र-
भाष्ये स्पष्टम् । ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य’ इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह । अजन्तानामि-
त्यादिना ॥ झलादौ सनीति ॥ ‘च्छ्रोः शृट्’ इति सूत्रभाष्ये ‘अज्झनगमाम्’ इत्यत्र
सनं झला विशेषयिष्याम इत्युक्तेरिति भावः । अथ जिघातोरभ्यासात् परस्य कुत्वविधिं
स्मारयति । सन्लिटोर्जेरिति ॥ जिगीषतीति ॥ जेर्दीर्घे अभ्यासात्परस्य कुत्वम् ।
अथ चिञ्धातोरभ्यासात्परस्य कुत्वविकल्पं स्मारयति । विभाषा चेरिति ॥ चिकीषति—
चिचीषतीति ॥ अजन्तत्वादीर्घः । जिघांसतीति ॥ हनेः सनि ‘अज्झन’ इत्यकारस्य
दीर्घः, न त्वन्यस्य नकारस्य । दीर्घश्रुत्या अच् इत्युपस्थितेः । द्वित्वं ‘अभ्यासाच्च’ इति कुत्वम् ।
‘नश्च’ इत्यनुस्वारः । सनि च ॥ ‘इणो गा लुङि’ इत्यतः इण इति ‘णौ गमिरबोधने’
इत्यतः गमिरबोधने इति चानुवर्तते । तदाह । इणो गमिरित्यादि ॥ जिगमिषतीति ॥
गमेरिति इट् । अत्र ‘अज्झनगमाम्’ इति दीर्घो न । झलादौ सनीत्युक्तेः । प्रतीषिषतीति ॥

‘इण्वदिक्ः’ (वा १५७७) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । ‘परस्मैपदेषु’ इत्युक्तेर्नेट् । ‘झलादौ सनि’ इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । सञ्जिगांसते ।

२६१६ । इङश्च । (२-४-४८)

इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ।

२६१७ । रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च । (१-२-२६)

उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माद्दलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । ‘द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्’ (२३४४) । दिद्युतिषते—दिद्योतिषते । रुरुचिषते—रुरोचिषते । लिलिखिषति—लिलेखिषति । ‘रलः’ किम् । दिदेविषति । ‘व्युपधात्’ किम् । विवर्तिषते । ‘हलादेः’ किम् । एषिषिषति ।

बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र बोधनार्थत्वादिणो न गमिः । इ स इति स्थिते ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति सनो द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम् । प्रतिना सवर्णदीर्घे सकारद्वयस्यापि षत्वमिति भावः । ‘इक् स्मरणे’ इत्यस्याह । इण्वदिक्ः इति ॥ वार्तिकेन इक्धातुरिण्वद्भवतीत्यर्थः । ततश्च ‘सनि च’ इति गमिरादेश इति भावः । कर्मणि तङिति ॥ इण्धातोरिण्धातोश्च सन्नन्तात्कर्मणि लटस्तडित्यर्थः । ‘भावकर्मणोः’ इत्यनेनेति भावः । परस्मैपदेष्विति ॥ ‘गमेरिट् परस्मैपदेषु’ इत्युक्तेस्तडि नेडित्यर्थः । झलादाविति ॥ ‘अज्ज्ञन’ इति झलादौ सनि विहितो दीर्घ इत्यर्थः । जिगांस्यते इति ॥ गन्तुमिष्यते इत्यर्थः । इणो रूपम् । अधिजिगांस्यते इति ॥ स्मर्तुमिष्यते इत्यर्थः । इको रूपम् । जिगंस्यते इति ॥ गम्लुधातोः सन्नन्तात्कर्मणि तङि रूपम् । गमेरजादेशत्वाभावान्न दीर्घः । इङश्च ॥ गमिः स्यात् सनीति ॥ ‘णौ गमिः’ इत्यतः ‘सनि च’ इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । इङो डित्त्वात् ‘पूर्ववत्सनः’ इति तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । ‘अज्ज्ञन’ इति दीर्घ इति भावः । रलो ॥ क्त्वासनाविति ॥ चकारेण ‘पूङः क्ता च’ इत्यतः क्तायाः अनुकर्षादिति भावः । सेटाविति ॥ ‘न क्ता सेट्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । वा किताविति ॥ ‘नोपधात्थफान्ताद्वा’ इत्यतः ‘असंयोगाळिट् कित्’ इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । दिद्युतिषते इति ॥ ‘द्युत दीप्तौ’ अनुदात्तेत् । सनि द्वित्वे कित्त्वात् ‘द्युतिस्वाप्योः’ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सनः कित्त्वान्न लघूपधगुण इति भावः । सनः कित्त्वाभावे आह । दिद्योतिषते इति ॥ ‘पूर्ववत्सनः’ इत्यात्मनेपदम् । एषिषिषतीति ॥ इण्धातोस्सन् इट् हलादित्वाभावेन कित्त्वाभावाद्गुणे एष् इस ति इति स्थिते ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति षिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे सनः षत्वे रूपम् । नन्विह सत्यपि कित्त्वे नित्यत्वात् परमपि गुणम्बाधित्वा षिस् इत्यस्य द्वित्वे

इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । ‘उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्’ ओणे-
ऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् ।

२६१८ । सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्व्यूण्भरज्ञपिसनाम् ।

(७-२-४९)

इवन्तेभ्यः ऋधादिभ्यश्च सन इडा स्यात् । इडभावे ‘हलन्ताच्च’ (सू २६१३) इति कित्त्वं । ‘च्छोः—’ (सू २५६१) हति वस्य ऊठ् । यण् ।
द्वित्वम् दुयूषति—दिदेविषति । ‘स्तौतिण्योरेव—’ (सू २६२७) इति वक्ष्य-
माणनियमान्न षः । सुस्यूषति—सिसेविषति ।

धात्ववयवस्य इकारस्य उपधात्वाभावादेव गुणाप्रसक्तेर्हलादेरिति व्यर्थमित्यत आह । इह
नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते इति ॥ कुत इत्यत आह । उपधाकार्यं हि
द्वित्वात्प्रबलमिति ॥ तच्च कुत इत्यत आह । ओणेरिति ॥ ओणेः ऋदित्करणस्य
ज्ञापकत्वादित्यन्वयः । तथाहि । ओणृधातोः ण्यन्ताल्लुङि चङि ‘णौ चङ्युपधायाः’ इति
ह्रस्वस्य ‘नागलोपिशास्वृदिताम्’ इति निषेधे सति ओणि अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य
द्वित्वे मा भवानोणिणदिति रूपम् । अत्र उपधाह्रस्वनिषेधार्थमोणेः ऋदित्करणम् । उपधाह्रस्वे
कृते तु उण् इ अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानुणिणदिति स्यात् । ओकारो न
श्रूयेत इति स्थितिः । यदि तु नित्यत्वात् उपधाह्रस्वात् प्रागेव ओण् इ अ त् इत्यस्यां दशायां
द्वित्वं स्यात् । तदा ओकारस्य उपधात्वाभावादेव ह्रस्वाप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थमृदित्करणमनर्थकं
स्यात् । तस्मादुपधाह्रस्वात्मकं उपधाकार्यं द्वित्वात् प्रबलमिति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु भवतु
उपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रबलः । प्रकृते तु उपधागुणः कथं द्वित्वात् प्रबलः स्यादित्यत आह ।
सामान्यापेक्षेति ॥ उपधाह्रस्वस्य उपधाकार्यत्वेन रूपेण द्वित्वात् प्राबल्यविज्ञानादित्यर्थः ।
वस्तुतस्तु ‘णौ चङ्युपधायाः’ इति सूत्रे यदयमोणिमृदितङ्करोति तत् ज्ञापयति द्विर्वचनाद्भ्रस्वत्वं
बलीय इति भाष्ये विशिष्य उपधाह्रस्वग्रहणात् सामान्यापेक्षत्वं ज्ञापकस्य चिन्त्यमिति
शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सनीवन्तर्ध ॥ सनि इवन्तेति च्छेदः । इवन्त ऋध भ्रस्ज दन्
भु श्रि स्त्र यु ऊर्णु भर ज्ञपि सन् एषान्द्वन्द्वः । इव् अन्ते येषान्ते इवन्ताः ‘स्वरति’ इत्यतः वेति
‘इणिष्ठायाम्’ इत्यतः इडिति चानुवर्तते । तदाह । इवन्तेभ्यः इत्यादि ॥ इवन्तस्य दिव्धातो-
रदाहरिष्यन्नाह । इडभावे इति । वस्येति ॥ वकारस्येत्यर्थः । यणिति ॥ दकारादि-
कारस्य इति शेषः । द्वित्वमिति ॥ यु इत्यस्येति शेषः । दुयूषतीति ॥ ‘अज्ज्ञान’ इति दीर्घः ।
इदपक्षे आह । दिदेविषतीति ॥ अज्ञलादित्वान्न सनः कित्त्वं अतो नोठ् किन्तु लघूपध-
गुण इति भावः । इवन्तस्योदाहरणान्तरं सिवुधातोः सुस्यूषतीति वक्ष्यते । तत्र द्वितीयस्य
षत्वमाशङ्क्य आह । स्तौतिण्योरिति । सुस्यूषतीति ॥ सिवुधातोः सनि इडभावे
दुयूषतीतिवद्रूपम् । इदपक्षे आह । सिसेविषतीति ॥ ऋध्धातोः सनि ईर्त्सतीति रूपं वक्ष्य-

२६१९ । आप्ज्ञप्यृधामीत् । (७-४-५५)

एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ।

२६२० । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । (७-४-५८)

‘सनि मीमा—’ (सू २६२३) इत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्धितुमिच्छति रपरत्वम् चत्वम् । ईर्त्सति—अर्दिधिषति । विभ्रजिषति—विभर्जिषति—विभ्रक्षति—विभर्क्षति ।

२६२१ । दम्भ इच्च । (७-४-५६)

दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि, अभ्यासलोपः । ‘हलन्ताच्च’ (सू

त्राह । आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ सादौ सनीति ॥ ‘सनि मीमाधुरभ’ इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । ‘सःस्यार्धधातुके’ इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणम् । तदादिविधिरिति भावः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ‘सनि मीमा’ इति ‘आप्ज्ञप्यृधामीत्’ इति ‘दम्भ इच्च’ इति ‘मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा’ इति पूर्वसूत्रचतुष्टयमिहितकार्यमत्रेत्यनेन परामृश्यते । तदाह । सनि मीमेत्यारभ्येति ॥ सूत्रचतुष्टयकार्ये कृते सतीत्यर्थः । ईप्सतीति ॥ आप्धातोस्सनि आकारस्य ईत्त्वे ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति प्स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोप इति भावः । रपरत्वमिति ॥ ऋधेः सनि इडभावे ऋकारस्य ईत्त्वे रपरत्वमित्यर्थः । चत्वमिति ॥ ईर्ध् स इति स्थिते धस्य चत्वे ‘न न्द्राः’ इति रेफं वर्जयित्वा ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति त्स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य लोप इति भावः । “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे” इति वचनात् चत्वे कृते द्वित्वमिति बोध्यम् । इट्पक्षे आह । अर्दिधिषतीति ॥ सनः सादित्वाभावादिच्वाभावे गुणे रपरत्वे अर्ध इ स इति स्थिते धिस् इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । भ्रस्ज्धातोः सनः इटि ‘भ्रस्जो रोपधयोः’ इति रमागमाभावे आह । विभ्रजिषतीति ॥ सस्य इत्त्वेन शः शस्य जत्वेन जः डिदभावात् ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणत्र । विभर्जिषतीति ॥ इटि रमागमपक्षे भ्रस्ज् इस इति स्थिते अकारादुपरि सकारात्प्राक् रेफागमे भकाराद्रेफस्य सकारस्य च निवृत्तौ भर्ज् इस इति स्थिते भर्ज् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य इत्त्वे जत्वे सनः षत्वे च रूपम् । तदेवमिट्पक्षे रमागमतदभावाभ्यां रूपद्वयम् । विभ्रक्षतीति ॥ इडभावे रमागमाभावे च रूपम् । जस्य कुत्वं सस्य षः । विभर्क्षतीति ॥ इडभावे रमागमे च रूपम् । तदेवमिडभावपक्षे रमागमतदभावाभ्यां द्वे रूपे । दम्भ इच्च ॥ ‘सनि मीमा’ इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । चकारात् ‘आप्ज्ञप्यृधाम्’ इति सूत्रादीदिति समुचीयते । ‘सः सि’ इत्यतस्सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणं तदादिविधिः । तदाह । दम्भेरच इत्यादि ॥ अभ्यासलोपः इति ॥ ‘अत्र लोपः’ इत्यनेनेति शेषः । दम्भ् स इति स्थिते इक्समीपादनुस्वारादव्यवाहितपरत्वाभावेऽपि हलन्तादित्यस्य प्रवृत्तिमुपपादयति । हलन्ताच्चेत्यत्रेति ॥ हल्ग्रहणं हलत्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्तिपरमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह ।

२६१३) इत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः । धिप्सति—धीप्सति—दिदम्भिषति । शिश्रीषति—शिश्रियिषति । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ (सू २४९४) । सुस्वूर्षति—सिस्वरिषति । युयूषति—यियविषति । ऊर्णुनूषति ऊर्णुनुविषति—ऊर्णुनविषति । नच परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयतेति वाच्यम् । ‘द्विर्वचनेऽचि’ (सू २२४३) इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । नच सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । “कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते, न

तेनेति । धिप्सतीति ॥ ‘सनीवन्त’ इति इडभावे इत्वे रूपम् । धीप्सतीति ॥ इडभावे ईत्वे च रूपम् । दिदम्भिषतीति ॥ इट्पक्षे सनो झलादित्वाभावादकित्त्वान्नलोपो नेति भावः । शिश्रीषतीति ॥ ‘सनीवन्त’ इति इडभावे अज्झनेति दीर्घः । सनः कित्त्वान्न गुणः । इट्पक्षे आह । शिश्रियिषतीति ॥ अझलादित्त्वान्न कित्त्वं नाप्यज्झनेति दीर्घः । स्तृधातोः सनि ऋकारस्य उत्त्वविधिं स्मारयति । उदोष्ठ्येति । सुस्वूर्षतीति ॥ सनीवन्तेति इडभावे ऋकारस्य ‘अज्झन’ इति दीर्घे कृते उत्त्वे रपरत्वे ‘उपधायाञ्च’ इति दीर्घ इति भावः । सिस्वरिषतीति ॥ स्तृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे इत्वमिति भावः । युयूषतीति ॥ ‘सनीवन्त’ इति इडभावे ‘अज्झन’ इति दीर्घः । यियविषतीति ॥ इट्पक्षे ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति गुणनिषेधात् यु इत्यस्य द्वित्वे ‘ओः पुयणुजि’ इतीत्त्वमिति भावः । ऊर्णुनूषतीति ॥ ‘सनीवन्त’ इति इडभावपक्षे ‘न न्द्राः’ इति रेफं वर्जयित्वा नुस् इत्यस्य द्वित्वे अज्झनेति दीर्घः । ‘इको झल्’ इति सनः कित्त्वान्न गुणः । इट्पक्षे तु ‘विभाषोर्णोः’ इति सनः कित्त्वविकल्पं मत्वा आह । ऊर्णुनुविषति—ऊर्णुनविषतीति ॥ ऋडत्वपक्षे गुणाभावान्नुशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवङ् । डित्वाभावपक्षे नु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य गुणावादेशाविति भावः । उभयत्राप्यभ्यासे उवर्णः श्रूयते । ननु किं डित्वाभावपक्षे ऊर्णु इस इति स्थिते द्वित्वात् प्रागेव परत्वात् गुणे अवादेशे च कृते नवशब्दस्य अभ्यासस्यात इत्वे ऊर्णिनविषतीति अभ्यासे इकार एव श्रूयते, ननु उकार इत्याशङ्क्य निराकरोति । द्विर्वचनेऽचीति ॥ अस्मिन् सूत्रे स्थानिवदित्यनुवर्त्य रूपातिदेशं चाश्रित्य द्वित्वनिमित्ते अचि परं यः अजादेशः सः द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपमप्रतिपद्यते इत्येकोऽर्थः । ‘न पदान्त’ इत्यतो नेत्यनुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते अचि यो अजादेशः स न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यन्योऽर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने तु तस्यापि गुणस्य स्थानिभूतोकाररूपप्रतिपत्त्या नु इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते । द्वितीयव्याख्यानेऽपि द्वित्वात् प्राक् गुणस्य निषिद्धतया नुशब्दस्यैव द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते इति भावः । ननु ऊर्णु इस इति सन्नन्तस्य द्वित्वरूपकार्यभाल्लेन तदन्तर्गतस्य इस इत्यस्यापि कार्यित्वान्न द्वित्वनिमित्तत्वम् । नहि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते इत्युक्तेः । तथाच द्वित्वे कर्तव्ये द्वित्वनिमित्तात्परकादेशस्य क्रियमाणो निषेधः कथमिह गुणस्य प्रसज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति । न च सन्नन्तयेति ॥ कार्यमनुभवन्निति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ।

त्वननुभवन्नपि” (प ११) । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूषति-विभरिषति ।
 ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः पकारान्तश्चौरादिकश्च इडभावे ‘इको झल्’ (सू
 २६१२) इति कित्त्वान्न गुणः । ‘अज्जन—’ (सू २६१४) इति दीर्घः ।
 परत्वाणिगलोपेन बाध्यते । ‘आप्झप्—’ (सू २६१९) इति ईत् । झीप्सति-
 जिज्ञापयिषति । अमितस्तु जिज्ञापयिषति । ‘जनसन—’ (सू २५०४) इत्या-
 त्वम् । सिषासति-सिसनिषति । ‘तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इडाच्यः’
 (वा ५०५९) ।

२६२२ । तनोतेर्विभाषा । (६-४-१७)

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति-तितंसति-तित-

न चेह सन्निति ॥ किन्तु नुशब्द इत्यर्थः । बुभूषतीति ॥ सनीवन्तेति इडभावपक्षे भृ
 स इति स्थिते ‘अज्जन’ इति दीर्घे ‘उदोष्णपूर्वस्य’ इत्युत्त्वे रपरत्वे उत्तरखण्डस्य ‘हलि
 च’ इति दीर्घः । सनः कित्त्वान्न गुण इति भावः । इत्पक्षे आह । विभरिषतीति ॥ भृ इस
 इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य अत इत्त्वे उत्तरखण्डस्य गुणे रपर-
 त्वमिति भावः । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञक इति ‘सनीवन्त’ इति सूत्रे गृह्यत इति शेषः । ‘मार-
 णतोषणनिशामनेषु ज्ञा’ इति घटादौ ततो हेतुमणौ पुकि घटादित्वेन मित्वात् उपधाह्रस्वे
 ज्ञपीति ण्यन्तो गृह्यत इत्यर्थः । पकारान्तश्चौरादिकश्चेति ॥ ‘ज्ञपमिच्च’ इति यः स्वतः
 पकारान्तः पठितः चुरादौ न तु पुगन्तः सोऽपि ‘सनीवन्त’ इति सूत्रे गृह्यते इत्यर्थः । इड-
 भावे इति ॥ उभयविधादपि ण्यन्तात् ज्ञपिं इत्यस्मात् सनि इडभावपक्षे णेः परस्य सनः
 ‘इको झल्’ इति कित्वाण्णगुणो नेत्यर्थः । परत्वादिति ॥ णेलोपे सति अचोऽभावान्न दीर्घ
 इति भावः । तथाच झीप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे ‘अत्र लोपः’ इत्यभ्यासलोपे परिनिष्ठितमाह ।
 झीप्सतीति ॥ इत्पक्षे आह । जिज्ञापयिषतीति ॥ अमितस्त्विति ॥ मारणादिव्यति-
 रित्कार्यकस्य घाटादिकस्य हेतुमण्यन्तस्य ‘ज्ञा नियोगे’ इति चौरादिकण्यन्तस्य च मित्वाभावेन
 उपधाह्रस्वाभावात् ‘सनीवन्त’ इत्यत्र ज्ञपिग्रहणेनाग्रहणाभिल्यमेव इडिति भावः । तदाह ।
 जिज्ञापयिषतीति ॥ सनधातोस्सनि आह । जनसनेत्यात्त्वमिति ॥ नकारस्येति
 शेषः । सिषासतीति ॥ आत्वे कृते सा इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वे अत इत्त्वे षत्वे
 रूपम् । नच ‘स्तौतिण्योः’ एवेति नियमान्न ष इति शङ्क्यम् । सनः षत्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः ।
 इडभावे त्वाह । सिसनिषतीति ॥ अत्र ‘जनसन’ इत्यात्त्वन्नु न । सनो झलादित्वाभावात्
 ‘स्तौतिण्योः’ एवेति नियमान्न ष इति भावः । तनिपतीति ॥ प्राप्तविभाषेयम् । तनोतेर्वि-
 भाषा ॥ उपधाया दीर्घः इति ॥ ‘नोपधायाः’ इत्यतः ‘ढ्रलोपे’ इत्यतश्च तदनुवर्तते
 इति भावः । झलादौ सनीति ॥ ‘अज्जन’ इत्यतस्तदनुवर्तते । तत्र झलादाविति भाष्ये

१ इदं च ‘सनीवन्त-’ (सू २६१८) इति सूत्रे एव ‘भरज्ञापिसनितनिपतिदरिद्राणाम्’
 इति केचित्पठन्तीति सूत्रशेषभूतमिति काशिका । अपरं वार्तिकमेवेति कैयटाशयः ।

निषति । 'आशङ्कायां सन्वक्तव्यः' (वा १७०७) आ मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ।
२६२३ । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् । (७-४-५४)

एषामच इस्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'स्कोः—' (सू ३८०)
इति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति—दिदरिद्रासति । 'डु मिब्' 'मीब्'
आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । 'सःसि—' (सू
२३४२) इति तः । मित्सति । मित्सते । 'मा' माने । मित्सति । माङ्मेडोः ।
मित्सते । 'दोदाणोः' । दित्सति । 'देङ्' । दित्सते । 'दाब्' । दित्सति ।
दित्सते । 'धेट्' । धित्सति । 'धाब्' धित्सति—धित्सते । रिप्सते । लिप्सते ।
'शक्ल्' । शिक्षति । 'शक मर्षणे' इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति ।
शिक्षते । पित्सति । 'राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः' (वा ४६३५) ।
रित्सति । 'हिंसायाम्' किम् । आरिरात्सति ।

स्थितमिति भावः । आशङ्कायामिति ॥ शङ्काविषयक्रियावृत्तेर्धातोः स्वार्थे सन्नित्यर्थः ।
आ मुमूर्षतीति ॥ शङ्कितमरणो भवतीत्यर्थः । कूलं पिपतिषतीति ॥ शङ्कितपतन-
म्भवतीत्यर्थः । 'तनिपति' इति इट्पक्षे रूपम् । पतेस्सनि इडभावपक्षे त्वाह । सनि मीमा ॥
सादौ सनीति ॥ 'सः सि' इत्यतः सीत्यनुवृत्तेरिति भावः । अभ्यासलोपः इति ॥ 'अत्र
लोपः' इत्यनेनेति भावः । पित्सत् इस् ति इति स्थिते आह । स्कोरिति ॥ दरिद्रातेस्सनि
'तनिपति' इति इङ्गिकल्पमुदाहरति । दिदरिद्रिषति—दिदरिद्रासतीति । डु मिञिति ॥
'डु मिब् प्रक्षेपणे' स्वादिः 'मीब् हिंसायाम्' कयादिः आभ्यां सन्नित्यर्थः । 'सनि मीमा' इत्यत्र
मीग्रहणेन एतयोरुभयोरग्रहणमिति भावः । ननु मी इति दीर्घध्रुवणात् डु मिब् इत्यस्य ह्रस्वा-
न्तस्य कथङ्ग्रहणमित्यत आह । कृतदीर्घस्येति ॥ डु मिब्धातोस्सनि 'अज्जन' इति कृतदीर्घ-
स्य तथा 'मीब् हिंसायाम्' इति स्वतःसिद्धदीर्घस्य च मीरूपाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः ।
सः सीः ॥ उभयोरपि धात्वोः मी स इति स्थिते 'सनि मीमा' इति इसादेशे द्वित्वे 'अत्र
लोपः' इत्यभ्यासलोपे 'सःसि' इति सस्य तकार इत्यर्थः । मित्सति । मित्सते इति ॥ प्रकृते
चित्त्वात् 'पूर्ववत्सनः' इति उभयपदित्त्वम् । माङ्मेडोरिति ॥ मेडः सनि 'आदेचः' इत्यात्वे
कृते मारूपत्वाविशेषात् 'सनि मीमा' इत्यत्र उभयोरपि ग्रहणमिति भावः । दोदाणोरिति ॥
'दो अवखण्डने' इति धातोस्सनि आत्वे कृते दारूपाविशेषात् ध्रुत्वादुभयोरग्रहणमिति भावः ।
दित्सतीति ॥ 'हलन्ताब्' इति कित्त्वान्नोपधागुणः । देङिति ॥ तस्यापि कृतात्त्वस्य दारू-
पत्वेन ध्रुत्वादिति भावः । दाञिति ॥ 'डु दाब् दाने' इति धातुरपि ध्रुत्वात् गृह्यते इति भावः ।
देङिति ॥ अस्यापि कृतात्त्वस्य ध्रुत्वात् 'सनि मीमा' इत्यत्र ग्रहणमिति भावः । रिप्सते
इति ॥ रभधातोः रूपम् । लिप्सते इति ॥ लभधातोः रूपम् । पित्सतीति ॥ पल्लधातोः
रूपम् । पदधातोः पित्सते, इति रूपम् । सनि इस् वाच्यः इति ॥ आकारस्येति शेषः ।

२६२४ । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । (७-४-५७)

सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते—मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव ।
‘अकर्मकस्य’ किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । ‘न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः’ (सू २३४८) ।
विवृत्सति । तडि तु विवर्तिषते । ‘सेऽसिचि—’ (सू २५०६) इति वेट् ।
निनार्तिषति—निनृत्सति ।

२६२५ । इट् सनि वा । (७-२-४१)

वृङ् वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इङ्वा स्यात् । तितरिषति—तितरीषति—तिती-
र्षति । विवरिषति—विवरीषति—वुवूर्षति । ‘वृङ्’ । वुवूर्षते—विवरिषते ।
दुध्वूर्षति ।

२६२६ । स्मिपूङ् रज्ज्वां सनि । (७-२-७४)

‘स्मिङ्’ ‘पूङ्’ ‘ऋ’ ‘अञ्जू’ ‘अश्’ एभ्यः सन इट् स्यात् ।
सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह ‘रिस्’ शब्दस्य द्वित्वम् ।

रित्सतीति ॥ सनि इसादेशः । ‘अत्र लोपः’ इत्यभ्यासलोपः । मुचोऽकर्मकस्य ॥ सादौ
सनीति ॥ शेषपूरणम् । ‘सः सि’ इत्यतस्सीति ‘सनि मीमा’ इत्यतस्सनीति चानुवृत्तेरिति
भावः । ‘हलन्ताच्च’ इति कित्वाहुणनिषेधे प्राप्ते वचनम् । अभ्यासलोपः इति ॥
‘अत्र लोपः’ इत्यनेनेति शेषः । मोक्षते इति ॥ ‘अत्र लोपः’ इत्यभ्यासलोपः ।
तडि त्विति ॥ ‘न वृद्ध्यः’ इत्यत्र परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः । निनृत्स-
तीति ॥ इडभावपक्षे ‘हलन्ताच्च’ इति कित्वात्र गुणः । इट् सनि वा ॥ ‘वृतो वा’
इत्यतो वृत इत्यनुवर्तते इति मत्वा आह । वृङ् वृञ्भ्यामित्यादि ॥ ‘सनि ग्रहणुहोश्च’
इत्यस्यापवादः । चिकीर्षतीत्यादौ ‘अज्जन’ इति दीर्घे कृते सनि नेदं प्रवर्तते । ‘एकाच
उपदेशे’ इत्यतः उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । तित-
रिषति—तितरीषतीति ॥ तृधातोस्सनि लटि ‘वृतो वा’ इति दीर्घः । इडभावे त्वाह ।
तितीर्षतीति ॥ ‘इको झल्’ इति कित्वाहुणाभावे तृ इत्यस्य ऋकारस्य इत्वे रपरत्वे ‘हलि
च’ इति दीर्घ इति भावः । विवरिषतीति ॥ वृज्धातोः सनि इटि ‘वृतो वा’ इति दीर्घ-
विकल्पः । इडभावे त्वाह । वुवूर्षतीति ॥ ‘उदोष्ठ’ इत्युत्त्वे रपरत्वे ‘हलि च’ इति दीर्घः ।
वुवूर्षते इति ॥ डित्वादात्मनेपदम् । दुध्वूर्षतीति ॥ ‘ध्व कौटिल्ये’ ‘अज्जन’ इति दीर्घः ।
‘उदोष्ठ’ इत्युत्त्वे ‘हलि च’ इति दीर्घ इति भावः । स्मिपूङ् ॥ स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अश् एषां
द्वन्द्वः । ऋकारस्य यणि रेफे रज्जिषति निर्देशः । इट् स्यादिति ॥ ‘इङ्क्यार्ति’ इत्यतस्तदनु-
वृत्तेरिति भावः । पूजस्तु पुपूषतीत्येव । ‘सनि ग्रह’ इति इणिषेधात् । सिस्मयिषते इति ॥
‘स्तौतिष्णोः’ एवेति नियमान्न षः । पिपविषते इति ॥ पूङ्धातोः पू इत्यस्य द्वित्वे ‘ओः पुयण्जि’

‘इस्’ इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात् । ‘द्विर्वचनेऽचि’ (सू २२४३) इति न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । ‘उभौ साभ्यासस्य’ (२६०६) । प्राणिजिषति । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् । ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इति चछाभ्यां सहितस्येदो द्वित्वम् । ‘हलादिः शेषः’ (सू २१७९) उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकापायः इतित्वनित्यम् । ‘च्छोः’ (सू २५६१) इति सतुकग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा— ।

इति इत्वम् । अरिरिषतीति ॥ ऋधातोस्सनि इटि रूपम् । रिस्शब्दस्येति ॥ गुणे रपरत्वे ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति रिस्इत्यस्य द्वित्वमित्यर्थः । ‘ननु द्विर्वचनेऽचि’ इति निषेधादुणासम्भवात् रिस् इत्यस्य कथं द्वित्वमित्यत आह । द्विर्वचनेऽचि इति न प्रवर्तते इति ॥ कुत इत्यत आह । कार्यिणो निमित्तत्वायोगादिति ॥ ‘नहि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते’ इति निषेधादिडादेः सनो द्वित्वरूपकार्यिणो न द्वित्वनिमित्तत्वमिति भावः । ननु इडागमः सम्भक्तः । ततश्च इस् इत्यस्य द्वित्वेऽपि समुदायस्य इस् इत्यस्य द्वित्वकार्यित्वाभावात् द्वित्वनिमित्तत्वमित्यत आह । इस् इतीति ॥ इस् इति सनोऽवयवो द्वित्वभागिति कृत्वा अवयवद्वारा इस् इति समुदायस्य कार्यित्वमिति भावः । अञ्जिजिषतीति ॥ अञेस्सनि इटि ‘न न्दाः’ इति नकारस्य निषेधात् जिस् इत्यस्य द्वित्वम् । ऊदित्वादिङ्ङिकल्पे प्राप्ते नित्यमिद् । अशिशिषते इति ॥ ‘अश् व्यस्रौ’ ऊदित्वादिङ्ङिकल्पे प्राप्ते नित्यमिद् । अश भोजने इति क्रयादिस्तु नित्यं सेवेव । उच्छेरिति ॥ ‘उच्छी विवासे’ । अत्र ‘छे च’ इति तुगित्यर्थः । द्युत्वमिति ॥ तुक् इति शेषः । ननु उच्छ् इस् इति स्थिते द्युत्वस्यासिद्धत्वात्तकारसहितस्य द्वित्वे अभ्यासे तकारः श्रूयेत इत्यत आह । पूर्वत्रेत्यादि ॥ हलादिः शेषः इति ॥ च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषादभ्यासे छकारसकारयोर्निवृत्तौ तुक्श्चकारः इकारश्च शिष्यते इत्यर्थः । तदाह । उचिच्छिषतीति ॥ उत्तरखण्डे छकारे परे इकारस्य तुक्द्युत्वेन चकारः । ननु च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषात्पूर्वखण्डे छकारसकारयोर्निवृत्तौ “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायेन तुकोऽपि निवृत्तेस्तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे श्रवणमित्यत आह । निमित्तापाये इति ॥ कथमनित्यत्वमित्यत आह । च्छोरिति ॥ पृष्ठः, पृष्ठवानित्यादौ प्रच्छेः चकारस्य ‘च्छोः’ इति शकारे ब्रश्वादिना शस्य पत्वे तुक्चकारस्य श्रवणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं सतुकग्रहणम् । तत्र चकारस्य शकारे सति निमित्ताभावादेव तुकोऽपि निवृत्तिसिद्धेस्तुक्ग्रहणं व्यर्थमापद्यमानं ‘निमित्तापाये’ इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वेति ॥ ‘हनश्च वधः’ इति हनधातोरप्रत्यये प्रकृतेर्वधादेशे वधशब्दः । कंसवधमाचष्टे कंसह्वातयतीत्यादौ ‘आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः’ इति अप्रत्ययस्य लुकि प्रकृतेर्वधादेशनिवृत्तिर्विहिता । तत्र कृतो लुकि निमित्तापायादेव वधाद्यादेशनिवृत्तिसिद्धेः प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं व्यर्थमापद्यमानं ‘निमित्तापाये’ इत्यस्य अनित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्यप्यत्र वधशब्दे अप्रत्ययः वधादेशश्च युगपद्विहितः, ननु प्रत्यये परे ।

‘गौ च संश्रद्धोः’ (सू २५७९) (सू २६०१) इति सूत्राभ्यामिडो गाङ् ,
 श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति—अध्यापिपयिषति । शिश्वाय-
 यिषति—शुशावयिषति । ‘ह्रः सम्प्रसारणम्’ (सू २५८६) । जुहावयिषति ।
 ‘गौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो न’ इत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति ।
 चुक्षावयिषति । ‘ओः पुयण्यपरे’ (२५७७) । पिपावयिषति । यियावयिषति ।
 विभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । ‘पुयण्जि’

तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वं पर्यवसानगत्येति बोध्यम् । वस्तुतस्तु पुष्ययोगं
 जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके पुष्ययोगेति वचने भाष्योक्तप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यनुवृत्ति-
 रिह ज्ञापिका । तत्र हि ‘चजोः’ इति धिति परतः कुत्वम् । अन्यथा कृल्लुकि निमित्तापायपरि-
 भाषयैव कुत्वनिवृत्तौ किं प्रकृतिप्रत्यापत्त्यनुवृत्त्येति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । अथ ‘इङ्
 अङ्गयने’ ‘टु ओ श्वि गतिवृद्धोः’ इत्याभ्यां ण्यन्ताभ्यां सनि विशेषमाह । गौ चेति ॥
 ‘गौ च संश्रद्धोः’ इति सूत्रं द्वितीयस्य चतुर्थे पादे षष्ठस्य प्रथमे पादे च स्थितम् । सन्परे
 चङ्परे च गौ इडो गाङ् इति प्रथमस्यार्थः । सन्परे चङ्परे च गौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वेति द्वितीय-
 स्यार्थः । प्रथमसूत्रेण इडो गाङ् , द्वितीयसूत्रेण श्वयतेस्सम्प्रसारणमित्युभयमपि पाक्षिकं भवतीत्यर्थः ।
 अधिजिगापयिषतीति ॥ इडो गौ विवक्षिते गाङ् पुकि गापि इत्यस्मात्सनि रूपम् । ‘गौ च
 संश्रद्धोः’ इति गाङ्गिधौ विषयसप्तमीति प्रागेवोक्तम् । गाङ्भावे आह । अध्यापिपयिषतीति ॥
 ‘क्रौङ्जीनां गौ’ इत्यात्वे पुक् । शिश्वाययिषतीति ॥ श्विधातोर्गौ वृद्धावायादेशे श्वायि
 इत्यस्मात्सनि सम्प्रसारणाभावे रूपम् । सम्प्रसारणपक्षे आह । शुशावयिषतीति ॥ ण्य-
 न्तात्सनि इटि श्वि इ इस इति स्थिते “सम्प्रसारणन्तदाश्रयञ्च कार्यम्बलवत्” इति वचनात्प्रथमं
 सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उकारस्य वृद्धावायादेशे णिचो गुणयादेशा-
 विति भावः । ह्रः सम्प्रसारणमिति ॥ हेतुमण्यन्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । जुहाव-
 यिषतीति ॥ हेओ ण्यन्तात्सनि इटि प्रथमं सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । हु इत्यस्य द्वित्वम् । उकारस्य
 वृद्धावायादेशौ णिचो गुणयादेशाविति भावः । ननु परत्वात् द्वित्वात् प्रागेव उकारस्य वृद्धा-
 वादेशयोः कृतयोः हाव् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वे इकार एव श्रूयेतेत्यत आह । गौ
 द्वित्वादिति ॥ पुस्फारयिषतीति ॥ स्फुरतेः ण्यन्तात्सनि इटि ‘चिस्फुरोर्गौ’ इत्यस्मात् प्रागेव
 स्फुर् इत्यस्य द्वित्वम् । द्वित्वे कार्ये णावच आदेशस्य निषेधात् । ‘ओः पुयण्जि’ इति इत्वन्तु
 न । फकारस्य सकारेण व्यवहिततया पवर्गपरत्वाभावात् । चुक्षावयिषतीति ॥ क्षुधा-
 तोः ण्यन्तात् सनि इटि क्षु इत्यस्य द्वित्वम् । परिनिष्ठिते रूपे अवर्णपरत्वेन णावच आदेशस्य
 निषेधादिति भावः । ओः पुयणिति ॥ हेतुमणिचप्रक्रियायामिदं व्याख्यातमपि स्मर्यते ।
 पिपावयिषतीत्यादि ॥ पू भू यु रु लृ जु एभ्यो ण्यन्तेभ्यः सनि इटि द्वित्वे कार्ये णावच
 आदेशनिषेधात् उवर्णान्तानामेव द्वित्वे अभ्यासोवर्णस्य इत्त्वमिति भावः । जुः सौत्रो धातुः ।
 ‘जुचङ्म्य’ इत्यत्रोक्तः । अथ ‘स्रवतिशृणोति’ इति सूत्रं हेतुमुणिचप्रक्रियायां व्याख्यातं ।

इति किम् । नुनावयिषति । ‘अपरे’ किम् । बुभूषति । ‘स्रवति—’ (२५७८) इतीत्त्वं वा । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि । ‘अपरे’ इत्येव । शुश्रूषते ।

२६२७ । स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । (८-३-६१)

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्षभूते सनि नान्यत् । तुष्टूषति । ‘द्युतिस्वाप्योः—’ (सू २३४४) इत्युत्त्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । ‘स्तौतिण्योः’ किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु ‘स्थादिष्वभ्यासेन च—’ (सू २२७७) इति षत्वम् । परिषिषिक्षति । ‘षणि’ किम् ।

स्मारयति । स्रवतीतीत्त्वं वेति ॥ शुश्रूषते इति ॥ ‘ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः’ इत्यात्मनेपदम् । स्तौतिण्योरेव ॥ षणीति कृतषत्वस्य सनो ग्रहणम् । ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यधिकृतम् ‘इष्कोः’ इति च । तत्र कुग्रहणभिवर्तते असम्भवात् । णिग्रहणेन तदन्तग्रहणम् । ‘सहेः साढः सः’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तदाह । अभ्यासेणः इत्यादि । षभूते इति ॥ षकारं प्राप्ते सनीत्यर्थः । नान्यत्वेति ॥ अभ्यासेणः परस्य चेतस्य षत्वं तर्हि स्तौतिण्यन्तयोरेवेत्यर्थः । नच ‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्येव सिद्धे आरम्भसामर्थ्यादेव नियमलाभात् एवकारो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । षण्येवेति नियमनिरसनार्थत्वात् । षण्येवेति नियमे सति तुष्टवेत्यत्र पत्वानापत्तेः । स्तौतिरुदाहरति । तुष्टूषतीति ॥ ‘अज्ज्ञान’ इति दीर्घः । ण्यन्तस्योदाहरिष्यन्नाह । द्युतीति ॥ उत्त्वमिति ॥ वकारस्य सम्प्रसारणमुकार इत्यर्थः । सुष्वापयिषतीति ॥ स्वपणौ उपधावृद्धौ स्वापि इत्यस्मात् सनि इष्टि वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सुप् इत्यस्य द्वित्वे णेर्गुणे अयादेशे सनः षत्वे अभ्यासेणः परस्य षत्वमिति भावः । सिषाधयिषतीति ॥ अत्रापि ण्यन्तत्वादभ्यासेणः परस्य सस्य षत्वमिति भावः । सिसिक्षतीति ॥ सेक्तुभिच्छतीत्यर्थः । सिच्धातोः सन् ‘हलन्ताच्च’ इति कित्वात् लघूपधगुणः । अभ्यासेणः परस्य सस्य चेत षत्वं तर्हि ‘स्तौतिण्योः’ एवेति नियमान्न ष इति भावः । ननु परिषिषिक्षतीत्यत्र अभ्यासेणः परस्य सस्य कथं षत्वं ‘स्तौतिण्योः’ एवेति नियमात् ‘स्थादिष्वभ्यासेन च’ इति षत्वस्याप्यनेन नियमेन निवृत्तेरित्यत आह । उपसर्गाच्चिति ॥ ‘स्तौतिण्योरेव’ इति नियमेन मध्येऽपवादन्यायबलात् ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वमेव बाध्यत इति भावः । षणि किमिति ॥ कृतषत्वनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः । तिष्ठासतीति ॥ ‘धात्वादेः’ इति षस्य सत्त्वे स्था इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासद्वयत्वे इत्त्वे ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वम् । कृतषत्वे सन्येवायं नियमः । अत्र तु सनः षत्वाभावेन नियमाप्रवृत्तेः षत्वं निर्बाधमिति भावः । सुषुप्सतीति ॥ स्वप्धातोः सनि ‘रुदविदमुषग्रहिस्वपि’ इति कित्वात् ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । कित्वात् लघूपधगुणः । इहापि ‘स्तौतिण्योः’ एवेति नियमो न भवति । सनष्पत्वाभावादिति भावः । ननु षणि इणः परस्य सस्य चेत षत्वं तर्हि ‘स्तौतिण्योः’ एवेत्येतावदेवास्तु । अभ्यासादिति किमर्थमित्यत आह ।

तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति ।
इक् । अधीषिषति ।

२६२८ । सः स्विदिस्वदिसहीनां च । (८-३-६२)

अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे ।
सिस्वेदयिषति—सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । ‘स्थादिष्वेवाभ्यासस्य’ इति
नियमाच्चेह । अभिसुसूषति ।

‘शैषिकान्मतुबर्थायाच्छैषिको मतुबर्धिकः ।

सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥’ (भाष्यम्)

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव, न तु
छान्ताच्छः । ‘सरूपः’ किम् । अहिच्छत्वे भव आहिच्छन्नः । आहिच्छन्ने भव
आहिच्छत्वीयः । अण्णन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति ।
इह मतुबन्तान्मतुबन् । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । ‘सरूपः’

अभ्यासादित्युक्तेर्नेहेति ॥ प्रतीषिषतीति ॥ इण्धातोस्सनि ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति स
इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम् । इह षभूते सनि ‘इण् गतौ’ इति धातोः परस्य सस्य षत्वं
भवत्येव । अभ्यासेणः परत्वे सत्येव नियमप्रवृत्तेरिति भावः । अधीषिषतीत्यप्येवम् । सः
स्विदि ॥ सः स्विदीति छेदः । ‘स्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासात्’ इति सूत्रं स्तौतिवर्जमनुव-
र्तते । ‘सहेः साढः सः’ इत्यतस्स इति षष्ठ्यन्तश्च । तदाह । अभ्यासेणः इति ॥ सकार-
विधिर्नियमार्थः इत्याह । सस्य स एवेति ॥ सुनोतेस्सनि ‘स्तौतिष्योः’ एवेति नियमा-
दुत्तरखण्डस्य षत्वाभावे अभिसुसूषतीत्यत्र ‘उपसर्गात्सुनोति’ इत्यभ्यासस्य षत्वमाशङ्क्य
आह । स्थादिष्वेवेति ॥ शैषिकादिति ॥ सन्विधायकसूत्रस्थमिदं वार्तिकम् । शैषिका-
त्सरूपः शैषिकः प्रत्ययो न । मतुबर्थायात् सरूपो मतुबर्धिकः प्रत्ययो नेत्यन्वयः । शेषाधिकारे
विहितः शैषिकः । भवार्थे अध्यात्मादित्वाद्भू । मतुबर्थे भवो मतुबर्थायः गहादित्वाच्छः । मतु-
बर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्धिकः । ‘अत इनिठनौ’ इति ठन् । शालीये इति ॥ शालायां भवः
शालीयः । ‘वृद्धाच्छः’ शालीये भव इत्यर्थे शालीयशब्दात् पुनः छो नेत्यर्थः । आहिच्छन्ने
भवः इति ॥ आहिच्छत्त्वशब्दो भवार्थे अणन्तः । ततो भवार्थे ‘वृद्धाच्छः’ इति छ एव भवति ।
ननु पुनराणिति भावः । ननु जुगुप्सिषते इत्यादौ कथं सन्नन्तात् सन्नित्यत आह । सरूपः
इत्यनुषज्यते इति ॥ सन्नन्तान्न सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुषज्यते इत्यर्थः । नन्वेव-

इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्सन्न ।
स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ।

इति तिङन्तसन्प्रकरणम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्तयङ्प्रकरणम् ॥

२६२९ । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । (३-१-२२)

पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः तस्मिन्द्योत्ये यङ् स्यात् ।

२६३० । गुणो यङ्लुकोः । (७-४-८२)

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । ‘सनाद्यन्ताः—’ (सू २६०४) इति धातुत्वाल्लडादयः । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । ‘धातोः’ किम् ।

मपि जुगुप्सिषते इत्यत्र सरूपस्य सनः कथं प्रवृत्तिरित्यत आह । अर्थद्वारेति ॥ शब्दस्वरूपतो वैरूप्यस्य सम्भवादर्थद्वारकमेव सारूप्यं विवक्षितमिति भावः । तेनेति ॥ इच्छासन्नन्तादिच्छासन्नेति लभ्यते इत्यर्थः । स्वार्थेति ॥ स्वार्थसन्नन्तात्तु इच्छासन् भवत्येवेत्यर्थः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां सन्नन्तनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ यङ्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते । धातोरेकाचो ॥ तस्मिन्द्योत्ये इति ॥ वाच्यत्वे तु प्रत्यय-
वाच्यस्य प्रधानतया सन्नन्ते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः । गुणो यङ्लुकोः ॥
यङ् च लुक्च इति द्वन्द्वात् सप्तमी । लुगिह यङ् एव विवक्षितः उपस्थितत्वात् । ‘अत्र लोपः’ इत्यतः
अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह । अभ्यासस्येति ॥ इक्परिभाषया इगन्तस्येति लभ्यते । बोभू-
यते इति ॥ ‘सन्यङोः’ इति द्वित्वम् । यङो द्वित्वादकारस्य न गुणः । बोभूय इत्यस्मा-
लटि तिपि शपि पररूपम् । ‘क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये’ इति पुनर्द्वित्वन्तु न । तस्य ‘क्रियासमभि-

आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन 'ब्रुवो वचिः' (सू २४५३) इत्यादि । 'एकाचः' किम् । पुनःपुनर्जागर्ति । 'हलादेः' किम् । भृशमीक्षते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शोशुभ्यते । 'सूचिसूत्रिमूत्र्यमृत्र्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः' (वा १७५१) । आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । अनेकाच्चकत्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न । मोमूत्र्यते ।

२६३१ । यस्य हलः । (६-४-४९)

‘यस्य’ इति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादा-

हारे’ इति विहितलोडन्तमात्राविषयत्वात् । अत एव ‘क्रियासमभिहारे लोट्’ इति सूत्रभाष्ये “क्रियासमभिहारे लोपमध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे वाच्ये” इत्येव पठितम् । पौनःपुन्ये यङि तु ‘नित्यवीप्सयोः’ इति न द्वित्वम् । ‘क्रियासमभिहारे द्वे’ इत्यनेन पौनःपुन्येऽपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य अन्यतो लाभे सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यलम् । धातोः किमिति ॥ ‘क्रियासमभिहारे’ इत्यनेनैव धातोर्लभ्यात्मिकमर्थं धातुग्रहणमिति प्रश्नः । आर्धधातुकत्वमिति ॥ धातोरित्यभावे आर्धधातुकत्वन्न स्यात् । धातोरिति विहितप्रत्ययस्यैव आर्धधातुकत्वादिति भावः । ब्रुवः इति ॥ यङः आर्धधातुकत्वे सत्येव तस्मिन् परे ‘ब्रुवो वचिः’ ‘वेजो वयिः’ इत्यादि कार्यं सिद्ध्यति । अन्यथा ‘आर्धधातुके’ इत्यधिकृत्य तद्विधानान्न स्यादिति भावः । भृशमीक्षते इति ॥ नच भृशशब्देनैवात्र भृशार्थमानात् यङ् न भविष्यतीति वाच्यम् । भृशत्वं हि यङ्योऽप्यलम्, नतु वाच्यम् । द्योतनञ्च उक्तस्यापि सम्भवतीति भावः । यङ् नेति ॥ अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । पौनःपुन्ये त्विति ॥ पुनःपुनश्शब्दसमभिहारेऽपि यङ्सत्येव । भृशार्थ एवानभिधानोक्तेरिति भावः । सूचिसूत्रीति ॥ सूचि सूत्रि मूत्रि अटि अर्ति अशू ऊर्णोति एषान्द्वन्द्वः । ‘सूचि पैशुन्ये, सूत्र वेष्टने, मूत्र प्रस्रवणे’ एते त्रयश्चुराद्यन्तर्गणे कथादावदन्ताः । तेषामनेकाच्चादप्राप्तौ यङ्वचनमित्याह । आद्यास्त्रयः इति ॥ ‘अट गतौ, ऋ गतौ, अश भोजने, अशू व्याप्तौ’ एषां हलादित्वाभावाद्वचनम् । ऊर्णुलस्तु हलादित्वाभावादेकाच्चाभावाच्च वचनम् । सोसूच्यते इति ॥ ण्यन्ताद्यङि णिलोपे द्वित्वे ‘गुणो यङ्लुकोः’ इति अभ्यासगुणः । सूचेः षोपदेशत्वभ्रमं वारयति । अनेकाच्चकत्वेनेति ॥ षोपदेशत्वे तु ‘धात्वादेः’ इति षस्य सत्वे कृते आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डस्य षत्वं स्यादिति भावः । लिटि सोसूचि आमिति स्थिते । यस्य हलः ॥ यकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वभ्रमं वारयति । सङ्घातग्रहणमिति ॥ यकाराकारसमुदायस्येत्यर्थः । हलः इति पञ्चमी । ‘आर्धधातुके’ इत्यधिकृतम् । ‘अतो लोपः’ इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते । तदाह । हलः परस्येत्यादिना ॥ ननु ‘अलोऽन्यस्य’ इति यकारादकारस्य लोपः स्यादित्यत आह ।

र्धधातुके । ‘आदेः परस्य’ (सू ४४) । ‘अतो लोपः’ (सू २६०८) ।
सोसूचांचक्रे । सोसूचिता । सोसूचिता । मोमूचिता ।

२६३२ । दीर्घोऽकितः । (७-४-८३)

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाग्र्यते ।

२६३३ । यङि च । (७-४-३०)

अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । यकारपररेफस्य न
द्वित्वनिषेधः । ‘अरायते’ इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता ।
ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः । बेभिदिता ।

२६३४ । नित्यं कौटिल्ये गतौ । (३-१-२३)

गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

आदेः परस्येति ॥ ‘अलोऽन्यस्य’ इत्यस्यायमपवाद इति भावः । अतो लोपः इति ॥
यकाराकारसङ्घाते यकारस्य लोपे सति परिशिष्टस्याकारस्य ‘अतो लोपः’ इत्यर्थः । ननु मास्तु
सङ्घातग्रहणम् । यकारस्यैवाल लोपो विधीयताम् । अतो लोपे सति इष्टसिद्धिरिति चेन्न ।
ईर्ष्यधातोस्तुचि इटि ईर्ष्यतेत्यत्र यकारलोपनिवृत्त्यर्थत्वादित्यलम् । अटधातोः यङि ‘अजादे-
द्वितीयस्य’ इति व्य इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ अटग्र्यते इति स्थिते ।
दीर्घोऽकितः ॥ अभ्यासस्येति ॥ ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
यङि यङ्लुकि चेति ॥ ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अकित इत्यस्य
तु यंयम्यते इत्यादौ प्रयोजनं वक्ष्यते । ऋधातोर्यङि कृते डित्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते । यङि
च ॥ ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ इति सूत्रमनुवर्तते । ‘रीङ् ऋतः’ इत्यस्मात् ऋत इति च ।
तदाह । अर्तेरित्यादि ॥ तथाच ऋ य इति स्थिते ऋकारस्य गुणे अकारे रपरत्वे अर् य
इति स्थिते ‘न न्द्राः’ इति रेफस्य द्वित्वनिषेधे य इत्यस्य द्वित्वे ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यभ्यासदीर्घे
अर्थायते इति प्राप्ते आह । यकारपररेफस्येति ॥ भाष्योदाहरणादिति ॥ ‘धातौरेकाचः’
इति सूत्रे इति शेषः । अरारितेति ॥ ‘यस्य हलः’ इति यकारलोपः । अशाशितेति ॥
अशाधातोर्यङि इय इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ ‘दीर्घोऽकितः’ इति
दीर्घे ‘यस्य हलः’ इति यकारलोपः । ऊर्णोनूयते इति ॥ ऊर्णु य इति स्थिते ‘न न्द्राः’ इति
नु इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासदीर्घः । बेभिद्यते इति ॥ भिद् य इति स्थिते भिद् इत्यस्य
द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणः । ननु बेभिय इति यङन्ताल्लुटि तासि इटि यलोपे अतो लोपे
बेभिदितेत्यत्र तासि परे लघूपधगुणः स्यादित्यत आह । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति ॥
नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ नित्यशब्दः एवार्थः । कौटिल्ये इत्यस्योपरि द्रष्टव्यः । ‘धातौरे-
काचः’ इत्यतो यङित्यनुवर्तते । तदाह । गत्यर्थात्कौटिल्य एवेति ॥ गत्यर्थवृत्तेर्धातोः

२६३५ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ।

(३-१-२४)

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ।

२६३६ । चरफलोश्च । (७-४-८७)

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । 'नुक्' इत्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्तवद्वाच्यः' (वा ४६६१) 'वा पदान्तस्य' (सू. १२५) इति यथा स्यात् ।

२६३७ । उत्परस्यातः । (७-४-८८)

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । 'हलि च' (सू. ६५४) इति दीर्घः । चञ्चूर्यते-चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते-पंफुल्यते ।

२६३८ । जपजभदहदशभञ्जपशां च । (७-४-८९)

कौटिल्ये द्योत्य एव यङित्यर्थः । एवशब्दस्य व्यवच्छेद्यमाह । न तु क्रियासमभिहारे इति ॥ शब्देन्दुशेखरे तु गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यङस्येवेति प्रपञ्चितम् । लुपसद ॥ लुप सद चर जप जभ दह दश गृ एषान्द्वन्द्वः । यङित्यनुवर्तते । भावः धात्वर्थः । तद्वता गर्हा भावगर्हा । नित्यमित्यनुवृत्तम् एवकारार्थकम् । तदाह । एभ्यः इत्यादि ॥ चरफलोश्च ॥ 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यस्मात् अतो नुगिति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यस्मात् यङ्लुकोरिति च तदाह । अनयोरित्यादि ॥ नुकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थः । लक्ष्यते इति ॥ 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रे ययम्यते, रंरम्यते, इत्यादौ अनुस्वारश्रवणार्थं नुगित्यनुस्वारोपलक्षणमाश्रयणीयम् । अन्यथा झलपरत्वाभावात् 'नश्च' इत्यनुस्वारासम्भवान्नकार एव श्रूयेतेत्युक्तं भाष्ये । तस्यैवेहानुवृत्तेरनुस्वारोपलक्षणार्थत्वमिति भावः । पदान्तवदिति ॥ 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रस्थमिदं वार्तिकमत्राप्यनुवर्तते इति भावः । उत्परस्यातः ॥ 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवृत्तं परशब्दयोगात् पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरिति 'चरफलोः' इति चानुवर्तते । तदाह । चरफलोरित्यादि । दीर्घः इति ॥ उकारस्येति शेषः । चञ्चूर्यते इति ॥ गर्हितश्चरतीत्यर्थः । यङि द्वित्वे हलदिशेषे अभ्यासाकारादुपरि अनुस्वारागमे 'वा पदान्तस्य' इति तस्य परसवर्णे नकारे उत्तरखण्डे अकारस्य उच्चे तस्य दीर्घः । परसवर्णाभावपक्षे त्वाह । चञ्चूर्यते इति ॥ पम्फुल्यते इति ॥ अत्र अनुस्वारस्य मकारः परसवर्णः । जपजभ ॥ 'चरफलोश्च' इत्यत्र यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते । तदाह ।

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते
इत्यादि ।

२६३९ । ग्रो यङि । (८-२-२०)

गिरतेः रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति जेगिल्यते ।
'घुमास्था—' (सू २४६२) । इतीत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते ।
सेषीयते । 'विभाषा श्वेः' (सू २४२०) । शोशूयते । शेष्वीयते । 'यङि च'
(सू २६३३) । सास्मर्यते । 'रीडृतः' (सू १२३४) । चेक्रीयते । सुट् ।
सञ्चेस्क्रीयते ।

२६४० । सिचो यङि । (८-३-११२)

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते ।

२६४१ । न कवतेर्यङि । (७-४-६३)

कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु
चोकूयते ।

एषामिति ॥ इत्यादीति ॥ जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । वम्भज्यते ।
पसधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति माधवः । तालव्यान्त इति काशिका । ग्रो यङि ॥
गृ इत्यस्य ग्रः इति पष्ठेकवचनम् । 'कृपो रो लः' इत्यतः रो लः इत्यनुवर्तते । तदाह ।
गिरतेरित्यादि ॥ दा पा स्था एभ्यां यङि विशेषमाह । घुमास्थेत्यादि ॥ शोशूयते
इति ॥ श्विधातोर्यङि 'सम्प्रसारणन्तदाश्रयश्च कार्यम्बलवत्' इति वचनात् सम्प्रसारणे पूर्वरूपे शु
इत्यस्य द्वित्वम् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । सास्मर्यते इति ॥ स्मृ य-इति स्थिते
संयोगादित्वात् 'यङि च' इति परत्वाद्गुणे रपरत्वे द्वित्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घः ।
चेक्रीयते इति ॥ कृ य इति स्थिते परत्वात् ककारस्य रीडादेशे क्री इत्यस्य द्वित्वे अभ्यास-
गुणः । सुडिति ॥ 'संपरिभ्यां करोतां भूपणे' 'समवाये च' इत्यनेनेति शेषः । सिचो
यङि ॥ 'सहेः साडः सः' इत्यतस्स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'मूर्धन्यः' इत्याधिकृतं 'न रपरसृपि'
इत्यतः नेत्यनुवर्तते । तदाह । सिचः इति । निसेसिच्यते इति ॥ 'उपसर्गात्सुनोति'
इति 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति च षत्वमनेन निषिध्यते । न कवतेर्यङि ॥ 'अत्र लोपः' इत्यतः
अभ्यासस्येति 'कुहोश्चुः' इत्यतः चुरिति चानुवर्तते इति मत्वा आह । कवतेरभ्यास-
स्येति ॥ ननु कौर्यङि इत्येव सिद्धे श्रितपा निर्देशो व्यर्थ इत्यत आह । कौतिकुवत्यो-
स्त्विति ॥ शपा निर्देशार्थं कवतिग्रहणम् । तेन 'कु शब्दे' इति लुग्विकरणस्य 'कुङ् शब्दे'
इति शविकरणस्य च ग्रहणत्र लभ्यते इति भावः । नच कोरित्युक्तेऽपि दीर्घान्तस्य शवि-
करणस्य न ग्रहणप्रसक्तिरिति शङ्क्यम् । तुदादौ 'कुङ् शब्दे' इति द्वस्वान्तपाठस्य न्यास-

२६४२ । नीग्वञ्चुसंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । (७-४-८४)

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । ‘अकितः’ इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते इत्यादि ।

२६४६ । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । (७-४-८५)

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनु-
स्वारो लक्ष्यते इत्युक्तम् । यय्यम्यते-यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि
न । ‘भाम’ क्रोधे । बाभाम्यते । ‘ये विभाषा’ (२३१९) । जाजायते-जञ्जन्यते ।
‘हन्तेहिंसायां यङि ग्रीभावो वाच्यः’ (वा ४६२१) । जेघ्रीयते । ‘हिंसा-
यां’ किम् । जङ्गन्यते ।

२६४४ । रीगृदुपधस्य च । (७-४-९०)

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्त्यते ।

सम्मतत्वात् । वस्तुतस्तु न्याससम्भते तौतादिकस्याप्रवृत्तिरेव फलम् । “लुग्विकरणां लुग्विकरण-
योरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्” इति लुग्विकरणस्य ग्रहणनिवृत्तिरिति बोध्यम् । नीग्वञ्चु ॥
अभ्यासस्येति ॥ ‘अत्र लोपः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । यङ्लुकोरिति ॥ यङि
यङ्लुकि चेत्यर्थः । न दीर्घः इति ॥ रीगागमात्प्राक् प्राप्तोऽभ्यासदीर्घो नेत्यर्थः । भविष्यदपि
कित्वन्दीर्घप्रतिबन्धकमिति भावः । नलोपः इति ॥ ‘अनिदिताम्’ इत्यनेन नकारस्य
लोप इत्यर्थः । इत्यादीति ॥ सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते, वनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनी-
पत्यते, पनीपयते, चनीस्कन्यते । नुगतोऽनु ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतम् । ‘अत्र लोपः’
इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यतः यङ्लुकोरिति च । तदाह । अनु-
नासिकान्तस्येत्यादि ॥ ननु यंयम्यते इत्यत्र नुको नकारस्य अपदान्तत्वादङ्गत्परकत्वाच्च कथं
‘नश्च’ इत्यनुस्वार इत्यत आह । नुकेति ॥ नन्वभ्यासे ह्रस्वविधानादीर्घस्याभावात् नुग्विधावत
इति तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह । तपरत्वसामर्थ्यादिति ॥ स्वाभाविक एव यो
ह्रस्वः अकारः तस्यैव ग्रहणम्, ननु दीर्घादेशभूतस्य ह्रस्वाकारस्येत्येतदर्थं तपरकरणमिति
भावः । बाभाम्यते इति ॥ अत्र आकारस्थानिकस्य ह्रस्वविधिसम्पन्नस्य अकारस्य न
नुगिति भावः । जनधातोर्यङि नकारस्य आत्त्वविकल्पं स्मारयति । ये विभाषेति ॥ ग्री-
भावः इति ॥ यद्यपीह हीभावविधावपि ‘अभ्यासाच्च’ इति कुत्वे हकारस्य घकारः सिद्ध्यति ।
तथापि प्रयत्नलाघवाभावात् प्रक्रियालाघवाच्च ग्रीति घकारोच्चारणमिति भावः । जेघ्रीयते
इति ॥ पुनः पुनरतिशयेन वा हिनस्तीत्यर्थः । अत्र यङीति विषयसप्तमी । यङि विवक्षिते
सतीति लभ्यते । तेन द्वित्वस्य परत्वेऽपि प्रागेव ग्रीभाव इति बोध्यम् । जङ्गन्यते इति ॥
गर्हितं गच्छतीत्यर्थः । रीगृदुपधस्य च ॥ अभ्यासस्येति ॥ ‘अत्र लोपः’ इत्यतः

क्षुभ्रादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लप्यते ।
'रीगृत्वत इति वक्तव्यम्' (वा ४६६२) । परीपृच्छयते । वरीवृश्च्यते ।

२६४५ । स्वपिस्यमिव्येजां यङि । (६-१-१९)

सम्प्रसारणं स्याद्यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

२६४६ । न वशः । (६-१-२०)

वावश्यते ।

२६४७ । चायः की । (६-१-२१)

चेकीयते ।

तदनुवृत्तेरिति भावः । यङ्लुकोरिति ॥ 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
वरीवृत्त्यते इति ॥ 'वृत्तु वर्तने' अस्माद्यङि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् । नृते-
र्यङि नरीनृत्यते इत्यत्र णत्वमाशङ्क्य आह । क्षुभ्रादित्वान्न णः इति ॥ जरीगृह्यते इति ॥
'ग्रह उपादाने' अस्माद्यङि 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्या-
सस्य रीक् । उभयत्रेति ॥ कृपधातोः यङि द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे रीक् । चली-
क्लप्यते इत्यत्र 'कृपो रो लः' इत्यभ्यासे रेफस्य लकारः । उत्तरखण्डे ऋकारस्यावयवो रेफः
तस्य लकारसदृश इत्यर्थः । ननु व्रश्चधातोर्यङि वरीवृश्च्यते इत्यत्र कथमभ्यासस्य रीक् ।
धातोः शकारोपधत्वेन ऋदुपधत्वाभावादित्यत आह । रीगृत्वतः इति ॥ 'रीगृदुपधस्य'
इत्यत्र ऋदुपधस्येत्यपनीय ऋत्वत इति वक्तव्यमित्यर्थः । ऋत् अस्यास्तीति ऋत्वत् । 'तसौ
मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्वाभावान्न जश्त्वम् । परीपृच्छयते इति ॥ प्रच्छधातोर्यङि
'ग्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणमृकारः । पूर्वरूपं द्वित्वं रपरत्वं हलादिशेषः रीक् । वरी-
वृश्च्यते इति ॥ व्रश्चधातोर्यङि सम्प्रसारणे द्वित्वादि पूर्वरूपं । स्वपिस्यमि ॥ सम्प्र-
सारणं स्यादिति शेषपूरणम् । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सोषुप्यते
इति ॥ स्वपृधातोर्यङि वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे पूर्वरूपे द्वित्वे अभ्यासगुणः । उत्तर-
खण्डे सस्य षत्वम् । सेसिम्यते इति ॥ स्यमुधातोर्यङि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे
द्वित्वादि । अपोपदेशत्वान्न षः । वेवीयते इति ॥ व्येजो यङि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे
द्वित्वादि । 'हलः' इति वा 'अकृतसार्वधातुकयोः' इति वा दीर्घः । अथ वश-
धातोर्यङि वावश्यते इत्यत्र 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे प्राप्ते तन्निषेधं स्मारयति ।
न वशः ॥ वशधातोः छान्दसत्वम्प्रायिकमिति प्रागेवोक्तम् । चायः की ॥ यङीति शेषः ।
'स्वपिस्यमिव्येजां यङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चेकीयते इति ॥ 'चायृ पूजानिशा-'

२६४८ । ई घ्राध्मोः । (७-४-३१)

जेघ्रीयते । देध्मीयते ।

२६४९ । अयङ् यि किङिति । (७-४-२२)

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ किङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य
ह्रस्वः । ततो गुणः । ङोढौक्यते । तोत्रौक्यते ।

इति तिङन्तयङ्प्रकरणम् ।

नयोः' अस्माद्यङि प्रकृतेः कीभावे द्वित्वादि । ई घ्राध्मोः ॥ घ्रा ध्मा अनयोः द्वन्द्वात् पष्ठीद्विव-
चनम् । यङीति शेषः । 'यङि च' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । जेघ्रीयते । देध्मीयते इति ॥ ईत्वे
कृते द्वित्वादि । ह्रस्वस्य इकारस्य विधावपि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घसिद्धेः दीर्घोच्चारणम्
'अस्य ऋवौ' इत्युत्तरार्थम् । अयङ् यि किङिति ॥ यि इति सप्तमी । क् इ एतौ इतौ यस्येति
विग्रहः । शीङः इति ॥ 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अयङि
ङकार इत् यकारादकार उच्चारणार्थः । ङित्त्वादन्तादेशः । शाशय्यते इति ॥ शी य इति
स्थिते ईकारस्य अय् ततो द्वित्वे अभ्यासदीर्घः । ङौकृधातोर्यङि विशेषमाह । अभ्यासस्य
ह्रस्वः इति ॥ द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे उकारे तस्य 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुण इत्यर्थः । तोत्रौ-
क्यते इति ॥ लौकैः रूपम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां यङन्तनिरूपणं समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्तयङ्लुक्प्रकरणम् ॥

२६५० । यङोऽचि च । (२-४-७४)

यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक्स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । ‘शेषात्कर्तरि—’ (सू २१५९) इति

अथ यङ्लुक्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते । यङोऽचि च ॥ अचि इति प्रत्ययग्रहणम् । नतु प्रत्याहारः । यङा साहचर्यात् । ‘प्यक्षत्रियार्षि’ इत्यतः लुगित्यनुवर्तते । तदाह । यङोऽच्प्रत्यये लुगिति । चकारात्तं विनापीति ॥ अच्प्रत्ययाभावेऽपीत्यर्थः । बहुळमिति ॥ चकारात् ‘बहुळच्छन्दसि’ इति पूर्वमूत्राद्बहुळग्रहणमप्यनुकृष्यते इति भावः । एवञ्च अच्प्रत्यये तदभावेऽपि यङो बहुळं लुगिति फलितम् । तेन लृजो यङन्तादाचि यङो लुगभावपक्षे अतो लोपे लोलय इति रूपम् । लुकि तु लोलुव इति रूपं सिध्यति । तथा अच्प्रत्ययाभावेऽपि बोभूयते, बोभवीति, इत्यादौ यङो लुग्विकल्पः सिध्यतीति बोध्यम् । अनैमित्तिकोऽयमिति ॥ अच्प्रत्ययादन्यत्र बोभवीतात्यादौ यङ्लुक् अनैमित्तिकः । ततश्च परस्मादपि द्वित्वादिकार्यात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वाद्यङो लुक् भवति ततो द्वित्वादीति वस्तुतः स्थितिकथनमिदम् । अच्प्रत्यये विधीयमानस्तु यङ्लुक् नैमित्तिकत्वाद्विहरङ्ग एव । ततश्च परत्वाग्नित्वाच्च आदौ द्वित्वे कृते यङो लुकि अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणः ‘न धातुलोप आर्धधातुके’ इति निषेधान्न भवति । अच्प्रत्ययस्य यङ्लोपनिमित्तत्वादिति बोध्यम् । नन्वेवं सति यङ्लुकि ‘सन्त्यङोः’ इति द्वित्वं न स्यात् । यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादित्यत आह । ततः इति ॥ यङो लुगनन्तरमित्यर्थः । ‘न लुमता’ इत्यनेन हि लुमताशब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यविषिष्यते । द्वित्वादिकन्तु यङन्तस्य कार्यम्, नतु यङ्निमित्तकम् । यङि परतस्तद्विध्यभावादिति भावः । द्वित्वमिति ॥ नच ‘एकाचः’ इति विधीयमानं द्वित्वङ्गमिह यङ्लुकि स्यात् । “शितपा शपा” इति निषेधादिति वाच्यम् । ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्याद्यभ्यासकार्यविधिवलेन द्वित्वनिषेधाभावज्ञापनादिति भावः । अभ्यासकार्यमिति ॥ गुणादीति भावः । धातुत्वादिति ॥ यङो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य यङन्तत्वात् ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुत्वम् । नच ‘न लुमता’ इति निषेधः शङ्क्यः । धातुसंज्ञायाः यङन्तधर्मत्वेन यङि परतोऽङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः । यङो द्वित्वात्तदन्तादात्मनेपदमाशङ्क्य आह । शेषादिति ॥ ननु ‘शेषात्कर्तरि’ इत्यत्र आत्मनेपदनिमित्तहीनो धातुशेषः ।

परस्मैपदम् । ‘अनुदात्तङितः—’ (सू २१५७) इति तु न । ङित्वस्य प्रत्यया-
प्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि ‘प्रत्ययस्यासाधारणं रूप-
माश्रीयते तत्रैव तत्’ । अत एव सुदृष्टप्रासाद इत्यत्र ‘अत्वसन्तस्य—’ (सू
४२५) इति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीडादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । अनु-
दात्तङितः—’ (सू २१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च ‘शितपा शपा—’
(प १३२) इति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किं
तु शबेव । ‘चर्करीतं च’ इत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ।

यङन्तधातुस्तु न तथा आत्मनेपदनिमित्तः । ङकारानुबन्धसत्वादित्यत आह । अनुदात्तङित
इति तु नेति ॥ कुत इत्यत आह । ङित्वस्येति ॥ तदेवोपपादयति । यत्र हीति ॥
यत्र प्रत्यये लुप्तेऽपि प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तमाश्रित्य कार्यप्रवृत्तिरिष्यते तत्रैव प्रत्यय-
लक्षणम् । यथा राजेल्यत्र । तत्र हि लुप्तं सुप्रत्ययं सुवात्मकप्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रित्य
सुबन्ततया पदत्वात् ‘नलोपः’ इति नकारलोपप्रवृत्तिः । ङित्वन्तु न प्रत्ययमात्रधर्मः । ‘ऋते-
रीयङ्’ इत्यादिप्रत्ययेष्वप्रत्ययेष्वपि चित्रडादिषु सत्वात् । ततश्च यङि लुप्ते सति प्रत्ययलक्षणेन
तमाश्रित्य तद्वृत्तिङित्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदं शङ्कितुं शक्यमिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्धर्म-
पुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्यं प्रत्ययलक्षणङ्कृतो नेत्यत आह । अत एवेति ॥ प्रत्ययमात्रवृत्ति-
धर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्यं प्रत्ययलक्षणाश्रयणादेवेत्यर्थः । दीर्घो नेति ॥ सु शोभनाः
दृषदः यस्य सः सुदृष्टप्रासाद इत्यत्र समासावयवत्वाल्लुप्तं जसं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य प्राप्तः
असन्तत्वलक्षणो दीर्घो न भवति । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे व्युत्पत्तिपक्षे च अस्त्वस्य वेधा
इत्यादावप्रत्यये प्रत्यये च सत्त्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाभावेन तत्पुरस्कारेण दीर्घं क्रियमाणे
प्रत्ययलक्षणासम्भवादिति भावः । एतत्सर्वं प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । नच
सुदृष्टप्रासाद इत्यत्र जसो लुका लुप्तत्वात् ‘न लुमता’ इति निषेधादेव दीर्घो न भवि-
ष्यतीति वाच्यम् । दीर्घस्यासन्तकार्यत्वेन जसि परे अङ्गकार्यत्वाभावादित्यलम् । ननु
उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणाभावात् लुप्तयङन्तात् ङित्वप्रयुक्तमात्मनेपदं मास्तु । ये तावत् स्पर्धा-
दयः अनुदात्ततः ये च शीडादयो ङितः पठिताः तेभ्यः आत्मनेपदं दुर्वारमित्यत आह ।
येऽपीति ॥ तेभ्योऽपि नेति ॥ तेभ्यो यङ्लुकि नात्मनेपदमित्यर्थः । कुत इत्यत आह ।
अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति ॥ नन्वनुबन्धनिर्देशेऽपि यङ्लुकि आत्मनेपदं
कुतो न स्यादित्यत आह । तत्र च शितपेति ॥ न चानुबन्धनिर्देशादेव ङित्वप्रयुक्तमपि
कार्यमात्मनेपदं यङ्लुकि न भविष्यति । अतः प्रत्ययासाधारणधर्माश्रयत्वे सत्येव प्रत्यय-
लक्षणमिति क्लेशानुभवो वृधेति वाच्यम् । यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन यङन्तस्य धातौ
रनुबन्धेनानिर्देशादित्यलम् । अत एवेति ॥ “शितपा शपा” इति निषेधादेव यङ्लुकि श्यन्ना-
दयो विकरणा नेत्यर्थः । “शितपा शपा” इति निषेधसुपपादयति । गणेन निर्देशादिति ॥
‘दिवादिभ्यः श्यन्’ ‘रुधादिभ्यः श्रम्’ इत्यादिगणनिर्देशादित्यर्थः । किंतु शबेवेति ॥
‘कर्तरि शप्’ इत्यत्र “शितपा शपा” इति निषेधाविषयत्वादिति भावः । चर्करीतमिति ॥

२६५१ । यङो वा । (७-३-९४)

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येड्वा स्यात् । ‘भूसुवोः—’
(सू २२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । ‘—बोभूतु तेतिक्ते’
(सू ३५९६) इति छन्दसि निपातनात् । अतएव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः ।
न च यङ्लुक्प्रसङ्ग एव गुणभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । ‘प्रकृतिग्रहणे
यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्’ (प १०१) । ‘द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्’ इति

यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यामिति व्याख्यातं प्राक् । अतो यङ्लुगन्ताच्छपो लुगित्यर्थः । एवञ्च
भूधातोर्यङो लुकि द्वित्वादौ बोभू इत्यस्माच्छटि तिपि शपो लुकि बोभू ति इति स्थिते । यङो
वा ॥ ‘उतो वृद्धिः’ इत्यतो हलीति ‘नाभ्यस्तस्याचि’ इत्यतः पिति सार्वधातुके इति
‘ब्रुव ईद्’ इत्यतः ईडिति चानुवर्तते । तदाह । यङन्तादित्यादिना ॥ टित्वात्तिप आद्य-
वयव ईद् । तथाच बोभू ई ति इति स्थिते ऊकारस्य गुणे अवादेशे बोभवीतीति रूपं वक्ष्यति ।
‘भूसुवोस्तिङि’ इति गुणनिषेधमाशङ्क्य आह । भूसुवोरिति ॥ निपातनादिति ॥
‘कृषेः छन्दसि’ इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तौ ‘दाधर्ति दधर्ति दधर्षि बोभूतु तेतेक्ते’ इत्यादि सूत्रे भूधातो-
र्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावो निपात्यते । ‘भूसुवोः’ इत्येव तत्र गुणनिषेधे सिद्धे गुणाभावनिपातननि-
यमार्थम् । यङ्लुकि छन्दस्येवायम् ‘भूसुवोः’ इति गुणनिषेधो नान्यत्र इत्यतो लोकेऽपि यङ्लु-
गस्तीति विज्ञायते । एतेन ‘यङोऽचि च’ इति यङ्लुग्विधौ ‘बहुलं छन्दसि’ इति पूर्व-
सूत्राच्छन्दसीत्यनुवर्तयन्तः पारस्ताः । तदाह । अतएव यङ्लुक् भाषायामपि सिद्धः
इति ॥ ‘भूसुवोस्तिङि’ इति सूत्रभाष्ये तु बोभूत्वित्येतन्नियमार्थम् । अतैव यङ्लुगन्तस्य
गुणो न भवति, नान्यत्र । क्व मा भूत् बोभवीतीत्युक्तम् । अत्रैवेत्यस्य बोभूत्विति लोभ्येवेत्यर्थः ।
यङ्लुगन्तस्येत्यस्य भूधातोरिति शेषः । बोभवीतीत्येवोदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे प्रप-
ञ्चितम् । वस्तुतस्तु भाष्ये यङ्लुङन्तस्येति सामान्याभिप्रायमेव । भूधातुमात्रसङ्केचे माना-
भावात् । बोभवीति इत्युदाहरणन्तु धात्वन्तराणामपि प्रदर्शनपरमिति मूलकृदाशयः ।
ननु भूधातोर्यङ्लुकि बोभू इत्यस्य ‘भूसुवोस्तिङि’ इति गुणनिषेधप्रसक्तिर्नास्ति । द्वित्वे
सति यङ्लुगन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वेन भूरूपत्वाभावात् । ततश्च यङ्लुगन्तस्याप्राप्ते गुणाभावे
तत्प्राप्त्यर्थमेव बोभूत्विति निपातनमिति युक्तम् । तथा च छन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य गुण-
निषेधः, न तु भाषायामिति नियमः कथं सिद्ध्येदित्याशङ्क्य निराकरोति । नच यङ्लु-
कीति ॥ प्रकृतीति ॥ ‘प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्’ इति परिभाषया
‘भूसुवोः’ इत्यत्र भूग्रहणेन बोभू इति यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादित्यर्थः । ननु ‘प्रकृति-
ग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्’ इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न्यायसिद्धमिदमित्याह ।
द्विः प्रयोगः इति ॥ षष्ठाध्यायादौ ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इत्यत्र किमिदं द्विर्वचनं एकाचः
प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितयात्मक आदेशः स्थान्यपेक्षया अन्यो विधीयते, उत स्थानिन
एकस्य सतः द्विरुच्चारणं विधीयते, ननु तत्स्थानिनः अतिरिच्यते, इति संशय्य ‘द्विः प्रयोगो

सिद्धान्तात् । बोभवीति—बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवांचकार ।
 बोभविता । अबोभवीत्—अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् ।
 बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । ‘गातिस्था—’ (सू २२२३) इति सिचो लुक् ।
 ‘यङो वा’ (सू २६५१) इतीदृशे गुणं बाधित्वा नित्यत्वादुक् । अबोभूवीत् ।
 अबोभूत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् । नित्यत्वादुक् । अबोभूवुः ।
 अबोभविष्यदित्यादि । पास्पर्धीति—पास्पर्द्धि । पास्पर्द्धः । पास्पर्धति ।
 द्विर्वचनम्’ इति सिद्धान्तितम् । तदधिकारस्थत्वात् ‘सन्त्यङोः’ इति द्विर्वचनमपि तथाविधमेव ।
 ततश्च भू इत्यस्यैव बोभू इति द्विः प्रयुज्यमानतया ‘भूसुवोः’ इति भृगुहणेन ग्रहणाद्यङ्लु-
 क्यपि निषेधसिद्धेः बोभूत्विति निपातनं छन्दस्येव यङ्लुकि गुणनिषेधो, नतु भाषायामिति नियम-
 लाभाल्लोकेऽपि यङ्लुक् सिद्ध इति भावः । **बोभूतः इति ॥** अपित्त्वादीण । डित्त्वाच्च न
 गुणः । **बोभुवतीति ॥** ‘अदभ्यस्तात्’ इत्यत् । डित्त्वात् गुणाभावे उवडिति भावः । बो-
 भवीषि—बोभोषि । बोभूथः । बोभूथ । बोभवीमि—बोभोमि । बोभूवः । बोभूमः । **बोभ-**
वाञ्चकारेति ॥ ‘कास्यनेकाच्’ इत्याम् । बोभविता । बोभविष्यति । बोभवीतु—बोभोतु-
 बोभूतात् । बोभूताम् । बोभुवतु । हेरपित्त्वादीण डित्त्वान्न गुणः । बोभूहि—बोभूतात् ।
 बोभूतम् । बोभूत । आटः पित्त्वेन अडित्त्वात् गुणः । बोभवानि । बोभवावः ।
 बोभवामः । लङ्घ्याह । **अबोभवीदित्यादि । अबोभवुरिति ॥** ‘सिजभ्यस्त’ इति
 जुसि गुणे अवादेशः । अबोभवीः—अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूत । अबोभवम् ।
 अबोभूव । अबोभूम । **बोभूयादिति ॥** विधिलिङ आशीर्लिङ च रूपम् । बोभू-
 यातामिति विधिलिङस्तामि रूपम् । बोभूयुः । बोभूयाः । बोभूयानम् । बोभूयात ।
 बोभूयाम् । बोभूयाव । बोभूयाम । **बोभूयास्तामिति ॥** आशीर्लिङ तामि रूपम् ।
 बोभूयास्त । बोभूयासम् । बोभूयास्व । बोभूयास्म । लुङ्स्तिप् सिचि कृते आह ।
गातिस्थेति ॥ ईदृशे इति ॥ ‘इतश्च’ इति इकारलोपे कृते ईडागमे ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’
 इति गुणं परमपि बाधित्वा नित्यत्वात् ‘भुवो वुग्लुङ्लिटोः’ इति वुगित्यर्थः । गुणे कृते
 अकृते च प्राप्तेः वुको नित्यत्वं बोध्यम् । **अबोभूवीदिति ॥** वुकि कृते सति तेन व्यवधा-
 नादूकरस्य न गुणः । ननु लुङो झेर्जुसि वुकि अबोभूवुरिति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम् ।
 ‘आतः’ इति सूत्रे सिज्जुकि आदन्तादेव झेर्जुसिति नियमनादित्यत आह । **अभ्यस्ताश्रयो**
जुसिति ॥ ‘सिजभ्यस्त’ इत्यनेन अभ्यस्तात्परत्वात् जुसित्यर्थः । ‘सिजभ्यस्त’ इति सूत्रे
 सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायनियमः, न त्वभ्यस्ताश्रयजुस् इति भावः ।
 अबोभू उस् इति स्थिते ‘जुसि च’ इति गुणमाशङ्क्य आह । **नित्यत्वादुगिति ॥** ‘जुसि
 च’ इति गुणापेक्षेत्यर्थः । **अबोभूवुरिति ॥** न चात्राभ्यस्ताश्रयजुस् बाधित्वा परत्वात्
 ‘अदभ्यस्तात्’ इत्यदादेशः स्यादिति शङ्क्यम् । अभ्यस्ताश्रयजुस् अदादेशापवादत्वादिति भावः ।
 अबोभूवीः—अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूवम् । अबोभूव । अबोभूम । **इत्यादीति ॥**
 अबोभविष्यताम्, अबोभविष्यन्, इत्यादि व्यक्तम् । **पास्पर्धीतीति ॥** स्पर्धधातोः यङ्लुकि

पास्पर्सि । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (सू २४२५) । पास्पर्धि । लङ् । अपास्पर्त्-
अपास्पर्द् । सिपि 'दश्च' (सू २४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू २७३)
अपास्पाः । जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि रुत्वपक्षे । अजाघाः ।
'नाथृ' । नानात्ति । नानात्तः । 'दध' । दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि ।

द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति पकारशेषे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे पास्पर्ध् इत्यस्माच्छट्स्तिपि
शपि शपो लुकि 'यद्वा' इति ईडागमे रूपम् । ईडभावे त्वाह । **पास्पर्द्धीति** ॥ पास्पर्ध् ति
इति स्थिते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारः । 'झलाजश् झशि' इति पूर्वधकारस्य
द इति भावः । मिक्वस्मस्सु पास्पर्धामि-पास्पर्धिमि । पास्पर्ध्वः । पास्पर्ध्मः । पास्पर्धाञ्चकार ।
पास्पर्धिता । पास्पर्धिष्यति । पास्पर्धातु-पास्पर्द्ध-पास्पर्धात् । पास्पर्धतु । हेरपित्वादीड-
भावं सिद्धवत्कृत्य आह । **हुझल्भ्यः इति** ॥ **पास्पर्द्धीति** ॥ हेर्धिभावे 'झरो झरि' इति
वा धलोपः । पास्पर्धात् । पास्पर्धम् । पास्पर्धानि । पास्पर्धाव । पास्पर्धाम । लङि तिपि उदा-
हरणसूचनम् । ईटि अपास्पर्धात् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह । **अपास्पर्त् इति** ॥
अपास्पर्ध् त् इति स्थिते हल्ङयादिना तकारलोपे 'वाऽवसाने' इति चर्त्तविकल्प इति भावः ।
अपास्पर्धाम् । अपास्पर्धुः । सिपि तु अपास्पर्ध् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वपक्षे
अपास्पर् र् स् इति स्थिते हल्ङयादिना सकारलोपे 'रो रि' इति रेफलोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे विसर्गे
अपास्पाः इति रूपम् । 'सिपि च' इति धस्य दत्वपक्षे तु अपास्पर्द् इति रूपमित्यर्थः । नच दीर्घे
सिपि 'दश्च' इति रुत्वमसिद्धमिति शङ्क्यम् । 'ढ्रलोपे' इति सूत्रे ढग्रहणेन लण्पूत्रे जर्गधेः
अजर्घाः इति भाष्यप्रयोगेण च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तिबोधनात् । अपास्पर्धम् । अपास्पर्ध्वः ।
अपास्पर्ध्मः । लिङि पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् इत्यादि । लुङि अपास्पर्ध् स्
इति स्थिते 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । 'इट ईटि' इति सलोपः । अपास्पर्धात् । अपास्प-
र्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः । अपास्पर्धिष्यत् । गाथृधातोर्त्यङ्लुगन्तात् लट्स्तिपि ईट्पक्षे जागाधीति
सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह । **जागाद्धीति** ॥ जागाध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तका-
रस्य धः । जागाद्धः । जागाधति । सिपि ईट्पक्षे जागाधीषीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह ।
जाघात्सीति ॥ जागाध् सि इति स्थिते 'एकाचो बशः' इति गस्य भष् धस्य चर्त्तवमिति
भावः । जागाद्धः । जागाद्ध । जागाधिमि । जागाध्वः । जागाध्मः । जागाधाञ्चकार । जागा-
धिता । जागाधिष्यति । जागाधीतु-जागाद्ध-जागाद्धात् । जागाद्धाम् । जागाधतु । जागाद्धि-
जागाद्धात् । जागाद्धम् । जागाद्ध । जागाधानि । जागाधाव । जागाधाम । लङि अजागाधीत्-
अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधुः । सिपि ईट्पक्षे अजागाधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभाव-
पक्षे आह । **सिपीति** ॥ अजागाध् स् इति स्थिते भष्भावे 'सिपि धातोर्त्वा' 'दश्च' इति
दस्य रुत्वपक्षे हल्ङयादिलोपे रेफस्य विसर्गे अजाघाः इति रूपमित्यर्थः । दत्वपक्षे तु अजा-
घाद् इति बोध्यम् । अजागाद्धाम्, इत्यादि । जागाध्यात् । लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् ।
अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम्, इत्यादि । **नाथृ इति** ॥ उदाहरणसूचनम् । वर्गद्वितीयान्तो-
ऽयं धातुः न झषन्तः । तस्य ईट्पक्षे नानाधीति इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह । **नाना-**

अदाधत् । अदादधुः । अदाधः—अदाधत् । लुङि । अदादाधीत्—अदादधीत् ।
 चोस्कुन्दीति—चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मो-
 मुदीति—मोमोत्ति । मोमोदाश्चकार । मोमोदिता । अमोमुदीत्—अमोमोत् ।
 अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः—अमोमोः—अमोमोत् । लुङि गुणः ।
 अमोमोदीत् । चोक्तीति—चोक्तीति । लङ् । तिप् । अचोक्तीत्—अचोक्तीति ।

तीति ॥ नानाथ् ति इति स्थिते 'खरि च' इति थस्य चत्वंम् । 'झषस्तथोः' इति 'एकाचो
 बशो भष्' इति च न । अझषन्तत्वात् । नानात्तः । नानाथति । नानाथीषि—नानात्सि ।
 नानात्थः । नानात्थ । नानाथीभि—नानाथिम् । नानाथ्वः । नानाथ्मः । लोटि नानाथीतु—नानातु ।
 हेर्धिः । थस्य जश्त्वेन दः । नानाद्धि । नानाथानि । नानाथाव । नानाथाम् । लङि अनानाधीत्—
 अनानात् । अनानात्ताम् । अनानाथुः, इत्यादि । लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीद् ।
 अनानाधीत् । अनानाधिष्ठाम्, इत्यादि । दधेति ॥ उदाहरणसूचनभिदम् । दधधातो-
 लोटस्तिपि ईट्पक्षे दादधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावापक्षे आह । दादद्धीति ॥ दादध् ति
 इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः । दादधीषीति सिद्धवत्कृत्य आह । दाधत्सीति ॥
 'एकाचो बशः' इति दस्य भष् । धस्य 'खरि च' इति चत्वंमिति भावः । दादत्थः ।
 दादत्थ । दादधिम्, इत्यादि । लोटि दादधीतु—दादद्धु । दादद्धि । दादधानि । लङस्तिपि ईटि
 अदादधीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह । अदाधत् इति ॥ अदादध् त् इति स्थिते
 हल्ङ्यादिलोपे भ्भावे धस्य 'वावसाने' इति चत्वंविकल्प इति भावः । सिपि ईटि अदादधीरिति
 सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह । अदाधः इति ॥ अदादध्स् इति स्थिते जश्वे 'दश्च' इति दस्य
 रुत्वे हल्ङ्यादिना सलोपे रुत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वेन झषन्तत्वात् दस्य भषेति भावः । अदाध-
 दिति दत्वपक्षे रूपम् । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीडिति मत्वा आह । अदादधी-
 दिति ॥ 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पः । अदादधिष्ठाम्, इत्यादि 'स्कुदि आप्रवणे' इदि-
 त्वान्नुम् । अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति । चोस्कुन्दीतीति ॥ ईटि रूपम् । तदभावे त्वाह ।
 चोस्कुन्तीति ॥ 'झरो झरि सवर्णे' इति तकारस्य लोपविकल्पः । इह यङो लुप्तत्वा-
 दिदित्वाच्च यङन्तिङञ्चाश्रित्य नलोपो न । लङि ईट्पक्षे अचोस्कुन्दीदिति सिद्धवत्कृत्य ईड-
 भावे आह । अचोस्कुन्निति ॥ अचोस्कुन् द् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे
 दकारस्य संयोगान्तलोपः । लुङि तु 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीद् । अचोस्कुन्दीत् ।
 अचोस्कुन्दिष्ठाम्, इत्यादि । मोमुदीतीति ॥ 'मुद हर्षे' ईटि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति
 सार्धधातुके' इति लघूपधगुणो न । मोमोत्तीति ॥ ईडभावे अच्परकत्वाभावात् 'नाभ्य-
 स्तस्याचि' इति लघूपधगुणनिषेधो न । मोमोदितेति ॥ 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति
 गुणनिषेधस्तु न । धाव्शलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे एव तनिषेधस्य प्रवृत्तेः । इह च
 यङ्लुकः अनैमित्तिकस्य उक्तत्वात् । लुङि गुणः इति ॥ सिज्जिमित्तक इति शेषः ।
 अतो 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेधो न शङ्क्यः । चोक्तीति ॥ 'कुर्द क्रीडायाम्' यङ्लुक्

सिप्पक्षे । अचोकूः । अचोखूः । अजोगूः । वनीवञ्चीति—वनीवङ्क्लि । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत्—अवनीवन् । जङ्गमीति—जङ्गन्ति । ‘अनु-
दात्तोपदेश—’ (सू २४२८) । इत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति ।
‘म्बोश्च’ (सू २६०९) । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेणिनषेधः ।
जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । ‘मो नो
धातोः’ (सू ३४१) । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । ‘ह्यच्यन्त—’

द्वित्वादि । ईडभावे ‘उपधायाञ्ज’ इति दीर्घः । अचोकूर्त् इति ॥ लङ्स्तिपि अचोकूर्द्
त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे ‘रात्सस्य’ इति नियमान्न संयोगान्तलोपः इति भावः ।
सिप्पक्षे इति ॥ लङ्स्तिपि ईडभावं अचोकूर्द् स् इति स्थिते ‘दश्च’ इति रुत्वपक्षे
हल्ङ्यादिना सलोपे ‘रो रि’ इति प्रथमरेफलोपे दीर्घे दकारस्थानिकरेफस्य विसर्गे अचोकूरिति
रूपमित्यर्थः । अचोखूरिति ॥ खुर्दधातोर्ग्रङ्गुगन्तात् लङ्स्तिपि कुर्दवद्रूपम् । अजो-
गूरिति ॥ गुर्दधातोर्ग्रङ्गुगन्तात् सिपि रूपम् । वनीवञ्चीतीति ॥ ‘वञ्चु गतौ’
अस्मात् ‘नित्यं कौटिल्ये गतौ’ इति यङन्तस्य लुक् । द्वित्वादि । ‘नीग्वञ्चु’ इत्यादिना
अभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वान्न तदाश्रितो नलोपः । तिपः पित्त्वेन अङित्वान्न
तदाश्रितोऽपि नलोपः । ईकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीको न गुणः । अन्यथा निकमेव विद-
ध्यात् । नच ‘नीग्वञ्चु’ इत्यनुबन्धनिर्देशाद्यङ्लुकि नीक् दुर्लभ इति शङ्क्यम् । तत्र
यङ्लुकोः इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन अदोषादिति भावः । वनीवङ्क्तीति ॥ ईडभावे चस्य कुत्वेन
कः । नकारस्थानिकानुस्वारस्य परसवर्णो डकार इति भावः । वनीवक्तः इति ॥ तसो
ङित्वादिह स्यादेव ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीतु—वनीवङ्क्तु—वनीव-
क्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । हेर्धिः । अपित्त्वेन ङित्वान्नलोपः । अत एव ईडपि न ।
वनीवग्धि । वनीवञ्चानि । आटः पित्त्वाङित्वान्नलोपो न । लङि तिपि ईट्पक्षे आह । अव-
नीवञ्चीदिति ॥ ईडभावे त्वाह । अवनीवन् इति ॥ हल्ङ्यादिना तलोपे चकारस्य संयो-
गान्तलोपः । जङ्गमीतीति ॥ गमेर्यङ्लुगन्ताङ्गटस्तिपि ईट् । ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ इति
नुक् । ‘नश्च’ इत्यनुस्वारः परसवर्णश्चेति भावः । तसि आह । अनुदात्तेति ॥ जङ्गमीतीति ॥
‘गमहन’ इत्युपधालोप इति भावः । ननु गमेरनिट्वात् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि
ग्रहणाजङ्गमितेत्यत्र कथमिडित्यत आह । एकाज्ग्रहणेनेति ॥ ननु जङ्गहीत्यत्र अनुनासिक-
लोपे कृते ‘अतो हेः’ इति लुक् स्यादित्यत आह । अनुनासिकलोपस्येति ॥ लङ्स्तिपि
अजङ्गमादिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह । मो नः इति ॥ अजङ्गम्त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना
तलोपे ‘मो नो धातोः’ इति मस्य न इत्यर्थः । तदाह । अजङ्गमिति ॥ अजङ्गताम् । अज-
ङ्गमुः । अजङ्गन् । अजङ्गतम् । अजङ्गत । अजङ्गम् । अजङ्गन्व । अजङ्गन्म । लुङि अजङ्गमी-
दित्यत्र ‘पुषादिद्युतादिलटितः’ इत्यडमाशङ्क्य आह । अनुबन्धेति ॥ हन्तेर्यङ्लुक् हिंसार्थे
क्रियासमभिहारे । गत्यर्थत्वे तु कौटिल्ये यङिति बोध्यम् । हन्तेरित्यनुवर्त्येति ॥ तथाच

(सू २२९९) इति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । अभ्यासाच्च' (सू २४३०) इति कुत्वम् । यद्यपि 'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इत्यतो 'हन्तेः' इत्यनुवर्त्य विहितम् । तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । 'शितपा शपा' (प १३२) इति निषेधस्त्वनित्यः । 'गुणो यङ्लुकोः' (सू २६३०) इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्घनीति । जङ्घन्ति । जङ्घतः । जङ्घति । जङ्घनिता । शितपा निर्देशाज्जादेशो न । जङ्घहि । अजङ्घनीत्—अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिषि तु वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वन्तु न भवति । स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बहुव्रीहिवलात् । आङ्पूर्वात्तु 'आङो

'शितपा शपा' इति निषेधात्कथमिह 'हो हन्तेः' इति कुत्वमित्याक्षेपः । गुणः इति ॥ 'गुणो यङ्लुकोः' इति ज्ञापकादित्यन्वयः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र एकग्रहणायङ्लुकि द्विर्वचनस्याभावादभ्यासाभावात् 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानं 'शितपा शपा' इत्यादि-निषेधस्य क्वचिद्यङ्लुकि अप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । नन्वेकाज्ग्रहणविधेरव यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिज्ञापनलाभेऽपि 'हो हन्तेः' इति शितपा निर्देशनिमित्तकनिषेधस्य कथं यङ्लुकि अप्रवृत्तिः स्यादित्यत आह । सामान्यापेक्षेति ॥ 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानमेकाज्ग्रहणस्यानित्यत्वं ज्ञापयत् तद्वचनोपात्तत्वसामान्यात् 'शितपा शपा' इत्यादिसर्वनिषेधानां यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । इति भावः इति ॥ न्यासकृत इति शेषः । जङ्घनीतीति ॥ 'नुगतः' इति नुक् । जङ्घतः इति ॥ 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । जङ्घतीति ॥ 'गमहन' इत्युपधालोपः । जङ्घनितेति ॥ एकाज्ग्रहणादिनिषेधो न । जङ्घहीत्यत्र 'हन्तेर्जः' इत्याशङ्क्य आह । शितपेति ॥ अजङ्घन्ति । लङ्स्तिपि ईडभावे अजङ्घन् त् इति स्थिते हल्ङादिलोप इति भावः । आशिषि तु वध्यादिति ॥ अयं भावः । जङ्घन् इत्यस्मादाशीर्लिङि 'हनो वध लिङि' इति वधादेशः । प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । अवधीदिति ॥ जङ्घन् इत्यस्माल्लुङस्तिपि 'लुङि च' इति वधादेशे 'अस्ति-सिचः' इति नित्यमीडिति भावः । ननु हनो यङ्लुगन्तात् आशीर्लिङो लुङश्च तिपि द्वित्वात्प्रागेव वधादेशे कृते तस्य द्वित्वं कुतो न स्यादित्यत आह । वधादेशस्य द्वित्वन्तु न भवतीति ॥ कुत इत्यत आह । स्थानिवत्त्वेनेति ॥ वधादेशात्परत्वादादौ द्वित्वे कृते सति कृतद्विर्वचनस्य स्थाने वधादेशः । तस्य च स्थानिवत्त्वेन साभ्यासतया अनभ्यासस्येति निषेधान्न द्वित्वमित्यर्थः । ननु साभ्यासस्य स्थाने भवन् वधादेशः स्थानिवत्त्वेन साभ्यासोऽस्तु । द्वित्व-न्दुर्वारम् । साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वात् अनभ्यासस्येत्यनेन धातोरवयवस्याभ्यास-द्वित्वनिषेधादित्यत आह । तद्धीति ॥ धात्ववयवस्य अभ्यासस्येति नार्थः । किन्तु अन-भ्यासो यो धातुः तदवयवस्यैकाच इत्येव । अनभ्यासग्रहणं सामानाधिकरण्येन धातोर्विशेषण-

यमहनः' (सू २६९५) इत्यात्मनेपदम् । आजङ्गते इत्यादि । 'उत्परस्य—' (सू २६३७) इति तपरत्वान्न गुणः । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति—चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत्—अचञ्चूः । चङ्गनीति—चङ्गन्ति । 'जनसन—' (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । चङ्गातः । 'गमहन—' (सू २६६३) इत्युपधालोपः । चङ्गन्ति । चङ्गाहि । चङ्गनानि । अचङ्गनीत्—अचङ्गन् । अचङ्गन्तुः । 'ये विभाषा' (सू १३१९) । चङ्खायात्—चङ्खन्यात् । अचङ्खनीत्—अचङ्खानीत् । 'उतो वृद्धिः—' (सू २४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योयोति—योयवीति । अयोयवीत्—

मित्यर्थः । नन्वेवमपि न अभ्यासः अनभ्यासः इति विग्रहे द्वित्वन्दुर्निवारमेव । बधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन धातोः साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वादित्यत आह । बहुव्रीहिबलादिति ॥ न विद्यते अभ्यासो यस्य धातोरिति बहुव्रीहिमाश्रित्य अनभ्यासस्येत्येतद्धातोः सामानाधिकरण्येन विशेषणमित्यर्थः । प्रकृते च बधादेशस्य धातोः स्थानिवत्त्वेन साभ्यासत्वादभ्यासहीनत्वाभावाच्च द्वित्वमिति भावः । आङ्पूर्वास्त्विति ॥ यङ्लुगन्ताद्धनधातोरिति शेषः । 'आङो यमहनः' इत्यत्र हन्ग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । उत्परस्येति ॥ 'चर गतौ भक्षणे च' अस्माद्यङ्लुकि लटस्तिपि ईडभावे द्वित्वे 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक् । 'उत्परस्यातः' इत्युत्तरखण्डे अकारस्य उत्त्वं 'हलि च' इति दीर्घः । चञ्चूर्तीति रूपम् । तिपमाश्रित्य उकारस्य लघूपधगुणस्तु न । उदिति तपरकरणसामर्थ्यात् । अन्यथा उरित्युक्तेऽपि "भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति" इत्येव दीर्घादिव्यावृत्तेरित्यर्थः । ननु उदिति तपरकरणाद्यथा गुणो निवर्तते तथा 'हलि च' इति दीर्घोऽपि निवर्तते इत्यत आह । हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेवेति ॥ कुत इत्यत आह । तस्येति ॥ 'हलि च' इति दीर्घशास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेन 'उत्परस्यातः' इति शास्त्रप्रत्यसिद्धतया तपरकरणेन तन्निवृत्तेरसम्भवादित्यर्थः । वस्तुतस्तु गुणस्यापि बहिरङ्गतया असिद्धत्वात्तपरत्वनिवर्त्यत्वं न भवति । अतएव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये 'उदोष्च' इत्युक्त्वे पोपूर्यते इत्यत्राभ्यासगुणो दृश्यमानः उपपद्यते इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अचञ्चूरिति ॥ लटस्तिपि ईडभावे हल्ङ्यादिना तलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'हलि च' इति वा पदान्तत्वात् 'बोरुपधायाः' इति वा दीर्घः । 'खनु अवदारणे' अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति । चङ्गनीतीति ॥ चङ्गाहीति ॥ हेरपित्वेन ङित्वात् 'जनसन' इत्यात्त्वम् । अचङ्गनीदिति ॥ 'अस्तिसिचः' इति निल्यमीट् । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पः । युधातोः योयोतीत्यत्र 'उतो वृद्धिः' इति वृद्धिमाशङ्क्य आह । उतो वृद्धिरित्यत्रेति ॥ आशिषि दीर्घः इति ॥ 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यनेनेति भावः । अयोयावीदिति ॥ ईटि सिचि वृद्धिः । युधातोरपि युधातुबद्धपाणीति मत्वा आह ।

अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् ।
 नोनवीति—नोनोति । जाहेति—जाहाति । ‘ई हल्यघोः’ (सू २४९७) ।
 जाहीतः । इह ‘जहातेश्च’ (सू २४९८) ‘आ च हौ’ (सू २४९९)
 ‘लोपो यि’ (सू २५००) ‘घुमास्था’ (सू २४६२) ‘एलिङि’ (सू २३७४)
 इत्येते पञ्चापि न भवन्ति । शितपा निर्देशात् । जाहति । जाहासि—जाहेषि ।
 जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहेत्—अजाहात् । अजाहीताम् ।
 अजाहुः । जाहीयात् । आशिषि जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् ।
 अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् ‘स्वपिस्यमि—’ (सू २६४५)
 इत्युत्त्वं न । ‘रुदादिभ्यः—’ (सू २४७४) इति गणनिर्दिष्टत्वादीण । सास्व-

नोनवीतीति ॥ हाङ्हाकोर्यङ्लुकि तुल्यानि रूपाणि । ङित्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य यङ्लुकि
 अप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति मत्वा आह । **जाहेतीति** ॥ हाङ्हाकोर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आद्गुणे
 रूपम् । नच हाङोऽभ्यासस्य ‘भृजामित्’ इति इत्त्वम् । हाकस्तु तन्नास्ति । भृज् माङ् ओहाङ्
 एषान्त्रयाणामेव तत्र ग्रहणात् कथं हाङ्हाकोस्तुल्यत्वमिति शङ्क्यम् । ‘भृजामित्’ इत्यस्य
 श्लावेव प्रवृत्तेः । न चाकित इति निषेधात् हाकोऽभ्यासस्य दीर्घाभावात् कथमुभयोस्तुल्यरूपत्व-
 मिति वाच्यम् । क् इत् यस्य सः कित् न विद्यते कित् यस्य सः अकित् तस्य अकित इति
 बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणात् । इह च हाको धातोः कित्वेऽपि न किद्वत्त्वम् । तदभ्यासस्य तु
 दूरेतरान्न किद्वत्त्वम् । ‘द्विः प्रयोगो द्विवचनं षाष्ठम्’ इति सिद्धान्तात् । बहुव्रीह्याश्रयणसाम-
 र्थादेव व्यपदेशिवत्त्वेन हाको न कित्वम् । अतो हाकोऽप्यभ्यासदीर्घो निर्वाध इति भावः ।
जाहीतः इति ॥ हाङ्हाकोस्तसि ईत्वमेव । ननु हाको ‘जहातेश्च’ इति इत्त्वविकल्पः कुतो
 नेत्यत आह । **इहेति** ॥ हलादौ षिङिति सार्वधातुके ‘जहातेश्च’ इति इत्त्वविकल्पः । तथा
 ‘आ च हौ’ इति जहातेहौ परे आत्वमीत्वञ्च, तथा ‘लोपो यि’ इति यादौ सार्वधातुके जहाते-
 रल्लोपश्च, तथा ‘घुमास्था’ इति जहातेर्हलादौ षिङित्यार्धधातुके ईत्वञ्च, तथा ‘एलिङि’
 इति जहातेरार्धधातुके परे षिङित्येत्वञ्च, इत्येते पञ्चापि विधयो यङ्लुकि न भवन्तीत्यर्थः ।
 कुत इत्यत आह । **शितपेति** ॥ एङञ्च जाहीतः इत्यत्र ‘ई हल्यघोः’ इति ईत्वमेव ।
 नत्वित्वविकल्प इति स्थितम् । **जाहतीति** ॥ ‘अदभ्यस्तात्’ इत्यादेशः ‘श्राभ्यस्तयोः’
 इत्याल्लोपः । जाहाञ्चकार । जाहिता । जाहिष्यति । जाहेतु—जाहातु—जाहीतात् । जाहीताम् ।
 जाहतु । **जाहीहीति** ॥ हेरपित्वेन ङित्वादीत्वम् । इह ‘आ च हौ’ इति न । विधिलिङ्याह ।
जाहीयादिति ॥ ‘ई हल्यघोः’ इति ईत्वमेव । ‘लोपो यि’ इत्याल्लोपस्तु न । आशिषि । **जाहाया-**
दिति ॥ इह ‘घुमास्था’ इति ईत्वम् । ‘एलिङि’ इत्यपि न । **अजाहासीदिति** ॥ ‘यमरम्’
 इति सगिटौ । ‘जि ष्वप् शये’ अस्य यङ्लुकि ‘स्वपिस्यमिव्येज्वां यङि’ इति सम्प्रसारणमाशङ्क्य
 आह । **लुका लुप्ते इति** ॥ उत्त्वञ्चेति ॥ वस्य सम्प्रसारणनेत्यर्थः । ईडभावपक्षे ‘रुदादिभ्यः’

पीति—सास्वप्ति । सास्वप्नः । सास्वपति । असास्वपीत्—असास्वप् । सास्व-
प्यात् । आशिषि तु ‘वचिस्वपि—’ (सू २४०९) इत्युत्त्वम् । सासुप्यात् ।
असास्वपीत्—असास्वपीत् ।

२६५२ । रुग्रिकौ च लुकि । (७-४-९१)

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य ‘रुक्’ ‘रिक्’ रीक्’ एते आगमाः
स्युर्यङ्लुकि ।

२६५३ । ऋतश्च ! (७-४-९२)

ऋदन्तधातोरपि तथा । वर्वृतीति—वरिवृतीति—वरीवृतीति । वर्वर्ति-
वरिवर्ति—वरीवर्ति । वर्वृतः—वरिवृतः—वरीवृतः । वर्वृतति—वरिवृतति—वरीवृतति ।
वर्वर्तामास—वरिवर्तामास—वरीवर्तामास । वर्वर्तिता—वरिवर्तिता—वरीवर्तिता ।
गणनिर्दिष्टत्वात् ‘न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः’ (सू २६४८) इति न । वर्वर्तिष्यति—वरिवर्ति-
ष्यति—वरीवर्तिष्यति । अवर्वृतीत्—अवरिवृतीत्—अवरीवृतीत् । अवर्वर्त्तु—अवरि-
वर्त्तु—अवरीवर्त्तु । सिपि ‘दश्च’ (सू २४६८) इति रुत्वपक्षे ‘रो रि’ (१७३)
अवर्वाः—अवरिवाः—अवरीवाः । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न । अवर्वर्तीत्—अवरिवर्तीत् ।

इदमाशङ्क्य आह । रुदादिभ्यः इति ॥ असास्वप् इति ॥ लङ्स्तिपि ईडभावे हल्ङ्या-
दिलोपः । असास्वपीत् इति ॥ ‘अतो हलादेः’ इति वृद्धिविकल्पः । ‘अस्तिसिचः’ इति
नित्यमीदृ । रुग्रिकौ च लुकि ॥ ‘ऋदुपधस्य च’ इत्यतः ऋदुपधस्येत्यनुवर्तते । रिगपि
इह चकारात् समुच्चीयते । ‘अत्र लोपः’ इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ‘गुणो यङ्लुकोः’
इत्यतः यङ्लुक्ग्रहणञ्च । तदाह । ऋदुपधस्येत्यादिना ॥ रुकि उकार उच्चारणार्थः ।
रिक् तु इकारः श्रूयत एव । एवं रीक् ईकारश्च । व्याख्यानात् । ऋतश्च ॥ तथेति ॥ अभ्या-
सस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युः यङ्लुकीत्यर्थः । ‘वृत्तु वर्तने’ अस्माद्यङ्लुगन्तात् ववृत्तु
इत्यस्माल्लङ्स्तिपि ईट्पक्षे अभ्यासस्य क्रमेण रुक् रिक् रीक् चोदाहरति । वर्वृतीति—वरि-
वृतीति—वरीवृतीति इति ॥ ईट्पक्षे ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके’ इति निषेधान्न
लघूपधगुणः । ईडभावेऽपि रुगाद्यागमत्रयमुदाहरति । वर्वर्तीत्यादि ॥ इति नेति ॥ इन्नि-
षेधो नेत्यर्थः । लोटि वर्वृतीतु—वर्वर्त्तु—वर्वृत्तात् । वर्वृत्ताम् । वर्वृत्तु । वृवृद्धि । वर्वर्तानि ।
लङ्स्तिपि ईटि आह । अवर्वृतीदिति ॥ ईडभावे त्वाह । अवर्वर्त्तु इति ॥ हल्ङ्यादिना
तिपो लोपः । ‘रात्सस्य’ इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । अवर्वाः इति ॥ लङ्स्तिपि
अवर्वर्त्तु सि इति स्थिते ‘दश्च’ इति दकारस्य रुत्वे ‘रो रि’ इति पूर्वरेफस्य लोपे द्रुलोपे इति
दीर्घे हल्ङ्यादिना सिपो लोपे रेफस्य विसर्गे इति भावः । अङ् नेति ॥ ‘पुषादिद्युतादि’
इत्यनेनेति शेषः । ‘अस्तिसिचः’ इति नित्यमीदृ । अथ ‘ङ् कृन् करणे’ इति धातोरुदाहरति ।

अवरीवर्तीत् । चर्करीति-चर्कर्ति-चरिकर्ति-चरीकर्ति । चर्कृतः । चर्कति ।
 चर्कराञ्चकार । चर्करिता । अचर्करीत्-अचर्कः । चर्क्यात् । आशिषि रिङ् ।
 चर्क्यात् । अचर्करीत् । ‘ऋतश्च’ (सू २६५३) इति तपरत्वाच्चेह ।
 ‘कृ विक्षेपे’ । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि ।
 अतातरीत्-अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्ठा-
 मित्यादि । अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम् । ‘हलादिः शेषः’
 (सू २१७९) रुक् । रिग्रीकोस्तु ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (सू २२९०) इति इयङ् ।
 अरर्ति-अरियर्ति । अररीति-अरियरीति । अर्कृतः-अरियृतः । झि अत् । यण् । रुको
 ‘रो रि’ (सू १७३) इति लोपः । न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् ।

चर्करीतीत्यादि ॥ चर्क्यादिति ॥ विधिलिङ्स्तिङ्स्सार्वधातुकत्वात् ‘अकृतसार्वधातुकयोः’
 इति दीर्घो न । आशिषीति ॥ आशीर्लिङ् आर्धधातुकत्वात् ‘रिङ् शयग्लिङ्शु’ इति
 रिङिति भावः । **लुकि अचर्करीदिति ॥** सिचि वृद्धिः । ऋतश्च इति तपरत्वाच्चेहेति ॥
 रुप्रिग्रीक इति शेषः । **चाकर्तीति ॥** ईडभावे रूपम् । नचाभ्यासह्रस्वत्वे ‘रीगृत्वतः’ इति रीक्
 शङ्क्यः । नित्यत्वादुरदत्वस्य प्राप्तेः । चाकीर्तः । चाकिरति । इत्यादि । ङित्वाङ्गुणाभावे ऋत इत्वं
 रपरत्वम् । चाकरीति । चाकीर्तः । चाकिरति । चाकराञ्चकार । चाकरिता । चाकर्तु-चाकीर्तात् ।
 चाकिरतु । चाकीर्हि । चाकराणि । लङि अचाकरीत्-अचाकः । अचाकीर्ताम् । अचाकरुः । विधाबा-
 शिषि च चाकीर्थात् । यासुटो ङित्वान्न गुणः । इत्वं ‘हलि च’ इति दीर्घः । चाकीर्याताम्, चाकीर्या-
 स्ताम्, इत्यादि । लुङि अचाकरीत्, अचाकरिष्ठा, इत्यादि । एवं ‘तृ प्लवनतरणयोः’ इत्यस्या-
 पि रूपाणि । अद्वैतदीपिकायां तु चोद्यं नावतरीतर्तीति लेखकप्रमादः । चोद्यन्तु भावतातर्तीति
 पाठः प्रामाणिकः । **अर्तेरिति ॥** ‘सूचिसूचि’ इत्यादिना ऋधातोर्यङ् । तस्य लुक् । व्यपदेशिवत्त्वेन
 ऋ इत्यस्य आदिभूतादचः परत्वात् द्वितीयैकाच्त्वाच्च द्वित्वम् । अभ्यासऋवर्णस्य अत्वे रपरत्वे अर्
 ऋ इति स्थिते हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तिः । अ ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक् । लट्स्तिपि
 ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते तिपि ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे सति अरर्तीति रूपमित्यर्थः ।
रिग्रीकोस्त्विति ॥ यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अ ऋ इति स्थिते रिकि रीकि च कृते
 तिपि उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे कृते अरि अर्तीति स्थिते अभ्यासे रेफादिवर्णस्य यण-
 म्बाधित्वा ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ इति इयङि अरियर्तीति रिग्रीकोस्तुल्यं रूपमित्यर्थः । अथ लट्-
 स्तिपि ईडपक्षे आह । **अररीति-अरियरीतीति ॥ अर्कृतः इति ॥** रुकि तसि रूपम् । ङि-
 त्वान्न गुणः । **अरियृतः इति ॥** द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अ ऋ तस् इति स्थिते रिकि रीकि च
 कृते इयङादेशे रूपम् । **झि अदिति ॥** झि इत्यविभक्तिकनिर्देशः उदाहरणसूचनार्थः । ‘अदभ्यस्ता-
 त्’ इति झेः अदादेश इति यावत् । **यणिति ॥** रुकि कृते अर् ऋ अति इति स्थिते ऋकारस्य यण्
 रेफ इत्यर्थः । तथाच अर् र् अतीति स्थिते आह । **रुको रो रीति लोपः इति ॥** ननु

पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । आरति—अरियति । लिङि शितपा निर्देशात् ‘गुणोऽ-
ति—’ (सू २३८०) इति गुणो न । रिङ् । रलोपः । दीर्घः । आरियात्—
अरिय्यात् । ‘गृह् ग्रहणे’ जर्गृहीति—जर्गर्हि । जर्गृढः । जर्गृहति ।

रेफलोपे कर्तव्ये यणादेशसम्पन्नस्य रेफस्य ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वात् ऋकारपरकत्वादेफ-
परकत्वाभावात् कथं पूर्वरेफस्य लोप इत्यत आह । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति ॥
पूर्वत्रासिद्धीकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । आरतीति ॥ अर् अति इति स्थिते
पूर्वरेफस्य लोपे सति ‘ढ्रलोपे’ इति दीर्घः । नच यणः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । दीर्घविधौ तन्निषे-
धादिति भावः । अरियतीति ॥ द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे रिक्कि रीक्कि च कृते परत्वाद-
भ्यासस्य इयङि ततो यणि रिप्रीकोस्तुल्यमेव रूपमित्यर्थः । अरर्षि—अरियर्षि—अररीषि—
अरियरीषि । अर्कथः—अरियुथः । अरर्मि—अरियर्मि—अररीमि—अरियरीमि । अर्कवः—
अरियवः । अरराञ्चकार—अरियराञ्चकार । अररिता—अरियरिता । अररिष्यति—अरियरिष्यति ।
अरर्तु—अरियर्तु—अररीतु—अरियरीतु—अर्कतात्—अरियतात् । अर्कताम्—अरियताम् ।
आरतु—अरियतु । अर्कहि—अरियहि । अरराणि—अरियराणि । अरराव—अरियराव ।
लङि आरः—आरियः—आररीत्—आरियरीत् । आर्कताम्—आरियताम् । आररुः—
आरियरुः । आरः—आरियः—आररीः—आरियरीः । आर्कतम्—आरियतम् ।
आर्कतम्—आरियतम् । आररम्—आरियरम् । आर्कव—आरियव । विधिलिङि अर्क-
यात्—अरिययात् । अर्कयाताम्—अरिययाताम् । अर्कयुः—अरिययुः । इत्यादि ।
आशीर्लिङि विशेषमाह । लिङि शितपेति ॥ रुक् अर् ऋ यात् इति स्थिते ‘अर्ति’ इति शितपा
निर्देशात् ‘गुणोऽति’ इति गुणो नेत्यर्थः । रिङिति ॥ ऋकारस्येति शेषः । तथाच
अर् रि यात् इति स्थिते आह । दीर्घः इति ॥ ‘रो रि’ इति लोपे ‘ढ्रलोपे’ इति दीर्घ
इत्यर्थः । तथाच परिनिष्ठितमाह । आरियादिति ॥ रिप्रीकोस्त्वाह । अरिय्यादिति ॥
अरि ऋ यात् अरी ऋ यात् इति स्थिते इवर्णस्य इयङ् ऋकारस्य रिङ् । ‘लोपो व्योः’ इति यलोपस्तु
न । बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वात् । ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वाच्च । ‘न पदान्त’ इति
निषेधस्तु न शङ्क्यः । ‘स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवत्’ इत्युक्तेरित्यलम् ।
लुङि आरारीत्—आरियारीत् । लुङि आररिष्यत्—आरियरिष्यत् । गृह् ग्रहणे इति ॥
ऋदुपधोऽयम् । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रुपिप्रीकः । तदाह ।
जर्गृहीतीत्यादि ॥ ईदृक्षे ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके’ इति लघूपधगुणनिषेधः ।
ईडभावे त्वाह । जर्गर्हि इत्यादि ॥ जर्गृह् ति इति स्थिते लघूपधगुणे रपरत्वे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ।
‘यणो मयः’ इति शिष्टस्य ढस्य द्वित्वविकल्पः । एवं जरिगर्हि—जरीगर्हि । जर्गृढः इति ॥
रुक् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । डित्वान्न गुणः । एवं जरिगृढः—जरीगृढः । जर्गृहतीति ॥ ३ ।
‘अदभ्यस्तात्’ इत्यत् । जर्गृहीषि—जरिगृहीषि—जरीगृहीषि । ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति’ इति
न लघूपधगुणः । जर्घर्क्षि—जरीघर्क्षि—जरीघर्क्षि । जर्गृढः—जरिगृढः—जरीगृढः । जर्गृढ—जरी-
गृढ—जरीगृढ । जर्गृहीमि—जरिगृहीमि—जरीगृहीमि । जर्गर्हि—जरिगर्हि—जरीगर्हि । जर्गृहः—

अजर्घट् । गृह्णातेस्तु जाग्रहीति--जाग्राडि । तसादौ छिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृढः । जागृहति । जाग्रहीषि-जाग्रक्षि । लुटि । जाग्रहिता । ‘ग्रहोऽलिटि’—(सू २५६२) इति दीर्घस्तु न । तत्र ‘एकाचः’ इत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृधीति—

जरिगृहः—जरीगृहः । जर्गृहः—जरिगृहः—जरीगृहः । जर्गृहश्चकार—जरिगृहश्चकार—जरीगृहश्चकार । जर्गृहिता—जरिगृहिता—जरीगृहिता । जर्गृहिष्यति—जरिगृहिष्यति—जरीगृहिष्यति । जर्गृहीतु—जरिगृहीतु—जरीगृहीतु—जर्गृढे—जरिगृढे—जरीगृढे—जर्गृढात्—जरिगृढात्—जरीगृढात् । जर्गृढाम्—जरिगृढाम्—जरीगृढाम् । जर्गृहतु—जरिगृहतु—जरीगृहतु । जर्गृढि—जरिगृढि—जरीगृढि । जर्गृहाणि—जरिगृहाणि—जरीगृहाणि । लङि अजर्गृहीत्—अजरिगृहीत्—अजरीगृहीत् । ईडभावे तु अजर्गृहत् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे हस्य ढवे गस्य भष् घकारः । अजर्घट्—अजरिघट्—अजरीघट् । एकाज्ग्रहणे सत्यपीह यङ्लुकि भष् । ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यनेन “रितपा शपा” इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनादित्याहुः । अजर्गृढाम् ३ । अजर्गृहुः ३ । अजर्गृहीः ३—अजर्घट् ३ । अजर्गृढम् ३ । अजर्गृढ ३ । अजर्गृहम् ३ । अजर्गृह ३ । अजर्गृह्य ३ । जर्गृह्यात् ३ । लुङि ‘अस्तिसिचः’ इति नित्यमीट् । अजर्गृहीत् ३ । अजर्गृहिष्यत् ३ । गृह्णातेस्त्विति ॥ ‘ग्रह उपादाने’ इत्यस्मादित्यर्थः । अदुपधोऽयम् । ईडि आह । जाग्रहीतीति ॥ यङो लुका लुप्तत्वात् तिपः पित्वाच्च ‘ग्रहिज्य’ इति सम्प्रसारणनेति भावः । ईडभावे त्वाह । जाग्रादीति ॥ जाग्रह् ति इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । जाग्रह् तस् इति स्थिते आह । तसादाविति ॥ ननु कृते सम्प्रसारणे ऋदुपधत्वात् रुगादीनाशङ्क्य आह । तस्येति ॥ सम्प्रसारणस्थेत्यर्थः । जागृढः इति ॥ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । ‘ढलोपे’ इति दीर्घस्तु न । ऋकारस्यानन्त्वात् । जागृहति । सिपः पित्वाच्च सम्प्रसारणमिति मत्वा आह । जाग्रहीषि—जाग्रक्षीति ॥ ईडभावे हस्य ढः तस्य कः सस्य षः । जागृढः । जागृढ । जाग्रहीमि—जाग्रक्षि । जागृहः । जागृह्यः । इत्यनुवृत्तेरिति ॥ ‘एकाचो द्वे’ इति सूत्रे हरदत्तेन तथोक्तत्वादिति भावः । माधवस्त्विति ॥ एकाज्ग्रहणानुवर्तत इति तदाशयः । भाष्यविरुद्धमिति ॥ ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इति सूत्रभाष्ये ‘ग्रह उपादाने’ इत्यस्माद्यङि सम्प्रसारणे अभ्यासस्य रीकि यङन्तात् जरीगृहिता । जरीगृहितम् । जरीगृहितव्यमित्यत्र इटो दीर्घाभावं सिद्धवत्कृत्य तत्र दीर्घमाशङ्क्य ग्रहोऽज्ञात्परस्य इटो दीर्घो विधीयते । जरीगृह् इत्यङ्गं तच्च न ग्रहधातुरिति निरूप्याङ्गविशेषणसामर्थ्यादेव “प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्” इति नात्र प्रवर्तत इति समाहितम् । यङन्ते उक्तो न्यायो यङ्लुगन्तेऽपि जाग्रहितेत्यादौ समानः इत्यादि प्रौढमनोरमायां ज्ञेयम् । नच हरदत्तमते एकाज्ग्रहणानुवृत्त्यैवात्र दीर्घनिवारणे सति भाष्योक्तमिदं समाधाननादरणीयमिति वाच्यम् । उपायस्य उपायान्तरादूषकत्वादिति अलम् । जाग्रहिष्यति । जाग्रहीतु—जाग्राहु—जाग्राढात् । जागृढाम् । जागृहतु । हौ जागृढि । जाग्रहाणि । लङि अजाग्रहीत्—अजाग्राट् । अजर्गृढाम् । अजागृढम् । अजागृढ । अजाग्रहम् । अजागृह । अजागृह्य । अजागृह्य । अजागृह्यात् । लुङि अजाग्रहीत् ‘ह्यन्त’ इति न

जर्गद्धि । जर्गृद्धः । जर्गृधति । जर्गृधीषि—जर्घर्त्सि । अजर्गृधीत् । ईडभावे गुणः । हलङ्-यादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वे चर्त्वे । अजर्घर्त् । अजर्गृद्धाम् । सिपि 'दश्च' (सू २४६८) इति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः । अजर्गर्धीत् । अजर्गर्धि-ष्टाम् । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । तसादौ 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणं न भवति । शितपा निर्देशात् । 'च्छ्रोः शूट्—' (सू २५६१) इति शः । 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्वः । पाप्रश्मः ।

वृद्धिः । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीद् । अजाग्रहिष्यत् । 'गृधु अभिकांक्षायाम्' । अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आह । जर्गृधीतीति ॥ 'नाभ्यस्तस्य' इति न लघूपधगुणः । ईडभावे आह । जर्गृद्धीति ॥ जर्गृध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः । लघू-पधगुणः रपरत्वम् । जर्गृद्धः इति ॥ तसादौ डित्त्वान्न गुणः । 'झषस्तथोः' इति तस्य धः । जर्घर्त्सीति ॥ जर्गृध् सि इति स्थिते गस्य भष् धः गुणः रपरत्वं धस्य चर्त्वम् । जर्गर्ध्मि ३-जर्गृ-धीमि ३ । जर्गृध्वः ३ । जर्गर्धाञ्चकार ३ । जर्गर्धिता ३ । जर्गर्धिष्यति ३ । जर्गृधीतु ३-जर्गृ-द्धात् ३ । हौ जर्गृद्धि ३ । जर्गृधानि ३ । लङि तिपि ईट् अजर्गृधीत् ३ । ईडभावे इति ॥ अज-र्गृध् त् इति स्थिते पित्त्वादङित्त्वात् गुणे रपरत्वे हलङ्-यादिना तकारलोपे पदान्तत्वात् गस्य भष् घकप् । धस्य जश्त्वेन दकारे तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इत्यर्थः । अजर्घर्त् इति ॥ 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । अजर्गृद्धाम् । अजर्गृधुः । सिपि ईडभावपक्षे अजर्गृध् स इति स्थिते गुणे रपरत्वे हलङ्-यादिलोपे भष्भावे धस्य जश्त्वे तस्य चर्त्वविकल्पे पूर्ववदेव रूपं सिद्धवत्कृत्य आह । सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वमिति ॥ तथाच अजर्घर् र्इति स्थिते 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे शिष्टरेफस्य विसर्गे अजर्घाः इति रूपमित्यर्थः । अजर्गृद्धम् । अजर्गृद्ध । अजर्गृधम् । अजर्गृध्व । लुङि आह । अजर्गृधीदिति ॥ 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीद् । पाप्रच्छीतीति ॥ 'प्रच्छ झीप्सायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि रूपम् । ईडभावे आह । पाप्रष्टीति ॥ व्रश्चेति छस्य षः । तकारस्य णुत्वेन टः । 'च्छ्रोः' इति छस्य शकारस्तु नात्र भवति । तस्य अनुनासिकादौ प्रत्यये कौ झलादौ किति डिति च विहितत्वात् । ननु तिपः पित्त्वेन डित्त्वाभावात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणाभावेऽपि तसो डित्त्वात् सम्प्रसारणं दुर्वारमित्यत आह । तसा-दाविति । शितपेति ॥ 'ग्रहिज्या' इति सूत्रे प्रच्छतीति शितपा निर्देशादित्यर्थः । पाप्रच्छ-तीति ॥ 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । पाप्रच्छीषि । सिपि ईडभावे तु 'च्छ्रोः' इति छस्य न शः । सिपो झला-दित्वेऽपि डित्त्वाभावात् । किन्तु 'व्रश्च' इति ष एव 'षढोः' इति षस्य कः सस्य षत्वम् । पाप्रक्षि । पाप्रष्टः । पाप्रष्ट । पाप्रश्मीति ॥ अनुनासिकप्रत्ययपरकत्वात् छस्य 'च्छ्रोः' इति श इति भावः । पाप्रच्छ्वः इति ॥ अत्र 'च्छ्रोः' इति न शः । वसो झलादित्वाभावात् । पाप्रश्मः इति ॥ अनुनासिकादिप्रत्ययपरकत्वात् छस्य शः । पाप्रच्छाञ्चकार । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति । पाप्र-च्छीतु-पाप्रष्टु-पाप्रष्टात् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । हेङिः । अपित्त्वेन डित्त्वात् झलादित्वाच्च छस्य शः । तस्य 'व्रश्च' इति षः । णुत्वेन धस्य ङः । षस्य जश्त्वेन ङः । पाप्रङ्गि । पाप्रच्छानि ।

‘यकारवकारान्तानां तु ऊठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्ति’ इति ‘च्छोः’— (सू २५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इदं च ‘च्छोः—’ (सू २५६१) इति यत्रोठ् तद्विषयकम् । ‘ज्वरत्वर—’ (सू २५६४) इत्यूठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसम्मतं च । ‘मव्य बन्धने’ अयं यान्त ऊठ्भावी ‘तेवृ देवृ देवने’ इत्यादयो वान्ताः । ‘हय गतौ’ जाह्यीति—जाहति । जाहतः । जाह्यति । जाह्यीषि—जाहसि ।

लङि तिपि ईटि अपाप्रच्छीत् । ईडभावेतु अपाप्रच्छ त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे छस्य षः तस्य जश्त्वच्त्वे । अपाप्रट् । अपाप्रष्टाम् । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः—अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अपाप्रच्छ्व । अपाप्रश्म । लिङि पाप्रच्छयात् । लुङि अपाप्रच्छीत् । ‘अस्तिसिचः’ इति नित्यमीड् । अपाप्रच्छिष्यत् । ऊठ्भाविनामिति ॥ ‘भू प्रासौ’ चुरादिराष्टृषीयः । तस्मात् ‘आवश्यकाधमर्ण्योर्णिनिः’ इति भविष्यदर्थे णिनिः । ऊठं प्राप्स्यतामित्यर्थः । ऊठ्विषयाणामिति यावत् । ध्वनितमिति ॥ सूचितमित्यर्थः । स्पष्टीकृतमिति ॥ तथाहि ‘च्छोः’ इति सूत्रे डिग्रहणानुवृत्तौ कांश्चित् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य किङ्ग्रहणानुवृत्तिं स्वीकृत्योक्तं भाष्ये । एतावानेव विशेषः । अनुवर्तमाने किङ्ग्रहणे छषत्वं वक्तव्यमिति । अत्र कैयटः । प्रष्टा, पृष्ठमित्यादौ ‘च्छोः’ इति छस्य शत्वे कृते तस्य ‘ब्रश्च’ इति षत्वे घृत्वमिति स्थितिः । तत्र किङ्गीत्यनुवृत्तौ छस्य शत्वन्न स्यात् । अतः छस्य षत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । नच किङ्ग्रहणानुवृत्तावन्न शत्वाभावेऽपि न दोषः । ब्रश्चादिना छस्य षत्वे इष्टसिद्धेरिति वाच्यम् । ‘च्छोः’ इत्यत्र “छस्य षत्वं वक्तव्यम्” इत्यनेनैव प्रष्टेत्यादिसिद्धेः ब्रश्चादिसूत्रे छग्रहणत्र कर्तव्यमित्याशयात् । नच प्रङिति किबन्तात् सोल्लोपे षत्वार्थं ब्रश्चादिसूत्रे छग्रहणमिति वाच्यम् । तत्रापि किबन्निमित्तशालेशस्य दुर्निवारत्वात् । विचि तु प्रच्छधातोरनभिधानान्नास्ति । एवञ्चात्र भाष्ये “ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुङ्नास्ति” इत्युक्तप्रायम् । अन्यथा ‘च्छोः’ इत्यत्र किङ्ग्रहणानुवृत्तौ दिवेर्यङ्लुकि तिबादौ ईडभावे लघूपधगुणे ‘लोपो व्योः’ इति वलोपे देदेति देदेषीत्याद्यूठः अभावे रूपम् । तदनुवृत्तौ तु वस्य ऊठि देशेति, देशोषि, इत्यादि रूपमिति विशेषस्य सत्त्वादेतावानेवेत्येवकारो विरुध्यते । अतः ऊठ्भाविनां यकारवकारान्तानां यङ्लुङ्नास्तीति विज्ञायते इत्यलम् । इदञ्चेति ॥ ‘च्छोः’ इति सूत्रेण यत्र ऊठ् प्रवर्तते तद्विषयकमेव इदम् उक्तं ज्ञापनमित्यर्थः । स्त्रिविमव्योस्त्विति ॥ ‘स्त्रिगतिशेषणयोः, मव्य बन्धने’ इत्यनयोः इत्यर्थः । न्याय्यमिति ॥ उक्तज्ञापनस्य ‘च्छोः’ इति सूत्रस्थभाष्यमूलकत्वादिति भावः । ननु ज्ञापनस्य सामान्यापेक्षत्वात् नान्नीयते इत्यत आह । माधवादिसम्मतञ्चेति ॥ उक्तविशेषवत्त्वमिति शेषः । ऊठ्भावीति ॥ अतो नास्य यङ्लुगिति भावः । वान्ताः इति ॥ ऊठ्भाविन इति शेषः । नैतेषामपि यङ्लुगिति भावः । ऊठ्भाविनामिति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह । हय गताविति ॥ अस्य यान्तत्वेऽपि ऊठ्विषयत्वाभावादस्त्येव यङ्लुगिति भावः । जाहतीति ॥ तिप ईडभावे ‘लोपो व्योः’

बलि लोपे यच्चादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । ‘हर्ष गतिकान्त्योः’ । जाहर्षीति—जाहर्षि । जाहर्तः । जाहर्षति । लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्ष्युः । ‘मव बन्धने’ ।

२६५४ । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । (६-४-२०)

ज्वरादीनामुपधावकारयोरूट् स्यात्कौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र किञ्चति इति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ‘ओतुः’ इति दर्शनात् । अनुनासिक-ग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मनिन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ‘ओम्’ इति दर्शनात् । ईड-भावे ऊठि पिति गुणः । मामोति—मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि ।

इति यलोपः । मिति ईडभावे जाहय् मि इति स्थिते आह । बलि लोपे इति ॥ ईडि जाहयीमि । जाहयाश्चकार । जाहयिता । जाहयिष्यति । लोटि जाहयीतु—जाहतु—जाहतात् । जाहताम् । जाहयतु । जाहहि । जाहयानि । जाहयाव । लङि अजाहयीत्—अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः—अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव । अजाहाम । जाहय्यात् । लुङि ‘ह्यन्त’ इति न वृद्धिः । ‘अस्तिसिचः’ इति नित्यमीदृ । अजाहयीत् । अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् । जाहर्तीति ॥ तिपि जाहर्ष्युः ति इति स्थिते ईडभावे यलोपः । जाहर्षीति ॥ हौ यलोपः । लङ्स्तिपि अजाहर्ष्युः त् इति स्थिते यलोपः । हृड्यादिना तकारलोपः । रेफस्य विसर्गः इति मत्वा आह । अजाहः इति ॥ सिन्धुप्येवं रूपम् । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ ज्वर त्वर स्त्रिवि अवि मव् एषान्द्वन्द्वः । ‘च्छ्रोः शृट्’ इत्यतः वकारग्रहणम् ऊट्ग्रहणम् अनुनासिके इति चानुवर्तते । छस्य श इति नानुवर्तते । ज्वरादिषु छस्य अभावेन असम्भवात् । ‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः किञ्चति’ इत्यतः किञ्चलोरिति चानुवर्तते । चकारो वकारसमुच्चयार्थः । तदाह । ज्वरादीनामिति ॥ अवतेस्तुनीति ॥ अवधातोरौणादिके तुन्प्रत्यये कृते अकारवकारयोरूठि तस्य गुणे ओतुरिति दृश्यते । किञ्चलीत्यनुवृत्तौ तु तत्र स्यादिति भावः । ओमिति ॥ ‘अवतेष्टिलोपश्च’ इत्यौणादिकसूत्रम् । ‘अव रक्षणे’ इति धातोर्मन्प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययस्य टेलोपश्चेति तदर्थः । तथाच अक् म् इति स्थिते उपधाभूतस्य अकारस्य वकारस्य च ऊठि तस्य गुणे ओमिति दृश्यते । ‘ज्वरत्वर’ इत्यत्र अनुनासिकग्रहणाननुवृत्तौ तु मनिनि परे अवतेरूट् न स्यात् । किञ्चलोरेव तद्विधिलाभादिति भावः । ऊठि पितीति ॥ मवधातोर्थ-ङ्लुक् । मामव् ति इति स्थिते ईडभावपक्षे अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि तिपः पित्वेन डित्वा-भावाद्कारस्य गुणे मामोतीति रूपमित्यर्थः । उपधायाः वकारस्य च प्रत्येकमूट् इति पक्षे सवर्णदीर्घः । पक्षद्वयमपि ‘एकः पूर्वपरयोः’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ईडपक्षे आह । माम-वीतीति ॥ अत्र ऊट् न । कौ झलादौ अनुनासिकादौ च परे तद्विधानात् । मामूतः इति ॥ अकारवकारयोरूठि तसो डित्वात्र गुण इति भावः । मामवतीति ॥ ‘अदभ्यस्तात्’ इत्यत् । मामवीषीति सिद्धवत्कृत्य आह । मामोषीति ॥ झल्परकत्वाद् । मामूथः । मामूथ ।

मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु-मामूतात् । मामूहि । मामवानि ।
अमामोत्-अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । 'तुर्वी हिंसायाम्' ।
तोतूवीति ।

२६५५ । राल्लोपः । (६-४-२१)

रेफात्परयोश्छोर्लोपः स्यात्कौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति
वलोपः । लघूपधगुणः ।

२६५६ । न धातुलोप आर्धधातुके । (१-१-४)

धातृशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह

मामवीमि इति सिद्धवत्कृत्य आह । मामोमीति ॥ अनुनासिकपरकत्वादृट् । गुणः । मामावः
इति ॥ मामव् वस् इति स्थिते परनिमित्ताभावादृट् न । 'लोपो व्योः' इति वलोपे 'अतो
दीर्घो यञि' इति दीर्घः । मामूमः इति ॥ मामव् मस् इति स्थिते अनुनासिकपरकत्वादृट् ।
डित्त्वान्न गुणः । मामवाञ्चकार । मामविता । मामविध्यति । लोटि आह । मामोत्विति ।
मामूतादिति ॥ डित्त्वान्न गुणः । मामूताम् । मामवतु । मामूहीति ॥ ऊठि हेरपित्वेन
डित्त्वान्न गुणः । सामूतात् । सामूतम् । मामूत । मामवानीति ॥ आटः पित्वादडित्त्वान्न
गुणः । मामवाव । मामवाम । लङ्गस्तिप्याह । अमामोदिति ॥ अमामूताम् । अमामवुः ।
सिप्याह । अमामोरिति ॥ अमामूतम् । अमामूत । लिङि मामव्यात् । लुङि 'अस्तासिचः'
इति नित्यमीड् । अमामवीत्-अमामावीत् । अमामविध्यत् । ज्वरतेस्तु जाज्वरीति-जाज्वरिं
इत्यादि । त्वरतेस्तु तात्वरीति-तातूर्ति इत्यादि । खिवेस्तु सेखवीति । ईडभावे तु ऊठि सेस्त्राति,
इत्यादि । अवतेस्तु यडभावात् क्प्युदाहरणम् । ऊः । उवौ । उवः । इत्याद्यृहम् । तोतूवी-
तीति ॥ 'उपधायाञ्च' इति दीर्घः । ईडभावे तोतुर्व् ति इति स्थिते 'च्छोः शट्' इत्यूठि प्राप्ते ।
राल्लोपः ॥ 'च्छोः शङ्नुनासिके च' इति सूत्रमूट्त्वर्जमनुवर्तते । 'अनुनासिकस्य किञ्जलोः'
इत्यतः किञ्जलोरिति च । तदाह । रेफात्परयोरित्यादि ॥ अत्रापि किञ्जतीति नानुवर्तते । पूर्व-
सूत्रे तदननुवृत्तेः । वलोपः इति ॥ तथाच तोतुर् ति इति स्थिते उकारस्य लघूपधगुणः । तिपः
पित्वेन अडित्वादित्यर्थः । न धातुलोपे ॥ 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । तत्र धातुलोपे सति
इको गुणवृद्धी न स्तः आर्धधातुके परत इत्यर्थे लूधातोः यङन्तात् पचाद्यचि यङो लुकि लोलुव इत्यत्र
गुणनिषेधाभावप्रसङ्गात् । अत्र धात्ववयवस्य यङो लोपेऽपि धातोर्लोपाभावात् । धात्ववयवलोपे
सतीत्यर्थे तु शीङ्धातोस्तुचि शयिता, इत्यत्र गुणो न स्यात् । तत्र धात्ववयवङ्कारलोपसत्त्वात् ।
आर्धधातुके परे यो धात्ववयवलोपः तस्मिन् सतीत्यर्थे शेते इत्यत्रापि गुणनिषेधः स्यात् ।
तत्र ङ्कारलोपस्य आर्धधातुकपरकत्वसत्त्वादित्यतो व्याचष्टे । धातृशलोपनिमित्ते इति ॥
धातुं लोपयतीति धातुलोपः कर्मण्यण् । धातुलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इति यावत् ।
लोलुवः इत्याद्युदाहरणम् । लूधातोर्यङन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इत्यप्रत्ययमाश्रित्य

निषेधः । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । ‘हलि च’ (सू ३५४) इति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । ‘मुच्छा’ । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । ‘आर्धधातुके’ इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेवीयते । अस्य यङ्लुप्रास्ति । लुकापहारे विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ।

इति तिङन्तयङ्लुक्प्रकरणम् ।

यङो लुकि अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणोऽनेन निषिध्यते । मर्मजीतीति तु वृद्धिनिषेधो-
दाहरणम् । धात्विति किम् । शीङ् शेता । इह उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वं, ननु सानु-
बन्धस्येति । कैयटादिमते तु धातुग्रहणं स्पष्टार्थम् । इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । हरदत्तेन
पुनरुद्धतम् । कौस्तुभे तु तदपि दूषयित्वा प्रत्याख्यातमेव । इति नेहेति ॥ तोतुरतीत्यत्र
अयं गुणनिषेधो नेत्यर्थः । हलि चेति ॥ तोतुर्व तस् इति स्थिते ‘लोपो व्योः’ इति
वकारस्य लोपं बाधित्वा ‘च्छोः शृठ्’ इत्यूठि प्राप्ते वकारस्यानेन लोपे ‘हलि च’ इति दीर्घ
इत्यर्थः । यद्यपि तोतोर्तीत्यत्र ‘च्छोः’ इत्यूठः अप्रवृत्तेर्वकारस्य ‘लोपो व्योः’ इति लोपः
सिद्ध्यति । तथापि तोतूर्तः इत्यादौ ऊठो बाधनाय आवश्यकोऽयं लोपो न्याय्यत्वात्तोतोर्तीत्य-
त्रोपन्यस्त इति बोध्यम् । तोतूर्वतीति ॥ ‘अदभ्यस्तात्’ इत्यत् । ‘उपधायाञ्च’ इति दीर्घः ।
तोतोर्वीषि—तोतोर्वि । तोतूर्थः । तोतूर्थ । तोतूर्वाभि—तोतोर्भि । तोतूर्वः । तोतूर्मः ।
तोतूर्वाञ्चकार । तोतूर्विता । तोतूर्विष्यति । तोतूर्वातु—तोतोर्तु—तोतूर्तात् । तोतूर्ताम् ।
तोतूर्वतु । तोतूर्हि । तोतूर्वाणि । लङि अतोतूर्वात्—अतोतोः । अतोतूर्ताम् । अतोतूर्तुः ।
अतोतूर्वाः—अतोतोः । अतोतूर्तम् । अतोतूर्त । अतोतूर्वम् । अतोतूर्व । अतोतूर्म । तोतु-
र्व्यात् । लुङि ‘अस्तिसिचः’ इति नित्यमीद् । अतोतूर्वात् । अतोतूर्विष्यत् । धुर्वीधातोरुदाह-
रति । तोथोर्तीति ॥ तुर्वीवद्रूपाणि । दोदोर्तीति ॥ दुर्वीधातोः रूपम् । दोधोर्तीति ॥
धुर्वीधातोः रूपम् । मुच्छाधातोः मोमूर्च्छीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह । मोमोर्तीति ॥
‘राल्लापेः’ इति छस्य लोपः । इत्यादीति ॥ मोमूर्च्छीषि—मोमोर्षि । मोमूर्च्छीभि—मोमोर्भि ।
मोमूर्च्छः । मोमूर्हि । अमोमूर्च्छात्—अमोमूः । सिप्यप्येवम् । लुङि ‘अस्तिसिचः’ इति नित्यमीद् ।
अमोमूर्च्छात् । अमोमूर्च्छिष्यत् । विषयसप्तमीति ॥ ‘अजेर्व्यघञपोः’ इति वीभावविधौ
आर्धधातुके इत्यनुवृत्तं विषयसप्तम्यन्तमाश्रीयते । ननु परसप्तम्यन्तमित्यर्थः । ततः किमित्यत
आह । तेनेति ॥ विषयसप्तम्याश्रयणेनेत्यर्थः । विवक्षिते इति ॥ यङि विवक्षिते ततः
प्रागेव अजेर्वीभाव इत्यर्थः । एवञ्च कृते वीभावे हलादित्वाद्यङ् लभ्यते इति मत्वा आह ।
वेवीयते इति ॥ ननु अजेर्वीभावानन्तरं यङि सति तस्य ‘यङोऽचि च’ इति पाक्षिको लुक्
कुतो नोदाह्रियते इत्यत आह । अस्य यङ्लुङ्नास्तीति ॥ विषयत्वेति ॥ लुका छस्यङः
भाविज्ञानविषयत्वाभावेनेत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्तनामधातुप्रकरणम् ॥

२६५७ । सुप आत्मनः क्यच् । (३-१-८)

इषिकर्मणः एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लक् ।

२६५८ । क्यचि च । (७-४-३३)

अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । ‘वान्तो यि प्रत्यये’ (सू ६३) गव्यति । नाव्यति । ‘लोपः शाकल्यस्य’ (सू ६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि ।

अथ नामधातुप्रक्रियाः निरूप्यन्ते । सुप आत्मनः क्यच् ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तादिति लभ्यते । ‘धातोः कर्मणः’ इति सूत्रात्कर्मणः इच्छायां वेल्यनुवर्तते । कर्मण इति पञ्चमी । कर्मकारकादिति लभ्यते । सन्निधानादिच्छाम्प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । आत्मनशब्दः स्वपर्यायः । तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । स्वार्थात्कर्मण इति लभ्यते । स्वश्च इच्छायां सन्निधापितत्वादेषितैव विवक्षितः । तथाच स्वस्मै यदिष्यते कर्मकारकं तद्वृत्ते-स्सुबन्तादिच्छायां क्यज्वा स्यादिति फलति । तदिदमभिप्रेत्य आह । इषिकर्मणः एषितृ-सम्बन्धिनः इत्यादिना ॥ एषित्रर्थादिषिकर्मण इत्यर्थः । एषित्रा स्वार्थं यदिष्यते कर्मकारकं तद्वाचकात्सुबन्तादिति यावत् । धात्ववयवत्वादिति ॥ सुबन्तात् क्यचि कृते तदन्तस्य सनायन्ताः इति धातुत्वादिति भावः । क्यचि च ॥ ‘अस्य च्वा’ इत्यनुवर्तते । ‘ई प्राध्मोः’ इत्यत ईग्रहणञ्चेति मत्वा शेषम्पूरयति । अस्येति ॥ अकारस्येत्यर्थः । पुत्रीयतीति ॥ क्यचि पुत्र य इति स्थिते ईत्वे पुत्रीय इति धातोर्लडादिरित्यर्थः । आत्मनः किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । पदविधित्वेन समर्थपरिभाषायाः प्रवृत्तेर्महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र पुत्रशब्दान्न-क्यच् । गव्यतीति ॥ गामात्मन इच्छतीत्यर्थः । नाव्यतीति ॥ नावमात्मन इच्छतीत्यर्थः । अपदान्तत्वादिति ॥ ‘लोपः शाकल्यस्य’ इत्यस्य पदान्त एव प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वन्तर्वाति-विभक्त्या पदत्वमस्येवेत्यत आह । तथा हीति ॥ यथा पदत्वन्न भवति तथोच्यते इत्यर्थः ।

२६५९ । नः क्ये । (१-४-१५)

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया
क्यचो यस्य लोपो न । गव्याञ्चकार । गव्यिता । नाव्याञ्चकार । नाव्यिता ।
नलोपः । राजीयति । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ (सू १३७३) । त्वद्यति । मद्यति ।
‘एकार्थयोः’ इत्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति ‘हलि च’ (सू ३५४) ।
गीर्यति । पूर्यति । ‘धातोः’ इत्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुर-
मिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पुर्गिरोः साम्यात् ।

नः क्ये ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः । ‘सुप्तिङन्तम्’ इत्यतस्सुबन्तं पदमित्यनुवर्तते ।
सुबन्तं नकारेण विशेष्यते । तदन्तविधिः । नकारान्तं सुबन्तं पदसंज्ञं स्यादिति लभ्यते । सुबन्त-
त्वादेव पदत्वे सिद्धे नियमार्थमिदम् । क्यग्रहणेन क्यचक्यङोर्ग्रहणम् । लोहितादिडाजभ्यः क्यष्
वचनम्’ इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यषोऽभावात् । तदाह । **क्यचि क्यङि चेत्या-**
दिना ॥ ननु गव्याञ्चकारेत्यत्र आम आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् परे वकाराद्वल उत्तरस्य यकारस्य
‘यस्य हलः’ इति लोपः स्यादित्यत आह । **सन्निपातेति** ॥ यकारनिमित्तकावादेशसम्प-
न्नकारस्य यकारलोपं प्रति निमित्तत्वासम्भवादिति भावः । **गव्यितेति** ॥ इटि अतो लोपः ।
राजीयतीत्यत्र आह । **नलोपः इति** ॥ राजानमिच्छतीत्यर्थे क्यचि राजन् य ति इति स्थिते ‘नः
क्ये’ इति पदत्वाच्चकारस्य लोप इत्यर्थः । कृते नलोपे ‘क्यचि च’ इत्यकारस्य ईत्त्वमिति मत्वा
आह । **राजीयतीति** ॥ नच ईत्त्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । ‘नलोपस्सुप्स्वरं’ इति
नियमादित्यलम् । ननु त्वामात्मनः इच्छति मामात्मनः इच्छतीत्यत्र युष्मदस्मद्ग्रथाङ्क्यचि
धात्ववयवत्वात् सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणाभावात् ‘त्वमावेकवचने’ इति कथं त्वमौ स्याताम् ।
विभक्तौ परत एव तद्विधानादित्यत आह । **प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति** ॥ सुपो लुका लुप्त-
त्वेऽपि क्यचमादाय मपर्यन्तस्य त्वमाविति भावः । ननु युष्मानात्मनः इच्छति, अस्मानात्मनः
इच्छति, युष्मद्यति, अस्मद्यति, इत्यत्रापि क्यचमादाय त्वमौ स्यातामित्यत आह । **एकार्थयो-**
रित्येवेति ॥ ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इत्यत्र ‘त्वमावेकवचने’ इति सूत्रमनुवृत्तम् । एकवचनश-
ब्दश्च न रूढः किन्तु एकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वमेकवचनशब्देन विवक्षितमिति युष्मदस्मत्प्रक्रियायां
प्रपञ्चितं प्राक् । तथाच युष्मदस्मदोरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वाभावान्न त्वमाविति भावः । गिरमा-
त्मनः इच्छति पुरमात्मनः इच्छतीत्यत्र गिर्शब्दात्पुर्शब्दाच्च क्यचि विशेषमाह । **हलि चेति** ॥
उपधादीर्घ इति शेषः । ननु दिवमिच्छति दिव्यतीत्यत्रापि ‘हलि च’ इति दीर्घः स्यादित्यत
आह । **धातोरित्येवेति** । ‘हलि च’ इति सूत्रे ‘सिपि धातोः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
दिव्यतीति ॥ दिव्शब्दः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः । **इहेति** ॥ ‘हलि च’ इति सूत्रे
धातोरित्यनुवृत्तेः पुर्यतीत्यत्र न दीर्घ इति माधवग्रन्थश्चिन्त्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ।
पुर्गिरोः साम्यादिति । ‘गृ शब्दे, पृ पालनपूरणयोः’ इत्याभ्याङ्किपि ‘ऋत इद्धातोः’ इति
‘उदोष्णपूर्वस्य’ इति च इत्वे उच्चे च कृते रपरत्वे गिर्शब्दस्य पुर्शब्दस्य च निष्पत्तेरिति भावः ।

दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव । अदस्यति । ‘रीडृतः’ (सू १२३४) । कर्त्रीयति । ‘क्यच्चयोश्च’ (सू २११९) । गार्गीयति । वात्सीयति । ‘अकृत्सार्व—’ (सू २२९८) इति दीर्घः । कवीयति । वाच्यति । समिध्यति ।

२६६० । क्यस्य विभाषा । (६-४-५०)

हलः परयोः क्यचक्यङोरलोपो वा स्यादार्धधातुके । ‘आदेः परस्य’ (सू ४४) । ‘अतो लोपः’ (सू २३०८) । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता—समिध्यता । ‘मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न’ (वा १७१४) । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ।

२६६१ । अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु । (७-४-३४)

प्रामादिक एवेति ॥ दीर्घशब्दस्य अव्युत्पन्नप्रादिपदिकत्वान्न धातुत्वम् । दिव्धातोः क्बिन्तात् क्यचि ऊठि शुशब्दाच्च क्यचि द्यूतीत्येव उचितम् । विचि तु लघूपधगुणे ‘लोपो व्योः’ इति लोपे देशब्दात् क्यचि देयतीत्येवोचितमिति भावः । अदस्यतीति ॥ अमुमात्मनः इच्छतीत्यर्थे अदस्शब्दात् क्यचि सुपो लुका लुप्तत्वाद्विभक्तिपरकत्वाभावान्न त्यदाद्यत्वम् । सान्तत्वान्नोत्त्वमत्त्वे । ‘नः क्ये’ इति नियमेन पदान्तत्वाभावान्न सस्य रुत्वमिति भावः । कर्तृशब्दात् क्यचि विशेषमाह । रीडृतः इति ॥ गार्ग्यशब्दात् क्यचि विशेषमाह । क्यच्चयोश्चेति ॥ आपत्यस्य यञो यकारस्य लोप इति भावः । कृते यलोपे ‘क्यचि च’ इत्यकारस्य ईत्वं मत्वा आह । गार्गीयतीति ॥ वात्सीयतीति ॥ वात्स्यशब्दात् क्यचि पूर्ववत् । कविशब्दात् क्यचि विशेषमाह । अकृत्सार्वेति ॥ वाच्यतीति ॥ वाचशब्दात् क्यचि ‘नः क्ये’ इति नियमेन पदत्वाभावान्न कुत्वम् । ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणन्तु न । धातोः कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यये एवेति नियमात् । समिध्यतीति ॥ समिध्शब्दात् क्यचि ‘नः क्ये’ इति नियमेन पदत्वाभावान्न जश्त्वम् । लुटस्तासि इटि समिध्य इता इति स्थिते ‘यस्य हलः’ इति नित्ये यलोपे प्राप्ते । क्यस्य विभाषा ॥ ‘यस्य हलः’ इत्यतः हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । ‘आर्धधातुके’ इत्यधिकृतम् । तदाह । हलः परयोः क्यचक्यङोरिति ॥ क्यञ्चु नात्र गृह्यते । ‘लोहितडाज्भ्यः क्यध्वचनम्’ इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात्तदभावात् । अन्तलोपमाशङ्क्य आह । आदेः परस्येति ॥ तथाच समिध् अ इता इति स्थिते आह । अतो लोपः इति ॥ तथाच समिध् इता इति स्थिते लघूपधगुणमाशङ्क्य आह । तस्य स्थानिवत्त्वादिति ॥ क्यचसूत्रे ‘मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः’ इति वार्तिकम् । मान्तेभ्यः अव्ययेभ्यश्च क्यचः प्रतिषेध इत्यर्थे पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रीयतीत्यत्र न स्यात् । पुत्राविच्छतीत्यादावेव स्यात् । मान्तानि मान्ताव्ययानि तेभ्य इत्यर्थे स्वरिच्छतीत्यत्र क्यचः प्रतिषेधो न स्यात् । अतस्तद्वार्तिकं विवृण्वन्नाह । मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् नेति ॥ अशनायोदन्य ॥ अशनाय उदन्य धनाय इत्येषान्द्वन्द्वः । क्यजन्ताः इति ॥ एते

क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । ‘बुभुक्षादौ’
किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

२६६२ । अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । (७-१-५१)

एषां क्यचि असुगागमः स्यात् । ‘अश्ववृषयोर्भैथुनेच्छायाम्’ (वा
४३०९) । अश्वस्यति वडबा । वृषस्यति गौः । ‘क्षीरलवणयोर्लालसायाम्’
(वा ४३१५) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्ट्रः । ‘सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि
लालसायां सुगसुकौ’ (वा ४६१६-१७) दधिस्यति-दध्यस्यति । मधुस्यति-
मध्वस्यति ।

२६६३ । काम्यच्च । (३-१-१)
(३-१-४)

उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रकाम्यति । इह
‘यस्य हलः’ (सू २६३१) इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्य इति सङ्घात-

त्रयः शब्दाः क्रमेण बुभुक्षादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थः । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । पातुमिच्छा
पिपासा । गर्हः अभिकांक्षा । अशनायतीति ॥ अश्यते यत् तदशनम् अन्नं, तद्भोक्तुमि-
च्छतीत्यर्थः । ‘क्यचि च’ इति ईत्वाभावो निपात्यते । ‘अकृत्सार्व’ इति दीर्घः ।
उदन्यतीति ॥ उदकं पातुमिच्छतीत्यर्थः । उदकशब्दस्य उदघ्नादेशो निपात्यते
नलोपाभावश्च । धनायतीति ॥ जीवनार्थं सत्यपि धने अधिकं धनं वाञ्छतीत्यर्थः ।
ईत्वाभावो निपात्यते । अशनीयतीति ॥ अशनम् अन्नं तत्सङ्ग्रहीतुमिच्छति । वैश्व-
देवार्थमित्यर्थः । उदकीयतीति ॥ सस्यादिभेचनार्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । धनी-
यतीति ॥ दरिद्रस्सन् जीवनाय धनमिच्छतीत्यर्थः । अश्वक्षीर ॥ क्यचि परे-
ऽसुगिति शेषपूर्णम् । ‘आजसेरसुक’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । असुकि ककार इत्
उकार उच्चारणार्थः । कित्वादान्त्यावयवः । ‘अश्ववृषयोः’ इति वार्तिकम् । अश्वस्यति
वडबेति ॥ भैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । वृषस्यति गौरिति ॥ भैथुनार्थं वृषमिच्छती-
त्यर्थः । “वृषस्यन्ती तु कामुर्का” इति कोशस्तु अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन भैथुनेच्छा-
मात्रे लाक्षणिकः । ‘क्षीरलवणयोः’ इति वार्तिकम् । असुगिति शेषः । लालसा उत्कटेच्छा ।
सर्वप्रातिपदिकानामिति ॥ इदमपि वार्तिकम् । लालसायां सर्वेषां प्रातिपदिकानां क्यच्
वक्तव्यः । तस्मिन् परे प्रकृतीनां सुगसुकौ च वक्तव्यौ इत्यर्थः । न चानेनैव वार्तिकेन सिद्धे
‘क्षीरलवणयोर्लालसायाम्’ इति वार्तिकं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । ‘क्षीरलवणयोः’ इति वार्तिकं
काल्यायनीयम् । ‘सर्वप्रातिपदिकानाम्’ इति तु मतान्तरमित्यदोषात् । एतच्च भाष्ये अपर आह-
त्यनेन ध्वनितम् । काम्यच्च ॥ ‘सुप आत्मनः क्यच्’ इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । उक्त-
विषये इति ॥ पुत्रकाम्यतीति ॥ कस्येत्संज्ञा तु न, फलाभावात् । अनर्थकत्वा-
दिति ॥ काम्यचः एकदेशस्य यकारस्य अर्थाभावादित्यर्थः । ननु बेभिदिता इत्यत्रापि

ग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्या-
देव । किङ्काम्यति । स्वःकाम्यति ।

२६६४ । उपमानादाचारे । (३-१-१०)

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारार्थं क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्री-
यति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' (वा १७१७) ।
प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ।

२६६५ । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । (३-१-११)

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्तृवा-
चकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु
क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां

यकारस्य अनर्थकत्वाद्धोपो न स्यादित्यत आह । यस्य इतीति ॥ 'यस्य हलः' इत्यत्र
यस्येत्यनेन यकाराकारसङ्घातग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तमित्यर्थः । तथाच वेभिद्य इता इति स्थिते
यङो यस्य सङ्घातस्यार्थवत्त्वाद्यकारलोपो निर्बाधः । प्रकृते तु काम्यजेकदेशस्य यस्यानर्थकत्वा-
द्धोपो नेति भावः । यशस्काम्यतीति ॥ 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । ननु किमात्मनः इच्छति
किङ्काम्यति स्वःकाम्यतीति कथम् । मान्ताव्ययानां नेत्यनुवृत्तेरित्यत आह । मान्ताव्ययेभ्यो-
ऽप्ययमिति ॥ उपमानादाचारे ॥ 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मण-
स्समानकर्तृकात्' इत्यतो धातोरिति । तदाह । उपमानात्कर्मणः इत्यादिना ॥
उपमानं यत्कर्मकारकं तद्वृत्तेः सुबन्तादित्यर्थः । पुत्रमिवेति ॥ 'धातोः कर्मणः' इत्यतः
वेत्यनुवृत्तिरनेन सूचिता । छात्रं पुत्रत्वेन उपचरतीत्यर्थः । विष्णूयतीति ॥ द्विजं विष्णु-
त्वेन उपचरतीत्यर्थः । अधिकरणाच्चेति ॥ उपमानभूताधिकरणवृत्तेरपि सुबन्तादाचारे
क्यजिति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रासादीयति कुट्यामिति ॥ प्रासाद इव कुट्यां हृष्टो वर्तते
इत्यर्थः । कुटीयति प्रासादे इति ॥ कुट्यामिव प्रासादे क्लिष्टो वर्तते इत्यर्थः । कर्तुः
क्यङ् सलोपश्च ॥ कर्तुरित्यावर्तते । कर्तुः क्यङिलेकं वाक्यम् । अत्र कर्तुरिति पञ्चम्य-
न्तम् । उपमानादाचारे इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः' इत्यतः वेति च । तदाह । उपमाना-
दिति ॥ उपमानं यत्कर्तृकारकं तद्वृत्तेः सुबन्तादित्यर्थः । कर्तुः सलोपश्चेति द्वितीयं वाक्यम् ।
चकारः तुपर्यायः भिन्नकर्मः । स इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । कर्तुरिति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् ।
तदन्तविधिः । तदाह । सान्तस्य त्विति ॥ पक्षे इति ॥ क्यङ्भावपक्षे इत्यर्थः । क्यङ्-
भावपक्षे सकारलोप इति भ्रमं वारयति । सान्तस्य लोपस्त्विति ॥ एतच्च महाभाष्ये
स्पष्टम् । क्यङि सलोपविकल्पः स्यादित्यत आह । स च व्यवस्थितः इति ॥ सान्तस्य
सलोप इत्यर्थः । व्यवस्थामेव दर्शयति । ओजसोऽप्सरसः इति ॥ इदं वार्तिकम् । ओज-

विभाषया' (वा १७१९-२०) । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजशब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते-यशस्यते । विद्यायते-विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । 'क्यङ्-मानिनोश्च' (सू ८३७) कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरूयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्धाविव पट्टीमृदूयते । 'न कोपधायाः' (सू ८३८) । पाचिकायते । 'आचारेऽवगल्भल्लीवहोडेभ्यः क्तिब्वा' (वा १७२१) ।

इशब्दः इति ॥ क्यङन्तोऽयम् । सनाद्यन्ता इति धातुत्वाद्वृत्तिः । तत्र ओजशब्दः ओजस्विनि वर्तत इत्यर्थः । ओजायते इति ॥ ओजस्वीवाचरतीत्यर्थः । ओजशब्दात् क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घ इति भावः । अप्सरायते इति ॥ अप्सरशब्दात् क्यङि सलोपदीर्घः । क्यङो ङित्त्वादात्मनेपदम् । इतरेषां विभाषयेत्यस्योदाहरति । यशायते-यशस्यते इति ॥ यशस्वीवाचरतीत्यर्थः । विद्यायते-विद्वस्यते इति ॥ विद्वान्वाचरतीत्यर्थः । विद्वच्छब्दात् क्यङि सलोपविकल्पः । त्वद्यते । मद्यते इति ॥ त्वमिव अहमिव आचरतीत्यर्थः । युष्मदस्मच्छब्दात् क्यङि 'प्रत्ययोत्तरपरयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ । युष्मद्यते । अस्मद्यते इति ॥ यूयमिव वयमिव आचरतीत्यर्थः । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्मात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे एकवचने इत्यनुवृत्तेरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वे सत्येव युष्मदस्मदो-स्त्वमाविति भावः । कुमार्यादिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वं स्मारयति । क्यङ् मानिनोश्चेति । कुमारायते इति ॥ पुंवत्त्वेन ङीषो निवृत्तौ दीर्घः । हरितायते इति ॥ हरिणीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन 'वर्णादनुदात्तात्' इति नत्वस्य ङीषश्च निवृत्तौ दीर्घः । गुरूयते इति ॥ गुर्वी-शब्दात् क्यङि ङीषो निवृत्तौ दीर्घः । सपत्नायते इति ॥ शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात् शाङ्गरवादित्वेन ङीनन्तात् पुंवत्त्वेन ङीनो निवृत्तौ दीर्घ इति भावः । सपतीयते इति ॥ समानः पतिः स्वामी यस्याः इति बहुव्रीहौ सपतिशब्दस्य नत्वे ङीपि च सपत्नीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन ङीत्वनत्वयोर्निवृत्तौ दीर्घ इति भावः । सपत्नीयते इति ॥ विवाह-निबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः यस्याः इति बहुव्रीहौ सपत्नीशब्दस्य नित्य-ल्लीलिङ्गत्वान्न पुंवत्वमिति भावः । युवायते इति ॥ युवतिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वे तिप्रत्य-यस्य निवृत्तौ नलोपे दीर्घ इति भावः । वयोवाचिनाज्जातिकार्यं नैकल्पिकमिति 'जातेरस्त्री-विषयात्' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एतेन 'जातेश्च' इति निषेधादिह पुंवत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पट्टीमृदूयते इति ॥ इह पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वाभावान्न पुंवत्वम् । ननु पाचिकेवाचरति पाचिकायते इत्यत्रापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वेन टापः 'प्रत्यय-स्थात्' इति इत्वस्य च निवृत्तौ पाचिकायते इति स्यादित्यत आह । न कोपधायाः इति ॥ 'आचारेऽवगल्भल्लीवहोडेभ्यः क्तिब्वा' इति वार्तिकम् । उपमानादित्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः' इत्यतो वाग्रहणस्यास्मिन्प्रकरणे अनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । वा-

वाग्रहणात् क्यङपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । किप्सन्नियोगेनानुदात्तत्व-
मनुनासिकत्वं चाचप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते ।
होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च
अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात् ।
धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाञ्चक्रे । क्लीबाञ्चक्रे । होडाञ्चक्रे । वार्तिकेऽवे-
त्युपसर्गाविशिष्टपाठात्केवलदुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः ।

ग्रहणात् क्यङपीति ॥ अन्यथा विशेषविहितत्वात् किपा क्यङो बाधः स्यादिति भावः ।
तथाचात्र वाशब्दो विकल्पार्थक इति फलितम् । अत्र सुप इति नानुवर्तते । प्रातिपदिकात्
क्यङोऽप्राप्तौ वाग्रहणात् समुच्चीयते इति केचित् । अवगल्भादयः इति ॥ ‘गल्भ धाञ्छे’
(अवपूर्वः) ‘क्लीब अधाञ्छे’ ‘होड् अनादरे’ एभ्यः पचाद्यचि अवगल्भादिशब्दाद्वयो
निष्पन्ना इत्यर्थः । तथाच अवगल्भ इवाचरति क्लीब इवाचरति होड इवाचरतीत्यर्थे अवगल्भादि-
शब्देभ्यः किपूक्यङाविति स्थितम् । अवगल्भते इत्यात्मनेपदलाभायाह । किप्सन्नियोगे-
नेति ॥ अन्यस्य अकारस्य अनुदात्तत्वमनुनासिकत्वञ्चात्र प्रतिज्ञायते । ततश्च तस्य इत्सं-
ज्ञायां लोपे अनुदात्तत्वादात्मनेपदं लभ्यते । तदाह । तेन तङिति ॥ अवगल्भते इति ॥
किपि भकारादकारस्य लोपे हलन्ताल्लडादैर् तङि शविति भावः । ननु अवगल्भाञ्चक्रे, क्लीबा-
ञ्चक्रे, होडाञ्चक्रे, इत्यत्र कथमाह । अन्यस्य च इत्संज्ञालोपाभ्यामपहारेण धातूनामकाच्चवेन
‘कास्यनेकाच्’ इत्यस्याप्रवृत्तेः । नच अवगल्भ इत्यस्य किवन्तस्य धातोरेकाचकत्वमस्तीति
वाच्यम् । “उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते” इत्य-
नुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह । भूतपूर्वादपीति ॥ किवुत्पत्तेः प्राक्तनमनेकाचत्वं भूत-
पूर्वगत्या आप्रियेत्यर्थः । भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमागमाह । एतद्वार्तिकेनेति ॥ ‘सर्वप्रातिपदिके-
भ्यः क्लिब्बा’ इति वक्ष्यमाणवार्तिकादेव अवगल्भते अवजगल्भे इत्यादि सिद्धौ पुनरेभ्यः क्लिब्विधानं
तत्सन्नियोगेन अन्यवर्णस्य अनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानार्थं सद्भूतपूर्वगत्या अनेकाच्चत्वाश्रयणं
ज्ञापयतीत्यर्थः । नन्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानस्यात्मनेपदसिद्धावुपक्षीणत्वात् कथमुक्तज्ञाप-
कतेत्याशङ्क्य निराकरोति । न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलमिति ॥ कुत इत्यत
आह । केवलानामिति ॥ अचप्रत्ययविहितानान्धातुपाठसिद्धानामनुदात्ततामेव गल्भादिधा-
तूनामवगल्भ इवाचरतीत्याद्यर्थेषु वृत्तिसम्भवात् । तच्च कुत इत्यत आह । धातूनामनेकार्थ-
त्वादिति ॥ एवञ्च ‘आचारेऽवगल्भ’ इति क्लिब्विधानमनुबन्धसम्भवार्थं सद्भूतपूर्वगत्या अनेका-
च्चत्वाश्रयणं ज्ञापयतीति सिद्धम् । नच ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः’ इति किपि अवगल्भतीत्यादिवारणाय
अनुबन्धासंज्ञनमुपक्षीणमिति कथन्तस्य उक्तज्ञापकतेति वाच्यम् । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः’ इति
वार्तिकेन किपि तथा प्रयोगे इष्टापतेः । भूतपूर्वाश्रयणपरभाष्यप्रामाण्येन ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः’ इति
वार्तिकस्य अवगल्भादिभ्यः अप्रवृत्तिविज्ञानाद्वेत्यास्तान्तावत् । ‘आचारेऽवगल्भ’ इत्यत्र अवेत्यस्य
प्रयोजनमाह । अवेत्युपसर्गेति ॥ केवलादिति ॥ उपसर्गविहीनादवगल्भशब्दादित्यर्थः ।

तङ् नेति तूचितम् । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वा वक्तव्यः’ (वा १७२२) । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासङ्गार्थं तत्र क्बिबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । ‘अतो गुणे’ (सू १९१) इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच्च इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । ‘अतो गुणे’ (सू १९१) ‘अत आदेः’ (सू २२४८) इति दीर्घः णल ।

उपसर्गान्तरेति ॥ प्रगल्भानुगल्भादिशब्दादित्यर्थः । क्यडेवेति ॥ न तु क्बित्यर्थः । माध-
वादयः इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वाजमाह । तङ् नेति तूचितमिति ॥ केवलादुपसर्गान्तरविशि-
ष्टाच्च गल्भशब्दात् अनेन क्बिभावेऽपि ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः’ इति वार्तिकेन क्तिप् निर्बाधः ।
परन्तु अवपूर्वत्व एवानुबन्धासङ्गनादात्मनेपदमेव तत्र नेति वक्तुमुचितमित्यर्थः । सर्वप्राति-
पदिकेभ्यः इति ॥ आचारे इति शेषः । नन्वेनेनैव वार्तिकेन सिद्धे ‘आचारेऽवगल्भ’ इति
वार्तिकं व्यर्थमित्यत आह । पूर्ववार्तिकान्विति ॥ अन्त्यवर्णस्य इत्संज्ञासिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।
तर्हि तत्र क्बिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । तत्र क्बिबनूद्यते इति ॥ तत्सन्नियोगेनानुबन्धा-
सङ्गार्थमित्यर्थः । पदकार्यं नेति ॥ राजानतीत्यादौ नलोपादिकत्रेत्यर्थः । अन्यथा अन्तर्वर्ति-
विभक्त्या पदत्वान्नलोपादिकं स्यादिति भावः । पररूपमिति ॥ कृष्णशब्दात् क्बिबन्ताल्लडादौ
शपि ‘अतो गुणे’ इति पररूपमित्यर्थः । कृष्णाञ्चकार । कृष्णिता । कृष्णिप्यति । कृष्णतु । अकृ-
ष्णत् । कृष्णेत् । कृष्णायात् । अतो लोपात्परत्वात् ‘अकृत्सार्व’ इति दीर्घः । विशेषविहि-
तत्वादतो लोप इत्यन्ये । अ इवेति ॥ अः विष्णुः । स इवेत्यर्थः । अतीति ॥ शपा
पररूपम् । असि । अथः । अथ । आमि । आवः । आमः । क्तिप्प्रत्ययान्तत्वाङ्घ्रिदि
‘कास्प्रत्ययात्’ इत्याम्प्रत्ययमाशङ्क्य आह । प्रत्ययग्रहणमपनीयेति ॥ औ । अतुः ।
उः । इति सिद्धरूपप्रदर्शनम् । तत्र प्रक्रियान्दर्शयति । द्वित्वमिति ॥ णलि ‘द्विर्वच-
नेऽचि’ इति लोपस्य निषेध इति भावः । अतो गुणे इति ॥ द्वित्वे कृते अ अ अ
इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो लोपं बाधित्वा पररूपमिति भावः । अत आदेरिति ॥ नच
परत्वान्नित्यत्वादपवादत्वाच्च ‘अतो गुणे’ इत्यस्मात्प्राक् ‘अत आदेः’ इत्यस्य प्रवृत्ति-
रिति वाच्यम् । तस्य बहिरङ्गत्वात् । ‘अत आदेः’ इत्यस्यापवादत्वेऽपि आनर्देत्यत्र
हलादिशेषात्प्रागेव परत्वात् ‘अत आदेः’ इत्यस्य चरितार्थत्वेन बाधकत्वासम्भवात् । “अप-
वादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते” इत्युक्तेः इत्यन्यत्र विस्तरः । यद्यन्यत्र
प्रक्रियाव्युत्क्रमे फलविशेषो नास्ति । तथापि न्याय्यत्वादेवमुक्तम् । णल औ इति ॥ पररूपे

१. ‘अनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पादर्थम्’ इतिवत् एकाज्यावृत्त्यर्थम् इत्यनुक्त्या प्रत्ययान्तैका-
ज्ज्योऽप्याम् भवत्येव—इति नागेशसिद्धान्तः ।

औ । वृद्धिः । अतुसादिषु तु 'आतो लोप इटि च' (सू २३७२) इत्यालोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालाञ्चकार । लङि । अमालात् । अत्र हल्ङ-यादिलोपो न । डीप्साहचर्यादा-
पोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि । कवीयात् । 'सिचि वृद्धिः—' (सू २२९७) इत्यत्र 'धातोः' इत्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव

दीर्घे च आ अ इति स्थिते 'आत औ णलः' इत्यौत्वमिति भावः । वृद्धिरिति ॥ आ औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । तथा च औ इति रूपं परिनिष्ठितम् । अतुसा-
दिष्विति ॥ अ अतुस्, अ उस्, इति स्थिते द्वित्वे पररूपे 'अत आदेः' इति दीर्घे आतो लोप इत्यर्थः । अतुः । उः । इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते । थलि इटि द्वित्वे दीर्घे आलोपे, इथ । अथुः । अ । औ । इव । इम । वस्तुतस्तु 'कास्यनेकाज्प्रहणम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरे प्रत्ययग्रहणम-
पनीयेति भाष्ये नोक्तम् । कासेश्च प्रत्ययान्ताच्च आमिति लभ्यते । अत एव 'आचारेऽवगल्भङ्गी-
बहोडेभ्यः' इति वार्तिके अवगल्भञ्चके इत्यादौ अन्त्यवर्णस्यानुबन्धत्वेन एकाच्चेऽपि 'कासूप्रत्य-
यात्' इत्यामित्युक्तं भाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इता । इष्यति । अतु-अतात् । अताम् । अन्तु । अ-अतात् । अतम् । अत । आनि । आव । आम । आत् । आताम् । आन् । आः । आतम् । आत । आम् । आव । आम । विधिलिङि एत् । एताम् । एयुः । एः । एतम् । एत । एयम् । एव । एम । आयात् । आयास्ताम् । आयासुः । लुङि 'इट ईटि' इति सिजलोपे 'आटश्च' इति वृद्धिं बाधित्वा परत्वादतो लोपे इटा सह आटो वृद्धौ ऐत्, ऐधाम्, ऐषुः, इत्यादीति केचित् । आर्धधातुकोपदेशकाले एव परत्वादतो लोपे अङ्गस्या-
भावादाद् नेत्यन्ये । ईत् । ईस्ताम् । इत्यादि । ऐष्यत् । वस्तुतस्तु आकारान्तेभ्यः आचारे क्तिप् नास्त्येवेति विश्वपाशब्दनिरूपणे प्रपञ्चितम् । ननु मालाशब्दस्य टाप्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदि-
कत्वाभावात्ततः कथं क्विवित्यत आह । लिङ्गविशिष्टेति ॥ डीप्साहचर्यादिति ॥ ड्यन्तादाचारकिबन्तात् गौरीशब्दात् लुङि अगौरयीत् इत्यादौ तिस्योड्यन्तात्परत्वासम्भवात्
तत्साहचर्यादावन्तादपि न तयोर्लोप इत्यर्थः । कवयतीति ॥ शपि गुणयादेशौ । कवी-
यादिति ॥ 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः । लुङि अकवि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धिमाशङ्क्य
आह । सिचि वृद्धिरित्यत्रेति ॥ सिचा धातोराक्षेपतो लामेऽपि 'ऋत इद्धातोः' इत्यत-
स्तदनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति लभ्यते इति भावः । कैयटादयः इति ॥ 'इको गुणवृद्धी'
इति सूत्रे गोशब्दादाचारकिपि अगवीदित्युपक्रम्य तथोक्तत्वादिति भावः । माधवस्त्विति ॥
'सिचि वृद्धिः' इत्यत्र 'ऋत इद्धातोः' इत्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ मानाभावेन धातुरेव यो
धातुरित्युक्तार्थालाभादिति तदाशयः । वस्तुतस्तु 'इको गुणवृद्धी' 'वदव्रजहलन्तस्याचः'
इत्यादिसूत्रस्थभाष्ये सिचि परतः एजन्तं नास्तीत्युक्तत्वादेजन्तेभ्यः आचारकिप् नास्त्येवेति

वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्—अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र ‘गातिस्था—’ (सू २२२३) इति ‘भुवो वुक्—’ (सू २१७४) इति ‘भवतेः—’ (सू २१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठ-स्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । दुरिव द्रवति । ‘णिशि—’ (सू २३१२) इति चङ् न । अद्रावीत् ।

२६६६ । अनुनासिकस्य किङ्गलोः किङ्गति । (६-४-१५)

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्कवौ झलादौ च किङ्गति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । ‘चकौ’ इति हरदत्तः । माधवस्तु ‘ण्यल्लोपौ’ इति वचनाण्णलि

शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । विरिवेति ॥ विः पक्षी स इवेत्यर्थः । अभिव्यक्तत्वेनेति ॥ अभावीदिति ॥ इह ‘गातिस्था’ इति सिचो न लृक् । बुभावेति ॥ इह न वुक् । अभ्यास-स्य अत्त्वञ्च न । चङ् नेति ॥ ‘णिशि’ इति सूत्रे दुग्रहणेन धातुपाठस्थस्यैव ग्रहणादिति भावः । अनुनासिकस्य ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतमनुनासिकेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । ‘नोप-धायाः’ इत्यतः उपधाया इति ‘द्वलोपे’ इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह । अनुनासि-कान्तस्येत्यादिना ॥ इदामतीति ॥ “हलन्तेभ्यः आचारकिप् नास्ति” इति ‘द्वस्वनद्यापः’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पथीनतीति ॥ पथिन्शब्दात् क्विपि अनुनासिकस्येति इकारस्य दीर्घः । इदन्तु माधवानुरोधेन । किबभ्युपगमे तिपि पथेनतीत्येव युक्तम् । ‘इन्हन्’ इति नियमेन दीर्घाप्राप्तेः । नच नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सुबानन्तर्ये एवा-यन्नियमो नान्यत्रेति वाच्यम् । तथा सति वृत्तघ्नः स्त्री वृत्तघ्नीत्यत्रापि अल्लोपं बाधित्वा अन्त-रङ्गत्वात् ‘अनुनासिकस्य’ इत्युपधादीर्घापत्तेरित्याहुः । देवतीतीति ॥ दिव्शब्दादाचारकि-बन्तात् शपि लघूपधगुणः । ‘नः क्ये’ इति नियमेन अपदान्तत्वात् ‘दिव उत्’ इत्युत्त्वन्नेति भावः । अत्र ऊठीति ॥ दिव्शब्दात् क्विपि ‘च्छोः’ इति वकारस्य ऊठि कृते लघूपधगुणं बाधित्वा परत्वादिकारस्य यणि द्य्शब्दात् शपि ऊकारस्य गुणे अवादेशे च द्यवतीति रूपमुचितमित्यर्थः । चकाविति ॥ कशब्दात् किबन्ताल्लिटि णलि द्वित्वे चुत्वे चक अ इति स्थिते ककारादकारस्य अतो लोपात्परत्वाद्बुद्धौ आकारे ‘आत औ णलः’ इत्यौत्वे वृद्धिरेकादेश इति भावः । माध-वस्त्विति ॥ चक अ इति स्थिते पूर्वविप्रतिषेधाद्बुद्धिं बाधित्वा ककारादकारस्य अतो लोपे कृते णलोऽकारेण सह चक इति रूपमित्यर्थः । नचैवं सति अ इवाचरति अति । औ । अतुः इत्यत्रापि लिटि ‘अत आदेः’ इति दीर्घं बाधित्वा अतो लोपः स्यादिति वाच्यम् । ण्यल्लोपा-विति पूर्वविप्रतिषेधलभ्यः ‘अतो लोपः’ सन्निहितमेव ‘अकृत्सार्व’ इति दीर्घं बाधते । ‘ननु

वृद्धिं बाधित्वा अतो लोपात् चक इति रूपमाह । स्व इव सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामास । स्वाश्चकार इति । तदनाकरमेव ।

२६६७ । भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । (६-१-१२)

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्याद्धलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । ‘अच्चेः’ इति पर्युदासबलात् ‘अभूततद्भावे’ इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । ‘सुमनस्’ अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ ‘संग्राम युद्धे’ इति पठ्यते । तत्र ‘संग्राम’ इति प्रातिपदिकम् । तस्मात् ‘तत्करोति—’ इति णिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते ।

अत आदेः’ इति दीर्घमपि । ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायादिति माधवाशय इत्याहुः । तदनाकरमेवेति ॥ अनेकाच्च्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यस्य भाष्ये अदर्शनात् प्रत्ययान्तत्वादाम्भवत्येवेति युक्तमेवेत्यनुपदमेवोक्तम् । भृशादिभ्यो ॥ भवनं भूः भावे क्तिप् । तदाह । भवत्यर्थे इति ॥ भवने इत्यर्थः । क्यङ् स्यादिति ॥ ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हलन्तानामेषामिति ॥ भृशादिषु ये हलन्ताः तेषां सलोपः क्यङ् चेत्यर्थः । ‘ननु अभूततद्भावे’ इति कुतो लब्धमित्यत आह । अच्चेरिति पर्युदासबलादिति ॥ अभूततद्भावग्रहणमिति वार्तिकमेतल्लब्धार्थकथनपरमिति भावः । ये रात्रौ भृशाः इति ॥ प्रकाशातिशयवन्त इत्यर्थः । भृशादिषु हलन्तमुदाहरति । सुमनस् इति ॥ सुमनायते इति ॥ असुमनाः सुमनाः भवतीत्यर्थः । यद्यपि स्त्रियामित्यधिकारे ‘अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च’ इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सुमनश्शब्दस्य नित्यं बहुवचनं विहितम् । तथापि तद्देवादिपर्यायरूढविषयम् । सु शोभनं मनो यस्येति सुमनाः इति बहुव्रीहियौगिक इति भावः । सुमनायत इति क्यङि सलोपे ‘अकृत्सार्व’ इति दीर्घः । ननु लङि मनश्शब्दात्प्रागटि ‘स्वमनायत’ इति वक्ष्यमाणमनुपपन्नम् । अङ्गस्य अङ्घ्रिधानात् सुमनश्शब्दस्य समस्तस्यैव लङं प्रत्यङ्गत्वात् । “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्” इत्याशङ्क्य आह । चुरादौ संग्राम युद्धे इति पठ्यते इति ॥ ततश्च क्वचित् सोपसर्गपाठबलादन्यस्मात् सोपसर्गादाचारकिपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु चुरादौ सङ्ग्रामेति समस्तो धातुः, ननु सोपसर्गो ग्रामशब्दः । एवञ्चास्य प्रातिपदिकत्वाभावात् सोपसर्गात् किपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमिदञ्चमकमित्यत आह । तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकमिति ॥ ‘ग्रसेराच’ इत्यौणादिके मन्प्रत्यये निष्पन्नस्य ग्रामशब्दस्य ‘कृत्तद्धित’ इति प्रातिपदिकत्वम् । अव्युत्पत्तिपक्षे ‘अर्थवदधातुः’ इति प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । ननु चुरादावस्य पाठो धात्वधिकारविहितचौरादिकणिजर्थः । एवञ्च प्रातिपदिकत्वेन चुरादौ तस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह । तस्मादिति ॥ तस्मात् सङ्ग्राम इति

युद्धे योऽयं ग्रामशब्दः इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति । ‘उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते’ इति । तेन मनःशब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं च अवागल्भत अवागल्भिभ्रेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गस्वरूपं सकलं श्रूयते न

प्रातिपदिकात् चौरादिकणिसम्भवेऽपि ‘तत्करोति’ इत्यर्थे णिच् सिद्ध इत्यर्थः । ननु ‘तत्करोति’ इत्यनेनैव सङ्ग्रामशब्दात् प्रातिपदिकाणिचिद्वेदः किमर्थमिह चुरादौ तस्य पाठ इत्यत आह । तत्सन्निधौनेति ॥ णिच्सन्निधौनेन अकारस्य इत्संज्ञकस्य अनुदात्तत्त्वार्थकस्य आसङ्गानर्थ इत्यर्थः । नच मकारादकारस्य इत्संज्ञकत्वे अलोपस्य णिनिमित्तकत्वाभावादसङ्ग्रामत इत्यत्र ‘णौ चड्युपधायाः’ इत्युपधाह्रस्वः स्यादिति वाच्यम् । सङ्ग्रामेत्ययं हि कथादित्वाददन्तः । तस्मादकारः अनुबन्धत्वेनासज्यते इत्यर्थः । एवञ्च णौ अतो लोपे सति णावगलोपित्वाश्लेषाह्रस्वः । कथादित्वलक्षणादन्तत्वालाभायैवास्य चुरादौ पाठ इति भावः । ननु चुरादौ सङ्ग्रामशब्दस्य ‘तत्करोति’ इति णिचि परे अस्त्वनुबन्धासङ्गः । तथापि आचारकिपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमस्य ज्ञापकतेत्यत आह । युद्धे इति ॥ सामर्थ्यादिति ॥ ग्राम युद्धे इत्येतावतैव सङ्ग्रामशब्दो लभ्यते । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादित्यर्थः । विशिष्टपाठः इति ॥ सङ्ग्रामशब्दपाठ इत्यर्थः । ज्ञाप्यमर्थमाह । समानाकारमिति ॥ सङ्ग्रामशब्दे युद्धवाचिनि समित्यस्य क्रियायोगाभावात् समानाकारमित्युक्तम् । धातुसंज्ञाप्रयोजके इति । क्रिबादाविति शेषः । पृथक् क्रियते इति ॥ तथाच न तस्य धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । तेनेति ॥ सम् इत्यस्य धातुसंज्ञाप्रवेशाभावेनेत्यर्थः । तथाच सुमनश्शब्दात् आचारकिपि विवक्षिते मनश्शब्दमात्रस्य धातुत्वात्ततो लङि मनश्शब्दस्यैवाङ्गत्वात्ततः प्रागेव अट् । न तु सुमनस् इति समुदायात्प्रागित्यर्थः । एतेन सङ्ग्रामयतेरेव सोपसर्गात् नान्यस्मादित्यादि भाष्यं ‘भृशादिभ्यः’ इति सूत्रस्थं व्याख्यातमिति बोध्यम् । उन्मनायते इति ॥ भृशादित्वात् क्यङि सलोपः । एवञ्चेति ॥ एवमुक्तरीत्या ‘आचारेऽवगल्भ’ इति क्तिब्बिधावपि अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात्प्रागेव अट् इत्यर्थः । ननु आ ऊढः ओढः ‘कुगति’ इति समासः । अस्माद्भृशादित्वात् क्यङि ओढायते इत्यादि रूपम् । अत्रापि ओढो धातुसंज्ञाप्रवेशो न स्यात् । तत्र यद्यपि लङि ऊढशब्दाद्वा ओढो वा प्राक् आटि न रूपे विशेषः । उभयथापि ओढायतेत्येव रूपं सिद्धमेव । तथापि ओढायेति क्यङन्तात् क्ताप्रत्यये अतो लोपे ओढायित्वेत्येवेध्यते । अत्र क्यङि चिकीर्षिते उक्तरीत्या पृथक्कृतस्य आङः ‘कुगतिप्रादयः’ इति क्ताप्रत्ययान्तेन समासे सति ‘समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप्’ इति ल्यप् स्यादित्यत आह । ज्ञापकञ्च सजातीयविषयमिति ॥ तदेवोपपादयति । तेनेति ॥ चुरादौ ‘सङ्ग्राम युद्धे’ इति सम्ग्रहणस्य उक्तार्थे पृथक्करणे ज्ञापकस्य सजातीयविषयकत्वाश्रयणेन यत्र उपसर्गस्वरूपं अविकृतं श्रूयते नत्वेकादेशेनापहतं तत्रैव उपसर्गस्य पृथक्कृतिरिति विज्ञायते इत्यर्थः । सङ्ग्रामे सम्ग्रह-

त्वादेशेनापहृतं तलैव पृथक्कृतिः । एवं च 'आ ऊढः ओढः' स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र 'उन्मनाय्य, अवगल्भ्य' इतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथाहि । 'उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः' (३६३६) । उस्योमाङ्गेश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्त्रामैच्छत् औस्त्रीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । 'आटश्च' (सू २६९) इति चशब्देन पुनर्बुद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ।

णस्य ज्ञापकस्य एवंविधत्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह । एवञ्चेति ॥ ओढायित्वेति ॥ ओढशब्दात् भृशादित्वात् क्यङि ओढायेत्यस्मात् क्यङन्तात् क्ताप्रत्यये अतो लोपे रूपम् । अत्रेति ॥ अत्र न ल्यबिल्यन्वयः । क्यङि विवक्षिते आङः एकादेशेनापहृतत्वेन पृथक्करणाभावे सति तस्य आङः क्ताप्रत्ययान्तेन समासाभावात् न ल्यबिति भावः । उन्मनाय्य, अवगल्भ्यवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः । उन्मनस्शब्दात् भृशादित्वादाचारे क्यङि सकारलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घे उन्मनायेत्यस्मात् क्त्वा ल्यपि अतो लोपे उन्मनायेति रूपम् । अवगल्भशब्दात् आचारेऽवगल्भेति क्तिबन्तात् क्त्वा ल्यपि रूपम् । अत्र उदित्यस्य अवेत्यस्य च उपसर्गस्वरूपस्य अनपहृतत्वेन क्यङि क्विपि च विवक्षिते पृथक्कृततया तयोः क्त्वान्तेन समासे सति ल्यबुचितः । इह तु ओढायित्वेत्यत्र न तथेति व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् । ज्ञापकस्य सजातीयत्वे प्रमाणं दर्शयति । ज्ञापकस्येति ॥ षाष्ठं वार्तिकं दर्शयति । उस्योमाङ्क्ष्विति ॥ उसि ओम् आङ् एषान्द्वन्द्वः । षष्ठस्य प्रथमे पादे 'ओमाङ्गेश्च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं पठितम् । तद्याचष्टे । उस्योमाङ्गेश्च परयोरिति ॥ 'एङि पररूपम्' इत्यतः पररूपग्रहणानुवृत्तिं मत्वा आह । पररूपं नेति ॥ उसि तावदुदाहरति । औस्त्रीयदिति ॥ उस्त्रामात्मन ऐच्छदित्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यजन्ताल्लङि उस्त्रायशब्दादङ्गात्प्रागाटि कृते 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा त्वनित्या । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् । अन्यथा भिन्युरित्यादौ पररूपं न स्यात् । आगमसहितस्य युस एवार्थवत्त्वादिति भावः । ओमि परतः उदाहरति । औङ्कारीयदिति ॥ ओङ्कारशब्दात् क्यजन्ताल्लङि अङ्गस्य आटि कृते 'ओमाङ्गेश्च' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते । आङि उदाहरति । औढीयदिति ॥ आ ऊढः ओढः तस्मात् क्यजन्ताल्लङि अङ्गस्य ओढशब्दस्य आटि कृते 'ओमाङ्गेश्च' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते । उदाहरणत्रयमिदं भाष्ये स्थितम् । तत्र यदि उपसर्गस्वरूपस्य एकादेशेनापहारेऽपि क्यचि पृथक् स्यात् तर्हि क्यचि विवक्षिते आङः पृथक्कृतौ सत्यां धातुबहिर्भावादूढशब्दात् प्रागाङः परत्र आटि सति पररूपस्याप्रसक्तेराङि पररूपप्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथाच उक्तज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे तु अत्र आङ एकादेशेनापहारात् पृथक्करणाभावादोढशब्दात् प्रागाङागमे सति आङि पररूपप्राप्तेस्तन्निषेधोऽर्थवान् भवति । अतो ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे 'उस्योमाङ्क्ष्व' इत्याङ्ग्रहणम् औढीयदिति तदुदाहरणपरभाष्यश्च अत्र प्रमाणमिति भावः । ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे प्रमाणान्तरमाह । आटश्चेति चशब्देनेति ॥ 'आटश्च' इति चकारः पुनर्बुद्धिविधानार्थः । तथाच आटोऽचि वृद्धिरेव

२६६८ । लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । (३-१-१३)

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ।

२६६९ । वा क्यषः । (१-३-९०)

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति—लोहितायते । अत्र 'अच्चेः' इत्यनुवृत्त्या अभूततद्भावविषयत्वं लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथाच वार्तिकं—'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि' (वा १७२९--३०) इति । न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत । उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति—पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात्क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु—

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वमुखानि च ।

मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥

यथा स्यात् नान्यत्पररूपमिति लभ्यते इत्यपि षष्ठाध्याये 'ओमाडोश्च' इति सूत्रे 'आटश्च' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितमित्यर्थः । एवञ्च एतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरस्मैत्रश्चकारस्तद्भाष्यञ्चात्र ज्ञापकमित्युक्तमभवति । लोहितादि ॥ भवत्यर्थे इति ॥ 'भृशादिभ्यो भुवि' इत्यतः भुवि इति अनुवृत्तेरिति भावः । वा क्यषः ॥ परस्मैपदमिति ॥ 'शेषात्कर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लोहितायतीति ॥ अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थः । अत्रेति ॥ 'लोहितादि' इति सूत्रे इत्यर्थः । तच्चेति ॥ अभूततद्भावविषयत्वमित्यर्थः । असम्भवादिति ॥ अव्यक्तानुकरणात् डाचो विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणस्य भङ्गापत्तेरिति भावः । नाप्यादिशब्दग्राह्याणामिति ॥ श्यामादिशब्दानामिति शेषः । तस्येति ॥ आदिग्रहणस्येत्यर्थः । आदिग्रहणप्रत्याख्याने प्रमाणं दर्शयति । तथाचेति ॥ आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दात् डाजन्तेभ्यश्च क्यष्वचनङ्कर्तव्यम् । इतराणि लोहितादिगणपठितानि श्यामादीनि प्रातिपदिकानि भृशादिष्वेव पठनीयानीत्यर्थः । एवञ्च श्यामादिशब्देभ्यः क्यषि आत्मनेपदमेवेति फलितम् । तस्यापीति ॥ आदिग्रहणस्येव क्यषः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः । पटपटायतीति ॥ अव्यक्तानुकरणात् ब्रजवराद्धादिनितौ डाजिति पटच्छब्दात् डाचि विवक्षिते सति 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' इति द्वित्वे 'नित्यमात्रेण डाचि' इति पूर्वखण्डान्तस्य तकारस्य उत्तरखण्डादेः पकारस्य च पररूपे एकस्मिन् पकारे द्वित्वाद्द्विलोपे पटपटाशब्दात् डाजन्तात् क्यषि तदन्ताल्लडादीति भावः । 'अभूततद्भावे' इति तु नात्र सम्बध्यते इत्युक्तम् । नह्यपटच्छब्दः पटच्छब्दो भवतीति युज्यते । ननु कृभ्वस्तियोगाभावादिह कथं डाजित्यत आह । कृभ्वस्तियोगं विनापीति ॥ भवार्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः । कुत

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति । तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यडेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति—लोहिनीयते ।

२६७० । कष्टाय क्रमणे । (३-१-१४)

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः । ‘सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्’ (१७६१) । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चीकिर्षतीत्यस्वपदविग्रहः सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ।

२६७१ । कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । (३-१-१५)

इत्यत आह । डाजन्तादिति ॥ तद्भाष्येति ॥ ‘भृशादिष्वितराणि’ इत्युक्तवार्तिकं तद्भाष्य-विरुद्धमित्यर्थः । तस्मादिति ॥ उक्तवार्तिकभाष्यविरोधात् तेभ्यः श्यामादिभ्यः भृशादित्वलक्षणः क्यडेव नतु क्यषित्यर्थः । ततश्च ‘वा क्यषः’ इत्यस्याप्रवृत्तेः ङित्वादात्मनेपदमेवेति मत्वा आह । श्या-मायते इति । श्यामो भवतीत्यर्थः । ननु देवदत्तस्सुखायते इति कथं । देवदत्तस्य सुखत्वाभावादित्यत आह । सुखादयः इति ॥ श्यामादिषु ये सुखदुःखादिशब्दा गुणवचनाः ते सुखादिगुणवति वर्तन्ते इत्यर्थः । एवञ्च सुखायते इत्यत्र सुखवान् भवतीत्यर्थः । एवं दुःखायते इत्यादावपि । ननु लोहितशब्दाद्विहितः क्यष् कथं लोहिनीशब्दात् स्यादित्यत आह । लिङ्गविशिष्टेति ॥ कष्टाय क्रमणे ॥ क्रमणशब्दं विवृणोति । उत्साहे इति ॥ अस्वरितत्वात् क्यषिति नानुवर्तते इति भावः । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थीति मत्वा आह । पापङ्कर्तुमिति ॥ क्रमते इत्यत्र ‘वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः’ इति तङ् । ‘कण्वचिकीर्षायाम्’ इत्यत्र कण्वपदं व्याचष्टे । कण्वं पापमिति ॥ सत्रादिशब्दान् विवृणोति । सत्रादयः इति ॥ द्वितीयान्तेभ्यः इति ॥ चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादिति भावः । कण्वशब्दस्तु सत्रादिशब्दानां कण्वपरत्वे तात्पर्यग्राहकः । केचित्तु कण्वस्यविभक्तिकम् । कण्ववर्तिभ्यः इति व्याचक्षते । अस्वपदविग्रहः इति ॥ वृत्तावेव सत्रादिशब्दानां पापवाचित्वादिति भावः । इदं कण्व-शब्दादन्यत्रैव । कष्टाय क्रमते इति तु स्वपदविग्रहोऽस्त्येव । भाष्ये एवं विग्रहं प्रदर्श्य सत्रादिषु विग्रहाप्रदर्शनादित्याहुः । कर्मणो रोमन्थ ॥ वृत्तुधातोर्ष्यन्तात् ‘धात्वर्थानिर्देशे इग्वक्तव्यः’ इति इकि वर्तिशब्दः । आवर्तनमर्थः । चरेस्सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । वर्ति चर अनयोर्द्वन्द्वत्सप्तमी । आवर्तने चरणे चेति लभ्यते । कर्मशब्देन कर्मकारकं विवक्षितम् । द्वित्वे एकवचनम् । तथाच कर्मकारकवृत्तिभ्यां रोमन्थतपशब्दाभ्यामिति लभ्यते । यथा-

रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । ‘हनुचलने इति वक्तव्यम्’ (वा १७६२) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपान-प्रदेशान्निस्सृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थे इति कैयटः । वर्तुळं करो-तीत्यर्थे इति न्यासकारहरदत्तौ । ‘तपसः परस्मैपदं च’ (वा १७६६) । तपश्चरति तपस्यति ।

२६७२ । बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने । (३-१-१६)

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्धमति बाष्पायते । ऊष्मायते । ‘फेनाच्चेति वाच्यम्’ (वा १७६४) । फेनायते ।

२६७३ । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३-१-१७)

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे ‘तत्करोति—’ इति णिजपीड्यत इति न्यासः । शब्दयति । ‘सुदिनदुर्दिननी-हारेभ्यश्च’ (वा १७३६-३७) । सुदिनायते ।

सङ्ख्यमन्वयः । तदाह । रोमन्थतपोभ्यामिति ॥ रोमन्थमिति ॥ उद्गीर्णस्य निर्गीर्ण-स्य वा मन्थो रोमन्थ इति भाष्यम् । उद्गीर्णस्य उदरादुपरि कण्ठद्वारा निर्गतस्य निर्गीर्णस्य अपानद्वारा निर्गतस्य च मन्थः चर्वणं रोमन्थ इत्यर्थः । वर्तयतीति ॥ आवर्तयतीत्यर्थः । हनुचलने इति ॥ हनु तालु तच्चलने सत्येव अयं विधिरित्यर्थः । तथाच उदरगतभक्षितं द्रव्यन्तृणादिकं पुनःपुनराकृष्य तालुचलनेन चूर्णितस्य पुनःपुनः प्राशने रोमन्थशब्दात् क्यङिति फलितम् । तदाह । चर्वितस्येति ॥ हनुचलनेन भक्षितस्य उदरं प्रविष्टस्य पुनः पुनराकृष्य हनुचलनेन भक्षणे गम्ये इति फलितमित्यर्थः । कीटः इति ॥ इह हनुचलना-भावान्न क्यङिति भावः । तदेवोपपादयति । अपानेति ॥ ‘तपसः परस्मैपदञ्च’ इति वार्तिकम् । तपश्शब्दः कर्मकारकवृत्तिः । पूर्वसूत्राच्चरणे क्यङं लभते । डित्त्वप्रयुक्तमात्मने-पदं बाधित्वा परस्मैपदमेव लभते इत्यर्थः । तपस्यतीति ॥ प्रातिपदिकादेवास्य क्यङु-त्परेन्तर्वर्तिविभक्त्यभावात् ‘नः क्ये’ इति नियमाच्च पदत्वाभावाच्च रुत्वमिति भावः । बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने ॥ आभ्याङ्कर्मभ्यामिति ॥ ‘कर्मणो रोमन्थ’ इत्यतः कर्मग्रहण-मनुवर्तते इति भावः । कर्मकारकवृत्तिभ्यामित्यर्थः । फेनायते इति ॥ फेनमुद्धमतीत्यर्थः । शब्दवैर ॥ करणं क्रिया । तदाह । करोत्यर्थे इति ॥ तत् करोतीति णिचोऽपवादः । पक्षे इति ॥ कदाचिदित्यर्थः । न्यासः इति ॥ भाष्यानारुढत्वमत्र अरुचिबीजम् । ‘सुदिन-

२६७४ । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । (३-१-१८)

एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादी-
नि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । ‘कर्तृग्रहणम्’ किम् । परस्य सुखं वेदयते ।

२६७५ । नमोवरिवश्चित्छडः क्यच् । (३-१-१९)

‘करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्रये च । नम-
स्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चित्रीयते ।
विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयते इत्यन्ये ।

२६७६ । पुच्छभाण्डचीवराणिङ् । (३-१-२०)

‘पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च’ । (वा १७४६) । विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं
व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । ‘भाण्डात्समाचयने’ (वा
१७४४) । संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । सम-
बभाण्डत । ‘चीवरादार्जने परिधाने च’ (वा १७४५) । सञ्चीवरयते भिक्षुः ।
चीवराण्यर्जयति, परिधत्ते वेत्यर्थः ।

दुर्दिन” इति वार्तिकम् । करोत्यर्थे क्यङिति शेषः । सुखादिभ्यः ॥ कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्त-
षष्ठीकम् । ‘कर्मणो रोमन्थ’ इत्यतः कर्मग्रहणानुवृत्तिं मत्वा आह । एभ्यः कर्मभ्यः इति ॥
वेदनायामिति ॥ ज्ञाने इत्यर्थः । कर्तृत्वं च वेदनां प्रत्येव विवक्षितम् । उपस्थितत्वात् प्रति-
पदोक्ता षष्ठी । वेदनाकर्तृवृत्तिभ्यस्सुखादिशब्देभ्य इति लभ्यते । फलितमाह । वेदनाकर्तु-
रेव चेदिति ॥ सुखं वेदयते इति ॥ जानातीत्यर्थः । ‘विद चेतनायाम्’ इति चुरादौ ।
नमो वरिवस् ॥ नमस् वरिवस् चित्छङ् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । आत्मनेपदार्थश्चित्र-
शब्दो ङिनिर्दिष्टः । ‘शब्दवैर’ इत्यतः करणे इत्यनुवर्तते । करणं क्रिया । सा च पूजापरि-
चर्याश्चात्मिका विवक्षिता । मनसः पूजायाम् । वरिवसः परिचर्यायाम् । चित्छडः आश्रये ।
इति वार्तिकैः । तदाह । करणे इत्यनुवृत्तेरित्यादिना ॥ नमस्यति देवानिति ॥
कारकविभक्तैर्बलीयस्त्वात् द्वितीया । परिचर्या शुश्रूषेति मत्वा आह । शुश्रूषते इत्यर्थः इति ।
आश्रयशब्दो विस्मयवाचीति मत्वा आह । विस्मयते इत्यर्थः इति ॥ विस्मापयते
इत्यन्ये इति ॥ आश्रयशब्दो विस्मापनपर इति भावः । ततश्चित्रीयमाणोऽसाविति भट्टिः ।
असौ मायामृगः विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः । पुच्छभाण्ड ॥ ‘पुच्छादुदसने’ इति वार्तिकम् ।
उत्पुच्छयते इति ॥ विविधं विरुद्धं वा पुच्छमुत्क्षिपतीत्यर्थः । ‘भाण्डात् समाचयने’
इत्यपि वार्तिकम् । समबभाण्डतेति ॥ उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये
चिकीर्षिते पृथक्क्रियते इत्युक्तत्वात् संभाण्डशब्दात् क्यङपि । भाण्डशब्दात् प्रागेवाङिति भावः ।

२६७७ । मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । (३-१-२१)

कृत्र्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः' (वा ५०६०) । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । 'वस्त्रात्समाच्छादने' (वा ५०६१) । संवस्रयति । 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' (वा ५०६२) । 'हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते' (वा १७४७) । हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद्वृद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावेऽग्रेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः 'सत्यापपाश—' (सू २५६३) इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिज-

एवमुत्पुच्छयते इत्यादावपि । 'चीवरादार्जने' इत्यपि वार्तिकम् । मुण्डमिश्र ॥ कृत्र्थे इति शेषपूरणम् । 'शब्दवैर' इत्यतः करणे इत्यनुवृत्तेरिति भावः । 'व्रताद्भोजने' इति वार्तिकम् । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयतीति ॥ पयो भुङ्क्ते, शूद्रान्नं वर्जयतीत्यर्थः । 'वस्त्रात्समाच्छादने' इत्यपि वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । संवस्रयतीति ॥ वस्त्रेण सम्यगाच्छादयतीत्यर्थः । वस्त्रम्परिधत्ते इति वा । 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' इति वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । हलिकल्योरिति ॥ हलिकली इदन्तौ । हलकलशब्दावदन्तौ इदन्तौ च । याविदन्तौ तयोरत्त्वन्निपात्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । हलयति कलयतीति ॥ हलिकलिभ्यां गौ इकारस्य अकारे इष्टवत्त्वेन टिलोपे हलि कलि इति ण्यन्ताभ्यां लडादीति भावः । महद्धलं हलिरिति ॥ अत्र वृद्धप्रयोगः अन्वेषणीयः । नन्वनयोरिकारान्तयोरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थम् । इकारस्य णाविष्टवत्त्वाल्लोपे हलयति कलयतीति सिद्धेः । नच अजहलत् अचकलत् इत्यत्र सन्वत्त्वाप्रवृत्तये अग्लोपित्वाय तयोरदन्तत्वमिति वाच्यम् । इकारलोपेऽप्यग्लोपित्वसिद्धेः इत्यत आह । परत्वादिति ॥ इकारस्य गौ इष्टवत्त्वे टिलोपात् प्रागेव परत्वात् 'अचो ङ्णिपति' इति वृद्धौ कृतायां ऐकारस्य इष्टवत्त्वात् टिलोपे अग्लोपित्वं न स्यात् । इकारयोरत्त्वे तु अकारस्य टिलोपात् प्राक् परत्वाद्वृद्धौ सत्यामप्याकार एव इष्टवत्त्वाल्छुप्यते इत्यर्थः । अतः इति ॥ अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वं 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घश्च नेत्यर्थः । कृतं गृह्णातीति ॥ उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः । पठितुं युक्ताः इति ॥ लाघवादेकसूत्रत्वं युक्तमित्यर्थः । केषाञ्चिदिति ॥ मुण्डादीनामित्यर्थः । सापेक्षेभ्योऽपीति ॥ अन्यथा णिजन्तस्यास्य सनाद्यन्तवृत्तिर्वा द्विशेषणसापेक्षत्वे मुण्डादिभ्यो णिज् भवेत् । सविशेषणानां वृत्तिनिषेधात् । इह मुण्डादीनां पुनर्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो णिच् सिध्यतीत्यर्थः । स्पष्टब्दे 'सुप आत्मनः' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । मुण्डयति माणवकमिति ॥ अत्र माणवकं

र्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । ‘अर्थवेदयोरप्यापुगवक्तव्यः’ (वा १७५८) । अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाभियाति अभिषेणयति । ‘उपसर्गात्सुनोति—’ (सू २२७०) इति षः । अभ्यषेणयत् । ‘प्राक्सितात्—’ (सू २२७६) इति षः । अभिषिषेणयिषति । ‘स्थादिष्वभ्यासेन च—’ (२२७७) इति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । ‘त्वच संवरणे’ घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा संनहति सञ्चर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति ।

मुण्डङ्करोतीत्यर्थे मुण्डशब्दस्य माणवकसापेक्षत्वेऽपि णिजिति भावः । यदा तु प्रकरणादिना माणवकत्वादिविशेषणं ज्ञाप्यते तदैव मुण्डयतीति णिजिति भावः । ‘सुप आत्मनः’ इति सूत्रभाष्ये तु मुण्डय माणवकमित्यत्र गमकत्वाण्णिच् । महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ तु अगमकत्वात् न क्यजित्युक्तम् । तदा प्रपञ्चार्थमेव मुण्डादिग्रहणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रमिति ॥ निर्मलं करोतीत्यर्थः । लवणयति व्यञ्जनमिति ॥ लवणयुक्तं करोतीत्यर्थः । हलिकल्योरिति ॥ एवञ्च ताभ्यां सापेक्षाभ्यां न णिच् । तद्ग्रहणस्य अदन्तत्वनिपातने चरितार्थत्वादिति भावः । ननु सत्यशब्दात् तत्करोति इत्यादिनैव णिच्सिद्धेः ‘सत्याप’ इति सूत्रे सत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । सत्यस्यापुगर्थमिति । केषाञ्चिदिति ॥ पाशादीनामित्यर्थः । सत्यापयतीति ॥ आपुग्विधिसामर्थ्यान्न टिलोपः । पाशं विमुञ्चतीत्यादौ ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे’ इति णिच् । अभिषिषेणयिषतीति ॥ अभिषेणि इति ण्यन्तात्सनि रूपम् । ननु त्वचङ्गृह्णाति त्वचयतीति कथम् । त्वच्छब्दाच्चकारान्ताण्यिच टिलोपे त्वचयतीत्यापत्तेरित्यत आह । त्वचेति ॥ ‘त्वच संवरणे’ इत्यस्मात् ‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण’ इति घप्रत्यय इत्यर्थः । पुंवद्भावादयः इति ॥ आदिना रभावटिलोपादिग्रहणम् । एतयतीति ॥ ‘भस्यादे’ इति पुंवत्त्वस्य इष्टनि प्रवृत्तेः णावपि तस्यातिदेशात् ‘वर्णादनुदात्तात्’ इति स्त्रीप्रत्ययस्य तत्सन्निभयोगशिष्टनत्वस्य च निवृत्तौ एतशब्दे तकारादकारस्य टिलोप इति भावः । नन्वेनीशब्दाण्यौ टिलोपेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ तत्सन्निभयोगशिष्टनत्वस्यापि निवृत्तौ एतयतीति सिध्यतीत्यस्वरसत्वात् पुंवद्भावे उदाहरणान्तरमाह । दरदमिति ॥ दरदिति कश्चिद्राजा, तस्यापत्यं दारदः ‘अव्ययमव्यय’ इत्यण् । अत्रापत्ये तु दरदोऽपत्यं स्त्री दरत् ‘अतश्च’ इत्यणो लुक् । तामाचष्टे इत्यर्थे दरच्छब्दाण्यौ इष्टव-

पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्-अपप्रथत् । मृदुं म्रदयति । अमम्रदत् । भृशं कृशं दृढं भ्रशयति क्रशयति द्रढयति । अबभ्रशत् अचक्रशत् अदद्रढत् । परिभ्रढयति । पर्यबभ्रढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वात् ह्रस्विशब्दस्य द्वित्वम् । ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ‘ढिशब्दस्य’ द्वित्वमित्यन्ये । औजिढत्-औडिढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत्-औडिढत् । ‘ओः पुण्यं—’ (सू २५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं ‘द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न’ इति ऊनयता-

त्वात् पुंवत्त्वेन स्त्रियामित्यनुवृत्तौ ‘अतश्च’ इति स्त्रियां विहितस्य अण्प्रत्ययलुको निवृत्तौ दारद-
शब्दे टेलोपे दारदयतीति रूपं सिद्ध्यति । पुंवद्भावे तु दरदशब्दस्य टिलोपे सति दर-
यतीति स्यादिति भावः । टिलोपस्य अजादेशत्वेन स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । ‘पृथुं मृदुं भृशञ्चैव
कृशञ्च दृढमेव च । परिपूर्वं वृढञ्चैव षडेतान्नविधौ स्मरेत् ॥’ इति क्रमेणोदाहरति । पृथुमिति ॥
आचष्टे इति शेषः । प्रथयति । तत्र प्रक्रियां दर्शयति । वृद्धौ सत्यामिति ॥ पृथु
इ इति स्थिते परत्वाद्वृद्धौ कृतायां टिलोपः । अथवा कृतायामकृतायाञ्च वृद्धौ प्रवृत्त्या नित्य-
त्वाद्वृद्धेः प्राक् टिलोपः । उभयधापि ‘र ऋतः’ इति रभावे प्रथयतीति रूपमिति भावः ।
वस्तुतस्तु अकृतायां वृद्धौ उकारस्य लोपः । कृतायान्तु औकारस्य लोपः । तथा च “शब्दान्तरस्य
प्राप्नुवनं विभिरनित्यः” इति टिलोपः अनित्यः । ततश्च परत्वात् टिलोपात् प्राग्वाद्धरेवेति
‘मुण्डमिश्र’ इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोप इति मूलन्तु कृताकृतप्र-
सङ्गित्वाटिलोपस्य नित्यत्वमभिप्रेत्येति बोध्यम् । अपिप्रथदिति ॥ वृद्धौ सत्यां टिलोपे अग्लो-
पित्वाभावात् सन्वत्त्वे ‘सन्वतः’ इति इत्त्वे ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घ इति भावः । अपप्रथ-
दिति ॥ वृद्धेः पूर्वं टिलोपेन उकारस्य निवृत्तावग्लोपित्वात् सन्वत्त्वभावे रूपम् । अबभ्रश-
दित्यादौ वृद्धेः पूर्वं टिलोपे अग्लोपित्वाच्च सन्वत्त्वमिति भावः । वृद्धौ सत्यां टिलोपे तु अबिभ्र-
शदित्याद्यूह्यम् । औजिढदिति ॥ ऊहधातोः क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढिः तस्मात् णौ
टिलोपे ऊढि इति ण्यन्ताल्लुङि चङि आटि वृद्धौ औढि अत् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति ।
ढत्वादीनामिति ॥ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वात् ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति ह्रस्व शब्द-
स्य द्वित्वमित्यर्थः । इत्युक्तमिति ॥ लुग्विकरणप्रक्रियायां ऊर्णुञ्धाताविति शेषः । एवञ्च
ह्रस्विशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषे ‘कुहोश्चुः’ इति हस्य चुत्वमिति भावः । ढिशब्दस्येति ॥
‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इत्यस्य क्वचिदनित्यत्वेऽप्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । ऊढ-
माख्यदिति ॥ ऊहधातोः क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढशब्दात् ण्यन्ताल्लुङि चङि
ढत्वादीनामसिद्धत्वात् ह्रस्वस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य चुत्वे रूपम् । औडिढदिति ॥
‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इति ढत्वादीनामसिद्धत्वाभावपक्षे ढशब्दस्य द्वित्वे रूपम् । नन्विह
परत्वात् टिलोपे सति णिच्सहितस्य हतीति ढात्यस्य वा द्वित्वे कृते अभ्यासे इकार एव
श्रूयते नत्वकार इत्यत आह । ओः पुण्यित्यादि ॥ स्वशब्दाणिच टिलोपमाशङ्क्य आह ।

वुक्तम् । ‘प्रकृत्यैकाच्’ (सू २०१०) । वृद्धिपुक्तौ । स्वापयति । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाद्विज्ञोपः वृद्धिपुक्तौ । त्वादयति मादयति इति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते ‘प्रकृत्यैकाच्’ (सू २०१०) इति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धि-परत्वात् । युवामावां वा युष्मयति अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति ।

प्रकृत्यैकाजिति ॥ प्रकृतिभावादिलोपाभावे अकारस्य वृद्धौ आकारे पुगागमः । तदाह । **वृद्धिपुकाविति** ॥ त्वापयति मापयति इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति । **मपर्यन्तस्येति** ॥ युष्म-दस्मज्जां णौ ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मपर्यन्तस्य त्वमौ । त्व अद् इ, म अद् इ इति स्थिते आह । **पररूपादिति** ॥ कृते अकृते च पररूपे टिलोपस्य प्रवृत्तेर्नित्यत्वम्बोज्झम् । त्व इ म इ इति स्थिते आह । **वृद्धिरिति** ॥ अकारस्य आकारः । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न शङ्क्यम् । अजादेशत्वाभावात् । **पुगिति** ॥ ‘अर्ति’ इत्यनेनेति भावः । तदेवम्प्राचीनमत-मुपन्यस्य खमतमाह । **त्वादयतीत्यादिना** ॥ तदेवोपपादयति । **अन्तरङ्गत्वादिति** ॥ त्व अद् इ, म अद् इ इति स्थिते नित्यमपि टिलोपम्बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावे टिलोपस्याप्रवृत्तौ उपधावृद्धिरिति भावः । ननु ‘इष्टमेयस्सु’ किमुदाहरणमिति प्रश्ने प्रेयान् प्रेमा प्रेष्ठः इत्युदाहरणानि प्रदर्श्य नैतदस्ति प्रयोजनं ‘प्रस्थस्फ’ इति विहितप्रादीनामाभीयत्वेनासिद्धतया तस्य टिलोपाप्रसक्तेरित्युक्ता श्रेयान् श्रेष्ठः इत्यत्र ‘प्रश-स्यस्य श्रः’ इति श्रादेशस्य पाञ्चमिकतया आभीयत्वाभावेनासिद्धत्वाभावात् टिलोपे अप्राप्ते प्रकृ-तिभावविधिरित्युदाहरणान्तरं प्रदर्श्य श्रादेशे अकारोच्चारणसामर्थ्यादिलोपो न भविष्यतीत्युक्ता स्रग्वितमः स्रजिष्ठः इत्यत्र ‘विन्मतोर्लुक्’ इति लुङ्निवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावविधानमित्युक्ता प्राप्त एव टिलोपे आरभ्यमाणस्य लुक्स्तदपवादतया लुका टिलोपस्य बाधो भविष्यतीति ‘प्रकृत्यैका-च्’ इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ‘त्वादयति, मादयति’ इत्यत्र प्रकृतिभावोपन्यासो न युज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति । **न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्य-मिति** ॥ कुत इत्यत आह । **भाष्यस्येति** ॥ उदाहृतभाष्यस्य हि प्रेयान् प्रेष्ठः इत्यादीनां प्रकृतिभावं विनाऽपि साधने तात्पर्यं, न तु प्रकृतिभावप्रत्याख्यानमभिमतम् । स्वमाचष्टे स्वाप-यतीत्यादीं तदावश्यकत्वात् । अत एव ‘प्रकृत्यैकाच्’ ‘इष्टमेयस्सु’ चेन्नैकाच उच्चारणसामर्थ्या-दवचनात् प्रकृतिभाव इति वार्तिकव्याख्यावसरे ‘अन्तरेणपि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति’ इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा अन्तरेणैव वचनमित्युच्येत इत्यास्तान्तावत् । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इत्यत्र एकवचने इत्यनुवृत्तम् । तच्च यौगिकमाश्रीयते । एकत्वविशिष्टवाचिनोर्युष्मदस्मदोरिति लभ्यते इति मत्वा आह । **युवामावां वेति** ॥ न च द्वयोरुक्तौ युवावादेशौ शङ्क्यौ विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् । न च लुक्ः प्रागेव युवावौ किन्न स्यातामिति वाच्यम् । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते’ इत्युक्तेरिति भावः । **शावयतीति** ॥ श्वानमाचष्टे इत्यर्थः । श्वन्दाब्दाणौ

‘नस्तद्धिते’ (सू ६७९) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तिन्यायेन ‘टेः’ (सू १७८६) इत्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्ये तु ‘नस्तद्धिते’ (सू ६७९) इति नेहातिदिश्यते । इष्टनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् ‘टेः’ (सू १७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया सम्प्रसारणं नेत्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाद्विदलोपात्प्राक्सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोपः । विदयतीत्यपरे ।

श्वन् इ इति स्थिते आह । नस्तद्धिते इति ॥ ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावमाशङ्क्य आह । प्रकृतिभावस्तु नेति ॥ कुत इत्यत आह । येनेति ॥ ‘टेः’ इति टिलोपे प्राप्ते सत्येव प्रकृत्यैकाजित्यारभ्यते । ‘नस्तद्धिते’ इत्यस्य सजिष्ठः इत्यादौ अप्राप्तोऽपि प्रकृतिभावः आरभ्यते इति भावः । भत्वादिति ॥ इष्टवत्त्वेन भत्वात् ‘श्वयुव’ इति सम्प्रसारणमित्यर्थः । तथा च श्वन् इ इति स्थिते टिलोपे सति तस्याभिप्रायत्वेनासिद्धत्वाद्ब्रह्मन्तत्वात् वस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशः । अन्ये त्विति ॥ इष्टनि दृष्टस्यैव इष्टवदित्यतिदेशः । टेरित्येव टिलोप इष्टनि दृष्टः, न तु ‘नस्तद्धिते’ इति अतो नास्यातिदेश इत्यर्थः । नन्वतिशयेन ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र नस्तद्धिते इति टिलोपो दृष्ट इत्यत आह । ब्रह्मिष्ठ इत्यादाविति ॥ तेनेति ॥ ‘नस्तद्धिते’ इत्यस्याप्रवर्तनेनेत्यर्थः । ततश्च प्रकृतिभावात् ‘टेः’ इति लोपस्याभावे सम्प्रसारणे शुनयतीति रूपमित्यर्थः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजन्तु ब्रह्मवच्छब्दादिष्टनि टेरिति टिलोपापवादे ‘विन्मतोर्लुक्’ इति मतुपो लुकि ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो दृष्ट एव । ततश्च इष्टनि तस्यादृष्टत्वादित्युक्तम् । किञ्च ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाद्देरित्यस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । केवलस्य ब्रह्मन्शब्दस्य वेदादिवचनस्य गुणवचनत्वाभावेन इष्टनो दुर्लभत्वात् ‘अजादेर्गुणवचनादेव’ इत्युक्तेः । भत्वन्तादिष्टनि तु मतोर्लुकि तेन ‘टेः’ इत्यस्य प्रवृत्तिबाधेन लुगुत्तरन्तदप्रवृत्त्या परत्वादित्यप्यसङ्गतिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । विद्वयतीति ॥ विद्वस्शब्दाणौ टिलोपः । ननु इष्टवत्त्वात् भत्वे वसोस्सम्प्रसारणमित्याशङ्क्य आह । अङ्गवृत्तेति ॥ ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः’ इति परिभाषयेत्यर्थः । ‘अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्’ इति तदर्थः । वस्तुतस्तु विद्वयतीत्यत्र ‘टेः’ इत्यसोलोपे वस्वन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणाप्रसक्तेरङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासो वृथेत्यस्वरसं सूचयति । इत्येके इति । सम्प्रसारणे इति ॥ विद्वस्शब्दाणौ इष्टवत्त्वेन टिलोपे कृते वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशे विदावयतीत्यन्ये मन्यन्ते इत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेवास्वरसः टिलोपे सति वस्वन्तत्वाभावात् । नित्यत्वादिति ॥ टिलोपे कृते अकृते च प्रवृत्तेः सम्प्रसारणं नित्यम् । टिलोपस्तु कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो भवति । अकृते तु अस् इत्यनित्यः । “शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन्विधिरनित्यः” इति न्यायादिति भावः । ननु कृतेऽपि सम्प्रसारणे पररूपात्प्राक् अस एव टिलोप इति तस्य नित्यत्वमित्यत आह । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोपः इति ॥ सम्प्रसारणे पूर्वरूपे कृते

उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चं प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् ।
 ‘इकोऽसवर्णे—’ (सू ११) इति प्रकृतिभावपक्षे, प्रतिअचिचत् । सम्यञ्च-
 माचष्टे समीचयति । सम्यचिचत्—समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति ।
 अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । ‘असिद्धवदत्र—’
 (सू २१८३) इति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमतिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो

उसो लोपेऽपि वस्वन्तत्वस्य विनक्ष्यत्वान्न सम्प्रसारणमित्यस्वरसं सूचयति । इत्यपरे
 इति ॥ एवञ्च विद्वयतीति प्रथमपक्ष एव स्थितः । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यास एव वृथेति
 स्थितम् । उदीचयतीति ॥ उत्पूर्वकादृत्विगित्यादिना क्तिनि ‘अनिदिताम्’ इति नलोपे
 उदचशब्दः । तस्माणौ इष्टवत्त्वेन भत्वादच इत्यकारलोपं बाधित्वा ‘उद ईत्’ इति ईत्त्वे
 उदीचि इति ण्यन्ताल्लडादय इति भावः । उदैचिचदिति ॥ लुङि ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति
 णिलोपनिषेधः । विशब्दस्य द्वित्वम् ‘उपसर्गसमानाकारम्पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकी-
 र्षिते पृथक् क्रियते’ इत्युक्तेरुदः उपर्याडिति भावः । एवञ्च उदः पृथक्करणेन ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति
 प्रकृतिभावान्न टिलोपः । प्रतीचयतीति ॥ अच इत्यल्लोपे ‘चौ’ इति पूर्वस्य दीर्घः । इह
 अच इत्यल्लोपे विशब्दात्प्रागटि तकारादिकारस्य यण् । अच इत्यकारलोपस्याभीयत्वेऽपि अस-
 मानाश्रयत्वान्नासिद्धत्वम् । लोपस्य णिनिमित्तत्वात् । आटस्तु लुङ्निमित्तत्वात् । इकोऽसव-
 र्णे इतीति ॥ ‘न समासे’ इति तु न । पृथक्करणेन समासनिवृत्तेः । समीचयतीति ॥ ‘सम-
 स्सभिः’ इति सम्यादेशः । अच इति लोपे चाविति दीर्घः । सम्यचिचदिति ॥ सम्यादेशश्च
 स्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात् पृथक्करणम् । पृथक्करणेन उत्तरपदपरत्वाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जातस्सम्या-
 देशो न निवर्तते । तिराययतीति ॥ तिरस् इत्यव्ययम् । तत्पूर्वात् अञ्चेः क्तिनि नलोपे तिरस्
 अच् इत्यस्माणौ टिलोपेन धातोर्निवृत्तौ तिरसस्तिर्यलोपे इति तिरिभावे इकारस्य वृद्धावायादेशे
 तिरायि इत्यस्मात् ण्यन्ताल्लडादीति भावः । न च तिरसः पृथक्करणे सति धातोः ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति
 प्रकृतिभावात् कथं टिलोप इति वाच्यम् । तिरसित्यस्य कदाप्यनुपसर्गतया उपसर्गसमानाकार-
 त्वाभावेन पृथक्करणाभावात् । नन्वेवं सति अञ्चेष्टिलोपेनापहारे सति अञ्चतिपरकत्वविरहा-
 त्कथमिह तिरसस्तिरिभाव इत्यत आह । अञ्चेष्टिलोपेनेति । बहिरङ्गत्वेनेति ॥ बहि-
 र्भूतणिनिमित्तकत्वादिति भावः । नन्वस्तु तिरसस्तिरिः । तत्र रेफादिकारस्य टेरिति लोपः स्या-
 दित्यत आह । असिद्धवदत्रेति ॥ प्रथमतिलोपोऽसिद्ध इत्यन्वयः । तिरस् अच् इ इति
 स्थिते प्रथमप्रवृत्तः अच् इत्येवंरूपटेलोपः तिरेष्टिलोपे कर्तव्ये आभीयत्वादसिद्ध इत्यर्थः ।
 ननु प्रथमतिलोपस्य कथन्तिरेष्टिलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वम् । टिलोपशास्त्रस्य एकत्वादित्यत आह ।
 चिणो लुङ्न्यायेनेति ॥ पचधातोर्भावकर्मणोर्लुङस्तडि प्रथमपुरुषैकवचने तशब्दे परे ‘चिण्
 भावकर्मणाः’ इति च्लेश्चिणि उपधावृद्धौ अटि अपाचि त इत्यस्मात् ‘तिङश्च’ इति तरपि तदन्तात्
 ‘किमेतिङव्ययघादाम्’ इत्यामप्रत्यये अपाचिततरामिति स्थिते ‘चिणो लुक्’ इति प्रथमस्य तशब्दस्य
 लुकि कृते पुनस्तारप्रत्ययतशब्दस्य लुङ् न भवति । स्थानिभेदेन लुको भेदमाश्रित्य प्रथमलुक्ः
 असिद्धत्वेन व्यवधानादिति स्थितिः । एवमिहापीत्यर्थः । अतः इति ॥ प्रथमतिलोपस्यासिद्ध-

न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्-यग्लोपित्वादुपधाहस्वो न । अतितिरायत् । सध्रयश्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्यश्चम् अविविष्वद्रायत् । देवद्यश्चम् अदिदेवद्रायत् । अदद्यश्चम् आददद्रायत् । अदमुयश्चम् अदमु-
आययति । आददमुआयत् । अमुमुयश्चम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमु-
आयत् । भुवं भावयति । अबीभवत् । भ्रुवम् । अबुभ्रवत् । श्रियम् अशि-
श्रयत् । गाम् अजूगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वं
स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्वे टिलोपः । स्वयति । असस्वत्—

त्वादित्यर्थः । अङ्गवृत्तपरिभाषया वेति ॥ पुनष्टिलोपो नेत्यनुषज्यते । न च तिरेरिका-
रस्याङ्गवृत्तपरिभाषया टेरिति लोपाभावे तिराययतीति वृद्धिरपि तस्य न स्यादिति वाच्यम् ।
अङ्गवृत्तपरिभाषया अनित्यत्वेन वृद्धिविषये तदप्रवृत्तेः । अग्लोपित्वादिति ॥ तिरस् अच् इ
इति स्थिते 'टेः' इत्यतो धातोर्लोपे सति तिरि इत्यस्य अग्लोपित्वम् अचो धातोर्लोपे अकारस्यापि
लोपसत्त्वादित्यभिमानः । सध्राययतीति ॥ सहस्र सध्रिः । तिराययतीतिवद्रूपम् ।
सहेत्यस्य उपसर्गत्वाभावात् पृथक्करणम् । तदाह । अससध्रायदिति ॥ विष्वद्यश्च-
मिति ॥ विष्वक् अच् इ इति स्थिते 'विष्वग्देवयोश्च' इति विष्वक्शब्दटेरद्यादेशे टेरित्यचो-
धातोर्लोपे विष्वद्रि इ इति स्थिते वृद्धौ आयादेशे विष्वद्रायि इति ण्यन्ताल्लटि विष्वद्राययतीति
रूपम् । देवद्यश्चमिति ॥ देवशब्दस्य टेरद्यादेशे देवद्राययतीति सिद्धवत्कृत्य लुङ्यह ।
अदिदेवद्रायदिति ॥ अतितिरायदिति वद्रूपम् । आददद्रायदिति ॥ सर्वनामस्थानत्वा-
ददसृशब्दस्य टेरद्यादेशः । त्यदाद्यत्वे सत्येव उत्त्वमत्त्वे इति पक्षे इदम् । अदसृशब्दाद्विभक्तेः
लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरकत्वाभावेन त्यदाद्यत्वाप्रवृत्तेः । त्यदाद्यत्वाविषयत्वेऽपि उत्त्वमत्त्वे स्त
इति मतमाश्रित्य आह । अमुमुयंचमिति ॥ अदस् अच् इ इति स्थिते टेरद्यादेशे अच्
इत्यस्य टेलोपे अदद्रि इ इति स्थिते 'अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वम्' इति मते दकाराकारयोर्दकाररंफ-
योश्च मत्वोत्त्वयोः कृतयोः अमुमु इ इति स्थिते प्रथमस्य इकारस्य णिचि वृद्धौ आयादेशे
अमुमु आयि इति ण्यन्ताल्लडादीति भावः । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । अदमुआययतीति ॥
'केचिदन्यसदेशस्य' इति मते इदम् । भ्रुवमिति ॥ भ्रुवमाचष्टे इत्यर्थे भूशब्दात् णिच्
वृद्ध्यावादेशौ भावि इत्यस्माल्लडादीति भावः । अबीभवदिति ॥ 'ओः पुयण्जि' इति
इत्त्वम् । अबुभ्रवदिति ॥ 'अचिश्नुधातु' इति उवङ् । अवर्णपरत्वाभावात् 'ओः पुयण्जि' इति
न । स्वश्वमिति ॥ सु शोभनः अश्वः इति विग्रहः । स्वाशश्वदिति ॥ उपसर्गसमाना-
कारस्य पृथक्करणादश्वशब्दस्य 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्विवमाडागमश्च । स्वरिति ॥ स्वर इत्य-
स्माष्णिचि 'अव्ययानाम्भमात्रे' इति टिलोपः । इष्टवत्त्वेन भत्वात् 'प्रकृत्यैकान्' इति प्रकृतिभावंस्तु
येननाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधकः । असस्वदिति ॥ द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य
निषेधात् टिलोपम्बाधित्वा स्वरशब्दस्य द्वित्वम् । अरित्यस्य लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वेन

असिस्वत् । बहून्भावयति । बहयतीत्यन्ये । स्रग्विणं स्रजयति । संज्ञापूर्वक-
त्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्रययति । अशिश्नयत् । पयस्विनीं
पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुक्ः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलं
स्थवयति । दूरं दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति । दूर-
मतति अयते वा दूरात्, दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति-कनयति ।
'युवालपयोः—' (सू २०१९) इति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं
अजादेशत्वादिति भावः । असिस्वदिति ॥ अलोपस्य अजादेशत्वचेति मते द्वित्वे कार्ये
णौ टिलोपस्य निषेधाभावात् टिलोपे कृते णिचा सह स्विशब्दस्य द्वित्वमिति भावः । बहू-
निति ॥ बहुशब्दाणिच णाविष्टवदित्यतिदेशात् 'बहोर्लोपो भूच बहोः' इति बहोर्भूभावः ।
इष्टस्य यिट्चेति यिडागमस्तु न । णाविष्टवदिति सप्तम्या इष्टनि परे दृष्टस्यैव कार्यस्यातिदेशादिति
भावः । बहयतीति ॥ यिडभावे तत्सन्निभयोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभावादिति भावः ।
स्रजयतीति ॥ इष्टवत्त्वात् 'विन्मतोः' इति लुक् । नचाजादी गुणवचनादेवेति इष्टन्प्रत्ययः
स्रग्विन्शब्दात् दुर्लभ इति इष्टवत्वमत्र कथमिति शङ्क्यम् । 'विन्मतोः' इति लुग्विधानेन स्रग्विन्-
शब्दादिष्टवत्वसिद्धेरिति भावः । उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिरिति ॥
णाविष्टवदित्यनेनातिदेशेन विनो लुक्स्सत्त्वादङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिरिति कैयटः । श्रीमती-
मिति ॥ श्रीमतीशब्दाणिच णाविष्टवदित्यतिदेशेन 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे 'विन्मतोः' इति
मतो लुकि रेफादिकारस्य वृद्ध्यायादेशयोः श्रायि इत्यस्मात् लडादीति भावः । अशिश्नयदिति ॥
णावच आदेशो नेति वृद्ध्यायादेशयोः प्रागेव श्रीशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे वृद्ध्यायादेशयोः
कृतयोरुपधाह्रस्व इति माधवः । मतुपो लुकि अकारस्यापि लोपसत्त्वेन अगलोपित्वान्नोपधाह्रस्वः
इत्यन्ये । पयस्विनीमिति ॥ णिचि इष्टवत्त्वाद्विन्मतोरिति मतुपो लुगिति भावः । पयस-
यतीत्यत्र इष्टवत्त्वात् टिलोपमाशङ्क्य आह । इह टिलोपो नेति ॥ कुत इत्यत आह ।
तदपवादस्येति ॥ न च टिलोपम्बाधित्वा मतुपो लुकि कृते पयसष्टेलोपः कुतो न स्यादिति
वाच्यम् । सत्यपि सम्भवे बाधनमिति न्यायेन पयसष्टिलोपस्यापि मतुपो लुका बाधात् । स्थ-
वयतीति ॥ स्थूलशब्दात् णिचि इष्टवत्त्वात् स्थूलदूरेति स्थूलशब्दस्य यणादेर्लोपे ऊकारस्य गुणे
अवादेशे स्थवि इत्यस्माल्लडादीति भावः । गुणे ओकारस्याचो ञ्णितीति वृद्धिस्तु न शङ्क्यम् । अङ्ग-
कार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः । दवयतीति ॥ पूर्ववयणादिलोपो गुणश्च । कथन्तर्हीति ॥
स्थूलदूरेति यणादिलोपस्य टिलोपापवादत्वादिति भावः । दूरमततीति ॥ 'अत सातत्यगमने'
इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिपि दूरादिति रूपम् । अय गतावित्यस्मात् क्तिपि
'लोपो व्योः' इति यलोपे 'ह्रस्वस्य पिति' इति लुकि दूरादित्येव रूपम् । तस्माणौ टिलोपे दूरि
इति प्यन्तात् शतृप्रत्यये शपि इकारस्य गुणे अयादेशे दूरयच्छब्दस्य दूरयतीति सप्तम्यन्तमिति
भावः । तदाह । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः इति ॥ कुर्वतीति सप्तम्यन्तम् । यवयतीति ॥ युवन्शब्दात्
णौ स्थूलदूरेति वनो यणादेर्लोपः । पूर्वस्य उकारस्य गुणे अवादेशः । यवि इत्यस्माल्लडादि । कन-
यतीति ॥ युवन्शब्दस्य कनादेशपक्षे रूपम् । तदाह । युवालपयोरिति ॥ नेदयतीति ॥

साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न, उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति— वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । वृद्धं वर्षयति । तृप्त्रं त्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्तनामधातुप्रकरणम् ।

॥ अथ तिङन्तकण्डादिप्रकरणम् ॥

२६७८ । कण्डादिभ्यो यक् । (३-१-२७)

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक्स्यात्स्वार्थे । ‘धातुभ्यः’ किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्डादयः, धातवः प्रातिपदिकानि च ।

अन्तिकशब्दस्य णौ नेदादेशः । अन्तिकवाढयोर्नेदसाधावित्युक्तेः । साधयतीति ॥ वाढ-शब्दस्य णौ साधादेशः । इहेति ॥ प्रशस्ययतित्यत्र ‘प्रशस्यस्य श्रः’ ‘उज्यच’ इति श्रज्यौ नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । उपसर्गस्येति ॥ तत्पृथक्करणे सति विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावान्नादेशाविति भावः । वृद्धं ज्यापयतीति ॥ वृद्धस्य चेति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशे वृद्धौ पुगिति भावः । ‘प्रियस्थिर’ इति सूत्रक्रमेणोदाहरति । प्रियम्प्रापयतीति ॥ प्रियशब्दस्य प्रादेशे वृद्धिः पुक् । स्थापयतीति ॥ स्थिरशब्दस्य स्थानिदेशे वृद्धिपुक् । वरयति—वारयतीति ॥ उरुशब्दस्य वर । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादुपधावृद्धिविकल्प इति माधवः । बंहयतीति ॥ बहुलस्य बंहा-देशः । गरयतीति ॥ गुरोः गर् । वृद्धं वर्षयतीति ॥ वृद्धस्य वर्षादेशः । वृद्धस्य चेति ज्यादेशेन विकल्प्यते । त्रपयतीति ॥ तृप्त्रस्य त्रप् आदेशः । अदुपधः । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । गरयतीत्यादिवत् । त्रापयतीति क्वित्पाठः । द्राघयतीति ॥ दीर्घस्य द्राघादेशः । वृन्दयतीति ॥ वृन्दारकस्य वृन्दादेशः ॥

इति श्रीसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायाम्बालमनोरमायां
नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ कण्डादिप्रक्रिया निरूप्यन्ते ॥ कण्डादिभ्यो यक् । धातुभ्यः इति ॥ ‘धातोरेकाचः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति ॥ आष्टषाद्वेति वाग्रहणन्तु निवृत्तमिति भावः । अन्यथा कण्ड्वतीत्याद्यपि स्यादिति भावः । द्विधा हीति ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तेन

‘कण्डूच् गात्रविघर्षणे’ । कण्डूयति—कण्डूयते । ‘मन्तु अपराधे’ । रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु चितमाह । मन्तूयते । ‘वल्गु पूजामाधुर्ययोः’ । वल्गूयति । ‘असु उपतापे’ । ‘असु, असूच्’ इत्येके । अस्यति । असूयति—असूयते । ‘लेट् लोट् धौल्ये, पूर्वभावे, स्वप्ने च’ दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । ‘लेला दीप्तौ’ । ‘इरस्, इरज्, इरच्, ईर्ष्यायाम्’ इरस्यति । इरज्यति । ‘हलि च’ (सू ३५४) इति दीर्घः । ईर्यति—ईर्यते । ‘उषस् प्रभातीभावे’ । ‘वेदे, धौल्ये, स्वप्ने च’ । ‘मेधा आशुग्रहणे’ । मेधायति । ‘कुषुभ क्षेपे’ । कुषुभ्यति । ‘मगध परिवेष्टने’ । ‘नीच दास्ये’ इत्यन्ये । ‘तन्तस् पम्पस् दुःखे’ । ‘सुख दुःख तत्क्रियायाम्’ सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । ‘सपर पूजायाम्’ । ‘अरर आराकर्मणि’ । भिषज् चिकित्सायाम् । ‘भिष्णज् उपसेवायाम्’ । ‘इषुध शरधारणे’ । ‘चरण वरण गतौ’ । ‘चुरण चौर्ये’ । ‘तुरण त्वरायाम्’ । ‘भुरण धारणपोषणयोः’ । ‘गद्रद् वाक्स्वलने’ । ‘एला केला खेला विलासे’ । ‘इल इत्यन्ये’ । ‘लेखा स्खलने च’ । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । ‘लिट् अल्पकुत्सनयोः’ लिट्यति । ‘लाट जीवने’ । ‘हृणीङ् रोषणे लज्जायां च’ । ‘महीङ् पूजायाम्’ । महीयते । पूजां लभते इत्यर्थः । ‘रेखा श्लाघासादनयोः’ । ‘द्रवस् परितापपरिचरणयोः’ । ‘तिरस् अन्तर्धौ’ । ‘अगद नीरोगत्वे’ । ‘उरस् बलार्थः’ । उरस्यति । बलवान्भवतीत्यर्थः । ‘तरण गतौ’ । ‘पयस् प्रसृतौ’ । ‘सम्भूयस् प्रभूतभावे’ । ‘अम्बर संवर संभरणे’ । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्तकण्ठादिप्रकरणम् ।

कण्डूरित्यादिरपि गृहीतरूपसिद्धिः । लेटितेति ॥ ‘यस्य हलः’ इति यलोपः । मेधा आशुग्रहणे इति ॥ आशुग्रहणन्तरया बोधः । सुग्रहणे इति पाठान्तरम् । सुख्यतीति ॥ यकि अतो लोपः । प्रातिपदिकेभ्यो यकि तु आर्द्धधातुकत्वाभावादल्लोपो न स्यादिति बोध्यम् । चौरादिकयोस्तु सुखयति दुःखयतीत्युक्तम् । अरर आराकर्मणीरि ॥ आरा प्रतोदः तत्करणकं कर्म आराकर्म । भिषज् चिकित्सायाम् ॥ जान्तोऽयम् । भिषज्यति । लेखा स्खलने चेति ॥ लेखायति । लेख्यतीति ॥ अदन्तायकि अतो लोपः । आकृतिगणोऽयमिति ॥ कण्ठादय इत्यर्थः । तेन दुवस् सन्दीपने इत्यादिसङ्ग्रहः । “समिधा अग्निं दुवस्यते” ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां कण्ठादयः समाप्ताः ॥

॥ अथ रि ङन्तप्रत्ययमालाप्रकरणः ॥

कण्डूयतेः सन् । ‘सन्यङोः’ (सू. २३९५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ‘कण्डादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्’ (वा. ३४०४) । कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् । ‘यथेष्टं’ नामधातुषु’ (वा. ३४०६) । आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति—पुतित्रीयिषति—पुत्रीयिषति । अशिन्धीयिषति—अन्धीयिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति—इन्द्रीयिषति । चिचन्द्रीयिषति—चन्दिद्रीयिषति—चन्द्रीयिषति—प्रियमाख्यातुमाचक्ष्णं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति—प्रापियिषति

अथ प्रत्ययमालां वक्ष्यन्नाह । कण्डूयतेस्सन्निति ॥ ‘धातोः कर्मणः’ इत्यनेनेति भावः । प्रथमस्यैकाचः इति ॥ ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । कण्डादेस्तृतीयस्येति ॥ एकाचो द्वित्वमिति शेषः । कण्डादेरित्यनन्तरं यगन्तस्येति शेषः । केवलकण्डादिषु तृतीयैकाचोऽभावात् । कण्डूयियिषतीति ॥ कण्डूयेति यगन्तात् सनि इटि अतो लोपः । क्यजन्तात्सन्निति ॥ उदाह्रियते इति शेषः । यिस् इति तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । असु उपतापे कण्डादिः । असूयियिषति । अजादेस्तृतीयस्य एकाचो द्वित्वम् । यथेष्टनामधातुष्वित्यपि वार्तिकम् । नाम प्रातिपदिकं तद्धटितधातुष्वित्यर्थः । आद्यानां त्रयाणामिति ॥ अजादेस्त्वाद्येतरस्येति ॥ अजादेरित्यनुवृत्त्या आदिभूतादचः परेषामेकाचां यथेष्टमिति लाभादिति भावः । नदराणामिति ॥ तेषां मध्ये आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः । इन्द्रीयतेस्सन्निति ॥ इन्द्रशब्दात् क्यजन्तात्सन्नित्यर्थः । द्रीशब्दयिशब्दयोरिति ॥ नकारस्य आदिभूतादचः परत्वान्न द्वित्वम् । दकारस्य तु आदिभूतादचः परत्वाभावान्न द्वित्वनिषेध इति भावः । चिचन्द्रीयिषतीति ॥ चन्द्रीयतेस्सनि प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । चन्दिद्रीयिषतीति ॥ द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वं दकारस्य । ‘नन्दाः’ इति नकारस्य न द्वित्वमिति माधवः । आदिभूतादचः परेषान्नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसम्मतम् । अत्र नकारस्यापि न द्वित्वमित्येव युक्तम् । चन्द्रीयियिषतीति ॥ तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । प्रियमिति ॥ प्रियमाख्यातुमिच्छतीत्यर्थे ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति ण्यन्तात्सनि इटि णाविष्ठवच्चात्प्रियशब्दस्य ‘प्रियस्थिर’ इति प्रादेशे वृद्धौ पुकि णिचो गुणायादेशयोष्वत्वे प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । प्रियमाचक्ष्णं प्रेरयितुमिच्छतीत्यर्थे तु प्रापि इति ण्यन्तादुक्ताद्धेतुमणौ तदन्तात् सनि इटि द्वितीयं णिचमाश्रित्य प्रथमणिचो लोपे द्वितीयणिचो गुणायादेशयोः प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । तत्र यथेष्टनामधातुष्वित्याद्यानान्त्रयाणामेकाचामेकैकस्य द्वित्वेऽपि

—प्रापयिषति । उरुं विवारयिषति—वारिरयिषति—वारयिषति । बाढं सिसा-
धयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । ‘यङ्सन्प्यन्तात्सन्’ । बोभूयि-
षयिषति । यङ्णिच्सन्नन्ताणिच् । बोभूययिषयतीत्यादि ।

इति तिङन्तप्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

प्रापयिषतीत्यादि रूपत्रयमित्यर्थः । उरुमिति ॥ उरुमाख्यातुमाचक्षाणम्प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे
उरुशब्दादाचष्टे इत्यर्थे णिचि ‘प्रियस्थिर’ इति वरादेशे उपधावृद्धौ वारि इति प्यन्तात्सनि इटि
णिचो गुणायदेशयोषत्वे वारयिषेति सन्नन्तम् । माधवमते वृद्ध्याङ्गीकारात् वारि इत्यस्मात्
हेतुमण्यन्तात् सनि इटि प्रथमणेलोपे षत्वे वारयिषेत्येव रूपम् । तत्र यथेष्टनामधातुष्वित्येकैकस्य
एकाचो द्वित्वे विवारयिषतीत्यादि रूपत्रयमित्यर्थः । बाढं सिसाधयिषतीति ॥ बाढमाख्या-
तुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे णिजादि पूर्ववत् । अन्तिकबाढयोरिति साधादेशः । तत्र सकार-
स्यादेशत्वाभावाच्च षत्वम् । तदाह । षत्वन्तु नास्तीति ॥ बोभूयिषयिषतीत्यत्र प्रक्रियां
दर्शयति । यङिति ॥ भूधातोरिति शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । सन्निति ॥ इटि
अतो लोपे षत्वे भूयिषेति स्थितम् । प्यन्तात् सन्निति ॥ बोभूयिषेत्यस्मात् हेतुमणि-
चि अतो लोपे बोभूयिषि इति स्थितम् । तस्मात् सनि इटि णिचो गुणायदेशयोः षत्वे बोभू-
यिषयिषेति स्थितम् । ततो लट्स्तिपि शपि पररूपे बोभूयिषयिषतीति रूपम् । अनभ्यासस्ये-
त्युक्तेर्न पुनर्द्वित्वम् । अथ बोभूययिषतीत्यत्र प्रक्रियान्दर्शयति । यङिति ॥ भूधातोरिति
शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । णिजिति ॥ बोभूयेत्यस्माद्धेतुमणौ अतो लोपे बोभूयि
इति स्थितम् । सन्नन्ताणिजिति ॥ बोभूयि इत्यस्मात्सनि इटि णिचो गुणायदेशयोः षत्वे
बोभूययिषेति स्थितम् । तस्माद्धेतुमणिचि अतो लोपे बोभूययिषि इत्यस्माल्लट्स्तिपि शपि
पररूपे बोभूययिषयतीति रूपं सिद्धम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायाम्प्रत्ययमाला समाप्ता ।

॥ अथ तिङन्तात्मनेपदप्रकरणम् ॥

‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ (सू २१५७) । आस्ते । शेते ।

२६७९ । भावकर्मणोः । (१-३-१३)

बभूवे । अनुबभूवे ।

२६८० । कर्तरि कर्मव्यतिहारे । (१-३-१४)

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । ‘असोरल्लोपः’ (सू २४६९) । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । ‘तासस्स्योः—’ (सू २१९१) इति सलोपः । व्यतिसे । ‘धि च’ (सू २२४९) । व्यतिध्वे । ‘ह एति’ (सू २२५०) । व्यतिहे । व्यत्यसै ।

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया निरूप्यन्ते ॥ आत्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थापकानि सूत्राणि प्रथमस्य तृतीयपादे पठितानि । तानि क्रमेण व्याख्यास्यन् व्याख्यातमपि सूत्रैः स्मारयति । अनुदात्तङितः इति ॥ आत्मनेपदमित्येतत् ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्’ इत्यतः प्रागनुवर्तते । भावकर्मणोः ॥ भावः भावना क्रियेति पर्यायाः । कर्मशब्दः कर्मकारके वर्तते । भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः । भावे उदाहरति । बभूवे इति ॥ वृत्ता भवनक्रियेत्यर्थः । कर्मण्युदाहरति । अनुबभूवे इति ॥ आनन्द इति शेषः । आनन्दकर्मिका वृत्ता अनुभोगक्रियेत्यर्थः । कर्तरि कर्म ॥ कर्मव्यतिहारशब्दं विवृण्वन्नाह । क्रियाविनिमये द्योत्ये इति ॥ एवञ्च कर्मशब्दः क्रियापरः । व्यतिहारशब्दो विनिमयपर इत्युक्तं भवति । अन्यस्येति ॥ शूद्रादियोग्यं सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार इति कैयटः । सम्प्रहरन्ते राजानः । कर्तृग्रहणम्भावकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा व्यतिलुनीत इत्यत्र न स्यात् । वस्तुतस्तु पृथक् सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । व्यति अस् ते इति स्थिते आह । असोरिति ॥ व्यतिस्ते इति ॥ तपसे अयोग्यः शूद्रस्तपस्वी भवतीत्यर्थः । इह ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्’ इति न षः । यच्परकत्वाभावादिति भावः । व्यतिषाते इति ॥ इह अच्परकत्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षः । व्यति स् से इति स्थिते आह । तासस्स्योरिति ॥ ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्’ इति नेह षत्वम् । अस्त्यवयवस्य सकारस्य लुप्तत्वात् । व्यतिषाथे । व्यति स् ध्वे इति स्थिते आह । धि चेति ॥ सलोप इति शेषः । व्यतिस् ए इति स्थिते आह । ह एतीति ॥ सकारस्य हकार इति भावः । व्य-

व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिराते । व्यतिराते । व्यतिराते । व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिबभे ।

२६८१ । न गतिहिंसार्थेभ्यः । (१-३-१५)

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति । 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्' (वा ८९८) हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । 'हरतेरप्रतिषेधः' (वा ८९९) । संप्रहरन्ते राजानः ।

२६८२ । इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । (१-३-१६)

'परस्परपदाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ९००) । इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ।

२६८३ । नेर्विशः । (१-३-१७)

निविशते ।

२६८४ । परिव्यवेभ्यः क्रियः । (१-३-१८)

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

२६८५ । विपराभ्यां जेः । (१-३-१९)

विजयते । पराजयते ।

त्यस्यै इति ॥ लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । व्यत्यास्तेति ॥ लङि रूपम् । व्यतिषीतेति ॥ लङि रूपम् । व्यतिराते इति ॥ लटि प्रथमपुरुषैकद्विवहुवचनेषु समानमेव रूपम् । व्यतिभाते इति ॥ भाधातोः रूपम् । व्यतिबभे इति ॥ लिटि रूपम् । न गतिहिंसार्थेभ्यः । कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदत्रेत्यर्थः । हसादिगणस्य अदर्शनादाह । हसप्रकाराः इति ॥ उपसर्गमनपेक्ष्य ये गतिहिंसयोर्वर्तन्ते तेषामेव ग्रहणलाभाय अर्थग्रहणम् । हन्धातुस्तु उपसर्गबलाद्धिसायां वर्तते इति न तस्य प्रतिषेध इत्याह । हरतेरप्रतिषेधः इति ॥ अर्थग्रहणलभ्यमिदं वार्तिकम् । इतरेतर ॥ नात्मनेपदमिति शेषः । नेर्विशः ॥ निपूर्वाद्भिः आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः । नेति निवृत्तम् । यद्यपि न्यविशतेत्यत्र न विशिर्नेः परः । अटा व्यवधानात् । अटो विकरणान्ताङ्गभक्तत्वेन विशधात्ववयवत्वाभावात् । तथापि 'अड्व्यवाये उपसंख्यानम्' इति वार्तिकाद्भवतीति 'शदेः शितः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । परिव्यवेभ्यः ॥ परि वि अव एभ्यः परस्मात् क्रीन्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । भित्त्वादात्मनेपदसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह । अकर्त्रभिप्रायार्थमिति ॥ विपराभ्यां जेः ॥ वि परा आभ्याम्परस्मात् जिधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । विजयते इति ॥ उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । पराजयते इति ॥ निकृष्टो भवतीत्यर्थः ।

२६८६ । आङो दोऽनास्यन्निहरणे । (१-३-२०)

आङ्पूर्वाद्दातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । ‘अनास्य—’ इति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविकृतम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति । ‘पराङ्गकर्मकान्न निषेधः’ (वा ९०३) । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ।

२६८७ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । (१-३-२१)

चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । ‘तृतीयार्थे’ (सू ५४९) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘समोऽकूजने’ (वा ९०४) । संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । ‘आगमेः क्षमायाम्’ (वा ९०५) । ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । ‘शिक्षेर्जिज्ञासायाम्’ (वा ९०६) । धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । ‘आशिषि नाथः’ (वा ९१०)

आङो दो ॥ आस्यविहरणं मुखविकसनम् । दा इत्यस्य दः इति पञ्चमी । तदाह । ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रेति ॥ विद्यामादत्ते इति ॥ गृह्णातीत्यर्थः । दाजो अित्वेऽप्यकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । अविवक्षितमिति ॥ अविहरणे इत्येतावदेव विवक्षितमित्यर्थः । विपादिकां व्याददातीति ॥ क्षारौषधादिना विदारयतीत्यर्थः । अत्र आस्यविहरणाभावेऽपि विकसनसत्त्वान्नात्मनेपदमिति भावः । नदी कूलं व्याददातीति ॥ भिनत्तीत्यर्थः । अत्रापि विकसनसत्त्वादास्यविहरणाभावेऽपि नात्मनेपदम् । पराङ्गकर्मकान्न निषेधः इति ॥ वार्तिकम् । पतङ्गस्येति ॥ पक्षिणो मुखम्भक्षणाय विकासयन्तीत्यर्थः । क्रीडोऽनु ॥ चादाङः इति ॥ तथाच अनु सम् परि आङ् एभ्यः परस्मात् क्रीडधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ‘अनोऽकर्मप्रवचनीयान्न’ इति वार्तिकम् । तदिदं न्यायसिद्धमित्याह । उपसर्गेण समेति ॥ ‘समोऽकूजने’ इति वार्तिकम् । समः परस्मात् अकूजने विद्यमानात् क्रीडरात्मनेपदमित्यर्थः । कूजने तु संक्रीडति चक्रमिति ॥ कूजतीत्यर्थः । आगमेः क्षमायामिति ॥ आत्मनेपदमिति शेषः । वार्तिकमिदम् । ण्यन्तस्येदं ग्रहणमिति ॥ भाष्ये ण्यन्तस्यैवोदाहरणादिति भावः । आगमयस्व तावदिति ॥ किञ्चित्कालं सहस्वेत्यर्थः । आङुपसर्गवशात् गमधातुः क्षमायां वर्तते । ‘हन्यर्थश्च’ इति चुरादिगणसूत्रेण स्वार्थे णिच् । चुरादेराकृतिगणत्वाद्वा । मा त्वरिष्ठाः इति ॥ फलितार्थकथनम् । ‘शिक्षेर्जिज्ञासायाम्’ इत्यपि वार्तिकम् । धनुषि शिक्षते इति ॥ वैषयिके आधारे सप्तमी । शक्तिस्सन्नतः । ‘सनि मीमा’ इति इस् । अभ्यासलोपश्च । तदाह । धनुर्विषये इत्यादि ॥ ‘शिक्ष विद्योपादाने’ इत्यस्य तु नेह ग्रहणम् । अनुदात्तेत्वादेव सिद्धेरिति भावः ।

आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं 'नाथसे किमु पतिं न भूयताम्' इति । 'नाधसे' इति पाठ्यम् । हरतेर्गतताच्छील्ये' (वा ९०८) । गतं प्रकारः । पैतृकमश्वः अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । 'ताच्छील्ये' किम् । मातुरनुहरति । 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्' (९०७) । हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले ।

२६८८ । अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । (६-१-४२)

अपात्किरतेः सुट् स्यात् । 'सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः' (वा ३७०६) । अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयार्थी च । 'हर्षादिषु' इति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तड्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां

कथमिति ॥ भूयतां पतिं किमु न नाथसे । न याचसे इत्यर्थः । आशिषः अप्रतीतेः कथमात्मनेपदमित्यर्थः । नाधसे इति पाठ्यमिति ॥ तवर्गचतुर्थान्तोऽयम् । "आशिषि नाथः" इति नियमस्तु तवर्गद्वितीयान्तस्यैवेति भावः । "हरतेर्गतताच्छील्ये" इति वार्तिकम् । आत्मनेपदमिति शेषः । गतं प्रकारः इति ॥ वृत्तमित्यर्थः । ताच्छील्यं स्वभावानुसरणम् । गति ताच्छील्यमिति यावत् । गतेति पाठे भावे क्तः । पैतृकमश्वः इति ॥ पैतृकं वृत्तं अश्वः स्वभावादनुसरन्तीत्यर्थः । मातृकं गावः इति ॥ अनुहरन्ते इत्यनुषज्यते । मातुरनुहरतीति ॥ अनुकरोतीत्यर्थः । अत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं, न तु गतिताच्छील्यमिति भावः । किरतेरिति वार्तिकम् । हर्षः प्रमोदः । जीविका जीवनोपायभक्षणम् । कुलायकरणं आश्रयसम्पत्तिः एषु कृधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु कृधातोर्विक्षेपार्थकस्य कथमेषु वृत्तिरित्यत आह । हर्षादयो विषयाः इति ॥ धात्वर्थत्वाभावेऽपि पदान्तरसमभिव्याहारगम्या इत्यर्थः । तत्रेति ॥ तेषु हर्षादिष्वित्यर्थः । कारणमिति ॥ तथाच हर्षमूलकत्वं विक्षेपस्य लभ्यते इति भावः । इतरे इति ॥ जीविकाकुलायकरणे विक्षेपस्य साध्ये इति लभ्येते । हर्षादीनामेवंविधविषयत्वे सत्येवात्मनेपदमिति फलितम् । भाष्ये तथैवोदाहृतत्वादिति भावः । अपाच्चतुष्पात् ॥ 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यधिकृतम् । 'किरतौ लवने' इत्यतः किरतावित्यनुवर्तते । तदाह । अपात् किरतेस्सुट् स्यादिति ॥ चतुष्पात्सु शकुनिषु च गम्येष्वित्यपि ज्ञेयम् । आलेखनङ्गननम् । सुडपि हर्षादिष्वेवेति वार्तिकम् । अपस्किरते वृषो हृष्टः इति ॥ हर्षाद्भूमिं लिखन् धूल्यादि विक्षिपतीत्यर्थः । कुक्कुटो भक्षार्थीति ॥ अपस्किरते इत्यनुषज्यते । श्वा आश्रयार्थीति ॥ अपस्किरते इत्यनुषज्यते । अपकिरति कुसुममिति ॥ वृषादिरिति शेषः । द्विगमाणो वृषादिः पादैः कुसुममवकिरतीत्यर्थः । अत्र हर्षाद्यभावान्नात्मनेपदम् । नापि सुट् । तदाह । इह तड्सुटौ नेति ॥ ननु अपस्किरते वृषो हृष्ट इत्याद्युदाहरणत्रये यदि

यद्यपि तद् प्राप्तस्तथापि 'सुडभावे नेष्यते' इत्याहुः । गजोऽपकिरति । 'आङि नुप्रच्छयोः' (वा ९०९) । आनुते । आपृच्छते । 'शप उपालम्भे' (वा ९११) । आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ।

२६८९ । समवप्रविभ्यः स्थः । (१-३-२२)

संतिष्ठते । 'स्थाच्चोरिच्च' (सू २३८९) । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । 'आडः प्रतिज्ञायामुपसंख्या-नम्' (वा ९१२) । शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

२६९० । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । (१-३-२३)

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ।

२६९१ । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । (१-३-२४)

हर्षजीविकाकुलायकरणान्येव विवक्षितानि न त्वालेखनमपि तदा तडेव स्यान्न तु सुद् इत्यत आह । हर्षादिमात्रेत्यादि ॥ तथापीति ॥ आलेखनाभावेऽपीत्यर्थः । नेष्यते इति ॥ किरतेर्हर्षजीविकेत्यात्मनेपदविधौ ससुट्कानामेव भाष्ये उदाहरणादिति भावः । भाष्यस्थान्युदाहरणान्यालेखनविषयान्येव भविष्यन्तीत्यस्वरसं सूचयति । आहुरिति ॥ गजोऽपकिरतीति ॥ खभावाख्यानमत्रेति भावः । 'आङि नुप्रच्छयोः' इति वार्तिकम् । आनुते इति ॥ सृगाल इति भाष्यम् । सृगालः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दङ्करोतीत्यर्थ इति कैयटः । ननु 'शप आक्रोशे' इत्यस्य स्वरितेत्त्वादेव सिद्धे 'शप उपालम्भे' इत्यात्मनेपदविधिव्यर्थ इत्यत आह । आक्रोशार्थादिति ॥ 'शप आक्रोशे' इति स्वरितेतः कर्तृगामिन्येव फले आत्मनेपदं प्राप्तम् । अकर्तृगेऽपि फले शपथात्मकनिन्दाविशेषे विद्यमानात् तस्मात् शपधातोरात्मनेपदार्थमिदमित्यर्थः । कृष्णाय शपते इति ॥ 'श्लाघद्भुङ्स्थाशपाम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । समवप्रविभ्यः स्थः ॥ स्थः इति पञ्चमी । सन् अव प्र वि एभ्यः परस्मात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । सन्तिष्ठते इति ॥ समाप्तम्भवतीत्यर्थः । प्रकाशन ॥ प्रकाशनं स्वाभिप्रायाविष्करणम् । स्थेयः विवादपदनिर्णेत । तिष्ठति विश्राम्यति विवादपदनिर्णयोऽस्मिन्नित्यर्थे बाहुलके अधिकरणे "अचो-यत्" इति यत् इति व्युत्पत्तेः । 'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतारि पुरोहिते' इति मेदिनी । इह तु विवादपदनिर्णेतृत्वेनाध्यवसायो विवक्षितः । आख्या अभिधानम् । प्रकाशनाख्यायां स्थे-याख्यायाश्च वर्तमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रकाशने उदाहरति । गोपी कृष्णाय तिष्ठते इति ॥ 'श्लाघद्भुङ्स्थाशपाम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्थेये उदाहरति । संशय्येति ॥ कर्णादिष्विति विषयसप्तमी । फलितमाह । कर्णादीनि ॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ ऊर्ध्व-

मुक्तावुत्तिष्ठते । ‘अनूर्ध्व—’ इति किम् । पीठादुत्तिष्ठति । ‘ईहायामेव’ (वा ९१३) । नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।

२६९२ । उपान्मन्त्रकरणे । (१-३-२५)

आग्नेय्या आग्नीद्धमुपतिष्ठते । ‘मन्त्रकरणे किम्’ । ‘भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन’ । ‘उपादेवपूजासंगतिकरणमित्तरूपपथिष्विति वाच्यम् (वा ९१४) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि ‘स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती’ इति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः सुन्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्’ (वा ९१९) । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते—उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ।

२६९३ । अकर्मकाच्च । (१-३-२६)

उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाल उपतिष्ठते । संनिहितो भवतीत्यर्थः ।

२६९४ । उद्विभ्यां तपः । (१-३-२७)

देशसंयोगानुकूला क्रिया ऊर्ध्वकर्म । तद्विन्नमनूर्ध्वकर्म । तद्वृत्तेः स्थाधातोरुत्पूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठते इति ॥ गुरुपगमनादिना यतते इत्यर्थः । पीठादुत्तिष्ठतीति ॥ उत्पततीत्यर्थः । ‘उद ईहायामेव’ इति वार्तिकम् । ईहा कायपरिस्पन्दः । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति ॥ लभ्यते इत्यर्थः । उपान्मन्त्रकरणे ॥ मन्त्रकरणकेऽर्थे विद्यमानात्स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । आग्नेय्या आग्नीद्धमुपतिष्ठते इति ॥ आग्नेय्या ऋचा आग्नीद्धाख्यमण्डपविशेषमुपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः । स्थितेरकर्मकत्वेऽपि उपेत्येतदपेक्ष्य सकर्मकत्वम् । केचित्तु मन्त्रकरणके समीपावस्थितिपूर्वकस्तवे विद्यमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमिति व्याचक्षते । तत्र स्तवः गुणवत्त्वेन सङ्कीर्तनमिति स्तुतशस्त्राधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । श्लोकैः राजानं स्तौतीत्यर्थं श्लोकैरुपतिष्ठते इत्यात्मनेपदन्न । मन्त्रकरणकत्वाभावात् । उपादेवपूजा इति वार्तिकम् अमन्त्रकरणकत्वार्थम् । आदित्यमुपतिष्ठते इति ॥ अभिमुखीभूयावस्थितिपूर्वकस्तुत्यादिभिः पूजयतीत्यर्थः । कथन्तर्हीति ॥ रघोर्देवतात्वाभावादिति भावः । समाधत्ते । देवतात्वारोपादिति ॥ नृपस्येति ॥ ‘नाविष्णुः पृथिवीपतिः’ इत्यादिस्मरणादिति भावः । वा लिप्सायामिति ॥ लिप्साहेतुकार्थवृत्तेः स्थाधातोरात्मनेपदं वेत्यर्थः । अकर्मकाच्च ॥ उपात्तिष्ठतेरिति ॥ ‘उपान्मन्त्रकरणे’ इत्यतः ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । उद्विभ्यान्तपः ॥ अकर्मकादित्येवेति भाष्यम् । दीप्यते इति ॥ दीप्तिमान् भवतीत्यर्थः ।

‘अकर्मकात्’ इत्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः ।
‘स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्’ (वा ९१६) । स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु ‘अद्रवन्—’
इति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति सन्ता-
पयति—विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ।

२६९५ । आङो यमहनः । (१-३-२८)

आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य
शिर आहन्ति । कथं तर्हि ‘आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः’ इति भारविः ।
‘आहध्वं मा रघूत्तमम्’ इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः ।
प्राप्येत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र
तद्विषयम् । भेतुमित्यादितुमुन्नताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति वा ।

२६९६ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । (२-४-४४)

हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आवधिष्ट । आवधि-
षाताम् ।

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति ॥ उद्विभ्यान्तप इत्यनुवर्तते । चकारादकर्मकसमुच्चयः । स्वाङ्गशब्दोऽत्र
यौगिक इत्याह । स्वमङ्गमिति ॥ सुवर्णमुत्तपतीति ॥ अस्वाङ्गकर्मकत्वादकर्मकत्वाभावाच्च
नात्मनेपदमिति भावः । स्वाङ्गशब्दोऽत्र न पारिभाषिकः । किन्तु यौगिक इत्यस्य प्रयोजनमाह ।
चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपतीति ॥ अत्र अद्रवन्मूर्तिमदित्यादिपरिभाषितस्वाङ्गकर्मकत्वेऽपि
स्वकीयाङ्गकर्मकत्वाभावान्नात्मनेपदमिति भावः । आङो यमहनः ॥ आङः परस्मात् यमो
हनश्चात्मनेपदमित्यर्थः । आयच्छते इति ॥ रज्जुर्दीर्घाभवतीत्यर्थः । दीर्घाकरोति पादमिति
वा । आहते इति ॥ सोदरमिति शेषः । परस्य शिर आहन्तीति ॥ स्वीयाङ्गकर्मक-
त्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्च नात्मनेपदम् । कथन्तर्हीति ॥ स्वीयाङ्गकत्वाभावादकर्मकत्वाभा-
वाच्चात्मनेपदासम्भवादिति भावः । प्राप्येति ॥ विषमविलोचनस्य वक्षः प्राप्य आजघ्ने इति
रघूत्तमम्प्राप्य माहध्वमिति च प्राप्तिक्रियाम्प्रत्येव विषमविलोचनस्य रघूत्तमस्य च कर्मतया
हन्तेरकर्मकत्वादात्मनेपदनिर्वाधमिति भावः । यद्यपि हननक्रियाम्प्रत्यपि तयोरेव वस्तुतः
कर्मत्वं तथापि तस्याविवक्षितत्वादकर्मकत्वमेव । ‘धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्गहात् । प्रसि-
द्धेराविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया’ इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम् । ननु प्राप्येत्य-
ध्याहारे प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादिवत्पञ्चमी स्यादित्यत आह । ल्यब्लोपे इति ॥ ल्यब्लोपे
पञ्चमीत्येतत्तु यत्रार्थाध्याहारमाश्रित्य ल्यबन्तार्थावगतिः तद्विषयकम् । अत्र तु ल्यबन्तशब्दाध्या-
हारान्नात्र पञ्चमीत्यर्थः । भेतुमित्यादीति ॥ एवञ्च ल्यब्लोपपञ्चम्या न प्रसक्तिरिति भावः ।
‘आजघ्ने विषम’ इत्यत्र परिहारान्तरमाह । समीपमेत्येति वेति ॥ अध्याहार इति शेषः ।

२६९७ । हनः सिच् । (१-२-१४)

कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत् । आहसाताम् । आहसत् ।

२६९८ । यमो गन्धने । (१-२-१५)

सिचिकित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत् । 'गन्धने' किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ।

२६९९ । समो गम्यृच्छिभ्याम् । (१-३-२९)

'अकर्मकाभ्याम्' इत्येव सङ्गच्छते ।

२७०० । वा गमः । (१-२-१३)

गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्गसीष्ट-सङ्गंसीष्ट । समगत-समगंस्त । समृच्छते । समृच्छिष्यते । 'अकर्मकाभ्याम्' किम् । ग्रामं सङ्गच्छति 'विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्' (वा ९१८) । वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ।

२७०१ । वेत्तेर्विभाषा । (७-१-७)

विषमविलोचनस्य समीपमेव स्वीयमेव वक्षः मल्ल इव वीरावेशादास्फालयाञ्चक्रे इत्यर्थः । तथाच स्वाङ्गकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः । लुङि आहन् स त इति स्थिते । हनः सिच् । कित्स्यादिति शेषपूरणम् । 'असंयोगाल्लिट्कित्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । हनधातोः परस्सिच् कित्स्यादिति फलितम् । अनुनासिकलोपः इति ॥ 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोप इत्यर्थः । उत् आ यम् स त इति स्थिते । यमो गन्धने ॥ सिचिकित्स्यादिति शेषपूरणम् । सिचः कित्त्वे मकारस्य अनुदात्तोपदेश इति लोपः । समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ आत्मनेपदमिति शेषः । अकर्मकाभ्यामित्येवेति ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति तु निवृत्तमिति भावः । सङ्गच्छते इति ॥ सङ्गतम्भवतीत्यर्थः । वा गमः ॥ 'इको झल्' इत्यतो झलिति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यतो लिङ्सिचाविति 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतः किदिति चानुवर्तते । तदाह । गमः परावित्यादि ॥ समगतेति ॥ लुङि रूपम् । सिचः कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । समृच्छते इति ॥ 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति तौदादिकस्य रूपम् । अत्र तौदादिकस्य ऋच्छतेरेव ग्रहणं, नतु ऋच्छादेशस्येति सूचयितुं लङन्तमप्युदाहरति । समृच्छिष्यते इति ॥ विदिप्रच्छिस्वरतीनामिति ॥ सम इत्यनुवर्तते । सम्पूर्वेभ्यो विदिप्रच्छिस्वरतिभ्यः आत्मनेपदमित्यर्थः । वेत्तेरिति ॥ लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्यर्थः । व्याख्यानादिति भावः । वेत्तेर्विभाषा ॥ 'ज्ञोऽन्तः' इत्यतः झ इत्यनुवर्तते ॥ 'अद-

वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते । संविदते । सम्पृच्छते । संस्वरते । ‘अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्’ (वा ९२६) । अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्घ्रौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत, मा समृषाताम्, मा समृषत इति, समार्त, समार्षाताम्, समार्षत इति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु मा समरत, मा समरेताम्, मा समरन्त इति, समारत, समारेताम्, समारन्त इति च । संशृणुते । सम्पश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव ‘रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे’ इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा ‘इति कथयद्भ्यः’ इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु ।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

भ्यस्तात्’ इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । शीङो रुडित्यतो रुडिति च । तदाह । वेत्तेः परस्येत्यादिना ॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यः इति ॥ सम्पूर्वेभ्यस्तडिति शेषः । द्वयोरिति ॥ भौवादिकस्य इयर्तेश्चेत्यर्थः । अङ्घ्रौ त्विति ॥ ‘सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च’ इत्यत्रेत्यर्थः । मा समृतेति ॥ ‘उश्च’ इति सिचः कित्त्वान्न गुणः । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोपः । माङ्योगे मासमृतेत्यादि । माङ्योगाभावे तु समार्तेत्यादि । इत्येवम्भौवादिकस्य ऋधातोः रूपमित्यर्थः । माङ्योगादाडभावः । अथ माङ्योगाभावे आडागमे उदाहरति । समार्तेति ॥ सम् आ ऋ सू त इति स्थिते ‘उश्च’ इति कित्त्वाद्गुणनिषेधे ‘आटश्च’ इति वृद्धिम्बाधित्वा परत्वात् ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपे ‘आटश्च’ इति ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । नच सिजलोपस्यासिद्धत्वादाटश्चेति वृद्धौ कृतायां ह्रस्वादङ्गादिति सिजलोपस्याप्रवृत्त्या समार्तेत्येवोचितमिति वाच्यम् । ‘सिजलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः’ इति वचनेन पूर्वं सिजलोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धेः प्रवृत्तिसम्भवादित्यलम् । इयर्तेस्त्विति ॥ श्लुविकरण ऋधातोरित्यर्थः । मा समरतेति ॥ ‘सर्तिशास्त्यर्ति’ इत्यङ् । तत्र इयर्तेर्ग्रहणादिति भावः । ‘ऋदृशोऽङि’ इति गुणः । समारतेति ॥ ‘आटश्च’ इति वृद्धिः । इति चेति ॥ इयर्तेः रूपमित्यन्वयः । तदेवमर्तिश्रुदृशिभ्यः इत्यत्र अर्तिप्रपञ्चमुक्त्वा श्रुधातोरुदाहरति । संशृणुते इति ॥ दृशेरुदाहरति । सम्पश्यते इति ॥ अकर्मकादित्येवेति ॥ ‘समो गम्यृच्छिभ्याम्’ इत्यत्र अकर्मकादित्यनुवृत्तेरभ्युपगतत्वेन तत्रोपसङ्ख्यातवार्तिकेऽस्मिन् तदनुवृत्तेर्युक्तत्वादिति भावः । अत एवेति ॥ प्रामादिक इत्याहुरित्यन्वयः । सकर्मकत्वेनात्मनेपदासम्भवादिति भावः । अध्याहारो वेति ॥ इति कथयद्भ्य इत्यध्याहारो वेत्यन्वयः । तथाच रक्षांसीति कथयद्भ्यः पुरा संशृणुमहे इत्यत्र कथन एव रक्षसामन्वितत्वात् श्रुवः अकर्मकत्वादात्मनेपदानिर्वाधमिति भावः । धातोरिति ॥ धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति धात्वर्थेनोपसङ्गहादिति प्रसिद्धेरिति अविवक्षातः इति चत्वारि वाक्यानि । अकर्मिका क्रियेति सर्वत्रान्वेति । कर्मण इति तु द्वितीयादिषु वाक्येष्व-

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दते इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । 'हितान्न यः संश्रृणुते स किंप्रभुः' । 'उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वाच्यत्' (वा ९२०) । 'अकर्मकात्' इति निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति-निरस्यते । समूहति-समूहते ।

२७०२ । उपसर्गाद्भस्व ऊहतेः । (७-४-२३)

यादौ किङ्कति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य ।

२७०३ । निसमुपविभ्यो हः । (१-३-३०)

निह्वयते ।

२७०४ । स्पर्धायामाङः । (१-३-३१)

कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । 'स्पर्धायाम्' किम् । पुत्रमाह्वयति ।

२७०५ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्न-

प्रकथनोपयोगेषु कृञः । (१-३-३२)

न्वेति । वहति भारमिति ॥ प्रापयतीत्यर्थः । अत्र सकर्मकत्वमिति भावः । अस्यार्थान्तरे क्वचिदकर्मकत्वमुदाहरति । नदी वहतीति ॥ स्यन्दते इति ॥ प्रस्रवतीत्यर्थः । धात्वर्थोप-सङ्गहे उदाहरति । जीवतीति । नृत्यतीति ॥ जीवेः प्राणधारणमर्थः । नृतेस्त्वङ्गविक्षेपः । उभ-यत्रापि कर्मणो धात्वर्थान्तर्भावान्न सकर्मकत्वमिति 'सुप आत्मनः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । मेघो वर्षतीति ॥ वर्षणकर्मणो जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम् । हितान्न यः इति ॥ हितात्पुरुषात् यः न संश्रृणुते स्वहितं मन्यते । सः किंप्रभुः, कुत्सित इत्यर्थः । अत्र स्वहित-स्य वस्तुतः कर्मत्वेऽपि तदविवक्षया अकर्मकत्वमिति भावः । एवाञ्चास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनि गम्यादीनां सतोऽपि कर्मणः अविवक्षया अकर्मकत्वं सिद्धमिति बोध्यम् । अकर्मकत्वनिर्णयोऽयं 'लः कर्मणि' इत्यादौ उपयुज्यते । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति ॥ आत्मनेपदमिति शेषः । निवृ-त्तमिति ॥ सोपसर्गयोरस्यत्यूहोस्सकर्मकत्वनियमादिति भावः । उपसर्गाद्भस्व ऊहतेः ॥ यादौ किङ्कति इति शेषपूरणम् । 'अयङ् यि किङ्कति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ब्रह्म समु-ह्यादिति ॥ ऊह वितर्के, सम्यग्विचारयेदित्यर्थः । अत्र आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वेन ऊकारस्य ह्रस्वः । अग्निं समुह्येति ॥ परितस्सम्मृज्येत्यर्थः । क्तादेशस्य ल्यपः कित्त्वमिति भावः । निसमुपवि ॥ हेञः कृतात्त्वस्य हः इति पञ्चम्यन्तम् । निह्वयते इति ॥ संह्वयते । उपह्व-यते । विह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । स्पर्धायामाङः । आहूपूर्वकात् स्पर्धा-विषयकात् 'हेञः' आत्मनेपदमित्यर्थः । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते इति ॥ स्पर्धार्थमाकार-यतीत्यर्थः । गन्धनावक्षेपण ॥ आत्मनेपदम् अकर्त्रभिप्रायेऽपीति शेषः । गन्धनं हि-

गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूल-
त्वाद्धिसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः ।
हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधोदकस्यो-
पस्कुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं
विनियुङ्क्ते । ‘एषु’ किम् । कटं करोति ।

२७०६ । अधेः प्रसहने । (१-३-३३)

प्रसहनं क्षमाभिभवश्च । ‘षह मर्षणेऽभिभवे च’ इति पाठात् ।
शत्रुमधिकुरुते । क्षमते इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ।

२७०७ । वेः शब्दकर्मणः । (१-३-३४)

स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । ‘शब्दकर्मणः’ किम् । चित्तं
विकरोति कामः ।

२७०८ । अकर्मकाच्च । (१-३-३५)

‘वेः कृञः’ इत्येव । छात्राः विकुर्वते । विकारं लभन्ते ।

सेति ॥ गन्ध अर्दने । अर्दं हिंसायामित्युक्तेरिति भावः । सूचयतीति ॥ परदोषमावि-
ष्करोतीत्यर्थः । नन्वेवं सति कथमस्य गन्धने वृत्तिः । हिंसायाः असत्त्वादित्यत आह । सूच-
नं हीति ॥ श्येनो वर्तिकामिति ॥ वर्तिका शकुनिविशेषः । साहसिक्ये उदाहरति । पर-
दारान् प्रकुरुते इति ॥ साहसप्रवृत्तिविषयीकरोतीत्यर्थः । सहसा वर्तते साहसिकः । ‘ओ-
जस्सहोऽम्भसा वर्तते’ इति टक् । तस्य कर्म असमीक्ष्यकरणं साहसिक्यम् । तदाह । तेषु
सहसा प्रवर्तते इति ॥ फलितार्थकथनमिदम् । साहसप्रवृत्तिमात्रार्थकत्वे द्वितीयानुपपत्तेः ।
अतः साहसप्रवृत्तिविषयीकरणपर्यन्तानुधावनमिति बोध्यम् । प्रतियन्ने उदाहरति । एधोद-
कस्योपस्कुरुते इति ॥ एधशब्दः अदन्तः ‘अवोदैधौघप्रश्रथहिमश्रथाः’ इति सूत्रे नि-
पातितः । एधश्च उदकश्चेति समाहारद्वन्द्वः । यद्वा एधश्शब्दस्सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । एध-
श्च दकश्चेति विप्रहः दकशब्दः उदकवाची प्रोक्तः प्राज्ञैः । ‘जीवनममृतजीवनीयं दकञ्च’ इति
हलायुधः । ‘काष्ठन्दाविन्धनन्वेध इधमेधस्समित् स्त्रियाम्’ इत्यमरः । प्रतियन्तो गुणाधानमित्य-
भिप्रेत्य आह । गुणमाधत्ते इति ॥ काष्ठस्य शोषणादिगुणाधानं । दकस्य तु गन्धद्रव्यसम्पर्कज-
नितगन्धाधानम् । अधेः प्रसहने ॥ अधेः परस्मात् कृञः प्रसहनवृत्तेरात्मनेपदमित्यर्थः । वेः
शब्दकर्मणः ॥ शब्दः कर्मकारकं यस्य तस्मात् कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । अकर्म-
काच्च ॥ वेः कृञ इत्येवेति ॥ तथाच अकर्मकात् विपूर्वात् कृञ आत्मनेपदमित्यर्थः । वि-
कुर्वते इत्येतद्याचष्टे । विकारं लभन्ते इति ॥ लामे विकारस्य कर्मत्वेऽपि धात्वर्थोपसङ्ग-

२७०९ । सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृ- तिविगणनव्ययेषु नियः । (१-३-३६)

अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्ययाः नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्सञ्जने । दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ।

हादकर्मकत्वम् । सम्माननोत्सञ्जन ॥ एषु गम्येषु णीञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । पर-
गामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमिदम् । इतरे इति ॥ सम्माननाचार्यकरणभृतयः इत्यर्थः ।
प्रयोगोपाधयः इति ॥ वाच्यत्वाभावेऽपि आर्थिकाः सत्तामात्रेण शब्दप्रयोगे निमित्तभूता
इत्यर्थः । आत्मनेपदयोः इति यावत् । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते । तथाहीति ॥ सम्मा-
नने उदाहरति । शास्त्रे नयते इति ॥ अत्र णीञ् प्रापणार्थकः । सिद्धान्तमित्यध्याहार्यम् ।
सिद्धान्तप्रत्याधिकरणत्वात् शास्त्रे इति सप्तमी । तदाह । शास्त्रस्थमिति ॥ तेनेति ॥ सि-
द्धान्तप्रापणेनेत्यर्थः । फलितमिति ॥ अर्थादिति भावः । उत्सञ्जने इति ॥ उदाह्रियते
इति शेषः । उत्सञ्जनमुत्क्षेपः । उत्क्षिपतीत्यर्थः इति ॥ धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ।
आचार्यकरणे उदाहरति । माणवकमुपनयते इति ॥ उपपूर्वो णीञ् समीपप्रापणार्थकः ।
सामीप्यञ्च प्रत्यासत्त्या प्रापयित्रपेक्षमेव । तच्च माणवकीयमात्मसमीपप्रापणं वैधमेव विवक्षि-
तम् । पूर्वोत्तराङ्गकलापान्नानसामर्थ्यात् । तदाह । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीति ॥
तत्राचार्यकरणस्यार्थिकत्वमुपपादयति । उपनयनपूर्वकेणेति ॥ माणवकमुपनयतीत तमध्या-
पयतीतेत्यध्यापनार्थत्वमुपनयनस्यावगतम् । अध्यापनादाचार्यत्वं सम्पद्यते । ‘उपनीय तु यश्शि-
ष्यं वेदमध्यापयेत्तु यः । सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ।’ इति स्मरणात् । तथा च आ-
चार्यकरणमुपनयसाध्यत्वादाथिकमिति भावः । ज्ञाने इति ॥ उदाह्रियते इति शेषः । निश्चिनो-
तीत्यर्थः इति ॥ नयतिर्निश्चयार्थक इति भावः । भृतौ उदाहरति । कर्मकरानुपनयते
इति ॥ भृतिः वेतनं तदर्थङ्कर्म करोतीति कर्मकरः । ‘कर्मणि भृतौ’ इति टप्रत्ययः । कर्मण्युप-
पदे कृञ् टः स्यात्कर्तरीति तदर्थः । उपपूर्वको णीञ् समीपप्रापणार्थकः । समीपप्रापणञ्च भृत्यर्थ-
मिति कर्मकरशब्दसमभिव्याहाराद्गम्यते । फलितमाह । भृतिदानेनेति ॥ ऋणादेरिति ॥
आदिना करादिसङ्ग्रहः । निर्यातनं प्रत्यर्पणादि । करं विनयते इति ॥ राज्ञो देयो भागः करः ।
विपूर्वो णीञ् परिशोधनार्थकः । तदाह । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीति ॥ परिगणयति

२७१० । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । (१-३-३७)

नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् 'स्वरितञितः—' (सू २१५८) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि 'विगणय्य नयन्ति पौरुषम्' इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ।

२७११ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । (१-३-३८)

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यते इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

२७१२ । उपपराभ्याम् । (१-३-३९)

वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेण तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह संक्रामति ।

दातुमित्यर्थः । व्यये उदाहरति । शतं विनयते धर्मार्थमिति ॥ अत्र विपूर्वो णीञ् व्ययार्थकः । तदाह । विनियुङ्क्ते इत्यर्थः इति ॥ कर्तृस्थे ॥ नियः इति ॥ कर्मकारके कर्तृस्थे सति णीञ्धातोर्नयदात्मनेपदङ्कर्तृगेऽपि फले जित्वात् प्राप्तं तत् शरीरावयवभिन्न एव सति कर्मकारके स्यात् । कर्मणः शरीरावयवत्वे तु कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदमेवेत्यर्थः । ननु सूत्रे शरीरग्रहणात् कथं शरीरावयववेत्युक्तमित्यत आह । सूत्रे इति ॥ शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वन्न सम्भवति । शरीरावयवानान्तु समवायेन आधारतया तत्सम्भवतीति भावः । ननु क्रोधापगमस्य क्रोधविषयशत्रुगतानिष्ठपरिहारफलकत्वात् जित्वेऽप्यात्मनेपदाप्राप्तेस्तद्विध्यर्थत्वात्कथमुक्तनियमार्थत्वमस्य सूत्रस्येत्यत आह । तत्फलस्येत्यादि ॥ गडुं विनयतीति ॥ कर्मणो गडोः शरीरावयवत्वान्नात्मनेपदमित्यर्थः । कथं तर्हीति ॥ पौरुषस्य कर्मणः शरीरावयवभिन्नतया आत्मनेपदप्रसङ्गादिति भावः । कर्तृगामित्वेति ॥ कर्तृस्थे कर्मणि नियः कर्तृगे फले जित्वात् प्राप्तमात्मनेपदं शरीरावयवभिन्न एवेति नियम्यते, नतु विधीयते । अत्र तु फलस्य कर्तृगामित्वं सदपि न विवक्षितम् अतो नात्मनेपदमिति भावः । वृत्तिसर्ग ॥ आत्मनेपदमिति शेषः । तायने उदाहरति । क्रमन्तेऽस्मिन्निति ॥ तायनं बुद्धिः । तदाह । स्फीतानीति ॥ उपपराभ्याम् ॥ 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इत्यनुवर्तते । तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह । आभ्यामेव क्रमेरिति ॥ आत्मनेपदमिति शेषः ।

२७१३ । आङ उद्गमने । (१-३-४०)

आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः । 'ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्' (वा ९२१) । नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ।

२७१४ । वेः पादविहरणे । (१-३-४१)

साधु विक्रमते वाजी । 'पादविहरणे' किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटंतीत्यर्थः ।

२७१५ । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । (१-३-४२)

समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । 'समर्थाभ्याम्' किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ।

२७१६ । अनुपसर्गाद्वा । (१-३-४३)

क्रामति—क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ।

२७१७ । अपह्वे ज्ञः । (१-३-४४)

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।

२७१८ । अकर्मकाच्च । (१-३-४५)

आङ उद्गमने ॥ आङः परस्मादुद्गमनवृत्तेः क्रमः आत्मनेपदमित्यर्थः । आक्रमते सूर्यः इति ॥ आङ्पूर्वः कमिरुद्गमनार्थकः । तदाह । उदयते इत्यर्थः इति ॥ उपसर्गवशादिति भावः । वेः पादविहरणे ॥ पादविहरणं पादविक्षेपः । तद्वृत्तेर्विपूर्वात् क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः । साधु विक्रमते वाजीति ॥ सम्यक्पदानि विक्षिपतीत्यर्थः । प्रोपाभ्यां ॥ क्रम आत्मनेपदमिति शेषः । समौ अर्थौ ययोरिति विग्रह इत्याह । समर्थौ तुल्यार्थाविति ॥ सर्वर्णदीर्घमाशङ्क्य आह । शकन्ध्वादित्वादिति ॥ ननु प्रक्रमते इत्यत्र अतिशयितपदविक्षेपार्थप्रतीतिः उपक्रमते इत्यत्र समीपे पदानि विक्षिपतीति प्रतीतिः कथमनयोस्तुल्यार्थकत्वमित्यत आह । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थतेति ॥ तथाच आरम्भार्थकाभ्यामिति फलितमिति भावः । अनुपसर्गाद्वा ॥ क्रम आत्मनेपदमिति शेषः । अप्राप्तविभाषेयमिति ॥ अनुपसर्गात् क्रमेः आत्मनेपदस्य कदाप्यप्राप्तेरिति भावः । वृत्त्यादाविति ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवेत्यर्थः । अपह्वे ज्ञः ॥ अपह्वः अपलापः । तद्वृत्तेर्ज्ञातोरात्मनेपदमित्यर्थः । अकर्मकाच्च ॥ ज्ञः आत्मनेपदमिति शेषः । सर्पिषो जानीते इति ॥ अत्र ज्ञा-

सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।

२७१९ । सम्प्रतिभ्यामनाद्याने । (१-३-४६)

शतं सञ्जानीते । अवेक्षते इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । ‘अङ्गीकरोती-
त्यर्थः । ‘अनाध्याने’ इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यात् अकर्मकाच्च’
(सू २७१८) इति प्राप्तिरपि बाध्यते । मातरं मातुर्वा सञ्जानाति । कर्मणः
शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

२७२० । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युप-

मन्त्रणेषु वदः । (१-३-४७)

उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये, इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते ।

धातुः प्रवृत्तौ वर्तते । ‘ज्ञोऽविदर्थस्य करणे’ इति तृतीयार्थे षष्ठी । तदाह । सर्पिषोपायेन
प्रवर्तते इति ॥ ‘अनुपसर्गात् ज्ञः’ इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धे सोपसर्गार्थमिदम् । सर्पिषोऽनुजानी-
ते । सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ज्ञः आत्मनेपदमिति शेषः । अवेक्षते इत्यर्थः इति ॥
अकर्मत्वाभावात् पूर्वैणाप्राप्तिरिति भावः । अनाध्याने किम् । मातरं सञ्जानाति । आध्यायती-
त्यर्थः । उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाध्यानम् । ननु यदा आध्याने कर्मणश्शेषत्वविवक्षया षष्ठी-
माश्रित्य मातुस्सञ्जानाति इति प्रयुज्यते तदा सम्पूर्वं जानातिरयमकर्मक इति स्थितिः ।
‘सम्प्रतिभ्यामनाध्याने’ इत्यात्मनेपदस्याप्रवृत्तावपि ‘अकर्मकाच्च’ इति सूत्रेणात्मने-
पदं दुर्वारम् । तत्र अनाध्याने इत्यभावात् सम्प्रतिभ्यामित्यत्र अनाध्यानग्रहणस्य मातरं
सञ्जानातीति सकर्मके चरितार्थत्वादित्यत आह । अनाध्याने इति योगो विभज्यते
इति ॥ ततश्च ‘सम्प्रतिभ्याम्’ इत्येको योगः । सम्प्रतिपूर्वात् ज्ञः आत्मनेपदमित्यर्थः । ‘अना-
ध्याने’ इति योगान्तरम् । अनाध्याने सम्प्रतिभ्यामात्मनेपदमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह ।
अकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि बाध्यते इति ॥ ननु अनन्तरस्येऽति न्यायेन सम्प्रतिभ्यामि-
त्यस्यैव बाधो युक्त इत्यत आह । तत्सामर्थ्यादिति ॥ एकसूत्रत्वेनैव सिद्धे अनाध्याने
इति योगविभागाद्यवहितस्यापि बाध इत्यर्थः । ननु मातरं मातुर्वा सञ्जानाति इत्यत्र मातुः
कर्मत्वात् द्वितीयैव युक्तैत्यत आह । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति ॥ नचैवमपि
‘अधीगर्थदयेशां कर्मणि’ इति षष्ठेय स्यान्नतु द्वितीयेति वाच्यम् । तत्र शेष इत्यनुवर्त्ये कर्मणः शेष-
त्वविवक्षायां षष्ठी, कर्मत्वविवक्षयान्तु द्वितीयेत्यभ्युपगमात् । नचैवं सति ‘षष्ठी शेषे’ इत्यने-
नैव सिद्धत्वात् ‘अधीगर्थ’ इति व्यर्थमिति वाच्यम् । मातुः स्मरणमित्यादौ शेषषष्ठ्यास्समासाभावार्थ-
त्वादिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितम् । भासनोपसम्भाषा ॥ आत्मनेपदमिति शेषः ।
इतरे इति ॥ भासनज्ञानादय इत्यर्थः । प्रयोगोपाधयः इति ॥ ‘सम्माननोत्सञ्जन’ इत्यत्र
व्याख्यातं प्राक् । भासनन्तु तत्तदाक्षेपेषु समाधानाय नवनवयुक्त्युल्लेखः । शास्त्रे वदते

भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषा उपसान्वनम् । शृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने शास्त्रे वदते । यत्ने क्षेत्रे वदते । विमतौ क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते । प्रार्थयते इत्यर्थः ।

२७२१ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे । (१-३-४८)

मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह सम्प्रवदन्ति खगाः ।

२७२२ । अनोरकर्मकात् । (१-३-४९)

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । 'अकर्मकात्' किम् । उक्तमनुवदति । 'व्यक्तवाचाम्' किम् । अनुवदति वीणा ।

२७२३ । विभाषा विप्रलापे । (१-३-५०)

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते-विप्रवदन्ति वा वैद्याः ।

२७२४ । अवाद्भः । (१-३-५१)

इति ॥ विषयसप्तम्येषा । भासमानः इति ॥ नवनवयुक्तीरुल्लिखतीत्यर्थः । शास्त्रे वदते इति विषयसप्तमी । व्यवहरतीत्यर्थः । व्यवहारश्च ज्ञानं विना न सम्भवतीति ज्ञानमार्थिकम् । ज्ञात्वा व्यवहरतीति फलितम् । क्षेत्रे विवदन्ते इति ॥ विरुद्धं व्यवहरन्तीत्यर्थः । विरुद्धव्यवहारश्च वैमत्यमूलक इति विमतिरार्थिकी । उपवदते इति ॥ उपपूर्वस्य वदेः प्रार्थनमर्थः । तदाह । प्रार्थयते इत्यर्थः इति ॥ व्यक्तवाचाम् ॥ व्यक्ताः अज्ज्ञलभेदेन स्पष्टोच्चारिताः वाचः शब्दाः येषामिति विग्रहः । समिल्येकीभावे । तदाह । मनुष्यादीनामिति ॥ सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः इति ॥ सम्भूयोच्चारयन्तीत्यर्थः । अनोरकर्मकात् ॥ व्यक्तवाचामित्यनुवृत्तं विषयषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । समुच्चारणे इति निवृत्तम् । तदाह । व्यक्तवाग्विषयादिति ॥ मनुष्यकर्तृकादित्यर्थः । अनुवदते इति ॥ अनुः सादृश्ये । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति षष्ठी । कठः कलापेन तुल्यं वदतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु शेषषष्ठीत्येवोचितम् । 'तुल्यार्थैः' इत्यत्र अतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासेन अनव्ययानामेव तुल्यार्थानाङ्गहणात् । अन्यथा चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तृतीयाषष्ठ्योरापत्तेरित्यलम् । विभाषा विप्रलापे ॥ 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इत्यनुवर्तते । विरुद्धोक्तिर्विप्रलापः । तदाह । विरुद्धोक्तिरूपे इति ॥ अवाद्भः ॥ आत्मनेपदमिति शेषः । गृ इत्यस्य प्र इति पञ्चमी । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात् 'ऋत इद्धातोः' इति न भवति ।

अवगिरते । ‘गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव’ इति भाष्यम् ।

२७२५ । समः प्रतिज्ञाने । (१-३-५२)

शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीते इत्यर्थः । ‘प्रतिज्ञाने’ किम् । सङ्गिरति प्रासम् ।

२७२६ । उदश्चरः सकर्मकात् । (१-३-५३)

धर्ममुच्चरते । उलङ्घय गच्छतीत्यर्थः ‘सकर्मकात्’ किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्ठाद्गच्छतीत्यर्थः ।

२७२७ । समस्तृतीयायुक्तात् । (१-३-५४)

रथेन सञ्चरते ।

२७२८ । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । (१-३-५५)

सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे ‘समः’ इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ।

तदनित्यत्वे इदमेव मानम् । अवगिरते इति ॥ शविकरणोऽयम् । अवगृणातीत्यत्राप्यात्मनेपदमाशङ्क्य आह । गृणातिस्त्विति ॥ एवञ्च तुदादेरेव ग्रहणमिति भावः । समः प्रतिज्ञाने ॥ गिरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रतिज्ञानम् अभ्युपगमः । सङ्गिरति प्रासमिति ॥ भक्षयतीत्यर्थः ॥ उदश्चरः ॥ उत्पूर्वाच्चरधातोस्सकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थः । समस्तृतीया ॥ सकर्मकादिति निवृत्तम् । सम्पूर्वात् तृतीयान्तसमभिव्याहृताच्चरेरात्मनेपदमित्यर्थः । तृतीयायुक्तादिति किम् । रथिकाः सञ्चरन्ति । अत्र यद्यपि रथेनेत्यर्थाद्गम्यते । तथापि तृतीयान्तश्रवणाभावान्नात्मनेपदम् । एतदर्थमेव योगग्रहणम् । अन्यथा तृतीययेत्यवक्ष्यत् । सकर्मकादप्येतदात्मनेपदम्भवति । अविशेषात् । अत एव तृतीयायुक्तादिति किम् । ‘उभौ लोकौ सञ्चरसीमश्चामुञ्च लोकम्’ इति भाष्यं सङ्गच्छते । दाणश्च सा ॥ ‘समस्तृतीयायुक्तात्’ इत्यनुवर्तते । तदाह । सम्पूर्वादिति ॥ उक्तं स्यादिति ॥ आत्मनेपदमित्यर्थः । सा चेदिति ॥ तच्छब्देन तृतीया परामृश्यते । तदाह । तृतीया चेदिति ॥ दास्या संयच्छते इति ॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्येति तृतीया । ननु रथेन समुदाचरते इत्यत्र ‘समस्तृतीयायुक्तात्’ इति पूर्वसूत्रस्य न प्रवृत्तिः । आडा व्यवहितत्वेन सम्पूर्वं क्त्वाभावात् ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति परिभाषया सम इति पञ्चम्याः चरेः अव्यवहितपरत्वलाभात् । तथा दास्यां संप्रयच्छते इत्यत्रापि ‘दाणश्च सा चेत्’ इति कथम्प्रवर्तते । प्रशब्देन व्यवधानादित्यत आह । पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठीति ॥ तथाच षष्ठ्या पौर्वापर्यमेव गम्यते ।

२७२९ । उपाद्यमः स्वकरणे । (१-३-५६)

स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ।

२७३० । विभाषोपयमने । (१-२-१६)

यमः सिचिकद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत-उपायंस्त वा ।
उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ।

२७३१ । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । (१-३-५७)

सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते ।

२७३२ । नानोर्ज्ञः । (१-३-५८)

न त्वव्यवहितत्वमिति भावः । तेनेति ॥ षष्ठ्याश्रयणेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयमिति ॥ 'समस्तृती-
यायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्थस्य षष्ठ्यन्तस्यैव 'दाणश्च' इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तेरिति भावः । उपा-
द्यमः ॥ आत्मनेपदमिति शेषः । ननु स्वं वल्लमुत्पादयतीत्यर्थे वल्लमुपयच्छतीत्यत्राप्यात्मने-
पदं स्यादित्यत आह । स्वकरणं स्वीकारः इति ॥ अस्वस्य सतः स्वत्वेन परिग्रहः स्व-
करणशब्देन विवक्षित इत्यर्थः । च्विप्रत्ययस्तु वैकल्पिकः । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्युक्तेरिति
भाष्ये स्पष्टम् । भार्यामुपयच्छते इति ॥ अन्यदीयाङ्गन्याम्भार्यात्वेन परिगृह्णातीत्यर्थः । वि-
भाषोपयमने ॥ 'यमो गन्धने' इत्यतो यम इति 'हनस्सिच्' इत्यतस्सिजिति 'असंयो-
गात्' इत्यतः किदिति चानुवर्तते । तदाह । यमः सिचिकद्वा स्याद्विवाहे इति ॥ उप-
यमशब्दो विवाहे वर्तते इति भावः । रामः सीतामुपायतेति ॥ भार्यात्वेन स्वीकृतवानि-
त्यर्थः । सिचः कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः ।
उदवोढेति ॥ भार्यात्वेन परिग्रहः उद्वाहः । गन्धनाङ्गे उपयमे त्विति ॥ हिंसापूर्वके
विवाहे त्वित्यर्थः । राक्षसविवाहे त्विति यावत् । 'हत्वा भित्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदतो हरेत् । स
राक्षसो विवाहः' इति स्मृतेः । नित्यङ्कित्वमिति ॥ 'यमोऽगन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेति शेषः ।
यदि गन्धनाङ्गकेऽप्युपयमने परत्वादियं विभाषा स्यात् तर्हि एषा प्राप्तविभाषा स्यात् । 'ततश्च
'नवेति विभाषा' इत्यत्र भाष्ये अप्राप्तविभाषासु अस्याः परिगणनं विरुद्धेति । अतः पूर्वविप्रति-
षेध आश्रयणीय इति भावः । ज्ञाश्रु ॥ प्राग्वदिति ॥ आत्मनेपदमित्यर्थः । यद्यपि 'अपहवे
ज्ञः अकर्मकाच्च, सम्प्रतिभ्यामनाद्याने' इति सूत्रे 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च' इति वार्तिकेन च ज्ञादि-
भ्यः आत्मनेपदे कृते 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं सिद्धम् । तथाप्यपहवाद्यभावेऽप्यात्मनेपदार्थं
ज्ञाश्रुदृशीनामिह ग्रहणमिति मत्वोदाहरति । धर्मं जिज्ञासते इति ॥ ज्ञातुमिच्छती-
त्यर्थः । शुश्रूषते इति ॥ 'अज्जननगमां सनि' इति दीर्घः । 'इको झल्' इति सनः
कित्त्वम् । 'श्रयुकः किति' इति इण्णिषेधः । सुस्मृषते इति ॥ स्मृधातोस्सनि 'अज्जन' इति दीर्घं
'उदोष्ठपूर्वस्य' इत्युत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । नानोर्ज्ञः ॥ अनुपू-

पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । ‘अनन्तरस्य—’ (प ६२) इति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । ‘पूर्ववत्सनः’ (सू २७३४) इति तङ् । ‘अकर्मकाच्च’ (सू २७१८) इति केवलाद्विधानात् ।

२७३३ । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । (१-३-५९)

आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । ‘शदेः शितः’ (सू २३६२) ‘म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च’ (सू २५३८) व्याख्यातम् ।

२७३४ । पूर्ववत्सनः । (१-३-६२)

सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते शिशयिषते । निविविक्षते । ‘पूर्ववत्’ किम् । बुभूषति । ‘शदेः—’ (सू २३६२) (सू २५३८) इत्यादिसूत्रद्वये ‘सनो न’ इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशत्सति । मुमूर्षति । ‘आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य (सू २२४०) एधांचक्रे ।

र्वात् ज्ञाधातोस्सन्नन्तात् नात्मनेपदमित्यर्थः । पुत्रमनुजिज्ञासतीति ॥ अनुज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । ननु सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थे सर्पिषोऽनुजिज्ञासते इत्यत्रापि ‘अपह्वे ज्ञः, अकर्मकाच्च’ इत्यात्मनेपदस्याप्यनेन निषेधे सति सन्नन्तात्परस्मैपदमेव स्यादित्यत आह । पूर्वसूत्रस्यैवेति ॥ एवञ्च सर्पिषोऽनुजिज्ञासते इत्यत्र ‘अकर्मकाच्च’ इत्यात्मनेपदनिर्बाधमिति भावः । ननु ‘अकर्मकाच्च’ इति ज्ञाधातोरात्मनेपदे सन्नन्तात्कथमात्मनेपदलाभ इत्यत आह । पूर्ववदिति ॥ केवलात् सन्निहीनात् ज्ञाधातोरात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि तस्मात् ‘पूर्ववत्सनः’ इत्यात्मनेपदमित्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ उक्तं नेति ॥ आत्मनेपदत्रेत्यर्थः । प्रत्याङाविहोपसर्गावेव गृह्येते । व्याख्यानात् । तदाह । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवेति ॥ आत्मनेपदमिति शेषः । देवदत्तं प्रतीति ॥ ‘लक्षणेत्थम्भूत’ इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । पूर्ववत्सनः ॥ पूर्वैणैव पूर्ववत् । तेन तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वृत्तिः । पूर्वशब्देन सन्नप्रकृतिर्विवक्षिता । तदाह । सनः पूर्वः इत्यादि ॥ एदिधिषते इति ॥ सन्नप्रकृतेरेव धातोरात्मनेपदित्वात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादात्मनेपदम् । ‘नेर्विशः’ इत्यात्मनेपदविधानात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादपि आत्मनेपदम् । ननु ‘शदेः शितः’ ‘म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च’ इत्यात्मनेपदविधानात् शिशत्सति मुमूर्षति इत्यत्रापि सन्नन्तादात्मनेपदं स्यादित्यत आह । शदेरित्यादीति ॥ आदिना म्रियतेः ‘लुङ्लिङोश्च’ इत्यस्य ग्रहणम् । शदेरित्यादिसूत्रद्वये ‘पूर्ववत्सनः’ इति ‘नानोर्ज्ञः’ इत्यतो नेति चानुवर्त्य शदेर्म्रियतेश्च सन्नन्तात्नात्मनेपदमिति व्याख्येयमित्यर्थः । नन्वेवं सति शीयते

२७३५ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । (१-३-६४)

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' (वा ९३९) ।
उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । 'अयज्ञपात्रेषु' किम् । द्वन्द्वं न्यश्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

२७३६ । समः क्षणुवः । (१-३-६५)

संक्षणुते शस्त्रम् ।

२७३७ । भुजोऽनवने । (१-३-६६)

ओदनं मुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव
केवलाम्' । 'वृद्धो जनो दुःखशतानि मुङ्क्ते' । इह उपभोगो भुजेरर्थः ।
'अनवने' किम् । महीं भुनक्ति ।

२७३८ । णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्सकर्ताऽनाध्याने । (१-३-६७)

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्यते । अणौ

प्रियते इत्यादावात्मनेपदं लभ्येतेत्यत आह । वाक्यभेदेनेति ॥ 'शदेः शितः' 'प्रियतेल्लिङ्-
लिङोश्च' इति एकं वाक्यम् । शिद्धाविनः शदेरात्मनेपदं स्यात् मृडो लुङ्प्रकृतिभूतात् शितप्रकृति-
भूताच्चात्मनेपदं स्यात् नान्यत्रेत्यर्थः । तेन शीयते प्रियते ममारेत्यादि सिद्ध्यति । सनो नैत्यपरं वाक्यम् ।
प्रियतेश्च सन्नन्तान्नात्मनेपदमित्यपरम् । तेन शिशत्सति, सुमूर्षति, इत्यादौ नात्मनेपदमित्यर्थः । प्रोपा-
भ्याम् ॥ आत्मनेपदमिति शेषः । स्वरेति ॥ स्वरौ अचौ आद्यन्तौ यस्य सः स्वराद्यन्तः । तथाभूतोप-
सर्गात्परत्व एव युजेरात्मनेपदमित्यर्थः । द्वन्द्वमिति ॥ द्वन्द्वं द्विशः न्यश्चि अधोबिलानीत्यर्थः ।
समः क्षणुवः ॥ आत्मनेपदम् इति शेषः । 'समो गम्यच्छिभ्याम्' इत्यत्रैव समो गम्यच्छिक्षण-
वः इति न सूत्रितम् । तथा सति अकर्मकादित्यनुवृत्त्या सकर्मकान्न स्यात् । तत्सूचयन्नुदा-
हरति । संक्षणुते शस्त्रमिति ॥ तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । भुजोऽनवने ॥ अवनं रक्षणम् । ततो-
ऽन्यत्र भुजेरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति धातुपाठे स्थितम् । तत्र
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमित्यत्र न पालनमर्थः । तथा सति अनवने इति पर्युदासादात्मनेप-
दायोगात् । नाप्यभ्यवहरणम्, असम्भवात् । नहि पृथिव्या अभ्यवहरणं सम्भवति । तथा
'वृद्धो जनो दुःखशतानि मुङ्क्ते' इत्यपि न युज्यते । दुःखशतानाम्पालनस्य अभ्यवहरणस्य
चासम्भवात् । तत्राह । इह उपभोगो भुजेरर्थः इति ॥ धातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः ।
महीं भुनक्तीति ॥ रक्षतीत्यर्थः । अत्र रौधादिकस्यैव 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्य
ग्रहणम् । ननु 'भुजो कौटिल्ये' इति तौदादिकस्यापीति भाष्यम् । भुजति वासः । कुटिली-
भवतीत्यर्थः । णेरणौ ॥ इह चत्वार्यवान्तरवाक्यानि णेरिति प्रथमं वाक्यम् । प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया णेरिति तदन्तग्रहणम् । आत्मनेपदमित्यधिकृतम् । तदाह । ण्यन्तादात्मनेपदं

यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । ‘णिचश्च’ (सू २५६४) इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु ‘विभाषोपपदेन—’ (सू २७४४) इति विकल्पे ‘अणावकर्मकात्—’ (सू २७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते ‘पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्ट्यते’ । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् ।

स्यादिति ॥ अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् । ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इतिवत्कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तदिति लभ्यते । तथाच अणौ या क्रिया सा ण्यन्ते चेदिति लभ्यते । एवं सति पचति पाचयतीत्यादौ सर्वत्र अणौ क्रियायाः ण्यन्ते अवश्य-सत्त्वाद्वाक्यमिदमनर्थकम् । तस्मात् अणौ या क्रिया सैव ण्यन्ते चेदित्येवकारो लभ्यते । ततश्च द्वितीयवाक्यस्य फलितमाह । अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येत इति ॥ स कर्तेति तृतीयं वाक्यम् । अत्र अणौ यत् कर्म णौ चेदित्यनुवर्तते । कर्मशब्दोऽत्र कारकविशेषपरः । शब्दाधिकाराश्रयणात् । तदेतदाह । अणौ यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्ता स्यादिति ॥ अत्र तच्छब्दस्य विधेयसमर्पककर्तृशब्दानुसारेण पुष्टिज्ञता ज्ञेया । ‘शैल्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य’ इतिवत् । अथ ‘अनाध्याने’ इति चतुर्थं वाक्यं व्याचष्टे । न त्वाध्याने इति ॥ आध्यानमुत्कृष्टपूर्वकं स्मरणम् । तत्र नात्मनेपदमिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मन्यते । वस्तुतस्तु आध्याने आत्मनेपदत्रेत्यर्थाश्रयणे भवतीत्यत्र नचोऽन्वितत्वेन असामर्थ्यादाध्यानशब्देन समासासम्भवात् पर्युदास एवायम् । ‘न त्वाध्याने’ इति मूलन्तु फलितार्थकथनपरमेव । तथाच आध्यानभिन्नेऽर्थे विद्यमानात् ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादित्येवं प्रथमवाक्य एव आध्याने इत्यस्यान्वयात् त्रीण्येवात्रावान्तरवाक्यानीति युक्तम् । वाक्यत्रयमित्येव च भाष्ये दृश्यते । ननु ‘णिचश्च’ इति सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह । णिचश्चेतीति ॥ परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमित्यर्थः । स्यादेतत् । ‘विभाषोपपदेन प्रतीयमाने’ इति सूत्रं वक्ष्यते । कर्तृगामिनि क्रियाफले यदात्मनेपदं विहितं तत् उपपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे गम्ये वा स्यादिति तदर्थः । स्वं यज्ञं यजति यजते वेत्याद्युदाहरणम् । ‘णेरणौ’ इत्यस्य तु दर्शयते भवः इत्यनुपदमेव उदाहरणं वक्ष्यते इति स्थितिः । तत्र दर्शयते भवः स्वयमेवेत्यत्र फलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायां णेरणाविति नित्यमात्मनेपदमिष्यते । तत्र परत्वात् ‘विभाषोपपदेन’ इति विकल्पः स्यात् । ‘णेरणौ’ इत्यस्य फले आत्मगामित्वगमकोपपदाभावे सावकाशत्वात् । किञ्च ‘अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्’ इति वक्ष्यते । अण्यन्ते यो धातुरकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च तस्मात् ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यादिति तदर्थः । शेते कृष्णः । तं गोपी शाययतीत्युदाहरणम् । णेरणावित्यस्य तु दर्शयते भव इत्युदाहरणं विषय इति स्थितिः । तत्र लुधातोः लुनाति केदारं देवदत्तः इत्यत्र चित्तवत्कर्तृकत्वात् ल्युते केदारः इति कर्मकर्तरि कर्मणः केदारस्य कर्तृत्वेन विवक्षिततया अकर्मकत्वाच्च लावयते केदार इति ण्यन्तात् ‘णेरणौ’ इत्यात्मनेपदं बाधित्वा परत्वात् ‘अणावकर्मकात्’ इति परस्मैपदमेव स्यात् । णेरणावित्यस्य दर्शयते भवः इत्यत्र सावकाशत्वादित्यत आह । कर्त्रभिप्राये त्विति ॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥ पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे राजा दर्शयते

तथाहि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणां-
शत्यागो पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिञ्च । दर्शयन्ति

इति भाष्यप्रयोगो मानम् । अन्यथा तत्र 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदापत्तेः । दर्शनविषयो भवती-
त्यर्थे पश्यति भवः इत्यत्र दशेरणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च 'विभाषोपपदेन' इति विक-
ल्पबाधविषये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे तु व्याख्यानमेव शरणम् । अन्ये तु दर्शयते राजा इति
भाष्यप्रयोगः फलस्य परगामित्वाविषयो भविष्यति । एवञ्च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वादणा-
वकर्मकादित्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणञ्चिन्त्यमित्याहुः । तच्चि-
न्त्यम् । अणावकर्मकादित्यस्य परगामिन्यपि फले परत्वात् प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । नह्यणावकर्मका-
दित्यत्र कर्त्तृभिप्राये इत्यस्ति । 'स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये' इत्यस्य बहुव्यवहितत्वादिति शब्द-
रत्ने प्रपञ्चितम् । ननु दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे दर्शयते भवः इत्यत्र वस्तुतो दर्शनकर्म्मभूतस्यैव
भवस्य कर्तृत्वविवक्षायां तस्य 'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मवद्भावात् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदसिद्धेः
'णेरणौ' इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह । कर्तृस्थेति ॥ कर्तृस्थः भावो येषां ते कर्तृस्थभावकाः ।
कर्तृस्था क्रिया येषां ते कर्तृस्थक्रियाः एवंविधा धातव इह सूत्रे उदाहरणम् । 'कर्मवत्कर्मणा'
इत्यस्य तु कर्मस्थभावकाः कर्मस्थक्रियाश्चोदाहरणमिति प्रकृतसूत्रे 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रे च
भाष्ये स्पष्टम् । अतो विषयभेदात् 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यनेन 'णेरणौ' इत्यस्य न गतार्थतेति भावः ।
अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । यथा दर्शनश्रवणादिः । परिस्पन्दनसाधनसाध्यो धा-
त्वर्थः क्रिया । यथा पाकादिः । यद्यपि दर्शने चक्षुस्मीलनादिरूपं स्पन्दनमस्ति । तथापि
तद्विन्नहस्तपादादिचैष्ट्रैवात्र स्पन्दनमित्यविरोधः । तत्र कर्तृस्थभावकमुदाहरति । पश्यन्ति
भवं भक्ताः इति ॥ सकर्मकेषु धातुषु फलव्यापारयोर्धातुः । यथा पचोर्विक्रित्यनुकूलो व्या-
पारः । तत्र विक्रितिः फलम् । तदनुकूलोऽधिभ्रयणादिव्यापारः । धातूपत्तव्यापाराश्रयः कर्ता
देवदत्तादिः । व्यापारव्यधिकरणधातूपत्तफलाश्रयभूतङ्कर्म । यथा तण्डुलान् पचतीत्यत्र विक्रि-
त्याश्रयास्तण्डुला इति स्थितिः । प्रकृते च दशेश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारार्थकत्वे सकर्मक-
त्वानुपपत्तिः । फलस्य चाक्षुषज्ञानस्य तदनुकूलप्रयत्नादेश्च समानाधिकरणत्वात् । अतो दशेश्चा-
क्षुषज्ञानविषयत्वापत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिः फलम् । तदनुकूलः प्रयत्ना-
दिव्यापारो देवदत्तनिष्ठः । एवञ्च प्रयत्नादिव्यापारव्यधिकरणचाक्षुषज्ञानविषयत्वरूपफलाश्रयो
घटादिः कर्मेति युज्यते । तदेतदाह । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः इति ॥ प्रेर-
णेति ॥ यथा चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरेव दशेरर्थो विवक्षितः । ननु तदनुकूलव्यापारः कृञ्धा-
तुगम्यः प्रेषणांशः । तदा पश्यति भवः इत्यस्य चाक्षुषज्ञानविषयस्सम्पद्यते इत्यर्थः । सौकर्याति-
शयविवक्षया अनुकूलव्यापारांशस्य अविवक्षा बोद्धा । तथाच चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तेरेव दृश्य-
र्थत्वात्तदाश्रयस्य भवस्य कर्तृत्वमेव । तदाह । विषयो भवतीत्यर्थः इति ॥ लक्षणया
चाक्षुषज्ञानविषयो भवतीत्यर्थे इत्यर्थः । नचात्र भवस्य वस्तुतो दर्शनकर्म्मणः इह कर्तृत्वात् 'कर्म-
वत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवत्त्वाद्यगादिकमेव स्यान्न तु शबादीति शङ्क्यम् । 'कर्मवत्कर्मणा'
इत्यस्य कर्मस्थभावकेषु कर्मस्थक्रियेषु च प्रवृत्तेः । अतः कर्मकर्तर्यपि शबादिकमेवेति भावः । ततः

भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तद् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्या तु तद् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च ।

इति ॥ क्रिया तु गम्यं प्रेषणांशं विहाय चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिवृत्तेर्दृशेर्हेतुमण्णिजित्यर्थः । दर्शयन्ति भवं भक्ताः इति ॥ चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयन्तीति णिजन्तस्य फलितोऽर्थः । तदाह । पश्यन्तीत्यर्थः इति ॥ चाक्षुषज्ञानविषयङ्कुर्वन्तीत्यर्थः । पुनरिति ॥ चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयन्तीत्यर्थके दर्शयन्ति भवं भक्ता इत्युक्तोदाहरणे णिजर्थस्य आपादनांशस्य अविवक्षायां प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे सति दर्शयते भव इत्युदाहरणमित्यर्थः । अत्र ण्यन्तस्य प्रेरणारहितेऽर्थे लक्षणा । गङ्गायाद्वोष इत्यत्र टाप इव णिचः स्थितिः । चुरादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिको णिजित्यन्ये । इहेति ॥ अवस्था पदविशेषात्मकावयवसन्निवेशविशेषः । प्रथमा च द्वितीया च प्रथमद्वितीये । तयोरवस्थयोरिति विग्रहः । ‘सर्वनामो वृत्तिमात्रे’ इति प्रथमाशब्दस्य पुंवत्वम् । पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमावस्था । पदविशेषसन्दर्भ इति यावत् । अवस्थैव कक्ष्येति व्यवहरिष्यते मूले । कक्ष्या हि राजधान्यादौ जनविशेषसङ्घातनिवासात्मिका अनन्तरस्थानप्रापिका । तद्यथा । रामायणे ‘आ पञ्चमायाः कक्ष्यायाः नैनङ्काश्चिदवारयत्’ इत्यादि । इदञ्च प्रथमवाक्यम् । प्रेरणांशस्यागे पश्यति भव इति द्वितीयवाक्यस्य उपपादकम् । चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादने दृश्यर्थे प्रेरणांशस्यागस्य प्रेरणाविशिष्टार्थकदृशिघटितप्रथमवाक्याभावे असम्भवात् । प्रेरणांशस्यागे पश्यति भव इति द्वितीया कक्ष्या तु दर्शनविषयत्वापत्तिमात्रार्थकाद्धेतुमण्णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयवाक्यस्य पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमवाक्यसमानार्थकस्य उपपादिका । चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादानुकूलव्यापारार्थवृत्तेर्दृशेर्हेतुमण्णिचि चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्त्यनुकूलव्यापारान्तरस्यापि प्रवेशापत्तेः । तृतीयं वाक्यन्विदन्दर्शयन्तीति ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः इति चतुर्थवाक्यस्य दर्शनविषयो भवतीति द्वितीयवाक्यसमानार्थकस्य ण्यन्तघटितस्योपपादकमिति स्पष्टमेव । तथाच प्रथमतृतीययोः कक्ष्ययोः पश्यन्ति भवं भक्ताः, दर्शयन्ति भवं भक्ताः, इत्यनयोः तथा पश्यति भवः, दर्शयते भवः, इति द्वितीयचतुर्थ्योः कक्ष्ययोश्च तुल्योऽर्थ इत्यर्थः । तत्र प्रथमाद्वितीययोः कक्ष्ययोः दृशेर्ण्यन्तत्वाभावादेव तडो न प्रसक्तिरिति मत्वा आह । तत्र तृतीयकक्ष्यायान्न तडिति ॥ कुत इत्यत आह । क्रियासाम्येऽपीति ॥ दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयकक्ष्यायाः, पश्यन्ति भवं भक्ताः, इति प्रथमकक्ष्यासमानार्थकतया अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य सत्त्वेऽपि प्रथमकक्ष्यायामणौ कर्मकारकस्य भवस्य दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयकक्ष्यायां णौ कर्तृत्वाभावादित्यर्थः । एवञ्चतुर्थकक्ष्योपपादिका तृतीयकक्ष्यैषा प्रत्युदाहरणञ्चेत्युक्ता भवति । अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य तु अज्यारोपितप्रेरणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायान्न तडिति वक्ष्यते । चतुर्थकक्ष्या तु प्रकृतसूत्रस्योदाहरणमित्याह । चतुर्थ्यान्तु तडिति ॥ ‘णेरणौ’ इति प्रकृतसूत्रेणेति शेषः । तदेवोपपादयति । द्वितीयामादायेति ॥ पश्यति भव इति द्वितीयकक्ष्या-

एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भाव-
यन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् आरोहयन्ति ।
आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति
प्रथमकक्ष्या प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिच् । दर्शयति भवः ।
आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृति-

यां या चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरूपा क्रिया तस्या एव दर्शयते भव इति चतुर्थकक्ष्यायां ण्यन्त-
दृश्यत्वादित्यर्थः । अनेन अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्चेतेत्यंश उपपादितः । अथ अणौ
यत्कर्मकारकं णौ स चेत्कर्ता स्यादित्यंशमुपपादयति । प्रथमायामिति ॥ पश्यन्ति भवं भक्ता
इति प्रथमकक्ष्यायां अण्यन्तदृशिकर्मणो भवस्य दर्शयते भव इति चतुर्थकक्ष्यायां ण्यन्तदृशिक-
र्तृत्वाच्चेत्यर्थः । अथ कर्तृस्थक्रियाधातुमुदाहरति । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणमि-
ति ॥ तत्र प्रथमकक्ष्यामाह । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः इति ॥ हस्तिनम्पान्तीति
हस्तिपाः । त एव हस्तिपकाः । स्वार्थे कः । उपरिभागाक्रमणानुकूलव्यापारो रुहेरर्थः । तत्र
प्रासादमारोहतीत्यादौ उपरिभागाक्रमणानुकूलव्यापारस्सोपानगमनादिः । इह तु उच्चस्य हस्ति-
नो न्यग्भावनमेव उपरिभागाक्रमणानुकूलो व्यापारो विवक्षितः । तच्च नीचीकरणम् । तदाह ।
न्यग्भावयन्तीति ॥ अत्र उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भावनानुकूलोऽङ्कुशपातादिः व्यापारः ।
उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनं फलम् । तदाश्रयत्वाद्धस्ती कर्म । तादृशव्यापाराश्रयत्वाद्धस्ति-
पकाः कर्तारः । अथ द्वितीयकक्ष्यामाह । ततः इति ॥ प्रेरणांशपरित्यागे सति उपरिभागा-
क्रमणानुकूलन्यग्भवनार्थकाल्पे आरोहति हस्तीति भवतीत्यर्थः । प्रेषणांशपरित्यागे फलित-
माह । न्यग्भवतीत्यर्थः इति ॥ अथ तृतीयकक्ष्यामाह । ततो णिजिति ॥ प्रेषणांशं
परित्यज्य न्यग्भवनार्थकत्वमाश्रितात् धातोः प्रेषणविवक्षायां हेतुमणिजिति भावः । आरो-
हयन्तीति ॥ हस्तिनं हस्तिपका इति शेषः । प्रेषणांशनिवृत्तौ णिजन्तस्य फलितमर्थमाह ।
आरोहयन्तीत्यर्थः इति ॥ आक्रमणाय हस्तिनं न्यग्भावयन्तीति यावत् । चतुर्थकक्ष्या-
माह । ततः इति ॥ अविवक्षितप्रेषणात् ण्यन्तात् प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे आरोहयते इति रूप-
मित्यर्थः । प्रेषणांशत्यागे सति ण्यन्तस्य फलितमर्थमाह । न्यग्भवतीत्यर्थः इति ॥ तदेवं
निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रकृतेऽर्थे णिजिष्यते, इति पक्षमाश्रित्योदाहृतम् । इदानीमध्यारोपितप्रेषण-
पक्षमाश्रित्य आह । यद्वेति ॥ पश्यन्तीति ॥ पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं
हस्तिपकाः इति च, प्रथमकक्ष्या पूर्ववद्वाख्येयेत्यर्थः । द्वितीयकक्ष्यामाह । ततः कर्मणः इति ॥
दृशेः रुहेश्च प्रथमकक्ष्यायां कर्माभूतस्य भवस्य हस्तिनश्च प्रयोजककर्तृत्वरूपहेतुत्वारोपाद्धेतुम-
णिजित्यर्थः । दर्शयति भवः इति ॥ भक्तानिति शेषः । तदाह । पश्यत आरोहतश्च
प्रेरयतीत्यर्थः इति ॥ चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयतो भक्तान् भवः प्रेरयति न्यग्भावयतो
हस्तिपान् हस्ती प्रेरयतीत्यर्थः । उभयत्र हेतुमणिच् । तत्र प्रकृतिभ्यां दृशिरुहिभ्यामेकैकम्प्रे-
रणम् । णिच् तु तद्विषयकमेकैकम्प्रेरणान्तरम्प्रतीयते इति स्थितिः । चतुर्थकक्ष्यामाह । ततो

भ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् ।
अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तङ् । समानक्रियात्वाभावाणि-
जर्थस्याधिक्यात् । ‘अनाध्याने’ किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः ।
स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । ‘भीस्म्योर्हेतु-
भये’ (सू २५९४) व्याख्यातम् ।

२७३९ । गृधिवञ्चयोः प्रलम्भने । (१-३-६९)

प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते, वञ्चयते
वा । ‘प्रलम्भने’ किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः ।
अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः । ‘लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च’ (सू
२५९२) । व्याख्यातम् ।

णिज्भ्यामिति ॥ हेतुमणिज्भ्यां तत्प्रकृतिभूतदृशिह्रिभ्याञ्च उपात्तयोः प्रेरणयोस्त्यागे सति
चाक्षुषज्ञानविषयो भवति भव इति न्यग्भवति हस्तीति चार्थः पर्यवस्यति । तत्र प्रकृतसूत्रे-
णात्मनेपदे दर्शयते भवः आरोहयते हस्तीति च सिद्धमित्यर्थः । पश्यन्ति भवं भक्ता इति आरो-
हन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च प्रथमकक्ष्यायाङ्कर्मणो भवस्य हस्तिनश्च तृतीयकक्ष्यायाङ्कर्तृ-
त्वात् प्रथमकक्ष्यायां अणौ या क्रिया तस्या एवात्र तृतीयकक्ष्यायां सत्त्वाच्चेति तृतीयकक्ष्याया-
मुदाहरणे सूत्रप्रवृत्तिरुपपाद्या । नच प्रथमकक्ष्यायाञ्चाक्षुषज्ञानविषयङ्कुर्वन्तीति न्यग्भावयन्तीति
प्रकृत्युपात्तस्य प्रेषणांशस्य तृतीयकक्ष्यायां त्यागादणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य
कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सैव चेण्यन्तेनेत्यत्र आधिक्यमालं व्यवच्छिद्यते, नतु न्यूनत्वमपि
इत्यदोषात् । ननु द्वितीयकक्ष्यायामेव कुतो न तडित्यत आह । अस्मिन्पक्षे द्वितीयेति ॥
कुत इत्यत आह । समानक्रियात्वाभावादिति ॥ द्वितीयकक्ष्यायां अणौ या क्रिया सैव चे-
ण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्याभावादिति यावत् । तदेवोपपादयति । **णिजर्थस्येति** ॥ णेरिति किम् ।
पश्यत्यारोहतीति निवृत्तप्रेषणान्मा भूत् । स्मरति वनगुल्मङ्कोकिलः इति ॥ स्मृतिविषय-
त्वमापादयतीत्यर्थः । पक्षद्वयेऽप्येषा प्रथमकक्ष्या द्वितीयतृतीयकक्ष्ययोरप्युपलक्षणम् । तत्र
निवृत्तप्रेषणपक्षे स्मरति वनगुल्म इति द्वितीयकक्ष्या । स्मृतिविषयो भवतीत्यर्थः । स्मरति वन-
गुल्मङ्कोकिल इति तृतीयकक्ष्या । स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः । अज्यारोपितप्रेषणपक्षे त्वेषा
द्वितीयकक्ष्या । स्मरन्तम्प्रेरयतीत्यर्थः । स्मरयति वनगुल्मः इति ॥ प्रत्युदाहरणमिदम् ।
निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्यैषा । अज्यारोपितप्रेषणपक्षे तु तृतीयकक्ष्येति बोध्यम् । ‘स्म आ-
द्याने’ इति घाटादिकत्वेन मित्वाद्भवः । विस्तरस्त्वत्र प्रौढमनोरमाशब्दरत्नशब्देन्दुशेखरेष्व-
नुसन्धेयः । **गृधिवञ्चयोः** ॥ प्रलम्भनं प्रतारणमिति मत्वा आह । प्रतारणेऽर्थे इति ॥
प्राग्वदिति ॥ आत्मनेपदमित्यर्थः । धातूनामनेकार्थकत्वादनयोः प्रतारणे वृत्तिः । मिथ्योप-

२७४० । मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । (१-३-७१)

‘णेः’ इत्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः ।
‘मिथ्योपपदात्’ किम् । पदं सुष्ठु कारयति । ‘अभ्यासे’ किम् । सकृत्पदं
मिथ्या कारयति । ‘स्वरितञितः कर्त्वभिप्राये क्रियाफले’ (सू २१५८) ।
यजते । सुनुते । ‘कर्त्वभिप्राये’ किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ।

२७४१ । अपाद्ददः । (१-३-७३)

न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये इत्येव । अपवदति । ‘णिचञ्च’ (सू
२५६४) । कारयते ।

२७४२ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । (१-३-७५)

‘अग्रन्थे’ इति च्छेदः । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते ।
वस्त्रमायच्छते । ‘अग्रन्थे’ किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोती-
त्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । व्रीहीन् संयच्छति ।

२७४३ । अनुपसर्गाज्ज्ञः । (१-३-७६)

गां जानीते । ‘अनुपसर्गात्’ किम् । “स्वर्गं लोकं न प्रजानाति” ।
कथं तर्हि भट्टिः—‘इत्थं नृपः पूर्वमवाल्लोके ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य’
इति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ।

पदात् ॥ अभ्यासवृत्तेर्मिथ्याशब्दोपपदात् कृजः आत्मनेपदमित्यर्थः । इत ऊर्ध्वं णेरिति
निवृत्तम् । अपाद्ददः ॥ अपपूर्वाद्वदधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । न्यायमपवदते इति ॥ वद-
नेन निरस्यतीत्यर्थः । ‘किमिह वचनत्र कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः’ इति न्यायात् । समुदा-
ङ्भ्यो ॥ सम् उत् आङ् एतत्पूर्वात् अग्रन्थविषयकात् यमेरात्मनेपदमित्यर्थः । व्रीहीन् सं-
यच्छते इति ॥ सङ्गृह्णातीत्यर्थः । भारमुद्यच्छते इति ॥ उद्गृह्णातीत्यर्थः । वस्त्रमाय-
च्छते इति ॥ कथ्यादौ निवर्णातीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येवेति ॥ व्रीहीन् संयच्छ-
तीति ॥ परार्थं सङ्गृह्णातीत्यर्थः । ‘आडो यमहनः’ इत्येव सिद्धे आङ्गृहणं सकर्मकार्थम् । तस्य
अकर्मकादेव प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ अनुपसर्गात् ज्ञाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः ।
‘अकर्मकाच्च’ इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमिदम् । तदाह । गां जानीते इति ॥ अनुपूर्वकस्य अनुम-
त्यर्थकस्य ज्ञाधातोरुपसर्गपूर्वकतया प्रकृतसूत्रस्याप्रवृत्तेः सकर्मकतया ‘अकर्मकाच्च’ इत्यस्याप्यप्रवृत्तेः ।
अनुजज्ञे इति ॥ कथमात्मनेपदमित्यर्थः । समाधत्ते । कर्मणि लिङिति ॥ तथाच ‘भाव-
कर्मणोः’ इत्यात्मनेपदमिति भावः । सुतस्य गमनमनुज्ञातमित्यर्थः फलति । नन्वेवं सति नृप
इति प्रथमान्तस्य कथमिहान्वय इत्यत आह । नृपेणेति विपरिणामः इति ॥ अवाल्लोके

२७४४ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । (१-३-७७)

‘स्वरितञितः’ इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति—यजते वा । स्वं कटं करोति—कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति—अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति—कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति—संयच्छते वा । स्वां गां जानाति—जानीते वा ।

इत्यत्रान्वितं नृप इति प्रथमान्तं तृतीयया विपरिणमितमत्रानुषज्यते इत्यर्थः । विभाषोपपदेन ॥ स्वरितञित इत्यादीति ॥ ‘स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले, अपाह्वदः, णिच्श्च, समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे, अनुपसर्गाज्ज्ञः’ इति पञ्चसूत्रीत्यर्थः । समीपोच्चारितम्पदमुपपदम्, ननु ‘तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्’ इति सङ्केतितम् । असम्भवात् । तदाह । समीपोच्चारितेन पदेनेति ॥ फलस्य कर्तृगामित्वे नित्यमात्मनेपदे पञ्चसूत्र्या प्राप्ते विभाषेयमिति ‘नवेति विभाषा’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वं यज्ञमिति ॥ स्वीयमित्यर्थः । अत्र स्वशब्देनैव फलस्यात्मगामित्वावगमात् ‘स्वरितञितः’ इति नित्यमात्मनेपदस्यानेन विकल्पः । स्वं यज्ञं कारयतीत्यत्र ‘णिच्श्च’ इत्यस्यानेन विकल्पः । स्वं व्रीहिमिति ॥ अत्र ‘समुदाङ्भ्यो यमः’ इत्यस्यानेन विकल्पः । स्वां गामिति ॥ अत्र ‘अनुपसर्गाज्ज्ञः’ इत्यस्यानेन विकल्पः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायामात्मनेपदव्यवस्था समाप्ता ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ तिङन्तपरस्मैपदप्रकरणः ॥

‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्’ (२१५९) अस्ति ।

२७४५ । अनुपराभ्यां कृजः । (१-३-७९)

कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । परा-
करोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः ।
कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र ‘कर्मवत्कर्मणा—’ (सू २७६६) इत्यात्मनेपदे-
न परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु ‘कर्तरि शप्’ (सू २१६७) इत्यतः
‘शेषात्—’ (सू २१५९) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न
तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ।

अथ परस्मैपदव्यवस्थानिरूपयितुमुपक्रमते ॥ शेषात्कर्तरीति ॥ अनुपराभ्यां
कृजः ॥ परस्मैपदमिति शेषः । ननु ‘स्वरितञितः’ इत्यात्मनेपदस्य कर्तृगामिन्येव फले विधाना-
दकर्तृगामिनि फले ‘शेषात्कर्तरि’ इति परस्मैपदस्य सिद्धत्वात् किमर्थमिदमित्यत आह । कर्तृगे
चेति । गन्धनादाविति ॥ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु इत्यर्थः ।
मा भूदिति ॥ भावे कर्मणि लकारस्य कर्तृगे फले परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं कर्तरीत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः ।
ननु कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि अनुक्रियते शब्दः स्वयमेवेत्यत्र कर्मकर्तरि परस्मैपदन्दुर्वारमित्याशङ्क्य
परिहरति । नचेति ॥ एवमपि कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि कर्मकर्तरि आत्मनेपदस्य प्रसङ्गो न शङ्क्य
इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । कार्यातिदेशेति ॥ तत्र कर्मकर्तरि ‘कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः’
इत्यात्मनेपदेन परेणास्य परस्मैपदस्य बाधादित्यन्वयः । ननु कर्मणि यच्छास्त्रं तत् ‘कर्मव-
त्कर्मणा’ इति कर्मकर्तर्येतिदिश्यते । तथा चात्र कर्मकर्तरि ‘भावकर्मणोः’ इत्यात्मनेपदशास्त्रमिह
प्राप्तम् । तस्य च परत्वाभावात् ‘अनुपराभ्यां कृजः’ इत्यनेन कथं बाधः स्यादित्यत आह ।
कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतयेति ॥ शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशार्थतया कार्यातिदेशस्य
मुख्यत्वम् । ततश्च कर्मवत् कर्मणेत्यनेन कर्मणि विहितमात्मनेपदं कर्मकर्तरि विधीयते । तस्य च
परत्वात्तेनात्मनेपदेन ‘अनुपराभ्याम्’ इति परस्मैपदङ्कर्मकर्तरि बाधमर्हतीति भावः । ‘कर्मव-
त्कर्मणा’ इत्यत्र शास्त्रातिदेशमभ्युपगम्य आह । शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति ॥ ‘अनुपराभ्यां
कृजः’ इत्यत्र ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इत्यस्मादेककर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा ‘शेषात् कर्तरि पर-
स्मैपदम्’ इत्यस्मात् द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा च स्वभावत एव यः कर्ता, ननु विव-

२७४६ । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । (१-३-८०)

‘क्षिप प्रेरणे’ । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ।

२७४७ । प्राद्वहः । (१-३-८१)

प्रवहति ।

२७४८ । परेर्मृषः । (१-३-८२)

परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य बहेरपीति केचित् ।

२७४९ । व्याङ्परिभ्यो रमः । (१-३-८३)

विरमति ।

२७५० । उपाच्च । (१-३-८४)

यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।

क्षाधीनः कर्मकर्ता तथाविधकर्तृष्वेव ‘अनुपराभ्यां कृञः’ परस्मैपदमिति लभ्यते । एवञ्च कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अभिप्रति ॥ परस्मैपदमिति शेषः । स्वरितेदिति ॥ ततश्च कर्तृ-
गामिनि फले आत्मनेपदे प्राप्ते अनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः । अभिक्षिपतीति ॥
प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति इत्यप्युदाहार्यम् । प्राद्वहः ॥ प्रपूर्वाद्बहेः परस्मैपदमित्यर्थः । बहेः स्व-
रितेत्त्वात् कर्पुगामिन्यात्मनेपदे प्राप्ते तत्राप्यनेन परस्मैपदम् । परेर्मृषः ॥ परस्मैपदमिति
शेषः । ‘मृषस्तितीक्षायाम्’ इति दैवादिकस्य स्वरितेत्त्वात् पदद्वये प्राप्ते अयं विधिः । तदाह ।
परिमृष्यतीति ॥ चौरादिकस्यापि ‘आधृषाद्वा’ इति णिजभावे स्वरितेत्त्वेऽपि परस्मैपदमेव परि-
मर्षतीति । भौवादिकस्य त्विति ॥ ‘मृषु सहने, सेचने च’ इति भौवादिकस्य तु परस्मैपदित्वात्
परिमर्षतीत्येव रूपं सिद्धम् । अतोऽस्मिन् सूत्रे तस्य न ग्रहणमिति भावः । इहेति ॥ परे-
रिति योगो विभज्यते । बह इत्यनुवर्तते । परेर्वहः परस्मैपदमित्यर्थः । परिवहति । मृष इति
योगान्तरम् । तत्र परेः इत्यनुवर्तते परेः मृषः परस्मैपदमित्युक्तोर्थ इति केचिदाहुरित्यर्थः ।
भाष्ये त्वयं योगविभागो न दृश्यते । व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ परस्मैपदमिति शेषः । रमेरनु-
दात्तेत्वाद्विधिरयम् । विरमतीति ॥ आरमति, परिरमति, इत्यप्युदाहार्यम् । उपाच्च ॥
उपपूर्वादपि रमेः परस्मैपदमित्यर्थः । उत्तरसूत्रे उपादित्यस्यैवानुवृत्तये व्याङ्पर्युपेभ्यो रमेरिति
नोक्तम् । अत्र विरमतीत्यर्थे उपरमतीति नोदाहरणम् । तस्य अकर्मकतया उत्तरसूत्रेण परस्मै-
पदविकल्पविधानात् । अतस्सकर्मकमुदाहरति । यज्ञदत्तमुपरमतीति ॥ ननु विरामार्थक-
त्वात् कथं सकर्मकतेत्यत आह । उपरमयतीत्यर्थः इति ॥ ननु णिजभावात् कथमयमर्थो
लभ्यते इत्यत आह । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयमिति ॥ धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ।

२७५१ । विभाषाऽकर्मकात् । (१-३-८५)

उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपरमति—उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः ।

२७५२ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो णेः । (१-३-८६)

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । 'णिचश्च' (सू २५६४) इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्नावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ।

२७५३ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । (१-३-८७)

विभाषाऽकर्मकात् ॥ उपादिति रम इति परस्मैपदमिति चानुवर्तते । तदाह । उपाद्रमेरिति ॥ बुधयुध ॥ बुध युध नश जन इङ् प्रु ड्रु सु एषान्द्वन्द्वः । बोधयति पद्ममिति ॥ सूर्य इति शेषः । बुधिर्विकसनार्थकः । विकसति पद्मम् । तद्विकासयति सूर्य इत्यर्थः । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदन्तु न सिध्यति । अणौ पद्मस्य कर्तृतया चित्तवत्कर्तृकत्वाभावात् । योधयति काष्ठानीति ॥ काष्ठानि युज्यन्ते स्वयमेव । तानि योधयतीत्यर्थः । अणावचित्तवत्कर्तृकत्वात् 'अणावकर्मकात्' इत्यस्य न प्राप्तिः । अत एव योधयति देवदत्तमिति नोदाहृतम् । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इत्येव सिद्धेः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । नाशयति दुःखमिति ॥ दुःखं नश्यति । तत् नाशयति हरिरित्यर्थः । जनयति सुखमिति ॥ जायते सुखम् । तत् जनयति हरिरित्यर्थः । अध्यापयतीति ॥ अधीते वेदः स्वयमेव । तमध्यापयतीत्यर्थः । 'प्रुगती' इत्यस्योदाहरति । प्रावयतीति ॥ गत्यर्थकत्वं मत्वा आह । प्रापयतीत्यर्थः इति ॥ द्रावयतीति ॥ द्रवत्याज्यं तत् द्रावयतीत्यर्थः । धातोर्द्रवीभावार्थकत्वं मत्वा आह । विलापयतीत्यर्थः इति ॥ स्नावयतीति ॥ स्नवति जलम् । तत्स्नावयतीत्यर्थः । धातोः स्यन्दनार्थकत्वं मत्वा आह । स्यन्दयतीत्यर्थः इति ॥ "प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते" इत्यात्मनेपदन्तु प्रामादिकमेव । यद्वा भक्तजनः हरौ प्रीतिं जनयत्यात्मविषये तां हरिः जनयते इति ण्यन्ताणौ रूपम् । प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षया भक्तजनस्येति षष्ठीत्याहुः । निगरण ॥ निगरणं भक्षणम् । चलनङ्कम्पनम् । एतदर्थकेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे प्रुद्रुसूणाङ्ग्रहणन्तु अचलनार्थानामेव । अत एव मूले प्रापयतीत्यादि व्याख्यातं पानमपि भक्षणमेव 'अपोऽश्नाति' इति श्रुतेः । अतएव 'न पादम्याङ्यमाङ्यस' इति सूत्रे पाग्रहणमर्थवत् । "न पीयतामाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचान्द्रिका । इमाङ्किमाचामयसे न चक्षुषा चिरञ्चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥" इति श्रीहर्षश्लोके आचामयेति पृथक्पदम् । अः विष्णुः तस्याः स्त्री ईः लक्ष्मीः । तया सहिता से इत्येकारान्तस्य सेशब्दस्य सम्बोधनम् । 'एङ्ङ्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोप

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति । ‘अदेः प्रतिषेधः’ (वा ९५९) । आदयते देवदत्तेन । ‘गतिबुद्धि—’ (सू ५४०) इति कर्मत्वम् ‘आदिखाद्योर्ने’ (वा ११०९) इति प्रतिषिद्धम् । ‘निगरण-चलन—’ (सू २७५३) इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्र-मिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं वटुना ।

२७५४ । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । (१-३-८८)

प्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति ।

२७५५ । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुह-

रुचिनृतिवदवसः । (१-३-८९)

एभ्यो प्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिनिगरणार्थः । इतरे चित्त-वत्कर्तृकाकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते ।

इति व्याख्येयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । वस्तुतस्तु चक्षुषोर्मुखचन्द्रिकाकर्मकपानात्मकाच-मनासम्भवादाचाभिरादरे लाक्षणिकः । अतो निगरणार्थकत्वाभावात् परस्मैपदम् । नचैवं सति ‘प्रत्यवसानार्थकत्वाभावाच्चक्षुषोः’ ‘गतिबुद्धि’ इति कर्मत्वन्न स्यादिति शङ्क्यम् । न ह्याचाभिरत्र केवले आदरे वर्तते । किन्तु दर्शनपूर्वकादरे वर्तते । सादरज्ञाने लाक्षणिक इति यावत् । ततश्च बुद्ध्यर्थकत्वादाचामेः चक्षुषोः कर्मत्वन्निर्बाधमित्यादि शब्देन्दुशेखरं प्रपञ्चितम् । अदेः प्रतिषे-धः इति ॥ अदेर्प्यन्तात् निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । आदयते देवदत्तेनेत्यत्र अदेः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वमाशङ्क्य आह । गतिबुद्धीति ॥ नन्वादयत्यन्नं वटुनेति कथम् । निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य अदेः प्रतिषेधादित्यत आह । निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायन्निषेधः इति ॥ ननु शेषात्कर्तरि इति प्राप्तस्येत्येवकारार्थः । ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायादिति भावः । अणावकर्म-कात् ॥ प्यन्तादिति शेषपूरणम् । णेरित्यनुवृत्तेरिति भावः । अणौ यो धातुरकर्मकः चित्तव-त्कर्तृकश्च तस्मात् प्यन्तात्परस्मैपदमिति यावत् । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । ब्रीहयः शुष्यन्ति तान् शोषयते । अकर्मकात्किम् । कटङ्करोति । तं प्रयुङ्क्ते । कटङ्कारयते । न पादम्याङ्यम् ॥ पादमि आङ्यम् आङ्यस परिमुह रुचि नृति वद वस् एषां समारारद्वन्द्वात्पञ्चमी । प्राप्तस्य निषेधत्वात् प्राप्तिमुपपादयति । पिबतिनिगरणार्थः इति ॥ ततश्च ‘निगरणचलनार्थेभ्यः’ इति प्राप्तिरिति भावः । इतरे इति ॥ दम्यादयः अणौ चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाश्चेत्यर्थः । ततश्च ‘अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्’ इति प्राप्तिरिति भावः । नृतिरिति ॥ नृतिश्चलनार्थकः । अणां चित्तवत्कर्तृकः अकर्मकश्चेत्यर्थः । सूत्रद्वयेनेति ॥ ‘अणावकर्मकात्’ इति ‘निगरणचल-नार्थेभ्यश्च’ इति च सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । पाययते इति ॥ ‘शाच्छासाहाव्यवेपां युक्’ इति पुको-

दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । ‘धेट उपसङ्ख्यानम्’ (वा ९६२) । ‘धापयेते शिशुमेकं समीची’ । अकर्त्रभिप्राये ‘शेषात्—’ (सू २१५९) इति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । ‘दमयन्ती कमनीयतामदम्’ । भिक्षां वासयति । ‘वा क्यषः’ (२६६९) लोहितायति—लोहितायते । ‘बुद्ध्यो लुङि’ (सू २३४५) । अद्युतत्—अद्योतिष्ट । ‘वृद्धयः स्यसनोः’ (२३४७) वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिषते । ‘लुटि च कल्पः’ (सू २३५१) । कल्पा । कल्पासि । कल्पितासे । कल्पस्यति । कल्पिष्यते—कल्पस्यते । चिकल्प्सति—चिकल्पिषते—चिकल्प्सते ।

इति तिङन्तपरस्मैपदप्रकरणम् ।

ऽपवादो युक् । दमयते इति ॥ ‘जनीजूष्कसुरज्जोऽमन्ताश्च’ इति मित्वाङ्गस्यः । ननु दिवादौ दमिस्सकर्मक इत्युक्तम् । अतः कथमिह ‘अणावकर्मकात्’ इति प्राप्तिरिति चेत् दमेः परस्मैपदनिषेधादेव दमिरकर्मकोऽपि । अतो दमिस्सकर्मक इत्यस्य न विरोधः । आयामयते इति ॥ ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति मित्त्वनिषेधान्न ह्रस्वः । वासयते इति ॥ ‘वस निवासे’ इति भौवादिकस्यैवात्र ग्रहणम् । ननु ‘वस आच्छादने’ इत्यादादिकस्यापि । तस्य सकर्मकत्वादेवाप्राप्तेः । लुग्विकरणालुग्विकरणयारलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्युक्तेश्च । धेट उपसङ्ख्यानमिति ॥ परस्मैपदनिषेधस्येति शेषः । धापयेते शिशुमिति मन्त्रः । ननु ‘वत्सान् पाययति पयः’ । ‘दमयन्ती कमनीयतामदम्’ । भिक्षां वासयतीति च कथम् । ‘न पादम्याङ्यस’ इति ‘धेटः’ इति च परस्मैपदस्य निषेधादित्यत आह । अकर्त्रभिप्राये इति ॥ ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायेन ‘निगरणचलनार्थेभ्यश्च, अणावकर्मकात्’ इति सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव ‘न पादम्याङ्यमाङ्यस’ इति ‘धेट उपसङ्ख्यानम्’ इति च निषेध इति भावः । ‘वा क्यषः’ इत्यादि प्राग्व्याख्यातमिति सूत्रक्रमेण पुनरुपात्तम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विराचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां पदव्यवस्था समाप्ता ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ॥

अथ भावकर्मणोर्लङादयः । ‘भावकर्मणोः’ (सू २६७९) इति तङ्—

२७५६ । सार्वधातुके यक् । (३-१-६१)

धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते ।

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणं निरूप्यते ॥ ‘लः कर्मणि’ इत्यत्र सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च । अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरि च लकारा विहिताः । तेषु कर्तरि लकारा निरूपिताः । अथेदानीं भावकर्मणोर्लकारा निरूप्यन्ते इति प्रतिजानीते । अथ भावकर्मणोर्लङादयः इति ॥ निरूप्यन्ते इति शेषः । तत्र ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, अनुपराभ्यां कृञः’ इत्यादि परस्मैपदविधिषु प्राप्तेष्वाह । भावकर्मणोरिति । तङिति ॥ सार्वधातुके यक् ॥ धातोरिति ॥ ‘धातोरेकाच्चः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भावकर्मवाचिनीति ॥ ‘चिण्भावकर्मणोः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । घटस्य भावो घटत्वमित्यादौ प्रकृतिजन्यबांधे प्रकारो भावः । कवेरयं भाव इत्यादौ अभिप्रायः । “भावः पदार्थसत्तायां क्रियाचेष्टात्मयोनिषु । विद्वल्लीलाखभावेषु भूत्यभिप्रायजन्तुषु” इति नानार्थरत्नमाला । ‘भावस्सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्तुषु’ इत्यमरः । इह तु ‘लः कर्मणि’ इत्यत्र भावशब्दो भावनायां यौगिक इत्याह । भावो भावनेति ॥ ‘लः कर्मणि’ इत्यत्र भावशब्देन भावना विवक्षितेति भावः । भावनाशब्दस्य चिन्तायामपि प्रसिद्धत्वादाह । उत्पादनेति ॥ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । एवञ्च भूधातोरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमणौ वृद्ध्यावादेशयोः भाविशब्दात् ‘एरच्’ इति भावे अचि णिलोपे भावशब्दः भावयतेरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे ‘ण्यासथ्रन्थो युच्’ इति युचि अनादेशे टापि भावनाशब्द इति बोध्यम् । उत्पादनाचेयं धात्वर्थनातिरिच्यते इति दर्शयितुमाह । क्रियेति ॥ धात्वर्थात्मकक्रियैव उत्पादनेत्यर्थः । तथाहि फलव्यापारयोर्द्धातुरिति सिद्धान्तः । पचधातोः पाकोऽर्थः । पाको विक्लित्यनुकूलव्यापारः । तत्र विक्लित्यंशः फलम् । अधिश्रयणादिस्तदनुकूलो व्यापारः । तथाविधव्यापाराश्रयो देवदत्तादिः कर्ता । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्तेति सिद्धान्तात् । अधिश्रयणादिव्यापारजन्या विक्लितिः फलम् । तदाश्रयत्वादोदनं कर्म । व्यापारजन्यफलशालि कर्मेति सिद्धान्तात् । एवं सकर्मकेषु सर्वत्र ज्ञेयम् । ‘एध वृद्धौ’ इत्यस्मिन्नकर्मकेऽपि वृद्ध्यनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । नचैवं सति एधते देवदत्त इत्यत्र धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वाद्यापारजन्यवृद्धिरूपफलाश्रयत्वाच्च कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । धातूपात्तव्यापारजन्यतद्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं कर्मत्व-

युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किं त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन

मिति सिद्धान्तात् । एवञ्च फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिका क्रिया धात्वर्थ इति सिद्धम् । एतेन क्रियावाची धातुः धातुवाच्या क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव क्रियात्वात् । तदुक्तम् । व्यापारो भावना । सैवोत्पादना सैव क्रियेति । ननु उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव सर्वत्र धातुवाच्यत्वे सर्वेषां धातूनामेकार्थत्वापत्तिः । विक्लित्यादितत्तत्फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वं न सम्भवति । एकैकस्य धातोर्विक्लित्यादितत्तत्फलांशे तदनुकूलव्यापारात्मकव्यापारसामान्ये च वाचकत्वानुपपत्तेरित्यत आह । **सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति** ॥ पच्यादयो धातुत्वेन रूपेण उत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिकां क्रियामाहुः । पचित्वादिविशेषरूपेण तु विक्लित्यादितत्तत्फलांशमाहुः । तथाच वाचकतावच्छेदकभेदाद्विक्लित्यादिफलविशेषस्य क्रियासामान्यस्य च वाच्यता सङ्गच्छते इति भावः । तथाच भट्टिराह । ‘विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ । नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ॥’ इति । अस्तिभवतिविद्यतीनामपि सत्तानुकूलव्यापार एवार्थः । तत्र सत्ता आत्मभरणम् । तदनुकूलव्यापारस्तु जायते अस्ति विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति, इति वार्ध्यायणिप्रणतषड्भावविकारेष्वन्यतमो यथायथं ज्ञेयः । भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । प्रपञ्चितञ्च मञ्जूषायामित्यलम् । ननु उत्पादनात्मकक्रियारूपस्य भावस्य धातुवाच्यत्वे लः कर्मणि च भावे च इति भावे कथं लकारविधिः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यत आह । **भावार्थकलकारेणानूद्यते इति** ॥ द्वौ त्रयः इत्यादौ द्विवचनबहुवचनवदिति भावः । **युष्मदस्मद्भ्यामिति** ॥ युष्मदि अस्मदीति च तिङ्समानाधिकरणे उपपदे मध्यमोत्तमपुरुषौ विहितौ । युष्मदस्मदोस्तिङ्समानाधिकरण्यञ्च तिङ्वाच्यकारकवाचित्वमेव । लकारे तु आस्यते त्वया आस्यते मया इत्यादौ भाव एव लकारादेस्तिङ्वाच्यः । नतु युष्मदस्मदर्थौ । अतो न मध्यमोत्तमावित्यर्थः । कर्मलकारे तु त्वं वन्यसे अहं वन्द्ये इत्यादौ लकारस्य युष्मदस्मदोश्च सामानाधिकरण्यसम्भवात्पुरुषत्रयमपि यथायथमुदाहरिष्यते । **तिङ्वाच्येति** ॥ सत्त्वं द्रव्यं लिङ्सङ्ख्यान्ययोग्यम् । तिङ्वाच्या या भावना क्रिया सा असत्त्वरूपा लिङ्सङ्ख्यान्ययोग्या । शब्दशक्तिस्वभावात् । ततश्च तस्याः तिङ्वाच्यभावनायां द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीतेः युवाभ्यां युष्मद्भिर्वा आस्यते इत्यादौ न द्विवचनं बहुवचनञ्चेत्यर्थः । तिङ्वाच्येत्यनेन कृद्वाच्यायाः क्रियायाः लिङ्सङ्ख्यान्वयित्वात्मकं सत्त्वरूपत्वमस्तीत्युक्तमभवति । तद्यथा । पाकौ पाकाः इत्यादि । तदुक्तम् । ‘सर्वधातुके यक्’ इति सूत्रे भाष्ये ‘कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते’ इति द्रव्यवत् लिङ्सङ्ख्यान्वयं लभते इत्यर्थः । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । ननु तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतया द्विबहुवचनाभावे आस्यते इत्यादौ एकवचनञ्च न स्यादित्यत आह । **किन्त्वेकवचनमेवेति** ॥ तिङ्वाच्यभावलकारस्येति शेषः । तस्येति ॥ ‘द्येकयोर्द्विवचनैकवचनं’ ‘बहुषु बहुवचनम्’ इति सूत्रन्यासं भङ्क्ता एकवचनद्विबहुवचनेषु द्विबहुवचनं इति सूत्रन्यासः कर्त-

संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते । बभूवे ।

२७५७ । स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशोऽज्जन-
ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । (६-४-६२)

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भावसन्नि-
योगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुके इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं, नेतरेषा-
मव्यभिचारात् । चिण्वद्भावदृष्टिः । नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधाती । भावि-

व्यः । तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवहुवचननियमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च एकवचनस्य एकत्वमुत्पद्य द्विवहुवचनान्यविषये विहितत्वेन औत्सर्गि-
कतया एकत्वसङ्ख्यानपेक्षत्वात् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽप्येकवचनमेवेति भावः ।
अनभिहिते इति ॥ भावलकारे कर्तुस्तिङ्वाच्यत्वाभावेन अनभिहितत्वात्तृतीयेत्यर्थः । त्व-
या मयेति ॥ त्वत्कर्तृकं, मत्कर्तृकम्, अन्यकर्तृकं, भावनमित्यर्थः । स्यसिच् ॥ अच् हन ग्रह दृश्
एषान्दन्द्वात् षष्ठी । उपदेश इत्यच् एव विशेषणम् । नेतरेषाम् । अव्यभिचारात् । तदाह ।
उपदेशे योऽजिति ॥ अजित्यस्य उपदेशान्वयित्वेऽपि सौत्रः समासः । अजिति छुप्तषष्ठी-
कम् । वा चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । स्यसिच्सीयुट्तासिष्वित्युपमेयतस्सप्तमीदर्शनात् । तदाह ।
चिणीवेति ॥ अङ्गकार्यमिति ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतत्वादिति भावः । भावकर्मवाचिषु स्यादि-
ष्विति नार्थः । सीयुटो लिङागमतया भावकर्मवाचित्वेऽपि स्यसिच्तासीनां भावकर्मवाचित्वा-
भावात् । नापि भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे स्यादयस्तेष्वित्यर्थः । स्यसिच्तासीनां भावकर्मवा-
चिप्रत्ययपरत्वसम्भवेऽपि सीयुटस्तदसम्भवात् । सीयुडागमविशिष्टस्यैव लिङो भावकर्मवाचि-
तया केवलसीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरकत्वमास्ति । अतो विषयसप्तमीति मत्वा आह । भा-
वकर्मणोर्गम्यमानयोरिति ॥ इडिधौ स्यसिच्सीयुट्तासिषु, इति सप्तमी षष्ठ्या विपरिणम्यते
इति मत्वा आह । स्यादीनामिडागमश्चेति ॥ अत्र अज्जनग्रहदृशां स्यादीनाञ्च न यथास-
ङ्गम् । व्याख्यानात् । स्यादिषु परेषु अज्जस्य इडिति नार्थः । 'आर्धधातुकस्येडुल्लदेः'
इत्यत्र 'आर्धधातुके' इति योगं विभज्य यावानिट् स आर्धधातुकस्यैवेति भाष्ये उक्तत्वात्
णिचि यदङ्गाधिकारविहितं कार्यन्तस्यैवात्रातिदेशः ननु चिणि दृष्टमात्रस्य । तेन घनिष्यते
इत्यत्र 'हनो वध लिङि, लुङि च' इति चिणि दृष्टो वधादेशश्चिण्वदिति नातिदृश्यते । तस्य
द्वैतीयीकत्वेन अङ्गाधिकारविहितत्वाभावात् । तथा अयिष्यते इत्यत्र इणो गादेशो न । अध्या-
यिष्यते इत्यत्र इङो गाडादेशो न । द्वैतीयीकत्वात् चिण्वत्त्वाभावे अयमिट् नेत्याह । अय-
मिडिति ॥ सेट्कस्य वलादित्वलक्षण इट् तु स्यादेवेति भावः । ननु भूयेतति विधिलिङि
चिण्वत्त्वं इट् च स्यातामित्यत आह । इहार्धधातुके इति ॥ नेतरेषामिति ॥ स्यसिच्
तासीनां न विशेषणमित्यर्थः । अव्यभिचारादिति ॥ स्यसिच्तासीनां सर्वत्रार्धधातुकत्वनि-

ता-भविता । भाविष्यते-भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भावि-
षीष्ट-भविषीष्ट ।

२७५८ । चिण्भावकर्मणोः । (३-१-६६)

च्लेश्चिणस्य द्वावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत-
अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया
मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयेसे । अहमनुभूये । अन्वभावि ।
अन्वभाविषाताम्-अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाच्चक्रे ।
भावयांवभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि, इट एत्वे च, कृते

यमादिति भावः । अत्र वार्तिकम् । “चिण्वद्बुद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं
वा चिणिति इट्चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं बल्लनिमित्तो विघाती” इति स्यसिच्-
सीयुडितिसूत्रस्य वृद्ध्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । तत्र वृद्धिं दर्शयति । चिण्वद्भावाद्बुद्धिरिति ॥
लुटि भू ता इति स्थिते चिण्वत्त्वात् ‘अचोऽङिणिति’ इति वृद्धिरित्यर्थः । इडागमश्चेत्यपि बोध्यम् ।
तत्फलन्तु वक्ष्यते । तथा दाधातोर्लुटि ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ इति युक् । तथा लुटि घानिष्यते
इत्यत्र ‘होहन्तेर्ङिणत्रेषु’ इति घत्वं शमेर्हेतुमण्यन्ताल्लुटि शामिता, शमितेत्यत्र ‘चिण्णमुलोः’
इति दीर्घः । तथा अनेनैवात्र इटि कृते तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् अनिटीति निषेधाभावात्
णिलोपः । तथा भाविष्यते इत्यत्र भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणं इटं बाधित्वा नित्य-
त्वादानेन इट् । बल्लनिमित्ते इटि कृते अकृते च चिण्वदिटः प्रवृत्त्या कृताकृतप्रसङ्गित्वात् ।
वलादिलक्षणस्त्विट् न नित्यः । चिण्वदिटि कृते वलादित्वस्य विहतत्वेन वलादिलक्षणस्य इटः
अप्रवृत्तेः । नित्यश्चायमित्यस्य चिण्वदिङिति शेषः । बल्लनिमित्त इत्यनन्तरं इङनित्य इति शेषः ।
अनित्यत्वे हेतुः । विघातीति ॥ चिण्वदिटो वलादिनिमित्तविघातकत्वादित्यर्थः । एवञ्च सेटकत्वेऽ-
प्यनेनैव इट् । एतदभावपक्षे तु सेट्कत्वे वलादिलक्षण इङिति बोध्यम् । तदाह । भवितेति ॥
चिण्वदिङभावपक्षे वलादिलक्षण इङिति भावः । चिण् भावकर्मणोः ॥ च्लेरिति ॥
‘च्लेस्सिच्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तशब्दे परे इति ॥ ‘चिण् ते पदः’ इत्यतस्त-
दनुवृत्तेरिति भावः । अभावीति ॥ च्लेश्चिणि कृते ‘चिणो लुक्’ इति तशब्दस्य लोपः ।
चिण्वधौ तशब्दे किम् । अभाविषाताम् । अथ अनुपूर्वात् भूधातोर्हपभोगार्थकत्सकर्मकेभ्यः
कर्मणि लकारे विशेषमाह । तिङोक्तत्वादिति ॥ कर्तृस्त्वनभिहितत्वात् तृतीयैवेति भावः ।
तदाह । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया चात ॥ इहानन्दस्य तिङाभिहितत्वात्
प्रथमेति भावः । युष्मदस्मदुपात्तयाः कर्त्रोस्त्वनभिहितत्वात् तृतीया । अनुभूयेते इति ॥
सुखदुःखे इति शेषः । अनुभूयन्ते इति ॥ सुखानीति शेषः । णिलोपः इति ॥ भूधा-
तोर्णौ वृद्धौ आवादेशे भावि इति ण्यन्तात् कर्मणि लट्स्तादेशे यकि णिलोप इत्यर्थः । भावया-
मासे इति ॥ प्रथमपुरुषैकवचने उत्तमपुरुषैकवचने च रूपम् । इहति ॥ भावयामासे इत्यत्र

‘ह एति’ (सू २२५०) इति हत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे
 इत्यादौ सार्वधातुके एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिटः आभी-
 यत्वेनासिद्धत्वाणिणलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते—भावयिष्यते ।
 भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट—भावयिषीष्ट । अभावि । अभा-
 विषाताम्—अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते ।
 बोभूयते । यङ्लुगन्तात्तु । बोभूयते । बोभवाच्चक्रे । बोभाविता—बोभविता ।
 ‘अकृत्सार्व—’ (सू २२९८) इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता—
 स्तोता । स्ताविष्यते—स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम्—अस्तोषाताम् ।
 ‘गुणोऽर्ति’ (सू २३८०) इति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वा-
 प्रथमैकवचनतशब्दस्य ‘लिटस्तन्नयोः’ इति एशादेशे उत्तमपुरुषैकवचनस्य इटश्च ‘टित आत्मनेपदा-
 नाम्’ इत्येत्वे च कृते भावयामास् ए इति स्थिते ‘ह एति’ इति सकारस्य हकारः प्राप्तो न भवती-
 त्यर्थः । कुत इत्यत आह । तासीति ॥ ‘ह एति’ इत्यत्र तासस्त्योरित्यनुवर्तते । तत्र एधि-
 ताहे इत्यादौ तासेस्सस्य सार्वधातुक एव एति परे हकार इति निर्विवादः । तथाविधतासिसाह-
 चर्यादस्तेरपि सकारस्य व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुक एव परे प्रवृत्तिः । अतो भावयामासे इत्यत्र
 नास्तेस्सकारस्य हकारः । एकारस्यार्धधातुकत्वादित्यर्थः । भावितेति ॥ प्यन्तात् भावि ता
 इति स्थिते परत्वाद्वलादिलक्षणामिटं बाधित्वा चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादनिटीति
 निषेधाभावाणिणलोपे भावितेति रूपम् । अत एव चिण्वदिङ्घ्रौ उपदेशे योऽजित्येव व्याख्या-
 तम्, ननु उपदेशे अजन्तस्येति । तथा सति हि णिजन्तस्य उपदेशाभावान्न स्यादिति भावः ।
 वलादिलक्षणे इटि कृते तु तस्य अनाभीयत्वेन असिद्धत्वाभावादनिटीति निषेधाणिणलोपाभावे
 णेरुणायदेशयोः कृतयोर्भावयितेति रूपमिति मत्वा आह । पक्षे भावयितेति ॥ अथ
 सन्नन्तात् भूधातोः कर्मलकारे उदाहरति । बुभूष्यते इति ॥ यकि सनोऽकारस्य ‘अतो लोपः’ इति
 लोपः । बुभूषिता । बुभूषिष्यते इति ॥ चिण्वदिटि वलादिलक्षणे इटि च रूपं तुल्यम् ।
 चिण्वदिङ्भावपक्षेऽपि तदतिदेशेन प्राप्तां वृद्धिं बाधित्वा परत्वादतो लोपः । अथ यङन्तात् भूधातोः
 भावलकारे उदाहरति । बोभूयते इति ॥ यकि यङोऽकारस्य पूर्ववदतो लोपः । द्वियकारकं
 रूपम् । यङ्लुगन्तात् बोभूयते इति एकयकारं रूपम् । छुधातोः कर्मलकारे यकि तस्यार्ध-
 धातुकत्वात् ‘अतो दीर्घो यञि’ इत्यप्राप्तावाह । अकृत्सार्वेति ॥ स्ताविता—स्तोतेति ॥ चिण्व-
 दिङ्भावपक्षे अनिट्कत्वाच्चेट् । अथ ऋधातोः कर्मणि लकारे यकि कृते कित्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते
 आह । गुणोऽर्तीति ॥ अर्यते इति ॥ गुणे कृते रपरत्वम् । स्मृधातोः कर्मणि लकारे आह ।
 स्मर्यते इति ॥ ‘गुणोऽर्ति’ इति संयोगादित्वात् गुणे रपरत्वमिति भावः । ननु छटि ऋ ता, स्मृ
 ता इति स्थिते चिण्वदिटं बाधित्वा परत्वात् गुणः प्राप्नोति नित्यत्वाच्च । अकृते कृते च चिण्व-
 दिटि गुणस्य प्राप्तेः । कृते तु गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावाच्चिण्वदिङ्भावे अनिट्त्वाद्वलादिल-
 क्षणैडभावे अती स्मर्तव्येव स्यात् । आरिता स्मारितेति न स्यादित्यत आह । परत्वादि-

नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे कृते अजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता—
अर्ता । स्मारिता—स्मर्ता । ‘गुणोऽर्ति—’ (सू २३८०) इत्यत्र नित्यग्रहणानु-
वृत्तेरुक्तत्वाच्चेह गुणः । संस्क्रियते । ‘अनिदिताम्—’ (सू ४१५) इति
नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । सम्प्रसारणम् । इज्यते । ‘अयङ्ङि-
य किङ्ङिति’ (सू २६४९) । शय्यते ।

२७५९ । तनोतेर्यकि । (६-४-४४)

आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते—तन्यते । ‘ये विभाषा’ (सू
२३१९) । जायते—जन्यते ।

२७६० । तपोऽनुतापे च । (३-१-६५)

तपश्चलेश्चिण्वन स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ ।
तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्ता अशोचीत्यर्थः ।

त्यादि ॥ कृते गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावेऽपि उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्युक्तेश्चिण्वदिट् निर्बाध
इत्यर्थः । आरितेति ॥ कृतेऽपि गुणे रपरत्वे चिण्वदिटि उपधावृद्धिः । अर्तेति ॥ चिण्वदि-
डभावे रूपम् । एवं स्मारिता स्मर्तेत्यपि । ननु सम्पूर्वात् कृञः कर्मणि लकारे यकि ‘रिङ् शय-
ग्लिङ्क्षु’ इति रिङादेशे ‘सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे, समवाये च’ इति सुटि संस्क्रियते इति वक्ष्यते ।
तत्र ‘गुणोऽर्ति’ इति संयोगादित्वात् गुणः स्यादित्यत आह । नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति ॥ ‘नि-
त्यं छन्दसि’ इत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेः ‘गुणोऽर्ति’ इत्यत्र नित्यं यस्संयोगादिस्तस्यैव संयोगादिलक्षणो
गुण इति लभ्यते । कृञ्नु न नित्यं संयोगादिः । सम्परिपूर्वकत्वाभावे तदभावादिति भावः । अथ
संस्धातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह । अनिदितामिति नलोपः इति ॥ इदितस्त्व-
ति ॥ ‘टु नदि समृद्धौ’ इत्यस्माद्भावलकारे यकि इदित्वात्रलोपो नेत्यर्थः । अथ यजधातोः कर्म-
लकारे यकि विशेषमाह । सम्प्रसारणमिति ॥ ‘वचिस्वपियजादीनाम्’ इत्यनेनेति भावः ।
शीङ्धातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह । अयङ्ङि-य किङ्ङीति ॥ तनोतेर्यकि ॥ ‘विङ्ङनोः’
इत्यतः आदिति ‘ये विभाषा’ इत्यतः विभाषेति चानुवर्तते । तदाह । आकारोऽन्तादेशो वा
स्यादिति ॥ शेषपूरणमिदम् । तायते—तन्यते इति ॥ कर्मणि लकारः । तपोऽनुतापे च ॥
‘च्लेप्सिच्’ इत्यतः च्लेरिति ‘चिण् ते’ इत्यतश्चिण् इति ‘न रुधः’ इत्यतो नेति चानुवर्तते । चकारात्
‘अचः कर्म’ इत्यतः कर्मकर्तरीति समुच्चीयते । तदाह । तपश्चलेश्चिण्वदिट् ॥ तत्र कर्मकर्तरि
कर्मकर्तृप्रक्रियायामुदाहरिष्यति । अनुतापे कर्मलकारे उदाहरति । अन्वतप्त पापेनेति ॥
पापेनेति कर्तरि तृतीयेति मत्वा आह । पापङ्ङिर्त्रिति ॥ अनुपूर्वस्य तपेः पश्चात्तापार्थकत्वे
असङ्गतिः । नहि पापस्य सूर्यादिवत्तपनशक्तिरस्ति । शोकार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह ।
अभ्याहत इति ॥ अनुपूर्वस्तपिरिह उपसर्गवशात् अभिहननार्थक इति भावः । तस्य च
सकर्मकत्वात् कर्मलकारः उपपद्यते इति मत्वा आह । कर्मणि लुङिति ॥ शोकार्थकत्वमाश्रित्य

‘धुमास्था—’ (सू २४६२) इतीत्त्वम् । दीयते । धीयते । ‘आदेचः—’ (सू २३७०) इत्यत्र अशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एशः आदि-
शित्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम् । जग्ले ।

२७६१ । आतो युक्चिचण्कृतोः । (७-३-३३)

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । दायिता-दाता ।
दायिषीष्ट-दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम्-अदिषाताम् । अधायिषाताम्-
अधिषाताम् । अग्लायिषाताम्-अग्लासाताम् । हन्यते । ‘अचिण्णलोः—’
(सू २५७४) इत्युक्तेर्हनस्तो न । ‘हो हन्तेः—’ (सू ३५८) इति कुत्वम् ।
घानिता-हन्ता । घानिष्यते-हनिष्यते । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चि-

भावे वा लुङित्याह । यद्वा पापेन पुंसा कर्तेति ॥ परिणाममसमीक्ष्य सहसा किञ्चिदकृत्यं
कृत्वा पश्चात् दुःखमन्वभवदित्यर्थः । दुःखानुभवः शोकः धात्वर्थेनोपसङ्गहादकर्मकः । ‘शुच
शोके’ अकर्मकः । पुत्रमनुशोचतीत्यत्र तु वियुक्तं पुत्रं स्मृत्वा शोचतीत्यर्थः । स्मरणे पुत्रस्य
कर्मत्वात् द्वितीयेत्यविरोधः । अथ दाधातोर्धाधातोश्च कर्मलकारे यकि विशेषमाह । धुमास्थे-
तीत्त्वमिति ॥ ग्लैधातोर्भावे लिटस्तादेशस्य एशादेशे ‘आदेचः’ इत्यात्त्वस्य अशितीति निषे-
धमाशङ्क्य आह । आदेच इत्यत्रेति ॥ श् चासाविच इति कर्मधारयाश्रयणादित्संज्ञकशकारादौ
प्रत्यये परे आत्त्वस्य निषेधो लभ्यते । एशः शित्त्वेऽपि आदिभूतशकारेत्कत्वाभावान्निषेधाभावा-
त्तस्मिन् एशि परे आत्त्वं भवत्येवेत्यर्थः । जग्ले इति ॥ आत्त्वे कृते ‘आतो लोप इटि च’
इति तस्य लोप इति भावः । आतो युक् ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतमाता विशेषितम्, तदन्तविधिः ।
‘अचो ङ्णिति’ इत्यतो ङ्णित्यनुवृत्तं कृत एव विशेषणम्, ननु चिणः । तस्य णित्वाव्यभिचा-
रात् । तदाह । आदन्तानामित्यादि ॥ दायितेति ॥ चिण्वदिट्पक्षे युक् । अदायिषातामि-
ति ॥ ‘स्थाघ्वोरिच्च’ इत्येतत् बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते ‘धुमास्था’ इतीत्त्वम् । अजादित्वात् ।
पुनः ‘स्थाघ्वोरिच्च’ इति तु न भवति । अझलादित्वात् । तत्र हि ‘इको झल्’ इति सूत्रात् झल्
इत्यनुवृत्तम् । तथाच झलादिरेव सिच् किदिति लाभादिडादिः सिच् न कित् । तत्सन्नियोगादि-
त्त्वमपि न भवतीत्याहुः । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नात्र काचित् क्षतिः । सिचः कित्त्वेऽप्यनिग्ल-
क्षणया वृद्ध्या रूपसिद्धेरिति दिक् । अथ हनधातोः कर्मलकारे आह । हन्यते इति ॥ अ-
चिण्णलोरिति ॥ लुटि चिण्वदिटि वृद्धौ ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ इति हनो नकारस्य तकारो न
भवति । चिण्वत्त्वादित्यर्थः । कुत्वमिति ॥ तस्य णिति विहितस्यात्र चिण्वत्त्वात् प्राप्तिरिति
भावः । घानिष्यते इति ॥ ‘ऋद्धनोः’ इति बाधित्वा नित्यत्वाच्चिण्वदिट् । ‘ऋद्धनोः’ इति तु
चिण्वदिटि कृते न भवतीत्यनित्यम् । तत्र वलीत्यनुवृत्तेरिति भावः । नन्वाशीर्लिङि घानिषीष्टे-
त्यत्र ‘हन् सीष्ट’ इति स्थिते परमपि चिण्वत्त्वं बाधित्वा वधादेशः प्राप्नोति । आर्धधातुके विवक्षिते
विहितत्वेन वधादेशस्यान्तरङ्गत्वादित्यत आह । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चि-

ण्वद्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम्—अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत—अहनिष्यत । नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वाधादेशः स्यादिति वाच्यम् । ‘अङ्गस्य’ (सू २००) इत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेदो ‘ग्रहोऽलिटि’—(सू २५६२) इत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता—ग्रहीता । ग्राहिष्यते—ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट—ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्—अग्रही-

ण्वद्भावः इति ॥ ननु घानितेत्यादौ प्राप्तेऽपि वधादेशे आरम्भात् कथं वधादेशस्य चिण्वद्भावः अपवादः स्यादित्यत आह । आर्धधातुके सीयुटीति ॥ ‘स्यसिचसीयुद्’ इति सूत्रे अजन्तस्य स्ये, अजन्तस्य सिचि, अजन्तस्य आर्धधातुके सीयुटि, अजन्तस्य तासौ, इत्यजन्तस्य चत्वारि वाक्यानि । एवं हनदशामप्येकैकस्य चत्वारि वाक्यानीति स्थितिः । तत्र हनः आर्धधातुके सीयुटि चिण्वदिङ्निर्णयकाशत्वाद्वधादेशापवादः । अप्राप्त एव वधादेशे आरम्भात् । वधादेशस्तु न चिण्वदिटोऽपवादः । तस्य वध्यादित्यत कर्तरि लिङि चरितार्थत्वादिति भावः । पक्षे इति ॥ चिण्वत्त्वाभावपक्षे ‘हनो वध लिङि’ इति वधादेशे वलादिलक्षणे इटि अतो लोपे रूपम् । वधादेशस्यादन्तत्वात् । नच हनधातोर्नुदात्तत्वादुपदेशे एकाच्चात्तदीयवधादेशस्यापि तथाविधत्वादिह कथं वलादिलक्षण इडिति वाच्यम् । ‘एकाच् उपदेशे’ इत्यत्र अच इत्येकत्वसामर्थ्यादेकत्वे सिद्धे पुनरेकग्रहणबलेन य उपदेशे एकाजेव ननु कदाप्यनेकाजिति लभ्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशमादाय एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशे अनेकाच्चादित्युक्तं प्राक् । छुडि तु सिचिश्चिणि उपधावृद्धौ कुत्वेन घः । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वधादेशाभावः । अघानिषातामिति ॥ चिण्वदिटि वधादेशाभावपक्षे रूपम् । अहसातामिति ॥ चिण्वदिङ्भावपक्षे ‘हनः सिच्’ इति कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । पक्षे अवधीति ॥ ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’ इति वधादेशपक्षे इत्यर्थः । अवधिषातामिति ॥ ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’ इति वधादेशस्यापि चिण्वत्त्वात् पाक्षिकतया अप्राप्तेऽपि वधादेशे चिण्वत्त्वस्यारम्भान्नपवादत्वमिति भावः । ननु चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वात् स्यादिषु चिण्वत्त्वाद्वधादेशः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । नचेत्यादिना ॥ आङ्गस्यैवेति ॥ वधादेशस्तु द्वैतीयिकः । न त्वङ्गाधिकारस्थ इति भावः । अथ ‘ग्रह उपादाने’ इत्यस्माददुपधात् कर्मलकारे उदाहरति । गृह्यते इति ॥ ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणम् । अथ छुटि तासि चिण्वदिटि ‘ग्रहोऽलिटि’ इति दीर्घमाशङ्क्य आह । चिण्वदिटो न दीर्घत्वमिति ॥ कुत इत्यत आह । प्रकृतस्येति ॥ वलादिलक्षणस्य इटः प्रकृतत्वात्तस्यैव ‘ग्रहोऽलिटि’ इति दीर्घविधौ ग्रहणम् । ननु चिण्वदिटः इति भाष्ये स्पष्टम् । ग्राहितेति ॥ चिण्वदिटि रूपम् । ग्रहीतेति ॥ चिण्वदिङ्भावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो दीर्घे रूपम् । अथ दृशः कर्म-

षाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्वाद्भ्र । अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि 'वृत्तो वा' (सू २३९१) इति वा दीर्घः । अगरीध्वम्—अगारिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । 'लिङ्सिचोः—' (सू २५२८) इति विकल्पादिडभावे

लकारे उदाहरति । दृश्यते इति ॥ लिटि दृश्यते । लुटि तासि चिण्वदिटपक्षे दर्शिता । चिण्वत्त्वाभावे 'सृजिदृशोः' इत्यम् । द्रष्टा । दर्शिष्यते—द्रक्ष्यते । दर्शिषीष्ट । चिण्वदिडभावे तु 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यम् । नापि लघूपधगुणः । दृक्षीष्ट । अदर्शीति ॥ चिणि लघूपधगुणः । अदर्शिषातामिति ॥ चिण्वदिटि रूपम् । चिण्वत्त्वाभावे त्वाह । सिचः कित्वाद्भ्र इति ॥ 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यम् भवति । अकितीति पर्युदासादित्यर्थः । अथ गृधातोः कर्मलकारे यकि ऋत इत्वे 'हलि च' इति दीर्घे, गीर्यते । जगिरे । लुटि तासि चिण्वत्त्वपक्षे, गारिता । चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि गुणे रपरत्वे गरिता—गरीता, 'वृत्तो वा' इति वा दीर्घः । गारिष्यते—गारिष्यते—गरीष्यते । गीर्यताम् । अगीर्यत । गीर्यत । गारिषीष्ट । चिण्वत्त्वाभावपक्षे तु 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति इङ्गिकल्पः । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वम् । इत्वं । रपरत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । षत्वम् । गीर्षीष्ट । इट्पक्षे तु, गिरिषीष्ट । लुङि अगारिष्ट । अगारिषाताम्—अगरीषाताम्—अगरिषाताम् । इति सिद्धवत्कृत्य आह । लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतमिति ॥ रूपाणीति शेषः । तदेवोपपादयति । तथाहीति ॥ अगारिध्वमिति ॥ गृ स् ध्वम् इति स्थिते चिण्वदिटि वृद्धौ रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे रूपमिति भावः । द्वितीये त्विट्तीति ॥ चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणे सिचः इटि ऋकारस्य गुणे रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे 'वृत्तो वा' इति दीर्घविकल्पे अगारिध्वम्, अगरीध्वम्, इति रूपद्वयमित्यर्थः । एषामिति ॥ एषां त्रयाणां रूपाणां मध्ये एकैकस्मिन् रेफस्य 'अचि विभाषा' इति लत्वम् । 'विभाषेष्टः' इति वा धस्य ढत्वम् । तथा धस्य तदादेशद्वयस्य वस्य मस्य च द्वित्वत्रयमित्येवं पञ्च वैकल्पिकानीत्यर्थः । तत्र धढयोर्मस्य च 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पः । वकारस्य तु मय इति पञ्चमीमाश्रित्य 'यणो मयः' इति द्वित्वविकल्प इति विवेकः । यद्यपि धढयोर्मस्य मस्य च द्वित्वचतुष्टयमिति वक्तुमुचितम् । तथापि ढस्य धस्थानिकतया धढयोरेकत्वमभिप्रेत्य द्वित्वत्रयमित्युक्तिः । इत्थमिति ॥ एवञ्च त्रयाणामेषां लत्वविकल्पे रेफवन्ति त्रीणि, लकारवन्ति त्रीणि, इति षट् । एषु षट्सु धस्य द्वित्वविकल्पे एकधानि षट्, द्विधानि च षडिति द्वादश । तथा रेफवत्सु त्रिषु लकारवत्सु च त्रिषु ढस्य द्वित्वविकल्पे एकधानि षट्, द्विधानि च षडिति द्वादश । उभयेषामपि द्वादशानां मेलने चतुर्विंशतिः । एषु वस्य द्वित्वविकल्पे एकवानि चतुर्विंशतिः, द्विधानि चतुर्विंशतिरित्यष्टाचत्वारिंशत् । एषु मस्य द्वित्वविकल्पे एकमान्यष्टाचत्वारिंशत्, द्विमान्यष्टाचत्वारिंशदिति षण्णवतिरित्यर्थः । लिङ्सिचोरिति ॥ चिण्वदिडभावपक्षे

‘उश्च’ (सू २३६८) इति कित्त्वम् । इत्त्वं रपरत्वं ‘हलि च’ (सू ३५४) इति दीर्घः । ‘इणः षीध्वम्—’ (सू २२४७) इति नित्यं ढत्वम् । अगीर्द्धम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

इद् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ।

२७६२ । चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । (६-४-९३)

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधायाः दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो ‘मितां ह्रस्वः’ (सू २५६८) एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्यौ ह्रस्वविकल्पा-

बलादिलक्षणस्य इटो ‘लिङ्सिचोः’ इति विकल्पितत्वात्तदभावपक्षे ‘उश्च’ इति सिचः कित्वाद्गुणाभावे ऋत इत्वे रपरत्वे ‘हलि च’ इति दीर्घे रेफादिणः परत्वात् ‘इणष्ठीध्वम्’ इति नित्यं ढत्वे अगीर्द्धमिति रूपमित्यर्थः । ढवमानामिति ॥ ढस्य ‘अचो रहाभ्याम्’ इति द्वित्वविकल्पे एकढं द्विढमिति द्वे रूपे । तयोः वस्य ‘यणो मयः’ इति द्वित्वविकल्पे एकवे द्वे द्विवे द्वे इति चत्वारि । एषु चतुर्षु मस्य ‘अनचि च’ इति द्वित्वविकल्पे एकमानि चत्वारि द्विमानि चत्वारि ल्यष्टौ रूपाणीत्यर्थः । षण्णवत्येति ॥ उक्तषण्णवत्या अष्टानां मेलने सति या सङ्ख्या सिद्ध्यति सा चतुरश्रशतसङ्ख्या उक्तेति ज्ञेयमित्यर्थः । उक्तप्रक्रियां श्लोकेन संगृह्णाति । इद्दीर्घ इत्यादिना ॥ बलादिलक्षण इद् वृत्तो वा’ इति दीर्घः । अजन्तलक्षणः चिण्वदिट्, अचि विभाषा इति लत्वं, विभाषेड इति वा ढत्वं, ढवमानां द्वित्व-त्रिकमित्यष्टानां विकल्पात् चतुरधिकं शतं रूपाणीत्यर्थः । शम्यते मोहो मुकुन्देनेत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति । हेतुमण्यन्तादिति ॥ शमधातोर्हेतुमण्यौ उपधावृद्धौ अमन्तत्वेन मित्वाङ्गस्वे शमीत्यस्मात्कर्मणि लः, नतु भावे । हेतुमण्यन्तस्य सकर्मकत्वनियमादिति भावः । यगिति ॥ तडि कृते ‘सार्वधातुके यक्’ इत्यनेनेति शेषः । णिलोपः इति ॥ ‘णेरनिटि’ इत्यनेनेति शेषः । लुटि तासि शमि इ ता इति स्थिते अमन्तत्वेन मित्वाङ्गित्यमुपधाह्रस्वे प्राप्ते । चिण्णमुलोः ॥ ‘दोषो णौ’ इत्यतो णाविति ‘ऊदुपधाया गोहः’ इत्यस्मादुपधाया इति ‘मितां ह्रस्वः’ इत्यतो मितामिति चानुवर्तते । तदाह । चिण्परे इत्यादिना ॥ नान्विह दीर्घग्रहणं व्यर्थम् । ‘चिण्णमुलोर्दीर्घः’ इत्यतः अन्यतरस्यामित्येतावतैव ‘मितां ह्रस्वः’ इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य ह्रस्वस्य विकल्पे एव दीर्घविकल्पस्य सिद्धेरित्यत आह । प्रकृतो मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पितः इति ॥ कुत इत्यत आह । ण्यन्ताण्यौ ह्रस्वविकल्पे ॥ शमधातोर्ण्यन्ताण्यौ पूर्वणेलोपे लुटि तासि ण्यन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धतया अनिटीति निषेधाभावाणिलोपे दीर्घविकल्पे सति शमिता शामितेति रूपद्वयमिष्यते । ह्रस्वविकल्पस्य विधौ तु ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । प्रथमणिलोपस्य ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहिततया चिण्परकणिपरकत्वाभावादित्यर्थः ।

सिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिद्धयति । ह्रस्व-
विधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'
इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जाति-
परो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः । शामिता-शमिता-
शमयिता । शामिष्यते-शमिष्यते-शमयिष्यते । यङन्ताणिच् । शंशम्यते ।
शंशामिता-शंशमिता-शंशमयिता । यङ्लुगन्ताणिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु
यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे । शम्यते मुनिना ।

दीर्घविकल्पविधौ तु न दोष इत्याह । दीर्घविधाविति ॥ दीर्घविकल्पविधौ हि प्रथमस्य
णिचो लोपो न स्थानिवत् । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अतोऽत्र दीर्घविकल्पसि-
द्ध्यति । ह्रस्वविधौ तु प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादित्यर्थः ।
भाष्ये त्विति ॥ न पदान्तसूत्रस्थभाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्येव सिद्धत्वात् न पदान्त-
सूत्रे द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । मुद्गचुपास्य इत्यत्र 'अनचि च' इति द्विर्व-
चनस्य शिण्डीत्यत्र 'नश्च' इत्यनुस्वारस्य 'अनुस्वारस्य ययि' इति परसवर्णस्य च प्रतिदीर्घ
इत्यत्र 'हलि च' इति दीर्घस्य, सर्गिधरित्यत्र 'झलाजश् झशि' इति जश्त्वस्य, जक्षतुरित्यत्र
'खरि च' इति चर्त्वस्य, पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यर्थः । ननु ण्यन्ताण्यौ 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घं कर्तव्ये
प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावात् ।
ततश्च प्रथमणिचा व्यवहितत्वात् दीर्घानापत्तिः । एवञ्च तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिवार-
णाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानमित्यत आह । णाविति ॥
'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविधौ चिण्णरे णमुल्परे च णौ इत्यत्र णाविति णित्वजातिप्रधानो
निर्देशः । चिण्णमुल्परकणित्वजातौ परतः इति लभ्यते । णित्वजातिश्च णिट्वेऽस्तीति
प्रथमणेः स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घो निर्वाध इति, न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यस्याशय
इत्यर्थः । शामिता-शमितेति ॥ शमधातोर्ण्यन्ताल्लुटि तासि चिण्वदिटि दीर्घविकल्पः ।
शमयितेति ॥ चिण्वत्त्वाभावे बलादिलक्षणे इटि रूपम् । यङन्तादिति ॥ शमधातोर्यङि
शंशम्यते इत्यस्मात् हेतुमण्यौ 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे शंशमि इत्यस्मात्
कर्मलकारे णिलोपे शंशम्यते इति रूपमित्यर्थः । शंशामिता-शंशमितेति ॥ 'चिण्णमुलोः'
इति दीर्घविकल्पः । शंशमयितेति ॥ चिण्वत्त्वाभावे बलादिलक्षणे इटि रूपम् । भाष्य-
मते त्विति ॥ न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमते त्वित्यर्थः । यङन्तादिति ॥
ण्यन्तादिति शेषः । यङन्ताणिचि यलोपे अल्लोपे च कृते शंशमित्यस्माल्लुटि तासि चिण्व-
दिटि कृते तस्यासिद्धत्वाणिलोपे शंशमितेत्यत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णित्वपरकत्वाभावात् 'चि-
ण्णमुलोः' इति दीर्घो नास्ति । भाष्यमते न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणाभावे स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादि-

२७६३ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । (७-३-३४)

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि बिति णिति कृति च । अशमि । अदमि ।
 ‘उदात्तोपदेशस्य’ इति किम् । अगामि । ‘मान्तस्य’ किम् । अवादि ।
 ‘अनाचमेः’ किम् । आचामि । ‘अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्’ (वा
 ४५१८) । चिणि ‘आयादयः—’ (सू २३०५) इति णिङ्भावे । अकामि ।
 णिङ्णिचोरप्येवम् । अवामि । ‘वध हिंसायाम्’ । हलन्तः । ‘जनिवध्योश्च—’
 (सू २५१२) इति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णलङ्ङित्सु’ (सू २४८०)
 इत्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ।

२७६४ । भञ्जेश्च चिणि । (६-४-३३)

नलोपो वा स्यात् । अभाजि-अभञ्जि ।

२७६५ । विभाषा चिण्णमुलोः । (७-१-६९)

त्यर्थः । शम्यते मुनिनेति ॥ अकर्मकत्वाद्भावे ल इति भावः । नोदात्तोपदेशस्य ॥
 ‘मृजैर्बुद्धिः’ इत्यतो वृद्धिरिति ‘अत उपधायाः’ इत्यतः उपधाया इति ‘अचो ङिति’ इत्यतो
 ङिणीति ‘आतो युक्’ इत्यतश्चिण्कृतोः इति चानुवर्तते । तत्र ङिणीति कृत एव विशेषणम्,
 नतु चिणः । अव्यभिचारात् । तदाह । उपधाया इत्यादिना ॥ अनुदात्तोपदेशास्सङ्गृहीताः ।
 ततोऽन्यस्सर्वोऽपि धातुरुदात्तोपदेशः । आङ्पूर्वश्चमिराचमिः तद्वर्जस्येत्यर्थः । अशमि । अदमी-
 ति ॥ शमधातोर्दमधातोश्च लुङि णिचि ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिर्न । अगामीति ॥ गमे-
 रनुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । अवादीति ॥ वदधातुर्नमान्त इति भावः । आचामीति ॥
 अनाचमेरित्युक्तेरिह नोपधावृद्धिनिषेधः । अनाचमिकमिवमीनामिति ॥ आचमिकमिव-
 मिवर्जानाम्’ इत्यर्थः । एवञ्च कमिवम्योरपि न निषेध इति फलितम् । ननु कमेर्णिङन्तत्वात्
 केवलस्य तस्य चिणादौ प्रयोग एव नास्तीत्यत आह । चिण्यायादयः इति ॥ णिङ्णि-
 चोरप्येवमिति ॥ णिङन्ताणिजन्ताद्वा कमेश्चिणि णिलोपे सति पूर्ववत् रूपं शिष्यते इत्यर्थः ।
 ननु ‘जनिवध्योश्च’ इति वधेरुपधावृद्धिनिषेधो व्यर्थः । वधादेशस्यादन्ततया अल्लोपस्य स्थानिव-
 त्त्वादेव अवधीत्यादौ उपधावृद्ध्यभावसिद्धेरित्याशङ्क्य वधिर्धात्वन्तरं हलन्तमेव ‘जनिवध्योश्च’
 इत्यत्र गृह्यत इत्यभिप्रेत्य आह । वध हिंसायां हलन्तः इति ॥ भञ्जेश्च चिणि ॥ ‘भ्रात्र-
 लोपः’ इत्यतो नेति लुप्तपृष्ठीकं लोप इति चानुवर्तते । ‘जान्तनशां विभाषा’ इत्यतो विभाषेति मत्वा
 शेषं पूरयति । नलोपो वा स्यादिति । अभाजीति ॥ नलोपपक्षे उपधावृद्धिः । विभाषा
 चिण्णमुलोः ॥ ‘लभेश्च’ इत्यतो लभेरिति ‘इदितो नुम्’ इत्यतो नुमिति चानुवर्तते इति मत्वा

लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि—अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वा-
त्प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ।

(१०९०—१०९५ वार्तिकार्थः) गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते ।

शेषं पूरयति । लभेर्नुमागमो वेति ॥ ननु प्रालम्भि उपालम्भीत्यादौ उपसर्गपूर्वस्यापि लभेर्नुम्बिकल्पः स्यादित्यत आह । व्यवस्थितेति ॥ प्रादेरुपसर्गात्परस्य लभेर्नित्यं नुम् । अनुपसर्गात्परस्य तु लभेर्विभाषा नुमिति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणादुपसर्गपूर्वस्य लभेर्नित्यं नु-
मित्यर्थः । ‘चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य’ इति वार्तिकाद्वाध्ये ‘उपसर्गात् खल्वजोः’ इत्यतः उपसर्गादिति ‘न
सुदुभ्याम्’ इत्यतो नेति चानुवर्त्य उपसर्गात्परस्य लभेः ‘विभाषा चिण्णमुलोः’ इति नेति व्याख्या-
तत्वाच्च । एतेन प्रपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमिति व्याख्यानं परास्तम् । ‘लः कर्मणि’ इति कर्मणि लकारा
विहिताः । तथा ‘तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः’ इति कर्मणि कृत्यादिप्रत्यया वक्ष्यन्ते । ते तावत् द्विकर्म-
कधातुषु कतरस्मिन् कर्मणि भवन्तीत्यत्र व्यवस्थामाह । द्विकर्मकाणां त्विति ॥ कर्मप्रत्य-
यव्यवस्था वक्ष्यत इति शेषः । तां व्यवस्थां सार्धश्लोकेन दर्शयति । गौणे कर्मणी-
त्यादिना ॥ ‘दुह्यात्पचदण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशसुजिमथमुषाम्’ गौणे कर्मणि लादयो मता
इत्यन्वयः । ‘अकथितञ्च’ इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणङ्कमेति बोध्यम् । प्रधाने इति ॥
नीहृकृष्वहां प्रधाने कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । ‘अकथितञ्च’ इति सूत्रादन्वेन यस्य कर्म-
संज्ञा तत्प्रधानङ्कमेति बोध्यम् । अथ ‘गतिबुद्धि’ इति सूत्रेण ये द्विकर्मकाः तेषु व्यवस्थामाह ।
बुद्धीति ॥ बुद्ध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मकाणाञ्च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया
लादयो मता इत्यन्वयः । इह ‘गतिबुद्धि’ इत्यनेन यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्म । तदितरत्तु
प्रधानङ्कम् । प्रयोज्येति ॥ अन्येषां गत्यर्थानां अकर्मकाणां ‘ह्रकोः’ इति सूत्रोपात्तहृकृजोश्च
प्रयोज्यकर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । अयं सार्धश्लोकः ‘अकथितञ्च’ इति सूत्रस्थवार्तिक-
भाष्यसङ्ग्रह इति बोध्यम् । गौर्दुह्यते पयः इति ॥ गोपेनेति शेषः । अत्र गोरप्रधानकर्म-
त्वात्तस्मिन् कर्मणि लकारः । तिङ्गोऽभिहितत्वात् गोः प्रथमा । प्रधानकर्मत्वात्पय इति द्वितीया-
न्तम् । तस्य तिङ्गोऽनभिहितत्वात् । बलिर्याच्यते वसुधाम् । अविनीतो विनयं याच्यते ।
तण्डुलाः ओदनं पच्यन्ते । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ते । व्रजो रुद्ध्यते गाम् । माणवकः पन्थानं
पृच्छयते । वृक्षोऽपचीयते फलानि । माणवको धर्मं उच्यते । शिष्यते वा । शतं जीयते देव-
दत्तः । सुधां क्षीरोदधिर्मथ्यते । देवदत्तश्शतं मुष्यते । एतेषु गौणकर्मणि लकारः । अथ प्रधाने
नीहृकृष्वहमित्यत्रोदाहरति । अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते इति ॥ प्रति-
क्रियमजा ग्राममित्यन्वेति । उह्यत इत्यत्र बहुतेर्यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । अत्र अजायाम्प्रधान-

ह्रियते । कृष्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । 'अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते' । मासो मासे वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

कर्मणि लकारः । ग्रामस्यानभिहितत्वात् द्वितीया । बुद्ध्यर्थस्योदाहरति । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वेति ॥ गुरुणेति शेषः । अत्र माणवके गौणकर्मणि धर्मे वा प्रधानकर्मणि प्यन्तात् लकारः । भक्षार्थस्य तु अश्यन्ते देवाः अमृतं हरिणा, अश्यतेऽमृतं देवानिति वा उदाहार्यम् । शब्दकर्मकस्य तु वेदोऽध्याप्यते विधिं हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति वेत्युदाहार्यम् । यदुक्तञ्चल्यर्थानां अकर्मकाणां हृक्प्रत्ययेत्येतेषां प्रयोज्यकर्मणि लकार इति । तत्र गत्यर्थस्योदाहरति । देवदत्तो ग्रामं गम्यते इति ॥ यज्ञदत्तेनेति शेषः । अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते गमेर्ष्यन्तात् लः । ननु अकर्मकाणां प्यन्तानां प्रयोज्यकर्मण्येव लादय इति व्यवस्था व्यर्थः । तत्र प्रयोज्यं विना अन्यस्य कर्मणोऽभावादित्याशङ्क्य 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' इति वार्तिकेन अकर्मकधातूनामपि देशकालादिकर्मत्वेन प्यन्तानां तेषां द्विकर्मकतया प्रयोज्यकर्मण्येव तत्र लादय इति व्यवस्था प्रयोजनवतीत्यभिप्रेत्य मासमास्यते माणवक इति प्यन्ते प्रयोज्यकर्मणि माणवके एव लः, ननु मासे कर्मणि इत्युदाहरिष्यते । एवं तर्हि अप्यन्तेष्वकर्मकेषु मासमास्यते देवदत्तेनेति भावे लकारो न स्यात् । सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च ल इति नियमात् मास आस्यते देवदत्तेनेत्येव कर्मणि मासे लकारः स्यादित्याशङ्क्य आह । अकर्मकाणामित्यादि ॥ ये अकर्मकाः 'कर्तुरीप्सिततमङ्गर्म्म, तथायुक्तञ्चानीप्सितम्' इति सूत्रसिद्धकर्मरहिताः 'आस उपवेशने, वृत्तु वर्तने' इत्यादयः, तेषां 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति वार्तिकसिद्धाकर्मकाणाङ्कर्मणि भावे च लकार इष्यते इत्यर्थः । नचेदं वार्तिकमिति भ्रमितव्यम् । भाष्ये अदर्शनात् । किन्तु न्यायमूलकमेव । अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविकल्पस्य भाष्याद्यभिमतत्वात् । यथा चैतत्तथा कारकाधिकारे 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति वचनव्याख्यावसरे अवोचाम । तदाह । मासो मासे वा आस्यते देवदत्तेनेति ॥ अत्र मासस्य कर्मत्वपक्षे कर्मलकारः । मासस्याभिहितत्वात् प्रथमा । मासस्य कर्मत्वाभावपक्षे तु भावे लकारः । मास इति सप्तमी । मासमिति त्वपपाठः । अथ प्रकृतमनुसरति । णिजन्तात्त्विति ॥ आसधातोः प्रकृतिसिद्धकर्मरहितत्वेन अकर्मकाण्यौ मासस्य कर्मत्वपक्षेऽपि प्रयोज्यकर्मण्येव लकार इत्यर्थः । मासमास्यते माणवकः इति ॥ प्यन्तात्प्रयोज्यकर्मणि माणवके लः । मासस्यानभिहितत्वात् द्वितीया । ह्रस्वोऽस्तु हार्यते कार्यते वा भृत्यः कटं देवदत्तेन ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारका-
न्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वा-
दिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिः छिनत्ति । काष्ठानि
पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्राये-

अथ कर्मकर्तृप्रक्रियानिरूपयिष्यन् कर्मणः कर्तृत्वं साधयितुमाह । यदेति ॥ फल-
व्यापारयोर्धातुरिति सिद्धान्तः । पचिहिं विक्लित्यनुकूलव्यापारे वर्तते । तत्र विक्लितिः फलम् ।
तदाश्रयं ओदनं कर्म । तदनुकूलो व्यापारः अधिश्रयणादिः पुरुषप्रयत्नरूपो व्यापारः । तत्रा-
धिश्रयणं चुल्या उपरि तण्डुलयुक्तस्थाल्याः । स्थापनं स्थित्यनुकूलव्यापारः । तत्र स्थितिः स्था-
लीतण्डुलनिष्ठा । तदनुकूलः पुरुषचेष्टाविशेषः । धातूपात्तव्यापाराश्रयः पुरुषः कर्ता । स्वतन्त्र-
त्वात् । स्वातन्त्र्यम्प्राधान्यमिति भाष्यम् । कर्मकरणादिकन्तु पुरुषप्रयत्नपरतन्त्रत्वान्न कर्तृत्वं
लभते इति स्थितिः । तत्र यदा सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तुः पुरुषस्य व्यापारः प्रयत्नः न वि-
वक्ष्यते, किन्तु कर्मादिगत एव व्यापारः विक्लित्यादिफलानुकूलत्वेन विवक्ष्यते, तदा कर्मादि-
कारकाण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते इत्यर्थः । ननु कर्मादिगतव्यापारस्य पुरुषप्रयत्नाधीनत्वादस्व-
तन्त्रत्वात्कथङ्कर्मणः कर्तृत्वमित्यत आह । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वादिति ॥ स्वातन्त्र्येण
विवक्षितत्वादित्यर्थः । तदुक्तं 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र भाष्ये । 'कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यत्व-
विवक्षितत्वात्' इति । अत्र कर्मग्रहणङ्करणादिकारकस्याप्युपलक्षणम् । तेनेति ॥ असिना छि-
नत्तीत्यादिप्रयोगदशायां असिकुठारादीनाङ्करणत्वादिसत्त्वेऽपि, असिः छिनत्ति इत्यादिप्रयोगदशा-
याङ्कर्तृत्वेन विवक्षितत्वात् कर्तरि लकार इत्यर्थः । साध्वसिः छिनत्तीति ॥ अत्र करणस्य
कर्तृत्वविवक्षा । साधु इति क्रियाविशेषणम् । सौकर्यातिशयद्योतनाय अतितैक्ष्ण्यात् पुरुषप्रयत्नवि-
शेषमाघातातिशयं विना स्वयमेव असिः छिनत्तीत्यर्थः । काष्ठानि पचन्तीति ॥ अत्रापि
करणानाङ्कर्तृत्वविवक्षा । स्थाली पचतीति ॥ अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षा । काष्ठानाम-
तिशुष्कत्वात् धमनफूत्कारानपेक्षया स्थाल्या अतिलघुत्वादविलम्ब्य श्रपणतया सौकर्यम्बोध्यम् ।
कर्मणास्त्विति ॥ ये छिदिभिदिप्रभृतयः एककर्मकाः तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां वृक्षः छि-
नत्तीत्यादौ सकर्मकत्वेऽपि सम्प्रति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मका एते इत्यर्थः । ये तु द्विकर्म-
काः तत्र एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि इतरेण कर्मणा सकर्मकत्वसत्त्वात्प्रायेणेत्युक्तिः ।

णाकर्मकाः। तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः। पच्यते ओदनेन। भिद्यते काष्ठेन। कर्तरि तु।

२७६६। कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः। (३-१-८७)

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात्। कार्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिण्विचण्वदितः स्युः। कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न। लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवत्। ‘लिङ्याशिष्यङ्’

ततश्च तेषु द्विकर्मकेषु कर्मणि कर्तरि च लकारः। तत्र कर्मणि लकारे यथा सुधां क्षीरसागरो मथ्यते। कर्तरि यथा सुधां क्षीरसागरो मथ्नाति। अथ यदुक्तं एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वमिति तस्य प्रयोजनमाह। तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः इति ॥ ननु कर्मणि। असम्भवात्। अत एव अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि ल इत्युक्तमिति भावः। तत्र एककर्मकेभ्यः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावे लकारं उदाहरति। पच्यते ओदनेनेति ॥ ओदनकर्तृकः पाक इत्यर्थः। एवं भिद्यते काष्ठेनेत्यपि। यद्यपि पचेद्विकर्मकत्वम्। तथापि तण्डुलानामविवक्षायां एककर्मकत्वं पचेराश्रितम्। कर्तरि त्विति ॥ एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्तरि लकारे विशेषो वक्ष्यते इत्यर्थः। कर्मवत्कर्मणा ॥ ‘कर्तरि शप्’ इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते। तुल्या क्रिया यस्य सः कर्ता तुल्यक्रियः। कर्मणेत्यनेन कर्मकारकस्था क्रिया विवक्षिता। क्रियायाः कर्मकारकेण तुल्यत्वस्य तत्स्थक्रियामादायैव उपपाद्यत्वात्। तदाह। कर्मस्थयेत्यादिना ॥ कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां कर्ता कर्मवदिति यावत्। वत्करणाभावे तु कर्मसंज्ञक इत्यर्थशङ्का स्यात्। तथा सति सकर्मकत्वात् पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे लो न स्यात्। कार्यातिदेशोऽयमिति ॥ यद्यपि शास्त्रातिदेशे कार्यातिदेशे वा न फलभेदः। तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यातिदेशार्थत्वान्मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रयणीय इत्यर्थः। तेनेति ॥ स्युरित्यत्रान्वेति। कर्मवत्त्ववचनेन कर्मकार्याणि ‘सार्वधातुके यक्’ इत्यतः यक्। ‘भावकर्मणोः’ इत्यात्मनेपदम्। ‘स्यसिचसीयुट्तासिषु’ इति चिण्वत्, तत्सन्नियोगशिष्टः इट् च स्युरित्यर्थः। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्तरि विहितानि शास्त्राण्येव न स्युरिति भावः। कर्तुरिति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्तरि लकारे सति तदादेशतिङा कर्तुरभिहितत्वादित्यर्थः। पच्यते ओदनः इति ॥ फूत्कारादिपुरुषश्रमातिशयविशेषं विना विक्रित्याश्रयो भवतीत्यर्थः। भिद्यते काष्ठमिति ॥ कुठारादिहृढाघातम्पुरुषश्रमं विना द्विधा भवतीत्यर्थः। अत्र कर्मणः कर्तृत्वेऽपि कर्मत्वातिदेशाद्यक्। अपाचि। अभेदीति ॥ अत्र कर्मवत्त्वाच्चिण्। ननु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावलकारे पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेनेत्यत्र कर्मकर्तुस्तिङाऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यात्। कर्मवत्त्वातिदेशादित्याशङ्कते। नन्विति ॥ परिहरति। नेति ॥ नायमाक्षेप उन्मिषतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह। लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवदिति ॥ तच्च कुत इत्यत आह।

(सू ३४३४) इति द्विलकारकात् 'लः' इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किं तु भाव एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिद्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था नतु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । 'कर्मणा' इति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किंच कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्ती । 'अधिगच्छति

लिङ्याशिषीति ॥ 'व्यत्ययो बहुलम्, लिङ्याशिष्यङ्' इति संहितया पाठे लकारात् पूर्वं लकारान्तरं 'हलो यमाम्' इति छुप्तं प्रश्लिष्यते । ततश्च ल् ल् इति द्विलकारात् सूत्रात् ल् इति षष्ठ्यन्तं 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्रानुवर्तते । तथाच लः कर्ता कर्मवदिति लभ्यते । वाच्यत्वं षष्ठ्यर्थः । तथाच लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदिति पर्यवस्यतीत्यर्थः । अस्वेवम् । प्रकृते किमायातमित्यत आह । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेरिति ॥ तत्र भावस्यैव तद्वाच्यत्वादिति भावः । अत एवेति ॥ लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वविधानादेव कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाः कर्मणि विहिताः कर्मकर्तरि न भवन्ति । तस्य लकारवाच्यत्वाभावेन कर्मवत्त्वस्य तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'सिनोतेप्रासकर्मकर्तृकस्य' इति निष्ठानत्ववार्तिके सिनो प्रासः स्वयमेवेति भाष्ये कथमुदाहृतम् । क्तप्रत्ययस्य कर्मकर्तर्यभावादिति चेत् उच्यते । अत एव भाष्यात् 'निष्ठा' इति मूत्रविहितकर्माधिकृतप्रत्ययस्यैव कर्मकर्तर्यभाव इति विज्ञायते । सिनो प्रासः स्वयमेवेत्यत्र तु गत्यर्थकर्मकेत्यादिना कर्तरि विहितः क्तप्रत्ययः कर्मकर्तरि भवत्येवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । भेत्तव्यं कुसूलेनेति ॥ पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कुसूलकर्तृका भिदिक्रियेत्यर्थः । शङ्कते । नन्विति ॥ इदानीमिति ॥ कर्मणः कर्तृत्वविवक्षादशायामित्यर्थः । नतु तत्तुल्येति ॥ तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वादिति भावः । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति । सत्यमिति ॥ विक्लित्तिद्विधाभवनञ्च कर्मस्थमेव सम्प्रति कर्तृस्थमिति युक्तम् । अथापि तयोस्तुल्यत्वाभावस्तु नेत्यर्थः । कर्मत्वेति ॥ कर्मत्वकर्तृत्वे ये अवस्थे धर्मविशेषौ तयोर्भेदः स एव उपाधिः निमित्तं यस्य तथाविधं तत्समानाधिकरणं कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणं क्रियाभेदं आश्रित्य तुल्यव्यवहार इत्यर्थः । वास्तवभेदाभावेऽपि औपाधिकभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वङ्कर्मकर्तुरिति भावः । करणाधिकरणाभ्यामिति ॥ असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एव असिश्छिनत्ति स्थाली पचतीत्यत्र कर्तृस्थ इति तत्रापि कर्मवत्त्वं स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थङ्कर्मणति पदमित्यर्थः । ननु 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातोरेत्यनुवर्तते । धातोर्वाच्यया क्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थः । करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुतस्तत्रापि असिस्थाल्योर्व्यापारो न धातूपान्त इति नोक्तदोष इत्यखरसादाह । किञ्चेति ॥ गच्छति ग्रामः इति ॥ मार्गस्य अविषमनिष्कण्टकतया प्रत्यासन्नतया च श्रमं विना प्राप्याश्रयो भवतीत्यर्थः । आरोहति हस्तीति ॥ अङ्कुशाघातादिहस्तिपक्-

शास्त्रार्थः, स्मरति, श्रद्धधाति वा ।' यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया । नेतरत्र । न हि पक्वापकतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन करिष्यते घट इत्यादि । यन्नार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छयनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः ।

व्यापारं विना स्वयमेव न्यग्भवन् आरोहणाश्रयो भवतीत्यर्थः । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धधाति वेति ॥' पूर्वार्धमिदम् । 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा' इत्युत्तरार्धम् । गुरुकृपालेशादेव श्रमं विना स्वयमेव शास्त्रार्थः अधिगच्छति निश्चयविषयो भवति स्मृतिविषयो भवति श्रद्धाविषयो भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मकर्तुः ग्रामादेः कर्तृस्थक्रियावत्त्वेन कर्मस्थक्रियावत्त्वाभावात् न कर्मवत्वम् । अतः न कर्मकार्यं यगादि । किन्तु कर्तृकार्यं शबाद्येवेति भावः । ननु कर्मकर्तुः ग्रामादेः प्राप्याद्याश्रयत्वेन कर्मस्थक्रियत्वमस्त्येवेत्यत आह । यत्रेति ॥ यत्र क्रियाकृतः विशेषः वैलक्षण्यं दृश्यते प्रत्यक्षमुपलभ्यते तत्र कर्मणि विद्यमाना क्रिया कर्मस्थक्रियेत्युच्यते इत्यन्वयः । तदुदाहृत्य दर्शयति । यथा पक्षेषु तण्डुलेष्विति ॥ तण्डुलावस्थापेक्षया विक्रितिकृतो विशेषो दृश्यते इति शेषः । अन्यत्रापि क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुदाहृत्य दर्शयति । यथा वा छिन्नेषु काष्ठेष्विति ॥ अछिन्नापेक्षया वैलक्षण्यं दृश्यते इति शेषः । गच्छति ग्राम इत्यादौ तु नैवमित्याह । नहीति ॥ ग्रामेष्विति ॥ उपलक्षणमिदम् । पक्वापकतण्डुलेषु यथा क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुपलभ्यते तथा गतागतग्रामे आरूढानारूढास्तनि अधिगतानधिगते स्तृतास्तृते श्रद्धिताश्रद्धिते च शास्त्रार्थे क्रियाकृतवैलक्षण्यं दृश्यते इत्यर्थः । ग्रामगमनादौ कर्तृर्थेन श्रमादिवैलक्षण्यदर्शनादिति भावः । ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्तृस्थत्वात् तद्वाचिनः कृजोऽपि कर्ता न कर्मवत्स्यात् । ततश्च क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादिः न सिद्ध्यदित्याशङ्क्य कृजो न यन्नार्थत्वमित्याह । करोतिरुत्पादनार्थः इति ॥ उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थक इत्यर्थः । एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । करोतिरुत्पादनार्थकत्वे तु कर्मस्थक्रियत्वन्तर्कर्तृरुपपादयति । उत्पत्तिश्च कर्मस्थेति ॥ उत्पन्ने अनुत्पन्ने च वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । तेनेति ॥ कृजः कर्तुः कर्मस्थक्रियत्वेनेत्यर्थः । तथाच क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र यक् । तासि तु चिष्वदिट्पक्षे कारिता, तदभावे तु कर्ता इति सिद्धवत्कृत्य आह । करिष्यते घट इत्यादीति ॥ चिष्वदिट्पक्षे कारिष्यते इति रूपम् । तदाभावपक्षे तु 'कृद्धनोः स्ये' इति इट् । करिष्यते । सीयुटाश्चिष्वदिटि कारिषीष्ट । तदभावे तु कृषीष्ट । छुडि अकारिष्ट-अकृत । नैतदिति ॥ कर्मवत्त्वं सिद्ध्यदित्यर्थः । यतते इति वत्सकर्मकत्वमेव न स्यादित्यपि बोध्यम् । एतेनेति ॥ ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः । अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति ॥ अर्थे स्वयमेव निश्चयविषयतां सम्पद्यमाने इत्यर्थः । व्याख्यातमिति ॥ समर्थितमित्यर्थः । कथं समर्थितमित्यत आह । कर्तृस्थत्वेन यगभावादिति ॥ अनुव्यवसायः निश्चयः तत्र

ताच्छील्ययादावयं चानश् न त्वात्मनेपदम् । ‘सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः’ (वा १८७३) । अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति । दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मक-योरिति वाच्यम्’ (वा १८७६) ।

२७६७ । न दुहस्नुनमां यक्चिचौ । (३-१-८९)

कर्मकर्ता अर्थः सः न कर्मस्थक्रियः । अर्थे अनुव्यवसायकृतवैलक्षण्याभावात् । किन्तु कर्तृस्थक्रिय एव । अनुव्यवसायकर्तरि देवदत्ते हर्षादिदर्शनात् । ततश्च कर्मवत्त्वाभावान्न यक् । यकि तु कित्वात् ‘धुमास्थागापाजहातिसाम्’ इति ईत्वे अनुव्यवसीयमान इति स्यादित्यर्थः । ननु यगभावे कथं यकारश्रवणमित्यत आह । इयनीति ॥ ‘षो अन्तकर्मणि’ इति धातोरनुव्य-वपूर्वादुपसर्गवशेन निश्चयवृत्तेर्लट आनादेशे कृते इयनि ‘ओतः इयनि’ इत्योकारलोपे अनुव्यवस्यमान इति रूपसिद्धेरित्यर्थः । ननु कर्मवत्त्वाभावे ‘भावकर्मणोः’ इत्यात्मनेपदाभावात् कथमिह लटश्चान्व । तस्यात्मनेपदत्वादित्यत आह । ताच्छील्ययादाविति ॥ ‘ताच्छील्यवयो-ध्वंचनशक्तिषु चानश्’ इत्यनेन चानाशित्यर्थः । तस्य च लादेशत्वाभावेन आत्मनेपदत्वा-भावात् कर्मवत्त्वाभावेऽपि कर्मकर्तरि प्रवृत्तिर्निर्वाधा । तदाह । न त्वात्मनेपदमिति ॥ ननु अन्योन्यं स्पृशतः स्वयमेव यज्ञदत्तदेवदत्तावित्यत्रापि कर्मवत्त्वाद्यगादि स्यात् । तत्र हि स्पृशिसंयोगानुकूलव्यापारार्थकः । उभावपि कर्तारौ कर्मभूतौ च । स्पर्शन-क्रियाया एकत्वेऽपि आश्रयभेदात्तद्रेदमाश्रित्य यज्ञदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति देवदत्तस्य कर्मत्वम् । एवं देवदत्तनिष्ठामपि स्पर्शनक्रियां प्रति यज्ञदत्तस्य कर्मत्वम् । एवङ्कर्तृत्वमप्युभयो-र्ज्ञेयम् । एवञ्च उभयोः कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वादेकस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा या स्पृशिक्रिया सैवे-तरस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा वर्तते इति कर्मवत्त्वं स्यात् । आश्रयनिबन्धनं भेदमाश्रित्य तुल्य-क्रियत्वोपपत्तेः । स्पृष्टास्पृष्टयोरन्योन्यसंयोगकृतहर्षादितदभावदर्शनाच्चेत्यत आह । सकर्म-काणां प्रतिषेधः इति ॥ एककर्मकाणां छिदिभिदिप्रभृतीनां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया अकर्म-काणां कर्तुः कर्मवत्त्वमुक्तम् । ये तु द्विकर्मकाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मका धातवः तेषां धातूनां कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । अन्योन्यं स्पृशतः इति ॥ कर्मवत्त्वे तु यकि तङि च स्पृश्येते इति स्यादिति भावः । ‘सकर्मकाणां प्रतिषेधः’ इत्य-स्य उदाहरणान्तरमाह । अजा ग्रामं नयतीति ॥ अजा ग्रामं स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र नयनं प्रत्यजायाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि ग्राममादाय सकर्मकत्वान्न कर्मवत्त्वमिति भावः । वस्तुतस्तु गते अगते च ग्रामे वैलक्षण्याभावादेवात्र कर्मवत्त्वस्याप्राप्तिरिति नेदमस्य वार्तिकस्योदाहरणम् । अत एव भाष्ये अन्योन्यमाश्लिष्यतः, अन्योन्यं स्पृशतः, अन्योन्यं संगृ-हीतः, इत्येवोदाहृतमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । दुहिपच्योरिति ॥ कर्मवत्त्वमिति शेषः । अनयोर्द्विकर्मकत्वादेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि अन्यकर्मणा सकर्मकत्वात्पूर्ववार्तिकेन क-र्मवत्त्वनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवोऽयम् । न दुह ॥ दुह स्नु नम् एषान्द्वन्द्वः । कर्मकर्तरीति ॥ एतत्तु नानुवृत्तिलभ्यम् । पूर्वत्रानुपलम्भात् । किन्तु ‘कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः’ इति समभिव्या-

एषां कर्मकर्तरि यकिचणौ न स्तः । दुहेरनेन एक एव निषेधः ।
चिण्णु विकल्पिष्यते । शप्, लुक् । गौः पयो दुग्धे ।

२७६८ । अचः कर्मकर्तरि । (३-१-६२)

अजन्ताच्छ्लेश्चिण्वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि—अकृत ।

२७६९ । दुहश्च । (३-१-६३)

अदोहि । पक्षे क्सः । ‘लुग्वाम्—’ (सू ३६५) इति पक्षे लुक् ।
अदुग्ध—अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते । ‘सृजियुज्योः श्यस्तु’ (वा १८७७)

हारलभ्यमेव । ‘अचः कर्मकर्तरि’ इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तिर्वा । दुहेरनेनेति ॥ ‘न
दुहस्तुनमाम्’ इत्यनेन दुहेः कर्मकर्तरि एक एव निषेधः । चिण्णु ‘दुहश्च’ इति वक्ष्यमाण-
सूत्रेण विकल्पितो वक्ष्यते इत्यर्थः । कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वेति तदर्थः । चिण्णु विक-
ल्पेनेष्यते इति क्वचित्पाठः । दुग्धे इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति । शप् लुगिति ॥ दुहेः कर्मकर्तरि
यकि निषिद्धे शप् प्रवर्तते । तस्य ‘अदिप्रभृतिभ्यः’ इति लुगित्यर्थः । गौः पयो दुग्धे इति ॥
गौः स्वयमेव पय उत्सृजतीत्यर्थः । कर्मकर्तृभूतायां गवि लट् । स्वरितेत्त्वेऽपि भावकर्मणोः
इत्यात्मनेपदमेव । ‘न दुह’ इति न यक् । गां पयो दुग्धे इति तु नोदाहृतम् । ‘गौणे कर्मणि दुह्या-
देर्लादयो मताः’ इत्युक्तेः । अचः कर्मकर्तरि ॥ ‘च्छ्लेस्सिच्’ इत्यतः च्लेरिति ‘चिण्णु ते पदः’
इत्यतः चिण्णु इति, दीपजन इत्यतः अन्यतरस्यामिति, चानुवर्तते । ‘धातोरेकाचः’ इत्यतो अनुवृत्तस्य
धातुग्रहणस्य अच्चा विशेषितत्वात्तदन्तविधिः । तदाह । अजन्तादित्यादिना ॥ अकारीति ॥
कटं स्वयमेवेति शेषः । कर्मकर्तरि लुङ् । च्लेश्चिण् । वृद्धिः । रपरत्वम् । ‘चिणो लुक्’ इति तशब्द-
स्य लुक् । अकृतेति ॥ चिणभावपक्षे ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोपः । दुहश्च ॥ अच इति
वर्जं पूर्वसूत्रं तत्रानुवृत्तं, तत्सर्वमिहानुवर्तते । कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वा स्यादित्यर्थः ।
स्पष्ट इति न व्याख्यातम् । अनुवृत्तिसौकर्यार्थमेव पूर्वसूत्रं प्रकृतदुहधातावनुपयुक्तमप्युपन्य-
स्तम् । अदोहीति ॥ दुहेः कर्मकर्तरि लुङ् । स्वयमेव गौः पय इति शेषः । चिण्णु लघु-
पद्युगः । चिणभावपक्षे आह । पक्षे क्सः इति ॥ ‘शल इगुपधात्’ इत्यनेनेति भावः । लु-
ग्वेति ॥ ‘लुग्वाम्’ इति क्सस्य पाक्षिको लुगित्यर्थः । अत्र दुहिपच्योरित्यत्र
पच्येकदाहरति । उदुम्बरः फलं पच्यते इति ॥ उदुम्बरवृक्षं फलं पचति कालविशेषः
इत्यत्र द्विकर्मकः पचिः । इह तु उदुम्बरो वृक्षः स्वयमेव कालविशेषमनपेक्ष्य फलं पक्वाश्रयं
करोतीत्यर्थः । अत्र उदुम्बरस्य गौणकर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मक-
त्वात् ‘सकर्मकाणां प्रतिषेधः’ इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिषेधे प्राप्ते ‘दुहिपच्योः’ इति कर्मवत्त्वस्य
प्रतिप्रसवाद्यगादिकमिति भावः । वस्तुतस्तु भाष्ये द्विकर्मकेषु पच्येपरिगणनात् द्विकर्म-
कत्वमिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितमस्माभिः । तथाच कर्मकर्तरि उदुम्बरः फलं पच्यते इत्यत्र
फलस्यैव कर्मतया तस्य कर्तृत्वविवक्षायां पच्येकर्मकत्वात् ‘सकर्मकाणाम्’ इति प्रतिषेधस्याप्रसक्तोः

अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः । 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्' (वा ५०५४) सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । 'भूषाकर्मकिरादिसनां

प्रतिप्रसवविधिरयं व्यर्थ इति यद्यपि । तथाप्यत्र मते उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र कर्तृलकारे पचेः कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्मस्थक्रियत्वाभावादुदुम्बरः फलं पच्यत इति कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मवत्त्वस्याप्राप्तौ 'दुहिपच्योः' इति कर्मवत्त्वस्य बहुलं पचेरपूर्वविधिरित्यन्यत्र विस्तरः । 'सृजि-युज्योऽयंस्तु' इति वार्तिकम् । अनयोः सकर्मकयोः इत्यादि तद्भाष्यम् । अत्र सृजियुज्योर्देवादिकयोर्न ग्रहणम् । तयोरकर्मकताया उक्तत्वात् । किन्तु 'सृज विसर्गे' इति तौदादिकस्य 'युजिर्येगे' इति रौधादिकस्य च ग्रहणम् । तत्र विसर्ग उत्पादनम् । यथा प्रजासृजतीति । योगस्संयोजनम् । यथा अश्वं युनक्तीति । रथादिना संयोजयतीति गम्यते । **सृजेः श्रद्धोपपन्ने इति ॥** श्रद्धायुक्ते मुख्यकर्तर्येव उक्तो विधिरित्यर्थः । तत्र मुख्यकर्तरि अत्यन्ताप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते । 'युजेस्तु कर्मकर्तर्येव उक्तविधिः' इति भाष्यात्तत्रापि कर्मणि क्रियाकृतवैलक्षण्याभावादप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते । कर्मवत्त्वे सति यकि प्राप्ते तदपवादश्शयन्विधीयते । तेन 'जिगत्सादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । यकि तु 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातु-कानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरेण यकः उदात्तत्वं स्यात् । **सृज्यते स्रजं भक्तः इति ॥** अत्र मुख्यकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वादात्मनेपदम् । यगपवादश्शयन् । **श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः इति ॥** धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । सृज्यते स्रजं भक्त इत्यत्र यदा तु निष्पादयतीत्येवार्थः, नतु श्रद्धयेति तदा सृजति स्रजमित्येव भवति । अथ युजेरुदाहरति । **युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति ॥** अत्र कर्मकर्तरि यगपवादः श्यन्निति भाष्यम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः योगशास्त्रप्रसिद्धः । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गराहित्यम् । 'तद्योगाङ्गम्' इति च योगशास्त्रप्रसिद्धम् । सः योगः ब्रह्मचारिणं युनक्ति । आत्मदर्शनेन संयोजयतीति कर्तृलकारे संयोजनक्रियायां योगो मुख्यकर्ता । ब्रह्मचारी तु कर्मेति स्थितिः । तत्र कर्मणो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति कर्मकर्तरि ब्रह्मचारिणि लकारः कर्मवत्त्वम् । स्वरितेत्त्वेऽपि कर्मवत्त्वात्तदेव यगपवादः श्यन् । ब्रह्मचारी प्राणायामाभ्यासादिश्रमबाहुल्यं विना स्वयमेव योगेन संबध्यते इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मचारिणि कर्मकर्तरि धात्वर्थसम्बन्धः अनुयोगितया वर्तते । योगे तु प्रतियोगितया वर्तत इति स्थितिः । तत्र यद्यपि प्रतियोगिनो योगात् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया भवितव्या । तथापि युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसम्बन्धोऽर्थः । तत्र प्रतियोगित्वं फलं, सम्बन्धो व्यापारः । प्रतियोगित्वरूपफलाश्रयत्वात् द्वितीयेति समाहितं शब्देन्दुशेखरे । अत्र भाष्ये प्रयोगादेव योगात् द्वितीयेत्यन्ये । भूषाकर्मैति वार्तिकम् । भूषाकर्म किरादि सन् एषां द्वन्द्वः । अन्यत्रेति स्वार्थे त्रल् । आत्मनेपदात् अन्यत्कर्मकार्यमिति लभ्यते । भूषा कर्म क्रिया येषां

१. अत्र च 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यश्चिणात्स्नेपदार्थः' इति भाष्यं मानम् ।

चान्यत्रात्मनेपदात्' (वा १८८०) भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिण्वौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट । आद्रियते । आहत । किरादि-स्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोति क्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम् ।

२७७० । न रुधः । (३-१-६४)

अस्माच्छ्लेश्चिण् । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ।

२७७१ । तपस्तपःकर्मकस्यैव । (३-१-८८)

वाच्यतया ते भूषाकर्माणः धातवः । भूषणक्रियावाचिनामिति यावत् । तदाह । भूषा-वाचिनामित्यादिना ॥ अलंकुरुते कन्येति ॥ स्वयमेव अन्यप्रयत्नं विना भूषण-क्रियावर्तीत्यर्थः । अत्र भूषार्थकत्वात् कर्मकर्तरि तडेव नतु यक् । अलमकृतेति ॥ अत्र तडेव नतु चिण् । छटि तु अलङ्कृत्येव । नतु चिण्वदिटौ । अवकिरते हस्तीति ॥ हस्ति-नमवकिरति कुसुमादिरित्यत्र मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र हस्ती कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्वयमेव पुरुषप्रयत्नं विना वृक्षादिसमीपं गच्छन् पुष्पादिभिः अवकिरणवान् भवतीत्यर्थः । अत्रापि तडेव, नतु यगादि । अवाकीर्ष्टेति ॥ 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेद् । गिरते इति ॥ ओदनं स्वयमेवेति शेषः । 'गृ निगरणे' अयङ्किरादिः । आद्रियते इति ॥ 'टङ् आदरणे' अयमपि किरादिः । शप्रत्यये 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् । अतिथिमाद्रियते इति मुख्य-कर्तरि आद्रियतेऽतिथिरिति कर्मकर्तरि स्वयमेव आदरणाश्रय इत्यर्थः । अत्र यद्यपि शे यकि च न विशेषः । तथापि न्याय्यश्च एव । यको निषिद्धत्वात् । स्वरे वा विशेषः । तडि तु डित्त्वादेव सिद्धः । अतिथेरभिहितत्वात् प्रथमेति विशेषः । आहतेति ॥ चिणोऽनेन निषेधे 'ट्स्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । 'उश्च' इति कित्त्वम् । अथ सन्नन्तस्योदाहरति । चिकी-र्षते कटः इति ॥ स्वयमेव कर्तुमिच्छाविषय इत्यर्थः । नन्विच्छायाः पुरुषरूपकर्तृनिष्ठ-त्वात् कटरूपकर्मनिष्ठत्वाभावात् इच्छायां सत्यां असत्याच्च कटे कर्मणि वैलक्षण्यादर्शनाच्च कर्म-स्थक्रियत्वाभावादिह कर्मवत्त्वस्याप्रसक्तोस्तन्निषेधो व्यर्थ इत्यत आह । इच्छायाः इति ॥ न रुधः ॥ 'च्छेस्सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण्ते पदः' इत्यतश्चिणिति चानुवर्तते । तदाह । अस्माच्छ्लेश्चिण् नेति ॥ अवारुद्ध गौरिति ॥ स्वयमेवेति शेषः । कर्मकर्तरीत्ये-वेति ॥ 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अवारोधि गौर्गोपेनेति ॥ इह गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया अभावाच्च चिण्निषेध इति भावः । तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ आद्यं तपः इति षष्ठ्यन्तम् । तपःकर्मकस्यैव तपधातोरिति लभ्यते । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यतः कर्मवदित्यनुवर्तते, इति मत्वा

कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनु-
सारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । ‘तपोऽनुतापे च’ (सू
२७६०) इति चिण्निषेधात्सिच् । अतएव । ‘तपःकर्मकस्य’ इति किम् ।
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । ‘न दुहस्नुनमां यक्चिणौ’ (सू २७६७) ।
प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट—प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र

सूत्रशेषं पूरयति । कर्ता कर्मवदिति ॥ विध्यर्थमिदमिति ॥ एतच्चानुपदमेव उदाह-
रणव्याख्यावसरे स्पष्टाभविष्यति । ननु विध्यर्थत्वे एवकारो व्यर्थ इत्यत आह । एवकार-
स्त्विति ॥ तप्यते तपस्तापसः इति ॥ अत्र तपिरार्जनार्थक इत्याह । अर्जयती-
त्यर्थः इति ॥ प्राजापत्यचान्द्रायणादिकृच्छ्रायात्मकतपस्सम्पादयतीत्यर्थः । मुख्यकर्तरि लः
सम्पादनस्य तापसात्मककर्तृस्थत्वात् तपोरूपकर्मस्थत्वाभावात् ‘कर्मवत्कर्मणा’ इत्यप्राप्तकर्मवत्त्व-
मनेन सूत्रेण विधीयते । तेन यगात्मनेपदादि । यदा तु तदपि दुःखजननात्मके सन्तापे वर्तते
तदा तापसं तपस्तपतीत्येव भवति । दुःखयतीत्यर्थः । अत्र मुख्यकर्तृ तपः । तापसस्तु तपः-
कर्म । अत्रापि दुःखजननव्यापारस्य तपोरूपकर्तृस्थतया तापसरूपकर्मस्थत्वाभावात् ‘कर्मवत्
कर्मणा’ इत्यनेन कर्मवत्त्वं न भवति । तपःकर्मकत्वाभावादानेनापि न कर्मवत्त्वम् । अतो न
यगादिकर्मकार्यम् । अथ लुङि अतसेत्यत्र कर्मवत्त्वाच्चिणसाशङ्क्य आह । तपोऽनुतापे च
इति ॥ चिण्निषेधात् सिजिति ॥ तस्य ‘झलो झलि’ इति लोपे परिनिष्ठितमाह । अतप्तेति ।
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः इति ॥ अत्र तपःकर्मकत्वाभावान्न कर्मवत्त्वमिति भावः ।
भाष्ये तु एवकारादिदं सूत्रं नियमार्थमित्युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितमेतत् । वृत्त्यनुसारिण
इत्यनेन भाष्यविरोधस्मृचित इत्यलम् । ‘दुहिपच्योर्वहुळम्’ इति कर्मवत्त्वविधिस्थदुहिप्रसङ्गात्
‘न दुहस्नुनमाम्’ इति सूत्रमुपन्यस्तं प्राक् । इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन स्नुनमोरुदाहर्तुं पुन-
सूत्रमुपन्यस्यति । न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति ॥ तत्र स्नुधातोर्ददाहरति ।
प्रस्नुते इति ॥ स्नुधातुः क्षीरप्रस्रवणविषयोत्कण्ठीकरणे वर्तते । वत्सो गां प्रस्रौतीति
मुख्यकर्तरि लकारे वत्सो गां क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र
स्नुधातुः । अत्र गौः कर्म । उत्कण्ठनव्यापारस्तु कर्तृभूतवत्सनिष्ठः । उत्कण्ठा तु गोरूपकर्म-
निष्ठा । गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायान्तु प्रस्नुते गौः । स्वयमेव क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठावती-
त्यर्थः । तत्र उत्कण्ठा पूर्वं कर्मगता । सम्प्रति तु कर्तृगता । उत्कण्ठाकृतश्च वैलक्षण्यं
प्रस्रवणं दृश्यत एव । ततश्च कर्मस्थक्रियत्वात् कर्मवत्त्वे यकि प्राप्ते अनेन निषेधः । प्रास्ना-
विष्टेति ॥ अत्र कर्मवत्त्वात् प्राप्तश्चिण् न । किन्तु चिण्वदिदौ पक्षे स्तः । चिण्वदिडभावे तु
‘स्नुकर्मोः’ इति नियमाद्वलादिलक्षण इप्पन । तदाह । प्रास्नोष्टेति ॥ णम उदाहरति ।
नमते दण्डः इति ॥ नमति दण्डं कश्चित् । नमयतीत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायान्तु नमते
दण्डः । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यक् । अनंस्तेति ॥ अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् । ननु णम-
धातोः प्रह्वीभावार्थकस्याकर्मकत्वात् कर्मवत्त्वाप्रसक्त्येकचिणोर्न प्रसक्तिरित्यत आह । अन्त-

नमिः । यक्चिणोः प्रतिषेधे 'हेतुमणिश्रिब्रूवामुपसंख्यानम्' (वा १८८१) । कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्नियत । चिण्वदिद् तु स्या-
देव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत । भारद्वाजीयाः
पठन्ति । 'णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूवात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्' (वा १८८२) ।
पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् ।
पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रति-

र्भावितण्यर्थोऽत्र नमिरिति ॥ धातुनामनेकार्थकत्वादिति भावः । यक्चिणोरिति ॥
'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्चिणोः प्रतिषेधसूत्रे दुहस्नुनमां हेतुमणिश्रिब्रूवामिति च वाच्य-
मित्यर्थः । कारयते इति ॥ स्वयं देवदत्त इति शेषः । करोति देवदत्तः, तं प्रेरयति यज्ञ-
दत्त इति ण्यन्तान्मुह्यकर्तरि लकारः । अत्र ण्यन्तकर्मणो देवदत्तस्य यज्ञदत्तप्रेरणमनपेक्ष्य
कर्तृत्वविवक्षायार्ङ्गमकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि तडेव, न यगिति भावः । अचीकरतेति ॥
अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् 'णिश्रि' इति चडेव । उच्छ्रयते दण्डः इति ॥ स्वयमेवेति
शेषः । दण्डमुच्छ्रयति कश्चिदित्यर्थः । मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र कर्मणो दण्डस्य कर्तृव्यापार-
मनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायार्ङ्गमकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि न यक् तडेव । उदशिश्नियतेति ॥
कर्मवत्त्वेऽपि चिणभावात् 'णिश्रि' इति चङ् । ननु कारिष्यते इत्यत्र कथञ्चिण्वदिटौ । ण्यन्त-
स्याजन्तस्य उपदेशाभावादित्यत आह । चिण्वदिद् तु स्यादेवेति ॥ 'स्यसिचसीयुद्-
तासिषु' इत्यत्र हि उपदेशे अजन्तस्येति नार्थः । किन्तु उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्यर्थः ।
तथाच णिजन्तस्योपदेशाभावेऽपि णेरुपदेशसत्त्वान्न दोष इति भावः । उच्छ्रायिष्यते इति ॥
श्रिवः उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाच्चिण्वदिटौ । ब्रूते कथेति ॥ स्वयमेवेति शेषः । कथां
ब्रवीति कश्चिदिति मुख्यकर्तृलकारे कथा कर्म तस्य पुरुषप्रयत्नाविवक्षायार्ङ्गमकर्तरि लकारः ।
कर्मवत्त्वात् तङ् । न यक् । अवोचतेति ॥ कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् । किन्तु 'ब्रुवो वचिः,
अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्, वच उम्' इति भावः । उच्चारणेन शब्देषु प्राकट्यरूपविशेषदर्शनात्
कर्मस्थक्रियत्वं बोध्यम् । 'णिश्रन्थि' इति ण्यन्तस्य श्रन्थेः ग्रन्थेः ब्रूचः आत्मनेपदविधावकर्म-
कस्य च यक्चिणोः प्रतिषेधः भारद्वाजीयाभिमत इत्यर्थः । अत्र णि इति सामान्यस्य ग्रहणम् ।
नत्वहेतुमणिच एव । ततश्च णिजन्तस्यापि न यक्चिणाविति मत्वा आह । पुच्छमुदस्यति
उत्पुच्छयते गौरिति ॥ 'पुच्छादुदसने' इति णिङ् । नन्वत्र उदसने पुच्छङ्गम् । गौर्मु-
ह्यकर्त्री । ननु कर्मकर्त्री । ततश्च नात्र यक्चिणोः प्रसक्तिरित्यत आह । अन्तर्भावित-
ण्यर्थतायामिति ॥ उदस्यतीत्यस्य उदासयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थताश्रयणे उत्पुच्छयते गां
देवदत्तः इत्यत्र गौः कर्म । तस्य गोरूपकर्मणः प्रेरयितृपुरुषप्रयत्नानपेक्ष्या कर्तृत्वविवक्षायार्-
ङ्गमकर्तरि लकारे उत्पुच्छयते गौरिति भवतीत्यर्थः । स्वयमेव पुच्छमुदस्यति गौरिति बोधः ।
उदपुपुच्छतेति ॥ अत्र न चिण् । शपच्चङाविति ॥ उत्पुच्छयते गौरित्यत्र यक्ः प्रति-
षेधात् शप् । उदपुपुच्छतेत्यत्र चिणः प्रतिषेधाच्चडित्यर्थः । ननु 'श्रन्थ मोक्षणे, ग्रन्थ ग्रथने'

वेधाच्छृण्वडौ । अन्थिग्रन्थोराधृषीयत्वाणिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति
ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । ग्रन्थते ।
अग्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु श्रुतिं प्रीति स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः ।
वल्गन्तीत्यर्थः । 'वेः शब्दकर्मणः' (सू २७०७) 'अकर्मकाच्च' (सू २७०८)
इति तङ् । अन्तर्भावित्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यका-
रिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ।

२७७२ । कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । (३-१-९०)

अनयोः कर्मकर्तरि न यक् । किं तु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदाप-

इति अन्थिग्रन्थोः चौरादिकतया णिग्रहणेनैव सिद्धेः पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । अन्थि-
ग्रन्थोरिति ॥ ग्रन्थति ग्रन्थमिति ॥ रचयतीत्यर्थः । अन्थति मेखलां देवदत्तः
इति ॥ विस्सयतीत्यर्थः । देवदत्त इत्युभयत्वान्वेति । अत्र कर्मणो ग्रन्थस्य मेखलायाश्च
कर्तृत्वविवक्षायां ग्रन्थते ग्रन्थः ग्रन्थते मेखलेति च भवति । स्वयमेव ग्रन्थरचनाश्रयस्त्वंसना-
श्रयश्चेत्यर्थः । तत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यगिति भावः । अग्रन्थिष्ट अग्रन्थिष्टेत्यत च न चिण् ।
क्रैयादिकयोस्त्विति ॥ कर्मवत्त्वेऽपि तयोर्यकि निषिद्धे भ्राविकरण इति भावः । आत्मने-
पदविधावकर्मकोऽयं तदुदाहरति । विकुर्वते सैन्धवाः इति ॥ सैन्धवाः अश्वाः । अत्र
विपूर्वः कृञ् वल्गने वर्तते । उपसर्गवशात् । तदाह । वल्गन्तीति ॥ शब्दङ्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
धात्वर्थेनोपसङ्गहादकर्मकोऽयम् । मुख्यकर्तरि लकारः । वेरिति ॥ 'वेः शब्दकर्मणः' इत्य-
नन्तरं पठितेन 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेण परगामिन्यपि फले तद्वित्यर्थः । नन्वस्याकर्मकतया
अश्वानाङ्कर्मकर्तृत्वाभावात् यक् प्रसक्तिरित्यत आह । अन्तर्भावितेति ॥ विपूर्वकः कृञ्
शब्दङ्कुर्वणस्य प्रेरणे यदा वर्तते, तदा विकुर्वते सैन्धवानिति भवति । अश्वान् शब्दाययती-
त्यर्थः । तत्र सैन्धवानाङ्कर्मणां पुरुषप्रेरणविवक्षया कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः इति
भवति । वल्गन्तीत्यर्थः । अत्र सैन्धवानाङ्कर्मकर्तृणाङ्कर्मवत्त्वेऽपि न यगित्यर्थः । व्यका-
रिष्टेति ॥ चिणि निषिद्धे ण्यन्तत्वाभावाच्चडभावे सिचिश्चण्वदिष्टि वृद्धिरिति भावः । चिण्व-
दिडभावपक्षे आह । व्यकृतेति ॥ 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । कुषिरञ्जोः ॥
अनयोरिति ॥ 'कुष निष्कर्षे, रञ्ज रागे' इत्यनयोरित्यर्थः । कर्मकर्तरिति ॥ 'अचः कर्मकर्त-
रि' इत्यतो मण्डूकश्रुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न दुहस्तुनमाम्' इत्यतः नेति यगिति चानुव-
र्तते । तदाह । यगिति ॥ किन्तु श्यनिति ॥ श्यन्विषयेत्यर्थः । एवञ्च यग्विषयादन्यत्र न श्यनः
प्रवृत्तिः । न यगित्यनुक्ता श्यनो विधाने तु यग्विषयादन्यत्रार्धधातुकेऽपि श्यन् स्यादिति भावः ।
प्राचाङ्गहणाद्विकल्पः । तदाह । कुष्यति कुष्यते वा पादः इति ॥ स्वयमेवेति शेषः ।
कुष्याति पादं देवदत्तः इति ॥ मुख्यकर्तृलकारे पादः कर्म । तस्य पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य
कर्तृत्वविवक्षायां श्यनि परस्मैपदे च कुष्यतीति रूपम् । तदुभयाभावे यकि आत्मनेपदे च कुष्यते

वादः । कुष्यति-कुष्यते वा पादः । कुष्णाति पादं देवदत्तः । रज्यति-रज्यते वा वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रङ्क्षीष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ लकारार्थप्रकरणम् ॥

२७७३ । अभिज्ञावचने लट् । (३-२-११२)

स्मृतिबोधिन्पुपपदे भूतानद्यतने धातोर्लट् स्यात् । लङोऽपवादः ।

इति रूपमिति भावः । यक्श्यनोः स्वरे विशेषः । श्यनि कुष्यन्ती वधूरित्यत्र 'शप्श्यनो-
र्नित्यम्' इति नित्यं नुम् । यकि तु 'आच्छीनद्योः' इति विकल्पः स्यात् । रज्यति रज्यते
वा वस्त्रमिति ॥ अन्तर्भावितप्यर्थतायां दैवादिकत्वात् श्यनि रज्यति वस्त्रमित्यत्र रज्यती-
त्यर्थः । मुख्ये कर्तरि लः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायान्तु रज्यति रज्यते वेति भवतीत्यर्थः ।
यगविषये तु नास्त्येवेति ॥ श्यनिति शेषः । यकं प्रतिषिध्य तत्स्थाने श्यनो विधि-
सामर्थ्यादित्यर्थः । कोषिषीष्टेति ॥ आर्धधातुकत्वेन यगविषयत्वाच्च श्यन् । तत्सन्नियोग-
शिष्टत्वात् परस्मैपदञ्च श्यनभावे सति न भवतीति भावः । रङ्क्षीष्टेति ॥ रङ्गस्सीयुटि जस्य
कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । अनुस्वारपरसवर्णौ । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे सर्वत्र पच्यते ओदनः
स्वयमेवेति, भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ स्वयंशब्दस्य आत्मना करणेनेत्यर्थः । नत्वात्मना
कर्त्रेति । तथा सति कर्मण्येव लः स्यादिति 'णेरणौ' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायाङ्कर्मकर्तृप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ लकारार्थप्रक्रियाः निरूप्यन्ते ॥ अभिज्ञावचने लट् ॥ अभिज्ञा स्मृतिः सा
उच्यते बोध्यते अनेनेति विग्रहः । तदाह । स्मृतिबोधिन्पुपपदे इति ॥ स्मृतिबोधकपदे
समीपे प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः । भूते इत्यधिकृतम् । 'अनद्यतने लुङ्' इत्यतः अनद्यतने इत्यनुवर्तते ।

स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि ।
तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ।

२७७४ । न यदि । (३-२-११३)

यद्योगे इत्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अमुञ्जमहि ।

२७७५ । विभाषा साकाङ्क्षे । (३-२-११४)

उक्तविषये लङ्वा स्यात् । लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्वात्यर्थः ।
स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् ।
पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (सू २७७४) इति बाधित्वा परत्वाद्वि-
कल्पः । 'परोक्षे लिट्' (सू २१७१) । चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादि-
ना पारोक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहं किल विल/लाप' 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता
किलाहम्' । अत्यन्तापह्वे लिङ्कृत्यः' (वा २०८४) । कलिङ्गेष्ववात्सीः ।
नाहं कलिङ्गाञ्जगाम ।

तदाह । भूतानद्यतने इति ॥ लङ् इति ॥ अनद्यतने लङित्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्मर-
सीति ॥ हे कृष्ण गोकुले अवसमिति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः । अत्र वाक्यार्थः कर्म । कृतज्ञोऽकुलवासं
स्मरसीति यावत् । एवमिति ॥ स्मरसीति पदयोग इव बुध्यसे इत्यादिस्मृतिबोधकपदयोगे-
ऽपि लङित्यर्थः । ननु बुध्यत्यादेः स्मृतित्वेन रूपेण स्मृत्यर्थकत्वाभावात्कथमिह लङित्यत
आह । तेषामपीति ॥ पर्यवसानगत्या स्मृतिबोधकत्वात्तद्योगेऽपि लट् । एतदर्थमेव वचन-
ग्रहणमिति भावः । न यदि ॥ यदीति सप्तमीति मत्वा आह । यद्योगे इति ॥ उक्तं
नेति ॥ अभिज्ञावचने इति लट् न भवतीत्यर्थः । अभिजानासीति ॥ वने अमुञ्जमहीति
यत् तत् स्मरसीत्यर्थः । विभाषा ॥ उक्तविषये इति ॥ अभिज्ञाबोधिन्पुपपदे इत्यर्थः ।
लक्ष्यलक्षणभावेनेति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ज्ञाप्यज्ञापकभावेनेत्यर्थः । स्मरसी-
ति ॥ पूर्वं वने अवसाम, तत्र वने गाः अवारयाम इति यत् तत् हे कृष्ण स्मरसीत्यर्थः ।
अत्र यत् इत्यस्य गम्यत्वेऽपि तस्य प्रयोगाभावान्न यद्योगः । वासो लक्षणमिति ॥
चारणस्येति शेषः । उभयत्रापि लङ्कल्पः । अभिज्ञावचनयोगस्य अविशिष्टत्वादिति
भावः । नच यद्योग एव 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति विकल्पोऽस्त्विति भ्रमितव्यम् । 'यदि वायं विक-
ल्पः' इति भाष्यात्तदाह । यच्छब्दयोगेऽपीति ॥ 'परोक्षे लिट्' इति प्राक् व्याख्यातमपि वि-
शेषविवक्षया स्मर्यते । अहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वात् परोक्षत्वाभावात् कथमस्य लिट उत्तमपुरुष इत्यत
आह । उत्तमपुरुषे चित्तेति ॥ सुप्तः इति ॥ सुप्तत्वादहं विललापेत्यर्थः । अत्र स्वापाचि-
त्तविक्षेपः । बहु जगदेति ॥ मत्तत्वात्तस्य पुरस्तादहं बहु जगदेत्यर्थः । अत्र उन्मादाच्चित्त-
विक्षेपः । आदिना व्यासङ्गसङ्ग्रहः । अत्यन्तापह्वे इति ॥ अपरोक्षार्थमिदम् । कलि-
ङ्गेष्ववात्सीरिति ॥ अतस्त्वन्न सहवासयोग्य इति प्रश्नः । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु

२७७६ । हशश्वतोर्लङ् च । (३-२-११६)

अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति हाकरोच्चकार
वा । शश्वदकरोच्चकार वा ।

२७७७ । प्रश्ने चासन्नकाले । (३-२-११७)

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ्लिटौ स्तः ।
अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ।

२७७८ । लट् स्मे । (३-२-११८)

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

२७७९ । अपरोक्षे च । (३-२-११९)

भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

२७८० । ननौ पृष्टप्रतिवचने । (३-२-१२०)

‘अनद्यतने’ ‘परोक्षे’ इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः
किम् । ननु करोमि भोः ।

२७८१ । नन्वोर्विभाषा । (३-२-१२१)

च । तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमर्हति ॥’ इति वचनादिति भावः । नाहङ्कलिङ्गाञ्जगामेत्यु-
त्तरम् । कलिङ्गशब्दस्य जनपदविशेषवाचित्वात् बहुवचनम् । अत्र तद्देशगमनोत्तरकालिकवास-
विषयकप्रश्ने कारणीभूतगमनस्यैवापलापादत्यन्तापहवो ज्ञेयः । कलिङ्गेष्ववात्सीरित्यत्र ‘अक-
र्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावः’ इति कर्मसंज्ञायाः पाक्षिकत्वान्न द्वितीयेति कारकाधिकारे
निरूपितम् । हशश्वतोर्लङ् च ॥ स्पष्टम् । प्रश्ने चासन्नकाले ॥ प्रश्ने इत्यनेन
प्रश्नविषयो विवक्षित इत्याह । प्रष्टव्यः प्रश्नः इति ॥ अर्थे इत्यनन्तरं वर्तमानाद्धातोरिति
शेषः । प्रयोक्तृदृष्टिपथातिक्रान्तत्वमनासन्नकालकत्वम् । वृत्तौ तु पञ्चवर्षातीतकालः अना-
सन्नकाल इत्युक्तम् । लट् स्मे ॥ स्मेत्यव्ययम् । तद्योगे लिङ्विषये लट् स्यादित्यर्थः ।
यजति स्मेति ॥ स्मशब्दो भूतकालद्योतकः । अपरोक्षे च ॥ एवं स्मेति ॥ पिता एव-
मुक्तवानित्यर्थः । ननौ पृष्ट ॥ निवृत्तमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । अकार्षीः किमिति
प्रश्नः । ननु करोमीत्युत्तरम् । अकार्षमित्यर्थः । नन्विति संबोधने । नन्वोर्विभाषा ॥

नशब्दे नुशब्दे च लङ्वा स्यात् । अकार्षीः किम् । न करोमि ।
नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ।

२७८२ । पुरि लुङ् चास्मे । (३-२-१२२)

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने
विभाषा लुङ् । चाल्ङट् । न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा
छात्राः—अवात्सुः—अवसन—ऊपूर्वा । ‘अस्मे’ किम् । यजति स्म पुरा ।
भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ।

२७८३ । यावत्पुरानिपातयोर्लट् । (३-३-४)

यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । ‘निपातयोः’
किम् । यावद्दाम्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ।

२७८४ । विभाषा कदाकर्ह्योः । (३-३-५)

भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते—भोक्ष्यते—भोक्ता वा ।

न नु अनयोर्द्वन्द्वः । तदाह । नशब्दे नुशब्दे चेति ॥ लङ्वा स्यादिति ॥ भूते इति शेषः ।
अकार्षीः किमिति प्रश्नः । न करोमि नाकार्षमित्युत्तरम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षमिति च ।
‘तर्के नु स्यात्’ इत्यमरः । पुरि लुङ् चास्मे ॥ अस्मे इति च्छेदः । पुरेत्याकारान्तमव्ययम् ।
पुरीति तस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । मण्डूकप्लुत्येति ॥ अत्र
व्याख्यानमेव शरणम् । चाल्ङडिति ॥ तथाच लुङ् लट् च वेति फलितम् । पक्षे इति ॥
एतदुभयाभावपक्षे इत्यर्थः । यथाप्राप्तमिति ॥ अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् । परोक्षत्वाविवक्षा-
यान्तु लङित्यर्थः । ‘अभिज्ञावचने’ इत्यारभ्य एतदन्ताः विधयस्तृतीयस्य द्वैतीयाकाः । अथ तृतीय-
स्य तार्तायीका विधयो वक्ष्यन्ते । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने इति ॥ ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति
सूत्रादिति भावः । यावत्पुरा ॥ यावत् पुरा इति द्वे पदे । अनयोः प्रयुज्यमानयोर्लट् स्यादि-
त्यर्थः । लुङादेरपवादः । निश्चयं द्योतयतः इति ॥ ‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधा-
रणे’ इत्यमरः । यावद्दाम्यते तावद्भोक्ष्यते इति ॥ यत्परिमाणकं तत्परिमाणकमित्यर्थः ।
‘यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्’ इति वतुवन्तत्वेन निपातत्वाभावात् लङिति भावः । करणभूत-
येति ॥ पुरा यास्यतीति प्रत्युदाहरणान्तरम् । पुराशब्दस्य पुरेति तृतीयान्तमिदम् । तत्स्फो-
रणाय करणभूतयेत्युक्तम् । विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ भविष्यति लङ्वा स्यादिति शेषपूर-
णम् । लङ्भावपक्षे लुङ् लटौ यथाप्राप्तम् । तदाह । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता
वेति ॥ नच कर्हियोगे लङ्भावपक्षे लुङेवोचितः, ननु लट् । ‘अनद्यतने हि लन्यतरस्याम्’ इति
हिलन्तकर्हियोगविरोधादिति वाच्यम् । लङ्वादहरणस्य कदायोगमात्रविषयत्वादिलङ्वाहुः ।

२७८५ । किंवृत्ते लिप्सायाम् । (३-३-६)

किंवृत्तं विभक्त्यन्तम् । भविष्यति लङ्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि—भोजयिष्यसि—भोजयितासि वा । 'लिप्सायाम्' किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ।

२७८६ । लिप्स्यमानसिद्धौ च (३-३-७)

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लङ्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति—दास्यति—दाता वा । स स्वर्गं याति—यास्यति—याता वा ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च । (३-३-८)

लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्वातोर्भविष्यति लङ्वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुट्लटौ ।

२७८८ । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । (३-३-९)

ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्वातोर्लिङ्लटौ वा स्तः । मुहूर्ता-

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ किञ्चिद्देन वृत्तं निष्पन्नं किंवृत्तमित्यभिप्रेत्य आह । विभक्त्यन्तमिति ॥ लङ्वेति ॥ लङ्भावे तु लुट्लटौ यथाप्राप्तम् । किंवृत्तशब्देन विभक्त्यन्तउत्तरउत्तमान्तानामेव ग्रहणमिति वृत्तिः । तेन कदादियोगे भविष्यति लट् । 'यद्वृत्तात्रित्यम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या तु किंवृत्तानां सर्वेषां कदेत्यादीनामपि ग्रहणमिति युक्तम् । कं कतरं कतमं वेति ॥ क्षुधितमन्नलिप्सुमिति शेषः । लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ लङ्वेति ॥ पक्षे लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्वेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति मत्वोदाहरति । योऽन्नमिति ॥ योऽन्नं ददाति स स्वर्गं याति । योऽन्नं दास्यति स स्वर्गं यास्यति । योऽन्नं दाता सः स्वर्गं यातेत्यन्वयः । लोडर्थलक्षणे च ॥ लोडर्थः प्रैषादिरिति ॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु इत्यनुवृत्तौ लोड् चेति लोड्विधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति ॥ कृष्णभोजनकाले त्वङ्गाश्चारयेत्यर्थः । अत्र कृष्णभोजनं लोडर्थस्य गोचारणप्रैषस्य लक्षणम् । परिच्छेदकमिति यावत् । पक्षे लुट्लट्वाविति ॥ कृष्णश्चेद्भोक्ता, भोक्ष्यते, वा त्वङ्गाश्चारयेत्युदाहार्यम् । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ऊर्ध्वमिति विभक्तिप्रतिरूपक्रमव्ययम् । ऊर्ध्वं मुहूर्तार् भवः इति विग्रहः । केचित्तु ऊर्ध्वमिति द्वितीयान्तम् । 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मवत्त्वादित्याहुः । ऊर्ध्वमौहूर्तिकः इति ॥ ऊर्ध्वमुहूर्तशब्दात् भवार्थे कालाद्भवति भावः । ननु तद्धितार्थेत्यत्र दिक्सङ्ख्ये इत्यनुवृत्तेस्समानाधिकाराच्चात्र कथं समास इत्यत आह । निपातनादिति ॥ पूर्वपदे आदिवृद्धिमाशङ्क्य आह । उत्तरपदवृद्धिश्चेति ॥ निपातनादित्यनुषज्यते । ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति ॥ मुहूर्त-

दुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्--आगच्छति--आगमिष्यति--आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ।

२७८९ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । (३-३-१३१)

समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । 'वर्तमाने लट्' (सू २१५१) इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्' (सू ३१६९) इति यावद्येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि । अहमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि--गमिष्यामि वा ।

२७९० । आशंसायां भूतवच्च । (३-३-१३२)

वर्तमानसामीप्ये इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीद्वर्षति--वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स--

तार्द्धकालीने इत्यर्थः । लोडर्थलक्षण इत्यत्रान्वेति प्रेषादाविति । लिङ्लटाविति ॥ चाल्त् समुच्चीयत इति भावः । वा स्तः इति ॥ पक्षे लुट्लटौ यथाप्राप्तम् । छन्दः इति ॥ वेद इत्यर्थः । इति तृतीयस्य तृतीये भविष्यतीत्यधिकारस्थाः लविधयः । अथास्मिन्नेव तृतीयपादे क-तिपयान् विधीनाह । वर्तमानसामीप्ये ॥ स्वार्थे ष्यञिति ॥ अस्मादेव निर्देशात् चतुर्वर्णादिराकृतिगणत्वादिति भावः । इत्यारभ्येति ॥ तृतीयस्य द्वितीये 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य आपादसमाप्तेः 'उणादयो बहुलम्' इति तृतीयपादादिमसूत्रात् प्राक् वर्तमानाधिकारः । तस्मिन्नाधिकारे येन विशेषणेन याभ्यः प्रकृतिभ्यः वर्तमाने प्रत्यया विहिताः ते सर्वे तेनैव विशेषणेन ताभ्यः प्रकृतिभ्यः वर्तमानसमीपकाले भूते भविष्यति च वा भवन्तीत्यर्थः । अत्र भूते भविष्यति चेत्यार्थिकम् । तयोरेव वर्तमानसामीप्यसत्त्वात् । कदा आगतोऽसीत्यागतं प्रति प्रश्नः । अयमागच्छामीत्युत्तरम् । अव्यवहितपूर्वकाले आगतवानस्मीत्यर्थः । वर्तमानसमीपकाले भूते लट् । अयमित्यनेन आगमनकालीनं प्रखेदपरिकरबन्धादियुक्तं रूपं निर्दिश्यते । इदानीमागमं सूचयितुं वर्तमानवत्त्वाभावे भूते लङ् । कदा गमिष्यसीति गमनात्प्राक् प्रश्ने, एष गच्छामि इत्युत्तरम् । अव्यवहितोत्तरकाले गमिष्यामीत्यर्थः । एष इति तु अयमिति वत् व्याख्येयः । वर्तमानकालसमीपे भविष्यति लट् । गमिष्यामि वेति वर्तमानवत्त्वाभावे भविष्यति लट् । आशंसायां भूतवच्च ॥ नानुवर्तते इति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अप्राप्तस्य प्रियस्य प्राप्तीच्छा आशंसा । सा च भविष्यद्विषयैव । भूते इच्छाविरहात् । तदाह । भविष्यति काले इति ॥ देवश्चेदिति ॥ देवः पर्जन्यः, अवर्षीचेत् धान्यमवाप्स । वर्षति चेत् वपामः । वर्षिष्यति चेत् वप्स्याम इत्यन्वयः । भूतवद्भावात् भविष्यति लङ् । अवर्षीदिति अवाप्सेति च

वषामः—वप्स्यामो वा । ‘सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ।’ तेन लङ्लिटौ न ।

२७९१ । क्षिप्रवचने लट् । (३-३-१३३)

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ।

२७९२ । आशंसावचने लिङ् । (३-३-१३४)

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ।

२७९३ । नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । (३-३-१३५)

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदादास्यति

भवति । वपधातोर्लुङि उत्तमपुरुषबहुवचने अवाप्स्येति भवति । वृष्टिवापयोर्बभूवोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लुङ् । वर्तमानवत्त्वपक्षे तु लट् । तदुभयाभावे तु लट् । ननु भूतवत्त्वपक्षे लङ्लुटावपि कुतो न स्यातामित्यत आह । सामान्यातिदेशे इति ॥ भूतत्वसामान्ये विहितस्यातिदेशादनद्यतनभूतत्वविशेषाविहितयोर्लङ्लुटोर्नातिदेश इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । क्षिप्रवचने लट् ॥ वचनग्रहणात् क्षिप्रपर्याये इति लभ्यते । तदाह । क्षिप्रपर्याये इति ॥ पूर्वविषये इति ॥ आशंसायामित्यर्थः । ‘आशंसायां भूतवच्च’ इत्यस्यापवादः । ननु क्षिप्रवचने नेत्येतावतैव आशंसायां क्षिप्रपर्याये उपपदे भविष्यति न भूतवत् न वर्तमानवदिति लाभा-लङ्ग्रहणमनर्थकमित्यत आह । नेति वक्तव्ये इति ॥ क्षिप्रवचने नेत्युक्ते ‘सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः’ इति न्यायेन भविष्यत्सामान्ये विहितस्य लङ् एव निषेधः स्यात्, ननु लुटः । तस्य अनद्यतनभविष्यद्विशेषविधानात् । लङ्ग्रहणे तु उक्तविषये लङ् एव स्यात्, ननु लकारान्तरमिति लाभाल्लुटोऽपि विषये लुटोवेति लभ्यत इत्यर्थः । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः इति ॥ अनद्यतनत्वद्योतनाय श्वशब्दः । अत्र न लुङिति भावः । आशंसावचने लिङ् ॥ आशंसायाः प्राप्तीच्छायाः भूते असम्भवात् भविष्यतीति लभ्यत इति मत्वा आह । भविष्यतीति ॥ ‘आशंसायां भूतवच्च’ इत्यस्यापवादः । तदाह । ननु भूतवदिति ॥ गुरुश्चेदिति ॥ गुरुरुपेया-न्नं क्षिप्रमधीयीयेत्याशंसे इत्यन्वयः । क्षिप्रयोगेऽपि परत्वाद्धिडेव ननु लुङिति भावः । नानद्य-तनवत् ॥ क्रियायाः प्रबन्धः सातत्यम् । तदाह । क्रियायाः सातत्ये इति ॥ अनद्यतनव-दित्यनेन अनद्यतने भूते भविष्यति च विहितौ लङ्लुटौ विवक्षितौ । तदाह । लङ्लुटौ नेति ॥ अनद्यतने भूते लङ् न भवति । भविष्यत्यनद्यतने तु लुट् नेत्यर्थः । क्रियासातत्ये लङ्नि-षेधमुदाहरति । यावज्जीवमन्नमदादिति ॥ लुङि ‘गातिस्था’ इति सिचो लृक् । सामीप्ये

वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नी-
नाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन
यक्ष्यते ।

२७९४ । भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । (३-३-१३६)

भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा
गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्तत्र यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः ।

२७९५ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् । (३-३-१३७)

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् ।
योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र
युक्ता अध्येष्यामहे । ‘अनहोरात्राणाम्’ किम् । योऽयं मासः आगामी तस्य
योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे ।

उदाहरिष्यन्नाह । सामीप्यमिति ॥ येयमिति ॥ पौर्णमास्या उपरि कृष्णपक्षे कतिपयाहो-
रात्रैः व्यवधानेऽपि सामीप्यमस्त्येव । पौर्णमास्यन्तरेण सजातीयेन व्यवधानाभावात् । आधि-
तेति ॥ धाधातोर्लुङि ‘स्थाध्वोरिच्च’ इति धाधातोरित्त्वं सनः कित्त्वञ्च । ‘दृस्वादङ्गात्’ इति
सिचो लोपः । सोमेनायष्टेति ॥ येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामित्यनुषज्यते । अथ क्रिया-
सातत्ये लुटो निषेधमुदाहरति । येयममावास्यास्येति ॥ सोमेन यक्ष्यते इति ॥ येयममावा-
स्या आगामिनी तस्यामित्यनुषज्यते । भविष्यति मर्यादा ॥ अवरस्मिन्निति च्छेदः । अन-
द्यतनवन्नेति ॥ लुट् नेत्यर्थः । अक्रियाप्रवन्धार्थमिति भाष्यम् । असामीप्यार्थश्चेति कैयटः । योऽय-
मिति ॥ कस्मिंश्चिन्नपदविशेषे वसतः पाटलिपुत्राख्यं नगरविशेषं जिगमिषोरिदं वाक्यम् । मध्ये-
मार्गङ्गौशाम्बी नाम काचिन्नगरीति स्थितिः । तत्र आपाटलिपुत्रात् योऽयं गन्तव्योऽध्वा तस्य अ-
ध्वनः मध्ये वर्तिन्याः कौशाम्ब्याः यदवरं पूर्वप्रदेशः तत्र सक्तून् श्वःप्रभृति पास्याम इति यो-
जना । अत्र कौशाम्ब्या इति मर्यादा गम्यते । अवरमित्यनेन अवरत्वङ्गम्यते । अत्र भविष्य-
त्यनद्यतने लुट् न, किन्तु लृडेवेति भावः । कालविभागे ॥ पूर्वसूत्रमिति ॥ ‘भविष्यति
मर्यादावचनेऽवरस्मिन्’ इति सूत्रमित्यर्थः । ननु कालमर्यादायामपि पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत
आह । अनहोरात्रेति ॥ तथाच अनहोरात्रसम्बन्धिने प्रविभागे भविष्यति मर्यादावचने
इत्युक्तविधिर्न भवतीत्यर्थः । ननु ‘भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्’ इत्येकमेव सूत्रङ्कुतो नेत्यत
आह । योगविभाग उत्तरार्थः इति ॥ इदमुत्तरसूत्रे स्पष्टीभविष्यति । योऽयं वत्सर
आगामीति ॥ कालतो मर्यादायामुदाहरणम् । आग्रहायण्या इति ॥ मार्गशीर्षपौर्ण-
मास्या इत्यर्थः । युक्ताः इति ॥ नियमयुक्ता इत्यर्थः । अध्येष्यामहे इत्यत्र न लुट् ।
किन्तु लृडेवेति भावः । पञ्चदशरात्रः इति ॥ पञ्चदश रात्रयो यस्य पक्षस्येति बहुव्रीहिः ।
‘अचप्रत्यन्वपूर्वात्’ इत्यक्षमासान्तः । यद्वा पञ्चदशानां रात्रीणां समाहारः पञ्चदशरात्रः । ‘अहः-

२७९६ । परस्मिन्विभाषा । (३-३-१३८)

अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । 'लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ' (सू २२२९) भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ।

२७९७ । भूते च । (३-३-१४०)

पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ।

२७९८ । वोताप्योः । (३-३-१४१)

'वा 'आ' 'उताप्योः' 'उताप्योः—' (सू २८०९) इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लङ् वेत्याधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः' इत्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः ।

२७९९ । गर्हायां लङपिजात्वोः । (३-३-१४२)

आभ्यां योगे लट् स्यात् । कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् ।

सर्वैकदेश' इत्यक्षमासान्तः । 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लृबम्' इति तु 'लिङ्मशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति वचनान्न भवति । परस्मिन्विभाषा ॥ अनुवर्तते इति ॥ तथाच भविष्यति काले मर्यादोक्तौ परस्मिन् विभागे अनद्यतनवद्वेति फलितम् । 'लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ' इति व्याख्यातं भूधातुनिरूपणे । भूते च ॥ अधिकारोऽयम् । अनुवर्तते इति ॥ तथाच लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ भूत इति अधिक्रियते इति फलितमिति भावः । वोताप्योः ॥ अयमप्यधिकारः । वा आ उताप्योरिति छेदः । भूते इति लिङ्निमित्ते लङिति चानुवर्तते । तदाह । उताप्योरित्यतः प्रागिति ॥ उताप्योः समर्थयोरित्यतः प्रागित्यर्थः । नन्वेनेन 'उताप्योः' इत्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लङेत्याधिकाराक्रान्तत्वात् भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्रनिर्विषयमित्यत आह । पूर्वसूत्रं त्विति ॥ 'उताप्योः समर्थयोरिति' इत्यारभ्य 'इच्छार्थेभ्यो विभाषा' इत्यतः भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्रं प्रवर्तत इत्यर्थः । इमावधिकारौ यत्र लिङ्निमित्ततत्रैव प्रवर्तते, नतु लङादिविधौ । लिङ्निमित्ताभावात् । गर्हायाम् ॥ अपि जातु अनयोर्द्वन्द्वः । अत्र 'वोताप्योः' इति 'भूते लिङ्निमित्ते लङ् वा' इत्यधिकारो न सम्बध्यते । लङ्निमित्तानेन तद्विषये लिङ्निमित्ताभावात् । कालत्रये इति ॥ वर्तमाने भूते भविष्यति चेत्यर्थः । भविष्यतीति निवृत्तम् । अतः कालसामान्ये लङिति भावः । परत्वादिति ॥ अनवकाशत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अपि जायामित्यत्र जातु गणिकामित्यत्र च अपि-

२८०० । विभाषा कथमि लिङ् च । (३-३-१४३)

गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकारः । अत्र भविष्यति नित्यं लङ् भूते वा । कथं नाम तत्र-
भवान्धर्ममत्यक्ष्यत् ।

२८०१ । किंवृत्ते लिङ्लृटौ । (३-३-११४)

गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः—कतरः—कतमो वा हरिं
निन्देत्—निन्दिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् ।

२८०२ । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । (३-३-१४५)

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न
सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा । कः—
कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् ।

जातुशब्दौ निन्दाद्योतकौ । तदाह । गर्हितमेतदिति ॥ विभाषा कथमिलिङ् च ॥ गर्हा-
यामित्येवेति ॥ अनुवर्तत एवेत्यर्थः । कालत्रये लिङिति शेषपूरणम् । भविष्यतीति निवृत्त-
मिति भावः । चाल्लडिति समुच्चीयते इति शेषः । तथाच कथमित्यस्मिन् प्रयुज्यमाने कालत्रये
गर्हायां लिङ्लृटौ वा स्त इति फलितम् । कथं धर्मं त्यजेरिति ॥ त्यक्तवान् त्यक्ष्यसि
त्यजसि वेत्यर्थः । गर्हितमेतदिति कथंशब्दाद्गम्यते । लटि उदाहरति । त्यजसि वेति ॥ उक्तो-
ऽर्थः । पक्षे इति ॥ विभाषाग्रहणाद्विभक्त्योरभावपक्षे भूते वर्तमाने भविष्यति च कालत्रये
लिङ्लृट् लृट् लृट् लृट् इत्यर्थः । अत्रेति ॥ अत्र उक्तविषये भविष्यति काले क्रियायाः अनिष्पत्तौ
गम्यमानायां 'लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ' इति नित्यमेव लङ् । कथमो गर्हायाश्च लिङ्निमि-
त्तस्य सत्त्वादित्यर्थः । विशेषविहितत्वादिति भावः । भूते वेति ॥ 'वोताप्योः' इति भूते
लिङ्निमित्ते लङ् वेति अधिकृतत्वादुक्तविषये भूतकाले लङ् वेत्यर्थः । भविष्यति नित्यं लङ् इत्य-
त्रोदाहरति । कथन्नामेति ॥ तत्रभवानिति समुदायः पूज्यवाची । वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तेति
यावत् । एवंविधः कथं धर्ममत्यक्ष्यत् । तत्त्यागस्य गर्हितत्वादिति भावः । किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥
नानुवर्तते इति ॥ व्याख्यानादिति भावः । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तश्च किंशब्दनिष्पन्नं
किंवृत्तमित्युक्तम् । तस्मिन्प्रयुज्यमाने गर्हायां लिङ्लृटौ स्त इत्यर्थः । सर्वलकाराणामपवादाविति
वृत्तिः । लङ् प्राग्वदिति ॥ भविष्यति नित्यं लङ्, भूते वेति प्रागुक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः ।
लिङ्निमित्तस्य किंवृत्तस्य गर्हायाश्च सत्त्वादिति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्ष ॥ निवृत्तमिति ॥
व्याख्यानादिति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्षयोः लिङ्लृटोश्च यथासङ्ख्यत्रेण्यते । अल्पाक्षरस्य अम-
र्षशब्दस्य पूर्वनिपातत्यागादिति वृत्तिः । न सम्भावयामीति ॥ अकिंवृत्ते उदाहरणम् ।
भवान् हरिनिन्देदिति यत् तत् न सम्भावयामि न मर्षये वेत्यन्वयः । किंवृत्ते उदाहरति । कः

२८०३ । किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् । (३-३-१४६)

अनवकल्प्यमर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (सू २८०६) इति यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्धे न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रां गमिष्यसि । अत्र लङ् न ।

२८०४ । जातुयदोर्लिङ् । (३-३-१४७)

'यदायद्योरुपसंख्यानम्' (वा २२७५) । लटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लङ् प्राग्वत् ।

२८०५ । यच्चयत्रयोः । (३-३-१४८)

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्धे न मर्षयामि ।

कतरः इति ॥ लङ् प्राग्वदिति ॥ भविष्यति नित्यं लङ्, भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः । किङ्किल ॥ किङ्किलेति समुदायस्य अस्त्यर्थानाञ्च द्वन्द्वः । यावदिति ॥ 'गर्हायाञ्च' इत्यभिव्याप्येत्यर्थः । किङ्किलेत्यास्मिन् अस्त्यर्थेषु च प्रयुज्यमानेषु अनवकल्प्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण लङ्लटोः प्राप्तौ लङ्वेत्यर्थमिदम् । तदाह । लिङोऽपवादः इति ॥ न श्रद्धे इति ॥ न सम्भावयामीत्यर्थः । त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे इति यत् तत् न श्रद्धे न मर्षये वा किङ्किलेत्यन्वयः । किङ्किलेति क्रोधं द्योतयति । अस्तीति ॥ शूद्रस्य स्त्री शूद्रा । ताङ्गमिष्यसीत्यस्ति भवति विद्यते वेत्यन्वयः । अत्र लृङ् नेति ॥ भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिह न सम्भवति । अत्र लिङो विध्यभावेन लिङ्निमित्तविरहात् । जातुयदोर्लिङ् ॥ जातु यदा अनयोः प्रयोगे अनवकल्प्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । यदेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अनवकल्प्यमर्षयोरकिञ्चित्तेऽपीति लिङ्लटौ प्राप्तौ लिङ्वेत्यर्थमिदम् । तदाह । लृटोऽपवादः इति ॥ यदायद्योरिति ॥ यदायद्योः प्रयोगेऽपि उक्तविषये लिङ् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । जात्वादिशब्दाः उदाहरणे अनवकल्प्यमर्षयोतकाः । त्वादृशो हरिर्निन्देदित्येतत् नावकल्पयामि न मर्षयामि वेत्यन्वयः । नावकल्पयामीत्यस्य न सम्भावयामीत्यर्थः । लृङ् प्राग्वदिति ॥ भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः । जात्वादियोगस्य अनवकल्प्यमर्षयोश्च लिङ्निमित्तत्वादिति भावः । यच्चयत्रयोः ॥ यच्चेति समुदाये यत्रशब्दे च प्रयुज्यमाने अनवकल्प्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । लटोऽपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे अनयोरेवानुवृत्त्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च अनवकल्प्यमर्षयोतकौ । त्वमेवङ्कुर्या इत्येतत् न श्रद्धे न मर्षयामि वेत्यन्वयः । अत्रापि भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमनुसन्धेयम् । लिङ्निमित्तस्य

२८०६ । गर्हायां च । (३-३-१४९)

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोयोगे गर्हायां लिङेच स्यात् ।
यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ।

२८०७ । चित्रीकरणे च । (३-३-१५०)

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ।

२८०८ । शेषे लृडयदौ । (३-३-१५१)

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् ।
आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । 'अयदौ' किम् । आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत ।

२८०९ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । (३-३-१५२)

बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः ।
'समर्थयोः' किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः
प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ।

सत्त्वात् । गर्हायाश्च ॥ निवृत्तमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । 'यच्चयत्रयोः' इति
लिङ्गिति चानुवर्तते । तदाह । यच्चयत्रयोयोगे इति ॥ लिङेवेति ॥ ननु लकारान्तर-
मित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च गर्हाद्योतकम् । त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदन्याय्य-
मित्यन्वयः । लृङ् प्राग्वत् । चित्रीकरणे च ॥ यच्चयत्रयोः प्रयोगे आश्चर्यं गम्ये लिङेच
स्यात्, ननु लकारान्तरमित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति चाश्चर्यद्योतकम् । त्वं शूद्रं
याजयेरिति यत् तदाश्चर्यमित्यन्वयः । शेषे लृडयदौ ॥ यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे । तदाह ।
यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्निति ॥ यदिभिन्ने इति शेषः । लृट् स्यादिति ॥ ननु
लकारान्तरमित्यर्थः । आश्चर्यमिति ॥ अन्धः कृष्णं द्रक्ष्यतीत्याश्चर्यमित्यन्वयः । नामेल्यव्य-
यमाश्चर्यद्योतकम् । मूकः इति ॥ मूको अधीयीत इत्याश्चर्यमित्यन्वयः । यदीत्याश्चर्यद्योतकम् ।
उताप्योः ॥ समौ अर्थौ ययोरिति विग्रहः । शकन्वादित्वात्पररूपम् । एकार्थकयोरित्यर्थः ।
कर्मरथादायानयोरैकार्थकत्वमित्यत आह । बाढमिति ॥ तथाच बाढार्थकयोः उत अपि
इत्यनयोः प्रयोगे लिङ् स्यात् ननु लकारान्तरमित्यर्थः । उत अपि वेति ॥ उत हन्यादघं हरिः,
अपि हन्यादघं हरिरित्यन्वयः । उतापी बाढमित्यर्थकौ । गम्यते इति ॥ उत दण्डः पति-
ष्यतीत्यत्र उतशब्देन प्रश्नो गम्यते । अपिधास्यति द्वारमित्यत्र अपिना धाधातोः प्रच्छादनार्थ-
कत्वङ्गम्यत इत्यर्थः ॥ इतः प्रभृतीति ॥ 'वोताप्योः' इति मर्यादायामाङ् । 'उताप्योः'
इत्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । 'उताप्योः' इत्यादिसूत्रेषु भूते 'लिङ्-

१, अत्र सोऽधीयीतेत्येव पाठः बहुषु ग्रन्थेषु दृश्यते ।

२८१० । कामप्रवेदनेऽकञ्चिति । (३-३-१५३)

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कञ्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । 'अकञ्चिति' इति किम् । कञ्चिज्जीवति ।

२८११ । सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । (३-३-१५४)

अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्, तच्चेत्सम्भावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्ध्यात् । 'सिद्धाप्रयोगे' किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ।

२८१२ । विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । (३-३-१५५)

निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ' इत्येवाधिक्रियते इत्युक्तम् । एवञ्च 'उताप्योः' इति सूत्रप्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् इत्येवाधिक्रियते, नतु बाग्रहणम् । अतो नित्यमेवात्र विषये क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च लङ् इत्यर्थः । कामप्रवेदनेऽकञ्चिति ॥ अकञ्चितीति छेदः । तदाह । नतु कञ्चित्तीति ॥ सर्वलकारापवादः । अभिप्रायः इच्छा । कामः इति ॥ भवान् भुञ्जीतेति मे कामः । इच्छेत्यर्थः । अत्र लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यं लङ् । प्रश्न एवायङ्कामप्रवेदनद्योतक इति प्राप्तिः । अत्र कञ्चिच्छब्दस्य इच्छार्थकत्वाभावादिच्छार्थेष्विति वक्ष्यमाणनात्र प्रवर्तते । सम्भावने ॥ अलमर्थोऽत्र प्रौढिरिति ॥ पर्याप्तिरित्यर्थः । विपरिणम्यते इति ॥ सम्भावने इति यत् सप्तम्यन्तन्तत् आवर्त्य प्रथमया सम्भावनमिति च विपरिणम्यते । यत्तु अलम् इति प्रथमान्तन्तत् आवर्त्य सप्तम्या अलमि इति च विपरिणम्यत इत्यर्थः । छान्दसं विभक्तिव्यत्ययमाश्रित्येति शेषः । तथाच सम्भावने इति सप्तम्यन्तं सम्भावनमिति प्रथमान्तञ्च लभ्यते । तथा अलम् इति प्रथमान्तं अलमि इति सप्तम्यन्तञ्च लभ्यते । तत्र सम्भावने इति सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरम् । तदाह । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यादिति ॥ उत्कटान्यतरकोटिकं ज्ञानं सम्भावनमित्युच्यते । सम्भावनमिति प्रथमान्तन्तु अलमिति प्रथमान्तेन विशेष्यते । इतिहेतौ । तदाह । तच्चेदिति ॥ तत्सम्भावनम् अलं पर्याप्तिहेतुकञ्चेदित्यन्वयः । विधधातोर्ज्ञानार्थकात् 'मतिबुद्धि' इति वर्तमाने कर्मणि क्ते सिद्धशब्दः । सिद्धे गम्यमानेऽप्यलमर्थे अप्रयोगो यस्य सः सिद्धाप्रयोगः तस्मिन्निति विग्रहः । अलमि इति सप्तम्यन्तमत्र विशेष्यसमर्पकं सम्बध्यते । अलंशब्दप्रयोगं विनापि तदर्थं गम्यमाने इति यावत् । तदाह । सिद्धाप्रयोगे सतीति ॥ अलमीति शेषः । अपि गिरिमिति ॥ बलवन्तं पुरुषमधिकृत्य अत्युक्तिरियम् । प्रायेण शिरसा गिरिं भेत्तुमयं समर्थ इत्यर्थः । गिरिभेदसम्भावनस्य सामर्थ्यहेतुकत्वद्योतकः अपिशब्दः । अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । 'अलमिति सम्भावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सुवचम् । विभाषा धातौ ॥ अयदीति छेदः । तदाह । नतु

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । ‘अयदि’ किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ।

२८१३ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् । (३-३-१५६)

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति । ‘भविष्यत्येवेष्ट्यते’ (वा २२७५) । नेह । हन्तीति पलायते ।

२८१४ । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । (३-३-१५७)

इच्छाभि भुञ्जीत-भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । ‘कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्’ (वा २२७६) । नेह । इच्छन्करोति ।

२८१५ । लिङ् च । (३-३-१५९)

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ।

२८१६ । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । (३-३-१६०)

लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते ।

यदिति ॥ लिङभावे लट् । ‘शेष लङ्यदौ’ इत्यतस्तदनुवृत्तेः । सम्भावयामीति ॥ प्रायण भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ पूर्वमूत्राद्विभाषानुवृत्ति मत्वा आह । वा स्यादिति ॥ पक्षे लट् । हेतुभूते फलभूते वाऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् वा स्यादिति यावत् । भविष्यत्येवेति ॥ लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादिति भावः । हन्तीतीति ॥ इतिहेतौ वर्तमानकालिकहननाद्धेतोरित्यर्थः । अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात् । भविष्यति तु क्रियातिपत्तौ भूतं च लङ् । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ इच्छार्थकधातुषु प्रयुज्यमानेषु लिङ्लोटौ स्तः । सर्वलकारापवादः । असमानकर्तृकविषयमिदम् । समानकर्तृकेषु तु ‘लिङ् च’ इति वक्ष्यते । इच्छामीति ॥ भुञ्जात भवानिति इच्छामीत्यन्वयः । कामप्रवेदने इति ॥ परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणे इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति विधिरित्यर्थः । इच्छन्करोतीति ॥ परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणाभावात् लिङ्लोटाविति भावः । ‘कामप्रवेदनेऽर्कचित्’ इति सूत्रन्तु प्रकरणादिना यत्र कामप्रवेदन नित्वच्छार्थकमुपपदमास्ति तद्विषयमिति बोध्यम् । इत उत्तरसूत्रं समानकर्तृकेषु तुमुनिति तु कृदध्वकारे व्याख्यास्यते । लिङ् च ॥ समानकर्तृकेष्विति इच्छार्थेष्विति च नुवर्तत । तदाह । समानेत्यादि ॥ भुञ्जीयेतीच्छतीति ॥ अत्र भोक्तुरेव इषिकर्तृत्वात्समानकर्तृकत्वम् । समानकर्तृकेषु इच्छार्थेष्विति च लोटो निवृत्त्यर्थमदं सूत्रम् । क्रियातिपत्तौ तु भावयति नित्य लङ् भूतं वेत्यधिकारः सम्पूर्णः । इच्छार्थेभ्यो ॥ लिङित्येवानुवर्तते । समानकर्तृकेष्विति तु निवृत्तम् । तत् सूचयन्नुदाहरति । इच्छेत् । इच्छतीति ॥ ‘विधिनिमन्त्रण’ इति भूधातौ व्याख्यातमपि सूत्र-

‘विधिनिमन्त्रण—’ (सू २२०८) इति लिङ् । विधौ । यजेत । निमन्त्रणे ।
इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेद्वान् ।
‘संप्रसारणे’ । किं भो वेदमधीयीत उत तर्कम् । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय ।
एवं लोट् ।

२८१७ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । (३-३-१६३)

लोट् च । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् ।
भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ।

२८१८ । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । (३-३-१६४)

प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत—यजताम्—यष्टव्यम् ।

२८१९ । स्मे लोट् । (३-३-१६५)

पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्यजतां स्म ।

२८२० । अधीष्टे च । (३-३-१६६)

क्रमप्राप्तत्वात् स्मारितम् । सम्प्रसारणे इति ॥ सम्प्रश्ने इत्यर्थः । एवं लोडिति ॥ लोट्
चेति विद्वादिषु विहितो लोडयेवमुदाह्रियते इत्यर्थः । प्रैषातिसर्गः ॥ लोट् चेति ॥ पूर्वसूत्रो-
पात्तो लोट् चकारात्समुच्चीयते । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः वक्ष्यमाणो लोट् च प्रैषादिषु भवन्तीत्यर्थः ।
प्रैषे अतिसर्गे च कृत्यप्रत्ययमुदाहरति । भवता यष्टव्यमिति ॥ भावे तव्यप्रत्ययः । लोट-
मुदाहरति । भवान् यजतामिति ॥ ननु चकारेण लोटोऽनुकर्षणं व्यर्थम् । प्रैषस्य विधि-
रूपतया अतिसर्गस्य आमन्त्रणरूपतया च ‘लोट् च’ इत्यनेनैव सिद्धिरित्यत आह । चकारेणेति ॥
प्राप्तकाले यथा । गुरुणा भोक्तव्यं । गुरुर्भुञ्जीत । भोजनं प्राप्तवसरमित्यर्थः । प्राप्तकाले च कृत्याश्च,
इत्युक्तौ तु निमन्त्रणादिष्वपि कृत्याः स्युः । अतः प्रैषादिग्रहणम् । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥
‘लोडर्थलक्षणे च’ इत्युत्तरमेवजातीयकमेवं सूत्रं लिङ्लिङ्लिङ्लिङ्धादिकं प्राक् पठितम् । तत्र
ऊर्ध्वमौहूर्तिकशब्दो व्याख्यातः । प्रैषादयः इति ॥ तथाच मुहूर्तादुपरितनकालके धात्वर्थे
विद्यमानाद्धातोः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लिङ् च स्यात् लोट् कृत्याश्चेत्यर्थः । क्रमेण लिङादीनुदा-
हरति । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत—यजतां—यष्टव्यमिति ॥ अत्र प्राप्तकाले अप्राप्तस्य लिङो
विधिः । विद्वादिषु लिङ् विधौ प्राप्तकालस्य ग्रहणाभावात् । प्रैषातिसर्गयोस्तु विद्वादिषु संप्रसारणे
लिङ् सिद्ध्यति । लिङ एवात्र विधौ तु, तेन लोटः कृत्यानाञ्च बाधः स्यात् । अतश्चकारेण तेषा-
मपि विधिरिति ज्ञेयम् । स्मे लोट् ॥ पूर्वसूत्रेति ॥ तथाच मुहूर्तादुपरितनकाले प्रैषातिसर्ग-
प्राप्तकालेषु लोडेव स्यात्, ननु लिङ् कृत्याश्चेत्यर्थः । तदाह । लिङः कृत्यानाञ्चापवादः
इति ॥ अधीष्टे च ॥ लोट् स्यादिति ॥ ‘अधीष्टे च’ इति विहितस्य लिङोऽपवादः । अधीष्टं

स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्माद्ध्यापय ।

२८२१ । लिङ् यदि । (३-३-१६८)

यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद्भुज्जीत भवान् ।

२८२२ । अर्हे कृत्यतृचश्च । (३-३-१६९)

चालिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

२८२३ । शकि लिङ् च । (३-३-१७२)

शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । 'माङि लुङ्' (२२१९) मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किंतु मांशब्दः ।

२८२४ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । (३-४-१)

सत्कारपूर्वको व्यापार इत्युक्तम् । त्वं स्माद्ध्यापयेति गुरुं प्रत्युक्तिः । 'स्मे लोडधीष्टे च' इत्येकसूत्रत्वेन सिद्धे योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहूर्तिक इत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्युत्तरसूत्रन्तु कृदधिकारे व्याख्यास्यते । लिङ् यदि ॥ कालसमयवेलास्वित्यनुवर्तते । सर्वलकारापवादः । तुमुनपवादश्च । भुज्जीत भवानिति यत् तस्य कालः समयो वेला वेत्यन्वयः । अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ चालिङिति ॥ योग्ये कर्तरि गम्ये कृत्याः तृच् लिङ् चेत्यर्थः । त्वङ्कन्यां वहेरिति ॥ कन्याविवाहस्य योग्य इत्यर्थः । शकि लिङ् च ॥ शकि इति भावे क्तिबन्तम् । शक्तौ गम्यमानायामित्यर्थः । भारं त्वं वहेरिति ॥ वोढुं शक्त इत्यर्थः । माङि लुङिति व्याख्यातमपि कमप्राप्तं विशेषविवक्षया पुनः स्मर्यते । ननु सर्वलकारापवादोऽयमित्युक्तम् । एवं सति मा भवतु मा भविष्यतीति कथमिति शङ्कते । कथमिति ॥ परिहरति । नायं माङिति ॥ किन्त्विति ॥ इकारानुबन्धविनिर्मुक्तस्यापि अव्ययेषु पाठादिति भावः । नच माशब्दमादाय मा भवत्वित्यादिप्रयोगसत्त्वे 'माङि लुङ्' इति व्यर्थमिति वाच्यम् । सर्वलकारविषये 'न माङ्योगे' इत्यडाङ्हितलुङन्तप्रयोगार्थन्तदावश्यकत्वात् । धातुसम्बन्धे ॥ धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । धातोः सम्बन्ध इति विग्रहः । सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् । तथाच धात्वर्थोऽस्सम्बन्धे सति प्रत्ययाः स्युरिति लब्धम् । कस्मिन्नर्थे इत्याकांक्षायाङ्काले इति गम्यते । 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य तत्तत्कालविशेषेष्वेवं प्रत्ययविधिदर्शनात् । तत्र तत्तद्विधिभिरेव तत्तत्कालविशेषे प्रत्ययसिद्धेस्ततोऽन्यस्मिन्काले

१ वस्तुतः स नास्त्येव । 'आङ्माङोश्च' इति सूत्रे भाष्ये तथा ध्वनितत्वात्-इति शेखरकृत् ॥

धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः ।
तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः ।
वसन्ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो
भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ।

२८२५ । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ

वा च तध्वमोः । (३-४-२)

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः ।
तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च ।

इति गम्यते । तदाह । **धात्वर्थानामित्यादिना** ॥ धात्वर्थयोरित्यर्थः । उदाहरणबहुत्वा-
भिप्रायं बहुवचनम् । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इत्यादिसूत्रे यत्र काले ये प्रत्यया उक्ताः ते
धात्वर्थयोस्सम्बन्धे गम्ये ततोऽन्यस्मिन्नपि काले स्युरिति यावत् । तथाच वसन् ददर्शेत्यत्र
लडादेशः शतप्रत्ययो भूतकाले इति सिद्धं भवति । ननु 'वसन् ददर्श' इत्यत्र भूते लङिव वर्त-
माने लिङित्यपि स्यादित्यत आह । **तिङन्तेति** ॥ वसन् ददर्शेत्यादौ तिङन्तवाच्यदर्शनादि-
क्रिया प्रधानम् । वासादिक्रिया तु दर्शनादिक्रियार्थत्वात् गुणभूता । अतः प्रधानभूतदर्शनादि-
क्रियानुसारेण गुणभूतवासादिक्रियावाचिभ्य एव इह प्रत्ययाः कालान्तरेषु विधीयन्त इत्यर्थः ।
भूते लङिति ॥ एवञ्च उषित्वा ददर्शेत्यर्थः । तदाह । **अतीतेति** ॥ अतीतवासे कर्ता यस्येति
विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकाच्चधिकरणपदो बहुव्रीहिः । उदाहरणान्तरमाह ।
सोमयाजीति ॥ सोमेन इष्टवान्यः स सोमयाजी 'करणे यजः' इति भूते विहितो णिनिः इह भवि-
तेत्यनद्यतभाविव्यल्लुङन्तप्रधानक्रियानुसारेण अनद्यतनमविष्यति बोध्यः । तदाह । **सोमेन
यक्ष्यमाणः इति** ॥ **भवनमिति** ॥ उत्पत्तिरित्यर्थः । गोमानासीदित्यप्युदाहार्यम् । अत्र गौ-
रस्यास्तीति अस्तिक्रियायां वर्तमानायान्तदस्यास्तीति विहितो मतुप् गौरस्यासीदिति भूता-
यामस्तिक्रियायामभवति । धात्वर्थद्वयसम्बन्धस्य सत्त्वात् । एतेन अर्थद्वारकं धात्वोस्सम्बन्धे इत्यपि
व्याख्यानं परास्तम् । तथा सति परस्परसम्बन्धार्थबोधकधातुद्वयप्रयोगे प्रत्यया इत्यर्थलभात्
गोमानासीदित्यत्र मतुबन्तापत्तेः । नहि धात्वोरिह प्रयोगोऽस्ति । धात्वर्थयोस्सम्बन्धे इत्यर्थः भ्युप-
गमे तु गोमानासीदित्यत्र धातुद्वयप्रयोगाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वादासीदित्यर्थे मतुप् निर्बाध
इत्यन्यत्र विस्तरः । **क्रियासमभि** ॥ अत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र क्रियासमभिहारे लोटिति
प्रथमं वाक्यम् । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहार इत्युक्तम् । क्रियासमभिहारे इति धात्वर्थवि-
शेषणम् । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोरिति लभ्यते । लोट् तु द्योतकः । तदाह ।
पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये इति ॥ क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोर्लोडिति यावत् ।
सर्वलकारापवादः । लोटो हिस्वाविति द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे । **तस्येति** ॥ पूर्ववाक्यविहि-
तस्य लोटः हिस्वावादेशौ स्त इत्यर्थः । **तिङामपवादः इति** ॥ अपवादावित्यर्थः । प्रत्येका-

तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते ।
हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः
कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ।

२८२६ । ससुच्चयेऽन्यतरस्याम् । (३-४-३)

भिप्रायमेकवचनम् । ननु हिस्वयोरुभयोरपि लादेशत्वात् परस्मैपदत्वं स्यात् । तथा सति हेः पर-
स्मैपदत्वं स्वादेशस्य त्वात्मनेपदत्वमितीष्टा व्यवस्था न सिद्धेत् । अस्य स्वादेशस्य तङ्प्रत्याहा-
रप्रविष्टत्वाभावेन 'तडानावात्मनेपदम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । 'तिपूतसूज्ञि' इत्यादिसूत्रोपात्तेषु ताता-
मादिष्वेव तङ्संज्ञाप्रवृत्तेः । किञ्च अनयोर्हिस्वयोः 'तिपूतसूज्ञि' इति सूत्रानन्तर्भूतत्वात् तङ्त्वञ्च
दुर्लभमित्यत आह । तौ चेति ॥ लोटो हिस्वाविति द्वितीयवाक्ये तावत्क्रियासमभिहारे लो-
डिति प्रथमवाक्यात् लोडित्यनुवृत्तं स्थानषष्ठ्या विपरिणतं तृतीयं वाक्यं सम्पद्यते । तत्र हि-
लोडो हिस्वौ इति द्वितीयवाक्यात् हिस्वावित्यनुवृत्तं धर्मपरमाश्रीयते । तथा च लोडादेशौ हि
स्ववद्भवत इति लभ्यते । कौ भवतः इत्याकांक्षायां पूर्ववाक्योपस्थितौ हिस्वाविति
गम्यते । ततश्च याविमौ तिङनन्तर्भूतौ हिस्वावुक्तौ तौ प्रसिद्धलोडादेशतिङन्तर्भूत-
हिस्ववन् भवत इति तृतीयं वाक्यं पर्यवस्यति । तिङन्तर्भूतहिस्वयोस्तावत् क्रमात्
परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वञ्च । प्रसिद्धं तिङ्त्वम् । अतः प्रकृतौ हिस्वौ क्रमात् परस्मै-
पदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः तिङसंज्ञौ चेत्यर्थः । तिङ्त्वात्पदत्वंसिद्धिः । ननु वा च तध्वमोः इति
तध्वमोर्हिस्वादेशविकल्पविधिरनुपपन्नः । लोडादेशभूतहिस्वयोस्तिङ्पवादतया लोटस्तध्वमोर-
प्रसक्तेरित्यत आह । तध्वमोर्विषये त्विति ॥ स्थानषष्ठ्यामाश्रित्य लोडादेशतध्वमोः स्थाने
हिस्वावित्यर्थे इति न भ्रमितव्यम् । येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु विषयविषयिभावः षष्ठ्यर्थः ।
तथाच तध्वमोर्विषये लोटो हिस्वौ, पक्षे तध्वमाविति फलतीत्यर्थः । अत्र मध्यमपुरुषबहुवचन-
मेव तशब्दो गृह्यते । व्याख्यानात् । ध्वसाहचर्याच्च । ननु हिस्वयोरनयोर्मध्यमपुरुषैकवचनत्व-
स्याप्यतिदेशावुच्यत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वौ स्याताम् । तथाच "इमौ हिस्वौ सर्वेषां
पुरुषाणां सर्वेषाञ्च वचनानामिष्यते" इति भाष्यमनुपपन्नमित्यत आह । पुरुषैकवचनसंज्ञे
त्विति ॥ हिस्वयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा एकवचनसंज्ञा च नातिदिश्यते इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । हिस्व-
विधानेति ॥ यदि हिस्वयोर्मध्यमपुरुषैकवचनसंज्ञे स्याताम् । तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे
च सत्येव लोटो हिस्वौ स्याताम् । अन्यत्र तु यथायथान्तिबाद्यादेशाः स्युः । तथा सति लोटो
हिस्वविधानमनर्थकं स्यात् । अतो न पुरुषवचनातिदेशा इत्यर्थः । तेनेति ॥ हिस्वयोः पुरुष-
वचनातिदेशाभावेन क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञालाभेन चेत्यर्थः । सकलेति ॥ सकलपुरुष-
वचनविषये हिर्भवति । स च भवन् परस्मैपदिभ्य एव कर्तर्येव भवति, न त्वात्मनेपदिभ्यो
भावकर्मकर्तृष्वित्यर्थः । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युक्तेरिति भावः । आत्मनेपदिभ्यः स्वः
इति ॥ 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, भावकर्मणोः' इत्यादिसूत्रविषयेभ्यो धातुभ्यः भावकर्मकर्तृषु
लोटः स्व एव भवतीत्यर्थः । अनयोरत्र क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाविध्यभावे तु लादेशत्वेन
उभयोः परस्मैपदत्वात् कर्तर्येव परस्मैपदात्मनेपदिभ्योऽपि स्यादिति भावः । समुच्चये ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ।

२८२७ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । (३-४-४)

आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ।

२८२८ । समुच्चये सामान्यवचनस्य । (३-४-५)

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थकस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगा-
द्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभि-
व्यक्तिः । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' (वा ४६९५) । याहि याहीति याति ।
पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य ।
इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि ।

समभिव्याहारः इति पदरहितं 'क्रिया लोट्लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ।
क्रियेति छत्तषष्ठीबहुवचनान्तं समुच्चय इत्यत्रान्वेति । तदाह । अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये
इति ॥ एवञ्च कारकसमुच्चयमाश्रित्य नास्य प्रवृत्तिः । प्रागुक्तमिति ॥ धातोर्लोट् तस्य
हिस्वप्रसिद्धहिस्वधर्मकौ तध्वमोर्विषये वा इत्युक्तमित्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ 'क्रिया-
समभिहारे' इति, 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति च, लोड्विधी उक्तौ । तयोर्मध्ये यत्पूर्वसूत्रं क्रियासम-
भिहार इति तदेतत्पूर्वशब्देन परामृश्यते । तदाह । आद्ये लोड्विधाने इति ॥ विधिमनति-
कम्य यथाविधि । यस्याः प्रकृतेः लोड्विहितः तस्या अनुप्रयोग इति लभ्यते । तदाह । लोट्-
प्रकृतिभूत एवेति ॥ अत्रानुप्रयोगः पश्चात्प्रयोगः, नत्वव्यवहितत्वं विवक्षितम् । छुनीहि
छुनीहि इत्येवायं छुनातीति भाष्यप्रयोगाद्विज्ञात् । समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ उच्यते-
ऽनेनेति वचनः । सामान्यवाचिन इत्यर्थः । फलितमाह । सामान्यार्थकस्येति ॥ समुच्चय-
मानक्रियासामान्यवाचिन इत्यर्थः । अनुप्रयोगादिति ॥ अनुप्रयुज्यमानादित्यर्थः । ततः
इति ॥ अनुप्रयुज्यमानधातुप्रकृतिकलडादिभिरित्यर्थः । हिस्वाभ्यान्तु न सङ्ख्याकारकाद्यभिव्य-
क्तिः । तथाच भाष्यं 'हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकन्तेनापरिसमाप्तोऽर्थः' इत्यादि । 'क्रियासमभिहारे द्वे
वाच्ये' इति वार्तिकेन्द्ररुक्तिप्रक्रियायां व्याख्यातम् । इदमाद्यसूत्रविहितलोडन्ताविषयमिति भाष्ये
स्पष्टम् । क्रियासमभिहारे लोटमुदाहरति । याहि याहीति यातीति ॥ भाष्ये इतिशब्दस्य
दर्शनादिति भावः । ह्यन्तस्येति ॥ याहि याहीत्यस्येत्यर्थः । एककर्तृकमिति ॥ यातीति
यानकर्तुस्तदेकत्वस्य च प्रतीतेरित्यर्थः । अभेदान्वये इति ॥ तथाच पुनःपुनरतिशयेन वा
यद्यानन्तदात्मकमेककर्तृकं वर्तमानं यानमिति बोधः । तिङन्तेषु सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोध
इति सिद्धान्तादेवमुक्तिः । एवमिति ॥ याहि याहीति यातः, याहि याहीति यान्तीत्यादिस-
कलपुरुषवचनेषूदाहार्यमित्यर्थः । याहि याहीति ययौ । याहि याहीति याता । याहि याहीति या-
स्यति । याहि याहीति यातु । लोष्मध्यमपुरुषबहुवचनतादेशविषये लोटो हिभावविकल्प उक्तः
वा च तध्वमोरिति । तत्र हिभावपक्षे याहि याहीति यूयं यातेति सिद्धवत्कृत्य अभावपक्षे आह ।

याथः । याथ । यात यातेति यूयं यात । याहि याहीत्ययासीत् । अयास्यद्वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वम् । समुच्चये तु सकतून्पिब, धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत, खादतेत्यभ्यवहरत । भुङ्ध्वमास्वदध्वमित्यभ्यवहरध्वम् । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुचीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सकतून्पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वदते । एतेन ।

‘पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं

यात यातेति यूयं यातेति ॥ याहि याहीत्ययात् । याहि याहीति यायात् । लुङ्याह । याहि याहीत्ययासीदिति ॥ लङि उदाहरति । अयास्यद्वेति ॥ याहि याहीत्ययास्यदिति लङि रूपम् । यास्यति वेति पाठे लृटि उदाहरणम् । कमस्तु न विवक्षितः । पक्षे इति ॥ ध्वंविषये स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । यूयमधीध्वम् इति ॥ लोपमध्यमपुरुषबहुवचनम् । भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते । पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यते इत्युदाहार्यम् । अथ ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’ इत्यस्योदाहरति । समुच्चये त्विति ॥ अभ्यवहरतीति ॥ पानं द्रवद्रव्यस्य दन्तसम्मर्दनं विना भक्षणम् । खादनन्तु कठिनद्रव्यस्य चर्वणम् । तयोस्सामान्यरूपमभ्यवहरणम् । यथाकथञ्चित् भक्षणात्मकत्वात् । पक्षे हिस्वाविति ॥ तध्वमोर्विषये कदाचित् हिस्वादेशपक्षे इत्यर्थः । पिब खादेत्यभ्यवहरतीत्युदाहार्यम् । अत्रेति ॥ पिब खादेत्यभ्यवहरतीत्यादौ समुचीयमानपानखादनादिक्रियाविशेषणमनुप्रयुज्यमानधातुवाच्याभ्यवहरणात्मकक्रियासामान्येन अभेदान्वय इत्यर्थः । पक्षे सकतूनि ॥ समुच्चये लोडभावपक्षे अनुप्रयोगोऽपि सामान्यवचनस्य नास्तीति भावः । एतेनेति ॥ ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’ इति च सूत्रद्वयेन तदुदाहरणप्रदर्शनेन च पुरीमवस्कन्देत्यादि माघकाव्यस्थं श्लोकवाक्यं व्याख्यातमित्यर्थः । बली रावणः नमुचिद्विषा इन्द्रेण विगृह्य विरोधं प्राप्य पुर्याः अमरावलाः अवस्कन्दनं पीडनं, नन्दनवनस्य लवनं, रत्नानाम्मोषणम्, अमराङ्गनानां हरणम्, इत्येवंप्रकारेण अहर्दिवं अहन्यहनि अस्वास्थ्यञ्चक्रे कृतवानित्यन्वयः । इत्थंशब्दः इतिपर्यायः । अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेदङ्गाहयति । फलितमाह । अवस्कन्दनलवनादीति ॥ आदिना मोषणं हरणञ्च गृह्यते । भ्रममूलकत्वमुपपादयति । द्वितीयसूत्रे

भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वा-
पत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्ध्रम एव ।
पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रकरणम् ।

इति ॥ अननुवृत्तेरिति ॥ भाष्ये तदनुवृत्तेरनुक्तत्वादिति भावः । तदनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधक-
माह । लोडन्तस्येति ॥ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यनुवृत्तौ अव-
स्कन्देत्यादिलोडन्तानां 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति द्वित्वापत्तेरित्यर्थः । भ्रम एवेति ॥ मध्य-
मपुरुषांशे एकवचनांशे च भ्रम एवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्यु-
क्तत्वादिति ॥ अत्र भाष्ये 'हिस्वान्तयोरनभिव्यक्तसङ्ख्याकालकत्वात्तदभिव्यक्त्ये अनुप्रयोगस्य-
न्यायत एव प्राप्तत्वादनुप्रयोगविधिर्मास्तु' इत्युक्तम् । एवञ्च 'तानीमानि क्षुद्राण्यसङ्ख्यादावर्तीनि
भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम्' इति श्रुतौ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति-
लोडो हिस्वावेव भवतः, न त्वनुप्रयोगः । तत्र जननमरणक्रिययोरेव विवक्षिततया सङ्ख्याका-
लाभिव्यक्तेरविवक्षितत्वेन तत्रानुप्रयोगस्य प्रयोजनाभावात् । एतेन 'आ च सत्यलोकादाचावीचे-
र्जायस्व म्रियस्व' इति विपरिवर्तमानमात्मानं जीवलोकञ्चालोक्यास्मिन् संसारे नित्याशुचिदुःखात्म-
कम्प्रसङ्ग्यानमुपवर्तत इति वाचस्पत्यग्रन्थेऽपि जायस्व म्रियस्वेति व्याख्यातम् । नचान्न 'समु-
च्चयेऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह पौनःपुन्यावगति-
रिति वाच्यम् । 'आ च सत्यलोकादाचावीचेः विपरिवर्तमानन्' इति समभिव्याहारेण तदुपपत्तेः ।
उदाहृतश्रुतौ तु पौनःपुन्यं असङ्कृतं पदगम्यमित्यदोषः । कल्पतरुग्रन्थे तु जायस्व म्रियस्वेत्यत्र
क्रियासमभिहार इति सूत्रेण लोडित्युक्तम् । तत्तु द्वित्वापत्तेरुपेक्ष्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां लकारार्थप्रक्रिया निरूपणं समाप्तम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ कृदन्तकृत्यप्रकरणम् ॥

२८२९ । धातोः । (३-१-९१)

आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।' (सू ७८१) । 'कृदतिङ्' (सू ३७४) ।

२८३० । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । (३-१-९४)

परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाध-
को वा स्यात्स्त्रयधिकारोक्तं विना ।

अथ कृदन्तप्रक्रियाः निरूप्यन्ते । तदेवं "प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः" इति प्रतिज्ञातेषु तृतीयाध्यायस्थप्रत्ययेषु प्रथमपादे 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यारभ्य 'कुषिरञोः प्राचां इयन्' इत्यन्तैः सूत्रैर्विहिताः कतिचित्प्रत्यया निरूपिताः । अथ तदुत्तरसूत्रविहितान् निरूपयितुमुपक्रमते । धातोः ॥ आ तृतीयेति ॥ आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेरित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इति । कृदतिङ् इति ॥ व्याख्यातं प्राक् । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ असरूपः इति छेदः । परिभाषेयमिति ॥ अधिकारत्वे स्वरितत्वकल्पनागौरवादिति भावः । असरूपः इति लिङ्निर्देशः । यत्र असरूपप्रत्ययो विधास्यते तत्र वेत्युपतिष्ठते । वेत्यतः प्राक् बाधकः इति शेषः । असरूपो बाधको भवतीति यावत् । कस्य बाधको वेत्याकांक्षायाम् उत्सर्गस्येत्यर्थाल्लभ्यते । फलितमाह । अस्मिन् धात्व-
धिकारे इत्यादिना ॥ स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तदाह । स्त्रयधिकारोक्तं विनेति ॥ 'स्त्रियां क्तिन्' इति वक्ष्यमाणस्त्रयधिकारस्थमपवादं विनेत्यर्थः । स्त्रयधिकारस्तु असरूपः प्रत्ययः उत्सर्गस्य नित्यमेव बाधक इति भावः । 'ण्वुल्लृचौ' इत्युत्सर्गः । 'इगुपधञाप्तीकिरः कः' इत्यपवादः । तद्वि-
श्रये ण्वुल्लृचावपि भवतः । विक्षेपकः । विक्षेप्ता । विक्षिपः । असरूप इति किम् । 'कर्मण्यण्' उत्सर्गः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यपवादः । स तु सरूपत्वान्नित्यं बाधक एव । गोदः । कम्ब-
लदः । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति वचनात् अनुबन्धो न सारूप्यप्रतिबन्धकः । अस्त्रियां किम् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्युत्सर्गः । 'अ प्रत्ययात्' इति प्रत्ययान्ताद्विहितः अकारप्रत्ययः तस्य अपवादः । स बाध-
क एव भवति । चिकीर्षा । व्याक्रीडा । व्याकुष्टिः इत्यत्र तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति णच् किनो बाधको वा भवत्येव । अस्त्रियामिति निषेधस्तु नास्ति । तस्य णच् स्त्रियामित्यधिकारो-

२८३१ । कृत्याः । (३-१-९५)

अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ।

२८३२ । कर्तरि कृत् । (३-४-६७)

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ।

२८३३ । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । (३-४-७०)

एते भावकर्मणोरेव स्युः ।

२८३४ । तव्यत्तव्यानीयरः । (३-१-९६)

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्' (वा १९२०) । वसतीति वास्तव्यः । 'केळिमर उपसंख्यानम्' (१९१९) । पचेळिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेळिमाः

क्तत्वाभावात् । कृत्याः ॥ कृत्यसंज्ञका इत्यर्थः । ततश्च 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च, अहं कृत्यतृचश्च, शक्ति लिङ् च' इत्यादि प्रवर्तते । ण्वुलः प्रागिति ॥ 'ण्वुल्लुचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । कर्तरि कृत् ॥ अर्थनिर्देशोऽयम् ॥ इति प्राप्ते इति ॥ वक्ष्यमाणतव्यदादिप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञकत्वात्तेषाङ्कर्तरि प्राप्तावित्यर्थः । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ 'लः कर्मणि च भावे च' इति सूत्रोपात्ते भावकर्मणी तच्छब्देन परामृश्येते । तदाह । एते भावकर्मणोरेवेति ॥ ननु कर्तराति भावः । वैशेषिकत्वादेव सिद्धे एवकारस्तु तव्यदादीनां कृत्यसंज्ञकतया प्राप्तकर्तृकत्वस्याभावमनुवदन् कृत्यसंज्ञया वैशेषिक्या कृत्यसंज्ञाया अबाधङ्गमयति । तव्यत्तव्यानीयरः ॥ तव्यत् तव्य अनीयर् एषान्द्वन्द्वः । प्रत्ययाः स्युरिति ॥ ते कृत्यसंज्ञकाः कृत्यसंज्ञकाश्च इत्यपि ज्ञेयम् । स्वरार्थाविति ॥ 'तित्स्वरितम्' इति 'उपोत्तमं रिति' इति च स्वरविशेषार्थत्वादित्यर्थः । निरनुबन्धकस्य तु तव्यस्य प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्तत्वमेवेति बोध्यम् । भावे उदाहरति । एधितव्यमिति ॥ त्वत्कर्तृका एधनक्रियेत्यर्थः । ननु 'लः कर्मणि च' इत्यत्र असत्त्वभूतस्यैव भावस्य ग्रहणम् । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतायाः उक्तत्वात् । ततश्च तस्य भावस्य असत्त्वरूपस्यात्र 'तयोरेव कृत्य' इति तच्छब्देन परामर्शात्तव्यदादीनामसत्त्ववाचितया लिङ्गसङ्ख्यानव्योऽनुपपन्न इत्यत आह । भावे औत्सर्गिकमेकवचनमिति ॥ 'एकवचनं, द्विबहुषु द्विबहुवचने' इति सूत्रपाठमभ्युपगम्य द्वित्वबहुत्वाभावे एकवचनमिति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः । क्लीबत्वञ्चेति ॥ एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम । लिङ्गसर्वनाम नपुं पकमिति 'दाण्डिनयन' इति सूत्रस्थभाष्यादिति भावः । कर्मण्युदाहरति । चेतव्यः इति ॥ 'वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्' इति वार्तिकम् । वास्तव्यः इति ॥ वस्तेत्यर्थः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । केळिमरः इति ॥ धातोरित्येव । भावकर्मणोरेवेदम् । केळिमरि ककारे

सरलाः भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते'
इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ।

२८३५ । कृत्यचः । (८-४-२९)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रया-
णीयम् 'अचः' किम् । प्रसन्नः । 'निर्विण्णस्योपसंख्यानम्' (वा ५००४) ।
'अचः' परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् ।
पूर्वस्य घृत्वम् । निर्विण्णः ।

२८३६ । णेर्विभाषा । (८-४-३०)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्यस्थस्य नस्य णो वा
स्यात् । प्रयापणीयम्—प्रयापनीयम् । 'विहितविशेषणम्' किम् । यका
व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न'
इत्युक्तम् । दुर्यानम्—दुर्यापनम् ।

फावितौ । भिदेळिमाः इति ॥ कित्वात्रोपधागुणः । सरलाः वृक्षविशेषाः । तद्भाष्येति ॥
भाष्ये भिदेळिमाः, इत्युदाहृत्य भेत्तव्या इत्येव विवरणादिति भावः । कृत्यचः ॥ 'रषाभ्या-
न्नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादनोत्परः' इत्यतः उपसर्गादिति च । उपसर्गस्थादिति विव-
क्षितम् । कृतात्यनन्तरं विद्यमानस्येति शेषः । अच इति पञ्चमी । तदाह । उपसर्गस्था-
दिति ॥ असमानपदत्वादप्राप्तौ वचनम् । 'अट्कुप्वाङ्नुव्यवायेऽपि' इत्यनुवर्तते । तदाह । प्रया-
णीयमिति ॥ निर्विण्णस्येति ॥ नस्य ण उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । अचः परत्वाभावा-
दिति ॥ विदेः क्तप्रत्यये 'रदाभ्याम्' इति दकारादुत्तरस्य तकारस्य नत्वे निर्विद् न इति स्थिते
नकारस्य अचः परत्वाभावात् 'कृत्यचः' इति अप्राप्ते णत्वे इदं णत्ववचनमित्यर्थः । दकारेण
व्यवधानाच्च णत्वस्य न प्राप्तिर्बोद्ध्या । पूर्वस्येति ॥ नस्य णत्वे घृत्वेन दस्य डत्वे तस्य 'प्र-
त्यये भाषायाम्' इति णत्वमित्यर्थः । तथाच द्विणकारकं रूपम् । णेर्विभाषा ॥ 'कृत्यचः' इत्य-
नुवर्तते । 'रषाभ्यान्नो णः' इति च । णेरिति कृतो विहितविशेषणम् । तदाह ।
उपसर्गस्थादित्यादिना ॥ प्रयापणीयमिति ॥ याधातोणौ पुकि यापि इत्यस्मात् ण्य-
न्तादनीयरि णेलोपे अनेन णत्वविकल्पः । यकेति ॥ यापि इत्यस्मात् ण्यन्तात् कर्मणि लटः
शानचि 'आने मुक्' इति मुगागमे यकि णिलोपे प्रयाप्यमाणशब्दे णत्वविकल्पः इष्यते । णेः परो
यः कृत्य तत्स्थस्य णत्वविकल्प इत्युक्तौ तु कृत्यज्ञानचो यका व्यवहितत्वेन यकः परत्वाभावात्
तत्स्थस्य नस्य णत्वविकल्पो न स्यात् । तदर्थं णेरिति विहितविशेषणमाश्रितमित्यर्थः । भाष्ये
तु ण्यन्तात्परो यः कृत्य इत्यंशेऽप्यट्कुप्वाङ्नुमित्याद्यनुवर्त्य यकारव्यवधानेऽपि णत्वविकल्पः
समर्थितः । णत्वे दुरः इति ॥ 'दुरष्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्यनेनेति भावः

२८३७ । हलश्चेजुपधात् । (८-४-३१)

हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् — प्रकोपनीयम् । 'हलः' किम् । प्रोहणीयम् । 'इजुपधात्' किम् । प्रवपणीयम् ।

२८३८ । इजादेः सनुमः । (८-४-३२)

सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तस्थस्यैव । प्रेङ्गणीयम् । 'इजादेः' किम् । 'मगि सर्पणे' । प्रमङ्गनीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम् । 'अट्कुप्वाङ्' — (सू १९७) इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ।

२८३९ । वा निसनिक्षनिन्दाम् । (८-४-३३)

एषां नस्य णो वा स्यात्कृति परे । प्रणिसितव्यम् — प्रनिंसितव्यम् ।

२८४० । न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् (८-४-३४)

एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । पूव एवेह ग्रहणमिष्यते' (वा ५०११) पूडस्तु प्रपवणीयः सोमः । 'प्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा ५०१२) । प्रभापनीयम् 'कशाजः शस्य यो वा' (वा

ततश्च दुर उपसर्गत्वाभावात् ततः परे कृत्स्थनकारे सूत्रद्वयमपि न प्रवर्तते इत्यभिप्रेत्य उदाहरति । **दुर्यान्-दुर्यापनमिति** ॥ यातेर्प्यन्तात् ल्युटि णिलोपे रूपम् । **हलश्चेजुपधात्** ॥ हलन्तादिति नार्थः । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् । किन्तु हलादेरिति विवक्षितम् । तदाह । **हलादेरिजुपधादिति** ॥ परस्येति शेषः । प्रोहणीयमित्यादि प्रत्युदाहरणे तु 'कृत्यचः' इति नित्यमेव णत्वम् । **इजादेः** ॥ 'णेर्विभाषा' इति निवृत्तम् । 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते । 'हलश्चेजुपधात्' इत्यतो हल इति च । प्रकृतिविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । तथाच सनुमो हलन्तात् इजुपधात् कृन्नस्य णः स्यादिति लभ्यते । एवञ्च प्रेङ्गणीयमित्यादां 'कृत्यचः' इत्येव सिद्धेरिदमियमार्थमित्याह । **सनुमश्चेदिति** ॥ कृत्स्थस्यैवेत्यनन्तरं णत्वमिति शेषः । **प्रेङ्गणीयमिति** ॥ इखधातुरिदित्वात्सनुम् । ननु 'इवि प्रीणने' इति धातोर्युटि तस्यानादेशे प्रेन्वनमित्यत्रापि णत्वं स्यात् । सनुमोऽस्य इजादित्वात् हलन्तत्वाच्चेत्यत आह । **नुम्ग्रहणमित्यादि** ॥ अनुस्वारश्च सर्व एव गृह्यते, ननु नुंस्थानिक एव । अविशेषात् । तदाह । **इह त्विति** ॥ **प्रोम्भणमिति** ॥ इह उम्भधातुः स्वाभाविकानुस्वारवानेव, न तु नुंस्थानिकानुस्वारवानिति भावः । 'वा निस' ॥ उपसर्गादिति अच इति च निवृत्तम् । तदाह । **एषान्नस्येति** ॥ **न भाभू** ॥ **प्रभानीयमिति** ॥

१५८४) इत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्वोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ।

२८४१ । कृत्यल्युटो बहुलम् । (३-३-११३)

स्नान्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।

२८४२ । अचो यत् । (३-१-१७)

अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अजग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ।

२८४३ । ईद्यति । (६-४-६५)

यति परे आत ईत्स्यान् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् 'तकिशसिचतियति-जनिभ्यो यद्वाच्यः' (वा १९२२) तक्थम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः ।

इह 'कृत्यचः' इति प्राप्तं णत्वन्नेति भावः । णत्वप्रकरणोपरीति ॥ इदं 'चक्षिडः ख्याञ्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । प्रख्यानीयमिति ॥ इह यत्वस्यासिद्धतया शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इति णत्वन्नेति भावः । कृत्यल्युटो ॥ याभ्यः प्रकृतिभ्यो येष्वर्थेषु विहिताः ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थः । स्नानीयमिति ॥ करणे अनीयर् । दानीयः इति ॥ सम्प्रदाने अनीयर् । भाष्येऽपि 'कृत्यल्युटो बहुलमिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा पादाभ्यां द्वि्यते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् । श्रोऽमीनाधास्यमानेन अनद्यतने भविष्यति लृडित्युदाहृतम् । अचो यत् ॥ शक्यमकर्तुमिति ॥ 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ऋहलन्तात् विशिष्य ण्यतो विहितत्वेन हलन्तेभ्यो यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः । वासरूपविधिस्तु सरूपत्वान्न भवति । योगविभागोऽप्येवमिति ॥ कर्तुमशक्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । तव्यदादिष्वेवेति ॥ तव्यत्तव्यानीयर्थतः, इत्येकसूत्रत्वेनैव पठितुं शक्यत्वादित्यर्थः । ईद्यति ॥ आतः इति ॥ 'आतो लोप इटि च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । गुणः इति ॥ दाधातोः 'अचो यत्' इति यति आतः ईत्त्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुण इति भावः । ग्लेयमिति ॥ 'ग्लै हर्षक्षये' इति धातोर्यति आदेचः इत्यात्त्वे ईत्त्वे गुण इति भावः । तकिशसीति ॥ तकि, शसि, चति, यति, जनि, एषां पञ्चानां द्वन्द्वः । इका निर्देशः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यस्यापवादः । 'तक हसने, शसु हिंसायां, चते याचने, यती प्रयत्ने, जनी प्रादुर्भावे' इति धातवः । अत्र सर्वत्र अकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययः । सकर्मकेभ्यस्तु कर्मण्यपीति विवेकः । ननु 'अहं कृत्यतृचश्च' इत्यहंऽपि जनेर्णताऽपि जन्यमिति रूपसिद्धेः जनिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । स्वरार्थः इति ॥ 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तार्थ इत्यर्थः । ननु ण्यति उपधावृद्धिः स्यात् । अतस्तदभावार्थमिह जनेर्यद्विधिरस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति । न च वृद्धिप्रसङ्गः इति ॥ कुत इत्यत आह । जनि-

‘जनिवध्योश्च’ (सू २५१२) इति निषेधात् । ‘हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः’ (वा १९२३) । वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घात्यः ।

२८४४ । पोरदुपधात् । (३-१-९८)

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । ‘नानुबन्धकृतमसारूप्यम्’ । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ।

२८४५ । आङो यि । (७-१-६५)

आङः परस्य लभेर्नुमस्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृते अदुपधत्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः ।

२८४६ । उपात्प्रशंसायाम् । (७-१-६६)

उपलम्भ्यः साधुः । ‘स्तुतौ’ किम् । उपलब्धुं शक्यः उपलम्भ्यः ।

२८४७ । शकिसहोश्च । (३-१-९९)

शक्यम् । सहायम् ।

वञ्छोरिति ॥ हनो वेति ॥ हनधातोर्यद्वा स्यात् । प्रकृतेर्वधादेशश्चेत्यर्थः । पक्षे इति ॥ यदभावपक्षे इत्यर्थः । घात्यः इति ॥ ण्यति ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ इति नस्य तः । आत्वम् । उपधावृद्धिः । वधादेशस्तु यत्सन्निधोगर्हिष्ठत्वान्नेति भावः । पोरदुपधात् ॥ ननु शप्यं लभ्यमित्यत्र ‘ऋह्लोर्ण्यत्’ इति कदाचित् ण्यदपि स्यात् । यत्ण्यतोऽसारूप्येण वाऽसरूपः इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यत आह । नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति ॥ वाऽसरूपसूत्रे भाष्ये स्थितमिदम् । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव असारूप्यं विवक्षितमित्यर्थः । प्रकृते च यत्ण्यतोऽनुबन्धरहितयोस्सारूप्यात् वासरूपविधेरप्रवृत्तेः शप्यमित्यादौ ण्यदपवादो यदेवेति भावः । आङो यि ॥ ‘इदितो नुं धातोः’ इत्यतो नुमिति ‘लभेश्च’ इत्यतो लभेरिति चानुवर्तते । तदाह । आङः परस्येति ॥ विवक्षिते इति ॥ यीति विषयसप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् । विवक्षिते इत्यस्य प्रयोजनमाह । नुमि कृते इति ॥ यत्प्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव नुमि कृते अदुपधत्वाभावाद्यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तेर्यदेवेत्यर्थः । यति परे नुमित्यर्थे तु अदुपधत्वात् यदेव स्यात् । ननु ण्यदिति भावः । आलम्भ्यो गौरिति ॥ यद्यपि यत्ण्यतोर्न रूपभेदः । तथापि ण्यति कृते ‘तित्स्वरितम्’ इति स्वरितत्वम् । यति तु ‘यतो नावः’ इत्याद्युदात्तत्वमिति स्वरभेदः फलम् । उपात्प्रशंसायाम् ॥ उपात्परस्य लभेर्नु स्यात् यादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रशंसायां गम्यमानायामित्यर्थः । उपलम्भ्य-स्साधुरिति ॥ समीपे प्राप्यः इत्यर्थः । साधुशब्दात् प्रशंसा गम्यते । इहापि नुमि कृते अदुपधत्वाभावात् ण्यदेव । स्वरे विशेषः पूर्ववत् । शकिसहोश्च ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आभ्यां

२८४८ । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । (३-१-१००)

गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । 'चरेराङ्गि चागुरौ' (वा १९२५) । आचार्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । 'अगुरौ' किम् । आचार्यो गुरुः । यमे-
नियमार्थम् । सोपसर्गान्मा भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन 'तत्र-
न भवेद्विनियम्यम्' (वा १९३०) इति वार्तिकप्रयोगात् । एतेन 'अनि-
यम्यस्य नायुक्तिः' । 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादि व्याख्यातम् ।
नियमे साधुरिति वा ।

२८४९ । अवद्यपण्यवर्या गह्वपणितव्यानिरोधेषु । (३-१-१०१)

वदेर्नञ्युपपदे 'वदः सुपि-' (सू २८५४) इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्देव
सोऽपि गह्वार्यामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । 'गह्वे' किम् ।
अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गह्वं वचनानर्हं च ।

‘आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृहीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥’

यदित्यर्थः । ण्यतोऽपवादः । गदमद ॥ गद, मद, चर, यम, एषाञ्चतुर्णां द्वन्द्वः । अनुपसर्ग इति
सप्तमी पञ्चम्यर्थे । एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यदित्यर्थः । ण्यतोऽपवादः । उपसर्गात् ण्यदेव । प्रगाद्य-
मिलादि । चरेराङ्गि चागुराविति ॥ वार्तिकमिदम् । आङ्गि उपसर्गे सत्यपि चरेर्यस्यादगुरौ
इत्यर्थः । आचार्यो गुरुरिति ॥ शुश्रूषणीयः इत्यर्थः । ननु 'पोरदुपधात्' इत्येव सिद्धे यमेरिह
ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । यमेर्नियमार्थमिति ॥ अनुपसर्गादेव यमेर्ण्यदिति नियमार्थमित्यर्थः ।
तत्फलमाह । सोपसर्गान्मा भूदिति ॥ ननु 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' इत्यत्र 'त्वया नियम्या
ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादौ च निपूर्वाद्यमेः कथं यत् । अनुपसर्गादिति निषेधादित्यत आह । निपू-
र्वात्स्यादेवेति ॥ यदिति शेषः । कुत इत्यत आह । तेन तत्रेति ॥ प्रकारान्तरेण समाधत्ते ।
नियमे साधुरिति वेति ॥ 'यमः समुपनिविषु च' इति निपूर्वाद्यमेर्भावे अप्रत्यये नियम-
शब्दः । नियमं साधुरित्यर्थे 'तत्र साधुः' इति प्राग्घतीये यत्प्रत्यये नियम्यशब्दो व्युत्पाद्य
इत्यर्थः । अवद्यपण्य ॥ अवद्य, पण्य, वर्य, एषान्द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । गह्वं पणितव्य
अनिरोध एषान्द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । अवद्यादयस्त्रयः क्रमात् गह्वारिषु त्रिष्वर्थेषु निपात्यन्ते
इत्यर्थः । ननु 'वदस्सुपि' इत्येव सिद्धे अवद्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । नञ्युपपदे इति ॥
यत्क्यपोः स्वरे विशेषः । सम्प्रसारणतदभावौ चेति भावः । अवद्यं पापमिति ॥ गह्वितत्वा-
दवाच्यमित्यर्थः । अनुद्यं गुरुनामेति ॥ अन्न नञि उपपदे 'वदस्सुपि' इति क्यपि
'वचिस्वपियजादीनाङ्किति' इति सम्प्रसारणे रूपम् । वचनानर्हमित्यर्थः । अत्र गह्वार्याः अप्रतीतेः
यदेवेति न नियम इति भावः । ननु गुरुनाम्नः अगह्वत्वात् कथं वचनानर्हत्वमित्यत आह ।
तद्धि न गह्वं वचनानर्हञ्चेति ॥ कुत इत्यत आह । आत्मनामेति ॥ पण्य गौरिति ॥

इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृद्धो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्यान्या ।

२८५० । वह्यं करणम् । (३-१-१०२)

वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । 'करणम्' किम् । बाह्यम्—बोढव्यम् ।

२८५१ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः । (३-१-१०३)

'ऋ गतौ' अस्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । 'अनयोः' किम् । आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः ।

२८५२ । उपसर्ग्या काल्या प्रजने । (३-१-१०४)

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्ग्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभे-
पोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । 'प्रजने काल्या' इति किम् । उपसर्ग्या काशी ।
प्राप्तव्येत्यर्थः ।

२८५३ । अजर्यं सङ्गतम् । (३-१-१०५)

पणधातोर्व्यवहारार्थकात् यन्निपात्यते इति भावः । यद्यपि 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' इति धातोः
अर्थद्वयमस्ति । तथापि पण्यशब्दस्य प्रयोगबलेन व्यवहर्तव्य एव रूढत्वादिह व्यवहारार्थक
एव गृह्यते । तदाह । व्यवहर्तव्येति ॥ केतव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यदिति ॥ ण्यति उपधा-
वृद्धिरिति भावः । व्यवहर्तव्यादन्यादित्यर्थः । तदाह । स्तुत्यर्हमिति ॥ अप्रतिबन्धः इति ॥
अनियम इत्यर्थः । वृद्धो यदिति ॥ 'वृङ् सम्भक्तौ' इति क्रैयादिकस्थेवात्र ग्रहणम् । नतु 'वृज्
वरणे' इत्यस्य । अनिरोधरूपार्थस्य सम्भक्तिवाचित्व एव सामञ्जस्यादिति भावः । शतेन वर्या
कन्येति ॥ पुरुषशतेन परिग्रहीतुमर्हा । अनेनैव वरणीयेति नियमो नास्तीत्यर्थः । वृत्या
अन्येति ॥ अनुरूपेण वरणीयेत्यर्थः । 'एतिस्तुशास्वृजुषः क्यप्' इति क्यपि तुक् । अत्र
अनिशमस्य अप्रतीतेः न यत् । अत्र वर्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणात्पुंसि वार्या ऋत्विज इति
वृत्तिः । वह्यङ्करणम् ॥ वहेः करणे यत् निपात्यते । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामि-
वैश्ययोः ॥ अस्माद्यदिति ॥ निपात्यत इति शेषः । ण्यतोऽपवाद इति ॥ 'ऋहलोः' इति
प्राप्तस्य ण्यतोऽपवाद इत्यर्थः । यति ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । तदाह । अर्यः स्वामीति ।
आर्यो ब्राह्मणः इति ॥ ण्यति वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । उपसर्ग्या ॥ प्रजननं प्रजनः
गर्भग्रहणम् । भावे घञ्, 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या । तदस्य
प्राप्तमित्यनुवर्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । चेदित्यध्याहार्यम् । तदाह । गर्भग्रहणे प्राप्त-
काला चेदिति ॥ गर्भग्रहणे प्राप्तकाला स्त्रीपशुव्यक्तिः विवक्षिता चेत् उपसर्ग्या इति
निपात्यते । उपपूर्वात् सृधातोः यदिति फलितम् । ण्यतोऽपवादः । अजर्यम् ॥ कर्तरि

नञ्पूर्वाजीर्यतेः कर्तरि यत् सङ्गतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् ।
‘तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्’ इति भट्टिः । ‘मृगैरजर्यं जरसोपदिष्ट-
मदेहबन्धाय पुनर्बन्ध’ इत्यत्र तु सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । ‘सङ्गतम्’
किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्गतकर्तृकेऽपि ण्यदेव । अजार्थं सङ्गतेन ।

२८५४ । वदः सुपि क्यप्च । (३-१-१०६)

उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यनुपसर्गे
सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम्-ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि
प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ।

२८५५ । भुवो भावे । (३-१-१०७)

क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुपसर्गे
इत्येव । प्रभव्यम् ।

२८५६ । हनस्त च । (३-१-१०८)

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो
हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ।

२८५७ । एतिस्तुशास्वृद्वजुषः क्यप् । (३-१-१०९)

एभ्यः क्यप्स्यात् ।

यदिति ॥ ‘कर्तरीति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकम्, निपातनात् कर्तरीति लभ्यत इति तदाशयः ।
सङ्गतमिति ॥ सङ्गतं सङ्गमः । न जीर्यतीत्यजर्यमिति ॥ मित्रत्वमिति शेषः । जरितृ न
भवतीत्यर्थः । अत्र भट्टिप्रयोगमाह । तेनेति ॥ हे राम तेन आर्येण अजर्यम् अनश्वरं सङ्गतं
सङ्गमं द्रुतङ्कुर इति अन्वयः । ननु “मृगैरजर्यं जरसा” इत्यत्र सङ्गतशब्दाभावात् कथं यदित्यत
आह । मृगैरित्यादि ॥ काळिदासकाव्यमिदम् । अजरितेति ॥ तृजन्तम् । अत्र सङ्गतशब्दा-
भावान्न यदिति भावः । भावे त्विति ॥ भावस्य सङ्गतिकर्तृत्वेऽपि सङ्गतस्य प्रत्ययवाच्यत्वा-
भावात् न यदित्यर्थः । वदः सुपि ॥ उत्तरेति ॥ ‘भुवो भावे’ इत्युत्तरसूत्राद्भावे इत्यप-
कृष्यते इत्यर्थः । भूधातोरकर्मकत्वेन उत्तरसूत्रे भावग्रहणस्य वैयर्थ्यादेति भावः । अनुपसर्गे
इति ॥ “वदस्सुप्यनुपसर्गग्रहणम्” इति भाष्यादिति भावः । ब्रह्मोद्यमिति ॥ वदेः क्यपि
‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणम् । वस्तुतस्तु नेह भावग्रहणमपकृष्यते । तत्र भावग्रहणमुत्तरा-
र्थमिति भाष्यादिति मतमनुसृत्य आह । कर्मणि प्रत्ययावित्येके इति ॥ क्यप्प्रत्ययावित्यर्थः ।
भुवो भावे ॥ ब्रह्मभूयमिति ॥ क्तिवान्न गुणः । क्लीबत्वं लोकात् । भव्यमिति ॥
भाव इत्यर्थः । अत्र सुप्युपपदाभावात् यदेव, गुणः, ‘वान्तो यि’ इत्यवादेशः । प्रभव्यमिति ॥
प्रभाव इत्यर्थः । हनस्त च ॥ अन्तादेशः इति ॥ प्रकृतेरिति शेषः । भावे किम् । घात्यो वृषळः ।
अनुपसर्गे किम् । प्रघातः । निरुपपदं हत्येति तु असाध्वेव । एतिस्तु ॥ एति, स्तु, शास्,

२८५८ । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । (६-१-७१)

इत्यः । स्तुत्यः । 'शास इदङ्हलोः' (सू २४८६) । शिष्यः । 'वृ' इति वृजो ग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्या ऋत्विजः । आहृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । 'शंसि-
दुहिगुहिभ्यो वा' (वा १८३५) इति काशिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (सू २००९) 'ईडवन्दवृशंसदुहां
ण्यतः' (सू ३७०२) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ।
'आङ्पूर्वादेशेः संज्ञायामुपसङ्ख्यानम्' (वा १९२५) । 'अञ्जू' व्यक्तिभ्रक्ष-
णादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः ।
आज्यम् ।

२८५९ । ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । (३-१-११०)

वृ, ङ, जुष्, एषां षण्णां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । सुप्यनुपसर्गे भाव इति निवृत्तम् । तदाह ।
एभ्यः क्यप्स्यादिति ॥ ह्रस्वस्य ॥ स्पष्टमिति न व्याख्यातम् । इत्य इति ॥ इणः
क्यपि तुक् । उपेयमित्यत्र तु ईडो दैवादिकाद्यत् । वृजो ग्रहणमिति ॥ वार्तिकमिदम् ।
न वृडः इति ॥ 'वृङ् सम्भक्तौ' इति डितः कैयादिकस्य न ग्रहणमित्यर्थः । वार्या
ऋत्विज इति ॥ अवश्यं भजनीया इत्यर्थः । अत्र 'वृङ् सम्भक्तौ' इत्यस्मात् प्यदित्यर्थः ।
अवद्यप्यवर्या इति निपातसिद्धो यत्तु न । अत्र निरोधस्य नियमस्य विवक्षितत्वात् । ननु
'वदस्सुपि' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे क्यङ्ग्रहणमिह व्यर्थम् । नच चकारानुक्लृष्यतोऽप्यनु-
वृत्तिनिवृत्तये क्यङ्ग्रहणमिति वाच्यम् । चकारस्य अस्वरितत्वेन 'भुवो भावे' इत्याद्युत्तरसूत्रे-
ष्वनुवृत्त्यभावादित्यत आह । क्यबुक्तिः परस्यापीति ॥ 'ओरावश्यके' इति विहितस्येत्यर्थः ।
वेति काशिकेति ॥ वा क्यप् । तदभावे हलन्तत्वात् ण्यत् । भाष्ये त्वेतन्न दृश्यते इति
भावः । शस्यम्, शंस्यमिति ॥ क्यप्पक्षे 'अनिदिताम्' इति नलोपः । दुह्यमिति ॥
क्यप्पक्षे कित्त्वान्न गुणः । अत्र 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इत्यस्य भाष्ये अदर्शनेऽपि शंसिर्ण्यतक्यपौ
प्रामाणिकावित्याह । प्रशस्यस्येति ॥ 'प्रशस्यस्य श्रः' इति निर्देशबलात् शंसेः क्यप्सिद्धः ।
'ईडवन्दवृशंसदुहाण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वविधौ शंसिर्ण्यदन्तत्वानुवादबलात् ण्यत्सिद्धः । ततश्च
शस्यं शंस्यमिति रूपद्वयं सिद्धम् । इतरयोस्तु दुहिगुह्योः क्यच्चिकल्पे मूलं नास्तीत्यर्थः ।
उपसङ्ख्यानमिति ॥ क्यप इति शेषः । आज्यमिति ॥ न चाङ्पूर्वकत्वे पदपाठे अवग्रहः
स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । पदकाराणामवग्रहाभावस्त्वप्रामाणिक एव पदपाठस्याधुनि-
कत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च अस्मद्विगित्यस्म द्विगित्यवग्रहः अप्रामाणिक एव । अस्मद्वि
अक् इत्येवावग्रहो युक्तः । अस्मच्छब्दस्य ढेरद्व्यदेशविधानात् इत्याद्युह्यम् । ऋदुपधाच्चाक्लृ-
पिचृतेः ॥ क्लृपचृती वर्जयित्वा ऋदुपधाद्धातोः क्यवित्यर्थः । तपरकरणमिह व्यर्थमित्यत

‘वृत्’ । वृत्यम् । ‘वृध्’ । वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु । कल्यम् । चर्त्यम् । ‘तपरकरणम्’ किम् । ‘कृत्’ कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ।

२८६० । ई च खनः । (३-१-१११)

चात्क्यप् । आहुणः । खेयम् । ‘इ च’ इति ह्रस्वः सुपठः ।

२८६१ । भृजोऽसंज्ञायाम् । (३-१-११२)

भृत्याः कर्मकरा भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा । ‘समश्च बहुलम्’ (वा १९४०) । सम्भृत्याः—सम्भार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । ‘असंज्ञायाम्’ किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह हि ‘संज्ञायां समज—’ (सू ३२७६) इति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । विभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात्क्रयादेर्वा ण्यत् । क्यप्तु भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहणे— इति परिभाषया ।

आह । अनित्यण्यन्ता इति ॥ णिजन्तात्तु यदेवेति ॥ ‘अचो यत्’ इत्यनेनेति भावः । ई च खनः ॥ चात् क्यबिति ॥ खनेः क्यप् स्यात् प्रकृतेः ईकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः । ह्रस्वस्सुपठ इति ॥ ह्रस्वस्य इकारस्य विधौ आहुणेन खेयमिति सिद्धेः इति भावः । दीर्घोच्चारणसमर्थनन्तु भाष्ये स्पष्टम् * । भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ क्यबिति शेषः । भृत्याः कर्मकरा इति ॥ भृत्यर्थङ्गम् कुर्वाणा इत्यर्थः । ‘कर्मणि भृतौ’ इति कृजष्टः । भर्तव्या इति ॥ वेतनदानेन परार्थे कर्मणि प्रेषयितव्या इत्यर्थः । ननु भृत्यशब्दस्य कर्मकरेषु रूढत्वात्संज्ञाशब्दत्वमवेत्यत आह । क्रियाशब्द इति ॥ भार्या नाम क्षत्रिया इति ॥ क्षत्रियविशेषेषु रूढस्संज्ञाशब्दोऽयमिति भावः । अथ कथं भार्येति ॥ क्यपा भवितव्यमित्याक्षेपः । ननु वध्वाम्भार्याशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वात् ‘भृजोऽसंज्ञायाम्’ इत्यस्याप्रवृत्तेरयमाक्षेपोऽनुपपन्न इत्यत आह । इह हीति ॥ ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यतः स्त्रियामित्यनुवृत्तौ ‘व्रजयजोर्भावे क्यप्’ । ‘संज्ञायां समजनिषद’ इति सूत्रेण क्यप् स्यादित्यर्थः । ननु संज्ञायां भृजः क्यबिधौ ‘भृजोऽसंज्ञायाम्’ इत्यत्र असंज्ञायामिति व्यर्थमित्यत आह । संज्ञापर्युदासस्त्विति ॥ समाधत्ते । सत्यमिति ॥ ‘डु भृज् धारणपोषणयोः’ इति जुहोत्यादौ ह्रस्वान्तः डित् बिच्च ‘भृ भर्त्सने, भरणेऽपि’ इति क्रयादौ दीर्घान्तः । आभ्यां ‘ऋहलोऽर्ण्यत्’ इति ण्यदेवेत्यर्थः । क्यप् तु भरतेरेवेति ॥ ‘भृज् भरणे’ इति भ्वादौ ह्रस्वान्तो जित् । अस्यैव ‘संज्ञायां समजनिषद’ इत्यत्र ‘भृजोऽसंज्ञाम्’ इत्यत्र च भृज्ग्रहणेन ग्रहणम् । नतु डुभृजो जौहोत्यादिकस्य । न च क्रयादिकस्य निरनुबन्धकस्य दीर्घान्तस्येति भावः । कुत इत्यत आह । तदनुबन्धकेति ॥ ‘तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य’ इति परिभाषयेत्यर्थः । विभर्तेः क्यबभावं बीजमिदम् । क्रयादिकस्य दीर्घान्तत्वात्

* संप्रत्युपलभ्यमानभाष्यकोशेषु तु न तत्समर्थनमस्ति । एतद्विचारस्तु प्रौढमनोरमायां दृश्यते ।

२८६२ । मृजेर्विभाषा (३-१-११३)

मृजेः क्यब्बा स्यात्, पक्षे ण्यत् । मृज्यः ।

२८६३ । चजोः कु घिण्यतोः । (७-३-५२)

चस्य जस्य च कुत्वं स्याद्विति ण्यति च प्रत्यये परे । 'निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्' (वा ४५५१) । तेनेह न । गर्ज्यम् । 'मृजेर्वृद्धिः' (सू २४७३) । मार्ग्यः ।

२८६४ । न्यङ्कादीनां च । (७-३-५३)

कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । 'नावञ्चेः' (उणा १७) इत्युप्रत्ययः ।

२८६५ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः । (३-१-११४)

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पाद-
यितव्यः । यद्वा । लतात्मकः सोमो राजा स सूयते खण्ड्यतेऽवेत्यधिकरणे
क्यन्निपातनादीर्घः । राजसूयः—राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः ।
कर्तरि क्यन्निपातनादुत्वम् । यद्वा 'पू प्रेरणे' तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं
प्रेरयति क्यपो रुट् । मृषोपपदाद्धेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् ।
विशेष्यनिष्ठाऽयम् । 'उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः' । रोचतेः रुच्यः ।

न क्यप् इति बोध्यम् । मृजेर्विभाषा ॥ क्यप्पक्षे उदाहरति । मृज्य इति ॥ कित्वात्र
गुणः । चजोः कु घिण्यतोः ॥ कु इत्यभिक्तिको निर्देशः । चजोर्घिण्यतोश्च यथासङ्ख्यन्तु न ।
'तेन रक्तं रागात्' इति घात्रे जस्य कुत्वनिर्देशात् । राजसूय ॥ राज्ञेति ॥ क्षत्रियेणेत्यर्थः ।
अभिषवेति ॥ प्रावभिः रसनिष्पत्त्यर्थं सोमलतानाङ्कुट्टनमभिषवः, तत्प्रमादिकया निष्पाद-
यितव्यो यज्ञविशेषः राजसूय इत्यन्वयः । यद्वेति ॥ लताविशेषात्मकः सोमः राजशब्देन
विवाक्षितः राजानं क्रीणातीत्यादौ तथा प्रसिद्धेः । सः राजा सूयते अभिषूयते अत्र
यज्ञविशेषे इति व्युत्पत्त्या राजसूय इत्यन्वयः । 'कर्तरि कृत्' इत्यधिकारात् कथमधिकरण-
व्युत्पत्तिरित्यत आह । अधिकरणे क्यविति ॥ कुत इत्यत आह । निपातनादिति ॥
ननु घुञ्धातोः क्यपि कथन्दीर्घः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यस्य कृत्यप्रवृत्तेरित्यत आह ।
निपातनादीर्घ इति ॥ निपातनादित्युभयत्रान्वेति । उत्त्वमिति ॥ तस्य रपरत्वे 'हलि च' इति
दीर्घ इत्यपि बोध्यम् । मृषोद्यमिति ॥ क्यपि 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । रोचतेरिति ॥
रुचधातोः क्यपि रुच्य इति रूपमित्यर्थः । गुपेरिति ॥ गुपधातोः क्यप् प्रकृतेरादिवर्णस्य ककारश्च
संज्ञायान्निपात्यते इत्यर्थः । सुवर्णरजतभिन्नन्धनङ्कुप्यमिति ज्ञेयम् । तथा च 'हेमरूपे कृताकृते'

गुपेरादेः कुत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् ।
कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः ।
न व्यथतेऽव्यध्यः ।

२८६६ । मिद्योद्धौ नदे । (३-१-११५)

भिदेरुज्ज्ञेश्च क्यप् । उज्ज्ञेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्ज्ञत्युदक-
मुख्यः । 'नदे' किम् । भेत्ता । उज्ज्ञिता ।

२८६७ । पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । (३-१-११६)

अधिकरणे क्यन्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मि-
न्सिध्यः ।

२८६८ । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । (३-१-११७)

पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य
इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः । पापमिति वा ।
जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिः ।
अन्यन्तु विपव्यम् । विनेयम् । जेयम् ।

२८६९ । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । (३-१-११८)

'छन्दसीति वक्तव्यम्' (वा १९४४) । प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् ।
लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ।

इत्युक्त्वा अमरः आह "ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्" इति । कृष्ट इति ॥ कृष्टप्रदेशे ये स्वयं
पच्यन्ते फलन्ति ते कृष्टपच्याः इत्यर्थः । कर्मकर्तरीति ॥ अत्र कर्मकर्तरि क्यबित्यर्थः ।
निपातनादिति भावः । शुद्धे त्विति ॥ मुख्यकर्मणि तु ण्यति उपधावृद्धौ 'चजोः' इति
कुत्वे कृष्टपाक्य इति रूपमित्यर्थः । न व्यथते अव्यध्यः इति ॥ अत्र निपातनात् कर्तरि
क्यविति भावः । मिद्योद्धौ नदे ॥ क्यविति ॥ नदविशेषे कर्तरि निपात्यते इति शेषः ।
पुष्यसिद्धौ ॥ निपात्यते इति शेषः । नक्षत्रविशेषे गम्ये इत्यर्थः । विपूय ॥ विपूय,
विनीय, जित्या, एते यथाक्रमं मुञ्जकल्कहलिषु क्यवन्ता निपात्यन्ते । तदाह । विपूय
इत्यादिना ॥ न्यादिसाहचर्यात् भौवादिकस्यैव पूधातोर्ग्रहणमिति भावः । कल्कः शोधक-
द्रव्यम् । पापमिति वेति ॥ कल्कशब्दस्य शोधनीये पापेऽपि प्रसिद्धत्वादिति भावः ।
हलिशब्दस्य विवरणम् । कृष्टसमीकरणार्थमिति ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ छन्दसीति ॥
वार्तिकमिदम् । वक्तव्यमिति वृत्तिकृता प्रक्षिप्तम् । ननु छान्दसस्य किमर्थमिहोपन्यास

२८७० । पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च । (३-१-११९)

अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः, गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुन्रपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ।

२८७१ । विभाषा कृवृषोः । (३-१-१२०)

क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ।

२८७२ । ऋहलोर्ण्यत् । (३-१-१२४)

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ण्यम् ।

२८७३ । युग्यं च पत्रे । (३-१-१२१)

पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप्कुत्वं च निपात्यते ।

२८७४ । अमावस्यदन्यतरस्याम् । (३-१-१२२)

अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कविमावास्या—अमावस्या । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (सू २८७२) । ‘चजोः—’ (सू २८६३) इति कुत्वम् । पाक्यम् । ‘पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः’ (वा १९४६) । ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः । ‘समवपूर्वाच्च’ (वा १९४७) । समवसर्ग्या ।

इत्यत आह । लोके त्विति ॥ पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च ॥ पद, अस्वैरि, बाह्या, पक्ष्य, एवर्थेषु ग्रहेः क्यवित्यर्थः । अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदमिति ॥ समस्तपदस्य अवान्तरपदविच्छेदः अवग्रहः । ‘अप्रावेत्यादिपदमिति शिरस्कं’ प्रग्रहः इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्धम् । ‘ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इति सूत्रोदाहरणञ्च प्रगृह्यम् । विभाषा कृवृषोः ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । कृवः ऋदन्तत्वात् नित्यं ण्यति प्राप्ते, वृषेः ऋदुपधत्वात् नित्यं क्यपि प्राप्ते च, क्यव्विकल्पोऽयम् । पक्षे इति ॥ क्यवभावपक्षे विशेषो वक्ष्यते इत्यर्थः । ऋहलोर्ण्यत् ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । ऋवर्णान्तादिति ॥ युग्यञ्च पत्रे ॥ क्यवन्तन्निपात्यते । ण्यतोऽपवादः । युग्यो गौरिति ॥ शकटादिना योक्तव्य इत्यर्थः । क्यपि कुत्वन्निपातनात् । पत्रं वाहनमिति ॥ पतन्ति गच्छन्त्यनेनेत्यर्थे ‘दानीशस’ इत्यादिना करणे घृन् । ण्यति तु योग्यमिति स्यात् । अमावस्यद ॥ अधिकरणे इति ॥ निपातनलभ्यमिदम् । अमेत्यस्य विवरणम् । सहेति ॥ ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इत्यनुपदमेव प्राक् प्रसङ्गाद्याख्यातमपि सूत्रक्रमात् पुनरुपात्तम् । कुत्वमिति ॥ पचेर्ण्यति ‘चजोः’ इति कुत्वमिति भावः । ननु पाणौ सृजर्ण्यदिति व्यर्थम् । ‘ऋहलोः’ इत्येव सिद्धेरित्यत आह । ऋदुपधलक्षणस्येति ॥ ‘ऋदुपधाच्चाकल्यपि-चूतेः’ इति ण्यदपवादस्य क्यपो बाधनार्थमित्यर्थः । पाणिसर्ग्या रज्जुरिति ॥ ण्यति

२८७५ । न कादेः । (७-३-५९)

कादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु ‘चजोः—’
(सू २८६३) इति सूत्रे ‘निष्ठायामनिटः’ इति पूरयित्वा ‘न कादेः’
(सू २८७५) इत्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितार्जिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां
सेट्त्वात् । युचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु कादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु
यद्यपि विपरीतं प्राप्तम् । तथापि ‘यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्’ ।

२८७६ । अजिब्रज्योश्च । (७-३-६०)

न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः ।

२८७७ । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः । (७-३-६१)

एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यते अनेनेति भुजः पाणिः । ‘हलश्च’
(सू ३३००) इति घञ् । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः ।
‘पाण्युपतापयोः’ किम् । भोगः समुद्रः ।

२८७८ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । (७-३-६२)

एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । ‘यज्ञाङ्गे’
किम् । प्रयागः । अनुयागः ।

२८७९ । वञ्चेर्गतौ । (७-३-६३)

‘चजोः’ इति कुत्वम् । समवपूर्वाच्चेति ॥ वार्तिकमिदम् । सृजेर्ण्यदिति शेषः । न कादेः ॥
कुः आदिर्यस्येति विग्रहः । चजोः कु इत्यनुवर्तते । तदाह । कादेरिति ॥ कवर्गादेरित्यर्थः ।
वार्तिककारस्त्विति ॥ ‘चजोः कु घिण्यतोः’ इति सूत्रे ‘निष्ठायामनिटः’ इति पूरितम् ।
तथा च निष्ठायां यः अनिट् तद्धात्ववयवयोः चजोः कु स्यात् घिति णिति चेत्यर्थः फलति ।
तथा ‘न कादेः’ इति सूत्रं ‘अजिब्रज्योश्च’ इति सूत्रं ‘यजयाचरुचप्रवचर्वश्च’ इत्यत्र यजयाच-
प्रहणञ्च न कर्तव्यमिति प्रत्याचख्यावित्यर्थः । किन्तु इत्यत आह । तेनेति ॥ अर्जितार्जिप्रभृतीनां
प्यति कुत्वं स्यात् । ‘न कादेः’ इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति भावः । तदेव सूत्रमते अति-
व्याप्तिमुक्त्वा अव्याप्तिमाह । युचुग्लुञ्चुप्रभृतीनामिति ॥ तेषां कवर्गादित्वेऽपि प्यति
प्रोक्तमित्यादौ कुत्वमिष्टं स्यादेव । वार्तिकमते ‘न कादेः’ इति निषेधस्य प्रत्याख्यातत्वात् ।
सूत्रमते तु ‘न कादेः’ इति निषेधात् प्रोक्तमित्यादौ कुत्वमिष्टं स्यादित्यव्याप्तिरिति भावः ।
नन्विदं वार्तिकं विपरीतमपि सूत्रसम्मतत्वात् ग्राह्यमेव । विरोधं विकल्पस्य वक्तुं शक्यत्वादिति
शङ्कते । सूत्रमते तु यद्यपीति ॥ परिहरति । तथापीति ॥ यथोत्तरमिति ॥ अयं
वैयाकरणसमयः । अजिब्रज्योश्च ॥ इत्यादि स्पष्टम् । वञ्चेर्गतौ ॥ कुत्वञ्चेति ॥

कुत्वं न । वञ्च्यम् । 'गतौ' किम् । वङ्कथं काष्ठम् । कुटिलीकृत-
मित्यर्थः ।

२८८० । ओक उचः के । (७-३-६४)

उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषळौ । इरुपधलक्षणः
कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् ।

२८८१ । ण्य आवश्यके । (७-३-६५)

कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ।

२८८२ । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । (७-३-६६)

ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः ।
'ऋच्' । अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकाण्यत् । 'त्यजेश्च' ।
त्याज्यम् । 'त्यजिपूज्योश्च' इति काशिका । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्त-
त्वात् । 'ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसङ्गचानम्' इति हि भाष्यम् ।

२८८३ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । (७-३-६७)

वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ।

२८८४ । प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । (७-३-६८)

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः ।

शेषपूरणमिदम् । 'चजोः कु घिण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणस्य 'न ब्रादेः' इत्यतो नेत्यस्य चानुवृत्तेरिति
भावः । ण्य आवश्यके ॥ कुत्वन्नेति ॥ शेषपूरणमिदम् । आवश्यकेऽर्थे यो ण्यः तस्मिन्
परे 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वन्नेत्यर्थः । यजयाच ॥ ण्ये कुत्वन्नेति ॥ शेषपूरणमिदम् ।
यज, याच, रुच, प्रवच, ऋच्, एषान्द्वन्द्वात् षष्ठी । एषां ण्ये परे 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्व-
न्नेत्यर्थः । ननु अर्च्यमित्यत्र कथं ण्यत् । 'ऋदुपधाच्चाकल्पित्वृतेः' इति ऋदुपधत्वलक्षणस्य क्यपो
ण्यदपवादत्वादित्यत आह । ऋदुपधत्वेऽपीति ॥ त्यजिपूज्योश्चेति ॥ ण्ये कुत्वन्नेति शेषः ।
वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ वचधातोर्ण्ये कुत्वन्न । शब्दसंज्ञां वर्जयित्वेत्यर्थः । वाच्यमिति ॥
वस्त्विति शेषः । अशब्दसंज्ञायामित्यस्य प्रयोजनमाह । शब्दाख्यायान्तु वाक्यमिति ॥
एकतिङ् वाक्यम्, इति संज्ञाशब्दोऽयमिति भावः । प्रवाच्यमित्यत्र तु ग्रन्थविशेषसंज्ञात्वेऽपि नाय-
ङ्कुत्वनिषेधस्य निषेधः, 'यजयाच' इत्यत्र प्रवचेति विशिष्योपादानात् असंज्ञायामित्यस्य प्रपूर्वा-
द्वचैरन्यत्र चरितार्थत्वात् । एतदभिप्रायेणैव प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः इत्युक्तम्प्राक् । प्रयोज्य-
नियोज्यौ ॥ शक्यार्थे ण्ये कुत्वाभावो निपात्यते । 'शकि लिङ् च' इति कृत्यानां शक्यार्थेऽपि

२८८५ । भोज्यं भक्ष्ये । (७-३-६९)

भोग्यमन्यत् । ‘ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्’ । लाप्यम् ।
दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ।

२८८६ । ओरावश्यके । (३-१-१२५)

उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यम्भावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ।

२८८७ । आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च । (३-१-१२६)

‘षुञ्’ आसाव्यम् । ‘यु मिश्रणे’ याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् ।
त्राप्यम् । आचाम्यम् ।

२८८८ । आनाय्योऽनित्ये । (३-१-१२६)

आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाम्निविशेष एवेदम् ।
स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः घटादिः,
वैश्यकुलादानीतो दक्षिणाम्निश्च ।

विहितप्यन्तस्य शक्यार्थकत्वमपि । भोज्यं भक्ष्ये ॥ भक्ष्ये गम्ये ण्ये भुजेः कुत्वाभावो
निपात्यते । इति प्रासङ्गिकम् । अथ प्रकृतम् । लपिदभिभ्याञ्चेति ॥ वार्तिकमिदं
‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति सूत्रस्थम् । ‘पोरदुपधात्’ इति प्राप्तस्य ण्यदपवादस्य यतोऽपवादः ।
ओरावश्यके ॥ लाव्यं पाव्यमिति ॥ ‘अचो ङिति’ इति वृद्धौ ‘वान्तो णि’
इत्यावादेशः । आसुयुवपि ॥ आसु, यु, वपि, रपि, त्रपि, चम्, एषां समाहारद्वन्द्वः ।
ण्यदिति शेषः । आसाव्यमिति ॥ आङ्पूर्वस्य सुजो ग्रहणमिति भावः । आनाय्यो-
ऽनित्ये ॥ अनित्ये इति छेदः । दक्षिणाम्निविशेष एवेति ॥ वार्तिकमिदम् ।
स हीति ॥ दक्षिणाम्निर्हि अग्निहोत्रार्थमहरहः गार्हपत्यादेः प्रणीयत इत्यर्थः । एतेन
आङ्पूर्वकस्य नयतेरर्थ उक्तः । अनित्यश्चेति ॥ गार्हपत्यवन्नित्यधारणाभावादिति
भावः । तदाह । सततमप्रज्वलनादिति ॥ सततन्धारणाभावादित्यर्थः । प्रणीतस्य
दक्षिणाम्नेस्तत्कर्मणि समाप्ते लौकिकत्वमुक्तं कल्पसूत्रेषु “अप्रवृत्ते कर्मणि लौकिकं सम्पद्यते”
इति । ततश्च पुनः पुनः प्रणयनात् अनित्यत्वन्दक्षिणाम्नेरिति बोध्यम् । यद्यप्याहवनीयस्यापि
पुनः पुनः प्रणयनमस्ति, तथापि दक्षिणाम्निविशेष एवेति वार्तिकान्नाहवनीयस्य ग्रहणमित्यर्थः ।
विशेषग्रहणाम्नित्यधारणपक्षे दक्षिणाम्निरिह न गृह्यते इति सूचितम् । गतश्रियान्दक्षिणाम्नेरपि
नित्यधार्यत्वात् । “गतश्रियो नित्यधार्या अग्नयः” इति वचनादित्यलम्पल्लवितेन । वैश्यकुला-
दानीत इति ॥ दक्षिणाम्निं प्रकृत्य हि श्रूयते । ‘अहरहरेवैनं वैश्यकुलादाहरन्’ इति ।

२८८९ । प्रणाय्योऽसंमतौ । (३-१-१२८)

संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्ववादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ।

२८९० । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्नि-
वाससामिधेनीषु । (३-१-१२९)

मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वञ्च । ‘आतो युक्-’ (सू २७६१) इति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आय् धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ।

२८९१ । क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ । (३-१-१३०)

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः ।

तथाविधदक्षिणाग्नौ वाच्ये आनेयशब्द एवेति भावः । प्रणाय्योऽसंमतौ ॥ असंमतौ गम्यायां प्रणाय्य इति निपात्यते । तत्र असंमतिशब्दैकदेशं सम्मतिशब्द विवृणोति । सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनमिति ॥ तच्च कर्मनिष्ठमित्याह । कर्मव्यापार इति ॥ तथेति ॥ भोगेषु सुखदुःखानुभवेषु आसक्तिरपि सम्मतिरित्यर्थः । एवंविधा सम्मतिर्न भवतीति असंमतिरिति फलितम् । प्रणाय्यश्चोर इति ॥ ण्यति वृद्धौ आयादेशः । पाय्यसान्नाय्य ॥ पाय्य, सान्नाय्य, निकाय्य, धाय्य, एषान्द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । मान, हविः, निवास, सामिधेनी एषान्द्वन्द्वात्सप्तमी । मानादिषु गम्येषु क्रमात् पाय्यादयो निपात्यन्ते । मीयते अनेनेति ॥ माधातोः करणे ण्यत्, धात्वादेर्मकारस्य पत्वञ्च निपात्यते इत्यर्थः । आत इति ॥ ण्यति ‘मीनाति’ इत्यात्वे कृते, आतो युगिति भावः । ण्यदिति ॥ सम्पूर्वात् नीधातोः कर्मणि निपात्यते इत्यर्थः । आयादेश इति ॥ सन्नी य इति स्थिते आयादेशः निपात्यते इत्यन्वयः । निवास इति ॥ कुमूलदिरित्यर्थः । अधिकरणे इति ॥ चिञ्धातोराधिकरणे ण्यन्निपात्यते इत्यन्वयः । आय् इति ॥ अच्परकत्वाभावात् आयादेशोऽप्राप्तो निपात्यते इत्यन्वयः । धाय्या ऋगिति ॥ धाधातोः करणे ण्यति, आयादेशो निपात्यते इति भावः । सामिधेन्यो नाम समिदाधानार्था ऋग्विशेषाः । तत्र ‘समिध्यमानो अश्वरे’ इति ऋच उपरि प्रक्षेप्या ‘पृथुपाजा अमर्त्यः’ इत्याद्या ऋक्प्रसिद्धा । क्रतौ कुण्डपाय्य । क्रतुविशेषे गम्ये एतौ निपात्यते । कुण्डेनेति ॥ अत्सरुक्तेः चमसैरित्यर्थः । सामान्येनैकवचनम् । “यदत्सरुक्तेष्वसमैर्भक्षयन्ति तदेषां कुण्डम्” इति श्रुतिः । कुण्डपाय्य इति ॥ सत्रविशेषात्मकः क्रतुः । कुण्डेनेति तृतीयान्ते उपपदे

२८९२ । अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । (३-१-१३१)

अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उप-
चेयम् । संवाह्यम् ।

२८९३ । चित्याग्निचित्ये च । (३-१-१३२)

चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । ‘प्रैषातिसर्गप्राप्त-
कालेषु कृत्याश्च’ (सू २८१७) । त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् ।
इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः ‘स्त्रयधिकारादूर्ध्वं वासरूप-
विधिः कचिन्न’ इति ज्ञापयति । तेन ‘कल्युट्त्तुमुन्खलर्थेषु न—’ इति सिद्धम् ।

अधिकरणे ण्यत् । आतो युक् । सञ्चाय्य इति ॥ सम्पूर्वात् चित्रः कर्मणि ण्यत् आयादेशश्च
निपात्यते इति भावः । सञ्चाय्यो नाम कृत्यविशेषः कचिच्छाखायामन्वेषणीयः । अग्नौ
परिचाय्य ॥ अग्नौ गम्ये परिचाय्य, उपचाय्य समूह्य, एते निपात्यन्ते । अग्निशब्द इष्टकारचित-
स्थण्डिलविशेषे वर्तते । “इष्टकाभिरग्निश्चिनोति” इति श्रुतेः इष्टकाकृतचयनेन अग्निचाख्यं स्थण्डिलं
निष्पादयेदित्यर्थः । “ब्रह्मवादिनां वदन्ति यन्मृदाचाद्भिश्चाग्निचीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यत इति
यच्छन्दोऽग्निश्चिनोत्यप्रयो वै छंदोऽसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो यन्मृदाचिनोति
तस्मादग्निरुच्यते” इति वाक्यशेषाच्च । तदाह । अग्निधारणेति ॥ तत्र परिपूर्वादुपपूर्वाच्च
चित्रः कर्मणि ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते । सम्पूर्वस्य बहेस्तु कर्मणि ण्यति सम्प्रसारणम्,
दीर्घश्च निपात्यते । “समूह्यश्चिन्वीत पशुकामः परिचाय्यश्चिन्वीत ग्रामकामः” इति तैत्तिरीय-
श्रुतौ परिचाय्यसमूह्यौ प्रसिद्धौ । उपचाय्यस्त्वाग्निः कचिच्छाखायामन्वेषणीयः । चित्याग्निचित्ये
च ॥ चित्यश्च अग्निचित्या चेति द्वन्द्वः । अग्नौ निपात्यते । चित्योऽग्निरिति ॥ कर्मणि ण्यत् तुक् च
निपात्यते । अग्नेश्चयनमिति ॥ अग्निशब्दे षष्ठ्यन्ते उपपदे चिणो ण्यत् तुक् च, स्त्रीत्वं लोकात् ।
‘प्रैषातिसर्ग’ इति व्याख्यातमपि स्मार्यते । गम्यमिति ॥ ‘पोरदुपधात्’ इति ण्यदपवादः
क्यप् । ननु सामान्येन भावकर्मणोर्विहितानां कृत्यानाम्प्रैषादिषु तदभावे च सिद्धे प्रैषादिषु कृत्य-
विधिर्यर्थ इत्यत आह । लोटा बाधा इति ॥ इह प्रैषादिषु कृत्यविध्यभावे लोट् चेति प्रैषादिषु
लोटा विशेषविहितेन कृत्यानां बाधः स्यात् । कृत्यानाम्प्रैषाद्यभावे भावकर्मणोश्चरितार्थत्वात् ।
अतः प्रैषादिषु कृत्यानां लोटा बाधनिवृत्तये पुनः कृत्यविधिरित्यर्थः । ननु वासरूपविधिनैव
लोटा प्रैषादिषु कृत्यानां बाधो न भविष्यतीत्यत आह । स्त्रयधिकारादूर्ध्वमिति ॥
‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यूर्ध्वमित्यर्थः । ‘प्राक् स्त्रियाः वासरूपविधिः’ इति भाष्यम् । ननु स्त्रयधिकारादूर्ध्वं
वासरूपविधेरप्रवृत्तौ ‘स्त्रियां क्तिन्’ इति सामान्यविहितस्य क्तिन्ः ‘षिद्धिदादिभ्योऽङ्’ इति
विशेषविहितेन नित्यबाधस्स्यात्, ततः क्षमा क्षान्तिः, भिदा भित्तिरित्यादि न स्यात् इत्यत
आह । कचिन्नेति ॥ कचिदित्यस्यानिर्धारणादाह । तेन कल्युट्त्तुमुन्खलर्थेषु नेति

‘अहं कृत्यतृचश्च’ (सू २८२२) स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुति-
कर्ता । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ।

२८९४ । भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्या-

पात्या वा । (३-४-६७)

एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि,
अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः
साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । ‘शकि लिङ् च’ (सू २८२३) ।
चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा मा

सिद्धमिति ॥ एषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यर्थः । “स्थ्यधिकारात् प्राक् वासरूपविधिः, नतु तत्
ऊर्ध्वम्” इति भाष्यस्य क्त्युद्भूतमुन्वत्येषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यत्र सङ्कोच इति भावः । अत्र
व्याख्यानमेव शरणम् । अहं कृत्यतृचश्चेति ॥ प्राग्व्याख्यातं विशेषविवक्षया स्मार्यते ।
‘लिङ्यदि’ इत्यतो लिङनुकर्षार्थश्चकार इत्युक्तं प्राक् । ननु अहं अनहं च सामान्यविधानादेव
अहंऽपि कृत्यतृचोः सिद्धयोः पुनस्तद्विधिव्यर्थः इत्यत आह । लिङा बाधेति ॥ अहंचेत्येता-
वत्येव उक्तं चकारानुकृष्टस्य लिङ एवाहं विधिः स्यात् । तथा च अहं कृत्यतृचोर्विधिर्नस्यात्,
अहं विशेषविहितेन लिङा बाधात्, अनहं कृत्यतृचोश्चरितार्थत्वात् । वासरूपविधिस्तु स्थ्यधि-
कारादूर्ध्वत्र प्रवर्तते इत्युक्तमेव, अतो लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिरित्यर्थः ।
भव्यगेय ॥ कर्तरि वेति ॥ ‘कर्तरि कृत्’ इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं वेत्यनेन सम्बध्यते । तथा
च कर्तरि वा एते निपात्यन्ते । अन्यत्र नेति फलति । तत्र अन्यत्रेत्यस्यानिर्धारणादाह । पक्षे
इति ॥ अन्यथापि न सर्वत्र, किन्तु ‘तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः’ इति सूत्रेण सकर्मकात् कर्मणि
अकर्मकाद्भावे एते कृत्या ज्ञेयाः इत्यर्थः । ‘तयोरेव कृत्य’ इति सूत्रे ‘लः कर्मणि च’ इत्यस्मा-
त्सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्यो भावे इति अनुवर्तते इति भावः । भवतीति भव्य इति ॥
कर्तरि अचो यत् । भव्यमनेन वेति ॥ भावे यत् । गेयस्साम्नामयमिति ॥ गाधातोः
कर्तरि यत् । ‘ईद्यति’ इति प्रकृतेः ईत्वम् । गुणः । साम्नाङ्कर्मणामनभिहितत्वात् कृद्योगे षष्ठी ।
कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । गेयं सामानेनेति ॥ कर्मणि यत् । सकर्मकत्वात्, नतु भावे । कर्तु-
रनभिहितत्वात्तृतीया । कृद्योगषष्ठी तु कृत्ययोगे कर्तरि वैकल्पिकी, ‘कृत्यानाङ्कर्तरि वा’ इत्युक्तेः ।
इत्यादीति ॥ प्रवचनीयो गुरुर्वेदस्य । प्रवक्तव्यार्थः । कर्तरि अनीयर् । प्रवचनीयो वेदो गुरोणेति
वा । उपस्थानीयश्शिष्यो गुरोः, उपस्थानीयो गुरुश्शिष्येणेति वा । जन्योऽसौ जायते इत्यर्थः ।
जन्यमनेनेति वा । अप्लवतेऽसौ आप्लाव्यः । ‘ओरावश्यके’ इति कर्तरि ण्यत् । आप्लाव्यमने-
नेति वा । आपतत्यसौ आपात्यः । ‘ऋहलोः’ इति कर्तरि ण्यत् । आपात्यमनेन वा । ‘शकि
लिङ् च’ इत्यपि व्याख्यातं प्राक् । विशेषविवक्षया सूत्रक्रमादिहोपन्यस्तम् । नन्विह
चकारानुकृष्टकृत्यविधिव्यर्थः । शक्तौ अशक्तौ च भावकर्मणोः सामान्यतः कृत्यविधित एव

भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवादानेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे ‘कृत्याश्च’ इति सुत्यजम् । अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ।

॥ इति कृदन्तकृत्यप्रकरणम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ कृदन्तप्रकरणम् ॥

२८९५ । ण्वुल्तृचौ । (३-१-१३३)

धातोरेतौ स्तः । ‘कर्तरि कृत्’ (सू २८३२) इति कर्त्तर्ये । ‘युवो-
रनाकौ’ (सू १२४७) । कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका ।
कर्त्री । ‘गाङ्कुटा—’ (सू २४६१) इति क्त्विम् । कुटिता । अञ्जिदित्युक्तेर्न
क्त्विम् । कोटकः । ‘विज इट्’ (सू २५३६) । विजिता । ‘हनस्तोऽचिणलोः’
(सू २५७४) । घातकः । ‘आतो युक्—’ (सू २७६१) । दायकः ।
‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (सू २७६३) इति न वृद्धिः शमकः । दमकः ।

शक्तावपि सिद्धेरित्यत आह । लिङ्गा बाधेति ॥ ‘शकि लिङ्’ इत्येतावत्येवोक्ते शक्तौ विशेष-
विहितेन कृत्यानाम्बाधः स्यात्, अशक्तौ कृत्यानाञ्चरितार्थत्वात्, वासरूपविधिस्तु स्यधिकारा-
दूर्ध्वन्नेत्युक्तमेवेति भावः । लाघवादिति ॥ इह चकारमात्रेण वासरूपविधेः स्यधिकारादूर्ध्वं
अनित्यताज्ञापनं सम्भवति । अतः ‘प्रैषातिसर्ग’ इति सूत्रे कृत्यग्रहणेन ‘अर्हे कृत्यतृचश्च’
इत्यत्र तृजग्रहणेन च तज्ज्ञापनाश्रयणे गौरवमिति भावः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां कृदन्तकृत्यप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम्—ण्वुल्तृचौ ॥ अनयोर्वर्तमानकालादन्यत्र न प्रयोग इति भाष्यम् ।
वोढुमर्हः इति ॥ ‘अर्हे कृत्यतृचश्च’ इत्युक्तेरिति भावः । वोढेति ॥ बहेः तृच्यनुदात्तत्वा-
दिङभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ‘सहिवहोः’ इत्योत्त्वम् । कुटितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह ।
गाङ्गिति ॥ तर्हि ण्वुलि कोटक इत्यत्रापि गुणो न स्यादित्यत आह । अञ्जिदित्युक्तेरिति ॥
विजितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह । विज इडिति ॥ क्त्विमिति शेषः । विजितेति ॥

अनिटस्तु नियामकः । 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) । जनकः । 'वध हिंसायाम्' । वधकः । 'रधिजभोरचि' (सू २३०२) । रन्धकः । जम्भकः । 'नेत्यलिटि रधेः' (सू २५१६) । रधिता-रद्धा । 'मस्जिनशोः—' (सू २५१७) इति नुम् । मङ्गा । नंष्टा-नशिता । 'रभेरशब्बिलटोः' (सू २५८१) । रम्भकः । रब्धा । 'लभेश्च' (सू २५८२) । लम्भकः । लब्धा । 'तीषसह—' (सू २३४०) । एषिता-एष्टा । सहिता-सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । 'ण्वुलि न' । दरिद्रायकः । 'कृत्यल्युटः—' (सू २८४१) इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् । 'क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इणनिषेधो वाच्यः' (वा ४४२२, ४४२३) ।

डित्त्वान्न गुणः । अनिटस्त्विति ॥ तस्यानुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । जनकः इत्यत्रो-
पधावृद्धिमाशङ्क्य वृद्धिनिषेधं स्मारयति । जनिवध्योश्चेति ॥ वध हिंसायामिति ॥
धात्वन्तरं भौवादिकम् । भ्वादेराकृतिगणत्वात् । नत्वयं हन्तेर्वधादेशः । तथा सति 'जनि-
वध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधसूत्रे वधिग्रहणवैयर्थ्यात् । वधादेशस्यादन्ततया अल्लोपस्य स्थानि-
वत्त्वादेव वृद्धभावासिद्धेः । वधक इति ॥ 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । रन्धकः
जम्भकः इत्यत्र इदित्त्वाभावादप्राप्ते नुमि तद्विधिं स्मारयति । रधिजभोरचीति ॥ रधिते-
त्यत्र 'रधिजभोः' इति नुममाशङ्क्य आह । नेत्यलिटि रधेरिति ॥ रधिता-रद्धेति ॥
'रधादिभ्यश्च' इति वेद् । मसृज् तृ इति स्थिते आह । मस्जिनशोरिति ॥ नुम्बिधि-
रयम् । मङ्गेति ॥ मसृज् तृ इति स्थिते 'मस्जेरन्त्यात् पूर्वो नुम् वाच्यः' इति सकारादुपरि
जकारात् प्राङ्नुम् । मसृज् तृ इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपः, जस्य कुत्वेन गः, तस्य
चत्वेन कः, अनुस्वारः, परसवर्णेन ड इति भावः । नंष्टा-नशितेति ॥ रधादित्वाद्देद् ।
इडभावपक्षे 'मसृजिनशोः' इति नुमि ननुश् तृ इति स्थिते 'त्रश्च' इति शस्य षः । नस्यानुस्वारः
ष्टत्वम् । रभेरशब्बिलटोः इति ॥ नुम्बिधिरयम् । लब्धेति ॥ 'लभस्तथोः' इति तस्य धः जत्वेन
भक्ष्य बः । तीषसहेति ॥ इङ्गिकल्पोऽयम् । सोढेति ॥ ढत्वधत्वष्ट्वढलोपाः । 'सहिवहोः'
इत्योत्त्वम् । दरिद्रातेरालोप इति ॥ 'दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः' इत्यनेनेति भावः । ण्वुलि
नेति ॥ दरिद्रातेण्वुलि आल्लोपो नेत्यर्थः । 'न दरिद्रायके लोपः' इति वार्तिकादिति भावः । दरि-
द्रायक इति ॥ 'आतो युक्' इति भावः । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः इत्यत्र कर्मणि
ण्वुलं साधयितुमाह । कृत्यल्युट इत्येवेति ॥ 'कृत्यल्युटः' इत्येतावतैव पुनर्वचनबलात्
येष्वर्थेषु ते कृत्यल्युटः विहिताः, ततोऽन्येष्वप्यर्थेषु भवन्तीत्यर्थलाभात् बहुलग्रहणं योग-
विभागार्थम् । कृत्प्रत्यया येष्वर्थेषु विहिताः ततोऽन्यत्रापि क्वचित् भवन्तीति । एवञ्च कर्मण्यपि
ण्वुल् सिद्ध्यतीत्यर्थः । 'कृतो बहुलम्' इति वार्तिकन्तु एतद्योगविभागसिद्धकथनपर-
मिति भावः । क्रमेरिति ॥ आत्मनेपदविषयात् क्रमेः परस्य कर्तरि कृतो नेङित्यर्थः ।

प्रक्रन्ता । 'कर्तरि' इति किम् । प्रक्रमितव्यम् । 'आत्मनेपद—' इति किम् । सङ्क्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन 'अनुपसर्गाद्वा' (सू २७१६) इति विकल्पाहस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । 'गमेरिट्—' (सू २४०१) इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं 'न वृक्षश्चतुर्भ्यः' (सू २३४८) विवृत्तिता । यङन्ताण्वुल् । अहोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचक्रः । यङ्लुगन्तात्तु पापचक्रः ।

२८९६ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । (३-१-१३४)

नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रहादेर्णिनिः पचादेरच्स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति 'स्तुक्रमोः' इति सूत्रस्थमिदं वार्तिकम् । प्रक्रन्तेति ॥ 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदविषयोऽयम् । नन्वेवं सति क्रमितेत्यत्र कथमिडित्यत्र आह । अनन्यभावे विषयशब्द इति ॥ वर्तते इति शेषः । आत्मनेपदाविनाभाव इति यावत् । क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदिन इत्येतावतैव सिद्धेरयमर्थो लभ्यते इति भावः । तथाच नित्यमात्मनेपदिन इति फलितम् । तेनेति ॥ क्रमितेत्यत्र क्रमेः 'अनुपसर्गाद्वा' इत्यात्मनेपदविकल्पाविधानात् नित्यमात्मनेपदित्वाभावात् इण्निषेधो नेत्यर्थः । मतान्तरमाह । तदर्हत्वमेवेति ॥ आत्मनेपदार्हत्वमेवात्मनेपदविषयत्वम् । ततश्च आत्मनेपदपक्षे इण्निषेधे सति प्रक्रन्तेति रूपम् । आत्मनेपदाभावपक्षे तु क्रम इति क्रमितेति रूपमिति केचिदाहुरित्यर्थः । अत्र पक्षे विषयपदस्य न प्रयोजनमित्यस्वरसः । ननु सञ्जिगमिषितेत्यत्र सनः कथमिट्, गमेरनिट्सु पाठात् सनः परस्मैपदपरत्वाभावेन 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यत आह । गमेरिडित्यत्रेति ॥ एवमिति ॥ 'न वृक्षश्चतुर्भ्यः' इत्यत्रापि परस्मैपदग्रहणमनुवृत्तं तडानयोरभावं लक्षयतीत्यर्थः । विवृत्तितेति ॥ वृत्तेस्सनि रूपम् । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न गुणः । यङन्तादिति ॥ पचिधातोर्यङन्तात् पापच्येत्यस्मात् ण्वुलित्यर्थः । तस्य अकादेशे 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे पापच् अक इति स्थिते उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह । स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति ॥ यङ्लुगन्तात्त्विति ॥ यङस्सङ्घातस्य लुक्ः अजादेशत्वाभावेन स्थानिवत्त्वासम्भवादुपधावृद्धिर्निर्वाधा । 'न घातुलोपः' इति निषेधस्तु न, यङ्लुक्ः अनैमित्तिकत्वात् उपधावृद्धेरिगलक्षणत्वाभावाच्च । नन्दिग्रहि ॥ नन्दि, ग्रहि, पच, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । नन्दिग्रहिपचाः आदिर्येषामिति विग्रहः । आदिशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः फलति । ल्यु, णिनि, अच्, एषां द्वन्द्वात्प्रथमा । यथासङ्गमन्वयः । तदाह । नन्द्यादेरित्यादि ॥ नन्दि इति ण्यन्तग्रहणम् । तदाह । नन्दयतीति नन्दन इति ॥ ल्योरनादेशः, 'गेरनिटि' इति णिलोपः । मधुं सूदयतीति ॥ मधुः असुरविशेषः, तं सूदयति हन्तीति मधुसूदनः । ल्युः अनादेशः णिलोपः ।

विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाणत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री ।
विशयी । वृद्ध्यभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी—परिभवी ।
पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । ‘शिवशमरिष्टस्य करे’
(सू ३४८९) । ‘कर्मणि घटोऽठच्’ (सू १८३६) इति सूत्रयोः करोतेर्घटेऽन्धा-
न्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषाञ्चित्पाठस्त्वनुबन्धा-
सञ्जनार्थः । केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थः । केषाञ्चिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः ।
नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेः
‘इगुपध—’ (सू २८९७) इति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः
‘कर्मण्यण्’ (सू २९१३) प्राप्तः । न्यङ्कादिषु पाठाच्छ्रुपाकोऽपि । ‘यङोऽचि
च’ (सू २६५०) इति लुक् । ‘न धातुलोपे—’ (सू २६५६) इति गुणवृद्धि-

‘सात्पदाद्योः’ इति न षत्वम् । नन्द्यादयो वृत्तौ पठिताः । तत्र केचित् ण्यन्ताः केचिदण्यन्ताः ।
सूत्रे ‘ग्रह उपादाने’ इत्यस्य ग्रहीति इका निर्देशः । सौत्रत्वात् ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणं न ।
ग्राहीति ॥ ग्रहधातोरदुपधाणिनिः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । उपधावृद्धिः । **विशयीति ॥**
विपूर्वात् ‘शीङ् स्वप्ने’ इति धातोर्णिनिः । गुणायादेशौ । ‘अचोऽङ्णिपति’ इति वृद्धिमाशङ्क्य
आह । **वृद्ध्यभाव इति ॥ विषयीति ॥** ‘षिञ् बन्धने’ अस्मात्कृतसत्त्वाणिनिः । गुणाया-
देशौ । नन्विह कथन्न वृद्धिः, कथञ्च षत्वं पदादित्वादित्यत आह । **षत्वमपीति ॥** निपात-
नात् वृद्ध्यभावषत्वञ्चेत्यर्थः । परिभावी—परिभवी इत्यत्र णित्त्वानित्यवृद्धिमाशङ्क्य आह ।
पाक्षिक इति ॥ ग्रह्यादयो वृत्तौ पठिताः । **पचादिराकृतिगण इति ॥** पच वप इत्यादि-
कतिपयधातून् पठित्वा आकृतिगण इति गणपाठे वचनादिति भावः । गणपाठे आकृतिगणत्व-
वचनाभावेऽप्याह । **शिवशमिति ॥** सूत्रे करशब्दस्य पचादिगणेऽपठितस्य कृञः अच्प्रत्यया-
न्तस्य ‘कर्मणि घटः’ इति सूत्रे घटेरचि घटशब्दस्य च प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । **अच्प्रत्यय इति ॥**
यङन्तादच्प्रत्यये परे ‘यङोऽचि च’ इति यङो लुग्विधीयते । नहि पचादिगणे यङन्तं
पठितमस्ति । अतोऽपि पचादेराकृतिगणत्वं विज्ञायते इत्यर्थः । पचादेराकृतिगणत्वे नदट्
चोरट् इत्यादीनां तत्र पाठो व्यर्थ इत्यत आह । **केषाञ्चिदिति ॥** टकारानुबन्धनासञ्जनार्थ
इत्यर्थः । नन्वेवमपि वद चल इत्यादीनां अनुबन्धरहितानां तत्र किमर्थः पाठ इत्यत आह ।
केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थ इति ॥ बाधकेति ॥ जारभर श्वपच इत्यादौ पचाद्यजपवादस्य
कर्मण्यणो बाधनार्थं भरपचादीनां पाठः इति भाष्यम् । देवः सेवः इत्यादौ ‘इगुपधज्ञाप्रिकरः
कः’ इति विशिष्य विहितस्य कस्य बाधनार्थञ्च । तदेतदुपपादयति । **नदडित्यादि ॥** ननु
पचादिगणे श्वपचशब्दस्य बाधकबाधनार्थत्वे श्वपाक इति कथमित्यत आह । **न्यङ्कादिषु
पाठाच्छ्रुपाकोऽपीति ॥** कदाचिदण्यन्तः कुत्वञ्चेत्यर्थः । चेक्रियः, मरीमृजः इत्यादौ
प्रक्रियान्दर्शयति । **यङोऽचि चेति ॥** क्रीणादिधातोराचि यङो लुगित्यर्थः । द्वित्वादौ चेक्री

निषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । ‘चरिचलिपति-
वदीनां वा द्वित्वमच्याकचाभ्यासस्येति वक्तव्यम्’ (वा ३४३०) । आगागमस्य
दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो ‘हलादिःशेषः’ (सू २१७९) च न । चराचरः ।
चलाचलः । पतापतः । वदावदः । ‘हन्तेर्घत्वं च’ (वा ३४३१) । घत्व-
मभ्यासस्योत्तरस्य तु ‘अभ्यासाच्च’ (सू २४३०) इति कुत्वम् । घनाघनः ।
‘पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य’ । पाटूपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः ।
वदः । हनः । पाटः । ‘रात्रेः कृति—’ इति वा मुम् । रात्रिश्चरो रात्रिचरः ।

२८९७ । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । (३-१-१३५)

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति
प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुत्वचावपि । क्षेपकः—क्षेप्रा ।

२८९८ । आतश्चोपसर्गे । (३-१-१३६)

कः स्यात् । ‘श्याम्यध—’ (सू २९०३) इति णस्यापवादः । सुगलः । प्रज्ञः ।

अ इत्यादिस्थितौ आह । न धातुलोप इति ॥ चेक्रियः इति ॥ गुणाभावे संयोगपूर्वत्वात्
यण् । नेन्य इति ॥ ‘एरनेकाचः’ इति यण् । लोलुवः इति ॥ उवङ् । यण् तु न । ‘ओस्सुपि’
इत्युक्तेः । मरीमृज इति ॥ अत्र ‘न धातुलोपे’ इति निषेधात् न मृजेर्बुद्धिः । चरिचलीति ॥
एषाम् अचप्रत्यये परे द्वित्वम् अभ्यासस्य आगागमश्चेत्यर्थः । ननु चराचर इत्यत्राभ्यासे
रेफादाकारस्य ह्रस्वः स्यात्, हलादिशेषेण तत्र रेफस्यापि निवृत्तिः स्यादित्यत आह ।
आगागमस्येति ॥ ह्रस्वत्वे सत्यागागमे दीर्घोच्चारणं व्यर्थम्, अगागमस्यैव विधातुं शक्य-
त्वात् । तथा हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तौ ह्रस्वत्वेऽपि सवर्णदीर्घेण चराचर इति सिद्धे दीर्घो-
च्चारणं हलादिशेषाभावङ्गमयतीत्यर्थः । हन्तेरिति ॥ वार्तिकमिदम् । हनधातोरचि घत्वं द्वित्वं
आक् चेत्यर्थः । ननु उत्तरखण्डे ‘अभ्यासाच्च’ इति कुत्वसिद्धेः किमर्थमिह घत्वविधानमित्यत
आह । घत्वमभ्यासस्येति ॥ इह विधीयते इति शेषः । पाटेरिति ॥ वार्तिकमिदम् ।
पाटेर्णौ पाटि इत्यस्मात् अचि णेल्लुक्, द्वित्वम् । अभ्यासस्य उगागमः । अभ्यासस्य आकारस्य
ह्रस्वे तस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । वृद्धिनिवृत्तये णेल्लिखिधिः । आगमे दीर्घोच्चारणात् हलादिशेषेण
टकारस्य न निवृत्तिः । हलादिशेषे तु आहुणे पोपट इति रूपस्य उगागमेऽपि सिद्धेः । इगु-
पधज्ञा ॥ ‘कृ विक्षेपे’ इत्यस्य इत्वे रपरत्वे च किर इति रेफान्त्वम्, इगुपध, ज्ञा, प्री, किर,
एषान्द्वन्द्वत्पञ्चमी । किञ्च गुणनिषेधार्थम् । ज्ञ इति ॥ आतो लोपः । प्रिय इति ॥ प्रीञ्
के इयङ् । किर इति ॥ कृधातोरचि इत्वे रपरत्वम् । आतश्चोपसर्गे ॥ कः स्यादिति ॥
शेषपूरणम् । उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोः कस्स्यादिति क्लृप्तिः । णस्यापवाद इति ॥
तस्य उपसर्गेऽनुपसर्गे च आदन्तसामान्यविहितत्वात् इति भावः । सुगल इति ॥ ग्लैधातोः
‘आदेचः’ इत्यात्वे कृते कप्रत्यये आतो लोप इति भावः । प्रज्ञ इति ॥ ज्ञाधातोरातो लोपः ।

२८९९ । पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । (३-१-१३७)

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेटष्टित्वात्
'स्तनन्धयी' इति खशीव डीप्प्राप्तः । 'खशोऽन्यत्र नेष्यते' इति हरदत्तः ।
पश्यतीति पश्यः । घ्रः संज्ञायां न (वा १९६७) । 'व्याघ्रादिभिः—' (सू ७३५)
इति निर्देशात् ।

२९०० । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसाति-

साहिभ्यश्च । (३-१-१३८)

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः ।
चेतयः । सातिः सुखार्थः । सौत्रो हेतुमण्यन्तः । सातयः । वासरूपन्यायेन

पाघ्रा ॥ अत्र 'लुग्विकरणलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति मत्वा आह । पिब-
तीति पिब इति ॥ पाघ्रातोऽशप्रत्यये तस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'पाघ्राध्मा' इति
पिबादेशः । स चादन्त इत्युक्तम् । शप् पररूपम् । जिघ्र इति ॥ 'पाघ्रा' इति प्राधातोर्जिघ्रादेशः ।
धम इति ॥ ध्माधातोर्धमादेशः । धय इति ॥ धेट्दृशः, शप्, अयादेशः, पररूपमिति
भावः । धया कन्येति ॥ अत्र धेट्धातुर्धृत् सः अदन्तो न भवति । यस्त्वदन्तो धयशब्दः,
स न टित् । अतोऽत्र 'टिड्ढाणञ्' इति न डीबिति भावः । धेट्टित्वादित्यारभ्य हरदत्तमतम् ।
स्तनन्धयीतीति ॥ 'स्तनशब्दे उपपदे धेट्धातोः 'नासिकास्तनयोः' इति खशि कृते
'खित्यनव्ययस्य' इति मुमि स्तनन्धयशब्दः । तत्र खशि कृते धेट्टित्वमाश्रित्य यथा
'टिड्ढाणञ्' इति डीप्, तथा धया कन्येत्यत्रापि डीप् प्राप्तः । स डीप् खशोऽन्यत्र नेष्यते
इति हरदत्त आहत्यर्थः । वस्तुतस्तु 'टिड्ढाणञ्' इति सूत्रे टिदाद्यवयवाकारस्यैव ग्रहणमिति
भाष्यविरोधादिदञ्चिन्त्यम् । नच टित्वसामर्थ्यादेव स्तनन्धयीशब्दात् डीबिति वाच्यम् । धया
कन्येत्यत्रापि डीप्प्रसङ्गात् । खशोऽन्यत्र नेष्यते इत्यत्र प्रमाणाभावात् । तस्मात् स्तनन्धयीत्य-
प्रामाणिकमेव । तस्य प्रामाणिकत्वे गौरादित्वङ्कल्प्यम् । डीध्यप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्त्या स्वरे
विशेषाभावात् इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । दृशः उदाहरति । पश्य इति ॥ 'पाघ्रा' इति
पश्यादेशः । घ्रस्संज्ञायां नेति ॥ प्राधातोस्संज्ञायां शो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । व्याघ्रा-
दिभिरिति ॥ अन्यथा व्याजिघ्रादिभिरिति निर्दिशेदिति भावः । अनुपसर्गात् ॥ शः
स्यादिति ॥ शेषपूरणम् । लिम्पः, विन्द इति ॥ 'लिप उपदाहे, विदल् लाभे' इति तुदादौ
ताभ्यां शः, 'अं मुचादीनाम्' इति नुम् । सूत्रे कृतनुमौ लिम्पविन्दौ निर्दिष्टौ । अतस्तौदादिकयोरेव
ग्रहणम् । धारय इति ॥ 'धृञ् धारणे, धृङ् अवस्थाने' आभ्यां हेतुमण्यन्ताभ्यां शः, शप्,
गुणायदेशौ । पारय इति ॥ पृधातोः ण्यन्ताच्छः, शप् गुणायदेशौ । विद वेदनाख्यादिषु ।
चुरादिण्यन्ताच्छः । शप् गुणायदेशौ । उदेजय इति ॥ उत्पूवादिजघातोः ण्यन्ताच्छः ।
शप् गुणायदेशौ । चेतय इति ॥ 'चिती संज्ञाने' ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणायदेशौ । एवं

किपि सात्परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मषेणै, चुरादिः । हेतुमण्यन्तो वा । साहयः । ‘अनुपसर्गात्’ किम् । प्रलिपः । ‘नौ लिम्पेर्वाच्यः’ (वा १९६८) । निलिम्पा देवाः । ‘गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्’ (वा १९६९) । गोविन्दः । अरविन्दम् ।

२९०१ । ददातिदधात्योर्विभाषा । (३-१-१३९)

शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ।

२९०२ । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । (३-१-१४०)

इति शब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात् । पक्षेऽच् । ज्वालः—ज्वलः । चालः—चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः । ‘तनोतेरुपसङ्ख्यानम्’ (वा १९७०) । इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीयवतानः ।

सातयः । सादिति रूपं साधयितुमाह । वासरूपन्यायेन क्विबिति ॥ सातयति सुखयतीत्यर्थे किप् णिलोपः । यद्यपि किप् सामान्यविहितः सातेश्शप्रत्ययस्तु तदपवादः । तथापि वासरूपविधिना क्विपि भवतीत्यर्थः । सात्परमात्मेति ॥ “एष ह्येवानन्दयाति” इति श्रुतेः तस्य सुखयितृत्वावगमादिति भावः । सात्वन्त इति ॥ सात् परमात्मा भजनीयः एषामित्यर्थे मतुप् ‘मादुपधायाः’ इति मस्य वः । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भत्वात् पदत्वाभावात् जश्चम् । साहय इति ॥ साहेदशः शप् गुणयादेशौ । प्रलिप इति ॥ इगुपधलक्षणः कः । नौ लिम्पेरिति ॥ वार्तिकमिदम् । नि इत्युपसर्गे उपपदे लिम्पेदशो वाच्य इत्यर्थः । अनुपसर्गादित्युक्तेः पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । गवादिष्विति ॥ वार्तिकमिदम् । गवादिषु उपपदेषु विन्देदशो वाच्य इत्यर्थः । संज्ञायामेवेति नियमार्थमिदम् । गोविन्द इति ॥ गाः उपनिषद्वाचः प्रमाणतया विन्दतीत्यर्थः । अरविन्दमिति ॥ चक्रे नाभिनेम्योरन्तरालप्रोतानि काष्ठानि अराणि तत्सदृशानि दलानि विन्दतीत्यर्थः । कर्मण्यणोऽपवादश्च । ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ दाञ्, धाञ्, आभ्यां शो वा स्यात् । ददः, दधः इति ॥ शः, शप् शङ्लुः, ‘श्लौ’ इति द्वित्वम् । आतो लोपः । वक्ष्यमाण इति ॥ ‘श्याद्यध’ इत्यनेनेति भावः । प्रदः, प्रधः इति ॥ ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कः । ज्वलिति ॥ आद्यर्थ इति ॥ तथा च ज्वल् इति आदिः येषां ते ज्वलितयः ते च ते कसन्ताश्चेति ज्वलितिकसन्ताः तेभ्य इति विग्रहः । तदाह । ज्वलादिभ्य इति ॥ ‘ज्वल दीप्तौ’ इत्यारभ्य ‘कष गतौ’ इत्येवमन्तेभ्य इत्यर्थः । वा णः स्यादिति ॥ विभाषेत्यनुवर्तते इति भावः । पक्षेऽजिति ॥ इगुपधेभ्यः क इत्यपि बोध्यम् । उपसङ्ख्यानमिति ॥ णस्येति शेषः । न सम्बध्यते इति ॥ अवतानः इत्येव

२९०३। इयाद्यधासुसंस्त्रतीणवसावहलिहश्लिषश्वसश्च । (३-१-१४१)

इयैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । इयेङोऽवस्यतेऽवादन्तत्वात्सिद्धे पृथ-
ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः ।
व्याधः । 'सु गतौ' आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अव-
सायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

२९०४ । दुन्योरनुपसर्गे । (३-१-१४२)

णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाहुनोतेरेव णः ।
दवतेस्तु पचाद्यच् दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ।

२९०५ । विभाषा ग्रहः । (३-१-१४३)

णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्यो-
तिषि ग्रहः । 'भवतेश्च' इति काशिका । भवो देवः संसारश्च । भावाः
पदार्थाः । भाष्यमते तु भाष्यार्थान्चुरादिण्यन्तादच् । भावः ।

भाष्ये उदाहरणादिति भावः । इयाद्यधासु ॥ इया, आत्, व्यध, आसु, संसु, अतीण, अवसा,
अवह, लिह, श्लिष, श्वस्, एषामेकादशानां समाहारद्वन्द्वत्पञ्चमी । अनुपसर्गादिति निवृत्तम् ।
उत्तरसूत्रेऽनुपसर्गग्रहणात् । एवञ्च तत्सम्बद्धं विभाषाग्रहणञ्च नानुवर्तते । तदाह । नित्यमिति ॥
इयैङ् इति ॥ इयैङ्धातोः संपूर्वपूर्वकात् षोधातोश्च कृतात्त्वयोः सूत्रे निर्देशः । तयोरानन्तत्वादेव
सिद्धे पुनर्ग्रहणम् 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययबाधनार्थमित्यर्थः । अवश्यायः, प्रतिश्याय
इति ॥ इयैङ् आत्वे कृते णः आतो युक् । आदिति ॥ आदन्तस्योदाहरणसूचनम् ।
दायः, धायः इति ॥ णे आतो युक् । व्याध इति ॥ व्यधेर्णे उपधावृद्धिः । आस्त्रावः,
संस्त्राव इति ॥ णे 'अन्धोऽङ्गिति' इति वृद्धिः, आवादेशः । अत्याय इति ॥ अति-
पूर्वादिण्धातोर्णे वृद्ध्यायादेशौ । अवसाय इति ॥ अवपूर्वात् 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात्
णे आत्वे आतो युक् । लेहः, श्लेषः इति ॥ णे लघूपधगुणः । श्वास इति ॥ णे
उपधावृद्धिः । दुन्योरनुपसर्गे ॥ दुनोतेः नयतेत्यर्थः । दवशब्दं साधयितुमाह ।
नीसाहचर्यादिति ॥ नीसाधातुस्सानुबन्धकः तत्साहचर्यात् 'दु दु उपतापे' इति स्वादि-
गणस्थादेव णप्रत्यय इत्यर्थः । दवतेस्त्विति ॥ 'दु दु गतौ' इति भौवादिकात् निरनु-
बन्धकात्पचाद्यजित्यर्थः । विभाषा ग्रहः ॥ व्यवस्थितविभाषेयमिति ॥ इदं 'शाच्छोः'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति ॥ जलचरे मत्स्यादौ वाच्ये णप्रत्यये उपधावृद्धौ ग्राह
इत्येव भवति । ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादौ वाच्ये अच्प्रत्यये ग्रह इत्येव भवतीत्यर्थः । भवते-
श्चेति ॥ णो वेति शेषः । पक्षे अच् । काशिकेति ॥ भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः । इय-
मपि व्यवस्थितविभाषैव । तदाह । भवो देव इति ॥ महादेव इत्यर्थः । अत्र अजेवेति
भावः । भावाः पदार्था इति ॥ अत्र ण एवेति भावः । ननु भवतेश्चेति णविकल्पस्य
भाष्ये अदर्शनात् कथं भाष्यमते भावशब्द इत्यत आह । भाष्यमते त्विति ॥ भावयति

२९०६ । गेहे कः । (३-१-१४४)

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्यात्
गृहा दाराः ।

२९०७ । शिल्पिनि ष्वुन् । (३-१-१४५)

क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ष्वुन्स्यात् । ‘नृतिखनिरञ्जिभ्य एव’
(वा १९७१) । नर्तकः—नर्तकी । खनकः—खनकी । ‘असि अके अने च रञ्जे-
नलोपो वाच्यः’ (वा ४०६७) । रजकः—रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्या-
मेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु ‘क्वुन्शिल्पसंज्ञयोः’ (उणा १९/१) इति क्वुन् । टाप् ।
रजिका । पुंयोगे तु रजकी ।

२९०८ । गस्थकन् । (३-१-१४६)

गायतेत्यकन्स्यात्, शिल्पिनि कर्तरि । गायकः ।

२९०९ । ण्युट् च । (३-१-१४७)

गायनः । टित्त्वाद्गायनी ।

२९१० । हश्च व्रीहिकालयोः । (३-१-१४८)

प्रापयति स्वस्वकार्यमित्यर्थे ‘भू प्राप्तौ’ इति चुरादिष्यन्तात् भावि इत्यस्मात् अचप्रत्यये णिलोपे
भावशब्द इत्यर्थः । गेहे कः ॥ ‘विभाषा ग्रहः’ इत्यस्यापवादः । गृहमिति ॥ ‘ग्रहिज्या’
इति सम्प्रसारणं पूर्वरूपञ्च । ननु गृहा दारा इति कथम् । गेहे कर्तर्येव वाच्ये कप्रत्ययविधाना-
दित्यत आह । तात्स्थ्यादिति ॥ गृहशब्दो गेहस्थे लाक्षणिकः इति भावः । गृहा दारा
इति ॥ “दारेष्वपि गृहाः” इत्यमरः । शिल्पिनि ष्वुन् ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य
एवेति ॥ वार्तिकमिदम् । नर्तकीति ॥ षित्वात् ङीषिति भावः । ‘दंशसञ्जस्वजां शपि’
इति सूत्रे ‘रजकरजनरजस्तूपसङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकम् । तद् अर्थतस्सङ्गृह्णाति । असि
अके अने चेति ॥ रजक इति ॥ रज्जेः शिल्पिनि ष्वुनि अकारदेशे नलोपः । रजकीति ॥
षित्वात् ङीष् । नृतिखनिरञ्जिभ्य एवेति परिगणनात् । ‘वेज् तन्नुसन्ताने’ इत्यस्मात् कृतात्त्वात्
‘श्याब्ध’ इति णप्रत्यये आतो युकि वाय इति सिध्यति । भाष्यमते तु नृतिखनि-
भ्यामेवेति ॥ इदञ्च ‘दंशसञ्जस्वजां शपि’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु भाष्यमते क्वुनि
रजकीति कथमित्यत आह । पुंयोगे तु रजकीति ॥ गस्थकन् ॥ गः थकनिति च्छेदः ।
गैधातोः कृतात्वस्य गः इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह । गायतेरिति ॥ ण्युट् च ॥
ककार उक्तसमुच्चये । गायतेर्ण्युट् च स्यात् थकन् च शिल्पिनि कर्तरि । गायन इति ॥
आत्वे युक् । ‘आदे च’ इत्यात्वस्य अनैमित्तिकत्वेन वृद्धपेक्षया अन्तरङ्गत्वात् । यद्यपि
‘गस्थकन् ण्युट् च’ इत्येकमेव सूत्रमुचितम् । तथापि ण्युट् एवोत्तरसूत्रे अनुवृत्त्यर्थो योगविभागः ।
हश्च ॥ ‘ओ हाक् त्यागे’ इत्यस्य ‘ओ हाङ् गतौ’ इत्यस्य च हः इति पञ्चम्यन्तम् ।

हाको हाडश्च ण्युद् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति
हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

२९११ । पुसृत्वः समभिहारे वुन् । (३-१-१४९)

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

२९१२ । आशिषि च । (३-१-१५०)

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्वुन्स्यात्कर्तरि । जीवतात्-जीवकः । नन्दतात्-नन्द-
कः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

२९१३ । कर्मण्यण् । (३-२-१)

कर्मण्युपपदे धातोरणप्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति
कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न । 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो
णः' (वा १९८०) । अणोऽपवादाथ वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा ।

तदाह । हाको हाडश्चेति ॥ पुसृत्वः ॥ लक्ष्यते इति ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । पु,
स, ल, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । आशिषि च ॥ जीवक इति ॥ आशास्यमानजीवनक्रिया-
श्रय इत्यर्थः । एवन्नन्दकः । आशीरिति ॥ आशासनम् अयमित्थंभूयादिति प्रार्थनं शब्दप्रयो-
क्तृकर्तृकमिति यावत् । तत आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः । इयं नन्दकशब्दप्रयोग इत्यर्थः,
औचित्यादिति भावः ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः—कर्मण्यण् ॥ कर्मण्युपपदे इति ॥ 'तत्रोपपदं
सप्तमीस्थम्' इत्यत्र तत्रेत्यनेनेदं लभ्यत इति तत्रैवोक्तम् । प्रत्ययस्तु कर्तर्येव । उपपदसमास
इति ॥ 'उपपदमतिङ्' इत्यनेनेति भावः । कुम्भङ्करोतीति ॥ अस्वपदो लौकिकविग्रहो-
ऽयम् । कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये सुबुत्पत्तेः प्रागेव कारशब्देन कृदन्तेन कुम्भ
अस् इति षष्ठ्यन्तस्य समास इति प्रागेवोक्तम् । ननु आदित्यम्पश्यतीत्यादित्यदर्शः, हिमवन्तं
शृणोतीति हिमवच्छ्रावः, ग्रामञ्छतीति ग्रामगामः, इत्यादि स्यादित्यत आह । आदित्य-
म्पश्यतीत्यादावनभिधानान्नेति ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । शीलीति ॥ 'शीलि, कामि,
भक्षि, आचरि, एभ्यो णप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु 'कर्मण्यण्' इत्यणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत
आह । अणोऽपवादाथमिति ॥ अणन्तत्वे तु ङीप् स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं णविधानमिति भावः ।
तदाह । मांसशीलेति ॥ 'शील समाधौ' इति भ्वादिः । इह तु स्वभावतस्सेवने वर्तते । मांसं
स्वभावतस्सेवमानेत्यर्थः । मांसकामेति ॥ मांसङ्कामयते इति विग्रहः । मांसभक्षेति ॥

मांसभक्षा । कल्याणाचारा । 'ईक्षिक्षामिभ्याञ्च' (वा १९८१) । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ।

२९१४ । ह्रावामश्च । (३-२-२)

एभ्यः अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्रायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ।

२९१५ । आतोऽनुपसर्गे कः । (३-२-३)

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् । 'आतो लोपः' । गोदः । पार्णित्रम् । 'अनुपसर्गे' किम् । गोसन्दायः । 'कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः' (वा १९८४) । ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रप्रहणा-
दातश्चोपसर्गे आहः । प्रहः ।

२९१६ । सुपि स्थः । (३-२-४)

मांसं भक्षयते इति विग्रहः । कल्याणाचारेति ॥ कल्याणमाचरतीति विग्रहः । सर्वत्र टाप् । ईक्षिक्षामिभ्यामिति ॥ वार्तिकमिदम् । ण इति शेषः । कथमिति ॥ कर्मण्यणि गङ्गाधारः इत्यादि स्यादित्याक्षेपः । कर्मणश्शेषत्वेति ॥ तथाच कर्मोपपदाभावान्नाणिति भावः । ह्रावामश्च ॥ 'ह्रैच् स्पर्धायाम्, वेच् तन्तुसन्ताने' अनयोः कृतात्वयोर्निर्देशः, 'माङ् माने' एणान्दन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । एभ्य इति ॥ कर्मण्युपपदे एभ्यः अण् स्यादित्यर्थः । ननु 'कर्मण्यण्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । कापवाद इति ॥ 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यस्याणपवादस्य वक्ष्यमाणस्य बाधनार्थमित्यर्थः । माङ्मेडोरेहि प्रहणम्, ननु 'मा माने' इत्यस्य, अकर्मकत्वात् । स्वर्गह्राय इति ॥ यद्यपि पराभिभवेच्छायां स्पर्द्धायां पराभिभवस्य कर्मणो धात्वर्थत्वेनोपसङ्गहादकर्मक इत्युक्तम् । तथापि इह पराभिभवेच्छा धात्वर्थः । स्वर्ग-
मभिभवितुं वाञ्छतीत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादात्वे कृते आतो युक् । एवमप्रेऽपि । आतोऽनुप-
सर्गे कः ॥ पार्णित्रमिति ॥ पार्णिः पादमूलभागः । तं लायते इति विग्रहः । 'त्रैङ् पालने' आत्वे कृते कः । गोसन्दाय इति ॥ अण्वातो युक् । कविधौ सर्वत्रेति ॥ वार्तिकमिदम् । सर्वत्र कप्रत्ययविधौ सम्प्रसारणाहंभ्यः कापवादो डप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ब्रह्मज्य इति ॥ 'ज्या वयोहानौ' अस्माङ् । डित्वसामर्थ्यादभिस्यापि टेलोपः । अह कप्रत्यये सति कित्वात् 'प्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्प्रसक्तम् । अतो ड एव ननु कः । सर्वत्रेति ॥ उपसर्गे उपपदे आतोऽपि ड एव । ननु 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । सर्वत्र प्रहणादित्यन्वयः । अन्यथा अनन्तरस्य विधिरिति न्यायात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्येव बाध्येत, ननु 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यय इति भावः । आहः, प्रह इति ॥ अत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कम्बाधित्वा ड एव । तस्य अकित्वाद्यजादिलक्षणं सम्प्रसारणम् । सुपि स्थः ॥ योगो

सुपीति योगो विभज्यते । सुप्युपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां
पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः 'स्थः' । सुपि तिष्ठतेः कः
स्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थः ।

२९१७ । प्रष्टोऽग्रगामिनि । (८-३-९२)

प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । 'अग्र-' इति किम् । प्रस्थः ।

२९१८ । अम्बाम्बगोभूमिसव्येऽपद्वित्रिकुशेकुशङ्कङ्गुमञ्जिपुञ्जि-
परमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । (८-३-९७)

'स्थः' इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य
संस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपिति द्वयमप्यनुवर्तते ।
तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ।

विभज्यते इति ॥ इदं भाष्ये स्पष्टम् । तत्र सुपीत्यंशं व्याचष्टे । सुप्युपपदे इति ॥
इदङ्गेलोपसर्गे व्यर्थम् । 'आतश्चोपसर्गे' इत्येव सिद्धेः । कर्मण्युपपदेऽप्येतद्व्यथमेव, 'आतो-
ऽनुपसर्गे कः' इत्यारम्भादिति मत्वोदाहरति । द्वाभ्यामिति ॥ तत इति ॥ सुपीत्यंशस्य
व्याख्यानानन्तरं स्थ इत्यंशो व्याख्यायते इत्यर्थः । ननु सुपि इत्यंशेनैव सिद्धे किमर्थमिद-
मित्यत आह । आरम्भसामर्थ्यादिति ॥ कर्तरि 'सुपि' इति पूर्वेण सिद्धेरिह 'कर्तरि कृत्'
इति नानुवर्तते । अनिर्दिष्टार्थत्वात् 'गुमिज्जिह्वस्सन्' इत्यादिवत् स्वार्थिकोऽयम् । स्वार्थश्च
भाव एवेति भाष्ये स्पष्टम् । नच एवं सति 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम् ।
नित्योपपदसमासार्थत्वात् । अत एव ल्युङन्तेन अस्वपदविग्रहदर्शयन्नाह । आखूनामुत्थानम्
आखूत्थ इति ॥ प्रष्टोऽग्रगामिनि ॥ प्रपूर्वात् स्थाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यये
आतो लोपे प्रस्थशब्दः । सः अग्रगामिनि वाच्ये कृतषत्वः निपात्यते । इण्कवर्गाभ्यां परत्वा-
भावात् षत्वस्य न प्राप्तिः । प्रतिष्ठत इति ॥ अग्रे गच्छतीत्यर्थः, उपसर्गवशात् । प्रष्टो
गौरिति ॥ अग्रगामीत्यर्थः । एवं प्रष्टोऽश्व इत्यादि । अम्बाम्ब ॥ अम्ब, आम्ब, गो, भूमि,
सव्ये, अप, द्वि, त्रि, कुशे, कु, शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हिस्, दिवि, अग्नि, एषामष्टा-
दशानां द्वन्द्वः । अम्बष्ठः आम्बष्ठः गोष्ठः भूमिष्ठः । सव्यष्ठः निपातनादलुक् । 'हलन्तात्सप्तम्याः'
इति वा । अपष्ठः । एषु कतिपयेषु इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् षत्वस्य न प्राप्तिः । कतिपयेषु
'सात्पदायोः' इति निषेधः प्राप्तः । एवमग्रेऽपि । द्विष्ठ इति ॥ द्वाभ्यान्तिष्ठतीति विग्रहः । एवं
त्रिष्ठः, कुशेष्ठः, कुष्ठः*, शङ्कुष्ठः, अङ्गुष्ठः, मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः । परमेष्ठः, निपातनादलुक् 'हलन्तात्' इति
वा । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः पूर्ववदलुक् । अग्निष्ठः । कप्रत्ययान्तस्येति किम् । भूमिस्थितम् । इत ऊर्ध्व-
मिति ॥ 'तुन्दशोकयोः' इत्यारभ्येत्यर्थः । सुपीत्यस्येति ॥ ननु कर्मणीत्यस्य, असम्भवादिति

* सम्प्रत्युपलभ्यमानकाशिकावृत्तौ तु कुष्ठः शेकुष्ठः इत्युपलभ्यते ।

२९१९ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । (३-२-५)

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् । ‘आलस्यसुखाहरण-
योरिति वक्तव्यम्’ (वा १९८८) । तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः ।
शोकापनुदः । सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारा-
सारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनुदः । ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य
उपसङ्ख्यानम्’ (वा १९८९) । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ।
आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥

२९२० । प्रे दाज्ञः । (३-२-६)

दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोऽपवादः । सर्व-
प्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सुपि न कः गोसम्प्रदायः ।

२९२१ । समि ख्यः । (३-२-७)

गोसङ्ख्यः ।

२९२२ । गापोष्टक् । (३-२-८)

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक्स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः—सामगी । उप-
सर्गे तु सामसङ्गायः । ‘पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्’ (वा १९९०) ।
सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ।

भावः । तुन्दशोकयोः ॥ तुन्दशोकयोरिति सप्तमी । परिमृज, अपनुद, अनयोर्द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे
षष्ठी । तदाह । उपपदयोराभ्यामिति ॥ तुन्दपरिमृज इति ॥ तुन्दम् उदरम् । अत्र
‘मृजेरजादौ’ इति पाक्षिकवृद्धिर्न भवति, व्यवस्थितविभाषाश्रयणादित्याहुः । मूलानि विभुज-
तीति ॥ विमर्दयतीत्यर्थः । ‘भुजो कौटिल्ये’ तुदादिः । इहोपसर्गबलान्मर्दने वृत्तिः ।
महीध्र इति ॥ महीं धरतीति विग्रहः । कित्त्वान्न गुणः । ऋक्सारस्य यण् रेफः । अणि तु
महीधार इति स्यात् । कुध्र इति ॥ कुः पृथ्वी, तां धरतीति । विग्रहः । गिल इति ॥
‘गृ निगरणे’ अस्मात् कः कित्त्वान्न गुणः, इत्वं रपरत्वम् । ‘आदि विभाषा’ इति लत्वम् ।
प्रे दाज्ञः ॥ प्रे इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । दा ज्ञा अनयोर्द्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । प्रोपसृष्टा-
दिति ॥ प्रेत्युपसर्गपूर्वकादित्यर्थः । सोपसर्गार्थ आरम्भः । समि ख्यः ॥ समीति पञ्चम्यर्थे
सप्तमी । गोसङ्ख्य इति ॥ गः सङ्ख्ये इति विग्रहः । सम्पूर्वात् चक्षिडः ख्याञि रूपम् ।
‘ख्या प्रकथने’ इत्यस्य तु सम्पूर्वस्य प्रयोगाभावात्, सार्वधातुकमात्रविषयत्वाच्च नेह सम्बध्यते ।
गापोष्टक् ॥ ‘गै शब्दे, पा पाने’ इत्यनयोः टक् स्यात् कर्मण्युपपदे । सामग इति ॥ टकि
आतो लोपः । सामगीति ॥ टित्वान्डीबिति भावः । सामसङ्गाय इति ॥ सोपसर्गात् गै धातोः
कर्मण्यणि आतो युकि रूपम् । पिबतेरिति ॥ वार्तिकमिदम् । पाधातोः सुराशीध्वोरुपपदयोः टक्

२९२३ । हरतेरनुद्यमनेऽच् । (३-२-९)

अंशहरः । 'अनुद्यमने' किम् । भारहारः । 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमर-
यष्टिघटघटीधनुःषु गृहेरूपसङ्ख्यानम्' (वा १९९२) शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ।
'सूत्रे च धार्येऽर्थे' (वा १९९३) सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु
धारयति तत्राणैव, सूत्रग्राहः ।

२९२४ । वयसि च । (३-२-१०)

उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ।

२९२५ । आङि ताच्छील्ये । (३-२-११)

पुष्पाण्याहरति ताच्छीलः । पुष्पाहरः 'ताच्छील्ये' किम् । भाराहारः ।

२९२६ । अर्हः । (३-२-१२)

अर्हतेरचस्यात्कर्मण्युपपदे अणोऽपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ।

२९२७ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । (३-२-१३)

'हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्' (वा १९९४) । स्तम्बे रमते स्तम्बे-
रमो हस्ती । 'तत्पुरुषे कृति—' (सू ९७२) इति 'हलदन्तात्—' (सू ९६६)
इति वा डेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ।

स्यादित्यर्थः । क्षीरपेति ॥ क्षीरं पिबतीत्यर्थे सुराशीध्वोरन्यतरत्वाभावात् 'आतोऽनुपसर्गे कः'
इति कप्रत्यये टाप् । पाति रक्षतीति ॥ 'पा रक्षणे' इति लुग्विकरणस्य पिबतिग्रहणेन
अग्रहणमिति भावः । हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ अनुद्यमने विद्यमानात्कर्मण्युपपदे अजित्यर्थः ।
उद्यमनम् उद्ग्रहणम् । अंशहर इति ॥ अंशस्य स्वीकर्तृत्वार्थः । भारहार इति ॥ भारम्
उद्गृह्णातीत्यर्थः । गृहेरूपसङ्ख्यानमिति ॥ अचूप्रत्ययस्येति शेषः । 'ग्रह उपादाने' अदुपधः ।
गृहेरिति तु कृतसम्प्रसारणस्य इका निर्देशः । शक्तिग्रह इति ॥ अकित्त्वान्न सम्प्रसारणम् ।
लाङ्गलग्रह इति ॥ अङ्कुशग्रह इत्याद्यप्युदाहार्यम् । सूत्रे चेति ॥ वार्तिकमिदम् । सूत्रे कर्म-
ण्युपपदे धारणार्थकात् ग्रहधातोर्जित्यर्थः । वयसि च ॥ कर्मण्युपपदे वयसि गम्ये हरतेरजित्यर्थः ।
ननु 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । उद्यमनार्थमिति ॥ आङि
ताच्छील्ये ॥ आङ्पूर्वाद्धरतिः कर्मण्युपपदे अच् स्यात्ताच्छील्ये गम्ये । ताच्छील्यन्तत्त्वभावता ।
पुष्पाहर इति ॥ पुष्पाहारेण फलानपेक्षमेव स्वाभाविकी प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । अर्हः ॥ अणो-
ऽपवाद इति ॥ यद्यपि अणि अचि च पूजार्हं रूपे न विशेषः । अदुपधत्वाभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः ।
तथापि स्त्रियामण्यन्तत्वे ङीप्स्यात् । तन्निवृत्तये अज्विधिः । तदाह । पूजार्हेति । स्तम्ब-
कर्णयोः ॥ रम् जप् अस्त्रयोरकर्मकत्वात् कर्मणीति न सम्बध्यते । जपेदशब्दोच्चारणार्थकस्य
धात्वर्थोपसङ्गहादकर्मकत्वमवबोध्यम् । दर्भादितृणनिचयः स्तम्बः । सूचकः पिशुनः । हस्तिसूचकयोः

२९२८ । शमि धातोः संज्ञायाम् । (३-२-१४)

शम्भवं । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ।

२९२९ । अधिकरणे शेतेः । (३-२-१५)

खे शेते खशयः । ‘पार्श्वादिषूपसङ्ख्यानम्’ (वा १९९६) । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः । ‘उत्तानादिषु कर्तृषु’ (वा १९९८) । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सोऽवमूर्धा । अधोमुखः शेते इत्यर्थः । ‘गिरौ डश्छन्दसि’ (वा १९९९) गिरौ शेते गिरिशः । लोके गिरिशयः । कथं तर्हि ‘गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी’ इति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः ।

२९३० । चरेष्टः । (३-२-१६)

अधिकरण उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ।

२९३१ । भिक्षासेनादायेषु च । (३-२-१७)

किम् । स्तम्बे रता गौः । कर्णे जपिता गुरुः मशको वा । शमि धातोः ॥ शमि इति सप्तम्यन्तम् । शमिति सुखार्थकमव्ययम् । तस्मिन्नुपपदे धातोर्च् स्यात्संज्ञायाम् । ननु धातुग्रहणं व्यर्थम् । न च रमिजपोरननुवृत्त्यर्थन्तदिति वाच्यम् । अस्वरितः आदेव तदननुवृत्तिसिद्धेरित्यत आह । पुनर्धातुग्रहणमिति ॥ ‘कृञो हेतुताच्छील्यानुलोभ्येषु’ इति टप्रत्ययः अच् प्रत्ययबाधको वक्ष्यते, तद्बाधनार्थमित्यर्थः । अधिकरणे ॥ सुबन्तेऽधिकरणवाचिन्युपपदे शीङ्धातोर्च् स्यादित्यर्थः । पार्श्वादिष्विति ॥ अत्राधिकरणवाचिनीति न सम्बध्यते । तत् ध्वनयन्नुदाहरति । पार्श्वाभ्यामिति ॥ उत्तानादिषु कर्तृष्विति ॥ वार्तिकमिदम् । उत्तानादिशब्देषु कर्तृवाचिषूपपदेषु शीङोऽजित्यर्थः । गिराविति ॥ वार्तिकमिदम् । गिरानुपपदे शीङो डप्रत्यय इत्यर्थः । ‘अधिकरणे शेतेः’ इत्यचोऽपवादः । “नमो गिरिश्चाय च शिपिविष्टाय च” इति शीङो डप्रत्यये डित्वसामर्थ्यादभस्यापि । टेलोपः । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामेवेदं सूत्रं व्याख्येयम् । तथापि लोके डप्रत्ययस्य न प्रवृत्तिः । किन्त्वजेवेति प्रदर्शनार्थमिह तद्याख्यानमित्यभिप्रेत्य लोके अच्प्रत्ययमुदाहरति । गिरिशाय इति ॥ कथमिति ॥ लोके डप्रत्ययासम्भवादिति भावः । समाधत्ते । गिरिरस्यास्तीत्यादि ॥ चरेष्टः ॥ ट इति छेदः । अधिकरणे उपपदे इति शेषः । अधिकरणे शेतेरित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । कुरुचर इति ॥ कुरुषु चरतीति विग्रहः । न च ‘अकर्मकधातुभिर्योगे’ इति कर्मत्वं शङ्क्यम् । तस्य वैकल्पिकतायाः तत्रैव प्रपञ्चितत्वात् । तत्र आत्रत्यमपि भाष्यं प्रमाणम् । भिक्षासेना ॥ भिक्षा, सेना, आदाय, एषु चोपपदेषु चरेष्टः स्यादित्यर्थः । भिक्षाश्चरतीति ॥

भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम्
आदायचरः । कथम् 'प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्' इति । पचादिषु चरडिति
पाठात् ।

२९३२ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । (३-१-१८)

पुरःसरः । अग्रतःसरः अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्र इत्ये-
दन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इति ।
बाहुळकादिति हरदत्तः ।

२९३३ । पूर्वे कर्तरि । (३-२-१९)

कर्तृवाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः ।
'कर्तरि' किम् । पूर्व देशं सरतीति पूर्वसारः ।

२९३४ । कृजो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु । (३-२-२०)

एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । 'अतः कृकमि-' (१६०) इति सः ।
यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ।

२९३५ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिं-
लिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्याजङ्घाबाह्वह्यत्तद्धनुररुषु ।
(३-२-२१)

चरतिरत्र चरणपूर्वके आर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामार्जयतीत्यर्थः । सेनाचर इति ॥
सेनां प्रापयतीत्यर्थः । ल्यबन्तमिति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । आदाय चरतीति ॥
लब्धं द्वयं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः । कथमिति ॥ अधिकरणे भिक्षासेनादायेषु उपपदेषु च
विहितस्य टप्रत्ययस्य सहपूर्वाच्चरेरसम्भवादिति भावः । समाधत्ते । पचादिष्विति ॥
यद्यपि भिक्षाचर इत्यादौ पचाद्यचि रूपसिद्धिः, तथापि नित्योपपदसमासार्थमज्जिघान-
मित्याहुः । पुरोऽग्रतः ॥ पुरस्, अग्रतस्, अग्र, एषूपपदेषु सर्तेः टः स्यादित्यर्थः ।
अग्रेसर इति ॥ ननु समासावयवत्वात्सुपो लुकि, अग्रसर इति स्यात् इत्यत आह ।
सूत्र इति ॥ कथमिति ॥ एदन्तत्वनिपातनात् कथमग्रसरशब्दः इत्यर्थः । समाधत्ते ।
बाहुळकादिति ॥ पूर्वे कर्तरि ॥ कर्तृशब्दः कर्तृवाचिनि गौणः । तदाह । कर्तृवाचि-
नीति ॥ कृजो हेतु ॥ हेतुः कारणम्, आनुलोम्यम् आराध्यचित्तानुवर्तनम् । द्योत्येष्विति ॥
कर्तुरेव प्रत्ययवाच्यत्वादिति भावः । हेत्वादिषूपपदेष्विति तु नार्थः, व्याख्यानात् । कर्मण्युपपदे
इत्यपि द्रष्टव्यम् । 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयमाशङ्क्य आह । अतः कृकमीति ॥ हेता-
वुदाहरति । यशस्करी विद्येति ॥ विद्या यशोहेतुः । श्राद्धकर इति ॥ श्राद्धक्रिया-
शील इत्यर्थः । वचनकर इति ॥ गुर्वादिवचनानुवर्तीत्यर्थः । दिवाविभा ॥ दिवा,

एषु कृचष्टः स्यादहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं सङ्ख्यापेक्षया पृथग्रहणम् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । सङ्ख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (१५९) इति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः । 'किंयत्तद्बहुषु कृचोऽज्विधानम्' (वा २००२) इति वार्तिकम् । किङ्करा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् । किङ्करी ।

२९३६ । कर्मणि भृतौ । (३-२-२२)

कर्मशब्द उपपदे करोतेष्टः स्याद्भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारीऽन्यः ।

विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बहु, नान्दी, किम्, लिपि, लिबि, बलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, क्षेत्र, सङ्ख्या, जङ्घा, बाहु, अहर, यद्, तद्, धनुस्, अरुस्, एषां सप्तविंशतेर्द्वन्द्वात्सप्तमी । एष्विति ॥ उपपदेष्विति शेषः । अहेत्वादिष्वपीति ॥ हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु अगम्येष्वपीत्यर्थः । हेत्वादिग्रहणस्य अनुवृत्तेरिति भावः । एतेन अहेत्वाद्यर्थमिदं सूत्रमुक्तं भवति । अत्र कर्मणीति सुपीति नानुवृत्तं यथायोगमन्वेति । दिवाकर इति ॥ दिवेत्याकारान्तमव्ययमर्हतीत्यर्थे । तस्याधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम् । दिवा अहनि अर्थात् प्राणिनश्चेष्टायुक्तान् करोतीति वा विग्रहः । विभाकर इति ॥ विभां करोतीति विग्रहः । निशाकर इति ॥ निशां करोतीति विग्रहः । एवं प्रभाकरः । भाः करोति इति विग्रहे 'अतः कृकमि' इत्यत्रात् इति तपरकरणात्स्वस्याप्राप्तेः 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयविसर्गावाशङ्क्य आह । कस्कादित्वादिति ॥ कारकरः, अन्तकरः, अनन्तकरः, आदिकरः, इति सिद्धवत्कृत्य आह । बहुकर इति ॥ ननु सङ्ख्याग्रहणेनैव सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । बहुशब्दस्येति ॥ वैपुल्यवाचिनस्तस्य न सङ्ख्याशब्दत्वमिति 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इत्यत्रोक्तम् । नान्दीकरः किङ्कर इति सिद्धवत्कृत्य आह । लिपिलिबिशब्दाविति ॥ तथा च लिपिकरः-लिबिकरः । क्षेत्रकर इत्यन्तं सिद्धवत्कृत्य आह । सङ्ख्येति ॥ उदाहियते इति शेषः । जङ्घाकरः, बाहुकरः इति सिद्धवत्कृत्य अहस्करशब्दे 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयविसर्गावाशङ्क्य आह । कस्कादित्वादिति ॥ नञि जहातरूपे अहन्शब्दे हन्शब्दस्योत्तरपदतया तद्विसर्गस्य उत्तरपदस्थत्वात् 'अतः कृकमि' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । धनुष्करशब्दे आह । नित्यं समास इति ॥ प्रत्ययावयवत्वात् 'इदुदुपधस्य च' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । कृचोऽज्विधानमिति ॥ दस्यापवादः । किङ्करोति ॥ टप्रत्यये तु टित्वात् ङीप्स्यादिति भावः । हेत्वादेषु पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'कृचो हेतु' इति किङ्करादिषु ट एव किङ्करीति न्यासकारमतं नृषयितुमाह । हेत्वादाविति ॥ पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य निर्मूलत्वादिति भावः । तर्हि किङ्करीति कथमित्यत आह । पुंयोगे ङीप्ति ॥ कर्मणि भृतौ ॥ कर्मणीत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणान्तु कर्मशब्दस्वरूपपर्यवर्तमानं करोति स भृतकप्रणार्थम् । कर्मकरो भृतक इति ॥ वेतनङ्गृहीत्वा यः

२९३७ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्र-

पदेषु । (३-२-२३)

एषु कृञ्ष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ।

२९३८ । स्तम्बशकृतोरिन् । (३-२-२४)

‘व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्’ (वा २००३) स्तम्बकरिव्रीहिः । शकृ-
त्करिर्वत्सः । ‘व्रीहिवत्सयोः’ किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ।

२९३९ । हरतेर्दतिनाथयोः पशौ । (३-२-२५)

दतिनाथयोरुपपदयोर्हञ्च इन्स्यात् पशौ कर्तरि । दतिं हरतीति दति-
हरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । ‘पशौ’ किम् । दतिहरः । नाथहरः ।

२९४० । फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । (३-२-२६)

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते ।
आत्मानं विभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ्च इन् । चात्कुक्षि-
म्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेटुः । ‘ज्योत्स्नाकरम्बमुदरम्भरय-
श्चकोराः’ इति मुरारिः ।

२९४१ । एजेः खश् । (३-२-२८)

प्यन्तादेजेः खश् स्यात् ।

इत्युच्यते । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्र-
पदेषु, एषान्नवान्द्वन्द्वः । हेत्वादिष्विति ॥ ‘कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु’ इति प्राप्तः
टप्रत्ययोऽनेन प्रतिषिध्यते इत्यर्थः । स्तम्बशकृतोरिन् ॥ स्तम्बे शकृति च कर्मण्युपपदे
कृञ्च इन् स्यात् । नकार इत् । व्रीहिवत्सयोरिति ॥ व्रीहौ वत्से च कर्तरीत्यर्थः ।
स्तम्बशकृतोर्यथासङ्ख्यमन्त्र-
यः । स्तम्बकरिव्रीहिरिति ॥ स्तम्बं तृणनिचयं करोतीति
विग्रहः । हरतेर्दतिनाथयोः ॥ दतिः चर्मभस्त्रिका । दतिहरिः श्वा इति वृत्तिः । नाथशब्दस्य
विवरणम् । नासारज्जुरिति ॥ नासिकाप्रोतं रज्जुरित्यर्थः । नाथहरिरिति ॥ नासिकाप्रोत-
रज्जुके पशुविशेषे रूढोऽयम् । फलेग्रहिः ॥ ग्रहेरिन्निति ॥ ननु ‘गृह्ण प्रहणे’ इति
ऋदुपधादित्यर्थः । मुमागम इति ॥ आत्मनश्शब्दस्य नलोपे कृते अकारादुपरि मुमित्यर्थः ।
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे इति मत्वा आह । चात्कुक्षिम्भरिरिति ॥ भाष्ये तु ‘भृञः कुक्ष्यात्मनो
मुञ्चेति वक्तव्यम्’ इति रित्यर्थः । ‘स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः’ इति वृक्षपर्याये अमरः । ‘उभावा-
त्मम्भरिः कुक्षिम्भरिस्त्वोदरपूरके’ इति विशेष्यनिग्रवर्गे । उदरम्भरिशब्दं समर्थयितुमाह ।
चान्द्रास्त्विति ॥ पशुः खश् ॥ एजेरिति प्यन्तस्य एजृधातोर्ग्रहणम् । नत्विका निर्देशः,

२९४२ । अरुद्विषदजन्तस्य मुम् । (६-३-६७)

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्ते उत्तरपदे न त्व-
व्ययस्य । शित्त्वाच्छवादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः । 'वातशुनीतिलश-
र्धेज्वजधेटुदजहातिभ्यः खश उपसङ्ख्यानम्' (वा २००५) वातमजा मृगाः ।

२९४३ । खित्यनव्ययस्य । (६-३-६६)

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः ।
शर्धञ्जहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दस्तं जहातीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावि-
तण्यर्थः ।

२९४४ । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । (३-२-२९)

अत्र वार्तिकम्—'स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्' (वा
२००६-७) । स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटाष्टित्वास्तनन्धयी । नासिक-
न्धमः । नासिकन्धयः ।

व्याख्यानादिति भावः । खकारशकारावितौ । कर्मण्युपपदे इत्यपि ज्ञेयम् । अरुद्विषत् ॥ अरुस्,
द्विषत्, अजन्त, एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारात् उत्तरपदे इति लभ्यते ।
'खित्यनव्ययस्य' इत्यतः खितौत्यनुवृत्तम् । खितः प्रलययत्वात्तदन्तविधिः । तदाह । खिदन्ते
उत्तरपदे इति ॥ जनमेजय इति ॥ जनान् एजयतीति विग्रहः । खशशित्त्वात्सार्व-
धातुकत्वं शप्, गुणायदेशौ, पररूपम्, सुपो लुकि, मुम् । वातशुनीति ॥ वार्तिकमिदम् ।
वात, शुनी, तिल, शर्ध, एषान्द्वन्द्वात्सप्तमी । अज, धेट्, तुद, जहाति, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी ।
यथासङ्ख्यमन्वयः । वातमजा इति ॥ वातमजन्तीति विग्रहः । सुपो लुकि मुम् । अथ
शुनीन्धयतीति विग्रहे शुनीशब्दे उपपदे धेटः खशि शपि अयादेशे पररूपे शुनीधय इति स्थिते
आह । खित्यनव्ययस्य ॥ ह्रस्वः स्यादिति ॥ 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इत्यतः
तदनुवृत्तेरिति भावः । अत्र ह्रस्वश्रुत्या अच इत्युपस्थितन्द्रष्टव्यम् । ततो मुमिति ॥ पूर्वं
ह्रस्वे कृते ततो मुमित्यर्थः । पूर्वं मुमि कृते तु अजन्तत्वाभावाद्भ्रस्वो न स्यादिति भावः ।
शर्धञ्जहा माषा इति ॥ भाष्ये तु मृगा इति पाठः । शर्धः अपानद्वारे स्थितशब्द इति
माधवादयः । अन्तर्भावितेति ॥ तथाच शर्धं हापयतीति विग्रहः फलितः । भाष्ये तु 'वात-
शुनी' इति वार्तिके गर्धोष्विति पठितम् । नासिका ॥ नासिका, स्तन, अनयोः द्वन्द्वात्सप्तमी ।
ध्मा, धेट्, अनयोः द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । खशिति शेषः । यथासङ्ख्यमन्वये प्राप्ते आह ।
अत्र वार्तिकमिति ॥ धेटाष्टित्वादिति ॥ यद्यपि 'टिड्ड' इत्यत्र टिडाद्यन्तं यददन्तं
प्रातिपदिकमिति व्याख्यातं, तथापि टित्वस्यावयवे अचरितार्थत्वात् डीबिति हरदत्तः । अत्र
यद्वक्तव्यन्तत् 'पात्राध्माधेट्दृशदृशः' इत्यत्रोक्तम् । नासिकन्धम इति ॥ ह्रस्वे कृते मुम् ।

२९४५ । नाडीमुष्ट्योश्च । (३-२-३०)

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् । 'यथासङ्ख्यं नेष्यते' ।
नाडिन्धमः—नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः—मुष्टिन्धयः । 'घटीखारीखरीषूपसङ्ख्या-
नम्' (वा २००८) । घटिन्धमः—घटिन्धयः इत्यादि खारी परिमाणविशेषः ।
खरी गर्दभी ।

२९४६ । उदि कूले रुजिवहोः । (३-२-३१)

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुदुज-
तीति कूलमुदुजः । कूलमुद्वहः ।

२९४७ । वहाभ्रे लिहः । (३-२-३२)

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो
ङित्त्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ।

२९४८ । परिमाणे पचः । ३-२-३३)

प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ।

२९४९ । मितनखे च । (३-२-३४)

मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ।

२९५० । विध्वरुषोस्तुदः । (३-२-३५)

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ।

नासिकायाः ध्मश्चेति चकाराद्धेटश्चेति लभ्यते । तस्योदाहरति । नासिकन्धय इति ॥ नाडी-
मुष्ट्योश्च ॥ यथासङ्ख्यं नेष्यते इति ॥ इदन्तु भाष्ये स्पष्टम् । घटीखारीति ॥ इत्यादि
स्पष्टम् । उदि कूले ॥ उदीति दिग्योगपञ्चम्यर्थे सप्तमी । रुजिवहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।
'रुजो भङ्गे' तुदादिः । अत्र रुजेस्सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदे इति लब्धम् । तेन कूलं विशेष्यते, नतु
उच्छब्दः । तस्य असत्त्ववाचित्वात् । तदाह । उत्पूर्वाभ्यामित्यादि ॥ कूलमुदुज इति ॥
सुपो लुकि मुमिति भावः । वहाभ्रे लिहः ॥ वहे अभ्रे च कर्मण्युपपदे लिहः खशित्यर्थः ।
वहशब्दस्य विवरणम् । स्कन्ध इति ॥ शपो लुगिति ॥ खशशित्वेन सार्वधातुकत्वात्
कृतस्य शपो लुगित्यर्थः । परिमाणे पचः ॥ परिमाणं प्रस्थादि । तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचः
खशित्यर्थः । खारिम्पचः इति ॥ 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः । मुम् । मितनखे च ॥ मिते
नखे च कर्मण्युपपदे पचः खशित्यर्थः । नखानां विक्लित्यसम्भवादाह । पचिरत्रेति ॥
विध्वरुषोस्तुदः ॥ विधुः, अरुस्, अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदः खशित्यर्थः । विधुन्तुद
इति ॥ विधुश्चन्द्रः तं तुदतीति विग्रहः । राहुरित्यर्थः । अरुशब्दे उकारादुपरि मुमि कृते

२९५१ । असूर्यललाटयोर्दशितपोः । (३-२-३६)

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्य-
न्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ।

२९५२ । उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । (३-२-३७)

एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् ।
उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरोदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽविन्धनत्वादिति इर-
म्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनाच्छयन्न । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणि-
न्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः
शब्दयन्ते ।

२९५३ । प्रियंवशे वदः खच् । (३-२-३८)

प्रियंवदः । वशंवदः । 'गमेः सुपि वाच्यः' (वा २००९) असंज्ञा-
र्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती । 'विहायसो विह इति वाच्यम्' (वा २०१०) ।
'खच्च डिट्वा वाच्यः' (वा २०११) । विहङ्गः-विहङ्गमः । भुजङ्गः-भुजङ्गमः ।

सकारस्य संयोगान्तलोप इत्यर्थः । अरुन्तुद इति ॥ अरुर्मर्मं तत्तुदतीति विग्रहः ।
असूर्यललाट ॥ दृशितपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । असूर्यं ललाटे च कर्मण्युपपदे दृशेस्तपेश्च
खशित्यर्थः । असूर्यमितीति ॥ असूर्यम्पश्या इत्युदाहरणे असूर्यमित्यसमर्थसमासस्यौत्र
इत्यर्थः । कुतोऽसामर्थ्यमिलाह । दृशिनेति ॥ सूर्यं न पश्यन्तीत्यर्थे नञो दृशिनान्वितत्वेन
सूर्यशब्देनान्वयाभावादित्यर्थः । ललाटन्तपस्सूर्य इति ॥ ललाटन्तपतीति विग्रहः ।
सूर्यम्पश्यतो ललाटस्य अवश्यन्तापादिति भावः । उग्रम्पश्य ॥ उग्रम्पश्य, इरम्मद,
पाणिन्धम, एषान्द्वन्द्वः । उग्रम्पश्य इति ॥ खशि शप्, पश्यादेशः । इराशब्दस्य विवरणम् ।
उदकमिति ॥ इरम्मद इति ॥ 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः । मर्देर्देवादिकत्वात् इयनमाशङ्क्य
आह । निपातनाच्छयन्नेति ॥ पाणिन्धम इति ॥ शपि 'पात्रा' इति धमादेशः ।
प्रियंवशे ॥ प्रिये वशे च कर्मण्युपपदे वदधातोः खजित्यर्थः । खशि प्रकृते खज्विधेरुत्तरसूत्रे
प्रयोजनं वक्ष्यते । गमेस्सुपि वाच्य इति ॥ खजिति शेषः । ननु संज्ञायामित्यनुवृत्तौ
'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह । असंज्ञार्थमिद-
मिति ॥ विहायस इति ॥ विहायशब्दः आकाशे वर्तते । तस्मिन्नुपपदे गमेः खच् ।
'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण पूर्ववार्तिकेन वा सिद्धः खच्चैत्यनूयते । प्रकृतेर्विहायशब्दस्य
विहादेशो वाच्यः, सच खच् डिट्वा वाच्य इत्यर्थः । विहङ्ग इति ॥ डित्वपक्षे तत्सामर्थ्या-
दभस्यापि टेलोपः । विहङ्गम इति ॥ विहायसा गच्छतीति विग्रहः । भुजङ्गम इति ॥

२९५४ । द्विषत्परयोस्तापेः । (३-२-३९)

खच्स्यात् ।

२९५५ । खचि ह्रस्वः । (६-४-९४)

खचपरे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्त्रं परं वा तापयतीति द्विष-
न्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणालिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न ।
द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ।

२९५६ । वाचि यमो व्रते । (३-२-४०)

वाक्छब्द उपपदे यमेः खच्स्याद्वाते गम्ये ।

२९५७ । वाचंयमपुरन्दरौ च । (६-३-६९)

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । 'व्रते' किम् ।
अशक्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ।

२९५८ । पूःसर्वयोर्दारिसहोः । (३-२-४१)

भुजैर्गच्छतीति विग्रहः । द्विषत्परयोः ॥ 'तप दाहे' चुरादिः 'तप सन्तापे' भ्वादिः । द्वयोरपि
प्यन्तयोस्तापेरिति निर्देशः । खच् स्यादिति ॥ द्विषत्, पर, अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तापेः
खजित्यर्थः । द्विषत् तापि अ इति स्थिते आह । खचि ह्रस्वः ॥ 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति
'ऊदुपधायाः' इत्यतः उपधाया इति चानुवर्तते । तदाह । खचपरे णाविति ॥ खशि प्रकृते खचो
विधिरिह ह्रस्वार्थः णिलोपार्थश्च । खशि तु तदुभयत्र स्यात् । खशश्चिन्त्वेन सार्वधानुकृतया
णिलोपासम्भवात् । न च इहैव सूत्रे खज्विधीयतां पूर्वसूत्रे खशवानुवर्ततामिति वाच्यम्,
अन्यतोऽपि विधानार्थत्वात् । एवञ्च 'गमेस्सुपि' इति वार्तिकम् एतल्लब्धार्थकथनपरमेवेत्याहुः ।
द्विषन्तप इति ॥ 'अरुद्विषत्' इति तकारात्प्राक् मुम् । परन्तप इति ॥ परः शत्रुः । ननु
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया द्विषतीशब्देऽप्युपपदे तापेः खचि द्विषतीताप इति स्यात् । द्विषतीताप
इत्यणन्तत्र स्यात् इत्यत आह । घटघटीति ॥ 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुषु
गृहेरुपसङ्ख्यानम्' इत्यत्र घटग्रहणेनैव लिङ्गविशिष्टपरिभाषया घटीशब्दस्यापि सिद्धे पुनर्घटी-
ग्रहणात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्येति विज्ञायते इत्यर्थः । उपपदविधौ लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषा नेति ङ्याप्सूत्रे भाष्याच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । वाचि यमो व्रते ॥ इत्यादि व्यक्तम् ।
वाचंयमपुरन्दरौ च ॥ वाक्पुरोरिति ॥ वाचं यच्छतीति पुरं दारयतीति च विग्रहे
यमेर्दारेश्च खच् । सुपो छकि वाच् यम्, पुरं दार, इति स्थिते वाक्पुरोरमन्तत्वन्निपात्यते
इत्यर्थः । 'अरुद्विषदजन्तस्य' इति मुमस्तु न प्रसक्तिः । पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ दारि-
सहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । पुरिशब्दे सर्वशब्दे च कर्मवाचिन्युपपदे दारेस्सहेश्च खजित्यर्थः ।

पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिप्रहणमसंज्ञार्थम् । 'भगे च दारेः' (वा २०१३) इति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ।

२९५९ । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । (३-२-४२)

सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या ।

२९६० । मेघर्तिभयेषु कृजः । (३-२-४३)

मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः ।

अभयङ्करः ।

२९६१ । क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । (३-२-४४)

एषु कृजोऽणस्यात् । चात्खच् । क्षेमङ्करः—क्षेमकारः । प्रियङ्करः—प्रियकारः । मद्रङ्करः—मद्रकारः । वेति वाच्येऽणग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि 'अल्पास्मः क्षेमकरः' इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ।

२९६२ । आशिते भुवः करणभावयोः । (३-२-४५)

आशितशब्द उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनमाशितम्भवः ।

२९६३ । संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः । (३-२-४६)

यथासङ्ख्यमन्वयः । दारीति प्यन्तस्य ग्रहणम् । पुरन्दर इति ॥ पुरं दारयतीति विग्रहे दारेः खचि णिलोपे 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वे सुपो लुकि 'वाच्यमपुरन्दरौ च' इति निपातनादमन्तत्वम् । ननु 'संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः' इत्येव सिद्धे सहधातोरिह ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । असंज्ञार्थमिति ॥ भगे चेति ॥ इत्यादि स्पष्टम् । ऋतिङ्कर इति ॥ ऋतिर्गमनम् । अभयङ्करशब्दं साधयितुमाह । भयशब्देन तदन्तविधिरिति ॥ इदञ्च 'येन विधिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । क्षेमप्रिय ॥ ननु 'क्षेमप्रियमद्रे वा' इति खचो विकल्पविधौ खजभावे 'कर्मण्यण्' इत्यस्य सिद्धत्वादणग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । वेति वाच्ये इति ॥ हेत्वादाविति ॥ 'कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति विहित इत्यर्थः । कथन्तर्हीति ॥ 'कृजो हेतु' इत्यस्य अणा बाधात् क्षेमकार इति भवितव्यम् । खचि तु मुम् स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते । कर्मणश्शेषत्वेति ॥ तथाच कर्मोपपदाभावात् अणभावे चाजिति भावः । क्षेमङ्करीति तु गौरादिवात् ङीषित्याहुः । आशिते ॥ करणे उदाहरति । आशितो भवत्यनेनेति ॥ भावे उदाहरति । आशितस्य भवनमिति ॥ संज्ञायाम् ॥ खजिति शेषः । भृ, तृ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दमि, एषामग्रानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी ।

विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन
तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं, न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो
हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमिः शमनायाम्,
तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ।

२९६४ । गमश्च । (३-२-४७)

सुतङ्गमः ।

२९६५ । अन्तात्यान्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । (३-२-४८)

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डेः स्यात् । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि
टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि । ‘सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम्’
(वा २०१४) । सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः
क्तान्तं क्रियाविशेषणम् । ‘उरसो लोपश्च’ (वा २०१५) । उरसा गच्छती-
त्युरगः । ‘सुदुरोरधिकरणे’ (वा २०१६) । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ।
‘अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्’ (वा २०१८) । ग्रामगः । ‘डे च
विहायसो विहादेशो वक्तव्यः’ (वा २०१२)—विहगः ।

विश्वम्भर इति ॥ विष्णोरियं संज्ञा । विश्वम्भरेति ॥ पृथिव्या संज्ञा इयम् । रथन्तर-
मिति ॥ तृधातोः खच् । रथेन तरितृत्वस्य सामविशेषे असम्भवादाह । इहेति ॥ वृधातो-
रुदाहरति । पतिंवरेति ॥ शत्रुञ्जय इति ॥ जिधातोः खच् । धारीति ण्यन्तग्रहणं, तस्यो-
दाहरति । युगन्धर इति ॥ युगं धारयतीति विग्रहः । ‘खचि ह्रस्वः’ इत्युपधाह्रस्वः,
णिलोपः । शत्रुंसह इति ॥ शत्रून् सहते इति विग्रहः । ह्रस्वादि पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि ।
शत्रुन्तप इति ॥ शत्रून् तपतीति विग्रहः । अरिन्दम इति ॥ अरिषु निग्रहविषये
शाम्यतीत्यर्थः । दमिः शमनायामिति ॥ ‘दमु उपशमे’ इति धातुपाठे उपशमशब्दे शमे-
र्ण्यन्तात् घञ् । तथाच दाम्यतीत्यस्य उपशमयतीत्यर्थाश्रयणात् सकर्मकत्वमिति माधवादिमते
सकर्मकोऽयमित्यर्थः । मतान्तरे त्विति ॥ ‘दमु उपशमे’ इत्युपशमार्थस्य दमेरकर्मकत्वमिति
हरदत्तादिभिरुक्तमित्यर्थः । गमश्च ॥ संज्ञायां खजिति शेषः । अन्तात्यन्त ॥ इत्यादि
व्यक्तम् । सर्वत्रपन्नयोरिति ॥ सर्वत्रशब्दे पन्नशब्दे चोपपदे गमेर्डेस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः ।
उरस इति ॥ उरसि उपपदे गमेर्डेः उरश्शब्दान्यस्य लोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । सुदुरो-
रिति ॥ सु दुर् अनयोरुपपदयोर्गमेर्डेः स्यात् अधिकरणे वाच्ये इत्यर्थः । अन्यत्रापि
दृश्यत इति ॥ अन्येष्वप्युपपदेषु अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः डो दृश्यते इत्यर्थः । अनेनैव सिद्धे
‘सर्वत्रपन्नयोः’ इत्यादि प्रपञ्चार्थमेव । एवञ्च ‘सप्तम्याञ्जनेर्डे’ इत्यत्रापि ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति
प्रपञ्चार्थमेव । डे चेति ॥ विहायसो विह चेत्युक्तस्य खजिविषयत्वादिदं वचनम् । विहग

२९६६ । आशिषि हनः । (३-२-४९)

शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । 'आशिषि' किम् । शत्रुघातः । 'दारावाहनो-
ऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वा २०१९) । दारुशब्द उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्ते-
रण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दारुघाटः । 'चारौ वा' (वा २०२०) ।
चारुघाटः—चारुघातः । 'कर्मणि समि च' (वा २०२१) । कर्मण्युपपदे
सम्पूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्ण-
सङ्घातः । पदसङ्घातः ।

२९६७ । अपे क्लेशतमसोः । (३-२-५०)

अपपूर्वाद्धन्तेर्डेः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः ।
तमोऽपहः सूर्यः ।

२९६८ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः । (३-२-५१)

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते शीर्षघाती ।

२९६९ । लक्षणे जायापत्योष्टक् । (३-२-५२)

हन्तेष्टक्स्यालक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ।

२९७० । अमनुष्यकर्तृके च । (३-२-५३)

इति ॥ खचि तु मुमि विहङ्गम इति रूपम् । आशिषि हनः ॥ कर्मण्युपपदे
हन्तेर्डेः स्यात् आशिषि गम्यायामित्यर्थः । शत्रुघात इति ॥ आशीरभावाद्भावे अण्
'हनस्त' इति तत्त्वम् । दारावाहन इति ॥ वार्तिकमिदम् । दारौ, आहनः अण्
अन्तस्येति च्छेदः । अण्सन्नियोगेन टत्वविधानार्थमिदम् । चारौ वेति ॥ वार्तिकमिदम् ।
दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेः अण् अन्तस्य टः वा स्यादित्यर्थः । कर्मणि समि
चेति ॥ वार्तिकमिदम् । उक्तं वेति ॥ अण् अन्तस्य टः इत्यर्थः । चारुवित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये
कर्मण्युक्तिः । अपे क्लेशतमसोः ॥ 'आशिषि हनः' इत्येव सिद्धे, किमर्थमिदमित्यत आह ।
अनाशीरर्थमिति ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ अनयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः स्यादित्यर्थः ।
नकारादिकार उच्चारणार्थः । लक्षणे ॥ लक्षणवतीति ॥ सूत्रे लक्षणशब्दः अशंआद्यजन्त
इति भावः । जायाघ्नो नेति ॥ जायाहननसूचकलक्षणवान् पुरुष इत्यर्थः । 'गमहन'
इत्युपधात्तोः । पतिघ्नी स्त्रीति ॥ पतिहननसूचकलक्षणवतीत्यर्थः । टित्वात् डीप् ।
अमनुष्य ॥ अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थे वर्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे टगित्यर्थः । जायाघ्न-
स्तिलकालक इति ॥ तिलाकृतिकृष्णबिन्दुरित्यर्थः । पूर्वसूक्तस्य लक्षणवति कर्तरि

जायाग्रस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । 'अमनुष्य-'
इति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं 'बलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः, कृतघ्नः'
इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुल-
कादणि ।

२९७१ । शक्तौ हस्तिकवाटयोः । (३-२-५४)

हन्तेष्टस्याच्छक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना ।
कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति पाठान्तरम् ।

२९७२ । पाणिघताडघौ शिल्पिनि । (३-२-५५)

हन्तेष्टकिटलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघः ।
ताडघः । 'शिल्पिनि' किम् । पाणिघातः । ताडघातः । 'राजघ उपसङ्ख्यानम्'
(वा २०२२) । राजानं हन्ति राजघः ।

२९७३ । आढ्यसुभगस्थूलपलितनम्रान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यौ कृञः
करणे ख्युन् । (३-२-५६)

एषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन्स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं
कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम् । अच्यौ किम् । आढ्याकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसाम-
र्थ्याल्ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थम् ।

प्रवृत्तिरित्यारम्भः । अथ कथमिति ॥ प्रलम्बघ्नादौ हन्तेर्मनुष्यकर्तृकतया टकोऽसम्भवादित्याक्षेपः । समाधत्ते । मूलविभुजादित्वात्सिद्धमिति ॥ कप्रत्ययेनेति भावः । ननु चोरघातो हस्तीत्यादि कथम् । अमनुष्यकर्तृकत्वेन हन्तेष्टको दुर्वारत्वादित्यत आह । चोरघात इत्यादीति ॥ बाहुलकादणीति ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलप्रहणादणि समाधेयमिति भावः । शक्तौ हस्तिकवाटयोः ॥ हस्तिघ्न इति ॥ हस्तिनं हन्तुं शक्त इत्यर्थः । एवं कवाटघ्नः । पाणिघताडघौ ॥ पाणिना हन्तीति पाणिघः । ताडः ताडनं तेन हन्तीति ताडघः । मल्लादिः । राजघ उपसङ्ख्यानमिति ॥ राजघशब्दे उक्तनिपातनस्य उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । आढ्यसुभग ॥ आढ्य, सुभग, स्थूल, पलित, नम्र, अन्ध, प्रिय, एषां सप्तानां द्वन्द्वात्मसमी । ख्युन् स्यादिति ॥ करणे वाच्ये इति शेषः । 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट्पवादोऽयम् । कर्तरीति तु अत्र न सम्बध्यते । आढ्यङ्करणमिति ॥ राजाद्यनुवर्तनमिति शेषः । कृञः ख्युन् अनादेशः, 'अरुद्विषदजन्तस्य' इति सुम् । सुभगङ्करणमित्याद्यप्युदाहार्यम् । आढ्याकुर्वन्त्यनेनेति ॥ अत्र च्विप्रत्ययसत्त्वात् न ख्युन्मिति भावः । ननु ल्युट्पवादभूतख्युनभावपक्षे उत्सर्गभूतो ल्युट् कुतो नेत्यत आह । इहेति ॥

२९७४ । कर्तरि भुवः खिण्णुच्बुकजौ । ३-२-५७)

आढ्यादिषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्यः आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः । 'स्पृशोऽनुदके किन्' (सू ४३२) । घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । 'ऋत्विग्दधृक्स्निग्दगुष्णिगञ्चुयुजिकृञ्चां च' (सू ३७३) व्याख्यातम् । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' (सू ४२९) । 'समानान्ययोश्चेति वाच्यम्' (वा २०२९) । सदृक्-सदृशः । अन्यादृक्-अन्यादृशः । 'क्सोऽपि वाच्यः' (वा २०३०) । तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ।

२९७५ । सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि किप् । (३-२-६१)

यदि ल्युडपवादल्युनभावे उत्सर्गभूतो ल्युट् स्यात्, तदा ल्युनिविधिरनर्थकः स्यात् । च्यन्ते उपपदे ल्युनल्युटोः रूपे विशेषाभावात् । नच ल्युनि मुम्, ल्युटि तदभावः इत्यस्ति विशेष इति वाच्यम् । चि्वप्रत्ययान्तस्याव्ययत्वेन ल्युनि सत्यपि मुमभावात् । 'अरुद्विषदजन्तस्य' इत्यत्रानव्ययस्येत्यनुवृत्तेः । एवञ्च 'अचवौ' इति च्यन्ते उपपदे ल्युनः, प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युनभावे ल्युडपि नेति विज्ञायत इति काशिकामतमित्यर्थः । एवञ्च 'अचवौ' इति च्यन्ते उपपदे ल्युनप्रतिषेधः ल्युनभावपक्षे ल्युडभावार्थ इति स्थितम् । भाष्यमते त्विति ॥ भाष्ये "ल्युनि चि्वप्रतिषेधानर्थक्यम् । ल्युट् ल्युनोरविशेषात् । मुमर्थमिति चेन्न, अव्ययत्वात्" इत्यादिसन्दर्भेण अचि्वग्रहणं ल्युनिविधौ प्रत्याख्याय 'अचवौ' इत्युत्तरार्थमित्युक्तम् । तन्मते तु च्यन्ते उपपदे ल्युना मुक्ते ल्युट् स्यादेवेत्यर्थः । कर्तरि भुवः ॥ खिण्णुचि खजावितौ । खुकञि खजावितौ । आढ्यम्भविष्णुरिति ॥ अनाढ्यः आढ्यो भवतीति विग्रहः । आढ्यम्भावुक इति ॥ भित्त्वाद्बुद्धिः । करणग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये कर्तृग्रहणम् । खिण्णुचि इकारस्तु व्यर्थ एव । इटा सिद्धेः । अचवौ किप् । आढ्यभविता । स्पृशोऽनुदके किञ्चित् । व्याख्यातं हलन्ताधिकारे । निवृत्तमिति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । समानान्ययोश्चेति ॥ अनयोरुपपदयोः दृशः किन्कजावित्यर्थः । सदृक्-सदृश इति ॥ समानो दृश्यते इति न विग्रहः । कर्तार्येव किन्विधानात् । किन्तु कर्मकर्तरि किन्कजौ । समानः पश्यतीति विग्रहः । समानत्वेन ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । 'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य सभावविकल्पः । तत्र 'विभाषोदरे' इत्यतः विभाषानुवृत्तेः समासदृक् सदृक् समानदृशः सदृशः इति भाष्याच्च । अन्यादृगिति ॥ 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । क्सोऽपीति ॥ त्यदादिषु समानान्ययोश्च दृशोः क्सोऽपि वाच्य इत्यर्थः । सत्सूद्विष ॥ सद, सू, द्विष, इह, दुह, युज, विद, भिद, छिद, जि, नी, राज्, एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अनुपसर्गे इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे उपसर्गेऽपीति वचनम् अन्यत्र सुब्रह्मणे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम् ।

एभ्यः क्त्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत् । उपनिषत् ।
अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक् ।
अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि । ‘अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो
वाच्यः’ (वा ५०६४) । अग्रणीः । ग्रामणीः ।

२९७६ । भजो ण्विः । (३-२-६२)

सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ।

२९७७ । अदोऽनन्ने । (३-२-६८)

विट् स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । ‘अनन्ने’ किम् । अन्नादः ।

२९७८ । क्रव्ये च । (३-२-६९)

अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् । क्रव्यात् । आममांस-
भक्षकः । कथं तर्हि ‘क्रव्यादोऽस्यप आशरः’ इति । पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण् ।
उपपदस्य क्रव्यादेशः, पृषोदरादित्वात् ।

२९७९ । दुहः कब्धश्च । (३-२-७०)

कामदुघा ।

तेन ‘वदस्सुपि क्यप् च’ इति विधिरुपसर्गे न भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । द्युसदिति ॥ दिवि
सीदतीति विग्रहः । ‘सात्पदायोः’ इति न षत्वम् । ‘पूर्वपदात्’ इति षत्वं तु न भवति, तस्य
च्छान्दसत्वात् । ‘आदितोया दिविषदः’ इत्यत्र सुषामादित्वात् षत्वमित्याहुः । उपनिषदिति ॥
‘सदिरप्रतेः’ इति षत्वम् । इत्यादीति ॥ काष्ठभित्, रज्जुच्छित्, शत्रुजित्, अत्र ‘ह्रस्वस्य
पिति’ इति तुक् । सेनानीः, विराट् । अग्रग्रामाभ्यामिति ॥ असमानपदत्वादप्राप्ते णत्वे वचनम् ।
भजो ण्विः ॥ सुप्युपपदे भजेर्ण्वित्यर्थः । अंशभागिति ॥ णित्त्वादुपधावृद्धिः । अदो-
ऽनन्ने ॥ विट् स्यादिति ॥ शेषपूरणमिदम् । अन्नशब्दभिन्ने सुप्युपपदे अदेर्विट् स्यादिति
फलितम् । ‘जनसन्तानमात्मगमो विट्’ इति छान्दससूत्राद्विहित्यनुवर्तते । सस्यादिति ॥
सस्यमतीति विग्रहः । त्तिन्नाद इति ॥ कर्मण्यण् । क्रव्ये च ॥ अदेर्विडिति ॥ शेषपूरण-
मिदम् । अण्वाधनार्थमिति ॥ क्रव्ये अदेर्विडेव न त्वणित्यर्थलाभादिति भावः । कथ-
न्तर्हीति ॥ क्रव्ये उपपदे अदेर्विडेवेति नियमादणोऽसम्भवादित्याक्षेपः । समाधत्ते । पक्व-
मांसशब्द इति ॥ तर्हि पक्वमांसाद इति स्यादित्यत आह । उपपदस्य क्रव्यादेश
इति ॥ कुत इत्यत आह । पृषोदरादित्वादिति ॥ दुहः कब्धश्च ॥ सुप्युपपदे दुहेः
कप्स्यात् प्रकृतेर्धश्चान्तादेश इत्यर्थः । कामदुघेति ॥ धेनुरिति शेषः । काममपेक्षितन्दुग्धे

१. ‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः’ (सू ८५८) इति सूत्रेणेति भावः । अपूर्ववचनत्वे तु ‘ग्रामः
नयनस्य’ इति ग्रन्थविरोधः ।

२९८० । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । (३-२-७५)

छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः धातोः स्युः ।

२९८१ । नेडुशि कृति । (७-२-८)

वशादेः कृत इण्ण स्यात् । शू, सुशर्मा । प्रातरित्वा ।

२९८२ । विडुनोरनुनासिकस्याऽऽत् । (६-४-४१)

अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ, अवावा ।
विच्, रोट् । रेट् । सुगण् ।

२९८३ । किण्व । (३-२-७६)

अयमपि दृश्यते । 'सत्सूद्विष—' (सू २९७५) इति त्वस्यैव प्रपञ्चः ।
उखास्तत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ।

२९८४ । अन्तः । (८-४-२०)

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् ।

इति विग्रहः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ 'विजुपे छन्दसि' 'आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च' इत्यधिकारे इदं सूत्रम् । निवृत्तमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । मनिनि अन्त्यो नकार इत् इकार उच्चारणार्थः । कनिपि वनिपि च पकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । विचि चकार इत्, इकार इत् । नेडुशि कृति ॥ षष्ठ्यर्थे सप्तम्यौ । वशा कृद्विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह । वशादेरिति ॥ सुशर्मैति ॥ शूधातोर्मनिन् । प्रातरित्वेति ॥ इणधातोः कनिप् । विडुनोरनुनासिकस्याऽऽत् ॥ विडुनोरिति सप्तमी । अनुनासिकस्य आदिति छन्दः । विजावेति ॥ जनेर्वनिप् । जनेर्नकारस्य आकारः । सवर्णदीर्घः । अवावेति ॥ ओणेर्वनिप् । णकारस्य आकारः अवादेशः । विजिति ॥ उदाहियते इति शेषः । रोडिति ॥ 'रुष, रिष हिंसायाम्' विच् । 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः । सुगणिति ॥ सुगणेर्विच् । किप् च ॥ अयमपीति ॥ सर्वधातुभ्यस्सोपपदेभ्यः निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि लोकेभ्यश्च किप् दृश्यते इत्यर्थः । नन्वेनैव सिद्धे 'सत्सूद्विष' इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह । सत्सूद्विषेति ॥ 'सत्सूद्विष' इति सूत्रन्तु 'किप् च' इत्यस्यैव प्रपञ्च इत्यर्थः । उखास्तदिति ॥ उखायास्त्वन्त इति विग्रहः । संसेः किप्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, 'वसुसंसु' इति दत्वम् । एवं पर्णध्वत् । पर्णीत् ध्वंसत इति विग्रहः । वाहभ्रडिति ॥ वाहात् भ्रश्यति इति विग्रहः । ब्रश्वादिना षः । अन्तः ॥ 'अनितेः' इति सूत्रमनुवर्तते, 'रषाभ्यां नो णः' इति च । अन्तः इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पदस्यान्तो विवक्षितः । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । तदाह । पदान्तस्येत्यादिना ॥ हे प्राणिति ॥ प्रपूर्वादनेः किबन्तात् सम्बोधनैकवचनस्य हल्ङ्थादिलोपः, नस्य णः । नलोपस्तु न,

‘शास इत्—’ (सू २४८६) इतीत्त्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः । ‘आशा-
सः कौ उपधाया इत्त्वं वाच्यम्’ (वा ४०७०) । आशीः । इत्त्वोत्त्वे । गीः । पूः ।

२९८५ । इस्मन्त्रन्किषु च । (६-४-९७)

एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । ‘अनुनासिकस्य कि—’ (सू २६६६) इति दीर्घः । ‘मो नो धातोः’ (सू ३४१) । प्रतान् । प्रशान् ।
‘च्छोः—’ (सू २५६१) इत्यूट् । अक्षयूः । ‘ज्वरत्वर—’ (सू २६५४)
इत्यूट् । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । सूः । ऊट्, वृद्धिः, जनानवतीति जनौः ।
जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्बौ । सुम्बः । ‘राहोपः’
(सू २६५५) । मुर्छा, मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी, धूः ।

‘न डिसम्बुध्योः’ इति निषेधात् । मित्रशीरिति ॥ मित्राणि शास्तीति विग्रहः । शासेः किप्
‘शास इदङ्हलोः’ इत्युपधाया इत्त्वम्, ‘वोरुपधायाः’ इति दीर्घः । मित्रशिषावित्यादौ अपदान्तत्वान्न
दीर्घः । आशासः क्वाविति ॥ ‘आडः शासु इच्छायाम्’ इत्यात्मनेपदी । तस्य ‘शास
इदङ्हलोः’ इति इत्त्वन् न भवति । तत्र परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात् । अन्यथा आशास्ते
इत्यादावपि इत्वापत्तेः । अतः आशासः क्वाविति विधिः । इत्त्वोत्त्वे इति ॥ गृधातोः किपि,
ऋत इत्त्वे, रपरत्वे, सुलोपे, ‘वोरुपधायाः’ इति दीर्घे, गीरिति रूपम् । पृधातोः किपि,
‘उदोष्ठपूर्वस्य’ इति ऋतः उत्त्वे, रपरत्वे, सुलोपे, उपधादीर्घे पूः इति रूपमित्यर्थः ।
इस्मन्त्रन् ॥ इस्, मन्, त्रन्, कि, एषाञ्चतुर्णान्द्वन्द्वः । ‘छादेर्धेऽद्वयुपसर्गस्य’ इत्यतः छादेरिति
‘खचि ह्रस्वः’ इत्यतः इह्रस्व इति चानुवर्तते । तदाह । एषु छादेरिति ॥ अर्थादाकारस्येति
गम्यते । अलोऽन्यपरिभाषामाश्रित्य इकारस्य ह्रस्वविधौ प्रयोजनाभावात् । एवञ्च ‘ऊदुपधायाः’
इत्यतः उपधाया इति चानुवर्तनीयम् । ण्यन्तस्य छादेर्दकारोपधत्वात् । इस् छदिः, मन्
छद्य, त्रन् छत्रम् । तनुच्छदिति ॥ तनुं छादयतीति विग्रहः । अथ
तनेऽश्मेश्च किपि विशेषः । अनुनासिकस्येति ॥ अक्षयूरित्यत्र आह । च्छोरिति ॥
अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहे ऋषधातोः किपि वकारस्य ऊठि इकारस्य यणिति भावः । ज्वरेति ॥
ज्वरधातोः किपि अकारवकारयोरैवस्मिन् ऊठि जूरिति रूपम् । एवं त्वरेः तूरिति रूपम् ।
स्त्रिवेः किपि इकारवकारयोरूठि सूरिति रूपम् । अवधातोः किपि अकारवकारयोरूठि ऊरिति
रूपम् । वृद्धिरिति ॥ जनानवतीति विग्रहे, अवेः किपि, अकारवकारयोरूठि, जन ऊ
इति स्थिते, आहुणं बाधित्वा ‘एत्येण्यूट्सु’ इति वृद्धिरौकारादेश इत्यर्थः । मूरिति ॥
मवेः किपि, अकारवकारयोरूठि । सुम्बौ, सुम्बः इति ॥ अनेकान्तरात् गतिपूर्वत्वाच्च यणिति
भावः । रादिति ॥ मुर्छाधातोः किपि ‘राहोपः’ इति छकारस्य लोपे सुलोपे ‘वोः’ इति दीर्घे
मूरिति रूपम् । मुरौ, मुरः इति ॥ अपदान्तत्वान्नोपधादीर्घः । धुर्वीति ॥ धुर्वीधातोः

२९८६ । गमः कौ । (६-४-४०)

अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा ४०७६) । पुरीतत् । संयत् । सुनत् । ‘ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च’ (वा ४०७३-७४) । अग्रेगूः । अग्रेभूः ।

२९८७ । स्थः क च । (३-२-७७)

चात्किप् । शंस्थः । शंस्थाः । ‘शमिधातोः—’ (सू २९२८) इत्यचं बाधितुं सूत्रम् ।

२९८८ । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । (३-२-७८)

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये दोत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । ‘अजातौ’ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ‘ताच्छील्ये’ किम् ।

किपि ‘राश्लोपः’ इति वकारस्य लोपे सुलोपे ‘बोः’ इति दीर्घे धूरिति रूपमिति भावः । गमः कौ ॥ अनुनासिकलोपः स्यादिति ॥ शेषपूरणमिदम् । ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । झलादिप्रत्ययपरकत्वाभावात् अनुदात्तोपदेशेत्यप्राप्तौ वचनम् । अङ्गगदिति ॥ अङ्गाख्यं देशं गच्छतीति विग्रहः । किपि मकारलोपे तुक् । एवं वङ्गगत्कङ्कङ्गदित्यादि । गमादीनामिति ॥ क्वावनुनासिकलोप इति शेषः । पुरीतदिति ॥ पुरिः हृदयाख्यः मांसखण्डविशेषः । तन्तनोति आच्छादयतीति विग्रहः । हृदयकमलाच्छादको मेदोविशेषः । ‘पुरीतदा हि हृदयमाच्छाद्यते’ इति श्रुतिरिति कर्कभाष्यम् । तनेः किपि नकारलोपे तुक् । ‘नहिवृत्तिवृषि’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः । संयदिति ॥ यमेः किप् । मलोपे तुक् । सुनदिति ॥ नमेः किपि मलोपे तुक् । ऊ चेति ॥ गमादीनामुपधायाः ऊभावश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । लोपश्चेति ॥ चकारादनुनासिकलोपः समुच्चीयते इति भावः । अग्रेगूरिति ॥ अग्रे गच्छतीति विग्रहः । गमेरकारस्य ऊभावः मलोपश्च ‘तत्पुरुषे कृ’ बहुळम्’ इत्यलुक् । अग्रेभूरिति ॥ भ्रेमेरकारस्य ऊभावः, मलोपश्च । स्थः क च । केत्यविभक्तिकम् । स्थ इति पञ्चम्यन्तम् । चात् किबिति ॥ उपसर्गे अनुपसर्गे च णन्ते उपपदे स्थाधातोः कप्रत्ययः स्यात् किप् चेति फलितम् । शंस्थ इति ॥ शमित्यप्यं सुखे । तत्पूर्वात् स्थाधातोः कप्रत्यये आतो लोपः । शंस्था इति ॥ किपि रूपम् । सुखं स्थापयतीत्यर्थः । तिष्ठतिरन्तर्भावित्यर्थः । शंस्था इति भाष्यप्रयोगात् पृषोदरादित्वाच्च ‘धुमास्था’ इति ईत्स्वम् । केचित्तु कचेति चकारात् विजवानुकृष्यते इत्याहुः । ननु ‘सुपि स्थः’ इति कप्रत्यये ‘किप् च’ इति किपि च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । शमिधातोरित्यचमिति ॥ अन्यथा धातुग्रहणसामर्थ्यात् कृवो हेत्वादेषु टप्रत्ययमिव शम्पूर्वात् स्थाधातोः कं किपश्च अचप्रत्ययो बाधेतेति भावः । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ‘सुपि स्थः’ इत्यत्रः सुपीत्यनुवृत्तौ पुनः सुप्ग्रहणमुपसर्गेऽपि विधानार्थम् । अन्यथा ‘आतोऽनुपसर्गे’ इत्यतः अनुपसर्गे इत्यनुवर्तते ।

उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाङि सतेरुपसङ्ख्यानम्' इति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः । 'स बभूवोपजीविनाम्' 'अनुयायिवर्गः' । 'पतत्यधो धाम विसारि' । 'न वञ्चनीयाः प्रभूवोऽनुजीविभिः' इत्यादौ । 'साधुकारिण्युपसङ्ख्यानम्' (वा २०३८) 'ब्रह्मणि वदः' (वा २०३९) अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ।

२९८९ । कर्तर्युपमाने । (३-२-७९)

णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष् इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । 'कर्तरि' किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । 'उपमाने' किम् । उष्ट्रः क्रोशति ।

२९९० । व्रते । (३-२-८०)

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलेशायी ।

तद्धनयन्नुदाहरति । उष्णभोजीति ॥ उष्णभोजनशील इत्यर्थः । उपसर्गभिन्न एवेति ॥ अनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । सुब्रह्मणन्तु 'सत्सूद्विष' इति सूत्रात् उपसर्गेऽपीत्यनुवृत्तिनिवृत्तये इति भावः । उत्प्रतिभ्यामिति ॥ उत्प्रतिभ्याम्परे आङि प्रयुज्यमाने सति तत्पूर्वात्सतेरिणेरुपसङ्ख्यानमिति तदर्थः । उदासारिणी प्रत्यासारिणीत्युदाहरणम् । भाष्यविरोधादिति ॥ सुब्रह्मणमुपसर्गग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । उपसर्गे अनुपसर्गे च सुबन्ते उपपदे धातोर्णिनिरित्येकं भाष्ये उदाहृतत्वादिति भावः । तथाच 'उत्प्रतिभ्यामाङि सतेः' इति वचनत्रादर्थव्यम् । भाष्ये तत्पाठस्तु प्राक्षिप्त एवेति भावः । अत एव 'अनुगादिनः' इति सूत्रप्रयोगश्च सङ्गच्छते इति ज्ञेयम् । उपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति मतं शिष्टप्रयोगविरुद्धञ्चेत्याह । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिरिति ॥ इत्यादावित्यत्रान्वयः । साधुकारिणीति ॥ कृन्प्रहणं सर्वधातूपलक्षणम् । साधुकारीत्यादिशब्दविषये तत्सिद्ध्यर्थं णिनेरुपसङ्ख्यानमित्यर्थः । साधुशब्दे उपपदे धातोर्णिनिरिति यावत् । भाष्ये साधुकारी साधुदायीत्युदाहरणम् । ब्रह्मणि वद इति ॥ णिनेरुपसङ्ख्यानमिति शेषः । ननु 'सुप्यजातौ' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह । अताच्छील्यार्थमिति ॥ साधुदायीति ॥ आतो युक् । ब्रह्मवादीति ॥ ब्रह्म वेदः । कर्तर्युपमाने ॥ कर्तुरुपमानमिति ॥ चेदित्यध्याहार्यम् । ननु 'सुप्यजातौ' इति सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अताच्छील्यार्थमिति ॥ व्रते ॥ णिनिः स्यादिति ॥ सुप्युपपदे णिनिः स्यात्

२९९१ । बहुलमाभीक्ष्ये । (३-२-८१)

पौनःपुन्ये द्योले सुप्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिणः ज्ञानीनराः ।

२९९२ । मनः । (३-२-८२)

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ।

२९९३ । आत्ममाने खश्च । (३-२-८३)

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् । चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः—पण्डितमानी । ‘खित्यनव्ययस्य’ (सू २७४३) । कालिमन्या । ‘अनव्ययस्य’ किम् । दिवामन्या ।

२९९४ । इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । (६-३-६८)

इजन्तादेकाचोऽमस्यात्स च स्वाद्यम्बत्खिदन्ते परे । ‘औतोऽम्शसोः’ (सू २८५) गाम्मन्यः । ‘वाम्शसोः’ (सू ३०२) । स्त्रियम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः ।

व्रते गम्ये इति यावत् । स्थाण्डिलेशायीति ॥ ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इत्यल्लुक् । बहुल-
माभीक्ष्ये ॥ जातावप्युपपदे प्राप्त्यर्थमिदम् । तत् ध्वनयन्नुदाहरति । क्षीरपायिण
इति ॥ मनः ॥ दैवादिकस्यैव मनेर्ग्रहणं न तु तानादिकस्य, बहुलग्रहणानुवृत्तेः । तदाह ।
सुपि मन्यतेरिति ॥ मनुतेर्ग्रहणे तु बाधकमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते । आत्ममाने खश्च ॥
आत्मनः स्वस्य मानः मननम् आत्ममानः । तदाह । स्वकर्मके मनने इति । पण्डितम्मन्य
इति ॥ खशः शित्वेन सार्वधातुकत्वात् श्यन् । खित्वात् ‘अरुर्द्धिषत्’ इति मुम् । तानादिकस्य
मनेर्ग्रहणे तु उविकरणः स्यात् । कालीमात्मानम्मन्यते इत्यर्थे खशि श्यनि कृते आह । खित्यन-
व्ययस्येति ॥ ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति पुंवत्त्वं बाधित्वा परत्वाद्भ्रस्वः इत्यर्थः । दिवामन्येति ॥
अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम् । इच एकाचः ॥
एकाचः अमिति छेदः । अम् च अम् चेत्येकशेषः । एकं विधेयसमर्पकम् । इच एकाचो-
ऽमिति प्रथमं वाक्यम् । इच इत्येकाच इति च पञ्चमी । ‘अल्लुगुत्तरपदे’ इत्युत्तरपदाधिकारात्
आक्षिप्तम्पूर्वपदम् इचा विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । इजन्तादेकाचोऽम् स्यादिति ॥
मुमोऽपवादः । द्वितीयम् अम्पदम्प्रत्ययवादिलेखकेदेशेन प्रत्ययेन समानाधिकरणं सम्बध्यते । असा-
मर्थ्येऽपि वतिप्रत्यय आर्षः । अम्प्रत्ययवदिति द्वितीयं वाक्यं सम्पद्यते । स्वादिप्रत्ययेषु
यत् द्वितीयैकवचनं तदेवात्र अमिति विवक्ष्यते, व्याख्यानात् । तदाह । स च स्वाद्य-
म्बदिति ॥ एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । खिदन्ते परे इति ॥ खिदन्ते उत्तरपदे परत इत्यर्थः ।
‘खित्यनव्ययस्य’ इत्यतः खितीत्यनुवर्तते इति भावः । अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशस्य प्रयोजनमाह ।
औतोऽम्शसोरिति ॥ गाम्मन्य इति ॥ गामात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि श्यन्, सुपो लुक्,
गोशब्दादम्, अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात् मकारस्य ‘न विभक्तौ’ इति नेत्त्वम् । ‘औतोऽम्शसोः’

नृ, नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । 'श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम्' । भाष्य-
कारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ।

२९९५ । भूते । (३-२-८४)

अधिकारोऽयम् । 'वर्तमाने लट्' (सू २१५१) इति यावत् ।

इलोकारस्य आकार इति भावः । अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह । वांशसोरिति ॥
स्त्रियम्मन्य इति ॥ स्त्रियमात्मानम्मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि श्यन् । सुपो लुक् । व्रीशब्दात्
'वांशसोः' इति इयङ्विकल्पः । अत्र यकारादकारश्रवणार्थम् अम्बिविधिः । मुमि तु अकारो न
श्रूयेत । स्त्रीम्मन्य इति ॥ इयङ्भावपक्षे 'अमि पूर्वः' । अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तर-
माह । नृ नरम्मन्य इति ॥ नृ इत्यविभाक्तिकम् उदाहरणे नृशब्दस्य समावेशसूचनार्थम् ।
नरमात्मानम्मन्यते इत्यर्थे मनेः खश्, श्यन्, सुपो लुक्, नृशब्दादम् अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात्
'ऋतोऽङि' इति गुणः । अत्रापि रेफादकारश्रवणार्थम् अम्बिविधिः । मुमि त्वकारो न श्रूयेत । अम्प्रत्यय-
वदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह । भुवम्मन्य इति ॥ भुवमात्मानम्मन्यते इत्यर्थे मनेः खश्,
श्यन्, सुपो लुक् । भूशिदादम्, अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात् 'अचि श्नुधातु' इत्युवङ् । अतिदेशा-
भावे तु उवङ् न स्यात्, तस्याजादिप्रत्यये विधानात् । श्रिमन्यमिति ॥ मनेः खश् श्यन् ।
अत्र मननक्रियाम्प्रति कुलत्वेन रूपेण कुलङ्कर्तुं, तस्यैव कुलस्य अध्यारोपितश्रीत्वेन रूपेण कर्म-
त्वञ्चेति स्थितिः । एवञ्च श्रीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्यापि कुले लक्षणया वृत्तेर्नपुंसकत्वम् । 'यत्र हि
प्रातिपदिकस्यैव लक्षणा प्रसिद्धा तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः । यथा प्रकृते श्रीशब्दः । यत्र तु पदस्य
लक्षणा, न तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः । यथा गङ्गायाङ्गोष इत्यादौ' इति 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति
सूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्यकैयट्योर्मर्यादा स्थिता । एवञ्च कालिम्मन्यं कुलमित्यत्र काळीशब्दस्य
न स्त्रीलिङ्गपरित्यागः, प्रयोगानुसारेण तत्र पदलक्षणाया एवाभ्युपगमात् । श्रिमन्यं कुल-
मित्यत्र तु प्रयोगानुसारात् श्रीशब्दस्य प्रातिपदिकस्यैव लक्षणेति पूर्वलिङ्गपरित्यागात्
नपुंसकलिङ्गत्वमेवाश्रीयते । ततश्च श्रीशब्दस्यात्र नपुंसकत्वात् 'स्त्रित्यनव्ययस्य' इति बहिरङ्गं
बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्व एव न्याय्यः । मुमपवादे 'इच एकाचः'
इति अमि कृते तस्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् । तथाच श्रिमन्यङ्कुलमिति सिद्धम् । नच
गाम्मन्य इत्यादावपि 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् स्यादिति वाच्यम् । 'इच एकाचः'
इत्यमः 'सुपो धातु' इति लुगपवादत्वात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक्स्तु नायमम्बिवि-
बाधकः । मध्येऽपवादन्यायात् इति प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयट्योः स्पष्टम् । तदाह । भाष्यकार-
वचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्व इति ॥ 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यनेनेति शेषः । मुममोरभाव-
श्चेति ॥ मुमपवादस्य अमः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि सति तयोः प्रयोगाभावः फलतीत्यर्थः ।
भूते ॥ अधिकारोऽयमिति ॥ धातोरित्यधिकृतम् । ततश्च भूतार्थवृत्तेर्धातोरित्युत्तरत्रानु-
वर्तते इति फलति । वर्तमाने इति ॥ 'वर्तमाने लट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्र

२९९६ । करणे यजः । (३-२-८५)

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ।

२९९७ । कर्मणि हनः । (३-२-८६)

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् 'सहे च' (सू ३००६) इति यावदधिक्रियते ।

२९९८ । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु किप् । (३-२-८७)

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते किप् स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । 'किप् च' (सू २९८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूत एव, किबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव किबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ।

२९९९ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । (३-२-८९)

सुकर्मादिषु च कृञः किप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । किबेवेति नियमात्कर्म

व्याख्यानमेव शरणम् । करणे यजः ॥ सोमेनेति ॥ सोमाख्यलताविशेषरसेन यागं कृतवानित्यर्थः । सोमलतारसद्रव्यकेन यागेन अपूर्वमुत्पादितवानिति मीमांसकाः । एतच्च द्वितीयस्य द्वितीये द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः—इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । अग्निष्टोमयाजीति ॥ अग्निष्टोमाख्ययागेन अपूर्वम्भावितवानित्यर्थः । कर्मणि हनः ॥ कर्मण्युपपदे भूतार्थात् हनेर्णिनिः स्यात् । पितृव्यघातीति ॥ पितृव्यं हतवानित्यर्थः । 'हनस्तः' इति तः, 'हो हन्तेः' इति हस्य घः । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु किप् ॥ पूर्वसूत्रात्कर्मग्रहणानुवृत्तेराह । कर्मस्त्विति ॥ हन्तेर्भूते इति ॥ भूतार्थवृत्तेर्हन्तेरित्यर्थः । चतुर्विध इति ॥ पुनर्विधानलब्धस्य एवकारस्य विनिगमनाविरहाच्चतुर्विधे निवेश इति भावः । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति नियमात्पुरुषं हतवानित्यत्र न किप् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेति नियमात् ब्रह्म अधीतवानित्यत्र न किप् । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले एवेति नियमात् ब्रह्म हन्ति हनिष्यति वेत्यत्र न किप् । ब्रह्म हतवानित्यत्र अण् न भवति, किन्तु 'ब्रह्मभ्रूण' इति किबेव । निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तैः । द्विविध इति ॥ उभयतो नियमोऽयम् । ब्रह्मादिष्वेवेति किबेवेति च भाष्यामित्यर्थः । एवञ्च हन्तेरेव भूत एवेति नियमद्वयमुपक्षयमिति भावः । सुकर्म ॥ सु, कर्म, पाप, मन्त्र, पुण्य, एषां पञ्चानां द्वन्द्वः । त्रिविध इति ॥ सुकर्मादिषु भूते कृञः किबेवेति, सुकर्मादिषु भूते कृञ एव किबिति,

कृतवानित्यत्राण् न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न
किप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न किप् ।
स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे किप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

३००० । सोमे सुञः । (३-२-९०)

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

३००१ । अग्नौ चेः । (३-२-९१)

अग्निचित् ।

३००२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । (३-२-९२)

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः किप् स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेष-
स्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ।

३००३ । कर्मणीनि विक्रियः । (३-२-९३)

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरितिः स्यात् । ‘कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्’
(वा २०४७) । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ।

३००४ । दृशेः कनिप् । (३-२-९४)

कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ।

सुकर्मादिषु भूत एव कृञ इति, त्रिविध इत्यर्थः । अण् नेति ॥ क्तवतुस्तु भवत्येव, सोप-
पदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेरिति भावः । स्वादिष्वेवेति ॥ सुकर्मादिषु पञ्चस्वित्यर्थः ।
सोमे सुञः ॥ सोमे कर्मण्युपपदे भूते सुनोतेः क्तिबित्यर्थः । चतुर्विध इति ॥ पूर्व-
वद्याख्येयम् । एवमिति ॥ ‘अग्नौ चेः’ इत्युत्तरसूत्रेऽपि चतुर्विधो नियम इत्यर्थः । अग्नौ
चेः ॥ अग्नौ कर्मण्युपपदे भूतार्थवृत्तेश्चिनोतेः क्तिप्स्यादित्यर्थः । अग्निचिदिति ॥ अग्न्याख्यं
स्थण्डिलविशेषमिष्टकाभिश्चितवानित्यर्थः । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ कर्मणीत्यनुवृत्तमुपपद-
समर्पकम् । अत्रत्यन्तु कर्मणीत्येतत्प्रत्ययार्थसमर्पकम् । तथा चात्र कर्तरीति न सम्बध्यते ।
तदाह । कर्मण्युपपदे इत्यादि ॥ चिनोतेरिति ॥ भूतार्थादित्यपि बोध्यम् । श्येन
इवेति ॥ श्येनशब्दः श्येनसदृशे लाक्षणिक इति भावः । श्येनाकृतिक इति यावत् । कर्म-
णीनि विक्रियः ॥ इनि इत्यविभक्तिकम् । विपूर्वस्य क्रीञ्धातोर्विक्रिय इति पञ्चम्यन्तम् ।
कुत्सितेति ॥ कुत्सिते कर्मण्युपपदे उक्तविधिर्भवतीत्यर्थः । सोमविक्रयीति ॥ सोमद्रव्यञ्च
विक्रीयमाणं विक्रेतुः कुत्सामावहति, तद्विक्रयस्य निषिद्धत्वादिति भावः । दृशेः कनिप् ॥
‘आतो मनिन्कनिव्वमिपश्च, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इत्येव कनिपि सिद्धे तत्सहचरित-
मनिनादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् । सोपपदणादिबाधनार्थञ्च । निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैवात्र

३००५ । राजनि युधिकृजः । (३-२-९५)

कनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

३००६ । सहे च । (३-२-९६)

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

३००७ । सप्तम्यां जनेर्डः । (३-२-९७)

सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ‘ङ-यापोः—’ (सू १००१)

इति ह्रस्वः ।

३००८ । पञ्चम्यामजातौ । (३-२-९८)

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ।

३००९ । उपसर्गे च संज्ञायाम् । (३-२-९९)

‘प्रजा स्यात्सन्ततौ जने’ ।

३०१० । अनौ कर्मणि । (३-२-१००)

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे ङः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ।

३०११ । अन्येष्वपि दृश्यते । (३-२-१०१)

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः । द्विजो ब्राह्मणः । (ब्राह्मणजः)

अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि कचित् । परितः खाता परिखा ।

पुनः क्तिञ्प्रहणेन निवृत्तेः, पारं दृष्टवान् । राजनि युधिकृजः ॥ युधि, कृज् अनयोस्समाहारद्वन्द्वतात्पञ्चमी । कनिप् स्यादिति ॥ राजनि कर्मण्युपपदे भूतार्थायुधेः कृजश्च कनिवित्यर्थः । ननु युधेरकर्मकत्वात् तत्र कर्मण्युपपदे इत्यस्य कथमन्वय इत्यत आह । युधिरन्तर्भावितेति ॥ राजकृत्वेति ॥ राजानं कृतवानित्यर्थः । सहे च ॥ सहशब्दे उपपदे युधिकृज्भ्यां कनिवित्यर्थः । सप्तम्याञ्जनेर्डः ॥ सप्तम्यन्ते उपपदे जनेः भूतार्थाद् इत्यर्थः । सरसिजमिति ॥ ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि ढेलोपः । ‘ह्रलदन्तात्’ इति ‘तत्पुरुषे कृति’ इति वा अलुक् । मन्दुरज इति ॥ “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः । पञ्चम्यामजातौ ॥ जनेरिति ॥ भूतार्थादिति शेषः । संस्कारजमिति ॥ संस्काराज्जातमित्यर्थः । उपसर्गे च ॥ जनेर्ड इति शेषः । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । अनौ कर्मणि ॥ ननु जनेरकर्मकत्वात्तत्र कर्मण्युपपदे इत्यर्थस्य कथमन्वय इत्यत आह । पुमांसमनुरुध्येति ॥ अनुरुध्य जननं धात्वर्थ इति भावः । पुमनुजेति ॥ पुंस इति पूर्वपदे संयोगान्तलोप इति भावः । अन्येष्वपि दृश्यते ॥ अज इति ॥ न जात इत्यर्थः । द्विजो ब्राह्मण इति ॥ द्विर्जातः इत्यर्थः । “मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मैजिबन्धनात्” इत्यादिस्मृतौतिरिति भावः । अपिशब्द इति ॥ ‘सप्तम्याञ्जनेर्डः’ इत्यादिसूत्रेषु ङविधिषु यानि विशेषणान्युपात्तानि

३०१२ । क्तक्तवतू निष्ठा । (१-१-२६)

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

३०१३ । निष्ठा । (३-२-१०२)

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र 'तयोरेव-' (सू २८३३) इति भाव-
कर्मणोः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (सू २८३२) इति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ ।
स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

३०१४ । निष्ठायामण्यदर्थे । (६-४-६०)

ण्यदर्थो भावकर्मणी, ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

३०१५ । क्षियो दीर्घात् । (८-२-४६)

दीर्घात्क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः
कामो मया । 'अयुक्तः किति' (सू २३८१) । श्रितः-श्रितवान् । भूतः-भूत-

प्रकृतिविशेषरूपाणि भूते कर्तरीति प्रत्ययार्थविशेषणञ्च तदतिक्रमार्थ इत्यर्थः । क्तक्तवतू
निष्ठा ॥ क्त, क्तवतु अनयोर्द्वन्द्वः । निष्ठेति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । निष्ठा ॥ भूते इति
धातोरिति चाधिकृतम् । तदाह । भूतार्थेत्यादि ॥ भावकर्मणोः क्त इति ॥ तथाच
क्तप्रत्ययविषये कर्तरीते न सम्बध्यते इति भावः । कर्तरि क्तवतुरिति ॥ कृत्यक्तखलर्थाना-
मेव भावकर्मणोर्विधानादिति भावः । 'तयोरेव कृत्यक्त' इत्यत्र 'लः कर्मणि' इत्यस्मात् सकर्मकेभ्यः
कर्मणि कर्तरि च अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेत्यनुवर्तते । ततश्च अकर्मकेभ्यो भावे क्तः, सकर्म-
केभ्यस्तु कर्मणीति व्यवस्था लभ्यते इति मत्वा उदाहरति । स्नातम्मयेति ॥ अकर्मकत्वात्
भावे क्तः । स्तुतस्त्वया विष्णुरिति ॥ सकर्मकत्वात् कर्मणि क्तः । कर्तरि क्तवतुमुदा-
हरति । विष्णुर्विश्वं कृतवानिति ॥ निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ण्यदर्थो भावकर्मणी
इति ॥ 'कृद्दलोः' इति ण्यतः कृत्यसंज्ञकस्य तयोरेवेति भावकर्मणोरेव प्रवृत्तेरिति भावः ।
ततोऽन्यत्रेति ॥ कर्तरीत्यर्थः । क्तवताविति फलितम् । क्षियो दीर्घः स्यादिति ॥
क्षिय इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । 'युप्लवोर्दीर्घश्छन्दसि' इत्यतः दीर्घ इति चेति भावः । क्षियो
दीर्घात् ॥ दीर्घादिति क्षियो विशेषणम् । तदाह । दीर्घात् क्षिय इति ॥ दीर्घान्तादित्यर्थः ।
निष्ठातस्य न इति ॥ 'रदाभ्याम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्षीणवानिति ॥ क्षि-
धातोः कर्तरि क्तवतुः, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः, तकारस्य नत्वम्, षात्परत्वाणः ।
क्षितः कामो मयेति ॥ क्षापित इत्यर्थः । 'क्षि क्षये' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि
क्तः । भावे तु क्षितं कामेनेत्युदाहार्यम् । अत्र ण्यदर्थयोर्भावकर्मणोर्विहिते क्ते दीर्घो न भवति,
अण्यदर्थ इत्युक्तेः । दीर्घान्तत्वाभावात् 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वं न । अयुक्तः कितितीति ॥

वान् । क्षुतः । 'ऊर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्यः' (वा १७५१) । तेन एकाचत्वाच्चेद् ।
ऊर्णुतः । नुतः । वृतः ।

३०१६ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । (८-२-४२)

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातो-
र्दकारस्य च । शृ 'ऋत इत्-' (सू २३९०) । रपरः, णत्वम् । शीर्णः ।
बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वाच्चेद् । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ।

३०१७ । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः । (८-२-४३)

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्यानः । ग्लानः ।

३०१८ । ल्वादिभ्यः । (८-२-४४)

एकविंशतेर्लृवादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या, 'ग्रहिज्या' (सू २४१२) ।
जीनः । 'दुग्धोर्दीर्घश्च' (वा ४८३२) । 'दु गतौ' । दूनः । 'दु दु उपतापे'

श्रित इत्यादौ इन्निषेधस्मारकमिदम् । क्षुत इति ॥ 'दु क्षु शब्दे' अस्मात् क्तः । ननु ऊर्णुत
इति कथम् । अनेकाचत्वेन 'श्रयुकः' इति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्यत आह । ऊर्णोतेर्नुवदिति ॥
वार्तिकमिदम् । रदाभ्याम् । रदाभ्यामित्यकारावुच्चारणार्थौ । तदाह । रेफदकाराभ्यामिति ॥
निष्ठायाः त् निष्ठात्, तस्य निष्ठात इति विग्रहः । तदाह । निष्ठातस्येति ॥ निष्ठातकारस्ये-
त्यर्थः । नस्स्यादिति ॥ नकारस्स्यादित्यर्थः । सूत्रे न इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः ।
दकारस्य चेति ॥ नकार इत्यनुषज्यते । सूत्रे दः इति षष्ठ्यन्तमिति भावः । चरितम् उदितम्
इत्यत्र तु नत्वम् । निष्ठातकारस्य इटा व्यवहितत्वेन रदाभ्यां परत्वाभावात् । रेफात्परस्योदाहरति ।
शृ इति ॥ शृधातोः क्तप्रत्ययसूचनमिदम् । ननु कृतस्यापत्यङ्कार्तिः । अत इज्, आदिशुद्धिः,
रपरत्वम् । अत्र निष्ठातकारस्य रेफात् परस्य नत्वं स्यादित्यत आह । बहिरङ्गत्वेनेति ॥
दात्परस्योदाहरति । भिन्नम्, छिन्नमिति ॥ अत्र निष्ठातकारस्य धात्वन्तदकारस्य च नत्व-
मिति भावः । संयोगादेः ॥ निष्ठातस्य नस्स्यादिति ॥ शेषपूरणमिदम् । द्राण इति ॥
'द्रा कुत्सायाङ्गतौ' अस्मात् क्तः, नत्वम्, णत्वम् । ग्लान इति ॥ 'ग्लै हर्षक्षये' 'आदेचः'
इत्यात्वे नत्वम् । ल्वादिभ्यः ॥ एकविंशतेरिति ॥ कथादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः, तेषु
आद्यम्पूजं विहाय ल्वादिभ्यः एकविंशतेरित्यर्थः । ज्येति ॥ धातुसूचनम् । ग्रहिज्येति ॥
सम्प्रसारणसूचनम् । जीन इति ॥ ज्या त इति स्थिते 'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वस्यासिद्ध-
त्वात् ततः प्रागेव सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते आतः परत्वाभावात् 'संयोगादेरातः' इति
नत्वस्याप्राप्तावनेन नत्वम् । दुग्धोर्दीर्घश्चेति ॥ वार्तिकमिदम् । दु गु आभ्याम्परस्य निष्ठातस्य
नत्वं प्रकृतेर्दीर्घश्च इत्यर्थः । 'मृदुतया दुतया' इति माघकाव्ये दुतशब्दं साधयितुमाह । दु दु

इत्ययं तु न गृह्यते, सानुबन्धकत्वात् । 'मृदुतया दुतया' इति माघः । गूनः । 'पूजो विनाशे' (वा ४८३३) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् । 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' (वा ४८३४) । सिनो ग्रासः । 'ग्रास' इति किम् । सिता पाशेन सूकरी । 'कर्मकर्तृकस्य' इति किम् । सितो ग्रासो देव-
दत्तेन ।

३०१९ । ओदितश्च । (८-२-४५)

भुजो, भुग्नः । 'ढु ओ ध्वि', उच्छूनः । ओ हाक्, प्रहीणः । 'स्वा-
दय ओदितः' इत्युक्तम् । सूनः—सूनवान् । दूनः—दूनवान् । ओदिन्मध्ये
डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्, उड्डीनः ।

३०२० । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । (६-१-२४)

द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

३०२१ । श्योऽस्पर्शे । (८-२-४७)

उपतापे इत्यादि ॥ गून इति ॥ गुधातोः क्ते दीर्घः । पूजो विनाशे इति ॥ वार्तिक-
मिदम् । विनाशार्थात् पूजः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । सिनोतेरिति ॥ वार्तिक-
मिदम् । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता, ग्रासः कर्मकर्ता यस्य सः ग्रासकर्मकर्तृकः तस्मात् 'षिञ् बन्धने'
इत्यस्मात्परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । ओदितश्च ॥ ओकारेतो धातोः परस्य निष्ठातस्य नत्व-
मित्यर्थः । भुग्न इति ॥ नत्वस्यासिद्धत्वात् जस्य पूर्वंङुत्वम् । ततो नत्वम् । उच्छून इति ॥
उत्पूर्वात् 'ढु ओ ध्वि' इति धातोः क्तः, यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम्, 'श्वीदितः' इति नेट्,
हल इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् । प्रहीण इति ॥ 'धुमास्था' इति ईत्त्वं, नत्वं, 'कृत्स्नचः' इति णत्वम् ।
स्वादय इति ॥ 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्याद्या नव धातवः ओदित इति दिवादिगणे उक्त-
मित्यर्थः । सून इति ॥ षूङः क्तः, नत्वं 'श्रयुकः किति' इति इण्निषेधः । दून इति ॥
'दूङ् परितापे' अस्मात् क्तः, स्वादित्वेन ओदित्वान्नत्वम् । ननु 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्यस्य
उड्डीन इति कथं रूपं, सेट्कत्वात् उगन्तत्वाभावेन 'श्रयुकः किति' इति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्यत
आह । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेडिति ॥ इटि सति निष्ठातस्य ओदितः डीङः
परत्वाभावान्नत्वाप्रसक्तस्य ओदित्सु पाठो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । द्रवमूर्ति ॥ 'श्यैङ् गतौ'
इत्यस्य कृतात्वस्य श्य इति षष्ठी । द्रवमूर्तिश्च स्पर्शश्चेति विग्रहः । मूर्तावित्यस्य विवरणम् ।
काठिन्ये इति ॥ सम्प्रसारणं स्यादिति ॥ 'ष्यङ्सम्प्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । तथाच श्यैङः क्ते आत्वे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे शि त इति स्थिते । श्योऽस्पर्शे ॥
श्यः अस्पर्शे इति छेदः । दीर्घ इति ॥ नत्वात्प्रागेव 'हलः' इति दीर्घ इत्युचितम् । नत्वस्य

श्यैडो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शोऽर्थे । ‘इलः’ (सू २५५९) इति दीर्घः । शीनं घृतम् । ‘अस्पर्शे’ किम् । शीतं जलम् । ‘द्रवमूर्तिस्पर्शयोः’ किम् । संश्यानो वृश्चिकः शीतात्सङ्कुचित इत्यर्थः ।

३०२२ । प्रतेश्च । (६-१-२५)

प्रतिपूर्वस्य इयः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

३०२३ । विभाषाभ्यवपूर्वस्य । (६-१-२६)

इयः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानम्—अभिशीनं घृतम् । अवश्यानः—अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः ।

३०२४ । अञ्चोऽनपादाने । (८-२-४८)

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ।

३०२५ । यस्य विभाषा । (७-२-१५)

यस्य कचिद्विभाषयेद्धिहितस्ततो निष्ठाया इण्ण स्यात् । ‘उदितो वा’

त्रैपादिकत्वात् । शीनं घृतमिति ॥ घनीभूतमित्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । यद्यपि घृतेऽप्यनुष्णः शीतस्पर्शोऽस्त्येव । तथापि शीताढ्यस्पर्शविशेषः एव विवक्षितः इति भावः । अस्पर्शो किमिति ॥ श्यैडो निष्ठातस्य नत्वं स्यादित्येतावदेवास्त्वित्यर्थः । शीतञ्जलमिति ॥ शीत-स्पर्शवदित्यर्थः । अत्र ‘द्रवमूर्ति’ इति सम्प्रसारणमेव, न तु निष्ठानत्वमित्यर्थः । एवञ्च ‘द्रवमूर्ति-स्पर्शयोः’ इत्यस्य स्पर्शे इदमुदाहरणम् । ‘श्योऽस्पर्शे’ इत्यस्य तु प्रत्युदाहरणमिति बोध्यम् । सूत्रयोः स्पर्शशब्दः प्रधानभूते गुणभूते च वर्तते । तत्र गुणभूते विशेष्यनिघ्नः । शीताः आपः शीतं जलमित्यादि । यदा तु स्पर्शविशेषो गुणः प्राधान्येन विवक्षितः तदा क्लीबत्वमेव । “शीत-ङ्गुणे” इत्यमरः । सम्प्रसारणविधौ पृच्छति । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किमिति ॥ संश्यान इति ॥ अत्र स्पर्शस्याप्रतीतेः न सम्प्रसारणम् । नत्वन्तु भवत्येवेति भावः । प्रतेश्च ॥ द्रव-मूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि सम्प्रसारणप्राप्त्यर्थमिदम् । प्रतिशीन इति ॥ प्रतिगत इत्यर्थः । अत्र ‘श्योऽस्पर्शे’ इति नत्वम् । विभाषा ॥ श्यैड इति शेषः । सम्प्रसारणं वा स्यादिति ॥ शेषपूरणमिदम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोर्नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते ततोऽन्यत्वाप्राप्ते विभाषेयम् । अभिश्यानं घृतमिति ॥ अत्र द्रवमूर्तौ सम्प्रसारणविकल्पः । अवश्यानः—अवशीनः वृश्चिक इति ॥ अत्र द्रवमूर्तिस्पर्शाभावेऽपि सम्प्रसारणविकल्पः । समवश्यान इत्यत्रापि सम्प्रसारणविकल्प-माशङ्क्य आह । व्यवस्थितेति ॥ अञ्चोऽनपादाने ॥ न त्वपादाने इति ॥ अपादान-समभिव्याहारे असतीत्यर्थः । यस्य विभाषा ॥ यस्येति ॥ यस्मादित्यर्थः । निष्ठाया इण्ण स्यादिति ॥ ‘उदितः’ इत्यतो निष्ठायामिति ‘नेडुशि’ इत्यतो नेडिति चानुवर्तत इति भावः । नन्वञ्चेर्नित्यं सेट्कत्वात् कथन्तस्य कचिद्वेत्कत्वमित्यत आह । उदितो वेति ॥

(सू ३३२८) इति क्त्वायां वेदत्वादिह नेट् । समक्तः । ‘अनपादाने’ किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । नत्वस्यासिद्धत्वात् ‘व्रश्च—’ (सू २९४) इति षत्वे प्राप्ते, ‘निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेङ्विधिवु सिद्धो वाच्यः’ (वा ४७७३) । वृक्णः । वृक्णवान् ।

३०२६ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । (८-३-७५)

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । ‘प्राच्य—’ इति किम् । परिष्कन्दः—परिस्कन्दः । ‘परेश्च’ (सू २३९९) इति षत्वविकल्पः । ‘स्तम्भेः’ (सू २२७२) इति षत्वे प्राप्ते ।

३०२७ । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । (८-३-११४)

अत्र षत्वं न स्यात् ।

३०२८ । दिवोऽविजिगीषायाम् । (८-३-४९)

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु द्यूतम् ।

३०२९ । निर्वाणोऽवाते । (८-२-५०)

समक्त इति ॥ सङ्गत इत्यर्थः । सम्पूर्वात् अञ्चुधातोः क्तः ‘आर्धधातुकस्येड्’ इति प्राप्तस्य इटो निषेधः । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । चस्य कुत्वम् । उदक्तमुदकं कूपादिति ॥ उद्धृतमित्यर्थः । अत्रापादानसमभिव्याहारसत्वात् नत्वनेति भावः । ‘ओ व्रश्च छेदने’ सस्य श्चुत्वेन निर्देशः, अस्मात्कः, ‘प्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणम्, ऊदित्वेन वेदकत्वादिह ‘यस्य विभाषा’ इति नेट्, चस्य कुत्वेन कः, ‘ओदितश्च’ इति निष्ठान्तत्वं, तस्यासिद्धत्वेन झलपरत्वात् ‘स्कोः’ इति सलोपः, णत्वम्, वृक्ण इति रूपमिति स्थितिः । तत्र नत्वस्यासिद्धत्वेन झलपरत्वात् ‘व्रश्च’ इति षत्वं स्यादित्यत आह । निष्ठादेशः षत्वेति ॥ तथा च ‘व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयज-राजभ्राजच्छशां षः’ इति षत्वे कर्तव्ये नत्वस्यासिद्धत्वाभावेन झलपरकत्वाभावान्न षत्वमित्यर्थः । स्वरप्रत्ययेङ्विधिवूदाहरणानि भाष्ये स्पष्टानि । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यधिकारे इदं सूत्रम् । पूर्वेणेति ॥ ‘परेश्च’ इति पूर्वसूत्रम् । परेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यादिति तदर्थः । तेन षत्वविकल्पे प्राप्ते प्राच्यभरतेषु षत्वाभावो निपात्यत इत्यर्थः । परिस्कन्द इति ॥ परिपूर्वात् स्कन्देर्निष्ठायास्तकारलोपः । दिवो ॥ अविजिगीषायामिति छेदः । द्यून इति ॥ स्तुत इत्यर्थः । ‘च्छोः’ इत्यूट् । विजिगीषायान्तु द्यूतमिति ॥ द्यूतस्य विजिगीषया प्रवृत्तेरिति भावः । निर्वाणोऽवाते ॥ कर्ता नेति ॥ निरित्युपसर्गपूर्वो वा-धातुर्विनाशो वर्तते, उपरमे च । तस्मिन् धात्वर्थे यदि वायुः कर्ता तदा नत्वनेत्यर्थः ।

अवाते इति च्छेदः । निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न ।
निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

३०३० । शुषः कः । (८-२-५१)

निष्ठात इत्येव । शुष्कः ।

३०३१ । पचो वः । (८-२-५२)

पक्वः ।

३०३२ । क्षायो मः । (८-२-५३)

क्षामः ।

३०३३ । स्त्यः प्रपूर्वस्य । (६-१-२३)

प्रास्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

३०३४ । प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । (८-२-५४)

निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः—प्रस्तीतः । 'प्रात्' किम् । स्त्यानः ।

३०३५ । अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोद्धाघाः । (८-२-५५)

त्रि फला, फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्वत्वैकदेशस्यापीदं
निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्य

निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वेति ॥ नष्टः उपरतः इति क्रमेणार्थः । 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि
क्तः । निर्वातो वात इति ॥ अत्र वातस्य कर्तृत्वान्नत्वमेति भावः । 'निर्वाणो दीपो वातेन'
इत्यत्र तु वातस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृत्वाभावात् नत्वन्निर्वाणम् । भावे तु निर्वातं
वातेन । शुषः कः ॥ निष्ठात इति ॥ शुषः परस्य निष्ठातस्य कः स्यादिति फलितम् ।
पचो वः ॥ पचेः परस्य निष्ठातस्य वः स्यादित्यर्थः । पक्व इति ॥ वत्वस्यासिद्धत्वात्
क्त्वम् । क्षायो मः ॥ 'क्षै क्षये' इत्यस्मात् परस्य निष्ठातस्य मः स्यादित्यर्थः । क्षाम
इति ॥ 'आदेचः' इत्यात्वम् । 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । क्षीण इत्यर्थः । अन्तर्भा-
वितण्यर्थत्वे क्षपित इत्यर्थः । स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ स्तयै इत्यस्य कृतात्वस्य स्त्य इति षष्ठ्यन्तम् ।
'व्यङ्ग्यसम्प्रसारणम्' इत्यतस्सम्प्रसारणमिति 'स्फायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते ।
तदाह । प्रादित्यादि ॥ सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे प्रस्ती त इति स्थिते
प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ प्रस्त्य इति पञ्चमी । प्रपूर्वात्स्त्वैधातोरित्यर्थः । निष्ठातस्य म इति
शेषः । प्रस्तीम इति ॥ सङ्गीभूत इत्यर्थः । अनुपसर्गात् ॥ एते निपात्यन्ते उपसर्गात्
परा न वेदित्यर्थः । लत्वमिति ॥ 'आदितश्च' इति इडभावः, 'चरफलोश्च' इत्युत्त्वञ्च सिद्धमिति
भावः । 'फल निष्पत्तौ' इत्यस्य तु नात्र ग्रहणम्, इडभावस्यापि निपात्यत्वापत्तेः । ननु
क्वतुप्रत्यये फुल्लवानिति कथम् । क्वतुप्रत्यये क्तस्यानर्थकत्वेन फुल्लशब्देनाग्रहणादित्यत आह ।

सिद्धत्वात्प्राप्तस्यैटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । ‘अनुपसर्गात्’ किम् ।

३०३६ । आदितश्च । (७-२-१६)

आकारेतो निष्ठाया इण्ण स्यात् ।

३०३७ । ति च । (७-४-८९)

चरफलोरेत् उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाधितः । कथं तर्हि ‘लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्’ इति । ‘फुल्ल विकसने’ पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतदिनिवृत्त्यर्थम् । ‘उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसङ्गचानम्’ (वा ४८४३) ।

३०३८ । नुदविदोन्दीनाघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । (८-२-५६)

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः—नुत्तः । ‘विद’ विचारणे, रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः—वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ।

क्तवत्वेकदेशस्यापीति ॥ क्षीबादिष्विति ॥ क्षीबकृशोल्लाघेष्वित्यर्थः । क्तप्रत्यय-
स्यैवेति ॥ ननु क्तवत्वेकदेशस्यापीत्यर्थः । अनर्थकत्वादिति भावः । तस्येति ॥ तलोप-
स्येत्यर्थः । क्षीबो मत्त इति ॥ क्षीबेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । कृशस्तनुरिति ॥
कृशेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । उल्लाघो नीरोग इति ॥ लाघेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च ।
अत्र मत्तादिरेवार्थः निपातनबलात् । अनुपसर्गात्किमिति ॥ अत्र फुल्ल इति प्रत्युदाहरणं
विवक्षन् तत्र विशेषमाह । आदितश्च ॥ निष्ठाया इण्ण स्यादिति ॥ ‘श्रीदितः’
इत्यतो निष्ठायामिति ‘नेडुशि’ इत्यतो नेडिति चानुवर्तते इति भावः । ति च ॥ ‘चर-
फलोश्च’ इति सूत्रानुवृत्तिम्मत्वा आह । चरफलोरिति ॥ अत उत्स्यादिति ॥
‘उत्परस्यातः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । कितीति ॥ “दीर्घ इणः किति” इत्यतः
मण्डूकप्लुत्या तदनुवर्तते इति भावः । वस्तुतस्तु कितीत्यनुवृत्तिर्निर्मूला निष्फला च । तयो-
स्सेट्कत्वेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाभावात् । कथन्तर्हीति ॥ प्रफुल्लमित्यस्य सोपसर्ग-
त्वेन निष्ठातस्य लत्वासम्भवादिति भावः । समाधत्ते । फुल्लेति ॥ ननु फुल्लेः पचाद्यचैव
फुल्ल इत्यस्य सिद्धेः फुल्ल इत्यस्य निपातनं व्यर्थमित्यत आह । सूत्रन्त्विति ॥ उत्फुल्ल-
सम्फुल्लयोरिति ॥ निष्ठातस्य लत्वनिपातनमिति शेषः । सोपसर्गार्थं वचनम् । नुदविदो-
न्दी ॥ ह्रीधातोरप्राप्ते इतरेभ्यो नित्यमप्राप्ते नत्वविकल्पोऽयम् । रौधादिक इति ॥
‘विद विचारणे’ इत्ययमित्यर्थः । वेत्तेस्त्विति ॥ ‘विद ज्ञाने’ इत्यस्येत्यर्थः । अयं सेट्,
अनिट्केष्वनन्तर्भावात् । तदाह । विदित इति ॥ अत्र निष्ठातस्य इटा व्यवहितत्वात्तत्वेति
भावः । विद्यतेर्विन्न इति ॥ ‘विद सत्तायाम्’ इत्ययमनिट् ‘रदाभ्याम्’ इति नित्यन्नत्वमिति

३०३९ । श्वीदितो निष्ठायाम् । (७-२-१४)

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् । उन्नः—उत्तः । त्राणः—त्रातः । घ्राणः—
घ्रातः । ह्रीणः—ह्रीतः ।

३०४० । न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् । (८-२-५७)

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । 'राल्लोपः' ।
मूर्तः । मत्तः ।

३०४१ । वित्तो भोगप्रत्यययोः । (४-२-५८)

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् ।
वित्तः पुरुषः । 'अनयोः' किम्, विन्नः । 'विभाषा गमहन—' (सू ३०९९)
इति कसौ वेदत्वादिह नेट् ।

३०४२ । भित्तं शकलम् । (८-२-५९)

भिन्नमन्यत् ।

भावः । उन्दीति ॥ उदाहरणसूचनम् । श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ श्वि, ईदित् अनयोस्समा-
हारद्वन्द्वतापञ्चमी । 'नेडुशि' इत्यतो नेडिल्यनुवर्तते । तदाह । श्वयतेरिति ॥ न ध्याख्या ॥
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । एभ्य इति ॥ ध्यात इति ॥ ध्यैधातोः क्तः 'आदेचः' इत्यात्वम् ।
अत्र 'संयोगादेरातः' इति प्राप्तत्वन्न । ख्यात् इति ॥ ख्यावादेशपक्षे । यण्वत्त्वात् 'संयोगा-
देरातः' इति प्राप्तत्वन्न । खशादेशस्य शस्य यत्वे तु यस्य णत्वप्रकरणगतास्यासिद्धत्वाद्यण्वत्त्वा-
भावात् 'संयोगादेरातः' इति नत्वस्य न प्रसक्तिः । स्वतस्सिद्धख्याधातोस्तु आर्धधातुके प्रयोगो
नास्त्येवेति ख्याग्रहणं व्यर्थमेव । पूर्त इति ॥ पृधातोः क्तः 'श्रयुकः कितिः' इति नेट् 'उदोष्ठ-
पूर्वस्य' इति उत्त्वं, रपरत्वम्, इह 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तत्वन्न । मुर्छाधातोः क्तः आह । राल्लोप
इति ॥ छस्य लोप इति भावः । मूर्त इति ॥ 'आदितश्च' इति नेट् । छलोपे 'रदाभ्याम्' इति
प्राप्तत्वन्न । 'हलि च' इति दीर्घः । मत्त इति ॥ 'मदी हर्षलेपनयोः' आस्मात् क्तः 'श्वीदितः'
इति नेट् । अत्र 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वन्न । वित्तो भोग ॥ भुज्यत इति भोगः भोग्यम् ।
प्रतीयते इति प्रत्ययः प्रख्यातः । अत्र विन्दतेरेव ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । तदाह ।
विन्दतेरिति ॥ निपातोऽयमिति ॥ 'नुदविदोन्दी' इति प्राप्तस्य पाक्षिकनत्वस्य अभाव-
निपातनमित्यर्थः । तस्य भोगप्रत्यययोः कदाऽपि नत्वन्नेत्यर्थः । प्रतीते इति ॥ प्रख्याते
इत्यर्थः । वित्तः पुरुष इति ॥ प्रख्यात इत्यर्थः । विन्न इति ॥ कृन्धश्चोरादिरित्यर्थः ।
अत्र 'यस्य विभाषा' इति इणिषेधमुपपादयति । विभाषा गमेति ॥ एकाच इति निषेधा-
च्चेत्यपि बोध्यम् । भित्तं शकलम् ॥ शकले वाच्ये भिदेः क्तस्य नत्वभावात् निपात्यते ।

३०४३ । ऋणमाधमर्ण्ये । (८-२-६०)

ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्यव्यवहारे । ऋतमन्यत् ।

३०४४ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् । (६-१-२२)

स्फीतः ।

३०४५ । इग्निष्ठायाम् । (७-२-४७)

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभाषा' (सू ३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ।

३०४६ । वसतिक्षुधोरिट् । (७-२-५२)

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ।

३०४७ । अञ्चेः पूजायाम् । (७-२-५३)

पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ।

३०४८ । लुभो विमोहने । (७-२-५४)

शकलत्वजातिविशिष्टे अवयवार्थमनपेक्ष्य रूढोऽयम् । ततश्च भित्तशकलयोः पर्यायत्वान्न सह-
प्रयोगः । भिदिक्रियाविवक्षायान्तु भित्तं भिन्नमिति भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । ऋणमाधमर्ण्ये ॥
अधमर्ण्यस्य कर्म आधमर्ण्यम् । आधमर्ण्यव्यवहारे इति ॥ स च अन्यदीयं द्रव्यं गृहीत-
मियता कालेन इत्यस्या वृद्ध्या प्रतिदीयते इति संविद्वत्, तस्मिन्विषये इत्यर्थः । ऋतमन्य-
दिति ॥ सत्यमित्यर्थः । स्फायः स्फी ॥ 'स्फायी वृद्धौ' अस्य स्फीभावः स्यात्
निष्ठायाम्परत इत्यर्थः । इग्निष्ठायाम् ॥ 'निरः कुषः' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह । निर
इति ॥ ननु 'आर्द्धधातुकस्येड्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह । यस्येति ॥
कुषधातोः तृजादौ 'निरः कुषः' इति पूर्वसूत्रेण वेदकत्वात् 'यस्य विभाषा' इति प्राप्तस्ये-
ग्निषेधस्य बाधनार्थमपुनरिह विधानमित्यर्थः । इडिल्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणन्तु 'स्वरतिसूति'
इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये । वसतिक्षुधोरिट् ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । क्त्वानिष्ठयोरिति ॥
'क्लिशः क्लानिष्ठयोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति ॥ इडिल्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रह-
णस्य 'स्वरतिसूति' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । 'एकाच उपदेशे'
इति इग्निषेधबाधनार्थमिदं सूत्रम् । उषित इति ॥ यजादित्वात् सम्प्रसारणम्, 'शासिवसि-
घसीनाञ्च' इति षः । अञ्चेः पूजायाम् ॥ 'उदितो वा' इति क्तायां विकल्पे प्राप्ते
निष्ठायान्तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । अञ्चित इति ॥ 'नाञ्चेः पूजायाम्'
इति नलोपनिषेधः । लुभो विमोहने ॥ लुभ इति पञ्चमी । 'लुभ विमोहने' तुदादिः ।
विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । 'लुभ गार्घ्ये' दिवादिः । अत्र तौदादिकस्यैव ग्रहणम्,

लुभः कत्वानिष्ठयोर्नित्यमिद् स्यान्न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु, लुब्धः ।

३०४९ । क्लिशः कत्वानिष्ठयोः । (७-२-५०)

इडा स्यात् । ‘क्लिश उपतापे’ (अस्य) नित्यं प्राप्ते ‘क्लिशू विबाधने’ अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः-क्लिष्टः ।

३०५० । पूङ्श्च । (७-२-५१)

पूङ्ः कत्वानिष्ठयोरिडा स्यात् ।

३०५१ । पूङ्ः क्त्वा च । (१-२-२२)

पूङ्ः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः-पूतः । क्त्वाग्रहण-मुत्तरार्थम् । ‘नोपधात्—’ (सू ३३२४) इत्यत्र हि क्तवैव सम्बध्यते ।

३०५२ । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्विदिधृषः । (१-२-२९)

एभ्यः सेणनिष्ठा किन्न स्यात् । शयितः-शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शोशितः-शोशितवान् । ‘आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या’ (वा २०५१) ।

तस्यैव विमोहनार्थकत्वात् । नतु देवादिकस्य, तस्य गार्ध्यार्थकत्वात् । तदाह । न तु गार्ध्ये इति ॥ ‘तीषसह’ इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायान्तु ‘यस्य विभाषा’ इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । लुभित इति ॥ विमोहित इत्यर्थः । गार्ध्ये तु लुब्ध इति ॥ अभिकाङ्क्षावा-नित्यर्थः । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति कर्तरि क्तः । क्लिशः कत्वानिष्ठयोः ॥ इडा स्यादिति शेषः । ‘स्वरतिसूति’ इत्यतो वेत्यनुवृत्तेरिति भावः । नित्यं प्राप्त इति ॥ ‘आर्धधातुकस्ये-ड्गलादेः’ इत्यनेनेति भावः । विकल्पे सिद्धे इति ॥ ऊदित्वादिति भावः । निष्ठायां निषेधे प्राप्ते इति ॥ ‘यस्य विभाषा’ इत्यनेनेति भावः । पूङ्श्च ॥ कत्वानिष्ठयोरिति ॥ ‘क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इडिति ॥ ‘स्वरतिसूति’ इत्यतः वाग्रहणस्य ‘इणिष्ठायाम्’ इत्यतः इट् इत्यस्यवानुवृत्तेरिति भावः । ‘श्रयुकः’ इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । पूङ्ः क्त्वा च ॥ ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यतो न सेट् इत्यनुवर्तते । ‘असंयोगात्’ इत्यतः किदिति ‘निष्ठा शीङ्’ इत्यतो निष्ठेति च । तदाह । पूङ्ः क्त्वा निष्ठाचेत्यादि ॥ ननु ‘न क्त्वा सेट्’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिह क्त्वाग्रहणमित्यत आह । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥ तदेवोपपादयति । नोपधादित्यत्रेति ॥ तत्र हि क्त्वाप्रत्ययस्यैवानुवृत्तेरिष्ठा ‘पूङ्श्च’ इत्येवोक्तौ तु ‘निष्ठाशीङ्’ इत्यतो निष्ठाग्रहणमेवानुवर्ततेति भावः । निष्ठा शीङ् ॥ ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यतः न सेडित्यनुवर्तते । ‘असंयोगात्’ इत्यतः किदिति च । तदाह । एभ्यस्सेडिति ॥ शीङिति डकारस्य फलमाह । अनुबन्धेति ॥ यङ्लुकि “रितपा शपा” इति निषेधार्थ इत्यर्थः । शोशितवानिति ॥ अत्र क्त्वनिषेधाभावात् क्त्वान्न गुण इति भावः । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति ॥

३०५३ । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । (३-४-७१)

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् । चान्द्रावकर्मणोः ।

३०५४ । विभाषा भावादिकर्मणोः । (७-२-१७)

भावे आदिकर्मणि च अदितो निष्ठाया इङ्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ‘जि ष्विदा’ इति भ्वादिरत्र गृह्यते, जीद्विः साहचर्यात् । स्विद्य-
तेस्तु स्विदितः इत्येव । ‘जि मिदा’ ‘जि क्ष्विदा’ दिवादी भ्वादी च । प्रमेदि-
तः—प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः—प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः—प्रधर्षितवान् । धर्षितं
तेन । ‘सेट्’ किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ।

३०५५ । मृषस्तितिक्षायाम् । (१-२-२०)

सेणिनष्ठा किञ्च स्यात् । मर्षितः—मर्षितवान् । ‘तितिक्षायां’ किम् ।
अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ।

३०५६ । उदुपधान्नावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । (१-२-२१)

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेणिनष्ठा वा किञ्च स्यात् । द्युतितम्—
द्योतितम् । मुदितं—मोदितं साधुना । प्रद्युतितः—प्रद्योतितः साधुः । प्रमुदितः—
दीर्घकालव्यासक्तायाः कटाद्युत्पादनक्रियायाः आरम्भकालविशिष्टोऽंशः आदिकर्म । तत्र विद्यमाना-
द्भातोर्निष्ठा वक्तव्येत्यर्थः । तत्र आद्येषु क्रियाक्षणेभ्यु भूनेष्वपि क्रियाया भूतत्वाभावात् भूते
विहिता निष्ठा न प्राप्तेत्यारम्भः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ चान्द्रावकर्मणो-
रिति ॥ ‘तयोरेव कृत्य’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । “प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्रकृतवान् कटं
देवदत्तः” इति भाष्ये उदाहृतम् । आरभ्यमाणकरणक्रियेति बोधः । विभाषा भावादिकर्म-
णोः ॥ आदितो निष्ठाया इङ्वेति ॥ ‘आदितश्च’ इत्यतः आदित इति ‘श्रीदितः’ इत्यतः
निष्ठाग्रहणं ‘नेङ्वाशि’ इत्यतो नेति चानुवर्तत इति भावः । निषेधस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे
इङ्भ्यनुज्ञायते । प्रस्वेदितश्चैत्र इति ॥ चैत्रकर्तृका आरभ्यमाणप्रस्वेदनक्रियेत्यर्थः ।
जीद्विरिति ॥ जिः इत् येषान्ते जीतः, तैर्मिदिप्रभृतिभिरिति तदर्थः । स विषयः कित्त्वप्रति-
षेधस्येति बोध्यम् । स्विद्यतेस्त्विति ॥ ‘जि ष्विदा गात्रप्रक्षरणे’ इति दैवादिकस्यैव कित्त्व-
निषेधविधौ ग्रहणमित्यर्थः । स्विदितः इति ॥ ‘विभाषा भाव’ इति पक्षे इट् । कित्त्वनिषेधविधौ
स्विद्यतेर्ग्रहणाभावात् कित्त्वान्न गुणः । अत्र स्विदादीनाम् ‘आदितश्च’ इति इट् प्रतिषिध्यते ।
भावादिकर्मणोस्तु पक्षे इट् । मृषस्तितिक्षायाम् ॥ तितिक्षा क्षमा । सेणिनष्ठा किञ्चेति ॥
शेषपूरणमिदम् । ‘निष्ठा शीङ्’ इत्यतो निष्ठेति ‘न क्ता सेट्’ इत्यतस्सेण्नेति ‘असंयोगात्’
इत्यतः किदिति चानुवर्तत इति भावः । उदुपधान्नावादिकर्मणोः ॥ भावे उदाहरति ।
मुदितमित्यादि ॥ आदिकर्मण्युदाहरति । प्रद्युतितः—प्रद्योतितः साधुरिति ॥

प्रमोदितः साधुः । 'उदुपधात्' किम् । विदितम् । 'भाव-' इत्यादि किम् ।
रुचितं कार्षापणम् । 'सेट्' किम् । कुष्टम् । 'शब्बिकरणेभ्य एवेष््यते' (वा
६२६) । नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ।

३०५७ । निष्ठायां सेटि । (६-४-५२)

णेलोपः स्यात् । भावितः—भावितवान् । ‘श्रीदिनः—’ (३०३९) इति
नेट् । सम्प्रसारणम् । शूनः । दीप्तः । गुहू, गूढः । वनु, वतः । तनु, ततः ।
पतेः सनि वेट्कत्वादिङभावे प्राप्ते ‘द्वितीया श्रित—’ (सू ६८६) इति सूत्रे
निपातनादिट् । पतितः । ‘सेऽसिचि’ (२५०६) इति वेट्कत्वात्सिद्धे कृन्त-

आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । उदुपधात्कृत् । विदितमिति ॥ 'विद ज्ञाने' इति वेत्ते रूपम् ।
गुध्यतेर्गुधितमिति ॥ 'गुध परिवेष्टने' दिवादिसेट्कः । निष्ठायां सेटि ॥
णेलोपः स्यादिति ॥ शेषपूरणमिदम् । 'णेरनटि' इत्यतो णेरिति 'आतो लोपः' इत्यस्मा-
ल्लोप इति चानुवर्तते इति भावः । अनिट्वाति निषेधादप्राप्ते आरम्भः । 'टु ओ श्वि गतिवृज्योः'
अस्मात् के आह । श्वीदित इति नेडिति ॥ सम्प्रसारणमिति ॥ यजादिवादिनि-
भावः । सम्प्रसारणे सति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे 'ओदितश्च' इति निष्ठान्तत्वे रूपमाह ।
शून इति ॥ यद्यपि मूले 'ओदितश्च' इत्यत्र उच्छ्रान् इत्युदाहृतमेव, तथापि विशेषविषय-
पुनरिहोपन्यासः । अत्र अल्विधिवेऽपि हल इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वरूपस्य सम्प्रसारणत्वम् ।
न च नित्यत्वात्सम्प्रसारणपूर्वरूपयोः 'श्रयुकः किति' इत्येव निषेधसिद्धेः श्विग्रहणं व्यर्थमिति
वाच्यम् । 'श्रयुकः किति' इत्यत्र 'एकान्व उपदेशे' इत्यतः उपदेशे इत्यनुवृत्तेः । तथाच
उपदेशे उगन्तत्वाभावात् निषेधाप्राप्तौ श्विग्रहणम् । अत एव स्तीर्त्वेत्यादौ उपदेशे उगन्तत्व-
मादाय इणिविधिसिद्धिरित्यलम् । ईदित उदाहरति । दीप्त इति ॥ 'दीपी दीप्तौ' दिवादिः ।
ईदित्वात्नेट् । गूढ इति ॥ ऊदित्वेन वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । ढत्वधत्वश्रुत्वढलोपदीर्घाः
वजु, वतः । तनु, ततः इति ॥ 'उदितो वा' इति क्तायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा'
इति नेट् । 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोपः । पतेस्सनीति ॥ 'पतल गतौ' अस्य
'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामि-
णिविधे प्राप्ते इत्यर्थः । पतितशब्दे इट् साधयितुं युक्त्यन्तरमाह । सेऽसिच्चीति ॥ 'कृती
छेदने' 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' 'नृती गालविक्षेपे' एषामीदित्वं 'श्वीदितः' इति इणिविधार्थमिति
वक्तव्यम् । तत्तु न सम्भवति । एषां 'सेऽसिचिकृतचृतछृदतृदतृतः' इति सकारादौ वेट्कतया
'यस्य विभाषा' इत्येव निष्ठायां नित्यमिणिविधसिद्धेः । ततश्च एषामीदित्करणत्वात् 'यस्य
विभाषा' इति इणिविधस्य अनित्यत्वं विज्ञायते । एवञ्च कृतादीनां 'यस्य विभाषा' इति
इणिविधस्य अभावसम्भावनायां 'श्वीदितः' इति इणिविधार्थमीदित्वमर्थवत् । तथा च
पतितशब्दे 'यस्य विभाषा' इत्यनित्यत्वान्न भवतीत्यर्थः । तेनेति ॥ 'यस्य विभाषा'

त्यादीनामीदृत्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि ।
'यस्य विभाषा' (सू ३०२५) इत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः ।

३०५८ । क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलघ्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि

मन्थमनस्तमःसक्तविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु । (७-२-१८)

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु ।
द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः, मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्थश्चेत् । स्वान्तं
मनः । ध्वान्तं तमः । लघ्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टमवि-
स्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । 'म्लेच्छ' 'रेभृ' अनयोरुपधाया इत्वमपि
निपात्यते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावा-
त्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु
इत्यनित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । धावितमिति ॥ 'स्वरतिसूति' इति ध्रुवो वेदत्वेऽपि 'यस्य
विभाषा' इति शिष्येभ्यो नेति भावः । ननु दरिद्राधातोः 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति
सनि वेदकत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायाभिनिषेधस्तस्यादित्यत आह । यस्य विभाषे-
त्यत्रेति ॥ क्षुब्धस्वान्त ॥ क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लघ्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, बाढ,
एषामष्टानां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास,
भृश, एषामष्टानां द्वन्द्वात्सप्तमी । यथासङ्ख्यमन्वयः । समुदायेनेति ॥ मन्थादिव्येते रूढाः ।
अवयवार्थाभिनिवेशो न कर्तव्य इत्याह । द्रवद्रव्येति ॥ अत्र याज्ञिकप्रसिद्धिरेव शरणी-
कर्तव्या । मन्थनदण्डश्चेति ॥ "वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके" इत्यमरः ।
क्षुब्ध इति ॥ 'क्षुभ सञ्चलने' अस्मात् क्तः, इडभावो निपात्यते । 'ज्ञप्स्तथोः' इति घः,
जश्त्वम् । स्वान्तमिति ॥ स्वनधातोः क्तः । 'अनुनासिकस्य कि' इति दीर्घः, निपातनाच्चेत् ।
"स्वान्तं हन्मानसं मनः" इत्यमरः । ध्वान्तं तम इति ॥ ध्वनेः क्तः । 'अनुनासिकस्य कि'
इति दीर्घः । "अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तन्तमिहं तिमिरं तमः" इत्यमरः । लघ्नं सक्तमिति ॥
सम्बद्धमित्यर्थः । लगेः क्तः, इडभावः । तत्र रदाभ्यां परत्वाभावात् कथं निष्ठानत्वमित्यत आह ।
निष्ठानत्वमपि निपातनादिति ॥ म्लिष्टमविस्पष्टमिति ॥ इडभावे 'वश्च' इति
षः । तकारस्य घृत्वेन टः । "अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्" इत्यमरः । विरिब्धः स्वर इति ॥
स्वरविशेषे इत्यर्थः । 'रेभृ शब्दे' अस्मात् क्तः, इडभावे 'ज्ञप्स्तथोर्धः' इति घः ।
उभयत्र धातुस्वरूपं प्रदर्शयन् आह । म्लेच्छ रेभृ अनयोरिति ॥ इत्वमपीति ॥
इडभावश्चेत्यर्थः । फाण्टमिति ॥ फणेः क्तः, इडभावः, निष्ठातस्य टत्वश्च निपात्यते । तस्या-
सिद्धत्वात् 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । "अनायासकृतं फाण्टम्" इत्यमरः । वृत्तिकृन्मतमाह ।
कषायविशेष इति ॥ "यदभृतमपिष्टं च कषायमुदकसंसर्गमात्राद्विभक्तसमीषदुष्णन्तस्फाण्ट-
मित्युच्यते" इति वृत्तौ स्थितम् । वेदभाष्ये आह इति ॥ "तद्वै नवनीतभवति घृतं वै

क्षुभितम् । ‘क्षुब्धो राजा’ इति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् ।
ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ।

३०५९ । धृषिशसी वैयात्ये । (७-२-१९)

एतौ निष्ठायामविनय एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र
धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव
नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः ।
माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम्-धर्षितम् । प्रधृष्टः-
प्रधर्षितः ।

३०६० । दृढः स्थूलबलयोः । (७-२-२०)

देवानाम्फाण्टम्मनुष्याणाम्” इति शतपथब्राह्मणव्याख्यावसरे आहेत्यर्थः । बाढम्भृशमिति ॥
‘बाहू प्रयत्ने’ अस्मात् क्तः, इडभावः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । अन्यत्र त्विति ॥ मन्थादे-
र्वाच्यत्वाभाव इत्यर्थः । धृषिशसी ॥ वियातः अविनीतः, तस्य भावः वैयात्यम् । तत्र ‘जि
धृषा प्रागल्भ्ये’ इत्यस्य आदित्वादेवेऽग्निषेधस्सिद्धः । ‘शमु हिंसायाम्’ इत्यस्य तु ‘उदितो
वा’ इति क्त्वायां वेदकत्वात् ‘यस्य विभाषा’ इति इग्निषेधस्सिद्धः । अतो नियमार्थमित्याह ।
अविनय एवेति ॥ धृष्टः विशस्त इति ॥ अविनीत इत्यर्थः । अन्यत्रेति ॥ वैयात्या-
भावे इत्यर्थः । धर्षित इति ॥ बलात्कृत इत्यर्थः । विशसित इति ॥ हिंसित इत्यर्थः ।
अत्र वैयात्याभावादिग्निषेधो नेति भावः । ननु धृषेरादित्वात् ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ इति
भावे आदिकर्मणि च इडिकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थोऽत्र विधिरस्तु । ततश्च भावादिकर्मभ्या-
मन्यत्र वैयात्याभावेऽपि ‘आदितश्च’ इति इग्निषेध एव स्यादित्यत आह । भावादिकर्म-
णोस्त्विति ॥ नास्तीति ॥ अनभिधानादिति भावः । तत्र वृद्धसम्मतिमाह । अत एवेति ॥
भावकर्मणोर्धृषेरनभिधानादेवेत्यर्थः । अन्यथा धृषेरादित्वात् ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ इति
भावे आदिकर्मणि च इडिकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थतया विधानार्थत्वापत्तेरिति भावः ।
चिन्त्यमिति ॥ धृषेरादित्वं हि न वैयात्ये आदित्वलक्षणेऽग्निषेधार्थम्, ‘धृषिशसी वैयात्ये’
इत्येव सिद्धेः । नापि वैयात्यादन्यत्र आदित्वलक्षणेऽग्निषेधार्थम्, धृषेर्वैयात्य एव इग्निषेध
नियमेन ततोऽन्यत्र आदित्वलक्षणनिषेधाभावात् । नापि धृषेर्वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विषये
‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ इति इडिकल्पार्थम्, भावादिकर्मणोर्वैयात्ये धृषेरनभिधानात् ।
तस्माद्धृषेरादित्वं व्यर्थमिति हरदत्त आहेत्यर्थः । माधवस्त्विति ॥ अवैयात्ये भावादिकर्मणो-
रनभिधाने प्रमाणाभावादिति भावः । तत्र अवैयात्ये भावे उदाहरति । धृष्टम्-धर्षित-
मिति ॥ आदिकर्मण्युदाहरति । प्रधृष्टः-प्रधर्षित इति ॥ दृढः स्थूलबलयोः ॥
बलशब्दः अर्शआद्यजन्तः बलवत्परः । तदाह । बलवति चेति ॥ तस्येति ॥

स्थूले बलवति च निपात्यते । ‘दृह दृहि वृद्धौ’ । कस्येडभावः,
तस्य ढत्वम्, हस्य लोपः, इदितो नलोपश्च । दृहितो—दृंहितोऽन्यः ।

३०६१ । प्रभौ परिवृढः । (७-२-२१)

‘बृह बृहि वृद्धौ’ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः—परिवृंहितोऽन्यः ।

३०६२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः । (७-२-२२)

कषो निष्ठाया इण्ण स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च ।
‘स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्’ । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः ।
कषितमन्यत् ।

३०६३ । घुषिरविशब्दने । (७-२-२३)

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । ‘अविशब्दने’ किम् ।
घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ।

३०६४ । अर्देः सन्निविभ्यः । (७-२-२४)

एतत्पूर्वादौर्निष्ठाया इण्ण स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ।

३०६५ । अभेश्चाविदूर्ये । (७-२-२५)

अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ।

निष्ठातकारस्य ढत्वभिप्रात्यते इत्यर्थः । हस्य लोप इति ॥ निपात्यते इति शेषः । इदित इति ॥
अनिदितस्तु नलोपस्सिद्ध एवेति भावः । ननु हस्य ढत्वे कृते ‘झषस्तथोर्थोऽधः’ इति तकारस्य
धत्वे तस्य घुत्वेन ढत्वे ‘ढो ढे’ इति ढलोपे दृढ इति सिद्धम् । ततश्च इडभाव एव निपात्यताम्,
न तु हकारलोपो ढत्वञ्चेति चेत् । मैवम् । तथाहि सति द्रढीयानित्यादौ ढलोपस्यासिद्ध-
त्वेन ऋकारस्य संयोगपरतया लघुत्वाभावात् ‘र ऋतो हलादेर्लघोः’ इति रभावो न स्यात् ।
अत्र हकारलोपस्य ढत्वस्य च निपातने तु ऋकारस्य न संयोगपरकत्वम् । अस्य हलोपस्य
साप्तमिकत्वेन असिद्धत्वाभावात् इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रभौ परिवृढः ॥ प्राग्वदिति ॥
तकारढत्वस्य हलोपस्य चेत्यर्थः । कृच्छ्रगहनयोः ॥ कृच्छ्रशब्दो दुःखे तत्कारणे च वर्तते ।
कष्टं दुःखं तत्कारणञ्चेति ॥ “स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्” इत्यमरकोशवाक्यम् । दुःखकारणे
उदाहरति । कष्टो मोह इति ॥ गहने उदाहरति । कष्टं शास्त्रमिति ॥ गहनशब्दं
विवृणोति । दुरवगाहमिति ॥ घुषिरविशब्दने ॥ घुष्टा रज्जुरिति ॥ उत्पादितेत्यर्थः ।
आयामितेति वा । शब्देन अभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनम् । तदाह । शब्देनेति ॥ अर्देः सन्नि-
विभ्यः ॥ समर्ण इति ॥ सम् अर्द् त इति स्थिते ‘रदाभ्याम्’ इति निष्ठातस्य पूर्व-
दकारस्य च नत्वम्, णत्वम् । अभेश्चाविदूर्ये ॥ अविदूरस्य भावः आविदूर्यम् । तस्मिन्

३०६६ । णेरध्ययने वृत्तम् । (७-२-२६)

ण्यन्तादृतेः क्तस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दः, छात्रेण सम्पादितम्, अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ।

३०६७ । शृतं पाके । (६-१-२७)

श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । शृतं क्षीरं स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं—श्रपितं वा ।

३०६८ । वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । (७-२-२७)

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे, दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञापितः ।

गम्ये अभेः परः अर्दिरेनिट्क इत्यर्थः । सामीप्य इत्येव तु नोक्तम् । अनतिदूरस्य असङ्ग्रहापत्तेः । तत्सूचयन्नाह । नातिदूरमिति ॥ णेरध्ययने ॥ णिलुक् चेति ॥ णिलोपे तु लघूपधगुणः स्वादिति भावः । अधीयमान इति ॥ सूत्रे अध्ययनशब्दः कर्मणि ल्युडन्तः इति भावः । शृतम्पाके ॥ ‘श्रा पाके’ घटादिः । तस्माद्धेतुमण्णिचि पुक्लि मित्त्वाद्भस्वे श्रपि इति भवतीति स्थितिः । श्रातिश्रपयत्योरिति ॥ अण्यन्तस्य ण्यन्तस्य च श्राधातोरेत्यर्थः । क्षीरहविषो-रिति ॥ एतच्च वार्तिकाल्लभ्यते । अण्यन्तं व्याचष्टे । स्वयमेव विक्लिन्नमिति ॥ श्राधातुरण्यन्तः पाके वर्तते । पाकश्चात्र विक्लित्तेरेव विवक्षिता । न तु तदनुकूलव्यापारोऽपि । तथाच श्राधातोर्विक्लितावकर्मकत्वात् ‘गत्यर्थाकर्मक’ इति कर्तरि क्तः । तथाच क्षीरं विक्लित्याश्रयमिति फलितम् । ततो णिचि विक्लित्यनुकूलव्यापारार्थकपाचिना समानार्थकात् श्रपि इत्यस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये फलितमाह । पक्कमिति ॥ एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । “क्षीराज्यहविषां शृतम्” इत्यमरस्य तु प्रमाद एव, ‘क्षीरहविषोः’ इति वार्तिकविरोधात् । वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ ‘णेरध्ययने वृत्तम्’ इत्यतो णेरित्यनुवर्तते । ‘दसु शमु उपशमे’ ण्यन्ताभ्यामिडभावो निपात्यते । ‘अनुनासिकस्य’ इति दीर्घः । णिलोपस्तु न स्थानिवत् । निपातनादीर्घविधौ तन्निषेधाच्च । दान्तः, शान्तः । ‘पूरी आप्यायने’ ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते, णिलोपः । रात्परत्वान्नत्वम्, णत्वम्, पूर्णः । एतेन ‘न ध्याख्या-पृमूर्च्छि’ इत्येव सिद्धे पूर्णग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्, पूरीधातोर्ण्यन्तात् पूर्णरूपार्थत्वात् । ‘दसु उपक्षये’ ण्यन्तात् इडभावो निपात्यते, उपधावृद्धभावश्च । णिलोपः । ‘स्पश बाधने’ ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते उपधावृद्धभावश्च, णिलोपः । स्पष्टम् । ‘छद् अपवारणे’ ण्यन्तात् क्तः । इडभावो वृद्धभावश्च निपात्यते । णिलोपः, ‘रदाभ्याम्’ इति नत्वम्, छन्नः । ‘ज्ञप मिच’ इति जुरादिण्यन्तात् क्तः । “इडभावो वृध्यभावो णिलोपः” इति कैयटः, ज्ञप्तः । पक्ष इति ॥ निपातनाभावपक्ष इत्यर्थः । दमितः, शमित इति ॥ अमन्तत्वेन मित्त्वाद्भस्वः ।

३०६९ । रुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनाम् । (७-२-२८)

एभ्यो निष्ठाया इङ्गा स्यात् । रुष्टः—रुषितः । आन्तः—अमितः । तूर्णः—
त्वरितः । अस्यादिच्चे फलं मन्दम् । सङ्घुष्टः—सङ्घुषितः । आस्वान्तः—आस्वनितः ।

३०७० । हृषेलोमसु । (७-२-२९)

हृषेर्निष्ठाया इङ्गा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं—हृषितं लोम । ‘विस्मित-
प्रतिघातयोश्च’ (वा ४४१७) । हृष्टो—हृषितो मैत्रः । विस्मितः, प्रतिहतो
वेत्यर्थः । अन्यत्र तु, ‘हृषु अलीके’ उदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । ‘हृष तुष्टौ’ इट् ।

३०७१ । अपचितश्च । (७-२-३०)

चायेर्निपातोऽयं वा । अपचितः—अपचायितः ।

ज्ञापित इति ॥ अचौरादिकस्य रूपम् । चौरादिकस्य तु ज्ञापित इत्येव । रुष्यमत्वर ॥
रुषि, अम, त्वर, संघुष्, आस्वन्, एषान्द्वन्द्वः । णेरिति निवृत्तम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह ।
एभ्य इति ॥ वा स्यादिति ॥ ‘वा दान्त’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । रुष्टः—रुषितः
इति ॥ ‘तीषसह’ इति रुषो वेदकत्वात् ‘यस्य विभाषा’ इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।
आन्तः—अमित इति ॥ ‘अम गत्यादिषु’ क्तः । इडभावपक्षे ‘अनुनासिकस्य’ इति दीर्घः ।
तूर्णः—त्वरित इति ॥ ‘जि त्वरा सम्भ्रमे’ क्तः, इडभावपक्षे ‘ज्वरत्वर’ इत्यूट् ।
‘रदाभ्याम्’ इति नत्वम्, णत्वम् । ‘आदितश्च’ इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।
आदित्वस्य तु फलमात्मनेपदमात्रम् । तदाह । अस्य आदिच्चे फलममन्दमिति ॥
तथा च ‘एध वृद्धौ’ इत्यादिवत् ह्रस्वानुबन्धत्वमेव न्याय्यमिति भावः । संघुष्टः—संघुषित
इति ॥ ‘घुषिरविशब्दने’ इति घुषेस्सम्पूर्वस्य नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।
आस्वान्तः—आस्वनितः इति ॥ आङ्पूर्वस्वनेः क्तः । इडभावपक्षे ‘अनुनासिकस्य’ इति
दीर्घः । ‘श्रुब्धस्वान्त’ इति निपातनन्तु सम्पूर्वस्य स्वनेर्न भवति । परत्वादस्यैव विकल्पस्य
प्राप्तेरित्याहुः । ‘न वा’ इति सूत्रभाष्ये तु संघुषास्वनोर्विषये उभयत्र विभाषेत्युक्तम् ।
हृषेलोमसु ॥ लोमसु कर्तृष्विति बोध्यम् । इदञ्च “अजर्यम्” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
हृष्टम्—हृषितं लोमेति ॥ ‘गत्यर्थार्कर्मक’ इति कर्तरि क्तः । रोमाञ्चितभूतमित्यर्थः ।
विस्मितप्रतिघातयोश्चेति ॥ वार्तिकमिदम् । ‘हृषेर्निष्ठाया इङ्गा’ इति शेषः । उदित्वादिति ॥
‘उदितो वा’ इति क्त्वायां वेदकत्वात् ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठायात्रेडित्यर्थः । तथा अलीकंऽर्थे
हृष्ट इत्येव । मृषोक्तवानित्यर्थः । इडिति ॥ ‘हृष तुष्टौ’ इति धातोः क्ते इडेव भवतीत्यर्थः ।
हृषितः तुष्ट इत्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोस्तु धातूनामनेकार्थत्वादिति । तत्र लोमसु
विस्मितप्रतिघातयोश्च ‘हृषु अलीके’ इत्यस्मात् ‘यस्य विभाषा’ इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते
विभाषेयम् । ‘हृष तुष्टौ’ इत्यस्मात् नित्यमिट्प्राप्तौ विभाषा इति विवेकः । अपचितश्च ॥
“अपपूर्वस्य चिञो ण्यन्तस्य निष्ठायाश्चिभावो निपात्यते” इति भाष्यम् । तदाह ।

३०७२ । प्यायः पी । (६-१-२८)

पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् ।
पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः—पीनः स्वेदः । ‘सोपसर्गस्य न’ (वा ५०६५)
प्रप्यानः । ‘आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव’ (वा ३४६१) । आपीनोऽन्धुः ।
आपीनमूधः ।

३०७३ । ह्लादो निष्ठायाम् । (६-४-१५)

ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ।

३०७४ । द्यतिस्यतिमास्थामिति किति । (७-४-४०)

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्स्वदङ्गावयोरपवादः ।
दितः । सितः । मा, माङ्, मेङ्, मितः । स्थितः ।

३०७५ । शाच्छोरन्यतरस्याम् । (७-४-४१)

शितः—शातः । छितः—छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्यतिषये श्यते-
नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्सम्पादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रत-
विषयकयत्नवानित्यर्थः ।

३०७६ । दधातेर्हिः । (७-४-४२)

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

चायेर्निपातोऽयमिति ॥ प्यायः पी ॥ वा स्यान्निष्ठायामिति ॥ शेषपूरणमिदम् ।
‘विभाषाभ्यवपूर्वस्य’ इत्यतो विभाषेति ‘स्फायः स्फी’ इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते इति
भावः । व्यवस्थितविभाषेति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ‘सोपसर्गस्य न’ इत्यादि
भाष्ये स्पष्टम् । ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ह्रस्वः स्यादिति ॥ शेषपूरणमिदम् । ‘खचि
ह्रस्वः’ इत्यतस्तनुवृत्तेरिति भावः । प्रह्लन्न इति ॥ ‘ह्लादी सुखे’ कः । ‘श्रीदितः’ इति नेट् ।
‘रदाभ्याम्’ इति नत्वम् । द्यतिस्यति ॥ एषां चतुर्णां द्वन्द्वात्पष्ठी । ‘दो अवखण्डने’
इत्यस्य द्यतीति निर्देशः । ‘षो अन्तकर्मणि’ इत्यस्य तु स्यतीति निर्देशः । इत् ति कितीति
च्छेदः । ईत्स्वेति ॥ ‘घुमास्था’ इति ईत्स्वस्य ‘दो दङ्गोः’ इति दङ्गावस्य च यथासम्भव-
मपवाद इत्यर्थः । दधातेरुदाहरति । दित इति ॥ मा माङ् मेङ् इति ॥ ‘गामादाग्रहण-
ष्वविशेषः’ इति वचनादिति भावः । शाच्छोः ॥ ‘शो तनूकरणे’, ‘छो छेदनं’ अनयोः
कृतात्वयोर्निर्देशः । अनयोरिकारान्तादेशो वा स्यात् तादौ कितीत्यर्थः । व्यवस्थितेति ॥
एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । दधातेर्हिः ॥ तादौ कितीति ॥ शेषपूरणमिदम् । ‘द्यतिस्यति’

१. इदं च ‘आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः’ (वा ३४३१) इति वार्तिकस्य ‘आङ्पूर्वस्यैव’ इति
नियमसिद्धम् ।

३०७७ । दो दद्धोः । (७-४-४६)

घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य 'दथ्' स्यात्तादौ किति । चत्वंम् । दत्तः । 'घोः' किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' (सू ३०७९) इति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे 'झषस्तथोः—' (सू २२८०) इति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधान् ।

३०७८ । अच उपसर्गात्तः । (७-४-४७)

अजन्तादुपसर्गात्परस्य 'दा' इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चत्वंम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

“अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥” [इति भाष्यम्]

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ।

इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । दो दद्धोः ॥ द इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह । दा इत्यस्येति ॥ दथ् इति च्छेदः । तदाह । दथ् स्यादिति ॥ तवर्गद्वितीयान्तोऽयमादेशः । तादौ कितीति ॥ ति कितीत्यनुवृत्तेरिति भावः । चत्वंमिति ॥ 'खरि च' इति धकारस्य तकार इत्यर्थः । दात इति ॥ दाप्दैपो रूपम् । अदाप् इत्युक्तेः घुत्वाभावान्न दद्धावः । तान्तो वेति ॥ तवर्गप्रथमान्त इत्यर्थः । नन्वेवं सति विदत्तमित्यादौ दस्तीत्युपसर्गस्य दीर्घत्वापत्तिः । तत्र हि द इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् तकारान्ते ददातौ परत इत्यर्थः इत्याशङ्क्य निराकरोति । न चैवमिति ॥ आदेशस्य तवर्गप्रथमान्तत्वे सतीत्यर्थः । तकारादाविति ॥ 'दस्ति' इत्यत्र द इति षष्ठी तीत्यत्रान्वेति । तथाच इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् दकारादेशतकारादावुत्तरपदे इत्यर्थः । उत्तरपदाधिकारात् । ततश्च उत्तरपदस्यात्र तकारादित्वाभावात् न दीर्घ इति भावः । दान्तो वा धान्तो वेति ॥ तवर्गवृत्तीयान्तो वा चतुर्थान्तो वा अयमादेश इत्यर्थः । न चेति ॥ दान्तत्वे निष्ठानत्वम्, धात्वन्ते 'झषस्तथोः' इति धत्वञ्च न शङ्क्यमित्यन्वयः । सन्निपातेति ॥ दान्तादेशस्य धान्तादेशस्य च तकारादिप्रत्ययोपजीव्यतया तद्विधातकनत्वधत्वे प्रति निमित्तत्वासम्भवादिति भावः । अच उपसर्गात्तः ॥ त इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते, एकमुपसर्गविशेषणम् । द्वितीयन्तु स्थानिसमर्पकम् । तदाह । अजन्तादिति ॥ घोरिति ॥ घोरवयवस्येत्यर्थः । तः स्यादिति ॥ तकारः स्यादित्यर्थः । ददादेशापवादः । चत्वंमिति ॥ प्र दा त इति स्थिते दकारादाकारस्य तकारादेशे दकारस्य चत्वेन तकार इत्यर्थः । अवदत्तं विदत्तञ्चेति ॥ भाष्यस्थश्लोकोऽयम् । अत्र आदिकर्मणीत्येतत् प्रदत्तमित्यत्रैव सम्बध्यते । नायम् 'अच उपसर्गात्' इत्यस्य अपवाद इति भ्रमितव्यमित्याह । चशब्दाद्यथाप्राप्तमिति ॥ तथा चावदत्तादिशब्देषु

३०७९ । दस्ति । (६-३-१२४)

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । ‘खरि च’ (सू १२१) इति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । ‘घुमास्था—’ (सू २४६२) इतीत्त्वम् । धेट् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । ‘जनसन—’ (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ।

३०८० । अदो जग्धिर्ल्यपि किति । (२-४-३६)

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । ‘झरो झरि—’ (सू ७१) जग्धः । ‘आदि-कर्मणि क्तः कर्तरि च’ (सू ३०५३) । प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन ‘निष्ठायामण्यदर्थे’ (सू ३०१४) इति दीर्घः । ‘क्षियो दीर्घात्’ (सू ३०१५) इति नत्वम् । प्रक्षीणः सः ।

३०८१ । वाऽऽक्रोशदैन्ययोः । (६-४-६१)

दादेशोऽपि कदाचिन्न्यते इत्यर्थः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये ‘अच उपसर्गात्तः’ इत्यस्यावकाशः प्रतमवत्तम् इति सङ्गच्छते इति भावः । दस्ति ॥ ‘इकः काशे’ इत्यतः इक इति ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये’ इत्यतः उपसर्गस्येति ‘द्वलोपे’ इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । उत्तरपदे इत्यधिकृतं तीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । द इति षष्ठी ति इत्यत्रान्वेति । तथाच दाधातोरादेशः यस्तकारः तदादौ उत्तरपदे इति लभ्यते । तदाह । इगन्तेत्यादि ॥ ननु नि दा त इति स्थिते ‘अच उपसर्गात्तः’ इति दकारादाकारस्य तकारे दकारस्य ‘खरि च’ इति चर्त्वे प्रकृतसूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घे नीत्तामिति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम् । दीर्घे कर्तव्ये चर्त्वस्यासिद्धत्वे दादेशे तकाराद्युत्तरपदत्वाभावादित्यत आह । खरि चेति चर्त्वमाश्रयात् सिद्धमिति ॥ दादेशतकारमाश्रित्य विधीयमाने दीर्घे चर्त्वे नासिद्धम् । चर्त्वासिद्धं तकारमाश्रित्य विधिबलादित्यर्थः । सूत्रमिति चिन्त्यम् । ‘गतिश्च’ इति सूत्रभाष्यवार्तिकयोस्तुदत्तमित्यत्र ‘अच उपसर्गात्तः’ इति तत्त्वे कर्तव्ये सोरुपसर्गत्वन्नेति प्रपञ्चितत्वात् । अथ घेडङापाधातुभ्यः क्ते आह । घुमास्थेति ॥ धीतमिति ॥ ‘दधातेर्हिः’ इत्यत्र श्लुविकरणग्रहणान्न हिभावः । अदो जग्धिः ॥ धत्वमिति ॥ जग्ध् त इति स्थिते ‘झषस्तथोः’ इति तकारस्य धकार इत्यर्थः । झरो झरि इति ॥ अनेन पाक्षिको धकारलोप इत्यर्थः । आदिकर्मणि क्त इति ॥ व्याख्यातं प्राक् । उदाहरणान्तरविवक्षया पुनरुपन्यासः । प्रकृतः कटं स इति ॥ कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । कटस्य कर्मणः अनभिहितत्वात् द्वितीया । कर्तुरभिहितत्वात् तच्छब्दात्प्रथमा । चकाराद्भावे कर्मणि धेत्युक्तम् । तत्र कर्मण्युदाहरति । प्रकृतः कटस्तेनेति ॥ प्रक्षीणस्स इति ॥ आदिकर्मणि क्तः । आदिकर्मणीति वा । वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ अण्यदर्थे इत्यनुवर्तते ।

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणांयुर्भव । क्षिता-
युर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी, क्षितो वा ।

३०८२ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । (८-३-८९)

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां
स्नातीति नदीष्णः । 'सुपि-' (सू २९१६) इति कः ।

३०८३ । सूत्रं प्रतिष्णातम् । (८-३-९०)

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ।

३०८४ । कपिष्ठलो गोत्रे । (८-३-९१)

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । 'गोत्रे' किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ।

३०८५ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । (८-३-९६)

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।

३०८६ । गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुह-

जीर्यतिभ्यश्च । (३-४-७२)

एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः ।
म्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः ।

प्यदर्थो भावकर्मणी इत्युक्तम् । आक्रोशे उदाहरति । क्षीणांयुर्भवेति ॥ 'गत्यर्थाकर्मक'
इति कर्तरि क्तः । दैन्ये उदाहरति । क्षीणोऽयं तपस्वीति ॥ कृश इत्यर्थः । निनदीभ्याम् ॥
सस्य षः स्यादिति ॥ 'सहेस्साडस्सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, 'अपदान्तस्य
मूर्धन्यः' इत्यप्यधिकृतमिति भावः । निष्णात इति ॥ कुशल इत्यर्थः । नदीष्ण इति ॥
नद्याङ्कुशलं स्नातीति विग्रहः । सुपीति क इति ॥ 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगावभागात्
क इत्यर्थः । गत्यर्थ ॥ गत्यर्थ, अकर्मक, श्लिष, शीङ्, स्था, आस, वस, जन, रुह, जीर्यति,
एषान्दशानान्द्रन्द्रः । 'लः कर्मणि च भावे च' इत्यतः भावे कर्मणीति 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च'
इत्यतः कर्तरि इति चानुवर्तते । तदाह । एभ्य इत्यादिना ॥ कर्तरीत्येवानुवृत्तौ भावकर्मणोर्न
स्यादिति तयोरप्यनुवृत्तिः । गङ्गाङ्गत इति ॥ कर्तरि क्तः । गङ्गाम्प्राप्त इति ॥ 'आप्ल
व्याप्तौ' उपसर्गवशाद्गतौ वर्तते । अकर्मकादुदाहरति । म्लान इति ॥ क्षीण इत्यर्थः ।
'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वम् । आश्लिष्ट इति ॥ आलिङ्गितवानित्यर्थः । ननु अकर्मकत्वादेव
सिद्धे शीङादीनां पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । शेषमधिशयित इति ॥ शेषे शयितवा-
नित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति शेषः कर्म । अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिरिति भावः ।
वैकुण्ठमधिष्ठित इति ॥ वैकुण्ठे स्थितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति वैकुण्ठः कर्म ।

शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनु-
जीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

३०८७ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । (३-४-७६)

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

“मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तम्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन ।
गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः
कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ इति । भुक्तमस्ति एषामिति
मत्वर्थोऽयम् । वर्तमानं इत्यधिकृत्य ।

अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिः । शिवमुपासित इति ॥ शिवम्परिचरितवानित्यर्थः । उपवेश-
नार्थकत्वं अकर्मकत्वेऽपि इह उपसंगवशनार्थान्तरसकर्मकत्वादकर्मकत्वेनेन न प्राप्तिरिति भावः ।
हरिदिनमुपोषित इति ॥ ‘वर्गान्धुधाः’ इति इट् । यजादत्वात्सम्प्रसारणम् । ‘शासि’
इति षः । हरिदिने न भुक्तवानित्यर्थः । ‘उपान्वध्यादुसः’ इति हरिदिनङ्कर्म । ततश्चाकर्म-
कत्वाभावादप्राप्तिः । राममनुजान इति ॥ अनुकृतवानित्यर्थः । अनुसृत्य जातवानिति वा ।
ततश्चाकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । गरुडमारूढ इति ॥ उपर्याक्रान्तवानित्यर्थः । विश्व-
मनुजीर्ण इति ॥ हतवानित्यर्थः । व्याप्तवानिति वा । सकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । जृधातोः
कर्तरि क्तः । ‘ऋतः’ इति इत्त्व, रपरत्वं ‘हलि च’ इति दीर्घः । ‘रदाभ्याम्’ इति नत्वं, णत्वम् ।
पक्षे इति ॥ कर्तरि प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः । क्तोऽधिकरणे च ॥ ध्रौव्यं गतिः प्रत्यवसानश्च
अर्थो येषामिति विग्रहः । ध्रौव्यार्थेभ्यः गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति यावत् ।
चाद्यथाप्राप्तमिति ॥ कर्मकर्तृभावेष्वापि यथासम्भवमित्यर्थः । ध्रौव्यमित्यस्य विवरणं,
स्थैर्यमिति ॥ स्थिरीभवनम्, उपवेशनशयनादिक्रियेति यावत् । मुकुन्दस्यासितमिद-
मिति ॥ श्लोकोऽयम् । आस्यते अस्मिन्नित्यासितम्, आसनमित्यर्थः । ध्रौव्यार्थस्योदाहरणमिदम् ।
इदं यातं रमापतेरिति ॥ गत्यर्थस्योदाहरणम् । यायते गम्यते अस्मिन्निति यातं, मार्ग इत्यर्थः ।
भुक्तमेतदनन्तम्येति ॥ भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम् । भोजनस्थानमित्यर्थः । ‘अधि-
करणवाचनश्च’ इति त्रिष्वपि कर्तरि षष्ठी । पक्षे इति ॥ अधिकरणं प्रत्ययाभावपक्षे
इत्यर्थः । आसेरकर्मकत्वादिति ॥ ततश्च न कर्मणि क्त इत्यर्थः । आसितो मुकुन्द
इति ॥ आसितवानित्यर्थः । आसितं तेनेति ॥ भावे उदाहरणम् । गत्यर्थेभ्य
इति ॥ तेषां सकर्मकतया कर्तरि कर्मणि च क्तः, न तु भावे इत्यर्थः । ‘लः कर्मणि च’
इत्यत्रादर्शनादिति भावः । भुजेः कर्मणीति ॥ भक्षणार्थात्कर्मणि क्तः, न तु भावे ।
सकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययस्य ‘लः कर्मणि’ इत्यत्रादर्शनात् । नापि प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि, अनभि-
धानादित्यर्थः । कथमिति ॥ भुजेः कर्तरि क्त्वाभावस्योक्तवादिति भावः । समर्थनं । भुक्त-
मस्येषामिति ॥ अत्र गत्यर्थेभ्यो भावेऽपि क्तप्रत्ययऽऽख्येव । अविशेषात् ‘अजयं सङ्गतम्’

३०८८ । जीतः क्तः । (३-२-१८७)

‘वि द्विवदा’ द्विवणः । ‘वि इन्धी’ इद्धः ।

३०८९ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । (३-२-१८८)

मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।

“शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि” इत्यादि ।

३०९० । नपुंसके भावे क्तः । (३-३-११४)

ह्रीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ।

३०९१ । सुयजोर्ङ्निप् । (३-२-१०३)

सुनोतेर्यजेश्च ङ्निप्स्याङ्गते । सुत्वा, सुत्वानौ । यज्वा, यज्वानौ ।

३०९२ । जीर्यतेरतृन् । (३-२-१०४)

भूते इत्येव । जरन्-जरन्तौ-जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णः जीर्णवान् ।

इति सूत्रे ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रे च भाष्ये गत्यर्थेभ्यो भावे क्तप्रत्ययस्य अभ्युपगमाच्चेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । इत्यधिकृत्येति ॥ ‘वर्तमाने लट्’ इत्यतो मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तमान इत्यर्थः । चानशादीनां सर्वकालतायाः ‘भूते’ इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् इत्याहुः । जीतः क्तः ॥ विः इत् यस्य तस्माद्वर्तमानक्रियावृत्तेः क्त इत्यर्थः । ‘तयोरेव कृत्यक्त’ इति भावकर्मणोरेव भूते विहितः क्तः वर्तमाने न प्राप्नोतीत्यारम्भः । द्विवण इति ॥ ‘आदितश्च’ इति नेट् । इद्ध इति ॥ ‘श्रीदितः’ इति नेट् । मतिबुद्धि ॥ मति, बुद्धि, पूजा, अर्थः, एषामिति विग्रहः । वर्तमाने क्त इति शेषः । ‘तयोरेव’ इति भावकर्मणोरेव । मतः इष्ट इति ॥ इच्छार्थकान्मनेरिषेश्च क्तः । ‘तीषसह’ इति वेदकत्वात् ‘यस्य विभाषा’ इति नेट् । शीलितो रक्षित इति ॥ भाष्यस्थश्लोकोऽयम् । इत्यादीति ॥ आदिना “रुष्टश्च रुषितश्चोभावमिव्याहृत इत्यपि ।” “हृष्टतुष्टौ तथाक्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ । कष्टम्भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः” इति सङ्ग्रहः । कष्टशब्दो भविष्यति अमृतशब्दो वर्तमाने इत्यर्थः । नपुंसके भावे क्तः ॥ कालसामान्ये इति ॥ अस्य वर्तमानाद्याधिकारानन्तर्भावादिति भावः । ‘अकर्मकेभ्य एव नपुंसके भावे क्तः, नतु सकर्मकात्’ इति ‘णेरध्ययने वृत्तम्’ इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तद्धनयनकर्मकेभ्य एवोदाहरति । जल्पितमित्यादि ॥ गतं भुक्तमित्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एव गतं हंसस्य, भुक्तमोदनस्येत्यादौ शेषत्वविवक्षया षष्ठीति दिक् । सुयजोर्ङ्निप् ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सुनोतेर्यजेश्च ङ्निपित्यर्थः । भूते इति ॥ अस्य भूताधिकारस्थत्वान्निति भावः । सुत्वा-सुत्वानाविति ॥ ङ्निपि ङ्पावितौ, इकार उच्चारणार्थः । ङित्वान्न गुणः । जीर्यतेरतृन् ॥ भूते इत्येवेति ॥ भूतार्थवृत्तेर्जुधातोरातृन् स्यादित्यर्थः । ऋकार-नकारावितौ । अत्प्रत्ययदिशस्यते । जरन्निति ॥ उगित्वान्नुम् । जीर्ण इति ॥ ‘ऋत इद’

३०९३ । छन्दसि लिट् । (३-२-१०५)

३०९४ । लिटः कानज्वा । (३-२-१०६)

३०९५ । कसुश्च । (३-२-१०७)

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य विधीयमानौ कसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुज्यते । ‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ । ‘श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते’ इत्यादि ।

३०९६ । वस्वेकाजाहसाम् । (७-२-६७)

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां वसेश्च वसोरिट्, नान्येषाम् । एकाच्, आरिवान् । आत्, ददिवान् । जक्षिवान् । ‘एषाम्’ किम् । बभूवान् ।

रपरत्वम्, ‘हलि च’ इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् । छन्दसि लिट् ॥ लिटः कानज्वा ॥ कसुश्च ॥ त्रीणिमानि सूत्राणि । अत्र प्रथमसूत्रे भूत इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे । भूतसामान्ये छन्दसि लिङिति ॥ अनद्यतनपरोक्षत्वं छन्दसि न विर्वाक्षतमिति भावः । ‘लिटः कानज्वा’ इति द्वितीयं सूत्रम् । तत्र छन्दसीत्यनुवर्तते, भूते इति च । छन्दसि भूते लिटः कानजादेशः स्यादित्यर्थः । लिङ्ग्रहणं लिङ्मात्रस्य ग्रहणार्थम् । तेन ‘परोक्ष लिट्’ इति यो लिङ्ग्रहितः तस्यापि ग्रहणार्थः । अन्यथा ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायेन प्रकृतस्यैव लिटो ग्रहणं स्यादिति वृत्तौ स्पष्टम् । वाग्रहणन्तु पक्षे लिटः श्रवणार्थं, वासरूपविधिलिङ्देशेषु नेति ज्ञापनार्थं वा । तत्प्रयोजनन्तु ‘भाषायां सदवस’ इत्यत्र अनुपदमेव वक्ष्यते । ‘कसुश्च’ इति तृतीयं सूत्रम् । छन्दसि भूते लिटः कसुश्चादेशः स्यादित्यर्थः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे कसोरिवानुवृत्त्यर्थः । इमौ कानच्कसू आदेशौ छान्दसाविति अत्रैव भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदाह । तस्येत्यादि त्रिमुनिमतमित्यन्तम् ॥ ‘विभाषा पूर्वाह्णापराह्’ इति सूत्रभाष्ये तु पपुष आगतं पपिवद्रूप्यमिति प्रयुक्तम् । तेन लोकेऽपि क्वचित् कसोस्साधुत्वं सूचितम् । तदाह । कवयस्त्विति ॥ तस्थिवांसमिति ॥ स्थाधातोः लिटः कसुः । द्वितीयैकवचने ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घः, उगित्त्वान्नुम् । अधिजग्मुष इति ॥ अधिपूर्वाद्गमेलिटः कसुः ‘गमहन’ इत्युपधालोपः, शसि वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम् । वस्वे ॥ वसु इत्यविभक्तिको निर्देशः । तथाच व्याख्यास्यति । वसोरिति ॥ नित्यत्वात् द्वित्वे कृते एकाचत्वमेव नेति कथमिदं स्यात् इत्यत आह । कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति ॥ कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । ‘नेङ्ग्रहि कृति’ इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात् सर्वत्र प्राप्तस्य इदो नियमोऽयमित्याह । नान्येषामिति ॥ आरिवानिति ॥ ‘ऋ गतौ’ “ऋच्छत्युताम्” इति गुणे कृते द्वित्वादेषु पूर्ववत् कृतेषु अयमेकाच् । ददिवानिति ॥ ड दाञ् दानि कृते द्वित्वे नायमेकाच् इणमितिश्चातो लोपो नासति तस्मिन् भवतीति अनेकाजर्थमाग्रहणम् । जक्षिवानिति ॥ ‘लिङ्ग्रन्तरस्याम्’ इत्यदर्शस्लादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति

३०९७ । भाषायां सदवसश्रुवः । (३-२-१०८)

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्वा स्यात्, तस्य च नित्यं कसुः ।
'निषेदुषीमासनग्रन्धधीरः' । 'अध्युषुषस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् ।

३०९८ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । (३-२-१०९)

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्वा, तस्य नित्यं कसुः । इट् । उपेयिवान् । 'उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्रचाम्' । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्रातेः कसुरिडभावश्च । 'धृतजयधृतेरनाशुषः' इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ।

घसिग्रहणम् । भाषायाम् ॥ सद, वस, श्रु, एषान्द्वन्द्वान्पञ्चमी । पुंस्त्वमेकवचनश्चाषमम् । तस्य च नित्यं कसुरिति ॥ वाग्रहणं लिट्वा सम्बध्यते । तस्य कसुस्तु नित्यः इति भाष्ये स्पष्टम् । पक्षे लुङ् । तस्य भूतसामान्ये विहितत्वात् । वाग्रहणाननुवृत्तौ तु भूतसामान्ये लिङ्यं नित्यं लुङ्पवादः स्यात् । सरूपत्वात् । अस्य च भूतसामान्ये लिटः न तिङ् । अस्य कसोस्तदपवादत्वात् । वासरूपविधिस्तु लादेशेषु नेति 'लिटः कानज्वा' इत्यत्र उक्तमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । निषेदुषीमिति ॥ निपूर्वात्स-
देलिटः कसुः, द्वित्वम् 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, वसास्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं, पत्वम् । अध्युषुष इति ॥ अधिपूर्वाद्वसधातोर्लिटः कसुः, यजादित्वाद्धातोर्वस्य सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम्, उस् इत्यस्य द्वित्वं, हलादिशेषः, सवर्णदीर्घः । शमि वसास्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम् । शुश्रुवानिति ॥ श्रुधातोर्लिटः कसुः, द्वित्वम् । उपेयिवान् ॥ इडिति ॥ उपपूर्वादिष्वातोः लिट् कसु, नित्यत्व-द्वित्वम् । "बलादिलक्षण इट् 'नेङ्गशि कृति' इति प्रतिषिद्धः, स तावत् क्रादिनियमात्पुनरुत्थितः । पुनश्च 'वस्वेकाजाद्धमाम्' इति सूत्रेण एकाचश्च आदन्ताच्च घसेश्च परस्य वसोरिट् स्यात् नान्येभ्य इत्यर्थेकेन द्वित्व नन्तरमनकाच्चवात् प्रातिषिद्धः, सोऽयमिट् अनेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते" इति भाष्ये स्पष्टम् । इडि कृते उत्तरखण्डस्य इकारस्य यण्, अभ्यासस्य दीर्घस्तु निपात्यते । नन्वत्र अपूर्वं एव इट् निपात्यतामित्यत आह । उपेयुषीति ॥ उगित्वा-
न्दीर्घं वसास्सम्प्रसारणम् । प्रतिप्रसूतो बलदिलक्षण इट् तु न । तान्नामत्तस्य वकारस्य सम्प्रसारणेन विनाशोन्मुखत्वात् । अत्र अपूर्वस्य इटो निपातने तु अत्रापि इट् स्यादिति भावः । उपेत्यविवक्षितमिति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अश्रातेरिति ॥ 'अश भोजने' श्राविकरणः, कथादिः, लिटः कसुः, द्वित्वम् 'अत आदेः' इति दीर्घः, सवर्णदीर्घः, द्विहल्वा-
भावान्न नुट् । 'अश्रोतेश्च' इत्यपि न नुट् । अनुविकरणस्थम्यैव तत्र ग्रहणात् । नञ् उपपदसमासः । 'नलापो नञः, तस्मान्नुडाचि' इति भावः । वचेः कर्तरीति ॥ न तु भावकर्मणोरिति भावः ।

३०९९ । विभाषा गमहनविदविशाम् । (७-२-६८)

एभ्यो वसोरिद्धा । जग्मिवान्-जगन्वान् । जग्मिवान्-जघन्वान् । विविदिवान्-विविद्वान् । विविशिवान्-विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दते-ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । 'नेद्वशि कृति' (सू २९८१) इतीप्तिषधः । 'दृशेच्च' (वा ४४५२) । ददृशिवान्-ददृश्वान् ।

३१०० । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । (३-२-१२४)

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ।

३१०१ । आने मुक् । (७-२-८२)

अदन्तस्याङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासमानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन्ब्राह्मणः । 'माङ्-याक्रोशे इति वाच्यम्' (वा २१०९) । 'मा जीवन्त्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति' । 'माङि लुङ्' (सू २२१९) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट् ।

३१०२ । सम्बोधने च । (३-२-१२५)

हे पचन् । हे पचमान ।

कानचि यजादित्वात्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं, सवर्णदीर्घः । विभाषा गम ॥ 'विभाषा गमहन' इत्यादि स्पष्टम् । लटः शतृशानचौ ॥ 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रविहितस्यैव एतौ शतृशानचौ । अनन्तरस्येति न्यायादिति 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादिभाष्ये स्पष्टम् । शतृप्रत्यये शकारऋकारावितौ । पचन्तमिति ॥ पाकानुकूलव्यापाराश्रयमित्यर्थः 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्, सत्व-प्रधानानि नामानि' इति सिद्धान्तात् । शतृशित्वेन सार्वधातुकत्वात् शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम् । शानचि शचावितौ । आने मुक् ॥ 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । 'अतो येयः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तेन षष्ठ्या विपरिणतेन अता विशध्यते । तदन्तविधिः । तदाह । अदन्तस्येति ॥ मुक्कि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, किञ्चादन्तावयवः । अनुवर्तमाने इति ॥ 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य लङित्यस्य षष्ठ्या विपरिणामेन उक्तार्थलाभे सतीत्यर्थः । अधि-क्रेति ॥ सूत्राक्षरानारूढस्यापि अर्थस्य लाभार्थमित्यर्थः । सन् ब्राह्मण इति ॥ 'अस भुवि' शतृप्रत्यये शपो लुक् । श्रमोरल्लोपः । माङीति ॥ माङि प्रयुज्यमाने आक्रोशे गम्ये लटश्शतृशानचाविति वक्तव्यमित्यर्थः । मा जीवन्निति ॥ न जीवत्ययम् अनुपकारित्वात् । सूतप्राय इत्यर्थः । मा पचमान इत्यप्युदाहार्यम् । 'लटश्शतृशानचौ' इत्येव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह । माङि लुङितीति ॥ सम्बोधने च ॥ लटश्शतृशानचाविति शेषः । प्रथमा-समानाधिकरणार्थ आरम्भः । पूर्वसूत्रस्थपुनर्लङ्ग्रहणस्य अधिकविधानार्थत्वादेव सिद्धे प्रपञ्चार्थ-

३१०३ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । (३-२-१२६)

क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च । 'कृत्यचः' (सू २८३५) । प्रपीयमाणः सोमः ।

३१०४ । ईदासः । (७-२-८३)

आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । 'आदेः परस्य' (सू ४४) आसीनः ।

३१०५ । विदेः शतुर्वसुः । (७-१-३६)

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विद्वान् । विदन् । विदुषी ।

३१०६ । तौ सत् । (३-२-१२७)

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

३१०७ । लटः सद्वा । (३-३-१४)

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं

मिदम् । लक्षणहेत्वोः ॥ लक्ष्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति लक्षणम्, ज्ञापकम् । तदाह । क्रियायाः परिचायके इति ॥ धात्वर्थस्य लक्षणत्वे हेतुत्वे च द्योत्ये इति यावत् । कर्तृव प्रत्ययार्थः । शयाना भुञ्जते यवना इति ॥ अत्र भोजनकालीनं शयनं भोक्तुर्यवनत्वसूचकम् । हेतावुदाहरति । अर्जयन्वसतीति ॥ अर्जनाय वसतीत्यर्थः । हेतावुदाहरणान्तरमाह । हरिं पश्यन्निति ॥ हरिदर्शनेन संसारदुःखान्मुच्यते इत्यर्थः । ननु धनाद्यार्जनस्य वाससाध्य-तया कथं तस्य वासहेतुत्वं इत्यत आह । हेतुः फलं कारणञ्चेति ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य वासप्रवृत्तौ हेतुतया इष्टस्यार्जनस्यापि वासहेतुत्वमिति भावः । प्रपीयमाण इति ॥ अत्र भिन्नपदस्थत्वात् कथं णत्वमित्यत आह । कृत्यच इति ॥ ईदासः ॥ आस इति पञ्चमी । आनस्येति ॥ 'आने मुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । विदेः शतुर्वसुः ॥ वेत्तेरिति ॥ 'विद ज्ञाने' इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् । शतुः परस्मैपदत्वात् विद्यतेर्विन्तेश्चात्मनेपदित्वात् । यद्यपि विन्दतिरुभयपदी, तथापि तस्य न ग्रहणम् । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इत्युक्तेरिति भावः । वा स्यादिति ॥ 'तुह्योस्तातङ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । विदुषीति ॥ उगित्त्वान्डीप्, वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम् । तौ सत् ॥ 'लटश्शतृशानचौ' इति सूत्रोपात्तौ शतृशानचौ तच्छब्दः परामृशति । तदाह । तौ शतृशानचाविति । लटः सद्वा ॥ लटश्शतृशानचौ वा स्त इत्यर्थः । व्यवस्थितेति ॥ व्याख्यानादिति भावः । नित्यमिति ॥ तेन तिङान्निवृत्तिः । अप्रथमासामानाधिकरण्ये उदाहरति । करिष्यन्तमिति ॥ प्रत्यये परतः उदाहरति । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यत इति ॥ उत्तरपदे उदाहरति । करिष्यद्भक्तिरिति ॥ करिष्यन्ती भक्तिरिति कर्मधारयः । सम्बोधने उदाहरति । हे करिष्यन्ति ॥

कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमा-
सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् ।

३१०८ । पूङ्ग्यजोः शानन् । (३-२-१२८)

वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

३१०९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । (३-२-१२९)

एषु द्योलेषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विभ्राणः । शत्रुं
निघ्नानः ।

३११० । इङ्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि । (३-२-१३०)

आभ्यां शत्रु स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । ‘अकृच्छ्रिणि’
किम् । कृच्छ्रेण अधीते धारयति ।

३१११ । द्विषोऽमित्रे । (३-२-१३१)

द्विषच्छत्रुः ।

३११२ । सुजो यज्ञसंयोगे । (३-२-१३२)

सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमानाः, सन्निधः ।

शयिष्यमाणा भोक्ष्यन्ते यवना इति लक्षणे उदाहार्यम् । हेतावुदाहरति । अर्जयिष्यन्वस-
तीति ॥ प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदिति ॥ प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचि-
दित्यर्थः । कदाचिदित्यपि द्रष्टव्यम् । इदञ्च ‘लट् शेषे च’ इति भविष्यदधिकारविहिते लट्येव
प्रवर्तते इति ‘अनवकल्प्यमर्थ’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । पूङ्ग्यजोः शानन् ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।
वर्तमाने इति ॥ शेषपूरणमिदम् । ‘वर्तमाने लट्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लङ्प्रहणन्तु
निवृत्तम् । ततश्च ण्वुलादिवत्स्वतन्त्रोऽयम्, नतु शत्रादिवल्लादेशः । तथा च कर्तर्येवायम्,
नतु भावकर्मणोः । नच लादेशत्वाभावे सोमम्पवमान इत्यत्र कर्मणि षष्ठी स्यादिति वाच्यम् ।
‘न लोक’ इति सूत्रे ‘तृन्’ इति प्रत्याहार इत्युक्तत्वात् । ताच्छील्य ॥ चानशि चशावितौ । भोगं
भुञ्जान इति ॥ भोगशील इत्यर्थः । कवचम्बिभ्राण इति ॥ यौवनबलादिति भावः ।
शत्रुनिघ्नान इति ॥ निहन्तुं शक्त इत्यर्थः । अतः परत्वाभावान्न मुक् । चानशः लादेशत्वा-
भावात् अनात्मनेपदत्वात् परस्मैपदिभ्योऽपि प्रवृत्तिः । इङ्धार्योः ॥ शत्रु अकृच्छ्रिणीति छेदः ।
अकृच्छ्रम्, अदुःखम्, तदस्यास्तीति अकृच्छ्री । इङ्, धारि, अनयोः द्वन्द्वान् पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।
अधीयन्निति ॥ सुखमध्यतेत्यर्थः । धारयन्निति ॥ सुखेन धारयितेत्यर्थः । द्विषोऽमित्रे ॥
द्विषश्शत्रुप्रत्ययः स्यात् । अमित्रे कर्तरीत्यर्थः । सुजो यज्ञ ॥ यज्ञसंयुक्तेऽभिषवे वर्तमानात्
सुनोतेः शत्रुप्रत्यय इत्यर्थः । संयोगग्रहणं यज्ञस्वामिपरिग्रहार्थम् । तेन याजकेषु न भवति ।
तत्र सुन्वन्त्रिलेकवचनान्तं दर्शपूर्णमासज्यातिष्टोमादिविषयम्, एककर्तृकत्वात् । बहुवचनान्तन्तु
सत्रविषयमेव, तत्र ऋत्विजामपि यजमानत्वादिति मत्वा आह । सर्वे सुन्वन्त इति ॥

३११३ । अर्हः प्रशंसायाम् । (३-२-१३३)

अर्हन् ।

३११४ । आ केस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । (३-२-१३४)

किपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ।

३११५ । तृन् । (३-२-१३५)

कर्ता कटम् ।

३११६ । अलङ्कृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्र-

पवृतुवृधुसहचर इण्णुच् । (३-२-१३६)

अलङ्कुरिणुरित्यादि । (निराकरिणुः । प्रजनिणुः । उत्पचिणुः । उत्प-
तिणुः । उन्मदिणुः । रोचिणुः । अपत्रपिणुः । वर्तिणुः । वर्धिणुः । सहिणुः ।
चरिणुः ।)

३११७ । णेइछन्दसि । (३-२-१३७)

‘वीरुधः पारयिष्णवः’ ।

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ अर्ह इति पञ्चर्मा । शत्रुप्रत्यय इति शेषः । अर्हन्ति ॥
पूजाम्प्राप्तुं योग्य इत्यर्थः । अत्र प्रशस्तस्यैव पूजायोग्यत्वात् प्रशंसा गम्यते । आ
केस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ आङ्गभिविधौ । तदाह । किपमभिव्याप्येति ॥
‘भ्राजभासधुर्विद्युर्नोर्जिपृनुप्रावस्तुवः किप्’ इति सूत्रमभिव्याप्येति यावत् । तत्र ताच्छी-
लिकाः प्रत्ययाः प्रायण सोपसर्गेभ्यो नेति ‘आल्यसुभग’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तच्छीलः
तत्स्वभावः फलमनपेक्ष्य स्वभावादेव प्रवर्तमान इति यावत् । सः धर्मः यस्य सः तद्धर्मा । स्व-
धर्मोऽयमिति प्रवर्तमानः । तस्य धात्वर्थस्य साधुकर्ता तत्साधुकारी । तृन् ॥ धातोस्तृन्प्रत्ययः
स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृषु । तच्छीले उदाहरति । कर्ता कटमिति ॥ कटकरणाक्रियाशील
इत्यर्थः । ‘न लांक’ इति षष्ठीनिषेधः । ‘न लांक’ इति सूत्रे तृन्प्रत्ययेन ‘लटः शत्रु’ इत्यारभ्य
एतत्सूत्रस्थनकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् । तद्धर्मणि यथा । मण्डयतारः श्राविष्ठायनाः । ऊढां
वधूं श्राविष्ठायना नाम देशविशेषीयाः वधूमण्डनं स्वधर्म इत्यनुष्ठातार इत्यर्थः । तत्साधु-
कारिणि कर्ता कटमित्येवोदाहरणम् । कट साधु करोतीत्यर्थः । अलङ्कृञ् ॥ अलङ्कृञ्,
निराकृञ्, प्रजन, उत्पच, उत्पत, उन्मद, रुचि, अपत्रप, वृतु, वृधु, सह, चर, एषां
द्वादशानान्द्रन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु इण्णुच् स्यात् । इत्यादीति ॥ निराकरिणुः
प्रजनिणुः उत्पचिणुः उत्पतिणुः उन्मदिणुः रोचिणुः अपत्रपिणुः वर्तिणुः वर्धिणुः सहिणुः
चरिणुः । णेइछन्दसि ॥ ण्यन्ताद्धातोरिण्णुच् स्यात् छन्दसीत्यर्थः । पारयिष्णव इति ॥

३११८ । भुवश्च । (३-२-१३८)

छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' इति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ।

३११९ । ग्लाजिस्थश्च स्नुः । (३-२-१३९)

छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्तुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्तुः । चाद्भुवः । 'श्र्युकः किति' (सू २३८१) इत्यत्र गकारप्रश्लेषाच्चेद् । भूष्णुः । 'दंशेऽछन्दस्युपसङ्ख्यानम्' (वा २१२९) । 'दङ्क्षणवः पशवः ।'

३१२० । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः वनुः । (३-२-१४०)

त्रस्तुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ।

३१२१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । (३-२-१४१)

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनीतरा-शमिनीतरा इत्यत्र 'उगितश्च' (सू ९८७) इति ह्रस्वविकल्पः ।

पृधातोर्ण्यन्तादिष्णुचि णेलोपम्बाधित्वा 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्यय् । इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रिया-यामेव व्याख्यातुमुचितम् । भुवश्च ॥ छन्दसीत्येवेति ॥ भूधातोर्णिष्णुच् स्यात् । तच्छी-लादिषु छन्दसीत्यर्थः । अण्यन्तार्थ आरम्भः । ग्लाजिस्थश्च ॥ निवृत्तमिति ॥ व्याख्या-नादिति भावः । चात् भुव इत्यनुकृत्यते । ग्ला, जि, स्था, एषान्द्वन्द्वतापन्नमी । ग्ला, जि, स्था, भू इत्येभ्यः वस्तुः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । ककार इत् । स्थास्तु इत्यत्र कित्त्वलक्षणं 'घुमास्था' इतीत्त्वमाशङ्क्य आह । गिदयमिति ॥ सूत्रे चत्वेन ककारानर्देश इति भावः । गित्त्वान्न गुण इति ॥ 'कृकृडिति च' इत्यत्र गस्य चत्वेन ककारान्तरप्रश्लेषादिति भावः । ननु भूष्णुरित्यत्र इत् स्यात्, 'श्र्युकः किति' इति कित् एव इष्णिषेधात् । अस्य च गित्त्वादित्यत आह । श्र्युक इति ॥ प्रश्लेषादिति ॥ चत्वेनेति भावः । त्रसिगृधि ॥ तच्छीलादिषु कर्तृ-ष्विति शेषः । त्रस्तुरिति ॥ ननु शीति नन्त । गृध्नुः धृष्णुरि यत्र कित्त्वान्न गुणः । शमित्यष्टाभ्यः ॥ इतिशब्दः आदिपर्यायः । शमादयः दिवादौ स्थिताः । तेभ्यः अष्टाभ्यो घिनुण् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । घित्वमुत्तरसूत्रार्थम् । "अकर्मकेभ्य एव घिनुण्" इति भाष्यम् । शमिनीतरा-शमिनीतरेति ॥ शमिन्शब्दात् स्त्रियान्तलक्षणडीबन्तात् तरबन्ताद्वाप । ह्रस्वविकल्पः इति ॥ भाष्यमते उगित्वाद्भ्रस्वः । काशिकामते तु उगित्त्वामावाप्त ह्रस्वः ।

न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झलग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । ‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (सू २७६३) इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । कृमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलङ्कारादिसूत्रेणेषुजुक्तः, वासरूपविधिना धिनुणपि । उन्मादी । ‘ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति’ इति तु प्रायिकम् ।

३१२२ । सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडवि-
विचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च । (३-२-१४२)

धिनुस्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ।

३१२३ । वौ कषलसकत्थस्त्रम्मः । (३-२-१४३)

नच हस्वाभावे ‘तसिलादिषु’ इति पुंवत्त्वं शङ्क्यम् । ‘संज्ञापूरण्योश्च’ इति निषेधात् । ननु भाष्यरीत्या उगित्वाभ्युपगमे शमी-शमिनौ इत्यादौ ‘उगिदचाम्’ इति नुम् स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति । न चैवमिति ॥ झलग्रहणमपकृष्येति ॥ ‘नपुंसकस्य झलचः’ इति उत्तरसूत्रादिति भावः । एतच्च प्रकृतसूत्रे ‘युवोरनाकौ’ इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । शमादिभ्यो धिनुणि उपधात्राद्धिमाशङ्क्य आह । नोदात्तेति ॥ प्रमादीति ॥ मान्तत्वाभावान्न वृद्धिनिषेधः । ननु उत्पूर्वान्मदेरुन्मादीति कथं धिनुण् । अलङ्कारादिसूत्रे उत्पूर्वान्मदेर्विशिष्य इष्णुचो विधानादित्यत आह । उत्पूर्वादित्यादिना ॥ ननु कथमत्र ताच्छीलिके धिनुणि वासरूपविधिप्रवृत्तिः । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति निषेधादित्यत आह । ताच्छीलिकेष्विति ॥ इयम्परिभाषा ‘निन्दहिंस’ इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रे ज्ञापितेति भाष्ये स्पष्टम् । प्रायिकमिति ॥ एतच्च ‘सूददीपदीक्षश्च’ इति दीपग्रहणादिति ‘जुचङ्कृम्य-दन्द्रम्य’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यस ॥ सम्पृच, अनुरुध, आङ्यस, आङ्यस, परिसृ, संसृज, परिदेवि, संज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिदह, परिमुह, दुष, द्विष, द्रुह, दुह, युज, आक्रीड, विविच, त्यज, रज, भज, अतिचर, अपचर, आमुष, अभ्याहन, एषां सप्तविंशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । सम्पर्कीति ॥ ‘चजोः’ इति कुन्वम् । अनुरोधीत्यादौ लघूपधगुणः । अदुपधेषु उपधावृद्धिः । परिदेवीति ॥ ‘देव देवने’ भ्वादिः । दीव्यतेस्तु प्यन्तस्य न ग्रहणम् । लक्षणिकत्वात्, अन्यन्तैस्साहचर्याच्च । अभ्याघातीति ॥ ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ इति तत्वम् । ‘हो हन्तेः’ इति कुत्वम् । वौ कषलस ॥ कष, लस,

विकाषी । विलासी । विकत्थी । विसम्भी ।

३१२४ । अपे च लषः । (३-२-१४४)

चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी ।

३१२५ । प्रे लपसृष्टुमथवदवसः । (३-२-१४५)

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

३१२६ । निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्या-
भाषासूयो वुञ् । (३-२-१४६)

पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ्स्यात् । निन्दकः । हिंसकः, इत्यादि ।

ण्वुला सिद्धे वुञ्चचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ।

३१२७ । देविकुशोश्चोपसर्गे । (३-२-१४७)

आदेवकः । आक्रोशकः । ‘उपसर्गे’ किम् । देवयिता । क्रोष्टा ।

कथं, सम्भ, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः । अपे च लषः ॥ चाद्वौचिति ॥ वौ उपपदेऽपीत्यर्थः । अपे वौ च उपपदे लषः घिनुण् इत्यर्थः । ताच्छील्यादिष्वेत्वर्थः । प्रे लप ॥ लप, सृ, ऋ, मथ, वद्, वस्, एषां षण्णान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । प्रे उपपदे एभ्यः घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः । निन्दहिंस ॥ निन्द, हिंस, क्लिश, खाद, विनाश, परिक्षिप, परिरट, परिवादि, व्याभाष, असूय, एषां दशानां द्वन्द्वः । पञ्चम्यर्थे प्रथमेति ॥ सौत्वं पुंस्त्वमेकवचनं वेति भावः । विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः । शकारादकार उच्चारणार्थः । केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति । परिवादीति तु ण्यन्तमेव । असूयेति कण्ठादियगन्तः । इत्यादीति ॥ क्लेशकः, खादकः, विनाशकः, परिक्षेपकः, परिराटकः, परिवादकः, व्याभाषकः, असूयकः । ननु ‘असूयो वुञ्’ इति असूयतेरेव वुञ्चिधीयतां, न तु निन्दादिभ्योऽपि, तेषां ण्वुलैव सिद्धेः । लिट्स्वरजित्स्वरयोस्तु नास्ति विशेषः । उभयथाप्युदात्तत्वात् । असूयतेस्तु ण्वुलि प्रत्ययात् पूर्व ऊकार उदात्तः । वुञ्चि तु ‘जिनित्यादिर्नित्यम्’ इति धातोर्कार उदात्त इति विशेषः । तस्मादसूयतेरेव वुञ्चिविधिरिति युक्तमित्यत आह । ण्वुला सिद्धे इति ॥ तृजादयो नेतीति ॥ तच्छीलादिषु वासरूपविधिसत्त्वे हि तद्विषये ण्वुलस्सरूपतया वुजा नित्यम्बाधेऽपि तृजादयः स्युः । अत्र वासरूपविध्यप्रवृत्तौ तु ‘तृन्’ इति सूत्रेण तच्छीलादिषु तृनि प्राप्ते वुञ्चिविधिरर्थवान् । अतस्तच्छीलादिषु वासरूपविधिर्न प्रवर्तत इति भावः । इदं च प्रायिकम् । तत्फलन्तु उत्पूर्वान्मदेरलंकृत्वादि-सूत्रेण इष्णुजुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपीति मूल एवानुपदमुक्तम् । देविकुशोः ॥ देवीति सुरादिष्यन्तस्य ‘दिबु क्रीडा’ इत्यस्य च ग्रहणम् । उपसर्गे उपपदे देवयतेः कुशेश्च तच्छीलादिषु वुञ्

३१२८ । चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । (३-२-१४८)

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः ।
शब्दनः । रवणः । 'अकर्मकात्' किम् । पठिता विद्याम् ।

३१२९ । अनुदात्तेतश्च हलादेः । (३-२-१४९)

अकर्मकाद्युच्स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । 'अनुदात्तेतः' किम् । भविता ।
'हलादेः' किम् । एधिता । 'अकर्मकात्' किम् । वसिता वस्त्रम् ।

३१३० । जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृग्धिज्वलशुचलषपतपदः ।

(३-२-१५०)

'जु' इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः ।
सरणः । पूर्व्वेण सिद्धे पदग्रहणं 'लषपतपद—' (सू ३१३४) इत्युक्त्वा
बाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति ।
तेनालङ्क्यस्तृण ।

३१३१ । कुधमण्डार्थेभ्यश्च । (३-२-१५१)

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ।

स्यादित्यर्थः । चलन ॥ शब्दन इति ॥ 'शब्द शब्दन' चुरादिः । शब्दनं शब्दोच्चारणम् ।
धात्वर्थोपसङ्गहादकर्मकः । अनुदात्तेतश्च ॥ आदिप्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात् ।
ततश्च जुगुप्सनः इति न स्यात् । सन्नन्तस्य हलन्तत्वाभावात् । अस्ति चानुदात्तेत्वं
सन्नन्तस्य । गुप् इत्यनुदात्तेत्वस्य केवले प्रयोजनाभावेन सन्नन्तार्थत्वात् । जुचङ्क्रम्य-
दन्द्रम्य ॥ जु, चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृधि, ज्वल, शुच, लष, पत, पद एषान्दशानां
द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु युच् स्यादित्यर्थः । धातुपाठे जुधातोर्दर्शनादाह । जु इति
सौत्र इति ॥ चङ्क्रमण इति ॥ यङन्ताद्युच् । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो
लोपः । एवन्दन्द्रमणः, सरणः, गर्द्धनः, ज्वलनः, शाचनः, लषणः, पतनः, पदनः, इत्यप्युदा-
हार्यम् । पूर्व्वेणेति ॥ 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इत्यनेनेत्यर्थः । तेनेति ॥ उक्त्वा तच्छीलाधि-
कारस्थः । तत्र वासरूपविधिनैव उक्त्वा 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति विहितस्य पदर्थुच्चः बाधो न
भविष्यतीति 'जुचङ्क्रम्य' इति युजिन्नाधिरनर्थकः स्यात् । अतस्ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधि-
र्नास्ति इति विज्ञायत इत्यर्थः । 'निन्दहिंस' इति सूत्रे तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयो नेति
ज्ञापितम् । इह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते इति न पौनरुक्त्यम् ।
तृणति ॥ अलम्पूर्वात् कृञः अलङ्कृत्यादिसूत्रविहितेन तच्छीलाधिकारस्थेन इष्णुचा
'तृन्' इति सामान्यविहितः तच्छीलाधिकारस्थो बाध्यते इत्यर्थः । कुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ 'कुध

३१३२ । न यः । (३-२-१५२)

यकारान्ताशुज्ज स्यात् । क्नूयिता । क्षमायिता ।

३१३३ । सूददीपदीक्षश्च । (३-२-१५३)

युज्ज स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । 'नमिकम्पि—' (सू ३१४७) इति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति प्रायिकमिति । तेन कम्प्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदर्युज्ज, कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ।

३१३४ । लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् । (३-२-१५४)

लाषुकः । पातुकः इत्यादि ।

३१३५ । जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडः षाकन् । (३-२-१५५)

जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ।

३१३६ । प्रजोरिनिः । (३-२-१५६)

कोपे' 'मडि भूषायाम्' एतदर्थेभ्यः धातुभ्यो युच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । न यः ॥ य इति पञ्चम्यन्तं धातुविशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह । यकारान्तादिति ॥ क्नूयिता । क्षमायितेति ॥ 'क्नूयी शब्दे उन्दने च' 'क्षमायी विधूने' 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् निषिध्यते । तुनेव भवति । सूददीप ॥ सूद, दीप, दीक्ष, एषान्द्रन्दात्पञ्चमी । युज्जेति ॥ शेषपूरणमिदम् । 'अनुदात्तेतश्च' इति प्राप्तो युच् प्रतिषिध्यते । नन्विह दीपग्रहणं व्यर्थम् । 'नमिकम्पिस्म्यजसकमर्हिसदीपो रः' इति विशेषविहितेन रप्रत्ययेन युचो बाधसिद्धेः । नच वासरूपविधिना तद्बाधः शङ्क्यः । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधेः प्रतिषेधादित्यत आह । नमिकम्पीति रेणेति ॥ रप्रत्ययेनेत्यर्थः । प्रायिकामिति ॥ तथा चात्र वासरूपविधिना ताच्छीलिकेनापि रप्रत्ययेन युचो बाधासम्भवात् इह दीपेर्युचो निषेधोऽर्थवानिति भावः । तेनेति ॥ ताच्छीलिकेऽपि क्वचिद्वासरूपविधेस्सत्त्वादित्यर्थः । कम्प्रा कमनेति ॥ इच्छाशीलेत्यर्थः । 'अनुदात्तेतश्च' इति युच् 'नमिकम्पि' इति रेण पक्षे बाध इति भावः । कम्प्रा, कम्पनेति ॥ चलनशीलेत्यर्थः । अत्रापि 'नमिकम्पि' इति रेण युच् पक्षे बाध इति भावः । आक्षिपति । यदीति ॥ 'सूददीपदीक्षश्च' इति सूदर्युच्प्रतिषिध्यते तदा मधुसूदन इति कथमित्यन्वयः । समाधत्ते । नन्द्यादिरिति ॥ सूदिरिति शेषः । तथाच 'नन्दिग्राह' इति ल्युप्रत्यय इति भावः । लषपत ॥ एभ्यो दशभ्यः उकञ् स्यात् तच्छीलादिष्वर्थेषु । इत्यादीति ॥ पातुकः । आतो युक्, स्थायुकः । भावुकः, वर्षुकः, घातुकः 'हनस्तः' इति तत्वम् । हो हन्तेः' इति कुत्वम् । कामुकः, गामुकः, शारुकः । जल्पभिक्ष ॥ एभ्यः पञ्चम्यष्वाकन् स्यात् । तच्छीलादिष्वित्यर्थः । षनावितौ । स्त्रियां षित्त्वान्डीष् । जल्पाकः, इत्यादि । प्रजोरिनिः ॥

प्रजवी—प्रजविनौ—प्रजविनः ।

३१३७ । जिद्वक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । (३-२-१५७)

जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यधी । अभ्यसी ।
परिभवी । प्रसवी ।

३१३८ । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।

(३-२-१५८)

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । पतयालुः ।
दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा, तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः ।
श्रद्धालुः । 'शीङो वाच्यः' (वा २१४०) । शयालुः ।

३१३९ । दाधेदसिदसदो रुः । (३-२-१५९)

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सदुः ।

३१४० । सृघस्यदः क्मरच् । (३-२-१६०)

सृमरः । घस्रमरः । अद्मरः ।

३१४१ । भञ्जभासमिदो घुरच् । (३-२-६१)

जुस्तौत्रो धातुः । प्रपूर्वादस्मात् इतिप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । नकारादिकार
उच्चारणार्थः । जिद्वक्षि ॥ जि, द्, क्षि, विश्रि, इण्, वम, अव्यथ, अभ्यम, परिभू, प्रसू,
एषां दशानां द्वन्द्वः । 'जि जये, जि अभिभवे, दृङ् आदरे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः,
श्रिञ् सेवायां' विपूर्वः । 'इण् गतौ, वमु उद्गिरणे, व्यथ भयसञ्चलनयोः' नञ्पूर्वः । निपातनात्
नञो धातुना समासे 'न लोपो नञः' इति नकारलोपः । 'अम गत्यादिषु' अभिपूर्वः ।
'भू सत्तायाम्' परिपूर्वः । 'घू प्रेरणे' प्रपूर्वः । एभ्यः इनिः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । सूति-
सूत्योस्तु सानुबन्धकत्वात् नेह ग्रहणम् । स्पृहिगृहि ॥ स्पृहि, गृहि, पति, दयि, निद्रा,
तन्द्रा, श्रद्धा, एभ्यः सप्तभ्यः आलुच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । स्पृह्यालुरिति ॥ स्पृह-
धातोरदन्तादालुच् । 'अयामन्त' इति णेरय्, णिलोपापवादः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न
लघूपधगुणः । एवं गृह्यालुः । पतयालुरित्यत्र तु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः ।
निद्रालुरिति ॥ 'द्रा कुत्सायाङ्गतौ' निपूर्वादालुच् । तत्पूर्वोद्रेति ॥ तच्छब्दपूर्वो द्राधातुः
तन्द्रेत्यनेन गृह्यत इत्यर्थः । श्रद्धालुरिति ॥ श्रदित्यव्ययम्, तत्पूर्वात् धाधातोरालुच् ।
शीङो वाच्य इति ॥ आलुजिति शेषः । दाधेद् । दा, धेद्, सि, शद्, सद्, एषां
द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो रुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । सृघस्यदः ॥ सृ, घसि, अद्,
एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । घसिः प्रकृत्यन्तरम् । भञ्जभास ॥ भञ्ज, भास, मिद्, एषां द्वन्द्वात्

भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ।

३१४२ । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । (३-२-६२)

विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ।

३१४३ । इण्णशिजिसर्तिभ्यः करप् । (३-२-१६३)

इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सुत्वरः ।

३१४४ । गत्वरश्च । (३-२-१६४)

गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी ।

३१४५ । जागुरूकः । (३-२-१६५)

जागर्तेरूकः स्यात् । जागरूकः ।

३१४६ । यजजपदशां यङः । (३-२-१६६)

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः ।

यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ।

३१४७ । नमिकम्पिस्म्यजसकमर्हिसदीपो रः । (३-२-१६७)

पञ्चमी । एभ्यः घुरच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । घचावितौ । भंगुर इति ॥ 'चजोः' इति कुत्वम् । विदिभिदि ॥ तच्छीलादिष्वित्येव । विदेर्ज्ञानार्थस्यैव प्रहणम्, नतु लाभा-
र्थस्य, व्याख्यानादित्याहुः । विदुर इत्यादौ कित्त्वान्न लघूपधगुणः । इण्णशिजि ॥ इण्, नशि,
जि, सु, एभ्यः करप् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । पित्त्वन्तु तुगर्थम् ।
गत्वरश्च ॥ गमेरिति ॥ गमेः करप् अनुनासिकलोपश्च निपात्यते इत्यर्थः । झलादिप्रत्यय-
परकत्वाभावादनुनासिकलोपस्याप्राप्तिः । पित्त्वात्तुक् । गत्वरीति ॥ 'टिड्ड' इति डीप् ।
जागुरूकः ॥ जागृ इत्यस्य जागुरिति पञ्चम्यन्तम्पदम् । तदाह । जागर्तेरिति ॥
तच्छीलादिष्वित्येव । जागरूक इति ॥ ऋकारस्य गुणः, रपरत्वं । सिद्धरूपन्तु न
निपातितम्, उत्तरसूत्रे ऊक इत्यननुवृत्तिप्रसङ्गात् । यजजपदशां यङः ॥ यज, जप,
दश, एषां त्रयाणां द्वन्द्वः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । एभ्य इति ॥ तच्छीलादि-
ष्वित्येव । ननु दंशेनोपधत्वात् कथन्दशामिति निर्देश इत्यत आह । भाविनेति ॥
ऊके कृते सति भविष्यतो नलोपस्यात्र निपातनमिति यावत् । यायजूक इति ॥ 'यस्य हलः'
इति यलोपः । 'अतो लोपः, दीर्घोऽकेतः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जञ्जपूक इति ॥
'जपजभदहदशभजपशां च' इत्यभ्यासस्य नुक् । एवन्दन्दशूकः । निपातनान्नकारलोपः ।
नमिकम्पि ॥ नमि, कम्पि, स्मि, अजस, कम, हिंस, दीप्, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् ।
एभ्यस्सप्तभ्यो रप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । अजसधाताः धातुपाठे अदर्शनात् आह ।

नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रम्,
सन्ततमित्यर्थः । कम्प्रः । हिंस्रः । दीप्रः ।

३१४८ । सनाशंसमिक्ष उः । (३-२-१६८)

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ।

३१४९ । विन्दुरिच्छुः । (३-२-१६९)

वेत्तेर्नुम् इषेच्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।

३१५० । क्याच्छन्दसि । (३-२-१७०)

‘देवाञ्जिगाति सुम्रयुः’ ।

३१५१ । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । (३-२-१७१)

आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिङ्वात् ।
पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वञ्जम् । जग्मिर्युवा । ‘जग्निर्वृत्रममित्रियम्’
जज्ञिः । ‘भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः’ (वा २१४४) दधिः । चक्रिः ।

जसिर्नञ्पूर्व इति ॥ ‘जसु मोक्षणे’ अयन्पूर्वशक्तिस्वभावात् क्रियासातत्ये वर्तते इत्यर्थः ।
निपातनाद्धातुना नञः समासे ‘नलोपो नञः’ इति नलोपः । सनाशंस ॥ सन्, आशंस, भिक्षु,
एषान्त्रयाणान्द्वन्द्वान्द्वन्द्वम्येकवचनम् । सनिति सन्प्रत्ययान्तं गृह्यते । ‘षणु दाने, षण सम्भक्तौ’
इत्यनयोस्तु न प्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दपाठाद्विज्ञात् । एभ्यः उप्रत्ययः स्यात्
तच्छीलादिष्वित्यर्थः । आशंसुरिति ॥ ‘आङः शासु इच्छायाम्’ इत्यस्मादुः । विन्दुरिच्छुः ॥
वेत्तेरिति ॥ ‘विद ज्ञाने’ इत्यस्मादुप्रत्यये प्रकृतेर्नुमागमः । ‘ऽषु इच्छायाम्’ इत्यस्मादुप्रत्यये
षकारस्य छत्वञ्च निपात्यते इत्यर्थः । वेत्तीति ॥ धातुप्रदर्शनम् । तच्छील इति ॥ वेदन-
शील इत्यर्थः । इच्छतीति ॥ ‘इषु इच्छायाम्’ इति धातुप्रदर्शनम् । इच्छुरिति ॥
एषणशील इत्यर्थः । क्याच्छन्दसि ॥ क्यप्रत्ययान्तादुप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः ।
सुम्रयुरिति ॥ सुम्रं सुखम् । तदात्मन इच्छतीत्यर्थे सुम्रशब्दात् क्यच् । ‘न च्छन्दस्य-
पुत्रस्य’ इति निषेधात् ‘क्यचि च’ इति ईत्वम्, ‘अकृत्सार्व’ इति दीर्घश्च न । सुम्रयुरिति क्यजन्ता-
दुप्रत्ययः, आतो लोपः । आदृगम ॥ आत्, कृ, गम, हन, जन, एषान्द्वन्द्वान्द्वन्द्वमी । लिट्चेति
व्याचष्टे । तौ च लिङ्वादिति ॥ किं किन् अनयोर्द्वन्द्वः । तच्छीलादिष्वित्येव । पपिरिति ॥
पाधातोः किः, द्वित्वादि, आलोपः । ददिरिति ॥ दाधातोः किः, द्वित्वादि । बभ्रिर्वञ्ज-
मिति ॥ भृञः किः, द्वित्वादि । जग्निरिति ॥ हनः किः, द्वित्वादि । ‘गमहन’
इत्युपधालोपः । ‘हो हन्तेः’ इति कृत्वम् । जज्ञिरिति ॥ जनेः किः, द्वित्वादि । एवं किन्यपि
बोध्यम् । स्वरे विशेषः । छान्दसमप्येतत्सूत्रद्वयम्भाषायामित्यादिवङ्मृमाणवार्तिकविवेचनाय

सस्त्रिः । जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः । ‘सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुप-
सङ्ख्यानम्’ (वा २१४४) । यङन्तेभ्यः सहत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीग-
भावश्च निपात्यते ।

३१५२ । स्वपितृषोर्नजिङ् । (३-२-१७२)

स्वप्रक् । तृष्णक्, तृष्णजौ, तृष्णजः । ‘धृषेश्चेति वाच्यम्’ इति
काशिकादौ । धृष्णक् ।

३१५३ । शृवन्द्योरारुः । (३-२-१७६)

शरारुः । वन्दारुः ।

३१५४ । भियः कुक्लुकनौ । (३-२-१७४)

भीरुः । भीलुकः । ‘कुक्लपि वाच्यः’ (वा २१४५) । भीरुकः ।

३१५५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् । (३-२-१७५)

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ।

३१५६ । यश्च यङः । (३-२-१७६)

इहोपन्यस्तम् । भाषायामिति ॥ वार्तिकमिदम् । धान्, कृ, सृ, गमि, जनि, नमि,
एभ्यश्चङ्भ्यः किकिनौ, तौ च लिङ्ङिति वक्तव्यमित्यर्थः । दधिरित्यादि ॥ किकिनोः
कृतयोः द्वित्वादि यथासम्भवं ज्ञेयम् । नेमिरिति ॥ नेमिः किः । द्वित्वम्, एत्वाभ्यासलोपौ ।
सासहीति ॥ सहर्द्येङि द्वित्वादौ ‘दीर्घोऽङ्कितः’ इति दीर्घे, किकिनोः कृतयोः ‘यस्य
हलः’ इति यकारलोपे अतो लोपे सासहीति निर्देशः । एवं वहेः चलेः पतेश्च यङन्तस्य
किकिनन्तस्य निर्देशः । एषान्निपातनस्य उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । तदाह । यङन्तेभ्यस्सहत्या-
दिभ्य इति ॥ नीगभाव इति ॥ ‘नीगवञ्चु’ इति प्राप्तस्य नीगागमस्याभाव इत्यर्थः ।
स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्वपेः तृषेश्च, नजिङ् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः ।
जकारादिकार उच्चारणार्थः । ङकार इत् । स्वप्रगिति ॥ स्वपनशील इत्यर्थः । स्वप्रजौ-
स्वप्रजः । एवं तृष्णक्, तर्षणशील इत्यर्थः । धृषेश्चेति ॥ नजिङिति शेषः । काशिकादा-
विति ॥ भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः । शृवन्द्योरारुः ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ‘शृ हिंसायाम्’
‘वदि अभिवादनस्तुलोः’ आभ्याम् आरुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । भियः ॥ भीधातोः
कुः कुक्लक् एतौ स्तः । तच्छीलादिष्वित्यर्थः । कित्वान्न गुणः । स्थेश ॥ ‘छा गतिनिवृत्तौ, ईश
ऐश्वर्ये, भास्य दीप्तौ, पिस्य पेस्य गतौ, कस्य गतौ’ एभ्यः वरच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः ।
ईश्वरीति तु पुंयोगे ङीष् । यश्च यङः ॥ ‘या प्रापणे’ इत्यस्य धातोरनुकरणस्य या इत्यस्य

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । 'अतो लोपः' (सू २३८०) तस्य 'अचः परस्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते न पदान्त इति सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'लोपो व्योः—' (सू ८७३) इति यकारलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते 'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' । यायावरः ।

३१५७ । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् । (३-२-१७७)

विभ्राद् । भाः—भासौ । धूः—धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः—पुरौ । दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः—जुवौ—जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्तिप् । ग्रावस्तुत् ।

यः इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह । यातेरिति ॥ याधातोर्यङ्, द्वित्वादि 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः, यायाय इति यङन्ताद्वरचि विशेषमाह । अतो लोप इति ॥ हलः परत्वाभावात् 'यस्य हलः' इति यकारलोपो न । यायाय् वर इति स्थिते आह । लोपो व्योरिति यकारलोप इति ॥ ननु अतो लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् अकारेण व्यवधानात् वल्परत्वाभावात् कथमिह यलोप इत्यत आह । तस्येति ॥ तस्य अल्लोपस्य यलोपे कर्तव्ये 'न पदान्त' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । एवञ्च यङोऽकारस्य यकारस्य च लोपे यायावर इत्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपमाशङ्क्य निराकरोति । अल्लोपस्येति ॥ यङकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तदकारात्मकार्धधातुकपरत्वात् आकारस्य 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे प्राप्ते सति परिहार उच्यते इत्यर्थः । परिहारमेवाह । वरे लुप्तं न स्थानिवदिति ॥ लुप्तमिति भावे क्तः । 'न पदान्त' इति सूत्रे वरे इत्यनेन वरे परे विहितं न स्थानिवदिति लभ्यते । अल्लोपोऽयमार्धधातुके परे विहितः । अतः तस्य स्थानिवत्त्वाभावान्न यङोऽकारमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवञ्च 'न पदान्त' इति सूत्रे वरे इत्यंशस्य यलोपे इत्यंशस्य च यायावर इत्युदाहरणमिति बोध्यम् । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः ॥ भ्राज, भास, धुर्वी, व्युत, ऊर्जि, पृ, जु, ग्रावस्तु, एभ्योऽष्टम्यः क्तिप्स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृष्वित्यर्थः । विभ्राडिति ॥ 'वश्च' इति षः । भा इति ॥ भासेः क्तिपि सकारान्तस्य रुत्वविसर्गौ । धूरिति ॥ धुर्वीधातोः क्तिप् । 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपः । धूर् इति रेफान्तम् । सुलोपः । 'वोरूपधायाः' इति दीर्घः । पूरिति ॥ पृधातोः क्तिप् । 'उदोश्च' इत्युत्त्वम्, रपरत्वम् । पुर इति रेफान्तम्, सुलोपे 'वैः' इति दीर्घः । जुधातोः क्तिपि दीर्घं साधयितुमाह । दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षादिति ॥ उत्तरसूत्रादिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ननु ग्रावस्तु इति कथं समस्तनिर्देशः । सुवन्तस्य ग्रावशब्दस्य धातुना समासासम्भवादित्यत आह । ग्रावशब्दस्येति ॥

३१५८ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । (३-२-१७८)

किप् । छित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । कचिदीर्घः, कचिदसम्प्रसारणं, कचिद्वे, कचिद्भस्वः । तथा च वार्तिकम् । ‘किंवाचि प्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च’ (वा २१४७-४८) । किंवा-चीत्यादिनोणादिसूत्रेण केषाञ्चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जुरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः । ‘द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च’ (वा २१४९) । दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । ‘जुहोतेदीर्घश्च’ (वा २१४९) । जुहुः । ‘दृ भये’ । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यति । ददृत् । ‘ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च’ (वा २१५१) । धीः ।

३१५९ । भुवः संज्ञान्तरयोः । (३-२-१७९)

मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ।

प्रावस्तुदिति ॥ पित्वात्तुक् । अन्येभ्योऽपि ॥ किंबिति ॥ शेषपूरणमिदम् । भ्राजभास इत्यादिसूत्रोपात्तापेक्षया अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु किप् दृश्यते इत्यर्थः । विध्यन्तरेति ॥ विधीयते इति विधिः, कार्यं, कार्यान्तरोपसङ्ग्रहार्थमित्यर्थः । तदेव दर्शयति । कचिदीर्घ इत्यादि ॥ किंवाचीत्यादिनेति ॥ ‘किंवाचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च’ इत्यौणादिकसूत्रेणेत्यर्थः । तृना बाधा मा भूदिति ॥ वासरूपविधिसु ताच्छीलिकेषु नेति भावः । वागिति ॥ वचधातोः किप् । वचनात् उपधाया दीर्घः । ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणाभावश्च । एवं कटप्रूरित्यत्र दीर्घः । प्राडिति ॥ वचनात्र सम्प्रसारणम् । जुरुक्त इति ॥ ‘भ्राजभास’ इत्यत्रेति शेषः । अतोऽत्र तद्ग्रहणमस्त्विति भावः । श्रीरिति ॥ श्रियः किपि दीर्घः । द्युतीति ॥ ‘द्युतिगमिजुहोत्यादीनान्द्वित्वं किप्च’ इति वाच्यमित्यर्थः । ‘पूर्वोऽभ्यासः’ इत्यत्र षाष्ठद्विर्वचन एव पूर्वखण्डस्याभ्याससंज्ञावचनादाह । दृशिग्रहणादिति ॥ ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इत्यत्रेत्यर्थः । ततश्चाभ्यासकार्यं हलादिशेषादीति भावः । दिद्युदिति ॥ ‘द्युतिस्वाप्योः’ इति सम्प्रसारणम् । जगदिति ॥ गमेः किप् । ‘गमः कौ’ इति मलोपे तुक् । जुहोतेदीर्घश्चेति ॥ वार्तिकमिदम् । चात्किप्द्वित्वे । ह्रस्वश्चेति ॥ वार्तिकमिदम् । ददृदिति ॥ ह्रस्वे कृते तुक् । ध्यायतेरिति ॥ वार्तिकमिदम् । चात् किप् । धीरिति ॥ ध्यैधातोः किपि सम्प्रसारणे पूर्वरूपे ‘हलः’ इति दीर्घ इति भावः । अत्र ‘ध्यायतेस्सम्प्रसारणञ्च’ इत्युणादिषु पठितत्वादिदं वार्तिकं मास्त्वित्याहुः । वस्तुतस्तु उणादिसूत्राणि न पाणिनीयानि किन्तु ऋष्यन्तरप्रणीतानीति वक्ष्यन्ते, अतो न पौनरुक्त्यशङ्का । भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ किंबिति शेषः । संज्ञान्तरयोरेवेति नियमार्थं सूत्रम् । संज्ञाया-

३१६० । विप्रसम्भ्यो ङ्संज्ञायाम् । (३-२-१८०)

एभ्यो भुवो ङुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । 'मितद्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा २१५२) । मितं द्रवतीति मितद्गुः । शतद्गुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवति ।

३१६१ । धः कर्मणि घृन् । (३-२-१८१)

धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे घृन्स्यात् । षो ङीषर्थः । 'धात्री जनन्यामलकी-वसुमत्युपमात्तृषु' ।

३१६२ । दाम्नीशसयुयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । (३-२-१८२)

दाबादेः घृन्स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।

३१६३ । तितुत्रतथसिसुसरकसेपु च । (७-२-९)

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्ण स्यात् । शस्त्रम् । योत्त्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्त्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नङ्गी ।

मुदाहरति । मित्रभूर्नामेति ॥ अन्तरे उदाहरति । धनिकेत्यादि ॥ यावद्भव्यभावित्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव पुरे कदाचिन्न भवति । कृणे प्रतिदत्ते सति प्रातिभाव्यस्य निवृत्तेः । विप्रसम्भ्यः ॥ ङु असंज्ञायामिति छेदः । विभुरिति ॥ ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । सम्भुरिति ॥ संभवति उत्पादयतीति सम्भुः । तदाह । जनितेति ॥ मितद्वादिभ्य इति ॥ मितद्वादिसिद्ध्यर्थे ङुप्रत्ययस्य उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । शम्भुरिति ॥ शं सुखं भवति उत्पादयतीत्यर्थः । तदेवोपपादयति । अन्तर्भावितेति ॥ धः कर्मणि घृन् ॥ धेटः कृतात्वस्य धाञश्च ध इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह । धेट इत्यादि ॥ षकारात् तकारस्य घृत्वसम्पन्नकारेण निर्देशः, षस्य इत्संज्ञायां लोपे सति घृत्वसम्पन्नस्य निवृत्तिः । तदाह । धात्रीत्यादि ॥ दाम्नी ॥ दाप्, नी, शस, यु, युज, स्तु, तुद, सि, सिच, मिह, पत, दश, नह, एषां त्रयोदशानां द्वन्द्वः । 'दाप् लवने' इत्यस्य पकारस्य स्थाने 'यरोऽनु' इति कृतमकारस्य निर्देशः । अत्र शसेः पतेश्च त्रप्रत्यये इटमाशङ्क्य आह । तितुत्रत ॥ ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स, एषां दशानां द्वन्द्वः । अत्र सरेत्येकम् । ति, तन्तिः, 'स्त्रियाम्' इति क्तिन् । तु, सक्तुः, 'तनिगमि' इत्यादिना तुप्रत्ययः । त्र, शस्त्रम्, पत्त्रम् । 'दाम्नी' इति त्रप्रत्ययः । त, हस्तः । औणादिकः त्रप्रत्ययः । क्तप्रत्यये तु हसितमित्येव । थ कुष्ठम् । औणादिकः कथप्रत्ययः । सि कुक्षिः । कुषेरौणादिकः किस्रप्रत्ययः । सु, इष्टुः, इषेरौणादिकः क्सुप्रत्ययः । सर, अक्षरम्, अशेस्सरन् । क, शल्कः, शलेः कः । स, वत्सः, वदेः सः । मेढ्रमिति ॥ 'मिह सेचने' त्रः । ङत्वधत्वघृत्वढलोपाः ।

३१६४ । हलसूकरयोः पुवः । (३-२-१८३)

पूङ्पूञोः करणे घृन्स्यात् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्वम् । मुखमित्यर्थः ।

३१६५ । अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । (३-२-१८४)

अरित्रम् । लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ।

३१६६ । पुवः संज्ञायाम् । (३-२-१८५)

पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते, यच्चानामिकावेष्टनम् ।

३१६७ । कर्तरि चर्षिदेवतयोः । (३-२-१८६)

पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे, देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु' ।

इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।

दंष्ट्रेति ॥ दंशधातोः त्रः । किङ्प्रत्ययाभावात्तलोपो न । सूत्रे दशेति शपा निर्देशात् 'दंश-सञ्ज' इति नलोपः । केचित्तु दशेल्यकार उच्चारणार्थः । नलोपनिर्देशात् क्वचिदन्यस्मिन्नपि प्रत्यये अक्ङित्यपि नलोप इति दशना दन्ता इत्याहुः । नद्धीति ॥ नह्यते अनयेति विग्रहः । चर्मरज्जुः । 'नह बन्धने' त्रः । 'नहो धः' 'झषस्तथोः' इति तस्य धः । षित्वान्दीष् । हलसूकरयोः पुवः ॥ पोत्वमिति ॥ 'तितुत्रतथसिसुसर' इति नेट् । अर्तिलूधू ॥ अर्ति, लू, धू, सू, खन, सह, चर, एषां सप्तानां द्वन्द्वत्पञ्चमी । पुवः संज्ञायाम् ॥ इत्र इति शेषः । करणे इत्येव । पवित्रमिति ॥ पूयते अनेनाज्यमिति विग्रहः । तदाह । येनाज्यमिति ॥ पूयते आचमनोदकादिकमनेनेति विग्रहं मत्वा आह । यच्चानामिकेति ॥ अनामिका उपकनिष्ठिकाङ्गुलिः । कर्तरि च ॥ पवित्रमिति ॥ पावमान्यादि सूक्तम् । अग्निः पवित्रमिति ॥ पुनातीत्यर्थः । सामान्याभिप्रायमेकवचनं नपुंसकत्वञ्च ॥

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां श्रीबालमनोरमाख्यायां
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पूर्वकृदन्तप्रकरणं समाप्तम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथोणादयः ॥

१ । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । करोतीति कारुः, शिल्पी कारकश्च । ‘आतो युक्—’ (सू २७६१) । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जय-
लभिभवति रोगान् जायुः औषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः

अथ उणादिप्रारम्भः—‘कृवापाजि’ इत्यादीन्युणादिसूत्राणि मूले प्रौढमनोरमायाञ्च स्फुटं व्याख्यातानि । तत्र न किञ्चिद्व्याख्यातव्यमुपलभ्यते । तानि चेमान्युणादिसूत्राणि शाकटायनमुनि-
प्रणीतानि, नतु पाणिनिना प्रणीतानि इति ‘उणादयो बहुलम्’ इति सूत्रभाष्ये ‘नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्’ इति वार्तिकव्याख्यानावसरेऽभिहितम् ।
‘उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थं बहुलग्रहणम्’ इति कैयटः । न ह्येषा-
म्पाणिनीयत्वे शास्त्रान्तरशब्दो युज्यते । उणादिप्रत्ययान्ताशब्दाः पाणिनिमते अव्युत्पन्ना एव ।
अत एव ‘आयनेयी’ इति सूत्रे “प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेस्सिद्धमुणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि” इति भाष्ये उक्तम् । अत एव च “आदेशप्रत्यययोः”
इति सूत्रभाष्ये उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि इत्युक्त्वा तर्हि सर्पिषा थजुषेत्यादौ
अप्रत्ययत्वात् षत्वाभावमाशङ्क्य बहुलग्रहणात् प्रत्ययसंज्ञामवलम्ब्य षत्वं साधितम् । व्युत्पत्ति-
पक्षश्च निराकृतः । अतोऽन्युणादिसूत्राणाम् पाणिनीयत्वम् । अत एव ‘अजेर्व्यधवपोः’
इति सूत्रभाष्ये अजधातोर्युप्रत्यये प्रकृतेर्वाभावे वायुशब्दो व्युत्पादितः । उणादिसूत्राणां
पाणिनीयत्वे हि ‘कृवापाजि’ इत्युणादिसूत्रेण उप्रत्ययमाश्रित्यैव व्युत्पद्येत । एवञ्च क्वचिद्भाष्ये
उणादीनां व्युत्पन्नत्वाश्रयणं शास्त्रान्तरमूलकमेव इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । तथा च
‘क्विप्चिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां’ इत्युणादिसूत्राणां तथाविधवार्तिकानाञ्च न पौनरुक्त्यशङ्का ॥*

कृवापा ॥ “कारुः शिल्पिनि कारके” इति धरणिशोभमभिप्रेत्याह । कारुरित्यादि ॥
आद्ये योगरूढिः । द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव द्वितीये धात्वर्थं प्राति-
कारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः । “राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः । सर्ववानर-
सेनानामाश्वागमनमादिशत्” इति । पायुः पुंसि । ‘गुदन्त्वपानं पायुर्ना’ इत्यमरः । पिबत्यनेन
तैलादिकमिति विग्रहः । पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोऽपि । तथा च मन्त्रः । ‘भुवस्तस्य
स्वतवाः पायुरग्रे’ इति । ‘स्वतवान्पायौ’ इति रुत्वम् । जायुरिति ॥ ‘भेषजौषधभैषज्या-
न्यगदो जायुरित्यपि’ इत्यमरः । साहचर्यात्पुंस्त्वम् । ‘मायुः पित्तं कफः श्लेष्म’ इत्यमरः ।

* उणादिषु बालमनोरमाप्रणेतुर्वासुदेवदीक्षितस्याभिप्रायानुसारेण प्रौढमनोरमा मुद्रयते ।

पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् ।
'आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्' ।

२ । छन्दसीणः । 'मा न आयौ' ।

३ । दृसनजनिचरिचटिभ्यो जुण् । दीर्यत इति दारु । 'स्तुः प्रस्थः
सानुरखियाम्' । जानु—जानुनी । इह 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति न
निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृग-
ग्वादित्वात्कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि ।

४ । किञ्जरयोः श्रीणः । किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं, बाणश्च ।
जरामेति जरायुर्गर्भाशयः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' ।

५ । त्रो रश्च लः । तरन्त्यनेन वर्णा इति तालु ।

६ । कृके वचः कश्च । कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । 'कृकवाकुर्मयूरे
च सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ।

शब्दोऽपि मायुः । 'यत्पशुर्मायुमकृत गोमायुरेको अजमायुरेकः' इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव
व्याख्यानात् । स्वदते रोचते इति स्वादुः । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । एवं साधुरपि । आशु
शीघ्रमिति ॥ विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबं, तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गम् । अथ शीघ्रमित्युप-
क्रम्य 'क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्तिष्वेषां भेदगाभि यत्' इत्यमरः । व्रीहौ तु पुंस्येव ।
छन्दसीणः ॥ उणुवर्तते । मा न आयाविति ॥ आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ
पठितः । अत एव 'त्वामग्ने प्रथममायुमायवे । मानस्तोक' इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव
व्याख्यातम् । अर्वाचीनास्तु 'छन्दसीणः' इति सूत्रं बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्तते इति
स्वीकृत्य 'आयुर्जावितकालो ना' इत्यमरग्रन्थे आयुशब्दमुकारान्तं व्याचख्युः । 'वायुना
जगदायुर्वा' इति वर्णविवेकः । 'एतेर्णिच्' इत्युप्रत्ययः । सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुशब्दस्तु लोक-
वेदयोर्निर्विवाद एव । अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे 'ग्रन् हत्वा जटायुषम्' इति प्रयोगः ।
कथन्तर्हि, 'मा वधिष्ठ जटायुं माम्' इति भट्टिः । 'तटीं विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः'
इति विन्ध्यवर्णने अभिनन्दश्चेति चेत् । अर्वाचीनमते तावद्भ्रमेव । वस्तुतस्तु जटां याति
प्राप्नोतीति जटायुः । मृगग्वादित्वात् कुः । आयातीत्यायुः । 'जटायुषा जटायुञ्च विद्यादायु-
न्तथायुषा' इति द्विरूपकोशः । चाद्विति ॥ 'चटु चाटु प्रियं वाक्यम्' इति हट्टचन्द्रः । "चाटु
चाकृतकसम्भ्रममासाङ्गार्मणत्वमगमद्रमणेषु" इति माघः । 'चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात्' इति
रत्नमालाकोशः । नरि पुंसि । 'चकर च बहुचाटून् प्रौढयोषिद्वदस्य' इति माघः । इह सूत्रे
रहिमपि पठित्वा राहुरित्येके । बाहुलकादिति तु बहवः । सस्येति ॥ 'किंशारुर्ना सस्यशूके
विशिखे कङ्कपक्षिणि' इति मेदिनीकोशः । त्रो रश्च लः ॥ त्र इति तरतेः षष्ठ्या निर्देशः । के
चित्तु त्रोरिति च्छित्वा ऋधातोरापि प्रश्नेषात् इत्यर्तिं अर्यते वा आहुः । शाकविशेषो घटी

७ । भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः । भरति विभर्ति वा भरुः, स्वामी हरश्च । भ्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते शयुः अजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनु स्वल्पम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया इति तनुः, शरीरञ्च । ‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ । धनुः शस्त्रविशेषः । ‘धनुना च धनुर्विदुः’ । ‘धनुरिवाजनि वक्रः’ इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । ‘मद्रुः पानीयकाकिका’ इति रभसः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वं, जश्त्वेन सस्य दः ।

८ । अणश्च । ‘लवलेशकणाणवः’ चात्कटिवटिभ्याम् । कटति रसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः ।

९ । धान्ये नित् । धान्ये वाच्येऽण उपत्ययः स्यात् । स च नित् । नित्त्वादाद्युदात्तः, प्रियङ्गवश्चमेऽणवश्च मे । ‘व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्’ । निद्रूहणं ‘फलिपाटि—’ इत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते ।

चेत्याहुः । ‘कर्कर्यालुर्गलन्तिका’ इत्यमरः । भृमृशी ॥ भरुरिति ॥ ‘भरुः स्वर्णे हरे पुंसि’ इति मेदिनी । ‘भरुर्भर्तृकनकयोः’ इति हेमचन्द्रः । शयुरिति ॥ ‘अजगरे शयुर्बाहस इत्युभौ’ इत्यमरः । तरुरिति ॥ तरन्ति नरकमनेन रोपकाः । चरुरिति ॥ ‘अनवसावितान्तरूपमपक्व ओदनः’ इति याज्ञिकाः । त्रिवृदधिकरणेऽप्येवम् । ‘उगवादिभ्यो यत्’ इति सूत्रे कैयटस्त्वाह । ‘स्थालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदने भाक्तः’ इति । विश्वप्रकाशे तु ‘चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने’ इति नानार्थतोक्ता । ‘अथ पुमान् चरुर्हव्यान्नभाण्डयोः’ इति मेदिनी च । ‘हव्यपाके चरुः पुमान्’ इत्यमरग्रन्थे । कर्मार्थघञन्तेन कर्मधारयमधिकरणार्थघञन्ते षष्ठीतत्पुरुषश्चाश्रित्य द्वेधा व्याचक्षाणाः स्वाम्यादयोऽपि नानार्थतायामनुकूलाः । ‘तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्तृष्वल्पे विरहे कृशे । धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने’ इति नान्तमेदिनी । विश्वप्रकाशमुदाहरति । धनुना चेत्यादि ॥ ‘स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धम्’ इत्यतः सार्धमित्यनुषज्यते । धनुरिवेति ॥ “शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः । ‘क्षिप्नुरेनमृजुमाशु विपक्षं सायकम्’ इति श्रीहर्षश्लोकशेषः । “धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किङ्करिष्यति” इति धन्वन्तरिः । केचित्तु इह सूत्रे धर्नि न पठन्ति । तेषां मते सकारान्तधनुःशब्दमेवाश्रित्योक्तग्रन्था निर्वाह्याः । तस्यापि पुंस्त्वात् । उक्तं ह्यमरेण । ‘अथास्त्रियौ धनुश्चापौ’ इति । किन्नर इति ॥ ‘तुरङ्गवदो मयुः’ इत्यमरः । ‘भीनातिमिनोति’ इत्यात्वन्तु नेह । बाहुलकात् । कटति रसनामिति कटुः । ‘कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिभ्योरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुल्लिङ्गो रणमात्रके । त्रिषु तद्वत्सगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च’ इति मेदिनी । वटतीति ॥ ‘वटुर्द्विजसुतः स्मृतः’ इति संसारवर्तात् । नटवटुरिति तूपचारात् । दन्त्योष्ठादिरयम् । कल्पद्रुमादिप्रामाण्यात् । अभिव्याप्येति ॥

१० । शृष्टृतिहिद्यारिहारित्विक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च । शृणातीति शरुः । ‘शरुरायुधकोपयोः’ । स्वरुर्वज्रम् । स्नेहुर्व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । ‘पुंसि भूमन्यसवः प्राणाः’ । ‘वसुहर्हदेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ’ । हनुर्वक्त्रैकदेशः । छेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः । चात् ‘विदि अवयवे’ । बिन्दुः ।

११ । स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च । ‘देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिबि स्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

१२ । उन्देरिच्चादेः । उनत्ति इन्दुः ।

१३ । ईषेः किच्च । ईषेरुः स्यात्स च किदादेरिकारादेशश्च । ईषते हिनास्ति इषुः शरः । ‘इषुर्द्वयोः’ ।

१४ । स्कन्देः सलोपश्च । कन्दुः ।

१५ । सृजेरसुम् च । चात्सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ।

१६ । कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च । ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्र-वेष्टनम् ।

१७ । नावञ्चेः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ।

१८ । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । फलेर्गुक् फल्गुः ।

यद्यपि फलिपाटीत्यादिसूत्रं यावदनुवर्तते इति न्यासप्रन्थेन मर्यादीकृत्येत्यपि प्रतीयते । तथापि अभिव्याप्येत्येवोचितम् । ‘पिवतं सौम्यं मधु’ इत्यादौ मधुशब्दस्यायुदात्ततादर्शनात् । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति सूत्रे हरदत्तेन अभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः । त्रपु सीस-मिति ॥ तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव । ‘त्रपु सीसकरङ्गयोः’ इति मेदिनीकोशः । हनुरिति ॥ ‘हनुः पुमान् परो गण्डात्’ इति वररुचिकोशः । स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । ‘हनुर्हृद-विलासिन्यां मृत्वावसगदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे’ इति मेदिनी । अतिशयने मनुप् । हनुमान् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दृशिग्रहणात् पाक्षिको दीर्घः । हनूमान् । स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । प्रज्ञादित्वात् बान्धवः । मनुरादिराजो मन्त्रश्च । बिन्दुः पवर्गायादिः । कन्दुरिति ॥ स्कन्दत्यस्मिन् जनताप इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमित्याहुः । अमरस्त्वाह । ‘क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्’ इति । कन्दुर्वा ना इति पूर्वणान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः । सृजेरसुम् चेति ॥ सृजतीति रज्जुः । स्त्रियां, ‘रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्’ इति मेदिनी । आगमसकारस्य श्चुत्वेन शः, जश्चेन जः । तर्कुरिति ॥ कृन्तत्यनेनेति विग्रहः । ‘तर्कुटी सूत्रला तर्कुः’ इति हारावलीकोशः । फलिपाटि ॥ एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते । गुगागमे हि फलेरवयवषष्ठी । पञ्चादेशचतुष्टयविधौ तु पाठ्यादिभ्यः स्थानषष्ठी । सा धतयोर्विधौ अन्येऽल्युपसंहियते इति

पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यत इति मधु । जायत इति जतु ।

१९ । वलेर्गुक्च । 'वल संवरणे' । वल्गुः ।

२० । शः कित्सन्वच्च । श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिशुर्बालः ।

२१ । यो द्वे च । ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्व-
निवृत्त्यर्थम् ।

२२ । कुर्भश्च । बभ्रुः । 'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ' ।
चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जघ्नुर्हन्ता । पपुः पालकः ।

२३ । पृभिदिव्याधिगृधिधृषिभ्यः । कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्व-
ज्रम् । 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः ।
'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः ।

२४ । कृग्रोरुच्च । करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ।

२५ । अपटुःसुषु स्थः । 'सुषामादिपु च' (सू १०२२) इति षत्वम् ।
अपटु । प्रतिकूलम् । दुष्टु । सुष्टु ।

२६ । रपेरिचोपधायाः । अनिष्टं रपतीति रिपुः ।

२७ । अर्जिदृशिकम्यमिपशिवाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकारश्च । अर्जयति
गुणानृजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः कन्दर्पः । अन्धुः कूपः ।
विवेकः । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानषष्ठ्येवेति बोध्यम् । 'फलवसारे-
ऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलयवां स्त्री' इति मेदिनी । वल संवरणे इति ॥ दन्त्योष्वादिः ।
यत्तूज्ज्वलदत्तेन सूत्रे पवर्गीयादि पठित्वा, 'वल प्राणने' इत्युपन्यस्तम् । तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ।
'अयं नाभा वदति वल्गवो गृहे' इत्यादौ दन्त्योष्वापाठस्य निर्विवादत्वात् । धरणिः कोशस्थमाह ।
बभ्रुरिति ॥ 'बभ्रुर्वैश्वानरे मूलपाणौ च गरुडध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवत् ॥'
इति मेदिनीकोशः । अन्यतोऽपीति ॥ 'भ्रः कुश्च' इति वक्तव्ये प्राक् प्रत्ययनिर्देशादित्याहुः ।
अश्चेति प्रकृतिसंस्पृष्टेन चकारेण प्रकृत्यन्तरसमुच्चयाच्चेति बोध्यम् । पृभिदिव्याधिगृधि ॥
'पुरुः प्राज्ये अभिधेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृत्यभेदपरागयोः' इति मेदिनी ।
सुषामेत्यादि ॥ एतच्च न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम् । वार्तिककृता तु, स्थास्थिन्स्थूनामुप-
सङ्ख्यातम् । 'अपटुः पुंसि बाले च वामे स्यादन्यलिङ्गके' इति मेदिनी । अर्जिदृशि ॥
'अर्ज अर्जने' । अस्य ऋजिरादेशः । दृशेः पशिः । कमेस्तुगागमः । 'अम रोगगत्यादिषु'
अस्य धुगागमः । 'पशि नाशने' । सौत्रो धातुः । अस्य दीर्घः । 'बाधृ लोडने' । अस्य
ह्रादेशः । षड्भ्योऽपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अविशेषेणेति ॥ चादिगणे तु पश्चि-
पठितम् । 'पशु दृश्यर्थमव्ययम्' इति धरणिः । कन्तुः कन्दर्प इति ॥ 'कन्तुर्मकराङ्कः'

‘पांसुर्ना न द्वयो रजः’ । ‘तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः’ ।
बाधत इति बाहुः । ‘बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः’ ।

२८ । प्रथिम्नादिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च । त्रयाणां कुः सम्प्र-
सारणं भ्रस्जेः सलोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । भृज्जति
तपसा भृगुः ।

२९ । लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च । लघुः । ‘बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो-
रत्वमापद्यते’ (वा ४७९८) । रघुर्नृपभेदः । बहुः ।

३० । ऊर्णोतेर्नुलोपश्च । ऊरु सक्थि ।

३१ । महति ह्रस्वश्च । उरु महत् ।

३२ । श्लिषेः कश्च । श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः । उद्यतो ज्योतिश्च ।

३३ । आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्च । आ खनतीत्याखुः । परं शृणातीति
परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्पशुरपि ।

३४ । हरिमितयोर्दुवः । ‘द्वु गतौ’ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स
च ङित् । हरिभिर्दूयते हरिदुर्वृक्षः । मितं द्रवति मितदुः समुद्रः ।

३५ । शते च । शतधा द्रवति शतदुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रव-
स्यूर्ध्वमिति दुर्वृक्षः शाखा च । तद्वान्दुमः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । पांसुरिति ॥ ‘पङि पसि नाशने ।’ चुरादिर्दन्त्यान्तः । स्त्रीपुंसयो-
रिति ॥ उक्तं ह्यमरेण । ‘द्वौ परौ द्वयोर्भुजबाहू’ इति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति
तदर्थः । अकारान्तोऽप्ययम् । अत एव ‘बाह्वोश्च भुजयोः पुमान्’ इति दामोदरः । ‘बाहा
भुजेऽपुमान्मानभेदाश्च वृषवायुषु’ इति मेदिन्याम् । टाबन्तोऽप्ययम् । प्रथिम्नादि ॥ प्रथते इति
पृथुः । ‘पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्याङ्गुणजीरेऽथ पुमान्मौ नृपान्तरे’ इति मेदिनी ।
प्रदितुं शक्यते अकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः । ‘भृगुः पुमान् मुनौ हरे तटे शुके’ इति
मेदिनी । ‘भृगुः शुके प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि’ इति कोशान्तरम् । लघुरिति ॥
‘पृक्कायां स्त्री लघुः क्लीबं शीघ्रे कृष्णागुरुण्यपि’ इति त्रिकाण्डशेषः । ‘लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे
वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ तु स्त्री’ इति मेदिनी । नृपभेद इति ॥
एतेन ‘अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविचकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्’ इति व्याख्यातम् । बहुरिति ॥
बहुस्तु त्यादिसङ्ख्यासु विपुले त्वभिधेयवत् इति मेदिनी । ऊर्जङ्घेति उज्ज्वलदत्तः । तन्न ।
तयोर्भेदात् । ऊर्णूयते आच्छाद्यते इत्यूरुः । कर्मणि प्रत्ययः । उरु महदिति ॥ कर्तरि प्रत्ययः ।
उद्यत इति ॥ स हि यावत्कार्यं श्लिष्यति लगति व्याप्रियते इति यावत् । पशुरपीति ॥
‘पशुः परशुना सह’ इति विश्वः । हरिदुर्वृक्ष इति ॥ दारुहरिद्रा इत्येके । तद्वानिति ॥

३६ । खरु शङ्कुपीयुनीलंगुलिगु । पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च । ‘शङ्कुर्ना कील-
शल्ययोः’ । ‘पिबतेरीत्त्वं युगागमश्च’ । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णश्च ।
निपूर्वाल्लगि गतावस्मात्कुर्नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च । ‘नीलाङ्गुः’
इति पाठान्तरम् । तत्र धातोरपि दीर्घः । ‘लग सङ्गे’ अस्य अत इत्वश्च ।
लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः ।

३७ । मृगय्वादयश्च । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयु-
र्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोऽयम् ।

३८ । मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् । मन्दुरा वाजिशाला ।
वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जूरादित्वादङ्कूरोऽपि ।

३९ । व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च । ‘विथुरश्चोररक्षसोः’ ।

‘द्युद्भ्यां मः’ । खरुशब्दस्य क्रूरो मूर्ख इत्यर्थः । द्वयं दशपादीवृत्त्यनुसारेणोक्तम् । खरुः पतिवरा
कन्येत्यपि बोध्यम् । ‘खरुर्दन्ते हरे दपे हये श्वेते तु वाच्यवत्’ इति विश्वत्रिकाण्डशेषौ ।
शङ्कुरिति ॥ ‘शकि शङ्क्याम्’ । शङ्कतेऽस्मादिति, ‘शङ्कुः कीले गरे शङ्खे सङ्ख्यापादप-
भेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते’ इति विश्वः । पीयुरिति ॥ ‘पीयुः
काले रवौ घूके’ इति मेदिनी । कृमिविशेष इति । ‘नीलङ्गुः कृमिजातौ स्यात् भम्भराली-
प्रसूनयोः’ इति विश्वः । पाठान्तरमिति ॥ ‘नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः’ इति विश्वः । धातो-
रपीति ॥ केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गमेष्टिलोपः उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते
इत्याहुः । ‘लिगु चित्ते नपुंसकम्’ इति वररुचिः । मृगय्वादयश्च ॥ ‘मृगयुः पुंसि
गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि’ इति मेदिनी । ‘मृगयुर्व्रह्मणि ख्यातो गोमायुर्व्याधयोरपि ।
देवयुर्धार्मिके ख्यातो देवयुर्लोकयात्रिके’ इति विश्वः । आकृतिगण इति ॥ तेन, ‘पील
प्रतिष्ठम्भे’ अस्मात्कुः । ‘पीलुर्गजे द्रुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः’ इति विश्वः । भट्टास्तु
पीलुशब्दस्य वृक्षे आर्यप्रसिद्धिः गजे तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजहृः । कडि मदे ।
कण्डूरित्यादि बोध्यम् । वाशुरा रात्रिरिति ॥ वाश्यन्ते अस्यामिति विग्रहः । वासुरो
गर्दभ इत्यन्ये । ‘वाशुरा वासिताराव्योः’ इति मेदिनी । ‘चङ्कुरः स्यन्दने वृक्षे’ इति मेदिनी ।
‘अङ्कुरो रुधिरे लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि’ इति च । खर्जुरेति ॥ ‘अङ्कूराङ्कुर एव च’
इति विश्वप्रकाशः । व्यथेः ॥ ‘व्यथ भयसञ्चलनयोः’ । अस्मादुरच् कित् स्याद्भातोः सम्प्र-
सारणश्च । दशपाद्यां तु धः किञ्चेति पठित्वा धकारमन्तादेशं विधाय विधुरोऽनघ्निकः इत्युदा-
हृतम् । माधवेनापि तदेवानुसृतम् । न त्वेतद्युक्तम् । ‘त्वमेषां विधुरा शबांसि । अतिविद्धा
विधुरेणाचिदस्त्रा’ इत्यादिमन्त्रेषु थकारपाठस्य निर्विवादत्वात् । यदपि माधवेनोक्तं विधिभिदि
इत्यत्र व्यथेः सम्प्रसारणश्चेति वचनात् कुरचि थान्तं रूपमिति । तदतिस्थवीयः । कुरज्विधायके

४० । मुकुरदर्दुरौ । मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । ‘दृ विदारणे’ धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक्मिलोपश्च । ‘दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्विभेदयोः’ । ‘दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्रामजाले च दर्दुरम्’ इति विश्वः ।

४१ । मद्गुरादयश्च । उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक् । मद्गुरो मत्स्यभेदः । ‘कवृ वर्णे’ । रुगागमः । ‘कर्बुरं श्वेतरक्षसोः’ । बभ्रातेः खर्जूरादित्वादूरोऽपि । ‘बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु’ इति रन्तिदेवः । ‘कोकतेर्वा कुक् (च)’ (गण १९५) कुक्कुरः—कुकुरः ।

४२ । असेरुरन् । असुरः । प्रज्ञाद्यण् । आसुरः ।

४३ । मसेश्च । पञ्चमे पादे ‘मसेरुरन्’ इति वक्ष्यते । ‘मसूरा मसुरा ब्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति’ । ‘मसूरा मसुरा वा ना वेद्याब्रीहिप्रभेदयोः’ । ‘मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्’ । ‘मसूरमसुरौ च द्वौ’ इति विश्वः ।

४४ । शावशेराप्तौ । शु इत्याश्चर्थे । श्वशुरः । ‘पतिपत्नयोः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः’ इत्यमरः ।

४५ । अविमह्योष्टिषच् । अविषः । महिषः ।

४६ । अमेर्दीर्विश्च । ‘आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि’ ।

४७ । रुहेर्वृद्धिश्च । ‘रङ्कुशम्बररौहिषाः’ । ‘रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषश्च तृणं मतम्’ इति संसारावर्तः ।

सूत्रे व्यथेरुपसङ्ख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् । तस्मादिह धः किञ्चेति दशपादीपाठं पुरस्कृत्वन्तः प्रसादकारादयोऽप्युपेक्ष्याः । कथं तर्हि विधुर इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत् । धुरो विगत इति प्रादिसमासेनेत्यवधेहि । ‘समासान्ताः’ इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जयोर्यस्तथैवोक्तत्वात् । मुकुर इति ॥ ‘मकि मण्डने’ । अस्मादुरच् नलोपश्च । बाहुलकादिति ॥ धातोरुपधायाः पक्षे उकार इति भावः । ‘मुकुरो मकुरोऽपि च’ इति विश्वः । ‘मुकुरः स्यान्मकुरवत् दर्पणे वकुलद्रुमे । कुलालदण्डे’ इति मेदिनी च । धातोरिति ॥ केचित्तु गुणो दुर्गमश्च निपात्यते इत्याहुः । कर्बुरमिति ॥ ‘कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्’ इति मेदिनी । अविष इति ॥ राजा समुद्रश्च । महिषो महान् । ‘तुरीयन्धाम महिषो विवक्ति । उत माता महिषमन्वेनत्’ टित्त्वात् ङीप् । महिषी राजपत्नी । रुहेः ॥ ‘रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषश्च तृणं मतम्’ इति संसारावर्तः ।

४८ । तवेर्णिद्वा । ‘तव’ इति सौत्रो धातुः । ‘तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च’ । स्त्रियां तविषी-ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । ‘तविषी बलम्’ इति वेदभाष्यम् ।

४९ । नाञि व्यथेः । ‘अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः’ । अव्यथिषी धरारात्र्योः ।

५० । किलेर्बुक्च । किल्बिषम् ।

५१ । इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचि-रुधिवान्धिशुषिभ्यः किरच् । इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । ‘मुदिरः कामुका-भ्रयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । ‘छिदिरोऽसिकुठारयोः’ । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि । ‘मन्दिरं मन्दिरापि स्यात्’ इति विश्वः । ‘चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ’ । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । ‘मुहिरः काम्यसभ्ययोः’ । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । वधिरः । ‘शुष शोषणे’ शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ।

५२ । अशेर्णित् । आशिरो वह्निरक्षसोः ।

५३ । अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः । अजेर्वाभावा-भावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्वम् । ‘शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्’ । ‘अथ मोचने’ उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्थास्फाय्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । वेदभाष्यमिति ॥ ‘इन्द्रो मित्रस्य तविषीम् । इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यः’ इत्यादिमन्त्रेष्विति भावः । वैदिकनिघण्टौ, ‘ओजः पाजः’ इत्यादिषु बलनामसु तविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति बोध्यम् । ‘तविषः शोभनाशरे भेलेऽब्धिव्यवसाययोः । तविषी देवकन्यायां पुंसि स्वर्गे महोदधौ ॥ तविषी चेन्द्रकन्यायां ना स्वर्गाम्बुधिकाञ्चने’ इति मेदिनी । किलेर्बुक् च ॥ ‘किल श्रैत्यक्रीडनयोः’ । ‘किल्बिषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि’ इति मेदिनी । इषिरोऽग्निरिति ॥ आहार इत्यन्ये । ‘छिदिरः पावके रज्जौ करवाले परश्वधे । मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीवं ना मकरालये । चन्द्रोऽनेकपे चन्द्रे । तिमिरन्ध्वान्तनेत्रामयान्तरे । मिहिरः सूर्यबुधयोः । मुहिरः काममूर्खयोः । रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबन्तु इकुमासृजोः । शुषिरं वंश्यादिवाद्ये विवरे च नपुंसकम् । मूषिके न स्त्रियां नील्योषधौ रन्ध्रेऽन्वेते त्रिषु । आशिरो वीतिहोत्रे स्यात् राक्षसे भास्करे पुमान्’ इति मेदिनी । अजिरमङ्गणमिति ॥ अङ्गेल्युटि अनादेशस्य बाहुलकाणत्वमित्येके । अन्ये तु विश्वकोशा-द्युपष्टम्भेन दन्त्यमेवेच्छन्ति । इह दशपादीवृत्तौ नञ्पूर्वस्य जीर्यतेः ऋवर्णलोपो निपात्यते इत्युक्तन्तदपि ग्राह्यम् । ‘आशुन्दूतमजिरं प्रत्नमीज्यम्’ इत्यादौ न जीर्यतीत्यजिरः इत्यर्थस्यानु-गुणत्वात् । ‘अजिरं प्राङ्गणे कार्यविषये दर्दुरेऽनिले । शिशिरो ना हिमे न स्त्री त्वनुभेदे जडे

तिष्ठतेर्बुक्कह्रस्वत्वञ्च । खविरः । खदिरः । बाहुलकाच्छीडो बुक्कह्रस्वत्वञ्च । शिबिरम् ।

५४ । सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् । सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलः । अनिलः । महिळा । पृषो-
दरादित्वान्महेळापि । भड इति सौत्रो धातुः । ‘भडिलौ शूरसेवकौ’ ।
भण्डिलो दूतः कल्याणञ्च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो
मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः ।

५५ । कमेः पश्च । कपिलः ।

५६ । गुपादिभ्यः कित् । गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं
वनम् ।

५७ । मिथिलादयश्च । मध्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः—पथिकः ।

५८ । पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् । पतेरः पक्षी गन्ता च ।
कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णाशः । बाहुलकान्नुन्न । गडेरु मेघः । गुडेरु
गुडकः । दंशेरु हिंस्रः ।

५९ । कुम्बेर्नलोपश्च । कुबेरः ।

६० । शदेस्त च । शतेरः शत्रुः ।

६१ । मूलेरादयः । एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता ।
गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो मूर्खः ।

६२ । कबेरोतः पश्च । कपोतः पक्षी ।

त्रिषु । खदिरः शाकभेदे स्यात् ना चन्द्रे दन्तधावने’ इति मेदिनी । शिबिरमिति ॥
शेरतेऽस्मिन् राजानः । ‘निवेशः शिविरं षण्डम्’ इत्यमरः । सलिकलि ॥ कलिल इति ॥
मिश्रो गहनश्च । महिलेति ॥ ‘महिळा फलिनीस्त्रियोः’ इति मेदिनी । पृषोदरेति ॥
तथाच दमयन्तीकाव्ये, ‘परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः’ इति । परस्य महेला स्त्री । अथ च परमा
उत्कृष्टा हेला क्रीडा तत्र रत इत्यर्थः । कपिल इति ॥ ‘कपिला रेणुकायाञ्च शिशपागोविशे-
षयोः । पुण्डरीकः करिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वासुदेवे च कुक्कुरे’ इति
मेदिनी । रेणुकं ह लताविशेषः । ‘हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी’ इत्यमरात् ।
मिथिलादयश्च ॥ मथे विलोडने । अकारस्येत्वं निपातनात् । कुठेर इति ॥ कठ
कृच्छ्रजीवने । कुठि च । द्वितीयस्य इदित्वान्नुमि प्राप्ते आह । बाहुलकादिति ॥
कबेरोतः ॥ गुपादिसूत्रादारभ्य एतदन्तानि सप्त सूत्राणि केषाञ्चिदसम्मतानि । कपोत

६३ । भातेर्डवतुः । भातीति भवान् ।

६४ । कठिचकिभ्यामोर- । कठोरः । चकोरः ।

६५ । किशोरादयश्च । किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः । किमोऽन्त्यलोपः ।
किशोरोऽश्वशाबः । सहोरः साधुः ।

६६ । कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् । कपीति निर्देशान्नलोपः ।
कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ।

६७ । मीनातेरुरन् । मयूरः ।

६८ । स्यन्देः सम्प्रसारणश्च । सिन्दूरम् ।

६९ । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् । सिनोतीति सेतुः ।
'तितुत्र-' (३१६३) इति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत
इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । 'ज्वर त्वर-' (सू २६५४) इत्यूट् । तत्र किञ्चि-
त्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्विडालः । धातुः । क्रोष्टा ।

७० । णः किञ्च । पिबतीति 'पितुर्वहौ दिवाकरे' ।

७१ । अर्तेश्च तुः । अर्तस्तुः स्यात्स च कित् 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः' ।

इति ॥ 'कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहङ्गयोः' इति मेदिनी । 'कपोतः पक्षिमात्रेऽपि' इति
त्रिकाण्डशेषः । अत्रौतचश्चित्वं प्रामादिकम् । 'यत्कपोतः पदमग्रा कृणोति । देवाः कपोत
इषितो यदिच्छन्' इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण मञ्जोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वात् । कठोर इति ॥
कठिनः पूर्णश्च । 'कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः' इति माघः । किशोर इति ॥ 'किशोरोऽश्वस्य
शाबके । तैलपण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः' इति मेदिनी । कपोल इति ॥ कटे
वर्षावरणयोः । केचित्तु सूत्रे कडि मदे इत्येतं पठन्ति । कण्डोलः पिटकः, चण्डालश्च । 'चण्डालिका तु
कण्डोलवीणाचण्डालवल्लकी' इत्यमरः । पटोल इति ॥ 'पटोलं वल्लभेदे नौषधौ ज्यौत्स्न्यान्तु
योषिति' इति मेदिनी । 'कल्ल शब्दे ।' बाहुलकादतोऽप्योलच् । 'कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्सु-
मिषु वारिष्' इति मेदिनी । स्यन्देः ॥ 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात् । सिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी
रोचनारक्तवेल्लिकाधातकीषु च' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । सितनि ॥ 'सेतुर्नालौ कुमारके'
इति मेदिनी । 'सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्' इति, 'मण्डन्दधिमवं मस्तु' इति चामरः ।
'धातुर्नेन्द्रियेषु च । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्वै-
रिकेऽस्मिन् च' इति मेदिनी । 'श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः
शब्दयोनिश्च धातवः' इत्यमरः । अर्तेश्च तुः ॥ तुनि प्रकृते अन्तोदात्तत्वार्थन्तुः कियते ।
'ऋतुना यज्ञम् । य ऋतुर्जनानाम्' इत्यादि । 'ऋतुर्वर्षादिषट्सु च । आर्तवे मासि च पुमान्' इति

७२ । कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च । एभ्यस्तुः स्यात् । ‘कन्तुः कन्दर्प-
चित्तयोः’ । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । ‘गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे
गायनेऽपि च’ । भातुरादित्यः । ‘यातुरध्वगकालयोः’ । रक्षसि क्लीबम् । हेतुः
कारणम् ।

७३ । चायः किः । ‘केतुर्ग्रहपताकयोः’ ।

७४ । आमोतेर्ह्रस्वश्च । अप्तुः शरीरम् ।

७५ । वसेस्तुन् । वस्तु ।

७६ । अगारे णिच् । ‘वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्’ ।

७७ । कृजः क्रतुः । क्रतुर्यज्ञः ।

७८ । एधिवह्योश्चतुः । एधतुः पुरुषः । वहतुरनङ्गान् ।

७९ । जीवेरातुः । ‘जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे’ ।

८० । आतृकन्वृद्धिश्च । जीवेरित्येव । ‘जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु
कृषीवले’ ।

८१ । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः । ‘कर्षूः पुंसि करीषाम्नौ
कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता’ । चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । ‘सर्जं सर्जने’ । सर्ज-
वर्णिक् । ‘खर्जं व्यथने’ । खर्जूः पामा ।

८२ । मृजेर्गुणश्च । मर्जूः शुद्धिकृत् ।

८३ । वहो धश्च । ‘वधूर्जायास्तुषास्त्रीषु’ ।

मेदिनी । कमि ॥ कमिग्रहणं प्रपञ्चाधर्मम् । ‘अर्जिदृशि’ इत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात् । मन्तु-
रिति ॥ ‘मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ’ इति मेदिनी । ‘दीर्घं ह्यङ्कुशम्’ इति मन्त्रस्य
वेदभाष्ये तु मन्तुम इति मन्तुर्ज्ञानन्तद्वान् हे इन्द्रेति व्याख्यातम् । ‘गातुर्नां कोकिले भृङ्गे
गन्धर्वे त्रिषु रोषणे’ इति मेदिनी । ‘भातुर्नां किरणे सूर्ये’ इति च । चायः किः ॥ ‘केतुर्नां
स्वपताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि’ इति मेदिनी । अप्तुः शरीरमिति ॥ अभिलषितार्थश्च,
आप्तव्यत्वात् । अत एव अतोऽर्यामिशब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः । कृजः क्रतुः ॥
‘क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि’ इति मेदिनी । एधिवह्योश्चतुः ॥ चित्त्वादन्तोदात्तः । ‘स्योनं पत्ये वहतुं
कृणुष्व’ । ‘वहतुः पथिके वृषभे पुमान्’ इति मेदिनी । आतृकन् ॥ ‘जैवातृकः पुमान् सोमे कृषका-
युष्मतोऽस्त्रिषु’ इति मेदिनी । कृषि ॥ रभसकोशस्थमाह । कर्षूरिति ॥ ‘कर्षूः पुमान् करीषाम्नौ
स्त्रियां कुल्याल्पखातयोः’ इति मेदिनी । ‘सर्जूर्वणिजि विद्युति । स्त्रियां स्वर्गे विधौ रुद्रे’ इति,
‘खर्जूः कीटान्तरे स्मृता । खर्जूरी पादपे कण्ड्वाम्’ इति च । मृजेः ॥ ‘मर्जूः स्त्री शुद्धौ धावकेऽपि च’
इति मेदिनी । वहः ॥ ‘वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च’ इति विश्वः । ‘पृक्का च महिला

८४ । कषेश्छश्च । कच्छः पामा ।

८५ । णित्कसिपद्यर्तेः । कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ।

८६ । अणो ङश्च । आङ्गर्जलप्लवद्रव्यम् ।

८७ । नञि लम्बेर्नलोपश्च । 'तुम्ब्यलावूरुभे समे' इत्यमरः ।

८८ । के श्र एरङ् चास्य । कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यात् एरङ्गदेशः । 'कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री' बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः । ह्रीवे पुंसि च ।

८९ । त्रो दुट् च । तरतेरूः स्यात्तस्य दुट् । 'तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः' ।

९० । दरिद्रातेर्यालोपश्च । इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्दूः कुष्ठप्रभेदः ।

९१ । नृतिशृध्योः कूः । नृतूर्नर्तकः । शृधूरपानम् ।

९२ । ऋतेरम् च । ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः क्रूरमागमश्च । रन्तूर्देवनदी सत्यवाक्च ।

९३ । अन्दूहम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः । एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । 'दम्भी ग्रन्थे' निपातनान्नुम् । दम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । दम्भूः । जनेर्बुक् । जम्बूः । 'जमु अदने' इत्यस्येत्येके ।

वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः । कषेः ॥ कषशेषेति दण्डके पठितः । 'कच्छान्तु, पामपामे विचर्चिका' इत्यमरः । णित्कसि ॥ कस गतौ । 'कासूर्विकलवाचि स्यात् तथा शक्त्यायुधे स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'कासूः शक्त्यायुधे रुजि । बुद्धौ विकलवाचि स्यात्' इति हेमचन्द्रः । न लम्बते अलावूः । त्रो दुट् च ॥ तर्दूरिति ॥ 'नेट्टुशि' इति नेट् । वरमनादाविति परिगणनस्यानाश्रितत्वात् बाहुलकाद्वा । केचित्तु त्रो दुक् चेति पठित्वा धातोर्दुगागममाहुः । तेषान्धातोर्गुणो दुर्लभः । चकारबलेन वा साधनीयः, दुगागमात्पूर्वं यत्प्राप्तन्तदपि भवतीति व्याख्यानात् । दरिद्रातेः ॥ इश्च आश्चेति ॥ भोजदेवस्तु र्यालोप इति रेफादिकं पदं छित्वा द्वेधा व्याख्यत । इश्च आश्च । दर्दूः । रश्च इश्च आश्च । 'अन्यवाधेऽन्यसदेशस्य' इति द्वितीयरेफलोपः । दर्दूः । मृगधादित्वाद्दृहस्वान्तश्च । 'दद्रुणो दद्रुरोगी स्यात्' इत्यमरः । इत्थञ्चत्वारि रूपाणि । अन्दूहम्भू ॥ अन्दूर्बन्धनमिति ॥ 'अदि बन्धने' । 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च' इति मेदिनी । 'अन्दुको हस्तिनिगडे' इत्यमरः । 'संज्ञायाङ्कन्' । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । केचित्तु 'अम गतौ' अस्य दुक् अन्दूर्बुद्धिरिति व्याचख्युः । दम्भी ग्रन्थे इति तुदादिः । दम्भूरिति ॥ सन्दर्भकर्तृत्वर्थः । कथकः इत्यन्ये । अस्य रूपाणि द्वह्रवदित्युक्तम् । कैयटोऽप्यत्रानुकूलः । माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः क्तिप्रत्ययः, उपपदस्य दृढादेशो निपात्यते । यद्वा दन्निति नान्तमव्ययं दृढार्थकमुपपदं, दम्भूः, तरुः सर्पः कपिवर्तेति व्याख्याय 'दन्कर' इति य

बाहुलकाद्भ्रस्वोऽपि । जम्बुः । कफं लाति कफेल्हः श्लेष्मातकः । निपातना-
देत्वम् । कर्क दधाति कर्कन्धूर्वदरी । निपातनान्नुम् । दिधि धैर्यं स्यति
यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु ‘अन्दूहम्भूजम्बूकम्बू’ इति पठन्ति ।
‘हम्फ उंत्लेशे’ हम्फूः सर्पजातिः । ‘कमेर्बुक्’ । कम्बूः परद्रव्यापहारी ।

९४ । मृग्रोरुतिः । मरुत् । गरुत्पक्षः ।

९५ । ग्रो मुद् च । गिरतेरुतिस्तस्य च मुद् । गर्मुत्सुवर्णं तृणविशेषश्च ।

९६ । हृषेरुलच् । ‘हर्षुलो मृगकामिनोः’ । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं
शोभनम् ।

९७ । हृसृरुहियुषिभ्य इतिः । ‘हरित्कुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः’ ।
सरिन्नदी । ‘रोहित्’ मृगविशेषस्य स्त्री । ‘युष’ इति सौत्रो धातुः । ‘ऋश्यस्य
रोहित् पुरुषस्य योषित्’ इति भाष्यम् ।

९८ । ताडेर्णिलुक् च । ताडयतीति तडित् ।

९९ । शमेढः । बाहुलकादित्संज्ञा एयादेशः इट् च न । ‘शण्डः स्यात्पुंसि
गोपतौ’ । शण्डः । क्लीबः ।

वर्षाभूवद्रूपमस्येत्याहुः । ह्रस्वोऽपीति ॥ उदाहृतञ्च विकमादित्येन । ‘तस्या जम्बोः फलरसो
नदीभूय प्रवर्तते’ इति । यत्तु “परिणतजम्बुफलोपभोगहृद्य” इति भारविप्रयोगं ह्रस्वान्तत्वे
साधकत्वेनोदाजहुः । तन्न । ‘इको ह्रस्वोऽड्यः’ इति सूत्रेण गतार्थत्वात् । दिधिमिति ॥
केचित्तु दधातेरित्वन्दिह्यं षुक् च निपात्यते । दधात्यसौ दिधिषूरित्याहुः । उज्ज्वलदत्तोक्तं
पाठमाह । केचित्त्विति ॥ एतच्च कैयटमाधवादिमहाग्रन्थविरुद्धमित्यवधेयम् । अत एव
‘हम्भूः स्त्री सर्पचक्रयोः’ इति भान्ते मेदिनी । मरुदिति ॥ प्रज्ञादित्वादणि मारुतोऽपि ।
मरुतशब्दोऽप्यव्युत्पन्नोऽस्ति । तथा च विकमादित्यकोशः । ‘मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो
मारुतो मरुत्’ इति संसारावर्तश्च । ‘कोऽयं वाति स दाक्षिणाल्यमरुतः’ इति कविराजः ।
अत्रानुपपत्तिं मत्वा दाक्षिणाल्यपवन इति पाठं कल्पयन्त्यल्पहृत्स्वानः इति वर्णविवेकः । गरु-
दिति ॥ यवादिरयम् । तेन मनुषो वत्त्वं न । गरुत्मान् । ग्रो मुद् च ॥ ‘गर्मुत् स्त्री स्वर्ण-
लतयोः’ इति मेदिनी । विश्वकोशमाह । हरिदिति ॥ ‘हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः ।
अस्त्रियां स्यात्तृणे च’ इति मेदिनी । ऋश्यस्येति ॥ एतेन ‘गतं रोहिद्रूतां रिरमयिषुमृश्यस्य
वपुषा’ इति पुष्पदन्तप्रयोगो व्याख्यातः । ‘रोहिन्मृग्यां लृताभेदे स्त्री नार्कै’ इति मेदिनी ।
शमेढः ॥ बाहुलकादिति ॥ यद्यपि ‘नेडुशिकृति’ इति इणिवेधः सुवचः । तथापि
नेडुरमनादाविति परिगणनादेवमुक्तम् । ‘शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ’ आकृष्टाङ्गे वर्षवरे तृतीय-
प्रकृतावपि’ इति मेदिनी । कमठ इति ॥ ‘कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्’ इति

१०० । कमेरठः । कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकाजरठः ।

१०१ । रमेवृद्धिश्च । रामठं हिङ्गु ।

१०२ । शमेः खः । शङ्खः ।

१०३ । कणेष्टः । कण्ठः ।

१०४ । कलस्तृपश्च । तृपतेः कलप्रत्ययः । चात्तृफतेः । तृपला लता । 'तृपला तु फलत्रिके' ।

१०५ । शपेर्वश्च । शबलः ।

१०६ । वृषादिभ्यश्चित् । वृषलः । पललम् । बाहुलकाद्रुणः । सरलः । तरलः । 'कमेर्वुक् (च)' (गण १९६) कम्बलः । 'मुस खण्डने' मुसलम् । 'लङ्गेवृद्धिश्च' (गण १९७) लाङ्गलम् । 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ।

मेदिनी । जरठ इति ॥ जृष् वयोहानौ । 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वमेदिन्यौ । 'जरठः कठिने जीर्णे' इति वैजयन्ती । शमेः खः ॥ 'शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्री' इत्यमरः । 'शङ्खः कम्बौ न योषिन्ना भालास्त्रि निधिभिन्नखे' इति मेदिनी । कणेष्टः ॥ 'कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्वमेदिन्यौ । फल-त्रिके इति ॥ 'त्रिफला तृफला च सा' इति विश्वः । त्रिफलाशब्दसमानार्थस्तृफला-शब्द इति 'द्विगोः' इति सूत्रे रक्षितः । 'शप आकोशे' । वृषादिभ्यश्चित् ॥ 'शूद्रा-श्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । 'वृषलस्तुरगे शूद्रे' इति हेमचन्द्रः । पललमिति ॥ पल गतौ । 'पललं तिलचूर्णे च पङ्के मांसे नपुंसकम् । ना राक्षसे' इति मेदिनी । 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी । 'सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमाः । न शमी न च पुन्नागा अस्मिन्संसारकानने' इत्यभियुक्तप्रयोगः । कमेरिति ॥ बाहुलकादित्यत्रानुषज्यते । 'कम्बलो नागराजे स्यात् सास्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मुसलं स्यादयोऽप्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णागृहगोधिकयोरपि' इति मेदिन्याम् । मूर्धन्यमध्येऽप्ययमिति वर्णदेशना, 'मुस खण्डने' इति धातोर्दन्त्यान्तेषु मूर्धन्यान्तेषु च बोपदेवात्रेयादिभिः पठित-त्वात् । उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः । अत एव मुसलोऽपि चेति विश्वकोशे मुशलोऽपि चेति पाठान्तरम् । लङ्गेरिति ॥ बाहुलकादित्येव । एवमप्रेऽपि । 'लाङ्गलं तालहलयोः पुष्पभिद्ब्रह्मदारुणोः । लाङ्गली गृहपिप्पल्याम्' इति हेमचन्द्रः । 'लाङ्गली तोय-पिप्पल्यां क्रीबन्तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणे राजगृहदासविशेषयोः' इति मेदिनी । 'कुब्जलो मुकुले पुंसि न द्वयेर्नैरकान्तरे । 'कोमलं मृदुले जले' इति च । बाहुलकादन्यत्रापि । तथा 'कुस श्लेषणे' । दन्त्यान्तो निर्विवादः । बोपदेवमते तालव्यान्तोऽपि । गुणः । कोसलः कोशलो

(च), (गण १९८) कुट्मलः । कुडेरपि । कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुलका-
दुणः । कोमलम् ।

१०७ । मृजेष्टिलोपश्च । मलम् ।

१०८ । चुपेरच्चोपधायाः । चपलम् ।

१०९ । शकिशम्योर्नित् । शकलम् । शमलम् ।

११० । छो गुग्गुस्वश्च । छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः ।

१११ । अमन्ताडुः । दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डश्छिन्नहस्तः ।
अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः । षण्डः सङ्घातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः ।
गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः ।

वा देशविशेषः । 'वृद्धेत्कोसल' इति सूत्रे तु दन्त्यपाठ एव साम्प्रदायिकः । 'सम्ब सम्बन्धे,
शम्ब च' । सम्बलम् । 'शम्बलोऽस्त्री सम्बलवत् कुलपाथेयमत्सरे' इति मेदिनी । 'कदि
आह्वाने' । नलोपः । गौरादित्वान्डीष् । 'मदान्दोलितकर्पूरकदलीदलसंज्ञया । विभ्रमाय
श्रमापन्नानाह्वयन्तमिवाध्वगान्' इति काशीखण्डम् । अजादेराकृतियगणत्वाद्वापि । 'कदला-
कदलौ पृश्न्यां कदलीकदलौ पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोः ॥ कदला डिम्बि-
कायाश्च' इति मेदिनी । 'पिजि हिंसायाम्' । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । 'पिङ्गलो नागभिद्रु-
चण्डांशुपारिपार्श्वके । निधिभेदे कवावमौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेश्याविशेषे च
करिण्याङ्कुमुदस्य च' इति मेदिनी । कुश इति सौत्रो धातुः । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु ।
क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'कमु कान्तौ' । 'कमलं सलिलं
ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः' इति विश्वमेदिन्यौ ।
'मडि भूषायाम्' । 'मण्डलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके । क्लीबं वृन्दे बिम्बे त्रिषु
पुंसि तु कुक्कुरे' इति मेदिनी । 'कोठो मण्डलकम्' इत्यमरः । 'बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु'
इति च । 'कुडि दाहे', 'पट गतौ', 'छो छेदने' । 'कुण्डलङ्घर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च ।
अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्हप्रोगतिलके क्लीबं वृन्दे पुनर्न ना । छलं स्खलित-
शाठ्ययोः' इति मेदिनी । मृजेष्टिलोपश्च ॥ 'मलोऽस्त्री पापविदकिट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्'
इति मेदिनी । चुपेः ॥ 'चपलः पारदे मीने चिबुके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्
पुंश्लीपिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरलं चले' इति मेदिनी । शकिशम्योः ॥
शकलं खण्डे रोहितादीनान्तवचि च । तद्योगाच्छकली मत्स्यः । 'मत्स्यान् शकलान्' इति
भाष्यम् । 'शकलन्त्वचि खण्डे स्यात् रागवस्तुनि वल्कले' इति मेदिनी । 'शमलं शकृदेनसोः'
इति नानार्थरत्नमाला । छो गुग् ॥ 'छगलं नीलवस्त्रे ना च्छागे स्त्री वृद्धदारके' इति मेदिनी ।
'छगलश्छागे च्छगली वृद्धदारकभेषजे' इति हेमचन्द्रः । अमन्ताडुः ॥ अमिति प्रत्याहारः ।
त्रिभ्य एव कणमा इति वृत्तिकारोक्तिस्तु अष्टाध्यायीस्थमात्रविषया । दण्ड इति ॥ बाहुल-
कात्, 'चुद्र' इति नेत्संज्ञा । 'दण्डोऽस्त्री लयुडेऽपि स्यात्' इत्यमरः । 'दण्डौ सैन्यार्कपार्श्वगौ'
इति त्रिकाण्डशेषः । 'रण्डा मूषिकपण्याश्च विधवायाश्च योषिति । खण्डोऽस्त्री शकले

११२ । क्वादिभ्यः कित् । कवर्गादिभ्यो ङः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुङ् गुडः । 'घुण भ्रमणे' घुण्डो भ्रमरः ।

११३ । स्थाचतिमृजेरालज्वालज्वालीयच् । तिष्ठतेरालच् । स्थालम्—स्थाली । चतेर्वालच् । चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो बिडालः ।

११४ । पतिचण्डिभ्यामालच् । पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वाद्णिचाण्डालोऽपीत्येके ।

११५ । तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् । तमालः । विशालः । बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः । नेक्षुविकारमणिभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गुले शकभेदे क्लीबन्तु मस्तुनि । चण्डा तु पांसुलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवर्जिते । अण्डं मुष्कं च पेश्यां स्यात् । षण्डं पद्मादिसङ्घाते न स्त्री स्यात् गोपतौ पुमान् । गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि । प्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे । चण्डोला तन्निर्गणीवृक्षे यमकिङ्करदैत्ययोः । चण्डी कात्यायनीदेव्यां हिंसाक्रोपनयोषितोः । चण्डा धनहरो शङ्खपुष्पी त्रिष्वतिकोपने । तीव्रेऽपि । पण्डः शठे धिषि स्त्री स्यात् इति मेदिनी । 'फण गतौ' । फण्डः । प्रज्ञादित्वाद्ण् । फाण्डं सुन्दरम् । क्वादिभ्यः कित् ॥ कुण्डमिति ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कित्त्वान्न गुणः । 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवलीसुते पुमान् । पिठेरे तु न ना' इति मेदिनी । काण्डमिति ॥ कमु कान्तौ । 'अनुनासिकस्य कि' इति दीर्घः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्धवर्गावसरवारिषु' इत्यमरः । अर्वा कुत्सितः । अत एव 'काण्डं स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणे वरदनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'गुडो गोलक्षुपाकयोः' इत्यमरः । गुडा स्नुही, तद्वत्केशाः अस्य गुडाकेशः, शिवः । जटाधारित्वात् । 'गुडः स्याद्गोलके हस्तिसन्नाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्याश्च कथिता गुडिकायाश्च योषिति' इति मेदिनी । स्थाचति ॥ लचा सिद्धे आलचः आकारश्चिन्त्यप्रयोजनः । चित्स्वरं बाधित्वा पक्षे आयुदात्तार्थ इत्येके । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात् पाटलोखयोः' इति मेदिनी । 'चात्वालो यज्ञकुण्डे स्याद्भेदे च' इति विश्वः । 'मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे बिडाले कायशोधने' इति मेदिनी । पातालमिति ॥ उपधावृद्धिः । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे बडवानले' इति मेदिनी । 'चण्डि कोपे' इत्यस्य तु इदित्त्वान्नुमि अदुपधत्वाभावान्न वृद्धिः । यत्तु माधवप्रपञ्चे 'पतिचण्डिभ्यामालन्' इति पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्बुद्धिमुक्त्वा आलमिति वृद्ध्यर्थं जितक्वेचित्पठन्ति इत्युपन्यस्य चण्डालशब्देऽपि वृद्धिः स्यादिति दूषितम् । तदतिरभसात् । एके इत्यपरितोषोद्भावनम् । तद्वीजन्तु 'कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि' इति चण्डालात्स्वार्थेऽणं विदधता वार्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोध इति बोध्यम् । तमिचि ॥ 'तमु काङ्क्षायाम्, विश प्रवेशने, बिड आक्रोशे, मृण हिंसायाम्, कुल संस्थाने, कपि चलने, निर्देशान्नलोपः । 'पल गतौ, पचि विस्तारे । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिञ्छे वारुणद्वये ।

११६ । पतेरङ्गचक्षिणि । पतङ्गः ।

११७ । तरत्यादिभ्यश्च । तरङ्गः । लवङ्गम् ।

११८ । बिडादिभ्यः कित् । बिडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ।

११९ । सृष्ट्वोर्दृष्टिश्च । सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुष्टिः ।

१२० । गन्गम्यद्योः । गङ्गा । अङ्गः पुरोडाशः ।

१२१ । छापूर्वादिभ्यः कित् । छागः । पूगः । खङ्गः । बाहुलकात् 'षिड अनादरे' गन्सत्वाभावश्च । षिङ्गस्तरलः । 'षिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः ।

१२२ । भृजः किन्नुद् च । भृजो गन्कित्स्यात्तस्य नुद् च । 'भृङ्गाः षिङ्गालिधूम्याटाः' ।

विशाला त्विन्द्रवाक्पुण्यामुजयिन्यान्तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत् । बिडालो नेत्रपिण्डे स्यात् पृषदंशुकके पुमान् । मृणालं नलदे क्लीबं पुन्रपुंसकयोर्विसे । कुलालः ककुभे कुम्भकारे स्त्री त्वज्जनान्तरे । कपालोऽस्त्री शिरोऽस्ति स्याद्वटादेः शकले व्रजे । पाञ्चाली पुत्रिकारीत्योः स्त्रियां पुम्भून्नि नीवृति ' इति मेदिनी । बाहुलकात् इत्येतेरपि । शाला । 'शल चलने' अस्माद्वि 'छायाशालानिशानाम्' इति निपातनात् स्त्रीत्वमिति न्यासकारः । बोपदेवस्तु 'शालङ्कत्थने' इति पपाठ । 'शाला दुस्कन्धशाखायाङ्गुहे गेहैकदेशयोः । ना झषे' इति मेदिनी । पतेः ॥ पतेर्बाहुलकादर्थान्तरेऽपि । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते' इति मेदिनी । सूते पारदे इत्यर्थः । तरत्यादिभ्यः ॥ 'तरङ्गस्तुरगादीनामुत्फाले वल्लभङ्गयोः' इति विश्वः । बिडङ्ग इति ॥ 'बिड आकोशे' । 'बिलङ्गः कृमिसङ्घे बिडङ्गो नागरेऽन्यवत्' इति विश्वः । 'बिडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात् कृमिघ्ने पुनपुंसकम्' इति मेदिनी । मृदङ्ग इति ॥ 'मृद क्षोदे । 'मृदङ्गः पटहे घोषे' इति मेदिनी । कुरङ्ग इति ॥ 'कृ विक्षेपे' बाहुलकादुत्त्वम् । कुर शब्दे इति वा अस्तु । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' इति मेदिनी । बाहुलकात् 'नृ नये' । 'अथ नारङ्गः पिप्पलीरसः । यमजप्राणिनिकटे नागरङ्गद्वयेऽपि च' इति मेदिनी । गन् गम्यद्योः ॥ बाहुलकादमेरपि । 'अङ्गं गात्र उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अङ्गो देशविशेषे स्यादङ्ग सम्बोधनेऽव्ययम्' इति विश्वः । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभून्नि नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' इति मेदिनी । छापू ॥ छायाते छिद्यते यज्ञार्थमिति छागः । पूयते सुखमनेन । 'पूगस्तु क्रमुके वृन्दे' इति मेदिनी । 'खड भेदने' । खङ्गो गण्डकशृङ्गे स्यात् निखिरो गण्डकेऽपि च' इति शब्दतरङ्गिणी । 'खङ्गो गण्डकशृङ्गेऽसिबुद्धभेदेषु गण्डके' इति मेदिनी । भृजः ॥ किङ्कहणं स्पष्टार्थम्, अनुवृत्तयैव लाभात् । 'भृङ्गो धूम्यादिविद्योः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गकुडत्वचि' इति मेदिनी । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां

१२३ । शृणातेर्ह्रस्वश्च । शृङ्गम् ।

१२४ । गणशकुनौ । नुद् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ।

१२५ । मुदिग्रोर्गर्गौ । मुद्गः । गर्गः ।

१२६ । अण्डन्कृसृभृवृञः । करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी ।
वरण्डो मुखरोगः ।

१२७ । शृद्भसोऽदिः । शरत् । ‘दरदृदयकूलयोः’ । भसज्जघनम् ।

१२८ । दृणातेः पुग्ग्रस्वश्च । दृषत् ।

१२९ । त्यजितनियजिभ्यो ङित् । त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ।

१३० । एतेस्तुद् च । एतद् ।

१३१ । सर्तेरटिः । ‘सरट् स्याद्वातमेघयोः’ । वेदभाष्ये तु ‘याभिः
कृशानुम्’ इति मन्त्रे ‘सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यः’ इति व्याख्यातम् ।

१३२ । लङ्घेर्नलोपश्च । लघट् वायुः ।

१३३ । पारयतेरजिः । पारक् सुवर्णम् ।

१३४ । प्रथः कित्सम्प्रसारणञ्च । पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

१३५ । भियः पुग्ग्रस्वश्च । भिषक् ।

१३६ । युष्यसिभ्यां मदिक् । ‘युष्’ सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् ।
त्वम् । अहम् ।

१३७ । अर्तिस्तुसुहुसृधुक्षिभुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् । एभ्यश्चतु-
र्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः । होमः । समो

खर्णमीनभेदयो ऋषभौषधौ’ इति मेदिनी । ‘शृङ्गं विषाणमाख्यातं शैलाग्रे जलयन्त्रके ।
मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यते ॥’ इति उत्पलिनीकोशः । अण्डन् कृसृ ॥ ‘करण्डी
मधुकोशासिकारण्डेषु ललाटके’ इति मेदिनी । ‘वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः’
इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् तरतेः । ‘तरण्डो बडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादिके प्लवे’ इति
मेदिनी । शृद् ॥ ‘शरत् स्त्री वत्सरेऽप्युतौ । दरत् स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि ।
भसत् स्त्री भास्वरे योनौ’ इति च मेदिनी । “उवे अम्बसुलाभिके” इति मन्त्रस्य
व्याख्यायां भसद्भग इति वेदभाष्यम् । “जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति भसद्वीर्या हि स्त्रियः”
इत्यत्र भसज्जघनमिति व्याख्यातारः । दृणातेः ॥ ‘दृषन्निषेधणशिलापदप्रस्तरयोः स्त्रियाम्’
इति मेदिनी । अर्तिस्तु ॥ ‘सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे ।
वसुप्रभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतौषधौ’ इति मेदिनी । ‘धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः

गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्यणि क्षौमञ्च । भामः आदित्यः ।
 * यामः । 'वामः शोभनदुष्टयोः' । पद्मम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ।

१३८ । जहातेः सन्वदालोपश्च । 'जिह्वः कुटिलमन्दयोः' ।

१३९ । अवतेष्टिलोपश्च । मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा
 ङिदित्येव ब्रूयात् । 'ज्वरत्वर-' (सू २६५४) इति ऊठौ । तयोर्दीर्घं कृते
 गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तत्र । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु
 स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् ।

१४० । ग्रसेरा च । ग्रामः ।

१४१ । अविसिविसिशुषिभ्यः कित् । ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः ।
 सिमः सर्वः । 'शुष्ममग्निसमीरयोः' ।

१४२ । इषियुधीन्धिदसिञ्याधूसूभ्यो मक् । 'इष्मः कामवसन्तयोः' ।

कतौ । अहिंसोपनिषन्नयाये ना धनुर्यमसोमपे' इति च । 'धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावा-
 चारयोः कतौ' इति विश्वः । 'क्षौमं पट्टे दुकूलेऽस्त्री क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसिजे'
 इति मेदिनी । 'भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ । यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः । वामं
 धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नायां स्त्रियामथ । वामी शृगाली-
 बडबारासभीकरभीषु च । पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यानतरेऽम्बुजे । ना नागे' इति च
 मेदिनी । यक्ष पूजायामिति ॥ यत्तूज्ज्वलदत्तेन 'जक्ष भक्ष हसनयोः' इत्युपन्यस्तम्, तत्र,
 तस्य चवर्गवृत्तीयादित्वात् । न च लक्ष्यमपि तथैवेति भ्रमितव्यम् । "आक्षिभ्यान्ते नासिका-
 भ्याम्" इति मन्त्रे यक्षमशब्दस्यान्तःस्थादित्वनिर्णयात् । न च तदुपन्यस्तधातुरप्यन्तःस्थादि-
 रिति भ्रमितव्यम् । 'जक्षत् क्रीडन् रममाणः' इत्यादिप्रयोगेण तथा कविकल्पद्रुमादिभिः सह
 विरोधादिति दिक् । मनिन्प्रत्यये तु नान्तः । 'राजयक्षमेव रोगाणाम्' इति माघः । 'यक्ष-
 णापि परिहाणिराययौ' इति रघुः । दशपादीवृत्तौ तु इह सूत्रे पक्षीति पवर्गाद्यादि पठित्वा
 सौत्रो धातुः बाहुलकान्नकारस्य नेत्संज्ञा इत्युक्ता अक्षिपक्ष्मेत्युदाहृतम् । तत्र । 'पक्ष परिग्रहे'
 इत्यस्मान्मनिना गतार्थत्वात् । 'नेमः क्लीबेऽवधौ गर्ते प्राकारे कैतवेऽपि च' इति मेदिनी ।
 'नेमस्त्वर्धे प्राकारगर्तयोः । अवधौ कैतवे च' इति हेमचन्द्रः । जहातेः ॥ 'जिह्वस्तु कुटिले
 मन्दे क्लीबन्तगरपादपे' इति मेदिनी । अवतेः ॥ 'ओं प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः ।
 ग्रसेरा च ॥ 'ग्रसु अदने' । अतो मन् । धातोराकारश्च । 'ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे
 शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे । शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा ।
 संपूर्वोऽयं युद्धे । तदुक्तम् । 'संपूर्वः संयुगे स्मृतः' इति । ऊमं नगरमिति ॥ 'त्वे क्रतुम्'
 इति मन्त्रे 'ऊमास्तर्पका यजमानाः' इति वेदभाष्यम् । स्यूमो रश्मिरिति ॥ सूत्रतन्तुरित्यन्ये ।
 'शुष्मं तेजसि सूर्ये ना' इति मेदिनी । 'शुष्मं बलम्' इति वेदभाष्ये । इषियुधि ॥

ईषीति पाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो योद्धा च । इध्मः समित् । दस्मो यज-
मानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म व्रणः ।

१४३ । रुजिरुचितिजां कुश्च । युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ।

१४४ । हन्तेर्हि च । हिमम् ।

१४५ । भियः षुग्वा । भीमः । भीष्मः ।

१४६ । घर्मः । घृधातोर्मगुणश्च निपात्यते ।

१४७ । ग्रीष्मः । ग्रसतेर्निपातोऽयम् ।

१४८ । प्रथेः षिवन्सम्प्रसारणं च । पृथिवी षवन्नित्येके । पृथ्वी ।
'पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ।

१४९ । अशूषुषिलटिकाणिखटिविशिभ्यः कन् । अश्वः । 'पुष स्नेह-
नादौ' । पुष्वः स्यादतुसूर्ययोः । पुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं
च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् ।

१५० । इण्शीभ्यां वन् । एवो गन्ता । 'ये च एवा मरुतः' । असत्त्वे
निपातोऽयम् । शेवं लाञ्छनं पुंसाम् । 'शेवं मित्राय वरुणाय' ।

१५१ । सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वद्द्वेष्वा अस्वतन्त्रे । अकर्तर्येते
निपात्यन्ते । सृतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्वेषेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यते

युध्म इति ॥ 'युध्मो धनुषि संयुगे' इति मेदिनी । 'दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चैरे हुताशने'
इति च । 'न पूषणम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये तु दस्मो दर्शनीय इति व्याख्यातम् । 'क्षिषु श्यामौ
हरिकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशा' इत्यमरः । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके ।
पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वृत्ति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिकौषधौ ।
अप्रसूताङ्गनायाश्च प्रियङ्गावपि गुग्गलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधौ । नीलिका-
याम्' इति मेदिनी । ईर्ममिति ॥ 'ईर गतौ' । 'व्रणोऽस्त्रियाभीर्ममरुः क्लीबे' इत्यमरः । 'जन
जनने' । जन्मम् । मनिनन्तस्तु नान्तः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमर उभयसाधारणः ।
युजिरुचि ॥ 'रुक्मन्तु काञ्चने लोहे' इति विश्वमेदिन्यौ । हन्तेर्हि च ॥ 'हिमं तुषार-
मलयोद्धवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' इति मेदिनी । 'भीष्मो गाङ्गेयघोरयोः ।
भीमोऽम्बवेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे । घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपि ।
ग्रीष्म ऊर्मर्तुभेदयोः' इति च मेदिनी । अशूषुषि ॥ 'अश्वः पुंभेदवाजिनोः' इति विश्वः । 'लट्वा
करञ्जभेदे स्यात् फले मधे खगान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'कण्वं पापे मुनौ पुंसि कण्वं
बीजाद्यशीथुषु । विश्वात्वतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् ॥ न ना शुण्व्यां पुंसि
देवप्रभेदेऽप्यखिले त्रिषु' इति मेदिनी । इण्शीभ्याम् ॥ शेवं सुखमिति वेदभाष्यम् ।

अनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीङो ह्रस्वत्वम् । पद्मो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रह्वः । ह्वेच आकारवकारलोपः । जहाते-
रालापो वा । ईषेर्वन् । ईष्वः आचार्यः । इष्व इत्यन्ये । ‘अस्वतन्त्रे’ किम् । सर्ता सारकः । बाहुलकान्द्रसतेः । ह्रस्वः ।

१५२ । शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः । शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः । ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्रोतीत्याप्वो वायुः । मीवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये ।

१५३ । कृगृशृद्भ्यो वः । कर्वः कामः आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ।

१५४ । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । युवा सूर्यः । प्रति-
दीव्यन्त्यस्मिन्प्रतिदिवा दिवसः ।

१५५ । सप्यशूभ्यां तुद् च । सप्त । अष्ट ।

१५६ । नञि जहातेः । अहः ।

१५७ । श्वन्नुक्षन्पूषन्प्रीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्यमन्विश्वप्सन्पारिजम्-
न्मातरिश्वन्मघवन्निति । एते त्रयोदश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति

ह्रस्व इति ॥ ‘हस शब्दे’ । ‘ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी । शेवयह्व ॥ दशपादी-
वृत्तिरीत्याह । यान्त्यनेनेति ॥ अन्ये तु यजतेर्जकारस्य हकारो निपात्यत इत्याहुः । यह्वशब्दो
वदिकनिघण्टौ महन्नामसु पठितः । प्रवो यह्वं पुरुषाम् । ‘यह्वं महान्तम्’ इति वेदभाष्यम् ।
मीवेति ॥ वेदभाष्ये तु अमीव इति छित्वा ‘अम रोगे’ इत्यस्माद्वाः ईट् चेत्युक्तम् । ‘अमी
वहा वास्तोष्पते’ इत्यादिमन्त्रास्तत्रानुकूलाः । कनिन्यु ॥ ‘युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्ग-
बलशालिनि । वृषा कर्णे महेन्द्रे ना’ इति मेदिनी । ‘तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठ-
तद्’ इत्यमरः । ‘राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्’ इति
मेदिनी । ‘समानौ मरुधन्वानौ’ इत्यमरः । ‘अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्ड-
कार्मुकम्’ इति च । धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबे चापे स्थलेऽपि च’ इति मेदिनी । धन्वि-
र्गत्वर्थः सौत्रो धातुः । ‘द्यु अभिगमे’ युवा सूर्यः । प्रतिदिवेति ॥ ‘प्रतिदीने इन्धत्
आकृतान्’ इति मन्त्रे तु प्रतिदिवा कितव इति व्याख्यातम् । श्वन्नुक्षन् ॥ कनिप्रत्ययान्ता

श्वा । उक्षा । पूषा । 'सिंह गतौ' । इकारस्य दीर्घत्वम् । पेहतीति णीहा कुक्षिव्याधिः । 'ह्रिदू आर्द्राभावे' । ह्रियति ह्रेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा । मुह्येरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् । अर्यमा । विश्वं प्लाति विश्वप्ला अग्निः । परिजायते परिजमा चन्द्रोऽग्निश्च । जने-
रुपभालोपो मश्चान्तादेशः । मातर्यन्तरिक्षे श्रयतीति मातरिश्वा । धातोरिकार-
लोपः । 'मह पूजायाम्' । हस्य घो वुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ।

॥ इत्युणादिषु प्रथमःपादः ॥

॥ अथ उणादिषु द्वितीयः पादः ॥

१५८ । कृहभ्यामेणुः । करेणुः । हरेणुः गन्धद्रव्यम् ।

१५९ । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् । हथो विषण्णः । कुष्ठः ।
नीथो नेता । रथः काष्ठम् ।

इति ॥ नायं निदिदि भावः । एतच्च हलन्तशब्दप्रकरणे मघवन्शब्दे व्युत्पादितम् । केचित्तु
नित्त्वं स्त्रीकृत्योक्षन्नादीनां सौत्रमन्तोदात्तनिपातनसाहुः । तद्वैरवादुपेक्षितम् । श्वेति ॥ इकार-
लोपो निपात्यते । पूषेति ॥ 'पूष वृद्धौ' 'ह्रेदौषधिशशाङ्कयोः' इति यादवः । मूर्धेति ॥ 'मूर्धा
ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । मज्जेति ॥ टावन्तोऽप्ययम् । 'ऊष्मया सार्द्धमूष्मापि मज्जोक्तो
मज्जया सह' इति द्विरूपकोशात् । 'अर्यमा तु पुमान् सूर्यं पितृदेवान्तरेऽपि च' इति मेदिनी ।
परिजायते इत्यादि ॥ एतच्च दशपादीवृत्त्यनुशोधेनोक्तम् । 'परिजमानं सुखं रथम्' इति
मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु परिजमा परितो गन्ता । अजेः परिपूर्वस्य 'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना मन्प्रत्ययः ।
अकारलोपः । आयुदात्तत्वञ्च निपात्यते इत्युक्तम् । उज्ज्वलदत्तस्तु परिज्वेति पठित्वा जु इति
सौत्रो धातुः परिपूर्वः, यणादेशः, परिज्वा चन्द्र इत्याह । तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । मात-
रिश्वेति ॥ सप्तम्या अलुक् उदात्तत्वञ्च निपात्यते । इह भत्वविषये सम्प्रसारणञ्च भवति ।
श्रयुवेति सूत्रेऽभिव्यक्ततरत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य ग्रहणम् । इह सूत्रान्त इति
शब्द आद्यर्थः । तेनान्येभ्योऽपि यथादर्शनङ्गनिः । दशपाद्यान्तु इतिशब्दो न पठ्यते ॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृहभ्याम् ॥ 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । 'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंषि
मतङ्गजे' इति मेदिनी । गन्धेति ॥ कलापश्चेति बोध्यम् । 'कलापस्तु सतीनकः । हरेणुः
खण्डके चास्मिन्' इति वैश्यवर्गे अमरः । 'हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः' इति
मेदिनीविश्वप्रकाशौ । 'कुष्ठं रोगे सुगन्धे च' इति विश्वः । 'नीथे नीथे मघवानं सुतासः' इति

१६० । अवे भृजः । अवभृथः ।

१६१ । उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन् । ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः ।
बाहुलकाच्छोधः ।

१६२ । सर्तेर्णिन् । सार्थः समूहः ।

१६३ । जृवृञ्भ्यामूथन् । जरूथं मांसम् । 'वरूथो रथगुप्तौ ना' ।

१६४ । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । पीथो रविः घृतं पीथम् ।
'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च
विश्रुतम्' इति विश्वः । तुत्थोऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलका-
दृचेरपि । 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' । सिक्थम् ।

१६५ । अर्तेर्निरि । निर्ऋथं साम ।

१६६ । निशीथगोपीथावगथाः । निशीथोऽर्धरात्रो रात्रिमात्रं च । गोपीथं
तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः ।

१६७ । गश्चोदि । उद्गीथः साम्नो भागविशेषः ।

१६८ । समीणः । समिथो वह्निः, संग्रामश्च ।

मन्त्रे नीथशब्दस्यान्तोदात्तत्वं बाहुलकात् । 'नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे च' इति वेदभाष्यम् । 'रथः
पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी । 'रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे वेतसेऽपि
च' इति विश्वः । 'काष्ठा दारुहरिद्रायाङ्कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि
स्यावपुंसकम्' इति मेदिनी । उषिकुषि ॥ 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च ।
गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः' इति मेदिनी । 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजन-
निवृत्तिषु' इत्यमरः । 'अर्थे विषयार्थनयोर्द्धर्मकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च
प्रयोजने' इति मेदिनी । शोथः श्वयथुः । शु गतौ । सर्तेर्णिन् ॥ 'सार्थो वणिक्समूहे
स्यादपि सङ्घातमात्रके' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । जृवृञ् ॥ 'जरूथोऽसुरविशेषः' इति वेद-
भाष्यम् । 'वरूथं स्यात्तनुत्राणे रथगोपनवेदमनोः' इति हेमचन्द्रः । 'वरूथो रथगुप्तौ स्याद्व-
रूथं रथवेदमनोः' इति विश्वः । पातृ ॥ 'तुत्थो ग्रावाज्जने तु स्यान्नीलीसूक्ष्मैलयोरपि' इति विश्वः ।
'तुत्थमज्जनभेदे स्यात् नीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम् । सिक्थो भक्तपुलाके ना' इति मेदिनी । अर्तेः ॥
'ऋ गतौ' 'द्रोषवाचस्ते निर्ऋथं सञ्चन्ताम्' इति मन्त्रे 'निर्ऋथो हिंसा' इति वेदभाष्यम् ।
'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । 'प्रतिल्यञ्चारुमध्वरम्' इति मन्त्रे गोपीथः
सोमपानमिति वेदभाष्यम् । यास्कोऽप्येवम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः । अवगथ इति ॥
गाणे ह्रस्वं निपातनात् । समीणः ॥ 'समिथशब्दः सङ्ग्रामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः ।
'सिधे जात' इति मन्त्रे समिथा युद्धानि' इति वेदभाष्यम् । युक्ञ्चैतत् । सम्यगेति

१६९ । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्टा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ।

१७० । स्फायितश्चिवश्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिष्टपिवन्धुन्दिभित्ति-
वृत्यजिनीपदिमादिमुदिस्विदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदिसिदम्भिवसिवा-
शिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् । द्वात्रिंशतो रक्स्यात् । बलि यलोपः ।
स्फारम् । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः ।
सृप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी ।
उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च
दानवे' । अजेर्वी । वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षो देशभेदश्च । 'मुद्रा
प्रत्ययकारिणी' । 'खिद्रो रोगो दरिद्रश्च' । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।
चन्द्रः । पचाद्यचि चन्दोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' ।
दहोऽग्निः । दस्रः स्वर्वैद्यः । 'दभ्रः समुद्रः स्वल्पं च' । वसेः सम्प्रसारणे ।
३१६८ । न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । (८-३-११०)

जयार्थमेवेति व्युत्पत्तेः । सम्पूर्वस्य इणः क्तिन्नाद्यन्तस्य लोकेऽपि युद्धार्थत्वदर्शनाच्च । उक्तं
ह्यमरेण 'समित्याजिसमिवुधः' । तिथं पृष्ठम् । 'पृषु सेचने' 'पृष्ठन्तु चरमन्तनोः' इत्यमरः ।
'पृष्ठश्चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । स्तोत्रविशेषोऽपि पृष्ठम् । चित्राधिकरणे
पृष्ठैः स्तुवत इत्यादौ तथा निर्णयात् । गूथमिति ॥ 'गु पुरीषोत्सर्गं' निपातनाद्दीर्घः । एवं
यूथेऽपि । 'यूथन्तिर्यक्समूहे स्त्री पुष्पभेदे च योषिति' इति मेदिनी । 'यूथी पुष्पप्रभेदे स्यात्
मागध्याञ्च करेणुके । यूथन्तिर्यक्समूहेऽपि वृन्दमात्रेऽपि भाषितम्' इति विश्वः । 'पृङ् गतौ'
निपातनाद्गुणः । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणाङ्गां ना कव्यामध्वगे त्रिषु' इति मेदिनी । स्फायितश्चि ॥
द्वात्रिंशत इति ॥ दशपाद्यान्तु त्रयस्त्रिंशदुक्ताः । दम्भिवहिवसीति पाठित्वा 'बह प्रापणे'
उहोऽनङ्गानित्युदाहरणात् । माधवोऽप्येवम् । स्फारमिति ॥ 'नेङ्गशि' इति नेट् । बलि
यलोपः । 'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्व बुद्बुदे' इति मेदिनी । तक्रमिति ॥
'तञ्चू सङ्कोचे' । 'वक्रः स्याज्जटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे' इति विश्वः । 'वक्रः शनैश्चरे
पुंसि पुटभेदे नपुंसकम् । शक्रः पुमान् देवराजे कुहनार्जुनभूरुहोः' इति मेदिनी । क्षुद्र
इति ॥ क्षुदिर् सम्पेषणे । 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणालपेषु वाच्यवत् । क्षुद्रा व्यङ्गानदी-
कण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्योर्हिंलामक्षिकामात्रयोरपि' इति मेदिनी । तृप्रः पुरो-
डाश इति ॥ 'न तृप्रा उरुव्यंसः' इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैः प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभि-
श्चेत्थं व्याख्यातम् । दशपादीवृत्तौ तु तृप्रमाज्यङ्काष्टश्चेत्युक्तम् । तृप्रन्दुःखमिति सुब्धातुवृत्तौ
माधवः । हिमांशुरित्यादि शब्दार्णवः । दस्यति रोगान् क्षिपति दस्रः । 'दस्रः खरेऽश्विनीसुते'

रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । ‘पूर्वपदात्’
(सू ३६४३) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया । तेन ‘शासि-
वसि—’ (सू २४१०) इति प्राप्तमपि न । उस्त्रो रश्मिः । उस्त्रा गौः । वाश्रो
दिवसः । वाश्रं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्त्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः ।
शुभ्रम् । बाहुलकात् मुसे रक् । मुस्त्रम् उदश्रु ।

१७१ । चकिरम्योरुच्चोपधायाः । चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुस्त्रोऽरुणः ।

१७२ । वौ कसेः । विकुस्त्रश्चन्द्रः ।

१७३ । अमितम्योर्दीर्घश्च । आम्रम् । ताम्रम् ।

१७४ । निन्देर्नलोपश्च । निद्रा ।

१७५ । अर्देर्दीर्घश्च । आर्द्रम् ।

१७६ । शुचेर्दश्च । शूद्रः ।

१७७ । दुरीणो लोपश्च । दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम् ।

१७८ । कृतेरच्छः कू च । कृच्छ्रं क्रूरः ।

१७९ । रोदेर्णिलुक् च । रोदयतीति रुद्रः ।

१८० । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः । णिलुगित्येव । ‘वान्ति पर्णशुषो
वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे’ ।

इति मेदिनी । ‘दस्रः खरे चाश्विनयोः’ इति विश्वः । भूयोऽभिप्रायेति ॥ माधवस्तु
वृत्तिस्वरसमनुरुध्य ‘अविन्द उस्त्रिया’ इति मन्त्रे बाहुलकात् षत्वं नेति व्याचष्टे । ‘उस्त्रो वृषे
च किरणेऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयोः’ इति मेदिनी । ‘उस्त्रा गव्युपचित्रायामुस्त्रन्तु किरणे स्मृतः’
इति विश्वः । ‘वाश्रो ना दिवसे क्लीवं मन्दिरे च चतुष्पथे’ इति मेदिनी । ‘वाश्रो रासभपक्षि-
णोः’ इत्येके । माधवस्तु ‘वाश्रेव विद्युन्मिमाति’ इति मन्त्रे शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तना धेनुर्वाश्रिति
व्याख्यत् । ‘शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्रशुक्लयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी । चुक्रमिति ॥ ‘चक
तृप्तौ’ । ‘चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे । चुक्नी चाङ्गरिकायां स्यात् वृक्षाम्ले चुक्रमिष्यते’ इति विश्वः ।
‘चुक्रं वृक्षाम्ले चाङ्गेय्यां स्त्रीं पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे’ इति मेदिनी । अर्देर्दीर्घश्च ॥ ‘आर्द्रा
नक्षत्रभेदे स्यात् स्त्रियां क्लिप्तेऽभिधेयवत्’ इति मेदिनी । शुचेर्दश्च ॥ शूद्रो वृषलः ।
‘अहहारे त्वा शूद्रा’ इति श्रुतौ तु रुढेर्बाधायोग एव पुरस्कृतः । तथा चोत्तरतन्त्रे भगवता
व्यासेन सूत्रितम् । ‘शुगस्य तदनादरश्रवणात्’ इति । कृतेः ॥ अन्यस्य च्छः । कू तु
सर्वस्य । अनेकाल्त्वात् । ‘कृच्छ्रमाख्यानमाभीले पापसान्तपनादिनोः’ इति विश्वमेदिन्यौ ।
‘क्रूस्तु कठिने घोरं नृशंसे चाभिधेयवत्’ इति च । बहुलमन्यत्रापि संज्ञा ॥ बृंहयति
वर्धयति प्रजाः ब्रह्मा । शं सुखं भावयति शम्भुः । शोषयति शुष्मेत्यादि । छन्दसि, ‘वर्धन्तु

१८१ । जोरी च । जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ।

१८२ । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ।

१८३ । शुसिचिमीनां दीर्घश्च । शुः सौतः शूरः । सीरम् । चीरम् ।
मीरः समुद्रः ।

१८४ । वाविन्धेः । वीध्रं विमलम् ।

१८५ । वृधिवपिभ्यां रन् । वर्धं चर्म । वप्रः प्राकारः ।

१८६ । ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुकशुक्लगौर-
वत्रेरामालाः । रन्नन्ता एकोनविंशतिः । निपातनादुणाभावः । ऋज्रो नायकः ।
इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' । डु वप्, उपधाया
इत्त्वम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं सुखम् । 'क्षुर
विलेखने' रेफलोपः । अगुणः । क्षुरः । 'सुर छेदने' रलोपो गुणाभावश्च ।
खुरः । भन्देर्नलोपः भद्रम् । 'उच्च समवाये' चस्य गः उग्रः । 'बि भी

त्वा सुष्ठुतयः । य इमं जजान ।' बाहुलकादसंज्ञाछन्दसोरापि कचिदित्याशयेनोदाहरति ।
वान्तीत्यादि ॥ जोरी च ॥ 'जीरः खड्गे वणिग्द्रव्ये' इति विश्वः । 'जीरस्तु जरणे खड्गे'
इति मेदिनी । ज्यश्चेति ॥ तथा च, 'न धातुलोपे' इति सूत्रे 'जीवेरदानुः' इत्यस्य प्रत्याख्या-
नार्थं नैतज्जीवे रूपं किन्तु रकि ज्यः सम्प्रसारणमिति भाष्ये उक्तम् । सुसू ॥ 'सुरा चषक-
मययोः । पुल्लिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्' इति मेदिनी । 'सुरो देवे सुरा मये चषकेऽपि सुरा कचित्'
इति विश्वः । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः । सूर्यः । 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे
क्लीबन्तु कुड्डमे' स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' इति मेदिनी । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गो-
ऽर्थलुब्धके' इति च । शुरिति तालव्यादिर्गल्यर्थः । 'शूरः स्यात् यादवे भटे' इति मेदिनी ।
'शूरश्चाहभटे सूर्ये' इति विश्वहेमचन्द्रौ । 'शूरः सूरश्च तरणौ' इति द्विरूपेषु विश्वः । 'सीरो-
ऽर्कहल्योः पुंसि । चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वज्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः' इति
मेदिनी । 'चीरन्तु गोस्तने वज्रे चूडायां सीसकेऽपि च । चिरी कृच्छ्रादिकां झिल्ल्योः' इति
विश्वः । वाविन्धेः ॥ 'वीध्रन्तु विमलार्थकम्' इति विशेष्यनिघ्नेष्वमरः । 'वप्रः-पितरि केदारे
वप्रः प्राकाररोधसोः' इति धरणिरन्तिदेवौ । 'वप्रस्ताते पुमानस्त्री वेणुक्षेत्रत्रये तटे' इति मेदिनी ।
ऋज्रेन्द्र ॥ 'ऋज गत्यादिषु' । 'ऋज्राश्चः प्रष्टिभिरम्बरीष' इति मन्त्रे ऋज्रा गतिमन्तोऽश्वा
यस्य स ऋज्राश्च इति वेदभाष्यम् । 'इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोगयोः' इति
विश्वः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् ।
अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे
च गोक्षुरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'खुरः कोलदले शफे । भद्रः शिवे खड्गरीटवृषभेरुदम्बके ।
करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः । काञ्चने च स्त्रियां रास्त्राकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे

भेरी । पक्षे लः । भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्वस्य कः, शुक्रः । पक्षे लः । शुक्रः । गुङ् वृद्धिः । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' 'वन सम्भक्तौ' । वन्नो विभागी । इणो गुणाभावः । 'इरा मद्ये च वारिणि' । 'मा माने' माला ।

१८७ । समि कस उकन् । 'कस गतौ' । सम्यक् कसन्ति पलायन्ते जनाः अस्मादिति सङ्कसुकः दुर्जनः, अस्थिरश्च ।

१८८ । पचिनशोर्णुकन्कुमौ च । पचेः कः । पाकुः सूपकारः । नशेर्नुम् । नंशुकः ।

१८९ । भियः कुकन् । भीरुकः ।

१९० । क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि । रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । 'चष भक्षणे' । चषकः । शुनकः । भषकः ।

१९१ । रमे रथ लो वा । रमको विलासी । लमकः ।

१९२ । जहातेर्दे च । जहकस्त्यागी कालश्च ।

१९३ । धमो धम च । धमकः कर्मकारः ।

प्रसारिण्याङ्कटफलानन्तयोरपि । त्रिपु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे । उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्ध्रे पुंसि त्रिपूकटे । स्त्री वचाशुद्रयोः' इति मेदिनी । 'भेदः हवे भीरुके च निर्बुद्धिमुनि-भेदयोः' इति विश्वः । 'भेलः हवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवत् । शुक्रः स्यात् भार्गवे ज्येष्ठे मासे वैश्वानरं पुमान् । रेतोऽक्षिरग्भिदोः क्लीवं शुक्रो योगान्तरे सिते । नपुंसकन्तु रजते । गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेऽप्यभिधेयवत् । ना इवेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । गौरी त्वसज्जातरजःकन्याशङ्करभार्थयोः । 'रोचना रजनीपिङ्गाग्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसां पतियोषिति' इति मेदिनी । 'नदीभेदे च गौरी स्याद्रुणस्य च योषिति' इति विश्वः । 'अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते । सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्माण्डवचनं श्राद्धकाण्डे हेमाद्रिणा उदाहृतम् । एतेन 'गौरः शुच्याचारः' इति भाष्यं व्याख्यातम् । 'इरा भूवाक्सुरासु च' इति मेदिनी । 'मालं क्षेत्रे जने मालो माला पुष्पादि-दामनि' इति मेदिनी । 'मालमुन्नतभूतलम्' इत्युत्पलः । 'क्षेत्रमारुह्य मालम्' इति मेघदूतः । मणिपूर्वोऽयमर्थान्तरेऽपि रूढः । 'मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणानन्दतक्षतान्तरे' इति विश्वः । बाहुलकात् 'तिज निशाने' रन् दीर्घत्वं जस्य वः । 'तीव्रा तु कटुरोहिण्यां राजिकागण्डद्वयोः । त्रिष्वत्युष्णे नितान्ते च कटौ' इति मेदिनी । समि कसः ॥ 'सङ्कसुकोऽस्थिरः' इति विशेष्यनिघ्ने अमरः । क्वुन् ॥ अपूर्वस्य निरुपपदस्य अपिशब्दात्सोपपदस्य । अर्थद्वारकसम्बन्धे षष्ठी, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात् । 'रजको धावके शुके' इति विश्वः । 'रजकौ धावकशुकौ' इति हेमचन्द्रः । इक्षुकुट्टक इति ॥ 'कुट्ट छेदने' । इक्षुन् कुट्टयति इक्षुकुट्टको गौडिकः ।

१९४ । हनो वध च । वधकः ।

१९५ । बहुलमन्यतापि । 'कुह विस्मापने' । कुहकः । कृतकम् ।

१९६ । कृषेष्टृद्धिश्चोदीचाम् । कार्षकः—कृषकः ।

१९७ । उदकं च । प्रपञ्चार्थम् ।

१९८ । वृश्चिकृषोः किकन् । वृश्चिकः । कृषिकः ।

१९९ । प्राडि पणिकषः । प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारो-
पजीवी ।

२०० । मुपेर्दीर्घश्च । मूषिकः आखुः ।

२०१ । स्यमेः सम्प्रसारणं च । चादीर्घः । सीमिकः वृक्षभेदः ।

२०२ । क्रिय इकन् । क्रयिकः क्रेता ।

२०३ । आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः । आपणिकः । आपनिकः इन्द्र-
नीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको
बराहश्च ।

२०४ । श्यास्त्याह्वविभ्य इनच् । श्येनः । स्त्येनः । हरिणः ।
अविनोऽध्वर्युः ।

२०५ । वृजेः किञ्च । वृजिनम् ।

२०६ । अजरज च । वीभाववाधनार्थम् । अजिनम् ।

‘चपकोऽर्द्धा सुरापाते मद्यमाद्यप्रभेदयोः’ इति मेदिनी । लभकः कृषिविशेषः । कृषेः ॥ कार्षकः
कृषीबलः । कृषकः स एव । ‘कृषकः पुंसि फाले स्यात् कार्षके त्वभिधेयवत्’ इति मेदिनी ।
‘स्त्री कुशी कुशिकः फालः’ इति रत्नकोशः । उदकं च ॥ उन्दी क्लेदने । ननु ‘क्वुन् शिल्पि
इत्यादिना गतार्थमिदम् । अत आह । प्रपञ्चेति ॥ प्राडि ॥ सङ्घात उपपदम् । आडि ॥
नन्वनेनैव सिद्धं प्राडीत्यत्र पणिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थत्वात् । आपणिक
इति ॥ वणिक् । निस्खरेणाबुदात्तः । आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि तु ‘कितः’ इत्यन्तोदात्तः ।
श्यास्त्या ॥ ‘श्येनः पत्रिणि पाण्डुरं’ इति मेदिनी । स्त्येनश्चोरः । ‘स्तेन चौर्ये’ इति
चौरादिकात्पचाद्यच्च तु निर्यकारोऽपि । केचित्तु ‘स्तायूनां पतये’ इत्यादिप्रयोगोपप्लम्भेन निर्य-
कारस्यापि द्वैधातोर्भादिषु माधवादिभिः स्वीकृतत्वात् प्रकृतसूत्रेऽपि तमेव पठन्तः स्तेनशब्दो
निर्यकार एवेत्याहुः । ‘हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे ऋभिधेयवत् । हरिणी हरितायाश्च नारी-
भिद्वत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायाश्च’ इति मेदिनी । वृजेः किञ्च ॥ ‘वृजिनं कल्मषे क्लीबद्वेषे
ना कुटिलेऽन्यवत्’ इति मेदिनी । अजिनमिति ॥ ‘अजिनश्चर्म कृत्तिः स्त्री’ इत्यमरः ।

२०७ । बहुलमन्यत्रापि । कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् ।
घृतेः 'यत्परुषि दिनम्' दिवसोऽपि दिनम् ।

२०८ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ।

२०९ । अर्तेः किदिच्च । इरिणं शून्यम् ।

२१० । वेपितुहोर्हस्वश्च । विपिनम् । तुहिनम् ।

२११ । तलिपुलिभ्यां च । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं
त्रिषु' । पुलिनम् ।

२१२ । गर्वेरत उच्च । गौरादित्वान्डीप् । गुर्विणी गर्भिणी ।

२१३ । रुहेश्च । रोहिणः ।

२१४ । महेरिनणच । चादिनन् । माहिनम्—महिनम् राज्यम् ।

२१५ । किंवाचिप्रच्छिश्चिदुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च । वाक् ।
प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति सूः, यज्ञोपकरणम् । दूर्हिरण्यम् । कटप्रूः
कामरूपी कीटश्च । 'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' ।

२१६ । आम्रोतेर्हस्वश्च । आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः ।

२१७ । परौ व्रजेः षः पदान्ते । व्रजेः किब्दीर्घौ स्तः, पदान्ते तु षश्च ।
परिव्राट् । परिव्राजौ ।

कठिनमिति ॥ कठ कृच्छ्रजीवने । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु नपुंसके स्थाल्याम् ।
कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायाञ्च' इति मेदिनी । मलिनमिति ॥ 'मल
मल्ल धारणे' । 'मलिनन्दूषिते कृष्णे ऋतुमल्यान्तु योषिति' इति मेदिनी । कुण्डिन-
मिति ॥ 'नगरकुण्डिनमण्डजो ययौ' इति श्रीहर्षः । कुण्डिनः ऋषिः । तस्यापत्यङ्गाण्डिन्यः ।
दिनमिति ॥ परुषि पर्वणि दिनं खण्डितमिति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः । द्रुदक्षिभ्यामि-
नन् ॥ 'द्रु गतौ' । 'दक्ष वृद्धौ' । 'द्रविणं न द्रयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे । दक्षिणा
दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।
'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दावुवर्तिषु । वाच्यवदक्षिणावाची यज्ञदानप्रतिष्ठयोः' इति विश्वः ।
अर्तेः ॥ 'इरिणं शून्यमूषरम्' इत्यमरः । 'इरिणन्तु खरे शून्येऽपि' इति मेदिनी ।
तुहिनमिति ॥ तुहिर् अर्देने । लघूपधगुणे कृते ह्रस्वः । तलिपुलिभ्याञ्च ॥ तल
प्रतिष्ठायाम् । पुल महत्त्वे । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' इति मेदिनी ।
महेः ॥ 'कुतस्त्वमिन्द्र माहिनस्सन्' इति मन्त्रे माहिनो महनीयः पूजनीय इति वेदभाष्यम् ।
किंवाचि ॥ पृच्छतीति प्राट् । 'छोः शूट्' इति शः । प्राशौ प्राशः । श्रीरिति ॥ 'कृदि-
कारात्' इति ङीष् तु न । कृत्प्रत्ययो य इकार इति व्याख्यानात् । कृदन्तं यदिकारान्तमिति

२१८ । हुवः श्लुवच्च । जुहूः ।

२१९ । सुवः कः । सुवः ।

२२० । चिक्च । इकार उच्चारणार्थः । क इत्, कुत्वम् । सुक् । 'सुवं च सुचश्च सम्मृद्धिः' ।

२२१ । तनोतेरनश्च वः । तनोतेश्चिकप्रत्ययः, अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ।

२२२ । ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लौः । नौः ।

२२३ । च्विरव्ययम् । डौरित्येव । ग्लौ करोति । 'कृन्मेजन्तः' (सू ४४९) । इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्चव्यन्त एवेति ।

२२४ । रातेडंः । राः । रायौ । रायः ।

२२५ । गमेडोः । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरदिमद्गवाणलोमसु' बाहुलकादयुतेरपि डोः । 'द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति कोशः ।

२२६ । भ्रमेश्च इः । भ्रूः । चाद्रमेः । अग्रेगूः ।

२२७ । दमेडोसिः । दोः । दोषौ ।

२२८ । पणेरिजादेश्च वः । वणिक् । स्वार्थेऽण् । 'नैगमो वाणिजो वणिक्' ।

२२९ । वशेः कित् । 'उशिगमौ घृतेऽपि च' ।

२३० । भृञ् ऊच्च । भूरिक् भूमिः ।

२३१ । जसिसहोरुरिन् । जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ।

पक्षेऽपि कारग्रहणे तत्सामर्थ्यादेव केवलग्रहणात् । दुर्घटन्तु ङापि श्रीमित्यापि रक्षित इच्छतीत्याह । 'श्रीर्वैषरचनाशोभाभारतामरलद्रुमे । लक्ष्म्यान्निवर्गसम्पत्तिविधोपकरणेषु च । विभूतौ च मर्तौ च स्त्री' इति मेदिनी । जराकाशे इत्यादि मूलादाहृतञ्च । हुवः ॥ चात् किब्दीषौ । सुवः कः ॥ 'सु गतौ' । सुवो यज्ञपात्रविशेषः । 'अयं सुवोऽभिजिहति' 'सुवेण पार्वणौ जुहोति' इत्यादौ प्रसिद्धः । चिक्च ॥ सुव इत्येव । यागविभाग उत्तरार्थः । तनोतेः ॥ व इति सङ्घातग्रहणम् । तदाह । वशब्देति ॥ 'स्त्रियान्तु त्वगम्बुधरा' इत्यमरः । केशवोक्तमाह । गौर्नैत्यादि ॥ 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयद्विगवाण-दिगवाणभूष्वप्सु भूमि च' इति मेदिनी । द्यौरिति ॥ कर्तर्यधिकरणे वा प्रत्ययः । द्यौरिति ॥ त्रिलिङ्गाऽयमिति प्रागेवोक्तम् । जसिसहोरुरिन् ॥ 'जसुरये स्तयं पिप्यथुर्गाम्' इति मन्त्रे जसुरये श्रान्तयेति 'नीचायमानं जसुरिं न श्येनम्' इत्यत्र जसुरिं क्षुधितम् । श्येनत्र श्येनपक्षि-मिवेति । 'उतस्य वाजी सहुरिर्ऋतौ वा' इति मन्त्रे सहुरिः सहनशीलः इति च वेदभाष्यम् ।

२३२ । सुयुरुवृजो युच् । सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः ।
 २३३ । अशे रश च । अश्रोतेर्युच्स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची ।
 जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् ।

२३४ । उन्देर्नलोपश्च । ओदनः ।

२३५ । गमेर्गश्च । गमेर्युच्स्याद्गश्चादेशः । गगनम् ।

२३६ । बहुलमन्यत्रापि । युच्स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ।

२३७ । रञ्जेः क्युन् । रजनम् ।

२३८ । भूसूध्रुभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि । भुवनम् । सुवनः आदित्यः । धुवनो
 वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीषम् ।

२३९ । कृपृवृजिमन्दिनिधावः क्युः । किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजन-
 मन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् ।

सुयु ॥ ‘सवनन्त्वध्वरे त्वाने सोमनिर्दलनेऽपि च’ इति मेदिनी । ‘रवणः शब्दने खरे’ इति
 च । ‘वरणस्तिक्तशक्तेऽपि प्राकारे वरणं वृत्तौ’ इति विश्वः । ‘वरुणे वरणः सेतुस्तिक्तशक्तेः
 कुमारकः’ इत्यमरः । अशे रश च ॥ जिह्वेति ॥ ‘रस आस्वादाने’ चौरादिकः । ततो
 नन्द्यादिन्वाल्ल्युः । ‘ण्यासश्रन्थः’ इति युज्वा । ‘अथ रसनं स्वादने ध्वनौ । जिह्वायान्तु न पुंसि
 स्यात् रास्नायां रसना स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । एषा दन्त्यतालव्यवतोर्द्वयोरर्थव्यवस्था भूरिप्रयो-
 गाभिप्रायेणोक्ता । वस्तुतस्तु द्वावप्यर्थद्वये साधू । तथा हि । ‘तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्ब-
 लशकराः । रशनापि च जिह्वायाम्’ इति विश्वकोशजिह्वायामुभयम् । ‘रसनं निस्वने स्वादे
 रसना काञ्चिजिह्वयोः’ इत्यजयधरणिकोशाभ्यां काञ्च्यामुभयं साधु । ‘रसनं स्वदने वाथ रसना
 काञ्चिजिह्वयोः । रसनञ्चापि रास्नायाम्’ इति विश्वप्रकाशाच्चेति दिक् । एवञ्चेह सूत्रे अश व्याप्तौ
 ‘अश भोजने’ इति धातुद्वयमपि ग्राह्यम् । ‘रस आस्वादाने’ ‘रस शब्दे’ इति धातुभ्यां
 ‘बहुलमन्यत्रापि’ इत्यनुपदं वक्ष्यमाणो युच् । तेन सर्वत्रावयवार्थानुगमोऽपि सूपपाद इत्यवधेयम् ।
 उन्देः ॥ ‘ओदनं न स्त्रियां भक्ते वलायामोदनी स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । बहुलम् ॥
 ‘स्यन्दनन्तु स्त्रुतौ नीरे तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्’ इति मेदिनी । ‘रोचना रक्तकल्हारे गोपि-
 त्तवरयोषिताः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु’ इति च । ‘चदि आह्लादने’ ।
 ‘चन्दनं मलयोद्भवे । चन्दनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चन्दनी’ इति विश्वः । ‘चन्दनी तु
 नदीभेदे । चन्दनोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकम्’ इति मेदिनी । भद्रकाली ओषधि-
 विशेषः । ‘भद्रकाली तु गन्धोल्यां काल्यायन्यामपि स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । ‘असु क्षेपणे’ ।
 ‘असनं क्षेपणे क्लीबं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे’ इति मेदिनी । ‘अत सातत्यगमने’ । राजपूर्वः ।
 ‘राजातनः क्षीरिकायां प्रियाले किंशुकैऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ । एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ।
 रञ्जेः क्युन् ॥ बाहुलकात्कृपेरपि । लत्वाभावश्च । कृपणः । भूसू ॥ बहुलवचनाद्भाषायामपि ।
 ‘भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जने’ इति मेदिनी । कृपृ ॥ ‘निधनं स्यात्कुले नाशे’ इति

२४० । धृषेर्धिष् च संज्ञायाम् । धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ।

२४१ । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् । अतिप्रत्ययान्ताः । 'पृषु सेचने' गुणाभावः । पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् ।

२४२ । संश्चत्पद्मेहत् । एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । सञ्चिनोतेः सुट् । इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपत् छत्रम् । विपूर्वात् हन्ते-ष्टिलोपः इत ए च । 'वेहद्भोपघातिनी' ।

२४३ । छन्दस्यसानश्शुजृभ्याम् । शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ।

२४४ । ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् । ऋञ्सानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ।

२४५ । अर्तेर्गुणः शुट् च । अर्शसानोऽग्निः ।

२४६ । सम्यानश्स्तुवः । संस्तवानो वाग्मी ।

मेदिनी । 'निधनङ्कुलनाशयोः' इति हेमचन्द्रः । धृषेः ॥ 'धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धिषि योषिति' इति मेदिनी । वर्तमाने ॥ 'पृषन्मृगे पुमान् विन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽयुभाविसौ' इति मेदिनी । 'बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्याश्च वाचि च । वारिधान्यां महत्याञ्च छन्दोवसनभेदयोः' इति विश्वः । शतृवद्भावान् 'उगिदचाम्' इति नुम् । बृहत् विपुलम् । 'महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत्' इति मेदिनी । महती नारदीया बीणा । 'अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः' इति माघः । 'जगत्स्या-द्विष्टपे ह्रीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' इति मेदिनी । तत्र वायुवाचिनः पुँल्लिङ्गस्य नुमि जगन्-जगन्तौ-जगन्तः इत्यादि । 'द्युगमिजुहोतीनान्दे च' इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावात् जगत्-जगतावित्यादि । सञ्चिनोतेरिति ॥ सुभूतिचन्द्रस्तु सम्पूर्वाच्छ्रयतेः संश्चदित्याह । तृपत् छत्रमिति ॥ चन्द्रमा इत्यन्ये । 'पिव मध्वस्तृपदिन्द्रा-वृषस्व' इति मन्त्रे तु तृपच्छब्दो यौगिकः । तृप्यत्रित्यर्थः । वेदभाष्ये तु तौदादिकात् तृपतेः शतृप्रत्यये आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभाव इत्युक्तम् । तत्प्रौढिवादमात्रम् । एतेन 'त्वमस्य ब्राह्मणादातृपतिव' इत्यादि मन्त्रान्तरं व्याख्यातम् । गौरित्यनुवृत्तौ 'वेहद्भोपघातिनी' इत्यमरः । छन्दस्य ॥ 'शु गतौ, जृष् वयोहानौ' । एतेन 'प्रमन्महे' इत्यादिमन्त्रद्वयेऽपि शवसानशब्दस्य गन्तृपरतया सौष्ठवे बाहुलकोपष्टम्भेन क्लिष्टव्याख्यानं नातीवादर्थव्यम् । ऋञ्जिवृधि । ऋजि भर्जने । इदित्त्वान्नुम् । तत एव नलोपाभावः । एवञ्च अयं मन्दिसही च पूर्वसूत्रे एव पठितुं योग्याः । कित्वन्तु वृद्धावेवोपयुज्यते । उत्तरसूत्रेऽपि गुणग्रहणं सुत्यजम्, अर्तेः शुट् च वृधेः कदित्युक्तौ सर्वसामञ्जसात् । ऋञ्सानो मेघ इति ॥ 'ऋञ्सानः पुरुवार उक्थैः । अस्मिन् मन्दसामा वृषज्ञे वसु' इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः । अर्तेः ॥ धातोर्गुणः । प्रत्ययस्य शुडागमः । 'आसाविषदर्शसानाय शरम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये

२४७ । युधिबुधिशिभ्यः किञ्च । युधानः । बुधानः । दृशानो लोक-
पालकः ।

२४८ । हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च । जुहुराणश्चन्द्रमाः ।

२४९ । श्वितेर्दश्च । शिश्विदानः पुण्यकर्मा ।

२५० । तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ । शंसेः क्षदादि-
भ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः । तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । शंस्तरौ । शंस्तरः ।
क्षदिः सौत्वो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । ‘वृक्ये चक्षदानम्’
इति मन्त्रात् । ‘उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते’ इति ब्राह्मणाच्च । ‘क्षत्ता
स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे’ ।

२५१ । बहुलमन्यत्रापि । मन् मन्ता । हन् हन्ता । इत्यादि ।

२५२ । नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ । न पतन्त्यनेन
पितरो नरके इति नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः पुग्गुणश्च । नेष्टा । त्विषेरितो-
ऽत्त्वम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्जलोपः भ्राता । जायां माति

अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे इति व्याख्यातम् । युधिबुधि ॥ बाहुलकात् कृपेरपि । कृपाणः
खङ्गः । ‘कृपाणेन कथङ्कारं कृपणः सह गण्यते । परेषान्दानसमये यः स्वकोशं विमुञ्चति ।’
हुर्छेः ॥ ‘युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः’ इति मन्त्रे जुहुराणङ्कौटिल्यकारि पापं, युयोधि पृथक्
कुर्विति भाष्यम् । श्वितेर्दश्च ॥ श्विता वर्णे । अस्मात्सनन्तादानच्, सनो लुक्, तकारस्य
दकारः । क्दिदित्यनुवृत्तेर्न गुणः । पुण्यकर्मेति ॥ स हि उज्ज्वलो भवितुमिच्छति । ‘शिश्वि-
दानोऽकृष्णकर्मा’ इति विशेष्यनिघ्ने अमरः । अकृष्णं शुक्लं शुद्धमित्यर्थः । इह क्षीरस्वामी प्रकृत-
सूत्रं विस्मृत्य, श्विदि श्वैत्ये, अस्माच्छिटः कानजिति व्याख्यत् । तत्तुच्छम् । कानचश्छान्दसत्वात् ।
इदित्वेन नलोपानुपपत्तेश्चेति दिक् । कृष्णकर्मेत्यमरे पाठान्तरम् । पापकर्मेत्यर्थः तत्रावयवार्था-
नुगमबलेन बोध्यः । शुद्धो भवितुमिच्छतीत्युक्तो हि इदानीमशुद्ध इति गम्यते । तृन्तृचौ ॥
‘अप्तृन्’ इत्यतोऽत्र दीर्घो नेत्युदाहरति । शंस्तरावित्यादि ॥ निच्वादाद्युदात्तः । तथाच मन्त्रः ।
‘प्रावपाम उत शंस्तासु विप्रः’ । आदिशब्दात् ‘शासु अनुशिष्टौ’ । शास्ति विनयति सत्त्वानि शास्ता
बुद्धः, शास्तरौ-शास्तरः । ‘शास्ता समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्’ इति मेदिनी । प्रपूर्वस्य
तु ‘अप्तृन्’ इति दीर्घः । प्रशास्तरौ-प्रशास्तरः । ‘क्षत्ता शूद्राच्च वैश्याजे प्रतीहारे च सारथौ ।
भुजिष्यातनयेऽपि स्यात् नियुक्तवेधसोः पुमान्’ इति मेदिनी । कोशानुसारेणाह । वैश्याया-
मिति ॥ अमरस्तु ‘क्षत्रियायाञ्च शूद्रजे’ इत्याह । याज्ञवल्क्योऽपि । ‘क्षत्तिया मागधं
वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च’ इति । इह बहुलमन्यत्रापीति प्रपञ्चार्थत्वात् उपेक्षितम् ।
नप्तेति ॥ नजः प्रकृतिभावः । ‘पत्ल् गतौ’ इत्यस्मात् तृच् टिलोपः । ‘त्वष्टा पुमान्

जामाता । ‘मान पूजायाम्’ नलोपः माता । पातेराकारस्येत्त्वम् । पिता ।
दुहेस्तृच्, इट् गुणाभावश्च । दुहिता ।

२५३ । सुज्यसेऋन् । स्वसा ।

२५४ । यतेवृद्धिश्च । याता । ‘भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्’ ।

२५५ । नञि च नन्देः । न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तते
इत्येके । ‘ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा’ इति शब्दार्णवः ।

२५६ । दिवेऋः । देवा । देवरः । ‘स्वामिनो देवदेवरौ’ ।

२५७ । नयतेर्ङिच्च । ना । नरौ । नरः ।

२५८ । सव्ये स्थञ्छन्दसि । ‘अम्बाम्ब—’ (सू २९१८) इत्यत्र
‘स्थास्थिन्स्थृणामुपसंख्यानम्’ (वा ४९६१) सव्येष्टा सारथिः । सव्येष्टरौ ।
सव्येष्टरः ।

२५९ । अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्यांऽग्निः । अष्टभ्योऽग्निप्रत्ययः स्यात् ।
अरणिरग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः ।
अवनिः । तरणिः । बाहुलकाद्रजनिः ।

२६० । आङि शुपेः सनश्छन्दसि । आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च ।

२६१ । कृपेरादेश्च चः । चर्षणिर्जनः ।

‘देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिरपि’ इति मेदिनी । जायां मातीत्यन्तर्भावितण्यर्थः । सुज्यसेः ॥ अष्टु
क्षेपणे । अस दीप्तयादिषु । आभ्यां सुजि उपपदे ऋत् । यतेः ॥ यत् । प्रयत्ने । नञि च नन्देः ॥
‘उषाप्यूषा ननन्दा च ननान्दा च प्रकीर्तिता’ इति द्विरूपेषु विश्वः । देवेति ॥ भ्रातर इत्यनुवृत्तौ
‘स्वामिनो देवदेवरौ’ इत्यमरः । ‘देवे धवे देवरि माधवे च’ इति श्रीहर्षः । नयतेः ॥ ‘स्युः
पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः’ इत्यमरः । सव्ये ॥ ऋद्धिच्चेत्यनुवर्तते । सव्ये-
ष्टेति ॥ ‘तत्पुरुषे कृति’ इति सप्तम्या अलुक् । अर्तिसृ ॥ धमिः सौत्रः । ‘अरणिर्वह्निमन्थे
ना द्वयोर्मिमेन्थदारुणि’ इति मेदिनी । ‘सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः’ इति दन्त्यादौ रभसः ।
‘सरणिः पङ्क्तौ मार्गे च’ इति मेदिनी । शृ हिंसायाम् । ततः शरणिर्लिङ्गे । ‘शरणिः पथि
चाऽऽवलौ’ इति तालव्यादावजयः । ‘इमामग्रे शरणिम्’ इति मन्त्रे शरणि हिंसां व्रत-
लोपरूपां मीमृषः क्षमस्वेति वेदभाष्यम् । ‘धमनी तु शिरा हृद्यविलासिन्याश्च योषिति ।
अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चञ्चलायां पवावपि । तरणिर्युग्मणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम् ।
रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकाश्च च’ इति मेदिनी । कुमारी लताविशेषः । ‘तरणी रामतरणी
कर्णिका कारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या’ इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । रज्जेर्नलोपोऽपि बाहु-
लकात् । कृपेरादेश्च चः ॥ चर्षणिर्जन इति ॥ वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु

२६२ । अदेर्मुट् च । अद्गनिः अग्निः ।

२६३ । वृत्तेश्च । वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह ।

२६४ । क्षिपेः क्चि । क्षिपणिरायुधम् ।

२६५ । अर्चिंशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः । अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । ‘अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः’ । शोचिर्दीप्तिः । हविः सर्पिः । ‘इस्मन्-’ (सू २९८५) इति ह्रस्वः । छदिः पटलम् । छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । ‘छर्द्यतीसारशूलवान्’ ।

२६६ । बृंहर्नलोपश्च । ‘बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः’ ।

२६७ । द्युतेरिसिन्नादेश्च जः । ज्योतिः ।

२६८ । वसौ रुचेः संज्ञायाम् । वसुरोचिर्यज्ञः ।

२६९ । भुवः कित् । भुविः समुद्रः ।

२७० । सहो धश्च । सधिरनङ्गान् ।

२७१ । पिवतेस्थुक् । ‘पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः’ ।

२७२ । जनेरुसिः । जनुर्जननम् ।

२७३ । मनेर्धश्छन्दसि । मधुः ।

२७४ । अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् । अरुः । परुर्मन्थिः ।

पाठात् । ‘ओमासश्चर्षणीधृतः । प्रचर्षिणिभ्यः’ इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तथैव व्याख्यानाच्च । उज्ज्वल-
दत्तस्तु आदेश्च ध इति पठित्वा धर्षणी बन्धकीति व्याख्ययत् । तदयुक्तम्, तथा सति धृषेरिखेव
सूत्रयेत्, प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमात् । आदेश्च ध इत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च । वर्तनिरिति ॥
कृदिकारादिति पक्षे ङीप् । ‘सरणिः पद्धतिः पथा वर्तन्येकपदीति च’ इत्यमरः । क्षिपणि-
रायुधमिति ॥ ‘उतस्य वाजी क्षिपणिन्तुरण्यति’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु क्षिपणिं क्षेपणमनु
तुरण्यति त्वरयति गन्तुमिति व्याख्यातम् । अर्चिरिति सान्तम् । ‘तमर्चिषा स्फूर्जयन्’ इति
मन्त्रः । ‘नयनमिव सनिद्रं घूर्णते नैशमर्चिः’ इति माघः । ‘ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः’ इति
नानार्थे सान्तेष्वमरः । इदन्तोऽपीति ॥ णिजन्तादच्च इरिति भावः । ‘अर्चिर्हेतिः शिख-
स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘रोचिः शोचिरुभे क्लीबे’ इति च । छाद्यतेऽनया छदिः । छदिः स्त्रियामेवेति
लिङ्गानुशासनसूत्रम् । एवञ्च ‘पटलं छदिः’ इत्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्त
उपेक्ष्याः । बृंहेः ॥ ‘बर्हिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे’ इति मेदिनी । द्युतेः ॥
‘ज्योतिरम्री दिनकरे । पुमान्नपुंसके दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः’ इति मेदिनी । वसौ रुचेः ॥
बाहुलकात्केवलादपि । ‘रोचिः शोचिरुभे क्लीबे’ । अर्तिपृ ॥ ‘व्रणोऽस्त्रियामीर्मरुः क्लीबे’

वपुः । यजुः । तनुः—तनुषी—तनूंषि । धनुरस्त्रियाम् । ‘धनुर्वैशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति’ । सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । ‘तपुः सूर्याग्निशत्रुषु’ ।

२७५ । एतेर्णिच्च । आयुः । आयुषी ।

२७६ । चक्षेः शिच्च । चक्षुः ।

२७७ । मुहेः किच्च । मुहुरव्ययम् ।

२७८ । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः ।

२७९ । कृगृशृश्चतिभ्यः ष्वरच् । ‘कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः’ । गर्वरो-
ऽहङ्कारी । शर्वरी रात्रिः । ‘वर्वरः प्राकृतो जनः’ । चत्वरम् ।

२८० । नौ सदेः । ‘निषद्वरस्तु जम्बालः’ । निषद्वरी रात्रिः ।

॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ उणादिषु तृतीयः पादः ॥

२८१ । छित्वरछित्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकद्वरसं-
यद्वराः । एकादश ष्वरन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ‘छिदिर्’ ‘छद्’ अनयो-
स्तकारोऽन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । ‘छत्वरो गृहकुञ्जयोः’ ।

इत्यमरः । ‘अन्धिर्ना पर्वपरपी’ इति च । ‘वपुः क्लीबन्तनुः शस्ताकृतावपि’ इति मेदिनी ।
तनुः शरीरम् । ‘तनुषे तनुषेऽनङ्गम्’ इति मुबन्धुः । ‘स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनुं
विदुः’ इति द्विरूपेषु विश्वः । ‘अथान्ध्रियान्धनुश्चापौ’ इत्यमरः । ‘धनुः प्रियाले ना न स्त्री
राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु’ इति सान्ते मेदिनी । चक्षेः ॥ शिच्वात्सार्वधातुकत्वे
ह्याच् न । चक्षते रूपमनुभवन्त्यनेनेति चक्षुः । मुहेः ॥ ‘मुहुः पुनःपुनः शश्वत् अभीक्ष्णम-
सकृत् समाः ।’ इत्यव्ययेष्वमरः । अस्मात्परं बहुलमन्यत्रापीति सुस्पष्टवाच्यम् । कृगृ ॥
‘नैर्ऋतः कर्वरः कव्यात्कुर्वरो यातुरक्षसोः’ इति शब्दार्णवः । ‘शर्वरी याभिनीस्त्रियोः’ इति
मेदिनी । ‘वर्वरः पामरे केशविन्यासे नीवृदन्तरे । वर्वरः फज्जिकायान्तु वर्वरा शास्त्रपुष्पयोः’
इति विश्वः । ‘वर्वरः पामरे केशवल्कले नीवृदन्तरे । फज्जिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः
स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । ‘चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे’ इति च । नौ सदेः ॥ ष्वरजनुवर्तते ।
‘सदिरप्रतेः’ इति षत्वम् । ‘निषद्वरः स्मरे पङ्के निशायान्तु निषद्वरा’ इति मेदिनी ॥

॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

छित्वर ॥ ‘छित्वरं छेदनद्रव्ये धूर्ते वैरिणि च त्रिषु’ इति मेदिनी । ‘डु धाच्’ ।
अन्यस्य ईत्वम् । एवं ‘पा पाने’ इत्यादीनामित्येके । अन्ये तु ‘पीव मीव तीव नीव स्थौत्ये’

धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परित्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ, कट्वरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः संयद्वरो नृपः । पदेः सम्पद्वर इत्येके ।

२८२ । इणिसञ्जिदीङ्गुप्यविभ्यो नक् । ‘इनः सूर्ये नृपे पत्यौ’ सिनः काणः । जिनः अर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः ।

२८३ । फेनमीनौ । एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः ।

२८४ । कृषेर्वर्णे । कृष्णः ।

२८५ । बन्धेर्ब्रधिवुधी च । ब्रध्नः । बुध्नः ।

२८६ । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । ‘धाना भृष्टयवे स्त्रियः’ । पर्णं पत्रम् । पर्णः किंशुकः । ‘वस्त्रो मूल्ये वेतने च’ । अजेर्वी । वेनः । अन्नः आदित्यः । बाहुलकाच्छृणोतेः । श्रोणः पङ्क्तुः ।

२८७ । लक्षेरद् च । लक्षेरचुरादिष्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मु-
डित्येके । ‘लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च’ । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता ।
‘लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा’ ।

एभ्यः प्रत्यये ‘लोपो व्योः’ इति वलोपमाहुः । ‘पीवरः कच्छपे स्थूले’ इति मेदिनी । ‘तीवरो नाम्बुधौ व्याधे’ इति च । ‘स्यान्नीवरो वणिजके वास्तवेऽपि च दृश्यते’ इति मेदिनीविश्व-
प्रकाशौ । ‘कट्वरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं तत्रे नपुंसकम्’ इति मेदिनी । बाहुलकादुपपूर्वाञ्जुहोते-
रुकारलोपः । ‘उपहरे समीपे स्यादेकान्तेऽपि नपुंसकम्’ इति मेदिनी । उपहरो रथः इति
केचित् । ‘तदुग्रयक्षतम्’ इति मन्त्रे तु उपहरे उपगन्तव्ये समीपे देशे । ‘द्वु कौटिल्ये’ ।
गतिविशेषवाचिना धातुना गतिमात्रमिह लक्ष्यते । ततोऽधिकरणे घः । कृदुत्तरषदप्रकृति-
स्वरत्वमिति भाष्ये व्याख्यातम् । इणिसञ् ॥ ‘इनः पत्यौ नृपार्कयोः । जिनोऽर्हति च बुद्धे
च पुसि स्यात् त्रिषु जित्वरे’ इति मेदिनी । ‘दीना मूषिकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत्’ इति
विश्वः । ‘उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गके’ इति मेदिनी । फेनमीनौ ॥ ‘डिण्डीरो
ऽब्धिकफः फेनः’ इत्यमरः । ‘मीनो राश्यन्तरे मत्स्ये’ इति विश्वः । कृषेः ॥ ‘कृष्णः
सत्यवतीपुत्रः केशवे वायसेऽर्जुने । कृष्णा स्यात् द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति । मेचके
वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीवे मरिचलोहयोः’ इति मेदिनी । ब्रध्नः सूर्यः । ‘बुध्नः शिफायां रुद्रे च’
इति विश्वः । ‘बुध्नो ना मूलरुद्रयोः’ इति मेदिनी । धापृ ॥ ‘धाना भृष्टयवे प्रोक्ता धान्यके-
ऽभिनवोद्भिदि’ इति विश्वः । ‘पर्णं पत्रे किंशुके ना’ इति मेदिनी । ‘वस्त्रस्त्ववक्ये पुंसि
वेतने स्यान्नपुंसकम्’ इति च । वेन इति ॥ लुण्टाकः प्रजापतिश्च । ‘सपूर्व्यो महोनाम्’
इति मन्त्रे मनोः पुत्रेऽपि प्रसिद्धः । लक्षणमित्यादि ॥ लक्षणलक्ष्मणशब्दौ द्वावपि नाम-

२८८ । वनेरिञ्चोपधायाः । वेन्ना नदी ।

२८९ । सिवेष्टेर्यु च । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः ।
बाहुलकात्केवलो नः । ऊट् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् । गुणः । स्योनः ।

२९० । कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् । कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे
च वृक्षे च' । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ।

२९१ । धेट इच्च । 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना' ।

२९२ । तृषिशुषिरासिभ्यः कित् । तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रत्नं
द्रव्यम् ।

२९३ । सुञो दीर्घश्च । सूना वधस्थानम् ।

२९४ । रमेस्त च । रमयतीति रत्नम् ।

२९५ । रास्त्रासास्त्रास्थूणावीणाः । रास्त्रा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगल-
कम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ।

२९६ । गादाभ्यामिष्णुच् । गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दीता ।

चिह्नयोः क्लीबौ । रामभ्रातरि पुलिङ्गो हसयोपायां लक्षणा सारसयोपायां लक्ष्मणा इति व्यवस्थे-
त्यर्थः । 'लक्षणं नान्नि चिह्ने च सारस्यां लक्ष्मणा क्वचित् । लक्ष्मणा त्वाषधीभेदे सारस्यामपि
योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सार्थके चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । कोशे तु सारस्यामपि
निर्मकारः स्वीकृतः । वेन्नेति ॥ लघूपधगुणः । बाहुलकादिति ॥ एतच्च 'चङ्घोः शूट्'
इति सूत्रे वृत्तौ 'येन विधिः' इति सूत्रे कैयटग्रन्थे च स्पष्टम् । 'स्योनः किरणसूर्ययोः' इति
मेदिनी । कृवृ ॥ 'कर्णः पृथाज्येष्टसुते सुवर्णाद्रौ श्रुतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ । 'वृज् वरणे'
दीर्घपाठे तु 'वृ वरणे' । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदे
रूपाक्षरविलेखने' इति मेदिनी । विश्वमेदिनीस्थमाह । जर्ण इति ॥ 'जर्णो जीर्णद्रुमेन्दुषु'
इति हेमचन्द्रः । 'द्रोणेऽस्त्रियामाढके स्यात् आढकादिचतुष्टये । पुमान् कृषीपतौ कृष्णकाके
स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियाङ्गाष्टाम्बुवाहिन्याङ्गवादीनामपीष्यते । अन्नं भक्तं च भुक्ते स्यात् ।
स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' इति मेदिनी । धेट इच्च ॥ 'धेना नद्यां नदे पुमान्'
इति मेदिनी । 'धेनः समुद्रे नद्याश्च धेना' इति विश्वः । श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्संख्या-
केषु बाङ्नामसु धेनेति वैदिकनिघण्टौ पठितम् । अत एव 'धेनां जिगाति दाशुषे । इन्द्रं धेना-
भिरिह मादयस्व' इत्यादिषु धेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये । तृषिशुषि ॥ 'जि तृषा पिपासा-
याम्' । 'तृष्णा लिप्सापिपासयोः' इति विश्वः । सुञः ॥ सूनाऽधोजिह्वाकापि च'
इति नान्ते अमरः । 'सूनं प्रसवपुष्पयोः । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलकण्डिकयोः स्त्रियाम्' इति
मेदिनी । रमेस्त च ॥ 'रत्नं स्वजातिभेदेऽपि मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ।

- २९७ । कृत्यशूभ्यां कस्तः । कृत्स्नम् । अक्षणमखण्डम् ।
 २९८ । तिजेर्दीर्घश्च । तीक्ष्णम् ।
 २९९ । श्लिषेरच्चोपधायाः । श्लक्ष्णम् ।
 ३०० । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् । यज्युरध्वर्युः । ‘मन्युर्देन्ये
 क्रतौ कुधि’ । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ।
 ३०१ । भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ । भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ।
 ३०२ । सर्तेरयुः । सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ।
 ३०३ । पानीविषिभ्यः पः । पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्यो-
 गात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् ।
 ३०४ । च्युवः किञ्च । च्युपो वक्त्रम् ।
 ३०५ । स्तुवो दीर्घश्च । स्तूपः समुच्छायः ।
 ३०६ । सुशूभ्यां निच्च । चात्कित् । सूपः । बाहुलकादुत्त्वम् । शूर्पम् ।
 ३०७ । कुयुभ्यां च । कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्कूपः । युवन्ति बभ्रन्त्य-
 स्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ।

३०८ । खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः । सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपा-
 ल्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम् । ‘खष्पौ क्रोधबलात्कारौ’ । शीलतेर्ह्रस्वश्च ।
 शिल्पं कौशलम् । ‘शसु हिंसायाम्’ । निपातनात्षत्वम् । शष्पं बालतृणं
 प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । ‘बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः’ । बाष्पश्च । रौतेर्दीर्घः ।
 ‘रूपं स्वभावे सौन्दर्ये’ । पृ । पर्प गृहं बालतृणं पङ्गुपीठञ्च । ‘तल प्रतिष्ठा-
 करणे’ चुरादिणिचो लुक् । ‘तल्पं शय्याट्टदारेषु’ ।

च्युवः ॥ ‘च्युङ् गतौ’ । अनेकार्थत्वादिह भाषणे । च्यवन्ते भाषन्तेऽनेनेति विग्रहः । दशपाद्यान्तु
 ‘चुपः किञ्च’ इति पठ्यते । ‘चुप मन्दायाङ्गतौ’ । चोपतीति चुप्पो मन्दगमनकर्ता । सुशू ॥ ‘सूपो
 व्यञ्जनसूदयोः’ इति मेदिनी । शूर्पमिति ॥ बाहुलकादुत्वं रपरत्वं ‘हलि च’ इति दीर्घः ।
 ‘प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री’ इत्यमरः । दशपाद्यान्तु कुसुयुभ्यश्च । ‘सुशूभ्यामूङ् च’ इति पठित्वा
 सूपं शूर्पश्च व्युत्पादितम् । द्विरूपकोशेऽप्युभयन्दर्शितम् । कुयुभ्याश्च ॥ ‘कु शब्दे, यु मिश्रणे’
 आभ्यां पः स च नित्धातोर्दीर्घत्वञ्च । ‘कूपकूपकमृन्मानगतांस्तु गुणवृक्षके’ इति मेदिनी ।
 ‘शष्पः क्रोधे बलात्कृतौ’ इति विश्वः । ‘शष्पे बालतृणेऽपि च । पुंसि स्यात्प्रतिभाहानौ’ इति
 मेदिनी । विश्वेोक्तिमाह । बाष्प इति ॥ ‘बाष्पमूष्मणि चाश्रुणि’ इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह ।
 बाष्पश्चेति ॥ ‘रूपं स्वभावे सौन्दर्ये’ नालके पशुशब्दयोः । ग्रन्थवृत्तौ नाटकादौ आकरश्लो-
 कयोरपि’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘तल्पमट्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः’ इति मेदिनी ।

३०९ । स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् । ‘अयामन्त—’ (सू २३११) इति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः । वावदूकः । मदयित्नुः मदिरा ।

३१० । कृहनिभ्यां क्तुः । क्तुः शिल्पी । हत्नुर्व्याधिः शस्त्रञ्च ।

३११ । गमेः सन्वच्च । जिगत्नुः ।

३१२ । दाभाभ्यां नुः । दानुर्दाता भानुः ।

३१३ । वचेर्गश्च । वग्नः ।

३१४ । धेट इच्च । धयति तामिति धेनुः ।

३१५ । सुवः कित् । ‘सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ’ ।

३१६ । जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च । जह्नुः ।

३१७ । स्थो णुः । ‘स्थाणुः कीले स्थिरे हरे’ ।

३१८ । अजिष्टरीरिभ्यो निच्च । अजेर्वी वेणुः । वर्णुर्नददेशभेदयोः । ‘रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः’ ।

अमरोक्तमाह । तल्पमिति ॥ स्तनिहृषि ॥ स्तनगर्दा देवशब्दे । चुरादिष्यन्तौ । ‘हृष तुष्टौ, पुष पुष्टौ, मदी हर्षग्लेपनयोः ।’ घटादिः । ‘स्तनयित्नुः पुमान् वारिधरेऽपि स्तनितेऽपि च’ इति मेदिनी । ‘हर्षयित्नुः सुते हेमि पोषयित्नुः पिके द्विजे । स्तनयित्नुः पयोवाहे तद्धनौ मृगरोमयोः’ इति विश्वः । ‘गदयित्नुः पुमान् कामे जल्पाके कामुकेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘मदयित्नुः कामदेवे पुमान् मद्ये नपुंसकम्’ इति मेदिनी । कृहनिभ्यां त्तुः ॥ क्तुरिति ॥ कर्तैत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । हत्नुरिति ॥ अनुदात्तत्वादिना अनुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र गमेरपि । शस्त्रञ्चेति ॥ चाद्धन्ता । दशपादीवृत्तौ तु क्तुरिति तकारग्रहितं पठित्वा कृणुः कर्ता हनुर्वक्त्रैकदेशः । बाहुलकान्नलोपः । गमेस्तु जिगत्नुरित्युदाहृतम् । तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्य-विसंवादात् । तथा च श्रूयते । ‘सुरूपकृत्नुमूतये । ज्येष्ठराजं भरेकृत्नुम् अयङ्कृत्नुरगृभीतः । मा नो वधाय हत्नवे । मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् । यो नः सनुत्यः उत वा जिगत्नुः’ इत्यादि । अत एव हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेन उपहत्नुरित्युदाहृत्य क्लेशः । कित्त्वादनुनासिकलोप इत्युक्तम् । यत्तु तेनैव ‘सुरूपकृत्नुम्’ इति मन्त्रे विवृण्वता तकारोपजनश्लान्दस इत्युक्तम् । तद्दशपादीवृत्तिमनुसृत्य, न तु वस्तुस्थितिमनुरुध्यति सहृदयैराकलनीयम् । दाभाभ्यां नुः ॥ ‘दानुर्दातरि वक्रान्ते’ इति मेदिनी । ‘भानू रश्मिदिवाकरौ’ इत्यमरः । वचेः ॥ वग्नर्वक्त्रा । धेटः ॥ ‘धेनुस्स्यान्नवसूतिका’ इत्यमरः । विश्वोक्तिमाह । सूनुरिति ॥ जहातेः ॥ ‘जह्नुः स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने’ इति मेदिनी । विश्वोक्तिमाह । स्थाणुरिति ॥ ‘स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे’ इति मेदिनी । अजिष्ट ॥ ‘वेणुर्नृपान्तरे वंशे’ इति विश्वः ।

३१९ । विषेः किञ्च । विष्णुः ।

३२० । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा । ‘कर्को धवलघोटकः’ । दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि’ ।

३२१ । सृष्टभूशुषिमुषिभ्यः कक् । ‘सृक् उत्पलवातयोः’ । ‘वृक्ः श्वापदकाकयोः’ । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् ।

३२२ । शुक्वल्कोल्काः । शुभेरन्त्यलोपः । शुक्ः । ‘वल्कं वल्कल-
मस्त्रियाम्’ । ‘उष दाहे’ । षस्य लः । उल्का ।

३२३ । इण्भीकापाश्लयतिमर्चिभ्यः कन् । ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ । ‘भेको मण्डूकमेषयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ।

‘रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे तु ना’ इति मेदिनी । विषेः किञ्च ॥ चकारान्त्रित् । आशुदात्तः । ‘विष्णुरित्थाप्रविष्णवे शप्प्रम्’ । कृदा ॥ ‘कर्कः कर्के तले वहौ शुक्लाश्च दर्पणे घटे’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘राका नयन्तरे कच्छां नवजातरजःस्त्रियाम् । संपूर्णेन्दुतिथावपि’ इति मेदिनी । ‘राका तु सरिदन्तरे । राका नवरजःकन्या पूर्णेन्दुः पूर्णिमाऽपि च’ इति विश्वः । इह दाधारा एपां ‘केणः’ इति ह्रस्वोऽपि बाहुलकान्नेति बोध्यम् । ‘अर्कोऽर्कपणे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके । विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः’ इति मेदिनी । बाहुलकात् रमेरपि कः । ‘रङ्गः कृपण-
मन्दयोः’ इति मेदिनी । कपिलकादित्वाल्लत्वं टाप् । ‘लङ्का रक्षःपुरी शाखाशाकिनी-
कुलटासु च’ इति विश्वमेदिन्यौ । सृष्ट्वा ॥ ‘सृका बाणोत्पलवाता’ इति हेमचन्द्रः । ‘सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम्’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु सृकं सरणशीलम् । पविं वज्रं संशाय सम्यक्तीक्ष्णीकृत्येति व्याख्यातम् । भूकं छिद्रे च काले च’ इति मेदिनी । ‘शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् । वल्कं वल्कलशल्कयोः’ इति च । उल्का ज्वाला विभावसोः’ इति भूतिचन्द्रः । इण्भी ॥ ‘एकं सङ्खयान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी । ‘काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदे द्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायाङ्गकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मलव्याश्च काकमाच्यां च योषिति । काकं सुरतबन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ’ इति विश्व-
मेदिन्यौ । पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौकल्ये स्थाल्यादौ पाचनेऽपि च । शल्कन्तु शकले कल्के’ इति मेदिनी । ‘शल्कैरग्निमिन्थानः’ इति मन्त्रे काष्ठखण्डैरिति व्याख्या-
तारः । मर्क इति ॥ मर्चिः सौत्रो धातुरिति बहवः । ‘मर्च शब्दे’ चौरादिक इति मिदचो-
न्यात्सूत्रे कैयटः । मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन’ इति मन्त्रे मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतीति
वेदभाष्यम् । न चैवं णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्कत्वं न स्यात् इति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे

३२४ । नौ हः । जहातेः कन्स्यान्नौ । निहाका गोधिका ।

३२५ । नौ सदेर्दिच्च । 'निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले' ।

३२६ । स्यमेरीट् च । स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित् । स्यमिकः ।

३२७ । अजियुधिनीभ्यो दीर्घश्च । 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः' । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ।

३२८ । ह्रियो रश्च लो वा । 'ह्रीका ह्रीका त्रपा मता' ।

३२९ । शकेरुनोन्तोन्त्युनयः । 'उन' 'उन्त' 'उन्ति' 'उनि' एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ।

३३० । भुवो झिच् । भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' ।

३३१ । कन्युच्छिपेश्च । चाद्भुवः । 'क्षिपण्युर्वसन्तः' इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्युः स्वाभिसूर्ययोः' ।

३३२ । अनुङ् नदेश्च । चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ।

३३३ । कृवृदारिभ्य उनन् । 'करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता' । वरुणः । दारुणम् ।

तदभावात् । बाहुलकात् इत्यतः कन् । 'शाको द्वीपान्तरंऽपि च । शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमान् हारीतके स्त्रियाम्' इति मेदिनी । नौ हः ॥ 'निहाका गोधिका समे' इत्यमरः । 'शाकं नस्य-निहाकयोः' इति श्रुतिः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलङ्करणे हेमपात्रे हेमपलेऽपि च' इति मेदिनी । स्यमेः ॥ 'स्यसु शब्दे' । 'स्यमीका नीलिकायां स्त्री स्यमीको नाकुवृक्षयोः' इति मेदिनी । अजियु ॥ एभ्यः कन् । एषान्दीर्घश्च । तत्सामर्थ्यात् गुणाभावः । शकेः ॥ 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः । 'शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रे पक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्वासपक्षिविहङ्गयोः' इति । शकुनिः पुंसि विहगे सौवले करणान्तरे' इति च । बाहुलकात्कमेरपि प्रत्ययादिलोपे कुशब्दादेशः । कुन्तिः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । 'कुन्ती पाण्डुप्रियायाश्च सल्लव्याङ्गुगुलङ्गमे' इति मेदिनी । कन्युच् ॥ 'क्षिपण्युस्तु पुमान् देहे सुरभौ वाच्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'भुवन्युः स्यात् पुमान् भानौ ज्वलने शशलाञ्छने' इति विश्व-मेदिन्यौ । कृवृ ॥ 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायाङ्करुणा मता' इति विश्वमेदिन्यौ । 'वरुणस्तरुभेदे-ऽप्यु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' इति विश्वः । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति मेदिनी ।

३३४ । त्रो रश्च लो वा । 'तरुणस्तलुनो युवा' ।

३३५ । क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् ।

३३६ । फलेर्गुक्च । फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फाल्गुनः ।

३३७ । अशेर्लशश्च । लशुनम् ।

३३८ । अर्जेर्णिलुक्च । अर्जुनः ।

३३९ । तृणाख्यायां चित् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ।

३४० । अर्तेश्च । अरुणः ।

३४१ । अजियमिशीङ्भ्यश्च । 'वयुनं देवमन्दिरम्' । यमुना । शयुनः अजरः ।

३४२ । वृतवदिहानिकमिकपिभ्यः सः । वर्सं तर्सम् । 'तर्सः प्लवसमुद्रयोः' वत्सः । वत्सं वक्षः । हंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षम् अरण्यम् ।

त्रो रश्च ॥ 'तरुणं कुब्जपुष्पं ना रुचके यूनि च त्रिषु' इति मेदिनी । 'तरुणी तलुनीति च' इति द्विरूपेषु विश्वः । क्षुधिपिशि ॥ 'पिशुनङ्कुमे स्मृतम् । कपिचके च काके ना सूचक-कूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति मेदिनी । मिथुनं तु द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' इति च । फलेः ॥ 'फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूहे । तपस्यसंज्ञमासे तः पूर्णिमायाश्च फाल्गुनी' इति मेदिनी । अणिति ॥ प्रज्ञादित्वात्पक्षेऽणित्यर्थः । 'फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने' इति द्विरूपकोशः । अशेर्लशश्च ॥ 'अश भोजने' । अस्मादुनन् धातोर्लशादेशश्च । लशुनं महाकन्दः । 'उशना लशुनं वेदम कश्मलं विश्वमश्ववत्' इति मध्यतालव्येषु विश्वः । लस् चेति पाठस्तु प्रामादिकः । अर्जेर्णिलुक् च ॥ अत्र 'णरनिटि' इति लोपेन सिद्धे णिलुक् चेत्युक्तेः फलच्चिन्त्यम् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकन्तृणं नेत्ररोगे चाप्यर्जुना गावि । उषायां बाहुदानद्याङ्कुट्टिन्यामपि च कचित्' इति विश्वमेदिन्यौ । अर्तेश्च ॥ 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के सन्द्धारारेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणाऽतिविषा श्यामा मज्जिष्ठा त्रिवृतासु च' इति मेदिनी । अजियमि ॥ 'विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्' इति मन्त्रे वयुनानि प्रजनानीति वेदभाष्यम् । वैदिकनिघण्टौ प्रज्ञापर्याये प्रशस्यपर्याये च वयुनशब्दः पठितः । वृत ॥ वर्सन्तर्समिति ॥ 'ति-तुत्र' इति नेट् । षत्वन्तु न भवति । बाहुलकेन षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कक्षशब्दे तु षत्वं भवत्येव । एतच्च सर्वम् 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रे भाष्यकैयटपदमञ्जरीषु स्पष्टमेव । उणादिवृत्ति-कृतस्तु सर्वेऽपीह षत्वमुदाजह्युः । तेषामयमाशयः । अस्तु भाष्यप्रामाण्याद्वर्सन्तर्समिति दन्त्योऽपि साधुः । बाहुलकबलभ्यषत्वाभावस्य पाक्षिकत्वेऽपि बाधकाभावात् पक्षे षत्वमस्तु । वृषितृषि-भ्याङ्गि प्यन्तादेरचि घञर्थे कप्रत्यये वा वर्षतर्षशब्दयोर्द्वारत्वात् । अज्विधौ भियादीनामुप-सङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इत्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्चेति । तस्मादिह द्विरूपता

३४३ । प्लुषेरच्चोपधायाः । प्लक्षः ।

३४४ । मनेर्दीर्घश्च । मांसम् ।

३४५ । अशेर्देवने । अक्षः ।

३४६ । स्नुवश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् । स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । कक्षं नक्षत्रम् ।

३४७ । ऋषेर्जातौ । ‘ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके शोणके कृतवेधने । ऋक्ष-मुक्तञ्च नक्षत्रे’ इति विश्वः ।

३४८ । उन्दिगुधिकृषिभ्यश्च । उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तवकः । कुक्षो जठरम् ।

३४९ । गृधिपण्योर्दकौ च । गृत्सः कामदेवः । पक्षः ।

३५० । अशेः सरः । अक्षरम् ।

३५१ । वसेश्च । वत्सरः ।

फलता । ‘वर्षोऽस्त्री भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूभिः’ इति मेदिनी । ‘तर्षो लिप्सोदन्ययोः’ इति च । ‘पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सः क्लीबन्तु वक्षसि’ इति त्रिकाण्डशेषः । ‘हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शरीरमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदे च’ इति मेदिनी । ‘कंसोऽस्त्री तैजसे द्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना’ इति च । ‘कसो दैत्यान्तरे स्मृतः । कांस्ये च कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्तितः’ इति विश्वः । ‘कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्जलपल्लवे । स्पर्द्धायां ना तु दोर्मूल-कच्छवीरुतृणेषु च’ इति मेदिनी । प्लुषेः ॥ ‘प्लक्षो जटी गर्दभाण्डद्विपमित्कुञ्जराशने’ इति मेदिनी । ‘प्लक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पर्कटीगर्दभाण्डयोः । पिप्पले द्वारपार्श्वे च गृहस्य परिकीर्तितः’ इति विश्वः । मनेर्दीर्घश्च ॥ मांसं स्यादामिषे क्लीवं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । अशेः ॥ ‘अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्षचके व्यवहारे कलिद्रुमे’ इत्यमरः । ‘अक्षो ज्ञाना-त्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चके कर्षो पुमान् क्लीबन्तु-त्थसौवर्चलेन्द्रिये’ इति मेदिनी । स्नुवश्चि ॥ ‘ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्रल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्’ इति मेदिनी । ऋषेर्जातौ ॥ नियमार्थमिदं सूत्रं ऋषेर्जातावेवेति । तेनान्येभ्यः केवलधौगिकत्वेऽपि प्रत्ययः । उन्दिगुधि ॥ ‘गुत्सः स्यात्स्तवके स्तम्बे द्वारभित्तिपण्ययोः’ इति मेदिनी । गुच्छश्च । ‘गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत्’ इति द्विरूप-कोशात् । ‘स्याद्गुच्छः स्तवके स्तम्बे द्वारभेदकलापयोः’ इति च वर्गद्वितीयान्तमेदिनीकोशाच्च । गृधेश्चत्वेन सिद्धे भग्भावनिवृत्तये दकारविधिः । ‘पक्षो मासार्द्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे परत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । अशेस्सरः ॥ अक्षरमिति ॥ ‘अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मपण्ययोः’ इति

३५२ । सपूर्वाच्चित् । संवत्सरः ।

३५३ । कृधूमदिभ्यः कित् । बाहुलकान्न षत्वम् । 'कृसरः स्यात्तिलौ-
दनम्' । धूसरः । मत्सरः । 'मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता' ।

३५४ । पते रश्च लः । पत्सलः पन्थाः ।

३५५ । तन्यृषिभ्यां कसरन् । तसरः सूत्रवेष्टनम् । ऋक्षरः । ऋत्विक् ।

३५६ । पीयूकणिभ्यां कालन्ह्रस्वः सम्प्रसारणश्च । पीयूः सौत्रः ।
पियालो वृक्षभेदः । कुणालो देशभेदः ।

३५७ । कठिकुषिभ्यां काकुः । कठाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ।

३५८ । सर्तेर्दुक्च । 'सृदाकुर्वातसरितोः' ।

३५९ । वृतेर्दृद्धिश्च । वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्त्वम् । वार्ताकम् ।

हेमचन्द्रः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु अशेः सरन्निति पेठुः । तत्र । नित्स्वरापत्तेः । इष्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षरशब्दस्य मध्योदात्तत्वम् । 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् ।' 'अक्षरेण निमति सप्तवाणी' इत्याद्यृङ्मन्त्रेषु 'त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि' इति यजुषि च तथैव पाठात् । अत एव द्वितीयाहिकान्ते । 'अश्रोतेर्वा सरोऽक्षरम्' इति भाष्यकृतोक्तम् । सपूर्वाच्चित् ॥ पूर्वेण सहितः सपूर्वः । 'इद्वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय । सम्पूर्वादिति पाठस्तु लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यः । कृधू ॥ कृसर इत्यादि हारावलीस्थम् । 'धूसरी किन्नरीभेदे नागरे त्रिषु पाण्डुरे' इति मेदिनी । 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसम्पत्तौ कृपाणे चाभिधेयवत्' इति । मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोः स्त्रिषु' इति अमरः । 'असह्यपरसम्पत्तौ मात्सर्ये कृपणे कुधि' इति विश्वः । वेदे तु यागं पुरस्कृत्य प्रयुज्यते । 'इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् । तं सिन्धवो मत्सर-
मिन्द्रपानम्' इत्यादि । मत्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यम् । अमरोक्तिमाह । तसर इति ॥ 'अनुदात्तो-
पदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ऋक्षरः, ऋत्विगिति ॥ 'ऋक्षरन्तोयधारायामृक्षरस्त्वृ-
त्विजि स्मृतः' इति मेदिनी । 'अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋक्षरः कण्टक इति व्याख्यातम् । पीयूकणिभ्याम् ॥ 'राजादं प्रियालुः स्यात्' इत्यमरः । 'प्रियालुः स्यात्प्रियालवत्' इति हि द्विरूपकोशः । बाहुलकाद्भेदेऽपि कालन् । नलोपः । न्यङ्गुदित्वात्कुत्वम् । भगालं नरमस्तकम् । मत्वर्थे इनिः । 'चण्डीकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वजः' इति राजशेखरः । कठिकुषिभ्याम् ॥ 'कठ कृच्छ्रजीवने, कुष निष्कर्षे ।' 'कठाकुः कपिवह्वर्कं ना परोत्तापिनि त्रिषु' इति मेदिनी । उज्ज्वलदत्तस्तु कठिकाषिभ्यामिति पठित्वा 'कषशेष' इति दण्डकधातुमुपन्यस्य कषाकुरित्युदाजहार । तत्कोशविरुद्धम् । मेदिनीकोशे उकारप्रक्रमे पाठात् । सर्तेः ॥ 'सृदाकुर्नानिले चक्रे ज्वलने प्रतिसूर्यके' इति मेदिनी । वृतेः ॥ वार्ताकुरपि वार्ताके वृन्ताकोऽपि च दृश्यते' इति द्विरूपे विश्वः । 'वार्ताकी हिङ्गुली

३६० । पर्देऽतिरुक्थिश्च । ‘पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे’ ।

३६१ । स्युवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः । अन्युच्, आगूच्, अक्नुच्, एते क्रमात्स्युः । ‘सरण्युर्मधवातयोः’ । यवागूः । ‘वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः’ ।

३६२ । आनकः शीङ्भिः । शयानकोऽजगरः । भयानकः ।

३६३ । आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः । लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः । ‘शिङ्घाणं नासिका-मले’ । ‘धाणको दीनारभागः’ ।

३६४ । उल्मुकदर्विहोमिनः । उष दाहे । पस्य लः मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दृणातेर्विः । दर्विः । ‘जुहोतेर्मिनिः’ । होमी ।

३६५ । ह्रियः कुग्रश्च लो वा । ह्रीकुः ह्रीकुः लज्जावान् ।

३६६ । हसिमृग्रिण्वामिदमित् लूधूविभ्यस्तन् । दशभ्यस्तन्स्यात् । ‘तितुत्र-’ (सू ३१६३) इति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । ‘लोतः स्यादश्रुचिह्वयोः’ । ‘पोतो बालवहित्रयोः’ । धूर्तः । बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ।

सिंहो भण्टाका दुष्प्रधर्षिणी’ इत्यमरः । ‘वार्ताकं पित्तलङ्घिश्चिदङ्गारपरिपाचितम्’ इति वैद्यक-शास्त्रम् । पर्देः । पृदाकुरित्यादि ॥ ‘पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्’ इति मेदिनी । स्यु ॥ ‘सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्चनि’ इति मेदिनी । ‘सरण्युरस्यसूनुरश्चः’ इति मन्त्रस्य भाष्ये तु सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । ‘यवागूः शृङ्गिका श्राणा विलेपी तरला च सा’ इत्यमरः । ‘वचक्नुस्तु पुमान् विप्रे वावदूकेऽभिधेयवत्’ इति मेदिनी । ऋषि-विशेषेऽप्ययम् । यस्य कन्या वाचकवीति प्रसिद्धा । आनकः ॥ ‘भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयङ्करे’ इति मेदिनी । शिङ्घाणक इति ॥ ‘शिघि आघ्राणे’ । ‘शिङ्घाणङ्काचपात्रे स्यात् लोहनासिकयोर्मले’ इति विश्वः । ‘शिङ्घाणः फेनडिण्डीरो नकरेतश्च पिच्छले’ इति विक्रमादित्यकोशः । हारावलीस्थमाह । शिङ्घाणमिति ॥ उल्मुकमिति च ॥ ‘दर्विः कम्बिः खजा काच’ इत्यमरः । ह्रियः ॥ कुक्प्रत्ययेऽयङ्कारो गुणनिषेधार्थः । हसिमृ ॥ ‘हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठे करेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते’ इति मेदिनी । मर्तो भूलोकः, तत्र भवो मर्त्यः । दिगादेराकृतिगणत्वाद्यत् । ‘गर्तस्त्रिगर्तभेदे स्यादवटे च कुकुन्दरे । एतः कर्बुर आगते । अन्तः स्वरूपे नाशे वा न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु । दन्तोऽष्टकटके कुञ्जे दशने चौषधौ स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । ‘लोतमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः । ‘क्कवत्’ इति सूत्रे लोतो मेष इति कैयटः । ‘पोतः शिशौ बहित्रे च’ इति विश्वमेदिन्यौ ।

३६७ । नञ्याप इद् च । नापितः ।

३६८ । तनिमृडभ्यां किच्च । ततम् । मृतम् ।

३६९ । अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । अक्तम् । घृतम् । सितम् ।

३७० । दुतनिभ्यां दीर्घश्च । दूतः । तातः ।

३७१ । जेर्मूद् चोदात्तः । जीमूतः ।

३७२ । लोष्टपलितौ । लुनातेः क्तः तस्य सुद् धातोर्गुणः । लोष्टम् । पलितम् ।

धूर्त इति ॥ 'धूर्तिं हिंसायाम्' । 'लोपो व्योः' इति वलोपः । किङ्कीर्त्यननुवृत्तिपक्षे तु 'राष्ट्रोपः' इति लोपः । 'हलि च' इति दीर्घः । 'धूर्तन्तु खण्डलवणे धुत्तरे ना शठे त्रिषु' इति मेदिनी । तनिमृडभ्याम् ॥ 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात् पुल्लिङ्गस्तु समीरणे । मृतन्तु याचिते मृत्यौ क्लीबं मृत्युमति त्रिषु' इति मेदिनी । अञ्जिघृ ॥ अक्तं परिच्छिन्नम् । 'अक्तपरिमाणस्य वाचकः' इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात् । अत्र 'व्यस्तं प्राप्ते च सङ्कुले' इति विश्वप्रकाशे लिपि-भ्रमात् 'अक्तं व्याप्ते च सङ्कुले' इत्युदाहरन्नुज्ज्वलदत्तो भ्रान्तत्वादुपेक्ष्यः । तथा च मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे 'व्यस्तन्तु व्याकुले व्याप्ते' इत्युक्तम् । 'घृतमाज्ये जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेय-वत् । सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री' इति मेदिनी । 'ऋ गतौ' । बाहुलकात् क्तः । 'ऋतमुञ्छे शिले जले । सखे दीप्ते पूजिते स्यात्' इति मेदिनी । दुतनिभ्याम् ॥ दूतः प्रेष्यः । गौरादित्वात् ङीष् । दूती । अथ कथं, तेन दूतिविदितं निषेदुषा' इति रघुः । 'इद् परितापे' अस्मात् क्तिच् । 'दूत्यान्दूतिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोशः । 'तातोऽनुकम्प्ये जनके' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् शीङोऽपि । शीता लाङ्गलपद्धतिः । रामपत्नी च । 'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धराणिः । सीता दन्त्यादिरपि । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः । वैदेहीस्वर्गगङ्गासु' इति दन्त्यादौ मेदिनीकोशात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्यात् व्योमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रभसकोशाच्च । अत्र त्यक्तं सूत्रम् । जेर्मूद् चोदात्तः ॥ 'जि जये' । अतः क्तः, तस्य मूढागमः, स चोदात्तः धातो-दीर्घश्च । 'जीमूतस्यैव भवति' । 'जीमूतोऽद्वै भूतिकरे देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी । 'वेणी गरगरीदेवतालो जीमूत इत्यपि' इत्यमरः । 'जीमूतः स्यात् वृत्तिकरे शक्नेऽद्वै घोषके घने' इति विश्वः । इदं सूत्रमनार्षमिति पुरुषोत्तमः । अत एव आकरे पृषोदरादिषु जीमूतशब्दः उदाहृतः । लोष्ट ॥ 'लोष्टानि लोष्टवः पुंसि' इत्यमरः । अत्र पुंसीत्युभयान्वयि । तेन पुंनपुंसकलिङ्गोऽयम् । तथा च स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्यम् । लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगज्जत्वा इत्यादि । अत एव 'लोष्टः पिण्डेऽपि लोष्टुः स्यात्' इति पुंस्काण्डे गोपालितः । 'पलितं

३७३ । हृश्याभ्यामित- । हरितश्येतौ वर्णभेदौ ।

३७४ । रुहे रश्च लो वा । 'रोहितो मृगमत्स्ययोः' । लोहितं रक्तम् ।

३७५ । पिशेः किञ्च । पिशितं मांसम् ।

३७६ । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आग्यः । श्रवाग्यो यज्ञपशुः । दक्षाग्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाग्यः । गृहयाग्यो गृहस्वामी ।

३७७ । दिधिषाग्यः । दधातेद्वित्वमित्वं पुक्च । 'मित्र इव यो दिधिषाग्यः ।'

३७८ । वृव एण्यः । वरेण्यः ।

३७९ । स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि । 'स्तुपेय्यं पुरुवर्चसम्' ।

३८० । राजेरन्यः । राजन्यो वह्निः ।

३८१ । शूरम्योश्च । शरण्यम् । रमण्यम् ।

३८२ । अर्तेनिञ्च । अरण्यम् ।

३८३ । पर्जन्यः । 'पृषु सेचने' षस्य जः 'पर्जन्यः शक्रमेघयोः' ।

३८४ । वदेरान्यः । 'वदान्यस्त्यागिवागिमनोः' ।

शैलजे तापे केशपाशे च कर्दमे' इति मेदिनी । हृश्या ॥ 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' इति मेदिनी । रुहेः ॥ रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोः भेदे रोहितकुङ्कुमे । रोहितं रक्तगोशार्पकुङ्कुमाजिकुचन्दने । पुमाघदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' इति मेदिनी । पिशेः ॥ 'पिशितं मांसं मांस्यां स्त्री' इति मेदिनी । मांस्याज्जटा-मांस्याम् । तथा च 'जटा च पिशिता पेशी' इति धन्वन्तरिः । श्रुदक्षि ॥ 'उद्यतसुचे भवसि श्रवाग्यः' इति मन्त्रे श्रवाग्यो मन्त्रैः श्रवणीयः इति वेदभाष्यम् । 'दक्षाग्यो यो दम आस नित्यः ।' 'विश्वरूपस्य स्पृहयाग्यस्य राजन् ।' दिधिषाग्य इति ॥ 'मित्र इव यो दिधिषाग्यः' इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एव भाष्ये पुरस्कृतः । उज्ज्वलदत्तस्तु दधिषाग्य इति सूतं पठित्वा दधिपूर्वात्स्यतेराग्यः षत्वञ्च, दधिषाग्यो घृतमिति व्याख्ययत् । दशपादी-वृत्तिकारस्तु धिषशब्दे अस्य द्वित्वं गुणाभावः अत्वञ्चाभ्यासस्य निपात्यते इत्याह । प्रसाद-कारादयोऽप्येवमेव प्रतिपन्नाः । तदेतत्सर्वं लक्ष्यविरोधाद्वेदभाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । स्तुवः ॥ स्तुपेय्यं स्तोतव्यम् । बहुरूपमिति वेदभाष्यम् । यत्तूज्ज्वलदत्तेन 'स्तुवः केय्यः' इति पठित्वा कित्वाद्गुणाभावे उवञ्छादेशे स्तुवेय्यः पुरन्दरः इत्युक्तम् । तन्न । वेदतद्भाष्यादिविरोधात् । तस्मादिह क्सेय्यप्रत्ययं पठन् दशपादीवृत्तिकृदेव ज्यायान् । पर्जन्यः ॥ 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि अन्नदम्बुदशक्रयोः' इति मेदिनी । वदेः ॥ अजयक्रोशस्थमाह । वदान्य इत्यादि ॥

३८५ । अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् । अमत्रं भाजनम् । नक्षत्रम् ।
यजत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् ।

३८६ । गडेरुदेश्च कः । कडत्रम् । डलयोरेकत्वस्मरणात्कलत्रम् ।

३८७ । वृत्राश्चित् । वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ।

३८८ । सुविदेः कत्रः । 'सुविदत्तं कुदुम्बकम्' ।

३८९ । कृतेर्नुम्च । कृन्तत्रं लाङ्गलम् ।

३९० । भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच् । दशभ्योऽत-
च्छ्यात् । भरतः । भरतो मृत्युः । 'दर्शतः सोमसूर्ययोः' । यजतः ऋत्विक् ।
पर्वतः । पचतोऽग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्यतोऽश्वः ।

३९१ । पृषिरञ्जिभ्यां कित् । पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् ।

३९२ । खलतिः । खलतेः सलोपः । अतचप्रत्ययान्तस्येत्वञ्च । खलति-
निष्केशशिराः ।

अमि ॥ 'नक्ष गतौ' । वधिः प्रकृत्यन्तरम् । नक्षत्रमिति ॥ 'नभ्राणपात्' इति सूत्रे नञः प्रकृति-
भाव उक्तः । क्षदेः सौत्रे त्रिनि नञ्समासे व्युत्पत्त्यन्तरं तदिति बोध्यम् । यजत्रं अग्निहोत्रमिति प्राञ्चः ।
वस्तुतस्तु यजत्रो यष्टव्यदेवता । 'सन्तो वायुर्वातेन गच्छतां संयजत्रैरङ्गानि' इति मन्त्रे तथा
दर्शनात् । गडेः ॥ 'गड सेचने' 'कळत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । वृञ् ॥ चित्त्वादन्तोदात्तः ।
'वरत्रायान्दार्वा नह्यमानः ।' सुविदेः कत्रः ॥ इह प्रायेण कत्रमिति नितं पठन्ति । तत्प्रामादि-
कम् । 'बृहस्पतेः सुविदत्ताणि राख्यत्यादौ नित्स्वरादर्शनात् । कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्यय-
स्वरस्यैव दर्शनाच्च । 'धन्वचयत्कृन्तत्रञ्च' इति मन्त्रेऽपि तथैव । 'कृन्तत्रङ्कर्तनीयमरण्यम्'
इति वेदभाष्यम् । भृमृदृशियजिपर्विपच्य ॥ 'भृञ् भरणे' 'मृङ् प्राणत्यागे' 'दृशिर्
प्रेक्षणे' । दशपाद्यान्तु 'भृदृशीङ्' इति पठित्वा 'दृङ् आदरे' । द्वियते दरतः शेते
शयतः इत्युदाहृतम् । तत्र । रुशन्तमग्निन्दर्शतं बृहन्तम् । तरणिर्विश्वदर्शतः । दैव्यो दशतो रथः
इत्यादिमन्त्रैस्तद्भाष्येण च विरोधात् । 'भरतो नाख्यशास्त्रे मुनी नटे । रामानुजे च दौष्यन्तौ'
इति मेदिनी । यजतः ऋत्विगिति ॥ उज्ज्वलदत्ताद्यगुरोधेनोक्तम् । 'त्रिर्नो अश्विना यजत ।
हिरण्यशम्भं यजतो बृहन्तम्' इत्यादिषु यजतशब्दो यष्टव्यपरतथैव वेदभाष्ये व्याख्यातः । 'पर्वतः
पादपे पुंसि शाकमस्त्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' इति मेदिनी । हर्यतोऽश्व इति ॥
एतदपि 'हर्ष कान्तौ गतौ च' इति धात्वर्थे वृत्तिकारोक्तिश्चानुसृज्योक्तम् । 'परित्यं हर्यतं हरिम् ।
आहर्षताय वृष्णवे' इत्यादिमन्त्रेषु हर्यतः सर्वैः स्पृहणीय इति वेदभाष्यम् । पृषिरञ्जि ॥
'पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना' । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ ।

३९३ । शीङ्शपिरुगमिवश्चिजीविप्राणिभ्योऽथः । सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीति पाठे कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः वन्द्यते वन्दते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथः आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिद-
मिभ्याम् । ‘शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः’ ।

३९४ । भृञश्चित् । भरथो लोकपालः ।

३९५ । रुदिविदिभ्यां ङित् । रोदिति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ।

३९६ । उपसर्गे वसेः । आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ।

३९७ । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यो-
ऽसच् । त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् । अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो
राजा भानुश्च । चमन्त्यस्मिश्चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्निति तमसो-
ऽन्धकारः । नमसोऽनुकूलः । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ । लभसो धनं याचकश्च ।
नभते नभ्यति वा नभस आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी ।
‘पनसः कण्टकिफलः’ । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ।

३९८ । वेजस्तुट् च । बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ।

रजतन्त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीबं हारे च दुर्व्रणे’ इति मेदिनी । शीङ्शपि ॥ उज्ज्वलदत्तेनात्र
पञ्चमो वञ्चिः पठ्यते । अन्यैस्तु वन्दिः । वञ्चथवन्दथयोरन्यतरं वेदादुपलभ्य बहुभुतैः पाठो
निर्णयः । बाहुलकादिति ॥ ‘शमथः शान्तिमन्त्रिणोः’ इति मेदिनी । ‘दमथस्तु पुमान्
दण्डे दमे च परिकीर्तितः’ इति च । रुदिविदि ॥ ‘विदथो योगिकृतिनोः’ इति मेदिनी ।
अतोऽज्ज्वलदत्तः ‘रुदिविदिभ्याङ्कित्’ इति पठित्वा रौतीति रुवथः श्वेत्युदाजहार । दशपादी-
वृत्तिकारस्तु ‘रुदिविदिभ्याङ्कित्’ इति पपाठ । किं चोपसर्गे वसेरित्येवंरूपमुत्तरसूत्रन्द्वावपि न
पेठतुः । तथा हि । शीङ्शपीति सूत्रानन्तरं सोपसर्गाद्वसेः भृञश्चित् रुदिविदिभ्याङ्कित् ।
इत्युज्ज्वलदत्तस्य सूत्रपाठः । अन्यस्य तु शीङ्शपीति सूत्रानन्तरम् आङिचसेः, भृञश्चित्,
रुदिविदिभ्याङ्कित्, इति सूत्रपाठः । तदेतत्पाठद्वयं भाष्यादिविरोधादुपेक्षितम् । तथा हि ।
गाङ्गुटादिसूत्रे के पुनश्चङादयः चङ् अङ् नजिङ् अवङ् नङः इति भाष्यम् । ‘रुदिविदिभ्याङ्कित्’
इत्यनुवर्तमाने उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्यय इति कैयटेन व्याख्यातम् । एवञ्च कुर्वतां भाष्यादिविरोधः
स्पष्ट एवेत्यास्तान्तावत् । भाष्यकैयटमतेऽपि ङिदित्यस्यानुवृत्तेः फलञ्चिन्त्यम् । अत्यविच-
मि ॥ गौरादित्वात् ङीष् । ‘अतसी स्यादुमा धुमा’ इत्यमरः । ‘चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री
पिष्टके त्रियाम् । पनसः कण्टकिफले कन्दके वानरान्तरे । त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्’ इति

३९९ । वहियुभ्यां णित् । वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ।

४०० । वयश्च । वय गतौ । वायसः काकः ।

४०१ । दिवः कित् । दिवसम्—दिवसः ।

४०२ । कृशृशलिकालिगर्दिभ्योऽभच् । करभः । शरभः । शलभः ।
कलभः । गर्दभः ।

४०३ । ऋषिटृषिभ्यां कित् । ऋषभः । वृषभः ।

४०४ । रुपेर्निल्लुष्च । ‘रुष हिंसायाम्’ । अस्मादभच् नित्कित्स्यात्,
लुषादेशश्च । ‘लुषभो मत्तदन्तिनि’ ।

४०५ । रासिवाल्लिभ्याश्च । रासभः । वल्लभः ।

४०६ । जृविशिभ्यां झच् । जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्वलम् ।

४०७ । रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि । रोहन्तो वृक्षभेदः ।
नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । षित्त्वान्डीष् । रोहन्ती ।

४०८ । तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च । दशभ्यो
झच्स्यात् । स च षित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः ।
वहन्तो वायुः । वसन्तः ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडैर्घटा-
दित्वान्मिच्च ह्रस्वः । ‘अयामन्त—’ (सू २३११) इति णेरयः । गण्डयन्तो
जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः ।

४०९ । इन्तेर्मुद् हि च । हेमन्तः ।

मेदिनी । ‘वेजस्तुट् च’ इति पठित्वा ‘बी गत्यादिषु’ इति धातुरुदाहृतः । वहियुभ्याम् ॥
‘अजगरे शयूर्वाहस इत्युभौ’ इत्यमरः । ‘वा तु क्लीबे दिवसवासरौ’ इति च । कृशृ ॥
‘करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोद्धृतत्सुते’ । ‘शरभस्तु पशौ’ इति मेदिनी । ‘समौ पतङ्ग-
शलमौ’ इत्यमरः । ‘कलभः करिशावकः’ इति च । ‘गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि ।
रासभे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः’ इति मेदिनी । ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥ ‘ऋषभस्त्वौष-
धान्तरे । स्वरभिद्वेषयोः कर्णरन्ध्रगर्दभपुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठ स्त्री नराकारयोषिति ।
शूकशिम्ब्यां शिरालायां विधवायां क्वचिन्मता ॥’ इति मेदिनी । ‘वृषभः श्रेष्ठवृषयोः’ इति च ।
रासिवाल्लिभ्याश्च ॥ ‘रास शब्दे’ ‘वल्ल संवरणे’ । ‘वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सलक्षणतुरङ्गमे’
इति च मेदिनी । जृविशिभ्यां झच् ॥ बाहुलकादर्हतेरपि झच् । ‘अर्हन्तः क्षपणको जिनः’
इति विक्रमादित्यकोशः । तृभू ॥ इह नन्दिर्ण्यन्तः । तदाह । नन्दयन्त इति ॥ उज्ज्वल-
दत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थतामाशङ्क्य अनाशीरर्थं नन्दिग्रहणमित्याह । तत्र ।

४१० । भन्देर्नलोपश्च । भदन्तः प्रव्रजितः ।

४११ । ऋच्छेररः । ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरझर्झरादयः ।

४१२ । अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् । षड्भ्योऽरश्चित्स्यात् ।
अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ।

४१३ । कुवः क्ररन् । कुररः पक्षिभेदः ।

४१४ । अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् । अङ्गारः । मदारो वराहः । 'मन्दारः
पारिजातकः' ।

४१५ । गडेः कड च । कडारः ।

४१६ । शृङ्गारभृङ्गारौ । शृभृञ्भ्यामारन्नुगुग्रस्वश्च । शृङ्गारो रसः ।
'भृङ्गारः कनकालुका' ।

४१७ । कञ्जिमृजिभ्यां चित् । कञ्जिः सौत्रः । कञ्जारो मयूरः । मार्जारः ।

४१८ । कमेः किदुच्चोपधायाः । चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः ।

४१९ । तुषारादयश्च । तुषारः । कासारः । सहार आन्नभेदः ।

इहाण्याशिपीत्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् । बाहुलकादिति ॥ 'जर्जरं शैवले शक्रध्वजे
त्रिषु जरत्तरे । झर्झरः स्यात् कलियुगे वाद्यभेदं नदान्तरं' इति भेदिनी । अर्तिकमि ॥
'अररं छदकपाटयोः । भ्रमरः कामुके भृङ्गे चमरश्चामरं स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति च
भेदिनी । वासर इति ॥ वसंर्थन्तादरः । केचित्तु सूत्रे वाशिभ्य इति तालव्यं पठित्वा
'वाश्च शब्दे' वाश्यते वाशरः, कोकिल इत्याहुः । अङ्गिमदि ॥ 'अङ्गार उत्सुके न स्त्री
पुल्लिङ्गस्तु महीसुते' इति भेदिनी । 'मन्दारः स्यात् सुगन्धमे । पारिभेदेऽर्कपर्णे च मन्दारो
हस्तधूर्नयोः' इति च । 'मदि स्तु यादौ' इत्यस्मात् बाहुलकादारुरपि । पारिभेदे तु मन्दार-
भेन्दारः पारिजातकः' इति शब्दार्णवः । गडेः ॥ 'कडारः कपिले दासे' इति भेदिनी ।
शृङ्गारभृङ्गारौ ॥ 'शृङ्गारः सुरतं न.ट्ये २५ च गजमण्डनं । नपुंसकं लवङ्गेऽपि नाग-
सम्भवचूर्णयोः' इति भेदिनी । 'भृङ्गारी झिल्लिकायां स्यात् कनकालौ पुनः पुमान्' इति च ।
कञ्जिमृजिभ्यां ॥ 'कञ्जारो जठरे सूत्रे विरञ्चौ चारणं मुनौ' इति विश्वमेदिन्यौ ।
'मार्जार आतौ खट्वाङ्गे' इति च । कमेः ॥ 'कुमारः स्यच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके ।
बालक वरुण द्वौ ना न द्वयार्जात्यकाश्चनं । कुमारी शैलतनयावनकाल्योर्नदीभिदि । सहापराजिता
कन्याजम्बूद्वीपेषु च स्त्रियाम्' इति भेदिनी । विश्वप्रकाशे तु 'कुमारी रामतरणी' इति पाठः ।
रामतरणी लताविशेषः सहेति प्रसिद्धः । 'तरणी रामतरणी कणिका चारुकेसरा । सहा
कुमारी गन्धाढ्या' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । 'जम्बूद्वीपसहाकन्याकुमार्योऽथाश्ववारके ।
बालके कर्तिकेये च कुमारी भर्तृदारके' इति त्रिकाण्डशेषः । 'तुषारस्तुहिनं हिमम् । कासारः

४२० । दीङो नुट् च । दीनारः सुवर्णाभरणम् ।

४२१ । सर्तेरपः षुक्च । सर्षपः ।

४२२ । उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कण् । ‘उषपो वह्निसूर्ययोः’ ।
कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् ।

४२३ । कणेः सम्प्रसारणश्च । कुणपम् ।

४२४ । कपश्चाक्रवमणस्य । स्वरे भेदः ।

४२५ । विटपपिष्टपविशिपोलपाः । चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । ‘विट
शब्दे’ । ‘विटपः’ । विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं भुवनम् ।
विशतेः प्रत्यय देरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् । वलतेः सम्प्रसारणम् । ‘उलपं
कोमलं तृणम्’ ।

४२६ । वृतेस्तिकन् । वर्त्तिका ।

४२७ । कृतिभिदिलतिभ्यः कित् । कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः ।
लत्तिका गोधा ।

४२८ । इष्यशिभ्यां तक्न् । इष्टका । अष्टका ।

४२९ । इणस्तशन्तशसुनौ । एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः ।

४३० । वीपतिभ्यां तनन् । ‘वी गत्यादौ’ । वेतनम् । पत्तनम् ।

४३१ । दृदलिभ्यां भः । दर्भः । ‘दर्भः स्यादृषिचक्रयोः’ ।

४३२ । अर्तिगृभ्यां भन् । अभैः । गर्भैः ।

४३३ । इणः कित् । इभः ।

४३४ । असिसञ्जिभ्यां विथन् । अस्थि । सक्थि ।

४३५ । प्लुषिकुषिशुषिभ्यः विसः । प्लुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः ।

सरसी सरः । ‘कणेः ॥ ‘कुणपः पूतिगन्धे शब्देऽपि च’ इति मेदिनी । विटपपिष्टप ॥
‘विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तरपल्लवे । पीठाधिपे च’ इति मेदिनी । आदेः
प इति ॥ एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । अन्ये तु सूत्रे ‘विष्टप’ इति दन्त्योष्ठ्यादिमेव
पठन्ति । युक्तश्चैतत् । ‘यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्’ इत्यादौ तथा दर्शनात् । ‘उलपो न स्त्री
गुल्मिन्यां ना तृणान्तरे’ इति मेदिनी । लत्तिकेति ॥ लतिः सौत्रः । इष्टकेति ॥ ‘इष्टके-
षीकामालानाम्’ इति निर्देशात् ‘प्रत्ययस्थात्’ इति नेत्त्वम् । अर्तिगृ ॥ ‘गर्भो भ्रूणोऽर्भके
कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके’ इति मेदिनी । इणः ॥ ‘इभः स्वम्बरमः पद्मी’ इत्यमरः ।

४३६ । अशेर्नित् । अक्षि ।

४३७ । इषेः क्सुः । इक्षुः ।

४३८ । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः । 'अवीर्नारी रजस्वला' । तरीनौः ।
स्तरीर्धूमः । 'तन्त्रीर्वाणादेर्गुणः ।

४३९ । यापोः किद्वा च । ययीरश्वः । 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः' ।

४४० । लक्षेर्मुद् च । लक्ष्मीः ।

॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

॥ अथ उणादिषु चतुर्थः पादः ॥

४४१ । वातप्रमीः । वातशब्द उपपदे माधातोरीप्रत्ययः । स च कित् ।
वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ।

४४२ । ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमयत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कन्निज्यतुजलि-
जिष्टुजिष्टुजिसन्त्यनिथिनुल्यसासानुकः । द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । अर्तेः कन्निच् ।
यण् । 'बद्धमुष्टिः करो रन्निः सोऽरन्निः प्रमृताङ्गुलिः' । तनोतेर्यतुच् । तन्य-
तुर्वायू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्टुः स्थविरान्त्रम् ।

लक्षेर्मुद् च ॥ 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' । चुरादिष्यन्तः । अस्मादाप्रत्ययः स्यात् । तस्य मुङागमश्च ।
णिलोपः । 'लक्ष्मीः सम्पत्तिशोभयोः । ऋद्धौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च । फलिन्यां
स्त्री' इति मेदिनी ॥

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

अयमिति ॥ 'द्विचतुःषट्पदोरगाः' इत्यमरेणोभयलिङ्गोक्तेः, सुभूतिचन्द्रादिभिरपि
वातप्रमीशब्दस्य द्विलिङ्गतोक्तेरिति भावः । तत्र 'कृदिकारात्' इति पाक्षिको ङीप् कैश्चिदिष्यते ।
न हि 'कारप्रहणे केवलप्रहणम्' इति मुनित्रयेण परिभाषितम् । अत एव 'वातप्रमीश्री-
लक्ष्मीति पक्षे ङ्यन्ताः सुसाधवः' इति रक्षितः । एतच्च दुर्घटग्रन्थे स्पष्टम् । 'आशीराश्यहि-
दंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिन्नियाम्' इति द्विरूपकोशः । अत एव 'आशीविषो विषधरः' इति
सङ्गच्छते । 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः । 'आशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः' इति
सान्ते अमरात् सान्तोऽप्याशीःशब्द इत्यन्यदेतत् । बद्धेति ॥ 'मुष्ट्या तु बद्धया । सरलिः
स्यात्' इत्यमरः । सहस्त इत्यर्थः । प्रसङ्गादाह । अरन्त्तिरिति ॥ न रन्निः अरन्निः इति
नञ्समासः । दशपादीवृत्तौ तु इह सूत्रे अर्तेरन्निचमकितं विधाय अरन्निः साधितः । उज्ज्वल-
दत्तानुसारेणाह । वायू रात्रिश्चेति ॥ इह शब्दो मेघः, अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् । 'आविष्क-
णोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्' इति मन्त्रे तन्यतुर्गर्जितमिति, 'सृजावृष्टिं न तन्यतुः' इति
मन्त्रे तन्यतुर्मेघ इति, 'दिवश्चित्रं न तन्यतुः' इति मन्त्रे तन्यतुरशनिरिति वेदभाष्ये

अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् । अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः
स्यन्, मत्स्यः । अतेरिथिन्, अतिथिः । अङ्गेरुलिः, अङ्गुलिः । कौतेरसः,
कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः, यवासो दुरालभा । कृशेरानुक्,
कृशानुः ।

४४३ । श्रः करन् । उत्तरसूत्रे किद्रूहणादिह ककारस्य नेत्त्वम् । शर्करा ।

४४४ । पुषः कित् । पुष्करम् ।

४४५ । कलंश्च । पुष्कलम् ।

४४६ । गमेरिनिः । गमिष्यतीति गमी ।

४४७ । आङि णित् । आगामी ।

४४८ । भुवश्च । भावी ।

४४९ । प्रेः स्थः । प्रस्थायी ।

४५० । परमे कित् । परमेष्ठी ।

४५१ । मन्थः । मन्थतेरिनिः कित्स्यात् । किच्चात्रकारलोपः । मन्थाः—
मन्थानौ—मन्थानः ।

४५२ । पतस्थ च । पन्थाः—पन्थानौ ।

व्याख्यातत्वात् । ‘अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुटवेऽपि च’ इति मेदिनी । **स्थाविरान्त्र-
मिति** ॥ ‘वनिष्ठोर्हृदयादाधि’ इति मन्त्रस्य भाष्ये तथोक्तत्वात् । **अञ्जिष्ठ इति** ॥ केचिद-
ञ्जेरिष्णुचमिच्छन्ति । तेषामञ्जिष्णुरित्युदाहरणम् । **मदेरिति** ॥ ‘मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूमि
देशे’ इति मेदिनी । ‘अतिथिः कुशपुत्रे स्यात् पुमानागन्तुके त्रिषु । अङ्गुलिः करशखायां
कर्णिकायाङ्गस्य च’ इति मेदिनी । कवसः सन्नाहः कङ्कटजातिश्च । **अच इति** ॥
‘कवचो दुर्गभाण्डे च सन्नाहे पर्पटेऽपि च’ इति मेदिनी । **पुषः** ॥ पुष्यतेः करः स्यात् । स च
कित् । ‘पुष्करं खेऽम्बुपद्मयोः । तूर्यवक्रं खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकाण्डयोः । कुष्ठौषधे द्वीपतीर्थ-
भेदयोश्च नपुंसकम् । न । रागनागविहगनृपभेदेषु वारुणौ’ इति मेदिनी । **कलंश्च** ॥ पुष्यतेः
कलन् कित्स्यात् । पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे’ इति हेमचन्द्रः । **मन्था इति** ॥ पथिमथीत्यात्वम् ।
इतोऽस्तर्वनामन्थाने । ‘मन्था मन्थनदण्डे च व्रजे वातेऽपि च स्मृतः ।’ **पन्था इति** ॥
पथे गतौ अस्मात्पचाद्याचि अकारान्तोऽप्यस्ति । ‘वाटः पथश्च मार्गश्च’ इति सुभूतिचन्द्रपुरु-
षोत्तमौ । ‘त्वचि त्वचः किरोऽपि स्यात् किरौ प्रोक्तः पथः पथि’ इति द्विरूपेषु विश्वः । इह
ऋभवो देवाः क्षयन्त्यस्मिन्निति विग्रहे ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति डः । ‘ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः’
इति विश्वः । ततो मत्वर्थाये इनिः । ऋभुक्षिन्निति नान्तं प्रातिपदिकम् । आत्वमत्वं च ।
ऋभुक्षा इन्द्रः । ऋभुक्षणौ ऋभुक्षाणः इत्युज्ज्वलदत्तः । दशपाद्यान्तु ‘अर्तेर्भुक्षिनिक्’ इति
सूत्रमुपन्यस्तम् । ‘ऋभुक्षणमिन्द्रमाहुव ऊतये’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्येऽपि तत्सूत्रमुदाहृतम् ।

४५३ । खजेराकः । खजाकः पक्षी ।

४५४ । बलाकादयश्च । बलाका । शलाका । पताका ।

४५५ । पिनाकादयश्च । पातेरित्त्वं नुम् च । 'ह्रीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः' । 'तड आघाते' । तडाकः ।

४५६ । कषिदूषिभ्यामीकन् । कषीका पक्षिजातिः । 'दूषीका नेत्रयोर्मलम्' ।

४५७ । अनिहृषिभ्यां किञ्च । अनीकम् । हृषीकम् ।

४५८ । कङ्कणः कङ्कणश्च । 'कण शब्दे' अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्कणादेशश्च । 'घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिमरापि च' ।

४५९ । शृपृवृजां द्वे रुक्चाभ्यासस्य । शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः ।

४६० । पर्फरीकादयश्च । 'स्फुर स्फुरणे' । अस्मादीकन् धातोः पर्फरादेशः । पर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्रम् । झर्झरीकं शरीरम् ।

अत्रायं विवेकः । आद्यमन्त्रेऽन्तोदात्तत्वं न्याय्यम् । अवग्रहाभावो बाहुलकात् । द्वितीये तु अवग्रहाभावो न्याय्यः । अन्तोदानस्तु बाहुलकादिति । खजाक इति ॥ 'खज मन्थे' बलाकादयश्च ॥ 'बलाका वकपङ्क्तिः स्यात् बलाका विमकाण्टका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः' इति विश्वशाश्वता । 'शलाका शल्यमदनशास्त्रिकसल्लकीषु च' इति मेदिनी । 'पताका वैजयन्त्याश्च सौभाग्ये नाटकाङ्कयोः' इति च । 'पताका वैजयन्त्याश्च सौभाग्येऽङ्के ध्वजेऽपि च' इति विश्वः । पिनाकादयश्च ॥ 'पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांसुर्षत्रिशूलयोः' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह । क्लीबेति ॥ किञ्च 'पिप्लु सञ्चूर्णने' । पकारस्य णत्वं धातोर्युगागमः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकलके द्विजुवाह्लीकमित्दहके' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह । दूषीकन्ति ॥ किञ्च दूषयतेः 'अच इः' इति इप्रत्यये दूषिः । 'कृदिकारात्' इति डीष् । दूषी । उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूषिका ह्रस्वमञ्चैव, 'केऽणः' इति डीषो ह्रस्वादेशात् । 'पिचण्डी दूषिका दूषिः पिचाठश्च दशो मलम्' इति विक्रमादित्यकोशः । 'दूषिका तूलिकायाश्च मले स्याल्लोचनस्य च' इति मेदिनी । अनिहृषिभ्यां ॥ 'अनीकोऽस्त्री गणे सैन्येऽपि' इति मेदिनी । 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः । पर्फरादेश इति ॥ उज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । वस्तुतस्तु धातोर्द्वित्वम् । उकारस्याकारः सलोपः । 'रुक् चाभ्यासस्य' इति दशपाद्युक्तमेव न्याय्यम् । चरेर्नुम् चेत्युत्तरग्रन्थानुरोधेन द्वे रुक्चेत्यादेरनुवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । किसलयमिति ॥ 'नैतौशेव तुर्फरीपर्फरीका' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु 'जि फला विशरणे, पृ पालनपूरणयोः, पर्व पूरणे' एषामन्यतमस्य निपातनमिदमाश्रित्य शङ्खूपां भिदारयितारः स्तोतृणां पालका

तिन्तिडीको वृक्षभेदः । ‘चरेर्नुम् च’ (गण १९९) । चञ्चरीको भ्रमरः ।
मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः, पुण्डरीकं वादित्रम् ।
पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निदिग्गजश्च ।

४६१ । ईषेः किङ्गस्वश्च । इषीका शलाका ।

४६२ । ऋजेश्च । ऋजीक उपहतः ।

४६३ । सतेर्नुम् च । सृणीका लाला ।

४६४ । मृडः कीककङ्कणौ । मृडीको मृगः । मृडङ्कणः शिशुः ।

४६५ । अलीकादयश्च । कीकन्नन्ता निपात्यन्ते । ‘अल भूषणादौ’ ।
अलीकं मिथ्या । विपूर्वाव्यलीकं विप्रियं खेदश्च । ‘वलीकं पटलप्रान्ते’
इत्यादि ।

४६६ । कृतृभ्यामीपन् । करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरिता ।

४६७ । शृपृभ्यां किञ्च । शिरीषः । पुरीषम् ।

४६८ । अर्जेऋज च । ऋजीषं पिष्टपचनम् ।

विशिष्टार्थस्य पूरयितारौ चेति व्याख्यातम् । तिन्तिडीक इति ॥ तिमैर्मकारस्य डकारः ।
अभ्यासस्य नुक् च । ‘तिन्तिडी चिञ्चाम्लिका’ इत्यमरे तु शब्दान्तरम् । तथा च ‘तिन्तिडी
त्वम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया’ इति वाचस्पतिः । ‘अम्लीका चाम्लिका चिञ्चा
तित्तिडीका च तिन्तिडी’ इति चन्द्रः । ‘अम्लिका चुकिका चुका साम्रा शुक्लाऽथ शुक्लिका ।
अम्लिका चिञ्चिका चिञ्चा तित्तिडीका च तित्तिडा’ इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । यत्तु उज्ज्वल-
दत्तेनोक्तम् ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ इति सूत्रे तित्तिडोपदंशं भुङ्क्ते इति भाष्यप्रयोगात्साधुतेति,
तदुपेक्ष्यम् । ‘उपदंशः’ इति सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पृष्टत्वात् । तदुदाहनप्रयोगस्य भाष्ये कुत्राप्य-
भावाच्च । ‘भ्रमरश्चञ्चरीकः स्याद्रोलम्बो मधुसूदनः । इन्दिन्दिरः पुष्पकीटो मधुद्रो मधुकेशटः’
इति त्रिकाण्डशेषः । ‘कर्कर्यालूगलन्तिका’ इत्यमरः । ‘पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च
भेषजे । पुंसि व्याघ्रे च दिङ्नागं कोशकारान्तरेऽपि च’ इति मेदिनी । ईषेः ॥ ‘ईषीका
स्यादिशीकापि वानायुजवनायुजा’ इति द्विरूपकोशः । सतेः ॥ ‘सृणीका स्यन्दिनी लाला’
इत्यमरः । मृडः कीक ॥ किंवादनतोदात्तः । कीकनित्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु ग्रामादिकः ।
‘मृलीकेऽस्य सुमतौ स्याम । मृलीकावप्रियव्रजान्’ इत्यादिषु चित्स्वरस्यैव दर्शनात् ।
अलीकादयश्च ॥ ‘अलीकमप्रियेऽपि स्यात् दिव्यसत्ये नपुंसकम्’ इति मेदिनी । ‘अलीक-
मप्रिये भाले वितथे’ इति हेमचन्द्रः । तथा च प्रयुज्यते । “ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य
नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव सविलासमलीकमग्ना ये कालतां
कुटिलताञ्च न संत्यजन्ति” इति । ‘व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीठके । ना नागरे’ इति

४६९ । अम्बरीषः । अयं निपात्यते । ‘अबि शब्दे’ । ‘अम्बरीषः पुमान्भ्राष्ट्रम्’ । अमरस्तु ‘ह्रीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना’ ।

४७० । कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । ‘शौटीरस्त्यागिवीरयोः’ । ब्राह्मणादित्वात् ष्यच् । शौटीर्यम् ।

४७१ । वशेः कित् । उशीरम् ।

४७२ । कशेर्मुट् च । कश्मीरो देशः ।

४७३ । कृञ उच्च । कुरीरं मैथुनम् ।

४७४ । घसेः किच्च । क्षीरम् ।

४७५ । गभीरगम्भीरौ । गमेर्भः । पक्षे नुम् च ।

४७६ । विपा विहा । स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः, विहा स्वर्गः, अव्यये इमे ।

४७७ । पच एलिमच् । ‘पचेलिमो वह्निरव्योः’ ।

४७८ । शीडो धुक्कलञ्चालनः । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीडु मद्यम् ।

मेदिनी । ‘वलीकर्नात्रे पटलप्रान्ते’ इत्यमरः । वलनेर्मुगागमे वल्मीकम् । ‘वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम्’ इत्यमरः । वहतेर्बुद्धिश्च । वार्हाको गौः, वाहश्च । सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च । सुप्रतीकः । शाम्यतेः शमीकः ऋजीषम् । एतच्च ऋजीषिणं वृषणं संसतध्रिये । आसत्या यातु मघवान् ऋजीषीत्यादिमन्त्रभाष्ये स्पष्टम् । अयमिति ॥ ईपन् प्रत्ययः, अरुट् च तस्यागम इत्यर्थः । बापालितोक्तिमाह । अम्बरीष इत्यादि ॥ ‘अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे ह्रीवं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आप्रातके तु तापे च’ इति मेदिनी । कृशृ ॥ ‘वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री वृक्षभिद्वयोः पुमान् । करीरा चीरिकायाश्च दन्तमूले च दन्तिनाम्’ इति मेदिनी । ‘शरीरं वर्ध्म विग्रहः’ इत्यमरः । अर्धर्चादित्वात् शरीरोऽपि । बाहुलकात् । ‘हिङि गत्यनादरयोः’ । हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति हिण्डीरः । ‘हिण्डीरोऽन्धिकफः फेनः’ इत्यमरः । ‘हिण्डीरोऽपि च हिण्डीरः’ इति द्विरूपकोशः । किर्मीरजम्बीर-तूणीरादयोऽप्येवं बोद्ध्याः । ‘किर्मीरो नागरङ्गे च कर्बुरे राक्षसान्तरे’ इति मेदिनी । ‘जम्बीरः प्रस्थपुष्पे ख्यातथा दन्तशठे द्रुमे’ इति च । उशीरं वीरणमूलम् । उशीरोऽपि । ‘मूले-ऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्’ इत्यमरः । कुरीरमिति ॥ कपिलकादित्वाल्लत्वे कुलीरः कर्कटकः । घसेः ॥ क्षीरमिति ॥ उपधालोपः । कत्वं षत्वम् । ‘क्षीरं दुग्धे च नीरे च’ इति विश्वः । गमेरिति ॥ ‘निम्रज्जभीरज्जम्भीरम्’ इत्यमरः । पच एलिमच् । कर्तर्यं कृत्यप्रत्ययेषु रिदुपसङ्ख्यातः । शेरतेऽनेन शीडुः । मद्यविशेषः । ‘मैरेयमासवः शीडुः’

शीलं स्वभावः । शैवलः । शेवालम् । बाहुलकात् वस्य पोऽपि । 'शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका' ।

४७९ । मृकणिभ्यामूकोकणौ । मरूको मृगः काणूकः काकः ।

४८० । वल्लेरूकः । वल्लूकः पक्षी उत्पलमूलं च ।

४८१ । उल्लूकादयश्च । वलेः संप्रसारणमूकश्च । उल्लूकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः । 'शमेर्बुक् च' (गण २००) । शम्बूको जलशुक्तिः ।

४८२ । शलिमण्डिभ्यामूकण् । शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ।

४८३ । नियो मिः । नेमिः ।

४८४ । अर्तेरूच्च । ऊर्मिः ।

४८५ । भुवः कित् । भूमिः ।

४८६ । अश्नोते रश्च । रश्मिः किरणो रज्जुश्च ।

४८७ । दल्मिः । दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् ।

इत्यमरः । अर्धर्चादिपाठात् क्लीबत्वञ्च । 'पुन्रपुंसकयोर्दारुजीवातुस्थाणुशीधवः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । 'शीलं स्वभावे सदृते' इति मेदिनी । 'जलनीली तु शेवालं शैवलः' इत्यमरः ।
शैवलं पद्मकाष्ठे स्यात् शैवले तु पुमानयम्' इति मेदिनी । शब्दार्णवोक्तिमाह । शेवाल-
मित्यादि ॥ उल्लूकादयश्च ॥ 'उल्लूकः पुंसि काकादाविन्द्रे भारतयोधिनि' इति मेदिनी ।
वदेर्यङन्तादृकः । 'वाचोयुक्तिपटुर्वारमी वावदूकश्च वक्तरि' इत्यमरः । शमेर्बुक् च ॥ 'शम्बूको
गजकुम्भान्ते घोषे च शूद्रतापसे' इति मेदिनी । बाहुलकादुक्तप्रत्यये ह्रस्वमध्योऽपि । 'जम्बूकं
जम्बुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम्' इति द्विरूपकोशः । जम्बूकबन्धूकादयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्याः ।
'जम्बूकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ । 'बन्धूकं बन्धुजीवे स्यात्
बन्धूकः पीतसारके' इति च । शलिमण्डि ॥ 'सौगन्धिकान्तु कहारम्' इत्याद्युपक्रम्य
'शालूकमेषां कन्दः स्यात्' इत्यमरः । एषां सौगन्धिकादीनां कैरवान्तानां कन्दो मूलमित्यर्थः ।
नियो मिः ॥ 'नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । बाहुलकादन्यतो-
ऽपि । 'या प्रापणे । 'यामिः स्वसकुलस्त्रियोः' इत्यन्तःस्थादौ रभसः । 'यामिः कुलस्त्रीस्वस्त्रोः
स्त्री' इत्यन्तःस्थादौ मेदिनी । 'जै क्षये । 'जामिः स्वसकुलस्त्रियोः' इति चवर्गवृत्तीयादौ
अजयकोशः । 'चवर्गादिरपि प्रोक्तो यामिः स्वसकुलस्त्रियोः' इति द्विरूपेषु विश्वः । अर्तेरूच्च ॥
उच्चेत्युचितम् । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगमङ्गयोः । वल्लसङ्कोचरेखायां वेदनापीडयो-
रपि' इति मेदिनी । भूमिः, 'भूमिर्वसुन्धरायां स्यात् स्थानमात्रेऽपि च स्त्रियाम्' इति
मेदिनी । अश्नोतेः ॥ 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात् पक्षप्रग्रहयोरपि' इति मेदिनी ।

४८८ । वीज्याज्वरिभ्यो निः । बाहुलकाणत्वम् । वेणिः स्यात्केश-
विन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे । ज्यानिः । जूर्णिः ।

४८९ । स्रष्टृषिभ्यां कित् । सृणिरङ्कुशः । 'वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः' ।

४९० । अङ्गेर्नलोपश्च । अग्निः ।

४९१ । वहिश्चिश्चुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः ।
योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकान्म्लानिः ।

४९२ । घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि । एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः
किरणः । स्पृशतेः सलोपः । पृश्निरत्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च । पार्ष्णिः
पादतलम् । चररूपधाया उत्त्वम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् । विभर्तेरुत्वम् ।
भूर्णिर्धरणी ।

४९३ । वृहभ्यां विन् । वर्विर्घस्मरः । दर्विः ।

४९४ । जृगृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । जीविः पशुः । शीर्विर्हंसः । स्तीर्वि-
रध्वर्युः । जागृविर्नृपः ।

४९५ । दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य । 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः' ।

वीज्या ॥ अमरोक्तमाह । वेणिः स्यादित्यादि ॥ 'वेणी केशस्य बन्धने । नद्यादेरन्तरे देवताङ्गे'
इति मेदिनी । 'वेणी गरागरी देवताङ्गे जीमूत इत्यपि' इत्यमरः । 'ज्यानिर्हानौ खनन्याश्च'
इति विश्वः । जूर्णिः स्त्रीरोगः । स्रष्टृषि ॥ 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'सृणिः
स्यादङ्कुशे पुमान्' इति कोशान्तरम् । अत एव 'आरक्षमग्रमवमत्य सृणिं शिताग्रम्' इति
माघः । 'वृष्णिस्तु यादवे मेषे वृष्णिः पाखण्डचण्डयोः' इति विश्वः । 'एन्द्रे वृष्णि षोडशनि
तृतीयम्' इति श्रुतौ वृष्णि मेषमित्यर्थः । अङ्गेः ॥ 'अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ
पुमान्' इति मेदिनी । वहिश्चि ॥ 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ' इति च ।
'कटिः श्रोणिः ककुद्गती' इत्यमरः । 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी ।
घृणिपृश्नि ॥ 'घृ सेचने' निप्रत्ययो गुणाभावश्च । 'घृणिः पुनः, अंशुज्वालातरङ्गेषु' इति
हेमचन्द्रः । 'पृश्निरत्पतनौ' इत्यमरः । 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदः स्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे
पादग्रन्थ्यधरेऽपि च' इति मेदिनी । भूर्णिर्धरणीति ॥ 'तक्कानभूर्णिः' इति मन्त्रे भाष्ये
तु 'भूर्णिर्धारकः पोषको वा' इति व्याख्यातम् । दिवो द्वे ॥ 'दीदिविर्धिविषणान्नयोः' इति
विश्वः । 'दीदिविर्ना धिषणेऽङ्गे तदस्त्रियाम्' इति मेदिनी । धिषणो बृहस्पतिः । 'दीदिवि-
द्वादशकरश्चक्षा सुरगुरुर्गुरुः' इति त्रिकाण्डशेषः । 'दीदिविर्द्वादशार्चिः स्याज्जीवः प्राक्फल्युनी-
सुतः' इति हारावली । 'ओदनोऽस्त्री सदीदिविः' इत्यमरः । अत्र सदीदिविर्दीदिविसहित इति
व्याख्यानं न्याय्यम् । स इति छेदे तु अस्त्रियामिति न लभ्यते । ततश्च 'अङ्गे तदस्त्रियाम्'

४९६ । कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि । कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्वि-
र्वराहः । छास्थोर्हस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकी-
पूर्वात् । किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्भस्वदीर्घयोर्विनिमयः । ‘चाषेण किकि-
दीविना’ ।

४९७ । पातेर्दतिः । पतिः ।

४९८ । शकेर्ऋतिन् । शकृत् ।

४९९ । अमेरतिः । अमतिः कालः ।

५०० । वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् । वहतिः पवनः । ‘वसतिर्गृह्यामिन्योः’ ।
अरतिः क्रोधः ।

५०१ । अञ्चेः को वा । अङ्कतिरञ्चतिर्वातः ।

५०२ । हन्तेरंह च । हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति दुरित-
मनया अंहतिर्दानम् । ‘प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः’ ।

५०३ । रमेर्नित् । ‘रमतिः कालकामयोः ।

५०४ । सूडः क्रिः । सूरिः ।

इति मेदिनीग्रन्थो विरुद्धेतेति ध्येयम् । ‘गोपामृतस्य दीदिविम्’ इति मन्त्रे तु द्योतमान-
मित्यर्थः । कृविघृष्वि ॥ एतेन विवन्नता निपात्यन्ते । घृष्विर्वराह इति ॥ ‘उग्रस्य पुनः
स्थविरस्य घृष्वेः’ इति मन्त्रे तु घृष्वेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थः, ‘घृषु सेचने’ इति धात्वर्था-
नुगमात् । ‘छविः शोभारुचोर्योषित्’ इति मेदिनी । ‘अथ चाषः किकीदिविः’ इत्यमरः ।
विनिमय इति ॥ ‘किकिदीविः किकीदिविः’ इति द्विरूपकोशः । पातेः ॥ ‘पतिर्धवे ना
त्रिष्वीशे’ इति मेदिनी । शकेः ॥ ‘उच्चारवस्करो शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री
विष्ठाविशौ स्त्रियाम्’ इत्यमरः । अमेरतिः ॥ ‘अथामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोः’ इति
मेदिनी । ‘अमतिश्चामतिः कालः’ इति द्विरूपेषु विश्वः । वहिवासि ॥ ‘वहतिः सचिवे गवि’
इति विश्वः । वसतिः स्यात्त्रियां वासो यामिन्याश्च निकेतने’ इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह ।
प्रादेशनमिति ॥ रमेः ॥ ‘रमन्नित्यर्थे नाके पुंसि स्यात्’ इति मेदिनी । वृत्तिकारोक्तं
कोशान्तरमाह । रमतिरित्यादि ॥ नित्त्वमाद्युदात्तार्थम् । रन्तिरसि-रमतिरसि ।
सूडः क्रिः ॥ ‘धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः’ इत्यमरः । दशपाद्यान्तु
‘सुञ्जो रिन् दीर्घश्च’ इति पाठः । तत्र रिनो नकारो नाबन्धः । उत्तरसूत्रे प्रत्ययान्तरारम्भात् ।
अनुबन्धत्वे हि लाघवादिहैव किन्नुच्येत । तथा च सूरी सूरिणौ सूरिण इत्यादि रूपम् ।
अत एवाभिधानमालायां सूरीति नान्तमुदाहृतमित्यवधेयम् । यत्तु दशपादीवृत्तिकारैर्नित्वं
स्वीकृत्य सूरिरित्युदाहृतम् । तदेतेन प्रत्युक्तम् । स्वरविरुद्धमपि, ‘सदा पश्यन्ति सूरयः’

५०५ । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् । अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्ब्रह्मा ।

५०६ । वङ्क्यादयश्च । क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते । वङ्किर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वस्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । ‘अंहिरङ्गिश्च चरणः’ । तदिः सौत्रो धातुः । तन्दिर्मोहः । बाहुलकाद्गुणः । भेरिः ।

५०७ । राशदिभ्यां त्रिप् । रात्रिः । शत्रिः कुञ्जरः ।

५०८ । अदेस्त्रिनिश्च । चात्रिप् । अत्री । अत्रिणौ । अत्तिणः । अत्रिः । अत्ती । अत्तयः ।

५०९ । पतेरत्रिन् । पतत्रिः पक्षी ।

५१० । मृकणिभ्यामीचिः । मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ।

५११ । श्वयतोश्चित् । श्वयीचिर्व्याधिः ।

५१२ । वेञो ङिच् । वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासेऽवीचिर्नरकभेदः ।

५१३ । ऋहनिभ्यामूषन् । अरूषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः ।

‘विसूरयो दधतो विश्वमायुः’ इत्यादौ सूरिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । अदिशदि ॥ ‘अद्रयो हुमशैलार्काः’ इत्यमरः । ‘भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमंष्ठिनि । नपुंसके सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकम्’ इति मेदिनी । वङ्किरिति ॥ ‘वकि कौटिल्ये ।’ तन्दिरिति ॥ ‘कृदिकारात्’ इति पक्षे ङीष् । ‘तन्द्नी निद्राप्रमीलयोः’ इति मेदिनी । ‘तन्द्नी तन्दिश्च तन्दायाम्’ इति द्विरूपकोशः । ‘विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्दिणा’ इति भारविः । राशदिभ्यां ॥ ‘शत्तिर्नाम्भोधरे जिष्णौ’ इति मेदिनी । ‘शत्रिमप्र उपमाङ्केतुमर्थय’ इति मन्त्रस्य वेदे भाष्ये तु उपमासुपमानभूतङ्केतुं प्रख्यातं शक्तिम् एतन्नामकं राजर्षिमिति व्याख्यातम् । अदेस्त्रिनिश्च ॥ अत्ती भक्षकः । अत्तिः ऋषिविशेषः । उज्ज्वलदत्तस्तु अदेस्त्रिन् इति पठित्वा अत्तिरित्युदाजहार । तत्र, त्रिपैव सिद्धे प्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात् । गोवर्धनस्तु ‘अदेस्त्रिनिश्च’ इति पठित्वा निदिति वचनान्नकारस्य नेत्संज्ञा । अत्ती-अत्तिणौ-अत्तिणः इत्याह । तदपि न, आद्युदात्तापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । ‘जह्नीन्या अत्तिणं पणिम् । दूरे वा ये अन्ति वा केचिदत्तिणः । अग्रे हंसीत्यत्तिणम्’ इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात् । दशपादीवृत्तौ तु ‘अदेस्त्रिनिश्च’ इति पठित्वा चकारात्तित्युक्तम् । तदपि न, त्रिनिचश्चित्त्वस्य व्यर्थत्वात् । इकारेणैव नकारपरित्राणे सति प्रत्ययस्वरेणैवेष्टसिद्धेः । अत एव ‘वधैद्रुःशंसान्’ इति मन्त्रस्य भाष्ये ‘अदेस्त्रिनिश्च’ इति माधवः । ‘न लुमताङ्गस्य’ इति सूत्रे कैयटोऽप्येवमाहेति दिक् । पतत्तिरिति ॥ पक्षिवाचकात्पतत्रशब्दान्मत्वर्थे इति तु पतत्री पतत्रिणौ इत्यादि । मृकणिभ्यां ॥ ‘मरीचिः कृपणे दीप्तावृषिभेदे च दृश्यते’ इति विश्वः । ‘मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्’ इति मेदिनी । ‘कणीचिः पुष्पितलतागुञ्जयोः शकटेऽस्त्रियाम्’ इति च । वेञः ॥ ‘वीचिः स्वल्पे

५१४ । पुरः कुषन् । 'पुर अग्रगमनेः' पुरुषः । 'अन्येषामपि—'
(सू ३५३९) इति दीर्घः । पूरुषः ।

५१५ । पृनहिकलिभ्य उषच् । परुषम् । नहुषः । कलुषम् ।

५१६ । पीयोरूषन् । पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे
'पेयूषोऽभिनवं पयः' ।

५१७ । मस्जेर्नुम्च । मञ्जूषा ।

५१८ । गडेश्च । गण्डूषः—गण्डूषा ।

५१९ । अर्तेररुः । अररुः शत्रुः । अररू । अररवः ।

५२० । कुटः किञ्च । कुटस्वस्वगृहम् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ।

५२१ । शकादिभ्योऽटन् । शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः
संताहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ।

५२२ । कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् । करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडी
सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् ।

५२३ । कदेर्णित्पक्षिणि । कादम्बः कलहंसः ।

तरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । पुरः ॥ 'पुरुषः पुरुषे साङ्ख्यज्ञे च पुत्राग-
पादपे' इति विश्वमेदिन्यौ । पृनहि ॥ परुषं कर्तुरे रूक्षे निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत्' इति मेदिनी ।
'नहुषो राजविशेषे नागभिद्याप' इति हेमचन्द्रः । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ग्रामादित्वात्
वृषादित्वाद्वा आद्युदात्तोऽयम् । 'एतच्च 'देवा अकृण्वन्नहुषस्य विश्वम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये
स्पष्टम् । 'कलुषं त्वाविलैनसोः' इति विश्वः । पीयो ॥ 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथा-
ऽमृते' इति मेदिनी । 'पियूषं' इत्यादिस्त्वमरः । मस्जेः ॥ 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा'
इत्यमरः । गडेश्च ॥ 'गण्डूषो मुखपूर्ताम्भःपुष्करप्रसृतोन्मिते' इति मेदिनी । अर्तेररुः ॥
उकारान्तोऽयं प्रत्ययः । न तु सकारान्त इति स्फोरयति । अररुः इत्यादिना ॥ युक्तञ्चै-
तत् । 'कञ्चिद्वाविरररुं शूरमर्त्यम् । अपाररुमदेवयजनो जहि' इत्यादिमन्त्रेषु तथा दर्शनात् ।
यत्तु 'मानः शंसो अररुषः' इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोऽयमिति माधवेनोक्तं तत्प्रौढिवादमात्रं
न तु वास्तवम्, पदस्याद्युदात्तत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । उक्तप्रयोगस्य कसन्तेन रातिना नञ्समासे
सौष्ठवात् । 'गुरुद्वेषो अररुषे दधन्ति' इत्यत्र स्वयमेव तथा व्याख्यानात् । 'यो नोऽप्रे
अररिवाम् अघायुः' इत्यादिमन्त्रान्तरसंवादाच्चेति दिक् । 'क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः ।
'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुमे निस्वजीविनि । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे' इति
मेदिनी । कृकदि ॥ 'करम्बो मिश्रिते बान्तो भान्तस्तु दधिसक्लुषु' इति विश्वः । 'कदम्बं
निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' इति मेदिनी । 'कलम्बी शाकभेदे स्यात्कदम्बचारयोः पुमान्'
इति च । कदेः ॥ 'कादम्बः स्यात् पुमान् पक्षिविशेषे सायकेऽपि ना' इति मेदिनी ।

५२४ । कलिकर्घोरमः । कलमः । कर्दमः ।

५२५ । कुणिपुल्योः किन्दच् । ‘कुण शब्दोपकरणयोः’ । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः ।

५२६ । कुपेर्वा वश्च । कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ।

५२७ । नौ षञ्जेर्घथिन् । निषङ्गथिरालिङ्गकः ।

५२८ । उद्यतेर्धित् । उदरथिः समुद्रः ।

५२९ । सतेर्णिञ्च । सारथिः ।

५३० । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ । खर्जरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः । ‘लङ्गेवृद्धिश्च’ (गण २०१) । लाङ्गूलम् । कुसूलः । ‘तमेवृद्धिश्च’ (गण २०२) । ताम्बूलम् । ‘शृणातेर्दुग्धुद्धिश्च’ (गण २०३) शार्दूलः । ‘दुकोः कुक्च’ (गण २०४) । दुकूलम् । कुकूलम् ।

कलि ॥ ‘कलमः पुंसि लेखन्यां शालौ पाटचरेऽपि च’ इति मेदिनी । कुपेर्वा ॥ ‘कुप क्रोधे’ अतः किन्दच् । वकारान्तादेशश्च वा । ‘तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्’ इत्यमरः । बाहुलकात् ‘अल मूषणादौ’ अलिन्दः । ‘यस्यामलिन्देषु न चकुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि’ इति माघः । प्रज्ञादित्वादिणि दीर्घादिरप्ययम् । निषङ्गथिरिति ॥ ‘चजोः’ इति कुत्वम् । “आभुरस्य निषङ्गथिः” रथकूबर इत्यर्थः । सतेर्ः ॥ ‘नियन्ता प्राजिता यन्ता मृतः क्षत्ता च सारथिः’ इत्यमरः । खर्जिपिञ्जादिभ्यः ॥ ‘खर्ज मार्जने’ एवमादिभ्य ऊरः । ‘पिञ्ज हिंसायाम्’ । एवमादिभ्य ऊलच् । ‘खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः’ इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । ‘कृपू सामर्थ्ये’ । बाहुलकाल्पनाभावः । ‘अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका’ इत्यमरः । ‘वल्ल संवरणे’ । वल्लूरम् । ‘उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्’ इत्यमरः । एवं शालूरमण्डूरादयः । ‘भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरम्वददुरा’ इत्यमरः । ‘अथ मण्डूरं ‘शिङ्घाणमपि तन्मले’ इति च । तन्मले तस्य पूर्वोक्तस्य लोहस्य मले इत्यर्थः । ‘लाङ्गूलं पुच्छशेफसोः’ इति मेदिनी । कुसूल इति ॥ ‘कुस श्लेषणं’ । दन्त्यसकारवान् । ‘कुसूलश्च कुसीदश्च मध्यदन्त्यमुदाहृतम्’ इति विश्वः । ताम्बूलादयोऽप्यत्र । ‘तमु ग्लानौ’ । ‘ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्’ इति मेदिनी । ‘शू हिंसायाम्’ । धातोर्वृद्धिः । दुगागमश्च । ‘शार्दूलो राक्षसान्तरे’ । व्याघ्रे च पशुभेदे च सतमे तूत्तरस्थिते’ इति मेदिनी-विश्वप्रकाशौ । उत्तरस्थितमुत्तरपदम् । राजशार्दूल इति यथा । ‘दु गतौ’, ‘कुङ् शब्दे’ अनयोः कुक् च । ‘दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यात्क्षौमे च’ इति मेदिनी । ‘कुकूलं शङ्कुसङ्कीर्णश्च त्रे ना तु तुषानले’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं कच

५३१ । कुवश्चद्दीर्घश्च । कूची चित्रलेखनिका ।

५३२ । समीणः । समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ।

५३३ । सिवेष्टेरु च । सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ।

५३४ । शमेर्बन् । शम्बो मुसलम् ।

५३५ । उल्वादयश्च । वन्नन्ता निपात्यन्ते । ‘उच्च समावाये’ । चस्य लत्वं गुणाभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । निम्बः । बिम्बम् ।

५३६ । स्थः स्तोऽम्बजबकौ । तिष्ठतेरम्बच् अबक एतौ स्तः स्तादेशश्च । ‘स्तम्बो गुच्छस्त्वृणादिनः’ । स्तबकः पुष्पगुच्छः ।

५३७ । शाशपिभ्यां ददनौ । ‘शादो जम्बालशष्पयोः’ । शब्दः ।

५३८ । अब्दादयश्च । अवतीत्यब्दः । ‘कौतेर्नुम् (च)’ (ग २०५) । कुन्दः ।

५३९ । वलिमलितनिभ्यः कयन् । वलयम् । मलयः । तनयः ।

५४० । वृहोः पुग्दुकौ च । वृषय आश्रयः । हृदयम् ।

५४१ । मिपीभ्यां रुः । मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात्पिबतेरपि । ‘संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः’ ।

५४२ । जच्वादयश्च । जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी ।

कुकूलाम्बिकर्कशो मदनानलः’ इति प्रयोगश्च । कुवश्चद् दीर्घश्च ॥ कूचः स्तनः । ‘कूचकूचौ स्तने मतौ’ इति विश्वः । कूचीति ॥ टित्वान्डीप् । समीणः ॥ इणः सम्युपपदे चट् स्यात् । दीर्घत्वञ्च धातोः । सिवेः ॥ ‘सूची तु सीवनद्रव्ये आङ्गिकाभिनयान्तरे’ इति मेदिनी । शमेः ॥ ‘शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु’ इति विश्वमेदिन्यौ । उल्वादयश्च ॥ ‘गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बञ्च कललोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । शुल्बमिति ॥ ‘शुच शोके ।’ लत्वादि प्राग्वत् । ‘शुल्बे ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ’ इति मेदिनी-हेमचन्द्रौ । वेतेर्नुमागमो ह्रस्वत्वञ्च । ‘बिम्बस्तु प्रतिबिम्बे स्यात् मण्डले पुत्रपुंसकम् । बिम्बिकायाः फले क्लीवं कृकलापे पुनः पुमान्’ इति मेदिनी । स्थः स्तः ॥ ‘स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेऽपि च’ इति विश्वः । ‘स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः’ इति मेदिनी । ‘स्यात् गुच्छकस्तु स्तबकः’ इत्यमरः । शाशपि ॥ ‘शादः स्यात् कर्दमे शष्पे’ इति मेदिनी । ‘अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान् । कुन्दो माध्येऽर्द्धी मुकुन्दभ्रमिनिध्नन्तरेषु ना’ इति च । वलिमलि ॥ ‘वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुत्रपुंसकम्’ इति मेदिनी । ‘मलयः पर्वतान्तरे । शैलांशे देश आरामे त्रिवृतायान्तु योषिति’ इति च । ‘आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः’ इत्यमरः । वृहोः ॥ हियते विषयैः हृदयम् । हृच्चन्द्रोक्तिमाह । संवत्स-रेत्यादि ॥ जच्वादयश्च ॥ रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । नकारस्य तकारः ।

५४३ । रुशातिभ्यां कुन् । रुरुर्भृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्भ्रस्वत्वम् ।

५४४ । जनिदाच्युस्रष्टमदिषामिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्तण्क्रिन्शक्स्यढङ-टाटचः । जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्नो गन्ताण्डजः क्षीण-पुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृश आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्डः । डिच्चाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः । विभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ।

५४५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पेट्वममृतम् । भृशम् ।

५४६ । कुसेरुम्भोमेदेताः । कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितो जनपदः ।

५४७ । सानसिबर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचपालेल्वलपल्वलधिण्य-शल्याः । सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हरण्यम् । वृञो नुक्च । वर्णसिर्जलम् । पृ । पर्णसिर्जलगृहम् । 'तड आघाते' । तण्डुलाः । अकि

जन्तु स्कन्धसन्धिः । 'सन्धी तस्यैव जन्तुणी' इत्यमरः । तस्य पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य सन्धी इत्यर्थः । रुशातिभ्याम् ॥ 'रुरुर्देत्ये मृगोऽपि च' इति मेदिनी । जनिदा ॥ नवभ्यो यथासङ्ख्यं नव स्युः । जनेरित्वन् इकारोच्चारणमुत्तरार्थम् । जनेरिटा सिद्धत्वात् । सृणिरिति ॥ नित्स्वरेणाद्युदात्तोऽयम् । 'स्रष्टृषिभ्याङ्कित्' इति निप्रत्यये त्वन्तोदात्तः । मत्स्य इति ॥ अन्तोदात्तोऽयम् । 'ऋतन्यञि' इति सूत्रे तु आयुदात्तः साधितः । षण्ड इति ॥ 'षम छम वैकल्ये' । बाहुलकात्सत्वाभावः । 'शमो ङः' इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । 'सायं सायो भवेत्कोषः कोशः षण्डश्च शण्डवत्' इति द्विरूपकोशः । कैयटस्तु 'ठस्येकः' इति सूत्रे शण्ड इति प्रतीकमुपादाय, 'जनिदाच्यस्र' इत्यनेन ढप्रत्यये शण्ड इत्याह । 'नटी नीलौषधौ स्त्री ख्यात् शैलूषाशोकयोः पुमान्' इति मेदिनी । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ इत्वन्नादयोऽनुवर्तन्ते । कुसेः ॥ 'कुस श्लेषणे' । 'कुसुम्भं हेमनि महाराजते ना कमण्डलौ' इति मेदिनी । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति च । 'कुसीदं जीवने वृद्ध्या क्लीबं त्रिषु कुसीदके' इति च । इह सूत्रे तृतीयो ह्रस्वादिर्दाघादिश्च तन्त्रेणोपात्तः । 'वृषाकप्यग्नि' इति सूत्रे ह्रस्व एवेति वृत्तिकारहरदत्तादिप्रयोगोपष्टम्भेन निर्णीतम् । 'पारलौकिककुसीदकमासीत्' इति श्रीहर्षः । उक्तश्च 'गाण्ड्यजगात्' इति सूत्रे ह्रस्वदीर्घयोस्तन्त्रेण निर्देशो वामनेनेति दिक् । उज्ज्वलदत्तमतेनाह । वृञो नुक्चेति ॥ दशपाद्यान्तु सानसिधर्णसीति पठित्वा धृञो नुक् च, धर्णसिल्लोकपालः इति व्याख्यातम् । युक्तश्चैतत् । धर्णसिम्भूरिधायसमित्यादि-दर्शनात् । तण्डुला इति ॥ उलच्छ्रत्ययः, नुगागमः । 'त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्' । चित्स्वरः ।

लक्षणे उशच् । अङ्कुशः । ‘चषेरालः । चषालो यूपकटकः’ । इत्वलो दैत्य-
भेदः । पत्वल्म । विधृषा ण्यः । ऋकारस्येकारः । धिष्ण्यम् । शलेर्यः ।
शल्यम् । ‘वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना’ ।

५४८ । मूशक्यविभ्यः क्लः । मूलम् । शक्लः प्रियंवदे । अम्लो रसः ।
बाहुलकादमेः । अम्लः ।

५४९ । माछाससिभ्यो यः । माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सु-
नोतेः । ‘सव्यं दक्षिणवामयोः ।

५५० । जनेर्यक् । ‘ये विभाषा’ (सू २३१९) । जन्यं युद्धम् ।
जाया भार्या ।

५५१ । अघ्न्यादयश्च । यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधालोपश्च ।

‘तण्डुलः स्याद्विगण्डे च धान्यादिनिकरे पुमान्’ इति मेदिनी । अङ्कुश इति ॥ अयमपि
चित्स्वरेणान्तोदात्तः । तथा च मन्त्रः । दीर्घं ह्यङ्कुशं पथेति ॥ चषेराल इति ॥
प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु आलच् इति चितमाहुः । तत्र । ‘चषालं ये
अश्वयूपाय तक्षति । चषालवन्तस्तरवः पृथिव्याम्’ इत्यादौ चित्स्वरादर्शनात् । अमरोक्तिमाह ।
चषाल इति ॥ इत्वल् इति ॥ ‘इल स्वप्नप्रेरणयोः ।’ वल्च् गुणाभावः । ‘इत्वला
तारकाभेदे ना भेदे दैत्यमत्स्ययोः’ इति मेदिनी । ‘इत्वलाः तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति
याः’ इत्यमरः । तत्र ‘इत्वकाः’ इति पाठान्तरम् । तच्च ‘इवि प्रीणने’ ‘अस्मात् क्वुन् शिल्पि-
संज्ञयोः’ इति क्वुनि बोध्यम् । पिवतेर्वल्च् । लुगागमः । ह्रस्वत्वञ्च । पिवन्त्यास्मिन् इति
पत्वल्म । अल्पसरः । ‘वेशन्तः पत्वल्च्चाल्पसरः’ इत्यमरः । इकार इति ॥ रपरत्वा-
भावो ण्यप्रत्ययश्चेति बोध्यम् । ‘धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ’ इत्यमरः । ‘धिष्ण्यं स्थानाग्नि-
सङ्गसु । ऋक्षे शकौ च’ इति मेदिनी । ‘धिष्ण्यं स्थाने च ऋक्षे चाम्नौ धिष्ण्यो नालये’ इति
धरणिः । शलेरिति ॥ ‘शल्ये तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं श्वेदेषुतोमरे । मदनद्रुश्चाविधोर्ना’
इति मेदिनी । मूशक्य ॥ ‘मूड् बन्धने ।’ ‘शक्ल शकौ ।’ ‘अवि शब्दे ।’ ‘मूलं शिफा-
घयोः । मूलं वित्तेऽन्तिके’ इति मेदिनी । ‘शक्लः प्रियंवदः’ इति विशेष्मनिघ्नेऽमरः । ‘अम्लो
रसविशेषे स्यादम्लं चाङ्गेरिकौषधौ’ इति मेदिनी । माछा ॥ ‘माया स्याच्छाम्बरीबुद्धोर्मायः
पीताम्बरेऽसुरे’ इति मेदिनी । ‘छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कोचयोः
कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम्’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘वृक्षादीनां फलं सस्यम्’ इत्यमरः ।
‘सव्यं वामे प्रतीपे च’ इति मेदिनी । जनेर्यक् ॥ ‘जन्यं हृद्दे परीवादे सङ्ग्रामे च
नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायाजन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिभूत्पाद्यजनित्रोश्च नवोदाज्ञाति-
मृत्ययोः । वरस्त्रियधे’ इति मेदिनी । अघ्न्यादयश्च ॥ कौतेर्यतिर्ङ्क् कुब्जमित्युज्ज्वल-
दत्तादयः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तः । ज्यक्प्रत्ययोऽन्तोदात्त इत्यन्ये इति, ‘निवाते वात-
त्राणे’ इति सूत्रे वृत्तिः । गुणप्रतिषेधार्थात्कारात् उकारस्येत्वं नेति तत्रैव हरदत्तः । एवं
स्थिते यगन्ता इति प्रायोवादः । अडागम इति ॥ नञ्पूर्वाद्धन्तेर्यगिति वा बोध्यम् ।

अघ्न्या माहेयी । अघ्न्यः प्रजापतिः । ‘कनी दीप्तौ’ । कन्या । बवयोरैक्यम् ।
वन्ध्या ।

५५२ । स्नामदिपद्यतिपृशकिभ्यो वनिप् । स्नावा रसिकः । मद्वा
शिवः । पद्वा पन्थाः । ‘अर्वा तुरङ्गगर्हयोः’ । पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शका
हस्ती । डीग्रौ । शकरी अङ्गुलिः ।

५५३ । शीङ्कुशिरुहिजिक्सिधृभ्यः कनिप् । शीवा अजगरः । कुश्वा
सृगालः । रुह्वा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा
विष्णुः ।

५५४ । ध्याप्योः संप्रसारणं च । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ।

५५५ । अदेर्ध च । अध्वा ।

५५६ । प्र ईरशदोस्तुट् च । प्रेर्त्वा प्रशत्त्वा च सागरः । प्रेर्त्वरी प्रश-
त्त्वरी च नदी ।

५५७ । सर्वधातुभ्य इन् । पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः ।
वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली ।
केलिः । ‘मसी परिणामे ।’ मसिः । बाहुलकाद्गुणः । कोटिः । हेलिः । बोधिः ।
नन्दिः । कलिः ।

अघ्न्या इति ॥ यत्तु ‘अघ्न्यस्य मूर्द्धनि’ इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरुक्तम् । ‘हन्तुमशक्यो-
ऽघ्न्यः पर्वतः’ इति तत् प्रकृतसूत्रमभिप्रेत्यैव । यत्तु अहननमग्नः तमर्हतीत्यर्थे ‘छन्दसि च’
इति य इति तत्रैवोक्तम्, तदुपायान्तरपरतया बोध्यम् । ‘माहेयी सौरभेयी गौरुसा माहा च
शृङ्गिणी । अर्जुन्यगघ्न्या रोहिणी स्यात्’ इत्यमरः । सम्पूर्वाद्धाजो यक् । आतो लोपश्च ।
‘सन्ध्या पितृप्रसूनयोश्चिन्तामर्यादयोरपि । प्रज्ञायां च सन्ध्याने सन्ध्या च कुसुमान्तरे’ इति
विश्वः । ‘सन्ध्या पितृप्रसूनयन्तरयोर्युगसन्धिषु’ इति मेदिनी । ‘सन्ध्या कुमारिका नार्यो-
रोषधीराशिभेदयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । **वन्ध्येति** ॥ ‘बन्ध बन्धने ।’ ‘वन्ध्यस्त्वफलवृक्षादौ
स्त्रियां स्यादप्रजःस्त्रियाम्’ इति मेदिनी । **स्नामदि** ॥ ‘अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्य-
लिङ्गके’ इति मेदिनी । ‘पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रबले लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ
विषुवत्प्रभृतिष्वपि’ इति च । **अङ्गुलिरिति** ॥ एतच्च ‘आरोहतन्दशतं शकरीर्मम’ इत्यादि-
मन्त्रव्याख्यायां स्पष्टम् । ‘शकरी च्छन्दसो भेदे नदीमेखलयोरपि’ इति मेदिनी । **सर्वधातुभ्य
इन्** ॥ **यतिरिति** ॥ ‘यती प्रयत्ने ।’ ‘यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्’ इति
मेदिनी । ‘कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्वौ सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः । बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पल-
पादपे । नन्दिर्धूताङ्ग आनन्दे स्त्री नन्दिदेश्वरे पुमान् । कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे

५५८ । हृपिषिरुहिष्टतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च । हरिर्विष्णावहाविन्द्रे
भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे बाते च कीर्तितः । पेषि-
र्वज्रम् । रोहिर्ब्रती । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः ।

५५९ । इगुपधात्कित् । कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलका-
द्वत्वे लिभिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली । कूर्चिका ।

५६० । भ्रमेः संप्रसारणं च । भृमिर्वातः । बाहुलकान्ध्रमिः ।

५६१ । क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः
कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । शितिर्मेचकशुक्रयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ।

५६२ । मनेरुच्च । मुनिः ।

युगे' इति च । इह इन्नित्येव सूत्रम् । अधिकन्तु प्रक्षिप्तं व्यर्थश्च । एवं 'सर्वधातुभ्यष्टून'
इत्यादावपि । अत एव दशपाद्यामिन्नित्येव पठितमिति दिक् । हृपिषि ॥ हरतेः कीर्तयतेश्च
'अच इ' इति प्राप्ते इतरेषां तु 'इगुपधात्' इति क्त्वे प्राप्ते वचनम् । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्व-
शुक्रभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽर्जुनौ शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवलिङ्गहरितोः' इति
मेदिनी । 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । मात्रानुलेपनोदीपदशादीपेषु योषिति । वेदिः
स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले' इति च । 'कीर्तिः प्रसादयशसो-
र्विकारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः । 'सा रसवत्ता विगता नवका विलसन्ति चरति नो कङ्कः ।
सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये' इति कविप्रयोगः । इगुपधात्कित् ॥ इनः क्त्वं
विधीयते । केचित्तु किरिति पठित्वा इनोऽपवादः किप्रत्यय इत्याहुः । तन्न । प्रत्ययस्थरेण
प्रातिपदिकानामन्तोदात्ततापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । 'अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिः । ऋषिर्विप्रः काव्येन ।
शुचिर्विप्रः शुचिः कविः' इत्यादौ ऋषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । कथं तर्हि 'अक्षैर्मा
दिव्य कृषिमित्कृषस्व' इत्यादौ कृषिशब्दस्यान्तोदात्ततेति चेत् । 'इक् कृष्यादिभ्यः' इतीकप्रत्यये
सतीति गृहाण । 'कृषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम् । शुचिर्ग्रीष्माग्निश्चङ्गारेष्वौषधे
शुद्धमन्त्रिणि' इति मेदिनी । यत्तु माधवेन 'अग्निः पूर्वेभिरित्यृग्व्याख्यावसरे ऋषिशब्दस्ये-
त्यत्ययान्तत्वमङ्गीकृत्य, 'ऋष्यन्धक' इति निपातनाल्लघूपधगुणाभाव इत्युक्तं तत्प्रकृतसूत्र-
विस्मरणमूलकत्वादुपेक्ष्यम् । भ्रमेः ॥ 'भृमिं विद्यथावसवोऽनुपन्त' इति मन्त्रे भृमिं भ्रमण-
शीलन्दरिद्रज्जनमिति वेदभाष्यम् । क्रमितमि ॥ 'क्रमु पादविक्षेपे ।' 'कृमिर्ना क्रमिवत्कीटे
लाक्षायां क्रिमिले खरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'पारतं पारदं वाऽस्त्री वासरः क्रमिवत्कृमिः' इति
द्विरूपकोशः । तिमिरिति ॥ 'तमु काङ्क्षायाम् ।' 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति
तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति लक्ष्मण' इति रामायणे सप्तमे काण्डे
रामवाक्यम् । 'शितिः कृष्णेऽसिते भूर्जे' इति विश्वः । 'शितिर्भूर्जे ना रसितासितयोस्त्रिषु'
इति मेदिनी । मनेरुच्च ॥ 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वज्रसेनतरौ जिने' इति मेदिनी ।

५६३ । वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये । वर्णिः सौत्रः । अस्य बलिरादेशः । करो-
पहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम् । ववयोरैक्यात् वलिः । हिरण्ये तु
वर्णिः सुवर्णम् ।

५६४ । वसिवपियजिराजित्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् ।
वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः । वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । ब्राजिर्वा-
तालिः । सादिः सारथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् ।
वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद्वारिः पथिकसंहतौ ।

५६५ । नहो भश्च । नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् । पुंस्य-
पीति केचित् ।

५६६ । कृषेर्द्विश्छन्दसि । कार्षिः ।

५६७ । श्रः शकुनौ । शारिः शारिका ।

५६८ । कृञ् उदीचां कारुषु । कारिः शिल्पी ।

५६९ । जनिघसिभ्यामिण् । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ।

वर्णेः ॥ वलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपदायां पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदाह-
प्रभेदे च जटरावयवेऽपि च' इति मेदिनी । वसि ॥ एभ्यो दशभ्य इञ् स्यात् । वाशिरिति ॥
दन्त्यसः । सूत्रे अष्टमस्तु तालव्यशः । द्वयमपि च्छेदनसाधने प्रयुज्यते । वास्यादीनामिव
करणानाङ्कर्तृव्यापार्यत्वनियमादिति वैशेषिकाः । वास्यर्थमित्यत्र 'स्कोः' इति सलोपः प्राप्नोतीति
भाष्यम् । 'वार्शामन्य अष्टिमन्तो मनीषिणः' इति मन्तः । 'राजिः स्त्री पङ्क्तिरेखयोः' इति
मेदिनी । इह वादीति ण्यन्तो निर्दिष्टः । बाहुलकादण्यन्तादपि । तथा च भूवादिसूत्रे
'वदन्तीति वादयो वाचकाः' इति न्यासकारादयः । 'वारिर्वर्गजबन्धयोः स्त्री क्लीबेऽम्बुनि
वालके । वारी स्याद्गजबन्धन्याङ्कलक्ष्यामपि योषिति' इति च । 'वारिः स्मृता सरस्वत्यां
वारिहीभेदनीरयोः । वारी घटीभबन्धन्योः' इति विश्वः । 'हारिः पथिकसन्तानयूतादिभङ्गयोः
स्त्रियाम्' इति मेदिनी । खटतेः खाटिः । 'खाटिस्त्वसद्ब्रहेऽपि स्यात् क्रिणे शवरथे स्त्रियाम्'
इति मेदिनी । नहो भश्च ॥ स्त्रियामिति ॥ लिङ्गानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे नाभिरक्षत्रिय
इति सूत्रितत्वादिति भावः । केचिदिति ॥ तथा च मेदिनी । 'नाभिर्मुख्यवृत्ते चक्रमध्य-
क्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियाङ्कस्तूरिकामदे' इति । भारविश्च प्रायुङ्क ।
'समुल्लसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाकृतश्रीप्युपनीवि नाभिभिः' इति । श्रः ॥ 'शारिर्नाक्षोपकरणे
स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । कपिलकादि-
त्वालत्वम् । शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान्' इति मेदिनी । कृञः ॥ 'कारिः
स्त्रियां क्रियायां स्याद्वाच्यलिङ्गस्तु शिल्पिनि' इति मेदिनी । जनिघसिभ्यामिण् ॥ प्रलया-
न्तरकरणं स्वार्थम् । यच्च घासिञ्घास । आजिन्न जग्मुः सुकृतोत्तमर्णः' इत्यादौ घास्याजि-
पाणिप्रभृतीनामन्तोदात्तत्वात् । जनिरिति क्लीबम् । 'कृदिकारात्' इति पक्षे ङीष् । 'जनी

५७० । अज्यतिभ्यां च । आजिः संग्रामः । आतिः पक्षी ।

५७१ । पादे च । पदाजिः । पदातिः ।

५७२ । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च । अशेरुट् । राशिः पुञ्जः ।
पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ।

५७३ । वातेर्दिच्च । विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ।

५७४ । प्रे हरतेः कूपे । प्रहिः कुपः ।

५७५ । नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । व्येच इण् स्याद् यलो-
पश्च नेर्दीर्घः । नीविः नीवी । वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ।

५७६ । समाने ख्यः स चोदात्तः । समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मा-
दिण् स्यात् स च डिच्च यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं
ख्यायते जनैरिति सखा ।

सीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तावोषधीभिदि' इति मेदिनी । 'आजिः सभावनौ युद्धे' इति विश्वः ।
'शरारिराजिराटिश्च' इत्यमरः । पादे च ॥ पादे उपपदे अज्यतिभ्यामिण् । 'पादस्य
पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अत एव निर्देशात् बाहुलकादजेर्वाभावो न । 'पदाति-
पत्तिपदगपादातिकपदाजयः । पदश्च पदिकश्च' इत्यमरः । आशि ॥ 'राशिर्मेघादिपुञ्जयोः'
इति मेदिनी । प्रे ॥ 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानन्तु पुंसि वा' इत्यमरः । नौ ॥ 'स्त्री-
कटीवल्लवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः । परिपणं मूलधनम् । समाने ॥ इण्
स्यादिति ॥ यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । इञ् स्यात् स चोदात्त इतीति । तत्र । इणः सन्निधानात्
इञो विच्छिन्नत्वात् । यदपि तेनैव नौव्य इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । इञेवात्रानुवर्तते, न त्विण् ।
उत्तरत्रोदात्तवचनाज्ज्ञापकादिति । तदपि न, स चोदात्त इति हि नायं प्रलयं निर्देष्टुं तच्छब्दः,
किं तु समानशब्दस्य स्थाने विधेयं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता । यदपि
स इजिति व्याख्याय समानस्य सभाव इति प्रक्रियास्मरणमात्रकृतम् । तदपि न । विधायका-
भावात् । यदपि स्वरमञ्जरीकारादिभिः 'समानस्य छन्दसि' इति सूत्रेणेत्युक्तं तदपि न । लोके
सखिशब्दस्यासाधुतापत्तेः । अपि च—'सखा सखायमब्रवीत् । सखा सख्ये अयचत् । सखा-
यस्त्वा ववृमहे । सखा सखिभ्य ईड्यः ।' इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आद्युदात्त एवेति
निर्विवादम् । एवञ्च इञ् उदात्त इति व्याख्यानं वेदवार्तानभिज्ञत्वप्रयुक्तमेव । तथा च ज्ञापको-
पन्यासोऽपि गर्भस्रावेणैव गतः । अपि च । त्वत्पक्षे 'सख्ये इण्' इत्येव सूत्र्यतां, किं स चेत्यादिना,
शब्दतोऽर्थतश्च गौरवप्रसङ्गात् । अपि च । इणित्यपि मास्तु । नौव्य इत्यादित्रिसूत्री
जनिघसिभ्यामित्यतः प्रागेव उपेयताम् । एवं हि महदेव लाघवम् । स चोदात्त इति
मण्डूकप्लुतौ ज्ञापकख्यानाश्रयणात् । ननु 'वातेर्दिच्च' इति डित्वोपजीवनार्थमित्थं पाठ इति चेत् ।
तर्हीप्प्रकरणानन्तरमेव इञ्प्रकरणं सर्वत्रास्तु । नौव्य इति सूत्रे इञ् पठ्यताम् । आङि

५७७ । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । इण् स्यात्स च ङित् आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः ।

५७८ । अच् इः । रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ।

५७९ । खनिकप्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च । खनिः । कषिर्हंसः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः ।

५८० । वृतेश्छन्दसि । वर्तिः ।

५८१ । भुजेः किञ्च । भुजिः ।

५८२ । कृगृगृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च । इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राङ्गिः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ।

श्रीत्यस्यानन्तरं वसिवपीत्यादि पठ्यताम् । इञ् चानुवर्तिष्यते, न तु ङित्वम् । वकाराद्यनेकधातुपाठवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् । तस्मादस्य उक्तैव व्याख्या सुधीभिरादत्तव्या । दशपादीवृत्तिग्रन्थाः, ख्याधातौ माधवग्रन्थः, 'यस्ते सखिभ्य आवरम्' इत्यादीन् मन्त्रान् व्याचक्षाणानां वेदभाष्यकृतामनेकप्रघट्टकस्थिता ग्रन्थाश्चेहानुकूला इत्यवधेयम् । अश्रिः कोणः । अमरोक्तिमाह । स्त्रिय इति ॥ एवञ्च 'सुप्रातसुश्र' इति सूत्रे चतुरश्रति तालव्यपाठ एव । केषाञ्चिदन्यपाठस्तु एतत्सूत्रानालोचनमूलक इत्यवधेयम् । न चैतावता चतुरस्रमिति दन्त्यप्रयोगोऽशुद्ध इति भ्रमितव्यम् । अकारान्तेन दन्त्यगर्भेणास्त्रशब्देन विग्रहे तत्सोऽश्रवात् । न च तादृशशब्देऽपि विप्रतिपत्तव्यम् । 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनीकोशात् । 'अहिर्बृत्रासुरे सर्पे' इति मेदिनी । अच् इः ॥ 'कुङ् शब्दे' । 'कविर्वान्मीकिशुकयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात् खलीने तु योषिति' इति मेदिनी । खनिकप्य ॥ 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । प्यन्तात् 'अच् इः' इतीप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरेवं मता खानिः' इति द्विरूपकोशः । 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपणं ना बन्ध रुग्भेदपर्वणोः' इति मेदिनी । वृतेश्छन्दसि ॥ बाहुलकाल्लोकेऽपि । 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी । कृगृ ॥ यत्तु 'न पदान्त' इति सूत्रे न्यासकारहरदत्ताभ्यां किर्योर्गिर्योरित्यत्र 'कृप्रोरिक्च' इत्युपन्यस्तम् । तत् कचिदुणादिवृत्तिषु अन्वेषणीयम् । कुर्वोः गुर्वोः । 'कृप्रोरक्च' इति वा पाठः शोधनीयः । 'वराहः सूकरो गृष्टिः कोलः पोत्री किरिः कितिः' इत्यमरः । 'हृगुपघज्ञाप्ती' इति कप्रत्यये किरोऽपि । 'स्यात्किरौ किरः प्राक्तः पथः पथि' इति द्विरूपकोशः । 'गिरिर्ना नेत्ररुग्भिदि । अद्रौ गिरिजके योषिद्गीर्णे पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी । कुटिरिति ॥ झीषि तु कुटी । 'कुटः कीटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्युद्धे । कुटी स्यात्कुम्भदास्याच्च सुरायां

५८३ । कुडिकम्प्योर्नलोऽश्च । कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः ।

५८४ । सर्वधातुभ्यो मनिन् । क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छद्म । सुत्रामा ।

५८५ । बृहेर्नोच्च । नकारश्चाकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।

५८६ । अशिशकिभ्यां छन्दसि । अश्मा । शक्मा ।

५८७ । हृभृष्टृष्टृभ्य इमनिच् । हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ।

५८८ । जनिमृङ्भ्यामिमनिन् । जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ।

५८९ । वेजः सर्वत्र । छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ।

५९० । नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् । सर्वे सप्त अमी निपात्यन्ते । न्नायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् । सीमे । सीमाः । व्येजोऽन्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ।

चित्रगुच्छके' इति मेदिनी । 'कपिर्ना सिंहके शाखामृगे च मधुसूदने' इति च । सर्व-
धातुभ्यः ॥ कर्म व्याप्ये क्रियायाश्च पुत्रपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः । 'चर्म कृत्तौ च फलके'
इति मेदिनी । बृहेः ॥ 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे'
इति मेदिनी । अश्मेति ॥ भाषायामपीष्यते । छन्दसीति तु शक्तिनैवान्वेति । हृभृ ॥
शरिमेति ॥ 'शृ हिंसायाम् ।' एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । दशपाद्यान्तु शृणातिर्नेष्यते ।
तत्स्थाने सृः प्रत्ययश्च दीर्घादिर्निच 'स्तृभृष्टृभ्य ईमन्' इति छन्दोप्रहणञ्चानुवर्तितम् ।
युक्तञ्चैतत् । 'पिपृतान्नो भरीमभिः । वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि । स्तीर्णं बर्हिः सृष्टरीमा
जुषाणा । यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनिहिरण्यपाणिः ।' इत्यादिमन्त्राणां तद्भाष्यस्य चानुगुण-
त्वादुक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन छन्दोऽनुवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च । अत एव 'वेजः सर्वत्र' इति
सूत्रे सर्वत्रप्रहणं करिष्यति । नामन् सीमन् ॥ सर्वे इति ॥ मनिनन्ता इति शेषः ।
नामेति ॥ 'न्ना अभ्यासे' मलोपः । सीमेति ॥ 'सीमसीमे स्त्रियासुभे' इत्यमरः ।
पाप्मेति ॥ पिबतेः पुमागमः । बाहुलकादन्यतोऽपि । 'यक्ष पूजायाम् ।' 'क्षयः शोषश्च
यक्ष्मा च' इत्यमरः । 'धू प्रेरणे' सोमा चन्द्रः । 'डु धाञ् ।' 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने

५९१ । मिथुने मनिः । उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । न तु स्त्रीपुंसौ ।
स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ।

५९२ । सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । स्यतीति साम । सामनी । आत्मा ।

५९३ । हनिमशिभ्यां सिकन् । हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ।

५९४ । कोररन् । कवरः ।

५९५ । गिर उडच् । गरुडः ।

५९६ । इन्देः कर्मिर्नलोपश्च । इदम् ।

५९७ । कायतेर्डिमिः । किम् ।

५९८ । सर्वधातुभ्यः घृन् । वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्त्रिति ह्रस्व-
त्वम् । छादनाच्छत्रम् ।

५९९ । भ्रस्मजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च । भ्राष्ट्रः । गान्त्रं शक-
टम् । नान्त्रं स्तोत्रम् हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ।

६०० । दिवेर्घुच्च । द्यौत्रं ज्योतिः ।

६०१ । उषिस्वनिभ्यां कित् । उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ।

जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी । सुशर्मेति ॥ कृदुत्तरपदस्वरूपान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु
मञ्छोदात्तं स्यात् । सुष्टु श्रृणोतीति विग्रहः । स्यति दुःखयानं दुरभ्येयत्वात्साम । 'साम
क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । 'आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रसन्नमनसो-
रपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि' इति च । हनि ॥ 'मक्षिका भम्भराळी स्यात्'
इति हारावली । कवरः पाठकः । 'ववयोरैक्यात्कवरी केशविन्यासः । 'जानपद' इति डीष् ।
अन्यत्र कवरा । गिर उडच् ॥ इदं सूत्रं केचिन्न पठन्ति । अत एव गरुता डयत इति
विगृह्य डप्रत्यये पृषोदरादित्वालोपे गरुडशब्दं व्युत्पादयन्ति । इन्देः कर्मिः ॥ उज्ज्वलदत्तस्तु
कमिन्निति नितं पपाठ । तत्र । 'इदन्ते पात्रमिन्द्रियाणाम् । इदं ते सौम्यं मधु' इत्यादौ
नित्स्वराभावात् । दशपाद्यान्तु 'इणो दमक्' इति सूत्रितम् । इदमिति ॥ सर्वनामशब्दो-
ऽयं प्रत्यक्षपरामर्शः । कायतेर्डिमिः ॥ 'प्रयोजनाभावादेव मकारस्यैतत्संज्ञाविरहे सिद्धे इकारः
उच्चारणार्थः । दशपाद्यान्तु डिमिलेव सूत्रितम् । किमिति सर्वनाम । सर्व ॥ दशपाद्यान्तु घृत्रिलेव
सूत्रम् । अत एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । 'असु क्षेपणे । 'अस्त्रं प्रहरणे चापे करवाले
नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'पत्न्यन्तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ।
पिबतेः पात्वम् । पित्वात् डीष् । 'पात्र्यमन्त्रे त्रिषु क्लीबं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे
योग्ये' इति मेदिनी । भ्रस्त्रिज ॥ 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । वैष्ट्रं विष्टपम् । उष्ट्रः

६०२ । सिविमुच्योष्टेरू च । सूत्रम् । मूत्रम् ।

६०३ । अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः । आत्रम् चित्रम् । मित्त्रम् । शस्त्रम् ।

६०४ । पुवो ह्रस्वश्च । पुत्रः ।

६०५ । स्त्यायतेर्दृट् । स्त्री ।

६०६ । गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्रम् । वक्रम् । यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्त्रम् ।

६०७ । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ।

६०८ । गमेरा च । गात्रम् ।

६०९ । दादिभ्यश्छन्दसि । दात्रम् । पात्रम् ।

६१० । भूवादिगृभ्यो णित्रन् । भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ।

६११ । चरेर्वृत्ते । चारित्रम् ।

इति ॥ ‘उष्ट्रं कमेलकमयमहाङ्गाः’ इत्यमरः । सिविमुच्योः ॥ सूत्रिमूत्रिभ्यां चुरादि-
प्यन्ताभ्यामेरचा रूपसिद्धेः आद्युदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः । अच्चा घञो
बाधात् । ‘सूत्रन्तु सूचनाप्रन्थे सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः’ इति विश्वः । अमिचिमिदि ॥
आन्त्रमिति ॥ ‘अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः’ इति दीर्घः । ‘चित्राक्षपणीगोतुम्बीसुभद्रादन्तिकासु
च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि ।
तद्युक्तयोस्त्वन्वलिङ्गम्’ इति मेदिनी । ‘मित्रं सुहृदि न द्वयोः सूर्ये पुंसि’ इति च । ‘शस्त्रं
लोहास्त्रयोः क्लीबं छुरिकायान्तु योषिति’ इति च । प्रत्ययस्वरैर्णैव अन्तोदात्ताः । ‘शुन आन्त्राणि
पेचे । चित्रं देवानाम् । मित्रं त्रयम् । शस्त्रस्य शस्त्रमासि’ इत्यादि । पुवो ह्रस्वश्च ॥
पुत्र इति ॥ पुनातीति पुत्रः । पुत्रामा नरकः तस्मात् वायते इति तु व्युत्पत्त्यन्तरम् ।
स्त्रीति ॥ ङित्वाङ्लोपः । वलि लोपः । टित्वात् ङीप् । ‘स्त्री योषिदबला योषा नारी
सीमन्तिनी वधूः’ इत्यमरः । गुधृ ॥ ‘गुड् अव्यक्ते शब्दे ।’ ‘गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले
गोत्रं कुलाख्ययोः । सम्भावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु’ इति मेदिनी । ‘सत्रमाच्छादने
यज्ञे सदा दाने धनेऽपि च’ इत्यमरः । ‘सत्रं यज्ञसदादानाच्छादनारण्यकैतवे’ इति मेदिनी ।
हुयामा ॥ होत्राशब्दः ऋत्विक्श्वपि स्त्रीलिङ्ग इति ‘होत्राभ्यश्छः’ इति सूत्रे हरदत्तादयः । श्रूयते
च । ‘कारादद्धोत्राश्विनावाम्’ इति । होत्रं हविः । ‘यात्रा तु यातनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः
स्त्रियाम् । मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्ये-
ऽवधारणे’ इति च मेदिनी । ‘कर्णशब्दप्रहौ ध्रौत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः’ इत्यमरः । ‘भस्त्रा
चर्मप्रसेविका’ इति च । गमेः ॥ ‘गात्रमङ्गे कलेबरे । स्तम्बेरमाग्रजङ्घादिविभागेऽपि
समीरितम्’ इति विश्वः । चरेर्वृत्ते ॥ चारित्रमिति ॥ इत्रप्रत्यये चरित्रमित्युक्तम् ।

६१२ । अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ । अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही ।
त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । त्रोटं प्रहरणम् । वृच् वरुत्रं प्रावरणम् ।

६१३ । अमेर्द्रिषति चित् । अमित्रः शत्रुः ।

६१४ । आः समिण्णिकषिभ्याम् । संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ
स्यात् । । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ।

६१५ । चितेः कणः कश्च । बाहुलकादगुणः । चिक्कणं मसृणं स्निग्धम् ।

६१६ । सूचेः स्मन् । सूक्ष्मम् ।

६१७ । पातेर्हुम्सुन् । पुमान् ।

६१८ । रुचिभुजिभ्यां किण्यन् । रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ।

६१९ । वसेस्तिः । वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः । वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । बाहु-
लकान् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः । शक-
न्धादिः ।

६२० । सावसेः । स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

६२१ । वौ तसेः । वितस्तिः ।

६२२ । पदिप्रथिभ्यां नित् । पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्
(वा ४३१३) इतीट् ।

६२३ । टणातेर्हस्वश्च । दृतिः ।

न च तत एव प्रज्ञाद्यणा सिद्धे किमनेनेति वाच्यम् । स्वरं विशेषान् । धरित्रीति ॥ गौरा-
दित्वान्डीप् । अमेः ॥ इत्र एवानुवर्तते नोत्रः । आः समिण् ॥ समयानिकषाशब्दौ
समीपवाचकौ । बाहुलकादुषेः दोषा । दिवेर्गुणाभावश्च । दिवा । स्वर्देर्धश्च । स्वधा इत्यादि ।
अमरोक्तमाह । चिक्कणमिति ॥ सूचेः ॥ सूक्ष्ममिति ॥ णिलोपे कृते कुत्वादि । 'सूक्ष्मं
स्यात्कण्टकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति मेदिनी । पातेः ॥ डित्वाष्टिलोपः । उकार-
नकारयोस्तु फलं 'पुंसोऽसुड्' इति सूत्रेऽवोचाम । यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । उकार उच्चारणार्थं
इति । तदाकरविरुद्धम् । 'पुंसोऽसुड्' इति सूत्रे न्यासारक्षिताभ्यां पुनातेर्मक् सुन् ह्रस्वश्चेति
पठितम् । पूजो डुम्सुनित्यन्ये । भाष्ये तु सूतेः सप्प्रसवे पुमानित्युक्तम् । 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था
उपाया अव्यवस्थिताः' इति तु तत्त्वम् । रुचिभुजि ॥ 'भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रक-
दासयोः । स्त्रियां दासीगणिकयोः' इति मेदिनी । वसेस्तिः ॥ 'वस्तिर्द्वयोर्निरुद्धे नाभ्यधो-
भूमिदशासु च' इति मेदिनी । 'अगस्तिः कुम्भयोनौ च वज्रसेनतरौ पुमान्' इति च ।
सावसेः ॥ अस भुवि बहुलवचनान्न भूभावः । वौ तसेः ॥ 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्ति-
र्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः । 'स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात्' इत्यमरमाला । टणातेः ॥ 'दृतिश्चर्मपुटे

६२४ । कृतृकृपिभ्यः कीटन् । किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् ।
कृपीटं कुक्षिवारिणोः ।

६२५ । रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् । रुचितमिष्टम् । उचितम् ।
कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् ।

६२६ । कुटिकुषिभ्यां कमलम् । कुट्मलम् । कुष्मलम् ।

६२७ । कुषेर्लश्च । कुल्मलं पापम् ।

६२८ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चेतः । सरः । पयः । सदः ।

६२९ । रपेरत एच्च । रेपोऽवद्यम् ।

६३० । अशेर्देवने युच् च । देवने स्तुतौ । यशः ।

६३१ । उब्जेर्बले बलोपश्च । ओजः ।

६३२ । श्वेः संप्रसारणं च । शवः । शवसी । बलपर्यायोऽयम् ।

मत्स्ये ना' इति मेदिनी । 'कृतृकृपिकृपिभ्यः' इति पठित्वा कृपीट इति चतुर्थमुदाहृतम् ।
'कृपो रो लः' इत्यत्र न्यासे तु कृतृकृपिभ्यामिति पठ्यते । अतस्तरतिरत्र प्रक्षिप्त इति कश्चित् ।
तरतेश्चेति पृथक् पठित्वा 'तिरीटः कूलवृक्षः' इति कश्चित् व्याख्यत् । **रुचिवचि** ॥ 'उचितं
तु भवे न्यस्ते मिते जाते समञ्जसे' इति मेदिनी । 'कुड्यलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे'
इति मेदिनी । **कुटिकुषि** ॥ कुष्मलं छर्दनं विकसितमित्यन्ये । **सर्वधातुभ्योऽसुन्** ॥
दशपाद्यादिष्वसुन् इत्येव सूत्रम् । **सर** इति ॥ अयं स्त्रियामपि । गौरादित्वान्डीष् । 'सरसी
तु महासरः' इति शब्दार्णवः । महान्ति सरांसि सरस्य इति भाष्यम् । **पय** इति ॥ 'पीड्
पाने ।' 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । 'वर्च दीप्तौ ।' 'वर्चो नपुंसकं रूपे विद्यायामपि
तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी । 'णभ हिंसायाम् ।' भौवादिकः कैयादिकश्च ।
'तप सन्तापे', 'बह मर्षणे', 'मह पूजायाम्', 'तमु ग्लानौ', 'रञ्ज रागे' एभ्यः षड्भ्योऽसुनि
सान्तम् । अत्कयोरदन्तमपि । 'नभन्तु नभसा सार्धन्तपन्तु तपसा सह । सहञ्च सहसा
सार्धं महञ्च महसा सह । तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति द्विरूपकोशः ।
'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः । सहो बले ज्योतिषि
च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' इति च मेदिनी । 'मह उत्सवतेजसोः' इति च । 'तमः क्लीबं गुणे
शोके सैहिकेयान्धकारयोः' इति रभसः । तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्तुदे' इति
मेदिनी । नभोरजसी तु व्याख्यास्येते । रुदिर् 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक्
पृथक् । सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी' इति विश्वः । 'वी गत्यादिषु ।' 'बयः पक्षिणि
बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'अन प्राणने ।' अनो भक्तं तत्स्थानञ्च । 'अनो-
ऽश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः' इति टचि तु अदन्तम् । 'पाकस्थानं महानसम्' इत्यमरः ।
रेपोऽवद्यमिति ॥ 'अरेपसा तन्वा' इति मन्त्रे निरवद्ययेति भाष्यम् । ओजो बले ।

६३३ । श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च । श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी ।

६३४ । अर्तेरुच्च । उरः ।

६३५ । व्याधौ शुद् च । अर्शो गुदव्याधिः ।

६३६ । उदके नुद् च । अर्तेरमुन्स्यात्तस्य च नुद् । अर्णः । अर्णसी ।

६३७ । इण आगसि । एनः ।

६३८ । रिचेर्धने घिञ्च । चात्प्रत्ययस्य नुद् । घित्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् ।

६३९ । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । चनो भक्तम् ।

६४० । वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुद् च । वर्पो रूपम् । शेषो गुह्यम् ।

६४१ । स्युरीभ्यां तुद् च । स्रोतः । रेतः ।

६४२ । पातेर्बले जुद् च । पाजः । पाजसी ।

‘ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि’ इति मेदिनी । श्रयतेः ॥ ‘उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्’ इत्यमरः । शृणातेर्धञर्थे कप्रत्यये अदन्तोऽपि ‘शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा’ इति कोशान्तरम् । ‘पिण्डं दद्यात् गयाशिरे’ इति वायवीये । ‘कुण्डलोद्धृगण्डानां कुमारानां तरस्विनाम् । निचकर्त शिरान्द्रौर्णिनालेभ्य इव पङ्कजान्’ इति महाभारतम् । अर्तेः ॥ ‘उरो वसं च वक्षश्च’ इत्यमरः । रिचेः ॥ इह दशपादीवृत्तौ तु नुद् नानुवर्तितः । रेकः रेकसी इत्युदाहृतश्च । तत्र । उत्तरमूत्रे नुडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् मण्डकप्लुतौ मानाभावात् लक्ष्यविसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु ‘रिचेर्धने चिक्किञ्च’ इति पाठित्वा नुटं चानुवर्त्य कित्वात् गुणाभावे नुटश्चुत्वेन ञकारो रिञ्चमिति साधितम् । तदपि न । उक्तोदाहरणस्य लोकवेदयो-रप्रसिद्धत्वात् । ‘नित्यं रेक्णे अमर्त्यः । परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः । रेक्णः स्वत्यभिया वाममेति’ इत्यादिमन्त्रेषु रेक्ण इति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिघण्टौ च सुवर्णपर्यायेषु तथा पाठात् । वेदभाष्यादिषु प्रकृतसूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् । चायतेः ॥ चनो दधिष्वपचतः । सुनेदधिष्वनश्चनः । इत्यादिमन्त्रेषु चनशब्दः प्रसिद्धः । एतेन चणोऽन्नमित्युदाहृत्य बाहुलकाणत्वमिति वदन्तो दशपादीवृत्तिकारास्तदनुगाः प्रसादकारा-दयश्च परास्ताः । वर्पो रूपमिति ॥ ‘घ्नन्छिश्नदेवा अभिवर्पसाभूः’ इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्ध-मिदम् । ‘शेषः स्याद्वृषणं पेलम्’ इति सुभूतिचन्द्रः । अकारान्तोऽप्ययमिति ‘शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः’ इत्यत्राबोचाम । ‘शेषःशेषौ च शेफश्च शेफं प्रोक्तश्च शेफसा’ इति द्विरूपकोशः । स्युरीभ्याम् ॥ ‘स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः’ इति विश्वः । ‘रेतः शुके पारदे च’ इति मेदिनी । पातेर्बले ॥ चवर्गवृत्तीयादिः । उज्ज्वलदत्तस्तु युद् चेत्यन्तस्थादि पपाठ । तत्र । ‘विपाजसा

६४३ । उदके थुट् च । पाथः ।

६४४ । अन्ने च । पाथो भक्तम् ।

६४५ । अदेर्नुम्भौ च । अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन्नुमागमो धादेशश्च । अन्धो-
ऽन्नम् ।

६४६ । स्कन्देश्च स्वाङ्गे । स्कन्धः—स्कन्धसी ।

६४७ । आपः कर्माख्यायाम् । कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अप्रः ।
अपः । बाहुलकात् आपः आपसी ।

६४८ । रूपे जुट् च । अब्जो रूपम् ।

६४९ । उदके नुम्भौ च । अम्भः ।

६५० । नहेर्दिवि भश्च । नभः ।

६५१ । इण आगोऽपराधे च । 'आगः पापापराधयोः' ।

६५२ । अमेर्हुक्च । अंहः ।

६५३ । रमेश्च । रंहः ।

६५४ । देशे ह् च । रमन्तेऽस्मिन् रहः ।

पृथुना । पृथुपाजा अमर्त्यः' इत्यादिमन्त्रतद्भाष्यविरोधात् । अदेः ॥ 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धो-
ऽन्नम्' इत्यमरः । 'द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा' इति भारविः । 'समन्धसा समदः पृष्ठेन'
इति श्रुतिः । स्कन्देश्च ॥ असुन् धश्चान्तादेशः । आपः कर्माख्यायाम् ॥ असुन् ।
ह्रस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा । 'अप्रस्वतीमश्विना । अपांसि यस्मिन्नधिसन्दधुः ।'
बाहुलकादित्युपलक्षणम् । ह्रस्वनुटौ वा स्त इति व्याख्यानादित्यपि बोध्यम् । तथा च ब्रुवते
'कतमेऽपि नपुंसकमापः' इति कोशमुदाहृत्य 'सर्वमापोमयज्जगत्' इति प्रयोगो दुर्घटवृत्तौ
समर्थितः । रूपे ॥ आप्रोतेरसुन् ह्रस्वत्वश्च धातोः प्रत्ययस्य जुट् चेत्यर्थः । अब्ज इति ॥
'झलाञ्जश् झशि' इति पकारस्य बकारः । नहेः ॥ 'नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रावणे च
पतद्ब्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतम्' इति विश्वः । 'नभः ह्योम्नि
पुमान् । घने श्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्ब्रहे' इति मेदिनी । 'नभन्तु नभसा सार्द्धम्' इति
द्विरूपकौशादकारान्तोऽपि । विश्वोक्तिमाह । आग इति ॥ अमेः ॥ अमन्ति गच्छन्त्यधो-
ऽनेनेत्यंहो दुरितम् । रमेश्च ॥ रंहो वेगः । अहिरहिभ्यामसुना सिद्धेऽधिरधिभ्यामसनि अङ्गो
रङ्गः इति माभूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः । तथा च 'स्यान्मङ्गोष्मचतुर्थत्वमंहसो रंहसस्तथा'
इति द्विरूपकोशः । एवञ्च 'दत्तार्थाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्गोविघातम्' इति । 'रङ्गः
सङ्गः सुराणाञ्जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्
स्यन्दनो वः' इति घकारपाठोऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति । देशे ह् च ॥

६५५ । अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च । एभ्योऽसुन्कवर्गश्चान्तादेशः ।
‘अङ्कश्चिह्नशरीरयोः’ । अङ्कः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ।

६५६ । भूरञ्जिभ्यां कित् । भुवः । रजः ।

६५७ । वसेणित् । वासो वस्त्रम् ।

६५८ । चन्देरादेश्च छः । छन्दः ।

६५९ । पचिवचिभ्यां सुट् च । ‘पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ’ । वक्षो हृदयम् ।

६६० । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि । वक्षा अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः ।
धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन बहे-
रुपधावृद्धिः । इतरयोः ‘आतो युक्—’ (सू २७६१) इति युक् । ‘शोणा
धृष्णू नृवाहसा’ । ‘श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः’ । ‘विश्वो विहायाः’
‘वाजम्भरो विहायाः’ । ‘देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः’ । ‘अधारयत्पृथिवीं
विश्वधायसम्’ । ‘धर्णसं भूरिधायसम्’ इत्यादि ।

६६१ । इण आसिः । अयाः वह्निः । स्वरदिपाठादव्ययत्वम् ।

६६२ । मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् । उपसर्गविशिष्टो धातुमिथुनं तत्रा-
सुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । यस्य धातोर्यत्कार्यम् असुनप्रत्यये उक्तं तदत्रापि
भवतीत्यर्थः । अशेर्देवने युट् चेत्यादि सुयशाः ।

६६३ । नञि हन एह च । अनेहाः । अनेहसौ ।

६६४ । विधाञो वेध च । विदधातीति वेधाः ।

‘रहस्तत्वे रते गुह्ये’ इति मेदिनी । अञ्च्यञ्जियुजि ॥ अङ्कः—अङ्कसी—अङ्कांसि । अङ्गः—
अङ्गसी—अङ्गांसि । योगः—योगसी—योगांसि । ‘उच समवाये’ । अस्मादसुनि बाहुलकात्
कुत्वं, न्यङ्कादित्वाद्वा । ‘ओक आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरेऽपि नपुंसकम्’ इति मेदिनी । भूर-
ञ्जिभ्याम् ॥ भुवः अन्तरिक्षम् । षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः । ‘रजः क्लीबं
गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते’ इति मेदिनी । घञर्थे कप्रत्यये तु
अकारान्तोऽप्ययम् । ‘रजोऽयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु’ इत्यजयकोशः । विरजां
नदीम् । विरजां दीक्षामिति । चन्देरादेश्च छः ॥ छन्द इति ॥ ‘छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि
स्वैराचाराभिलाषयोः’ इति मेदिनी । अकारान्तोऽपि । ‘अभिप्रायवशौ छन्दौ’ इत्यमरद्विरूप-
कोशौ । पचिवचिभ्याम् ॥ पक्षः—पक्षसी—पक्षांसि । अनीकाधिकरणे ‘पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी’
इति शबरस्वाम्यादयः । माधवस्तु ‘पक्ष परिग्रहे’ इत्यस्मादसुन् । पक्षः । छदिः संवत्सरा-
र्धश्चेत्याह । वहिहा ॥ अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतां उज्ज्वलदत्तादीनां मतेनोदाहरणमाह ।
वक्षा इत्यादि ॥ प्राञ्च इति ॥ सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयश्चेत्यर्थः । एतच्चायुक्तम् ।
उक्तोदाहरणानीह तावलोके दृश्यन्ते । न च सम्भवन्ति । छन्दसीति सूत्रात् । वेदे तु
विपरीतमेवास्तीत्याह । वस्तुतस्त्विति ॥ वेदभाष्यकाराश्चेह साक्षिण इत्यवधेयम् ।
मिथुनेऽसिः ॥ सुपयाः सुखोताः इत्याद्युदाहरणम् । विधाञः ॥ ‘वेधाः पुंसि ह्यीकेशे

६६५ । नुवो धुद् च । नोधाः ऋषिः ।

६६६ । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । असिः स्यात् ।
सुतपाः । जातवेदाः । ‘गतिकारकोपपदात्कृत्’ (सू ३८७३) इत्युत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ।

६६७ । चन्द्रे मो ङित् । चन्द्रोपपदान्माङ्गोऽसिः स्यात्स च ङित्,
चन्द्रमाः ।

६६८ । वयसि धाञः । वयोधास्तरुणः ।

६६९ । पयसि च । पयोधाः समुद्रो मेघश्च ।

६७० । पुरसि च । पुरोधाः ।

६७१ । पुरुरवाः । पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ।

६७२ । चक्षेर्बहुलं शिञ्च । नृचक्षाः ।

६७३ । उषः कित् । उषः ।

६७४ । दमेरुनसिः । ‘सप्तार्चिर्दमुनाः’ ।

६७५ । अङ्गतेरसिरिहडागमश्च । अङ्गिराः ।

६७६ । सतैरप्पूर्वादसिः । अप्सराः । प्रायेणायं भ्रून्नि । अप्सरसः ।

बुधे च परमेष्ठिनि’ इति मेदिनी । नोधा इति ॥ ‘सद्योभुवद्वीर्याय नोधाः’ इति मन्त्रे,
नोधा ऋषिर्भवतीति निरुक्तम् । नवं दधातीति तु नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् । अत्र स्वर-
सूत्रम् ‘गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च’ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् ।
चन्द्रे ॥ चन्द्रं रजतम् अमृतञ्च, तदिव मीयते असौ चन्द्रमाः इति हरदत्तः । पुरसि
च ॥ ‘पुरोधास्तु पुरोहितः’ इत्यमरः । ‘पुरुरवाः बुधसुतो राजर्षिश्च पुरुरवाः’ इत्यपि ।
‘विद्यात्पुरुरवःशब्दे रुकारस्यापि दीर्घताम्’ इति द्विरूपकोशः । नृचक्षा इति ॥ शिञ्चेत्युक्ते
सार्वधातुकसंज्ञा । अतः ख्याञ् न । उषः कित् । दशपाद्यान्तु वसः किदिति पाठः । ‘वसति
सूर्येण सहेत्युषा । अपो भीति सूत्रे उषसश्चेत्यते’ इति वार्तिकस्य समुषद्भिरित्युदाहरणं
विश्वेषद्भिर्हरदत्तादिभिरयं पाठः पुरस्कृतः । दमेरुनसिः ॥ ‘सप्तार्चिर्दमुनः शुक्रः’ इत्यमरः ।
पक्षे ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । जुष्टो दमूनाः । दमूनसङ्ग्रहपतिं वरेण्यम् । दशपाद्यां
तु सूत्रे दीर्घः पठ्यते । तन्मते पक्षे ह्रस्वो बाहुलकाद्बोध्यः । प्रायेणेति ॥ ‘स्त्रियां बहुष्वप्स-
रसः’ इत्यमरः । ‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि’ इति शब्दार्णवः । ‘अप्सर-
स्वप्सराः प्रोक्ताः सुमनाः सुमनःसु च’ इति द्विरूपकोशः । ‘एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः’ इति

६७७ । विदिभुजिभ्यां विश्वे । विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ।

६७८ । वशेः कनसिः । संप्रसारणम् । उशनाः ।

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

॥ अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

६७९ । अदि भुवो डुतच् । अद्भुतम् ।

६८० । गुधेरूमः । गोधूमः ।

६८१ । मसेरूरन् । मसूरः । प्रथमे पादे असेरूरन्, 'मसेश्च' इत्यत्र व्याख्यातः ।

६८२ । स्थः किच्च । स्थूरो मनुष्यः ।

६८३ । पातेरतिः । पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ।

६८४ । वातेर्नित् । 'वातिरादित्यसोमयोः' ।

६८५ । अर्तेश्च । अरतिरुद्वेगः ।

६८६ । तृहेः क्रो हलोपश्च । तृणम् ।

६८७ । वृञ्जुटितनिताडिभ्य उलच्च तण्डश्च । त्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्त इति वा तण्डुलाः ।

६८८ । दंसेष्टृनौ न आ च । 'दासः सेवकशूद्रयोः' ।

रघुः । विदिभुजिभ्याम् ॥ विश्वे । शब्दस्वरूपपरत्वास्मिन्नादेशो न कृतः । उदाहरणं विश्वं वेत्ति विन्दति भुङ्क्ते इति विग्रहः । अतोऽज्ज्वलदत्तेन विश्ववेदा अग्निः । विश्वभोजा इन्द्रः । 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुगित्युक्तम् । तत्र, तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः । 'सुमृलीको भवतु विश्ववेदाः । पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा' इत्यादिमन्त्रेषु सुपो लुक् एव दर्शनात् वृत्त्यन्तरेषु तथैवोदाहरणाच्च । वशेः ॥ 'वश कान्तौ ।' 'उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

अद्भुतमिति ॥ अत् इत्यव्ययमाकस्मिकार्थे । तस्मिन्नुपपदे भुवः डुतच्प्रत्ययः । गुध्यते परितो वेध्यते प्राणिभिरिति गोधूमः । 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधीर्वाहिभेदयोः' इति मेदिनी । मसेः ॥ 'मसी परिणामे ।' स्थूरो मनुष्य इति ॥ 'स्थूरस्य रायो बृहतो ययीशे' इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारात् स्थिरस्य इत्यर्थः । रभसकोशस्थमाह । वातिरिति ॥ वृञ्जुटि ॥ यद्यपि 'सानसिबर्णसि' इति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितः । तथापि प्रत्ययस्वरेण मञ्चोदात्तः सः । अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः । दंसेः ॥ 'दासः शूद्रे दानपत्रे मृत्यधीवरयोरपि'

६८९ । दंशेश्च । दाशो धीवरः ।

६९० । उदि चेडैसिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चैः ।

६९१ । नौ दीर्घश्च । नीचैः ।

६९२ । सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः । रमेः सुपूर्वाहमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ।

६९३ । पूजो यणुग्नस्वश्च । यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ।

६९४ । संसेः शि कुट् किच्च । संसतेः शिरादेशो यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च । शिक्वम् ।

६९५ । अर्तेः क्युरुच्च । उरणो मेषः ।

६९६ । हिंसेरीरन्नीरचौ । हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः ।

६९७ । उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च । उदरम् ।

६९८ । डित्स्वनेर्मुट् स चोदात्तः । अजल् च डित्स्याद्धातोर्मुट् स चोदात्तः । मुखम् ।

६९९ । अमेः सन् । अंसः ।

७०० । मुहेः खो मूर्च । मूर्खः ।

७०१ । नहेर्हलोपश्च । नखः ।

७०२ । शीडो ह्रस्वश्च । शिखा ।

७०३ । माङ् ऊखो मय्च । मयूखः ।

७०४ । कलिगलिभ्यां फगस्योच्च । कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ।

इति विश्वः । दंशेश्च ॥ 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः । पूजः ॥ 'पुण्यं मनोहेऽभिहितं तथा सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः । अर्तेः ॥ 'मेढ्रारभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एङके' इत्यमरः । डित्स्वनेः ॥ 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः । सन्ध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' इति मेदिनी । अमेः सन् ॥ 'स्कन्धो भुजशिरोऽसौ स्त्री' इत्यमरः । 'अंसः स्कन्धविभागे च' इति दन्त्यान्ते विश्वः । मुहेः ॥ 'अहो मूढयथाजातमूर्खवैधेय-बालिशः' इत्यमरः । नहेः ॥ 'नखः कररुहे शण्डे गन्धद्रव्ये नखं नखी' इति विश्वः । 'नखी स्त्रीक्रीबयोः शुक्तौ नखरे पुन्नपुंसकम्' इति मेदिनी । शीडः ॥ ह्रस्वविधिसामर्थ्याद्गुणो न । 'शिखाशाखाबर्हिचूडालाङ्गुलिष्वग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायाञ्च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' इति मेदिनी । माङ् ॥ 'मयूखस्त्विट्करज्वालासु' इत्यमरः । गुल्फ इति ॥ 'तद्वन्थी घुटिके

७०५ । स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च । श्वण्शुनौ प्रत्ययौ 'पृ' इत्यादेशः ।
पार्श्वम् 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः' । पशुरायुधम् ।

७०६ । श्मनि श्रयतेर्ङुन् । श्मञ्छब्दो मुखवाची । मुखमाश्रयत इति
श्मश्रु ।

७०७ । अश्वादयश्च । अश्रु नयनजलम् ।

७०८ । जनेष्टन्लोपश्च । जटा ।

७०९ । अत्तस्य जङ्घ च । तस्य जनेर्जङ्घादेशः ख्यादच्च । जङ्घा ।

७१० । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च । जघनम् । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः
ह्रीवे तु जघनं पुरः' ।

७११ । क्लिशेरन्लो लोपश्च । लकारस्य लोपः । केशः ।

७१२ । फलेरितजादेश्च पः । पलितम् ।

७१३ । कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन् । करकः-करका । कटकः । नरकम्-
नरकः । 'नरको नारकोऽपि च' इति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् । कोरकः ।
कोरकं च ।

‘उल्फौ’ इत्यमरः । तयोः पादयोर्ग्रन्थौ इत्यर्थः । स्पृशेः ॥ ‘पार्श्वद्वक्षाधरे चक्रोपान्ते पशुगणे-
ऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ । श्मनि ॥ ‘तद्वद्धौ श्मश्रु पुंमुखे’ इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे
तेषां रोम्णां वृद्धौ श्मश्रुशब्दो वर्तते इत्यर्थः । अश्वादयश्च ॥ ‘अश्व व्याप्तौ ।’ रुम्प्रत्ययः ।
नञ्पूर्वात् श्रयतेर्ङुन् वा । यत्तु अश्रोतेर्ङुन् रुट् चेत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं, तत्र । धातुलोपापत्तेः ।
तदभावोऽपि निपात्यत इति चेत् । तर्हि डिस्वोत्प्रेक्षणं निष्फलमिति दिक् । जनेष्टन् लोप-
श्च ॥ अलोऽन्त्यस्य । ‘जटा लग्नकचे मूले मांस्यां ऋक्षे पुनर्जटी’ इति मेदिनी । हन्तेः ॥
चादच् अभ्यासकार्यम् । ‘अभ्यासाच्च’ इति कुत्वम् । अमरोक्तिमाह । पश्चादिति ॥
‘जघनञ्च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि’ इति मेदिनी । क्लिशेः ॥ ‘केशः स्यात् पुंसि
वरुणे कुविरे कुन्तलेऽपि च’ इति मेदिनी । ‘पलितञ्जरसा शौक्ल्यं केशादौ’ इत्यमरः ।
कृजादिभ्यः ॥ ‘करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मैघोपले न स्त्री करके च
कमण्डलौ’ इति मेदिनी । कटक इति ॥ ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ इति क्वुनाप्ययं सिद्धः ।
गुणभाज इहैवोदाहार्याः । गुणनिषेधभाजस्तु क्वुनि । उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः ।
‘नृ नये ।’ ‘नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः’ इति मेदिनी । उदयनाचार्यास्तु न नरका-
प्येव सन्तीति ह्रीवं प्रयुज्जते । तत्र मूलं सृग्यम् । ‘सृ गतौ ।’ ‘सरकोऽस्त्री शीघुपात्रे
शीघुपानेक्षुशीघुनोः’ इति मेदिनी । ‘कुर शब्दे ।’ ‘कोरकोऽस्त्री कुट्मले स्यात् कक्कोलक-
मृणालयोः’ इति मेदिनी । ‘विचकार कोरकाणि’ इति माघः । ‘कोरकः पुमान्’ इत्यमरस्य

७१४ । चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । कीचको वंशभेदः ।

७१५ । पचिमच्योरिच्चोपधायाः । पेचकः । मेचकः ।

७१६ । जनेररष्ट च । जठरम् ।

७१७ । वचिमनिभ्यां चिच्च । वठरो मूर्खः । 'मठरो मुनिशौण्डियोः' ।

विदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ।

७१८ । ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च । 'ऊर्दरः शूररक्षसोः' ।

७१९ । कृदरादयश्च । कृदरः कुसूलः । मृदरं विलसत् । सृदरः सर्पः ।

७२० । हन्तेर्युनाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे । घातनो मारकः ।

७२१ । क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्टद्धिश्च । क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः ।

क्षान्तुर्मशकः ।

७२२ । हर्यतेः कन्यन्हिरच् । कन्यन्प्रत्ययः । हिरण्यम् ।

७२३ । कृञः पासः । कर्पासः । बिल्बादित्वात्कार्पासं वल्गम् ।

७२४ । जनेस्तु रश्च । जर्तुर्हस्ती योनिश्च ।

७२५ । ऊर्णोर्तेर्दः । ऊर्णा ।

७२६ । दधातेर्यन्नुद् च । धान्यम् ।

७२७ । जीर्यतेः क्रिन्श्च वः । 'जिन्निः स्यात्कलपक्षिणोः' । बाहुलकात्
'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घो न ।

७२८ । मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुद् चालः । मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्या-
पतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्यस्य । ममापतालो विषये ।

प्रमादः । अपवरकावरकादयोऽपीहैव बोध्याः । चीकयतेः ॥ बाहुलकबललब्धोऽयमर्थः ।
एवमनुपदं वक्ष्यमाणं पचिमच्योरित्यपि बोध्यम् । 'कीचको दैत्यभिद्राताहतसस्वनवंशयोः ।
पेचको गजलाङ्गूलमूलोपान्ते च कौशिके । मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । तद्युक्ते
वाच्यवत् क्लीबं स्रोतोऽञ्जनान्धकारयोः' इति मेदिनी । जनेः ॥ 'जठरः कठिनोऽपि स्यात्'
इत्यमरः । जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकर्कटयोस्त्रिषु' इति मेदिनी । वचि ॥ 'वठरः कुक्कुटे
वण्टे शठे च' इति मेदिनी । ऊर्जि ॥ 'तमूर्दरत्नपृणतायनेन' इति मन्त्रः । हर्यतेः ॥ 'हर्य
गतिकान्त्योः ।' हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे स्यादकुप्ये च
नपुंसकम्' इति मेदिनी । जनेः ॥ तु इत्यविभक्तिकम् । तुप्रत्ययः । रेफश्चान्तादेशः ।
ऊर्णोर्तेः ॥ 'ऊर्णा मेषादिलोप्ति स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः । भ्रुवोर्मध्ये य आवर्त-
स्तत्वेत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेण' इति द्वितीया । दधातेः ॥ 'धान्यं व्रीहिषु धान्याके' इति

७२९ । ऋजेः कीकन् । ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ।

७३० । तनोतेर्दुः सन्वच्च । 'तितउः पुंसि क्लीबे च' ।

७३१ । अर्भकपृथुकपाका वयसि । 'ऋधु वृद्धौ' । अतो वुन् । भकार-
श्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ।

७३२ । अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते । वदेर्नञि यत् । अवद्यम् ।
अवतेरमः । बस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । रिफतेस्तौ-
दादिकात् अः रेफः ।

७३३ । लीरीडोर्ह्रस्वः पुद् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः । तरौ प्रत्ययौ
क्रमात्स्तौ धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुद् । लिप्रं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् ।

७३४ । क्लिशेरीचोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम्च । क्लिशेः कन्स्यादु-
पधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् ।

७३५ । अश्रोतेराशुकर्मणि वरद् च । चकारादुपधाया ईत्वम् । ईश्वरः ।

७३६ । चतेरुरन् । चतुरः ।

७३७ । प्रा (प्रेऽ) ततेररन् । प्रातः ।

७३८ । अमेस्तुद् च । अन्तर्मध्यम् ।

मेदिनी । तनोतेः ॥ 'चालनी तितउः पुमान्' इत्यमरः । 'चालनं तितउन्युक्तम्' इति
कोशान्तरम् । 'तितउ परिपवनं भवति' इति पस्पशायां भाष्यम् । 'स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउः'
इति पुनपुंसकवर्गे विकण्डशेषः । अर्भक ॥ 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च ।
पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् । पाकः परिणते शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये
स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' इति मेदिनी । अवद्य ॥ 'निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।
विपुयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इति सर्वत्रामरः । 'अधमः स्याद्गर्ह्य ऊनेऽपि' इति
मेदिनी । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो रवर्णे पुंसि स्यात् कुत्सिते पुन-
रन्यवत्' इति च । लीरीडोः ॥ 'लिप्रं विषाक्ते भुक्ते च वाच्यवत् स्याद्विलेपितः' इति
विश्वः । क्लिशेः ॥ 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना' इति मेदिनी ।
ईश्वर इति ॥ स्त्रियां टित्वात् डीप् । ईश्वरी मध्योदात्ता । वनिपि डीब्रयोस्तु आद्युदात्ता ।
पुंयोगलक्षणे डीषि अन्तोदात्ता । 'स्थेशभास' इति वरजन्तादपि तु ईश्वरेति विवेकः । 'ईश्वरो
मन्मथे शम्भौ नाथे स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति मेदिनी । 'ईश्वरः
शङ्करेऽधीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति वोपालितः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरेश्वरायाः' इति
भारविः । दशपाद्यान्तु सूत्रान्तरमपि । "हन्तेरन् घश्च" रन्प्रत्ययः स्यात् घश्चादेशः ।
हन्यते गम्यतेऽतिथिभिः घरः गृहम् । प्रातरिति ॥ 'अत सातत्यगमने ।' प्रपूर्वः ।

७३९ । दहेर्गो लोपो दश्च नः । गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ।

७४० । सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च । सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुञ्च स्यात् । सिंहः ।

७४१ । व्याङि घ्रातेश्च जातौ । कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ।

७४२ । हन्तेरच्छुर च । घोरम् ।

७४३ । क्षमेरुपधालोपश्च । चादच् । क्षमा ।

७४४ । तरतेर्दिः । त्रयः । त्रीन् ।

७४५ । ग्रहेरनिः । ग्रहणिः । ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ।

७४६ । प्रथेरमच् । प्रथमः ।

७४७ । चरेश्च । चरमः ।

७४८ । मङ्गेरलच् । मङ्गलम् ।

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । दहेः ॥ ‘नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने’ इति मेदिनी । सिचेः ॥ ‘सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थिते । सिंही क्षुद्रबृहत्योः स्याद्वासके राहु-मातरि’ इति विश्वः । ‘हिंसर्वर्णव्यत्ययतः सिंहः’ इति व्युत्पत्त्यन्तरम् । व्याङि ॥ ‘व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरज्जयोः । श्रेष्ठेनराद्युत्तरस्थः कण्टकार्यौश्च योषिति’ इति मेदिनी । हन्तेः ॥ ‘घोरं भीमे हरे घोरः’ इति विश्वः । ग्रहेः ॥ ‘ग्रहणी रुक्प्रवाहिका’ इत्यमरः । प्रथेः ॥ ‘प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्’ इति मेदिनी । ‘प्रथमचरम’ इति सर्वनामत्वात्पक्षे जसः शी । प्रथमे प्रथमाः । चरेश्च ॥ चरमे । चरमाः । ‘प्रथिचरिभ्याम्’ इति सुवचम् । मङ्गेरलच् ॥ उखवखेत्यादिदण्डके मगिः पठ्यते । ‘मङ्गला सितदूर्वाया-मुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसक तु कल्याणे सर्वार्थे रक्षणेऽपि च’ इति मेदिनी । भावे ष्यञि माङ्गल्यम् । तत्र साधुरिति यत् । ‘मङ्गल्यः स्यात्तृतीयमाणाश्चत्थबिल्वमसूरके । स्त्रियां शम्भ्या-मधःपुष्पीमिसिशुक्लवचासु च । रोचनायामथो दग्नि क्लीबं शिवकरे लिषु’ इति मेदिनी ॥

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृतः । सोऽपि नैकप्रघट्टकतया । किन्तु विच्छिद्येति स्पष्टमेव । तत्रापि प्रमादं लेशतो दर्शयामः । ‘भजो ण्विः’ इति ण्विप्रकरणे, ‘छन्दसि सहः, वहश्च’ इत्युपन्यस्य, ‘परौ ब्रजेः षः पदान्ते’ इति ण्विस्तेनैव षः । परिव्राट् इति तावत् प्राचो ग्रन्थः । तद्याख्यायां तत्पौत्रेण पञ्चपाद्युणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तम् । तत्र । किञ्च

इति क्बिदीधौ प्रकम्य, 'परौ व्रजेः' इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्त्रंशे पञ्चपादीदशपाद्योरेक-
वाक्यत्वात् । यदपि प्राचो ग्रन्थे क्वचित्पठ्यते चिणिति तदप्यपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् । एतेन
प्रघट्टकान्तरे स्तुद्रु परित्रजां दीर्घश्चेति केचिदिति प्राचो ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । सूत्रारूढे सर्वसम्मत-
वार्थे केचिदित्युक्तेरप्रामाणिकत्वात् । यदपि धनर्तिचक्षिद्विपिनपिजनियजेरुस् इति पाठतं तदप्य-
नाकरम् । तथा हि । जनेरुसिः । अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् । एतेर्णिञ्च । 'चक्षेः
शिञ्च' इति सर्वसम्मतः पाठः । 'वपुषि तस्मै वपुषो वपुष्टरम्' इत्यादिमन्त्रेष्वबाधुदात्ततया अनु-
कूलश्च । वेदभाष्येऽप्येवमेव स्थितम् ॥ इति द्वितीये प्रमादाः ॥ तृतीयेऽपि 'स्तनिदूषिपुषि-
गदिमदिहृदिभ्यो णेरितुञ्च' इति प्राचा पठितम् । तत्र दूषिहृदी प्राचा वृत्तिकृतां ग्रन्थे क्वापि न
पठितौ । दूषयितुः हृदयितुरिति प्रयोगोऽप्याकरे न दृष्टः । स्तनिहृषिपुषिमुदिगदिमदिभ्य
इति हि पञ्चपादीपाठः । पुषिगन्धिगण्डजनिगामिभ्य इति दशपाद्यामधिकमित्यन्यदेतत् । यदपि
श्रुदक्षिस्पृहृगृहृदजिभ्य आग्य इति पठित्वा दाराग्यः जयाग्य इति प्राचोक्तं तदपि न ।
दजिग्रहणस्याकरविरुद्धत्वात् । यदपि जृविशिभ्यां झच् गण्डिमण्डजनिनन्दिभ्यश्चेत्युक्ता गण्ड-
यन्तो जनयन्त इत्युदाहृतं प्राचा, यच्च गण्डयन्त इति प्रतीकमुपादाय मेघनादमिति व्याख्याय
'गडि वदनैकदेशे' इति व्याख्यातृभिर्विच्युतं तदेतत्सर्वे प्रामादिकम् । तथा हि उणादिवृत्तिषु
गडीति निरनुषङ्गं पठित्वा 'गड सेचने' इति विवृतम् । अयामन्त' इति सूत्रवृत्तिन्यासहरदत्तादि-
सकलग्रन्थेष्वेवम् । माधवग्रन्थेऽप्येवमेव । युक्तश्चेतत् । मेघ इति व्याख्यानं प्रति सेचनार्थ-
स्यैवानुगुणत्वात् । जनेः पाठोऽप्यप्रामाणिकः । जिधातुं पठित्वा जयन्तः पाकशासनिरिति
सर्वैर्निवृत्तत्वात् अप्रसिद्धत्वाच्च ॥ इति तृतीये प्राचः प्रमादाः ॥ यदपि कृगृस्तृजागृभ्यः
किन् । गीर्विः स्तृविरिति । तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव । 'कृ विश्लेषे, गृ निगरणे, स्तृञ्
आच्छादने' इति प्राचो ग्रन्थं विवृण्वतामुक्तिरपि मूलाशुद्धैव हया । जृगृस्तृजागृभ्यः किन्
इति पाठः उणादिवृत्तिकृतां माधवादीनाञ्च सम्मतः । जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्यु-
रिति च तत्तद्ग्रन्थेषुदाहृतम् । स्तृ इत्यस्य दीर्घान्तत्वे एव हि, 'ऋत इद्भातोः' इतीत्वं लभ्यते,
न तु ह्रस्वान्तत्वेऽपि । तस्माद्यथाकरमेव प्रहीतुमुचितमिति दिक् । 'ग्लाज्याहात्वरिभ्यो निरित्य-
प्यनाकरम् । वीज्याज्वरिभ्यो निरिति पठित्वा सूत्रद्वयानन्तरं बहिधीति सूत्रे ग्लाहात्वरिभ्यो
नित्' इति सूत्रितत्वात् । तूर्णीरथः सदानव इत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च । न च 'त्रियां किन्'
इत्यधिकारस्थं वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं न तूणादिस्थमिति वाच्यम् । एवमपि त्वरतेः पाठस्यानु-
चितत्वात् । न ह्यसौ वार्तिकेऽस्तीति दिक् । एवं संस्थाने स्त्यायतेर्ङ्ङिति प्राचोदाहृतमप्यनाकरम् ।
स्त्यायतेर्ङ्ङित्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यान्दशपाद्याश्च उपलम्भात् । संस्थाने स्त्यायतेर्ङ्ङ् ब्री
सूते सप्प्रसवे पुमान्' इति तु भाष्ये श्लोकपाठः । स एव माधवेनोपन्यस्तः । न तु सूत्रपाठस्य
तथात्वं दृश्यते । एतद्ग्रन्थव्याख्यातृणामपि प्रमादा ऊह्याः । यथा पाणिन्यादिमुनीनिति
व्याचक्षाणैरुक्तम् । मनेरुचोपधाया इति । न ह्येवंविधं सूत्रं पञ्चपाद्यां दशपाद्यामप्यस्ति । अत
इत्यनुवर्तमाने मनेरुच्चेति सूत्रितत्वात् इति दिक् ॥ इति चतुर्थे प्राचः प्रमादाः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

३१६९ । उणादयो बहुलम् । (३-३-१)

एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिद्विहिता अप्यूह्याः ।

‘संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादन्वन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु’ (भाष्यम्) ॥

३१७० । भूतेऽपि दृश्यन्ते । (३-३-२)

३१७१ । भविष्यति गम्यादयः । (३-३-३)

३१७२ । दाशगोमौ संप्रदाने । (३-४-७३)

अथ उत्तरकृदन्तप्रक्रियाः निरूप्यन्ते—उणादयो बहुलम् ॥ तृतीयेऽध्याये तृतीय-
पादस्येदमादिमं सूत्रम् । वर्तमाने संज्ञायाञ्चेति ॥ ‘वर्तमाने लट्’ इत्यतः ‘पुवस्संज्ञायाम्’
इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अत एव नञि हन एह च नञ्पूर्वाद्धन्तेरसिप्रत्यये प्रकृतेः
एहादेशे व्युत्पन्न अनेहसुशब्दो वर्तमानकाल एवेत्युक्तं भाष्ये । संज्ञाशब्दश्चात्र रूढशब्दपरः ।
वैदिकानामपि शब्दानामुपलक्षणम् । अत एव ‘नैगमरूढिभवं हि सुसाधु’ इति वार्तिकम् ।
वैदिका रूढशब्दाश्चौणादिका इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते । रूढाश्चैते उणादिप्रत्ययान्ताः अवयवार्थ-
शून्या असन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य प्रायः कर्तरि व्युत्पाद्याः । उणादयो वेत्यनुक्ता बहुलग्रहणस्य
प्रयोजनमाह । केचिद्विहिता अप्यूह्या इति ॥ तदेवाह । संज्ञास्वित्यादि ॥
भाष्यस्थोऽयं श्लोकः । ङित्थो ङिबित्थ इत्यादौ धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च यथासम्भवमूह्याः । गुण-
निषेधादिकार्यवशात् अनूबन्धं विद्यात् । अनूबन्धमित्यत्र ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये’ इति दीर्घः ।
एतत् उणादिषु शास्त्रं शासितव्यम् । ‘कृवापाजि’ इत्यादिसूत्राणि तु शाकटायनप्रणीतानि
अस्यैव बहुलग्रहणस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ उणादय इति शेषः । वर्तमाना-
धिकारादिदं भूतग्रहणम् । दृशिः प्रयोगानुसारार्थः । इदं सूत्रं बहुलग्रहणवत्प्रपञ्चार्थम् ।
भविष्यति गम्यादयः ॥ भविष्यति काले गम्यादयश्शब्दाः णिनिप्रत्ययान्ताः निपात्यन्ते
इत्यर्थः । ग्रामङ्गमीति निपातनान्नात्र णित्वम् गमिष्यन्नित्यर्थः । प्रस्थायी प्रस्थास्यमान इत्यर्थः ।

एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ।

३१७३ । भीमादयोऽपादाने । (३-४-७४)

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः ।

३१७४ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः । (३-४-७५)

संप्रदानापादानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ।

३१७५ । तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । (३-३-१०)

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र वाऽसरूपेण तृजादयो न । पुनर्ण्वुलुक्तेः ।

३१७६ । समानकर्तृकेषु तुमुन् । (३-३-१५८)

अक्रियार्थोपपदार्थमेतन् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्धात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ।

तुमुन्ण्वुलौ ॥ क्रियार्थायामिति ॥ क्रियोद्देश्यभूतक्रियावृत्तिधातौ उपपदे इत्यर्थः । भविष्यतीत्यनुवर्तते । तुमुनि नकार इत् मकारादुकार उच्चारणार्थः । ण्वुलि णलावितौ, वोरकादेशः । मान्तत्वादिति ॥ तुमुनो मान्तकृत्वात् 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वमित्यर्थः । ततश्च 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनाद्भावे तुमुन् । ण्वुल् तु कर्तर्येव । कृष्णं द्रष्टुमिति ॥ 'न लोकाव्यय' इति न षष्ठी । कृष्णकर्मकं भविष्यदर्शनार्थं यानमित्यर्थः । अत्र यातीत्युपपदम् । अत्र तुमुन्प्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य दर्शनस्य यानार्थत्वं तुमुना द्योत्यं वाच्यं वा । कृष्णं दर्शको यातीति ॥ कृष्णं द्रक्ष्यन् तदर्थं यातीत्यर्थः । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति न षष्ठी । ननु तुमुनो भावार्थकत्वे तद्विषये कर्तरि विहितानां तृजादीनामप्रवृत्तावपि ण्वुल्विषये कर्तरि तृजादयः कुतो न स्युः । न च विशेषविहितेनानेन ण्वुला तृजादयो बाध्यन्ते इति वाच्यम् । वासरूपविधिना तद्वाधस्य पाक्षिकत्वादित्यत आह । अत्रेति ॥ क्रियार्थक्रियोपपदे विषये वासरूपविधिना पक्षे प्राप्ताः ये तृजादयस्ते न भवन्तीत्यर्थः । आदिना 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यादिसङ्ग्रहः । कुतोऽत्र तृजादयो नेत्यत आह । पुनर्ण्वुलुक्तेरिति ॥ 'ण्वुल् तुच्नौ' इति कालसामान्ये कर्तरि विहितो ण्वुल् क्रियार्थक्रियोपपदे विषये भवतीति पुनरिह ण्वुल्विधानात् तदितरतृजादयो न भवन्तीति विज्ञायते इति भावः । समानकर्तृकेषु ॥ 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अक्रियार्थेति ॥

३१७७ । शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ।

(३-४-६५)

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

३१७८ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । (३-४-६६)

पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन्स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । ‘पर्याप्तिवचनेषु’ किम् । अलं भुक्त्वा । ‘अलमर्थेषु’ किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ।

३१७९ । कालसमयवेलासु तुमुन् । (३-३-१६७)

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते तेनेह न । ‘भूतानि कालः पचतीति वार्ता’ ।

इच्छार्थेष्विति ॥ ‘इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इच्छति भोक्तु-
मिति ॥ अत्र इच्छत्युपपदार्थस्य इच्छाया भोजनोद्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन् । इच्छार्थेष्वित्यर्थ-
ग्रहणस्य प्रयोजनमाह । वष्टि वाञ्छति वेति ॥ यद्यपि वशेः छान्दसेषु परिगणनं धातुपाठे ।
तथापि ‘वष्टि भागुरिः’ इति वार्तिकप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयोग इति भावः । शकधृष ॥
‘शकधृषज्ञा’ इति सूत्रमप्यक्रियोपपदार्थम् । शक्नोति भोक्तुमिति ॥ अत्र शक्तेर्भोजनो-
द्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन् । एवमिति ॥ धृष्णोति जानाति ग्लायति घटते आरभते लभते
क्रमते उत्सहते अर्हति वा भोक्तुमित्युदाहार्यम् । अस्तिनैवेति ॥ न तु शकादिनेत्यर्थः ।
कुत इत्यत आह । अनन्तरत्वादिति ॥ सन्निहितत्वादित्यर्थः । पर्याप्तिवचने ॥ पर्याप्ति
इत्यस्य विवरणम् । पूर्णतेति ॥ अलमर्थेष्वित्यस्य विवरणम् । सामर्थ्यवचनेष्विति ॥
पर्याप्तो भोक्तुमिति ॥ अन्यूनसामर्थ्यवानित्यर्थः । वचनग्रहणस्य फलमाह । प्रवीण
इत्यादि ॥ अलं भुक्त्वेति ॥ अत्र अलमिति प्रतिषेधार्थकम् । नतु पर्याप्त्यर्थकमिति
भावः । पर्याप्तं भुङ्क्ते इति ॥ बहुलमत्रं भुङ्क्ते इत्यर्थः । प्रभूततेति ॥ अत्रस्येति शेषः ।
कालसमयवेलासु ॥ अक्रियोपपदेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् । ननु कालपर्यायाणां कतिपयानां
ग्रहणात्तदितरस्मिन् अनेह आदिशब्दे उपपदे न स्यादित्यत आह । पर्यायोपादानमर्थो-
पलक्षणार्थमिति ॥ अनुवर्तते इति ॥ प्रैषातिसर्गसूत्रादिति भावः । भूतानीति ॥
पृथिव्यादिपञ्चभूतानि कालः पचति उपचयापचयादिविकारं प्रापयति इति वार्ता लोकवृत्तान्त

३१८० । भाववचनाश्च । (३-३-११)

भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति । 'तुमर्थात्' (सू ५८२) इति चतुर्थी ।

३१८१ । अण्कर्मणि च । (३-३-१२)

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाणस्यान् । ण्वुलोऽपवादः । काण्ड-
लावो व्रजति । परत्वादयं कादीन्वाधते । कम्बलदायो व्रजति ।

इत्यर्थः । भाववचनाश्च ॥ क्रियार्थायां क्रियायामिति भविष्यतीति चानुवर्तते । भावे
चेत्येव सिद्धे वचनग्रहणस्य प्रयोजनमाह । भाव इत्यधिकृत्येति ॥ भावे इत्यधिकृत्य
घञादयो विधास्यन्ते ये सामान्यतः ते क्रियार्थायां क्रियायां उपपदे भविष्यति काले विशेष-
विहितेनापि तुमुना समुच्चिता भवन्तीत्यर्थः । न च वाऽसरूपविधिना सिद्धमेतदिति शङ्क्यम् ।
'काल्युद् तुमुन् खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इत्युक्तेरिति भावः । ननु यागाय यातीत्यत्र
यागस्य सम्प्रदानत्वाभावात् कथं चतुर्थी । नापि तादर्थ्यचतुर्थी तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैव लाभा-
दित्यत आह । तुमर्थादिति ॥ अण् कर्मणि च ॥ चकारेण क्रियार्थायां क्रियायामिति
समुचीयते । तदाह । क्रियार्थायां क्रियायाश्चेति ॥ तथा च क्रियार्थायां क्रियायां कर्मणि
चेत्युपपदद्वयं सत्येवास्य प्रवृत्तिः नान्यतरस्मिन्निति भाष्ये स्पष्टम् । कर्त्रर्थकोऽयमण् । कर्तरि
कृदिप्रधिकारात् । अत्र 'ण्वुलनृचौ' इति बाधित्वा 'कर्मण्यण्' इति सामान्यविधिना अण्
प्रारभः तन्तावत्क्रियार्थायां क्रियायासुपपदे विशेषविहितस्तुमुण्वुलाविति ण्वुल् बाधितुमुमुङ्के,
पुनर्ण्वुल्विधिसामर्थ्येन वाऽसरूपविधेरत्राप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तस्मिन् ण्वुलम्बाधितुमयमण्विधिः ।
तदाह । ण्वुलोऽपवाद इति ॥ 'तुमुण्वुलौ' इति विहितस्य ण्वुलोऽपवाद इत्यर्थः ।
एवञ्च ण्वुला बाधितस्य 'कर्मण्यण्' इत्यस्य अयमण्विधिः प्रतिप्रसवार्थ इति स्थितम् । ननु
ण्वुला बाधितस्याणः प्रतिप्रसवेऽपि 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्ययः कम्बलदायो व्रजतीत्यत्र
दुर्निवारः । कप्रत्ययस्य कर्मण्यणपवादत्वात् सरूपत्वेन च वाऽसरूपविध्यप्रवृत्तेः । न चायं
वैशेषिकोऽण्विधिः कप्रत्ययस्याप्यपवाद इति शङ्क्यम् । न ह्ययमपूर्वोऽण्विधिः । किन्तु लाघवात्
'कर्मण्यण्' इत्यणेषात्र प्रतिप्रसूयते । सच 'कर्मण्यण्' इत्यण् सामान्यविहितः 'आतोऽनुपसर्गे
कः' इति वैशेषिकस्य नापवादः । प्रत्युत कप्रत्यय एव तदपवादः । अतः कम्बलदायो व्रजती-
त्यत्र कर्मण्यणपवादं तुमुण्वुलाविति ण्वुलम्बाधित्वा कप्रत्ययः स्यादित्यत आह । परत्वादयं
कादीन् वापते इति ॥ आदिना सामगो गुरुकुलं व्रजतीत्यादौ गापोष्टगित्यादिसङ्ग्रहः ।
अण्कर्मणि चोः ह्यावर्तते । प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिश्च । तत्र प्रतिप्रसवविधिना ण्वुलः अणो
बाधनिवृत्तिः । अपूर्वविधिविहितस्य त्वणः तृतीयपादीयस्य द्वितीयपादस्थकप्रत्ययापेक्षया
परत्वात् कादिप्रत्यया अणा अनेन बाध्यन्ते इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । इत ऊर्ध्वम् 'लट्
शेषे च' इत्यादिसूत्रेषु क्रियार्थायां क्रियायामिति निवृत्तम् । भविष्यतीत्येवानुवर्तते इति

३१८२ । पदरुजविशस्पृशो घञ् । (३-३-१६)

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः ।

३१८३ । सृ स्थिरे । (३-३-१७)

‘सृ’ इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि सत्तेः घञ्स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । ‘व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्’ । (वा २१७४) अतीसारो व्याधिः । ‘उपसर्गस्य’ इति दीर्घः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । ‘सारो बले दृढांशे च ।’

३१८४ । भावे । (३-३-१८)

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ्स्यात् । पाकः । पाकौ ।

३१८५ । स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । (६-१-४७)

अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि । स्फारः । स्फालः । ‘उपसर्गस्य घञि—’ (सू १०४४) इति दीर्घः । परीहारः । ‘इकः काशे’ (सू १०४५) । काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यात् । नीकाशः अनूकाशः । ‘इकः’ किम् ।

बोध्यम् । पदरुज ॥ कर्नरीत्येव । पद्यतेऽसाविति ॥ करणस्याप्यत्र विवक्षातः कर्तृत्वम् । ‘एरच्’ इत्यतः प्राक् घञाधिक्रियते । सृ स्थिरे ॥ लुप्तविभक्तिकमिति ॥ लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । स्थिरे कर्तरीति ॥ स्थिरे इति कर्तृविशेषणम् । न तूपपदमिति भावः । सत्तेरिति ॥ भ्वादेर्जुहोत्यादेशश्च ग्रहणम्, न तु जुहोत्यादेरेव, व्याख्यानात् । तदाहः सरति कालान्तरामेति सार इति ॥ अर्धचादिपाठात् पुस्त्वं क्लीबत्वञ्च । अत एव च स्थिर इति नोपपदम् । व्याधीति ॥ वार्तिकमस्थिरार्थम् । सारो बल इति ॥ भाष्ये तु बले खदिरसार इत्युदाहृतम् । भावे ॥ भावो भावना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येत्यादि मूलव्याख्यावसरे सर्वधातुवाच्यं क्रियासामान्यं तद्विशेषः पाकादिश्च धातुविशेषवाच्यः । तत्र क्रियासामान्यं भावशब्दार्थः । तिङ्वाच्यं लिङ्सङ्ख्यानवयायोग्यं साध्यावस्थापनम् । कृद्वाच्यन्तु लिङ्सङ्ख्यानवयायोग्यं सिद्धावस्थापनम्, कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यादिति प्रपञ्चितम् । तदाहः सिद्धावस्थापन इत्यादिना ॥ घञिति ॥ ‘पदरुज’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इकः काशे ॥ उत्तरपदे इति ॥ ‘अलुगुत्तरपदे’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ‘दूलोपे पूर्वस्य’ इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये’ इत्यतो घञीति । तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाहः इगन्तस्यैवेति ॥ दीर्घः स्यादिति ॥ घञीति शेषः ।

प्रकाशः । 'नोदात्तोपदेश—' (सू २७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमा-
देस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।

३१८६ । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । (३-३-१९)

कर्तृभिन्ने कारके घञ्स्यात् ।

३१८७ । घञि च भावकरणयोः (६-४-२७)

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । 'अनयोः' किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः ।
प्रास्यत इति प्रासः । 'संज्ञायाम्' इति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः ।
इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यस्युटो बहुलम्' (सू २८४१)
इति यावद्द्वयमप्यनुवर्तते ।

३१८८ । स्यदो जवे । (६-४-२८)

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धयभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र
स्यन्दः ।

३१८९ । अवोदैधौघप्रश्रथहिमश्रथाः । (६-४-२९)

आचाम इति ॥ अनाचमेरिति पर्युदासान्न वृद्धिनिषेध इति भावः । अपाणिनीयमिति ॥
'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधादिति भावः । अकर्तरि ॥ कारक इति प्रत्ययार्थनिर्देशः ।
न तूपपदम् । व्याख्यानान् । संज्ञाशब्देन रूढिर्विवाक्षितः । तेन राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं
सङ्गच्छते । घञि ॥ 'अनिदिताम्' इति नलोपप्रकरणे 'रञ्जेश्च' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह ।
रञ्जेर्नलोपः स्यादिति ॥ सूत्रे शेषपूरणमिदम् । राग इति ॥ 'चजाः कु घिण्यतोः'
इति जस्य गः, नलोपे कृते उपधावृद्धिः रञ्जनक्रियेत्यर्थः, रञ्जनद्रव्यं वा । प्रास्यत इति ॥
प्रपूर्वात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति करणे घञि प्रास इति रूपमित्यर्थः ।
प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते शत्रवोऽननेति प्रासः आयुधविशेषः । प्रायिकमिति ॥ स्पष्टमिदं भाष्ये ।
ततश्च असंज्ञायामपि क्वचिदयं घञ् भवतीति भावः । तदाह । को भवतेति ॥ लाभ
इति ॥ भावे घञ् । कः लाभः हिरण्यादिप्राप्तिरूपः लब्धः सम्पन्न इत्यर्थः । भवतेत्यस्य लब्ध
इत्यत्रान्वयात् 'नलोके' इति षष्ठी निषेधः । अनुवर्तत इति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ।
'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति घञि किङ्कदभावात् 'अनिदिताम्' इति
नलोपो न प्राप्तः । तत्र स्यन्देश्चेत्युक्तौ यद्यपि नलोपस्सिद्ध्यति । तथापि कृते नलोपे उपधावृद्धिः
स्यात् । तत्र नलोपमुपधावृद्ध्यभावश्च प्रापयितुमाह । स्यदो जवे ॥ स्यदो वेग इति ॥
वेगे रूढोऽयम् । अन्यत्रेति ॥ प्रस्रवणे इत्यर्थः । अवोदैधौघ ॥ अवोद, एध, ओघ,
प्रश्रथ, हिमश्रथ, एषां द्वन्द्वः । अवोद इति ॥ घञि नलोपो निपात्यते । कृते नलोपे

अवोदः अवहेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्वा उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्धयभावश्च । प्रश्रथः । हिमश्रथः ।

३१९० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । (३-३-२०)

घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । तण्डुलानां निचायः राशिः परिच्छिद्यते । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । शूर्पेण निष्पावौ । द्वौ कारौ । अत्र विक्षिप्यमाणो धान्यादिः परिच्छिद्यते । 'दारजारौ कर्तरि णिलुक्च' (वा २१८२) । दारयन्तीति दाराः । जरयतीति जारः उपपत्तिः ।

आद्गुणः । लघूपधगुणस्तु न भवति । 'न धातुलोपे' इति निषेधात् । एध इति ॥ 'जि इन्धी दीप्तौ' इत्यस्मात् घञि नलोपः । 'न धातुलोप' इति निषेधं बाधित्वा गुणश्च निपात्यते । ओद्वा इति ॥ उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । श्रन्थेरिति ॥ प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञाति शेषः । परिमाणाख्यायां ॥ घञिति ॥ शेषपूरणम् । सर्वेभ्य धातुभ्य अकर्तरि कारके वाच्ये घञ् स्यात् प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये इत्यर्थः । ननु 'अकर्तरि कारके' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमिष्यत आह । अजपोरिति ॥ 'एरच्' 'ऋदोरप्' इति वक्ष्यमाणयोर्बाधनार्थमित्यर्थः । 'अकर्तरि च' इति घञ् तु ताभ्यां विशेषविहिताभ्यां बाध्यते, सरूपत्वेन वाऽसरूपविधेरप्रवृत्तेरिति भावः । एकस्तण्डुलनिचाय इति ॥ निष्कृष्य चीयते सङ्गीक्रियते इति निचायः । कर्मकारके वाच्ये 'एरच्' इत्यस्यापवादो घञ् । तण्डुलनिचायशब्दे विप्रहं दर्शयति । तण्डुलानामिति ॥ निचायशब्दस्य विवरणम् । राशिरिति ॥ परिच्छिद्यते इति ॥ तण्डुलावयवकसङ्घातात्मकः राशिरकत्वेन परिच्छिद्यते इत्यर्थः । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति ॥ निष्पूयते तुषापनयनेन शोध्यते इति निष्पावः तण्डुलादिराशिः । कर्मणि घञ् अबपवादः । शूर्पेण निष्पावः शूर्पनिष्पावः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । द्वित्वन्तु शूर्पद्वारा निष्पावेऽन्वेति । अतश्शूर्पद्वित्वमार्थिकम् । न तु शाब्दमित्येकवचनं निर्बाधम् । तदाह । शूर्पेणेत्यादि ॥ द्वौ काराविति ॥ कीर्यते विक्षिप्यते इति कारः । धान्यादिराशिः कर्मणि घञ् अबपवादः । तदाह । अत्र विक्षिप्यमाण इति ॥ न च धातोरित्यधिकारादेव धातुमात्रात्सिद्धे सर्वप्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते । नत्वर्थाश्रय इत्येतदर्थत्वात् । तेनेह न । एका तिलोच्छ्रितिः । उच्छ्रीयते ऊर्ध्वीक्रियते इत्युच्छ्रितिः । ऊर्ध्वं कृता राशिः कर्मणि स्त्रियां क्तिन् । स च अर्थाश्रयत्वात् प्रकृत्याश्रयत्वाभावात् नानेन घञा बाध्यते । किन्तु एरच् 'ऋदोरप्' इति प्रकृत्याश्रयावेव अजपौ बाध्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । दारजाराविति ॥ वार्तिकम् । 'दृ विदारणे', 'जृ वयोहानौ' आभ्यां ण्यन्ताभ्याङ्कर्तरि घञ् । णिलोपं बाधित्वा णिलुक् चेत्यर्थः । दारयन्ति चितं विद्रावयन्तीति दाराः भार्या । "दाराः पुंसि च भूम्येव" इत्यमरः । घञि णिलुक् । ण्याश्रयवृद्धौ निवृत्तायां घञाश्रया वृद्धिः । तदाह । दारयन्तीति दारा इति ॥ जरयति नाशयति कुलमिति जारः जृधातोर्ण्यन्तात् घञ् णिलुक् । णिलोपे सति तु तस्य परनिमित्तकत्वेन 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् घञाश्रया वृद्धिः न स्यात् । न च णिनिमित्तैव

३१९१ । इङश्च । (३-३-२१)

घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः । ‘अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्’ (वा २१८४) । उपाध्याया—उपाध्यायी । ‘शू वायुवर्णानिवृतेषु’ (वा २१८५) । ‘शू’ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । ‘गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः’ । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्’ इति वार्तिककारप्रयोगादक्षेष्वापि शार इति भवति ।

३१९२ । उपसर्गे रुवः । (३-३-२२)

घञ् । संरावः । ‘उपसर्गे’ किम् । रुवः ।

३१९३ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । (८-३-८६)

अस्मात्स्तनः सस्य मूर्धन्यः अभिनिष्ठानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

वृद्धिरस्त्विति वाच्यम् । ‘जनीजृप्कसुरजोऽमन्ताश्च’ इति मित्त्वे ‘मितां ह्रस्वः’ इति णिनि-मित्तकह्रस्वापत्तेः । णिलुकि तु तस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावान्न ह्रस्वप्रसङ्गः । तदाह । जरयतीति जार इति ॥ उपपत्तिरिति ॥ “जारस्तूपपत्तिस्समौ” इत्यमरः । इङश्च ॥ घञिति शेषपूरणम् । ‘इङ् अध्ययने’ नित्यमधिपूर्वः । अस्मादकर्तरि कारके घञित्यर्थः । अकर्तरि चेति सिद्धेराह । अचोऽपवाद इति ॥ ‘एरच्’ इत्यापवाद इत्यर्थः । उपेत्येति ॥ समीपम्प्राप्य यस्मादधीते स उपाध्यायः इत्यर्थः । अपादाने घञिति भावः । ‘आह्वयातोपयोगे’ इत्यापादानत्वम् । अपादाने इति ॥ अपादानकारके वाच्ये स्त्रीत्वे गम्ये इङो घञ उपसङ्ख्या-नमित्यर्थः । तदन्ताच्च वा ङीप्ति ॥ वार्तिकम् । ‘अपादाने स्त्रियाम्’ इति विहितघञ-न्तात् इत्यर्थः । अत्र पठितमेव वार्तिकं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे या तु स्वयमेव अध्यापिका, तत्र वा ङीषित्युपन्यस्तं मूले । ननु ‘अकर्तरि च’ इत्येव सिद्धे किमर्थद्वजो विधानमिति चेन्न । ‘घञनुक्रमणमजपोर्विषये’ इति ‘एरच्’ ‘ऋदोरप्’ इत्यजपोरेव विषये ‘अकर्तरि च’ इति घञ्वि-धिरिति भाष्यवचनात् स्त्रीत्वे गम्ये ‘स्त्रियां क्तिन्’ इति क्तिन्विषये घञि अप्राप्ते ‘अपादाने स्त्रियाम्’ इति घञ्वचनात् । उपाध्यायेति ॥ उपेत्य अस्यास्सकाशादधीयते इत्यर्थः । शूवायिवति ॥ वार्तिकम् । अविभक्तिकमिति ॥ लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । वायौ वर्णे निवृत्ते च कर्तरि शूधातोर्घञित्यर्थः । अपोऽपवादः । शारो वायुरिति ॥ शीर्यन्ते पर्ण-फलादीनि शैरिति विग्रहः । तदाह । करणे घञिति ॥ चित्रीकरणमिति ॥ शीर्यन्ते चित्रीक्रियन्ते पटादयः अनेनेति भावः । गौरिवेति ॥ भाष्यस्थं श्लोकार्थम् । नीशार इत्यत्र ‘उपसर्गस्य घञि’ इति दीर्घः । अक्षे शारशब्दं साधयति । प्रदक्षिणेति ॥ वार्तिककार-प्रयोगादिति ॥ पञ्चमस्य द्वितीये ‘अनुपदसर्वात्रायानयम्’ इति सूत्रभाष्ये स्थितमिदम् । उपसर्गे

३१९४ । समि युद्गुदुवः । (३-३-२३)

संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः ।
संद्रावः । संदावः ।

३१९५ । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । (३-३-२४)

श्रायः । नायः । भावः । 'अनुपसर्गे' किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः ।
कथम् 'प्रभावो राज्ञः' इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथम् ।
'राज्ञो नयः' इति । बाहुलकात् ।

३१९६ । वौ क्षुश्रुवः । (३-३-२५)

विक्षावः । विश्रावः । 'वौ' किम् । क्षवः । श्रवः ।

३१९७ । अवोदोर्नियः । (३-३-२६)

अवनायोऽधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथम् 'उन्नयः उत्प्रेक्षा'
इति । बाहुलकात् ।

३१९८ । प्रे द्रुस्तुसुवः । (३-३-२७)

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः । 'प्रे' इति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ।

३१९९ । निरभ्योः पूल्वोः (३-३-२८)

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । 'निर-
भ्योः' किम् । पवः । लवः ।

३२०० । उन्न्योर्ग्रः । (३-३-२९)

उद्गारः । निगारः । 'उन्न्योः' किम् । गरः ।

३२०१ । कृ धान्ये । (३-३-३०)

रुवः ॥ घञिति शेषः । उपसर्गे उपपदे रुधातोर्घञित्यर्थः । अबपवादः । समि युद्गुदुवः ॥
समित्युपसर्गे उपपदे यु द्रु दु एभ्यः घञित्यर्थः, अबपवादः । श्रिणी ॥ उपसर्गे असति श्रि,
नी, भू, एभ्यो घञित्यर्थः, अजपोरपवादः । बाहुलकादिति ॥ 'कृष्यत्युदो बहुलम्'
इति बहुलप्रहणादित्यर्थः । वौ क्षुश्रुवः ॥ वि इत्युपसर्गे उपपदे क्षु, श्रु, धातोर्घञित्यर्थः ।
अबपवादः । अवोदोर्नियः ॥ अव, उत, अनयोरुपपदयोः नीधातोर्घञित्यर्थः । अजपवादः ।
उन्नय इत्यस्य विवरणम् । उत्प्रेक्षेति ॥ प्रे द्रुस्तुसुवः ॥ प्र इत्युपपदे द्रु, सु, लु, एभ्यः
घञित्यर्थः । अबपवादः । निरभ्योः ॥ निर्, अभि, अनयोरुपपदयोर्घञित्यर्थः । अबपवादः ।
उन्न्योर्ग्रः ॥ उत, नि, इत्युपपदयोर्घञित्यर्थः, अबपवादः । कृ धान्ये ॥ कृ इति

‘कृ’ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्नयोर्धञ्स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य
विक्षेप इत्यर्थः । ‘धान्ये’ किम् । भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः ।

३२०२ । यज्ञे समि स्तुवः । (३-३-३१)

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । ‘यज्ञे’
किम् । संस्तवः परिचयः ।

३२०३ । प्रे स्त्रोऽयज्ञे । (३-३-३२)

‘अयज्ञे’ इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । ‘अयज्ञे’
किम् । बर्हिषः प्रस्तारो मुष्टिविशेषः ।

३२०४ । प्रथने वावशब्दे । (३-३-३३)

विपूर्वात्स्तृणातेर्धञ्स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । ‘प्रथने’
किम् । तृणविस्तरः । ‘अशब्दे’ किम् । ग्रन्थविस्तरः ।

३२०५ । छन्दोनाम्नि च । (३-३-३४)

‘स्त्र’ इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधि-
करणे घञ् । ततः कर्मधारयः ।

३२०६ । छन्दोनाम्नि च । (८-३-९४)

विपूर्वस्य स्तृणातेर्धञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति षत्वम्

३२०७ । उदि ग्रहः । (३-३-३५)

उद्गाहः ।

छत्तपञ्चमीकम् । तदाह । कृ इत्यस्मादिति ॥ यज्ञे समि स्तुवः ॥ समित्युपपदे स्तुधातो-
र्धञ् स्यात् यज्ञविषये प्रयोग इत्यर्थः । अधिकरणे ल्युटोऽपवादः । संस्तव इत्यस्य विवरणम् ।
परिचय इति ॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ यज्ञे इति तु छेदो न भवति ।
पूर्वसूत्रायज्ञप्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेरित्यर्थः । प्र इत्युपपदे स्तुधातोर्धञित्यर्थः । प्रस्तार इति ॥
इष्टकासन्निवेशविशेष इति याज्ञिकाः । प्रथने वावशब्दे ॥ वौ अशब्दे इति छेदः । तदाह ।
विपूर्वादिति ॥ छन्दो नाम्नि च ॥ विपूर्वात् स्तृधातोर्धञ् स्यात् । अक्षरेयतात्मक-
छन्दसः संज्ञायामित्यर्थः । शब्दविषयत्वात् पूर्वणाप्राप्ते वचनम् । कर्मधारय इति ॥
विष्टरश्चासौ पङ्क्तिश्चेति विग्रह इति भावः । ननु ‘सात्पदायोः’ इति निषेधादादेशसकाराभावाच्च
कथमिह षत्वमित्यत आह । छन्दोनाम्नीति ॥ ‘वृक्षासनयोर्विष्टरः’ इत्युत्तरं सूत्रम् ।
वेदप्रसिद्धसंज्ञायां विष्टरशब्दः निपात्यते इत्यर्थः । उदि ग्रहः ॥ उदित्युपपदे ग्रहधातोः

३२०८ । समि मुष्टौ । (३-३-३६)

मल्लस्य संग्राहः । 'मुष्टौ' किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ।

३२०९ । परिन्योर्नीणोर्घूताभ्रेषयोः । (३-३-३७)

परिपूर्वाञ्जयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ्स्यात्क्रमेण घूते अभ्रेषे च विषये । परिणयेन शारान्दन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमि-
त्यर्थः । 'घूताभ्रेषयोः' किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

३२१० । परावनुपात्यय इणः । (३-३-३८)

क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । 'अनुपात्यये' किम् ।
कालस्य पर्यायः अतिपात इत्यर्थः ।

३२११ । व्युपयोः शेतेः पर्याये । (३-३-३९)

तव विशायः । तव राजोपशायः । 'पर्याये' किम् । विशयः संशयः ।
उपशयः समीपशयनम् ।

३२१२ । हस्तादाने चेरस्तेये । (३-३-४०)

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । 'हस्ता-
दाने' किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । 'अस्तेये' किम् ।
पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।

३२१३ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः । (३-३-४१)

घञित्यर्थः । 'प्रह्वृटनिश्चिगमश्च' इत्यप्रत्ययस्य वक्ष्यमाणस्यापवादः । समि मुष्टौ ॥ समि-
त्युपपदे प्रह्वृट्धातोर्घञ् स्यात् मुष्टिविषये धात्वर्थे गम्ये इत्यर्थः । मल्लस्य सङ्ग्राह इति ॥
दृढप्रहणं मुष्टेरित्यर्थः । परिन्योः ॥ घूते अभ्रेषे चेति ॥ घूतविषये नयने अभ्रेषविषये
गमने च विद्यमानादित्यर्थः । अचोऽपवादः । शारान् अक्षान् । एषोऽत्र न्याय इति ॥
अभ्रेषेण वर्तनमित्यर्थः । उचितस्वार्थस्य अनपचारः अभ्रेषः । तदाह । उचितमिति ॥
परावनुपात्यय इणः ॥ परौ उपपदे इण्धातोर्घञ् अनुपात्यये गम्ये इत्यर्थः । तव पर्याय
इति ॥ अनतिक्रमणमित्यर्थः । कालस्य पर्याय इति ॥ अतिक्रम इत्यर्थः । तदाह ।
अतिपात इति ॥ व्युपयोः शेतेः ॥ वि, उप, इत्युपपदयोः शीङ्धातोः घञ् स्यात्
पर्याये गम्ये इत्यर्थः, अजपवादः । पर्यायः प्राप्तावसरता । हस्तादाने ॥ हस्तादाने गम्ये
चिन्मृधातोर्घञ् न तु स्तेये इत्यर्थः । ननु वृक्षाशिखरमात्रमारुह्य पुष्पापचयं करोतीत्यत्राति-
व्याप्तिमाशङ्क्य आह । प्रत्यासत्तिरिति ॥ आदेयस्य पुष्पादिद्रव्यस्य भूमिस्थितपुरुषीय-
हस्तप्रहणयोग्यावस्थितिरित्यर्थः । पुष्पप्रचयश्चौर्येणेति ॥ करोतीति शेषः । निवास ॥

एषु चिनोतेर्घञ् स्यात् । आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे, गोमयनिकायः । 'एप्' किम् । चयः । 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तेर्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः ।

३२१४ । संघे चानौत्तराधये (३-३-४२)

चेर्घञ् आदेश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः संघः । 'अनौत्तराधये' किम् । सूकरनिचयः । स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते । मङ्गे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ।

३२१५ । कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् । (३-३-४३)

स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

३२१६ । णचः स्त्रियामञ् । (५-४-१४)

३२१७ । न कर्मव्यतिहारे । (७-३-६)

अत्र ऐज्ज स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

'अकर्तरि च कारके' इति भाव इति चानुवर्तते एव । अन्ये इति ॥ निवासचितिशरीरात्मका अर्था इत्यर्थः । उपाधिभूता इति ॥ विशेषणभूता इत्यर्थः, अजपवादः । काशीनिकाय इति ॥ निचीयते मोक्षोऽत्रत्यधिकरणे घञ् काशा मोक्षार्जनस्य निवास इत्यर्थः । 'चजोः कु धिण्यतोः' इत्यस्य अव्यवहितयोरेव चजोः प्रवृत्तेरिह कत्ववचनम् । आकायमिति ॥ आचीयते इति कर्मणि घञ् । शरीरे इति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । समूहे इति ॥ उपसमाधानस्योदाहरणसूचनम् । निचीयते राशीक्रियते इति भावे घञ् । ननु निवासचितिशरीरोपसमाधानेषु चः क इत्येवास्तु । चकारस्य ककार इत्यर्थलाभादित्यत आह । चः क इति वक्तव्य इति ॥ पुनःपुना राशीति ॥ अत्र 'रो रि' इति लोपे 'द्वलोप' इति दीर्घः । सङ्घे चानौत्तराधये ॥ चेर्घात्रति शेषपूरणमिदम् । चेर्घञ् स्यात् सङ्घे वाच्ये न त्वौत्तराधये इत्यर्थः । उत्तराधरयोर्भावः औत्तराधर्यम् । प्राणिनां समूहः सङ्घ इति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । कर्मव्यतिहारे ॥ कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः परस्परकरणम्, तस्मिन्विषये धातोर्णिच् स्यात् स्त्रीत्वे गम्ये इत्यर्थः । अत्र अकर्तरि च कारके इति तु नानुवर्तते, व्याख्यानादिति बोध्यम् । व्यावक्रोशीति ॥ परस्परं निन्दक इत्यर्थः । व्यावहासीति ॥ परस्परं हासक इत्यर्थः । उभयत्रापि 'णचः

३२१८ । अभिविधौ भाव इनुण् । (३-३-४४)

आदिवृद्धिः ।

३२१९ । अणिनुणः । (५-४-१५)

‘इनण्यनपत्ये’ (सू १२४५) स्वभावतः पुंलिङ्गे, सांराविणं वर्तते ।

३२२० । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । (३-३-४५)

‘अव’ ‘नि’ एतयोर्ग्रहेर्धञ्स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । ‘आक्रोशे’ किम् । अवग्रहः पदस्य । छेदः पदस्येत्यर्थः । निग्रहश्चोरस्य । निरोधश्चोरस्येत्यर्थः ।

३२२१ । प्रे लिप्सायाम् । (३-३-४६)

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रग्रहः ।

३२२२ । परौ यज्ञे । (३-३-४७)

उत्तरः परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ।

३२२३ । नौ वृ धान्ये । (३-३-४८)

स्त्रियामञ्’ इति स्वार्थिकोऽञ् तद्धितः । ‘टिड्ढ’ इति डीप् । अभिविधौ ॥ कात्स्न्येन सम्बन्धः अभिविधिः । तस्मिन् गम्ये इनुण् स्यात् भावेऽर्थे इत्यर्थः । अणिनुण इत्यनेन सूत्रेण इनुणन्तात् अण् तद्धितः स्वार्थिक इत्यर्थः । आदिवृद्धिरिति ॥ तद्धितेष्वचामादे-रित्यनेनेति शेषः । सांराविण् अ इति स्थिते ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपमाशङ्क्य प्रकृतिभावं स्मारयति । इनण्यनपत्य इति ॥ स्वभावत इति ॥ लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ एतयोरिति ॥ उपपदयोरिति शेषः । ‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ इति वक्ष्यमाणस्य अप्रत्ययस्यापवादः । अवग्रह इत्यस्य विवरणम् । छेदः पदस्येति ॥ पुरोहितमित्यादिसमस्तपदस्य पुरः हितमित्यादि विभज्य पठनमवग्रह इत्यर्थः । अत्र शापानव-गमान्न घञ् । निग्रह इत्यस्य विवरणम् । निरोधश्चोरस्येति ॥ प्रे लिप्सायाम् ॥ प्र इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् लिप्सायामित्यर्थः । ‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ इत्यपोऽपवादः । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुरिति ॥ भिक्षालाभायेति गम्यते । अन्यत्रेति ॥ लिप्सा-यामगम्यायामित्यर्थः । परौ यज्ञे ॥ परि इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् यज्ञे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यपोऽपवादः । उत्तरः परिग्राह इति ॥ “वसवस्त्वा” इत्यादिमन्त्रैः पूर्वः परिग्राहो वेदेरुक्तः । तदपेक्षया द्वितीय इत्यर्थः । स्फ्येनेति ॥ स्फ्यः खङ्गाकृतिः दारुमय-विशेषः । तेन समन्ताल्लेखया वेदिदेशस्य स्वीकरणं परिग्राह इत्यर्थः । नौ वृ धान्ये ॥ नि

‘वृ’ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । ‘धान्ये’ किम् । निवरा कन्या ।
क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप् । प्रवरा सेना, प्रवरा गौरिति वत् । एवञ्च
स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

३२२४ । उदि श्रयतियौतिपूद्वः । (३-३-४९)

उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्भावः । कथं ‘पतनान्ताः समुच्छ्रयाः’
इति । बाहुलकात् ।

३२२५ । विभाषाङि रुप्लुवोः । (३-३-५०)

आरावः—आरवः । आप्लावः—आप्लवः ।

३२२६ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । (३-३-५१)

विभाषेति वर्तते । देवस्य अवग्रहः—अवग्रहः । देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः ।
‘वर्षप्रतिबन्धे’ किम् । अवग्रहः पदस्य ।

३२२७ । प्रे वणिजाम् । (३-३-५२)

प्रे ग्रहर्धञ्वा वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् ।
तुलाप्रग्रहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण ।

३२२८ । रश्मौ च । (३-३-५३)

प्रग्रहः—प्रग्रहः ।

इत्युपपदे वृधातोर्धञित्यर्थः । ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यपोऽपवादः । नीवारा इति ॥ ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये’
इति दीर्घः । निवरा कन्येति ॥ नितरां वरणीयेत्यर्थः । ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यप् । ननु प्रवरा
कन्येत्यत्र कथमप् स्त्रियां क्तिनः प्रमज्जात् । नह्यत्र वाऽसरूपविधिः प्रवर्तते । ‘अजञ्भ्यां स्त्री-
खलनाः विप्रतिषेधेन’ इत्युक्तरित्यत आह । क्तिन्विषयेऽपीति ॥ तत्र वृद्धप्रयोग प्रमाणयति ।
प्रवरा सेना, प्रवरा गौरिति वदिति ॥ ननु ‘अजञ्बन्ताः पुंसि’ इत्यबन्तस्य पुंस्वात् स्त्रीत्वं
दुर्लभमित्यत आह । एवञ्चेति ॥ उक्तवृद्धप्रयोगादित्यर्थः । लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः ।
उदि श्रयति ॥ उत् इत्युपपदे श्रि, यु, पू, दृ, एभ्यः घञित्यर्थः । अजपोरपवादः ।
विभाषाङि रुप्लुवोः ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आङि उपपदे रु, प्लु, आभ्यां घञित्यर्थः ।
अपोऽपवादः । अवे ग्रहो वर्ष ॥ अव इत्युपपदे ग्रहधातोर्धञ् वा स्यात् वर्षप्रतिबन्धे इत्यर्थः ।
पक्षे ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यप् । देवस्येति ॥ पर्जन्यस्येत्यर्थः । कर्तार षष्ठी । तदाह । देवकर्तृ-
कमिति ॥ अवग्रहः पदस्येति ॥ समस्तस्य पदद्वयस्य विच्छिद्य पाठ इत्यर्थः । प्रे वणि-
जाम् ॥ ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यपोऽपवादः । तुलासूत्रमिति ॥ व्याख्यानादिति यावत् । तुला
धरा । रश्मौ च ॥ प्रे उपपदे ग्रहधातोर्धञ् रश्मावपि वाच्ये इत्यर्थः । चशब्दः उक्तसमुच्चये ।

३२२९ । वृणोतेराच्छादने । (३-३-५४)

विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः—प्रवरः ।

३२३० । परौ भुवोऽवज्ञाने । (३-३-५५)

परिभावः—परिभवः । ‘अवज्ञाने’ किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ।

३२३१ । एरच् । (३-३-५६)

चयः । जयः । ‘भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्’
(वा २१९७-९८) । भयम् । वर्षम् ।

३२३२ । ऋदोरप् । (३-३-५७)

ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः ।
स्तवः । पवः ।

३२३३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः । (८-३-९३)

अनयोर्विपूर्वस्य खः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । ‘वृक्ष—’
इति किम् । वाक्यस्य विस्तरः ।

३२३४ । ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च । (३-३-५८)

अप्स्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ।
‘वशिरण्योरुपसंख्यानम्’ (वा २२०३) । वशः । रणः । ‘घञर्थे कवि-

वृणोतेराच्छादने ॥ प्रे उपपदे वृधातोर्धञ्वा स्यादाच्छादने इत्यर्थः । पक्षे ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यप् ।
प्रावार इति ॥ पट इत्यर्थः । ‘उपसर्गस्य घञि’ इति दीर्घः । परौ भुवोऽवज्ञाने ॥
परि इत्युपपदे अवहेलनवृत्तेर्भूधातोर्धञ् स्यादित्यर्थः । एरच् ॥ इवर्णान्ताद्धातोः अच् स्यात्
भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । भयादीनामिति ॥ भयादीनां सिद्धये
भाप्रभृतिधातुभ्यः अच्प्रत्ययस्योपसंख्यानमित्यर्थः । ननु ‘एरच्’ इत्येव सिद्धे भयग्रहणं व्यर्थ-
मित्यत आह । नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति ॥ आदिना ल्युडादिसङ्ग्रहः । अन्यथा
परत्वात् क्तादयः स्युः । वाऽसरूपविधित्तु नात्र भवति । अपवादत्वाभावादिति भावः ।
वर्षमिति ॥ अत्र नपुंसके क्तल्युडादि बाधित्वा अच् अपूर्वो विधीयते । ऋदोरप् ॥
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ऋट्, उ, अनयोस्समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम् । ऋदन्तादुवर्णान्ताच्च अप् स्याद्भावे
अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । ग्रहवृद्ध ॥ ग्रह, वृ, द, निधि, गम्, एषां द्वन्द्वः । अप्
स्यादिति शेषः । घञचोरिति ॥ निष्पूर्वाच्चिजः अञपवादः, इतरेभ्यस्तु घञपवाद इति विवेकः ।
वशिरण्योरिति ॥ वार्तिकं घञपवादः अप् । वश इति ॥ ‘वश कान्तौ ।’ भावे अप् ।

धानम्' (वा २२०४) प्रस्थः । विघ्नः । 'द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३४२९) । चक्रम् । चिह्निदम् । चङ्क्रमः । (चक्रसः) ।

३२३५ । उपसर्गेऽदः । (३-३-५९)

अप्स्यान् ।

३२३६ । घञपोश्च । (२-४-३८)

अदेर्घस्तु स्याद्भ्रज्यपि च । प्रघसः । विघसः । 'उपसर्गे' किम् । घासः ।

३२३७ । नौ ण च । (३-३-६०)

नौ उपपदे अदेर्घः स्यादपच । न्यादः । निघसः ।

३२३८ । व्यधजपोरनुपसर्गे । (३-३-६१)

अप्स्यान् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु, आव्याधः । उपजापः मन्त्रभेदः ।

३२३९ । स्वनहसोर्वा । (३-३-६२)

इच्छेत्यर्थः । यद्यपि वशधातुः छान्दसः । तथापि वाष्ट्र भागुरिरित्यादिप्रयोगान् लोकेऽपि प्रयुज्यते इति भावः । रण इति ॥ रणान्त शब्दायन्ते आस्मन्निति रणस्सङ्ग्रामः । घञर्थे कवि-धानमिति ॥ वार्तिकमिदम् । 'स्थात्वापाव्यधिहनिष्युध्यर्थम्' इति वार्तिकशेषो भाष्ये पठितः । प्रस्थ इति ॥ प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यानीति प्रस्थः । 'आतो लोप इति च' इत्यालोपः । प्रस्त्रान्त्यास्मन्निति प्रस्त्रः । प्रापवन्त्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्त्यस्मिन्नित्याविधम् । 'ग्रहिज्यावयि-व्याधि' इति सम्प्रसारणम्, इति सिद्धवः कृत्य आह । विघ्न इति ॥ विहन्यस्मिन्मनांसीति विघ्नः । 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्ते' इति कुन्वम् । आयुष्यन्तेऽनेनेत्यायुधमित्यप्युदाहार्यम् । द्वित्वप्रकरणे इति ॥ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्वित्वप्रकरणे इत्यर्थः । के कृञादीना-मिति ॥ कप्रत्यये परे कृञादीनां एकाचः प्रथमस्य द्वे स्त इत्यर्थः । चक्रमिति ॥ 'स्थान्ना' इत्यस्य उपलक्षणत्वात् कृञः कः । क्रियते शत्रुवधः अनेनेति विग्रहः । किञ्चान्न गुणः । द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । चिह्निदमिति ॥ कः द्वित्वादि । चङ्क्रम इति । पूर्ववत् । उपसर्गेऽदः ॥ अद इति छेदः । अप् स्यादिति शेषः । उपसर्गे उपपदे अदधातोः अप् स्यादित्यर्थः । घञो-ऽपवादः । घञपोश्च ॥ 'अदो जग्धि' इत्यतः अद इति 'लुङ्सनोर्घस्तु' इत्यतः घस्तु इति चानुवर्तते । तदाह । अदेरिति ॥ अपि चेति ॥ अप्रत्यये चेत्यर्थः । विघस इति ॥ भतिथिशिष्टमन्त्रमुच्यते । घास इति ॥ "शष्पं बालतृणं घासः" इत्यमरः । नौ ण च ॥ णेति लुप्तप्रथमाकम् । निघस इति ॥ 'घञपोश्च' इति घस्तुभावः । व्यधजपोः ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अप् स्यादिति शेषः । व्यध, जप् आभ्यां अप् स्यात्, न तूपसर्गे इत्यर्थः । उपजापो मन्त्रभेद इति ॥ पैशुन्यमित्यर्थः । स्वनहसोर्वा ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।

अप् । पक्षे घञ् । स्वनः—स्वानः । हसः—हासः । अनुपसर्ग इत्येव ।
प्रस्वानः । प्रहासः ।

३२४० । यमः समुपनिविषु च । (३-३-६३)

एष्वनुपसर्गे च यमेरच्चा । संयमः—संयामः । उपयमः—उपयामः ।
नियमः—नियामः । वियमः—वियामः । यमः—यामः ।

३२४१ । नौ गदनदपठस्वनः (३-३-६४)

अच्चा स्यात् । निगदः—निगादः । निनदः—निनादः । निपठः—निपाठः ।
निस्वनः—निस्वानः ।

३२४२ । कणो वीणायां च । (३-३-६५)

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कणतेरच्चा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्य-
र्थम् । निक्कणः—निकाणः । कणः—काणः । वीणायां तु, प्रकणः—प्रकाणः ।

३२४३ । नित्यं पणः परिमाणे । (३-३-६६)

अप्स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो
मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । 'परिमाणे' किम् । पाणः ।

३२४४ । मदोऽनुपसर्गे । (३-३-६७)

धनमदः । उपसर्गे तु, उन्मादः ।

३२४५ । प्रमदसम्मदौ हर्षे । (३-३-६८)

'हर्षे' किम् । प्रमादः । सम्मादः ।

अबिति शेषः । स्वन, हस, आभ्यामब्वेत्यर्थः । यमः समुप ॥ सम्, उप, नि, वि, एषां
द्वन्द्वः । चकारादनुपसर्गे इति समुच्चीयते । तदाह । एष्वनुपसर्गे चेति ॥ नौ गदनद ॥
गद, नद, पठ, स्वन, एषां द्वन्द्वः । अब्वेति ॥ शेषपूरणमिदम् । कणो वीणायां च ॥
नाविति ॥ नौ उपपदे च तदितरस्मिन्नुपसर्गे असति च वीणाविषयाच्चेत्यर्थः । ननु कण-
श्चेत्येतावता नौ उपसर्गे च कण अब्वेत्यर्थलाभात् वीणाविषयादपि कणस्सिद्धेः वीणायामिति
व्यर्थमित्यत आह । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थमिति ॥ सोपसर्गार्थमित्यर्थः । नित्यं पणः ॥
अबिति शेषः । 'पण व्यवहारे' इत्यस्मान्नित्यमपि स्यात् परिमाणविशेषे गम्ये इत्यर्थः ।
नित्यग्रहणाद्वाग्रहणनिवृत्तम् । व्यवहारार्थमिति ॥ विक्रयार्थमित्यर्थः । पण्यते विक्रयार्थं
बध्यते मुष्टिमात्रमिति कर्मण्यप् । मूलकानां पण इति विग्रहः । मदोऽनुपसर्गे ॥ अनुप-
सर्गे उपपदे मदेरबित्यर्थः । प्रमदसम्मदौ ॥ प्रमद, सम्मद, एतावन्तौ निपात्येते हर्षे

३२४६ । समुदोरजः पशुषु । (३-३-६९)

संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप्यात् ।
‘अघबपोः’ इत्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां संघः । उदजः पशूनां
प्रेरणम् । ‘पशुषु’ किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

३२४७ । अक्षेषु ग्लहः । (३-३-७०)

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ‘ग्लहः’ इति
निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । ‘व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्’ । ‘अक्षेषु’
किम् । पादस्य ग्रहः ।

३२४८ । प्रजने सर्तेः । (३-३-७१)

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथम् ‘अवसरः’ ‘प्रसरः’
इति । अधिकरणे ‘पुंसि संज्ञायाम्—’ (सू ३२९६) इति घः ।

गम्ये इत्यर्थः । कन्यानां प्रमदः कोकिलानां सम्मदः इत्युदाहरणम् । प्रसमोर्मदो हर्ष इत्येव सिद्धे
निपातनं रूढिपरिग्रहार्थम् । समुदोरजः ॥ समुदोः अत्र इति च्छेदः । सम्, उत्, अनयोः
उपपदयोरित्यर्थः । अक्षेषु ग्लहः ॥ अक्षशब्दे उपपदे इत्यर्थे अक्षेष्वाति बहुवचनानुपपत्ति-
रित्यत आह । अक्षशब्देनेति ॥ लक्ष्यते इति ॥ प्रत्येण देवनस्य अक्षसाध्यत्वादिति
भावः । तत्रेति ॥ देवने इत्यर्थः । पणरूपेणेति ॥ देवनं जितवते पराजितेन देयं द्रव्यं
पणं तेन रूपेण ग्राह्यं यद्रव्यं तस्मिन् कर्मणि ‘ग्रह उपादाने’ इति धातोः ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यप्प्रत्य-
यान्तः कृतलत्वो ग्लहशब्दे निपात्यते इत्यर्थः । ‘ग्रहू ग्रहणे’ इत्यत्र तु ‘ग्लह च’ इति पठितम् ।
तत्र ग्लहेरप्रत्ययो निपात्यते । घञपवादः । अक्षस्य ग्लह इति ॥ अक्षक्रीडायां पणत्वेन
ग्राह्यमित्यर्थः । “पणोऽक्षेषु ग्लहः” इत्यमरः । अत्र देवनन्वरूपेण देवनमक्षशब्दस्य लक्ष्यम् ।
न त्वक्षदेवनत्वेनेत्यभिप्रेत्योदाहरति । व्यात्युक्षीमिति ॥ माघकाव्यस्थमिदम् । ‘दिव-
स्तदर्थस्य’ इति करणस्य कर्मत्वात् द्वितीया । अभिसरणग्लहां अभिसरणञ्चौर्यसुरतार्थमभि-
गमनम् । तदेव ग्लहः पणरूपेण ग्राह्यं द्रव्यं यस्याः तथाविधां व्यात्युक्षीम् । ‘उक्ष सेचने’
परस्परजलसेचनं व्यात्युक्षी तथेत्यर्थः । ‘कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्’ इति णच् । व्यात्युक्ष-
शब्दात् ‘णचःस्त्रियामच्’ इति स्वार्थे अच् तद्धितः । आदिशुद्धिः । ‘टिड्ढ’ इति डीप् । क्रीडाया-
जितवते पुंसे अभिसरणमेव पणत्वेन समयबन्धं कृत्वा प्रवृत्तेन परस्परजलसेचनेन अक्रीडन्निति
यावत् । अत्र जलक्रीडायामभिसरणात्मकपणस्य अक्षसाधनकत्वाभावेऽपि ग्लहेरप् भवत्येव ।
सूत्रे अक्षशब्देन देवनसामान्यस्य विवक्षितत्वात् । अक्षक्रीडाया एव विवक्षितत्वे त्विह ग्लहे-
रप् न स्यादिति भावः । अक्षेषु किमिति ॥ देवने किमित्यर्थः । पादस्य ग्रह इति ॥
बन्धनाद्यर्थमिति भावः । अत्र ग्रहधातोः ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यप् । न तु लत्वम् । ग्लहेस्तु घञि
पादस्य ग्लह इत्येव । प्रजने सर्तेः ॥ प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणमिति ॥ प्रसब्द आद्यर्थकः ।

३२४९ । ह्रः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु । (३-३-७२)

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । 'एषु' किम् । प्रह्वायः ।

३२५० । आङि युद्धे । (३-३-७३)

आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । 'युद्धे' किम् । आह्वायः ।

३२५१ । निपानमाहावः । (३-३-७४)

आङ्पूर्वस्य ह्यतेः संप्रसारणमवृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । 'आहा-
वस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' ।

३२५२ । भावेऽनुपसर्गस्य । (३-३-७५)

अनुपसर्गस्य ह्यतेः संप्रसारणमप्य स्याद्भावे । हवः ।

३२५३ । हनश्च वधः । (३-३-७६)

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप्रत्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः । 'वधेन दस्युम्' ।

चाद्धञ् । घातः ।

३२५४ । मूर्तौ घनः । (३-३-७७)

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात् । घनश्चादेशः । अभ्रघनः ।

कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ।

प्रथमं जायते इति भावे घञ् । 'जनिवध्योश्च' इति नोपधावृद्धिरिति भावः । प्रजनार्थकात्
सृधातोर्प् स्यादिति फलितम् । कथमिति ॥ उपसरणं प्रसरणमित्यर्थे प्रजनाप्रतीतेरवभावात्
घञि उपधावृद्धिः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते । अधिकरण इति ॥ उपसरणमित्यस्मिन्निति प्रसर-
णमित्यस्मिन्निति च अधिकरणकारके कालेऽर्थे 'पुंसि संज्ञायाङ्घ्रः प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थः ।
ह्रः सम्प्रसारणश्च ॥ नि, अभि, उप, वि, एषु चतुर्षूपपदेषु ह्यतेरप् स्यात् सम्प्रसारणश्च ।
घञोऽपवादः । निहव इति ॥ अप् । वस्य सम्प्रसारणमुकारः पूर्वरूपं तस्य गुणावादेशौ ।
प्रह्वाय इति ॥ घञि वृद्ध्यावादेशौ । आङि युद्धे ॥ आङि उपपदे ह्यतेरप् सम्प्रसारणश्च
युद्धे वाच्ये इत्यर्थः । निपानमाहावः ॥ आहाव इति निपात्यते । निपानश्चेद्वाच्यमित्यर्थः ।
फलितमाह । आङ्पूर्वस्येति ॥ हनश्च वधः ॥ चकारो व्युत्क्रमः । तदाह । वधा-
देशश्चेति ॥ अन्तोदात्त इति ॥ सूत्रे वध इत्यन्तोदात्तस्योच्चारणादिति भावः । यद्यपि
स्वतन्त्रवधेरेव 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिद्ध्यति । तथाप्यनुपसर्गादिति विशेष वक्तुमिदम् ।
वस्तुतो वधिः स्वतन्त्रो नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे । वधेन दस्युमिति ॥ ऋग्वेदस्थोऽयं
मन्त्रः स्वरप्रदर्शनाय पठितः । घात इति ॥ 'हनस्तोऽविष्णलोः' इति तत्वम् । 'चजोः'
इति कुत्वम् । मूर्तौ घनः ॥ अभ्रघन इति ॥ अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः, भाव इत्यनुवृत्तेः ।

३२५५ । अन्तर्घनो देशे । (३-३-७८)

वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । 'अन्तर्घणः' इति पाठान्तरम् ।

३२५६ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । (३-३-७९)

द्वारैकदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिनदौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्विर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः—प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ।

३२५७ । उद्धनोऽत्याधानम् । (३-३-८०)

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्धनः । अधिकरणेऽप् ।

३२५८ । अपघनोऽङ्गम् । (३-३-८१)

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ।

३२५९ । करणेऽयोविद्रुषु । (३-३-८२)

एषु हन्तेः करणेऽस्याद्धनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । 'द्रुघणः' इत्येके । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' (सू ८५७) इति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुर्वृक्षः ।

कथमिति ॥ सैन्धवकाठिन्यस्यानयनान्वयासम्भवादिनि भावः । समाधत्ते । धर्मशब्दे-
नेति ॥ अन्तर्घनो देशे ॥ देशविशेषे वाच्ये अन्तरित्युपपदे हन्तेरप् प्रकृतेर्घनादेशश्चेत्यर्थः ।
निपातनात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वाभावः । अगारैकदेशे ॥ अगारैकदेशशब्देन
अगारैकदेशविशेषो विवक्षितः, व्याख्यानात् । तदाह । द्वारैकदेश इत्यादि ॥ प्रकोष्ठौ
दीर्घचतुरश्रधिष्ण्यौ तौ अलिन्दनामानौ प्रवेशयोग्यौ । उद्धनोऽत्याधानम् ॥ अत्याधानं
वाच्यश्चेत् उत्पूर्वात् हन्तेरप् । हस्य घत्वे च उद्धन इति निपात्यते इत्यर्थः । अपघनोऽङ्गम् ॥
अङ्गं वाच्यश्चेत् अपपूर्वाद्धन्तेरप् । हस्य घत्वे चापघन इति निपात्यते इत्यर्थः । पाणिः
पादश्चेति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । करणे इति ॥ अपहन्यतेऽनेनेति करण-
व्युत्पत्तेरिति भावः । करणेऽयोविद्रुषु ॥ अयस्, वि, द्रु, एषां द्वन्द्वः । द्रुघन इति ॥
असंज्ञात्वात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति न णत्वमिति भावः । संज्ञात्वमते आह । द्रुघण इति ॥

३२६० । स्तम्बे क च । (३-३-८३)

स्तम्ब उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप्य पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः-
स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

३२६१ । परौ घः । (३-३-८४)

परौ हन्तेरप्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहृन्यतेऽनेनेति परिघः ।

३२६२ । परेश्च घाङ्कयोः । (८-२-२२)

परेः रेफस्य लो वा स्यादशब्देऽङ्कशब्दे च । पलिघः-परिघः । पर्यङ्कः-
पत्यङ्कः । इह 'तरप्तमपो घः' (सू २००३) इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं
व्याख्यानात् ।

३२६३ । उपघ्न आश्रये । (३-३-८५)

उपपूर्वाद्वन्तेरप्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते ।
पर्वतेनोपहृन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपघ्नः ।

३२६४ । संघोद्धौ गणप्रशंसयोः । (३-३-८६)

संहननं संघः । भावेऽप्यु । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्धः । कर्मण्यप् ।
गत्यर्थानां बुद्धयर्थत्वाद्वन्तिर्ज्ञाने ।

३२६५ । निघो निमित्तम् । (३-३-८७)

स्तम्बे क च ॥ कति लुप्तप्रथमाकम् । अप् च पक्षे इति ॥ अप्सम्बद्धस्यैव घनादेशम्यानु-
वृत्तेरिति भावः । स्तम्बघ्न इति ॥ कप्रत्यये सति 'गमहन' इत्युपधालोपः । स्तम्बघात
इति ॥ घञि 'चजाः' इति कुत्वम् । परौ घः ॥ करणे हन इति आर्वाति चानुवर्तते ।
तदाह । परौ हन्तेरिति ॥ परेश्च घाङ्कयोः ॥ रेफस्य लो वेति ॥ 'कृपो रो लः'
इत्यतो रो ल इति 'अचि विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते इति भावः । ननु 'कृत्रिमा-
कृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायादिह घसंज्ञकयोः तरप्तमपोरेव ग्रहणं स्यात् । ननु
घशब्दस्य 'स्वं रूपं शब्दस्य' इत्यत्र अशब्दसंज्ञेति पर्युदासाच्चेत्यत आह । इहेति ॥ उपघ्न
आश्रये ॥ आश्रये गम्ये उपघ्न इति निपात्यते इत्यर्थः । फलितमाह । उपपूर्वादिति ॥
लक्ष्यते इति ॥ व्याख्यानादिति भावः । संघोद्धौ ॥ यथासङ्ख्यमन्वयः । गणे सङ्घ इति
प्रशंसायामुद्ध इति निपात्यते इत्यर्थः । सम्, उत्, अनयोरुपपदयोः हन्तेरुपप्रत्ययः टिलोपः
घत्वञ्च निपात्यते इति यावत् । संहननमिति ॥ मेळनमित्यर्थः, उपसर्गवशात् । गत्यर्था-
नामिति ॥ 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः' इति न्यायादिति भावः । निघो ॥ निमित्तं वाच्यञ्चेत् निघ

समन्तान्मितं निमित्तम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निषाः
वृक्षाः । समारोहपरिणाहाः इत्यर्थः ।

३२६६ । द्वितः क्रिः । (३-३-८८)

अयं भाव एव स्वभावात् । 'कर्ममित्यम्' । (सू १५७०) क्रिप्रत्यया-
न्तान्मपू निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात्किर्मद्विषयः । अत एव कच्यन्तेन न विग्रहः ।
डुपचप् । पाकेन निर्वृत्तं पक्वमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ।

३२६७ । द्वितोऽथुच् । ३-३-८९)

अयमपि स्वभावाद्भाव एव । दुवेष्टु । वेपथुः । श्वयथुः ।

इति निपात्यते इत्यर्थः । इहाप्यप् टिलोपः घत्वञ्च निपात्यते इत्यर्थः । निमित्तशब्दं व्याचष्टे ।
समन्तान्मितान्मितमिति ॥ निः समन्तादित्यर्थे अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः ।
निर्विशेषमिति ॥ इह नि इत्यव्ययं निर्विशेषे हन्तिज्ञानार्थे इति भावः । **समेति** ॥ समौ
आरोहपरिणाहौ औन्नत्यस्थाल्ये येषामिति विग्रहः । **द्वितः क्रिः** ॥ डुः इत् यस्य सः द्वि-
तस्मात् क्रिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । **अयं भाव एवेति** ॥ अत्र भावे इत्येवानु-
वर्तते, न तु 'अकर्तरि च कारके' इत्यपीति भावः । **स्वभावादिति** ॥ पाकादिना
निर्वृत्तमित्यर्थे पक्वमित्यादौ क्रिप्रत्ययान्तानां पाकादिष्वेव लोके प्रयोगदर्शनादिति भावः ।
कर्ममित्यम् ॥ चतुर्थस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । मप् नित्यमिति छेदः । **निर्वृत्ते इति** ॥
'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तद्धितप्रकरणे व्याख्यातमप्येतत् इह
स्मरणाय पुनर्व्याख्यातम् । नन्विह नित्यग्रहणं व्यर्थम् । न च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति
महाविभाषानिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । अत्र हि निर्वृत्तग्रहणमनुवर्तते । तथा च निर्वृत्तार्थ-
विवक्षायां क्रिप्रत्ययान्तात् मप्प्रत्ययस्य नित्यतया पक्व्यादिनिर्वृत्तामिति वाक्यनिवृत्तावपि पाको-
ऽस्तीत्यादिवत् पक्तिरस्ति भविष्यतात्याद्यपि प्रसज्येत । तच्चातिष्ठम् । क्रिप्रत्ययान्तस्य निर्वृत्तार्था-
विवक्षायामपि सर्वदा मप्प्रत्ययशिरस्कताया एवेष्ट्वादित्यत आह । **नित्यग्रहणादिति** ॥
न हि महाविभाषानिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः क्रेस्तु मप्' इत्येकसूत्रत्वेनैव
सिद्धे पृथग्योगकरणादेव महाविभाषानिवृत्तिसिद्धेः । तथा च नित्यग्रहणसामर्थ्यान्नित्यामिति
योगान्तरं विज्ञायते । तथा च निर्वृत्ते इति निर्वृत्तम् । तथा च क्रिप्रत्ययान्तः निर्वृत्तार्थयोगे तदयोगे
च सर्वदा मप्प्रत्ययान्त एव स्यादिति लभ्यते । एवञ्च क्रिप्रत्ययो मप्प्रत्ययं विना केवलः क्वापि
न प्रयुज्यते इति लभ्यते इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **अत एवेति** ॥ क्रिप्रत्ययस्य
मप्प्रत्ययं विना प्रयोगाभावात् पक्व्या निर्वृत्तमिति स्वपदविग्रहो नास्ति । किन्तु पाकेन निर्वृत्त-
मित्यस्वपदविग्रह इत्यर्थः । **उप्त्रिममिति** ॥ क्त्वात् 'वचिस्त्रिपि' इति सम्प्रसारणमिति
भावः । **द्वितोऽथुच्** ॥ अथुजिति छेदः । डुः इत् यस्येति विग्रहः । **श्वयथुरिति** ॥

३२६८ । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । (३-३-९०)

यज्ञः । याच्या । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । 'प्रश्ने चासन्न-' (सू १७७७)
इति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् । डित्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षणः ।

३२६९ । स्वपो नन् । (३-३-९१)

स्वप्नः ।

३२७० । उपसर्गे घोः किः । (३-३-९२)

प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

३२७१ । कर्मण्यधिकरणे च । (३-३-९३)

कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति
जलधिः ।

३२७२ । स्त्रियां क्तिन् (३-३-९४)

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन्स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्भाधते ।
कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी-स्फातिः । 'स्फीतिकामः' इति तु प्रामा-

'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्याः' इत्यस्य रूपम् । यजयाच ॥ 'अकर्तरि च कारके' इति भाव
इति चानुवर्तते । याच्जेति ॥ नस्य श्चुत्वेन जः । विश्न इति ॥ विच्छेर्नङ् । 'च्छ्रोः'
इति शः । एवं प्रच्छेर्नङि रूपम् । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह । प्रश्ने चेति ॥
ननु सम्प्रसारणाभावे डित्वं व्यर्थमित्यत आह । डित्वं त्विति ॥ स्वपो नन् ॥ नकारो
नित्स्वरार्थः । उपसर्गे घोः किः ॥ भावे अकर्तरि च कारके । क्तिन्मातो लोपार्थम् ।
प्रधिरिति ॥ धाञो रूपम् । उपाधीयते इति ॥ स्वनिष्ठधर्मः अन्यत्रासज्यते इत्यर्थः ।
कर्मण्यधिकरणे च ॥ इह कर्म उपपदं अधिकरणमर्थः व्याख्यानात् । तदाह । कर्म-
ण्युपपद इत्यादि ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यतः प्राक् स्त्रियामित्यधि-
क्रियते । स्त्रीलिङ्ग इति ॥ स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । धातुमात्रादयं
क्तिन् । घञोऽपवाद इति ॥ 'हलश्च' इति वक्ष्यमाणघञोऽपवाद इत्यर्थः । एवञ्च
स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ क्तिनेव । घञ् तु पुंस्त्वविशिष्टभावादाविति लभ्यते । वाऽसरूपविधिर्नात्र
प्रवर्तते, अस्त्रियामित्युक्तः । ननु तर्हि इकारान्तात् ऋकारान्तात् उकारान्ताच्च स्त्रीत्वविशिष्टे
भावादौ 'एरच्' इति 'ऋदोरप्' इति च अजपावेव क्तिनं बाधित्वा स्याताम् । विशेष-
विहितत्वात् । स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावाच्चेत्यत आह । अजपौ त्विति ॥ तौ तु पुंस्त्व-
विशिष्टे भावादौ सावकाशाविति भावः । स्फातिरिति ॥ 'लोपो व्योः' इति यलोपः ।
'तितुत्र' इति नेट् । प्रामादिकमिति ॥ 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभावस्य

दिक्म् । क्तान्ताद्वात्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'श्रुयजीषि-
स्तुभ्यः करणे' (वा २२११) । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः । स्तुतिः ।
ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः (वा ४८२६) । तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः ।
लूनिः । धूनिः । यूनिः । 'ह्लादः-' (सू ३०७३) इति योगविभागात्किन्ति
ह्रस्वः । प्रहन्निः । 'ति च' (सू ३०३७) । चूर्तिः । फुल्लिः । 'चायतेः क्तिनि
चिभावो वाच्यः' (वा ४४१८) । अपचितिः । 'संपदादिभ्यः क्तिप्' (वा
२२३३) । संपत् । विपत् । 'क्तिन्नपीष्यते' । संपत्तिः । विपत्तिः ।

३२७३ । स्थागापापचो भावे । (३-३-९५)

क्तिन्स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । संगीतिः । संपीतिः ।
पक्तिः । कथम् 'अवस्था' 'संस्था' इति । 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापकात् ।

निष्ठायामेव प्रवृत्तेरिति भावः । कथञ्चित्समाधत्त । क्तान्तादिति ॥ स्फांयः क्तप्रत्यये स्फीभावे
स्फीतशब्दः स्फीतस्याख्यान क्रिया वा स्फीतिः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् अल्लोपः ।
'अच इः' इति भावे इप्रत्ययः । स्फीतिं कामयते इति स्फीतिकाम इति वा कथञ्चित्समा-
धेयमिति भावः । श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे ॥ वार्तिकम् । एभ्यश्चतुर्भ्यः करणे स्त्रियां
क्तिन्प्रत्ययः । श्रुधातोः स्तुधातोश्च 'एरच्' इति 'ओरप्' इति च प्राप्ते यजीष्वास्तु 'ह्रस्वः'
इति घञ् च प्राप्ते वचनम् । भावे कर्तृव्यतिरिक्तकारके च सर्वत्र प्राप्ते करणप्रहणम् ।
इष्टिरिति ॥ यजेः 'वचिस्वाप' इति सम्प्रसारणम् । प्रथमादिना पत्वम् । ऋत्वादिभ्यः
इति ॥ ऋकारान्ताल्लवादिभ्यश्च पर इत्यर्थः । तेनेति ॥ निष्ठावद्वाचनेनेत्यर्थः । नत्वमिति ॥
'रदाभ्यां निष्ठातः' इति नत्वस्य प्रकृतत्वादिति भावः । कीर्णिरिति ॥ कृधातोः क्तिनि इत्वे
रपरत्वे 'ह्रस्वः च' इति दीर्घः । तकारस्य नत्वम्, णत्वम् । एवं गृधातोः गीर्णिः । त्वादिभ्यः
उदाहरति । लूनिरित्यादि ॥ अथ प्रहन्निरित्यत्र उपधाह्रस्वं साधयति । ह्लाद इतीति ॥
'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वविधौ ह्लाद इति योगविभागात् अनिष्ठायामपि क्वचिद्भ्रस्व इति
भावः । भाष्ये तु नैतदृष्टम् । अथ चरेः फलेश्च क्तिनि अकारस्य उत्वं स्मारयति । तिचेति ॥
चरफलोश्च, उत्परस्यातः, इत्युत्तराभिदं सूत्रम् । तादौ प्रत्यये परे चरफलोऽत उकारः स्यादिति
व्याख्यातं यङ्लुक्प्रकरणे । चूर्तिरिति ॥ चरेः क्तिनि अकारस्य उत्वे 'ह्रस्वः च' इति
दीर्घः । फुल्लिरिति ॥ फलेः क्तिनि उत्वे रूपम् । रेफवान्तत्वाभावाच्च दीर्घः । उभयत्रापि
'तिनुल्ल' इति नेट् । सम्पदादिभ्यः क्तिप् ॥ वार्तिकम् । भावे अकर्तरि च कारके
स्त्रियाम् इति शेषः । ननु अस्त्रियामिति निषेधेन वाऽसवरूपविधेरभावात् क्तिपाऽनेन क्तिनो
बाधात् सम्पत्तिरित्यादि कथमित्यत आह । क्तिन्नपीष्यते इति ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्'
इति बहुलप्रहणेन सिद्धमित्याहुः । भाष्ये तु नैतदृश्यते । स्थागापा ॥ क्तिन् स्यादिति ॥
क्तिप् तु अस्वरितत्वान्नुवर्तते इति भावः । अङ् इति ॥ स्थादिभ्यस्त्रिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे'

३२७४ । ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । (३-३-९७)

अवते: 'ज्वरन्वर-' (सू २६५४) इत्यूठ् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यते: सातिः । 'द्यतिस्थिति-' (सू ३०७४) इतीत्त्वे प्राप्ते इह इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा 'जनसन-' (सू १५०४) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्ते-हिन्तोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः ।

३२७५ । ब्रजयजोर्भावे क्यप् । (३-३-९८)

ब्रज्या । इज्या ।

३२७६ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृजिणः ।

(३-३-९९)

इति वक्ष्यमाणस्य, पचेस्तु 'षिद्धिदादिभ्यः' इति विहितस्याङ्प्रत्ययस्यापवाद इत्यर्थः । प्रस्थितिरित्यादि ॥ 'द्यतिस्यतिमास्थाम्' इति इत्वम् । 'धुमास्थागापा' इति च ईत्वम् । कथमिति ॥ 'स्थागापा' इति क्तिना 'आतश्चोपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य अङो बाधादिति भावः । समाधत्ते । व्यवस्थायामिति ॥ ज्ञापकादिति ॥ ऊतियूति ॥ एते स्त्रियां क्तिन्नन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । ऊठिति ॥ अकारवकारयोरित्यर्थः । ननु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमूतिप्रहणमित्यत आह । स्वरार्थमिति ॥ कः स्वर इत्यत आह । उदात्त इतीति ॥ 'मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्त' इति पूर्वसूत्रस्थमुदात्तप्रहणमेकवचनान्ततया विपरिणतमिहानुवर्तते इत्यर्थः । तथा च क्तिन् उदात्तत्वं लभ्यते । अन्यथा ङित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । अनयोरिति ॥ युधातोर्जुधातोश्चेत्यर्थः । स्यतेरिति ॥ 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् क्तिनि सातिरिति रूपमित्यर्थः । 'आदेचः' इत्यात्वम् । तत्र 'द्यतिस्यतिमास्थामिति क्ति' इति इत्वमाशङ्क्य आह । इह इत्वाभाव इति ॥ सनधातोर्वा सातीति निपातनमित्याह । सनोतेर्वेति ॥ सनेर्वा क्तिनि 'जनसन' इत्यात्वे कृते सातीति निपातनमित्यर्थः । अत्र 'द्यतिस्यति' इतीत्त्वस्याप्रसक्तेस्तदभावो न निपात्यते इति लाघवमिति भावः । ननु सनोतेस्त्रियां क्तिनि सातीति रूपसिद्धेः किमर्थमिह सातीति निपातनमित्यत आह । स्वरार्थमिति ॥ 'मन्त्रे वृष' इति पूर्वसूत्रात् उदात्तप्रहणानुवृत्तेः क्तिन् उदात्तत्वं सिध्यति । अन्यथा प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । हन्तेरिति ॥ हनः क्तिनि नकारस्य निपातनादित्वे आहुणे हेतिरिति रूपम् । हिनोतेरिति ॥ हिधातोः क्तिनि तु 'किङाति च' इति निषेधं बाधित्वा निपातनात् गुणे रूपमित्यर्थः । कीर्तिरिति ॥ 'कृत संशब्दने' । स्वार्थिकृष्यन्तात् 'ण्यासश्चन्थो युच्' इति युचं बाधित्वा क्तिनिपात्यते । उदात्तश्च सः । ब्रजयजोः ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्त्रियामित्येव । ब्रज्येति ॥ 'ब्रजी वर्जने' क्यप् । 'ब्रजयजोः' इति पाठे 'ब्रज गतौ' इत्यस्मात् क्यप् ब्रज्या । इज्येति ॥ 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । संज्ञायां समजनिषद ॥ समज, निषद, निपत, मन, विद, षुञ्,

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् । ‘अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्’ (वा १५९६) समजन्त्यस्यामिति संमज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वसिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ।

३२७७ । कृञः श च । (३-३-१००)

‘कृञः’ इति योगविभागः । कृञः क्यप्स्यान् । कृत्या । ‘श च’ । चात्किन्ति । क्रिया । कृतिः ।

३२७८ । इच्छा । (३-३-१०१)

इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । ‘परिचर्यापरिसर्यामृगया-टाट्यानामुपसंख्यानम्’ (वा २२१५) । शो यक्च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । ‘मृग अन्वेषणे’ चुरादावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि श्यशब्दस्य

शीङ्, भृञ्, इण नवानां समाहारद्वन्द्वान्तपञ्चमी । ‘अजेर्व्यघञपोः’ इति प्राप्ते आह । अजेः क्यपीति ॥ समजन्तीति ॥ सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । समज्या सभेति ॥ सम्पूर्वादजेः क्यप् । “समज्या तु सभा गोष्ठी” इत्यमरः । निषद्येति ॥ निपूर्वात्सदेः क्यप् । ‘सदिर-प्रतेः’ इति षत्वम् । “आपणस्तु निपद्यायाम्” इत्यमरः । निपत्येति ॥ निपूर्वात्पतेः क्यप् । पिच्छिलेति ॥ निम्नोन्नता भूमिरित्यर्थः । गलेति ॥ “पश्चाद्भावा सिरा मन्या” इत्यमरः । विद्येति ॥ वेदशास्त्रादिरित्यर्थः । सुत्येति ॥ सोमेज्या । पुञः क्यप् । तुक् । इत्या शिवि-केति ॥ कोशो मृग्यः । कृञः श च ॥ चात् क्यप् । शेति लुप्तप्रथमाकम् । कृञश्शः स्यात् क्यप् चेति प्रतीयमानार्थः । एवं सति कृतिरिति क्तिन्न स्यात्, स्त्रियां वाऽसरूपविध्य-भावात् । तत्राह । कृञ इति योगविभाग इति ॥ तत्र क्यवित्यनुवृत्तिं मत्वा आह । कृञः क्यप् स्यादिति ॥ कृत्येति ॥ कृञः क्यपि तुक् । श चेति द्वितीयखण्डोऽयम् । चात्किन्निति ॥ क्यपः पूर्वैर्गैव खण्डेन सिद्धत्वादिति भावः । क्रियेति ॥ कृञश्शः ‘रिङ्-शयगिलङ्छु’ इति रिङ् । शित्वेन सार्वधातुकतया डित्वात्र गुणः । इयङिति भावः । इच्छा ॥ भावे श इति ॥ न त्वकर्तार कारके चेत्यर्थः, निपातनसामर्थ्यादिति भावः । यगभाव-श्चेति ॥ अन्यथा शित्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् स्यादिति भावः । परिचर्येति ॥ परि-पूर्वाच्चरेः भावे शः यक् च । परिसर्येति ॥ परिपूर्वात्सुधातोश्शः । यक् च । अत्र शप्रत्ययस्य शित्वेन सार्वधातुकतया डित्वात् गुणनिषेधमाशङ्क्य आह । अत्र गुणोऽपीति ॥ परिसर्याशब्दे

द्वित्वं । पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाद्या । ‘जागर्तेरकारो वा’ (वा २२१६) । पक्षे शः । जागरा—जागर्या ।

३२७९ । अ प्रत्ययात् । (३-३-१०२)

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्र-
काम्या ।

३२८० । गुरोश्च हलः (३-३-१०३)

गुरुमतो हलन्तास्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । ‘गुरोः’ किम् ।
भक्तिः । ‘हलः’ किम् । नीतिः । ‘निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्’ (वा २२०८)
नेह । आप्तिः । ‘तितुत्र—’ (सू ३१६३) इति नेट् । दीप्तिः । ‘तितुत्रेष्वग्रहादी-
नामिति वाच्यम्’ (वा ४३९३) । निगृहीतिः । निपठितिः ।

३२८१ । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । (३-३-१०४)

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष् । जरा । त्रपूष् । त्रपा ।
भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । द्वैधीकरणे । अन्यत्र

गुणोऽपि निपातित इत्यर्थः । द्वित्वमिति ॥ निपात्यते इति शेषः । यकारनिवृत्ति-
रिति ॥ निपात्यत इति शेषः । हलादिशेषस्तु नात्र प्रवर्तते । तस्य षाष्ठद्वित्वविषयत्वादित्याहुः ।
यङन्तात् ‘अ प्रत्ययात्’ इति वक्ष्यमाणः अकारप्रत्ययः । तत्र अतो लोपे यलोपे च अटाटेति
बोध्यम् । जागर्तेरकारो वेति ॥ भावे वक्तव्य इति शेषः । अकारप्रत्यये उदाहरति । जाग-
रेति ॥ आर्धधातुकलक्षणो गुणः । शप्रत्यये उदाहरति । जागर्तेति ॥ शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात्
यक् ‘जाग्रोऽविचिण्णलङ्तिस्सु’ इति च गुणः । अ प्रत्ययात् ॥ अ इति लुप्तप्रथमाकम् ।
भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । गुरोश्च हलः ॥ धातोरित्यनुवृत्तम् हला विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । हलन्तधातोर्गुरुत्वासम्भवादुक्तमान् लक्ष्यते । तदाह । गुरुमत इति ॥
भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । निष्ठायामिति ॥ निष्ठायां परतो यस्सेट् तस्मादेव
गुरुमतो हलन्तादकारप्रत्यय इत्यर्थः । आप्तिरिति ॥ आब्धातोर्निष्ठायां सेट्त्वाभावात् नाय-
मकारप्रत्ययः, किन्तु क्तिनेवेति भावः । दीप्तिरित्यत्र इट्माशङ्क्य आह । तितुत्रेति ॥
तितुत्रेष्विति ॥ ‘तितुत्रतथसु’ इति सूत्रे अप्रहादीनामिति वाच्यमित्यर्थः । निगृहीति-
रिति ॥ इटि ‘ग्रहोऽलिटि’ इति दीर्घः । ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणम् । निगृहीतिः
उपस्निहितिः निकुपितिः निपठितिः इति ग्रहादयो भाव्ये स्थिताः । षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥
भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । जरेति ॥ डित्वलक्षणं गुणनिषेधं बाधित्वा ‘ऋदशोऽङि’
इति गुणः । विदारण इति ॥ वार्तिकम् । विदारणं ऊर्ध्वविदलनम् । तस्मिन्नेवायं भिदेत्यङ-
न्तमित्यर्थः । छिदा द्वैधीकरण इति ॥ इदमपि वार्तिकम् । यथा कथञ्चित्तिर्यगतित्येव

छित्तिः छिद्रम् । गुहा गिर्योषध्योः । अत्र गिरेरेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः । अन्यत्र गूढिः । आरा हारा कारा तारा धारा अत्र दीर्घत्वं निपात्यते । आरा शस्त्र्यमिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या । आडोऽर्तेश्च क्तिन् । रेखा लेखा । अत्र गुणः । चूडा । धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या । मृजा । ‘ऋपेः संप्रसारणं च’ (गण ३२) । कृपा ।

३२८२ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । (३-३-१०५)

अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चात्तुला ।

३२८३ । आतश्चोपसर्गे । (३-३-१०६)

अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । ‘श्रदन्तरोरुपसर्गवद्भुत्तिः’ (वा ११३१-११४७) । श्रद्धा । अन्तर्धा । ‘उपसर्गे घोः किः’ (सू ३२७०) इत्यनेन किः । अन्तर्धिः ।

द्वैधीभावे एव छिदेत्यङन्तमित्यर्थः । छित्तिरित्यस्य विवरणम् । छित्तिश्छिद्रमिति ॥ ‘मिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप प्रेरणे, गुह संवरणे, दुधाञ् धारणपोषणयोः, मिथृ मेथृ हिंसासेचनयोः, ऋ गतौ, हृज् हरणे, क्षि क्षये, क्षि निवासगन्योः, तृ घवनतरणयोः, धृज् धारणे, लिख अक्षरविन्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवगाहने, दुवप् बीजसन्ताने, कृ विक्षेपे, वस निवासे, मृज् शुद्धौ, कृप कृपायाम्’ इति मिदादिगणः । गुहा गिर्योषध्योरिति ॥ वार्तिकम् । गूढिरिति ॥ क्तिनि ढत्वधन्वष्टुन्वढलोपदीर्घाः । आरा, हारा, कारा, तारा, धारा, अत्रेति ॥ ऋ, ह, कृ, तृ, धृज्, एभ्यः अङि ‘ऋदशोऽङि गुणः’ इति गुणे उपधाया दीर्घन्वद्धेत्यर्थः । आरा शस्त्र्यमिति ॥ वार्तिकम् । शस्त्री प्रतोदः तस्यामेव आरेत्यङन्तमित्यर्थः । ननु ऋधातोः क्तिनि क्तिनिरित्येवोचितम्, नत्वार्तिरित्यत आह । आडोऽर्तेश्चेति ॥ आङ्पूर्वात् ऋधातोः क्तिनि ‘उपसर्गादति धातौ’ इति वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः । रेखा लेखेति ॥ गणसूत्रम् । गुण इति ॥ लिखेरङि उपधागुणः लकारस्य रेफश्चेत्यर्थः । चूडेति ॥ गणसूत्रम् । धारा प्रपात इति ॥ वार्तिकम् । द्रवद्रव्यप्रपातने इत्यर्थः । ऋपेस्सम्प्रसारणश्चेति ॥ गणसूत्रम् । ऋपधातुर्घटादौ अकारमध्यः । अत्र भाष्येदृष्टानां गणसूत्रत्वं विज्ञेयम् । चिन्तिपूजि ॥ एते चुरादयः । तेभ्यो ‘ण्यासथ्रन्यो युच्’ इति प्राप्ते अङ्घ्रिः । तदाह । युचोऽपवाद इति ॥ चिन्तेत्यादौ अङि णिलोपः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अतस्तोऽल्यन्तरापि सङ्ग्रहः । तदाह । चात्तुलेति ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ अङ् स्यादिति ॥ उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोर्ङ् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । प्रदेति ॥ प्रपूर्वाद्वाधातोर्ङ् । ‘आतो लोप इति च’ इत्याल्लोपः । एवमुपदा । ननु श्रदिति अन्तरिति च अव्ययपूर्वाद्धातः कथमङ् । तयोरुपसर्गत्वाभावादित्यत आह । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्भुत्तिरिति ॥ ‘श्रच्छब्दस्य अङ्घ्रिधौ उपसर्गत्वं वाच्यम्’ इति ‘अन्तश्शब्दस्याङ्घ्रिविधित्वेष्पसर्गत्वं

३२८४ । ण्यासश्रन्थो युच् । (३-३-१०७)

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । ‘घट्टिव-
न्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्’ (वा २२२२) । घट्टना । वन्दना । वेदना ।
‘इषेरनिच्छार्थश्च’ (वा २२२३) । अन्वेषणा । ‘परेर्वा’ (वा २२२४) ।
पर्येषणा परीष्टिः ।

३२८५ । रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् । (३-३-१०८)

प्रच्छदिका वामिः । प्रवाहिका ग्रहणी । विचर्चिका पाम । कचिन्न ।
अर्द, शिरोऽर्तिः । ‘धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्बहुलम्’ (वा २२२५) । आसिका ।
शायिका । ‘इक्श्तपौ धातुनिर्देशे’ (वा २२२६) । पचिः—पचतिः । ‘वर्णा-
त्कारः’ (वा २२२७) । निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । ‘रादिफः’

वाच्यम्’ इति च वार्तिकात्तयोपसर्गत्वात्तत्पूर्वकादादन्ताद्धातोर्इप्रत्ययात्मककृतप्रत्ययरूपा वृत्ति-
रित्यर्थः । वृत्तिरिति णत्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन अन्तर्धा—अन्तर्धिः—अन्तर्णयतीत्यादीति दिक् ।
ण्यास ॥ णि, आस, श्रन्थ, एभ्यः स्त्रियां भावादिषु युच् स्यादित्यर्थः । **अकारस्येति** ॥
‘अ प्रत्ययान्’ इति विहितस्येत्यर्थः । **घट्टिवन्दीति** ॥ अप्यन्तत्वाद्युचो विधिः । **वेदनेति** ॥
लाभार्थाद्भेदेयुच् । व्याख्यानात् । ‘विद ज्ञाने’ इत्यस्य तु वितिः । ‘विद वेदनाज्ञाननिवासेषु’
इति चुरादेस्तु ‘ण्यासश्रन्थ’ इति युचि वेदनेत्यपि । **इषेरनिच्छार्थस्येति** ॥ युज्वक्तव्य
इति शेषः । **अन्वेषणेति** ॥ मार्गणे इत्यर्थः । **इच्छायां तु अन्विष्टिः** । **परेर्वेति** ॥ परि-
पूर्वकादिष्वुज्वेत्यर्थः । **परीष्टिरिति** ॥ ‘व्रश्च’ इति शेषः । **रोगाख्यायां** ॥ स्त्रियामित्येव ।
प्रच्छदिकेत्यस्य विवरणम् । **वमिरिति** ॥ वमनमित्यर्थः । प्रवाहिकेत्यस्य विवरणम् ।
ग्रहणीति ॥ अनिसारविशेषः । विचर्चिकेत्यस्य विवरणम् । **पामेति** ॥ कचिन्नेति ॥
ण्वुलिति शेषः । बहुलग्रहणादिति भावः । **अर्देति** ॥ अर्तिशब्दस्य ‘अर्द हिंसायाम्’ इति
प्रकृतिदर्शनमिदम् । **शिरोऽर्तिरिति** ॥ शिरःपीडेत्यर्थः । अर्दः क्तिन् । ‘तितुत्र’ इति
नेट् । **धात्वर्थनिर्देश इति** ॥ धात्वर्थे निर्देष्टव्ये धातोः स्वार्थे ण्वल् बहुलमित्यर्थः ।
स्त्रियामित्येव । **आसिका** । शायिकेति ॥ आसनं शयनमित्यर्थः । **इक्श्तपाविति** ॥
धातुस्वरूपे निर्देष्टव्ये इक्श्तपौ वक्तव्यावित्यर्थः । धातुस्वरूपमेव वाच्यमिति फलितम् । **पचिः**
पचतिरिति ॥ पचधातुरित्यर्थः । शित्वेन सार्वधातुक्त्वाच्छष् । अकर्तृवाचकत्वेऽपि
‘उपसर्गात्सुनोतिसुवति’ इति निर्देशात् शबादिविकरणाः । शित्वसामर्थ्यादिति तु प्राञ्चः ।
तत्र पिबतिः गायतिरित्यादौ पिबायादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वा-
दित्यलम् । अत्र स्त्रियामिति न सम्बद्ध्यते । व्याख्यानात् । **वर्णात्कार इति** ॥ वार्तिकम् ।
निर्देश इत्येवेति ॥ अ, इ, उ, इत्यादिवर्णनिर्देशे कर्तव्ये वर्णानुकरणात् अ, इ, उ,
इत्यादिप्रातिपदिकात्त्वार्थे कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **अकार इति** ॥ अवर्ण इत्यर्थः ।
इह कारप्रत्ययस्य धातोर्विहितत्वेऽपि अधिकारबलात् कृतसंज्ञा । अतः प्रातिपदिकत्वात्

(वा २२२८) । रेफः । मत्वर्थाच्छः' (वा २२२९) । बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः । 'इणजादिभ्यः' (वा २२३०) । आजिः । आतिः । 'इञ्चपादिभ्यः' (वा २२३१) । वापिः । वासिः । स्वरे भेदः । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा २२३२) । कृषिः । गिरिः ।

३२८६ । संज्ञायाम् । (३-३-१०९)

अत्र धातोर्णुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वरणा पूरिका अपूपविशेषः ।

३२८७ । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च । (३-३-११०)

परिप्रश्न आख्याने च गम्य इञ्ख्यात् । चात् ण्वुल् । विभाषोक्तेर्यथाप्राप्त-

सुवृत्पत्तिः । ककारस्य नेत्संज्ञा, प्रयोजनाभावात् । अनार्धधातुकतया आकार इत्यादौ आतो लोपाप्रसक्तेः । अनार्धधातुक्त्वादिव नेट् । बहुलप्रहणानुवृत्तेः क्वचित् । 'अस्य च्वौ' इत्यादौ । ककार इति ॥ कवर्ण इत्यर्थः । प्रकृतावकार उच्चारणार्थः । 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति 'उच्चैरुदानः' इति सूत्रभाष्यात् । क्वचित्सङ्घातादपि कारप्रत्ययः, यथा एवकार इत्यादौ, वषट्कार इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्याच्च । रादिफ इति ॥ वाच्य इति शेषः । वाऽसरूपावधिना कारप्रत्ययोऽपि । अत्र स्त्रियामित्यस्य अनुवृत्तेरनभ्युपगमेन अस्त्रियामिति निषेधाभावात् । मत्वर्थाच्छ इति ॥ मत्वर्थशब्दात् स्वार्थं छप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु मत्वर्थीय इत्यत्र कथं 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, अतद्धितपरत्वात् अभत्वाच्चेत्यत आह । बहुलवचनादकारलोप इति ॥ मत्वर्थीय इति ॥ मतारर्थो यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः । स एव मत्वर्थीयः । 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र तु बहुलप्रहणान्न । 'शौपिकान्मतुवर्थीयात्' इत्यत्र भवार्थे गहादित्वात् छो बोध्यः । इणजादिभ्य इति ॥ वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । आजिरित्यत्र अजेर्वाभावमाशङ्क्य आह । बहुलमिति ॥ इञ्चपादिभ्य इति ॥ वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । ननु इणोऽनुवृत्त्येव सिद्धे इञ्प्रहणमनर्थकम् इत्यत आह । स्वरे भेद इति ॥ 'जिनत्यादिर्नित्यम्' इति स्वरविशेष इञ्चधेः फलमित्यर्थः । इक्कृष्यादिभ्य इति ॥ वाच्य इति शेषः । कृषिगिति ॥ कित्त्वान्न लघूपधगुणः । गिरिरिति ॥ गृधातोर्किक् कित्त्वान्न गुणः । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वे रपरत्वम् । संज्ञायां ॥ वरणेति ॥ वरणः वृक्षविशेषः । वारणान्यहोमार्थानीत्यादौ याज्ञिकानां प्रसिद्धः । पूरिकेति ॥ तस्या विवरणम् । अपूपविशेष इति ॥ "समितावेसनेजीरहिङ्गुमारीचयोजिते । घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेष्टिते ॥ घृतेन वाथ तैलेन भजिता पूरिका मता" इति भोजनकौतूहले तल्लक्षणात् । विभाषाख्यान ॥ स्त्रियामित्येव । पूर्वं परिप्रश्नः पश्चादुक्तकथनमाख्यानम् । अल्पाक्षरत्वादाख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातः । तदाह । परिप्रश्न इति ॥ वाऽसरूपविधिना सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । विभाषोक्तेरिति ॥ स्त्रियां वाऽसरूपविधेरनुवृत्त्या विभाषाग्रहणाभावे इञ्णुलवेव स्याताम् । न तु प्रत्ययान्तरमित्यर्थः । परिप्रश्ने उदाहरति ।

मन्येऽपि, कां त्वं कारिं—कारिकां क्रियां—कृत्यां—कृतिं वा अकार्षीः । सर्वा कारिं—कारिकां—क्रियां—कृत्यां—कृतिं—वा अकार्षम् । एवं गणिं—गणिकां—गणनाम् । पाचिं—पाचिकां—पचां—पक्तिम् । इज्यां—इष्टिम् ।

३२८८ । पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । (३-३-१११)

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुज्वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिष्कुभक्षिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उदपादि ।

३२८९ । आक्रोशे नञ्यनिः । (३-३-११२)

विभाषेति निवृत्तम् । नञ्युपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठभूयात् । अप्रयाणिः । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (सू २८४१) । भावेऽकर्तरि च

कान्त्वमिति ॥ कान्त्वङ्कारिमकार्षीरित्यन्वयः । इवि रूपम् । एवं कारिकामित्यादावपि कान्त्वमित्यस्य कार्षीरित्यस्य चान्वयो बोध्यः । कारिकामिति ॥ ण्वुलि रूपम् । क्रियामित्यत्र ‘कृञ्श च’ इति शः । कृत्यामित्यत्र ‘कृञ्श च’ इति चकारात् क्यपि तुक् । कृतिमित्यत्र क्तिन् ‘कृञ्श च’ इति चकारादित्युक्तम् । आख्याने उदाहरति । सर्वा कारिमित्यादि ॥ अत्रापि सर्वा कारिमित्यादिपञ्चसु सर्वामित्यस्य अकार्षमित्यस्य चान्वयः । एवङ्गणमिति ॥ अत्रापि कामकार्षीः । सर्वांमकार्षमिति प्रश्नप्रतिवचनानि योज्यानि । गणधातोरदन्तात् चुरादिणिजन्तादिजादि । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणनामिति ॥ ‘ण्यासश्चन्थः’ इति युच् । अत्र क्तिन् तु न, युच्वा बाधात् । पचामित्यत्र ‘षिद्धिदादिभ्यः’ इति षित्त्वादङ् । इज्यामित्यत्र ‘व्रजयजोर्भावे’ इति क्यप् । ‘वचिस्त्वपि’ इति सम्प्रसारणम् । इष्टिरित्यत्र यजेः क्तिन् व्रश्चेति षः । पर्यायार्ह ॥ पर्यायशब्दस्य विवरणम् । परिपाटीति ॥ तस्यापि विवरणम् । क्रम इति ॥ परिपूर्वात्पटेः क्रमार्थादिणजादिभ्य इति स्त्रियां भावे ण् । ‘कृदिकारादाक्तिनः’ इति ङीप् । अर्हणमर्ह इति ॥ भावे घञिति भावः । द्योत्येष्विति ॥ भाव एवार्थे प्रत्यय इति भावः । क्रमे उदाहरति । भवत आसिकेति ॥ आदौ आसनं ततश्शयनं ततोऽप्रगमनमित्यर्थः । अर्हं उदाहरति । भवानिति ॥ ‘ऋणे’ इत्युदाहरणसूचनम् । इक्षुभक्षणमृणत्वेन धारयसीत्यर्थः । ‘उत्पत्तौ’ इत्युदाहरणसूचनम् । उदपादीति ॥ उत्पन्नेत्यर्थः । उत्पूर्वात्पदेः कर्तरि लुङि ‘चिण् ते पदः’ इति चिण् । आक्रोशे नञ्यनिः ॥ निवृत्तमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । अजीवनिरिति ॥ अजीवनमित्यर्थः । अप्रयाणिरिति ॥ अप्रयाणमित्यर्थः । क्तिन् तु न भवति । अनिना बाधात् । स्त्रियां वाऽसरूपविधेरभावात् । विभाषानुवृत्तौ क्वचित्क्तिन् स्यादिति भावः । इति स्यधिकारः ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः ‘तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः’ इति भावे कर्मणि च विहिताः । करणे अधिकरणे भावे च ल्युङ्विहितः । ततोऽन्यत्रापि कृत्यल्युटः स्युरित्यर्थः ।

कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ।
'नपुंसके भावे क्तः' (सू ३०९०) ।

३२९० । ल्युट् च । (३-३-११५)

हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

३२९१ । कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । (३-३-११६)

येन कर्मणा स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युप-
पदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् ।
ओदनभोजनं सुखम् । अत्र पानादेव सुखम् । चन्दनानुलेपनं सुखमिति वत् ।
सत्यम् । यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकः । यत्र साक्षात्परंपरया वा
सुखं तत्रेति यावत् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः
कर्ता, किंतु कर्म । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । अग्नि-
कुण्डस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणेष्वसमासः ।

स्तानीयं चूर्णम् । करणे अनीयर् इति सिद्धवत्कृत् ल्युटि उदाहरति । राज्ञेति ॥
कर्मणि ल्युटिर्भावः । नपुंसके भावे क्तः ॥ इदं सूत्रं 'निष्ठा' इति सूत्रप्रस्तावे प्रागेव
प्रसङ्गाद्व्याख्यातं मूले । इह तु क्रमप्राप्तत्वात् पुनरुपन्यस्तम् । ल्युट् च ॥ चात् क्तः ।
नपुंसके भावे इत्येव । ननु 'नपुंसके भावे क्तल्युटौ' इत्येव सिद्धे योगविभागो व्यर्थ इत्यत
आह । योगेति ॥ कर्मणि च येनेत्युत्तरसूत्रे ल्युट् एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । कर्मणि च येन ॥
संस्पर्शशब्दः कृदन्तः । कृत्योर्गे कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी । येनेति कर्तरि तृतीया । 'उभयप्राप्तौ
कर्मणि' इति नियमात् । येन कर्मणेति ॥ कर्तुः शरीरस्येति ॥ शरीरावच्छिन्नस्येत्यर्थः ।
अर्धर्चादित्वाच्छरीरशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि । तेन कर्तुं इत्येव भाव्यमिति निरस्तम् । ल्युट्
स्यादिति ॥ भावे नपुंसके इति शेषः । पूर्वेणेति ॥ 'ल्युट् च' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः ।
नित्येति ॥ उपपदसमासार्थमित्यर्थः । तस्य नियत्वात् । पयःपानं सुखमिति ॥ पयसा
स्पृश्यमानशरीरावच्छिन्नस्य सुखजनकमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह । ओदनभोजनं सुख-
मिति ॥ शङ्कते । अत्र पानादिति ॥ पानादेव सुखम्, न तु संस्पर्शनेनेत्यर्थः । भोजना-
दित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह । चन्दनानुलेपनं सुखमिति वदिति ॥ तथा च
पयसा ओदनेन च स्वरूपतत्त्वाद्देवदत्तसुखाभावात् कथमिदं उदाहरणमिति भावः । समा-
धत्ते । सत्यमिति ॥ यत्र संस्पर्शमिति ॥ यत्र विषये संस्पर्शं विना स्वरूपसत्तैव
सुखं नोत्पद्यते तादृशविषयोपलक्षणं संस्पर्शग्रहणमित्यर्थः । फलितमाह । यत्रेति ॥ स्पर्शनेन
यत्र सुखं यथा चन्दनानुलेपनं सुखमिति, यत्र संस्पर्शपूर्वकपानादेर्वा सुखम् । यथा पयःपानं
सुखमित्यादौ, तत्र सर्वत्रास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । तूलिकाया उत्थानं सुखमिति ॥ अत्र

३२९२ । वा यौ । (२-४-५७)

अजेर्वी वा स्याद्यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ।

३२९३ । करणाधिकरणयोश्च (३-३-११७)

ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ।

३२९४ । अन्तरदेशे । (८-४-२४)

अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हणनो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्गन्ति । 'तपरः' किम् । अन्तरघानि ।

३२९५ । अयनं च । (८-४-२५)

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ।

३२९६ । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । (३-३-११८)

३२९७ । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । (६-४-९६)

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्धे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अद्वीति किम् ससुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः ।

३२९८ । गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । (३-३-११९)

न कर्मोपपदमिति भावः । अग्निकुण्डस्येति ॥ शीतकाल इति शेषः । अत्राग्नि-कुण्डेन संस्पर्शो नास्ति, दाहप्रसङ्गादिति भावः । ननु तूलिकाया उत्थानम् इत्यादि-प्रत्युदाहरणेषु पूर्वसूत्रेण ल्युट् स्यादेवेति कर्मणीत्यादि व्यर्थमित्यत आह । प्रत्युदा-हरणेष्विति ॥ असमास इति ॥ नित्यस्योपपदसमासस्याभाव इत्यर्थः । करणाधि-करणयोश्च ॥ अर्थनिर्देशोऽयं न तूपपदं व्याख्यानात् । अजपौ परत्वादयं बाधते । तदुक्तं "अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन" इति । इध्मप्रव्रश्चन इति ॥ प्रव्रश्च्यते ऽनेनेत्यर्थे ल्युट् । इध्मस्य प्रव्रश्चन इति विग्रहः । गोदोहनीति ॥ दुह्यतेऽस्यामित्यर्थे ल्युट् । गोदोहनीति विग्रहः । खलः प्रागिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । पुंसि ॥ करणाधि-करणयोरित्येव । पूर्वसूत्रापवादः । छादेर्घः ॥ 'अद्व्युपसर्गस्य' इति छेदः । ह्रस्वः स्या-दिति ॥ 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । णिच्प्रकृतिभूतस्य छाद उपधाया इति शेषः । 'ऊदुपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । एतेन णेरेव ह्रस्वः । तत्सामर्थ्यात्तस्य लोपो नेति परास्तम् । गोचर ॥ ननु 'पुंसि संज्ञायां घः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह ।

घान्ता निपात्यन्ते । ‘हलश्च’ (सू ३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञो-
ऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्त्यनेन संचरो मार्गः ।
वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः, व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न ।
आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ।

३२९९ । अवे तृस्त्रोर्घञ् । (३-३-१२०)

अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

३३०० । हलश्च । (३-३-१२१)

हलन्ताद्धञ्स्यात् । घापवादः । (रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः ।) अप-
मृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ।

३३०१ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । (३-३-१२२)

अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः । नियन्त्युद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः ।
‘अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्’ (वा २२३६) ।

३३०२ । उदङ्कोऽनुदके । (३-३-१२३)

उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यत उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति
घृतोदङ्गश्चर्ममयं भाण्डम् । ‘अनुदके’ किम् । उदकादञ्चनः ।

३३०३ । जालमानायः । (३-३-१२४)

आनीयन्ते मत्स्वाद्योऽनेनेत्यानायः । ‘जालम्’ इति किम् । आनयः ।

३३०४ । खनो घ च । (३-३-१२५)

चाद्धञ् । आखनः—आखानः । धित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् ।

हलश्चेति वक्ष्यमाणस्येति ॥ चात्कष इति ॥ व्याख्यानादिति भावः । अवे
तृस्त्रोर्घञ् ॥ अवेत्युपसर्गे उपपदे तृ स्तृ आभ्यां घञ् स्यात् पुंसि संज्ञायां प्रायेणेत्यर्थः ।
घापवाद इति ॥ ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति विहितस्य घस्यापवाद इत्यर्थः । हलश्च ॥
स्पष्टम् । अध्याय ॥ अधिपूर्वक इङ् निपूर्वक इण् उत्पूर्वकः युधातुः संपूर्वको हञ् एते
घञन्ता निपात्यन्ते । ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति घापवादः । अवहारेति ॥ अवहारः, आधारः,
आवायः, एषां घञन्तानां निपातनखोपसङ्ख्यानमित्यर्थः । उदङ्कोऽनुदके ॥ घस्यापवादः ।
घृतोदकमिति ॥ ‘चजोः कु धिण्यतोः’ इति कुत्वम् । जालमानायः ॥ जालं वाच्यञ्चेत्
आनाय इति घञन्तमित्यर्थः । खनो घ च ॥ घ इति छप्रथमाकम् । खनो घञ् स्यात्

तेन भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणे घः । खल
इत्यादि । । ‘खनेर्डडरेकेकबका वाच्याः’ (वा २२३८) आखः—आखरः—
आखनिकः—आखनिकबकः । एते खनित्रवचनाः ।

३३०५ । ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । (३-३-१२६)

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल्स्यात् ।
तयोरेव—’ (सू २८३३) इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे, दुष्करः कटो
भवता । अकृच्छ्रे । भवता ईषत्करः । सुकरः । ‘निमिमीलियां खलचोरात्त्वं
नेति वाच्यम्’ (वा ३४८७) । ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः ।
मयः । लयः ।

३३०६ । उपसर्गात्खल्वञोः । (७-१-६७)

उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः ।
उपालम्भः । ‘उपसर्गात्’ किम् । ईषल्लभः । लाभः ।

३३०७ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । । (७-१-६८)

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् स्यात्खल्वञोः । सुलभम् ।

घश्चेत्यर्थः । नन्वत्र धित्करणं व्यर्थम्, चजोरभावेन कुत्वस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य आह ।
धित्करणमिति ॥ भजेर्भग इति ॥ भज्यते इति कर्मणि घः । पदमिति ॥ पद्यते
गम्यतेऽनेनेति विग्रहः । खनेरिति ॥ ड, डर, इक, इकबक, एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । आख
इति ॥ डे रूपम् । आखर इति ॥ डरे रूपम् । उभयत्रापि द्वित्वसामर्थ्याद्विलोपः । इके
उदाहरति । आखनिक इति ॥ इकबके उदाहरति । आखनिकबक इति ॥ ईषदुःसुषु ॥
निवृत्तमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । तर्हि ‘कर्तरि कृत्’ इति कर्तरि स्यादित्यत आह ।
तयोरेवेति ॥ इह दुरिति कृच्छ्रार्थ एवान्वेति अकृच्छ्रार्थे तु ईषदिति सु इति चान्वेति ।
योग्यताबलात् । तदेतदाह । कृच्छ्रे, दुष्कर इत्यादिना ॥ भवतेति ॥ ‘न लोक’ इति
षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया । कृच्छ्र्याद किम् । ईषत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । निमीति ॥
निपूर्वा मिञ् मीनातिः लीङ् एषामित्यर्थः । ‘मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च’ ‘विभाषा लीयतेः’
इति प्राप्तमात्त्वं खलचोर्निषिध्यते । खलि उदाहरति । ईषन्निमय इत्यादि ॥ ‘एरच्’
इत्यचि उदाहरति । निमय इत्यादि ॥ उपसर्गात्खल्वञोः ॥ लभेर्नुमिति ॥ ‘लभेत्’
इत्यतः ‘इदितो नुम्’ इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । न सुदुर्भ्याम् ॥ केवला-
भ्यामित्येतद्याचष्टे । उपसर्गान्तरेति ॥ सुप्रलम्भः । अतिदुर्लभ इति ॥ अत्र सुदुरो-
रुपसर्गान्तरसहितत्वात् पूर्वसूत्रप्राप्तस्य निषेधः । कथं तर्हीति ॥ सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वेन

दुर्लभम् । ‘केवलाभ्याम्’ किम् । सुप्रलभः । अतिदुर्लभः । कथं तर्हि अति-
सुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ।

३३०८ । कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः । (३-३-१२७)

कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृजोः खल्स्यात् । ‘यथासंख्यं
नेष्यते’ । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् ।
‘कर्तृकर्मणोश्चव्यर्थयोरिति वाच्यम्’ (वा २२४१) । खित्त्वान्मुम् । अनाढ्येन
दुःखेन भूयते दुराढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंभवम् । स्वाढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंकरः ।
दुराढ्यंकरः । स्वाढ्यंकरः । ‘चव्यर्थयोः’ किम् । आढ्येन सुभूयते ।

३३०९ । आतो युच् । (३-३-१२८)

खलोऽपवादः । ईपत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । ‘भाषायां शासि-
युधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः’ (वा २२४३) । दुःशासनः । दुर्योधन
इत्यादि ।

नुमो निषेधादिति भावः । समाधत्ते । यदेति ॥ ‘स्वती पूजायाम् ।’ यदा पूजार्थकाविभौ
कर्मप्रवचनीयौ तदा उपसर्गत्वाभावात् न सुदुरोरुपसर्गसहितत्वम् । अतो निषेधो भविष्यतीति
भावः । सोः पूजार्थतया उपसर्गत्वाभावात् पूर्वसूत्रान्न तत्र प्राप्तिरित्यपि बोध्यम् । कर्तृ-
कर्मणोश्च ॥ कर्तृकर्मणोरिति सप्तमी । उपपदयोरिति लभ्यते, व्याख्यानात् । चकारादीष-
दुस्सुप्तिवति समुच्चयते । भूकृजोरिति पञ्चम्यर्थे पठ्यते । तदाह । कर्तृकर्मणोरीषदादिषु
चोपपदेष्विति ॥ अत्र कर्तृकर्मणोरन्यतरस्मिन् ईषदुस्सूनामन्यतमे च इत्युभयस्मिन्
समुच्चिते उपपद इत्यर्थो विवक्षितः । न तु प्रत्येकमुपपदत्वम्, व्याख्यानात् । भाष्ये
तथैवोदाहरणाच्च । नेष्यत इति ॥ भूकृजोः कर्तृकर्मणोरित्यस्य च न यथासङ्गमित्यर्थः ।
ननु कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य ईषदादीनामन्यतमस्य च उपपदस्य प्रयोगसन्निपाते कथं पौर्वापर्य-
मित्यत आह । कर्तृकर्मणी चेत्यादि ॥ भाष्ये तथैवोदाहरणादिति भावः । चव्यर्थयो-
रिति ॥ अभूततद्भाव इत्यर्थः । भूयत इति ॥ भावे लट् । दुराढ्यंभवमिति ॥ भावे खल् ।
अत्राढ्यस्य दुरुपपदस्य भूधातोः प्रागव्यवधानेन प्रयोगः । दुरस्तु ततः प्राक् । दुराढ्यंकर
इति ॥ अनाढ्यः आढ्यः दुःखेन क्रियते इत्यर्थः । अत्र आढ्यः कर्म उपपदम् । ईषदाढ्यंभव-
मित्याद्यप्युदाहार्यम् । अत्र ईषदुस्सूनां व्यवहितत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्ताविदमारब्धमिति बोध्यम् ।
आतो युच् ॥ कर्तृकर्मणोरिति नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपप-
देषु आदन्ताद्धातोर्युच् स्यादित्यर्थः । तयोरेवोत भावे कर्मणि च । खलोऽपवाद इति ॥
वाऽस्वरूपविधिक्षु न भवति, ‘कल्युट्त्तुमुन्खलर्थेषु वाऽस्वरूपविधिर्न’ इत्युक्तेः । दुष्पान इति ॥
‘इदुदुपध’ इति षः । भाषायामिति ॥ ‘छन्दसि गत्यर्थेभ्यः’ ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते

३३१० । षात्पदान्तात् । (८-४-३५)

नख णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । 'षात्' किम् । निर्णयः । 'पदान्तात्' किम् । पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण ।

३३११ । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । (३-३-१७०)

अवश्यंकारी । शतं दायी ।

३३१२ । कृत्याश्च । (३-३-१७१)

आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ।

३३१३ । क्तिक्तौ च संज्ञायाम् । (३-३-१७४)

धातोः क्तिक्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुत्र-' (सू ३१६३) इति नेट् । भवताङ्कतिः ।

३३१४ । न क्तिचि दीर्घश्च । (६-४-३९)

अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

३३१५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (६-४-४५)

सनोतेः क्तिच्यात्वं वा ख्यालोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः ।

इत्युत्तरमिदं वार्तिकम् । ईषदुस्सुष्वित्येव । खलोऽपवादः । इति खलार्थाः प्रत्ययाः । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ कर्तरि कृदित्येव । अवश्यङ्कारीति ॥ अवश्यमित्यव्ययम् । शतं दायीति ॥ 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठी न । कृत्याश्चेत्यादि ॥ स्पष्टम् । क्तिक्तौ च ॥ आशिषीति ॥ 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भवतादिति ॥ आशिषि लोट् । भूतिरित्यस्य विवरणमिदम् । कर्तरि क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च ॥ अनिटामिति ॥ 'अनुदात्तोपदेश' इति सूत्रमिहानुवर्तते इति भावः । रन्तिरिति ॥ अत्र 'श्रयुकः किति' इत्यस्याप्रवृत्तेः 'तितुत्र' इत्येव नेट् । भूतिरित्यत्र तु परत्वात् 'श्रयुकः किति' इत्येवोचितम् । सनः ॥ आत्त्वमिति ॥ 'विङ्गोनोरनुनासिकस्स्यात्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लोपश्चेति ॥ अन्त्यस्य नकारस्येति शेषः । के उदाहरिष्यन्नाह । देवा एनं देयासुरिति ॥ आशीर्लिङ् । देवदत्त इति ॥ तयोरेवेति कर्मणि क्तः । क्तिच् बाधा मा भूदिति क्तविधिः । अन्यथा अपवादेन क्तिच् को बाध्यते । वाऽसरूप-

३३१६ । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । (३-४-१८)

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (सू ७८३) इति नियमान्नोपपदसमासः । 'दो दद्वोः' (सू ३०७७) अलं दत्त्वा । 'घुमास्था—' (सू २४६२) । पीत्वा खलु । 'अलं-खल्वोः' किम् । मा कार्षीन् । 'प्रतिषेधयोः' किम् । अलंकारः ।

३३१७ । उदीचां माडो व्यतीहारे । (३-४-१९)

व्यतीहारेऽर्थे माडः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

३३१८ । मयतेरिदन्यतरस्याम् । (६-४-७०)

मेड इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचांग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ।

३३१९ । परावरयोगे च । (३-४-२०)

विधिसु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेवेति 'प्रैषातिसर्ग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अलं खल्वोः ॥ क्त्वा स्यादिति ॥ भावार्थकोऽयम् । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात् । एतच्च 'तुमर्थे सेसेन' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'उदीचां माडो व्यतीहारे' इत्युत्तरसूत्रे उदीचाङ्ग्रहणादस्य नित्यत्वावश्यकत्वात् प्राचाङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । प्राचांग्रहणं पूजार्थमिति ॥ न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः । तस्य 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलग्रहणात्समाधेयमित्यलम् । उपपदसमासे ल्यपमाशङ्क्य आह । अमैवाव्ययेनेति ॥ अलन्दन्वेति ॥ दानेन किञ्चिदपि साध्यन्नास्तीत्यर्थः । ईत्वं स्मारयति घुमास्थेति ॥ पीत्वा खल्विति ॥ पानेन साध्यन्नास्तीत्यर्थः । उदीचां माडो ॥ व्यतीहारे विनिमयः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेन सिद्धिमाशङ्क्य आह । अपूर्वकालार्थमिति ॥ मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्यतो वेति 'न ल्यपि' इत्यतो ल्यपीति चानुवर्तते इति भावः । अपमित्य याचत इति ॥ त्वया गौर्दत्ता चेत् मया महिषी दीयते इत्येवं विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः । इह विनिमयस्य पूर्वकालिकत्वाभावात् समानकर्तृकयोरित्यस्य न प्राप्तिः । प्रत्युत याचनाया एव पूर्वकालिकत्वात् याचेः क्ताप्राप्तिः । गतिसमासे क्लो ल्यप् इत्वन्तुक् । अपमायति ॥ इत्वाभावे रूपम् । 'ईयाति' इति ईत्वन्तु न, 'न ल्यपि' इति निषेधात् । उदीचाङ्ग्रहणादिति ॥ तेन मेडो क्ताप्रत्ययस्य विकल्पलाभात् तदभावे याचेः पूर्वकालक्रियावृत्तित्वात् समानकर्तृकयोरिति क्लेति भावः । परावरयोगे च ॥ परावरयोगेऽपि इति विग्रहः । योगशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । परयोगे अवरयोगे च क्लेति लभ्यते । परेण कस्य योग इत्याकांक्षायां अवरस्येति लभ्यते । अवरेण कस्य योग इत्याकांक्षायाम्परस्येति लभ्यते । तदाह ।

परेण पूर्वस्यावरेण परस्व योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वत-योगोऽत्र नद्याः ।

३३२० । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । (३-४-२१)

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । ‘अनुदात्त-’ (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः ‘श्रयुकः

परेण पूर्वस्येति ॥ अवरस्येत्यर्थः । परावरशब्दौ हि क्रमात् व्यवहिताव्यवहितदेशवृत्तवा-चिनौ । क्त्वा स्यादिति ॥ ‘अव्ययकृतो भावः’ इति वचनादयमपि भावार्थक एव । अवरस्य परयांगं उदाहरति । अप्राप्य नदीं पर्वत इति ॥ विन्ध्यपर्वतादक्षिणदेशे निवसतः विन्ध्यं गङ्गाञ्च नदीमधकृत्य प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । विन्ध्यस्यान्तरत एव हि गङ्गा । तथा च दक्षिणदेशस्थानां गङ्गोत्तरणेन विना विन्ध्यपर्वतः प्राप्यत्वेन स्थित इत्यर्थः, विन्ध्यस्य दक्षिणतो गङ्गाया अभावा-दिति भावः । तथा च दक्षिणदेशस्थानां विन्ध्यव्यवहिता गङ्गा । दक्षिणदेशीयापेक्षया अव्यवहि-तस्य विन्ध्यस्य दक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितया गङ्गाया योगो गम्यते । तदाह । परनदीयोगो-ऽत्र पर्वतस्येति ॥ अथापरं परस्व योगे उदाहरति । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदीति ॥ दक्षिणात्यानाम् अव्यवहितविन्ध्यपर्वतातिक्रमेणैव व्यवहिता गङ्गा प्राप्यत्वेन स्थिते-त्यर्थः । अत्र अव्यवहितेन विन्ध्येन दक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितायाः गङ्गायाः योगो गम्यते । तदाह । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या इति ॥ इह अप्राप्तेरतिक्रमणस्य च विन्ध्यास्थितिपूर्व-कालकत्वाभावात् ‘समानकर्तृकयोः पूर्व’ इत्यस्य न प्राप्तिः । समानकर्तृकयोः ॥ समानकर्तृक-योरिति निर्धारणे षष्ठी । पूर्वकाल इत्यस्य पूर्वकालके धात्वर्थे इत्यर्थः । विद्यमानादिति शेषः । क्त्वा स्यादिति ॥ अव्ययकृत्वाद्भावार्थकोऽयम् । भुक्त्वा व्रजतीति ॥ पूर्वकालिकाद्भो-जनात् उत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः । द्वित्वमिति ॥ समानकर्तृकयोरिति द्वित्वमविवक्षितमिति भावः । स्नात्वेति ॥ स्नानभोजनपानोत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः । अत्र व्रजनापेक्षया स्नानादीनाम्बहूनाम्पूर्वकालिकत्वेऽपि क्लृप्ति भावः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वम्भुङ्क्ते ततो व्रजती-त्यत्र तु पूर्वशब्देनैव पूर्वत्वस्यावगमात् ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति न्यायात् न क्त्वा । पूर्वम्भुक्ता ततो व्रजतीत्यत्र तु न क्रिययोः पार्वीपर्यं किन्तु कर्त्रोरिव । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वम्भुक्ता पश्चाद्व्रजत्यनेभ्यो भोक्तृभ्यः इत्यर्थः । आख्यते भोक्तुमित्यत्र तु वासरूपविधिना लट् इति भाष्यादौ विस्तरः । नमधातोः क्त्वाप्रत्यये आह । अनुदात्तेतीति ॥ स्वरति सूति सूयति-धूजभ्यः क्त्वाप्रत्ययस्य ‘श्रयुकः किति’ इति निषेधम्बाधित्वा ‘स्वरति सूति सूयति’ इति इङ्गिकल्प-माशङ्क्य आह । स्वरत्यादेरिति ॥ ‘आर्धधातुकस्येड्’ इत्यादेरिङ्गिधिकाण्डात् प्राक् ‘नङ्गशि-कृति’ इत्यादेरिङ्गिनिषेधकाण्डस्यारम्भसामर्थ्यात् इह पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य ‘श्रयुकः किति’ इति

किति' (सू २३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्मृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

३३२१ । क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः । (६-४-३१)

एतयोर्नलोपो न ह्यात्क्त्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्त्वादिङ् । स्यन्त्वा—
स्यन्दित्वा ।

३३२२ । न क्त्वा सेट् । (१-२-१८)

सेट् क्त्वा किञ्च स्यात् । शयित्वा । 'सेट् किम् । कृत्वा ।

३३२३ । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । (१-२-७)

एभ्यः सेट् क्त्वा किन् । मृडित्वा । 'क्लिशः क्त्वा—' (सू ३०४९)
इति वेट् । क्लिशित्वा—क्लिष्टा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविद्—' (सू २६०९)
इति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ।

३३२४ । नोपधात्थफान्ताद्वा । (१-२-२३)

सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा—श्रन्थित्वा । गुफित्वा—गुम्फित्वा ।
'नोपधात्' किम् । । कोथित्वा । रेफित्वा ।

इष्णिषेध एव प्रवर्तते इति भावः । क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः ॥ नलोपो नेति ॥ 'श्रात्र-
लोपः' इत्यतो नलोप इति 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यतो नेति चानुवर्तते इति भावः । क्त्वीति ॥
क्ताशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । स्कन्त्वेति ॥ स्कन्दिर्-
धातोः रूपम् । अनुदातोपदशतत्वाद्देट् । स्यन्दू धातोः क्ताप्रत्यये आह । ऊदित्त्वादिङ्नेति ॥
न क्त्वा सेट् ॥ किञ्चेति ॥ 'असंयोगाल्लिट्किन्' इत्यतः क्रिदित्यनुवृत्तेरिति भावः ।
शयित्वा इति ॥ कित्त्वाभावात् न गुणनिषेधः । मृडमृद ॥ 'न क्ता सेट्' इति निषेधस्या-
पवादः । मृडित्वेति ॥ कित्त्वान्न लघूपधगुणः । मृदित्वेत्याद्यप्युदाहार्यम् । क्लिश इति ॥
'क्लिश हिंसायाम्' दिवादौ । ततः क्ताप्रत्ययस्य 'क्लिशः क्लानिष्ठयोः' इति वेडित्यर्थः । 'क्लिश्
विबाधने इत्यस्य तु ऊदित्त्वाद्देट् । उदित्वेति ॥ वदधातोः क्ताप्रत्ययः । 'वचिस्वपि' इति सम्प्र-
सारणम् । उषित्वेति ॥ वसधातोः क्ता 'वसतिक्षुधोः' इति इट् सम्प्रसारणम् । 'शासिवसि'
इति षः । रुदविद् इति कित्त्वमिति ॥ 'न क्ता सेट्' इति निषेधस्यापवाद इति भावः ।
नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ थफौ अन्तौ यस्येति विग्रहः । 'न क्ता सेट्' इति नित्यनिषेधे
प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कित्त्वे सति नलोपः । तदभावे तु नेति मत्वा आह । श्रथित्वेत्यादि ॥
कोथित्वा । रेफित्वेति ॥ कुथ पूतीभावे, रिफ कथनयुद्धहिंसादानेषु । इह 'रंलो व्युपधात्'

३३२५ । वञ्चिलुञ्च्युतश्च । (१-२-२४)

सेट् क्त्वा किट्वा । वचित्वा-वञ्चित्वा । लुचित्वा-लुञ्चित्वा । ऋतित्वा-अर्तित्वा ।

३३२६ । तृषिमृषिकृषेः काभ्यपस्य । (१-२-२५)

एभ्यः सेट् क्त्वा किट्वा । तृषित्वा-तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृषित्वा-कर्षित्वा । 'रलो व्युपधात्-' (सू २६१७) इति वा कित्त्वम् । द्युतित्वा-द्योतित्वा । लिखित्वा-लेखित्वा । 'रलः' किम् । सेवित्वा । 'व्युपधात्' किम् । वर्तित्वा । 'हलादेः' किम् । एषित्वा । 'सेट्' किम् । भुक्त्वा । 'वसतिक्षुधोरिट्' (सू ३०४६) उषित्वा । क्षुधित्वा-क्षौधित्वा । 'अञ्चेः पूजायाम्' (सू ३०४७) इति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा-लोभित्वा । 'लुभो विमोहने' (सू ३०४८) इतीट् । अविमोहने तु लुब्ध्वा ।

३३२७ । जृव्रश्च्योः क्त्व । (७-२-५५)

इति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । वञ्चिलुञ्च्युतश्च ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । कित्त्वविकल्पात्रलोपविकल्पः । ऋतेरुदाहरति । ऋतित्वा-अर्तित्वेति ॥ कित्त्वविकल्पाच्छ्रुपधगुणनिषेधविकल्पः । ऋतिस्सौत्रो धातुः घृणायाम् । तस्यार्धधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य विकल्पनात् तदभावे कित्त्वमिह विकल्प्यते । तृषिमृषि ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । रल इति ॥ उकारोपधात् इकारोपधाच्च रलन्तात् हलादेः परः सन् क्त्वा च सेट् वा किताविति व्याख्यातं प्राक् । रल् प्रत्याहारः । वर्तित्वेति ॥ 'वृत्तु वर्तने' इत्यस्य रूपम् । एषित्वेति ॥ इषधातोः रूपम् । इह हलादित्वाभावान्न कित्त्वविकल्पः । किन्तु 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यमेव कित्त्वाभावान्न गुणनिषेधः । वसधातोः क्षुधधातोश्च अनुदात्तोपदेशत्वात् इग्निषेधे प्राप्ते तदपवादं स्मारयति । वसतिक्षुधोरिटिति ॥ उषित्वेति ॥ 'मृडमृद' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । 'शासिवसि' इति षः । अञ्जुधातोः क्त्वाप्रत्ययस्य 'उदितो वा' इति इङ्गिकल्पे प्राप्ते आह । अञ्चेः पूजायामिति ॥ गतौ त्विति ॥ तत्र 'उदितो वा' इति वेट्कत्वात् । लुभित्वा-लोभित्वेति ॥ व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । 'लुभ विमोहने' । तुदादिः । विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः । तत्र 'तीषसह' इति इङ्गिकल्पे आह । लुभो विमोहने इतीडिति ॥ नित्यमिति शेषः । विमोहनार्थाल्लुभः क्त्वा निष्ठयोरिट् स्यात् न तु गार्थ्य इति व्याख्यातं प्राक् । अविमोहने त्विति ॥ गार्थ्ये तु 'तीषसह' इति इङ्गिकल्पे लुभित्वेत्यपि भवति । अभिकाङ्क्षेत्यर्थः । विमोहने तु लुब्ध्वेत्यपपाठः । जृव्रश्च्योः

आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् जरीत्वा-जरित्वा । ब्रश्चित्वा ।

३३२८ । उदितो वा । (७-२-५६)

उदितः परस्य क्त्व इडा । शमित्वा । ‘अनुनासिकस्य कि-’ (सू २६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । घृत्वा-देवित्वा ।

३३२९ । क्रमश्च क्त्वि । (६-४-१८)

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे कान्त्वा-कन्त्वा । ‘झलि’ किम् । क्रमित्वा । ‘पूङश्च’ (सू ३०५०) इति वेट् । पवित्वा-पूत्वा ।

३३३० । जान्तनशां विभाषा । (६-४-३२)

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यान् क्त्वि परे । भक्त्वा-भङ्क्त्वा । रक्त्वा-रङ्क्त्वा । ‘मस्जिनशोः-’ (सू २५१७) इति तुम् । तस्य पक्षे लोपः । नङ्घा नङ्घा । ‘रधादिभ्यश्च’ (सू २५१४) इतीट्पक्षे । नश्चित्वा । ‘झलादाविति वाच्यम्’ (वा ५०६६) । नेह । अञ्जित्वा । ऊदित्वाट् ।

क्त्वि ॥ जरीत्वा-जरित्वेति ॥ ‘अथुकः किति’ इति निषेधे प्राप्ते विधिः । ‘वृत्तो वा’ इति इटो दीर्घविकल्पः । ब्रश्चित्वेति ॥ अत्र ऊदित्वादित्ठिकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । ‘प्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणम् । उदितो वा ॥ क्त्व इति ॥ ‘जृप्रदन्त्याः’ इति पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप्राप्तविभाषेयम् । शमुधातोर्इट्पक्षे उदाहरति । शमित्वेति ॥ इडभावे त्वाह । अनुनासिकस्येति ॥ घृत्वा-देवित्वेति ॥ दिवधातोर्इदित्वात् क्त्वायामित्ठिकल्पः । ‘रलो व्युपधात्’ इति क्त्वि विकल्पः । तत्र इडभावपक्षे क्त्विपक्षे ‘च्छ्रः’ इति वस्य ऊठि इकारस्य यणि घृत्वेति रूपम् । इट्पक्षे तु सत्यपि क्त्वे झलादित्वाभावात् नोऽट् । इटि क्त्वाभावपक्षे तु उपधागुण इति भावः । क्रमश्च क्त्वि ॥ ‘नोपधायाः’ इत्यतः उपधाया इति ‘तनोते-र्विभाषा’ इत्यतः विभाषेति ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य’ इत्यतः दीर्घ इति ‘अनुनासिकस्य कि’ इत्यतः झलप्रहणञ्चानुवर्तते । तदाह । क्रम उपधाया इत्यादि ॥ ‘अनुनासिकस्य कि’ इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कान्त्वेति ॥ क्रमुधातोर्इदित्वादित्ठिकल्पः । दीर्घपक्षे रूपम् । जान्तनशां ॥ ‘श्चात्रलोपः’ इत्यतो नलोप इति ‘क्लि स्कन्दिदस्थन्दोः’ इत्यतः क्लीति चानुवर्तते । तदाह । जान्तानामित्यादि ॥ भक्त्वा-भङ्क्त्वेति ॥ ‘भञ्जो आमर्दने’ इत्यस्य रूपम् । रक्त्वा-रङ्क्त्वेति ॥ ‘रज्ज रागे’ इत्यस्य रूपम् । नङ्घा-नष्टेल्यत्राह । मस्जि इति ॥ तस्येति ॥ नशो नकारस्य ‘जान्तनशाम्’ इत्यनेन पाक्षिको लोप इत्यर्थः । झलादाविति ॥ ‘जान्तनशां विभाषा’ इति नलोपविकल्पः झलादावित्यर्थः । अञ्जित्वेति ॥

पक्षे । अक्त्वा अङ्क्त्वा । ‘जनसन—’ (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । खात्वा—
खनित्वा । द्यतिष्यति (सू ३०७४) इतीत्त्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा ।
स्थित्वा । ‘दधातेर्हिः’ (सू ३०७६) । हित्वा ।

३३३१ । जहातेश्च क्त्वि । (७-४-४३)

हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । ‘अदो जग्धिः—’ (सू ३०८०) । जग्ध्वा ।

३३३२ । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । (७-१-३७)

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य ।
‘अनञ्’ किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ।

३३३३ । षत्वतुकोरसिद्धः । (६-१-८६)

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसिचत्, इह
षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । ‘ह्रस्वस्य—’ (सू २८५८) इति तुक् ।

इति झलादित्वाभावात् ‘जान्तनशाम्’ इति नलोपो नेति भावः । पक्षे इति ॥ इत्पक्षे
झलादित्वात् नलोपविकल्प इति भावः । आत्त्वमिति ॥ ‘खनु विदारणे’ उदित्वाद्देट् ।
इडभावपक्षे झलादित्वात् ‘जनसनखनाम्’ इत्यात्त्वमित्यर्थः । दित्वेति ॥ ‘दो अवखण्डने’
इत्यस्य रूपम् । सित्वेति ॥ ‘षोऽन्तकर्मणि’ इत्यस्य रूपम् । मित्वेति ॥ साधातोः
रूपम् । स्थित्वेति ॥ स्थाधातोः रूपम् । धाधातोः क्ताप्रत्यये आह । दधातेर्हिरिति ॥
‘ओ हाक् त्यागे’ इत्यस्य क्तायां हिभावं स्मारयति । जहातेश्च क्त्वि ॥ हित्वेति ॥
खल्लेत्यर्थः । हाडस्त्विति ॥ ‘जहातेश्च क्ति’ इति हिभावविधौ जहातेरिति निर्देशात्
‘ओ हाक् त्यागे’ इत्यस्य ग्रहणम्, न तु ‘ओ हाङ् गतौ’ इत्यस्य । तस्य ‘भृजामित्’ इति
इत्वे जिहातेरिति निर्देशापत्तेः । जग्ध्वेति ॥ जग्ध् क्ता इति स्थिते ‘झषस्तथोर्थोऽधः’ इति
धः । ‘झरो झरि’ इति प्रकृतिधकारस्य पाक्षिको लोपः । समासे ॥ अनञ्पूर्व इति पर्यु-
दासात् अव्ययपूर्वपद इति लभ्यते इति मत्वा आह । अव्ययेत्यादि ॥ तुगिति ॥ ‘ह्रस्वस्य
पिति’ इत्यनेनेति भावः । प्रकृत्येति ॥ प्रशब्दः प्रकर्षे, तस्य ‘कुगति’ इति क्कान्तेन नित्य-
समासः । परमकृत्वेति ॥ अव्ययपूर्वपदत्वाभावान्न ल्यबिति भावः । षत्वतुकोरसिद्धः ॥
‘एकः पूर्वपरयोः’ इत्येकादेशप्रकरणात् उत्तरमिदं सूत्रम् । ततश्च असिद्ध इत्यस्य एकादेश
इति शेषः । फलितं त्वाह । एकादेशशास्त्रमिति ॥ कार्यसिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्रासिद्धत्व-
स्यैव भाव्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः । कोऽसिचदिति ॥ ‘एङः पदान्तादति’ इति पूर्व-
रूपमिद्वैकादेशः । तस्य ‘अन्तादिवच्च’ इति परादित्वे ओसिचदिति पदं । तस्य सकारस्य अपदा-
दितया ‘सात्पदायोः’ इति निषेधाभावात् ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वं प्राप्तम् एकादेशस्यासिद्ध-
त्वान्न भवति, एकादेशस्यासिद्धत्वेन को असिचदिति स्थिते सकारस्य अकारेण व्यवधानात्

३३३४ । वा ल्यपि । (६-४-३८)

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि ।
व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् ।
आगत्य—आगम्य । प्रणत्य—प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । ‘अदो
जग्धिः—’ (सू ३०८०) । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यच्चाधते’ ।

इणः परत्वाभावात् । तदाह । इह षत्वन्नेति ॥ षत्वे एकादेशस्यासिद्धत्वे प्रासङ्गिकमुदाहृत्य
प्रकृते ल्यपि तुविधावसिद्धत्वमुदाहरति । अधीत्येति ॥ ‘इङ् अध्ययने’ नित्यमधिपूर्वः
तस्मात् क्को ल्यप् । प्रेत्येति ॥ प्रपूर्वादिण्धातोः क्को ल्यप् । इहोभयत्र सवर्णदीर्घस्य आद्गुणस्य
चासिद्धत्वात् ‘ह्रस्वस्य पिति’ इति तुक् । एकादेशस्यासिद्धत्वाभावे तु ह्रस्वाभावात्तुक् न
स्यात् । तदाह । ह्रस्वस्येति तुगिति ॥ वा ल्यपि ॥ ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीना-
मनुनासिकलोपः’ इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । अनुदात्तेत्यादि ॥ अनुदात्तोपदेशानां
वनतितनोत्यादीनाञ्च अनुदात्तोपदेशेत्युक्को नलोपो ल्यपि वा स्यादित्यर्थः । व्यवस्थितविभा-
षेति ॥ व्याख्यानादिति भावः । मान्तानिटां वेति ॥ गम्, नम्, रम्, यमां पाक्षिको मलोप
इत्यर्थः । नान्तेति ॥ नान्तेषु मन्यहनावानिटां तयोः वनादीनाञ्च अनुदात्तोपदेशेत्यनेन नलोपो
नित्यं स्यादित्यर्थः । नान्तानिटांमिति बहुवचनन्तु प्रयोगवहुत्वाभिप्रायम् । मान्तानामुदा-
हरति । आगत्येति ॥ गमेरनुनासिकलोपे तुक् । प्रणत्येति ॥ नमेरनुनासिकलोपपक्षे
तुक् । विरम्य, विरत्य, प्रयत्य, प्रयम्य, इत्यप्युदाहार्यम् । नान्तयोरुदाहरति । प्रहत्य ।
प्रमत्येति ॥ हनो मन्येतश्च नित्यं नलोपः । प्रवत्येति ॥ वनेनित्यं नलोपः, तुक् ।
वितत्येति ॥ तनोतेनित्यं नलोपः, तुक् । भाष्ये तु ‘वा ल्यपि’ इति सूत्रत्र दृश्यते । ‘अनुदात्त’
इति सूत्रे ‘अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च’ इति ‘वामः’ इति च वार्तिकं पठितम् ।
त्यपि च अनुदात्तोपदेश इति नलोपो भवति । मकारान्तानां तु वेत्यर्थः । अथ प्रजग्येत्युदाहरणं
मनसि निधाय तत्र अदधातोः क्को ल्यपि ‘अदो जग्धिर्ल्यप्प्रकिति’ इति जग्यादेशविधिं
स्मारयति । अदो जग्धिरिति ॥ आदेशे इकार उच्चारणार्थः । ननु विधायेत्यत्र ‘दधातेर्हिः’
इति हिभावः प्राप्नोति । न च तस्य तादौ किति विधानात् ल्यपि कृते कथं तत्प्राप्तिः ।
अलाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । परस्मादपि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् हिभाव-
प्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात् । तथा प्रदायेत्यत्र तादौ किति विहितमित्त्वं ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात्
प्राप्नोति । तथा प्रखन्येत्यत्र ‘जनसनखनां सन्झलोः’ इति झलादिलक्षणमात्वं ल्यपः प्रागेव
प्राप्नोति । तथा ‘यतिस्वतिमास्थामिति किति’ इति इत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा
प्रक्रम्येत्यत्र ‘क्रमश्च क्ति’ इति झलादौ क्ति विहितमुपधादीर्घत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा
आपृच्छ्य प्रदीव्येत्यत्र ‘च्छोः’ इति शृद्धौ झलादित्वलक्षणौ ल्यपः प्रागेव स्याताम् । तथा
प्रदीव्येत्यत्र बलादिलक्षणः इट् ल्यपः प्रागेव प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आह । अन्तरङ्गानपीति ॥
कृत एतदित्यत आह । जग्धिविधाविति ॥ ‘अदो जग्धिस्ति किति’ इत्येतावतैव प्रजग्य

जग्धिविधौ ल्यब्रह्णात् । तेन हित्वदत्त्वात्वेत्वदीर्घत्वशूठितो ल्यपि न ।
विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ । प्रदीव्य ।

३३३५ । न ल्यपि । (६-४-६९)

ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्त्वं न । धेद् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय ।
प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । 'मीनातिमिनोति—' (सू २५०८) इत्यात्त्वम् ।
प्रमाय । निमाय । उपदाय । 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९) विलाय—
विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ।

३३३६ । ल्यपि लघुपूर्वात् । (६-४-५६)

लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि । विगण्य्य । प्रणम्य्य । प्रवे-
भिद्य्य । 'लघुपूर्वात्' किम् । संप्रधार्य ।

३३३७ । विभाषाऽऽपः । (६-४-५७)

आप्रोतेर्णेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि । प्राप्य्य—पाप्य ।

३३३८ । क्षियः । (६-४-५९)

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

इत्यत्रापि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् जग्ध्यादेशस्सिद्धः । अतो ल्यब्रह्णं 'अन्तरङ्गानपि विधीन्
बहिरङ्गो ल्यब्रह्णते' इति ज्ञापयति । एवञ्च अन्तरङ्गजग्ध्यादेशापेक्षया प्राबल्याल्ल्यपि कृते
सति तकारादित्वलक्षणजग्धिभावस्याप्रसक्तेः जग्धिविधौ ल्यब्रह्णमर्थवदिति भावः । तेनेति ॥
हित्वं दत्त्वं आत्त्वम् इत्त्वं दीर्घत्वं शूठौ इट् च ल्यपि नेत्यर्थः । न ल्यपि ॥ 'घुमास्थागापाजहा-
तिसाम्' इत्यनुवर्तते । 'ईयति' इत्यतः 'ईत्' इति च । तदाह । ल्यपि परे इत्यादि ॥
धेडिति ॥ प्रकृतिप्रदर्शनम् । प्रधायेति ॥ 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । प्रपायेति ॥ निपीयेति
तु 'पीङ् पाने' इत्यस्य रूपम् । प्रसायेति ॥ 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम् । लीडः क्लो
ल्यपि आत्वविकल्पं स्मारयति । विभाषा लीयतेरिति ॥ णिलोप इति ॥ उत्पूर्वात्
तृधातोर्णिचि वृद्धौ रपरत्वे उत्तारि इति रूपम् । विपूर्वाच्चरधातोर्णिचि उपधावृद्धौ विचारीति
रूपम्, ताभ्यां क्लो ल्यपि णिलोप इत्यर्थः । ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ 'णेरनिटि' इत्यतो
णेरिति 'अयामन्तात्वाव्य' इत्यतः अय् इति चानुवर्तते । तदाह । लघुपूर्वादिति ॥ लघुः
पूर्वो यस्माद्वर्णादिति विग्रहः, णिलोपापवादः । विगण्य्येति ॥ 'गण सङ्ख्याने' चुरादिः
कथादिरदन्तः । तस्माण्णिच् । अतो लोपः । क्लो ल्यपि णेरयादेशः । प्रवेभिद्य्येति ॥
भिदधातोर्यङि द्वित्वम् । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । जश्त्वं 'यस्य हलः' इति
यकारलोपः, अतो लोपः, क्लो ल्यपि णेरयादेशः । विभाषाऽऽपः ॥ लघुपूर्वत्वाभावात्
पूर्वेण अप्राप्ते विभाषेयम् । क्षियः ॥ 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यतो ल्यपीति 'युल्लुवोर्दीर्घः

३३३९ । ल्यपि च । (६-१-४१)

वेजो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ।

३३४० । ज्यश्च । (६-१-४२)

प्रज्याय ।

३३४१ । व्यश्च । (६-१-४३)

उपव्याय ।

३३४२ । विभाषा परेः । (६-१-४४)

परेर्व्येजो वा संप्रसारणं स्याल्ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वात् 'हलः' (सू. २५५९) इति दीर्घः । परिवीय-परिव्याय । कथम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' 'नेत्रे निमील्य हसति' इति । व्यादाननिमीलनोत्तरकालेऽपि स्वाप-हासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ।

३३४३ । आभीक्ष्ये णमुल्च । (३-४-२२)

पौनःपुन्ये ञोले पूर्वविषये णमुल्स्यान् क्त्वा च । द्वित्वम् । स्मारंस्मारं छन्दसि' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह । क्षियो ल्यपीति ॥ ल्यपि च ॥ 'वेजः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः न सम्प्रसारणमिति च । तदाह । वेजो ल्यपीत्यादि ॥ प्रवायेति ॥ 'वेज तन्नुसन्ताने' क्तो ल्यप् । 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वम् । इह 'ग्रहिज्यावयिव्याधिवष्टिविचति' इति सम्प्रसारणञ्च । ज्यश्च ॥ ज्याधातोर्ल्यपि सम्प्रसारणञ्च स्यादित्यर्थः । प्रज्यायेति ॥ इह 'ग्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणञ्च । व्यश्च ॥ वेजो ल्यपि सम्प्रसारणञ्चैत्यर्थः । उपव्यायेति ॥ 'व्येज् संवरणे' क्तो ल्यपि 'आदेचः' इत्यात्वम् । 'ग्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणञ्च । विभाषा परेः ॥ 'वेजः' इति ल्यपीति सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह । परेर्व्येजः इति ॥ परिपूर्वाब्धेजः क्तो ल्यपि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते परि वि य इति स्थिते आह । तुकमिति ॥ कथमिति ॥ स्वापकाल एव मुखव्यादानं हासकाल एव नेत्रनिमीलनम् । एवञ्च व्यादाननेत्रनिमीलनयोः स्वापहासपूर्वकालकत्वाभावात् कथं त्वाप्रत्यय इत्याक्षेपः । समाधत्ते व्यादानेति ॥ यद्यपि व्यादाननिमीलनोत्पत्त्युत्तरकालके स्वापहसने, न तु तत्पूर्वकालके । तथापि व्यादानोत्पत्त्युत्तरकाले निमीलनोत्पत्त्युत्तरकालेऽपि स्वापहासौ अनुवर्तते । तत्र स्वापोत्पत्तिकालीनव्यादानस्य हासोत्पत्तिकालीननिमीलनस्य च तत्कालीनस्वापहासपूर्वकालकत्वाभावेऽपि तदुत्तरकालानुवृत्तस्वापहासापेक्षया पूर्वकालकत्वसत्त्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः । "मासुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इत्यादौ तु समानकर्तृकताविघाताय स्थितस्येत्याद्यध्याहार्यम् । आभीक्ष्ये णमुल् च ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्त्वाविध्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । पूर्वविषये इति ॥ यद्यपि वाऽसरूपविधिना क्त्वा सिद्धः । स्यधिकारात्प्रागेव वाऽसरूपविधि-

नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावंश्रावम् ।
‘चिण्णमुलोः—’ (सू २७६२) इति णमुल्परे णौ वा दीर्घः । गामंगमम् ।
गमंगमम् । ‘विभाषा चिण्णमुलोः’ (सू २७६५) इति नुम्वा । लम्भं-
लम्भम् । लाभंलाभम् । व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रल-
म्भम् । ‘जाग्रोऽविचिण्णल्—’ (सू २४८०) इति गुणः । जागरंजागरम् ।
ण्यन्तस्याप्येवम् ।

३३४४ । न यद्यनाकाङ्क्षे । (३-४-२३)

यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं
नाकाङ्क्षति चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । ‘अनाकाङ्क्षे’
किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ।

३३४५ । विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु । (३-४-२४)

आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले

पक्षेऽपि क्त्वाविधौ वाऽसरूपवचनस्य वाऽसरूपसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । तथापि ‘विभाषाग्रे
प्रथम’ इति सूत्रे उभयोर्विधानाय चकारः । तत्र हि अग्रेभोजं व्रजति देवदत्तः अग्रे भुक्त्वा
इत्यादौ देवदत्तकर्तृकभोजनं यज्ञदत्तादिकर्तृकभोजनापेक्षया पूर्वकालत्वमप्रादिशब्देन बोध्यते,
न तु व्रजनादिक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वम् । ततश्च ‘समानकर्तृकयोः’ इति क्त्वाप्रत्ययस्य तत्र न
प्रसक्तिः । नापि ‘विभाषाग्रे’ इत्यनेन आभीक्ष्ण्ये तत्राप्राप्तविधिरिति युज्यते । आभीक्ष्ण्ये
पूर्वविप्रतिपेक्षेन ‘आभीक्ष्ण्ये णमुल् च’ इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।
द्वित्वमिति ॥ ‘नित्यवीप्सयोः’ इत्यनेनेति शेषः । स्मृत्वास्मृत्वेति ॥ नमति शिवम्
इत्यनुपज्यते । पायंपायमिति ॥ ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ इति युक् । वा दीर्घ इति ॥
गमेर्ण्यन्ताणमुलि ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वे कृते ‘चिण्णमुलोः’ इति दीर्घविकल्प इत्यर्थः ।
व्यवस्थितेति ॥ व्याख्यानादिति भावः । उपसृष्टस्येति ॥ उपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । जागृ-
धातोर्णमुलि वृद्धिमाशङ्क्य आह । जाग्र इति ॥ ण्यन्तस्याप्येवमिति ॥ जागृधातोर्णौ
वृद्धिं वाधित्वा ‘जाग्रोऽविचिण्णलुडित्सु’ इति गुणे णिलोपे जागरमित्येव रूपमिति भावः ।
न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ यत्प्राप्तमिति ॥ क्त्वा णमुल् चेत्यर्थः । यत्रेति ॥ यस्मिन्वाक्ये
पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदे स्तः तद्वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेदित्यर्थः । पूर्वोत्तरकालिकक्रिया-
पदद्वययुक्तं वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेत् इति यावत् । यदयमिति ॥ यदित्यव्ययम् ।
यदायं भुङ्क्ते ततः परं पठतीत्यर्थः । इदमेकं वाक्यं भुजिपठिक्रियापदद्वययुक्तं न वाक्यान्तरमा-
काङ्क्षतीति भावः । यदयं भुक्त्वा व्रजतीति ॥ भुजिब्रजिक्रियापदद्वययुक्तमिदं वाक्यम्
ततः अधीत इति वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति नात्रायं निषेध इति भावः । विभाषाग्रे ॥ अग्रे,
प्रथम, पूर्व, एषां द्वन्द्वः । अग्रे इत्यव्ययम् । एदन्तं वा निपातनात् । नानुवर्तते इति ॥

क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम्—पूर्वं भुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ।

३३४६ । कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । (३-४-२५)

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ् स्यात् । चौरंकारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ।

३३४७ । स्वादुमि णमुल् । (३-४-२६)

स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल्खादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारम् । लवणं-कारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वाऽसरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।

एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । प्रथमं भोजमिति ॥ प्रथममिति क्रियाविशेषणम् । पूर्वं भोज-मिति ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । पक्षे इति ॥ क्त्वाणमुलौ तावदव्ययकृत्वाद्भावार्थकौ । यदा तु कर्तृविवक्षा तदा लडादय इत्यर्थः । ननु अग्रेप्रथमपूर्वपदेषु क्त्वाणमुलौ परत्वा-दाभीक्ष्ण्येऽपि ह्यानामित्यत आह । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेनिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । कर्मण्याक्रोशे ॥ कर्मणान्युपपदानिर्देशः । आक्रोश इति योत्यर्थ इति मत्वा व्याचष्टे । कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ् इति ॥ स्पष्टत्वात् न व्याख्येयमिति भावः । चौरङ्कारमिति ॥ उपपदसमासे 'अरुद्विषत्' इति मुम् । स्वादुमि णमुल् ॥ स्वादु-मीत्यर्थग्रहणम् । व्याख्यानात् । तथा च स्वादुपर्याये उपपद इति लभ्यते । 'कर्मण्याक्रोशे' इति पूर्वसूत्रात् कृञ इत्यनुवर्तते ननु खमुञ्, अस्वरितत्वात् । ततश्च 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यतः णमुलित्यनुवर्तते समानकर्तृकयोः 'पूर्वकाले' इति सूत्रञ्च । तदाह । स्वाद्वर्थेष्वि-त्यादिना ॥ ननु स्वादुशब्दस्य स्वादावित्येव निर्देश उचित इत्यत आह । स्वादुशब्द-स्येति ॥ नन्वत्र खमुञेवानुवर्तताम् । एवञ्च स्वादुमि मान्तत्वनिपातनमपि न कर्तव्यमित्या-शङ्क्य त्रियां च्यन्तमुदाहरति । अस्वाद्वीमिति ॥ यवागूमपूपिकामित्यादि विशेष्यम् । अत्र णमुलि विवक्षिते मान्तत्वे निपातिते उदन्तत्वाभावात् 'ओतो गुणवचनात्' इति न डीप् । खमुञि कृते 'अरुद्विषत्' इति मुमि तु स्वाद्विङ्कारमित्येव प्रसज्येत । किञ्च च्यन्तस्या-व्ययत्वात् 'अरुद्विषत्' इति मुम् दुर्लभः, तत्र मुम्बिद्यौ अनव्ययस्येत्यनुवृत्तेः । ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारम्भुङ्क्ते इत्यत्रापि मुम् न स्यात्, खमुञः खित्त्वस्य चोरङ्कारमित्यत्र सावकाशत्वात् । किञ्च 'च्वौ' इति दीर्घापत्तिः । अतो णमुलि स्वादुशब्दे मान्तत्वनिपातनमिति भावः । स्वादुमीत्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह । सम्पन्नङ्कारमिति ॥ अत्र 'अस्य च्वौ' इति ईत्त्वाभावोऽपि मान्तत्वनिपातनस्य फलं बोध्यम् । स्वादुपर्यायाविति ॥ वृत्त्यादिग्रन्थेषु

३३४८ । अन्यथैवंकथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । (३-४-२७)

एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्यैवंभूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवंकारम् । कथंकारम् । इत्थंकारम् भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । ‘सिद्ध-’ इति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ।

३३४९ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । (३-४-२८)

कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव, असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ।

३३५० । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये । (३-४-२९)

कर्मण्युपपदे णमुल्स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

तथादर्शनादिति भावः । वाऽसरूपेण क्त्वापीति ॥ यद्यपि ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यतः प्रागेव वाऽसरूपविधिरिति भाष्ये स्थितम् । तथापि तत्रैव भाष्ये ‘क्तायां वाचनम्’ इति क्ताप्रत्ययविषये वाऽसरूपविधिप्रवृत्तेर्विशिष्य वचनादिह क्तापि भवतीत्यर्थः । वाऽसरूपविधिः स्त्रियामित्यधिकारात् प्रागूर्ध्वं भवतीति पक्षान्तरमपि तत्रैव भाष्ये स्थितम् । तत्पक्षे क्तायां वाऽसरूपप्रवृत्तिर्निर्वाधेत्यास्तान्तावत् । अन्यथैवं ॥ अन्यथा एवम् कथम् इत्थम् एषामव्ययानां द्वन्द्वान्तसप्तमीबहुवचनम् । सिद्धः अप्रयोगः प्रयोगाभावः यस्य कृञः स सिद्धाप्रयोग इति विग्रहः । तदाह । एषु कृञ इत्यादि ॥ ननु कृञः अप्रयोगे कथन्तदर्थावगतिः अर्थावगत्यभावे तत्प्रयोगो वा किमर्थं इत्यत आह । व्यर्थत्वादिति ॥ निष्फलत्वादिति भावः । अर्थस्याविवक्षितत्वेऽपि णमुल्प्रत्ययसाधुत्वार्थं तत्प्रयोग इति भावः । तदेव दर्शयति । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति ॥ ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ इत्यसम्भवाच्चानुवर्तते इति भावः । सिद्धेति किमिति ॥ सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किमर्थमित्यर्थः । भाष्ये अन्यथा कृत्वा चोदितामिति प्रयोगात् समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्ताप्रत्ययो बोध्यः । यथातथयोः ॥ इत्येवेति ॥ यथा तथा अनयोरुपपदयोः कृञः णमुल् स्यात्सिद्धाप्रयोगश्चेत् कृञिति फलितम् । असूयया प्रतिवचनमिति विग्रहः । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासः । तदाह । असूययेति ॥ कर्मणि दृशिविदोः ॥ कर्मणीति नार्थनिर्देश इत्याह । कर्मण्युपपदे इति ॥ कर्मण्युपपदे तदर्थस्य धात्वर्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये दृशिविदिभ्यां णमुल् इति फलितम् । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुवर्तत एव । वरयतीति ॥ ‘वर ईप्सायाम्’ चुरादौ कथादिरदन्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । विदिं विवृणोति । जानाति लभते विचारयति वेति ॥ “सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्लेशेऽपि क्रमात्” इति प्रागुक्तम् । तत्र सत्तार्थकस्य विदेरिह न ग्रहणम्

३३५१ । यावति विन्दजीवोः । (३-४-३०)

यावद्वेदं भुङ्के । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावजीवमधीते ।

३३५२ । चर्मोदरयोः पूरेः । (३-४-३१)

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्के ।

३३५३ । वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (३-४-३२)

कर्मण्युपपदे पूरेणमुल्स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदग्रं वृष्टो देवः । 'अस्य' इति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलप्रम् ।

३३५४ । चेले क्रोपेः । (३-४-३३)

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्रोपेणमुल्स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्रोपं शब्दाययन् वृष्टो देवः । वस्त्रक्रोपम् । वसनक्रोपम् । यथा वर्षणे वस्त्रम् शब्दयते तथा-ऽवर्षदित्यर्थः ।

३३५५ । निमूलसमूलयोः कषः । (३-४-३४)

कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ।

अकर्मकत्वादिति भावः । यावति विन्दजीवोः ॥ यावच्छब्दे उपपदे विन्दते जीवतेश्च णमुलित्यर्थः । इह पूर्वकाल इति न सम्बध्यते, अयोग्यत्वात् अप्रतीतिश्च । एवमन्यत्रापि । यावजीवमधीते यावन्तं कालं जीवति तावन्तं कालमधीते इत्यर्थः । 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वात् यावच्छब्दाद्वितीया । चर्मोदरयोः पूरेः ॥ चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयते-र्णमुलित्यर्थः । चर्मपूरं स्तृणातीति ॥ चर्म पूरयन् छादयतीत्यर्थः । गोष्पदप्रमिति ॥ पूरेणमुलि णिलोपे ऊलोपपक्षे च रूपम् । अत्र वृष्टेर्गोष्पदपूरणक्षमत्वादल्पत्वङ्गम्यते । अस्येति किमिति ॥ पूरेरित्यर्थकम् अस्येति किमर्थमित्यर्थः । मूषिकाबिलप्रमिति ॥ अस्येत्यनुक्तौ उपपदेऽपि ऊकारस्य लोपः स्यादिति भावः । चेले क्रोपेः ॥ चेल इत्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानादिति भावः । 'कनूयी शब्दे' इति चुरादौ । तदाह । चेलं क्रोपमिति ॥ क्रोपशब्दार्थं स्फोरयति । शब्दाययन्निति ॥ वर्षप्रमाणं स्फोरयितुमाह । यथा वर्षण इति ॥ निमूलसमूलयोः कषः ॥ निमूले समूले च कर्मण्युपपदे कर्षेणमुलित्यर्थः । वक्ष्यतीति ॥ 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति णमुल्प्रकृतेरनुप्रयोगं वक्ष्यतीत्यर्थः । न सम्बध्यते इति ॥ अयोग्यत्वादप्रतीतिश्च इति भावः । णमुल्प्रकृतेरनुप्रयुज्यमानधातोश्च

३३५६ । शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । (३-४-३५)

एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्ण-
पेषम् । रूक्षपेषम् ।

३३५७ । समूलाकृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः । (३-४-३६)

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ।
जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

३३५८ । करणे हनः । (३-४-३७)

पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्य-
समासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसंबन्धे तु 'हिंसार्थानां च—' (सू ३३६९)
इति वक्ष्यते ।

३३५९ । स्नेहने पिषः । (३-४-३८)

स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन
पिनष्टीत्यर्थः ।

पौनरुक्त्यम्परिहरति । एकस्यापीति ॥ निमूलसमूलकषणापेक्षया केवलकषणमन्यत् ।
यथा इन्द्रो महेन्द्र इति भावः । तेन सामान्येति ॥ निमूलसमूलकषणात्मकङ्कषणमिति
बोधः । यथा महादेवो देव इत्यादाविति भावः । शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ कर्म-
स्त्विति ॥ उपपदं ध्विति शेषः । अत्र पिषधातोरनुप्रयोगः । समूलाकृत ॥ समूल
अकृत जीव एषान्द्रन्द्रः । कर्मणीत्येव । समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हन् कृज् ग्रह् एभ्यो णमुलि-
त्यर्थः । यथासङ्ख्यमत्रेप्यते । जीवशब्दस्य भावघञन्तत्वे प्राणधारणं गृह्णातीत्याश्रयणे हन्तीत्यर्थः
स्यात्, न तु जीवन्तङ्गृह्णातीत्यर्थः स्यादित्यत आह । जीवतीति जीव इति ॥ ननु 'अकर्तरि
कारके' इति पर्युदासात् कथङ्कर्तरि घञित्यत आह । इगुपधेति ॥ करणे हनः ॥ ननु
हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां इत्यनुपदं वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह ।
यथाविधीत्यादि ॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगसिद्ध्यर्थस्सन् 'उपपदमतिङ्' इति नित्य-
समासार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः । अनुप्रयोगार्थो नित्यसमासार्थश्चेति यावत् । हिंसार्थानाञ्चेति
सूत्रञ्च कषादिवहिर्भूतं तस्यात्र प्रवृत्तौ तु अनुप्रयोगो न स्यात् । किञ्च 'हिंसार्थानाञ्च' इति सूत्रं
'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्युत्तरम्पठितम् । तस्यात्र प्रवृत्तौ 'तृतीयाप्रवृत्तीन्यन्यतरस्याम्' इति
वैकल्पिक उपपदसमासः स्यादिति भावः । भाष्ये तु अहिंसार्थनित्यसमासार्थश्चेति स्थितम् ।
तर्हि हिंसार्थानाञ्चेत्यस्य को विषय इत्यत आह । मित्रेति ॥ णमुल्प्रकृतिभूतहनधात्वपेक्षया
धात्वन्तरयोगे तु दण्डोपघातज्ञाः कालयति दण्डेनोपघातमित्यत्र 'हिंसार्थानाञ्च' इत्यस्य प्रवृत्तिर्व-
क्ष्यते इत्यर्थः । स्नेहने पिषः ॥ उदपेषमिति ॥ 'पेषं वासवाहनधिषु च' इति उदकशब्दस्य

३३६० । हस्ते वर्तिग्रहोः । (३-४-३९)

हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करो-
तीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ।

३३६१ । स्वे पुषः । (३-४-४०)

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् ।
स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ।

३३६२ । अधिकरणे बन्धः । (३-४-४१)

चक्रबन्धं वध्नाति । चक्रे वध्नातीत्यर्थः ।

३३६३ । संज्ञायाम् । (३-४-४२)

वध्नातेर्णमुल्लसंज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं वद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालि-
काबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

३३६४ । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । (३-४-४३)

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो
वहतीत्यर्थः ।

३३६५ । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । (३-४-४४)

ऊर्ध्वं कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन्नुष्ण्यती-
त्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

३३६६ । उपमाने कर्मणि च । (३-४-४५)

उदादेशः । हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । हस्त इत्यर्थग्रहणम् व्याख्यानात् । तथा च
हस्तार्थक इति लभ्यते, करण इत्यनुवर्तते, तदाह । हस्तार्थे करणे इति ॥ करणकारकी-
भूतहस्तपर्याये उपपदे ष्यन्तवृत्तधातोर्ग्रहधातोश्च णमुल्लित्यर्थः । स्वे पुषः ॥ अर्थग्रहण-
मिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । तेनेति ॥ स्वरूपे स्वशब्दे स्वपर्याये धनादिशब्दे विशेषेषु
स्वविशेषवाचिगवादिशब्देषु चोपपदेषु णमुल्लित्यर्थः । एतच्च 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
तत्र स्वशब्दे उपपदे उदाहरति । स्वपोषमिति ॥ धनेन पुष्णातीत्यर्थः । पर्याये उपपदे उदा-
हरति । धनपोषमिति ॥ स्वविशेष उपपदे उदाहरति । गोपोषमिति ॥ अधिकरणे ॥
अधिकरणे उपपदे बन्धधातोर्णमुल्लित्यर्थः । संज्ञायाम् ॥ अनाधिकरणार्थ आरम्भः । कर्त्रोः ॥
'नशिवहोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । कर्तरि जीवे उपपदे नशेः कर्तरि पुरुषे उपपदे वहधातोर्णमु-
ल्लित्यर्थः । ऊर्ध्वे शुषि ॥ ऊर्ध्वं कर्तरि ॥ उपपदे शुषेः पूरेश्च णमुल्लिति शेषः ।
उपमाने ॥ चात्कर्तरि ॥ कर्मणि कर्तरि च उपमाने उपपदे धातोर्णमुल्लित्यर्थः ।

चान्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः ।
अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ।

३३६७ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । (३-४-४६)

यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

३३६८ । उपदंशस्तृतीयायाम् । (३-४-४७)

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । ‘तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्’
(सू ७८४) इति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दश्यमा-
नस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वान्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दस्संब-
न्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव, कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च ।
तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । ततश्चायमर्थः मूलकेन भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये
किंकृत्वेत्याकाङ्क्षया उपदश्येति तदेव कर्मत्वेनान्वेति ।

कषादिषु ॥ यस्मादिति ॥ धातोरिति शेषः । णमुलुक्त इति ॥ ‘निमूलसमूलयोः कषः’
इत्यारभ्य ‘उपमाने कर्मणि च’ इत्यन्तैस्सुत्रैरिति शेषः । तथैवोदाहृतमिति ॥ निमूल-
काषङ्घर्षतात्यादीति शेषः । एवञ्च पृथगिह नोदाहर्तव्यमिति भावः । उपदंशस्तृतीयायाम् ॥
सम्बध्यते इति ॥ मण्डूकप्लुत्येति शेषः । तृतीयान्ते उपपदे उपपूर्वाद्दंशधातोर्णमुल्
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यर्थः । नित्यमुपपदसमासमाशङ्क्य आह । तृतीयाप्रभृतीनीति ॥
ननु मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशमित्यत्र मूलकस्य उपदंशनं प्रति कर्मत्वात् कथं मूलकात्
तृतीया कथं वा उपदंशात् णमुल् इत्यत आह । दश्यमानस्येत्यादि ॥ प्रधानक्रियानुरोधात्
परत्वाच्चेति भावः । ननु मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वे उपदंशनेन असामर्थ्यात्समासानुप-
पत्तिरिति शङ्कते । यद्यपीति ॥ उपदंशिना सह मूलकस्य कर्मत्वेनान्वयश्शब्दगम्यो न भवति ।
तस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वेनान्वयस्योक्तत्वादित्याक्षेपः । समाधत्ते । तथापीति ॥ भुजि-
क्रियां प्रति शाब्दमर्यादया करणत्वेनान्वितस्यापि मूलकस्योपदंशनं प्रति आर्थिकः कर्मत्वान्वयो-
ऽस्त्येव । मूलकस्योपदंशनं प्रति वस्तुतः कर्मत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । नन्वार्थिककर्मत्वान्वयमादाय
कथं तृतीया कथं वा णमुल् कथं वा समास इत्यत आह । एतावतैवेति ॥ कुत एतदित्यत
आह । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यादिति ॥ यदि तृतीयान्ते शाब्दान्वय एवात्र
विवक्ष्येत, तदा करण इत्येवावक्ष्यत् ‘करणे हनः’ इतिवदिति भावः । मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति
करणत्वान्वयश्शब्दः । उपदंशे कर्मत्वान्वयः आर्थिकः इत्येतदुपपादयति । ततश्चायमर्थः
इति ॥ मूलकेन भुङ्क्ते इत्यन्वयश्शब्दः । प्रधानक्रियानुरोधात्परत्वाच्च तृतीयाविभक्तेः
प्रवृत्तेरिति भावः । किंकृत्वेति ॥ किंकृत्वा मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्क्षायां उपदश्येत्यन्वेतीत्यर्थः ॥

३३६९ । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । (३-४-४८)

तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाङ्क्षितार्थान् णमुल्स्यात् ।
दण्डोपघातङ्गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । 'समानकर्मकाणाम्'
इति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ।

३३७० । सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः । (३-४-४९)

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्स्यात् ।
पार्श्वोपपीडं शेते—पार्श्वयोरुपपीडम्—पार्श्वभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोधं गाः स्था-
पयति । ब्रजेन ब्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुप-
कर्षम्—पाणिनोपकर्षम् ।

३३७१ । समासत्तौ । (३-४-५०)

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात्संनिकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते
युद्धसंरम्भान् । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम्—हस्तेन गृहीत्वा ।

३३७२ । प्रमाणे च । (३-४-५१)

तृतीयासप्तम्योरित्येव । ब्रङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । ब्रङ्गुलेन
ब्रङ्गुले वोत्कर्षम् ।

तदेवेति ॥ किमुपदेश्येत्याकाङ्क्षायां तदेव मूलकमर्थान् कर्मत्वेनान्वेतीत्यर्थः । हिंसार्था-
नाञ्च ॥ दण्डोपघातङ्गाः कालयतीति ॥ 'कल विक्षेपे' चुरादिः । तत्रानुप्रयुज्यमान-
कालयतेरुपहन्तेश्च गावः कर्म । अतस्समानकर्मकत्वमुपहन्तेरिति भावः । दण्डेनोपघात-
मिति ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति उपपदसमासविकल्प इति भावः । दण्डताड-
मिति ॥ 'तड आघाते' चुरादिः । सप्तम्याञ्चोपपीड ॥ चातृतीयायामिति समुच्चीयते ।
'कृप विलेखनं' इति धातोर्दर्शापि कृतलघूपधगुणस्य कर्षेति निर्देशः । अतस्तौदादिकस्य
निरासः । पीड, रुध, कर्ष, एषां समाहारद्वन्द्वान्पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुंस्त्वच्चार्षम् । उपपूर्वः
पीडरुधकर्षः इति मध्यमपदलोपिसमासः । तदाह । उपपूर्वेभ्य इति ॥ 'तृतीया-
प्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पं सन्वा आह । पार्श्वयोरुपपीडमिति ॥
तौदादिकात्तु कृषेः क्ताप्रत्यय एव न तु णमुल् । क्षेत्रे उपकृष्य वीजान्यावपति । हलेनोप-
कृष्येति । यद्यपि तौदादिकाऽपि विलेखनार्थक एव । तथापि क्षेत्रविषयविलेखन एव तस्य
प्रवृत्तेरित्याहुः । समासत्तौ ॥ समासत्तिपदं विवृणोति । सन्निकर्षे गम्यमाने इति ॥
सन्निकर्षोऽव्यवधानेन संयोगः । केशग्राहमिति ॥ सन्निकर्षपरमेतत् । अत्यन्तं सन्निहिता
युध्यन्ते इत्यर्थः । तदाह । युद्धसंरम्भादिति ॥ युद्धातिशयवशाद्योद्धारः परस्परं अत्यन्तं
सन्निहिता भवन्तीत्यर्थः । प्रमाणे च ॥ इत्येवेति ॥ तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे
धातोर्णमुल् ह्यात् प्रमाणे गम्ये इत्यर्थः । ह्रस्वः खण्डः खण्डिका । ब्रङ्गुलेनेति

३३७३ । अपादाने परीप्सायाम् । (३-४-५२)

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । एवं नाम त्वरते यदवश्य-
कर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमपेक्षते ।

३३७४ । द्वितीयायां च । (३-४-५३)

परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ।

३३७५ । अपगुरो णमुलि । (६-१-५३)

‘गुरी उग्रमने’ इत्यहौचो वा आत्स्याणमुलि । अखपगारं युध्यन्ते ।
अस्यपगोरम् ।

३३७६ । स्वाङ्गेऽध्रुवे । (३-४-५४)

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं
कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । ‘अध्रुवे’ किम् । शिर उन्निक्षिप्य । येनाङ्गेन विना न
जीवनं तद्भ्रुवम् ।

३३७७ । परिक्लिश्यमाने च । (३-४-५५)

सर्वतो विवाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुत्स्यात् । उरःप्रतिपेषं
युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । ‘उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः’ ।
ध्रुवार्थमिदम् ।

३३७८ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । (३-४-५६)

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विश्यादिभ्यो णमुत्स्याद्वाप्यमाने
आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन
संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । ‘नित्यवीप्सयोः’ (सू २१४०)

‘तत्पुरुषस्याकुले’ इति टजिति भावः । अपादाने ॥ अपादाने उपपदे धातोर्णमुल् स्यात्
परीप्सायाः कर्म्यजानायामित्यर्थः । त्वरां दर्शयितुमाह । एवञ्चामेत्यादि ॥ द्वितीयायाञ्च ॥
द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः । स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ अध्रुवे इति छेद इति मत्वा
आह । अध्रुच इति ॥ ननु शिर उन्निक्षिप्येति कथं प्रत्युदाहरणम् । शिरसोऽपि अध्रुवत्वादित्यत
आह । येनाङ्गेनेति ॥ परिक्लि ॥ उरोविदारमिति ॥ कृत्स्नमुर इत्यर्थः । प्रतिचस्कर
इति ॥ कृविक्षेपे प्रतिपूर्वात्कर्माण लिट् । सुट्कात्पूर्वं इति अङ्भ्यासव्यवायेऽपीति चानुवृत्तौ किरतौ
लवने हिंसायां प्रतेश्वात सुट् । नखैः प्रतिचिक्षिपे इत्यर्थः । ननु उरःप्रतिपेषमित्यादौ स्वाङ्गत्वादेव
पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह । ध्रुवार्थमिति ॥ उरो विना जीवनाभावात् उरः ध्रुवमिति
भावः । विशिपति ॥ गेहादिद्रव्याणामिति ॥ तथा च गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यत्र सर्वाणि
गेहान्यनुप्रविश्येति पुनःपुनर्गेहमनुप्रविश्येति वा अर्थः । उभयथापि न द्विवमित्याह

इति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्येणमुलुक्त एव, तथापि असति ह्यासेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्यणमुलः 'तृतीया-प्रभृतीनि' इत्यत्र संग्रहाभावात् उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ।

३३७९ । अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । (३-४-५७)

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेपृषपदेषु णमुलस्यान् । ब्रह्मात्यासं गाः पाययति । ब्रह्मत्यासम् । ब्रह्मर्षम् । ब्रह्मं तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अत्र पाययित्वा ब्रह्मतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।

३३८० । नाम्न्यादिशिग्रहोः । (३-४-५८)

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ।

३३८१ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ । (३-४-५९)

अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्याञ्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम् ।

नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वन्तु न भवतीति ॥ कुन इत्यन्त आह । समासेनैवेति ॥ ननु समासेन कथमिह कथनं व्याख्यासेवयोरित्यन्त आह । स्वभावत इति ॥ ननु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् इह आसेवाग्रहणं व्यर्थम् । न च कानिर्गुनितः फलमिति शङ्क्यम् । क्त्वाप्रत्ययस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति शङ्कते । यद्यपीति ॥ समाधने । तथापीति ॥ द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः । नन्विह आसेवाग्रहणाभावं तत्रोपपदमित्युपपदसंज्ञा कुतो नेत्यत आह । असति हीति ॥ यद्यप्यासेवायां णमुलविध्यभावेऽपि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति णमुल् सिध्यति, तथापि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति सूत्रे द्वितीयान्तस्य समस्या निर्देशेन ग्रहणाभावादुपपदसंज्ञा न स्यात् । ततश्च 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पो न स्यादिति भावः । असमासे त्विति ॥ व्याप्तिणमुलि गेहस्य व्याप्यमानत्वात् द्वित्वम् । आसेवायां णमुलि तु णमुलन्तस्य द्वित्वम् । क्रियापौनःपुन्यस्यैव आसेवात्वादिति भावः । अस्यतितृषोः ॥ ब्रह्मात्यासमिति ॥ ब्रह्मतिक्रम्येत्यर्थः । अतिपूर्वादस्यतेणमुल् । ब्रह्मर्षमिति ॥ ब्रह्मन्तृष्णावन्तीः कृवेत्यर्थः । नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ नाम्नि आदिशिग्रहोरिति छेदः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । द्वितीयान्ते नामन्शब्दे उपपदे आङ्पूर्वकदिशेः ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः । अव्ययेऽयथाभि ॥ अप्रियस्य नीचैः कथनं प्रियस्योच्चैः कथनञ्च अभिप्रेतम् इष्टम् । तद्विपरीतम् अनभिप्रेतम् । तदाह । अयथाभिप्रेताख्यानं नामेत्यादि ॥ 'तृतीयाप्रभृतीन्य

उच्चैःकृत्य—उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य—नीचैः कृत्वा—नीचैः-
कारं प्रियं ब्रूते ।

३३८२ । तिर्यच्यपवर्गे । (३-४-६०)

तिर्यक्छन्द उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्य-
कृत्य गतः । तिर्यक्कारम् । समाप्त्य गत इत्यर्थः । ‘अपवर्गे’ किम् । तिर्यक्कृत्वा
काष्ठं गतः ।

३३८३ । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः । (३-४-६१)

मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् । मुखतोभूय ।
मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् ।

३३८४ । नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे । (३-४-६२)

नाधार्थप्रत्ययान्ते च्यर्थविषय उपपदे कृमुवोः क्त्वाणमुलौ स्तः ।
अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य—नाना कृत्वा—नानाकारम् । विनाकृत्य—विना
कृत्वा—विनाकारम् । नानाभूय—नाना भूत्वा—नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं
भूत्वा एकधाभूय—एकधा भूत्वा—एकधाभावम् । एकधाकृत्य—एकधा कृत्वा—
एकधाकारम् । ‘प्रत्ययग्रहणम्’ किम् । हिरुकृत्वा । पृथग्भूत्वा ।

३३८५ । तूष्णीमि भुवः । (३-४-६३)

तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय—तूष्णीं भूत्वा—
तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम् ।

न्यतरस्याम्’ इति समासविकल्पं मत्वा आह । उच्चैःकृत्य—उच्चैः कृत्वेति ॥ समासपक्षे
त्यविति भावः । उच्चैःकारमिति ॥ अत्र समासतदभावयोर्नास्ति विशेषः । खरे तु विशेषः ।
तिर्यच्यपवर्गे ॥ ‘तिरश्चीति भवितव्यम् सौत्रो निर्देश’ इति भाष्यम् । अपवर्ग इत्यस्य
विवरणम्—समाप्ताविति ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । तस् प्रत्ययो
यस्मादिति बहुव्रीहिः । तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृञो भुवश्च क्त्वाणमुलावित्यर्थः । इह न
यथासङ्गं व्याख्यानात् । नाधार्थ ॥ ‘विनञ्म्यान्नानाबौनसह’ इति सूत्रे असहत्वे विन-
ञ्म्यान्नाप्रत्ययो विहितः । ‘सङ्ख्याया विधार्थे धा’ इति धाप्रत्ययो विहितः । तस्य अर्थः
इव अर्थो यस्य सः धार्थः । नाप्रत्ययो धार्थकश्च प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तदाह ।
नाधार्थप्रत्ययान्ते इति ॥ नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते उपपदे इत्यर्थः । अर्थग्रहणं धा-
प्रत्ययमात्रेऽन्वेति । तेन धमुञोऽपि ग्रहणं लभ्यते । नाप्रत्यये त्वर्थग्रहणन्त्वेति । नाप्रत्ययान्ते
धार्थप्रत्ययान्ते च्यन्तविषये उपपदे इत्यर्थः । अत एव भाष्ये अर्थग्रहणङ्किम् । द्विधाकृत्य-
द्वैधकृत्येत्येवोक्तम् । तूष्णीमि भुवः ॥ ननु ‘स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः’ इत्यतः अनुवृत्त्यैव

३३८६ । अन्वच्यानुलोम्ये । (३-४-६४)

अन्वक्छब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने ।
अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा-अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वानु-
कूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । 'आनुलोम्ये' किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति ।
पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः । इति कृदन्तप्रकरणम् ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ।

सिद्धे भूमहणं व्यर्थमित्यत आह । कृजो निवृत्त्यर्थमिति ॥ अन्वच्यानुलोम्ये ॥
अनूचीत्येव वक्तुमुचितं सौत्रोऽयं निर्देशः । निर्यच्यपवर्गे इतिवत् । आनुलोम्यं आनुकूल्यम् ।
पृष्ठतो भूत्वेति ॥ अग्निप्रथमाः प्रतिपद्यन्ते अन्वगध्वर्युरित्यादौ अन्वक्छब्दस्य पृष्ठभागे
प्रसिद्धेरिति भावः ॥—इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकर्मपोडशारथचक्राकारादिवहुगुणविराजमानप्रांढापरिमित
महाध्वरस्य श्रीशाहजी शरभजी तुक्कोजी ओमलचालमहामहेन्द्रामात्यधुरन्धरस्य श्रीमत
आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुर्णीपौष्येण वाल्य एव तद्व्यानिर्वर्ति-
तापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठासौर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमख-
प्रमुखबर्हिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाज-
पेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्ति-
निर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण बोधायनापम्भम्ब-
सत्यापाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्याय-
णादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाज-
पेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन
वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिता-
यां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां उत्तरार्धम्
॥ सम्पूर्णम् ॥

॥ बालमनोरमा सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

अथ वैदिकप्रकरणम् ।

३३८७ । छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् (१-२-६१) । द्वयारेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ ३३८८ । विशाखयोश्च (१-२-६२) । प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा ॥ ३३८९ । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा (१-४-९) । षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । 'क्षेत्रस्य पतिना वयम्' । इह वेति योग विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन 'सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः' । 'बहुल छन्दसि' (सू ३४०१) इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । 'यचि भम्' (सू २३१) । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युप-सङ्ख्यानम्' (वा १०५८) नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वादुत्वाभावः । 'अङ्गिरस्वदङ्गिरः' । 'मनुष्वदग्ने' । 'जनेरुसिः' (उणा) इति विहित उसिप्रत्ययो मनोरपि । बाहुलकात् । 'वृषण्व-स्वश्वयोः' (वा १०५९) । वृष वर्युकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषण्वश्वः । इहान्तर्वर्तिनां विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्धार्यते । अत एव 'पदान्तस्य' (सू १९८) इति ण्वनिषेधोऽपि न । 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४) इत्यल्लोपो न, अनङ्गत्वात् । ३३९० । अयस्मयादीनि च्छन्दसि (१-४-२०) । एतानि च्छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधि-काराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम्—'उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्' (वा १०६०) इति 'स सुष्टुभास ऋकृता गणेन' । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्ज्त्वाभावः । जश्त्व-विधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । 'नैनं हिन्वन्यपि वाजिनेषु' । अत्र पदत्वा-ज्ज्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । 'ते प्राग्धातोः' (सू २२३०) । ३३९१ । छन्दसि परेऽपि (१-४-८१) । ३३९२ । व्यवहिताश्च (१-४-८२) । 'हरिभ्यां याह्योक्त आ' । 'आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि' । ३३९३ । इन्धिभवतिभ्यां च (१-२-६) । आभ्यां परो लिट् कित् स्यात् । 'समीधे दस्युहन्तमम्' । 'पुत्र ईधे अथर्वणः' । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् । 'इन्धेश्छन्दो-विषयत्वाद्बुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः कित्त्वचनानर्थक्यम्' (वा ५९४) इति ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

३३९४ । तृतीया च होश्छन्दसि (२-३-३) । जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीयां च । 'यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति' । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते, 'यस्याग्निहोत्रमधिश्रित-ममेध्यमापद्येत' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्वेतो-

देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । ३३९५ । द्वितीया ब्राह्मणे (२-३-६०) । ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । 'गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः' । ३३९६ । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि (२-३-६२) । षष्ठी स्यात् । 'पुरुषमृगश्चन्द्रमसे' । 'गोधा कालका दार्वीघाटस्ते वनस्पतीनाम्' । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्' (वा १५०९) । 'या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः' ॥ ३३९७ । यजेश्च करणे (२-३-६३) । इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥ ३३९८ । बहुलं छन्दसि (२-४-३९) । अदो घस्लदेशः स्यात् । घस्तां नूनम् । लुङि 'मन्त्रे घस-' (३४०२) इति च्लेर्लुक् । अडभावः । 'सग्धिश्च मे' ॥ ३३९९ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि (२-४-२८) । द्वन्द्वः पूर्ववलिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (सू २४२३) ॥ ३४०० । बहुलं छन्दसि (२-३-७३) । 'वृत्रं हनति वृत्रहा' । 'अहिः शयत उपपृक् पृथिकाः' । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि कचित्लुक् । 'त्वाध्वं नो देवाः' । 'जुहो-त्यादिभ्यः श्लुः' (सू २४८९) ॥ ३४०१ । बहुलं छन्दसि (२-४-७६) । 'दाति प्रियाणि चिद्वसु' । अन्यत्रापि । 'पूर्णां विवाष्टि' ॥ ३४०२ । मन्त्रे घसह्वरणशवृदहादृच्छृगमिजनिभ्यो लेः (२-४-८०) । लिरिति च्लेः प्राचां संज्ञा । एभ्यो लेर्लुक्स्यान्मन्त्रे । 'अक्षत्रमी मदन्तहि' । घस्लदेशस्य 'गमहन-' (सू २३६३) इत्युपधालोपे 'शासिवसि-' (सू २४१०) इति षः । 'माह्वमित्रस्य' । 'धूर्तिः प्रणञ्जल्यस्य' । 'नशेर्वा' (सू ४३१) इति कुत्वम् । 'सुरुचो वेन आवः' । 'मा न आधक्' । आदित्याकारान्तग्रहणम् । 'आप्रा द्यावापृथिवी' । 'परावर्गभार-भृद्यथा' । 'अक्रन्नुषसः' । 'त्वे रयिं जागृवांसो अनुगमन्' । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युप-लक्षणम् । 'अज्ञत तदा अस्य दन्ताः' । विभाषानुवृत्तेर्नेह । 'न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः' ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

३४०३ । अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामकन्निति च्छन्दसि (३-१-४२) । आद्येषु चतुर्षु लुङि 'आम्' 'अकः' इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैर्षीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामकन् । अवेदिषुः ॥ ३४०४ । गुपेश्छन्दसि (३-१-५०) । च्लेश्चङ् वा । 'गृहानजृगु-पतं युवम्' । अगौप्तमित्यर्थः । ३४०५ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः (३-१-५१) । च्लेश्चङ् न । 'मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः' । 'मा त्वाभिर्ध्वनयीत्' । ३४०६ । कृमृद-रुहिभ्यश्छन्दसि (३-१-५९) । च्लेश्चङ् वा । 'इदं तेभ्योऽकरं नमः' । अमरत् । अदरत् । 'यत्सानोः सानुमारुहत्' । ३४०७ । छन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणीयोत्रीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्य-खन्यखान्यदेवयज्यापृच्छयप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि (३-१-१२३) । कृन्ततेः निस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासो निसः षत्वं च । 'निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः' देवशब्दे उपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप्दीर्घश्च । 'स्पर्धन्ते वा उ देवहूये' । 'प्र' 'उत्' आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । 'मृङ्' 'स्तृङ्' 'धृ' एभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्था । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । खन्यः । खान्यः ।

यजेर्यः । 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै' । आह्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । 'आपृच्छयं धरुणं वाज्यर्षति' । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु 'वदः सुपि क्यप् च' (सू २८५४) इति क्यव्यतौ । भवतेः स्तौतिश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशश्च पृड उत्तरपदे । उपचाव्यपृडम् । 'हिरण्य इति वक्तव्यम्' (वा १९४५) उपचेयपृडमेवान्यत् । 'मृड सुखने' 'पृड च' इत्यस्मादिशुपधलक्षणः कः ॥ ३४०८ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् (३-२-२७) । एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । 'ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् उत नो गोषणिं धियम्' । 'ये पथां पथिरक्षयः' । चतुरक्षौ पथिरक्षी । 'हविर्मथीनामभि' ॥ ३४०९ । छन्दसि सहः (३-२-६३) । ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् । ३४१० । वहश्च (३-२-६४) । प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः । ३४११ । कव्य-पुरीषपुरीष्येषु ऋयुट् (३-२-६५) । एषु वहेर्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ ३४१२ । हव्येऽनन्तःपादम् (३-२-६६) । अग्निर्नो हव्यवाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च' इति ण्विरेव । 'हव्यवाळग्निरजरः पिता नः' ॥ ३४१३ । जनसनखनक्रमगमो विट् (३-२-६७) । 'विड्नोः-' (सू २९८२) इत्यात्वम् । अब्जा गोजाः । 'गोषा इन्द्रो नृषा असि' । 'सनोतेरनः' (सू ३६४५) इति षत्वम् । 'इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत्' । 'आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः' । अग्नेगाः ॥ ३४१४ । मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् (३-२-७१) । श्वेतवहादीनां ऽस्पदस्येति वक्तव्यम्' (वा २०३५-३६) यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो ऽस्वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ ३४१५ । अवे यजः (३-२-७२) । अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः । ३४१६ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च (८-२-६७) । एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥ ३४१७ । विजुपे छन्दसि (३-२-७३) । उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥ ३४१८ । आतो मनिन्कनिब्बनि पश्च (३-२-७४) । सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयन्नयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् कीला-लपाः ॥ ३४१९ । बहुलं छन्दसि (३-२-८८) । उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं किप् स्यात् । मातृहा । पितृहा । 'छन्दसि लिट्' (सू ३०९३) भूतसामान्ये । 'अहं शावापृथिवी आततान ।' 'लिटः कानज्वा' (सू ३०९४) । 'कसुश्च' (सू ३०९५) । छन्दसि लिटः कानचकसू वा स्तः । 'चक्राणा वृष्णिम्' । 'यो नो अग्ने अररिवां अघायुः' । 'छन्दस्वघशब्दात्परेच्छायां क्यज्वक्त-व्यः' (वा १७११) । 'क्याच्छन्दसि' (सू ३१५०) । उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः । 'एरजधि-कारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ' (वा २२००) जवेयामिर्यूनः । 'ऊर्वोरस्तु मे जवः' । 'देवस्य सवितुः सवे' ॥ ३४२० । मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः (३-३-९६) । वृषादिभ्यः क्तिन्स्यात् स चोदात्तः । 'वृष्टि दिवः' । 'सुन्नमिष्टये' । 'पचत्पक्तीरुत' । 'इयं ते नव्यसी मतिः' । वित्तिः । भूतिः । 'अग्न आ याहि वीतये' । 'रातौ स्यामोभयासः' ॥ ३४२१ । छन्दसि गत्यर्थेभ्यः (३-३-१२९) । ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः ॥ ३४२२ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३-३-१३०) । गत्यर्थेभ्यो

येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । 'सुवेदनामकृणोद्भक्षणे गाम्' ॥ ३४२३ ।
 छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३-४-६) । धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं
 प्रत्ययाः । लुङि । 'देवो देवेभिरागमत्' । लोङर्थे लुङ् । 'इदं तेभ्योऽकरं नमः' । लङ् ।
 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः' । लिट् । 'अद्यममार' । अद्य म्रियेत इत्यर्थः ॥
 ३४२४ । लिङर्थे लेट् (३-४-७) । विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥
 ३४२५ । सिच्चहुलं लेटि (३-१-३४) ॥ ३४२६ । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३-४-९७) ।
 लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ ३४२७ । लेटोऽडाटौ (३-४-९४) । लेटः 'अद्'
 'आद्' एतावागमौ स्तः । तौ च पितौ । 'सिच्चहुलं गिदृक्तव्यः' (वा १७९४) । वृद्धिः ।
 'प्र ण आयूँषि तारिषत्' । 'सुपेशसस्करति जोषिपद्धि' । 'आ साविषदर्शसानाय शस्म' ।
 सिप इलोपस्य चाभावे । 'पताति विद्युत्' । 'प्रियः सूर्ये प्रियो अम्ना भवाति' ॥ ३४२८ ।
 स उत्तमस्य (३-४-९८) । लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् ॥
 ३४२९ । आत ऐ (३-४-९९) । लेट आकारस्य ऐ स्यात् । 'सुनेभिः सुप्रयसा मादयैते' ।
 आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट् ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् ।
 'यो यजाति यजान इत्' ॥ ३४३० । वैतोऽन्यत्र (३-४-९६) । लेट एकारस्य ऐ ख्याद्वा ।
 'आत ऐ' (सू ३४२९) इत्यस्य विषयं विना । 'पशुतामीशै' । 'प्रहा गृह्यान्तै' । 'अन्यत्र'
 किम् । 'सुप्रयसा मादयैते' ॥ ३४३१ । उपसंवादाशङ्कयोश्च (३-४-८८) । पणवन्ध आशङ्क्यां
 च लेट् स्यात् । 'अहमेव पशुतामीशै' । 'नेजिह्वायन्तो नरकं पतम' । 'हलः श्रः शानच्छ्रौ'
 (सू २५५७) ॥ ३४३२ । छन्दसि शायजपि (३-१-८४) । अपि शब्दाच्छानच् । 'हृप्रहो-
 र्भश्छन्दसि' (वा ४८२३) इति हस्य भः । 'गृभाय जिह्वया मधु' । 'वधान देव सवितः' ।
 'अनिदिताम्-' (सू ४१५) इति वप्रातेर्नलोपः । 'गृभ्णामि ते' । 'मध्वा जभार' ॥ ३४३३ ।
 व्यत्ययो बहुलम् (३-१-८५) । विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्याच्छन्दसि । 'आण्डा शुष्मस्य
 भेदति' । भिनत्तीति प्राप्ते । 'जरसा मरते पतिः' । म्रियत इति प्राप्ते । 'इन्द्रो वस्तेन नेषतु'
 नयतेर्लेट् शप्सिपा द्वौ विकरणौ । 'इन्द्रेण युजा तरुपेम वृत्रम्' । तरेमेत्यर्थः । तरते-
 विध्यादौ लिङ् । उः शप् सिप् चेति त्रयो विकरणाः ॥

"सुप्तिङुप्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥" [भाष्यम्]

'धुरि दक्षिणायाः' । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । 'चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति' । तक्षन्तीति
 प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदान्मेपदे । 'ब्रह्मचारिणमिच्छते' । इच्छतीति प्राप्ते । 'प्रतीपमन्थ
 ऊर्मिर्युध्यति' । युध्यते इति प्राप्ते । 'मधोस्तृप्ता इवासते' । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः ।
 'अथा स धीरैर्दशभिर्वियूयाः' । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । 'श्वेऽमीना-
 धास्यमानेन' । लुटो विषये लट् । 'तमसो गा अदुक्षत्' । अदुक्षदिति प्राप्ते । 'मित्र वयं
 च सूरयः' । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः ।
 तथा च तद्वाचिनां कृतद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषयेऽच् । अवग्रहे विशेषः ।
 यङो यशब्दादारभ्य 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू ३४३४) इति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो

भेदतीत्यादिहृक् एव ॥ ३४३४ । लिङ्याशिष्यङ् (३-१-८६) । आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । 'वच उम्' (सू २४५४) । 'मन्त्रं वोचेमाग्रये' । 'दृशेरग्वक्तव्यः' (वा १८६२) । 'पितरं च दृशेयं मातरं च' । अङि तु 'ऋदृशोऽङि-' (सू २४०६) इति गुणः स्यात् ॥ ३४३५ । छन्दस्युभयथा (३-४-११७) । धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्ध-धातुकोभयसंज्ञः स्यात् । 'वर्धन्तु त्वा सुष्ठुतयः' । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाणिलोपः । 'विश्विरे' । सार्वधातुकत्वात् श्नुः श्भवाश्च । 'हुस्तुवोः-' (सू २३८७) इति यण् । 'आह-गमहनजनः किकिनौ लिट् च' (सू ३१५१) । आदन्ताद्वर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तः । तौ च लिङ्वात् । 'वध्रिर्वज्रम्' । 'पपिः सोमम्' । 'ददिर्गाः' । 'जग्मिर्गुवा' । जग्मिर्वृत्रम-मित्रियम् । जङिः । लिङ्वावादेव सिद्धे 'ऋच्छत्यृताम्' (सू २३८३) इति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । 'बहुलं छन्दसि' (सू ३५७८) इत्युत्त्वम् । ततुरिः । जगुरिः ॥ ३४३६ । तुमर्थे सेसेनसंसेन्कसेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेइतवेनः (३-४-९) । से । 'पक्षे रायः' सेन् । 'ता वामेपे' । असे । 'शरदो जीबसे धाः' । असेन् नित्वादाद्युदात्तः । कसे । प्रेषे । कसेन् । 'गवामिव प्रियसे' । अध्यै । अध्यैन् । 'जठरं पृणध्यै' । पक्ष आद्युदात्तः । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । 'राधसः सह मादयध्यै' । शध्यैन् । 'वायवे पिवध्यै' । तवै । दातवा उ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥ ३४३७ । प्रियै रोहिष्यै अव्यधिष्यै (३-४-१) । एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोहुमव्यथितुमित्यर्थः ॥ ३४३८ । दृशे विरुधे च (३-४-११) । द्रष्टुं विरुध्यातुमित्यर्थः ॥ ३४३९ । शक्तिणमुल् कमलौ (३-४-१२) । शक्नोताद्युपपदे तुमर्थ एतौ स्तः । 'विभाजं नाशकत्' । 'अपलुपं नाशकत्' । विभक्तुमप-लोप्तुमित्यर्थः ॥ ३४४० । ईश्वरे तोमुन्कसुनौ (३-४-१३) । 'ईश्वरो विचरितोः' । 'ईश्वरो विलिखः' । विचर्गितुं विलिखितुमित्यर्थः ॥ ३४४१ । कृत्वाथै तवैकैकेन्यत्वनः (३-४-१४) । 'न म्लन्छितवै' । 'अवगाहे' । 'दिदक्षेण्यः' । 'भूर्यस्पष्ट कत्वम्' । ३४४२ । अवचक्षे च (३-४-१५) । 'रिपुणा नावचक्षे' । अवक्ष्यातव्यमित्यर्थः ॥ ३५४३ । भावलक्षणे स्थेणकृज्व-दिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोमुन् (३-४-१६) । 'आसंस्थातोः सीदन्ति' । आसमाप्तेः सीदन्ती-त्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । 'काममावि-जानितोः सम्भवाम' इति श्रुतिः ॥ ३४४४ । सृपितृदोः कसुन् (३-४-१७) । भावलक्षण इत्येव । 'पुरा क्रूरस्य विमृषो विरप्तिन्' । 'पुरा जतुभ्य आतृदः' ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

३४४५ । रात्रेश्चाजसौ (४-१-३१) । रात्रिशब्दान्डीप्यात् अजस्विषये छन्दसि । 'रात्रौ व्यख्यदायती' । लोके तु ऋदिकारादिति ङीष्प्यन्तोदात्तः ॥ ३४४६ । नित्यं छन्दसि (४-१-४६) । बह्नादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीप् । 'बह्वीषु हित्वा' । नित्यप्रहणमुत्तरा-र्थम् ॥ ३४४७ । भुवश्च (४-१-४७) । ङीप् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्रः । 'मुद्रलाच्छन्दसि लिच्च' (वा २४७६) । ङीषो लिच्चमानुक् चागमः । लिच्छरः । 'रथीरभून्मुद्रलानी' ॥ ३४४८ । दीर्घजिह्वी च छन्दसि (४-१-५९) । संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते । 'आसुरी

वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् ॥ ३४४९ । कद्रुकमण्डल्वोऽछन्दसि (४-१ ७१) । ऊङ् स्यात् ।
 'कद्रुश्च वै कमण्डलू' । 'गुग्गुलुमधुजतुपतयाल्लनामिति वक्तव्यम्' (वा २५०४) । गुग्गुलुः ।
 मधूः । जतूः । पतयाल्लः । 'अव्ययात्त्यप्' (सू १३२४) । 'आविष्टयस्त्रोपसंख्यानं छन्दसि'
 (वा २७८५) । 'आविष्टयो वर्धते' ॥ ३४५० । छन्दसि ठञ् (४-३-१९) । वर्षाभ्यष्टको-
 ऽपवादः । खरे भेदः । वार्षिकम् ॥ ३४५१ । वसन्ताच्च (४-३ २०) । ठञ् स्यात् छन्दसि ।
 वासन्तिकम् ॥ ३४५२ । हेमन्ताच्च (४ ३-२१) । छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग
 उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (सू १४८६) । णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः ।
 शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । 'छन्दसि' किम् । शौनकीया शिक्षा ॥
 ३४५३ । द्यच्छन्दसि (४ ३-१५०) । विकारे मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । 'यस्य
 पर्णमयी जुहू' ॥ ३४५४ । नोत्वद्वर्धवित्वात् (४-३-१५१) । उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं
 शिष्यम् । वर्ध् चर्म तस्य विकारो वार्ध्ना रज्जुः । ब्रह्मो यूपः । 'सभाया यः' (सू १६५७) ॥
 ३४५५ । ढश्छन्दसि (४-४-१०६) । 'सभेयो युवा' । ३४५६ । भवे छन्दसि (४-४-११०) ।
 सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । 'मेध्याय च विद्युत्याय च' । यथायथं शैषिकानामणादीनां घादीनां
 चापवादाऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा
 मुञ्जवान्नाम पर्वतस्तत्र भवो मौञ्जवतः । 'गोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः' । आचतुर्थसमाप्ते-
 श्छन्दोऽधिकारः । ३४५७ । पाथोनदीभ्यां ज्यण् (४-४-१११) । 'तमु त्वा पाथ्यो वृषा' ।
 'चनो दधीत नाद्यो गिरा मे' । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥ ३४५८ ।
 वेशन्तहिमवद्भयामण (४-४-११२) । भवे । 'वैशन्ताभ्यः स्वाहा' । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥
 ३४५९ । स्रोतसो विभापा ज्यङ्ज्या (४-४-११३) । पक्षे यत् । ज्यङ्ज्योस्तु खरे भेदः ।
 स्रोतसि भवः स्रोत्यः-स्रोतस्यः ॥ ३४६० । सगर्भसमृथसनुताद्यन् (४-४-११४) । अनुभ्राता
 सगर्भ्यः । अनुसखा समृथ्यः । 'यो नः सनुत्य उत वा जिगत्सु' । नुतिर्नुतम् । 'नपुंसके
 भावे क्तः' (सू ३०९०) । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । 'समानस्य छन्दसि-' (सू
 १०१२) । इति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ॥ ३४६१ । तुप्राद्धन् ।
 (४-४-११५) । भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । 'आ वः शम वृषभं तुम्यासु' इति बह्वृचाः ।
 'तुप्रियासु' इति शास्त्रान्तरं । 'घनाकाशयज्ञवरिष्टेषु तुप्रशब्दः' इति वृत्तिः ॥ ३४६२ ।
 अप्राद्यत् (४-४-११६) ॥ ३४६३ । घच्छौ च (४-४-११७) । चाद्यत् । अग्रे भवो-
 ऽय्यः अप्रियः-अप्रीयः ॥ ३४६४ । समुद्राभ्राद्धः (४-४-११८) । 'समुद्रिया अप्सरसो
 मनीषिणम्' । 'नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः' ॥ ३४६५ । बर्हिषि दत्तम् (४-४-११९) ।
 प्राग्घिताद्यदित्येव । 'बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु' ॥ ३४६६ । दूतस्य भागकर्मणी (४-४-१२०)
 भागोऽशः । दूत्यम् ॥ ३४६७ । रक्षोयातूनां हननी (४-४-१२१) । 'या तेऽग्रे रक्षस्या
 तनूः' । यातव्या ॥ ३४६८ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये (४-४-१२२) । प्रशंसने
 यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥ ३४६९ । असुरस्य स्वम्
 (४-४-१२३) । 'असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम्' ॥ ३४७० । मायायामण (४-४-१२४) ।
 आसुरी माया ॥ ३४७१ । तद्वानासासुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतोः (४-४-१२५) ।

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥ ३४७२ ॥ अश्विमान् ॥
(४-४-१२६) । ‘आश्विनीरुपधाति’ ॥ ३४७३ । वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् (४-४-१२७) ।
तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यं । मतुवन्तो यो
मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात् । प्रथमस्य मतोर्लुक्च । वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्त्रिष्टकासु । यस्मि-
न्मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तः, तेनोपधेयासु ‘मूर्धन्वतीरुपधाति’ इति प्रयोगः ॥ ३४७४ ।
मत्वर्थे मासतन्वोः (४-४-१२८) । नभोऽभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ॥
३४७५ । मधोर्ज च (४-४-१२९) । चाद्यत् । माधवः-मधव्यः ॥ ३४७६ । ओजसोऽहनि यत्खौ
(४-४-१३०) । ओजस्त्वमहः ओजसीनं वा ॥ ३४७७ । वेशोयश आदेर्भगाद्यत्खौ (४-४-१३१) ।
यथासङ्ख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भगः इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः ।
यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥ (३४७८) । ख च (४-४-१३२) । योगविभाग उत्तरार्थः । क्रमनिरा-
सार्थश्च ॥ ३४७९ । पूर्वैः कृतमिनयौ च (४-४-१३३) । ‘गम्भीरेभिः’ । पथिभिः पूर्विणेभिः । ‘येते
पन्थाः सवितः पूर्व्यासः’ ॥ ३४८० । अद्भिः संस्कृतम् (४-४-१३४) । ‘यस्येदमप्यं हविः’ ॥
३४८१ । सहस्रेण संमितौ घः (४-४-१३५) । ‘सहस्रियासोऽपां नोर्मयः’ । सहस्रेण
तुल्या इत्यर्थः ॥ ३४८२ । मतौ च (४-४-१३६) । सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्र-
मस्तीति सहस्रियः ॥ ३४८३ । सोममर्हति यः (४-४-१३७) । सोम्यो ब्राह्मणः ।
यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ ३४८४ । मये च (४-४-१३८) । सोमशब्दाद्यः खान्मयडर्थे । सोम्यं मधु ।
सोममयमित्यर्थः ॥ ३४८५ । मधोः (४-४-१३९) । मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः ।
मधुमय इत्यर्थः ॥ ३४८६ । वसोः समूहे च (४-४-१४०) । चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ।
‘अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्’ (वा २९८०) । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे
यदित्यर्थः । ओश्रावय इति चतुरक्षरम्, ‘अस्तुश्रौषद्’ इति चतुरक्षरम्, ‘येयजामहे’
इति पञ्चाक्षरम्, ‘यज’ इति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥
३४८७ । नक्षत्राद्घः (४-४-१४१) । स्वार्थे । ‘नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा’ ॥ ३४८८ । सर्व-
देवात्तात्तिल् (४-४-१४२) । स्वार्थे । ‘सविता नः सुवतु सर्वतातिम्’ । प्रदक्षिणिर्देवता-
तिर्मुद्राणः ॥ ३४८९ । शिवशमरिष्टस्य करे (४-४-१४३) । करोतीति करः । पचाद्यच् ।
शिवं करोतीति शिवतातिः । ‘याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे’ । ‘अथो अरिष्टतातये’ ॥
३४९० । भावे च (४-४-१४४) । शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः
शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

३४९१ । सप्तनोऽञ्छन्दसि (५-१-६१) । ‘तदस्य परिमाणम्’ (सू १७२३)
इति ‘वर्गे’ इति च । सप्त ‘साप्तान्यसृजत्’ । सप्तवर्गानित्यर्थः । शञ्छतोऽङिनिश्छन्दसि तदस्य

१. “यथासंख्यमिति । वृत्तिकारस्तु ‘-यल्’ ‘ख च’ इति सूत्रं व्यभजत्” इति मनो-
रमा । “वृत्तिकारस्त्विति । अत्रारुचिबीजं तु ‘यथासंख्य’ सूत्रस्थभाष्यविरोधः” इति शब्द-
रत्नम् । ‘यत्खाविति भाष्यपठे’ इत्यनुपदमेव मनोरमा ।

परिमाणमित्यर्थे वाच्यः' (वा ३१३१) । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । 'विंशतेऽथेति वाच्यम्' (वा ३१३२) । विंशिनोऽङ्गिरसः । 'युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः' (वा ३१३८) 'त्वावतः पुरुवसो' । 'न त्वावां अन्यः' । 'यज्ञं विप्रस्य मावतः' ॥ ३४९२ । छन्दसि च (५-१-६७) । प्रातिपदिकमात्रात् 'तदर्हति' इत्यर्थे यत्स्याच्छन्दसि । 'सादन्यं विदथ्यम्' ॥ ३४९३ । वत्सरान्ताच्छन्दसि (५-१-९१) । निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥ ३४९४ । संपरिपूर्वात्ख च (५-१-९२) । चाच्छः । संवत्सरीणः-संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः-परिवत्सरीयः ॥ ३४९५ । छन्दसि घस् (५-१-१०६) । ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । 'भाग ऋत्विजः' ॥ ३४९६ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५-१-११८) । धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । 'यदुद्वतो निवतः' । उद्वताभिर्गतादित्यर्थः ॥ ३४९७ । थच् चच्छन्दसि (५-२-५०) । नान्तादसङ्ख्यादेः परस्य डटस्थच् स्यान्मच् च । पञ्चथम्-पञ्चमम् । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (सू १८८९) । 'पर्यवस्थाता शत्रुः' । 'अपलं परिपन्थिनम्' । 'मा त्वा परिपरिणौ विदन्' ॥ ३४९८ । बहुलं छन्दसि (५-२-१२२) । मत्वर्थे विनिः स्यात् । 'आप्रस्ते ओजस्वी' । 'छन्दोविनप्रकरणे अप्राप्तेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३२११) इति दीर्घः । 'महिष्टमुभयाधिनम्' । 'शुनमध्ना व्यचरत्' । 'छन्दसीर्वानपौ च वक्तव्यौ' (वा ३२०२) । ई । 'रथारभूत्' । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' । 'मघवानमीमहे' ॥ ३४९९ । तयोर्दीर्घौ च चच्छन्दसि (५-३-२०) । इदंतदोर्यथासङ्ख्यं स्तः । 'इदा हि वे उपस्तुतिम्' । तर्हि ॥ ३५०० । था हेतौ च चच्छन्दसि (५-३-२६) किमस्था स्याद्वेतौ प्रकारे च । 'कथा ग्रामं न पृच्छसि' । 'कथा दाशेम' ॥ ३५०१ । पथ पश्चा च चच्छन्दसि (५-३-३३) । अवरस्यास्तात्यर्थे निपातौ । 'पथ हि सः' । 'नो ते पश्चा' 'तुरच्छन्दसि' (सू २००७) । तृजन्तानृतृजन्ताच्च इष्टर्त्रायसुनौ स्तः । 'आमुतिं करिष्ठः' । 'दोहीयसी धेनुः' ॥ ३५०२ । प्रत्वपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि (५-३-१११) । इवार्थे । 'तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा' ॥ ३५०३ । अमु च चच्छन्दसि (५-४-१२) । किमेत्तिङ्व्ययघादिलेख । 'प्रतं नय प्रतराम्' ॥ ३५०४ । वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च चच्छन्दसि (५-४-४१) । स्वार्थे 'यो नो दुरेवो वृकतिः' । 'ज्येष्ठतातिं वर्हिषदम्' ॥ ३५०५ । अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि (५-४-१०३) । तत्पुरुषाद्वत्स्यात्समासान्तः । 'ब्रह्मसामं भवति' । 'देवच्छन्दसानि' ॥ ३५०६ । बहुप्रजाश्छन्दसि (५-४-१२३) । 'बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश' ॥ ३५०७ । छन्दसि च (५-४-१४२) दन्तस्य दत् स्याद्बहुव्रीहौ । 'उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति' ॥ ३५०८ । ऋतच्छन्दसि (५-४-१५८) । ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (सू २१७५) । 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (वा ३४१४) । 'यो जागार' 'दाति प्रियाणि' ॥ ३५०९ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६-१-७) । तुजादिराकृतिगणः । 'प्रभरा तूतुजानः' । 'सूर्ये मामहानम्' । 'दाधारः यः पृथिवीम्' । 'स तूताव' ॥ ३५१० । बहुलं छन्दसि (६-१-३४) । हः सम्प्रसारणं स्यात् । 'इन्द्रमा हुव ऊतये' । 'ऋचि त्रैरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि' (वा ३४७२) । ऋक्छन्दे परे त्रैः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति

वक्तव्यम् । तृचं साम । 'छन्दसि' किम् । त्र्युचानि । 'रथेर्मतौ बहुलम्' (वा ३४७३) । रेवान् रयिमान्पुष्टिवर्धनः ॥ ३५११ । चायः की (६-१-३५) । चायतेर्बहुलं कील्ययमादेशः स्याच्छन्दसि । 'न्य१न्यश्चिक्युर्न निचिक्युरन्यम्' । लिट्युसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नह । 'अग्निं ज्योतिर्निचाय्य' ॥ ३५१२ । अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशी-
राशीर्ताः (६-१-३६) । एते छन्दसि निपात्यन्ते । 'इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम्' । स्पर्धेर्ल-
ङ्यथाम् । 'अर्कमानृचुः' । 'वसून्मानृहुः' । अर्चैरर्हेश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युडो लिटि
शासि । 'यस्तित्याज' । त्यजेर्णलि । 'श्रातास्त इन्द्र सोमाः' । 'श्रिता नो ग्रहाः' । श्रीञ्
पाके निष्ठायाम् । 'नाशिरं दुहे' । 'मध्यत आशीर्तः' । श्रीञ एव किपि निष्ठायां च ॥
३५१३ । खिदेश्छन्दसि (६-१-५२) । 'खिद दैन्ये' । अस्थैव आ स्यात् । विखाद ।
चिखेदेत्यर्थः ॥ ३५१४ । शीर्षेच्छन्दसि (६-१-६०) । शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् ।
'शीर्षो जगतः' ॥ ३५१५ । वा च्छन्दसि (६-१-१०६) । दीर्घाजसीवि च पूर्वसवर्णदीर्घो
वा ह्यात् । इचि उदाहरणम् । वाराही । वाराह्यौ । 'मानुषीरीळते पिशः' । उत्तरसूत्रद्वये-
ऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामिपूर्वत्वं वा स्यात् । शमी च शम्यं च । 'सूम्ये सुषिरा-
मिव' । 'संप्रसारणाच्च' (सू ३३०) । इति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः-यज्यमानः ॥
३५१६ । शेश्छन्दसि बहुलम् (६-१-७०) । लोपः स्यात् । 'या ते गात्राणाम्' । 'ताता
पिण्डानाम्' । 'एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्' (वा ३६६५) । अपां त्वेमन् । अपां
त्वोद्यन् ॥ ३५१७ । भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि (६-१-८३) । बिभेयस्यादिति भय्यः । बेतेः
प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत् । 'छन्दसि' किम् । भेयम् । प्रवेयम् ।
'हृदय्य आप उपसंहयानम्' (वा ६५४५) । हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्द-
सि यत् । ३५१८ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । (३-१-११५) । ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्र-
कृत्या स्यादति परे न तु वकारयकारपरेऽति । 'उपप्रयन्तो अध्वरम्' । 'सुजाते अश्व-
सूनुते' । 'अन्तःपादम्' किम् । 'एतास एतेऽर्चन्ति' । 'अव्यपरे' किम् । 'तेऽवदन्' ।
तेऽयजन् । ३५१९ । अव्यादवद्यादवकमुरव्रतायमवन्त्ववस्त्युषु च (६-१-११६) । एषु व्यपरे-
ऽप्यति एङ् प्रकृत्या । 'वसुभिर्नो अव्यात्' । 'मित्रमहो अवद्यात्' । 'मा शिवासो अवकमुः' ।
'ते नो अव्रत' । 'शतधारो अयं मणिः' । 'ते नो अवन्तु' । 'कुशिकासो अवस्यवः' ।
यद्यपि बह्वृचैः 'ते नोऽवन्तु' 'रथतूः सोऽयमागात्' 'तेऽरुणेभिः' इत्यादौ प्रकृतिभावो न
क्रियते । तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥ ३५२० ।
यजुष्युरः (६-१-११७) । उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । 'उरो अन्तरिक्षम्' । यजुषि
पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥ ३५२१ । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके
पूर्वे (६-१-११८) । यजुष्यति एङ् प्रकृत्या । 'आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु' । 'जुषाणो
अग्निराज्यस्य' । 'वृष्णो अंशुभ्याम्' । वर्षिष्ठे अधि नाके' । 'अम्बे अम्बाले अम्बिके' ।
अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थः' (सू २६७) इति ह्रस्वो न ॥ ३५२२ । अङ्ग इत्यादौ च
(६-१-११९) । अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । 'प्राणो
अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्' । 'अङ्गे अङ्गे अशोचिषम्' ॥ ३५२३ । अनुदाते च कुधपरे (६-१-१२०) ।

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । ‘अयं सो अग्निः’ । ‘अयं सो अध्वरः’ । ‘अनुदात्ते’ किम् । ‘अघोऽग्रे रुद्रे’ । अग्रशब्द आद्युदात्तः । ‘कुधपरे’ किम् । ‘सोऽयमाग्निमन्तः’ ॥ ३५२४ । अवपथासि च (६-१-१२१) । अनुदात्त अकारादौ अवपथाः शब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । ‘त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः’ । वपस्थासि लङि ‘तिङ्ङितिङ्’ (सू ३९३५) इत्यनुदात्तत्वम् । ‘अनुदात्ते’ किम् । ‘यद्वेभ्योऽवपथाः’ । ‘निपातैर्यद्यदि-’ (सू ३९३७) इति निघातो न ॥ ३५२५ । आङोऽनुनासिकश्छन्दसि (६-१-१२६) । आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् । स च प्रकृत्या । ‘अत्र औ अपः’ । ‘गभीर औ उग्रपुत्रे’ । ‘ईषा अक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः’ (वा ३६८५) । ‘ईषा अक्षो हिरण्ययः’ । ‘ज्या इयम्’ । ‘पूषा अविष्टु’ ॥ ३५२६ । स्यश्छन्दसि बहुलम् (६-१-१३३) । स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्वलि । ‘एष स्य भानुः’ ॥ ३५२७ । ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे (६-१-१५१) । ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । ‘हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः’ । सुश्चन्द्र दस ॥ ३५२८ । पितरामातरा च छन्दसि (६-३-३३) । द्वन्द्वे निपातः । ‘आ मा गन्तां पितरामातरा च’ । चाद्विपरीतमपि । ‘न मातरापितरा नू चिदिष्टौ’ । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्ध-प्रभृत्युदकैषु’ (सू १०१२) । समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्न उत्तरपदे । सगर्भ्यः । ‘छन्दसि स्त्रियां बहुलम्’ (वा ३९९४) । विष्वग्देवयोरद्यादेशः । ‘विश्वाची च घृताची च’ । ‘देवद्वीचीं नयथ देवयन्तः’ । ‘सा कद्रीची’ ॥ ३५२९ । सध मादस्थयोश्छन्दसि (६-३-९६) । सहस्य सधादेशः स्यात् मादस्थयोः परतः । ‘इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे’ । सोमः सधस्थम् ॥ ३५३० । पथि च च्छन्दसि (६-३-१०८) । पथिशब्द उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः-कापथः-कुपथः ॥ ३५३१ । साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे (६-३-११३) । सहेः क्ताप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । ‘मरुद्भिरुपः पृतनासु साहूळा’ । अचोर्मध्यस्थस्य ङस्य ङः ङस्य ह्रस्वश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि—

“द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स ङकारो ङकारः ।

ह्रस्वकारतामेति स एव चास्य ङकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्ते ॥” इति ।

३५३२ । छन्दसि च (६-३-१२६) । अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥ ३५३३ । मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ (६-३-१३१) । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । ‘अश्वावतीं सोमावतीम्’ । इन्द्रियावान्मदिन्तमः । ‘विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता’ ॥ ३५३४ । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् (६-३-१३२) । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । ‘यदोषधीभ्य अदधात्योषधीषु’ ॥ ३५३५ । ऋचि तुनुधमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् (६-३-१३३) । दीर्घः स्यात् । ‘आ तू न इन्द्र’ । ‘नू मूर्तैः’ । ‘उत वा घा ख्यालात्’ । मधु गोमन्तमीमहे । ‘भरता जातवेदसम्’ । तडिति थादेशस्य डित्वपक्षे प्रहणम् । तेनेह न । ‘शृणोत प्रावाणः’ । ‘कूमनाः’ । ‘अत्रा ते भद्रा’ । ‘यत्रा नश्चक्रा’ । ‘उरुष्याणः’ ॥ ३५३६ । इकः सुञि (६-३-१३४) । ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् । ‘सुजः’ (सू ३६४४) इति षः । ‘नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः’ (सू ३६४९) इति णः ॥ ३५३७ । ब्यचोऽतस्तिङ् (६-३-१३५) । मन्त्रे दीर्घः । ‘विद्या हि त्वा चक्राजरसम्’ । ३५३८ । निपातस्य च (६-३-१३६) । ‘एवा हि ते’ ॥ ३५३९ । अन्येषामपि दृश्यते

इति षष्ठोऽध्यायः ।

‘शीङो रुट्’ (सू २४४२) । ३५५७ । बहुलं छन्दसि (७-१-८) । रुडागमः
स्यात् । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ (सू ३५६३) । इति पक्षे तलोपः । ‘धेनवो दुहे’ ।
‘लोपाभावे घृतं दुहते’ । ‘अदध्रमस्य । ‘अतो भिस् ऐस्’ (सू २०३) ॥ ३५५८ । बहुलं
छन्दसि (७-१-१०) । ‘अग्निर्वैवेभिः’ ॥ ३५५९ । नेतराच्छन्दसि (७-१-२६) । स्वमोरद्ङ्
न । ‘वार्त्तान्नमितरम्’ । ‘छन्दसि’ किम् । इतरत्काष्ठम् । ‘समासेऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्’

(सू ३३३२) । ३५६० । क्त्वापि च्छन्दसि (७-१ ३८) । यजमानं परिधापयित्वा ॥ ३५६१ । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाडयाजालः (७-१-३९) । 'ऋजवः सन्तु पन्थाः' । पन्थान इति प्राप्ते सुः । 'परमे व्योमन्' । 'व्योमनि' इति प्राप्ते डेल्लेक् । भीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । 'या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना' । 'यौ सुरथौ दिविस्पृशौ' इत्यादौ प्राप्ते आ । 'नताद्वाह्यणम्' । नतमिति प्राप्ते आत् । 'यादेव विद्म तात्वा' । यन्तमिति प्राप्ते । 'न युष्मे वाजबन्धवः' । 'अस्मे इन्द्रा-
बृहस्पती' । युष्मास्वस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । वृष्णुया । उरुणा वृष्णुनेति प्राप्ते या । 'नाभा पृथिव्याः' । नाभाविति प्राप्ते डा । 'ता अनुष्ठयोच्यावयतात्' । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आडो ज्या । साधुया । साध्विति प्राप्तं याच् । 'वसन्ता यजेत' । वसन्त इति प्राप्ते आल् । 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (वा ४३०८) । उर्विया । दार्विया । उरणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । 'दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्' । डेरीकार इत्याहुः । तत्रायुदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु डीषन्ताडेल्लेक् । ईकारादेशश्च तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । 'आडयाजयारामुपसंख्यानम्' (वा ४३०९) । 'प्रवाहवा सिस्त्रुतम्' । बाहुनेति प्राप्ते आडादेशः । 'घेडिति' (सू २४५) इति गुणः । स्वप्रया । स्वप्नेनेति प्राप्तेऽयाच् । 'स नः सिन्धुमिव नावया' । नावेति प्राप्तेऽयार् । रिस्त्वरः । ३५६२ । अमो मश् (७-१-४०) । मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वात्सर्वादेशः । 'अस्तिसिचः-' (सू २२२५) । इति ईट् । 'वधीं वृत्रम्' । अवधिषमिति प्राप्ते ॥ ३५६३ । लोपस्त आत्मनेपदेषु (७-१-४१) । छन्दसि । 'देवा अदुह' । अदुहतेति प्राप्ते । 'दक्षिणतः शये' । शेत् इति प्राप्ते । 'आत्मने-' इति किम् । 'उत्सं दुहन्ति' ॥ ३५६४ । ध्वमो ध्वात् (७-१-४२) । ध्वमो ध्वादित्यादेशः ख्याच्छन्दसि । 'अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्' । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥ ३५६५ । यजध्वैनमिति च (७-१-४३) । एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । 'वकारश्च यकारो निपात्यते' इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥ ३५६६ । तस्य तात् (७-१-४४) । लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । 'गात्रमस्यानूनं कृणुतात्' । कृणुतेति प्राप्ते । 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' गमयतेति प्राप्ते ॥ ३५६७ । तप्तनप्तनथनाश्च । (७-१-४५) । तस्येलेव । शृणोत प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । 'सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे' । 'दधातन द्रविणं चित्रमस्मै' । तनप् । 'मरुतस्तज्जुष्टन' । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । 'विश्वे देवासो मरुतो यति ष्टन' । यत्संख्याकाः स्थैत्यर्थः । यच्छब्दाच्छा-
न्दसो ङिति । अस्तेस्तस्य थनादेशः ॥ ३५६८ । इदन्तो मसि (७-१-४६) । मसीत्यवि-
भक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मसित्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । 'नमो भरन्त एमसि' । 'त्वमस्माकं तव स्मसि' । 'इमः' 'स्मः' इति प्राप्ते ॥ ३५६९ । क्त्वो यक् (७-१ ४७) । 'दिवं सुपर्णो गत्वाय' ॥ ३५७० । इष्टीनमिति च । (७-१-४८) । क्त्वाप्रत्ययस्य ईनमन्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान्' इष्टेति प्राप्ते ॥ ३५६९ । स्नात्वाद्यश्च (७-१-४९) । आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो

निपात्यते । 'स्विन्नः स्नात्वी मलादिब' । 'पीत्वी सोमस्य बावृधे' । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥ ३५७२ । आज्ञासेरसुक् (७-१-५०) । अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ॥ ३५७३ । श्रीग्रामण्योश्छन्दसि (७-१-५६) । आमो नुद् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । 'सूत ग्रामणीनाम्' ॥ ३५७४ । गोः पादान्ते (७-१-५७) । 'विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्' । 'पादान्ते' किम् । 'गवां शता पृक्षयामेषु' । पादान्तेऽपि क्वचिन् । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । 'विराजं गोपतिं गवाम्' ॥ ३५७५ । छन्दस्यपि दृश्यते (७-१-७६) । अस्थ्यादीनामनङ् । 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' ॥ ३५७६ । ई च द्विवचने (७-१-७७) । अस्थ्यादीनामित्येव । 'अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्' ॥ ३५७७ । दृक्स्ववःस्वत- वसां छन्दसि (७-१-८३) । एषां नुमस्यात्सौ । 'कीदङ्निद्र' । स्ववान् । स्वतवान् । 'उदोध्य- पूर्वस्य' (सू २४९४) ॥ ३५७८ । बहुलं छन्दसि (७-१-१०३) । ततुरिः ॥ ३५७९ । हु हरेश्छन्दसि (७-२-३१) । हरेर्निष्ठायां 'हु' आदेशः स्यात् । 'अहुतमसि हविर्धानम्' ॥ ३५८० । अपरिहृताश्च (७-२-३२) । पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । 'अपरिहृताः सनुयाम वाजम्' ॥ ३५८१ । सोमे हरितः (७-२-३३) । इङ्गुणौ निपात्येते । 'मा नः सोमो हरितः' ॥ ३५८२ । प्रसितस्कभितस्तमितोत्तमितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृ- तरुतृवरुतृवरुतृवरुतृरीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमिति च (७-२-३४) । अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र 'प्रसु' 'स्कभु' 'स्तभु' एषामुद्दिच्चाभिष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्त इणनिपात्यते । 'युवं शचीभिर्प्रसिताममुञ्चतम्' । 'विष्कभिते अजरे' । 'येन स्वः स्तमितम्' । 'सत्येनोत्तमिता भूमिः' । स्तमितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गभूतस्य मा भूदिति । 'चते याचने' । 'कस गतौ' । आभ्यां कस्येडभावः । 'चत्ता इतश्चत्तामुतः' । त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम् । 'उत्तानाया हृदयं यद्रिकस्तम्' । निपातनबहुन्वापेक्षया सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति, तनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । 'शसु' 'शंसु' 'शासु' एभ्यस्तृच इडभावः । 'एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता' । 'ग्रावप्राभ उत शंस्ता' । 'प्रशास्ता पोता' । तरतेर्दृङ्बुजोश्च तृच 'उट्' 'ऊट्' एतावागमौ निपात्येते । 'तरुतारं रथानाम्' । तरुतारम् । वरुतारम्- वरुतारम् । 'वरुतृभिः सुशरणो नो अस्तु' । अत्र डीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुतृशब्दो हि निपातितः । ततो डीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । 'ज्वल दीप्तौ' । 'क्षर सञ्चलने' । 'दुवसु उद्विरणे' 'अम गत्यादिषु' । इह क्षरितित्यखान- नन्तरं क्षमितिपि केचित्पठन्ति । तत्र 'क्षमूष् सहने' इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु 'प्रस्त- स्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः' । विशसिता-शंसिता-शासिता । तरीता-तरिता । बरीता- वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे क्षमति । वमति । अमति । 'बभूथाततन्धजगृ- म्भववर्थेति निगमे' (सू २५२७) । विद्वा तमुत्सं यत आबभूथ । 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्ध' । 'जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्' । 'त्वं ज्योतिषो वितमो ववर्थ' । भाषायां तु । बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥ ३५८३ । सनिससनिवांसम् (७-२-६९) । सनिमित्येत- त्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा कसोरिट् । एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । (अञ्जित्वाप्ते सनिस- सनिवांसम्) । 'पावकादीनां छन्दसि' (वा ४५२७) प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् ।

‘हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः’ ॥ ३५८४ । घेल्लोपो लेटि वा । (७-३-७०) । दधद्रत्नानि दाशुषे । ‘सोमो ददद्रन्धर्वाय’ । ‘यदग्निरग्नये ददात्’ ॥ ३५८५ । मीनातेर्निगमे (७-३-८१) शिति ह्रस्वः । ‘प्रमिनन्ति व्रतानि’ । लोके प्रमीणाति । ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ (सू २२२५) ॥ ३५८६ । बहुलं छन्दसि (७-३-९७) । ‘सर्वमा इदम्’ । (अस्तेर्लङ् तिप् ईडभाव अपृक्तत्वा-द्धल्ङधादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु ‘भोमगो-’ (सू १६७) । इति यत्वम् । ‘लोपः शाकल्यस्य’ (सू ६७) इति यलोपः ।) गाभिरक्षाः । सिच इडभावश्छान्दभः । अट् । शेषं पूर्ववत् । ‘ह्रस्वस्य गुणः’ (सू २४२) । ‘जसि च’ (सू २४१) । ‘जसादिषु छन्दसि वा । वचनं प्राङ् गौ चड्युपधायाः’ (वा ४५९६) । ‘अथा शतकत्वा यूयम्’ । शतकतवः । ‘पश्वे नृभ्यो यथा गवे’ । पशवे । ‘नाभ्यस्तस्याचि-’ (सू २५०३) इति निषेधे ‘बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्’ (वा ४५८६) । ‘आनुषगजुजोषत्’ ॥ ३५८७ । निष् छन्दसि (७-४-८) । छन्दसि विषये गौ चड्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ॥ ३५८८ । न छन्दस्यपुत्रस्य (७-४-३५) । पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचीत्वदीर्घौ न । मित्रयुः । ‘क्याच्छन्दसि’ (सू ३१५०) इति उः । ‘अपुत्रस्य’ किम् । ‘पुत्रीयन्तः’ सुदानवः । ‘अपुत्रादीनामिति वाच्यम्’ (वा ४६१६) । ‘जनीयन्तोऽन्वप्रवः’ । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ ३५८९ । दुरस्युर्द्विणस्युर्द्विषण्यति-रिषण्यति (७-४-३६) । एते कयाचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाभावाद्दुष्टीयति । द्विणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ ३५९० । अश्वाघस्यात् (७-४-३७) । ‘अश्व’ ‘अघ’ एतयोः क्यच्यात्छान्दसि । ‘अश्वायन्तो मघवन्’ । ‘मा त्वा वृका अघायवः’ । ‘न च्छन्दसि-’ (सू ३५८८) इति निषेधो नेत्वमात्रस्य । किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥ ३५९१ । देवसुमन्योर्यजुषि काठके (७-४-३८) । अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । ‘देवायन्तो यजमानाः’ । ‘सुमन्यन्तो हवामहे’ । इह यजुःशब्दो न मन्त्र-मात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । सचेन्मन्त्रः यजुषि कठशाखायां दृष्टः । ‘यजुषि’ इति किम् । ‘देवां जिगाति सुमन्युः’ । बहुवृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणम् इति हरदत्तः ॥ ३५९२ । कव्यध्वरपृतनस्यचि लोपः (७-४-३९) । ‘कवि’ ‘अध्वर’ ‘पृतना’ एषामन्यस्य लोपः स्यात्क्यचि परे ऋचि विषये । ‘स पूर्वया निविदा कव्यतायोः’ । ‘अध्वर्युं वा मधु-पाणिम्’ । ‘दमयन्तं पृतन्युम्’ । दधातेर्हिः (सू ३०७६) । ‘जहातेश्च क्वि’ (सू ३३३१) ॥ ३५९३ । विभाषा छन्दसि (७-४-४४) । हित्वा शरीरम्’ हात्वा वा ॥ ३५९४ । सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७-४-४५) । ‘सु’ ‘वसु’ ‘नेम’ एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । ‘गर्भं माता सुधितं वक्षणासु’ । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या । ‘क्तिन्यपि दृश्यते’ । ‘उत श्वेतं वसुधितिं निरेके’ । ‘धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते’ । धत्स्वेति प्राप्ते । ‘सुरेता रेतो धिषीय’ आशीर्लिङ् । इट् । ‘इटोऽत्’ (सू २२५७) धासीयेति प्राप्ते । ‘अपो मि’ (सू ४४२) । ‘मासश्छन्दसीति वक्तव्यम्’ (वा ४६३३) । माद्धि-शरद्धिः-स्वः । स्वतवसोरुभयश्चेत्यते । (वा ४६३४) । स्ववद्धिः । अवतेरसुन् । शोभनम् अशो येषां ते स्ववसः तैः । ‘तु’ इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो

येषां तैः स्वतवद्भिः । 'समुषद्भिरजायथाः' । 'मिथुनेऽसिः' । 'वसेः किञ्च' इत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु 'उषः कित्' इति प्राग्व्याख्यातम् । 'न कवतेर्यङि' (सू २६४१) । ३५९५ । कृषेऽछन्दसि (७-१-६४) । यङ्यभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । ३५९६ । दाधर्तिर्दर्थतिर्दर्थर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रकनिक्रदद्भिरभ्रद्-विध्वतोद्विद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्ष्यज्यागनीगन्तीति च (७-४-६५) । एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्याल्लयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भासायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात् । इयतेर्लटि ह्लादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । 'अलर्षियुध्म खजकृत्पुरन्दरः' । सिपा निर्देशो न तन्त्वम् । 'अलर्ति दक्ष उत' । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । 'अन्वापनीफणत्' । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतर्यभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । 'करिकृत्' । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विवचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । 'कनिक्रदज्जनुषन्' । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जडत्वाभावः । 'वि यो भरिभ्रदोषधीषु' । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । 'द्विध्वतो रश्मयः सूर्यस्य' । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । 'द्विव्यतद्दीद्यच्छोशुचानः' । तरतेः शतरि श्वावभ्यासस्य रिगागमः । 'सहोर्जा तरिखतः' । स्तुपेः शतरि श्रौ द्वितीयैकवचने रिगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्वावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लटि णलभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्वावभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । 'वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम्' ॥ ३५९७ । ससूवेति निगमे (७-४-७४) । सूतेर्लटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । 'गृष्टिः ससूव स्थविरम्' । सुषुब इति भाषायाम् ॥ ३५९८ । बहुलं छन्दसि (७-४-७८) । अभ्यासस्येकारः स्याच्छन्दसि । 'पूर्णा विवष्टि । श्लेशेरेतद्रूपम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

३५९९ । प्रसमुपोदः पादपूरणे (८-१-६) । एषां द्वे स्तः पादपूरणे । 'प्रप्राय-मग्निः' । 'संसमिद्युवसे' । 'उपोप मे परामृश' । 'किं नोदुदु हर्षसे' ॥ ३६०० । छन्दसीरः (८-२-१५) । इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । 'हरिवते हर्यश्वाय' । गीर्वान् ॥ ३६०१ । अनो नुट् (८-२-१६) । अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । 'अक्षण्वतः कर्ण-वन्तः' । 'अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति' ॥ ३६०२ । नाड्यस्य (८-२-१७) । नान्तात्परस्य षस्य नुट् । सूपथिन्तरः । 'भूरिदान्वस्तुङ्वाच्यः' (वा ४७९६) । 'भूरिदावत्तरो जनः' । 'ईद्रथिनः' (वा ४७९५) । 'रथीतरः' । रथीतमं रथीनाम् ॥ ३६०३ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्र-तूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि (८-२-६१) । सदेर्नञ्पूर्वाभिपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । 'नसत्तमज्जसा' । 'निषत्तमस्य चरतः' । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति 'सृ' इत्यस्य । गूर्तमिति 'गूरी' इत्यस्य ॥ ३६०४ । अन्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि (८-२-७०) । रुर्वा रेफो वा । अन्न एव-अन्नरेव । ऊध एव-ऊधरेव । अव एव-अवरेव ॥ ३६०५ । भुवश्च महाव्याहृतेः । (८-२-७१) । भुव

इति—भुवरिति ॥ ३६०६ । ओमभ्यादाने (८-२-८७) । ओंशब्दस्य प्लुतः स्या-
 दारम्भे । ‘ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्’ । ‘अभ्यादाने’ किम् । ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ ॥
 ३६०७ । ये यज्ञकर्मणि (८-२-८८) । ये३यजामहे । ‘यज्ञ—’ इति किम् । ये यजामहे ॥
 ३६०८ । प्रणवष्टेः (८-२-८९) । यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । ‘अपां रेतांसि जिन्वतो३म्’
 ‘टेः’ किम् । हलन्तेऽन्त्यस्य मा भूत् ॥ ३६०९ । याज्यान्तः (८-२-९०) । ये याज्यान्ता
 मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । ‘जिह्वामग्ने चकृषे हव्यबाह३म्’ । ‘अन्तः’ किम् ।
 ‘याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्त्यस्य चेष्ट्यते ॥ ३६१० ।
 ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः (८-२-९१) । एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । ‘अग्नयेऽनुब्रू३हि’
 ‘अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य’ । ‘अस्तुश्रौ३षट्’ । ‘सोमस्याग्ने व्रीही वौ३षट्’ । ‘अग्निमा३वह’ ॥
 ३६११ । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च (८-२-९२) । अग्नीधः प्रेषण आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च ।
 ‘ओ३श्रा३वय’ । नेह । ‘अग्नीदग्नीन्विहर’ । ‘वर्हिस्तूर्णाहि’ ॥ ३६१२ । विभाषा पृष्टप्रति-
 वचने हेः (८-२-९३) । प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षी ही३ । अकार्षी हि । ‘पृष्ट’ इति किम् ।
 ‘कटं करिष्यति हि’ । ‘हेः’ किम् । करोमि ननु । ३६१३ । निगृह्यानुयोगे च (८-२-८४) । अन्न
 यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । ‘अद्यामावास्येत्यात्थ३’ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्र-
 च्याव्य एवमनुयुज्यते ॥ ३६१४ । आग्नेडितं भर्त्सने (८-२-९५) । ‘दस्योदस्यो३ घातयिष्यामि
 त्वाम्’ । आग्नेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । ‘चौर चौर३’ ॥ ३६१५ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्
 (८-२-९६) । अङ्गेल्येन युक्तं तिङन्तं प्लवते । ‘अङ्गकूज३ इदानीं ज्ञास्यति जालम्’ । ‘तिङ्’
 किम् । ‘अङ्ग देवदत्त मिथ्वा वदसि’ । ‘आकाङ्क्षम्’ किम् । ‘अङ्ग पच’ । नैतदपरमाकाङ्क्षति ।
 भर्त्सन इत्येव । ‘अङ्गार्थिष्व भक्तं तव दास्यामि’ ॥ ३६१६ । विचार्यमाणानाम् (८-२-९७) ।
 वाक्यानां टेः प्लुतः । ‘होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ’ । ‘न होतव्य३मिति’ । होतव्यं न
 होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥ ३६१७ । पूर्वं तु भाषायाम्
 (८-२-९८) । विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । ‘अहिर्नु३ रज्जुर्नु’ । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम् ।
 इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ ३६१८ । प्रतिश्रवणे च । (८-२-९९) । वाक्यस्य
 टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । ‘गां मे देहि भो३’ । ‘हन्त ते ददामि३’
 ‘नित्यः शब्दो भवितुमर्हति३’ । ‘दत्त किमात्थ’ ॥ ३६१९ । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः
 (८-२-१००) । अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन
 विधीयते । अग्निभूत३इ । पट३उ । ‘अग्निभूते’ ‘पटो’ एतयोः प्रश्नान्ते टेरेनुदात्तः प्लुतः ।
 शोभनः खल्वसि माणवक३ ॥ ३६२० । चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने (८-२-१०१) ।
 वाक्यस्य टेरेनुदात्तः प्लुतः । ‘अग्निचिद्वाया३त्’ । अग्निरिव भायात् । ‘उपमार्थे’ किम् ।
 कथंचिदाहुः । ‘प्रयुज्यमाने’ किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥ ३६२१ । उपरिस्विदासीदिति
 च (८-२-१०२) । टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । ‘उपरि स्विदासी३त्’ । अथः स्विदासी३त्’
 इत्यत्र तु ‘विचार्यमाणानाम्’ (सू ३६१६) इत्युदात्तः प्लुतः ॥ ३६२२ । स्वरितमाग्नेडिते-
 ऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु (८-२-१०३) । स्वरितः प्लुतः स्यादाग्नेडिते परेऽसूयादौ गम्ये ।
 असूयायाम् । अभिरूपक३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक३

अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यासि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ ३६२३ । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् (८-२-१०४) । आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति३ । उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ । ‘आकाङ्क्षम्’ किम् । दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर ॥ ३६२४ । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः (८-२-१०५) । अनन्त्यस्यान्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । प्रश्ने । अगम३ : पूर्वा३ न्यामा३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम३ म् पूर्वा३ न्यामा३ न् ॥ ३६२५ । प्लुतावैच इदुतौ (८-२-१०६) । दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितः तत्रैवैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ४ तिकायन । औ४ पगव । चतुर्मात्रावतैचौ सम्पद्येते ॥ ३६२६ । एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्थस्यादुत्तरस्येदुतौ (८-२-१०७) । अप्रगृह्यस्यैचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्थस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्थस्य इदुतौ स्तः । ‘प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव’ । (वा ४८८८) प्रश्नान्ते । अगम३ : पूर्वा३ न्यामा३ न् । अभिभूत३ इ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि पट३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अभिभूत३ इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नय३ इ । ‘परिगणनम्’ किम् । विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तप्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । ‘अप्रगृह्यस्य’ किम् । शोभने माले३ । ‘आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः’ । (वा ४८८९) । अग्ना३ इ पत्नी वः ॥ ३६२७ । तयोर्ध्वावचि संहितायाम् (८-२-१०८) । इदुतोर्ध्वाकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्न३ याशा । पट३ वाशा । अग्न३ यिन्द्रम् । पट३ नुदकम् । ‘अचि’ किम् । अग्ना३ वरुणौ । ‘संहितायाम्’ किम् । अग्न३ इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोऽसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थः । यवयोरसिद्धत्वात् ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ (सू ३६५७) इत्यस्य बाधनार्थो वा ॥ ३६२८ । मनुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि (८-३-१) । रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । ‘अलोऽन्यस्य’ (सू ४२) इति परिभाषया नकारस्य । ‘इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्’ । ‘हरिवो मे दिनं त्वा’ । ‘छन्दसीरः’ (सू ३६००) इति वत्वम् ॥ ३६२९ । दाश्वान्साह्यान्मीढ्वांश्च (६-१-१२) । एते कस्वन्ता निपात्यन्ते । ‘मीढ्वस्तोकाय तनयाय’ । ‘वन उपसङ्ख्यानम्’ (वा ४८९०) । कनिष्कनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्ध-परिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । ‘यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः’ । इणः कनिप् ॥ ३६३० । उभयथर्ध्नु (८-३-८) । अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । पशूस्तांश्चके ॥ ३६३१ । दीर्घादटि समानपादे (८-३-९) । दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एक-पादस्थौ स्याताम् । ‘देवाँ अच्छा सुमती’ । ‘महाँ इन्द्रो य ओजसा’ । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । ‘आदित्यान्वाचिषामहे’ ॥ ३६३२ । आतोऽटि नित्यम् (८-३-३) । अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । ‘महाँ इन्द्रः’ । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राश्नः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥ ३६३३ । स्वतवान्पायौ (८-३-११) ।

स्वा । 'भुवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्ने' ॥ ३६३४ । छन्दसि वाप्राप्तेडितयोः (८-३-४९) । विसर्गस्य सो वा स्यात्कुप्वोः प्रशब्दमाप्तेडितं च वर्जयित्वा । 'अग्ने त्रातर्कृतस्कविः' । 'गिरिर्न विश्वतस्पृथुः' । नेह । 'वसुनः पूर्यः पतिः' । 'अप्र—' इत्यादि किम् । 'अग्निः प्र विद्वान्' । 'पुरुषः पुरुषः' ॥ ३६३५ । कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः (८-३-५०) । विसर्गस्य सः स्यात् । 'प्रदिवो अपस्कः' । 'यथा नो वस्यसस्करत्' । 'सुपे शस्करति' । 'उरुणस्कृधि' । 'सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम्' । 'अनदितेः' इति किम् । 'यथा नो अदितिः करत्' ॥ ३६३६ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे (८-३-५१) । पञ्चमीविसर्गस्य सः ख्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । 'दिवस्परिप्रथमं जज्ञे' । 'अध्यर्थे' किम् । 'दिवस्पृथिव्याः पर्योजः' ॥ ३६३७ । पातौ च बहुलम् (८-३-५२) । पञ्चम्या इत्येव । 'सूर्यो नो दिवस्पातु' ॥ ३६३८ । षष्ठाः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु (८-३-५३) । 'वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्' । 'दिवस्पुत्राय सूर्याय' । 'दिवस्पृष्टं भन्दमानः' । 'तमसस्पारमस्य' । 'पारिवीत इळस्पदे' । 'दिवस्पयो दिधिषाणाः' । रायस्पोषं यजमानेषु ॥ ३६३९ । इडाया वा (८-३-५४) पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः— इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे—इळायाःपदे । 'निसस्तपतावनासेवने' (सू २४०३) । निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । 'निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः' । 'अनासेवने' किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ ३६४० । युष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादम् (८-३-१०३) । पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेव परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । 'त्रिभिष्टुं देव सवितः' । 'तेभिष्टु आभिष्टे' । 'अप्स्वग्ने सधिष्टव' । 'अग्निष्टद्विधम्' । 'द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः' । 'अन्तःपादम्' किम् । 'तदग्निस्तदर्यसा' । 'यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तपुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः' । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ॥ ३६४१ यजुष्येकेषाम् (८-३-१०४) युष्मत्तत्तक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्विभिष्टुम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्विभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्विभिस्त्वमित्यादि ॥ ३६४२ । स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि (८-३-१०५) । नृभिष्णुतस्य—नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम्—गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥ ३६४३ । पूर्वपदात् (८-३-१०६) । पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिवि ष्टः । 'युवं हि स्थः स्वर्पती ॥ ३६४४ । सुजः (८-३-१०७) । पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य सुजो निपातस्य सस्य षः । 'ऊर्ध्व ऊ पु णः' । 'अभीषु णः' ॥ ३६४५ । सनोतेरनः (८-३-१०८) । 'गोषा इन्दो नृषा असि' । 'अनः' किम् । गोसनिः ॥ ३६४६ । सहेः पृतनर्ताभ्यां च (८-३-१०९) । पृतना- षाहम् । ऋताषाहम् । चात् । ऋतीषाहम् ॥ ३६४७ । निव्यभिभ्योऽङ्व्यवाये वा छन्दसि (८-३-११९) । सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत्—न्यसीदत् । व्यषीदत्—व्यसीदत् । अभ्यष्टौत्—अभ्यस्तौत् ॥ ३६४८ (८-४-२५) । छन्दस्युदवग्रहात् । ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ॥ ३६४९ । नश्च धातुस्थोरुभ्यः । (८-४-२७) । धातुस्थात् । 'अग्ने रक्षा णः' । 'शिक्षा णो अस्मिन्' । 'उरु णस्कृधि' । 'अभीषु णः' । 'मो षु णः ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति वैदिकप्रकरणम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

अथ स्वरप्रकरणम् ।

३६५० । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६-१-१५८) । परिभाषेयम् स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्चं स्यात् । ‘गोपायते नः’ । अत्र ‘सनाद्यन्ताः-’ (सू २३०४) इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् । ‘सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम्’ । (वा ३७३०) तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । ‘अन्यत्र’ इति किम् । ‘यज्ञं यज्ञमभिवृद्धे गृणीतः’ । अत्र सति शिष्टोऽपि ‘श्ना’ इत्यत्र स्वरो न शिष्यते किंतु तस एव ॥ ३६५१ । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । (६-१-१६१) । यस्मिन्ननुदात्ते पर उदात्तो ण्यते तस्योदात्तः स्यात् । ‘देवीं वार्चम्’ । अत्र ङीबुदात्तः ॥ ३६५२ । चौ (६-१-२२२) । लुप्ताकारेऽन्तौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । ‘देवद्वीचीं नयथ देवयन्तः’ । ‘अतद्धित इति वाच्यम्’ (वा ३७८९) । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ ३६५३ । आमन्त्रितस्य च (६-१-१९८) । आमन्त्रितविभक्त्यन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् । ‘अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः’ ॥ ३६५४ । आमन्त्रितस्य च (८-१-१९९) पदात्परत्वापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । ‘इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति’ । ‘अपादादौ’ किम् । ‘शुतुद्वि स्तोमम्’ । ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ (सू ४१२) । ‘अग्न इन्द्र’ अत्रेन्द्रादीनां निघातो न, पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्’ (सू ४१३) । समानाधिकरण आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवत् । ‘अग्ने तेजस्विन्’ । ‘अग्ने त्रातः’ । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । ‘अघ्न्ये देवि सरस्वति’ ॥ ३६५५ । सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचनं (८-१-७४) । अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । ‘देवीः षष्ठुर्वीरु नः कृणोत’ । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । ‘देवाः शरण्याः’ । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥ ३६५६ । सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे (२-१-२) । सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । ‘द्रवत्पाणी शुभस्पती’ । शुभ इति शुभेः क्तिबन्तात् षष्ठ्यन्तम् । तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तुर्भोजनम्’ । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन्’ । ‘षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्’ (वा १२२३) । षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न ।

‘अयमग्ने जरिता’ । ‘एतेनग्ने ब्रह्मणा’ । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् । ‘पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम्’ (वा १२२८) । आ ते पितर्मरुताम्’ ‘प्रति त्वा दुहितर्दिवः’ । ‘अव्ययानां न’ (वा १२२९) ‘उच्चैरधीयान’ । ‘अव्ययीभावस्य त्विष्यते’ । (वा १२३०) ‘उपागन्यधीयान’ ॥ ३६५७ । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (८-२-४) । उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ॥ ३६५८ । एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८-२-५) । उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । ‘वोऽश्वाः’ । ‘क्वावरं मरुतः’ ॥ ३६५९ । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ (८-२-६) । अनुदात्ते पदादौ पर उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्, पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । ‘वी३दुं ज्योतिर्हृदये’ । ‘अस्य श्लोको द्विवीयते’ । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च ‘एङःपदान्तात्-’ (सू ८३) इति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । ‘सोऽयमागात्’ । उक्तं च प्रातिशाख्ये—‘इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु च’ इति ॥ ३६६० । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (८-४-६६) । उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । ‘अग्निमीले’ । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । ‘तमीशानसः’ ॥ ३६६१ । नोदात्तस्वरितोऽयमगार्यकाश्यपगालवानाम् (८-४-६७) । उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । ‘प्र य आरुः’ । ‘वोऽश्वाः’ काऽभीशवः’ ॥ ३६६२ । एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ (१-२-३३) । दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्योपवादः । ‘आगच्छ भो माणवक’ ॥ ३६६३ । यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्क्षसामसु (१-२-३४) । यज्ञक्रियायां मन्त्रे एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । ‘अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्’ । ‘यज्ञ-’ इति किम् । स्वाध्यायकाले तैस्वर्यमेव । ‘अजप-’ इति किम् । ममाग्ने वचो विहवेष्वस्तु’ । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्क्षा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥ ३६६४ । उच्चैस्तरां वा वषट्कारः (१-२-३५) । यज्ञकर्मणि वौषट्छब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । सोमस्याग्नेवीही३वौषट् ॥ ३६६५ । विभाषा छन्दसि (१-२-३६) । छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयं । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वचानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था ॥ ३६६६ । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः (१-२-३७) । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे ‘यज्ञकर्मणि-’ (सू ३६६३) इति ‘विभाषा छन्दसि’ (सू ३६६५) इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्योऽम् । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । न च ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ (सू ३६५८) इति सिद्धे पुनरत्रेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रानुदात्त इत्यखानुवृत्तेः । ‘असावित्यन्तः’ (वा ६५१) । तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । जित्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते । ‘अमुष्येत्यन्तः’ (वा ६५२) । षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते । ‘स्यान्तस्योपोत्तमं च’ (वा ६५३) । चादन्तः । तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते । वा नामधेयस्य (वा ३५४) । स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ॥ ३६६७ । देवब्रह्मणोरनुदात्तः (१-२-३८) । अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । ‘देवा ब्रह्मण आगच्छत’ ॥ ३६६८ । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्

(१-२-३९) । स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । ‘इमं मे’ गङ्गे यमुने सरस्वति’ ॥ ३६६९ । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (१-२-४०) । उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्स्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । ‘सरस्वति शुतुद्रि’ । ‘व्यञ्चयुत्स्वः’ । ‘तस्य परमाग्नेष्ठितम्’ (सू ८३) ॥ ३६७० । अनुदात्तं च (८-१-३) । द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । ‘दिवेदिवे’ ॥

इति साधारणस्वराः ।

३६७१ । धातोः (६-१-१६२) । अन्त उदात्तः स्यात् । ‘गोपायतं न’ । ‘असि सुलः’ ॥ ३६७२ । स्वपादिहिंसामन्यनिटि (६-१-१८८) । स्वपादीनां हिंसेश्चानिख्यजादौ लसार्वाधातुके परे आदिर्दुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । ‘किङ्खलेवेष्यते’ । नेह । स्वपानि । हिनसानि ॥ ३६७३ । अभ्यस्तानामादिः (६-१-१८९) । अनिख्यजादौ लसार्वाधातुके परे अभ्यस्तानामादिर्दुदात्तः । ‘ये ददति प्रिया वसु’ परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । ‘दधाना इन्द्रे’ ॥ ३६७४ । अनुदात्ते च (६-१-१९०) । अविद्यमानोदात्ते लसार्वाधातुके परेऽभ्यस्तानामादिर्दुदात्तः । ‘दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे’ ॥ ३६७५ । भीहीभृदुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वपिति (६-१-१९२) । भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वाधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । ‘योऽग्निहोत्रं जुहोति’ । ‘ममत्तु नः परिज्मा’ । ‘माता यद्वीरं दधनत्’ जागर्षि त्वम्’ ॥ ३६७६ । लिति (६-१-१९३) । प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥ ३६७७ । आदिर्गन्त्यन्यतरस्याम् (६-१-१९४) । अभ्यस्तानामादिर्दुदात्तो वा णसुलि परे । लोल्यं लोल्यम् । पक्षे लिट्स्वरः ॥ ३६७८ । अचः कर्तृयकि (६-१-१९५) । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि पर आदिर्दुदात्तो वा । ल्यन्तं केदारः स्वयमेव ॥ ३६७९ । चङ्यन्यतरस्याम् (६-१-२१८) । चङन्ते धातावुपोऽन्तमुदात्तं वा । ‘मा हि चीकरताम्’ । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः ॥

इति धातुस्वराः ।

३६८० । कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (६-१-१५९) । कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ॥ ३६८१ । उञ्छादीनां च (६-१-१६०) । अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । ‘वैश्वानरः कुशिकेभिर्गुणे युगे’ । अन्यत्र ‘योगे योगे तुवस्तरम्’ । भक्षशब्दो घञन्तः । ‘गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः’ । उत्तमशश्वत्तमावपि । ‘उदुत्तमं वरुण’ । ‘शश्वत्तममीळते’ ॥ ३६८२ । चतुरः शसि (६-१-१६७) । चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । ‘चतुरः कल्पयन्तः’ । अचि रः-’ (सू २९९) इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य’ ‘चतेरुन्’ । निच्वादाद्युदात्तता ॥ ३६८३ । झल्युपोत्तमम् (६-१-१८०) । षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं

स्यात् । 'अध्वर्युभिः पृश्नभिः' । 'नवभिर्वर्जैर्नवती च' । 'सुसभ्यो जायमानः' । 'आश-
भिर्विवस्वतः' । 'उपोत्तमम्' किम् । 'आ षडभिर्ह्वयमानः' । 'विश्वेदेवैस्त्रिभिः शलि' किम् ।
'नवानां नवतीनाम्' ॥ ३६८४ । विभाषा भाषायाम् (६-१-१८१) । उक्तविषये ॥ ३६८५ ।
सर्वस्य सुपि (६-१-१९१) । सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । 'सर्वे' नन्दन्ति
युशसा' ॥ ३६८६ । मित्यादिर्नित्यम् (६-१-१९७) । विदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः
स्यात् । 'यस्मिन्विश्वानि पौस्या' । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । 'सुतेदधिष्व नृश्चनः' ।
चायतेरसुन् । 'चायेरन्ने ह्रस्वश्च' (उणा) इति चकारादसुनो नुडागमश्च ॥ ३६८७ । पथिमथोः
सर्वनामस्थाने (६-१-१९९) । आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । 'सर्वनामस्थाने' किम् ।
'ज्योतिष्मतः पृथो रक्ष' । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ॥ ३६८८ । अन्तश्च तवै
युगपत् (६-१-२००) । तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । 'हर्षसे दातुवा उ' ॥
३६८९ । क्षयो निवासे (६-१-२०१) । आयुदात्तः स्यात् । 'स्वे क्षेयं शुचिब्रत' एरजन्तः ॥
३६९० । जयः करणम् । (६-१-२०२) । करणवाची जयशब्दः आयुदात्तः स्यात् । जयत्यनेन
जयोऽश्च ॥ ३६९१ । वृषादीनां च (६-१-२०३) । आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् ।
'वाजेभिर्वाजिनीवति इन्द्रं वाणीः' ॥ ३६९२ । संज्ञायामुपमानम् (६-१-२०४) । उपमानशब्दः
संज्ञायामायुदात्तः । चञ्चवे चञ्चा कनोऽल लुप् । एतदेव ज्ञापयति 'क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं
न' इति । 'संज्ञायाम्' किम् । अस्मिन्माणवकः । 'उपमानम्' किम् । चैत्रः ॥ ३६९३ । निष्ठा च
द्वयजनात् । (६-१-२०५) । निष्ठान्तस्य द्वयः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः ।
'द्वयः' किम् । चिन्तितः । 'अनात्' किम् । त्रातः । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेर्नह । कृतम् ।
हृतम् ॥ ३६९४ । शुष्कधृष्टौ (६-१-२०६) । एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् ।
'अतुसं न शुष्कम्' ॥ ३६९५ । आशितः कर्ता (६-१-२०७) । कर्तृवाच्याशितशब्द आयु-
दात्तः । 'कृष्णित्फाल आशितम्' । ३६९६ । रिक्ते विभाषा (६-१-२०८) । रिक्तशब्दे
वादिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्वयजनात्' (सू ३६९३) इति नित्यमायुदात्तत्वं
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ ३६९७ । जुष्टार्पिते च च्छन्दसि (६-१-२०९) । आयुदात्ते वा स्तः ॥
३६९८ । नित्यं मन्त्रे (६-१-२१०) । एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । 'जुष्टो दमूनाः' । 'षळर
आहुर्पितम्' इत्यादेः पूर्वैणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् ।
'अर्पिताः षष्ठिर्न चलाचलासः' इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥ ३६९९ । युष्मदस्मदोर्दसि (६-१-
२११) । आदिरुदात्तः स्यात् । 'न हि षस्तव नो मम' ॥ ३७०० । डधि च (६-१-२१२)
'तुभ्यं हिन्वानः' । 'मह्यं वार्तः पवताम्' ॥ ३७०१ । यतोऽनावः (६-१-२१३) । यत्प्रत्य-
यान्तस्य द्वयच आदिरुदात्तः नावं विना । 'युजन्यस्य काम्या' । कर्मणिङन्तादचो यत् ।
'अनावः' किम् । 'नवृत्तिं नाव्यानाम्' ॥ ३७०२ । ईडवन्दशंसदुहां प्यतः (६-१-२१४) ।
एषां प्यदन्तानामादिरुदात्तः । 'ईडयो नूतनैरुत' । आजुहान् ईडयो वन्द्यश्च । 'श्रेष्ठं नो धेहि
वार्थम्' । 'उक्थमिन्द्राय शंस्यम्' ॥ ३७०३ । विभाषा षेण्विन्धानयोः (६-१-२१५) । आदि-
रुदात्तो वा । 'आग्नेयोवैवेणुः' 'इन्धानो अग्निम्' ॥ ३७०४ । त्यागरागहासकुहश्चकथानाम्
(६-१-२१६) । आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यञन्ताः ॥ ३७०५ ।

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् (६-१-२१९) मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥ ३७०६ । अन्तोऽवत्याः (६-१-२२०) । अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेन्नवती । डीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥ ३७०७ । ईवत्याः (६-१-२२१) । ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

अथ फिट्सूत्राणि ।

१. 'फिषोऽन्त उदात्तः' । प्रातिपदिकं फिट् । तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ॥
 २. 'पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्' । एतदर्थानामन्त उदात्तः । 'पाटला' 'फलेरुहा' 'सुरूपा' 'पाकला' इति पर्यायाः । 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते । 'अपालङ्क' 'व्याधिघात' 'आरेवत' 'आरग्वध, इति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । 'उनर्वन्नन्तानाम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ ३. 'गेहार्थानामस्त्रियाम्' । गेहम् । 'नन्विषयस्य-' इति प्राप्ते । 'अस्त्रियाम्' किम् । शाला । आयुदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ ४. 'गुदस्य च' । अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । 'अस्त्रियाम्' किम् 'आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः' । 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्यन्तरङ्गमायुदात्तत्वम् । ततश्चाप् ॥ ५. 'ध्य-पूर्वस्य स्त्रीविषयस्य' । धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच्स उदात्तः । अन्तर्धा । 'स्त्रीविषयवर्ण-' इति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । 'स्त्री' इति किम् । बाह्यम् । यजन्तत्वादायुदात्तत्वम् । 'विषयग्रहणम्' किम् । इभ्या । क्षत्रिया । 'यतोऽनावः' (सू ३७०१) इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' इति मध्योदात्तः । ६ 'खान्तस्याश्मादेः' । नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य 'स्वाङ्गशिष्टाम्-' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात् 'खयुवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्' इत्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोः 'नन्विषयस्य-' इति प्राप्ते । 'अश्मादेः' किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य 'स्वाङ्गशिष्टाम्-' इति 'नन्विषयस्य' इति वा आयुदात्तत्वम् । शिखायास्तु 'शीङः खो निङ्गस्वश्च' इत्युणादिषु नित्त्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव 'स्वाङ्गशिष्टाम्-' इति वा बोध्यम् ॥ ७. 'बंहिष्ठवत्सरतिशथान्तानाम्' । एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्त्वादायुदात्तत्वे प्राप्ते । 'बंहिष्ठैरश्वैः सुवृत्ता रथेन' । 'यद्वंहिष्ठं नातिविधे' इत्यादौ व्यत्ययादायुदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । 'अभ्यूर्णानां प्रभृशस्यायोः' । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥ ८. 'दक्षिणस्य साधौ' । अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया 'स्वाङ्गशिष्टाम्-' इत्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु 'लघावन्ते-' इति गुरुदात्तः । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति कोशः ॥ ९. 'स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा' । इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः । 'आख्याग्रहणम्' किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥ १०. 'छन्दसि च' । अस्वाङ्गार्थमिदम् ।

दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्ताद्युदात्तौ ॥ ११. 'कृष्णस्यामृगाख्या चेत्' । अन्त उदात्तः । 'वर्णानां तण-' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणां । 'कृष्णो' नोनाव वृषभः । मृगाख्यायां तु । कृष्णो रात्र्यै ॥ १२. 'वा नामधेयस्य' । कृष्णस्येत्येव । 'अयं वा कृष्णो अश्विना' । कृष्णर्षिः ॥ १३. 'शुक्लगौरयोरादिः' । नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम् । 'सरो' गौरो यथापि वा' इत्यन्तान्तोदात्तदर्शनात् ॥ १४. 'अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः' । अङ्गुष्ठस्य 'स्वाङ्गानामकुर्वीदीनाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाप्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति । तेन लोक आद्युदात्ततेत्याहुः । १५. 'पृष्ठस्य च' छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । पृष्ठम् । १६. 'अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्' । 'उनर्व-न्नन्तानाम्' इत्याद्युदात्तस्यापवादः ॥ १७. 'आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्' । 'यान्तस्यान्यात्पूर्वम्' इति 'यतोऽनावः' (सू ३७०१) इति बाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ १८. आशाया अदिगाख्या चेत्' । दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकादिकपर्यायस्याद्युदात्तता । 'इन्द्र आशाभ्य-स्पति' ॥ १९ । 'नक्षत्राणामबिषयाणाम्' । अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषानुराधादीनां 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टमन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ २०. 'न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत्' । अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आस-द्विषयाणामिति व्याख्याय 'आर्थिका' 'बहुलिका' इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥ २१. घृतादीनां च' । अन्त उदात्तः । 'घृतं भिमिक्षे' । आकृतिगणोऽयम् ॥ २२. 'ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि' । अन्त उदात्तः स्यात् । 'ज्येष्ठ आह चमसा' । 'कनिष्ठ आह चतुरः' । 'वयसि' किम् । ज्येष्ठः श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह नित्वादाद्युदात्त एव ॥ २३. 'बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा' । अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्ष उदात्तः ॥

इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ।

२४. 'अथादिः प्राक् शकटः' । आधिकारोऽयम् । 'शकटिशकट्योः-' इति यावत् । २५. 'ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य' । आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः ॥ २६. 'नन्विषयस्या-निसन्तस्य' । 'वुने न वा यः' । इसन्तस्य तु सर्पिः । नन्नपुंसकम् ॥ २७. 'तृणधान्यानां च द्यषाम्' । द्यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः । बह्वचो तु गोधूमाः । २८. 'त्रः सङ्ख्यायाः' । पञ्च । चत्वारः । २९. 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' । शिट् सर्वनाम । 'कर्णाभ्यां चुर्वुकादधि' । 'ओष्ठाविव मधु' । 'विश्वो विहाय' ॥ ३०. 'प्राणिनां कुपूर्वम्' । कवर्गात्पूर्वं आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । 'शुकेषु मे' । 'प्राणिनाम्' किम् । 'क्षीरं सर्पि-र्मधूदकम्' । कुपूर्वङ्गिम् धनुः ॥ ३१. 'खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्' । खयि पर उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः ॥ ३२. 'उनर्वन्नन्तानाम्' । उन । 'वर्णं वो रिशादंसम्' । ऋ । 'स्वसारं त्वा कृण्वै' । बन् । 'पीवानं मेषम्' ॥ ३३. 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' । आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् ॥ ३४. 'ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृताच्छील्ये' । ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ॥ ३५. 'अश्वस्यादेवनस्य' । आदिरुदात्तः । 'तस्य नाक्षः' । देवने तु । 'अक्षैर्मा दीव्यः' ॥ ३६. 'अर्धस्यासमद्योतने' । अर्धो प्रामस्य । समेऽशके तु अर्धे पिप्पल्याः ॥ ३७. 'पीतद्वर्णानाम्' । आदिरुदात्तः । पीतद्वः सरलः ॥

३८. 'ग्रामादीनां च' । ग्रामः । सोमः । यामः ॥ ३९. 'लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य' । चञ्चेव चञ्चा । 'स्फिगन्तस्य' इति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ॥ ४०. 'न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्' । एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ॥ ४१. 'राजविशेषस्य यमन्वा चेत्' । यमन्वा वृद्धः । आज्ञमुदाहरणम् । आज्ञाः प्रत्युदाहरणम् ॥ ४२. 'लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुः' । अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बहुल्कस्य गुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः ॥ ४३. 'स्त्रीविषय-वर्णाक्षुपूर्वाणाम्' । एषां त्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषयम् । मल्लिका । वर्णः । श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दान्पूर्वोऽस्त्येषां त अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥ ४४. 'शकुनीनां च लघु पूर्वम्' । पूर्व लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः ॥ ४५. 'नर्तुप्राण्याख्यायाम्' । यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ॥ ४६. 'धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्' । आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । घान्तानाम् । राजमाषाः ॥ ४७. 'जनपदशब्दानामषान्तानाम्' । आदिरुदात्तः । केकयः । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति प्राप्ते ॥ ४८. 'हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्व वा' । हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । 'हयादीनाम्' किम् । एकलः । 'असंयुक्त-' इति किम् । मल्लः ॥ ४९. 'इगन्तानां च व्यषाम्' । आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ।

५०. 'अथ द्वितीयं प्रागीपात्' । 'ईषान्तस्य हलदेः-' इत्यतः प्राग्विद्वतीयाधिकारः ॥ ५१. 'व्यचां प्राङ्मकरात्' । 'मकरवरूध-' इत्यतः प्राक्त्रयचामित्यधिकारः ॥ ५२. 'स्वाङ्गाना-मकुर्वादीनाम्' । कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा व्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् ॥ ५३. 'मादीनां च' । मलयः । मकरः ॥ ५४. 'शान्दीनां शाकानाम्' । शीतन्या । शतपुष्पा ॥ ५५. 'पान्तानां गुर्वादीनाम्' । पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु । अनूपम् । व्यचां तु । नीपम् ॥ ५६. 'युतान्यण्यन्तानाम्' । युत । अयुतम् । अर्नि । धर्मनिः । अर्णि । विपणिः । ५७. 'मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाक-लोमाकाष्ठापेष्टाकाशीनामादिर्वा' । एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढ इत्यादि ॥ ५८. 'छन्दमि च' । अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ॥ ५९. 'कर्ममादीनां च' । आदिर्द्वितीयो वोदात्तः ॥ ६०. 'सुगन्धिजेनस्य ते वा' । आदिर्द्वितीयः तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धिजेजनाः ॥ ६१. 'नपः फलान्तानाम्' । आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ॥ ६२. 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' । कुलायः । तलयः । वलयः ॥ ६३. 'थान्तस्य च नालघुनी' । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥ ६४. 'शिशुमारोदुम्बरवलीवदौष्ठारपुरूरवसां च' । अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥ ६५. 'साङ्काश्यकाम्पित्यनासिक्व्यदार्वाघाटानाम्' । द्वितीयमुदात्तं वा ॥ ६६. 'ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा' । हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ ६७. 'उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्या-रण्यापत्यदेवराणाम्' । एषामादिरुदात्तः स्यात् । ६८. 'महिष्याषाढयोर्यायेष्टकाख्या चेत्' । आदिरुदात्तः । महिषी जाया । आषाढा उपदधाति ॥

इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ।

६९. 'शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण' । उदात्तम् । शकटिः-शकटी ॥ ७०. 'गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य' । अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ७१. 'पारावतस्योपोत्तमवर्जम्' । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥ ७२. 'धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्' । एषां चतुर्णां धूम्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ॥ ७३. 'कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि' । कपिकेशः । हरिकेशः ॥ ७४. 'न्यडूस्वरौ स्वरितौ' । स्पष्टम् । न्यडुत्तानः । 'व्यचक्षयत्स्वः' ॥ ७५. 'न्यवुदव्यल्क-शयोरादिः' । स्वरितः स्वात् । न्यवुद्वय स्वाहा । पाकपूर्वा व्यल्कशा ॥ ७६. 'तिल्यशिवयमत्य-कार्धर्म्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः' । स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । वैश्वानर्या शिवयमादन्ते । प्रभिन्नायमत्यमन्व्यास्यति । वज्रः कार्धर्म्योर्वज्रेण । 'यतोऽनावः' (सू ३७०१) इति प्राप्ते । कार्धर्म्यमुपयाति । धान्यमसिन्धुहि । मावीरवीकन्या । राजन्यो वज्रस्य रूपम् । प्रतीचीं मनुष्याः ॥ ७७. 'विल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि' । अन्तस्वरितानि । ततो विल्व उदतिष्ठत् । वः विरुजवीर्यम् ॥ ७८. 'त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि' । 'स्तुरीरं त्वत्' 'उत त्वः पुश्यन्' । 'नभन्तामन्युके संमे' । 'सिमस्मै' ॥ ७९. 'सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः' । अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन 'वासस्तनुते सिमस्मै' इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ ८०. 'निपाता आयुदात्ताः' । स्वाहा ॥ ८१. 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' ॥ ८२. 'एवादीनामन्तः' । एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । 'सह ते पुत्र सूरिभिः' । षष्ठस्य तृतीये 'सहस्य सः-' (सू १००९) इति प्रकरणे सहशब्द आयुदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ ८३. 'वाचादीनामुभायुदात्तौ' । उभाप्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जं मिल्यस्य बाधाय ॥ ८४. 'चादयोऽनुदात्ताः' । स्पष्टम् ॥ ८५. 'यथेति पादान्ते' । 'तं नेमि-मृभवो युथा' । 'पादान्ते' किम् । 'यथानां आदात्तिः करत्' ॥ ८६. 'प्रकारादिद्विरुक्तौ' । परस्यान्त उदात्तः । पटुपटुः ॥ ८७. 'शेषं सर्वमनुदात्तम्' । शेषमित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । द्विवेदिवे ॥

इति फिदसूत्रेषु तुरीयः पादः ।

३७०८ । आयुदात्तश्च (३-१-३) । प्रत्यय आयुदात्त एव स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् । ३७०९ । अनुदात्तौ सुप्पितौ (३-१-४) । पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शशिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ ३७१० । चितः (६-१-१६३) । अन्त उदात्तः स्यात् । 'चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्' (वा ३७४९) चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । बहुपटुः । 'नभन्तामन्युके संमे' । 'यके सरस्वतीम्' । 'तुक्तस्युते' ॥ ३७११ । तद्धितस्य (६-१-१६४) । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेषु सिद्धे वित्स्वर-बाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ॥ ३७१२ । कितः (६-१-१६५) । कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । 'यदामेयः' ॥ ३७१३ । तिसृभ्यो जसः (६-१-१६६) । अन्त उदात्तः । 'तिस्रो द्यावः सवितुः' ॥ ३७१४ । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (६-१-१६८) । साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाचततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'वाचा विरूपः' । 'सौ' किम् । राज्ञेयादौ एकाचोऽपि

राजशब्दात्परस्य मा भूत् । 'राजो नु ते' । 'एकाचः' किम् । विधत्ते राजानि त्वे' । 'तृतीयादिः' किम् । 'न ददर्श वाचम्' ॥ ३७१५ । अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्य-
समासे (६-१-१६९) । नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्चततः परा
तृतीयादिविभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ॥ ३७१६ । अच्चेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्
(६-१-१७०) अच्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । 'इन्द्रे' दधीचः' । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं
प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । 'प्रतीचो बाहून्' ॥
३७१७ । ऊडिदंपदाद्यप्पुत्रैद्युभ्यः (६-१-१७१) । 'ऊट्' 'इदं' 'पदादि' 'अप्' 'पुम्'
'ऐ-' 'दिव्' इत्येभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता ऊट् । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । 'ऊट्युपधा-
ग्रहणं कर्तव्यम्' (वा ३७१७) । इह मा भूत् । 'अक्षयुवा' । अक्षयुवे । इदम् । एभिर्नृभि-
र्नृत्तमः । अन्वादेशे न । 'अन्तोदात्तात्' इत्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तात्ताप्यस्तीति
वाच्यम् । 'इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (सू ३५०) इति सूत्रेणानुदात्तस्याशो विधानात् ।
'प्र ते वभ्रू' । 'माभ्यां गा अनु' । 'पद्मोमास्हन्निश्' (सू २२८) इति पदादयः । 'पृथ्यां
भूमिः' । 'दृद्धिर्न जिह्वा' । 'जायते मासिमासि' । 'मनश्चिन्मे हृद आ' । अप् । 'अपां
फेनेन' । पुम् । 'अभ्रातेव पुंसः' । ऐ । 'राया वयम्' । 'रायो धृता' । दिव् । 'दिवेदिवे' ॥
३७१८ । अष्टनो दीर्घात् (६-१-१७२) । शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'अष्टाभिर्दशभिः' ॥ ३७१९ ॥
शतुरनुमो नयजादी (६-१-१७३) । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नयजादिश्च
शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । 'अच्छा रवं प्रथमा जानती' । कृण्वते । 'अन्तोदात्तात्' किम् ।
दधती । 'अभ्यस्तानामादिः' (सू ३६७३) इत्याद्युदात्तः । 'अनुमः' किम् । तुदन्ती । एका-
दंशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुः '-लसार्वधातुकम्-' (सू ३७३०) इति निघातः ॥
३७२० । उदात्तयणो हल्पूर्वात् (६-१-१७४) । उदात्तस्थाने यो यणहल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी
शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । 'चोदयित्री' 'सूनुतानाम्' । 'एषां नेत्री' । 'ऋतं देवाय
कृण्वते संवित्रे' ॥ ३७२१ । नोद्धात्वोः (६-१-१७५) । अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता
न स्युः । ब्रह्मवन्धा । 'सित्पृथिः सुभवे' ॥ ३७२२ । ह्रस्वतुङ्भ्यां मनुप् (६-१-१७६) ।
ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताननुटश्च परो मनुबुदात्तः । 'यो अब्दिमाँ उदनिमाँ ईर्यति' । 'अक्षृण्वन्तः
कर्णवन्तः सखायः' । 'अन्तोदात्तात्' किम् । 'मा त्वा विददिषुमान्' । 'स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानवत्' इत्येतद्वत् न । 'मृत्त्वं इन्द्र' । 'नियुत्वान्वा युवागहि' । 'रेशब्दाच्च' (वा
३७६३) । 'रेवाँ इद्रेवतः' ॥ ३७२३ । नामन्यतरस्याम् (६-१-१७७) । मनुपि यो ह्रस्वस्त-
दन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । 'चेत्तन्ती सुमतीनाम्' ॥ ३७२४ । ड्याश्छन्दसि
बहुलम् (६-१-१७८) । ड्याः परो नामुदात्तो वा । 'देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्' । वेत्युक्ते-
र्नेह । 'जयन्तीनां मृत्तो यन्तु' ॥ ३७२५ । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः (६-१-१७९) ।
एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'आषड्भिर्हूयमानः' । 'त्रिभिष्ट्वं देव' ॥ ३७२६ । न
गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कृद्भ्यः (६-१-१८२) । एभ्यः प्रागुक्तं न । 'गवां शता' । 'गोभ्यो
गातुः' । 'शुनश्चिच्छेपम्' । सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात् । 'तेभ्यो युस्मम्' । 'तेषां पाहि
श्रुधी हवम्' ॥ ३७२७ । दिवो झल् (६-१-१८३) । दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता ।

‘बुभ्रिक्कुभिः’ । ‘झल्’ इति किम् । ‘उप त्वाग्ने दिवेदिवे’ ॥ ३७२८ । नृ चान्यतरस्याम् (६-१-१८४) । नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता । ‘नृभिर्येमानः’ ॥ ३७२९ । तित्स्वरितम् (६-१-१८५) । निगदव्याख्यातम् । ‘क्लं नूनम्’ ॥ ३७३० । ताव्यनुदात्तेऽङिदुपदेशाङ्ग-
सार्वधातुकमनुदात्तमहन्विडोः (६-१-१८६) । अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादाऽयम् । अनुदात्तत् । य आस्ते । डितः । ‘अभि चष्टे अनृतेभिः’ । अदुपदेशात् । ‘पुरुमुजा चनस्यतम्’ । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । ‘वर्धमानं स्वे दमे’ । ‘तास्यादिभ्यः’ किम् । ‘अभि वधे गृणीतः’ । उपदेशग्रहणाग्नेह । ‘हृतो वृत्राण्याया’ । ‘लग्रहणम्’ किम् । ‘कर्ताह निघ्नानाः’ । ‘सार्वधातुकम्’ किम् । शिश्ये । ‘अहन्विडोः’ किम् । हुते । यदर्धाते । ‘विदीन्धिर्खादिभ्यो नेति वक्तव्यम्’ (बा ३७४२) । ‘इन्धे राजा’ । एनच्च ‘अनुदात्तस्य च यत्र-’ (सू ३६५१) इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ ३७३१ । आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् (६-१-१८७) । सिजन्तव्यादिरुदात्तो वा ‘यसिष्ठं वृत्तिरंशिनौ’ ॥ ३७३२ । थलि च सेटीडन्तो वा (६-१-१९६) । सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते त्रयस्तदा ‘लिति’ (सू ३६७६) इति प्रत्ययापूर्वमुदात्तम् । लुलविथ अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ॥ ३७३३ । उपोत्तमं रिति (६-१-२१७) । रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । ‘यदाहवनीये’ ॥

इति प्रत्ययस्वराः ।

३७३४ । समासश्च (६-१-२२३) । अन्त उदात्तः स्यात् । ‘यज्ञश्रियम्’ ॥ ३७३५ । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् (६-२-१) । उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । ‘सत्यश्चित्रश्रवस्तमः’ । ‘उदात्त-’ इत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः ॥ ३७३६ । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः (६-२-२) । सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्चेतः सदशश्चेतः- ‘कृत्यतुल्याख्या अजात्या’ (सू ७४९) इति तत्पुरुषः । किंरणा काणः किंरिकाणः । ‘पुत्यन्मन्दयत्सखम्’ । मन्दयति मादके इन्द्रे सखति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्राश्रया । ‘अव्यये नञ्कुनिपातानाम्’ (वा ३८०८) । अयज्ञो वा एषः । ‘परिगणनम्’ किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥ ३७३७ । वर्णो वर्णेष्वनेते (६-२-३) । वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्पाषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । ‘वर्णः’ किम् । परमकृष्णः । ‘वर्णेषु’ किम् । कृष्णतिलाः । ‘अनेते’ किम् । कृष्णैतः ॥ ३७३८ । गाधलवणयोः प्रमाणे (६-२-४) । एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रन्नन्तो मध्योदात्तः । प्रमाण-
मित्युत्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । ‘प्रमाणे’ किम् । परमगाधम् ॥ ३७३९ । दायाद्यं दायादे (६-२-५) । तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरे-
णाद्युदात्तः । ‘दायाद्यम्’ किम् । परमदायादः ॥ ३७४० । प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः (६-२-६) प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् ।

गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । 'प्रतिबन्धि' किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३७४१ । पदेऽपदेशे (६-२-७) । व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः उच्चारशब्दो घञन्तः 'थाथ-' (सू ३८७८) आदिस्वरेणान्तोदात्तः । 'अपदेशे' किम् । विष्णुपदम् ॥ ३७४२ । निवाते वातलाणे (६-२-८) । निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुब्जनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुब्जशब्दो ङ्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । 'वातत्राणे' किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे ॥ ३७४३ । शारदेऽनार्तवे (६-२-९) । ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । 'रज्ज्वोः सद्य उद्धृतम्' । रज्जुशब्दः 'सृजेरसुन् च' (उणा १५) इत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । 'अनार्तवे' किम् । उत्तमशारदम् ॥ ३७४४ । अध्वर्युकषाययोजार्तौ (६-२-१०) । एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्मात् 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (सू १४८४) इति णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' (सू १४८७) । इति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । 'जातौ' किम् । परमाध्वर्युः ॥ ३७४५ । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये (६-२-११) । अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । पितृप्रतिरूपः । 'सादृश्ये' किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥ ३७४६ । द्विगौ प्रमाणे (६-२-१२) । द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२८-२९) इति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्य-सप्तसमः । 'द्विगौ' किम् । ब्रीहिप्रस्थः । 'प्रमाणे' किम् । परमसप्तसमम् ॥ ३७४७ । गन्तव्यपण्यं वाणिजे । (६-२-१३) । वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । 'गन्तव्य-' इति किम् । परमवाणिजः ॥ ३७४८ । मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके (६-२-१४) । मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो 'गुरोश्च हलः' (सू ३२८०) इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्वात् । 'नपुंसके' किम् । कुब्जच्छाया ॥ ३७४९ । सुखप्रिययोर्हिते (६-२-१५) । एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दो लिट्स्वरेण आद्युदात्तः । 'हिते' किम् । परमसुखम् ॥ ३७५० । प्रीतौ च (६-२-१६) । प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्तृप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्तृशब्दौ प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तौ । 'प्रीतौ' किम् । राजसुखम् ॥ ३७५१ । स्वं स्वामिनि (६-२-१७) । स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । 'स्वम्' किम् । परमस्वामी ॥ ३७५२ । पत्यावैश्वर्ये (६-२-१८) । 'दमूना गृहपतिर्दमे' ॥ ३७५३ । न भूवाक्चिद्दिधिषु (६-२-१९) । पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः ।

वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥ ३७५४ । वा भुवनम् (६-२-२०) । उक्तविषये ।
 भुवनपतिः । 'भूसूधूभ्रस्त्रिभ्यः-' (उणा०) इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः ॥ ३७५५ । आशङ्का-
 बाधनेदीयस्सु संभावने (६-२-२१) । अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कमस्ति ।
 गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यत आबाध्यते निकटतरमिति वा संभाव्यते ।
 'संभावने' किम् । परमनेदीयः ॥ ३७५६ । पूर्वे भूतपूर्वे (३-२-२२) । आढ्यो भूतपूर्वः
 आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । 'भूतपूर्वे' किम् । परमपूर्वः ॥ ३७५७ ।
 सविधसनीडसमर्यादसवेशनदेशेषु सामीप्ये (६-२-२३) । एषु पूर्वे प्रकृत्या । मद्रसविधम् ।
 गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । 'सामीप्ये' किम् । सह
 मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥ ३७५८ । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु (६-२-२४)
 विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तरः' (सू ३७८३) इत्याद्युदात्तः । 'विस्पष्ट-' इति
 किम् । परमलवणम् । 'गुण-' इति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त ।
 संपन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥ ३७५९ । श्रज्यावमकन्यापवत्सु भावे
 कर्मधारये । (६-२-२५) । 'श्र' 'ज्य' । 'अवम' 'कन्' इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तर-
 पदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् ।
 गमनपापिष्ठम् । 'श्र-' 'इत्यादि' किम् । गमनशोभनम् । 'भावे' किम् । गम्यतेऽनेनेति
 गमनम्, गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । 'कर्म-' इति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥ ३७६० ।
 कुमारश्च (६-२-२६) । कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ ३७६१ ।
 आदिः प्रत्येनसि । (६-२-२७) । कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनो-
 ऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥ ३७६२ । पूगेष्वन्यतरस्याम् (६-२-२८) । पूगा गणास्ते-
 षूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारर्जामूताः । आयुदात्तत्वाभावे 'कुमारश्च' (सू ३७६०)
 इत्येव भवति ॥ ३७६३ । इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ (६-२-२९) । एषु परेषु पूर्वं
 प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान्भूतो दशमास्यः । पञ्च मासान्भूतः ।
 पञ्चमास्यः । 'तमधीष्टो-' (वा १७४४) इत्यधिकारे 'द्विगौर्यप्', (वा १७४६) । पञ्चकपालः ।
 पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । 'त्र' संख्यायाः (फि० २८) इति पञ्चञ्छब्दः, आयुदात्तः ।
 'इगन्तादिषु' किम् । पञ्चाश्वः । 'द्विगौ' किम् । परमारत्निः ॥ ३७६४ । बह्वन्यतरस्याम्
 (६-२-३०) । बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः ।
 तस्य यणि सति 'उदात्तस्वरितयोः-' । (सू ३६५७) । इति भवति ॥ ३७६५ । दिष्टिवित-
 स्योश्च (६-२-३१) । एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ।
 ३७६६ । सप्तमी सिद्धशुक्लपक्षबन्धेष्वकालात् (६-२-३२) । अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या
 सिद्धदिषु । सांकाश्यसिद्धः । सांकाश्येति ण्यन्तः । आतपशुक्लः । आतपपक्षः । आतपूति ध्रुवन्तः ।
 चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । 'अकालात्' किम् । पूर्वाह्नसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः
 सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते । ३७६७ । परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु (६-२-३३) ।
 एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्नम् । प्रत्यपर-
 रात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आयुदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वा-

द्वययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहो-
 रात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । 'वर्ज्य-' इति किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ।
 ३७६८ । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु (६-२-३४) । राजन्यवाचिनां बहुवचनानामन्धक-
 वृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिरायुदात्तो
 लक्षणया तदपत्ये वर्तते । 'राजन्य-' इति किम् । द्वैप्यभमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः ।
 भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां
 क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । 'बहुवचनम्' किम् । सङ्कर्षणवासुदेवौ । 'द्वन्द्वे' किम् ।
 वृष्णीनां कुमारः वृष्णिकुमाराः । 'अन्धकवृष्णिषु' किम् । कुरुपञ्चालाः ॥ ३७६९ ॥ सङ्ख्या
 (६-२-३५) । संहयावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेल्लयसादेश आद्युदात्तो
 निपात्यते ॥ ३७७० । आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी (६-२-३६) । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां
 द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं
 द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जने यथा विज्ञायते । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ ।
 'आचार्य-' इति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । 'अन्तेवासी' किम् । आपिशलपाणिनीयेति शास्त्रे ॥
 ३७७१ । कार्तिकौजपादयश्च (६-२-३७) । एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं
 कुजपस्येदमित्युपसर्जनान्तेवासी । सावर्णिमाण्डूक्यौ ॥ ३७७२ । महान्त्रीह्यपराङ्मृष्टीष्वासजाबाल-
 भारभारतहैलिहलरौरवप्रवृद्धेषु (६-२-३८) । महच्छब्दः प्रकृत्या ग्रीह्यादिषु दशसु । महाग्रीहिः ।
 महापराङ्मृष्टः । महागृष्टिः । महध्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'सन्महत्-'
 (सू ७४०) इति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो ग्रीहिः महद्ग्रीहिः ॥ ३७७३ ।
 धुल्लकश्च वैश्वदेवे (६-२-३९) । चान्महान् । धुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । धुधं लातीति
 धुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः ॥ ३७७४ । उष्ट्रः सादिवाम्योः (६-२-४०) । उष्ट्र-
 सादी । उष्ट्रवामी । उषेः घृनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ॥ ३७७५ । गौः सादिसादिसारथिषु
 (६-२-४१) । गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥ ३७७६ । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजर-
 त्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणां च (६-२-४२) । एषां सप्तानां
 समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । कुरुणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ।
 'वृजेरिति वाच्यम्' (वा ३८११) । वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः ।
 'रिक्ते विभाषा' (सू ३६९६) इति रिक्तशब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती ।
 अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत्
 श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे वडवे पारेवडवा । निपातनादिवार्थे
 समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः ।
 तितिलिनोऽपत्यं छात्तो वेत्युपसर्जनान्तेवासी । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । 'पण्यकम्बलः । संज्ञाया-
 मिति वक्तव्यम्' (वा ३८२०) । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते
 समासे 'कृत्याः' (सू २८३१) इत्येष स्वरः विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवद्वृतिः ।
 यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं स सर्वोऽपि दासी-
 भारादिषु द्रष्टव्यः । 'स राये सपुरन्ध्रयाम्' । पुरं शरीरं प्रियतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च'

(सू ३२७१) इति किप्रत्ययः । अलुक्छान्दसः । 'नव्विषयस्य-' (फिद् २६) इत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥ ३७७७ । चतुर्थी तदर्थे (६-२-४३) । चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु ॥ ३७७८ । अर्थे (६-२-४४) । अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥ ३७७९ । क्ते च (६-२-४५) । क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ३७८० । कर्मधारयेऽनिष्ठा (६-२-४६) । क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । 'कर्मधारये' किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । 'अनिष्ठा' किम् । कृताकृतम् ॥ ३७८१ । अहीने द्वितीया (६-२-४७) । अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । 'अहीने' किम् । कान्तारातीतः । 'अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्' (वा ३८२१) । नेह । सुखप्राप्तः । 'थाथ-' (सू ३८७८) इत्यस्यापवादोऽयम् ॥ ३७८२ । तृतीया कर्मणि (६-२-४८) । कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । 'त्वोतासः' । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । 'कर्मणि' किम् । रथेन यातो रथयातः ॥ ३७८३ । गतिरनन्तरः (६-२-४९) । कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । 'अनन्तरः' किम् । अभ्युद्धतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव । दूरादागतः । 'थाथ-' (सू ३८७८) इत्यस्यापवादः ॥ ३७८४ । तादौ च निति कृत्यतौ (६-२-५०) । तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अमेरायो नृतमस्य प्रभूतौ । 'सङ्गतिं गोः' । कृत्स्वरापवादः । 'तादौ' किम् । प्रजल्पाकः । 'नित' किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । 'अतौ' किम् । आगन्तुः ॥ ३७८५ । तवै चान्तश्च युगपत् (६-२-५१) । तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः । प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । 'अन्वैतुवा उ' । कृत्स्वरापवादः ॥ ३७८६ । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये (६-२-५२) । अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । 'ये पराञ्चस्तान्' । 'अनिगन्तः' इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात् परत्वादयमेव । 'जृहि वृष्ण्यानि कृणुही परीचः' । 'वप्रत्यये' किम् । उदञ्चनम् । ३७८७ । न्यधी च (६-२-५३) । वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुक्तानः । 'उदात्तस्वरितयोर्यण-' (सू ३६५७) इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥ ३७८८ । ईषदन्यतरस्याम् (६-२-५४) । ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्रेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ ३७८९ । हिरण्यपरिमाणं धने (६-२-५५) । सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । 'हिरण्यम्' किम् । प्रस्थधनम् । 'परिमाणम्' किम् । काञ्चनधनम् । 'धने' किम् । निष्कमाला ॥ ३७९० । प्रथमोऽचिरोपसंपत्तो (६-२-५६) । प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथोरमजन्तः । 'अचिर-' इति किम् । प्रथमो वैयाकरणः ॥ ३७९१ । कतरकतमौ कर्मधारये (६-२-५७) । वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ ३७९२ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः (६-२-५८) । आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । 'आर्यः' किम् । परमब्राह्मणः । 'ब्राह्मणादि-

इति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥ ३७९३ । राजा च (६-२-५९) । ब्राह्मण-
कुमारयोः परतो राजा वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥ ३७९४ । षष्ठी प्रत्येनसि (६-२-६०) । षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या ।
राजप्रत्येनाः । 'षष्ठी' किम् । अन्यत्र न ॥ ३७९५ । के नित्यार्थे (६-२-६१) । कान्ते परे नित्यार्थे
समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । 'कालाः' (सू ६९०) इति द्वितीयासमासोऽयम् ।
नित्यशब्दस्त्वन्त आद्युदात्तः । प्रहसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । 'नित्यार्थे' किम् । मुहूर्त-
प्रहसितः ॥ ३७९६ । ग्रामः शिल्पिनि (६-२-६२) । वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द
आद्युदात्तः । 'ग्रामः' किम् । परमनापितः । 'शिल्पिनि' किम् । ग्रामरथ्या ॥ ३७९७ ।
राजा च प्रशंसायाम् (६-२-६३) । शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थे राजपदं वा प्रकृत्या । राजना-
पितः । राजकुलालः । 'प्रशंसायाम्' किम् । राजनापितः । 'शिल्पिनि' किम् । राजहस्ती ॥
३७९८ । आदिरुदात्तः (६-२-६४) । अधिकारोऽयम् ॥ ३७९९ । सप्तमीहारिणौ धर्म्य-
ऽहरणे (६-२-६५) । सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स
हारित्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । 'संज्ञायाम्'
(सू ७२१) इति सप्तमीसमासः । 'कारनाग्नि च-' (सू ९६८) इत्युक् । याज्ञिकाश्वः ।
वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति ।
'धर्म्ये-' इति किम् । स्तम्भेरमः । 'अहरणे' किम् । बाडवहरणम् । बडवाया अयं
बाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यदीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि
कृत्स्नरो हारिस्वरेण बाध्यते इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन बाडवहार्यम् इति
हारिस्वरः सिध्यति ॥ ३८०० । युक्ते च (६-२-६६) । युक्तवाचिनि समासे पूर्व-
माद्युदात्तम् । गोवल्लवः । 'कर्तव्ये तत्परो युक्तः' ॥ ३८०१ । विभाषाध्यक्षे (६-२-६७) ।
गवाध्यक्षः । ३८०२ । पापं च शिल्पिनि (६-२-६८) । पापनापितः । 'पापाणके-'
(सू ७३३) इति प्रतिपदोक्तस्यैव प्रहणात्षष्ठीसमासे न ॥ ३८०३ । गोत्रान्तेवासिमाणव-
ब्राह्मणेषु क्षेपे (६-२-६९) । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्ते-
वासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि
शास्त्राण्यधीयते त एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्थेऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः ।
भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । 'गोत्रादिषु' किम् । दासाश्रोत्रियः । 'क्षेपे' किम् । परमब्राह्मणः ॥
३८०४ । अङ्गानि मैरेये (६-२-७०) । मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य
तस्य मध्वङ्गम् । 'अङ्गानि' किम् । परममैरेयः । 'मैरेये' किम् । पुष्पासवः ॥ ३८०५ ।
भक्ताख्यास्तदर्थेषु (६-२-७१) । भक्तमन्त्रम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नवि-
शेषाः । 'भक्ताख्याः' किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते ।
'तदर्थेषु' किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् । ३८०६ ।
गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने (६-२-७२) । धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तु-
सैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्दे-
नोच्यते । 'उपमाने' किम् । परमसिंहः ॥ ३८०७ । अके जीविकार्थे (६-२-७३) ।

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमायुदात्तं स्यात् । दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । 'नित्यं क्रीड-' (सू ७११) इति समासः । 'अके' किम् । रमणी-
यकर्ता । जीविकार्थे' किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥ ३८०८ । प्राचां क्रीडायाम्
(६-२-७४) । प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्तपरे पूर्वमायुदात्तं
स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति ण्वुल् । 'प्राचाम्' किम् ।
जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायाम्' किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये
ण्वुल् ॥ ३८०९ अणि नियुक्ते (६-२-७५) । अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमायुदात्तम् ।
छत्तूधारः । 'नियुक्ते' किम् । काण्डलावः ॥ ३८१० । शिल्पिनि चाकृजः (६-२-७६) ।
शिल्पिवाचिनि समासेऽण्णन्ते परे पूर्वमायुदात्तं स चेदण्कृजः परो न भवति । तन्तुवायः ।
'शिल्पिनि' किम् । काण्डलावः । 'अकृजः' किम् । कुम्भकारः ॥ ३८११ । संज्ञायां च (६-२-
७७) । अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । 'अकृजः' इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥
३८१२ । गोतन्तिवयं पाले (६-२-७८) । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो
योगः । 'गो' इति किम् । वत्सपालः । 'पाले' इति किम् । गोरक्षः ॥ ३८१३ । णिनि
(६-२-७९) । पुष्पहारी ॥ ३८१४ । उपमानं शब्दार्थप्रकृतौवेव (६-२-८०) । उपमानवाचि
पूर्वपदं णिन्यन्ते पर आयुदात्तम् । उष्ट्रकोशी । 'वाह्वरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य
च विषयविभागार्थम् । 'शब्दार्थप्रकृता' किम् । वृकवल्ली । 'प्रकृतिग्रहणम्' किम् । प्रकृतिरेव
यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥ ३८१५ ।
युक्तारोह्यादयश्च (६-२-८१) । आयुदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता । अत्र
णिन्यन्तानां केषाञ्चित्पाठः पूर्वोत्तरपदनियमार्थः । तेनेह न । वृक्षारोही । युक्ताध्यायी ॥
३८१६ । दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे (६-२-८२) । कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः ।
वटजः ॥ ३८१७ । अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः (६-२-८३) । बह्वचः पूर्वान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं ज
उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । 'बह्वचः' किम् । दग्धजानि तृणानि ॥ ३८१८ ।
ग्रामेऽनिवसन्तः (६-२-८४) । ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः ।
ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । 'अनिवसन्तः' किम् । दाक्षिग्रामः ।
दाक्षिनिवासः ॥ ३८१९ । घोषादिषु च (६-२-८५) । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिहृदः ॥
३८२० । छात्र्यादयः शालायाम् (६-२-८६) । छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः
समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' (सू ३८५७) इत्येतस्मात्पूर्व-
विप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥ ३८२१ । प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् (६-२-८७) ।
प्रस्थशब्द उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमायुदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । 'अवृद्धम्' इति
किम् । दाक्षिप्रस्थः । 'अकर्क्यादीनाम्' इति किम् । कर्काप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥ ३८२२ ।
मालादीनां च (६-२-८८) । वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥ ३८२३ । अमह-
न्नवन्नगरेऽनुदीचाम् (६-२-८९) । नगरे परे महन्नवन्नवर्जितं पूर्वमायुदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न ।
ब्रह्मनगरम् । 'अम-' इति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । 'अनुदीचाम्' किम् । कार्ति-
नगरम् ॥ ३८२४ । अर्मे चावर्णं द्यच्छयच् (६-२-९०) । अर्मे परे द्यच्छयच्पूर्वमवर्णान्तमायुदात्तम् ।

गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । ‘अवर्णम्’ किम् । बृहदर्मम् । ‘द्युत्रयच्’ किम् । कपिञ्ज-
लार्मम् । अमहन्नवनित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ ३८२५ । न भूताधिकसजीवमद्राश्म-
कज्जलम् । (६-२-९१) । अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सजीवार्मम् ।
मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् । ‘आद्यु-
दात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम्’ (वा ३८४०) । ‘दिवोदासाय दाशुषे’ ॥
३८२६ । अन्तः (६-२-९२) । अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥ ३८२७ । सर्वं
गुणकात्स्न्ये (६-२-९३) । सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । ‘सर्वम्’
किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं श्वेतस्थेति गुणकात्स्न्ये वर्तते । ‘गुण-’ इति
किम् । सर्वसौवर्णः । ‘कात्स्न्ये’ किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥ ३८२८ । संज्ञायां
गिरिनिकाययोः (६-२-९४) । एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अज्जनागिरिः । मौण्डनिकायः ।
‘संज्ञायां’ किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥ ३८२९ । कुमार्या वयसि (६-२-९५) ।
पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय
प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । ‘वयसि’ किम् ।
परमकुमारी ॥ ३८३० । उदकेऽकेवले (६-२-९६) । अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समास उदके
परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । ‘स्वरितो वानुदात्ते पदादौ’
(सू ३६५९) । इति पक्षे स्वरितः । ‘अकेवले’ किम् । शीतोदकम् ॥ ३८३१ । द्विगौ कतौ
(६-२-९७) । द्विगावुत्तरपदे क्तुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः । ‘द्विगौ’
किम् । अतिरात्रः । ‘कतौ’ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥ ३८३२ ।
सभायां नपुंसके (६-२-९८) । सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपाल-
सभम् । स्त्रीसभम् । ‘सभायाम्’ किम् । ब्राह्मणसेनम् । ‘नपुंसके’ किम् । राजसभा ।
प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् ब्राह्मणकुलम् ॥ ३८३३ । पुरे प्राचाम् ।
(६-२-९९) । देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । ‘प्राचाम्’ किम् । शिवपुरम् ॥ ३८३४ ।
अरिष्टगौडपूर्वे च (६-२-१००) । पुरं परेऽरिष्टगौडपूर्वं समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् ।
गौडपुरम् । ‘पूर्वं’ ग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥
३८३५ । न हास्तिनफलकर्मादेयाः (६-२-१०१) । पुरं परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् ।
फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वात् ढक् ॥ ३८३६ । कुसूलकूपकुम्भशालं
बिले (६-२-१०२) । एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् ।
शालबिलम् । ‘कुसूलादि’ किम् । सर्पबिलम् । ‘बिल’ इति किम् । कुमूलस्वामी ॥ ३८३७ ।
दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु (६-२-१०३) । दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु ।
पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपदे । पूर्वपञ्चालाः । आख्याने । पूर्वेयायातम् ।
पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्छब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥ ३८३८ । आचार्योपसर्जन-
श्चान्तेवासिनि (६-२-१०४) । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ।
पूर्वपाणिनीयाः । ‘आचार्य-’ इति किम् । पूर्वान्तेवासी । ‘अन्तेवासिनि’ किम् । पूर्वपाणिनीयं
शास्त्रम् ॥ ३८३९ । उत्तरपदवृद्धो सर्वं च (६-२-१०५) । उत्तरपदस्येति ध्रुवस्य वा वृद्धिर्विहिता

तद्व्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्छन्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः ।
 'अधिकारग्रहणं' किम् । सर्वगासः । सर्वकारकः ॥ ३८४० । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्
 (६-२-१०६) । बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
 प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । 'विश्वेऽर्मा विश्वदेवः' । 'आविश्वदेवं सप्ततिम्' । 'बहुव्रीहौ' किम् ।
 विश्वे च ते देवाश्च विश्वे देवाः । 'संज्ञायाम्' किम् । विश्वे देवाः । प्राग्व्ययीभावाद्वहुव्रीह्याधिकारः ॥
 ३८४१ । उदराश्वेषु (६-२-१०७) । संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषु ॥
 ३८४२ । क्षेपे (६-२-१०८) । उदराश्वेषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । असंज्ञार्थ-
 मारम्भः । घटोदरः । कन्दुकाश्वः । चलाचलेषु । अनुदर इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्-' (सू ३९०६)
 इति भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ ३८४३ । नदी बन्धुनि (६-२-१०९) । बन्धुशब्दे परे नयन्तं
 पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । 'नदी' किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । 'बन्धुनि'
 किम् । गार्गीप्रियः ॥ ३८४४ । पिष्टोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । (६-२-११०) । निष्ठान्तं
 पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । 'निष्ठा' किम् । प्रसेवकमुखः । 'उपसर्गपूर्वम्' किम् ।
 शुक्लमुखः ॥ ३८४५ । उत्तरपदादिः (६-२-१११) । उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्य-
 धिकारस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' (सू ३८७१) इत्यवधिकः ॥ ३८४६ । कर्णो वर्णलक्षणात्
 (६-२-११२) । वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः ।
 शङ्कुकर्णः । 'कर्णः' किम् । श्वेतपादः । 'वर्णलक्षणात्' किम् । शोभनकर्णः ॥ ३८४७ ।
 संज्ञौपम्ययोश्च (६-२-११३) । कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः । ३८४८ ।
 कण्ठपृष्ठप्रीवाजङ्घं च (६-२-११४) । संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुप्रीवः ।
 नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वप्रीवः । गोजङ्घः ॥ ३८४९ । शृङ्गमवस्थायां
 च (६-२-११५) । शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्रतशृङ्गः ।
 ब्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृते गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः ।
 उपमायाम् । मेषशृङ्गः । 'अवस्था-' इति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥ ३८५० । नजो जरमरमित्र-
 मृताः (६-२-११६) । नजः पर एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । 'ता मे जराय्वजरम्' । अमरम् ।
 'अमित्रमर्दय' । 'श्रवो देवेष्वमृतम्' । 'नजः' किम् । ब्राह्मणमित्रः । 'ज-' इति किम् ।
 अशत्रुः ॥ ३८५१ । सोर्मनसी अलोमोषसी (६-२-११७) । सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा
 मन्त्रन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । 'नञ्सुभ्याम्' । (सू ३९०६) इत्यपवादः । 'सुकर्माणः
 सुयुजः' । 'स नो वक्षदनिमानः सुवत्प्रा सुब्रह्मा । 'शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः' । 'सुपेश-
 सस्करति' । 'सोः' किम् । कृतकर्मा । 'मनसी' किम् । सुरार्जा । 'अलोमोषसी' किम् ।
 सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात् । 'कपि पूर्वम्' (सू ३९०७) इति भवति । सुकर्मकः ।
 'सुस्रोतस्कः' ॥ ३८५२ । कत्वादयश्च (६-२-११८) । सोः पर आद्युदात्ताः स्युः । 'साम्रा-
 ज्याय सुकर्तुः' । 'सुप्रतीकः' । 'सुहव्यः' । 'सुप्रतृप्तिमनेहसम्' ॥ ३८५३ । आद्युदात्तं
 ब्यच्छन्दसि (६-२-११९) । यदाद्युदात्तं ब्यच्छत्सोरुत्तरं बहुव्रीह्याद्युदात्तम् । 'अध्रा स्वधाः' ।
 'सुरथौ आतिथिर्वे' । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । 'आद्युदात्तम्' किम् । 'यासुबाहुः' ।
 'बन्धू' किम् । 'सुगुरससुहिरण्यः' । हिरण्यशब्दस्यच् ॥ ३८५४ । वीरवीर्यौ च (६-२-१२०)

सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । 'सुवीरेण रुचिणा' । 'सुवीर्येण गोमंतः' । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र 'यतोऽनावः' (सू ३७०१) इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वैर्नैव सिद्धं स्यात् ॥ ३८५५ । कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे (६-२-१२१) । उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्रुप्रभृतिष्वेते । 'कूलादि' ग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । 'अव्ययी-भावे' किम् । परमकूलम् ॥ ३८५६ । कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ (६-२-१२२) । द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । 'द्विगौ' किम् । परमकंसः ॥ ३८५७ । तत्पुरुषे शालायां नपुसके (६-२-१२३) । शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्ग उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । 'तत्पुरुषे' किम् । दृढशालम् । ब्राह्मणकुलम् । 'शालायाम्' किम् । ब्राह्मणसेनम् । 'नपुंसके' किम् । ब्राह्मणशाला ॥ ३८५८ । कन्था च (६-२-१२४) । तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । 'नपुंसके' किम् । दाक्षिकन्था ॥ ३८५९ । आदिश्विहृणादीनाम् (६-२-१२५) कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहृणादीनामादिरुदात्तः । चिहृणकन्थम् । मदुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥ ३८६० । चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् (६-२-१२६) । चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रूचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः । 'गर्हायाम्' किम् । परमचेलम् ॥ ३८६१ । चीरमुपमानम् (६-२-१२७) । वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरं । कम्बलचीरम् । 'उपमानं' किम् । परमचीरम् ॥ ३८६२ । पललसूपशाकं मिश्रे (६-२-१२८) । घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (सू ६९७) इति समासः । 'मिश्रे' किम् । परमपललम् ॥ ३८६३ । कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् (६-२-१२९) । आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । 'संज्ञायाम्' किम् । परमकूलम् ॥ ३८६४ । अकर्मधारये राज्यम् (६-२-१३०) । कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । 'अक-' इति किम् । परमराज्यम् । 'चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ३८४७) कुचेलम् । कुराज्यम् ॥ ३८६५ । वर्ग्यादयश्च (६-२-१३१) । अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥ ३८६६ । पुत्रः पुम्भ्यः (६-२-१३२) । पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिकपुत्रः । माहिषपुत्रः । 'पुत्रः' किम् । कौनटिमातुलः । 'पुम्भ्यः' किम् । दाक्षीपुत्रः ॥ ३८६७ । नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञाल्याख्येभ्यः (६-२-१३३) । एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्या-यपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः । संयुक्ताः संबन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसंबन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुःपुत्रः ॥ ३८६८ । चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः (६-२-१३४) । एतानि प्राणिभि-नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । 'अप्रा-' इति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥ ३८६९ । षट् च काण्डादीनि (६-२-१३५) । अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् ।

दर्भचीरम् । तिलपल्लम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । 'षट्' किम् । राजसूदः । 'अप्रा-' इति किम् । दत्तकाण्डम् ॥ ३८७० । कुण्डं वनम् (६-२-१३६) । कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । 'वनम्' किम् । मृत्कुण्डम् ॥ ३८७१ । प्रकृत्या भगालम् (६-२-१३७) । भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भी-भगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीकपालम् । मध्योदात्ता एते । 'प्रकृत्या' इत्यधिकृतम् 'अन्तः' (सू ३८७७) इति यावत् ॥ ३८७२ । शितेर्नित्याबह्वज्वहुव्रीहावभसत् (६-२-१३८) । शितेः परं नित्याबह्वचकं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंस-शब्दः प्रत्ययस्य नित्वात् । 'शितेः' किम् । दर्शनीयपादः । नित्येति किम् । शितिककुत् । अवस्थायां लोपः । अन्यत्र शितिककुद इति बह्वजुत्तरपदम् । 'अभसत्' किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः ॥ ३८७३ । गतिकारकोपपदात्कृत् (६-२-१३९) । एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । 'शोणा' धृष्णु नुवाहसा । इधमप्रत्रश्चनः । उपपदात् । उच्चैःकारम् । ईषत्करः । 'गति' इति किम् । देवस्य कारकः । शेषे षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचिततरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृत आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादात्मस्वरो भवतीत्येके । प्रपचितिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥ ३८७४ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (६-२-१४०) । एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । 'वन-स्पतिं वन आ' । 'वृहस्पतिं यः' वृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । 'हर्षया शचीपतिम्' । शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः 'शचीभिर्न' इति दर्शनात् । 'तनूनपादुच्यते' । 'नराशंसं वाजिनम्' । निपातनादीर्घः । 'शुनःशेषम्' ॥ ३८७५ । देवताद्वन्द्वे च (६-२-१४१) । उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । 'आय इन्द्रावरुणौ' । 'इन्द्रावृहस्पतौ' वयम् । 'देवता' किम् । प्रक्षन्यप्रोद्यौ । 'द्वन्द्वे' किम् । अग्निष्टोमः ॥ ३८७६ । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरूप-मन्थिषु । (६-२-१४२) । पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । 'इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः' । 'अपृथिव्यादौ' किम् । 'द्यावापृथिवी जनयन्' । आयुदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । रुद्रसोमौ । 'रोदेर्णिलुक्च' (उणा०) इति रगन्तो रुद्रशब्दः । 'इन्द्रा पूषणौ' । श्वन्नुक्षन्पूषन्- (उणा०) इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थि-निन्नन्तत्वादन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा ह्याद्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेयोर्विषयविभागार्थम् ॥ ३८७७ । अन्तः (६-२-१४३) । अधिकारोऽयम् ॥ ३८७८ । थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् (६-२-१४४) । 'थ' 'अथ' 'घञ्' 'क्त' 'अच्' 'अप्' 'इत्र' 'क' एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः । 'प्रमृथस्यायोः' । आवसथः । घञ् । प्रभेदः । क्तः । 'धृता वृज्री पुरुष्टुतः' । पुरुषु बहुप्र-देशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् प्रलवः । इत्र । प्रलवितम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥ ३८७९ । सूपमानात्कतः (६-२-१४५) । सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । 'कृतस्व योनौ सुकृतस्य' । शशप्लुतः ॥ ३८८० । संज्ञायामनाचितादीनाम् (६-२-१४६) । गतिकारकोपपदात्क्तान्तमन्तोदात्तमाचि-तादीन्वर्जयित्वा । उपहृतः शाकल्यः । परिजग्धः । कौण्डिन्यः । 'अन-' इति किम् ।

आचितम् । आस्थापितम् ॥ ३८८१ । प्रवृद्धादीनां च (६-२-१४७) । एषां क्तान्तमुत्तरपद-
मन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३८८२ ।
कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि (६-२-१४८) । संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः ।
'कारकात्' किम् । संभूतो रामायणः । 'दत्तश्रुतयोः' किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र
'संज्ञायामन्त-' (सू ३८८०) इति न । 'तृतीयाकर्मणि' (सू ३७८२) इति तु भवति ।
'एव' किम् । 'कारकावधारणं' यथा ख्यादत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुत-
योरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । 'आशिषि' किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्ये-
वेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् ।
'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥ ३८८३ । इत्थंभूतेन
कृतमिति च (६-२-१४९) । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपद-
मन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रा-
दुर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इत्यस्या-
पवादः । ३८८४ । अनो भावकर्मवचनः (६-२-१५०) । कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं
कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । 'अनः' किम् । हस्ता-
दायः । 'भा-' इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । 'कारकात्' किम् । निदर्शनम् ।
३८८५ । मन्त्रिक्तव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः (६-२-१५१) । कारकात्पराण्येता-
न्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्या-
नम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्षीतः । 'कारकात्' किम् ।
'प्रभूतौ सङ्गतिम्' । अत्र 'तादौ चानिति-' (सू ३७८४) इति स्वरः ॥ ३८८६ । सप्तम्याः
पुण्यम् (६-२-१५२) । अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' (सू ३७३६)
इति प्राप्तम् । 'सप्तम्याः' किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥ ३८८७ । ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ।
(६-२-१५३) । माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् ।
अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां
ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ ३८८८ । मिश्रं चानुपसर्गम-
सन्धौ (६-२-१५४) । पणबन्धेनैकार्थ्यं संधिः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । 'मिश्रम्' किम् ।
गुडधानाः । 'अनुपसर्गम्' किम् । तिलसंमिश्राः । 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य' इदमेव ज्ञापकम् ।
'असंधौ' किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥ ३८८९ । नञो गुण-
प्रतिषेधे संपाद्यर्हद्वितालमर्थस्तद्धिताः (६-२-१५५) । संपाद्याद्यर्थतद्धितान्तान्नञो गुणप्रतिषेधे
वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवैष्टकाभ्यां सम्पादि कर्णवैष्टकिकं, न कर्णवैष्टकिकमकर्णवैष्टकिकम् ।
छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति
असन्तापिकः । 'नञः' किम् । गर्दभरथमर्हति गर्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । 'गुणप्रतिषेधे
किम् । गर्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं संपादितत्वाद्युच्यते
तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवैष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति । 'संपादि-' इति
किम् । पाणिनीयमर्धाति पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । 'तद्धिताः' किम् । वोढुमर्हति

बोढा । न बोढा अबोढा ॥ ३८९० । ययतोश्चातदर्थे (६-२-१५६) । ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्मान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । 'अतदर्थे' किम् । अपाथम् । 'तद्धितः' किम् । अदेयम् । 'गुणप्रतिषेधे' किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । 'तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति नेह । अवामदेव्यम् ॥ ३८९१ । अच्चावशक्तौ (६-२-१५७) । अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः पक्तुमशक्तः । अविलिखः । 'अशक्तौ' किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेध इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥ ३८९२ । आक्रोशे च (६-२-१५८) । नञः परावच्चावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ॥ ३८९३ । संज्ञायाम् (६-२-१५९) । नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः । ३८९४ । कृत्योकेष्णुच्चावाद्यश्च (६-२-१६०) । नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलंकरिष्णुः । इष्णुजग्रहणे खिष्णुचोऽनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यं भविष्णुः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः । 'राजाहोदछन्दसि' (गण १६१) । अराजा । अनहः । 'भाषायाम्' नञः स्वर एव ॥ ३८९५ । विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु (६-२-१६१) । तृन् अर्क्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षेऽव्ययस्वरः ॥ ३८९६ । बहुव्रीह्याविदमेतत्तन्त्र्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने (६-२-१६२) । एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीयः । तत्पञ्चमः । 'बहुव्रीहौ' किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । 'तृतीया-' (सू ६९२) इति योगविभागात्समासः । 'इदमेतत्तन्त्र्यः' किम् । यत्प्रथमः । 'प्रथमपूरणयोः' किम् । तानि बहुन्यस्य तद्बहुः । 'क्रियागणने' किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां त इदंप्रथमाः । द्व्यगणनमिदम् । 'गणने' किम् । अयं प्रथम एषां त इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदंप्रथमकाः । बहुव्रीह्यावित्यधिकारो 'वनं समासे' (सू ३९१२) इत्यतः प्राग्बोध्यः ॥ ३८९७ । सङ्ख्यायाः स्तनः (६-२-१६३) । बहुव्रीह्यावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुःस्तना । 'संख्यायाः' किम् । दर्शनीयस्तना । 'स्तनः' किम् । द्विशिराः ॥ ३८९८ । विभाषा छन्दसि (६-२-१६४) । 'द्विस्तनां करोति' । ३८९९ । 'संज्ञायां मित्ताजिनयोः' (६-२-१६५) । देवमित्त्तः । कृष्णाजिनम् । 'संज्ञायाम्' किम् । प्रियमित्त्तः । 'ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्ते' (वा ३८५७) । विश्वामित्त्तर्षिः ॥ ३९०० । व्यवायिनोऽन्तरम् (६-२-१६६) । व्यवधानवाचकात्परमन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । 'व्यवायिनः' किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । ३९०१ । मुखं स्वाङ्गम् (६-२-१६७) । गौरमुखः । 'स्वाङ्गम्' किम् । दीर्घमुखा शाला ॥ ३९०२ । नाव्ययदिवच्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः (६-२-१६८) । उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥ ३९०३ । निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् (६-२-१६९) । निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे 'निष्ठोपसर्ग-' (सू ३८४४) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति ।

उपमानम् । सिंहमुखः ॥ ३९०४ । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ।
 (६-२-१७०) । सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । 'जातिकाल-' इति
 किम् । पुत्रजातः । 'अनाच्छादनात्' किम् । वल्लच्छन्नः । 'अकृत-' इति किम् । कुण्डकृतः ।
 कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥ ३९०५ । वा जाते
 (६-२-१७१) । जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो बान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः ॥
 ३९०६ । नञ्सुभ्याम् (६-२-१७२) । बहुव्रीहानुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाषः ॥
 ३९०७ । कपि पूर्वम् (६-२-१७३) । नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्व-
 मुदात्तं कपि परे । अत्रह्यनञ्धुकः । सुकुमारीकः ॥ ३९०८ । ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम् (६-२-१७४)
 ह्रस्वान्त उत्तरपदे समासे चान्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अत्रीहिकः ।
 सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्यादेव
 पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ ३९०९ । बहोर्नञ्व-
 दुत्तरपदभूम्नि (६-२-१७५) । उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः
 स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्त्कः । 'उत्तरपद-' इति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ॥
 ३९१० । न गुणादयोऽवयवाः (६-२-१७६) । अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता
 बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बहुक्षरं पदम् । बहुध्यायः प्रन्थः । गुणादिराकृतिगणः । 'अवयवाः'
 किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥ ३९११ । उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुव-
 मपशुं (६-२-१७७) । प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । 'उपसर्गात्' किम् । दर्शनीयपृष्ठः ।
 'स्वाङ्गम्' किम् । प्रशाखो वृक्षः । 'ध्रुवम्' किम् । उद्वाहुः । 'अपशुं' किम् । विपशुः ॥
 ३९१२ । वनं समासे (६-२-१७८) । समासमात्र उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे
 प्रवणे ॥ ३९१३ । अन्तः (६-२-१७९) । अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्बणो देशः ।
 अनुपसर्गार्थमिदम् ॥ ३९१४ । अन्तश्च (६-२-१८०) । उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः ।
 पर्यन्तः । समन्तः ॥ ३९१५ । न निविभ्याम् (६-२-१८१) । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृति
 खरे यणि च कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः-' (सू ३६५७) इति स्वरितः ॥ ३९१६ । परेरभितो-
 भावि मण्डलम् (६-२-१८२) । परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं
 चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥ ३९१७ । प्रादस्वाङ्गं संशायाम् (६-२-१८३) ।
 प्रग्रहम् । 'अस्वाङ्गम्' किम् । प्रपदम् ॥ ३९१८ । निरुदकादीनि च (६-२-१८४) ।
 अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥ ३९१९ । अभेर्मुखम् (६-२-१८५) । अभिमुखम् ।
 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्-' (सू ३९११) इति सिद्धे अबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा
 शाला ॥ ३९२० । अपाच्च (६-२-१८६) । अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ३९२१ ।
 स्फिगपूतवीणाजोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च (६-२-१८७) । अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अप-
 स्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अज्जस् । अपाजः । अध्वन् । अपाध्वा । 'उपसर्गादध्वनः'
 (सू ९५३) इत्यस्याभाव इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षि । सीरनाम ।
 अपसीरम् । अपहलम् । नाम । अपनाम । स्फिगपूतवीणाकुक्षिप्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं
 च ॥ ३९२२ । अधेरुपरिस्थम् (६-२-१८८) । अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरिजातो

दन्तः । ‘उपरिस्थम्’ किम् । अधिकरणम् ॥ ३९२३ । अनोरप्रधानकनीयसी (६-२-१८९) । अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । ‘अप्र-’ इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥ ३९२४ । पुरुषश्चान्वादिष्टः (६-२-१९०) । अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । ‘अन्वादिष्टः’ किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥ ३९२५ । अतेरकृत्पदे (६-२-१९१) । अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । ‘अकृत्पदे-’ किम् । अतिकारकः । ‘अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्’ (वा ३८६३) । इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमातिकासकः ॥ ३९२६ । नेरनिधाने (६-२-१९२) निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निश्चितं मूलं निमूलम् । न्यक्षम् । ‘अनिधाने’ किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥ ३९२७ । प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे (६-२-१९३) । प्रतेः परंश्चादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥ ३९२८ । उपाद्द्वयजनिमगौरादयः (६-२-१९४) । उपात्परं यद्द्वयचक्रमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । ‘अगौरादयः’ किम् । उपगौरः । उपतैषः । ‘तत्पुरुषे’ किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ॥ ३९२९ । सोरवक्षेपणे (६-२-१९५) । सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा असूयया तथाभिधानात् । ‘सोः’ किम् । कुत्राह्वणः । ‘अवक्षेपणे’ किम् । सुवृषणम् ॥ ३९३० । विभाषोत्पुच्छे (६-२-१९६) । तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयतेः ‘एरच्’ (सू ३२३१) उत्पुच्छः, तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । ‘तत्पुरुषे’ किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः ॥ ३९३१ । द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहुव्रीहौ (६-२-१९७) । आभ्यां परेष्वेध्वन्तोदात्तो वा । ‘द्विपाञ्चतुष्पाञ्च रथाय’ । ‘त्रिपाद्ध्वः’ । द्विदन् । ‘त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्’ । मूर्धान्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकम् ‘अनित्यः सामासान्तो भवति’ इति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । ‘द्वित्रिभ्याम्’ किम् । कल्याणमूर्धा । ‘बहुव्रीहौ’ किम् । द्वयोर्मूर्धा । द्विमूर्धा ॥ ३९३२ । सक्थं चाक्रान्तात् (६-२-१९८) । गौरसक्थः । शृङ्गसक्थः । ‘आक्रान्तात्’ किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥ ३९३३ । परादिश्छन्दसि बहुलम् (६-२-१९९) । छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा । ‘अजिसक्थमालभेत’ । अत्र वार्तिकम्—

‘परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः’ ॥ (वा ३८६८-६९)

इति । परादिः । ‘तुविजाता उरुक्षया’ । परान्तः । ‘नियेन मुष्टिहृत्या’ । ‘यन्निचक्रः’ पूर्वान्तः । ‘विश्वार्युर्वेहि ॥—इति समासस्वराः ।

३९३४ । तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः (८-१-२७) । तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाद्विवेककार्यं ज्ञेयम् । ‘गोत्रादीनि-’ इति किम् । पचति पापम् । ‘कुत्स-’ इति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् ॥ ३९३५ । तिङ्ङतिङः (८-१-२८) । अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । ‘अग्निमिळि’ । ३९३६ । न लुट् (८-१-२९) । लुङन्तं न निहन्यते । श्वकर्ता ॥ ३९३७ । निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेचणकच्चिद्यत्रयुक्तम् (८-१-३०) । एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । ‘यदंमे स्यामहत्वम्’ । ‘युवां यदी कृथः’ । ‘कुविदङ्ग आसन्’ । ‘अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्’ । ‘पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति’ ॥ ३९३८ । नह प्रत्यारम्भे (८-१-३१) । नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः । ‘नह भोक्ष्यसे’ । ‘प्रत्यारम्भे’ किम् । ‘नह वैतस्मिँल्लोके दक्षिणमिच्छन्ति’ ॥ ३९३९ । सत्यं प्रश्ने (८-१-३२) । सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । ‘प्रश्ने’ किम् । ‘सत्यमिद्वा उ त वयमिन्द्रं स्तवाम्’ ॥ ३९४० । अङ्गाप्रातिलोम्ये (८-१-३३) । अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । ‘अप्रातिलोम्ये’ किम् । ‘अङ्ग कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जालम्’ । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥ ३९४१ । हि च (८-१-३४) । द्वियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । ‘आ हि ष्मा याति’ । आ हि रुहन्तम्’ ॥ ३९४२ । छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् (८-१-३५) । हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । ‘अमृतं हि मत्तो वदति’ । ‘पाप्मा न चैनं पुनाति’ । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥ ३०४३ । यावद्यथाभ्याम् (८-१-३६) । आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यावद्भुङ्क्ते ‘यथा चित्कण्वमावतम्’ ॥ ३९४४ । पूजायां नानन्तरम् (८-१-३७) । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । ‘पूजायाम्’ किम् । यावद्भुङ्क्ते । ‘अनन्तरम्’ किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वैणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥ ३९४५ । उपसर्गव्यपेतं च (८-१-३८) । पूर्वैणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ॥ ३९४६ । तुपश्यपश्यताहः पूजायाम् (८-१-३९) । एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । ‘आदहं स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे’ ॥ ३९४७ । अहो च (८-१-४०) । एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥ ३९४८ । शेषे विभाषा (८-१-४१) । अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ॥ ३९४९ । पुरा च परीप्सायाम् (८-१-४२) । पुरेत्यनेन युक्तं नानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्वा माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । ‘परीप्सायाम्’ किम् । न ते स्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ॥ ३९५० । नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् (८-१-४३) । नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुज्ञाविषयप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । ‘अनु-’ इति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्ठप्रतिवचनमेतम् ॥ ३९५१ । किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् (८-१-४४) । क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किञ्चिदेन युक्तं तिङन्तं

नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्विहच्छति । 'क्रिया-' इति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । भक्तं पचत्यपूपान्वा । 'प्रश्ने' किम् । किं पठति । 'क्षेपोऽयम् । 'अनुपसर्गम्' किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । 'अप्रतिषिद्धम्' किम् । किं किं द्विजो न पचति ॥ ३९५२ । लोपे विभाषा (८-१-४५) । किमोऽप्रयोग उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥ ३९५३ । एहिमन्ये प्रहासे लट् (८-१-४६) । एहिमन्य इत्यनेन युक्तं लङन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहिभोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । 'प्रहासे' किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लट्- (सू ३९५८) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । 'एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये' ॥ ३९५४ । जात्वपूर्वम् (८-१-४७) । अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । 'अपूर्वम्' किम् । कटं जातु करिष्यसि ॥ ३९५५ । किञ्चुत्तं च चिदुत्तरम् (८-१-४८) । अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किञ्चुत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किञ्चुत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । 'चिदुत्तरम्' किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किञ्चित्पठति ॥ ३९५६ । आहो उताहो चानन्तरम् (८-१-४९) । आहो उताहो इत्याभ्यां अपूर्वाभ्याम् युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । 'अपूर्व-' इति किम् । दिव आहो भुङ्क्ते ॥ ३९५७ । शेषे विभाषा (८-१-५०) । आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥ ३९५८ । गत्यर्थलोटा लृण चेतकारकं सर्वान्यत् (८-१-५१) । गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः । रामेण भोक्ष्यन्ते । 'गत्यर्थ-' किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । 'लोटा' किम् । आगच्छेद्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । 'लट्' किम् । आगच्छ देव देव ग्रामं पश्यस्येनम् । 'न चेत्' इति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । 'सर्वम्' किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ॥ ३९५९ । लोट् च (८-१-५२) । लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । 'गत्यर्थ-' इति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । 'लोट्' किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेतकारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेन रामः । सर्वप्रहृणात्त्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ३९६० । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् (८-१-५३) । लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । 'सोपसर्गम्' किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । 'अनुत्तमम्' किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥ ३९६१ । हन्त च (८-१-५४) । हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । 'निघातैर्यद्यदि-' (सू ३९३७) इति निघातप्रतिषेधः । 'अनुत्तमम्' किम् । हन्त प्रभुजावहै ॥ ३९६२ । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके (८-१-५५) । आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त ३ । 'एकान्तरम्' किम् । आम्पचसि देवदत्त ३ । 'आमन्त्रितम्' किम् । आम्पचति देवदत्तः । 'अनन्तिके' किम् । आम्पचसि देवदत्त ॥

३९६३ । यद्धितुपरं छन्दसि (८-१-५६) । तिङन्तं नानुदात्तम् । ‘उदसृजो यदङ्गिरः’ । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । ‘निपातैर्यत्-’ (सू ३९३७) इति ‘हि च’ (सू ३९४१) इति ‘तुपश्य-’ (सू ३९४६) इति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोहावेति लोङन्तस्य निघातो भवति ॥ ३९६४ । चनचिदिवगोत्रादितद्धिताप्रेडितेष्वगतेः (८-१-५७) । एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । ‘अगतेः’ किम् । देवः प्रपचति चन ॥ ३९६५ । चादिषु च (८-१-५८) । चवाहाह्वेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य ‘चवायोगे-’ (सू ३९६६) इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥ ३९६६ । चवायोगे प्रथमा (८-१-५९) । चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । ‘इतो वा सातिमीमहे’ । उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । ‘योगे’ किम् । पूर्व-भूतयोरपि योगेऽनिघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥ ३९६७ । हेति क्षियायाम् (८-१-६०) । इयुक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । ‘क्षियाशी-’ (सू ३९२३) इति प्लुतः ॥ ३९६८ । अहेति विनियोगे च (८-१-६१) । अहयुक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमह रथेनारण्यं गच्छ । क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं नयति ॥ ३९६९ । चाहलोप एवेत्यवधारणम् (८-१-६२) । ‘च’ ‘अह’ एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्राम गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवल-मरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः । ‘अवधारणम्’ किम् । देव केव भोक्ष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः । अनवकल्पावेवकारः ॥ ३९७० । चादिलोपे विभाषा (८-१-६३) चवाहाह्वेवानां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । ‘इन्द्र वाजेषु नोऽव’ । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । व्रीहिभिर्धेजत । यवैर्धेजत ॥ ३९७१ । वैवावेति च छन्दसि (८-१-६४) । ‘अहवै देवानामासीत्’ । ‘अयं वाव हस्त आसीत्’ ॥ ३९७२ । एकान्याभ्यां समर्थीभ्याम् (८-१-६५) । आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । ‘अजामेकां जिन्वति’ । ‘प्रजामेकां रक्षति’ । तयोरन्यः पिपलं स्वाद्वत्ति’ । ‘समर्थीभ्याम्’ किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति सङ्ख्यापरं नान्यार्थम् ॥ ३९७३ । यद्वृत्तान्नित्यम् (८-१-६६) । यद्वृत्तात् परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत् पदे यच्छब्दः तद्यद्वृत्तं यो भुङ्क्ते । यद्वृत्तं यद्वृत्तान्नित्यम् । अत्र ‘व्यवाहृते कार्यमिष्यते’ ॥ ३९७४ । पूजनात्पूजित-मनुदात्तं काष्ठादिभ्यः (८-१-६७) । पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ‘मलोपश्च वक्तव्यः’ (वा ४७३५) । दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्त-त्वापवादः । ‘एतत्समास इष्यते’ । नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलभार्थम् । एतदेव ज्ञापकम् ‘अत्र प्रकरणे पञ्चमी-

निर्देशोऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते' इति ॥ ३९७५ । सगतिरपि तिङ् (८-१-६८) । पूजनेभ्यः काष्ठादि-
भ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति । 'तिङ्ङतिङ्' (सू ३९३५) इति निघातस्य
'निपातैर्यत्' (सू ३९३७) इति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ।
'गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते' (वा ४७३२) । नेह । यत्काष्ठं शुष्कीकरोति ॥ ३९७६ । कुत्सने च
सुप्यगोत्रादौ (८-१-६९) । कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति ।
प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । 'कुत्सने' किम् । प्रपचति शोभनम् । 'सुपि' किम् । पचति
क्लिश्राति । 'अगोत्रादौ' किम् । पचति गोत्रम् । 'क्रियाकुत्सने इति वाच्यम्' (वा ४७३९) ।
कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । 'पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम्' (वा ४७४१) ।
तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः । 'वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम्' (वा ४७४२) ।
पचन्तिपूति ॥ ३९७७ । गतिर्गतौ (८-१-७०) । अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । 'गतिः' किम् ।
दत्तः पचति । 'गतौ' किम् । 'आमुन्द्रैरिन्द्र हरिर्भिर्याहि मयूरैरामभिः' ॥ ३९७८ । तिङि
चोदात्तवति (८-१-७१) । गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् ।
अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात्प्रत्यये न स्यात् ।
'उदात्तवति' किम् । प्रपचति ॥

इति तिङन्तस्वराः ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते—'अग्निमीळे' इति प्रथमर्क् । तत्रा-
ग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे 'फिष-' (फिट् १) इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादित्वात् ।
व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम्मुप्त्वादनुदात्तः । 'अमि पूर्वः' (सू १९४) इत्येकादेशस्तु
'एकादेश उदात्तेन-' (सू ३६५८) इत्युदात्तः । ईळे । 'तिङ्ङतिङ्' (सू ३९३५) इति
निघातः । संहितायां तु 'उदात्तादनुदात्तस्य-' (सू ३६६०) इतीकारः स्वरितः । 'स्वरिता-
त्संहितायाम्-' (सू ३६६८) इति 'ळे' इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तो-
दात्तः 'पूर्वाधरावाराणाम्-' (१९७५) इत्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धावो निष्ठायाम्
'दधातेर्हिः' (सू ३०७६) इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'पुरोऽव्ययम्' (सू ७६८)
इति गतिसंज्ञायां 'कुगति-' (सू ७६१) इति समासे समासान्तोदात्ते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-'
(सू ३७३६) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (सू ३८७३) इति कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' (सू ३७८३) इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (सू ३६६९)
इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य । नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तं सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् ।
पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विक्छन्दः कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो 'नन्विषयस्य' (फिट्
२६) इत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तो-
दात्तः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥ इति स्वरप्रकरणम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

अथ लिङ्गानुशासनप्रकरणम् ।

१. 'लिङ्गम्' ॥ २. 'स्त्री' । अधिकारसूत्रे एते ॥ ३. 'ऋकारान्ता मातृदुहितृ-
स्वसृयातृननान्दरः' । ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्रादिपञ्चकस्यैव डीङ्गिषेधेन
कर्त्रात्यादेर्डीपेकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरो-
ऋदन्तत्वाभावात् ॥ ४. 'अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः' । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः
स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । 'प्रत्ययग्रहणम्' किम् । देवयतेः किप् ऊट् द्यूः । विशेष्य-
लिङ्गः ॥ ५. 'अशनिभरण्यरणयः पुंसि च' । इयमयं वाशनिः ॥ ६. 'मिन्यन्तः' । मिप्रत्ययान्तो
निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः ॥ ७. 'वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि' । पूर्वस्या-
पवादः ॥ ८. 'श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च' । इयमयं वा श्रोणिः ॥ ९. 'क्तिन्नन्तः' । स्पष्टम् ।
कृतिरित्यादि ॥ १०. 'ईकारान्तश्च' । ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । ईबन्तश्च स्त्रियां
स्यात् देवी कुरुचरीत्यादि ॥ ११. 'ऊडाबन्तश्च' । कुरुः । विद्या ॥ १२. 'य्वन्तमेकाक्षरम्' ।
श्रीः । भूः । 'एकाक्षरम्' किम् । पृथुश्रीः ॥ १३. 'विंशत्यादिरानवतेः' । इयं विंशतिः ।
त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ॥ १४. 'दुन्दुभि-
रक्षेषु' । इयं दुन्दुभिः । 'अक्षेषु' किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः ॥ १५.
'नाभिरक्षत्रिये' । इयं नाभिः ॥ १६. 'उभावप्यन्यत्र पुंसि' । दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र
पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि 'समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः'
इति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् ।
वस्तुतस्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्यात्पुंसत्वमपीह साधु । अत एव
'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्' । 'द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे'
इति मेदिनी । रभसोऽप्याह—'मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये
प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति । एवमेवविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १७. 'तलन्तः' ।
अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो
ग्रामता । देव एव देवता ॥ १८. 'भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि' । भूमिर्भूः । विद्यु-
त्तौदामिनी । सरिन्निम्नगा । लता वल्ली । वनिता योषिद् । १९. 'यादो नपुंसकम्' । यादः-
शब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् ॥ २०. 'भाःसुक्लस्रग्दिगुष्णिगुपानहः' । एते स्त्रियां स्युः ।

तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ ४५. 'इषुवाहू स्त्रियां च' । चात्पुंसि ॥ ४६. 'बाणकाण्डौ नपुंसके च' । चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः ॥ ४७. 'नन्तः' । अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः । 'मन्धचक्रोऽकर्तारि' इति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । ४८. 'कतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि' । कतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो नीरदः ॥ ४९. 'अभ्रं नपुंसकम्' । पूर्वस्यापवादः ॥ ५०. 'उकारान्तः' । अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । 'हनुर्दृष्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम्' । द्वयोः कपोलावयवे' इति मेदिनी । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाकान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च—'लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यथा-बाधितः' इति । एवमन्यत्रापि ॥ ५१. 'धेनुरज्जुकुहुसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्' ॥ ५२. 'समासे रज्जुः पुंसि च' । कर्कटरज्जुवा-कर्कटरज्जुना ॥ ५३. 'श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्र-पुताल्लि नपुंसके' ॥ ५४. 'वसु चार्थवाचि' । 'अर्थवाचि' इति किम् । 'वसुर्मयूखामि-धनाधिपेषु' ॥ ५५. 'मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ ५६. 'रुत्वन्तः' । मेहः । सेतुः ॥ ५७. 'दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके' । रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु ॥ ५८. 'सक्तुर्नपुंसके च' । चात्पुंसि । सक्तुः-सक्तु । ५९. 'प्राप्रश्मेरकारान्तः' । 'रश्मिदिवसाभिधानानि' इति वक्ष्यति ततः प्राक् एतस्मादका-रान्त इत्यधिक्रियते ॥ ६०. 'कोपधः' । कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः । कल्कः ॥ ६१. 'चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोलमुकानि नपुंसके' । पूर्वसूत्रापवादः ॥ ६२. 'कण्टकानी-कसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटक-तालकफलकपुलाकानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥ ६३. 'टोपधः' । टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ॥ ६४. 'किरीटमुकुटललाटवटविट-शृङ्गाटकराटलोष्ठानि नपुंसके' । किरीटमित्यादि ॥ ६५. 'कुटकूटकपटकवाटकपटनटनिकटकीट-कटानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । कुटः । कुटमित्यादि ॥ ६६. 'णोपधः' । णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः ॥ ६७. 'ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके' । पूर्वसूत्रापवादः ॥ ६८. 'कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च' । चात्पुंसि ॥ ६९. 'थोपधः' । रथः ॥ ७०. 'काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके' । इदं काष्ठ-मित्यादि । 'काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्' । इमाः काष्ठाः ॥ ७१. 'तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥ ७२. 'नोपधः' । अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः ॥ ७३. 'जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशान-रत्ननिम्रचिह्नानि नपुंसके' । पूर्वस्यापवादः ॥ ७४. 'मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयना-सनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् । ७५. 'पोपधः' । अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । सर्पः ॥ ७६. 'पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके' । इदं पापमित्यादि ॥ ७७. 'शूर्प-कुतपकुणपट्टीपविटपानि नपुंसके च' । अयं शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि ॥ ७८. 'भोपधः' । सम्भः । कुम्भः ॥ ७९. 'तलमं नपुंसकम्' । पूर्वस्यापवादः ॥ ८०. 'जृम्भं नपुंसके च' ।

जृम्भम्-जृम्भः ॥ ८१. 'मोपधः' । सोमः । भीमः ॥ ८२. 'रुक्मसिध्नयुरमेध्मगुल्माध्यात्म-
कुङ्कुमानि नपुंसके' । इदं रुक्ममित्यादि ॥ ८३. 'सङ्ग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमो-
हामानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । अयं सङ्ग्रामः । इदं सङ्ग्रामम् ॥ ८४. 'योपधः' । समयः ।
हयः ॥ ८५. 'किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके' । स्पष्टम् ॥ ८६. 'गोमयकषायमलया-
न्वयाव्ययानि नपुंसके च' । गोमयः-गोमयम् ॥ ८७. 'रोपधः' । क्षुरः । अङ्कुरः ॥ ८८.
'द्वाराप्रस्फारतक्रवकवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्वभ्रभीरगभीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदरा-
जस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बर
शिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्तकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशस्त्रवक्त्रपत्तपात्र
क्षत्ताणि नपुंसके' । इदं द्वारमित्यादि ॥ ८९. 'शुकमदेवतायाम्' । इदं शुकं रेतः ॥ ९०.
'चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च' ।
चात्पुंसि । चक्रः-चक्रमित्यादि ॥ ९१. 'घोपधः' । वृषः । वृक्षः ॥ ९२. 'शिरीषशीषौम्बरीष-
पीयूषपुरीषकिट्विषकलमाषाणि नपुंसके' ॥ ९३. 'यूषकरीषामिषविषवर्षाणि नपुंसके च' ।
चात्पुंसि । अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि ॥ ९४. 'सोपधः' । वत्सः । वायसः । महानसः ।
९५. 'पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके' ॥ ९६. 'चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासभासकास-
कांसमांसानि नपुंसके च' । इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ॥ ९७. 'कंसं चाप्राणिनि' ।
'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ ९८. 'रश्मिदिवसामि-
धानानि' । एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो घस्रः ॥ ९९. 'दीधितिः स्त्रियाम्'
पूर्वस्यापवादः ॥ १००. 'दिनाहनी नपुंसके' । अयमप्यपवादः ॥ १०१. 'मानामिधानानि' ।
एतानि पुंसि स्युः । कुडवः । प्रस्थः ॥ १०२. 'द्रोणाढकौ नपुंसके च' । इदं द्रोणम् । अयं
द्रोणः ॥ १०३. 'खारीमानिके स्त्रियाम्' । इयं खारी । इयं मानिका ॥ १०४. 'दाराक्षतला-
जासूनां बहुत्वं च' । इमे दाराः ॥ १०५. 'नाज्यपजोनपपदानि व्रणाङ्गपदानि' । यथासङ्गत्वं
नाज्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभय-
लिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ १०६. 'मरुद्रुतरदृत्विजः' । अयं मरुत् ॥ १०७.
'ऋषिराशिदृतिप्रस्थिकिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः' । एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ।
१०८. 'ध्वजगजमुज्जपुञ्जाः' । एते पुंसि ॥ १०९. 'हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः' ।
एते पुंसि । अमरस्तु 'मुहूर्तोऽस्त्रियाम्' इत्याह ॥ ११०. 'षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्ड-
मुण्डपाषण्डशिखण्डाः' । अयं षण्डः ॥ १११. 'वंशांशपुरोडाशाः' । अयं वंशः । पुरो दास्यते
पुरोडाशः । कर्मणि षच् । भावव्याख्यानयोः प्रकरणे 'पौरोडाशपुरोडाशात्छन्' (सू १४४९)
इति, विकारप्रकरणे 'त्रीहेः पुरोडाशे' (सू १५२८) इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपात-
नाद्वा दस्य डत्वम् । 'पुरोडाशभुजामिष्टम्' इति माघः ॥ ११२. 'हृदकन्दकुन्दबुहुदशब्दाः' ।
अयं हृदः ॥ ११३. 'अर्घपथिमथ्यभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः' । अयमर्घः ॥ ११४. 'पल्लवपल्ल-
कफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः' । अयं पल्लव इत्यादि ॥
११५. 'सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः' । एते पुंसि । अयं सारथिः ॥

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

११६. 'नपुंसकम्' । अधिकारोऽयम् ॥ ११७. 'भावे ल्युङन्तः' । हसनम् । 'भावे' किम् । पचनोऽग्निः । इध्मवश्चनः कुठारः ॥ ११८. 'निष्ठा च' । भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितम् । गीतम् ॥ ११९. 'त्वष्यन्तौ तद्धितौ' । शुक्लत्वम्-शौक्ल्यम् । व्यञ्जः षित्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम्-चातुरी । सामग्यम्-सामग्री । औचित्यम्-औचित्यी ॥ १२०. 'कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः' । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ १२१. 'यद्यदग्यगजण्वुच्छाश्च भावकर्मणि' । एतदन्तानि क्लीबानि । 'स्तेनाद्यत्रलोपश्च' (सू १७९०) स्तेयम् । 'सह्युर्यः' (सू १७९१) । सह्यम् । 'कपिज्ञालोर्ढक्' (सू १७९२) । कापेयम् । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' (सू १७९३) । आधिपत्यम् । 'प्राणमृज्जातिवयोवचनोद्गतादिभ्योऽञ्' (सू १७९४) । औष्ट्रम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (सू १७९५) । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो जुञ् । पितापुत्रकम् । 'होत्राभ्यश्छः' (सू १८००) । अच्छावाकीयम् । 'अव्ययीभावः-' (सू ६५९) । अधिस्त्रि ॥ १२२. 'द्वन्द्वैकत्वम्' । पाणिपादम् ॥ १२३. 'अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च' । स्पष्टम् ॥ १२४. 'अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः' । अधिकारोऽयम् ॥ १२५. 'अनल्पे छाया' । शरच्छायम् ॥ १२६. 'राजामनुष्यपूर्वा सभा' । इनसभमित्यादि ॥ १२७. 'सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च' ॥ १२८. 'परवत्' । अन्यस्तत्पुरुषः परवलिङ्गः स्यात् । 'रात्राह्वाहाः पुंसि' (सू ८१४) ॥ १२९. 'अपथपुण्याहे नपुंसके' ॥ १३०. 'सङ्ख्यापूर्वा रात्रिः' । त्रिरात्रम् । 'सङ्ख्यापूर्वा' इति किम् । सर्वरात्रः । १३१. 'द्विगुः स्त्रियां च' । व्यवस्थया । पञ्चफली । त्रिभुवनम् ॥ १३२. 'इसुसन्तः' । हविः । धनुः ॥ १३३. 'अर्चिः स्त्रियां च' । इसन्तत्वेऽप्यर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वार्चिः ॥ १३४. 'छदिः स्त्रियामेव' । इयं छदिः । छाद्यतेऽनेनेति छदेश्चुरादिप्यन्तात् 'अविशुचि-' इत्यादिना इस् । 'इस्मन्' इत्यादिना ह्रस्वः । 'पटलं छदिः' इत्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥ १३५. 'मुखनयनलोहबन-मांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि' । एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । अस्यापवादानाह त्रिसूच्या ॥ १३६. 'सीरार्थौदनाः पुंसि' ॥ १३७. वक्त्रेनारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥ १३८. 'अटवी स्त्रियाम्' ॥ १३९. 'लोपधः' । कुलम्-कूलम् । स्थलम् ॥ १४०. 'तूलोपलतालकुमूलतरल-कम्बलदेवलवृषलाः पुंसि' । अयं तूलः ॥ १४१. 'शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डल-पललमृणालवालबालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च' । चातक्रीबे । इदं शीलमित्यादि ॥ १४२. 'शतादिः सङ्ख्या' । शतम् । सहस्रम् । 'शतादिः' इति किम् । एको द्वौ बहवः । 'सङ्ख्या' इति किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ १४३. 'शतायुतप्रयुताः पुंसि च' । अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ १४४. 'लक्षा कोटिः स्त्रियाम्' । इयं लक्षा । इयं कोटिः । 'वालक्षा नियुतं च तत्' इत्यमरात्क्रीबेऽपि लक्षम् । १४५. 'शङ्कुः पुंसि' । सहस्रः क्वचित् । अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् ॥ १४६. 'मन्त्र्यन्तोऽकर्तरि' । मन्त्रत्यन्तो ब्रह्मकः क्लीबः स्यान्न तु

कर्तरि । वर्म । चर्म । 'द्यच्छः' किम् । अणिमा । महिमा । 'अकर्तरि' किम् । ददाति इति दामा ॥ १४७. 'ब्रह्मन्पुंसि च' । अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्मा ॥ १४८. 'नामरोमणी नपुंसके' । 'मन्द्यच्छः' इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥ १४९. 'असन्तो द्यच्छः' । यशः । मनः । तपः । 'द्यच्छः' किम् । चन्द्रमाः ॥ १५०. 'अप्सराः स्त्रियाम्' । एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ १५१. 'त्रान्तः' । पत्तम् । छत्तम् ॥ १५२. 'यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव' ॥ १५३. 'भृत्रामित्रछात्तपुत्रमन्त्रवृत्रमेदोष्ट्राः पुंसि' । अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । 'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते' इति माघः । 'ख्याताममित्रौ मित्रे च' इति च । यत्तु 'द्विषोऽमित्रे' (सू ३१११) इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—'अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच् । अमैरमित्रं मित्रस्य व्यथयेत्' इत्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परबलिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरम्' इति, तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि 'नञो जरमरमित्रमृताः' (सू ३८५०) इति षाष्टसूत्रास्सरणमूलकमिति दिक् ॥ १५४. 'पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च' ॥ १५५. 'बलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तनरणाभिधानानि' । बलं वीर्यम् ॥ १५६. 'पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च' । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह—'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इति । एवं च 'अर्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेव' इति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण ज्ञेयः ॥ १५७. 'आहवसङ्ग्रामौ पुंसि' ॥ १५८. 'आजिः स्त्रियामेव' ॥ १५९. 'फलजातिः' । फलजातिवाचिशब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ १६०. 'वृक्षजातिः' । स्त्रियामेव क्वचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ १६१. 'वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषच्छकृद्य-कृदुदश्वितः' । एते क्लीबाः स्युः ॥ १६२. 'नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजत-वृत्तपलितानि' ॥ १६३. 'श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसम्बन्धस्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि' । एतानि क्लीबे स्युः ॥ १६४. 'दैवं पुंसि च' । दैवम्—दैवः ॥ १६५. 'धान्याज्यसस्यरूप्यपण्य-वर्ण्यधृष्यहृष्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूत्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि' । इदं धान्यमित्यादि ॥ १६६. 'द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छविम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि' ॥ १६७. 'अक्षमिन्द्रिये' 'इन्द्रिये' किम् । रथाङ्गादौ मा भूत् ॥

इति नपुंसकाधिकारः ।

१६८. 'स्त्रीपुंसयोः' । अधिकारोऽयम् ॥ १६९. 'गोमणिर्याष्टमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्म-लित्रुटिसमिसरीचयः' । इयमयं वा गौः ॥ १७०. 'मृत्युर्साधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः' । इयमयं वा मृत्युः ॥ १७१. 'गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च' । त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु-पटुः-पट्वी ॥ १७२. 'अपत्यार्थतद्धिते' । औपगवः—औपगवी ॥

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

१७३. 'पुनपुंसकयोः' । अधिकारोऽयम् ॥ १७४. 'घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावत-पुस्तकबुस्तलोहिताः' । अयं घृतः । इदं घृतम् ॥ १७५. 'शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशाल्यदृढाः' । अयं शृङ्गः । इदं शृङ्गम् ॥ १७६. 'व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्मार्धचर्मपुच्छाः' । अयं व्रजः । इदं व्रजम् ॥ १७७. 'कबन्धौषधायुधान्ताः' । स्पष्टम् ॥ १७८. 'दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्व-काशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः' । एते पुनपुंसकयोः स्युः । 'कुशो रामसुते दर्भे योके द्वीपे कुशं

जले' इति विश्वः । शलाकावाची तु त्रियाम् । तथा च 'जानपद-' (सू ५००) आदिसूत्रे-
णायोविकारे ङीषि । कुशी । दारुणि तु टाप् 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा यात' इति श्रुतिः ।
'अतः कृकमि-' (सू १६०) इति सूत्रे 'कुशाकर्णाषु' इति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च—'हानौ
तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दः' इति । तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्या-
णामेकवाक्यत्वे स्थित आच्छन्द इत्याहुप्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति
विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥ १७९. 'गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च' ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ।

१८०. 'अवशिष्टलिङ्गम्' ॥ १८१. 'अव्ययं कतियुष्मदस्मदः' ॥ १८२. 'ष्णान्ता
सङ्ख्या' । शिष्टा परवत् एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ १८३. 'गुणवचनं च' ।
शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥ १८४. 'कृत्याश्च' ॥ १८५. 'करणाधिकरणयोर्युट्' ।
१८६. 'सर्वादीनि सर्वनामानि' । स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति लिङ्गानुशासनप्रकरणम् ।

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्युत्तरार्धगतसूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
अ		२१७६ अजादेर्द्वितीयस्य (६-१-२)	१०
३१८६ अकर्तरि च कारके० (३-३-१९)	६६८	२८७६ अजिब्रज्योश्च (७-३-६०)	४८९
२६९३ अकर्मकाच्च (१-३-२६)	४०२	२२९२ अजेर्व्यषजपोः (२-४-५६)	७१
२७०८ अकर्मकाच्च (१-३-३५)	४०७	२६१४ अज्ज्ञानगमां सनि (६-४-१६)	३२९
२७१८ अकर्मकाच्च (१-३-४५)	४१०	३०४७ अञ्चेः पूजायाम् (७-२-५३)	५४०
३८६४ अकर्मधारये० (६-२-१३०)	७५७	३७१६ अञ्चेऽच्छन्दस्यसर्व० (६-१-१७०)	७४७
२२९८ अकृत्सार्वधातुक० (७-४-२५)	७६	३०२४ अञ्चोऽनपादाने (८-२-४८)	५३५
३८०७ अके जीविकार्थे (६-२-७३)	७५३	२५४६ अञ्जेः सिचि (७-२-७१)	२७१
३२४७ अक्षेष्ु ग्लहः (३-३-७०)	६८०	२४७६ अङ्गाग्यगालवयोः (७-३-९९)	२०९
२३३८ अक्षोऽन्यतरस्याम् (३-१-७५)	१०७	२७५४ अणावकर्मकाच्चित्त० (१-३-८८)	४२७
३२५६ अगारैकदेशे प्रचणः० (३-३-७९)	६८२	३८०९ अणि नियुक्ते (६-२-७५)	७५४
३६११ अग्रात्प्रेषणे परस्य च (८-२-९२)	७३६	३१८१ अण्कर्मणि च (३-३-१२)	६६६
३००१ अग्रा चैः (३-२-९१)	५३०	३२१९ अणिनुणः (५-४-१५)	६७५
२८९२ अग्रा परिचाय्योप० (३-१-१३१)	४९३	२२४८ अत आदेः (७-४-७०)	४०
३४६२ अग्रायत् (४-४-११६)	७२६	२४६७ अत उत्सार्वधातुके (६-४-११०)	२०६
३५५३ अङितश्च (६-४-१०३)	७३१	२२८२ अत उपधायाः (७-२-११६)	६०
३५२२ अङ्ग इत्यादौ च (६-१-११९)	७२९	२२६० अत एकहल्मध्ये (६-४-१२०)	४९
३६१५ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् (८-२-९६)	७३६	३९२५ अतेरकृत्पदे (६-२-१९१)	७६२
३८०४ अङ्गानि मैरये (६-२-७०)	७५३	२१७० अतो दीर्घो यञि (७-३-१०१)	८
३९४० अङ्गाप्रातिलोम्ये (८-१-३३)	७६३	२२१२ अतो येयः (७-२-८०)	२४
३०७८ अच उपसर्गात्तः (७-४-४७)	५५०	२३०८ अतो लोपः (६-४-४८)	८५
३६७८ अचः कर्तृयकि (६-१-१९५)	७४१	२३३० अतो ल्रान्तस्य (७-२-२)	९९
२७६८ अचः कर्मकर्तरि (३-१-६२)	४४८	२१८४ अतो हलादेश्वोः (७-२-७)	६०
२२९४ अचस्तास्वत्थत्य० (७-२-६१)	७३	२२०२ अतो हेः (६-४-१०५)	२०
२५४१ अचि विभाषा (८-२-२१)	२६३	२६२० अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७-४-५८)	३३२
२८४२ अचो यत् (३-१-९७)	४७९	२५६६ अत्सृष्टृत्वरप्रथ० (७-४-९५)	२८७
३८९१ अच्कावशक्तौ (६-२-१५७)	७६०	२४२६ अदः सर्वेषाम् (७-३-१००)	१८१
२८५३ अजर्थे सङ्गतम् (३-१-१०५)	४८२	२४७९ अदभ्यस्तात् (७-१-४)	२१२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४२३ अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२-४-७२) १८०		२३४९ अनुविपर्यभिनिभ्यः (८-३-७२) ११६	
३०८० अदो जग्धिर्त्यसि (२-४-३६) ५५१		३६०१ अनो नुट् (८-२-१६) ७३५	
२९७७ अदोऽनत्रे (३-२-६८) ५२२		३८८४ अनो भावकर्म (६-२-१५०) ७५९	
३४८० अद्भिः संस्कृतम् (४-४-१३४) ७२७		२७२२ अनोरकर्मकात् (१-३-४९) ४१२	
३३६२ अधिकरणे बन्धः (३-४-४१) ७१४		३९२३ अनोरप्रधानक (६-२-१८९) ७६२	
२९२९ अधिकरणे शेतेः (३-२-१५) ५०९		३०१० अनौ कर्मणि (३-२-१००) ५३१	
२८२० अधीष्टे च (३-३-१६६) ४६८		३८२६ अन्तः (६-६-९२) ७५५	
२७०६ अधेः प्रसहने (१-३-३३) ४०७		३८७७ अन्तः (६-२-१४३) ७५८	
३९२२ अधेरुपरिस्थम् (६-२-१८८) ७६१		३९१३ अन्तः (६-२-१७९) ७६१	
३३०१ अध्यायन्यायो (३-३-१२२) ६९६		२९८४ अन्तः (८-४-२०) ५२३	
३७४४ अव्ययुक्तायोर्यातौ (६-२-१०) ७४९		३२९४ अन्तरदेशे (८-४-२४) ६९५	
२२०५ अनद्यतने लङ् (३-२-१११) २०		३२५५ अन्तर्धनो देशे (३-३-७८) ६८२	
२१८५ अनद्यतने लुट् (३-३-१५) १४		३९१४ अन्तश्च (६-२-१८०) ७६१	
३६२४ अनन्यस्यापि (८-२-१०५) ७३७		३६८८ अन्तश्च तवै (६-१-२००) ७४२	
२८०२ अनवक्लृप्त्यमर्ष (३-३-१४५) ४६३		२९६५ अन्तात्यन्ताध्वदूर (३-२-४८) ५१८	
३५०५ अनसन्तात्रपुंस (५-४-१०३) ७२८		३७१५ अन्तोदात्तादुत्तर (६-१-१६९) ७४७	
३७८६ अनिगन्तोऽश्चतौ (६-२-५२) ७५२		३७०६ अन्तोऽबल्याः (६-१-२२०) ७४३	
२४७८ अनितेः (८-४-१९) २११		३८१७ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः (६-२-८३) ७५४	
२१५७ अनुदात्तित (१-३-१२) ५		३३४८ अन्यथैवंकथ (३-४-२७) ७११	
३६७० अनुदात्तं च (८-१-३) ७४१		३१५८ अन्येभ्योऽपि (३-२-१७८) ५७१	
३६५० अनुदात्तं पदमेक (६-१-१५८) ७३९		३४२२ अन्येभ्योऽपि (३-३-१३०) ७२३	
३६१९ अनुदात्तं प्रश्ना (८-२-१००) ७३६		२९८० अन्येभ्योऽपि (३-२-७५) ५२३	
३६५१ अनुदात्तस्य च (६-१-१६१) ७३९		३५३९ अन्येषामपि दृश्यते (६-३-१३७) ७३०	
२४०२ अनुदात्तस्य चर्दु (६-१-५९) १६४		३०११ अन्येष्वपि दृश्यते (३-२-१०१) ५३१	
३६७४ अनुदात्ते च (६-१-१९०) ७४१		३३८६ अन्वच्यानुलोम्ये (३-४-६४) ७२०	
३५२३ अनुदात्ते च कुध (६-१-१२०) ७२९		३३७५ अपगुरो णमुलि (६-१-५३) ७१७	
३१२९ अनुदात्तेतश्च (३-२-१४९) ५६४		३२५८ अपघनोऽङ्गम् (३-३-८१) ६८२	
२४२८ अनुदात्तोपदेश (६-४-३७) १८२		३०७१ अपचित्तश्च (७-२-३०) ५४८	
३७०९ अनुदात्तौ सुप्तिता (३-१-४) ७४६		३५८० अपरिहृताश्च (७-२-३२) ७३३	
२६६६ अनुनासिकस्य क्ति (६-४-१५) ३७७		२७७९ अपरोक्षे च (३-२-११९) ४५६	
२७४५ अनुपराभ्यां कृजः (१-३-७९) ४२४		३५१२ अपस्पृशेयामानु (६-१-३६) ७२९	
२७४३ अनुपसर्गाज्झः (१-३-७६) ४२२		२७१७ अपह्वे झः (१-३-४४) ४१०	
३०३५ अनुपसर्गात्कुल्ल (८-२-५५) ५३७		३९२० अपाच्च (६-२-१८६) ७६१	
२७१६ अनुपसर्गाद्वा (१-३-४३) ४१०		२६८८ अपाच्चतुष्पाच्छकु (६-१-१४२) ४००	
२९०० अनुपसर्गाल्लिप (३-१-१३८) ५००		३३७३ अपादाने परी (३-४-५२) ७१७	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२७४१ अपाद्वदः (१-३-७३)	४२२	२८५१ अर्यः स्वामि० (३-१-१०३)	४८२
२९६७ अपे क्लेशतमसोः (३-२-५०)	५१९	२९२६ अर्हः (३-२-१२)	५०८
३१२४ अपे च लषः (३-२-१४४)	५६३	३११३ अर्हः प्रशंसायाम् (३-२-१३३)	५६०
३२७९ अ प्रत्ययात् (३-३-१०२)	६८९	२८२२ अर्हं कृत्यतृचश्च (३-३-१६९)	४६९
२७७३ अभिज्ञावचने लट् (३-२-११२)	४५४	३११६ अलंकृञ्जिराकृञ् (३-२-१३६)	५६०
३१९३ अभिनिसः स्तनः० (८-३-८६)	६७०	३३१६ अलंखल्वोः प्रति० (३-४-१८)	७००
२७४६ अभिप्रत्यतिभ्यः० (१-३-८०)	४२५	३४४२ अवचक्षे च (३-४-१५)	७२५
३२१८ अभिविधौ भाव० (३-३-४४)	६७५	२८४९ अवयपण्यवर्गो० (३-१-१०१)	४८१
३९१९ अभेर्मुखम् (६-२-१८५)	७६१	३५२४ अवपथासि च (६-१-१२१)	७३०
३०६५ अभेश्वाविदूर्ये (७-२-२५)	५४६	३४१६ अवयाः श्वेतवाः० (८-२-६७)	७२३
२४१७ अभ्यस्तस्य च (६-१-३३)	१७६	२२७३ अवाचालम्बना० (८-३-६८)	५७
३६७३ अभ्यस्तानामादिः (६-१-१८९)	७४१	२७२४ अवाङ्गः (१-३-५१)	४१२
२२९० अभ्यासस्यासवर्णे (६-४-७८)	६६	३२२६ अवे प्रहो वर्षप्रति० (३-३-५१)	६७६
२४३० अभ्यासाच्च (७-३-५५)	१८३	३२९९ अवे तृष्त्रोर्घम् (३-३-१२०)	६९६
२१८२ अभ्यासे चर्च (८-४-५४)	१२	३४१५ अवे यजः (३-२-७२)	७२३
३४०३ अभ्युत्सादयो० (३-१-४२)	७२२	३१८९ अवोदैधौघप्रश्रथ० (६-४-२९)	६६८
२९७० अमनुष्यकर्तृके च (३-२-५३)	५१९	३१९७ अवोदोर्नियः (३-३-२६)	६७१
३८२३ अमहन्नवं नगरे० (६-२-८९)	७५४	३३८१ अव्ययेऽयथाभिप्रे० (३-४-५९)	७१८
२८७४ अमावस्यदन्यतर० (३-१-१२२)	४८८	३५१९ अव्यादवद्यादव० (६-१-११६)	७२९
३५०३ अमु च च्छन्दसि (५-४-१२)	७२८	२६६१ अशानायोदन्य० (७-४-३४)	३७०
३५६२ अमो मश (७-१-४०)	७३२	२५३३ अश्रोतश्च (७-४-७२)	२५४
३६०४ अम्ररूधरवरि० (८-२-७०)	७३५	२६६२ अश्वक्षीरवृषलवणा० (७-१-५१)	३७१
२९१८ अम्बाम्बगोभूमि० (८-३-९७)	५०६	३५९० अश्वाघस्यात् (७-४-३७)	७३४
२६४९ अयङ्यि विङिति (७-४-२२)	३४८	३४७२ अश्विमानण् (४-४-१२६)	७२७
३२९५ अयनं च (८-४-२५)	६९५	३७१८ अष्टनो दीर्घात् (६-१-१७२)	७४७
३३९० अयस्मयादीनि० (१-४-२०)	७२१	२२४२ असंयोगाद्धिदकित् (१-२-५)	३६
२३११ अयामन्तात्वाद्ये० (६-४-५५)	८८	२१८३ असिद्धवदत्राभात् (६-४-२२)	१३
३८३४ अरिष्टगौडपूर्वे च (६-२-१००)	७५५	३४६९ असुरस्य स्वम् (४-४-१२३)	७२६
२९४२ अरुद्विषदजन्तस्य० (६-३-६७)	५१३	२९५१ असुर्यललाटयोर्द्वे० (३-२-३६)	५१५
२४९३ अर्तिपिपत्योश्च (७-४-७७)	२२२	२२२५ अस्तिसिचोऽष्टृक्ते (७-३-९६)	२८
३१६५ अर्तिल्लधूसखन० (३-२-१८४)	५७३	२४७० अस्तेर्भूः (२-४-५२)	२०७
२५७० अर्तिह्रीव्लीरी० (७-३-३६)	२९१	२१६४ अस्मद्युत्तमः (१-४-१०७)	७
३७७८ अर्थे (६-२-४४)	७५२	३३७९ अस्यतितृषोः० (३-४-५७)	७१८
३०६४ अर्देः संनिविभ्यः (७-२-२४)	५४६	२४३८ अस्यतिवक्ति० (३-१-५२)	१८८
३८२४ अर्मे चावर्णं (६-२-९०)	७५४	२५२० अस्यतेस्थुक् (७-४-१७)	२४६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३७८१ अहीने द्वितीया (६-२-४७)	७५२	२६९६ आत्मनेपदेष्वन्य० (२-४-४४)	४०३
३९६८ अहेति विनियोगे च (८-१-६१)	७६५	२४१९ आत्मनेपदेष्वन्य० (३-१-५४)	१७६
३९४७ अहो च (८-१-४०)	७६३	२९९३ आत्ममाने खश्च (३-२-८३)	५२७
आ		३७६१ आदिः प्रत्येनसि (६-२-२७)	७५०
३८९२ आक्रोशे च (६-२-१५८)	७६०	३७३१ आदिः सिचोऽन्य० (६-१-१८७)	७४८
३२८९ आक्रोशे नञ्यनिः (३-३-११२)	६९३	३०५३ आदिकर्मणि क्तः० (३-४-७१)	५४२
३२२० आक्रोशेऽवन्यो० (३-३-४५)	६७५	३०३६ आदितश्च (७-२-१६)	५३८
३११४ आक्रेस्तच्छीलत० (३-२-१३४)	५६०	३७९८ आदिस्दात्तः (६-२-६४)	७५३
२७१३ आङ उद्गमने (१-३-४०)	४१०	२२८९ आदिर्जिटुडवः (१-३-५)	६३
२९२५ आङि ताच्छील्ये (३-२-११)	५०८	३६७७ आदिर्गुल्यन्य० (६-१-१९४)	७४१
३२५० आङि युद्धे (३-३-७३)	६८१	३८५९ आदिश्चिह्णार्दी० (६-२-१२५)	७५७
२६८६ आङो दोऽनास्य० (१-३-२०)	३९९	३१५१ आहगमहनजनः (३-२-१७१)	५६८
३५२५ आङोऽनुनासिक० (६-१-१२६)	७३०	२३७० आदेच उपदेश० (६-१-४५)	१४१
२६९५ आङो यमहनः (१-३-२८)	४०३	३८५३ आयुदात्त० (६-२-११९)	७५६
२८४५ आङो यि (७-१-६५)	४८०	३७०८ आयुदात्तश्च (३-१-३)	७४६
२४९९ आ च हौ (६-४-११७)	२२५	२८८८ आनाय्योऽनित्ये (३-१-१२७)	४९१
३८३८ आचार्योपसर्जन० (६-२-१०४)	७५५	२२३१ आनि लोट् (८-४-१६)	३१
३७७० आचार्योपसर्जन० (६-२-३६)	७५१	३१०१ आनि सुक् (७-२-८२)	५५७
३५७२ आज्ञसेरसुक् (७-१-५०)	७३३	३५२१ आपो जुषाणो० (६-१-११८)	७२९
२२५४ आङजादीनाम् (६-४-७२)	४२	२६१९ आङ्गव्यूधामीत् (७-४-५५)	३३२
२२०४ आङुत्तमस्य पिच्च (३-४-९२)	२०	३३४३ आभीक्ष्ण्ये णमुत्च (३-४-२२)	७०८
२९७३ आङ्यसुभगस्थूल० (३-२-५६)	५२०	३९६२ आम एकान्तर० (८-१-५५)	७६४
३४२९ आत ऐ (३-४-९५)	७२४	२२३८ आमः (२-४-८१)	३४
२३७१ आत औ णलः (७-१-३४)	१४१	३६५३ आमन्त्रितश्च च (६-१-१९८)	७३९
२२२७ आतः (३-४-११०)	२९	३६५४ आमन्त्रितस्य च (८-१-१९)	७३९
२८९८ आतश्चोपसर्गे (३-१-१३६)	४९९	२२५१ आमेतः (३-४-९०)	४२
३२८३ आतश्चोपसर्गे (३-३-१०६)	६९०	२२४० आमप्रत्ययवत्कृजो० (१-३-६३)	३५
२२३५ आतो ङितः (७-२-८१)	३३	३६१४ आप्रेङितं भर्त्सने (८-२-९५)	७३६
३६३२ आतोऽटि नित्यम् (८-३-३)	७३७	२३०५ आयादय आर्ध० (३-१-३१)	८४
२९१५ आतोऽनुपसर्गे कः (३-२-३)	५०५	२१८७ आर्धधातुकं शेषः (३-४-११४)	१५
३४१८ आतो मनिन्कनि० (३-२-७४)	७२३	२१८४ आर्धधातुकस्येड्वल० (७-२-३५)	१४
२७६१ आतो युक्चिन्कृतोः (७-३-३३)	४३५	२४३२ आर्धधातुके (२-४-३५)	१८३
३३०९ आतो युच् (३-३-१२८)	६९८	२३०७ आर्धधातुके (६-४-४६)	८५
२३७२ आतो लोप इटि च (६-४-६४)	१४१	३७९२ आर्यो ब्राह्मण० (६-२-५८)	७५२
२२५८ आत्मनेपदेष्वनतः (७-१-५)	४४	३३११ आवश्यकाध० (३-३-१७०)	६९९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२७९० आशंसायां० (३-३-१३२)	४५९	२६८२ इतरेतरान्योन्यो० (१-३-१६)	३९८
२७९२ आशंसावचने लिङ् (३-३-१३४)	४६०	२२०७ इतश्च (३-४-१००)	२१
३७५५ आशैङ्गाबाध० (६-२-२१)	७५०	३४२६ इतश्च लोपः० (३-४-९७)	७२४
३६९५ आशितः कर्ता (६-१-२०७)	७४२	३८८३ इत्थंभूतेन कृत० (६-२-१४९)	७५९
२९६२ आशिते भुवः० (३-२-४५)	५१७	३५६८ इदन्तो मसि (७-१-४६)	७३२
२९१२ आशिषि च (३-१-१५०)	५०४	२२६२ इदितो नुम्धातोः (७-१-५८)	५१
२१९५ आशिषि लिङ्लोटौ (३-३-१७३)	१७	२४८२ इहरिद्रह्य (६-४-११४)	२१३
२९६६ आशिषि हनः (३-२-४९)	५१९	३३९३ इन्विभवतिभ्यां च (१-२-६)	७२१
२८८७ आसुयुवपिरपि० (३-१-१२६)	४९१	३५४७ इरयो रे (६-४-७६)	७३१
२४५१ आहस्थः (८-२-३५)	१९६	२२६९ इरितो वा (३-१-५७)	५६
३९५६ आहो उताहो० (८-१-४९)	७६४	२४०० इषुगमियमां छः (७-३-७७)	१६३
इ		३५७० इष्टीनमिति च (७-१-४८)	७३२
३५३६ इकः सुवि (६-३-१३४)	७३०	२९८५ इस्मन्त्रन्किषु च (६-४-९७)	५२४
२६१२ इको झल् (१-२-९)	३२८	ई	
३७६३ इगन्तकालक० (६-२-२९)	७५०	२६४८ ई प्राध्मोः (७-४-३१)	३४८
२८९७ इगुपधनाप्रीकरि० (३-१-१३५)	४९९	२८६० ई च खनः (३-१-१११)	४८५
२६१६ इडश्च (२-४-४८)	३३०	२५७३ ई च गणः (७-४-९७)	३०१
३९९१ इडश्च (३-३-२१)	६७०	३५७६ ई च द्विवचने (७-१-७७)	७३३
३११० इङ्धार्योः शत्रुक० (३-२-१३०)	५५९	२४४० ईडजनोर्ध्वे च (७-२-७८)	१८८
२९९४ इच एकाचोऽ० (६-३-६८)	५२७	३७०२ ईडवन्दवृशंस० (६-१-२१४)	७४२
३२७८ इच्छा (३-३-१०१)	६८८	३१०४ ईदासः (७-२-८३)	५५८
२८१६ इच्छार्थेभ्यो वि० (३-३-१६०)	४६७	२८४३ ईद्यति (६-४-६५)	४७९
२८१४ इच्छार्थेषु लिङ् (३-३-१५७)	४६७	३७०७ ईवत्याः (६-१-२२१)	७४३
२८३८ इजादेः सनुमः (८-४-३२)	४७८	२४३९ ईशः से (७-२-७७)	१८८
२२३७ इजादेश्च गुरुमतो० (३-१-३६)	३३	३४४० ईश्वरे तोसुन्कसुनौ (३-४-१३)	७२५
२२६६ इट ईटि (८-२-२८)	५५	३७८८ ईषदन्यतरस्याम् (६-२-५४)	७५२
२२५७ इटोऽत् (३-४-१०६)	४३	३३०५ ईषहुःसुषु कृच्छ्रा० (३-३-१२६)	६९७
२६२५ इट् सनि वा (७-२-४१)	३३६	२४९७ ई हल्यघोः (६-४-११३)	२२४
२३८४ इडत्त्यतिव्यय० (७-२-६६)	१४९	उ	
३६३९ इडाया वा (८-३-५४)	७३८	२९५२ उप्रपश्येरमद० (३-२-३७)	५१५
२२४७ इणः षीध्वलुङ् (८-३-७८)	४०	३६६४ उचैस्तरां वा० (१-२-३५)	७४०
२४५८ इणो गा लुङि (२-४-४५)	१९८	३६८१ उच्छादीनां च (६-१-१६०)	७४१
२४५५ इणो यण् (६-४-८१)	१९७	३१६९ उणादयो बहुलम् (३-३-१)	६६३
३१४३ इणनिशिजिसर्ति० (३-२-१६३)	५६७	२३३४ उतश्च प्रत्यया० (६-४-१०६)	१०३
३०४५ इणिनष्टायाम् (७-२-४७)	५४०	२८०९ उतायोः समर्थ० (३-३-१५२)	४६५

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४४३ उत्तो वृद्धिर्लुकि० (७-३-८९) १९१		३९४५ उपसर्गव्यपेतं च (८-१-३८) ७६३	
३८३९ उत्तरपदवृद्धौ० (६-२-१०५) ७५५		२३२६ उपसर्गस्यायतौ (८-२-१९) ९७	
३८४५ उत्तरपदादिः (६-२-१११) ७५६		३४९६ उपसर्गाच्छन्दसि० (५-१-११८) ७२८	
२६३७ उत्तरस्यातः (७-४-८८) ३४४		३३०६ उपसर्गात्खलघ्नोः (७-१-६७) ६९७	
३८३० उदकेऽकेवले (६-२-९६) ७५५		२२७० उपसर्गात्सुनोति० (८-३-६५) ५७	
३३०२ उदङ्कोऽनुदके (३-३-१२३) ६९६		३९११ उपसर्गात्स्वाङ्ग० (६-२-१७७) ७६१	
३८४१ उदराश्वेषुषु (६-२-१०७) ७५६		२२८७ उपसर्गादसमासे० (८-४-१४) ६२	
२७२६ उदश्वरः सकर्मकात् (१-३-५३) ४१३		२७०२ उपसर्गाद्भस्व ऊहतेः (७-४-२३) ४०६	
३७२० उदात्तयणो ह० (६-१-१७४) ७४७		३२७० उपसर्गे घोः किः (३-३-९२) ६८५	
३६६९ उदात्तस्वरित० (१-२-४०) ७४१		३००९ उपसर्गे च संज्ञायाम् (३-२-९९) ५३१	
३६५७ उदात्तस्वरितयो० (८-२-४) ७४०		३२३५ उपसर्गेऽदः (३-३-५९) ६७८	
३६६० उदात्तादनुदात्तस्य० (८-४-६६) ७४०		३१९२ उपसर्गे रुवः (३-३-२२) ६७०	
२९४६ उदि कूले रुजिवहोः (३-२-३१) ५१४		२८५२ उपसर्गा काल्या० (३-१-१०४) ४८२	
३२०७ उदि ग्रहः (३-३-३५) ६७२		२७५० उपाच्च (१-३-८४) ४२५	
३३२८ उदितो वा (७-२-५६) ७०४		२५५२ उपात्प्रतियल्लवै० (६-१-१३९) २७४	
३२२४ उदि श्रयति० (३-३-४९) ६७६		२८४६ उपात्प्रशसायाम् (७-१-६६) ४८०	
३३१७ उदीचां माहो० (३-४-१९) ७००		३९२८ उपाद्द्वयज्जिन० (६-२-१९४) ७६२	
३०५६ उदुपधाद्भावादि० (१-२-२१) ५४२		२७२९ उपाद्यमः स्वकरणे (१-३-५६) ४१४	
२६९१ उदोऽनुर्ध्वकर्मणि (१-३-२४) ४०१		२६९२ उपान्मन्त्रकरणे (१-३-२५) ४०२	
२४९४ उदोऽनुर्ध्वस्य (७-१-१०२) २२२		३०९८ उपेयिवाननाश्रा० (३-२-१०९) ५५६	
३२५७ उद्धनोऽत्याधानम् (३-३-८०) ६८२		३७३३ उपोत्तमं रिति (६-१-२१७) ७४८	
२६९४ उद्विभ्यां तपः (१-३-२७) ४०२		३६३० उभययधुं (८-३-८) ७३७	
३२०० उन्न्योर्ग्रः (३-३-२९) ६७१		३८७४ उभे वनस्पत्यादि० (६-२-१४०) ७५८	
३२६३ उपग्न आश्रये (३-३-८५) ६८३		२६०६ उर्भा साभ्यांसस्य (८-४-२१) ३२४	
३३६८ उपदंशस्तृतीयायाम् (३-४-४७) ७१५		२२४४ उरत् (७-४-६६) ३७	
२२९५ उपदेशेऽत्त्वतः (७-२-६२) ७३		२५६७ उर्कत् (७-४-७) २८७	
२२६५ उपधायां च (८-२-७८) ५२		२३६८ उश्च (१-२-१२) १४०	
२५७१ उपधायाश्च (७-१-१०१) २९२		२३४१ उषविदजागृभ्यो० (३-१-३८) ११०	
२७१२ उपपराभ्याम् (१-३-३९) ४०९		३७७४ उष्ट्रः सादिवाभ्योः (६-२-४०) ७५१	
३८१४ उपमानं शब्दार्थ० (६-२-८०) ७५४		२२१४ उख्यपदान्तात् (६-१-९६) २५	
२६६४ उपमानादाचारे (३-१-१०) ३७२			
३३६६ उपमाने कर्मणि च (३-४-४५) ७१४			
३६२१* उपरिस्विदासी० (८-२-१०२) ७३६			
३४३१ उपसंवादाशङ्कयोश्च (३-४-८) ७२४			
२४७२ उपसर्गप्रादुर्भ्या० (८-३-८७) २०७			
		ऊ	
		३७१७ ऊडिदंपदाद्यप्पु० (६-१-१७१) ७४७	
		३२७४ ऊतियूतिजूति० (३-३-९७) ६८७	
		२३६४ ऊदुपधाया गोहः (६-४-८९) १३७	
		३८८७ ऊनार्थकलहं० (६-२-१५३) ७५९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४४९ ऊर्णोतेर्विभाषा (७-२-६)	१९४	३९५३ एहिमन्ये प्रहासे० (८-१-४६)	७६४
२४४५ ऊर्णोतेर्विभाषा (७-३-९०)	१९३	ओ	
३३६५ ऊर्ध्वे शुषिपूराः (३-४-४४)	७१४	२५७७ ओः पुयण्यपरे (७-४-८०)	३१२
ऋ		२८८० ओक उचः के (७-३-६४)	४९०
३५३५ ऋचि तुनुघमक्षु० (६-३-१३३)	७३०	३४७६ ओजसोऽहनि० (४-४-१३०)	७२७
२३८३ ऋच्छत्युताम् (७-४-११)	१४९	२५१० ओतः श्यनि (७-३-७१)	२३५
३०४३ ऋणमाधमर्ण्ये (८-२-६०)	५४०	३०१९ ओदितश्च (८-२-४५)	५३४
२६५३ ऋतश्च (७-४-९२)	३५९	३६०६ ओमभ्यादाने (८-२-८७)	७३६
२५२६ ऋतश्च संयोगादेः (७-२-४३)	२५१	२८८६ ओरावश्यके (३-१-१२५)	४९१
२३७९ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः (७-४-१०)	१४६	३५३४ ओषधेश्च विभक्ता० (६-३-१३२)	७३०
३५०८ ऋतश्चन्दसि (५-४-१५८)	७२८	क	
२४२२ ऋतेरीयङ् (३-१-२९)	१७८	३६३५ कः करत्करति० (८-३-५०)	७३८
१२९६ ऋतो भारद्वाजस्य (७-२-६३)	७३	३८५६ कंसमन्थशूर्प० (६-२-१२२)	७५७
३५५६ ऋत्व्यवास्त्यवा० (६-४-१७५)	७३१	३८४८ कण्ठपृष्ठप्रीवा० (६-२-११४)	७५६
२८५९ ऋदुपधाच्चाकल० (३-१-११०)	४८४	२६७८ कण्ठादिभ्यो यक् (३-१-२७)	३९३
२४०६ ऋदशोऽङि गुणः (७-४-१६)	१६६	३७९१ कतरकतमौ० (६-२-५७)	७५२
२३६६ ऋद्धनोः स्ये (७-२-७०)	१३९	३४४९ कटुकमण्डलो० (४-१-७१)	७२६
२८७२ ऋहलोर्ण्यत् (३-१-१२४)	४८८	३८५८ कन्था च (६-२-१२४)	७५७
ऋ		३९०७ कपि पूर्वम् (६-२-१७३)	७६१
२३९० ऋत इडातोः (७-१-१००)	१५६	३०८४ कपिष्ठलो गोत्रे (८-३-९१)	५५२
३२३२ ऋदोरप् (३-३-५७)	६७७	२३१० कर्मणिङ् (३-१-३०)	८८
ए		३२९३ करणाधिकरणयोश्च (३-३-११७)	६९५
३६६२ एकश्रुति दुरात्संबुद्धौ (१-२-३३)	७४०	२९९६ करणे यजः (३-२-८५)	५२९
२२४६ एकाच उपदेशे० (७-२-१०)	३८	३२५९ करणेऽयोविद्वेषु (३-३-८२)	६८२
२१७५ एकाचो द्वे प्रथमस्य (६-१-१)	१०	३३५८ करणे हनः (३-४-३७)	७१३
३६५८ एकादेश उदात्तेनोदात्त (८-२-५)	७४०	३८४६ कर्णो वर्णलक्षणात् (६-२-११२)	७५६
३९७२ एकान्याभ्यां० (८-१-६५)	७६५	२६८० कर्तरि कर्मव्यतिहारे (१-३-१४)	३९७
३६२६ एचोऽप्रगृह्यस्या० (८-२-१०७)	७३७	२८३२ कर्तरि कृत् (३-४-६७)	४७६
२९४१ एजेः खश् (३-२-२८)	५१२	३१६७ कर्तरि चर्षि० (३-२-१८६)	५७३
२२५३ एत ऐ (३-४-९३)	४२	२९७४ कर्तरि भुवः० (३-२-५७)	५२१
२८५७ एतिस्तुशास्वृह० (३-१-१०९)	४८३	२१६७ कर्तरि शप् (३-१-६८)	७
२४५७ एतेर्लिङि (७-४-२४)	१९८	२९८९ कर्तर्युपमाने (३-२-७९)	५२६
३२३१ एरच् (३-३-५६)	६७७	२६६५ कर्तुः क्यङ्० (३-१-११)	३७२
२१९६ एरुः (३-४-८६)	१७	३३०८ कर्तृकर्मणोश्च० (३-३-१२७)	६९८
२३७४ एर्लिङि (६-४-६७)	१४२	२७१० कर्तृस्थे चाशरीरे (१-३-३७)	४०९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३३६४ कर्त्रोर्जीवपुरुषयो० (३-४-४३) ७१४		३८७० कुण्डं वनम् (६-२-१३६) ७५८	
३२९१ कर्मणि च० (३-३-११६) ६९४		३९७६ कुत्सने च सुप्य० (८-१-६९) ७६६	
३३५० कर्मणि दृशिविदोः० (३-४-२९) ७११		२९६८ कुमारशीर्षयोर्णिनिः (३-२-५१) ५१९	
२९३६ कर्मणि भृतौ (३-२-२२) ५११		३७६० कुमारश्च (६-२-२६) ७५०	
२९९७ कर्मणि हनः (३-२-८६) ५२९		३८२९ कुमार्या वयसि (६-२-९५) ७५५	
३००३ कर्मणीनिविक्रियः (३-२-९३) ५३०		३७७६ कुरुगार्हपत० (६-२-४२) ७५१	
२६७१ कर्मणो रोमन्थ० (३-१-१५) ३८२		२७७२ कुषिरञ्जोः प्राचां० (३-१-९०) ४५३	
३००२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् (३-२-९२) ५२०		३८३६ कुसूलकूपकुम्भ० (६-२-१०२) ७५५	
२९१३ कर्मण्यण् (३-२-१) ५०४		२२४५ कुहोश्चुः (७-४-६२) ३७	
३२७१ कर्मण्यधिकरणे च (३-३-९३) ६८५		३८५५ कूलतीरतूल० (६-२-१२१) ७५७	
३३४६ कर्मण्याक्रोशे० (३-४-२५) ७१०		३८६३ कूलमूदस्थल० (६-२-१२९) ७५७	
३७८० कर्मधारयेऽनिष्ठा (६-२-४६) ७५२		३०६२ कृच्छ्रगहनयोः० (७-२-२२) ५४६	
२७६६ कर्मवत्कर्मणा० (३-१-८७) ४४४		३२७७ कृचः श च (३-३-१००) ६८८	
३२१५ कर्मव्यतिहारे० (३-३-४३) ६७४		२९३४ कृजो हेनुताच्छां० (३-२-२०) ५१०	
३६८० कर्षाऽऽत्वतो घ० (६-१-१५९) ७४१		२२३९ कृबानुप्रयुज्यते० (३-१-४०) ३४	
३५९२ कव्यध्वरपृतनस्यचिं० (७-४-३९) ७३४		२८३५ कृत्यचः (८-४-२९) ४७७	
३४११ कव्यपुरीषपु० (३-२-६५) ७२३		२८४१ कृत्यल्युटो बहुलम् (३-३-११३) ४७९	
३३६७ कषादिपु यथावि० (३-४-४६) ७१५		२८३१ कृत्याः (३-१-९५) ४७६	
२६७० कष्टाय क्रमणे (३-१-१४) ३८२		३४४१ कृत्यार्थे तवैके० (३-४-१४) ७२५	
२८१० कामप्रवेदनेऽक० (३-३-१५३) ४६६		३३१२ कृत्याश्च (३-३-१७१) ६९९	
२६६३ काम्यच्च (३-१-९) ३७१		३८९४ कृत्योक्तेष्णुञ्चा० (६-२-१६०) ७६०	
३८८२ कारकाद्वत्श्रुतयो० (६-२-१४८) ७५९		२३५० कृपो रा लः (८-२-१८) ११७	
३७७१ कार्तिकाजपादयश्च (६-२-३७) ७५१		३४०६ कृमृदृष्टिभ्य० (३-१-५९) ७२२	
२७९५ कालविभागे चान० (३-३-१३७) ४६१		३५९५ कृपेदृच्छन्दसि (७-४-६४) ७३५	
३१७९ कालसमयवेलासु० (३-३-१६७) ६६५		२२९३ कृष्टभृष्टुस्तु० (७-२-१३) ७२	
२३०६ कास्प्रत्यसादाम० (३-१-३५) ८४		३२०१ कृ धान्ये (३-३-३०) ६७१	
३९५५ किंवृत्तं च चिं० (८-१-४८) ७६४		२२१७ किङ्कति च (१-१-५) २६	
२८०१ किंवृत्ते लिङ्लुटौ (३-३-१४४) ४६३		३०१२ क्तकवतू निष्ठा (१-१-२६) ५३२	
२७८५ किंवृत्ते लिप्सायाम् (३-३-६) ४५८		३३१३ क्तिक्तौ च सं० (३-३-१७४) ६९९	
२८०३ किंकिलास्त्यर्थेषु० (३-३-१४६) ४६४		३७७९ क्त च (६-२-४५) ७५२	
३९५१ किं क्रियाप्रश्ने० (८-१-४४) ७६३		३७९५ क्तेन नित्यार्थे (६-२-६१) ७५३	
३७१२ कितः (६-१-१६५) ७४६		३०८७ क्ताऽधिकरणे च० (३-४-७६) ५५३	
२२१६ किदाशिषि (३-४-१०४) २६		३५६० क्तापि च्छन्दसि (७-१-३८) ७३२	
२५३९ किरतौ लवने (६-१-१४०) २६३		३३२१ क्ति स्कन्दिस्यन्दोः (६-४-३१) ७०२	
२६११ किरश्च पञ्चभ्यः (७-२-७५) ३२७		३५६९ क्तो यक् (७-१-४७) ७३२	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२६५८ क्यचि च (७-४-३३)	३६८	ग	
२६६० क्यस्य विभाषा (६-४-५०)	३७०		
३१५० कयाच्छन्दसि (३-२-१७०)	५६८	३८७३ गतिकारकोप० (६-२-१३९)	७५८
२८९१ क्रतौ कुण्डपाय० (३-१-१३०)	४९२	३७८३ गतिरनन्तरः (६-२-४९)	७५२
३८५२ क्रत्वादयश्च (६-२-११८)	७५६	३९७७ गतिर्गतौ (८-१-७०)	७६६
२३२२ क्रमः परस्मैपदेषु (७-३-७६)	९६	३९५८ गत्यर्थलोटा लृण् (८-१-५१)	७६४
३३२९ क्रमश्च क्ति (६-४-१८)	७०४	३०८६ गत्यर्थार्कर्मक० (३-४-७२)	५५२
२९७८ क्रव्ये च (३-२-६९)	५२२	३१४४ गत्वरश्च (३-२-१६४)	५६७
२८२५ क्रियासमभिहारे० (३-४-२)	४७०	२८४८ गदमदचर० (३-१-१००)	४८१
२६०० क्रीड्जीनां णौ (६-१-४८)	३२१	३७४७ गन्तव्यपथं वाणिजे (६-२-१३)	७४९
२६८७ क्रीडोऽनुसं परिभ्यश्च (१-३-२१)	३९९	२७०५ गन्धनावक्षेपण० (१-३-३२)	४०६
३१३१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३-२-१५१)	५६४	२९८६ गमः कौ (६-४-४०)	५२५
२५५४ कयादिभ्यः श्रा (३-१-८१)	२७७	२९६४ गमश्च (३-२-४७)	५१८
३०४९ क्लिशः क्लानिष्ठयोः (७-२-५०)	५४१	२३६३ गमहनजनखन० (६-४-९८)	१३७
३२४२ कृणा वीणायां च (३-३-६५)	६७९	२४०१ गमेरिट् परस्मै० (७-२-५८)	१६३
३०९५ कसुश्च (३-२-१०७)	५५५	२७९९ गर्हायां लङि० (३-३-१४२)	४६२
२९८३ क्तिप्च (३-२-७६)	५२३	२८०६ गर्हायां च (३-३-१४९)	४६५
३६८९ क्षयो निवासे (६-१-२०१)	७४२	२९०८ गस्थकन् (३-१-१४६)	५०३
३०३२ क्षायो मः (८-२-५३)	५३७	२४६१ गाङ्गादिभ्यो० (१-२-१)	२००
२७९१ क्षिप्रवचने लृट् (३-३-१३३)	४६०	२४५९ गाङ् लिटि (२-४-४९)	१९९
३३३८ क्षियः (६-४-५९)	७०७	२२२३ गातिस्थाधुपाभूयः० (२-४-७७)	२८
३६२३ क्षियाशीः प्रेषेषु० (८-२-१०४)	७३७	३७३८ गाधलवणयोः प्रमाणे (६-२-४)	७४८
३०१५ क्षियो दीर्घात् (८-२-४६)	५३२	२९२२ गापोष्ठक् (३-२-८)	५०७
३०५८ क्षुब्धस्वान्त० (७-२-१८)	५४४	२४४८ गुणोऽपृक्ते (७-३-९१)	१९४
३७७३ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे (६-२-३९)	७५१	२६३० गुणो यङ्लुकोः (७-४-८२)	३४१
३८४२ क्षेपे (६-२-१०८)	७५६	२३८० गुणोऽर्तिसंयोगायोः (७-४-२९)	१४७
२९६१ क्षेमप्रियमद्रेऽण्व (३-२-४४)	५१७	२३०३ गुपूधूपविच्छि० (३-१-२८)	८४
२३३७ कसस्याचि (७-३-७२)	१०६	३४०४ रुपेच्छन्दसि (३-१-५०)	७२२
ख		२३९३ गुसिज्जिह्वः सन् (३-१-५)	१५८
		३२८० गुरोश्च हलः (३-३-१०३)	६८९
३४७८ ख च (४-४-१३२)	७२७	२७३९ गृधिवञ्चयोः० (१-३-६९)	४२१
३९५५ खचि ह्रस्वः (६-४-९४)	५१६	२९०६ गेहे कः (३-१-१४४)	५०३
३३०४ खनो घ च (३-३-१२५)	६९६	३५७४ गोः पादान्ते (७-१-५७)	७३३
२९४३ खित्यनव्ययस्य (६-३-६६)	५१३	३२९८ गोचरसञ्चर० (३-३-११९)	६९५
३५१३ खिदेश्छन्दसि (६-१-५२)	७२९	३८१२ गोतान्तिवयं पाले (६-२-७८)	७५४
		३८०३ गोत्रान्तेवासि० (६-२-६९)	७५३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३८०६ गोविडालसिंह० (६-२-७२)	७५३	३१२८ चलनशब्दार्था० (३-२-१४८)	५६४
३७७५ गौः सादसादि० (६-२-४१)	७५१	३९६६ चवायोगे प्रथमा (८-१-५९)	७६५
३५८२ प्रसितस्कभित० (७-२-३४)	७३३	३९७० चादिलोपे विभाषा (८-१-६३)	७६५
३२३४ प्रहृष्टनिश्चिगमश्च (३-३-५८)	६७७	३९६५ चादिषु च (८-१-५८)	७६५
२४१२ प्रहिज्यावयि० (६-१-१६)	१७३	२६४७ चायः की (६-१-२१)	३४७
२५६२ प्रहोऽलिटि दीर्घः (७-२-३७)	२८३	३५११ चायः की (६-१-३५)	७२९
३७९६ प्रामः शिल्पिनि (६-२-६२)	७५३	३९६९ चाहलोप एवे० (८-१-६२)	७६५
३८१८ प्रामेऽनिवसन्तः (६-२-८४)	७५४	२३२९ चिणो लृक् (६-४-१०४)	९८
२६३९ प्रो यङि (८-२-२०)	३४५	२७६२ चिणमुलोर्दीर्घो० (६-४-९३)	४३८
३११९ गलाजिस्थश्च गस्तुः (३-२-१३९)	५६१	२५१३ चिण्ते पदः (३-१-६०)	२३७
घ		२७५८ चिणभावकर्मणोः (३-१-६६)	४३२
३४६३ घच्चौ च (४-४-११७)	७२६	३७१० चितः (६-१-१६३)	७४६
३२३६ घञपोश्च (२-४-३८)	६७८	२८९३ चित्यामिचित्ये च (३-१-१३२)	४९३
३१८७ घञि च भावकरणयोः (६-४-२७)	६६८	२८०७ चित्रीकरणे च (३-३-१५०)	४६५
३५५० घसिभसोर्हलि च (६-४-१००)	७३१	३६२० चिदिति चोप० (८-२-१०१)	७३६
२४६२ घुमास्थागापाज० (६-४-६६)	२०१	३२८२ चिन्तिपूजिक० (३-३-१०५)	६९०
३०६३ घुषिरविशब्दने (७-२-२३)	५४६	२५६९ चिस्फुरोर्णौ (६-१-५४)	२९१
३५८४ घोर्लोपो लेटि वा (७-२-७०)	७३४	३८६१ चारमुपमानम् (६-२-१२७)	७५७
३८१९ घोषादिषु च (६-२-८५)	७५४	३८६८ चूर्णादीन्यप्रा० (६-२-१३४)	७५७
२४७१ घ्वसोरेद्धाव० (६-४-११९)	२०७	३८६० चेलखेटकट्ट० (६-१-१२६)	७५७
ङ		३३५४ चेले क्रोपेः (३-४-३३)	७१२
३७०० ङयि च (६-१-२१२)	७४२	३६५२ चौ (६-२-२२२)	७३९
३७२४ ङयादछन्दसि० (६-१-१७८)	७४७	२५६१ च्छोः शूडनुना० (६-४-१९)	२८२
च		२२२१ च्लि लुङि (३-१-४३)	२८
२४३६ चक्षिङः ख्याञ् (२-४-५४)	१८७	२२२२ च्लेः सिच् (३-१-४४)	२८
२३१५ चङि (६-१-११)	९०	छ	
३६७७ चङयन्यतरस्याम् (६-१-२१८)	७४१	३४२१ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः (३-३-१२९)	७२३
२८६३ चजोः कु विण्यतोः (७-३-५२)	४८६	३४९५ छन्दसि घस् (५-१-१०६)	७२८
३६८२ चतुरः शसि (६-१-१६७)	७४१	३४९२ छन्दसि च (५-१-६७)	७२८
३७७७ चतुर्थी तदर्थे (६-२-४३)	७५२	३५०७ छन्दसि च (५-४-१४२)	७२८
३३९६ चतुर्थ्यर्थे बहुलं० (२-३-६२)	७२२	३५३२ छन्दसि च (६-३-१२६)	७३०
३९६४ चनचिदिवगोत्रादि० (८-१-५७)	७६५	३४५० छन्दसि ठञ् (४-३-१९)	७२६
२६३६ चरफलोश्च (७-४-८७)	३४४	३४०७ छन्दसि निष्ठक्य० (३-१-१२३)	७२२
२९३० चरेष्टः (३-२-१६)	५०९	३३९१ छन्दसि परेऽपि (१-४-८१)	७२१
३३५२ चर्मोदरयोः पूरेः (३-४-३१)	७१२	३३८७ छन्दसि पुनर्वस्वौ० (१-२-६१)	७२१

कौमुद्युत्तरार्धगतसूत्रसूचिकाः ।

७८५

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३०९३ छन्दसि लिट् (३-२-१०५)	५५५	२५८९ जिघ्रतेर्वा (७-४-६)	३१८
३४२३ छन्दसि छुङ्लङ् (३-४-६)	७२४	३१३७ जिहृक्षिविथ्री० (३-२-१५७)	५६६
३४०८ छन्दसि वनसन० (३-२-२७)	७२३	३०९२ जीर्यतेरतुन् (३-२-१०४)	५५४
३६३४ छन्दसि वाप्राप्ते० (८-३-४९)	७३८	३१३० जुचङ्कम्य० (३-२-१५०)	५६४
३४३२ छन्दसि शायजपि (३-१-८४)	७२४	३६९७ जुष्टापिते च० (६-१-२०९)	७४२
३४०९ छन्दसि सहः (३-२-६३)	७२३	२४८१ जुसि च (७-३-८३)	२१३
३६०० छन्दसीरः (८-२-१५)	७३५	२४८९ जुहोत्यादिभ्यःऋः (२-४-७५)	२२०
३९४२ छन्दस्यनेकम० (८-१-३५)	७६३	३३२७ जृषद्च्योः क्ति (७-२-५५)	७०३
३५४५ छन्दस्यपि दृश्यते (६-४-७३)	७३१	२२९१ जृष्टम्भु० (३-१-५८)	६९
३५७५ छन्दस्यपि दृश्यते (७-१-७६)	७३३	२५११ ज्ञाजनोर्जा (७-३-७९)	२३६
३४३५ छन्दस्युभयथा (३-४-११७)	७२५	२७३१ ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः (१-३-५७)	४१४
३५४० छन्दस्युभयथा (६-४-५)	७३१	३३४० ज्यश्च (६-१-४२)	७०८
३५४८ छन्दस्युभयथा (६-४-८६)	७३१	२६५४ ज्वरत्वरसि० (६-४-२०)	३६५
३६४८ छन्दस्यृद्वप्रहात् (८-४-२६)	७३८	२९०२ ज्वलितिकसन्ते० (३-१-१४०)	५०१
३२०५ छन्दोनाम्नि च (३-३-३४)	६७२	झ	
३२०६ छन्दोनाम्नि च (८-३-९४)	६७२	२२८१ झलो झलि (८-२-२६)	६०
३८२० छात्र्यादयः० (६-२-८६)	७५४	३६८३ झल्युपोत्तमम् (६-१-१८०)	७४१
३२९७ छादेर्घेऽद्वयुप० (६-४-९६)	६९५	२२८० झषस्तथोर्धोऽधः (८-२-४०)	५९
ज		२२५६ झस्य रन् (३-४-१०५)	४३
३४१३ जनसनखन० (३-२-६७)	७२३	२२१३ झेर्जुस् (३-४-१०८)	२५
२५०४ जनसनखनां० (६-४-४२)	२३०	२१६९ झोऽन्तः (७-१-३)	८
३५४२ जनिता मन्त्रे (६-४-५३)	७३१	ञ	
२५१२ जनिवध्योश्च (७-३-३५)	२३६	३०८८ ञीतः क्तः (३-२-१८७)	५५४
२६३८ जपजमदहृदश० (७-४-८६)	३४४	३६८६ ञिनत्यादिर्मित्यम् (६-१-१९७)	७४२
३६९० जयः करणम् (६-१-२०२)	७४२	ट	
३१३५ जल्पभिक्षकुट्ट० (३-२-१५५)	५६५	२२३३ टित आत्मनेपदानां० (३-४-७९)	३२
२४९८ जहातेश्च (६-४-११६)	२२५	३२६७ द्वितोऽथुक् (३-३-८९)	६८४
३३३१ जहातेश्च क्ति (७-४-४३)	७०५	ड	
३१४५ जागरूकः (३-२-१६५)	५६७	३२६६ ड्वितः क्तिः (३-३-८८)	६८४
२४८० जाग्रोऽविचिण्ण० (७-३-८५)	२१२	ढ	
३९०४ जातिकालसुखा० (६-२-१७०)	७६१	३४५५ ढश्छन्दसि (४-४-१०६)	७२६
२८०४ जातुयदोर्लिङ् (३-३-१४७)	४६४	२३३५ ढो ढे लोपः (८-३-१३)	१०५
३९५४ जात्वपूर्वम् (८-१-४७)	७६४	ण	
३३३० जान्तनशां विभाषा (६-४-३२)	७०४	३२१६ णच्चः स्त्रियामञ् (५-४-१४)	६७४
३३०३ जालमानायः (३-३-१२४)	६९६	२२८३ णळुत्तमो वा (७-१-९१)	६०

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२५६४ गिचश्च (१-३-७४)	२८४	३६२७ तयोर्वावाचि सं० (८-२-१०८)	७३७
३८१३ गिनि (६-२-७९)	७५४	३७८५ तवै चान्तश्च० (६-२-५१)	७५२
२३१२ गिश्चिदुभ्यः० (३-१-४८)	८९	२८३४ तव्यत्तव्यानीयरः (३-१-९६)	४७६
२७३८ गेरणौ यत्कर्म० (१-३-६७)	४१६	२१९९ तस्थस्थमिपां० (३-४-१०१)	१९
३०६६ गेरध्ययने वृत्तम् (७-२-२६)	५४७	२२८८ तस्मान्नुद् द्विहलः (७-४-७१)	६२
२३१३ गेरनिटि (६-४-५१)	८९	३५६६ तस्य तात् (७-१-४४)	७३२
२८३६ गेर्विभाषा (८-४-३०)	४७७	३१०९ ताच्छील्यवयो० (३-२-१२९)	५५९
३११७ गेश्छन्दसि (३-२-१३७)	५६०	३७८४ तादौ च निति० (६-२-५०)	७५२
२२८६ णो नः (६-१-६५)	६१	२१६१ तान्येकवचनद्वि० (१-४-१०२)	६
२६०७ णौ गभिरबोधने (२-४-४६)	३२४	३१७४ ताभ्यामन्यत्रोणादयः (३-४-७५)	६६४
२३१४ णौ चड्युपधाया० (७-४-१)	९०	२१९१ तासस्त्योलोपः (७-४-५०)	१६
२५७९ णौ च संश्रद्धोः (६-१-३१)	३१३	२३५२ तामि च क्लृपः (७-२-६०)	११८
२६०१ णौ च संश्रद्धोः (२-४-५१)	३२२	३७३० तास्यनुदात्तेन्डि० (६-१-१८६)	७४८
२८८१ ण्य आवश्यक्ये (७-३-६५)	४९०	२१६० तिङ्स्त्राणि० (१-४-१०१)	६
३२८४ ण्यासश्रन्थो युच् (३-३-१०७)	६९१	३९७८ तिङि चादात्तवति (८-१-७१)	७६६
२९०९ ण्युट् च (३-१-१४७)	५०३	३९३४ तिङो गोत्रादीनि० (८-१-२७)	७६३
२८९५ ण्वुल्लुचौ (३-१-१३३)	४९५	३९३५ तिङ्ङितिङः (८-१-२८)	७६३
त		२१६६ तिङ्ङिन्सार्व० (३-४-११३)	७
२१५६ तडानावात्मनेपदम् (१-४-१००)	४	३०३७ ति च (७-४-८९)	५३८
३७३६ तत्पुरुषे तुल्यार्थ० (६-२-२)	७४८	३१६३ तितुत्रतथसि० (७-२-९)	५७२
३८५७ तत्पुरुषे शालायां० (६-२-१२३)	७५७	३७२९ तित्स्वरितम् (६-१-१८५)	७४८
२५७५ तत्प्रयोजको हेतुश्च (१-४-५५)	३११	२१५४ तिसस्त्रिसिन्ध० (३-४-७८)	४
३७११ तद्धितस्य (६-१-१६४)	७४६	२४८४ तिप्यनस्तेः (८-२-७३)	२१५
३४७१ तद्वानासामुप० (४-४-१२५)	७२६	३३८२ तिर्थच्यपवर्गे (३-४-६०)	७१९
२४६६ तनादिकृञ्भ्य उः (३-१-७९)	२०५	२५८८ तिष्ठतेरित् (७-४-५)	३१८
२५४७ तनादिभ्यस्तथासोः (२-४-७९)	२७२	३७१३ तिमृभ्यो जसः (६-१-१६६)	७४६
३५४९ तनिपत्योश्छन्दसि (६-४-९९)	७३१	२३४० तीपसह्लुभ० (७-२-४८)	११०
२३३९ तनूकरणे तक्षः (३-१-७६)	१०८	३४६१ तुमाद्धन् (४-४-११५)	७२६
२७५९ तनोतेर्यकि (६-४-४४)	४३४	३५०९ तुजादीनां दीर्घो० (६-१-७)	७२८
२६२२ तनोतेर्विभाषा (६-४-१७)	३३४	२५३४ तुदादिभ्यः शः (३-१-७७)	२५५
२७७१ तपस्तपःकर्मकश्चैव (३-१-८८)	४५०	२९१९ तुन्दशोकयोः० (३-२-५)	५०७
२७६० तपोऽनुतापे च (३-१-६५)	४३४	३९४६ तुपश्यपश्यताहौ० (८-१-३९)	७६३
३५६७ तप्तनप्तनथनाश्च (७-१-४५)	७३२	३४३६ तुमर्थे सेसेनसेऽ० (३-४-९)	७२५
२८३३ तयोरेव कृत्यक्त० (३-४-७०)	४७६	३१७५ तुमुन्बुलौ क्रिया० (३-३-१०)	६६४
३४९९ तयोर्दाहिलौ च० (५-३-२०)	७२८	२४४४ तुरुक्षुशम्यमः सा० (७-३-९५)	१९२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२१९७ तुह्योस्तातङ्काशि० (७-१-३५) १८		३१७२ दाशगोत्रौ संप्र० (३-४-७३) ६६३	
३३८५ तूष्णीमि भुवः (३-४-६३) ७१९		३६२९ दाश्वान्साह्वान्मी० (६-१-१२) ७३७	
२५४५ तृणह इम् (७-३-९२) २७०		३८३७ दिक्छन्दा ग्राम० (६-२-१०३) ७५५	
३७८२ तृतीया कर्मणि (६-२-४८) ७५२		२५०५ दिवादिभ्यः श्यन् (३-१-६९) २३२	
३३९४ तृतीया च हो० (२-३-३) ७२१		२९३५ दिवाविभानिशा० (३-२-२९) ५१०	
३११५ तृन् (३-२-१३५) ५६०		३७२७ दिवो झल् (६-१-१८३) ७४७	
३३२६ तृषिम्षिकृषेः० (१-२-२५) ७०३		३०२८ दिवोऽविजिगीषा० (८-२-४९) ५३६	
२३०१ तृफलभजत्रपश्च (६-४-१२२) ८२		३७६५ दिष्टिवितस्त्योश्च (६-२-३१) ७५०	
२२३० ते प्राग्धातोः (१-४-८०) ३१		२५०७ दीडो युडचि० (६-४-६३) २३४	
३१०६ तौ सत् (३-२-१२७) ५५८		२१९० दीधीवेवीटाम् (१-१-६) १६	
३७०४ त्यागरागहास० (६-१-२१६) ७४२		२३२८ दीपजनबुध० (३-१-६१) ९८	
३१२० त्रसिगृधिभृषि० (३-२-१४०) ५६१		२४५६ दीर्घ इणः किति (७-४-६९) १९७	
थ		३८१६ दीर्घकाशतुष० (६-२-८२) ७५४	
३४९७ थत् च च्छन्दसि (५-२-५०) ७२८		३४४८ दीर्घजिह्वी च० (४-१-५९) ७२५	
२२६१ थलि च सेटि (६-४-१२१) ५०		३६३१ दीर्घादति समानपादे (८-३-९) ७३७	
३७३२ थलि च सेटी० (६-१-१९६) ७४८		२६३२ दीर्घोऽकितः (७-४-८३) ३४३	
३८७८ थाथघञ्काज० (६-२-१४४) ७५८		२३१८ दीर्घो लघोः (७-४-९४) ९२	
२२३६ थासः से (३-४-८०) ३३		२९०४ दुन्योरनुपसर्गे (३-१-१४२) ५०२	
३५०० था हतां च० (५-३-२६) ७२८		३५८९ दुरस्युर्द्रविण० (७-४-३६) ७३४	
द		२९७९ दुहः कञश्च (३-२-७०) ५२२	
२३९६ दंशसञ्जस्वजां शपि (६-४-२५) १६०		२७६९ दुहश्च (३-१-६३) ४४८	
२९०१ ददातिदधाल्यो० (३-१-१३९) ५०१		३४६६ दूतस्य भागकर्मणी (४-४-१२०) ७२६	
२५०१ दधस्तथोश्च (८-२-३८) २२६		३५७७ दृक्स्ववः स्वव० (७-१-८३) ७३३	
३०७६ दधातेर्हिः (७-४-४२) ५४९		३०६० दृढः स्थूलबलयोः (७-२-२०) ५४५	
२६२१ दम्भ इच्च (७-४-५६) ३३२		३००४ दृशोः कनिप् (३-२-९४) ५३०	
२३८८ दयतेर्दिगि लिटि (७-४-९) १५५		३४३८ दृशो विल्ये च (३-४-११) ७२५	
२३२४ दयायासश्च (३-१-३७) ९६		३८७५ देवताद्वन्द्वे च (६-२-१४१) ७५८	
२४६८ दश्च (८-२-७५) २०६		३६६७ देवब्रह्मणोरनुदात्तः (१-२-३८) ७४०	
३०७९ दस्ति (६-३-१२४) ५५१		३५९१ देवसुप्रयोर्यजुषि० (७-४-३८) ७३४	
२७२८ दाणश्च सा चे० (१-३-५५) ४१३		३१२७ देविकुशोश्चोपसर्गे (३-२-१४७) ५६३	
३५९६ दाधर्तिदधर्ति० (७-४-६५) ७३५		३०७७ दो दद्वोः (७-४-४६) ५५०	
२३७३ दाधा ध्वदाप् (१-१-२०) १४२		२६०४ दोषो णौ (६-४-९०) ३२३	
३१३९ दाधेदृसिश्चदस० (३-२-१५९) ५६६		३०७४ द्यतिस्पतिमास्था० (७-४-४०) ५४९	
३१६२ दाम्नीशसयुयुज० (३-२-१८२) ५७२		२३४४ द्युतिस्वाप्योः संप्र० (७-४-६७) ११३	
३७३९ दायार्थं दायदे (६-२-५) ७४८		२३४५ द्युज्यो लुङि (१-३-९१) ११३	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३०२० द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः (६-१-२४) ५३४		३५८८ न च्छन्दस्यपुत्रस्य (७-४-३५) ७३४	
३८३१ द्विगौ क्रतौ (६-२-९७) ७५५		३८८९ नञो गुणप्रति० (६-२-१५५) ७५९	
३७४६ द्विगौ प्रमाणे (६-२-१२) ७४९		३८५० नञो जरमर० (६-२-११६) ७५६	
३३९५ द्वितीया ब्राह्मणे (२-३-६०) ७२२		३९०६ नञ्मुभ्याम् (६-२-१७२) ७६१	
३३७४ द्वितीयायां च (३-४-५३) ७१७		३८४३ नदी बन्धुनि (६-२-१०९) ७५६	
३९३१ द्वित्रिभ्यां पाद् (६-२-१९७) ७६२		२७६७ न दुहस्तुनमां० (३-१-८९) ४४७	
२२४३ द्विर्वचनेऽचि (१-१-५९) ३६		२४०७ न दशः (३-१-४७) १६६	
२९५४ द्विषत्परयोस्तापेः (३-२-३९) ५१६		२६५६ न धातुलोप० (१-१-४) ३६६	
२४३५ द्विषश्च (३-४-११२) १८४		३०४० न ध्याख्यापृ० (८-२-५७) ५३९	
३१११ द्विषोऽमित्रे (३-२-१३१) ५५९		३९१५ न निविभ्याम् (६-२-१८१) ७६१	
३४५३ द्यच्चच्छन्दसि (४-३-१५०) ७२६		२७८० ननौ पृष्टप्रतिवचने (३-२-१२०) ४५६	
३५३७ द्यचोऽतस्तिडः (६-३-१३५) ७३०		२८९६ नन्दिप्रतिपचादि० (३-१-१३४) ४९७	
ध		२४४६ नन्द्रा संयोगादयः (६-१-३) १९३	
३१६१ धः कर्मणि घृत् (३-२-१८१) ५७२		३९५० नन्वित्यनुज्ञापणायाम् (८-१-४३) ७६३	
२८२४ धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः (३-४-१) ४६९		२७८१ नन्वोर्विभाषा (३-२-१२१) ४५६	
२८२९ धातोः (३-१-९१) ५७५		२७५५ न पादम्याड्य० (१-३-८९) ४२७	
३६७१ धातोः (६-१-१६२) ७४१		३०९० नपुंगके भावे क्तः (३-३-११४) ५५४	
२६०८ धातोः कर्मणः० (३-१-७) ३२६		२८४० न भाभूपक्रिम० (८-४-३४) ४७८	
२६२९ धातारेकाचो० (३-१-२२) ३४१		३८२५ न भूताधिकसर्जाव० (६-२-९२) ७५५	
२२६४ धात्वादेः षः सः (६-१-६४) ५२		३७५३ न भूवाक्चिह्निधिषु (६-२-१९) ७४९	
२२४९ धि च (८-२-२५) ४१		२२२८ न माड्योगे (६-४-७४) ३०	
२३३२ धिन्विक्कृष्योर च (३-१-८०) १०२		३१४७ नर्मकम्पिस्म्य० (३-२-१६७) ५६७	
३०५९ धृषिशासी वैयात्ये (७-२-१९) ५४५		२६७५ नमोवरिर्वाश्चत्रडः (३-१-१९) ३८४	
३५६४ ध्वमो ध्वात् (७-१-४२) ७३२		३१३२ ण यः (३-२-१५२) ५६५	
न		२७७४ न यदि (३-२-११३) ४५५	
२६५९ नः क्ये (१-४-१५) ३६९		३३४४ न ययनाकाङ्क्षे (३-४-२३) ७०९	
३२१७ न कर्मव्यतिहारे (७-३-६) ६७४		३१६८ न रपरस्मिपिजि० (८-३-११०) ५९८	
२६४१ न कवतेर्यङि (७-४-६३) ३४५		२७७० न रुधः (३-१-६४) ४५०	
३३१४ न क्तिचि दीर्घश्च (६-४-३९) ६९९		२५२९ न लिङि (७-२-३९) २५२	
३३२२ न क्ता सेट् (१-२-१८) ७०२		३९३६ न लुट् (८-१-२९) ७६३	
२८७५ न क्तादेः (७-३-५९) ४८९		३३३५ न ल्यपि (६-४-६९) ७०७	
३४८७ नक्षत्राद्धः (४-४-१४१) ७२७		२६४६ न वशः (६-१-२०) ३४७	
२६८१ न गतिर्हिंसार्थेभ्यः (१-३-१५) ३९८		२३४८ न वृज्यश्चतुर्भ्यः (७-२-५९) ११५	
३९१० न गुणादयोऽ० (६-२-१७६) ७६१		२४१६ न व्यो लिटि (६-१-४६) १७५	
३७२६ न गोश्वन्साववर्ण० (६-१-१८२) ७४७		२९३७ न शब्दश्लोककलह० (३-२-२३) ५१२	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२२६३ न शसददवादि० (६-४-१२६)	५२	३९३७ निपातैर्यद्यदि० (८-१-३०)	७६३
२५१८ नशेः षान्तस्य (८-४-३६)	२४३	३२५१ निपानमाहावः (३-३-७४)	६८१
३६४९ नश्च धातुस्थो० (८-४-२७)	७३८	३३५५ निमूलसमूलयोः कषः (३-४-३४)	७१२
३६०३ नसत्तनिषत्ता० (८-२-६१)	७३५	२५६० निरः कुषः (७-२-४६)	२८१
३३०७ न सुदुर्भ्यां के० (७-१-६८)	६९७	३१९९ निरभ्योः पूल्वोः (३-३-२८)	६७१
३६६६ न सुब्रह्मण्यायां० (१-२-३७)	७४०	३९१८ निरुदकादीनि च (६-२-१८४)	७६१
३९३८ नह प्रत्यारम्भे (८-१-३१)	७६३	३०२९ निर्वाणोऽवाते (८-२-५०)	५३६
३८३५ न हास्तिनफलक० (६-२-१०१)	७५५	३७४२ निवाते वातत्राणे (६-२-८)	७४९
२५७२ नागलोपिशास्त्र० (७-४-२)	२९७	३२१३ निवासचित्तिशरी० (३-३-४१)	६७३
३८६७ नाचार्यराजत्वि० (६-२-१३३)	७५७	३६४७ निव्यविभ्यो० (८-३-११९)	७३८
२९४५ नाडीमुष्ट्याश्च (३-२-३०)	५१४	३०१३ निष्ठा (३-२-१०२)	५३२
३६०२ नाद्वस्य (८-२-१७)	७३५	३६९३ निष्ठा च द्यजनात् (६-१-२०५)	७४२
३३८४ नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे (३-४-६२)	७१९	३०५७ निष्ठायां सेटि (६-४-५२)	५४३
२७९३ नानद्यतनव० (३-३-१३५)	४६०	३०१४ निष्ठायामप्यदर्थे (६-४-६०)	५३२
२७३२ नानोर्ज्ञः (१-३-५८)	४१४	३०५२ निष्ठा शीङ्स्विदि० (१-२-१९)	५४१
२५०३ नाभ्यस्तस्याचि० (७-३-८७)	२२७	३९०३ निष्ठोपमानादन्य० (६-२-१६९)	७६०
३७२३ नामन्यतरस्याम् (६-१-१७७)	७४७	३८४४ निष्ठोपसर्गपूर्व० (६-२-११०)	७५६
३३८० नाम्न्यादिशिप्रहोः (३-४-५८)	७१८	२७०३ निसमुपविभ्यो ह्रः (१-३-३०)	४०६
३९०२ नाव्ययादिकृच्छ्रद० (६-२-१६८)	७६०	२४०३ निसस्तपतावनाना० (८-३-१०२)	१६४
२९४४ नासिकास्तनयो० (३-२-२९)	५१३	२६४२ नीग्वञ्चुसु० (७-४-८४)	३४६
२७५३ निगरणचलनार्थ० (१-३-८७)	४२६	२६४३ नुगतोऽनुनासि० (७-४-८५)	३४६
३६१३ निगृह्यानुयोगे च (८-२-९४)	७३६	३०३८ नुदविदोन्दत्रा० (८-२-५६)	५३८
३२६५ निघो निमित्तम् (३-३-८७)	६८३	३७२८ नृ चान्यतरस्याम् (६-१-१८४)	७४८
२५०२ निजां लयाणां० (७-४-७५)	२२७	२२६८ नेटि (७-२-४)	५५
२५९६ नित्यं स्मयतेः (६-१-५७)	३२०	२५१६ नेट्यालिटि रधेः (७-१-६२)	२४३
२५४८ नित्यं करोतेः (६-४-१०८)	२७३	२९८१ नेड्वाशि कृति (७-२-८)	५२३
२६३४ नित्यं कौटिल्ये० (३-१-२३)	३४३	३५५९ नेतराच्छन्दसि (७-१-२६)	७३१
२२०० नित्यं डितः (३-४-९९)	१९	३९२६ नेरनिधाने (६-२-१९२)	७६२
३४४६ नित्यं छन्दसि (४-१-४६)	७२५	२२८५ नेर्गदनदपतपद० (८-४-१७)	६१
३५८७ नित्यं छन्दसि (७-४-८)	७३४	२६८३ नेर्विशः (१-३-१७)	३९८
३२४३ नित्यं पणः० (३-३-६६)	६७९	३७२१ नेड्धात्वोः (६-१-१७५)	७४७
३६९८ नित्यं मन्त्रे (६-१-२१०)	७४२	३८७६ नेत्तरपदेऽनु० (६-२-१४२)	७५८
३०८२ निनदीभ्यां स्नातेः० (८-३-८९)	५५२	३४५४ नेत्वद्वर्धबिल्वात् (४-३-१५१)	७२६
३१२६ निन्दहिंसक्लिश० (३-२-१४६)	५६३	३६६१ नोदात्तस्वरितोदय० (८-४-६७)	७४०
३५३८ निपातस्य च (६-३-१३६)	७३०	२७६३ नोदात्तोपदेशस्य० (७-३-३४)	४४०

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३४०५ नोनयतिध्वनय० (३-१-५१) ७२२		३२६१ परौ घः (३-३-८४) ६८३	
३३२४ नोपधात्थफान्ताद्वा (१-२-२३) ७०२		३२३० परौ भुवोऽवज्ञाने (३-३-५५) ६७७	
३२४१ नौ गदनदपठस्वनः (३-३-६४) ६७९		३२२२ परौ यज्ञे (३-३-४७) ६७५	
३२३७ नौ ण च (३-३-६०) ६७८		३१७८ पर्याप्तिवचनेष्व० (३-४-६६) ६६५	
३२२३ नौ वृ धान्ये (३-३-४८) ६७५		३२८८ पर्यायार्हणो० (३-३-१११) ६९३	
२८६४ न्यङ्कादीनां च (७-३-५३) ४८६		३८६२ पललसूपशाकं० (६-२-१२८) ७५७	
३७८७ न्यधी च (६-२-५३) ७५२		३५०१ पश्च पश्चा च० (५-३-३३) ७२८	
प		२८९९ पाप्राध्माधेट्० (३-१-१३७) ५००	
३०३१ पचो वः (८-२-५२) ५३७		२३६० पाप्राध्मास्था० (७-३-७८) १३४	
३६३६ पञ्चम्याः परावध्यर्थे (८-३-५१) ७३८		२९७२ पाणिघताडधौ० (३-२-५५) ५२०	
३००८ पञ्चम्यामजातौ (३-२-९८) ५३१		३६३७ पातौ च बहुलम् (८-३-५२) ७३८	
२३५५ पतः पुम् (७-४-१९) १३२		३४५७ पाथोनदीभ्यां० (४-४-१११) ७२६	
३५३० पथि च च्छन्दसि (६-२-१०८) ७३०		३८०२ पापं च शिल्पिनि (६-२-६८) ७५३	
३६८७ पथिमथोः सर्व० (६-१-१९९) ७४२		२८९० पाय्यसांनाय्य० (३-१-१२९) ४९२	
३१८२ पदरुजविश० (३-३-१६) ६६७		३५२८ पितरामातरा च० (६-३-३३) ७३०	
२८७० पदास्वैरिबाह्या० (३-१-११९) ४८८		३२९६ पुंसि संज्ञायां घः (३-३-११८) ६९५	
३७४१ पदेऽपदेशे (६-२-७) ७४९		२१८९ पुगन्तलघूपधस्य च (७-३-८६) १५	
२७९६ परस्मिन्विभाषा (३-३-१३८) ४६२		२६७६ पुच्छभाण्डचीवरा० (३-१-२०) ३८४	
२१७३ परस्मैपदानां णल० (३-४-८२) १०		३८६६ पुत्रः पुम्भ्यः (६-२-१३२) ७५७	
३९३३ परादिश्छन्दसि० (६-२-१९९) ७६२		३९४९ पुरा च परीप्सायाम् (८-१-४२) ७६३	
३२१० परावनुपाल्य इणः (३-३-३८) ६७३		२७८२ पुरि लुङ् चास्मै (३-२-१२२) ४५७	
३३१९ परावरयोगे च (३-४-२०) ७००		३९२४ पुरुषश्चान्वादिष्टः (६-२-१९०) ७६२	
३३७७ परिक्रियमाने च (३-४-५५) ७१७		३८३३ पुरे प्राचाम् (६-२-९९) ७५५	
२२७५ परिनिविभ्यः सेव० (८-३-७०) ५८		२९३२ पुरोऽप्रतोऽप्रेषु० (३-२-१८) ५१०	
३२०९ परिन्योर्नाणोर्व्यूता० (३-३-३७) ६७३		३१६६ पुवः संज्ञायाम् (३-२-१८५) ५७३	
३७६७ परिप्रत्युपापा० (६-२-३३) ७५०		२३४३ पुषादिद्युताद्युल्ल० (३-१-५५) ११२	
३१९० परिमाणाख्यायां० (३-३-२०) ६६९		२८६७ पुष्यसिञ्च्यौ नक्षत्रे (३-१-११६) ४८७	
२९४८ परिमाणे पचः (३-२-३३) ५१४		२९५८ पूः सर्वयोर्दारिसहोः (३-२-४१) ५१६	
२६८४ परिव्ययेभ्यः क्रियः (१-३-१८) ३९८		३७६२ पूगेष्वन्यतरस्याम् (६-२-२८) ७५०	
३०२६ परिस्कन्दः प्राच्य० (८-३-७५) ५३६		३०५१ पूढः क्ता च (१-२-२२) ५४१	
३९१६ परेरभितोभावि० (६-२-१८२) ७६१		३०५० पूडश्च (७-१-५१) ५४१	
२७४८ परेर्मृषः (१-३-८२) ४२५		३१०८ पूड्यजोः शानन् (३-२-१२८) ५५९	
२३९९ परेश्च (८-३-७४) १६२		३९७४ पूजनात्पूजितम० (८-१-६७) ७६५	
३२६२ परेश्च षाङ्कयोः (८-२-२२) ६८३		३९४४ पूजायां नानन्तरम् (८-१-३७) ७६३	
२१७१ परोक्षे लिट् (३-२-११५) ९		३६१७ पूर्वे तु भाषायाम् (८-२-९८) ७३६	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३६४३ पूर्वपदात् (८-३-१०६)	७३८	३५९९ प्रसमुपोदः पादपूरणे (८-१-६)	७३५
२७३४ पूर्ववत्सनः (१-३-६२)	४१५	३०३४ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् (८-२-५४)	५३७
२९३३ पूर्वे कर्तरि (३-२-१९)	५१०	३८२१ प्रस्थेऽवृद्धमकक्यां (६-२-८७)	७५४
३७५६ पूर्वे भूतपूर्वे (६-२-२२)	७५०	२१६३ प्रहासे च मन्यो (१-४-१०६)	६
३४७९ पूर्वेः कृतमिनयो च (४-४-१३३)	७२७	२२७६ प्राक्सितादङ्व्यं (८-३-६३)	५८
२१७८ पूर्वोऽभ्यासः (६-१-४)	११	३८०८ प्राचां क्रीडायाम् (६-२-७४)	७५४
२८४४ पोरदुपधात् (३-१-९८)	४८०	३९१७ प्रादस्वाङ्गं (६-२-१८३)	७६१
३०७२ प्यायः पी (६-१-२८)	५४९	२७४७ प्राद्वहः (१-३-८१)	४२५
२६९० प्रकाशनस्थेयाख्यं (१-३-२३)	४०१	२९५३ प्रियवशो वदः खरा (३-२-३८)	५१५
३५१८ प्रकृत्यान्तःपादं (६-१-११५)	७२९	३७५० प्रीतौ च (६-२-१६)	७४९
३८७१ प्रकृत्या भगालम् (६-२-१३७)	७५८	२९११ प्रसुत्वः समभि (३-१-१४९)	५०४
२६०३ प्रजने वीयतेः (६-१-५५)	३२२	२९२० प्रे दाङ्गः (३-२-६)	५०७
३२४८ प्रजने सतेः (३-३-७१)	६८०	३१९८ प्रे द्रुस्तुलुवः (३-३-२७)	६७१
३१३६ प्रजोरितिः (३-२-१५६)	५६५	३२२७ प्रे वणिजाम् (३-३-५२)	६७६
३६०८ प्रणवष्टेः (८-२-८९)	७३६	३१२५ प्रे लपलुद्धमथं (३-२-१४५)	५६३
२८८९ प्रणायोऽसम्मत्तौ (३-१-१२८)	४९२	३२२१ प्रे लिप्सायाम् (३-३-४६)	६७५
३७४० प्रतिबन्धि चिरं (६-२-६)	७४८	३२०३ प्रे लोऽयज्ञे (३-३-३२)	६७२
३६१८ प्रतिश्रवणे च (८-२-९९)	७३६	२८१७ प्रैषातिसर्गं (३-३-१६३)	४६८
३०२७ प्रतिस्तब्धनिस्तं (८-३-११४)	५३६	२७३५ प्रोपाभ्यां युजे (१-३-६४)	४१६
३९२७ प्रतेरंश्चादयं (६-२-१९३)	७६२	२७१५ प्रोपाभ्यां समं (१-३-४२)	४१०
३०२२ प्रतेश्च (६-१-२५)	५३५	३६२५ प्लुतावैच इदुतौ (८-२-१०६)	७३७
३५०२ प्रत्नपूर्वविश्वे (५-३-१११)	७२८	२५५८ प्वादीनां ह्रस्वः (७-३-८०)	२७८
२८६९ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः (३-१-११८)	४८७	फ	
२७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः (१-३-५९)	४१५		
३२०४ प्रथने वावशब्दे (३-३-३३)	६७२	२३५४ फणां च सप्तानाम् (६-४-१२५)	१३१
३७९० प्रथमोऽचिरोपं (६-२-५६)	७५२	२९४० फलेग्रहिरात्मं (३-२-२६)	५१२
३०६१ प्रभौ परिवृढः (७-२-२१)	५४६	ब	
३२४५ प्रमदसम्मदौ हर्षे (३-३-६८)	६७९		
३३७२ प्रमाणे च (३-४-५१)	७१६	२५२७ बभूथाततन्थं (७-२-६४)	२५२
२८७८ प्रयाजानुयाजौ (७-३-६२)	४८९	३४६५ बर्हिषि दत्तम् (४-४-११९)	७२६
३४३७ प्रयै रोहिष्यै (३-४-१०)	७२५	३५०६ बहुप्रजाश्छन्दसि (५-४-१२३)	७२८
२८८४ प्रयोज्यनियोज्यौ (७-३-६८)	४९०	३३९८ बहुलं छन्दसि (२-४-३९)	७२२
३८८१ प्रवृद्धादीनां च (६-२-१४७)	७५९	३४०० बहुलं छन्दसि (२-४-७३)	७२२
२७७७ प्रश्ने चासनकाले (३-२-११७)	४५६	३४०१ बहुलं छन्दसि (२-४-७६)	७२२
२९१७ प्रष्टोऽप्रगामिनि (८-३-९२)	५०६	३४१९ बहुलं छन्दसि (३-२-८८)	७२३
		३४९८ बहुलं छन्दसि (५-२-१२२)	७२८
		३५१० बहुलं छन्दसि (६-१-३४)	७२८

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३५५७ बहुलं छन्दसि (७-१-८)	७३१	३४९० भावे च (४-४-१४४)	७२७
३५५८ बहुलं छन्दसि (७-१-१०)	७३१	३२५२ भावेऽनुपसर्गस्य (३-३-७५)	६८१
३५७८ बहुलं छन्दसि (७-१-१०३)	७३३	३५९७ भाषायां सद० (३-२-१०८)	५५६
३५८६ बहुलं छन्दसि (७-३-९७)	७३४	२७२० भासनोपसम्भाषा (१-३-४७)	४११
३५९८ बहुलं छन्दसि (७-४-७८)	७३५	२९३१ भिक्षासेनादायेषु च (३-२-१७)	५०९
३५४६ बहुलं छन्दस्य० (६-४-७५)	७३१	३०४२ भित्तं शकलम् (८-२-५९)	५३९
२९९१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये (३-२-८१)	५२७	२८६६ भियोऽधौ नदे (३-१-११५)	४८७
३८९६ बहुव्रीहाविद० (६-२-१६२)	७६०	३१५४ भियः कृक्लुक्नौ (३-२-१७४)	५६९
३७३५ बहुव्रीहौ प्रकृत्या० (६-२-१)	७४८	२८९२ भियोऽन्यतरस्याम् (६-४-११५)	२२१
३८४० बहुव्रीहौ विश्र० (६-२-१०६)	७५६	२५९५ भियो हेतुभये० (७-३-४०)	३२०
३९०९ बहोर्नञ्वदुत्तर० (६-२-१७५)	७६१	३१७३ भीमादयोऽपादाने (३-८-७४)	६६४
३७६४ बह्वन्यतरस्याम् (६-२-३०)	७५०	२५९८ भीम्योर्हेतुभये (१-३-६८)	३१९
२६७२ बाष्पोऽम्भ्या० (३-१-१६)	३८३	३६७५ भीहोर्भुहुमद० (६-१-१९२)	७४१
२५९३ विभेतेर्हेतुभये (६-१-५६)	३१९	२८९१ भीहोर्भुहुवां० (३-१-३९)	२२०
२७५२ बुभयुधनराजने० (१-३-८६)	४२६	२८७७ भुजन्मुञ्जौ पाण्यु० (७-३-६१)	४८९
२९९८ ब्रह्मभृणवृत्रेषु क्तिप् (३-२-८७)	५२९	२७३७ भुगोऽनवने (१-३-६६)	४१६
२४५२ ब्रुव ईट् (७-३-९३)	१९६	३१५९ भुवः संज्ञान्तरयोः (३-२-१७९)	५७१
२४५० ब्रुवः पञ्चाना० (३-४-८४)	१९५	३११८ भुवश्च (३-२-१३८)	५६१
२४५३ ब्रुवो वचिः (२-४-५३)	१९६	३४४७ भुवश्च (४-१-४७)	७२५
३६१० ब्रूहिप्रेष्यश्रौष० (८-२-९१)	७३६	३६०५ भुवश्च महाव्याहृतेः (८-२-७१)	७३५
भ		२८५५ भुवो भावे (३-१-१०७)	४८३
३८०५ भक्ताद्यास्तदर्शेषु (६-२-७१)	७५३	२१७४ भुवो लुग्लुङ्लिटोः (६-४-८८)	१०
२९७६ भजो णिवः (३-२-६२)	५२२	२९९५ भूते (३-२-८४)	५२८
३१४१ भजभासमिदो० (३-२-१६१)	५६६	२७९७ भूते च (३-३-१४०)	४६२
२७६४ भजश्च चिणि (६-४-३३)	४४०	३१७० भूतेऽपि दृश्यन्ते (३-३-२)	६६३
३५१७ भयप्रवर्त्ये च० (६-१-८३)	७२९	२२२४ भूसुवोस्तिङि (७-३-८८)	२८
२१८१ भवतेरः (७-४-७३)	१२	२४९६ भृजामित् (७-४-७६)	२२३
३१७१ भविष्यति गम्यादयः (३-३-३)	६६३	२८६१ भृजोऽसंज्ञायाम् (३-१-११२)	४८५
२७९४ भविष्यति मर्या० (३-३-१३६)	४६१	२६६७ भृशादिभ्यो भु० (३-१-१२)	३७८
३४५६ भवे छन्दसि (४-४-११०)	७२६	२८८५ भोज्यं भक्ष्ये (७-३-६९)	४९१
२८९४ भव्यगेयप्रवच० (३-४-६८)	४९४	२५३५ भ्रजो रोपधयो० (६-४-४७)	२५६
२६७९ भावकर्मणोः (१-३-१३)	३९७	३१५७ भ्राजभासधु० (३-२-१७७)	५७०
३४४३ भावलक्षणे स्थेष्क० (३-४-१६)	७२५	२५६५ भ्राजभासभाष० (७-४-३)	२८६
३१८९ भाववचनाश्च (३-३-११)	६६६	म	
३१८४ भावे (३-३-१८)	६६७	३०८९ मतिबुद्धिपूजा० (३-२-१८८)	५५४

कौमुद्युत्तरार्धगतसूत्रसूचिकाः ।

७९३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३६२८ मतुवसो रु० (८-३-१)	७३७	२४७३ मृजेर्बुद्धिः (७-२-११४)	२०८
३७०५ मतोः पूर्वमात्सङ्गा० (६-१-२१९)	७४२	३३२३ मृडमृदगुध० (१-२-७)	७०२
३४८२ मतौ च (४-४-१३६)	७२७	३०५५ मृषस्तितिक्षायाम् (१-२-२०)	५४२
३४७४ मत्वर्थे मासतन्वोः (४-४-१२८)	७२७	२९६० मेघर्तिभयेषु कृजः (३-२-४३)	५१७
३२४४ मदोऽनुपसर्गे (३-३-६७)	६७९	२२०३ मेनिः (३-४-८९)	२०
३४८५ मघोः (४-४-१३९)	७२७	२५३८ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च (१-३-६१)	२६२
३४७५ मघोर्जं च (४-४-१२९)	७२७	२३०९ म्वोश्च (८-२-६५)	८८
२९९२ मनः (३-२-८२)	५२७	य	
३८८५ मन्क्तिन्याह्यान० (६-२-१५१)	७५९	२६३३ यङि च (७-४-३०)	३४३
३४०२ मन्त्रे घसह्वरण० (२-४-८०)	७२२	२६५० यङोऽचि च (२-४-७४)	३४९
३४२० मन्त्रे वृषेषपच० (३-३-९६)	७२३	२६५१ यङो वा (७-३-९४)	३५१
३४१४ मन्त्रे श्वेतवह्नाक्थ० (३-२-७१)	७२३	२८०५ यच्चयत्रयोः (३-३-१४८)	४६४
३५५४ मन्त्रेष्व्वाड्यादे० (६-४-१४१)	७३१	३१४६ यजजपदशां यङः (३-२-१६६)	५६७
३५३३ मन्त्रे सोमाश्वे० (६-३-१३१)	७३०	३५६५ यजध्वैनमिति च (७-१-४३)	७३२
३३१८ मयतेरिदन्य० (६-४-७०)	७००	३२६८ यजयाचयत० (३-३-९०)	६८५
३४८४ मये च (४-४-१३८)	७२७	२८८२ यजयाचरुच० (७-३-६६)	४९०
२५१७ मस्जिनशोर्झलि (७-१-६०)	२४३	३५२० यजुष्युरः (६-१-११७)	७६९
३७७२ महान्ब्रीह्या० (६-२-३८)	७५१	३६४१ यजुष्येकेषाम् (८-३-१०४)	७३८
२२१९ माङि लुङ् (३-३-१७५)	२७	३३९७ यजेश्च करणे (२-३-६३)	७२२
३७४८ मात्रोपज्ञोपक्रम० (६-२-१४)	७४९	३६६३ यज्ञकर्मण्य० (१-२-३४)	७४०
२३९४ मान्वधदान्शा० (३-१-६)	१५८	३२०२ यज्ञे समि स्तुवः (३-३-३१)	६७२
३४७० मायायामण् (४-४-१२४)	७२६	३७०१ यतोऽनावः (६-१-२१३)	७४२
३८२२ मालादीनां च (६-२-८८)	७५४	३३४९ यथातथयोरसूया० (३-४-२८)	७११
२९४९ मितनखे च (३-२-३४)	५१४	२८२७ यथाविध्यनुप्रयोगः० (३-४-४)	४७२
२५६८ मितां ह्रस्वः (६-४-९२)	२९०	३९६३ यद्वितुपरं छन्दसि (८-१-५६)	७६५
२७४० मिथ्योपपदात्० (१-३-७१)	४२२	३९७३ यद्वृत्तान्नित्यम् (८-१-६६)	७६५
२३४६ मिदेर्गुणः (७-३-८२)	११३	३२४० यमः समुपनिविषु च (३-३-६३)	६७९
३८८८ मिश्रं चानुपस० (६-२-१५४)	७५९	२३७७ यमरमनमातां सक्च (७-२-७३)	१४३
२५०८ मीनातिमिनोति० (६-१-५०)	२३४	२६९८ यमो गन्धने (१-२-१५)	४०४
३५८५ मीनातेर्निगमे (७-३-८१)	७३४	३८९० ययतोश्चातदर्थे (६-२-१५६)	७६०
३९०१ मुखं स्वाङ्गम् (६-२-१६७)	७६०	३१५६ यश्च यङः (३-२-१७६)	५६९
२६२४ मुचोऽकर्मकस्य० (७-४-५७)	३३६	२५२१ यसोऽनुपसर्गात् (३-१-७१)	२४६
२६७७ मुण्डमिश्र० (३-१-२१)	३८५	३०२५ यस्य विभाषा (७-२-१५)	५३५
३२५४ मूर्तौ घनः (३-३-७७)	६८१	२६३१ यस्य हलः (६-४-४९)	३४२
२८६२ मृजेर्विभाषा (३-१-११३)	४८६	३६०९ याज्यान्तः (८-२-९०)	७३६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३३५१ यावति विन्दजीवोः (३-४-३०) ७१२		२६४४ रीगृदुपधस्य च (७-४-९०) ३४६	
२७८३ यावत्पुरा० (३-३-४) ४५७		२६५२ रुद्रिकौ च लुकि (७-४-९१) ३५९	
३९४३ यावद्यथाभ्याम् (८-१-३६) ७६३		२६०९ रुदविदमुष० (१-२-८) ३२७	
२२०९ यासुट् परस्मैपद० (३-४-१०३) २२		२४७५ रुदश्च पञ्चभ्यः (७-३-९८) २०९	
२४८८ यीवर्णयोर्दी० (७-४-५३) २१७		२४७४ रुदादिभ्यः सार्व० (७-२-७६) २०९	
३८१५ युक्तारोह्यादयश्च (६-२-८१) ७५४		२५४३ रुधादिभ्यः श्रम् (३-१-७८) २६७	
३८०० युक्ते च (६-२-६६) ७५३		३०६९ रुष्यमत्वर० (७-२-२८) ५४८	
२८७३ युग्यं च पत्रे (३-१-१२१) ४८८		२५९९ रुहः पोऽन्यतर० (७-३-४३) ३२१	
३५४४ युल्लुबोर्दीर्घदृष्टन्दसि (६-४-५८) ७३१		३४६८ रेवतीजगती० (४-४-१२२) ७२६	
३६४० युष्मत्तत्तत्तक्षु० (८-३-१०३) ७३८		३२८५ रोगाख्यायां ष्वु० (३-३-१०८) ६९१	
३६९९ युष्मदस्मदोर्दसि (६-१-२११) ७४२		ल	
२१६२ युष्मद्युपपदे समा० (१-४-१०५) ६		२१५२ लः कर्मणि च० (३-४-६९) ३	
२५४९ ये च (६-४-१०९) २७४		२१५५ लः परस्मैपदम् (१-४-९९) ४	
३६०७ ये यज्ञकर्मणि (८-२-८८) ७३६		३१०३ लक्षणहेत्वोः० (३-२-१२६) ५५८	
२३१९ ये विभाषा (६-४-४३) ९५		२९६९ लक्षणे जाया० (३-२-५२) ५१९	
र		२४६३ लङः शाकटायन० (३-४-१११) २०२	
३४६७ रक्षोयातूनां० (४-४-१२१) ७२६		३१०० लटः शतृशान० (३-२-१२४) ५५७	
२३९७ रज्जेश्च (६-४-२६) १६०		२७७८ लट् स्मे (३-२-११८) ४५६	
३०१६ रदाभ्यां निष्ठातो० (८-२-४२) ५३३		२५८२ लभेश्च (७-१-६४) ३१५	
२५१५ रधादिभ्यश्च (७-२-४५) २४३		३१३४ लषपतपदस्था० (३-२-१५४) ५६५	
२३०२ रधिजभोरवि (७-१-६१) ८३		२१५३ लस्य (३-४-७७) ४	
२५८१ रभेरशान्लिटोः (७-१-६३) ३१५		२२११ लिङः सलोपोऽ० (७-२-७९) २३	
२६१७ रलो व्युपधाद्धला० (१-२-२६) ३३०		२२५५ लिङः सीयुट् (३-४-१०२) ४३	
३२२८ रश्मौ च (३-३-५३) ६७६		३४२४ लिङर्थे लेट् (३-४-७) ७२४	
३००५ राजनि युधिकृजः (३-२-९५) ५३१		२२१५ लिङाशिषि (३-४-११६) २६	
३७६८ राजन्यबहुवचन० (६-२-३४) ७५१		२८१५ लिङ् च (३-३-१५९) ४६७	
२८६५ राजसूयसूर्य० (३-१-११४) ४८६		२७८८ लिङ् चोर्ध्व० (३-३-९) ४५८	
३७९३ राजा च (६-२-५९) ७५३		२८१८ लिङ् चोर्ध्वमौ० (३-३-१६९) ४६८	
३७९७ राजा च प्रशं० (६-२-६३) ७५३		२२२९ लिङ्निमित्ते० (३-३-१३९) ३०	
३४४५ रात्रेश्चाजसौ (४-१-३१) ७२५		२८२१ लिङ्यदि (३-३-१६८) ४६९	
२५३२ राधो हिंसायाम् (६-४-१२३) २५३		३४३४ लिङ्याशिष्यङ् (३-१-८६) ७२५	
२६५५ राल्लोपः (६-४-२१) ३६६		२३०० लिङ्सिच्चावात्मने० (१-२-११) ८१	
३६९६ रिक्ते विभाषा (६-१-२०८) ७४२		२५२८ लिङ्सिचोरात्मने० (७-२-४२) २५२	
२३६७ रिङ्शयगिलङ्क्षु (७-४-२८) १३९		३०९४ लिटः कानज्वा (३-२-१०६) ५५५	
२१९२ रि च (७-४-५१) १६		२२४१ लिटस्तद्धयोरेशिरेच् (३-४-८१) ३६	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२१७७ लिटि धातो० (६-१-८)	११	३२९० ल्युट् च (३-३-११५)	६९४
२४१३ लिटि वयो यः (६-१-३८)	१७३	३०१८ ल्वादिभ्यः (८-२-४४)	५३३
२१७२ लिट् च (३-४-११५)	९	घ	
२४२४ लिट्यन्यतरस्याम् (२-४-४०)	१८०	२४५४ वच उम् (७-४-२०)	१९७
२४०८ लिट्यभ्यासस्यो० (६-१-१७)	१७०	२४०९ वचिस्वपि० (६-१-१५)	१७०
२३२७ लिङ्यङोश्च (६-१-२९)	९८	२८८३ वचोऽशब्द० (७-३-६७)	४९०
३६७६ लिति (६-१-१९३)	७४१	३३२५ वक्षिलुञ्च्युतश्च (१-२-२४)	७०३
२४१८ लिपिसिचिह्नश्च (३-१-५३)	१७६	२८७९ वक्षेर्गौतौ (७-३-६३)	४८९
२७८६ लिप्स्यमानसिद्धौ च (३-३-७)	४५८	३४९३ वत्सरान्ताच्छ० (५-१-९१)	७२८
२५९२ लियः संमानन० (१-३-७०)	३१९	२८५४ वदः सुपि क्यप्च (३-१-१०६)	४८३
२५९१ लीलोर्नुग्लुका० (७-२-३९)	३१९	२२६७ वदव्रजहलन्तस्याचः (७-२-३)	५५
२३६५ लुग्वा दुहदिह० (७-३-७३)	१३८	३९१२ वनं समासे (६-२-१७८)	७६१
२२१८ लुङ् (३-२-११०)	२७	२४२९ वमोर्वा (८-४-२३)	१८२
२४३४ लुङि च (२-४-४३)	१८३	२९२४ वयसि च (३-२-१०)	५०८
२२०६ लुङ्लङ्लुङ् (६-४-७१)	२१	३४७३ वयस्यासु मूर्ध्नो० (४-४-१२७)	७२७
२४२७ लुङ्सनोर्घिस्तु (२-४-३७)	१८१	३८६५ वर्ग्यादयश्च (६-२-१३१)	७५७
२१८८ लुटः प्रथमस्य० (२-४-८५)	१५	३७३७ वर्णो वर्णेष्वनेते (६-२-३)	७४८
२३५१ लुटि च कल्पः (१-३-९३)	११७	२७८९ वर्तमानसामीप्ये० (३-३-१३१)	४५९
२६३५ लुपसदचरजप० (३-१-२४)	३४४	२१५१ वर्तमाने लट् (३-२-१२३)	३
३०४८ लुभो विमोहने (७-२-५४)	५४०	३३५३ वर्षप्रमाणं ऊलोप० (३-४-३२)	७१२
३१०७ लुटः सद्वा (३-३-१४)	५५८	२४१४ वक्ष्यास्यान्यतर० (६-१-३९)	१७३
२१९३ लृट् शेषे च (३-३-१३)	१७	३०४६ वसतिक्षुधोरिट् (७-२-५२)	५४०
३४२७ लोटोऽडाटौ (३-४-९४)	७२४	३४५१ वसन्ताच्च (४-३-२०)	७२६
२१९८ लोटो लङ्वात् (३-४-८५)	१९	३४८६ वसोः समूहे च (४-४-१४०)	७२७
२१९४ लोट् च (३-३-१६२)	१७	३०९६ वरवेकाजाद्वसाम् (७-२-६७)	५५५
३९५९ लोट् च (८-१-५२)	७६४	३४१० वहश्च (३-२-६४)	७२३
२७८७ लोटर्थलक्षणं च (३-३-८)	४५८	२९४७ वह्याध्रे लिङ् (३-२-३२)	५१४
२५८७ लोपः पिबतेरी० (७-४-४)	३१७	२८५० वह्यं करणम् (३-१-१०२)	४८२
२३३३ लोपश्चास्यान्य० (६-४-१०७)	१०३	२६६९ वा क्यषः (१-३-९०)	३८१
३५६३ लोपस्त आत्मने० (७-१-४१)	७३२	३०८१ वा क्रोशदैत्ययोः (६-४-६१)	५५१
३९५२ लोपे विभाषा (८-१-४५)	७६४	२७०० वा गमः (१-२-१३)	४०४
२५०० लोपो यि (६-४-११८)	२२५	२९५७ वाचंयमपुरन्दरौ च (६-३-६९)	५१६
२६६८ लोहितादिडाङ्भ्यः (३-१-१३)	३८१	२६०५ वा चित्तविरागे (६-४-९१)	३२३
३३३९ ल्यपि च (६-१-४१)	७०८	२९५६ वाचि यमो व्रते (३-२-४०)	५१६
३३३६ ल्यपि लघुपूर्वात् (६-४-५६)	७०७	३५५२ वा छन्दसि (३-४-८८)	७३१

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३५१५ वा छन्दसि (६-१-१०६)	७२९	३०९९ विभाषा गमहन० (७-२-६८)	५५७
३९०५ वा जाते (६-२-१७१)	७६१	२९०५ विभाषा ग्रहः (३-१-१४३)	५०२
२३५६ वा जृध्रमुत्रसाम् (६-४-१२४)	१३३	३३४५ विभाषाप्रैप्रथम० (३-४-२४)	७०९
३०६८ वा दान्तशान्त० (७-२-२७)	५४७	२३७६ विभाषा घ्राधेट्० (२-४-७८)	१४२
२८३९ वा निंसनिश्चिनिन्दाम् (८-४-३३)	४७८	३२२५ विभाषाडि ह्रल्लुवो (३-३-५०)	६७६
२३७८ वाऽन्यस्य संयोगादेः (६-४-६८)	१४३	२७६५ विभाषा चिण्णमुलोः (७-१-६९)	४४०
३७५४ वा भुवनम् (६-२-२०)	७५०	२५२५ विभाषा चैः (७-३-५८)	२५१
२३२१ वा भ्राशम्लाश० (३-१-७०)	९६	३६६५ विभाषा छन्दसि (१-२-३६)	७४०
३२९२ वाथौ (२-४-५७)	६९५	३८९८ विभाषा छन्दसि (६-२-१६४)	७६०
२४३७ वा लिटि (२-४-५५)	१८७	३५९३ विभाषा छन्दसि (७-४-४४)	७३४
३३३४ वा ल्यपि (६-४-३८)	७०६	३८९५ विभाषा तृन्नन्ती० (६-२-१६१)	७६०
३५४१ वा षपूर्वस्य निगमे (६-४-९)	७३१	२८१२ विभाषा धातौ० (३-३-१५५)	४६६
२८३० वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (३-१-९४)	४७५	२३७५ विभाषा धेट्स्वो (३-१-४९)	१४२
३०८५ विकुशमिपरिभ्यः० (८-३-९६)	५५२	३८०१ विभाषाध्यक्षे (६-२-६७)	७५३
३६१६ विचार्यमाणानाम् (८-२-९७)	७३६	३३३७ विभाषाऽऽपः (६-४-५७)	७०७
२५३६ विज इट् (१-२-२)	२५८	३३४२ विभाषा परेः (६-१-४४)	७०८
३४१७ विजुपे छन्दसि (३-२-७३)	७२३	३६१२ विभाषा पृष्ठप्रति० (८-२-९३)	७३६
२९८२ विड्नोरनुनासिक० (६-४-४१)	५२३	३०५४ विभाषा भावादि० (७-२-१७)	५४२
३०४१ वित्तो भोगप्रत्यययोः (८-२-५८)	५३९	३६८४ विभाषा भाषायाम् (६-१-१८१)	७४२
२४६५ विदांकुर्वन्तिव० (३-१-४१)	२०५	३०२३ विभाषाभ्यव० (६-१-२६)	५३५
३१४२ विदिभिदिच्छिदेः (३-२-१६२)	५६७	२५०९ विभाषा लीयतेः (६-१-५१)	२३४
३१०५ विदेः शतुर्वसुः (७-१-३६)	५५८	२४६० विभाषा लुङ्लटोः (२-४-५०)	२००
२४६४ विदो लटो वा (३-४-८३)	२०४	२७२३ विभाषा विप्रलापे (१-३-५०)	४१२
२२०८ विधिनिमन्त्रणा० (३-३-१६१)	२१	३७०३ विभाषा वेण्विन्धा० (६-१-२१५)	७४२
२९५० विध्वरुषोस्तुदः (३-२-३५)	५१४	२५८३ विभाषा वेष्टिचेष्टयोः (७-४-९६)	३१४
३१४९ विन्दुरिच्छुः (३-२-१६९)	५६८	२४२० विभाषा श्रेः (६-१-३०)	१७७
२६८५ विपराभ्यां जेः (१-३-१९)	३९८	२७७५ विभाषा साकाङ्क्षे (३-२-११४)	४५५
२८६८ विपूयविनीय० (३-१-११७)	४८७	२४०४ विभाषा मृजिदृशोः (७-२-६५)	१६५
३१६० विप्रसंभ्यो द्वुसंज्ञा० (३-२-१८०)	५७२	३६५५ विभाषितं विशेष० (८-१-७४)	७३९
३५५५ विभाषर्जोश्छन्दसि (६-४-१६२)	७३१	३९६० विभाषितं सोपसर्ग० (८-१-५३)	७६४
२८०० विभाषा कथ० (३-३-१४३)	४६३	२३२५ विभाषेटः (८-३-७९)	९७
२७८४ विभाषा कदाकर्होः (३-३-५)	४५७	३९३० विभाषोत्पुच्छे (६-२-१९६)	७६२
२७५१ विभाषाऽकर्मकात् (१-३-८५)	४२६	२७४४ विभाषोपपदेन० (१-३-७७)	४२३
२८७१ विभाषा कृवृषोः (३-१-१२०)	४८८	२७३० विभाषोपयमने (१-२-१६)	४१४
३२८७ विभाषाख्यान० (३-३-११०)	६९२	२४४७ विभाषोर्णोः (१-२-३)	१९४

सूत्रम्	पार्श्वम्
३३८८ विशाखयोश्च (१-२-६२)	७२१
३३७८ विशिपतिपदि० (३-४-५६)	७१७
३७५८ विस्पष्टादीनि० (६-२-२४)	७५०
३८५४ वरिवीर्यौ च (६-२-१२०)	७५६
३५०४ वृकज्येष्ठाभ्यां० (५-४-४१)	७२८
३२३३ वृक्षासनयोर्विष्टरः (८-३-९३)	६७७
३२२९ वृणालेराच्छादने (३-३-५४)	६७७
२७११ वृत्तिसर्गतायनेषु० (१-३-३८)	४०९
२३४७ वृद्धः स्यसनाः (१-३-९२)	११५
३६९१ वृषादीनां च (६-१-२०३)	७४२
२३९१ वृत्तो वा (७-२-३८)	१५७
२७१४ वेः पादविहरणे (१-३-४१)	४१०
२७०७ वेः शब्दकर्मणः (१-३-३४)	४०७
२३९८ वेः स्कन्देरनिष्टायाम् (७-३-७३)	१६२
२५५६ वेः स्कन्नातेर्नित्यम् (८-३-७७)	२७८
२४१५ वेजः (६-१-४०)	१७४
२४११ वेजो वयिः (२-४-४१)	१७३
२७०१ वेत्तेर्विभाषा (७-१-७)	४०४
३४५८ वेशन्तहिमवज्झा० (४-४-११२)	७२६
३४७७ वेशोयशआदौ (४-४-१३१)	७२७
२२७४ वेश्व स्वना भोजने (८-३-६९)	५८
३४३० वैतोऽन्यत्र (३-४-९६)	७२४
३९७१ वैवावेति च च्छन्दसि (८-१-६४)	७६५
२७९८ वोताप्योः (३-३-१४१)	४०६
२५९० वो विधूनने जुक् (७-३-३८)	३१८
३१२३ वौ कषलसकत्थ० (३-२-१४३)	५६२
३१९६ वौ शुश्रुवः (३-३-२५)	६७१
२७२१ व्यक्तवाचांसमुच्चारणे (१-३-४८)	४१२
३४३३ व्यत्ययो बहुलम् (३-१-८५)	७२४
२३५३ व्यथो लिटि (७-४-६८)	१२०
३२३८ व्यधजपोरनुपसर्गे (३-३-६१)	६७८
३३९२ व्यबहिताश्च (१-४-८२)	७२१
३९०० व्यवायिनोऽ० (६-२-१६६)	७६०
३३४१ व्यश्च (६-१-४३)	७०८
२७४९ व्याङ्परिभ्यो रमः (१-३-८३)	४२५

सूत्रम्	पार्श्वम्
३२११ व्युपयोः शेतोः० (३-३-३९)	६७३
३२७५ व्रजयजोर्भावे० (३-३-९८)	६८७
२९९० व्रते (३-२-८०)	५२६
श	
३१७७ शकधृषज्ञा० (३-४-६५)	६६५
३४३९ शकि णमुल्कमुलौ (३-४-१२)	७२५
२८२३ शकि लिङ् च (३-३-१७२)	४६९
२८४७ शकिसहोश्च (३-१-९९)	४८०
२९७१ शक्तौ हस्तिकवाटयोः (३-२-५४)	५२०
३७१९ शतुरनुमो नद्य० (६-१-१७३)	७४७
२३६२ शदेः शितः (१-३-६०)	१३५
२५९८ शदेरगतौ (७-३-४२)	३२१
२६७३ शब्दवैरकलहा० (३-१-१७)	३८३
२५१९ शमामष्टानां० (७-३-७४)	२४५
३५४३ शमिता यज्ञे (६-४-५४)	७३१
३१२१ शमित्यष्टाभ्यो० (३-२-१४१)	५६१
२९२८ शमि धातोः० (३-२-१४)	५०९
२२५९ शर्पूर्वाः खयः (७-४-६१)	४८
२३३६ शल इगुपधा० (३-१-४५)	१०६
२५८५ शाच्छासाह्वा० (७-३-३७)	३१७
३०७५ शाच्छोरन्य० (७-४-४१)	५४९
३७४३ शारदेऽनातेवे (६-२-९)	६२९
२४८६ शास इदङ्गुलाः (६-४-३४)	२१६
२४१० शासिवसि० (८-३-६०)	३७२
२४८७ शा हौ (६-४-३५)	२१६
३८७२ शितेर्नित्या० (६-२-१३८)	७५८
३८१० शिल्पिनि चाकृवः (६-२-७६)	७५४
२९०७ शिल्पिनि ध्वन् (३-१-१४५)	५०३
३४८९ शिवशमरिष्टस्य० (४-४-१४३)	७२७
२४४१ शीङः सार्वधातुके० (७-४-२१)	१९१
२४४२ शीङो रुट् (७-१-६)	१९१
३५१४ शीर्षश्छन्दसि (६-१-६०)	७२९
३०३० शुषः कः (८-२-५१)	५३७
३३५६ शुष्कचूर्णरूपेषु० (३-४-३५)	७१३
३६९४ शुष्कधृष्टौ (६-१-२०६)	७४२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३१४८ सनाशंसभिक्ष उः (३-२-१६८) ५६८		३४६४ समुद्राभ्राद्धः (४-४-११८) ७२६	
३५८३ सनिससनिवासम् (७-२-६९) ७३३		३३५७ समूलाकृतजीवेषु (३-४-३६) ७१३	
२६१० सनि ग्रहगुहोश्च (७-२-१२) ३२७		२६९९ समो गम्यच्छिभ्याम् (१-३-२९) ४०४	
२६१५ सनि च (२-४-४७) ३२९		३४९४ संपरिपूर्वात्ख च (५-१-९२) ७२८	
२६२३ सनि मीमाधुरं (७-४-५४) ३३५		२५५० संपरिभ्यां करोतौ (६-१-१३७) २७४	
२६१८ सनीवन्तर्धं (७-२-४९) ३३१		३१२२ संपृचानुरुधां (३-२-१४२) ५६२	
३६४५ सनोतेरनः (८-३-१०८) ७३८		२७१९ संप्रतिभ्यामनाध्याने (१-३-४६) ४११	
२३९५ सन्यङ्गोः (६-१-९) १५८		३१०२ संबोधने च (३-२-१२५) ५५७	
२३१७ सन्यतः (७-४-७९) ९१		२८११ संभावनंऽलमिति (३-३-१५४) ४६६	
२३३१ सन्निटोर्जेः (७-३-५७) १०१		२७०९ संमाननोत्संजं (१-३-३६) ४०८	
२३१६ सन्वल्लघुनि चङ् (७-४-९३) ९१		२३८२ सर्तिशास्वर्ति (३-१-५६) १४८	
३४९१ सप्तनोऽञ्छन्दसि (५-१-६१) ७२७		२९५९ सर्वकूलाभ्रकरीं (३-२-४२) ५१७	
३७६६ सप्तमी सिद्धशुष्कं (६-२-३२) ७५०		३८२७ सर्वं गुणकात्स्न्ये (६-२-९३) ७५५	
३७९९ सप्तमीहारिणौ (६-२-६५) ७५३		३४८८ सर्वदेवात्तातिल् (४-४-१४२) ७२७	
३८८६ सप्तम्याः पुण्यम् (६-२-१५२) ७५९		३६८५ सर्वस्य सुपि (६-१-१९१) ७४२	
३३७० सप्तम्यां चोपपीडं (३-४-४९) ७१६		२२५२ सवाभ्यां वामौ (३-४-९१) ४२	
३००७ सप्तम्यां जनेर्डः (३-२-९७) ५३१		३७५७ सविधसनीडं (६-२-२३) ७५०	
३८३२ सभायां नपुंसके (६-२-९८) ७५५		३५९७ ससूवेति निगमे (७-४-७४) ७३५	
२७३६ समः क्षणवः (१-३-६५) ४१६		३४८१ सहस्रेण संमितौ घः (४-४-१३५) ७२७	
२७२५ समः प्रतिज्ञाने (१-३-५२) ४१३		२३५७ सहिहहोरोदं (६-३-११२) १३३	
२६८९ समवप्रविभ्यः स्थः (१-३-२२) ४०१		३६४६ सहेः पृतनर्तां (८-३-१०९) ७३८	
२५५१ समवाये च (६-१-१३८) २७४		३००६ सहे च (३-२-९६) ५३१	
२७२७ समस्तृतीयायुक्तात् (१-३-५४) ४१३		३५३१ साब्धे साङ्गं (६-३-११३) ७३०	
३३२० समानकर्तृकयोः (३-४-२१) ७०१		३६५५ सामान्यवचनं (८-१-७४) ७३९	
३१७६ समानकर्तृकेषु (३-३-१५८) ६६४		२२३४ सार्वधातुकमपित् (१-२-४) ३३	
३३७१ समासर्ता (३-४-५०) ७१६		२१६८ सार्वधातुकार्धं (७-३-८४) ८	
३७३४ समासस्य (६-१-२२३) ७४८		२७५६ सार्वधातुके यक (३-१-६७) ४२९	
३३३२ समासेऽनञ्पूर्वे (७-१-३७) ७०५		३७१४ सावेकावस्तृतीयां (६-१-१६८) ७४६	
२९२१ समि ख्यः (३-२-७) ५०७		२३९२ सिचि च परं (७-२-४०) १५७	
३२०८ समि मुष्टौ (३-३-३६) ६७३		२२९७ सिचि वृद्धिः परं (७-२-१) ७५	
३१९४ समि युद्धदुवः (३-३-२३) ६७१		२६४० सिचो यङि (८-३-११२) ३४५	
२८२६ समुच्चयऽन्यं (३-४-३) ४७१		२२२६ सिजभ्यस्तविदि (३-४-१०९) २९	
२८२८ समुच्चये सामान्यं (३-४-५) ४७२		२६०२ सिध्यतेरपारलौकिके (६-१-४९) ३२२	
२७४२ समुदाङ्भ्यो (१-३-७५) ४२२		२४८५ सिपि धातो र्वा (८-२-७४) २१६	
३२४६ समुदोरजः पशुषु (३-३-६९) ६८०		३४२५ सिब्वहुलं लेटि (३-१-३४) ७२४	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२३५९ सिवादीनां वाङ् (८-३-७१) १३४		२९३८ स्तम्बशकृतोरिन् (३-२-२४) ५१२	
२९९९ सुकर्मपापमन्त्रं (३-२-८९) ५२९		३२६० स्तम्बे क च (३-३-८३) ६८३	
३७४९ सुखप्रिययोर्हिते (६-२-१५) ७४९		२५८० स्तम्भुसिवुसहां० (८-३-११६) ३१४	
२६७४ सुखादिभ्यः कर्तुं (३-१-१८) ३८४		२२७२ स्तम्भेः (८-३-६७) ५७	
३६४४ सुजः (८-३-१०७) ७३८		३६४२ स्तुतस्तोमयो० (८-३-१०५) ७३८	
३११२ सुजो यज्ञसंयोगे (३-२-१३२) ५५९		२३८५ स्तुसुधूञ्भ्यः० (७-२-७२) १५१	
२५५३ सुट्कापूर्वः (६-१-१३५) २७५		२६२७ स्तौतिष्योरेव षण्य० (८-३-६१) ३३९	
२२१० सुट् तिथोः (३-४-१०७) २३		३०३३ स्तयः प्रपूर्वस्य (६-१-२३) ५३७	
३५९४ सुधितवसुधित० (७-४-४५) ७३४		३२७२ स्त्रियां क्तिन् (३-३-९४) ६८५	
२५२४ सुनोतेः स्यसनोः (८-३-११७) २५०		२९८७ स्थः क च (३-२-७७) ५२५	
२६५७ सुप आत्मनः क्यच् (३-१-८) ३६८		३२७३ स्थागापापचो० (३-३-९५) ६८६	
३५६१ सुपां सुलुक्पूर्व० (७-१-३९) ७३२		२३८९ स्थाध्वोरिच्च (१-२-१७) १५६	
२९१६ सुपि स्थः (३-२-४) ५०५		२२७७ स्थादिष्वभ्यासेन० (८-३-६४) ५८	
२९८८ सुप्यजातौ० (३-२-७८) ५२५		३१५५ स्थेशभासपिस० (३-२-१७५) ५६९	
३६५६ सुबामन्त्रिते परा० (२-१-२) ७३९		३५७१ स्त्राव्यादयश्च (७-१-४९) ७३२	
३०९१ सुयजोर्द्विनिप् (३-२-१०३) ५५४		२३२३ स्नुक्रमोरनात्मन० (७-२-३६) ९६	
२४७७ सुविनिर्द्विभ्यः० (८-३-८८) २१०		३३५९ स्नेहने पिपः (३-४-३८) ७१३	
३०८३ सूत्रं प्रतिष्ठातम् (८-३-९०) ५५२		२७०४ स्पर्शायामाङ् (१-३-३१) ४०६	
३१३३ सूददीपदीक्षश्च (३-२-१५३) ५६५		३१३८ स्पृहृगृहृपति० (३-२-१५८) ५६६	
३८७९ सूपमानात्कः (६-२-१४५) ७५८		३०४४ स्फायः स्फी० (६-१-२२) ५४०	
३१४० सृघस्यदः कमरच् (३-२-१६०) ५६६		२५९७ स्फायो वः (७-३-४१) ३२१	
२४०५ सृजिदशोर्ज्ञत्यम० (६-१-५८) १६५		३९२१ स्फिगपूत० (६-२-१८७) ७६१	
३४४४ सृपितृदोः कसुन् (३-४-१७) ७२५		३१८५ स्फुरतिस्फुलत्यो० (६-१-४७) ६६७	
३१८३ सृ स्थिरे (३-३-१७) ६६७		२५३७ स्फुरतिस्फुलत्योर्नि० (८-३-७६) २६२	
२२७८ सेघतेर्गतौ (८-३-११३) ५९		२६२६ स्मिपूड्रञ्जवशां० (७-२-७४) ३३६	
२२०१ सेह्यपिच्च (३-४-८७) १९		२८१९ स्मे लोट् (३-३-१६५) ४६८	
२५०६ सेऽसिचि कृत० (७-२-५७) २३३		२२२० स्मोत्तरे लङ् च (३-३-१७६) २८	
२३५८ सोढः (८-३-११५) १३४		२१८६ स्यतासी ललुटोः (३-१-३३) १४	
३४८३ सोममर्हति यः (४-४-१३७) ७२७		३१८८ स्यदो जवे (६-४-२८) ६६८	
३००० सोमे सुजः (३-२-९०) ५३०		३५२६ स्यश्छन्दसि० (६-१-१३३) ७३०	
३५८१ सोमे हुरितः (७-२-३३) ७३३		२७५७ स्यसिचसीयुट्० (६-४-६२) ४३१	
३९२९ सोरवक्षेपणे (६-२-१९५) ७६२		२५७८ स्रवतिशृणोति० (७-४-८१) ३१२	
३८५१ सोर्मनसी अलो० (६-२-११७) ७५६		३४५९ स्रोतसो विभाषा (४-४-११३) ७२६	
२५५५ स्तम्भुस्तम्भु० (३-१-८२) २७८		३७५१ स्वं स्वामिनि (६-२-१७) ७४९	
२९२७ स्तम्बकर्णयो० (३-२-१३) ५०८		३६३३ स्वतवान्पायौ (८-३-११) ७३७	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३२३९ स्वनहसोर्वा (३-३-६२)	६७८	३१६४ हलसूकरयोः पुवः (३-२-१८३)	५७३
३६७२ स्वपादिर्हिसा० (६-१-१८८)	७४१	२१७९ हलादिः शेषः (७-४-६०)	१२
३१५२ स्वपितृपोर्नाजिङ् (३-२-१७२)	५६९	३४१२ हव्येऽनन्तः पादम् (३-२-६६)	७२३
२६४५ स्वपितृमिव्येजां० (६-१-१९)	३४७	२७७६ हशश्चतोल्लङ् च (३-२-११६)	४५६
३२६९ स्वपो नन् (३-३-९१)	६८५	२९१० हश्च ग्रीहि० (३-१-१४८)	५०३
२२७९ स्वरतिसूति० (७-२-४४)	५९	३२१२ हस्तादाने चैर० (३-३-४०)	६७३
२१५८ स्वरितञितः कर्त्र० (१-३-७२)	५	३३६० हस्ते वर्तिप्रहोः (३-४-३९)	७१४
३६२२ स्वरितमात्रेडिते० (८-२-१०३)	७३६	२५४० हिंसायां प्रतेश्च (६-१-१४१)	२६३
३६६८ स्वरितात्संहिता० (१-२-३९)	७४०	३३६९ हिंसार्थानां च० (३-४-४८)	७१६
३६५९ स्वरितो वानुदात्ते० (८-२-६)	७४०	३९४१ हि च (८-१-३४)	७६३
३३८३ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये० (३-४-६१)	७१९	२५३० हिनुमीना (८-४-१५)	२५३
३३८६ स्वाङ्गेऽग्रेवे (३-४-५४)	७१७	३७८९ हिरण्यपरिमाणं धने (६-२-५५)	७५२
२५२३ स्वादिभ्यः श्नुः (३-१-७३)	२४९	२४२५ हुञ्चलभ्यो ह्यर्थः (६-४-१०१)	१८१
३३४७ स्वादुमि णमुल् (३-४-२६)	७१०	२३८७ हुञ्नुवोः सार्वधातुके (६-४-८७)	१५१
२५८४ स्वापेश्चाङे (६-१-१८)	३१६	३०७० ह्येषेलोमसु (७-२-२९)	५४८
३३६१ स्वे पुषः (३-४-४०)	७१४	३९६७ हेति क्षियायाम् (८-१-६०)	७६५
ह		२५७६ हेतुमति च (३-१-२६)	३११
२२५० ह एति (७-४-५२)	४१	२८१३ हेतुहेतुमतोल्लङ् (३-३-१५६)	४६७
२६९७ हनः सिच् (१-२-१४)	४०४	३३९९ हेमन्तशिशिरा० (२-४-२८)	७२२
३२५३ हनश्च वधः (३-३-७६)	६८१	३४५२ हेमन्ताच्च (४-३-२१)	७२६
२८५६ हनस्त च (३-१-१०८)	४८३	२५३१ हेरचाङि (७-३-५६)	२५३
२५७४ हनस्तोऽचिण्णलोः (७-३-३२)	३०७	२२९९ ह्यचन्तक्षणश्चस० (७-२-५)	७८
२४३३ हनो वध लिङि (२-४-४२)	१८३	२१८० हस्वः (७-४-५९)	१२
३९६१ हन्त च (८-१-५४)	७६४	३७२२ हस्वनुङ्भ्यां मतुप् (६-१-१७६)	७४७
२४३१ हन्तेर्जः (६-४-३६)	१८३	२८५८ हस्वस्य पिति० (६-१-७१)	४८४
२९२३ हरतेरनुद्यमनेऽच् (३-२-९)	५०८	३५२७ हस्वाच्चन्द्रोत्तर० (६-१-१५१)	७३०
२९३९ हरतेर्दतिनाथयोः० (३-२-२५)	५१२	२३६९ हस्वाद्ङात् (८-२-२७)	१४०
२५५९ हलः (६-४-२)	२८०	३९०८ हस्वान्तेऽन्त्या० (६-२-१७४)	७६१
२५५७ हलः श्रः० (३-१-८३)	२७८	३५७९ ह्रहरेदछन्दसि (७-२-३१)	७३३
२६१३ हलन्ताच्च (१-२-१०)	३२८	३०७३ ह्रादो निष्ठायाम् (६-४-९५)	५४९
३३०० हलश्च (३-३-१२१)	६९६	२५८६ ह्रः सम्प्रसारणम् (६-१-३२)	३१७
२८३७ हलश्चेजुपधात् (८-४-३१)	४७८	३२४९ ह्रः सम्प्रसारणं च० (३-३-७२)	६८१
		२९१४ ह्रावामश्च (३-२-२)	५०५

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्युत्तरार्धगतवार्तिकसूचिकाः ॥

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
अ			
२९८३ अक्षरसमूहे छन्दस०	३४८६	९१२ आङः प्रतिज्ञाया०	२६८९
१५९६ अजेः कर्वापि वीभा०	३२७६	४५६२ आङिचम इति०	२३२०
३६९८-९ अङभ्यासव्यवा०	२५५३	९०९ आङि नु प्रच्छयोः	२६८८
३७८९ अतद्धित इति०	३६५२	३४६१ आङ्पूर्वस्या०	३०७२
३८६३ अतेर्धातुलोप इ०	३९२५	१९२५ आङ्पूर्वादङ्गः०	२८५८
२०८४ अत्यन्तापह्वे०	२७७५	१७२१ आःचारेऽवगल्भ०	२६६५
९५९ अदेः प्रतिषेधः	२७५३	२०५१ आदिकर्मणि०	३०५२
१७१७ अधिकरणाच्चेति व०	२६६४	११०९ आदिखाद्योर्न	२७५३
४५१८ अनाचमिकमिव०	२७६३	३८४० आद्युदात्त०	३८२५
५०६४ अप्रग्रामाभ्यां नयते०	२९७५	(४६९२ आनुपूर्व्ये द्वे वा० (पूर्वा) २१४७)	
१२३० अनव्ययीभावस्य०	३६५६	४८८९ आमन्त्रिते छन्दसि०	३६२६
३८२१ अनुपसर्ग०	३७८१	२७८५ आविध्यस्योप०	३४४९
११४१ अन्तशब्दस्याङ्कि०	२२३१	१७०७ आशङ्कायां सन्व०	२६२२
२०१८ अन्यत्रापि दृ०	२९६५	४०७० आशासः कौ०	२९८४
२१८४ अपादाने स्त्रि०	३१९१	९१० आशिषि नाथ० २२५९, २६८७	
६५२ अमुष्येत्यन्तः	३६६६	इ	
९२६ अर्तिश्रुदशिभ्य०	२७०१	२२३२ इक्कृष्यादिभ्यः	३२८५
१७५८ अर्थवेदयोर०	२६७७	२२२६ इक्वितपौ धातुनि०	३२८५
२२३६ अवहाराधारा०	३३०१	२२३१ इज्वपादिभ्यः	३२८५
१२२९ अव्ययानां न	३६५६	४३७३ इत्वोत्वा०	२३९०
३८०८ अव्यये नञ्कु०	३७३६	५९४ इन्धेऽछन्दोविषयत्वा०	३३९३
४३०९ अश्ववृषयोर्मे०	२६६२	२२३० इणजादिभ्यः	३२८५
६५१ असावित्यन्तः	३६६६	१५७७ इण्वदिकः २४६२, २६०७, २६१५	
४०६७ असि अकेऽने च०	२९०७	८३५ इर इत्संज्ञा वा०	२२६८
आ		२२२३ इषेरनिच्छार्थ०	३२८४
१७६६ आख्यानात्कृत०	२५७३	४४३५ इषेस्त०	२५६०
९०५ आगमेः क्षमा०	२६८७	ई	
४३०९ आड्याजयारामु०	३५६१	१९८१ ईक्षिक्षमिभ्या०	२९१३
		४७९५ ईद्रथिनः	३६०२

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
४३०८ ईयाडीयाजीकारा०	३५६१	२०२१ कर्मणि समि च	२९६६
३४०३ ईर्ष्यतेस्तृतीय०	२६०७, २६०८	१९८४ कविधौ सर्वत्र०	२११५
३६८५ ईषा अक्षादीनां०	३५२५	४६१३ काण्यादीनां च०	२५८३
९१३ ईहायामेव	२६९१	१६८९ कितेर्व्याधि०	२३९४
उ		९०७ किरतेर्हृषजी०	२६८७
४८० उत्तरपदत्वे चा० (पूर्वार्धम्)	२६३	२००२ कियत्तद्बहुषु०	२९३५
१९९८ उत्तानादिषु	२९२९	२०४७ कुत्सितप्रहणं०	३००३
४८४३ उत्फुल्लसंफुल्ल०	३०३७	४४०१ कृजो०	२५५३
९२० उपसर्गादस्य०	२७०१	१९१९ केलिमरउप०	२८३४
९१४ उपाद्देवपूजा०	२६९२	४०७८ किङ्कति०	२५३५
१०६० उभयसंज्ञान्य०	३३९०	५०५७ किङ्कस्य०	२४७३
२०१५ उरसो लोपश्च	२९६५	४४२२ } क्रमेः कर्तर्या०	२८९५
३६३६ उस्थोमाङ्क्षाटः०	२६६७	४४२३ }	
ऊ		४६९५ क्रियासमभिहारे०	२८२८
४०७३ } ऊङ् च गमा०	२९८६	२१४७ } क्रिच्चिप्रच्छयो०	३१५८
४०७४ }		२१४८ }	
३७५७ ऊठ्युपधाप्रहणं०	३७१७	१५८४ क्शाजः शस्य०	२८४०
१८०२ ऊर्णोतिराम्नेति०	२४४५	४३१५ क्षीरलवणयो०	२६६२
१७५१ ऊर्णोतिर्णुवद्वा०	३०१५	२०३० क्सोऽपि वाच्यः	२९७४
ऊ		ख	
३४७२ ऋचित्रेस्तृतीयपदा०	३५१०	२०११ खच्च डिद्वा वा०	२९५३
५९३ ऋदुपधेभ्यो लिट् ० २२८९, २३३५		२२३८ खनेर्डडरे०	३३०४
४८२६ ऋत्वादिभ्यः०	३२७२	ग	
३८५७ ऋषिप्रतिषेधो०	३८९९	४७३२ गतिग्रहणे०	३९७५
ए		४०७६ गमादीनामि०	२९८६
३६३५ एमन्नादिषु छन्द०	३५१६	२००९ गमेः सुपि वा०	२९५३
२२०० एरजधिकारे०	३४१९	१२४७ गम्यादीनामुपसंख्यानम् (पू०)	६८६
ओ		१९६९ गवादिषु विन्देः०	२९००
१७१९ } ओजसोऽप्सरसो०	२६६५	१९९९ गिरौ डश्छन्दसि०	२९२९
१७२० }		२५०४ गुग्गुलुमधु०	३४४९
क		१६८७ गुपेर्निन्दायाम्	२३९४
३४०४ कण्ठादेस्तृतीय०		घ	
१९८९ कप्रकरणे मूल०	२९१९	२२०४ घजर्थे क०	३२३४
१८३९ कमेश्चल्लेङ्घ्यः	२३१८	२००८ घटीखारीखरी०	२९४५
२२४१ कर्तृकर्मणोश्चव्यर्थ०	३३०८	२२२२ घट्टिन्दिविदि०	३२८४

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
१९६७ घ्रः संज्ञायां न	२८९९	४११५ तन्वादीनां छन्दसि	३५४८
च		१७३३ तपसः परस्मै०	२६७१
५०२३ चयो द्वितीयाः०	२४३७	१७४४ तमधीष्टो०	३७६३
३४३० चरिचलिपतिव०	२८९६	१६८८ तिजेः क्षमायाम्	२३९४
१९२५ चरेराडि चा०	२८४८	४३९३ तितुत्रेष्वप्रहादी०	३२८०
४४१८ चायतेः क्तिनि०	३२७२	४५५८ त्यजेश्च	२८८२
२०२० चारौ वा	२९६६	द	
३७४९ चितः सप्रकृते०	३७१०	४१५३ दम्भे०	२५३३
१७४५ चीवरादार्जने०	२६७६	४१४६ दरिद्रा०	२४८३
३८४७ चेलेराज्य०	३८६४	२१२९ दंशेऽछन्दस्युप०	३११९
छ		१६९४ दाने रा०	२३९४
३९९४ छन्दसि स्त्रियां०	३५२८	२१८२ दारजारो कर्त०	३१९०
१९४४ छन्दसीति व०	२८६९	४८३२ दुग्वादीर्घश्च	३०१८
३२०२ छन्दसीवनपौ०	३४९८	११३८ दुरः षन्वणन्वयो०	२२३१
१७११ छन्दस्यघश०	३४१९	१८७६ दुहिपच्योर्बहुलं	२७६६
३२११ छन्दोविन्प्र०	३४९८	४४५२ दृशश्च	३०९९
ज		२१४९ द्युतिगमिजु०	३१५८
४५९६ जसादिषु छन्दसि वा	३५८६	१७४६ द्विगोर्घप्	३७६३
२२१६ जागतैरकारो०	३२७८	३४२९ द्वित्वप्रकरणे०	३२३४
२१४९ जुहोतेर्दा०	३१५८	ध	
९२१ ज्योतिरुद्रमन०	२७१३	२२२५ धान्वर्थानिदेश०	३२८५
झ		४५१९ धृञ्प्री०	२५७२
५०६६ झलादाबिति०	३३३०	९६२ धेट उपसङ्ख्यानम्	२७५५
ड		२१५१ ध्यायतेः संप्र०	३१५८
२०१२ डेच विहायसो०	२९६५	न	
ण		१०५८ नभोजिरो मनुपां०	३३८९
१८८२ णिश्चन्धिप्रन्धि०	२७७१	३४८७ निमिमीलियां	३३०५
४५५८ ण्यत्प्रकरणे त्यजे०	२८८२	५००४ निर्विण्णस्योप०	२८३५
१९५८ ण्यत्प्रकरणे ल०	२८८५	४७७३ निष्ठादेशः ष०	३०२५
५०१२ ण्यन्तभादीनामु०	२८४०	४५५१ निष्ठायामनिट०	२८६३
४०८० ण्यल्लोपाविद्यङ्	२३१३	२२०८ निष्ठायां सेट०	३२८०
त		१९७१ नृतिखनिरञ्जि०	२९०७
१९२२ तकिशसिचति०	२८४३	१९६८ नौ लिम्पेर्वाच्यः	२९००
१९३० तन्न न भवेद्वि०	२८४८	प	
५०५९ तनिपतिदरिद्रा०	२६२१	३८२० पण्यकम्बलः	३७७६
१९७० तनोतेरुपसं०	२९०२	९०० परस्परपप०	२६८२

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
९०३ पराङ्गकर्मका०	२६८६	४७९६ भूरिदानः स्तुट्०	३६०२
३८६८ } परादिश्च परा०	३९३३	१८८० भूषाकर्मकिरा०	२७६९
३८६९ }		म	
२२१५ परिचर्यापरि०	३२७८	४७३५ मलोपश्च०	३९७४
२२२४ परेर्वा	३२८४	३२१ मस्जे रन्त्यात्पूर्वो०	२५४१
३४३२ पाटेर्णिलुक्च०	२८९६	२१०९ माड्याक्रोशे०	३१०१
२४८० पाणिगृहीती भार्यायाम्	.....	१६९२ मानेर्जिज्ञासा०	२३९४
१९४६ पाणौ सृजेर्ण्य०	२८७४	१७१४ मान्तप्रकृतिक०	२६६०
४५२० पातेर्णौ लुक्च०	२५८९	४६३३ मासश्छन्दसीति०	३५९४
१९९६ पार्श्वादिषूप०	२९२९	२१५२ मितद्विदिभ्य०	३१६०
४५२७ पावकादीनां छ०	३५८३	२४७६ मुद्गलाच्छन्दसि०	३४४७
१९९० पिबतेः सुराशी०	२९२२	य	
१७४६ पुच्छादुदसने०	२६७६	२२७२ यदायधोरुपसं०	२८०४
५०११ पूज एवेह०	२८४०	३१३८ युष्मदस्मदोः०	३४९१
४८३३ पूजो विनाशे	३०१८	र	
४७४१ पूतिश्चानुबन्ध०	३९७६	४०६७ रज्जेर्णौ मृगरमणे०	२६०५
१२२८ पूर्वाङ्गवच्चेति व०	३६५६	३४७३ रयेर्मतौ बहुलम्	३५१०
८९८ प्रतिषेधे ह्रसादीना०	२६८१	२०२२ राजघ उप०	२९७२
३१२८ } प्रमाणे लो०	३७४६	२२२८ रादिफः	३२८५
३१२९ }		४६३५ राधो हिंसायां०	२६२३
३४८३ प्रलम्भनाभि०	२५९१	४६६२ रीगृत्वत इति०	२६४४
४८८८ प्रश्नान्ताभिपूजित०	३६२६	ल	
फ		४१४२ लुङि वा	२४८३
१७३४ फेनाच्चेति	२६७२	१७२९ } लोहितडाज्भ्यः०	२६६९
व		१७३० }	
४५८६ बहुलं छन्दसीति०	३५८६	व	
४७९८ बालमूललघ्व०	३१६७	१६९३ वधेक्षितविकारे	२३९४
२०३९ ब्रह्मणि वदः	२९८८	४८९० वन उपसंख्यानम्	३६२९
भ		१५९२ वर्जने०	२४३८
२०१३ भगे च दारेः	२९५८	२२२७ वर्णात्कारः	३२८५
२१९७ } भयादीनामु०	३२३१	१५९७ वलादावार्धधा०	२२९२
२१९८ }		२२०३ वशिरण्योरु०	३२३४
२२७५ भविष्यत्येवेष्यते	२८१३	१९२० वसेस्तव्यत्कर्तरि०	२८३४
१७४४ भाण्डात्समाच०	२६७६	५०६१ वज्रात्समा०	२६७७
२१४४ भाषायां धाक्च०	३१५१	२००५ वातशुनीतिल०	२९४२
२२४३ भाषायां शासि०	३३०९	६५४ वा नामधेयस्य	३६६६

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
४७४२ वा बह्वर्थमनु०	३८७६	२२३३ संपदादिभ्यः०	३२७२
९१९ वा लिप्सायामिति०	२६९२	१८७३ सकर्मकाणां प्र०	२७६६
९१८ विदिप्रच्छिस्वरती०	२७००	३७३० सतिशिष्टस्वर०	३६५०
३७४२ विधीन्धिखिदि०	३७३०	१७३१ सतकक्षकष्टकृच्छ्र०	२६७०
३१३२ विंशतेश्चेति०	३४९१	१९४७ समपूर्वाच्च	२८७४
४४१७ विस्मितप्रति०	३०७०	१९४० समश्च बहुलम्	२८६१
२०१० विहायसो विह०	२९५३	२०२९ समानान्ययोश्चे०	२९७४
४०६२ युग्युटावुवडथ०	२१८३, २५०७	९०४ समोऽकूजने	२६८७
३८११ वृजेरिति०	३७७६	२०१४ सर्वत्रपन्नयोस्व०	२९६५
१०५९ वृष्यण्वस्वश्चयोः	३३८९	१७२२ सर्वप्रातिपदिके०	२६६५
२१७४ व्याधिमत्स्यबलेपु०	३१८३	४३१६ } सर्वप्रातिपदि०	२६६२
५०६० व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः	२६७७	४३१७ }	
२००३ व्रीहिवत्सयोरि०	२९३८	१५९१ सस्थानत्वं नमः	२४६३
श		२०३८ साधुकारिण्यु०	२९८८
		२१४४ सासहिवावहि०	३१५१
१९९२ शक्तिलाङ्गला०	२९२३	४७७१ सिजलोप एकादेशे०	२२६६
३१४१ शतसहस्रयो० (पूर्वा०)	१८४६	४८३४ सिनोतेप्रांसक०	३०१८
९११ शप उपालम्भे	२६८८	३७०६ सुडपि हर्षा०	२६८८
६२६ शच्चिकरणे०	३०५६	१७३६ } सुदिनदुर्दिन०	२६७३
१८३५ शंसिदुहिगुहि०	२८५८	१७३७ }	
१५८६ शस्य यो वा	२४३७	२०१६ सुदुरोरधिकर०	२९६५
१६९५ शानेर्निशाने	२३९४	३२८४ सुबन्तस्य टेः० (पूर्वा०)	२०२८
९०५ शोक्षेर्जिज्ञासा०	२६८७	३४९९ सुब्धातुष्टिवु०	२२८९
२१४० शीङो वाच्यः	३१३८	१७५१ सूचिसूत्रिमूत्र्य०	२६३०
१९८० शीलिकाभिभ०	२९१३	१९९३ सूत्रे च धार्य०	२९२३
२१८५ शृवायुवर्ण०	३१९१	१८१७ मृजियज्योः श्यंस्तु०	२७६९
११३१ } श्रदन्तरोरुप०	३२८३	५०५४ मृजेः श्रद्धोपपन्ने०	२७६९
११४७ }		५०६५ सोपसर्गस्य न	३०७२
२२११ श्रूयजीषि०	३२७२	२००६ } स्तने धेटो०	२९४४
३४६२ श्रयते०	२४२०	२००७ }	
२०३५ } श्वेतवहादीनां०	३४१४	१८२६ स्पृशामृश०	२४०७
२०३६ }		६५३ स्यान्तस्योपोत्तमं च	३६६६
ष		४९६८ स्वञेरुपसं०	२३९७
१५०९ षष्ठ्यर्थे चतु०	३३९६	४३१ स्वर दीर्घयलोपे०	२२९२
१२२३ षष्ठ्यामन्त्रित०	३६५६	९३९ स्वराद्यन्तोपसर्गा०	२७३५
स			
३०३७ सन्निपाताच्चेति०	२७०४		

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
४६३४ स्ववः स्वतवसो०	३५९४	९०८ हरतेर्गतिता०	२६८७
९१६ स्वाङ्गकर्मकाचे०	२६९४	१७४७ हलिकल्योर०	२६७७
ह		५०६२ हल्यादिभ्यो०	२६७७
१७३२ हलुचलन इति०	२६७१	१९९४ हस्तिसूचकयो०	२९२७
१९२३ हनोवायद्वध०	२८४३	१९४५ हिरण्य इति०	३४०७
३४३१ हन्तेर्ध०	२८९६	१८८१ हेतुमणिश्रि०	२७७१
४६२१ हन्तेर्हिंसायां०	२६४३	४८२३ ह्रप्रहोर्भेच्छ०	३४३२
८९९ हरतेरप्रति०	२६८१	३५४५ हृदय्या आप उप०	३५१७

॥ कौमुद्युत्तरार्धगतपरिभाषासूचिकाः ॥

९३ अङ्गवृत्ते पु०	१२८ एकास्याआकृते०
९७ अनुदात्ते० २३२६, २४३५, २५१३	५ एकान्ताः
४ अनेकान्ता अनु०	१३१ औपदेशिक०
१२३ अनिर्दिष्टा०	३ कार्यकालं संज्ञा०
५८ अन्तरङ्गादपि०	११ कार्यमनुभवन्दि० २६२१
५५ अन्तरङ्गान०	४३ कृताकृतप्रस०
६६ अपवादो यथन्यत्र०	९ कृत्रिमाकृत्रिमयोः०
६७ अभ्यासविका०	६९ कल्युदुत्तुमुन्०
११८ अभेदका गुणाः	४७ क्वचित्कृताकृत०
१३४ अर्धमात्रालाघवं०	५९ क्वचिदपवा०
१०७ अवयवप्रसिद्धेः	१३० क्वचिद्विकृतिः०
९५ आगमशास्त्र०	११७ क्वचित्समुदा०
९९ आतिदेशिकम०	८४ क्वचित्स्वार्थिकाः
२३ उणादयो व्युत्पन्ना०	९६ गणकार्यम०
६५ उपसंज्ञनिष्प०	११५ गामादाग्रहणे०
१० उभयगतिरिह०	१६ गौणमुख्ययोर्मु०
७१ उभयनिर्देशे०	३२ ग्रहणवताप्रा०
३८ एकदेशविकृत० २४४०	७९ चानुकृष्टं नोत्तर०
१८ एकयोगनिर्दि०	१२६ ज्ञापकसिद्धं न०
१९ एकयोगनिर्दिष्टा०	८३ तदनुबन्धक०

९० तन्मध्यपतित०	५८ येन नाप्राप्ते यो०
८८ ताच्छीलिके णेऽण्०	१२४ योगविभा०
८९ धातोः कार्यमुच्य०	११४ लक्षण० २३५३
७५ नञिवयुक्तम०	४६ लक्षणान्तरेण०
९८ नञ्घटितम०	१२१ लक्ष्ये लक्षणं०
५२ नाजानन्तर्ये०	७० लक्ष्येषु वासरू०
७ नानुबन्धकृतम०	९१ लुग्विकरणाद्भु०
८ नानुबन्धकृ०	२२ वर्णाश्रये नास्ति०
८२ निरनुबन्धक०	५६ वाणीदाङ्गं बलीयः २२९०, २३८७
१२२ निषेधाश्च बली०	४२ विकरणेभ्यो निय०
१३३ पदगौरवाद्योग०	१०९ विधिनियमसंभवे०
१२० पर्जन्यवल्लक्षण०	१०२ विधौ परिभाषो०
१२५ पर्यायशब्दानां०	७३ विभक्तौ लिङ्गवि०
४० पुनः प्रसङ्गविज्ञा०	३१ व्यपदेशिवदे०
१२७ पूर्वत्रासिद्धीय० २४४६, २४७७	३३ व्यपदेशिवद्भावो०
(३९ पूर्वपरनित्यान्त०)	१०८ व्यवस्थितविभाष०
६३ पूर्वं ह्यपवादा०	१ व्यःख्यानतो विशेष०
५४ पूर्वोत्तरपदनि०	४४ शब्दान्तरस्य०
६४ प्रकल्प्य चापवा०	४५ शब्दान्तरात्प्रा०
१०१ प्रकृतिग्रहणे० २६५१	१३२ दितपाशपा० २२४६, २६५०, २६५१
९२ प्रकृतिग्रहणे०	११३ श्रुतानुमितयोः०
१११ प्रत्ययाप्रत्यययोः०	९४ संज्ञापूर्वको वि० २५४७
२५ प्रत्ययग्रहणे चा०	४१ सकृद्भर्ता० २४७१
११६ प्रत्येकं वाक्य०	१२९ संप्रसारणं त० २५७९
१०६ प्रधानाप्रधान०	८५ समासान्तविधि०
७८ बहुव्रीहौ तद्गुण०	१०० सर्वविधिभ्यो०
११९ बाधकान्येव०	३६ सर्वे विधयश्छ०
२० भाव्यमानेन स०	३५ सर्वो द्वन्द्वो विभा०
२१ भाव्यमानोऽप्यु०	११२ सहचरितासह०
६१ मध्येऽपवादाः	७७ सांप्रतिकाभावे०
२ यथोद्देशं संज्ञा०	११० सामान्यातिदेशे०
१२ यदागमास्तद्गुणी०	७४ सूत्रे लिङ्गवचन०
३४ यस्मिन्विधिस्त०	५० स्वरभिन्नस्य च०
४८ यस्य च लक्षणा०	८० स्वरविधौ व्य०
४९ यस्य च लक्षणा०	८१ हल्स्वरप्राप्तौ०

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथोणादिसूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
अ		६४५ अदेर्नुम्धौ च	६५३
७६ अगारे णिच्च	५८५	४५७ अनिहृषिभ्यां किच्च	६३०
५५१ अग्नयादयश्च	६४१	३३२ अनुङ् नदेश्च	६१६
६७५ अङ्गतेरसिरिरु०	६५५	९३ अन्दूहम्भूजम्बूकफेल्	५८६
४१४ अङ्गिमदिमन्दिभ्य०	६२६	६४४ अन्ने च	६५३
४९० अङ्गेर्नलोपश्च	६३४	५४५ अन्येभ्योऽङ्गं दृश्यन्ते	६४०
५७८ अच् इः	६४६	२५ अपदुःसुषु स्थः	५७८
७०९ अच् तस्य जङ्गच्	६५८	५३८ अब्दादयश्च	६३९
३४१ अजियमिशीङ्भ्यश्च	६१७	३८५ अमिनक्षियजिवधि०	६२३
३२७ अजियुधुनीभ्यो०	६१६	६०३ अमिचमिदिशि०	६४९
५६ अजिरशिशिरशिथिल०	५८२	६५२ अमेर्हुक्च	६५३
३१८ अजित्वरीभ्यो निच्च	६१४	७३८ अमेस्तुद् च	६६०
२०६ अजेरज च	६०२	६९९ अमेः सन्	६५७
५७० अज्यतिभ्यां च	६४५	४६ अमेर्द्विषिश्च	५८१
५०१ अच्चेः को वा	६३५	६१३ अमेर्द्विषति चित्	६५०
६५५ अन्नयञ्जियुजि०	६५४	१७३ अमितम्योर्द्विषिश्च	५९९
३६९ अज्जिघसिभ्यः क्तः	६२१	४९९ अमेरतिः	६३५
८ अणश्च	५७६	४६९ अम्बरीषः	६३२
८६ अणोडश्च	५८६	२६५ अर्चिशुचिहुसु०	६०९
१२६ अण्डन्कृसृवृजः	५९२	२७ अर्जिहशिकम्यमि०	५७८
३९७ अत्यविचमितमि०	६२४	४६८ अजेर्कृज च	६३१
६७९ अदिभुवो डुतच्	६५६	३३८ अर्जेर्णिळुक् च	६१७
५०५ अदिशदिभूशुभि०	६३६	२७४ अर्तिपृवपियजी	६०९
५५५ अदर्ध च	६४२	२५९ अर्तिसृधम्य०	६०८
२६२ अदेर्मुद् च	६०९	१३७ अर्तिस्तुसुहु०	५९२
१७५ अर्देर्द्विषिश्च	५९९	४३२ अर्तिगृभ्यां भन्	६२७
५०८ अदेस्त्रिनिश्च	६३६	२०९ अर्तेः किदिच्च	६०३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
४१२ अर्तिकमिभ्रमि०	६२६	आ	
३८२ अर्तेर्निच	६२२	३३ आङ्परयोः खनि०	५७९
२४५ अर्तेर्गुणः शुट् च	६०६	५७७ आङि श्रिहनिभ्यां०	६४६
४८४ अर्तेरुच	६३३	२६० आङिशुषः सनदछन्दसि	६०८
१६५ अर्तेर्निरि	५९७	२०३ आङिपणिपनि०	६०२
३४० अर्तेश्व	६१७	४४७ आङि णित्	६२९
७१ अर्तेश्व तुः	५८४	३६३ आणको लुधू०	६२०
६८५ अर्तेश्व	६५६	८० आतृकनृद्धिश्च	५८५
६९५ अर्तेः क्युरुच	६५७	३६२ आनकः शीङ्भिः	६२०
६३४ अर्तेरुच	६५२	६४७ आपः कर्माख्यायाम्	६५३
५१९ अर्तेररुः	६३७	२१६ आप्रोतेह्रस्वश्च	६०३
७३१ अर्भकपृथुक०	६६०	६१४ आसमिण् निकषिभ्याम्	६५०
३४५ अशेर्देवने	६१८	इ	
४६५ अलीकादयश्च	६३१	५५९ इगुपधात् कित्	६४३
१३९ अबतेष्टिलोपश्च	५९३	६५१ इण आगोऽपराधे च	६५३
७३२ अवद्यावमाधमा०	६६०	६३७ इण आगसि	६५२
४५ अविमह्योष्टिपच्	५८१	६६१ इण आसि	६५४
१४१ अविसिविसिशु०	५९३	४३३ इणः कित्	६२७
४३८ अवितृस्तृतान्विभ्य ईः	६२८	४२९ इणस्तशान्तशसुर्नौ	६२७
१६० अवे भृजः	५९७	२८२ इणिसिद्दीदुध्य०	६११
६१२ अशिन्नादिभ्य इतोत्रौ	६५०	३२३ इणभीकापाश०	६१५
५८६ अशिशाकिभ्यां०	६४७	१५० इणशीभ्यां वण	५९४
५७२ अशिपणाय्योरुडा०	६४५	५९६ इन्देः कर्मिर्नलोपश्च	६४८
१४९ अशुप्रुषिलटिकाणि०	५९४	५१ इषिमदिमुदिखिदि०	५८२
३३७ अशेर्लेशश्च	६१७	१४२ इषियुधीन्धिदसि०	५९३
५२ अशेर्णित्	५८२	४३७ इषेः कसुः	६२८
२३३ अशेरश च	६०५	४२८ इष्यशिभ्यां तकन्	६२७
३५० अशेः सरः	६१८	ई	
४३६ अशेर्नित्	६२८	४६१ ईषेः किङ्गस्वश्च	६३१
६३० अशेर्देवने शुट् च	६५१	१३ ईषेः किञ्च	५७७
७३५ अश्रोतेराशु०	६६०	उ	
४८६ अश्रोतेरश्च	६३३	१९७ उदकं च	६०२
७०७ अश्रादयश्च	६५८	६४९ उदके लुम्भौ च	६५५
४३४ असिसञ्जिभ्यां क्थिन्	६२७	६४३ उदके शुट् च	६५३
४२ असेरुन्	५८१	६३६ उदके लुट् च	६५२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६९० उदि चेडैसिः	६५७	क	
६९७ उदि दृणातेर०	६५७	४१७ कञ्जिमृजिभ्यां चित्	६२६
५२८ उद्यतेश्वित्	६३८	३५७ कठिकुषिभ्यां काकुः	६१९
३४८ उन्दिशुथिकुषिभ्यश्च	६१८	६४ कठिचकिभ्यामोरन्	५८४
१२ उन्देरिच्चादेः	५७७	१०३ कणेष्ठः	५८८
२३४ उन्देर्नलोपश्च	६०५	५२३ कदेर्नित्पक्षिणि हि	६३७
३९६ उपसर्गे वसेः	६२४	१५४ कनिन्युवृषितक्षि०	५९५
६३१ उब्जेर्वले बलोपश्च	६५१	३३१ कन्युच्छिपेक्ष	६१६
४८१ उल्लादयश्च	६३३	४२४ कपश्चाक्कवर्मणस्य	६२७
३६४ उल्मुकदर्विहोमिनः	६२०	६६ कपिगाडिगाण्डिकटि०	५८४
५३५ उल्वादयश्च	६३९	६२ कबेरोतचपश्च	५८३
६०१ उषिखनिभ्यां कित्	६४८	७२ कमिमनिजनिगा०	५८५
१६१ उषिकुषिगर्ति०	५९७	४१८ कमेः किदुचोपधायाः	६२६
४२२ उषिकुटिदलिकचि०	६२७	५५ कमेः पश्च	५८३
६७३ उषः कित्	६५५	१०० कमेरठः	५८८
ऊ		५२४ कलिकद्यौरमः	६३८
७१८ ऊर्जिहणाते०	६५९	४४५ कलंश्च	६२९
७२५ ऊर्णोतेडः	६५९	१०४ कलस्तृपश्च	५८८
३० ऊर्णोतेर्नुलोपश्च	५७९	७०४ कलिगलिभ्यां०	६५७
ऊ		४७२ कशेर्मुट् च	६३२
४११ ऋच्छेररः	६२६	४५६ कषिद्विभ्यामीकन्	६३०
४६२ ऋजेश्व	६३१	८४ कषेश्छश्च	५८६
७२९ ऋजेः कीकन्	६६०	५९७ कायतेर्डिमिः	६४८
१८६ ऋज्रेन्द्राग्रवज्र	६००	५० किलेर्बुक् च	५८२
२४४ ऋज्जिवृधिमन्दि०	६०६	६५ किशोरादयश्च	५८४
४४२ ऋतन्यज्जिवन्यञ्ज्य०	६२८	४ किंजरयोः श्रिणः	५७५
९२ ऋतेरम्च	५८६	५२० कुटः किच्च	६३७
३४७ ऋषेर्जातौ	६१८	६२६ कुटिकुषिभ्यां०	६५१
४०३ ऋषिवृषिभ्यां कित्	६२५	५८३ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च	६४७
५१३ ऋहनिभ्यामूषन्	६३६	५२५ कुणितुल्योः किन्दच्	६३८
ए		५२६ कुपेर्वा वश्च	६३८
७८ एधिवहोश्चतुः	५८५	५९ कुम्बेर्नलोपश्च	५८३
२७५ एतेर्णिच्च	६१०	३०७ कुयुभ्यां च	६१३
१३० एतेस्तुट् च	५९२	२२ कुर्त्रेश्व	५७८
		५३१ कुवश्चट्दीर्घश्च	६३९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
४१३ कुवः करन्	६२६	३३३ कृवृदारिभ्य उनन्	६१६
६२७ कुषेलश्च	६५१	२९० कृवृजृसिदुपन्यनि०	६१२
५४६ कुसेरुम्भोमेदेताः	६४०	४७० कृशृपृकाटिपटिशौटि०	६३२
५२२ कृकदिकडिकाटि०	६३७	४०२ कृशृशालकलिगदि०	६२५
६ कृके वचः कश्च	५७५	८८ केश एरङ् चाख्य	६५६
२४ कृग्रोरुच	५७८	५९४ कोररन्	६४८
४७३ कृज उच	६३२	७२१ कमिगमिक्षमि०	६५९
५६८ कृज उर्दाचां कारुपु	६४४	५६१ कमितमिशतिम्न०	६४३
७१३ कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन्	६५८	२०२ किय इकन्	६०२
७७ कृजः कतुः	५८५	७११ कृशेरन्लो लोपश्च	६५८
७२३ कृजः पासः	६५९	७३४ कृशेरीचोप०	६६०
४२७ कृतिभिदिलतिभ्यः कित्	६२७	४२३ कृणः संप्रसारण च	६२७
१७८ कृतेच्छः कृ च	५९९	११२ कृादिभ्यः कित्	५९०
४९६ कृविघ्नाच्चिच्छवि०	६३५	२११ कृन्वाचिप्राच्छि०	६०३
१६ कृतेराद्यन्तविपर्य०	५७७	१९० कृनुर्नाशिपसंज्ञ०	६०१
३८९ कृतेर्नुम च	६२३	७४३ क्षमरुपधालोपश्च	६६१
२९७ कृत्यशृभ्यां क्मनः	६१३	२६४ क्षिपेः क्चि	६०९
७१९ कृदरादयश्च	६५९	३३५ क्षुर्धियापिशिमिथि०	६१७
३२० कृदाधाराचिकलि०	६१५	ख	
३५३ कृधूर्मादिभ्यः कित्	६१९	४५३ खजेराकः	६३०
१ कृवापाजिमरवाद०	५७४	५७९ खानिकयउप्रमि०	६४६
४९६ कृविघ्नाच्चिच्छ०	६३५	३६ खरुशङ्कृपीमु०	५८०
८१ कृषिचमितनिधानि०	५८५	५३० खर्जिपन्नादिभ्य०	६३८
२६१ कृषेरादेश्च चः	६०८	३९२ खलतिः	६२३
२८४ कृषेर्वर्णे	६११	३०८ खल्पशिनपशष्प०	६१३
१९६ कृषेर्वृद्धिश्चोदाचाम्	६०२	ग	
५६६ कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि	६४४	५१८ गडेश्च	६३७
३१० कृहानिभ्यां क्नुः	६१४	३८६ गडैरादेश्च कः	६२३
१५८ कृहभ्यामेणुः	५९६	४१५ गडेः कड च	६२६
५८२ कृगृशृपृकुटि०	६४६	१२४ गणशकुनौ	५९०
१५३ कृगृशृदृभ्यो वः	५९५	६६६ गतिकारकोप०	६५५
२७९ कृगृशृवृद्धतिभ्यः	६१०	४७५ गभीरगम्भीरौ	६३२
६२४ कृतृकृपिभ्यः कीटन्	६५१	१२० गन्गम्यद्योः	५९१
४६६ कृतृभ्यामीषन्	६३१	२३५ गमेर्गश्च	६०५
२३९ कृतृवृजिमन्दि०	६०५	६०८ गमेरा च	६४९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२२५ गमेडोः	६०४	१०८ चुपेरचोपधायाः	५८९
३११ गमेः सन्वच्च	६१४	३०४ च्युवः किञ्च	६१३
४४६ गमेरिनिः	६२९	२२३ च्विरव्ययम्	६०४
२१२ गर्वेरत उच्च	६०३	छ	
१६७ गश्चोदि	५९७	२४३ छन्दस्यसानच् शु०	६०६
२९६ गादाभ्यामिष्णुच्	६१२	२ छन्दसीणः	५७५
५९५ गिर उडच्	६४८	१२१ छापूखडिभ्यः कित्	५९१
६०६ गृध्रवीपचिवचिय०	६४९	२८१ छित्वरछत्वरधीवर०	६१०
६८० गुधेरूमः	६५६	११० छो गुग्नस्वश्च	५८९
५६ गुपादिभ्यः कित्	५८३	ज	
३४९ गुधिपण्योर्दकौ च	६१८	५४२ जत्रादयश्च	६३९
१४० प्रसेरा च	५९३	५४४ जनिदाच्युस्त्रुमदिष०	६४०
७४५ प्रहेरनिः	६६१	५८८ जनिमृड्भ्यामिमनिन्	६४७
१४७ प्रीष्मः	५९४	५६९ जनिघसिभ्यामिण्	६४४
९५ प्रो मुट च	५८७	२७२ जनेरुसिः	६०९
२२२ ग्लानुदिभ्यां डोः	६०४	५५० जनेर्धक्	६४१
घ		७२४ जनेस्तु रथ	६५९
१४६ घर्मः	५९४	७१६ जनेररष्ट्र च	६५९
४७४ घसंः किञ्च	६३२	७०८ जनेष्टन् लोपश्च	६५८
४९२ घृणिष्टृश्रपाणि०	६३४	२३१ जसिसहोरुनिन्	६०४
च		३१६ जहातेर्द्वेऽन्तलो०	६१४
१७१ चकिरभ्योरुचो०	५९९	१९२ जहातेर्द्वे च	६०१
२७६ चक्षेः शिञ्च	६१०	१३८ जहातेः सन्वदा०	५९३
६७२ चक्षेर्बहुलं शिञ्च	६५५	७२७ जीर्यतेः किञ्चश्च वः	६५९
४५८ चङ्गणः कङ्गणश्च	६३०	७९ जीवेरातुः	५८५
७३६ चतेरुनन्	६६०	४०६ जृविशिभ्यां झच्	६२५
६५८ चन्देरादेश्च छः	६५४	१६३ जृवृञ्भ्यामूथन्	५९७
६६७ चन्द्रे मो डित्	६५५	४९४ जृशृस्तृजागृभ्यः कित्	६३४
६११ चरेर्धृते	६४९	३७१ जेर्मूट् चोदात्तः	६२१
७४७ चरेश्च	६६१	१८१ जोरी च	६००
६३९ चायतेरन्ने हस्वश्च	६५२	ञ	
७३ चायः किः	५८५	१११ जमन्ताङ्कः	५८९
२२० चिकृ च	६०४	ड	
६१५ चितेः कणः कश्च	६५०	६९८ डित्खनेर्मुट् स०	६५७
७१४ चीक्यतेराद्य०	६५९	८५ णित्कसिपद्यतैः	५८६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
त		२५६ दिवेर्द्धः	६०८
३६८ तनिमृद्भ्यां किञ्च	६२१	४०१ दिवः कित्	६२५
२२१ तनोतेरनश्च वः	६०४	६०० दिवेर्द्यु च	६४८
७३० तनोतेर्द्ध उः सन्वच्च	६६०	४९५ दिवो द्वे दीर्घश्चा०	६३४
३५५ तन्यृषिभ्यां कसरन्	६१९	४२० दीडो नुट् च	६२७
११५ तमिविशिविडिमृणि०	५९०	३७० दुतनिभ्यां दीर्घश्च	६२१
७४४ तरतेर्द्धिः	६६१	१७७ दुरीणो लोपश्च	५९९
११७ तरत्यादिभ्यश्च	५९१	६२३ दृणातेर्ह्रस्वश्च	६५०
२११ तलिपुलिभ्यां च	६०३	१२८ दृणातेः पुग्नस्वश्च	५९२
४८ तवेर्णिद्वा	५८२	४३१ दृदलिभ्यां भः	६२७
९८ ताडेर्णिलुक्च	५८७	३ दसनिजनिचरि०	५७५
२९८ तिजेर्दीर्घश्च	६१३	६५४ देशेह च	६५३
१६९ तिथपृष्ठगूथयूथ०	५९८	२६७ द्युतेरिसिन्नादेशे जः	६०९
४१९ तुषारादयश्च	६२६	२०८ दृदक्षिभ्यामिनन्	६०३
३३९ तृणाख्यायां चित्	६१७	ध	
२५० तृन्तृचौ शंसि क्षदा०	६०७	९ धान्ये नित्	५७६
२९२ तृषि शुषिरसि०	६१२	२८६ धापृवस्यज्यतिभ्यो०	६११
६८६ तृहेः क्तो हलोपश्च	६५६	३१४ धेट इच्च	६१४
४०८ तृभूवहिवसिभासि०	६२५	२४० धृषेर्धिप् च सं०	६०६
१२९ त्यजितनियजिभ्यो०	५९२	२९१ धेट इच्च	६१२
५ त्रो रश्च लः	५७५	१९३ ध्मौ धम च	६०१
८९ त्रो नुट् च	५८६	५५४ ध्याप्योः संप्रसारणं च	६४२
३३४ त्रो रश्च लो वा	६१७	न	
द		४९ नजि व्यथेः	५८२
६७४ देमरुनसिः	६५५	२५५ नजि च नन्देः	६०८
७२६ दधातेर्यन्नुट् च	६५९	८७ नजि लम्बेर्नलोपश्च	५८६
२२७ दमेर्द्धोसिः	६०४	१५६ नजि जहातेः	५९५
९० दरिद्रातेर्यालोपश्च	५८६	६६३ नजि हन एह च	६५४
४८७ दल्मिः	६३३	२५२ नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृ०	६०७
६८९ दंशेश्च	६५७	२५७ नयतेर्द्धिच्च	६०८
६८८ दंसेष्टनौ०	६५६	६५० नहेर्दिविभश्च	६५३
७३९ दहेर्गो लोपो०	६६१	७०१ नहेर्ह्रलोपश्च	६५७
६०९ दादिभ्यश्छन्दसि	६४९	५६५ नहो भश्च	६४४
३१२ दाभाभ्यां नुः	६१४	५९० नामन्सीमन्व्यो०	६४७
३७७ दिधिषाप्यः	६२२	१७ नावश्चेः	५७७

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१७४ निन्देर्नलोपश्च	५९९	४९७ पातेर्भेतिः	६३५
४८३ नियो भिः	६३३	१६४ पातृतुदिबदिरिचि०	५९७
१६६ निशीथगोपीथा०	५९७	५७१ पादे च	६४५
६६५ जुवो धुट् च	६५५	३०३ पानीविषिभ्यः पः	६१३
९१ तृतिभ्योः कूः	५८६	१३३ पारयतेरजिः	५९२
३६७ नैव्याप् इट् च	६२१	४५५ पिनाकादयश्च	६३०
६९१ नौदीर्घश्च	६५७	२७१ पिबतेस्थुक्	६०९
५७५ नौ व्यो यलोपः पू०	६४५	३७५ पिशेः किञ्च	६२२
५२७ नौ षञ्जेर्घाधिन्	६३८	५१६ पीयोरूपन्	६३७
३२५ नौ सदेर्ङिञ्च	६१६	३५६ पीयुक्काणिभ्यां०	६१९
२८० नौ सदेः	६१०	५१४ पुरः कुषन्	६३७
३२४ नौ हः	६१६	६७० पुरसि च	६५५
प		६७१ पुरुरवाः	६५५
७० पः किञ्च	५८४	६०४ पुवो हस्वश्च	६४९
६५९ पचिवचिभ्यां सुट् च	६५४	४४४ पुषः कित्	६२९
४७७ पच एलिमच्	६३२	६९३ पूजो यणुगग्रस्वश्च	६५७
१८८ पचिनशोर्णुकन्क०	६०१	३९१ पृषिरञ्जिभ्यां कित्	६२३
७१५ पचिमच्योरिच्चो०	६५९	५१५ पृनहिकलिभ्य०	६३७
२२८ पणेरिज्यादेश्च वः	६०४	२३ पृभिदिव्यधिगृधि०	५७८
४५२ पतस्थ च	६२९	५५६ प्र ईर शदोस्तुट् च	६४२
५८ पतिकठिकुठिगाडि०	५८३	२८ प्रथिभ्रदिभ्रस्त्वां०	५७९
११४ पतिचण्डिभ्यामालञ्	५९०	७४६ प्रथेरमच्	६६१
११६ पतेरङ्गचपक्षिणि	५९१	१३४ प्रथः कित्संप्रसारणं च	५९२
३५४ पतेरश्च लः	६१९	१४८ प्रथेः पिबन्संप्र०	५९४
५०९ पतेरत्रिन्	६३६	१९९ प्राडिपणिकषः	६०२
६२२ पदिप्रथिभ्यां नित्	६३७	७३७ प्रा (प्रे) ततेररन्	६६०
६६९ पयसि च	६५५	४४९ प्रे स्थः	६२९
४५० परमे कित्	६२९	५७४ प्रे हरतेः कूपे	६४५
२१७ परौ व्रजेः षः पदान्ते	६०३	४३५ प्लुषिकुषिः सुषिभ्यः०	६२७
३८३ पर्जन्यः	६२२	३४३ प्लुषेरचोपधायाः	६१८
३६० पर्देर्नित्संप्रसार०	६२०	फ	
४६० पर्फरीकादयश्च	६३०	१८ फलिपाटिनमिमि०	५७७
६१७ पातेर्ङ्गम्सुन्	६५०	७१२ फलेरितजादेश्च पः	६५८
६८३ पातेरतिः	६५६	३३६ फलेर्गुक् च	६१७
६४२ पातेर्बले जुट् च	६५२	२८३ फेनमीनौ	६११

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
व		म	
२८५ बन्धेर्वाधिवुधी च	६११	४१ महुरादयश्च	५८१
४५४ बलाकादयश्च	६३०	५६२ मनेरुश्च	६४३
२७८ बहुलमन्यत्रापि	६१०	२७३ मनेर्धेदृष्टन्दसि	६०९
१८० बहुलमन्यत्रापि०	५९९	३४४ मनेर्दाघश्च	६१८
१९५ बहुलमन्यत्रापि	६०२	७४८ मनेर्गलच्	६६१
२०७ बहुलमन्यत्रापि	६०३	४५१ मन्थः	६२९
२३६ बहुलमन्यत्रापि	६०५	३८ मन्दिवाशिमथिच०	५८०
२५१ बहुलमन्यत्रापि	६०७	७२८ मव्यतेथलोपो०	६५९
११८ विडादिभ्यः कित्	५९१	६८१ मनेरुगन्	६५६
५८५ वृहन्नोऽच्च	६४७	४३ ममेश्च	५८१
२६६ वृहन्नेलोपश्च	६०९	५१७ मनेर्जनुम् च	६३७
भ		३१ महति ह्रस्वश्च	५७९
४१० मन्देनेलोपश्च	६२६	२१४ महतिनिग्न	६०३
६३ मातेर्डवतुः	५८८	७०३ माड ऊतो मय च	६५७
१३५ मिय पुग्प्रस्वश्च	५९२	५४५ मालाशामभ्यो यः	६४१
१४५ मियः पुग्वा	५९४	५७ कियलादयश्च	५८३
१८९ मियः कुकन	६०१	५९१ मिपुन मनिः	६४८
३०१ मुजिमृदभ्या०	६१३	६३२ मिधुः०	६५४
५८१ मुजः किय	६४६	५४१ मिपान्ना कः	६३९
३३० मुवोऽच्च	६१६	६७ मानानिरुगन्	५८४
४४८ मुवश्च	६२९	४० मुकुरददुर्ग	५८१
२६९ मुवः कित्	६०९	१२५ मुदिप्रोगर्गा	५९२
४८५ मुवः कित्	६३३	२०० मुपेर्दाघश्च	६०२
६५६ भूरन्निभ्यां कित्	६५४	२७७ मुदः किय	६१०
६१० भूवादिभ्या०	६४९	७०० मुदः खो मूर्च०	६५७
२३० भृज ऊच्च	६०४	६१ मूलरादयः	५८३
१२२ भृजः कन्नुट् च	५९१	५४८ मृशक्यविभ्यः क्लः	६४१
३९४ भृजश्चित्	६२४	५१० मृकाणिभ्यामिचिः	६३६
७ भृमृशीतृचरित०	५७६	३७ मृगवाः०	५८०
३९० भृमृदशियजिपर्विप०	६२३	९४ मृप्रोरुतिः	५८७
२२६ भ्रमेश्चङ्	६०४	८२ मृजेर्गुणश्च	५८५
५६० भ्रमेः संप्रसारण च	६४३	१०७ मृजेष्टिलोपश्च	५८९
२३८ भ्रसूधूअस्तिभ्य०	६०५	४६४ मृडः किकन् कङ्कणौ	६३१
५९९ भ्रस्तिगमिनमिहनि०	६४८	४७९ मृकाणिभ्यामूको०	६३३

उणादिसूत्रसूचिकाः ।

८१७

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३०० यजिमनिशुन्धि०	६१३	२८७ लक्षेरट् च	६११
२५४ यतेवृद्धिश्च	६०८	२९ लङ्घिबन्धयोर्नलोपश्च	५७९
४३९ यापोः किङ् च	६२८	१३२ लङ्घेर्नलोपश्च	५९२
१४३ युजिरुचितिजा०	५९४	७३३ लीरीडोर्हस्वः०	६६०
२४७ युधिवुधिटशि०	६०७	३७२ लोष्टपलितौ	६२१
१३६ युष्मसिभ्यां मदिक्	५९२		
२१ यो द्वे च	५७८		
२३७ रजोः क्युत्	६०५	५०६ वङ्कयादयश्च	६३६
६२९ रपेरत् एच्च	६५१	७१७ वचिमनिभ्यां चिच्च	६५९
२६ ररेरिचोपधायाः	५७८	३१३ वचैर्गश्च	६१४
१०१ रमेवृद्धिश्च	५८८	३८४ वदेरान्यः	६२२
१९१ रमे रश्च लो वा	६०१	२८८ वनेरिचोपधायाः	६१२
२९४ रमेस्त च	६१२	४०० वयश्च	६२५
५०३ रमेर्नित्	६३५	६६८ वयसि धावः	६५५
६५३ रमेश्च	६५३	५६३ वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये	६४४
३८० राजेरन्यः	६२२	२४१ वर्तमाने पृषद्व०	६०६
२२४ रातेर्बैः	६०४	५३९ वलिमलितनिभ्यः०	६३९
५०७ राशदिभ्यां त्रिप्	६३६	४८० वलेरूकः	६३३
४०५ रासिवलिभ्यां च	६२५	१९ वलेर्गुक्च	५७८
२९५ रास्नासास्नास्थूणा०	६१२	६७८ वशोः कनसिः	६५६
६३८ रिचेर्धने चिच्च	६५२	४७१ वशोः कित्	६३२
६१८ रुचिमुजिभ्यां०	६५०	२२९ वशोः कित्	६०४
६२५ रुचिवचिकुचि०	६५१	५६४ वसिर्वपियजिराजि०	६४४
३९५ रुदिदिभिर्भ्यां डित्	६२४	६५७ वसेर्णित्	६५४
५४३ रुशातिभ्यां कुन्	६४०	६१९ वसेस्तिः	६५०
४०४ रुषोर्निल्लुष् च	६२५	३५१ वसेश्च	६१८
४०७ रुहिनन्दिजीवि०	६२५	७५ वसेस्तुन्	५८५
४७ रुहेवृद्धिश्च	५८१	२६८ वसौ रुचेः संज्ञायाम्	६०९
२१३ रुहेश्च	६०३	३९९ वहियुभ्यां णित्	६२५
३७४ रुहेरश्च लो वा	६२२	५०० वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्	६३५
६४८ रूपे जुट् च	६५३	४९१ वहिश्चिभ्रयुद्गला०	६३४
१७९ रोदेर्णिल्लुक् च	५९९	६६० वहिहाधाभ्य०	६५४
		८३ वहो धश्च	५८५
		४४१ वातप्रमीः	६२८
		५७३ वातेर्हिच्च	६४५

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६८४ बातेर्नित्	६५६	श	
१८४ वाविन्धेः	६००	५२१ शकादिभ्योऽटन्	६३७
४२५ विटपपिष्टपविशिपोलपाः	६२७	१०९ शकिशम्योर्नित्	५८९
११८ विडादिभ्यः कित्	५९१	३२९ शंकरुनोन्तोन्त्यु०	६१६
६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे	६५६	४९८ शंकेर्कृतिन्	६३५
६६४ विधाजो वेध च	६५४	३५ शते च	५७९
४७६ विषाविह्वा	६३२	६० शदेस्त च	५८३
३१९ विषेः किञ्च	६१५	१०५ शोपर्वश्च	५८८
४८८ बीज्वाज्वरिभ्यो निः	६३४	९९ शमेर्धः	५८७
४३० बीपतिभ्यां तकन्	६२७	५३४ शमेर्वन्	६३९
६४० बृहृशीर्भ्यां०	६५२	१०२ शमेः खः	५८८
२०५ वृजेः किञ्च	६०२	४८२ शालिर्माण्डभ्यां०	६३३
३७८ वृज एण्यः	६२२	४४ शावशरासां	५८१
३८७ वृजश्चित्	६२३	५३७ शाशपिभ्यां ददनौ	६३९
६८७ वृञ्छटितनि०	६५६	४७८ शीडो धुक्कल०	६३२
३५९ वृतेवृद्धिश्च	६१९	७०२ शीडो ह्रस्वश्च	६५७
५८० वृतेश्छन्दसि	६४६	५५३ शीर्ङ्कुशिरुहि०	६४२
४२६ वृतेस्तिकन्	६२७	३९३ शीर्ङ्शपिरुगामिव०	६२४
२६३ वृतेश्च	६०९	३२२ शुक्वल्कोल्काः	६१५
४९३ वृहभ्यां विन्	६३४	१७६ शुचेश्च	५९९
१८५ वृधिवपिभ्यां रन्	६००	१८३ शुसिचिर्मानां दीर्घश्च	६००
१९८ वृश्चिकृषोः किकन्	६०२	४१६ शृङ्गारभृङ्गारौ	६२६
१०६ वृषादिभ्यश्चित्	५८८	१२३ शृणानेर्ह्रस्वश्च	५९२
५४० वृहोः घुग्दुकौ च	६३९	१० शृस्वृनिहित्रप्यसिव०	५७७
३४२ वृतृवदिह्निकमि०	६१७	१२७ शृदृभसोऽदिः	५९२
२१० वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च	६०३	४६७ शृपृभ्यां किञ्च	६३१
३९८ वेजस्तुद् च	६२४	४५९ शृपृवृजां द्वे०	६३०
५१२ वेजो डिञ्च	६३६	३८१ शूरम्योश्च	६२२
५८९ वेजः सर्वत्र	६४७	१५२ शेवयह्मजिह्वा०	५९५
१७२ वौ कसेः	५९९	२० शेः कित्सन्वश्च	५७८
६२१ वौ तसेः	६५०	७०६ श्मनिश्रयते०	६५८
३९ व्यथेः संप्रसारणं किञ्च	५८०	२०४ श्यास्त्याङ्गम्०	६०२
७४१ व्याडिः घ्रातेश्च०	६६१	६३३ श्रयतेः स्वाङ्गे०	६५२
६३५ व्याधौ श्रुद् च	६५२	३७६ श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य०	६२२
		४४३ श्रः करन्	६२९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
५६७ श्रः शकुनौ	६४४	७४० सिचेः संज्ञायाम्०	६६१
२९९ श्लिषेरच्चोपधायाः	६१३	६९ सितनिगमिमसि०	५८४
३२ श्लिषेः कश्च	५७९	६०२ सिविमुच्योष्टेरूच०	६४९
१५७ श्रन्नुक्षन्पूर्षन्०	५९५	२८९ सिवेष्टेर्यु च	६१२
५११ श्रयतेश्चित्	६३६	५३३ सिवेष्टेरूच	६३९
२४९ श्रितेर्दश्च	६०७	२९३ सुवो दीर्घश्च	६१२
६३२ श्वेः संप्रसारणं च	६५१	२५३ सुव्यसेर्ङ्गन्	६०८
स		२३२ सुयुरुवृवो युच्	६०५
३५२ संपूर्वाचित्	६१९	३८८ सुविदेः कत्रः	६२३
१५५ सप्यश्रभ्यां तुट् च	५९५	३१५ सुवः कित्	६१४
५३२ समीणः	६३९	२१९ सुवः कः	६०४
१८७ ससि कस उकन्	६०१	३०६ सुश्रभ्यां निच्च	६१३
२४६ सम्यानचस्तुवः	६०६	१८२ सुसूधाणुधिभ्यः कन्	६००
१६८ समीणः	५९७	५०४ सूडः क्रिः	६३५
५७६ समाने ह्यः स चोदात्तः	६४५	६१६ सूचेः स्मन्	६५०
१६२ सतर्तेर्णित्	५९७	१५ सृजेरसुम्ब	५७७
६७६ सतर्तेरप्पूर्वादसिः	६५५	३६१ स्युवचिभ्यो०	६२०
१३१ सतर्तेरटिः	५९२	११९ स्रवृवोर्बुद्धिश्च	५९१
३०२ सतर्तेरयुः	६१३	४८९ स्रवृषिभ्यां कित्	६३४
३५८ सतर्तेर्डुक्त्वं	६१९	३२१ स्रवृभृशुषि०	६१५
४२१ सतर्तेरपः षुक्च	६२७	६९२ सौ रमेः चो दमे	६५७
४६३ सतर्तेर्नुम्ब	६३१	१४ स्कन्देः सलोपश्च	५७७
५२९ सतर्तेर्णिच्च	६३८	६४६ स्कन्देश्च स्वाङ्गे	६५३
५९८ सर्वधातुभ्यः श्रन्	६४८	३०९ स्तनिहृषिषुषिगदि०	६१४
५५७ सर्वधातुभ्य इन्	६४२	३०५ स्तुवो दीर्घश्च	६१३
५८४ सर्वधातुभ्यो मनिन्	६४७	३७९ स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि	६२२
६२८ सर्वधातुभ्योऽसुन्	६५१	६०५ स्त्यायतेर्ईट्	६४९
१५१ सर्वनीघृष्वरि०	५९४	६८२ स्थः किञ्च	६५६
५४ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डि०	५८३	११३ स्थाचतिमृजेराल०	५९०
२५८ सव्ये स्थश्छन्दसि	६०८	३१७ स्थो णुः	६१४
२४२ संश्चतृपद्वेहत्	६०६	५३६ स्थः स्तोऽम्बजबकौ	६३९
२७० सहो धश्च	६०९	५५२ स्नामदिपद्यति०	६४२
५९२ सातिभ्यामनिन्०	६४८	३४६ स्नुव्रश्चिकृत्यषिः	६१८
५४७ सानसिबर्णसिपर्ण०	६४०	७०५ स्पृशेः शण्सुनौ०	६५८
६२० सावसेः	६५०	१७० स्फायितश्चिबश्चिशकि०	५९८

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६८ स्यन्देः संप्रसारणं च	५८४	७१० हन्तेः शरीरावयवे०	६५८
११ स्यन्देः संप्रसारणं०	५७७	३४ हरिमितयोर्द्विवः	५७९
३२६ स्यमेरीट् च	६१६	७२२ हर्यतेः कन्यान्ह०	६५९
२०१ स्यमेः संप्रसारणं च	६०२	३६६ हामिमृषिण्वामि०	६२०
६९४ संसेः शि कुट्	६५७	६९६ हिंसैरारत्रीरच्चा	६५७
६४१ स्युरीभ्यां तुट् च	६५२	६०७ हुयामाभ्रुमसिभ्य०	६४९
ह		२४८ हुल्लेः सनो लुक्०	६९७
१५९ हनिकुपिनीरामि०	५९६	२१८ हुवः इलुवच्च	६०४
५९३ हनिमशिभ्यां सिक्नु	६४८	५५८ हपिपिरुहिद्युति०	६४३
१९४ हनो वध च	६०२	५८७ हभ्रुमृमृनृशृभ्य०	६४७
१४४ हन्तेर्हि च	५९४	९६ हपेरुलच्	५८७
७४२ हन्तेरच् घुरन्	६६१	३७३ हयमिभ्यामितन्	६२२
५०२ हन्तेरंह च	६३५	९७ हमृरुहियुपिभ्य०	५८७
४०९ हन्तेर्मुट् हि च	६२५	३२८ द्वियो रश् लो वा	६१६
७२० हन्तेर्युनाद्य०	६५९	३६५ द्वियः कुप्रश्च लो वा	६२०

॥ अथ फिट्सूत्रमूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३५ अक्षस्यादेवन०	७४४	३२ उनर्वन्नतानाम्	७४४
१४ अङ्गुष्ठोदकबक०	७४४	८१ उपसर्गाश्चा०	७४६
५० अथ द्वितीय०	७४५	६७ उशीरदाशेर०	७४५
२४ अथादिः प्राक्श०	७४४	८२ एवादीनामन्तः	७४६
१६ अर्जुनस्य तृ०	७४४	७३ कपिकेशहरि०	७४६
३६ अर्धस्यासम०	७४४	५९ कर्दमादीनां च	७४५
१७ अर्धस्य स्वा०	७४४	११ कृष्णस्यामृगाख्या चत्	७४४
१८ आशाया अदि०	७४४	३१ खय्युवर्णं कृत्ति०	७४४
४९ इगन्तानां च०	७४५	६ खान्तस्याश्मादेः	७४३
६६ ईषान्तस्य ह०	७४५	४ गुदस्य च	७४३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३ गेहार्थानामस्त्रि०	७४३	३० प्राणिनां कुपूर्वम्	७४४
७० गोष्ठजस्य ब्रा०	७४६	१ फिषोऽन्त उदात्तः	७४३
३८ ग्रामादीनां च	७४५	७ बंदिष्ठवत्सर०	७४३
२१ घृतादीनां च	७४४	२३ बिल्वतिष्ठयोः०	७४४
८४ चादयोऽनुदात्ताः	७४६	७७ बिल्वभक्ष्यवी०	७४६
५८ छन्दसि च	७४५	५७ मकरवरूढ०	७४५
१० छन्दसि च	७४३	६८ महिष्याषाढयो०	७४५
४७ जनपदशब्दा०	७४५	५३ मादीनां च	७४५
२२ ज्येष्ठकनिष्ठ०	७४४	८५ यथेति पादान्ते	७४६
७६ तिल्यशिक्यम०	७४६	६२ यान्तस्यान्त्या०	७४५
२७ तृणधान्यानां०	७४४	५६ युतान्यप्यन्ता०	७४५
५१ त्र्यचां प्राञ्च०	७४५	४१ राजविशेषस्य०	७४५
७८ त्वत्वसमसिमे०	७४६	४२ लघावन्ते द्व०	७४५
६३ शान्तस्य च०	७४५	३९ छबन्तस्योपमे०	७४५
८ दक्षिणस्य सार्धौ	७४३	३३ वर्णानां तणिति०	७४४
४६ ध्रान्यानां च०	७४५	८३ वाचादीनामु०	७४६
७२ धूम्रजानु०	७४६	१२ वा नामधेयस्य०	७४४
५ ध्यपूर्वस्य स्त्री०	७४३	६९ शकटिशकट्यो०	७४६
२० न कुपूर्वस्य०	७४४	४४ शकुनीनां च०	७४५
१९ नक्षत्राणामास्त्रि०	७४४	५४ शादीनां शा०	७४५
६१ नपः फलान्तानाम्	७४५	६४ शिशुमारोदु०	७४५
२६ नन्विषयस्या०	७४४	१३ शुक्लगौरयोरिति०	७४४
८० निपाता आद्युदा०	७४६	८७ शेषं सर्वमनुदात्तम्	७४६
४५ नर्तुप्राण्याख्या०	७४५	६५ सांकाश्यकाम्पि०	७४४
४० न वृक्षपर्वत०	७४५	७९ सिमस्यार्थवर्णे०	७४६
७४ न्यस्वस्वरौस्व०	७४६	६० सुगन्धितेज०	७४५
७५ न्यर्बुदव्यल्क०	७४६	४३ स्त्रीविषयवर्णा०	७४५
२८ त्रः संख्यायाः	७४४	२९ स्वाङ्गाशिष्टाम०	७४४
२ पाटला पालङ्का०	७४३	९ स्वाङ्गाख्याया०	७४३
५५ पान्तानां गुर्वा०	७४५	५२ स्वाङ्गानामकु०	७४५
७१ पारावतस्योपो०	७४६	४८ ह्यादीनामसंयु०	७४५
३७ पीतद्वर्थांनाम्	७४४	२५ ह्रस्वान्तस्य स्त्री०	७४४
१५ पृष्ठस्य च	७४४	३४ ह्रस्वान्तस्य ह०	७४४
८६ प्रकारादिद्विरुक्तौ	७४६		

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्युत्तरार्धगतधातुसूचिकाः ॥

धातुः	धातुः
अ	१८८ अन्वु (भ्वा. प. से)
७९२ अक (भ्वा. प. से.)	८६२ अन्वु (" उ. ")
८७ अकि (" आ. ")	१७३९ अन्वु (चु. " ")
६५४ अक्ष (" प. वे.)	१४५९ अन्वु (रु. प. ")
७९३ अग (" " से.)	१९२६ अन्वु (चु. उ. ")
१४६ अगि (" " ")	३७८ अवि (भ्वा. आ. ")
१०९ अघि (" आ. ")	५५६ अघ्र (" प. ")
१९२८ अङ्ग (चु. उ. ")	३८५ अभि (पा.) (" आ. ")
१९२९ अङ्ग (" " ")	३८५ अभी (पा.) (" " ")
८६२ अचि (पा.) (भ्वा. " ")	४६५ अम (" प. ")
८६२ अचु (पा.) (" " ")	१७२१ अम (चु. उ. ")
२३० अज (" प. ")	४७४ अय (भ्वा. आ. ")
१७८६ अजि (चु. उ. ")	१६४४ अर्क (चु. उ. ")
२९५ अट (भ्वा. प. ")	२०४ अचं (भ्वा. प. ")
२५४ अट्ट (" आ. ")	१८०९ अचं (चु. उ. ")
१५६२ अट्ट (चु. उ. ")	२२४ अजं (भ्वा. प. ")
२६१ अठि (भ्वा. आ. ")	१७२६ अजं (चु. उ. ")
३५८ अड (" प. ")	१९०६ अर्थ (" आ. ")
३४८ अड्ड (" " ")	५५ अर्दं (भ्वा. प. ")
४४४ अण (" " ")	१८२९ अर्दं (चु. उ. ")
११७६ अण (दि. आ. ")	४१५ अर्बं (भ्वा. प. ")
३८ अत (भ्वा. प. ")	५८४ अर्वं (" " ")
६१ अति (" " ")	७४० अर्हं (" " ")
१०११ अद (भ. " अ.)	१७३२ अर्हं (चु. उ. ")
६२ अदि (भ्वा. " से.)	१८३१ अर्हं (" " ")
१०७० अन (भ. " ")	५१५ अल (भ्वा. प. ")
११७६ अन (पा.) (दि. आ. ")	६०० अव (" " ")

धातुः				धातुः			
१५२४ अश	(क्रया. प. से.)			११४३ ईड्	(दि. आ. अ.)		
१२६५ अश	(स्वा. आ. ")			१८२ ईज	(भ्वा. " से.)		
८८६ अष (पा.)	(भ्वा. उ. ")			१०१९ ईड	(अ. " ")		
८८६ अस	(" " ")			१६६८ ईड	(उ. उ. ")		
१०६५ अस	(अ. प. ")			१०१८ ईर	(अ. आ. ")		
१९१९ अंस	(उ. उ. ")			१८११ ईर	(उ. उ. ")		
१२१० असु	(दि. प. ")			५१० ईर्ष्य	(भ्वा. प. ")		
१२७३ अह	(स्वा. " ")			५११ ईर्ष्य	(" " ")		
६३५ अहि	(भ्वा. आ. ")			१०२० ईश	(अ. आ. ")		
१७९८ अहि	(उ. उ. ")			६११ ईष	(भ्वा. प. ")		
आ				६८४ ईष	(" " ")		
१७२८ आङः कन्द	(उ. उ. ")			६३२ ईह	(" आ. ")		
२०९ आछि	(भ्वा. प. ")			उ			
१२६१ आप्ल	(स्वा. " अ.)			६५७ उक्ष	(भ्वा. प. से.)		
१८४० आप्ल	(उ. उ. ")			१२८ उख	(" " ")		
१०२१ आस	(अ. आ. ")			१२९ उखि	(" " ")		
इ				१५३ उड्	(" आ. अ.)		
१०४७ इक्	(अ. प. ")			१२२४ उच	(दि. प. से.)		
१४० इख	(भ्वा. " से.)			२१५ उछि	(भ्वा. " ")		
१४१ इखि	(" " ")			१२९५ उछि	(उ. " ")		
१५३ इगि	(" " ")			२१६ उछी	(भ्वा. " ")		
१०४६ इड्	(अ. आ. अ.)			१२९६ उछी	(उ. " ")		
३१८ इट	(भ्वा. प. से.)			१३०५ उज्झ	(" " ")		
१०४५ इण्	(अ. " अ.)			३३८ उठ	(भ्वा. " ")		
६३ इदि	(भ्वा. " से.)			१४५८ उन्दी	(रु. " ")		
१४४९ (जि) इन्धी	(रु. आ. ")			१३२१ उन्म	(उ. " ")		
१३५८ इल	(उ. प. ")			१३०४ उब्ज	(" " ")		
१६६१ इल	(उ. उ. ")			१३२० उभ	(" " ")		
५८७ इबि	(भ्वा. प. ")			२० उर्द	(भ्वा. आ. ")		
११२७ इष	(दि. " ")			५६९ उर्वा	(" प. ")		
१३५२ इष	(उ. " ")			६९६ उष	(" " ")		
१५२६ इष	(क्रया. " ")			७३९ उहिर	(" " ")		
ई				ऊ			
६१० ईक्ष	(भ्वा. आ. ")			३३८ ऊठ (पा.)	(" " ")		
१४२ ईखि	(" प. ")			१८८९ ऊन	(उ. उ. ")		

धातुः				धातुः			
४८३ ऊयी	(भ्वा.	आ.	से.)	७९१ कगे	(भ्वा.	प.	से.)
१५५० ऊर्ज	(चु.	प.	„)	१६८ कच	(„	आ.	„)
१०३९ ऊर्णञ्	(अ.	उ.	„)	१६९ कच्चि	(„	„	„)
६८३ ऊष	(भ्वा.	प.	„)	३२० कटी	(भ्वा.	प.	„)
६४८ ऊह	(„	आ.	„)	२९४ कटे	(„	„	„)
	क्र			३३३ कठ	(„	„	„)
९३६ कृ	(भ्वा.	प.	अ.)	२६४ कठि	(„	आ.	„)
१०९८ कृ	(चु.	„	„)	१८४८ कठि	(चु.	उ.	„)
१३०३ कृच	(तु.	„	से.)	३६० कड	(भ्वा.	प.	„)
१२९७ कृछ	(„	„	„)	१३८१ कड	(तु.	„	„)
१७६ कृज	(भ्वा.	आ.	„)	३४९ कड्	(भ्वा.	„	„)
१७७ कृजि	(„	„	„)	२८२ कडि	(„	आ.	„)
१४६८ कृण	(तु.	उ.	„)	३६० कडि (पा.)	(„	प.	„)
१२४६ कृधु	(दि.	प.	„)	१५८३ कडि	(चु.	उ.	„)
१२७२ कृधु	(स्वा.	„	„)	४४९ कण	(भ्वा.	प.	„)
१३१७ कृन्फ	(तु.	„	„)	७९४ कण	(„	„	„)
१३१६ कृफ	(„	„	„)	१७१६ कण	(चु.	उ.	„)
१२८८ कृषी	(„	„	„)	३७ कन्थ	(भ्वा.	आ.	„)
	क्र			१९१६ कत्र	(चु.	उ.	„)
१४९८ क्र	(क्या.	„	„)	१८५२ कथ	(„	„	„)
	ए			७० कदि	(भ्वा.	प.	„)
१७९ एजू	(भ्वा.	आ.	„)	७७२ कदि	(„	आ.	„)
२३४ एजू	(„	प.	„)	४६० कनी	(„	प.	„)
२६७ एठ	(„	आ.	„)	३७५ कपि	(„	आ.	„)
२ एष	(„	„	„)	४४३ कमु	(„	„	„)
६१८ एषृ	(„	„	„)	२२८ कर्ज	(„	प.	„)
	ओ			१९२५ कर्ण (पा.)	(चु.	उ.	„)
१२१ ओखृ	(भ्वा.	प.	„)	१९१६ कर्त (पा.)	(„	„	„)
४५४ ओणृ	(„	„	„)	५९ कर्द	(भ्वा.	प.	„)
१०१० (डु) ओ श्रि	(„	„	„)	४२० कर्ब	(„	„	„)
	क			५८१ कर्ब	(„	„	„)
९० कक	(भ्वा.	आ.	„)	४९७ कल	(„	आ.	„)
९४ ककि	(„	„	„)	१६०५ कल	(चु.	उ.	„)
१२० कख	(„	प.	„)	१८६६ कल	(„	„	„)
७८४ कखे	(„	„	„)	४९८ कल	(भ्वा.	आ.	से.)

धातुः				धातुः			
३८० कन्	(भ्वा.	आ.	से.)	१५८४ कुडि	(चु.	उ.	से.)
१०२४ कश (पा.)	(अ.	"	"	२७० कुडि	(भ्वा.	आ.	"
६८५ कष	(भ्वा.	प.	"	१३३६ कुण	(तु.	प.	"
८६० कस	(" "	"	"	१८९४ कुण	(चु.	उ.	"
१०२४ कस (पा.)	(अ.	आ.	"	(१८९७ कुण	"	"	"
१०२४ कसि	(" "	"	"	१५४० कुद्रि	(" "	"	"
६६७ काक्षि	(भ्वा.	प.	"	१६९८ कुत्स	(" आ.	"	"
१७० काचि	(" आ.	"	"	१११८ कुथ	(दि.	प.	"
१८८१ काल (पा.)	(चु.	उ.	"	१५१५ कुथ (पा.)	(कथा.	"	"
६४७ काशु	(भ्वा.	आ.	"	४३ कुथि	(भ्वा.	"	"
११६२ काश्ट	(दि.	"	"	१८५ कुञ्च	(" "	"	"
६२३ कामृ	(भ्वा.	"	"	१५१५ कुन्थ	(कथा.	"	"
११०१ कि	(चु.	प.	अ.)	१२३४ कुप	(दि.	"	"
३०१ किट	(भ्वा.	"	से.)	१७८० कुप	(चु.	उ.	"
३१९ किट	(" "	"	"	४२६ कुवि	(भ्वा.	प.	"
९९३ कित	(" "	"	"	१६५६ कुवि	(चु.	उ.	"
१३५४ किल	(तु.	"	"	१६५६ कुभि (पा.)	(" "	"	"
१६४१ कीट	(चु.	उ.	"	१८७८ कुमार	(" "	"	"
५२४ कील	(भ्वा.	प.	"	१३४२ कुर	(तु.	प.	"
१०४२ कु	(अ.	"	अ.)	२१ कुर्द	(भ्वा.	आ.	"
९१ कुक	(भ्वा.	आ.	से.)	८४२ कुल	(" प.	"	"
९५१ कुह	(" "	"	अ.)	१७६६ कुशि	(चु.	उ.	"
१४०२ कुह	(तु.	"	"	१५१९ कुष	(कथा.	प.	"
१८४ कुच	(भ्वा.	प.	से.)	१२१९ कुस	(दि.	"	"
८५७ कुच	(" "	"	"	१७६४ कुसि	(चु.	उ.	"
१३६९ कुच	(तु.	"	"	१७१२ कुस्म	(" आ.	"	"
१९९ कुजु	(भ्वा.	"	"	१९०२ कुह	(" "	"	"
१३६७ कुट	(तु.	"	"	२२३ कूज	(भ्वा.	प.	"
१६९९ कुट (पा.)	(चु.	आ.	"	१७०२ कूट	(चु.	आ.	"
१५५९ कुट	(" उ.	"	"	१८९१ कूढ	(" उ.	"	"
१७०३ कुट	(" आ.	"	"	१६८९ कूण	(" आ.	"	"
३४२ कुठि	(भ्वा.	प.	"	५२५ कूल	(भ्वा.	प.	"
१५८५ कुठि (पा.)	(चु.	उ.	"	१२५४ कृञ्	(त्वा.	उ.	अ.)
१३८४ कुड	(तु.	प.	"	१४७३ (ड) कृञ्	(त.	"	"
३२२ कुडि	(भ्वा.	"	"	१३८३ कृड	(तु.	प.	से.)

धातुः				धातुः			
१४३६ कृती	(तु.	प.	से.)	७२ कृदि	(भ्वा.	प.	से.)
१४४८ कृती	(र.	"	"	७७४ कृदि	(" आ.	"	"
१८७० कृप	(चु.	उ.	"	१६५९ कृप	(चु.	उ.	"
७६२ कृपू	(भ्वा.	आ.	वे.)	१२०८ कृमु	(दि.	प.	"
१७४९ कृप्	(चु.	उ.	से.)	१५ कृदि	(भ्वा.	आ.	"
५९८ कृवि	(भ्वा.	प.	"	७३ कृदि	(" प.	"	"
१२२८ कृश	(दि.	"	"	१२४३ कृद्	(दि.	"	वे.)
९९० कृष	(भ्वा.	"	अ.)	११६१ कृश	(" आ.	से.)	"
१२८७ कृष	(तु.	उ.	अ.)	१५२३ कृश्व	(कृषा.	प.	"
१४१० कृ	(" प.	से.)	"	३८१ क्रीवृ	(भ्वा.	आ.	"
१४९७ कृ	(कृषा.	"	"	९५८ कृलृद् (पा.)	(" " अ.)	"	"
१४८६ कृञ्	(" उ.	"	"	६०७ कृश	(" " से.)	"	"
१६५४ कृत	(चु.	"	"	५०३ कृवृ (पा.)	(" " ")	"	"
१८९६ केत	(" आ.	"	"	४५० कण	(" प.	"	"
३६४ केष्टृ	(भ्वा.	"	"	८४६ कथे	(" " ")	"	"
५३७ केलृ	(" प.	"	"	७६९ क्षाजि	(" आ.	"	"
९१६ कै	(" " ")	"	"	१४६६ क्षणु	(त.	उ.	"
१११३ क्रमु	(दि.	"	"	१९४२ क्षप	(चु.	"	"
१४८१ कनूञ्	(कृषा.	उ.	"	८१६ क्षपिः (पा.)	(भ्वा.	प.	"
४८५ कनूयी	(भ्वा.	आ.	"	१६२१ क्षपि	(चु.	उ.	"
५५५ कमर	(भ्वा.	प.	"	१२०७ क्षमू	(दि.	प.	वे.)
८०१ क्रथ	(" " ")	"	"	४४२ क्षमूप	(भ्वा.	आ.	"
७७३ क्रद (पा.)	(" आ.	"	"	८५१ क्षर	(" प.	से.)	"
७१ क्रदि	(" प.	"	"	१५९८ क्षलृ	(चु.	उ.	"
७७३ क्रदि	(" आ.	"	"	२३६ क्षि	(भ्वा.	प.	अ.)
७७१ क्रप	(" " ")	"	"	१२७७ क्षि	(स्वा.	"	"
४७३ क्रमु	(" प.	"	"	१४०८ क्षि	(तु.	"	"
१४७४ (ङ्) क्रीञ्	(कृषा.	उ.	अ.)	१४६७ क्षिणु	(त.	उ.	से.)
३५० क्रीडृ	(भ्वा.	प.	से.)	११२१ क्षिप	(दि.	प.	अ.)
१३९५ कुड	(तु.	"	"	१२८६ क्षिप	(तु.	उ.	"
११९० कुध	(दि.	"	अ.)	२३७ क्षीज	(भ्वा.	प.	से.)
१८६ कुन्व	(भ्वा.	"	से.)	३८२ क्षीवृ	(" आ.	"	"
८५६ कुश	(" " ")	"	"	५६७ क्षीवृ	(" प.	"	"
८०२ क्रय	(" " ")	"	"	१५०७ क्षीष्	(कृषा.	"	"
७७३ क्रद (पा.)	(" आ.	"	"	१४४४ क्षुदिर्	(र.	उ.	अ.)

धातुः				धातुः			
१०३६ (ङ) क्षु	(अ.	प.	से.)	११७१ खिद	(दि.	आ.	अ.)
११९१ क्षुध	(दि.	"	अ.)	१४३७ खिद	(तु.	उ.	"
७५१ क्षुभ	(भ्वा.	आ.	से.)	१४५० खिद	(रु.	आ.	"
१२४० क्षुभ	(दि.	प.	"	९५४ खिद् (पा.)	(भ्वा.	"	"
१५२० क्षुभ	(क्रया	"	"	२०० खिजु	("	प.	से.)
१३४५ क्षुर	(तु.	"	"	१३८९ खिड (पा.)	(तु.	"	"
५६८ क्षेतु	(भ्वा.	"	"	१५८६ खिडि	(चु.	उ.	"
९१३ क्षौ	("	"	"	१३४३ खुर	(तु.	प.	"
१८७६ क्षोट	(चु.	उ.	"	२२ खुर्द	(भ्वा.	आ.	"
१०३७ क्षणु	(अ.	प.	"	१८७५ खेट	(चु.	उ.	"
४८६ क्षमार्या	(भ्वा.	आ.	"	५३८ खेल	(भ्वा.	प.	"
५२० क्षमील	("	प.	"	५०६ खेवृ (पा.)	("	आ.	"
७४४ (जि) क्षिदा	(पा.)	(भ्वा.	आ.	९१२ खै	("	प.	अ.)
१२४५ " क्षिदा	(दि.	प.	"	१८७५ खोट (पा.)	(चु.	उ.	से.)
५३९ क्ष्वेल	(भ्वा.	प.	"	५५२ खोर्क	(भ्वा.	प.	"
	ख			५५१ खोल	("	"	"
१५३२ खच	(क्रया.	प.	से.)	२०६० ख्या	(अ.	"	अ.)
२३२ खज	(भ्वा.	"	"		ग		
२३३ खजि	("	"	"	२४६ गज	(भ्वा.	"	से.)
३०९ खट	("	"	"	१६४८ गज	(चु.	उ.	"
१६३३ खट्ट	(चु.	उ.	"	२४७ गजि	(भ्वा.	प.	"
१५८१ खड	("	"	"	७७७ गड	("	"	"
२८३ खडि	(भ्वा.	आ.	"	६५ गडि	("	"	"
१५८२ खडि	(चु.	उ.	"	३६१ गडि	("	"	"
५० खद	(भ्वा.	प.	"	१८५४ गण	(चु.	उ.	"
८७८ खनु	("	उ.	"	१८८३ गति (पा.)	("	"	"
२२९ खर्ज	("	प.	"	५२ गद	(भ्वा.	प.	"
६० खर्द	("	"	"	१८६१ गदी	(चु.	उ.	"
४२१ खर्ब	("	"	"	१६८५ गन्ध	(चु.	आ.	"
५८२ खर्व	("	"	"	९८२ गम्ल	(भ्वा.	प.	अ.)
१५३२ खव (पा.)	(क्रया.	"	"	२२६ गर्ज	("	"	से.)
५४५ खल	(भ्वा.	"	"	१६६५ गर्ज (पा.)	(चु.	उ.	"
६८६ खष	("	"	"	५७ गर्द	(भ्वा.	प.	"
४९ खाट	("	"	"	१६६५ गर्द (पा.)	(चु.	उ.	"
३०२ खिट	("	"	"	१६६५ गर्ध (पा.)	("	"	"

धातुः				धातुः			
४२२ गर्ब	(भ्वा.	प.	से.)	८९६ गुह	(भ्वा.	उ.	वे.)
५८३ गर्ब	(" "	" "	")	१६९५ गुर	(चु.	आ.	से.)
१९०८ गर्ब	(चु.	आ.	")	११५४ गूरी	(दि.	" "	")
६३६ गर्ह	(भ्वा.	आ.	")	९३७ गृ	(भ्वा.	प.	अ.)
१८४६ गर्ह	(चु.	उ.	")	१७०८ गृ	(चु.	आ.	से.)
५४६ गल	(भ्वा.	प.	")	२४८ गृज	(भ्वा.	प.	")
१७०० गल	(चु.	आ.	")	२४९ गृजि	(" "	" "	")
३९२ गलभ	(भ्वा.	" "	")	१२४७ गृधु	(दि.	" "	")
६३७ गल्ह	(" "	" "	")	१९०० गृह	(चु.	आ.	")
१८८४ गवेप	(चु.	उ.	")	६५० गृहृ	(भ्वा.	आ.	वे.)
११०६ गा	(चु.	प.	अ.)	१४११ गृ	(तु.	प.	से.)
९५० गाङ्	(भ्वा.	आ.	")	१४९९ गृ	(कथा.	" "	")
४ गाश्रु	(" "	से.)		३६४ गेष्ट	(भ्वा.	आ.	")
६४९ गाहृ	(" "	वे.)		५०२ गेष्टृ	(" "	" "	")
१४०० गु	(तु.	प.	अ.)	६१४ गेष्	(" "	" "	")
९४९ गुङ्	(भ्वा.	आ.	अ.)	९१७ गै	(भ्वा.	प.	अ.)
१३७० गुज	(तु.	प.	से.)	१८७७ गोम	(चु.	उ.	से.)
२०३ गुजि	(भ्वा.	" "	")	२५७ गोष्ट	(भ्वा.	आ.	")
१५८५ गुठि (पा.)	(चु.	उ.	")	३६ ग्रधि	(" "	" "	")
१३७१ गुढ	(तु.	प.	")	१५१४ ग्रन्थ	(कथा.	प.	")
१५८५ गुडि	(चु.	उ.	")	१८२६ ग्रन्थ	(चु.	उ.	")
१८९५ गुण	(" "	" "	")	१८३९ ग्रन्थ	(" "	" "	")
२४ गुद	(भ्वा.	आ.	")	१७५० प्रस	(" "	" "	")
११२० गुध	(दि.	प.	")	६३० प्रसु	(भ्वा.	आ.	")
१५१८ गुध	(कथा.	" "	")	१५३४ ग्रह	(कथा.	उ.	")
१३१९ गुन्क	(तु.	" "	")	१८९३ प्राम	(चु.	" "	")
९७० गुप	(भ्वा.	आ.	")	१९७ गुचु	(भ्वा.	प.	")
१२३५ गुप	(दि.	प.	")	६३१ ग्लसु	(" "	आ.	")
१७७२ गुप	(चु.	उ.	से.)	६५१ ग्लह	(" "	" "	")
३९५ गुपू	(भ्वा.	प.	वे.)	१९८ ग्लुचु	(" "	प.	")
१३१८ गुफ	(तु.	" "	से.)	२०१ ग्लन्तु	(" "	" "	")
१३१७ गुरी	(" आ.	" "	")	३६६ ग्लेष्ट	(" "	आ.	")
२३ गुर्द	(भ्वा.	" "	")	५०३ ग्लेष्टृ	(" "	" "	")
१६६६ गुर्द	(चु.	उ.	")	३७० ग्लेष्टृ	(" "	" "	")
५७४ गुर्वी	(भ्वा.	प.	")	६१४ ग्लेष्टृ (पा.)	(" "	" "	")

धातुः				धातुः			
९०३ ग्ले	(भ्वा.	प.	अ.)	७८३ चक	(भ्वा.	प.	से.)
	घ			१०७४ चकासृ	(अ.	"	"
१५९ घघ	("	"	से.)	१५९६ चक्क	(चु.	उ.	"
७६३ घट	("	आ.	"	१०१७ चक्षिङ्	(अ.	आ.	"
१७२४ घट	(चु.	उ.	"	१७२२ चट	(चु.	उ.	"
१७६७ घट	("	"	"	२९४ चेट (पा.)	(भ्वा.	प.	"
१७६८ घटि	("	"	"	२७८ चडि	("	आ.	"
२५९ घट्ट	(भ्वा.	आ.	"	७९६ चण	("	प.	"
१६३१ घट्ट	(चु.	उ.	"	८६५ अते	("	"	"
६५२ घप (पा.)	(भ्वा.	आ.	"	६८ चदि	("	"	"
७१५ घस्ल्ल	("	प.	अ.)	८६६ चदे	("	उ.	"
४३४ घिणि	("	आ.	से.)	१८४१ चन (पा.)	(चु.	"	"
९५२ घुङ्	("	"	अ.)	१९० चन्चु	(भ्वा.	प.	"
७४६ घुट	("	"	से.)	३९९ चप	("	"	"
१३८६ घुट	(चु.	प.	"	१६२७ चप (पा.)	(चु.	उ.	"
४३७ घुण	(भ्वा.	आ.	"	१६२० चापि	("	"	"
१३३९ घुण	(चु.	प.	"	४६९ चमु	(भ्वा.	प.	"
४३५ घुणि	(भ्वा.	आ.	"	१२७५ चमु	(स्वा.	"	"
१३४६ घुर	(चु.	प.	"	४७८ चय	(भ्वा.	आ.	"
६५२ घुषि	(भ्वा.	आ.	"	५५९ चर	("	प.	"
६५३ घुषिर्	("	प.	"	१७४६ चर	(चु.	उ.	"
१७२७ घुषिर्	(चु.	उ.	"	१०८१ चर्करीति	(अ.	आ.	"
४३८ घूर्ण	(भ्वा.	आ.	"	७१७ चर्च	(भ्वा.	प.	"
१३४० घूर्ण	(चु.	प.	"	१७१३ चर्च	(चु.	उ.	"
११५५ घूरी	(दि.	आ.	"	१३०० चर्च	(चु.	प.	"
१६५१ घृ	(चु.	उ.	"	४२५ चर्ब	(भ्वा.	"	"
१०९६ घृ	(चु.	प.	अ.)	५७९ चर्ब	("	"	"
४३६ घृणि	(भ्वा.	आ.	से.)	८३२ चल	("	"	"
१४७० घृणु	(त.	उ.	"	१३५७ चल	(चु.	प.	"
७०८ घृषु	(भ्वा.	प.	"	१६०९ चल	(चु.	उ.	"
९२६ घ्रा.	("	"	अ.)	८१२ चलिः	(भ्वा.	प.	"
	ङ			८८९ चष	("	उ.	"
९५४ कुङ्	("	आ.	"	७२९ चह	("	प.	"
	च			१६२७ चह	(चु.	उ.	"
९३ चक	("	"	से.)	१८६७ चह	("	"	"

धातुः

८८० चायृ	(भ्वा. उ. से.)
१७९५ चि	(चु. " ")
१६३० चिञ्	(" " ")
१२५२ चिञ्	(स्वा. " अ.)
३१५ चिट	(भ्वा. प. से.)
१६७४ चित	(चु. आ. ")
१५३६ चिति	(" उ. ")
३९ चिती	(भ्वा. प. ")
१९१८ चित्र	(चु. उ. ")
१२७८ चिरि	(भ्वा. प. ")
१३५६ चिल	(तु. " ")
५३३ चिल्ल	(भ्वा. " ")
१८२८ चीक	(चु. उ. ")
३८४ चीमृ	(भ्वा. आ. ")
१७७५ चीव	(चु. उ. ")
८७९ चीवृ	(भ्वा. प. ")
१५७९ चुक	(चु. उ. ")
५१३ चुच्य (पा.)	(भ्वा. प. ")
१६१४ चुट	(चु. उ. ")
१३७८ चुट	(तु. प. ")
१५६१ चुट्ट	(चु. उ. ")
१६६० चुटि	(" " ")
१३९३ चुड	(तु. प. ")
३२५ चुडि	(भ्वा. " ")
३४७ चुड्	(" " ")
१५९३ चुद	(चु. उ. ")
४०३ चुप	(भ्वा. प. ")
४२९ चुबि	(" " ")
१६३६ चुबि	(चु. उ. ")
१५३५ चुर	(" " ")
११५८ चुरी	(दि. आ. ")
१६३६ चुबं	(चु. उ. ")
१६०३ चुल	(" " ")
५३१ चुल्ल	(भ्वा. प. ")
१५५३ चूर्ण	(चु. उ. ")

धातुः

१६४२ चूर्ण	(चु. उ. से.)
६७३ चूप	(भ्वा. प. ")
१३२५ चृती	(तु. " ")
१८२१ चूप (पा.)	(चु. उ. ")
५३६ चेल्ल	(भ्वा. प. ")
२५६ चेष्ट	(" आ. ")
१७४७ च्यु	(चु. उ. ")
९५५ च्युद्	(भ्वा. आ. ")
४० च्युतिर्	(" प. ")
छ	
१६२२ छाज	(चु. उ. ")
१८३४ छद	(" " ")
१९३६ छद	(" " ")
८१३ छदिर	(भ्वा. प. ")
१५७८ छाद	(चु. उ. ")
४७० छमु	(भ्वा. प. ")
१५९० छदे	(चु. उ. ")
८९० छप	(भ्वा. " ")
१४४१ छिदिर्	(रु. " अ.)
१९२५ छिद्र	(चु. " से.)
१३७९ छुट	(तु. प. ")
१३८९ छुड (पा.)	(" " ")
१४१९ छुप	(" " अ.)
१३७३ छुर	(" " से.)
१८२१ छूप (पा.)	(चु. उ. ")
१४४६ (उ) छुदिर	(रु. " ")
१८२१ छुदी	(चु. " ")
१९३५ छेद	(" " ")
११४६ छो	(दि. प. अ.)
ज	
१०७१ जक्ष	(अ. प. से.)
२४२ जज	(भ्वा. " ")
२४३ जजि	(" " ")
३०५ जट	(" " ")
११०५ जन	(चु. आ. ")

धातुः				धातुः			
११४९ जनी	(दि.	आ.	से.)	१८१५ जृ	(चु.	उ.	„)
३९७ जप	(भ्वा.	प.	„)	११३० जृष्	(दि.	प.	„)
१७१७ जभि	(चु.	उ.	„)	६४४ जेह	(भ्वा.	आ.	„)
३८८ जभि	(भ्वा.	आ.	„)	६१६ जेषृ	(„	„	„)
४७१ जमु	(„	प.	„)	९१४ जै	(„	प.	अ.)
७१६ जर्ज	(„	„	„)	१६२५ ज्ञप	(चु.	उ.	से.)
१२९९ जर्ज	(तु.	„	„)	८११ ज्ञा	(भ्वा.	प.	अ.)
१५४४ जल	(भ्वा.	„	„)	१५०८ ज्ञा	(क्रया.	„	„)
८३३ जल	(चु.	उ.	„)	१७३३ ज्ञा	(चु.	उ.	से.)
३९८ जल्प	(भ्वा.	प.	„)	१५०० ज्या	(क्रया.	प.	अ.)
६८८ जष	(„	„	„)	९५६ ज्युङ्	(भ्वा.	आ.	„)
१६६७ जसि	(चु.	उ.	„)	९४७ जि	(„	„	„)
१६६९ जसु	(„	„	„)	१८१६ जि	(चु.	उ.	से.)
१७१९ जसु	(„	„	„)	७७६ जवर	(भ्वा.	प.	„)
१२१२ जसु	(दि.	प.	„)	८०४ ज्वल	(„	„	„)
१०७२ जागृ	(अ.	„	„)	८३१ ज्वल	(„	„	„)
५६१ जि	(भ्वा.	„	अ.)	झ			
९४६ जि	(„	„	„)	३०६ झट	(„	„	„)
१७९४ जि	(चु.	उ.	से.)	४७२ झमु	(„	„	„)
५९४ जिवि	(भ्वा.	प.	„)	१३०१ झर्झ	(तु.	„	„)
१२७९ जिरि	(स्वा.	„	„)	७१८ झर्झ	(भ्वा.	„	„)
६९७ जिषु	(भ्वा.	„	„)	६८९ झष	(„	„	„)
५६२ जीव	(„	„	„)	८९१ झष	(„	उ.	„)
१५७ जुगि	(„	„	से.)	१४९५ झृ (पा.)	(क्रया.	प.	„)
१३८० जुट	(तु.	„	„)	११३१ झृष्	(दि.	„	„)
१३२७ जुड	(„	„	„)	ट			
१६४७ जुड	(चु.	उ.	„)	१६३९ टकि	(चु.	उ.	„)
३२ जुवृ	(भ्वा.	आ.	„)	८३४ टल	(भ्वा.	प.	„)
१३२७ जुन (पा.)	(तु.	प.	„)	१०३ टिक्	(„	आ.	„)
१८३५ जुष	(चु.	उ.	„)	१०४ टीक्	(„	„	„)
१२८९ जुषी	(तु.	आ.	„)	८३५ टूल	(„	प.	„)
११५६ जूरी	(दि.	„	„)	ड			
६८१ जुष	(भ्वा.	प.	„)	१६७७ डप	(चु.	आ.	„)
३८९ जृभि	(„	आ.	„)	१६७२ डिप	(„	„	„)
१४९५ जृ	(क्रया.	प.	„)	१६७८ डिप	(„	„	„)

धातुः				धातुः			
१३७२ डिप	(तु.	प.	से.)	१०३५ णु	(अ.	प.	से.)
१२३३ डिप	(दि.	प.	„)	१२८३ णुद	(तु.	उ.	अ.)
९६८ डीङ्	(भ्वा.	आ.	„)	१४२७ णुद	(„	प.	„)
११३५ डीङ्	(दि.	„	„)	१३९८ णू	(„	„	से.)
	ढ			८७२ णेह	(भ्वा.	उ.	„)
९८ ढौकृ	(भ्वा.	„	„)	६१७ णेप्	(„	„	„)
	ण			त			
६६२ णक्ष	(„	प.	„)	११७ तक	(„	प.	„)
१३४ णख	(„	„	„)	११८ तक्कि	(„	„	„)
१३५ णखि	(„	„	„)	६६५ तक्ष	(„	„	„)
३१० णट	(„	„	„)	६५५ तक्ष्	(„	„	वे.)
७८१ णट	(„	„	„)	१४९ तगि	(„	„	से.)
५४ णद	(„	„	„)	३०८ तट	(„	„	„)
१७७९ णद	(चु.	उ.	„)	१५८० तड	(चु.	उ.	„)
१५२१ णभ	(कया.	प.	„)	१८०२ तड	(„	„	„)
७५२ णभ	(भ्वा.	आ.	„)	२८० तडि	(भ्वा.	आ.	„)
१२४१ णभ	(दि.	प.	„)	१६७९ तत्रि	(चु.	„	„)
९८१ णम	(भ्वा.	„	अ.)	१४६४ तनु	(त.	उ.	„)
४८० णय	(„	आ.	से.)	१८४१ तनु	(चु.	„	„)
८३८ णल	(„	प.	„)	१९१ तन्नु	(भ्वा.	प.	„)
११९५ णश	(दि.	„	„)	१४६० तन्नु	(रु.	„	„)
६२७ णस	(भ्वा.	आ.	„)	११५९ तप	(दि.	आ.	अ.)
११६७ णह	(दि.	उ.	अ.)	९८५ तप	(भ्वा.	प.	„)
६२५ णासृ	(भ्वा.	आ.	से.)	१८१९ तप	(चु.	उ.	से.)
६५९ णेक्ष	(„	प.	„)	१२०३ तमु	(दि.	प.	„)
१०२६ णिजि	(अ.	आ.	„)	४७९ तय	(भ्वा.	आ.	„)
१०९३ णिजिर्	(जु.	उ.	अ.)	१७८१ तर्क	(चु.	उ.	„)
६६ णिदि	(भ्वा.	प.	से.)	२२७ तर्ज	(भ्वा.	प.	„)
८७१ णिह	(„	उ.	„)	१६८२ तर्ज	(चु.	आ.	„)
५९० णिवि	(„	प.	„)	५८ तर्द	(भ्वा.	प.	„)
१३६१ णिल	(तु.	„	„)	१५९९ तल	(चु.	उ.	„)
७२२ णिश	(भ्वा.	„	„)	१७३० तसि	(„	„	„)
१०२५ णिसि	(अ.	आ.	„)	१२१३ तसु	(दि.	प.	„)
९०१ णीञ्	(भ्वा.	उ.	अ.)	४८९ तायृ	(भ्वा.	आ.	„)
५६६ णीव	(„	प.	से.)	१२६७ तिक्	(स्वा.	प.	„)

धातुः				धातुः			
१०५ तिक्	(भ्वा.	आ.	से.)	७५३ तुभ	(भ्वा.	आ.	से.)
१२६८ तिग	(स्वा.	प.	„)	१५२२ तुभ	(क्र्या.	प.	„)
९७१ तिज	(भ्वा.	आ.	„)	१२४२ तुभ	(दि.	„	„)
१६५३ तिज	(चु.	उ.	„)	११०२ तुर	(चु.	„	„)
३६२ तिष्ट	(भ्वा.	आ.	अ.)	५७० तुर्वी	(भ्वा.	„	„)
११२३ तिम	(दि.	प.	से.)	१६०० तुल	(चु.	उ.	„)
५३४ तिल	(भ्वा.	„	„)	११८५ तुष	(दि.	प.	„)
१३५५ तिल	(तु.	„	„)	७१० तुस	(भ्वा.	„	„)
१६०८ तिल	(चु.	उ.	„)	७३७ तुहिर	(„	„	„)
५३४ तिल्ल (पा.)	(भ्वा.	प.	„)	३५१ तुड (पा.)	(„	„	„)
१०६ तीकृ	(„	आ.	„)	१६९० तूण	(चु.	आ.	„)
१९१३ तीर	(चु.	उ.	„)	११५२ तूरी	(दि.	„	„)
५६५ तीव	(भ्वा.	प.	„)	५२७ तूल	(भ्वा.	प.	„)
२४४ तुज	(„	„	„)	६७४ तूष	(„	„	„)
१५६७ तुज (पा.)	(चु.	उ.	„)	१४६९ तुणु	(त.	उ.	„)
२४५ तुजि	(भ्वा.	प.	„)	१४४७ (उ) तृदिर	(रु.	„	„)
१५६७ तुजि	(चु.	उ.	„)	१३०९ तुन्फ	(तु.	प.	„)
१७५६ तुजि	(„	„	„)	११९६ तृप	(दि.	„	„)
१३७७ तुट	(तु.	प.	„)	१२७२ तृप (पा.)	(स्वा.	„	„)
१३८७ तुड	(„	„	„)	१८२० तृप	(चु.	उ.	„)
२७६ तुडि	(भ्वा.	आ.	„)	१३०८ तृप	(तु.	प.	„)
३५१ तुड्	(„	प.	„)	१३०८ तृफ (पा.)	(„	„	„)
१३३३ तुण	(तु.	„	„)	१२२९ (लि) तृषा	(दि.	„	„)
१९४४ तुत्थ	(चु.	उ.	„)	१४५६ तृह	(रु.	„	„)
१२८२ तुद	(तु.	„	अ.)	१३४९ तृह्	(तु.	„	„)
४०५ तुन्प	(भ्वा.	प.	से.)	१३५१ तृन्ह	(„	„	वे.)
१३११ तुन्प	(तु.	„	„)	९६९ तृ	(भ्वा.	„	से.)
४०९ तुन्फ	(भ्वा.	„	„)	२३१ तंज	(„	„	„)
१३१३ तुन्फ	(तु.	„	„)	३६३ तेष्ट	(„	आ.	„)
४०४ तृप	(भ्वा.	„	„)	४९९ तेष्ट	(„	„	„)
१३१० तृप	(तु.	„	„)	९८६ त्यज	(„	प.	अ.)
४०८ तृफ	(भ्वा.	„	„)	६६० त्रक्ष	(„	„	से.)
१३१२ तृफ	(तु.	„	„)	९७ त्रकि	(„	आ.	„)
१६५८ तृबि	(चु.	उ.	„)	१५५ त्रख (पा.)	(„	प.	„)
४२८ तृबि	(भ्वा.	प.	„)	६९ त्रदि	(„	„	„)

धातुः

धातुः

८१६ त्रपि (पा.)	(भ्वा.	प.	से.)	१०७३ दरिद्रा	(अ.	प.	से.)
३७४ त्रपूय	("	आ.	वे.)	१७५२ दल	(चु.	उ.	")
१७४२ त्रस	(चु.	उ.	मे.)	५४८ दल	(भ्वा.	प.	")
१७६२ त्रसि	("	"	")	८१६ दलि (पा.)	("	"	")
१११७ त्रसा	(दि.	प.	")	१६७५ दशि	(चु.	आ.	")
१५५ त्रिखि (पा.)	(भ्वा.	"	")	१७६५ दशि	("	उ.	")
१३७६ त्रुट	(तु.	"	")	१६७६ दस (पा.)	("	आ.	")
१६९९ त्रुट	(चु.	आ.	")	१६७६ दसि	("	"	")
४०७ त्रुन्प	(भ्वा.	प.	")	१७८७ दसि	("	उ.	")
४११ त्रुन्फ	("	"	")	१२१४ दमु	(दि.	प.	")
४०६ त्रुप	("	"	")	९९१ दह	(भ्वा.	"	अ.)
४१० त्रुफ	("	"	")	१०९१ (डु) दात्र	(जु.	उ.	")
९६५ त्रैड	("	आ.	अ.)	९३० दाण	(भ्वा.	प.	")
९९ त्रौकृ	("	"	मे.)	९९४ दान	("	उ.	से.)
६५६ त्वक्ष	("	प.	वे.)	१०५९ दाप	(अ.	प.	अ.)
१५० त्वशि	("	"	मे.)	१२८० दाश	(स्वा.	प.	से.)
१३०२ त्वच	(तु.	"	")	८८२ दाश	(भ्वा.	उ.	")
१९२ त्वन्चु	(भ्वा.	"	")	८९४ दागु	("	"	")
७७५ (त्रि) त्वरा	("	आ.	")	५९२ दिवि	("	प.	")
१००१ त्विष	("	उ.	अ.)	११०७ दिवु	(दि.	"	")
५५४ त्वर	("	प.	मे.)	१७०७ दिवु	(चु.	आ.	")
थ				१७२५ दिवु	("	उ.	")
१३८८ थुड	(तु.	"	")	१२८४ दिश	(तु.	"	अ.)
५७१ थुवी	(भ्वा.	"	")	१०१५ दिह	(भ.	"	")
द				६०९ दाक्ष	(भ्वा.	आ.	से.)
६०८ दक्ष	("	आ.	")	११३४ दाद्	(दि.	आ.	अ.)
७७० दक्ष	("	"	")	१०७६ दाधीद्	(अ.	"	से.)
१२७४ दघ	(स्वा.	प.	")	११५० दापी	(दि.	"	")
१९२७ दण्ड	(चु.	उ.	")	९४४ दु	(भ्वा.	प.	अ.)
१७ दद	(भ्वा.	आ.	")	१२५७ (डु) दु	(स्वा.	"	")
८ दध	("	"	")	१९३१ दुख	(चु.	उ.	से.)
१२७१ दन्धु	(स्वा.	प.	")	१६०१ दुल	("	"	")
९८९ दन्श	(भ्वा.	"	अ.)	५७२ दुर्नी	(भ्वा.	प.	")
१२०४ दमु	(दि.	"	से.)	११८६ दुष	(दि.	"	अ.)
४८१ दय	(भ्वा.	आ.	")	१०१४ दुह	(अ.	उ.	")

धातुः				धातुः			
७३८ दुहिर	(भ्वा.	प.	से.)	९०६ द्वै	(भ्वा.	प.	अ.)
११३३ दृड्	(दि.	आ.	„)	१०१३ द्विष	(अ.	उ.	„)
१२८१ दृ	(स्वा.	„	अ.)		ध		
१४१२ दृष्ट	(तु.	„	„)	१५९५ धक्क	(चु.	„	से.)
१३१५ दृन्फ	(„	प.	से.)	४५३ धणि (पा.)	(भ्वा.	प.	„)
११९७ दृप	(दि.	„	अ.)	११०४ धन	(जु.	„	„)
१८२१ दृप (पा.)	(चु.	उ.	से.)	५९७ धवि	(भ्वा.	„	„)
१३१४ दृप	(तु.	प.	„)	१०९२ (डु) धाब्	(जु.	उ.	अ.)
१८२३ दृभ	(चु.	उ.	„)	६०१ धावु	(भ्वा.	„	से.)
१३२४ दृभी	(तु.	प.	„)	१४०७ धि	(तु.	प.	अ.)
१८२२ दृभी	(चु.	उ.	„)	६०३ धिश	(भ्वा.	आ.	से.)
९८८ दृशिर	(भ्वा.	प.	अ.)	५९३ धिवि	(„	प.	„)
७३३ दृह	(„	„	से.)	११०३ धिष	(जु.	„	„)
७३४ दृहि	(„	„	„)	११३६ धीङ्	(दि.	आ.	अ.)
८०८ दृ	(„	„	„)	६०२ धुक्ष	(भ्वा.	„	से.)
१४९४ दृ	(कथा.	„	„)	१२५६ धुज्	(स्वा.	उ.	अ.)
९६२ दृङ्	(„	„	अ.)	५७३ धुर्वी	(भ्वा.	प.	से.)
५०० दृङ्	(„	„	से.)	१३९९ धू	(तु.	„	„)
९२४ दृप्	(„	प.	अ.)	१२५६ धूज् (पा.)	(स्वा.	उ.	„)
११४८ दा	(दि.	प.	अ.)	१४८८ धूज्	(कथा.	„	„)
१०४० द्यु	(अ.	„	„)	१८३६ धूज्	(चु.	„	„)
७४१ द्युत	(भ्वा.	आ.	से.)	३९६ धूप	(भ्वा.	प.	„)
९०५ द्यै	(„	प.	अ.)	१७७३ धूप	(चु.	उ.	„)
४६६ द्रम	(„	„	से.)	११५३ धूरी	(दि.	आ.	„)
१०५४ द्रा	(अ.	प.	अ.)	१६४० धूश (पा.)	(चु.	उ.	„)
६७० द्राक्षि	(भ्वा.	„	से.)	१६४० धूष (पा.)	(„	„	„)
१२४ द्राख्	(„	„	„)	१६४० धूस	(„	„	„)
११४ द्राष्ट	(„	आ.	„)	९३८ धृ	(भ्वा.	प.	„)
२८७ द्राड्	(„	„	„)	९६० धृङ्	(„	आ.	अ.)
६४६ द्राङ्	(„	„	„)	१४१३ धृङ्	(तु.	„	„)
९४५ द्रु	(„	प.	अ.)	२१९ धृज	(भ्वा.	प.	से.)
१३३८ द्रुण	(तु.	„	से.)	२२० धृजि	(„	„	„)
११९८ द्रुह	(दि.	„	„)	९०० धृज्	(„	उ.	अ.)
१४८२ द्रुज्	(कथा.	उ.	„)	१८५१ धृष	(चु.	„	से.)
७८ द्रेक्	(भ्वा.	आ.	„)	१२७० (नि) धृषा	(स्वा.	प.	„)

धातुः				धातुः			
१४९५ धृ (पा)	(कथा.	प.	से.)	५६ नर्द	(भ्वा.	प.	से.)
१९१५ धेक	(चु.	उ.	")	१८०३ नल	(चु.	उ.	")
९०२ धेद्	(भ्वा.	प.	अ.)	६ नाथ्	(भ्वा.	आ.	")
५५३ धोर्क्	(" "	"	से.)	७ नाथ्	(" "	"	")
९२७ ध्मा	(" "	"	अ.)	१८८६ निवास	(चु.	उ.	")
९०८ ध्यै	(" "	"	")	६८७ निष्क	(" "	आ.	")
२१७ ध्रज	(" "	"	से.)	५२२ नील	(भ्वा.	प.	")
२१८ ध्रजि	(" "	"	")	१११६ नृत्ता	(दि.	"	")
४५९ ध्रण	(" "	"	")	८०९ नृ	(भ्वा.	"	")
१५२५ (उ) ध्रस	(कथा.	"	")	१४९६ नृ	(कथा.	"	")
१७४३ (उ) ध्रस	(चु.	उ.	")	प			
६७१ ध्राक्षि	(भ्वा.	प.	")	१५५१ पक्ष	(चु.	उ.	")
१२५ ध्राग्व	(" "	"	")	२९६ पट	(भ्वा.	प.	")
२८८ ध्राड्	(" "	आ.	")	१७५३ पट	(चु.	उ.	")
११४ ध्राष्ट्र (पा.)	(" "	"	")	१८५७ पट	(" "	"	")
९४३ ध्रु	(" "	प.	अ.)	३३० पट	(भ्वा.	प.	")
१४०१ ध्रु	(चु.	"	")	२८१ पाडि	(" "	आ.	")
१४०१ ध्रुव (पा.)	(" "	"	मे.)	१६१६ पाडि	(चु.	उ.	")
७९ ध्रैक्	(भ्वा.	आ.	")	९९६ (डु) पचप्	(भ्वा.	"	अ.)
९०७ ध्रै	(" "	प.	अ.)	१७४ पाचि	(" "	आ.	से.)
२२१ ध्वज	(" "	"	मे.)	१६५२ पाचि	(चु.	उ.	")
२२२ ध्वजि	(" "	"	")	१५७७ पाछि	(" "	"	")
४५३ ध्वण	(" "	"	")	४३९ पण	(भ्वा.	आ.	")
८१६ ध्वन	(" "	"	")	१८६२ पत	(चु.	उ.	")
८२८ ध्वन	(" "	"	")	८४५ पन्त्र	(भ्वा.	प.	")
१८९० ध्वन	(चु.	उ.	")	१५५५ पथ (पा.)	(चु.	उ.	")
८१६ ध्वनि (पा.)	(भ्वा.	प.	")	१५७६ पाथि	(" "	"	")
७५५ ध्वन्सु	(" "	आ.	")	८४७ पथे	(भ्वा.	प.	")
६७२ ध्वाक्षि	(" "	प.	")	११७० पद	(दि.	आ.	अ.)
१३९ ध्वृ	(" "	"	अ.)	१८९९ पद	(चु.	"	से.)
न				४४० पन	(भ्वा.	"	")
१५९४ नक्	(चु.	उ.	से.)	४७६ पय	(" "	"	")
१५४६ नट	(" "	"	")	१९४० पर्ण	(चु.	उ.	")
१७९२ नट	(" "	"	")	२९ पर्दे	(भ्वा.	आ.	")
६७ (डु) नदि	(भ्वा.	प.	")	४१२ पर्प	(" "	प.	")

धातुः				धातुः			
४१६ पर्व	(भ्वा.	प.	से.)	१५६० पुट्ट	(उ.	उ.	से.)
५७७ पर्व	("	"	")	१३८५ पुड	(तु.	प.	")
८३९ पल	("	"	")	३२६ पुडि [पा.]	(भ्वा.	"	")
१८८२ पलपूल	(उ.	उ.	")	१३३४ पुण	(तु.	"	")
१७२० पश	("	"	")	१६३७ पुण [पा.]	(उ.	उ.	")
१८६३ पष	("	"	")	१११९ पुथ	(दि.	प.	")
१६१७ पसि	("	"	")	१७७६ पुथ	(उ.	उ.	")
९२५ पा	(भ्वा.	प.	अ.)	४४ पुथि	(भ्वा.	प.	")
१०५६ पा	(अ.	"	")	१३४७ पुर	(तु.	"	")
१९१२ पार	(उ.	उ.	से.)	५७६ पुर्व	(भ्वा.	"	")
१६१० पाल	("	"	")	८४१ पुल	("	"	")
१४०६ पि	(तु.	प.	अ.)	१६०२ पुल	(उ.	उ.	")
१५७७ पिच्छ	(उ.	उ.	से.)	१६३७ पुल	("	"	")
१५६८ पिज [पा.]	("	"	")	७०० पुष	(भ्वा.	प.	")
१०२८ पिजि	(अ.	आ.	")	११८३ पुष	(दि.	"	अ.)
१५६८ पिजि	(उ.	उ.	")	१५३० पुष	(क्रथा.	"	से.)
१७५८ पिजि	("	"	")	१७५१ पुष	(उ.	उ.	")
३११ पिट	(भ्वा.	प.	")	११२२ पुष्प	(दि.	प.	")
३३९ पिठ	("	"	")	१६३८ पुंस	(उ.	उ.	")
२७४ पिडि	("	आ.	")	१५९१ पुस्त	("	"	")
१६७० पिडि	(उ.	उ.	")	९६६ पूङ्	(भ्वा.	आ.	")
५८८ पिवि	(भ्वा.	प.	")	१६४३ पूज	(उ.	उ.	")
१४३८ पिशि	(तु.	"	")	१४८३ पूज्	(क्रथा.	"	")
१४५३ पिष्ट	(रु.	"	अ.)	४८४ पूयी	(भ्वा.	आ.	")
१५६९ पिस	(उ.	उ.	से.)	११५१ पूरी	(दि.	"	")
१७६३ पिसि	("	"	")	१८०४ पूरी	(उ.	उ.	")
७१९ पिस्त	(भ्वा.	प.	")	१६३७ पूर्ण [पा.]	("	"	")
११४१ पीङ्	(दि.	आ.	अ.)	५२८ पूल	(भ्वा.	प.	")
१५४५ पीड	(उ.	उ.	से.)	६७५ पूष	("	"	")
५२१ पील	(भ्वा.	प.	")	१०८६ पृ [पा.]	(उ.	"	अ.)
५६३ पीव	("	"	")	१२५९ पृ	(स्वा.	"	")
१३६८ पुट	(तु.	"	")	१४०३ पृङ्	(तु.	आ.	")
१७५४ पुट	(उ.	उ.	")	१८०८ पृच	(उ.	उ.	से.)
१९१४ पुट	("	"	")	१०३० पृची	(अ.	आ.	")
१७९३ पुटि	("	"	")	१४६३ पृची	(रु.	प.	")

धातुः				धातुः			
१०२८ पृजि (पा.)	(अ.	आ.	से.)	१५२९ प्लुष	(कथा.	प.	से.)
१३२९ पृड	(तु.	प.	")	७०४ प्लुषु	(भ्वा.	"	")
१३३० पृण	("	"	")	१०५५ प्सा	(अ.	"	अ.)
१५५५ पृथ	(चु.	उ.	")	फ			
७०५ पृषु	(भ्वा.	"	")				
१०८६ पृ	(जु.	प.	")	११६ फक्	(भ्वा.	"	से.)
१४९० पृ	(कथा.	"	")	८२१ फण	("	"	")
१५४९ पृ	(चु.	उ.	")	५३० फल	("	"	")
४४१ पेल्ल	(भ्वा.	प.	")	५१६ (जि) फला	("	"	")
५०४ पेवृ	("	आ.	")	१३९१ फुल	(तु.	"	")
६१५ पेवृ	("	"	")	५३२ फुल्ल	(भ्वां.	"	")
७२० पेस्त	("	प.	")	५४२ फेल्ल	("	"	")
९२० पै	("	"	अ.)	ब			
४५८ पैण्	("	"	से.)				
४८८ (ओ) प्यायी	("	आ.	")	४५९ बण (पा.)	("	"	")
९६४ प्यैड्	("	"	")	५१ बद्	("	"	")
१४१४ प्रच्छ	(तु.	प.	अ.)	९७३ बध	("	आ.	")
७६५ प्रथ	(भ्वा.	आ.	से.)	१५४८ बध	(चु.	उ.	")
१५५४ प्रथ	(चु.	उ.	")	१५४८ बन्ध (पा.)	("	"	")
७६६ प्रस	(भ्वा.	आ.	")	१५०९ बन्ध	(कथा.	प.	अ.)
१०६१ प्रा	(अ.	प.	अ.)	४१८ बर्ब	(भ्वा.	"	से.)
११४४ प्रीड्	(दि.	आ.	")	६३८ बर्ह	("	आ.	")
१४७५ प्रीञ्	(कथा.	उ.	अ.)	१६६५ बर्ह	(चु.	उ.	")
१८३७ प्रीञ्	(चु.	उ.	से.)	१७७० बर्ह	("	"	")
९५७ पुड्	(भ्वा.	आ.	अ.)	८४० बल	(भ्वा.	प.	")
३२४ पुड	("	प.	से.)	१६२९ बल	(चु.	उ.	")
१५२८ पुष	(कथा.	"	")	६३९ बल्ह	(भ्वा.	आ.	")
७०३ पुषु	(भ्वा.	"	")	१७७१ बल्ह	(चु.	उ.	")
६१९ प्रेषृ	("	आ.	")	२८६ बाड्	(भ्वा.	आ.	")
८६७ प्रोथृ	("	उ.	")	५ बाधृ	("	"	")
६४२ लिह	("	आ.	")	६४५ बाह	("	"	")
१५०४ ङी	(कथा.	प.	अ.)	३१६ बिट	("	प.	")
९५८ प्लुड्	(भ्वा.	आ.	")	६४ बिदि	("	"	")
१११५ प्लुष	(दि.	प.	से.)	१३६० बिल	(तु.	"	")
१२१७ प्लुष	("	"	")	१६०७ बिल	(चु.	उ.	")
				११९ बुक्	(भ्वा.	प.	")
				१७१४ बुक्	(चु.	उ.	")

धातुः				धातुः			
८५८ बुध	(भ्वा.	प.	से.)	६२४ भासु	(भ्वा.	आ.	से.)
११७३ बुध	(दि.	आ.	अ.)	६०६ भिक्ष	(„	„	„)
८७५ बुधिर्	(भ्वा.	उ.	से.)	६४ भिदि (पा.)	(„	प.	„)
१५९२ बुस्त	(चु.	प.	„)	१४४० भिदिर्	(रु.	उ.	अ.)
७३५ बृह	(भ्वा.	„	„)	१०८४ (जि) भी	(जु.	प.	„)
७३६ बृहि	(„	„	„)	१४५५ भुज	(रु.	„	से.)
१७६९ बृहि	(चु.	उ.	„)	१४१८ भुजो	(तु.	„	„)
७३६ बृहिर् (पा.)	(भ्वा.	प.	„)	१७४८ भुवः	(चु.	उ.	„)
१३४८ बृह् (पा.)	(तु.	„	„)	१ भू	(भ्वा.	प.	„)
१०४४ ब्रूज्	(अ.	उ.	„)	१८४५ भू	(चु.	आ.	„)
१६६४ ब्रूस	(चु.	„	„)	६८२ भूष	(भ्वा.	प.	„)
भ				१७३१ भूष	(चु.	उ.	„)
१५५८ भक्ष	(„	„	„)	१७८ भृजी	(भ्वा.	आ.	„)
९९८ भज	(भ्वा.	„	अ.)	८९८ भृज्	(„	उ.	अ.)
१७३४ भज	(चु.	„	से.)	१०८७ (डु) भृज्	(जु.	„	„)
१७६० भजि	(„	„	„)	१३९६ भृड	(तु.	प.	से.)
३०७ भट	(भ्वा.	प.	„)	१७८८ भृशि	(चु.	उ.	„)
७८० भट	(„	„	„)	१२२५ भृशु	(दि.	प.	„)
२७३ भडि	(„	आ.	„)	१४९२ भृ	(कथा.	„	„)
१५८९ भडि	(चु.	उ.	„)	८८३ भेषृ	(भ्वा.	उ.	„)
४४७ भण	(भ्वा.	प.	„)	६२८ भ्यस	(„	आ.	„)
१२ भदि	(„	आ.	„)	८९२ भ्रक्ष	(„	उ.	„)
१४५४ भन्जो	(रु.	प.	„)	४५२ भ्रण	(„	प.	„)
१६८३ भर्त्स	(चु.	आ.	„)	७५६ भ्रन्थु (पा.)	(„	आ.	„)
५८० भर्व	(भ्वा.	प.	„)	१२२६ भ्रन्थु	(दि.	प.	„)
४९५ भल	(„	आ.	„)	७५६ भ्रन्सु	(भ्वा.	आ.	„)
१७०१ भल	(चु.	„	„)	८५० भ्रसु	(„	प.	„)
४९६ भल्ल	(भ्वा.	„	„)	१२०६ भ्रसु	(दि.	„	„)
६९५ भष	(„	प.	„)	१२८५ भ्रस्ज	(तु.	उ.	अ.)
११०० भस	(जु.	„	„)	१८१ भ्राजृ	(भ्वा.	आ.	से.)
१०५१ भा	(अ.	प.	अ.)	८२३ (डु) भ्राजृ	(„	„	„)
१८८७ भाज	(चु.	उ.	से.)	८२४ (डु) भ्राशृ	(„	„	„)
४४१ भाम	(भ्वा.	आ.	„)	१५०६ श्री	(कथा.	प.	अ.)
१८७३ भाम	(चु.	उ.	„)	१६९१ भ्रूण	(चु.	आ.	से.)
६१२ भाष	(भ्वा.	आ.	„)	१८० भ्रैजृ	(भ्वा.	आ.	„)

धातुः			धातुः		
८८४ भ्रेषृ	(भ्वा.	उ. से.)	४९३ मल	(भ्वा.	आ. से.)
८९३ भ्लक्ष	(„	„ „)	४९४ मल्ल	(„	„ „)
८९५ [टु] भ्लाश्ट	(„	आ. „)	५९९ मव	(„	प. „)
८८५ भ्लेषृ	(„	उ. „)	५०८ मव्य	(„	„ „)
म			७२४ मश	(„	„ „)
८९ मकि	(„	आ. „)	६९२ मष	(„	„ „)
१३२ मख	(„	प. „)	१२२२ मसी	(दि.	„ „)
१३३ मखि	(„	„ „)	१०२ मस्क	(भ्वा.	आ. „)
१४८ मगि	(„	„ „)	१४१६ (टु) मस्जो	(तु.	प. अ.)
१११ मधि	(„	आ. „)	७३० मह	(भ्वा.	„ से.)
१६० मधि	(„	प. „)	१८६८ मह	(चु.	उ. „)
१७१ मच	(„	आ. „)	६३४ महि	(भ्वा.	आ. „)
१७३ मचि	(„	„ „)	१८०० महि	(चु.	उ. „)
३३२ मठ	(„	प. „)	१०६२ मा	(अ.	प. अ.)
२६३ मठि	(„	आ. „)	६६९ माक्षि	(भ्वा.	„ से.)
२७२ मडि	(„	„ „)	१०८८ माकु	(जु.	आ. अ.)
३२१ मडि	(„	प. „)	११४२ माहु	(दि.	„ „)
१५८८ माडे	(चु.	उ. „)	९७२ मान	(भ्वा.	„ से.)
४४८ मण	(भ्वा.	प. „)	१७१० मान	(चु.	आ. „)
१६८० मन्नि	(चु.	आ. „)	१८४४ मान	(„	उ. „)
४६ मथि	(भ्वा.	प. „)	१८४७ मार्ग	(„	„ „)
८४८ मथे	(„	„ „)	१६४९ मार्ज	(„	„ „)
१७०६ मद	(चु.	आ. „)	८९५ माह	(भ्वा.	„ „)
१३ मदि	(भ्वा.	„ „)	१२९८ मिछ	(तु.	प. „)
८१५ मदी	(„	प. „)	१७५७ मिजि	(चु.	उ. „)
१२०९ मदी	(दि.	„ „)	१२५१ (डु) मिज्	(स्वा.	„ अ.)
११७७ मन	(दि.	आ. अ.)	८६८ मिधृ [पा.]	(भ्वा.	„ से.)
१४७२ मनु	(त.	„ से.)	७४३ (अि) मिदा	(„	आ. „)
४२ मन्थ	(भ्वा.	प. „)	१२४४ (अि) मिदा	(दि.	प. „)
१५१२ मन्थ	(क्रया.	आ. „)	१५४२ मिदि	(चु.	उ. „)
५५८ मभ्र	(भ्वा.	प. „)	८६८ मिट	(भ्वा.	„ „)
४७७ मय	(„	आ. „)	८६८ मिधृ [पा.]	(„	„ „)
१६५० मर्व	(चु.	उ. „)	१३६५ मिल	(तु.	प. „)
४९९ मर्व	(भ्वा.	प. „)	१४३० मिल	(रु.	उ. „)
५७८ मर्व	(„	„ „)	५८९ मिवि	(भ्वा.	प. „)

धातुः			धातुः		
७२३ मिश	(भ्वा.	प. से.)	१६०४ मूल	(चु.	उ. से.)
१९२२ मिश्र	(चु.	उ. ,,)	६७६ मूष	(भ्वा.	प. ,,)
१३५३ मिष	(तु.	प. ,,)	६६४ मृक्ष	(,,	,, ,,)
६९९ मिषु	(भ्वा.	,, ,,)	१९०१ मृग	(चु.	आ. ,,)
९९२ मिह	(,,	,, अ.)	१४०४ मृङ्	(तु.	,, अ.)
१८२५ मी	(चु.	उ. से.)	१८४९ मृज्	(चु.	उ. से.)
११३७ मीह्	(दि.	आ. अ.)	१०६६ मृजू	(अ.	प. वे.)
१४७७ मीज्	(कथा.	उ. ,,)	१३२८ मृड	(तु.	,, से.)
४६८ मीमृ	(भ्वा.	प. से.)	१५१७ मृड	(कथा.	,, ,,)
५१७ मील	(,,	,, ,,)	१३३२ मृण	(तु.	,, ,,)
५६४ मीव	(,,	,, ,,)	१५१६ मृद	(कथा.	,, ,,)
१७४४ मुच	(चु.	उ. ,,)	८७४ मृधु	(भ्वा.	उ. ,,)
१७२ मुचि	(भ्वा.	आ. ,,)	१४२६ मृश	(तु.	प. अ.)
१४३१ मुच्छ	(तु.	उ. अ.)	११६४ मृष	(दि.	उ. से.)
२५० मुज	(भ्वा.	प. से.)	१८५० मृष	(चु.	,, ,,)
२५१ मुजि	(,,	,, ,,)	७०७ मृषु	(भ्वा.	प. ,,)
१३७५ मुट	(तु.	,, ,,)	१४९३ मृ	(कथा.	,, ,,)
१६१५ मुट	(चु.	उ. ,,)	९६१ मेङ्	(भ्वा.	आ. ,,)
२६५ मुठि	(भ्वा.	आ. ,,)	८६९ मेधृ (पा.)	(,,	उ. ,,)
३२३ मुड	(,,	प. ,,)	८६९ मेह	(,,	,, ,,)
२७५ मुडि	(,,	आ. ,,)	८७० मेधृ	(,,	,, ,,)
३२६ मुडि	(,,	प. ,,)	८६९ मेधृ (पा.)	(,,	,, ,,)
१३३५ मुण	(तु.	,, ,,)	३७१ मेपृ	(,,	आ. ,,)
१६ मुद	(भ्वा.	आ. ,,)	५०५ मेवृ	(,,	,, ,,)
१७४१ मुद	(चु.	उ. ,,)	९२९ म्रा	(,,	प. अ.)
१३४४ मुर	(तु.	प. ,,)	६६४ म्रक्ष (पा.)	(,,	,, से.)
२१२ मुर्छा	(भ्वा.	,, ,,)	१६६२ म्रक्ष	(चु.	उ. ,,)
५७५ मुर्वा	(,,	,, ,,)	७६७ म्रद	(भ्वा.	आ. ,,)
१५३१ मुष	(कथा.	,, ,,)	१९५ मुचु	(,,	प. ,,)
१२२१ मुस	(दि.	,, ,,)	१९३ मुन्चु	(,,	,, ,,)
१६३२ मुस्त	(चु.	उ. ,,)	२९३ म्रेड्	(,,	,, ,,)
११९९ मुह	(दि.	प. वे.)	१९६ म्छुचु	(,,	,, ,,)
९६७ मूङ्	(भ्वा.	आ. से.)	१९४ म्छुन्चु	(,,	,, ,,)
१९१० मूत्र	(चु.	उ. ,,)	२०५ म्लेच्छ	(,,	,, ,,)
५२९ मूल	(भ्वा.	प. ,,)	१६६३ म्लेच्छ	(चु.	उ. ,,)

धातुः			धातुः		
२९२ म्लेटृ	(भ्वा.	प. से.)	१७३८ रग (पा.)	(चु.	उ. से.)
५०६ म्लेष्टृ	(„	आ. „)	१४४ रगि	(भ्वा.	प. „)
९०४ म्लै	(„	प. अ.)	७८५ रगे	(„	„ „)
य			१७३८ रघ (पा.)	(चु.	उ. „)
१६९३ यक्ष	(चु.	आ. से.)	१०७ रघि	(भ्वा.	आ. „)
१००२ यज	(भ्वा.	उ. अ.)	१७९६ रघि	(चु.	उ. „)
१७३६ यत	(चु.	„ से.)	१८६५ रच	(„	„ „)
३० यती	(भ्वा.	आ. „)	२९७ रट	(भ्वा.	प. „)
१५३७ यत्रि	(चु.	उ. „)	३३४ रट	(„	„ „)
९८० यभ	(भ्वा.	प. अ.)	३३४ रठ (पा.)	(„	„ „)
९८४ यम	(„	„ „)	४४५ रण	(„	„ „)
८१९ यमः	(„	„ से.)	७९५ रण	(„	„ „)
१६२६ यम	(चु.	उ. „)	८१६ रणि (पा.)	(„	„ „)
१२११ यसु	(दि.	प. से.)	५३ रद	(„	„ „)
१०४९ या	(अ.	„ अ.)	११९४ रध	(दि.	„ वे.)
८६३ (ङ) याचृ	(भ्वा.	उ. से.)	९९९ रझ	(भ्वा.	उ. अ.)
१०३३ यु	(अ.	प. „)	११६८ रन्ज	(दि.	„ „)
१७११ यु	(चु.	आ. „)	४०१ रप	(भ्वा.	प. से.)
१५६ युगि	(भ्वा.	प. „)	४१३ रफ	(„	„ „)
२१४ युछ	(„	„ „)	४१४ रफि	(„	„ „)
११७८ युज	(दि.	आ. अ.)	३७६ रबि	(„	आ. „)
१८०७ युज	(चु.	उ. से.)	९७४ रभ	(„	आ. अ.)
१४४५ युजिर्	(रु.	„ अ.)	३८५ रभि (पा.)	(„	„ से.)
१४८० युञ्	(क्रथा.	„ „)	८५३ रमु	(„	„ अ.)
३१ युत्	(भ्वा.	आ. से.)	४८२ रय	(„	„ से.)
११७४ युध	(दि.	„ अ.)	५९६ रवि	(„	प. „)
१२३६ युप	(„	प. से.)	७१३ रस	(„	प. „)
१२१६ युस (पा.)	(„	„ „)	१९३२ रस	(चु.	उ. „)
६८० यूष	(भ्वा.	„ „)	७३१ रह	(भ्वा.	प. „)
२९१ यौटृ	(„	„ „)	१६२८ रह	(चु.	उ. „)
र			१८५९ रह	(„	„ „)
१७३७ रक	(चु.	उ. „)	७३२ रहि	(भ्वा.	प. „)
६५८ रक्ष	(भ्वा.	प. „)	१७९९ रहि	(चु.	उ. „)
१३६ रख	(„	„ „)	१०५७ रा	(अ.	प. अ.)
१३७ रखि	(„	„ „)	१२२ राखृ	(भ्वा.	„ से.)

धातुः				धातुः			
११२	राष्ट्र	(भ्वा.	आ. से.)	१२३७	रुप	(दि.	प. से.)
८२२	राजृ	("	उ. ")	१४२०	रुश	(तु.	" अ.)
११८१	राधः	(दि.	प. अ.)	१७८९	रुशि	(चु.	उ. से.)
१२६३	राध	(स्वा.	" ")	६९३	रुष	(भ्वा.	प. ")
६२६	राष्ट्र	(भ्वा.	आ. ")	१२३१	रुष	(दि.	" ")
१४०५	रि	(तु.	प. अ.)	१६७१	रुष	(चु.	उ. ")
१२७६	रि	(स्वा.	" ")	१७९१	रुसि	("	" ")
१५५	रिख (पा.)	(भ्वा.	" से.)	८५९	रुह	(भ्वा.	प. अ.)
१५४	रिगि	("	" ")	१९११	रुक्ष	(चु.	उ. से.)
१८१७	रिच	(चु.	उ. ")	१९३४	रूप	("	" ")
१४४२	रिचिरू	(रु.	" अ.)	६७८	रुष	(भ्वा.	प. ")
१३०७	रिफ	(तु.	प. से.)	८०	रेकृ	("	आ. ")
५९५	रिवि	(भ्वा.	" ")	८६४	रेटृ	("	उ. ")
१४२१	रिश	(तु.	" अ.)	३७२	रेपृ	("	आ. ")
६९४	रिष	(भ्वा.	" से.)	३८५	रेभृ	("	" ")
१२३२	रिष	(दि.	" ")	५०७	रेवृ	("	" ")
१३०७	रिह (पा.)	(तु.	" ")	६२०	रेषृ	("	" ")
१५०१	री	(क्रया.	" अ.)	९०९	रै	("	प. अ.)
११३८	रीङ्	(दि.	आ. ")	३५६	रोडृ	("	" से.)
१०३४	रु	(अ.	प. से.)	३५५	रौडृ	("	" ")
९५९	रुङ्	(भ्वा.	आ. ")	ल			
७४५	रुच	("	" ")	१६९७	लक्ष	(चु.	आ. ")
१८०५	रुज	(चु.	उ. ")	१५३९	लक्ष	("	उ. ")
१४१७	रुजो	(तु.	प. अ.)	१३८	लख	(भ्वा.	प. ")
७४७	रुट	(भ्वा.	आ. से.)	१३९	लखि	("	" ")
१६७१	रुट (पा.)	(चु.	उ. ")	१७३८	लग	(चु.	उ. ")
१७८४	रुट	("	" ")	१४५	लगि	(भ्वा.	प. ")
३२७	रुटि	(भ्वा.	प. ")	७८६	लगे	("	" ")
३३६	रुठ	("	" ")	१०८	लधि	("	आ. ")
३२७	रुठि (पा.)	("	" ")	१७६१	लधि	(चु.	उ. ")
३४५	रुठि	("	" ")	१७९७	लधि	("	" ")
३२७	रुठि (पा.)	("	" ")	२०६	लछ	(भ्वा.	प. ")
१०६७	रुदिर	(अ.	" ")	२३८	लज	("	" ")
११७५	(अनो) रुध	(दि.	आ. अ.)	१५४४	लज (पा.)	(चु.	उ. ")
१४३९	रुधिर	(रु.	उ. ")	१९२१	लज	("	" ")

धातुः				धातुः			
२३९ लजि	(भ्वा.	प.	से.)	१०१६ लिह	(अ.	उ.	अ.)
१५६७ लजि (पा.)	(चु.	उ.	,,	१८१२ ली	(चु.	,,	,)
१७८५ लजि	(,,	,,	,)	१५०२ ली	(कथा.	प.	,)
१९२१ लजि (पा.)	(,,	,,	,)	११३९ लीङ्	(दि.	आ.	,)
१२९१ (ओ) लजी	(तु.	आ.	,)	१५६८ लुजि (पा.)	(चु.	उ.	से.)
२९८ लट	(भ्वा.	प.	,)	१७५९ लुजि	(,,	,,	,)
३५९ लड	(,,	,,	,)	३१४ लुट	(भ्वा.	प.	,)
१५४१ लड	(चु.	उ.	,)	७४८ लुट	(,,	आ.	,)
८१४ लडि	(भ्वा.	प.	,)	१३८२ लुट	(तु.	प.	,)
१८०१ लडि	(चु.	उ.	,)	१७५५ लुट	(चु.	उ.	,)
१५४३ (ओ) लडि	(,,	,,	,)	३२८ लुटि	(भ्वा.	प.	,)
४०२ लप	(भ्वा.	प.	,)	३३७ लुठ	(,,	,,	,)
३७७ लबि	(,,	आ.	,)	७४९ लुठ	(,,	आ.	,)
३७९ लबि	(,,	,,	,)	१२२३ लुठ	(दि.	प.	,)
९७५ (ङ) लभष्	(,,	,,	अ.)	३२८ लुठि (पा.)	(भ्वा.	,,	,)
४१७ लर्ब	(,,	प.	से.)	३४३ लुठि	(,,	,,	,)
३५९ लल (पा.)	(,,	,,	,)	३४६ लुठि	(,,	,,	,)
१६८८ लल	(चु.	आ.	,)	३१४ लुड (पा.)	(,,	,,	,)
८८८ लष	(भ्वा.	उ.	,)	३२८ लुडि (पा.)	(,,	,,	,)
७१४ लस	(,,	प.	,)	१५६४ लुण्ठ	(चु.	उ.	,)
१७२९ लस	(चु.	उ.	,)	४५ लुथि	(भ्वा.	प.	,)
१२९२ (ओ) लस्जी	(तु.	आ.	,)	१८७ लुन्व	(,,	,,	,)
१०५८ ला	(अ.	प.	अ.)	१२३८ लुप	(दि.	,,	,)
१२३ लाखृ	(भ्वा.	,,	से.)	१४३२ लु	(तु.	उ.	अ.)
११३ लाघृ	(,,	आ.	,)	४२७ लुबि	(भ्वा.	प.	से.)
२०७ लाछ	(,,	प.	,)	१६५७ लुबि	(चु.	उ.	,)
२४० लाज	(,,	,,	,)	१२३९ लुभ	(दि.	प.	,)
२४१ लाजि	(,,	,,	,)	१३०६ लुभ	(तु.	,,	,)
१९३७ लाभ	(चु.	उ.	,)	१४८४ लृञ्	(कथा.	उ.	,)
१३६६ लिख	(तु.	प.	,)	६७७ लृष	(भ्वा.	प.	,)
१५५ लिगि	(भ्वा.	,,	,)	१६११ लृष	(चु.	उ.	,)
१७४० लिगि	(चु.	उ.	,)	३७३ लेपृ	(भ्वा.	आ.	,)
१४३४ लिप	(तु.	,,	अ.)	७६ लोक्	(,,	,,	,)
११८० लिश	(दि.	आ.	,)	१७७७ लोक्	(चु.	उ.	,)
१४२२ लिश	(तु.	प.	,)	१६४ लोचृ	(भ्वा.	आ.	,)

धातुः			धातुः		
१७७८ लोचृ	(चु.	उ. से.)	१७०४ वन्तु	(चु.	आ. से.)
३५७ लोडृ	(भ्वा.	प. ")	१००३ (डु) वप्	(भ्वा.	उ. अ.)
२५८ लोष्ट	("	आ. ")	५५७ वभ्र	("	प. से.)
	व		८४९ (डु) वम्	("	" ")
६६३ वक्ष	("	प. ")	४७५ वय	("	आ. ")
८८ वकि	("	आ. ")	१८५३ वर	(चु.	उ. ")
९५ वकि	("	" ")	१६२ वर्च	(भ्वा.	आ. ")
१३० वख	("	प. ")	१५५२ वर्ण	(चु.	उ. ")
१३१ वखि	("	" ")	१९३९ वर्ण	("	" ")
१४७ वगि	("	" ")	१६५५ वर्ध	("	" ")
११० वधि	("	आ. ")	६१३ वर्ष	(भ्वा.	आ. ")
१०६३ वच	(अ.	प. अ.)	६४० वर्ह	("	" ")
१८४३ वच	(चु.	उ. से.)	४९१ वल	("	" ")
२५२ वज	(भ्वा.	प. ")	८१६ वलि (पा.)	("	प. ")
१६१८ वज	(चु.	उ. ")	१५७२ वल्क	(चु.	उ. ")
७७९ वट	(भ्वा.	प. ")	१९१७ वल्क	("	" ")
१८५८ वट	(चु.	उ. ")	१४३ वल्ग	(भ्वा.	प. ")
१९२० वट	("	" ")	३९१ वल्भ	("	आ. ")
३०० वट	(भ्वा.	आ. ")	४९२ वल्ल	("	" ")
१५८७ वटि	(चु.	उ. ")	६४१ वल्ह	("	" ")
१९२० बटि (पा.)	("	" ")	१०८० वश	(अ.	प. ")
३३१ वठ	(भ्वा.	प. ")	६९१ वष	(भ्वा.	" ")
२६२ वठि	("	आ. ")	१००५ वस	("	" अ.)
२७१ वडि	("	" ")	१०२३ वस	(अ.	आ. ")
१५८७ वडि (पा.)	(चु.	उ. ")	१७४५ वस	(चु.	उ. से.)
४४६ वण	(भ्वा.	प. ")	१९४३ वस	("	" अ.)
१००९ वद	("	" ")	१२१५ वसु	(दि.	प. से.)
१८४२ वद	(चु.	उ. ")	१०१ वस्क	(भ्वा.	आ. ")
११ वदि	(भ्वा.	आ. ")	१६८४ वस्त	(चु.	" ")
४६२ वन	("	प. ")	१००४ वह	(भ्वा.	उ. अ.)
४६३ वन	("	" ")	६३३ वहि	("	आ. ")
८०३ वन	("	" ")	१०५० वा	(अ.	प. ")
८०३ वनु (पा.)	("	" ")	६६८ वाक्षि	(भ्वा.	" से.)
१४७१ वनु	(त.	आ. ")	२०८ वाळि	("	" ")
१८९ वन्तु	(भ्वा.	प. ")	१८८३ वात	(चु.	उ. ")

धातुः			धातुः		
११६३ वाश्च	(दि.	आ. से.)	१४६२ वृजी	(रु.	प. से.)
१८८५ वास	(चु.	उ. ")	१८१३ वृजी	(चु.	उ. ")
१४२४ विच्छ	(तु.	प. ")	१२५५ वृज्	(स्वा.	" ")
१७७४ विच्छ	(चु.	उ. ")	१८१४ वृज्	(चु.	उ. ")
१४४३ विचिर्	(रु.	" अ.)	१३३१ वृण	(तु.	प. ")
१०९४ विजिर्	(जु.	" ")	७५८ वृत्	(भ्वा.	आ. से.)
१२९० (ओ) विजी	(तु.	आ. से.)	११६० वृत्	(दि.	" ")
१४६१ (ओ) विजी	(रु.	प. ")	१७८२ वृत्	(चु.	उ. ")
३१७ विट	(भ्वा.	" ")	७५९ वृधु	(भ्वा.	आ. ")
३३ विथृ	("	आ. ")	१७८३ वृधु	(चु.	उ. ")
१०६४ विद	(अ.	प. ")	१२२७ वृश	(दि.	प. ")
११७२ विद	(दि.	आ. अ.)	१७०५ वृष	(चु.	आ. ")
१४५१ विद	(रु.	" ")	७०६ वृषु	(भ्वा.	प. ")
१७०९ विद	(चु.	" से.)	१३४८ वृह	(तु.	" ")
१४३३ विद्ल	(तु.	उ. ")	१४९१ वृ	(कथा.	" ")
१३२६ विध	("	प. ")	१४८७ वृज्	("	उ. ")
१३५९ विल	("	" ")	१००६ वेज्	(भ्वा.	" अ.)
१६०६ विल	(चु.	उ. ")	८७७ वेणृ	("	" से.)
१४२५ विश	(तु.	प. अ.)	३४ वेथृ	("	आ. ")
१५२७ विष	(कथा.	" ")	८७७ वेनृ (पा.)	("	उ. ")
६९८ विषु	(भ्वा.	" ")	३६७ (ड) वेपृ	(भ्वा.	आ. ")
१६८६ विष्क	(चु.	आ. से.)	१८८१ वेल	(चु.	उ. ")
१९४१ विष्क	("	उ. ")	५३५ वेल्	(भ्वा.	प. ")
१०९५ विष्ट	(जु.	" अ.)	५४० वेल्	("	" ")
१२१८ विस	(दि.	प. से.)	१०७७ वेवीड्	(अ.	आ. ")
१०४८ वी	(अ.	" अ.)	२५५ वेष्ट	(भ्वा.	आ. से.)
१९०४ वीर	(चु.	आ. से.)	६४३ वेह	("	" ")
१५८ वुगि	(भ्वा.	प. ")	९२१ (ओ) वै	("	प. अ.)
८७८ (उ) वुन्दिर	("	उ. ")	१२९४ व्यच	(तु.	" से.)
१२२० वुस	(दि.	प. ")	७६४ व्यथ	(भ्वा.	आ. ")
९२ वृक	(भ्वा.	आ. ")	११८२ व्यध	(दि.	प. अ.)
६०४ वृक्ष	("	" ")	८८१ व्यय	(भ्वा.	उ. से.)
१५१० वृङ्	(कथा.	आ. ")	१९३३ व्यय	(चु.	" ")
१०२९ वृजि (पा.)	(अ.	" ")	१११४ व्युष	(दि.	प. ")
१०२९ वृजी	("	" ")	१२१६ व्युष	("	" ")

धातुः			धातुः		
१२१६ व्युस (पा.)	(दि.	प. से.)	८४३ शल	(भ्वा.	प. से.)
१००७ व्येञ्	(भ्वा.	उ. अ.)	३९० शल्भ	("	आ. ")
२५३ व्रज	("	प. से.)	७२५ शव	("	प. ")
४५१ व्रण	("	" ")	७२६ शश	("	" ")
१९३८ व्रण	(चु.	उ. ")	६९० शष	("	" ")
१२९३ (ओ) व्रश्चू	(तु.	प. ")	६२९ (आङ्) शसि	("	आ. ")
१५०५ व्री	(कथा.	" अ.)	७२७ शसु	("	प. ")
११२६ व्रीड्	(दि.	आ. अ.)	७२८ शंसु	("	" ")
११४० व्रीड	("	प. से.)	१२६ शाखृ	("	" ")
१३९४ व्रुड	(तु.	" ")	२८९ शाडृ	("	आ. ")
१५०३ व्ली	(कथा.	" अ.)	९९५ शान	("	उ. ")
श			१०२२ (आङ्) शासु	(अ.	आ. ")
११८८ शक	(दि.	" ")	१०७५ शासु	("	प. ")
८६ शकि	(भ्वा.	आ. से.)	६०५ शिक्ष	(भ्वा.	" ")
१२६२ शक्ल	(स्वा.	प. अ.)	१५५ शिखि (पा.)	("	प. ")
१६५ शच	(भ्वा.	आ. से.)	१६१ शिधि	("	" ")
२९९ शट	("	प. ")	१०२७ शिजि	(अ.	आ. ")
३४० शठ	("	" ")	१२५० शिज्	(स्वा.	उ. अ.)
१५६५ शठ	(चु.	उ. ")	३०३ शिट	(भ्वा.	प. से.)
१६९२ शठ	("	आ. ")	१३६३ शिल	(तु.	" ")
१८५५ शठ	("	उ. ")	६८७ शिष	(भ्वा.	" अ.)
२७९ शडि	(भ्वा.	आ. ")	१८१८ शिष	(चु.	उ. से.)
७९७ शण	("	प. ")	१४५२ शिष्ट	(रु.	प. अ.)
८५५ शदल	("	" अ.)	१७९० शीक	(चु.	उ. से.)
१४२९ शदल	(तु.	" से.)	१८२७ शीक	("	" ")
१००० शप	(भ्वा.	उ. अ.)	७५ शीकृ	(भ्वा.	आ. ")
११६९ शप	(दि.	" ")	१०३२ शीङ्	(अ.	" ")
१७१५ शब्द	(चु.	" से.)	३८३ शीशृ	(भ्वा.	" ")
८१८ शमो	(भ्वा.	प. ")	५२३ शील	("	प. ")
१६९६ शम	(चु.	आ. ")	१८७९ शील	(चु.	उ. ")
१२०२ शमु	(दि.	प. ")	१८३ शुच	(भ्वा.	प. ")
१५५७ शम्ब	(चु.	उ. ")	११६५ शुचिर्	(दि.	उ. ")
४२३ शर्ब	(भ्वा.	प. ")	५१३ शुच्य	(भ्वा.	प. ")
५८५ शर्ब	("	" ")	३४१ शुठ	("	" ")
४९० शल	("	आ. ")	१६४५ शुठ	(चु.	उ. ")

धातुः				धातुः			
३४१ शुठि	(भ्वा.	प.	से.)	७९८ श्रण	(भ्वा.	प.	से.)
३४४ शुठि [पा.]	(„	„	„)	१५७९ श्रण	(चु.	उ.	„)
१६४६ शुठि	(चु.	उ.	„)	७९९ श्रथ	(भ्वा.	प.	„)
११९२ शुध	(दि.	प.	अ.)	१५४७ श्रथ	(चु.	उ.	„)
१३३७ शुन	(तु.	„	से.)	१८२४ श्रथ	(„	„	„)
७४ शुन्ध	(भ्वा.	„	„)	१८७१ श्रथ	(„	„	„)
१८३३ शुन्ध	(चु.	उ.	„)	३५ श्रथि	(भ्वा.	आ.	„)
४३३ शुन्म	(भ्वा.	प.	„)	१५११ श्रन्थ	(कथा.	प.	„)
१३२३ शुन्म	(तु.	„	„)	१५१३ श्रन्थ	(„	„	„)
४३२ शुभ	(भ्वा.	„	„)	१८३८ श्रन्थ	(चु.	उ.	„)
७५० शुभ	(„	आ.	„)	३९३ श्रन्मु	(भ्वा.	आ.	„)
१३२२ शुभ	(तु.	„	„)	१६२४ श्रभ्र	(चु.	उ.	„)
१६१९ शुल्क	(चु.	उ.	„)	१२०५ श्रमु	(दि.	प.	„)
१६१२ शुल्ब	(„	„	„)	८१० श्रा	(भ्वा.	„	अ.)
११८४ शुष	(दि.	प.	अ.)	१०५३ श्रा	(अ.	„	„)
१९०३ श्र	(चु.	आ.	से.)	८९७ श्रिच्	(भ्वा.	उ.	से.)
११५७ श्ररी	(दि.	„	„)	७०१ श्रिषु	(„	प.	„)
१६१३ श्रर्ष	(चु.	उ.	„)	१४७६ श्रीच्	(कथा.	उ.	अ.)
५२६ श्रल	(भ्वा.	प.	„)	९४२ श्रु	(भ्वा.	प.	„)
६७९ श्रष	(„	„	„)	९१९ श्रै	(„	„	„)
७६० श्रधु	(„	आ.	„)	४५६ श्रोणृ	(„	„	„)
८७३ श्रधु	(„	उ.	„)	८५ श्रुकि	(„	आ.	„)
१७३५ श्रधु	(चु.	„	„)	१५२ श्रुगि	(„	प.	„)
१४८९ शृ	(कथा.	प.	„)	८०० श्रुथ [क्रथ]	(„	„	„)
५४३ शैल	(भ्वा.	„	„)	१२७ श्राखृ	(„	„	„)
५०१ शैवृ [पा.]	(„	आ.	„)	११५ श्राष्टृ	(„	आ.	„)
९१८ शै	(„	प.	अ.)	११८७ श्लिष	(दि.	प.	अ.)
११४५ शो	(दि.	„	„)	१५७५ श्लिष	(चु.	उ.	„)
४५५ शोणृ	(भ्वा.	„	„)	७०२ श्लिषु	(भ्वा.	प.	से.)
२९० शौटृ	(„	„	„)	७७ श्लोकृ	(„	आ.	„)
४१ श्युतिरू	(„	„	„)	४५७ श्लोणृ	(„	प.	„)
५१८ श्मील	(„	„	„)	९६ श्वकि	(„	आ.	„)
९६३ श्यैङ्	(„	आ.	अ.)	१६६ श्वच	(„	„	„)
८४ श्रकि	(„	„	„)	१६७ श्वचि	(„	„	„)
१५१ श्रगि	(„	प.	„)	१५६६ श्वठ	(चु.	उ.	„)

धातुः				धातुः			
१८५६ श्वठ	(चु.	उ.	से.)	१८१० षह	(चु.	उ.	से.)
१५६६ श्वठि (पा.)	(,,	,,	,)	१५७० षान्त्व	(,,	,,	,)
१६२४ श्वभ्र	(,,	,,	,)	१४३५ षिच	(तु.	,,	,)
१६२३ श्वर्त	(,,	,,	,)	१२४९ षिञ्	(स्वा.	,,	अ.)
५४९ श्वल	(भ्वा.	प.	,)	१४७८ षिञ्	(क्रया.	,,	,)
१५७१ श्वल्क	(चु.	उ.	,)	३०४ षिट	(भ्वा.	प.	से.)
५५० श्वल्ल	(भ्वा.	प.	,)	४७ षिध	(,,	,,	,)
१०६९ श्वस	(अ.	,,	,)	११९३ षिधु	(दि.	,,	,)
१०१० (दुओ) श्वि	(भ्वा.	,,	,)	४८ षिधू	(भ्वा.	,,	,)
७४२ श्विता	(,,	आ.	,)	४३१ षिभि (पा.)	(,,	,,	,)
१० श्विदि	(,,	,,	,)	४३० षिभु (पा.)	(,,	,,	,)
ष				१३६४ षिल	(तु.	,,	,)
७८९ षगे	(,,	प.	,)	११०८ षिवु	(दि.	,,	,)
१२६९ षघ	(स्वा.	,,	,)	९४१ षु	(भ्वा.	,,	अ.)
१६३ षच	(भ्वा.	आ.	,)	१०४१ षु	(अ.	,,	,)
९९७ षच	(,,	उ.	,)	१२४८ षुञ्	(स्वा.	उ.	,)
३१३ षट	(,,	प.	,)	१५६३ षुट्ट	(चु.	उ.	से.)
४६४ षण	(,,	,,	,)	१३४१ षुर	(तु.	प.	,)
१६३४ षट्ट	(चु.	उ.	,)	११२९ षुह	(दि.	,,	,)
१४६५ षणु	(त.	,,	,)	१४०९ षू	(तु.	,,	,)
१८३२ (आङ्) षद	(चु.	,,	,)	१०३१ षूङ्	(अ.	आ.	,)
८५४ षद्ल	(भ्वा.	प.	अ.)	११३२ षूङ्	(दि.	,,	,)
१४२८ षद्ल	(तु.	,,	,)	२५ षूद	(भ्वा.	आ.	से.)
९८७ षन्ज	(भ्वा.	,,	,)	१७१८ षूद	(चु.	उ.	,)
४०० षप	(,,	,,	से.)	४३१ षृन्धु	(भ्वा.	प.	,)
८२९ षम	(,,	,,	,)	४३० षृधु	(,,	,,	,)
१५५६ षम्ब	(चु.	उ.	,)	५४३ षेल (पा.)	(,,	,,	,)
२२५ षर्ज	(भ्वा.	प.	,)	५०१ षेवृ	(,,	आ.	,)
४२४ षर्ब	(,,	,,	,)	९१५ षै	(,,	प.	अ.)
५८६ षर्व	(,,	,,	,)	११४७ षो	(दि.	,,	,)
५४७ षल	(,,	,,	,)	७८२ षक	(भ्वा.	,,	से.)
२०२ षस्ज	(,,	,,	,)	७९० षगे	(,,	,,	,)
१०७८ षस	(अ.	,,	,)	४६१ षन	(,,	,,	,)
८५२ षह	(भ्वा.	आ.	से.)	३८६ षभि	(,,	आ.	,)
११२८ षह	(दि.	प.	,)	८३० षम	(,,	प.	,)

धातुः			धातुः		
१२६६ छिद्य	(स्वा.	आ. से.)	१९२३ सङ्ग्राम	(चु.	उ. से.)
३६४ छिष्ट	(भ्वा.	" ")	१९०७ सत्र	("	आ. ")
११२४ छिम	(दि.	प. ")	१८८८ संभाज	("	उ. ")
११२५ छीम	("	" ")	१२२२ समी (पा.)	(दि.	प. ")
१७५ छुच	(भ्वा.	आ. ")	१०७९ सस्ति	(अ.	" ")
१०४३ छुज्	(अ.	प. अ.)	१२६४ साध	(स्वा.	" अ.)
१६७३ छुप	(चु.	उ. से.)	१८८० साम	(चु.	उ. से.)
३९४ छुभु	(भ्वा.	आ. ")	१५५७ साम्ब (पा.)	("	" ")
३६५ छेष्ट	("	" ")	१८६९ सार	("	" ")
९२२ छै	("	प. अ.)	१९३० सुख	("	" ")
९११ छ्यै	("	" ")	१८७४ सूच	("	" ")
६६१ छृक्ष	("	" से.)	१९०९ सूत्र	("	" ")
९२८ छा	("	" अ.)	६६६ सूक्ष्	(भ्वा.	प. ")
५६० छिवु	("	" से.)	५०९ सूर्य	("	" ")
१११० छिवु	(दि.	" ")	९३५ सु	("	" अ.)
१११२ णसु	("	" ")	१०९९ सु	(चु.	" ")
१०५२ णा	(अ.	" अ.)	११७९ सृज	(दि.	आ. ")
१२०१ णिह	(दि.	" से.)	१४१५ सृज	(तु.	प. ")
१५७३ णिह	(चु.	उ. ")	९८३ सृष्ट	(भ्वा.	" से.)
१०३८ णु	(अ.	प. ")	८१ सेकृ	("	आ. ")
११११ णुसु	(दि.	" ")	९७९ स्कान्दिर्	("	प. ")
१२०० णुह	("	" ")	३८७ स्कभि	("	आ. ")
९२३ णौ	(भ्वा.	" अ.)	१४७९ स्कुञ्	(क्रया.	उ. अ.)
९४८ षिङ्	("	आ. से.)	९ स्कुदि	(भ्वा.	आ. से.)
१५७४ षिङ् (पा.)	(चु.	उ. ")	७६८ स्वद	("	" ")
९७६ ष्वन्ज	(भ्वा.	आ. अ.)	८२० स्वदिर्	("	प. ")
१८ ष्वद	("	" से.)	५४४ स्वल	("	" ")
१८०६ ष्वद	(चु.	उ. ")	८१६ स्वलि (पा.)	("	" ")
१०६८ (जि) ष्वप्	(अ.	प. अ.)	१२५३ स्तृञ्	(स्वा.	उ. अ.)
१०० ष्वष्क	(भ्वा.	आ. से.)	१३५० स्तृह्	(तु.	प. वे.)
७४४ (जि) ष्विदा	("	" ")	१४८५ स्तृञ्	(क्रया.	उ. ")
९७८ (जि) ष्विदा	("	प. ")	१८६० स्तन	(चु.	" ")
११८९ ष्विदा	(दि.	" अ.)	१८९८ स्तेन	("	" ")
स			९१० स्तै	(भ्वा.	प. अ.)
१८९२ सङ्केत	(चु.	उ. से.)	१९२४ स्तोम	(चु.	उ. से.)

धातुः				धातुः			
८३६ स्थल (ष्ठल) (भ्वा.	प.	से.)		७५४ संसु	(भ्वा.	आ.	से.)
१३८९ स्थुड	(तु.	" "		११०९ सिवु	(दि.	प.	"")
१९०५ स्थूल	(चु.	आ.	"")	९४० सु	(भ्वा.	"	अ.)
३ स्पर्ध	(भ्वा.	" "	"")	८२ लेकृ	("	आ.	से.)
१४ स्पर्दि	("	" "	"")	८१७ स्वन	("	प.	"")
८८७ स्पर्श	("	उ.	"")	८२७ स्वन	("	" "	"")
१६८१ स्पर्श	(चु.	आ.	"")	१८६४ स्वर	(चु.	उ.	"")
१२६० स्पृ	(स्वा.	प.	अ.)	१९ स्पर्द	(भ्वा.	आ.	"")
१४२३ स्पृश	(तु.	" "	"")	२८ स्वाद	("	" "	"")
१८७२ स्पृह	(चु.	उ.	से.)	१८०६ स्वाद (पा.)	(चु.	उ.	"")
१३९० स्फर (पा.)	(तु.	प.	"")	९३२ स्तृ	(भ्वा.	प.	अ.)
४८७ स्फायी	(भ्वा.	आ.	"")	ह			
१५७३ स्फिट (पा.)	(चु.	उ.	"")	३१२ हट	("	"	से.)
१६३५ स्फिट्ट	("	" "	"")	३३५ हठ	("	" "	"")
२६० स्फुट	(भ्वा.	आ.	"")	९७७ हद	("	आ.	अ.)
१३७४ स्फुट	(तु.	प.	"")	१०१२ हन	(अ.	प.	"")
१७२३ स्फुट	(चु.	उ.	"")	४६७ हम्म	(भ्वा.	"	से.)
३२९ स्फुटि (पा.)	(भ्वा.	प.	"")	५१२ हय	("	" "	"")
३२९ स्फुटिर्	("	" "	"")	५१४ हर्य	("	" "	"")
१३९२ स्फुड	(तु.	" "	"")	८३७ हल	("	" "	"")
१५३८ स्फुडि	(चु.	उ.	"")	७२१ हसे	("	" "	"")
१३९० स्फुर	(तु.	प.	"")	१०९० (ओ) हाक्	(जु.	"	अ.)
२१३ स्फुर्छा	(भ्वा.	" "	"")	१०८९ (ओ) हाङ्	("	आ.	"")
१३९० स्फुल (पा.)	(तु.	" "	"")	१२५८ हि	(स्वा.	प.	"")
२३५ (टुओ) स्फूर्जा	(भ्वा.	" "	"")	८६१ हिक्	(भ्वा.	उ.	से.)
१५७४ स्मिट	(चु.	उ.	"")	३१७ हिट (पा.)	("	प.	"")
५१९ स्मील	(भ्वा.	प.	"")	२६८ हिडि	("	आ.	"")
८०७ स्मृ	("	" "	अ.)	१३६२ हिल	(तु.	प.	"")
९३३ स्मृ	("	" "	"")	५९१ हिवि	(भ्वा.	" "	"")
१२६० स्मृ (पा.)	(स्वा.	" "	"")	१६८६ हिष्क (पा.)	(चु.	आ.	"")
७६१ स्यन्द	(भ्वा.	आ.	से.)	१४५७ हिसि	(रु.	प.	"")
१६९४ स्यम	(चु.	" "	"")	१८३० हिसि	(चु.	उ.	"")
८२६ स्यमु	(भ्वा.	प.	"")	१०८३ हु	(जु.	प.	अ.)
८३ स्रकि	("	आ.	"")	२६९ हुडि	(भ्वा.	आ.	से.)
७५७ स्रन्मु	("	" "	"")	२७७ हुडि	("	" "	"")

धातुः			धातुः		
३५२ छट्	(भ्वा.	प. से.)	८०६ झल	(भ्वा.	प. से.)
२११ छर्छी	(" "	")	७८७ हगे	(" "	")
८४४ छल	(" "	")	७११ हस	(" "	")
३५३ छट्	(" "	")	२६ ह्राद	(" आ.	")
१०९७ ह	(जु.	" अ.)	१०८५ ह्री	(जु.	प. अ.)
८९९ हञ्	(भ्वा.	उ. ")	२१० ह्रीच्छ	(भ्वा.	" से.)
१२३० हष	(दि.	प. से.)	६२२ ह्रेष्	(" आ.	")
७०९ हषु	(भ्वा.	" ")	७८८ हगे	(" प.	")
१५३३ हेठ	(कथा.	" ")	१६५९ हप	(जु.	उ. ")
२६६ हेठ	(भ्वा.	आ. ")	७१२ हस	(भ्वा.	प. ")
७७८ हेड	(" प.	")	२७ ह्रादी	(" आ.	")
२८४ हेड्	(" आ.	")	८०५ हल	(" प.	")
६२१ हेष्	(" "	")	९३१ ह्रस्व	(" "	अ.)
२८५ होड्	(" "	")	९३४ ह्रस्व	(" "	")
३५४ होड्	(" प.	")	१००८ ह्रस्व	(" उ.	")
१०८२ छड्	(अ.	आ. अ.)			

॥ सौत्रधातवः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४२२ ऋतिः (३-१-२९)	१७८	३५६ पीयुः (३-७६ उ०)	६१९
४१७ कजिः (३-१-३७ उ०)	६२६	५४ भडः (१-५४ उ०)	५८३
५२२ कडिः (४-८२ उ०)	६३७	९७ युषः (१-९७ उ०)	५८७
५२२ कदिः (४-८२ उ०)	६३७	५६३ वणिः (४-१२३ उ०)	६४४
२५० क्षदिः (२-९२ उ०)	६०७	१८३ शुः (२-२५ उ०)	६००
३१३० जुः (३-२-१५०)	५६४	२९०० सातिः (३-१-१३८)	५००
५०६ तदिः (४-६६ उ०)	६३६	२५५५ स्कुम्मुः (३-१-८२)	२७८
४८ तव (१-४८ उ०)	५८२	” स्कुम्मुः (”)	”
२४४४ तुः (७-३-९५)	१९२	” स्तम्मुः (”)	”
वभिः (वा)		” स्तम्मुः (”)	”

